T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN "ÖYGE TABA" ADLI ROMANI ÜZERİNDE DİL VE ÜSLÛP İNCELEMESİ

DOKTORA TEZİ

Murat UZUN

KOCAELİ 2020

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN "ÖYGE TABA" ADLI ROMANI ÜZERİNDE DİL VE ÜSLÛP İNCELEMESİ

DOKTORA TEZİ

Murat UZUN

Prof. Dr. Adnan Rüştü KARABEYOĞLU

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No:
16.07.2020/17

KOCAELİ 2020

ÖNSÖZ

İdil-Ural Bölgesi, Türk Dünyası'nın en kadim yurtlarından, Kazan-Tatar Türkleri de bu kadim yurdun başat aktörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Uzun ve çok zengin bir tarihî geçmişe sahip olan Tatarlar, 1552 yılında bağımsızlıklarını yitirdikten sonra yeni ve farklı bir hayata başlamış, Rus dili ve kültürü ile orantısız bir biçimde etkileşime girmek zorunda kalmışlardır. Tatarların Batı ile teması da, işgal dolayısı ile, yine Rus dili ve edebiyatı vasıtası ile olmuştur.

Tatarlar, pek çok önemli edip yetiştiren zengin bir edebiyata sahiptir. Çağdaş Tatar edebiyatının kurucu şahsiyetlerinden olan Ayaz İshakî de bunlardan biridir. İshakî hem medrese tahsili görmüş hem de Tatarskaya Uçitel'skaya Şkola (Tatar Öğretmen Okulu) adlı okulda Rus dilinde eğitim almıştır. İmam, öğretmen, yazar, gazeteci, siyaset ve düşünce adamı vb. gibi muhtelif yönleri olan İshakî en çok gazeteci ve yazar kimliği ile öne çıkmıştır. Her ne kadar bu kimliği ile ön plana çıksa da onun için edebiyat, ait olduğu ve içinden çıktığı milleti muasır medeniyet seviyesine çıkaracak bir vasıta olmaktan öte bir anlam taşımamıştır. Edebiyatı bir vasıta olarak gören bu düşüncesinin arka planında Marifetçi (Aydınlanmacı) ve Ceditçi geleneğin etkilerini görmek mümkündür.

Ayaz İshakî'nin edebî hayatı iki ana döneme ayrılabilir. İlk dönem, eser vermeye başladığı 1897 yılından 1919'a kadarki süreyi kapsayan ve öz yurdunda olduğu dönemdir. İshakî'nin bu dönemi bir hayli çalkantılıdır. Medrese tahsilli bir imam, Rusça eğitim almış bir öğretmen, Çar ve Çarlık karşıtı aksiyoner bir sosyalist, Tatar milliyetçisi, Türkçü, Turancı şeklinde sıralanabilecek bir dizi değişim söz konusudur hayatında. İkinci dönem ise 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'nden kısa süre sonra, 1919 yılında, ayrılmak zorunda kaldığı ve öldüğü 1954 yılına kadar devam eden muhaceret dönemidir. Bu dönemde Uzak Doğu ülkeleri ile Orta Avrupa ülkelerinde ve son durağı olan Türkiye'de yaşamıştır. Muhaceretteki İshakî, bir yandan yurtlarından ayrılıp uzak diyarlara savrulan Tatarların millî kimliklerini koruyabilmelerini sağlamak için onları organize etmeye çalışmış, öbür yandan ise

SSCB'nin hâkimiyeti altındaki Türk halklarının bağımsızlığı için mücadele etmiş, edebiyatı da bu büyük idealleri için bir vasıta olarak görüp ondan bu doğrultuda yararlanmaya çalışmıştır.

Bu çalışmada ele alınan Öyge Taba (Eve Doğru) adlı eser 1922 yılında Almanya'nın Berlin şehrinde yazılmış ve 1938 yılında yine aynı şehirde basılmıştır. Bu eser, Marifetçi ve Ceditçi bir düşünceden gelen, Rus dili vasıtası ile Batı'yı da tanıyan İshakî'nin Türk Dünyası ve Türklerin birliği konusu üzerine yazdığı en kapsamlı eseridir. İshakî, bu eseri ile birlikte mikro plandaki Tatar milliyetçiliğinden daha geniş kapsamlı Türkçü/Turancı düşünceye geçiş yapmış, Türk Dünyası ve Türklerin birliği konularını muhtelif makalelerinde dile getirdiği düşüncelere paralel bir biçimde ve romanın kurmaca gerçekliği içinde okurlarına sunmaya çalışmıştır.

Öyge Taba adlı eser, yazarı tarafından roman olarak kurgulanmış ve öyle adlandırılmıştır. Modern Tatar edebiyatının ilk dönemlerine ait bu eserin daha sonraki dönemlerde ve günümüzde kimi araştırmacılar tarafından povest[1] olarak adlandırıldığı da görülmüş, ancak yazarın düşüncesi ve eserin yazıldığı dönemin edebî seviyesi ile şartları göz önünde bulundurularak eser ile ilgili roman mı yoksa povest mi şeklinde bir tartışmaya girilmemiştir.

Tezli bir roman olan Öyge Taba adlı eser, yazarının hayata bakışı ve sanat anlayışı ile uyumlu özellikler gösteren, dili ve üslûbu kendine has bir eserdir. Dil özellikleri açısından İshakî'nin diğer eserleri ile benzer olmakla birlikte içerik yönünden farklı ve daha geniş şümullüdür. Bu husus, vaktiyle farklı dünya görüşlerine eğilim göstermiş olan yazarın değişen dünya görüşü ve bakış açısı ile de yakından ilgilidir.

[1] Povest: Nesir tarzında yazılan edebî eser. Bazen şiir şeklinde de yazılmış olabilir ve şiirsel povest (manzum hikâye) olarak adlandırılır. Eski Rus edebiyatında olay eksenli anlatıların hepsi povest olarak adlandırılmıştır. Edebiyat biliminde nesir tarzı eserler büyük, orta ve küçük formalara (roman, povest, hikâye veya novel) bölünerek incelenmektedir. Bu şekilde bir tasnif, şartlı tasnif olarak kabul edilir. Böyle bir tasnifte eserin hacmi değil, eserde tasvir edilen olayların yer ve zamanının hacmi, konu ve olay örgüsüne ait parçaların özellikleri göz önünde bulundurulur. Bu yönü ile ele alınınca povest türü, roman ile hikâye arasında bir türdür. Povest, epik türün eski devirlerden gelen ilk şekillerinden biri olarak kabul edilir. Povestte hayatın günlük rutin olaylarına geniş yer verilir, öyküleme kronolojik bir sıralamaya göre devam eder, onda romandaki gibi karmaşık ve gerilimli olaylar yer almaz. Povestin sonunda herhangi bir sonuca varma kaygısı yoktur (Eḫmedullin, 1990:135-136).

Sanatın ve dolayısı ile edebiyatın halk için olduğunu düşünen ve halkı aydınlatmak amacı ile eserler veren İshakî'nin sanat kaygısı pek yoktur. Onun eserleri ak ile karanın çatışma alanı gibidir. Biraz da bu sebeple olsa gerek, Öyge Taba, Mihail Bahtin'in bahsettiği monolojik ve diyalojik roman ayrımı açısından ele alındığı zaman monolojik bir eser olarak kabul edilebilir.

Yüzlerce yıldır devam eden esarete ve ülkesindeki işgalci Ruslara karşı, kendi dili ve kültürüne ek olarak, yine onlardan ve onların dilinde öğrendiği sanat eserleri vasıtası ile mücadele etme yoluna giden İshakî, Birinci Dünya Savaşı esnasında son müstakil Türk ilinin de kendi ili ile aynı kaderi yaşamasından korkmuş, savaşın hemen sonrasında ise böyle bir eser kaleme almıştır. Eserin başındaki ithaf, tarihî gerçekliği olan İdil-Urallı kahramanlara yönelik olup romanın kurmaca dünyasının arka planı ile ilgili ipuçları da içerir.

Nitel ve nicel araştırma yöntemlerinin birlikte kullanıldığı bu çalışma giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın ana hatları ile çerçevesi çizilmiş, yöntem, teknik, kavramsal çerçeve ve paradigmalar açıklanmaya çalışılmıştır. Eserin birinci bölümünde Kazan Tatarları, Tatar Türkçesi ve Tatar edebiyatının tarihî gelişimi hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde Ayaz İshakî'nin hayatı ve eserleri ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde eserin dil ve üslûp incelemesi yapılmaya çalışılmış, kelime dünyası ve cümle bilgisi konularının ele alındığı bu bölümde elde edilen istatistikî verilerin de yardımı ile gerekli değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde, dil ve üslûp incelemesi ile ilgili olarak daha önce yapılan çalışmalardan farklı bir biçimde, eserin kültürel unsurları ve bağlamları ele alınmış, bu şekilde metne daha ayrıntılı şekilde nüfuz edilmeye çalışılmıştır. Beşinci bölümde ise transkripsiyon ilkeleri açıklanmış ve Kiril harfli metnin transkribe edilmiş şekline yer verilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında tüm bölümler ile ilgili olarak elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Kaynakça kısmından sonra ise genel dizin, kelimelerin tek tek kullanım sıklıklarını gösteren dizin, kişi adları dizini, diğer özel adlar dizini, yer adları dizini ve sözlük gibi eklere yer verilmiştir. Öyge Taba adlı metnin Kiril harfli baskısı ve Arap harfli baskısı ile bizzat İshakî'nin kendisi tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan şekli de pdf dosyası olarak çalışmanın sonuna eklenmiştir.

Tataristan’da yaşadığım dönemde Kazan-Tatar Türkçesi ile ilgili bilgilerimin temelini atan Rezeda İshakova’ya, bu çalışma esnasında kaynak temini konusunda bana destek olan Alsu Şemsutova’ya, çalışma süresince yardımlarını gördüğüm Rasilya Karimova’ya, bilimsel eserlerinden yararlandığım tüm bilim insanlarına, öğrenim hayatımın her döneminde yepyeni bilgilerle donanmamı sağlayan değerli öğretmenlerime ve hocalarıma, doktora öğrenimim boyunca ders alma imkânı bulduğum Doç. Dr. Kenan Acar, Prof. Dr. Işıl Altun ve Prof. Dr. Münevver Tekcan’a; ayrıca, doktora öğrenimimin başından sonuna kadar her daim yardım ve desteğini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Adnan Rüştü Karabeyoğlu’na teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **I**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
ÖZET ..... **XXI**
ABSTRACT ..... **XXII**
SİMGE VE KISALTMALAR ..... **XXIII**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **XXV**
RESİMLER LİSTESİ ..... **XXVI**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAZAN-TATAR TÜRKLERİ
1.1. TATAR ADI **13**
1.2. KAZAN-TATAR TÜRKLERİNİN GENEL TARİHİ **15**
1.2.1. Biarm Devleti 15
1.2.2. Proto-Bulgar Devleti 16
1.2.3. İdil-Bulgar Devleti 17
1.2.4. Altın Orda Devleti 18
1.2.5. Kazan Hanlığı 19
1.2.6. Çarlık Rusyası Dönemi 20
1.2.7. SSCB Dönemi 22
1.2.8. SSCB Sonrası Dönem ve Tataristan Özerk Cumhuriyeti 23
1.3. KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ **25**
1.3.1. Kazan-Tatar Türkçesinin Tarihî Gelişimi 25
1.4. KAZAN-TATAR EDEBİYATI **28**
1.4.1. Eski ve Orta Asır Tatar Edebiyatı 29
1.4.1.1. En Eski ya da Ortak Türk Edebiyatı (XII-XIII. Yüzyıla Kadar) 29
1.4.1.2. Bulgar Devri Edebiyatı (XIII. Yüzyılın Ortalarına Kadar) 30
1.4.1.3. Altın Orda Devri Edebiyatı (XIII. Yüzyıl Ortalarından XIV. Yüzyıl Ortalarına Kadar) 30
1.4.1.4. Kazan Hanlığı Devri Edebiyatı (XV. Yüzyıl Ortalarından XVI. Yüzyıl Ortalarına Kadar) 30
1.4.1.5. XVII. Yüzyıl Edebiyatı 30
1.4.1.6. XVIII. Yüzyıl Edebiyatı 31

1.4.1.7. XIX. Yüzyıl Edebiyatı 31
1.4.2. XX. Yüzyıl Başı Edebiyatı 32
1.4.3. Sovyet Dönemi (1917'den Sonra) Tatar Edebiyatı 33
1.4.4. SSCB Sonrası Tatar Edebiyatı 35

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN HAYATI 37
2.1.1. Ayaz İshakî'nin Siyasî Hayatı 43
2.1.2. Ayaz İshakî'nin Gazetecilik Hayatı 45
2.1.3. Ayaz İshakî'nin Edebî Hayatı 45
2.1.4. Ayaz İshakî'nin Edebî Hayatındaki Devirler 48
2.1.4.1. Marifetçilik (Aydınlanma) / Başlangıç Devri (1897-1904) 48
2.1.4.2. "Tançı"lık Devri (1905-1911) 49
2.1.4.3. 10'lu Yıllar (Milliyetçilik) Devri (1912-1918) 50
2.1.4.4. Muhacirlik Devri (1919-1954) 51
2.2. MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN ESERLERİ 52
2.2.1. Ülkesinde Yazılmış/Basılmış Eserleri 52
2.2.2. Muhacirlikte Yazılmış Olan Edebî Eserleri 53
2.2.3. İstanbul Türkçesi ile Yazılmış Olan Edebî Eserleri 53
2.2.4. İstanbul Türkçesine Aktarılmış Olan Eserleri 54
2.2.5. Yabancı Dillere Tercüme Edilmiş Olan Edebî Eserleri 54
2.2.6. Rusçadan Kuzey Türkçesine Tercüme Edilmiş Olan Eserleri 54
2.2.7. Rusçadan İstanbul Türkçesine Çevrilmiş Olan Tarih Eseri 54
2.2.8. Yabancı Dillerde Yazılmış/Basılmış Olan Eserleri 55
2.2.9. Başyazarlığını Yaptığı ve Katıldığı Gazeteler 55
2.2.10. Dergiler 55
2.3. MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN ROMANLARI 56
2.3.1. Ayaz İshakî'nin Öyge Taba (Eve Doğru) Adlı Romanı 56
2.3.1.1. Romanın Özeti 64
2.3.1.2. Eserin Baskıları 77
2.3.1.2.1. Arap Harfli Metin 77
2.3.1.2.2. Kiril Harfli Metin 77
2.3.1.2.3. Eserin Türkiye Türkçesine Aktarılmış Şekli 78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DİL VE ÜSLÛP İNCELEMESİ

3.1. İMLA ÖZELLİKLERİ 87

3.1.1. Seslerin İmla Özellikleri 87
3.1.1.1. Ünlüler 88
3.1.1.1.1. Ünlülerin Genel Özellikleri 88
3.1.1.1.2. Ünlülerin İmlası 89
3.1.1.2. Ünsüzler 89
3.1.1.2.1. Ünsüzlerin Genel Özellikleri 89
3.1.1.2.2. Ünsüzlerin İmlası 90
3.2. KELİME DÜNYASI 91
3.2.1. Toplam Kelime Sayısı 91
3.2.2. Farklı Kelime Sayısı 94
3.2.3. Kazan-Tatar Türkçesi ve Diğer Dillerden Alıntı Kelimeler 94
3.2.3.1. Kazan-Tatar Türkçesine Ait Kelime Kadrosu 96
3.2.3.2. Karma Yapılı Kelimeler 97
3.2.3.3. Diğer Dillerden Alınan Kelimeler 98
3.2.3.3.1. Arapça Kökenli Kelimeler 98
3.2.3.3.2. Farsça Kökenli Kelimeler 99
3.2.3.3.3. Rusça Kökenli Kelimeler 101
3.2.3.3.4. Fransızca Kökenli Kelimeler 102
3.2.3.3.5. Diğer Dillerden Alınan Kelimeler 103
3.2.4. Diyalektolojik Özellikler 104
3.2.4.1. Diyalektolojik Söz Varlığı 105
3.2.5. Kelime Türleri ve Sıklıkları 108
3.2.5.1. İsim 109
3.2.5.1.1. İsim Çekimi 112
3.2.5.1.1.1. Çokluk Ekleri 112
3.2.5.1.1.2. İyelik Ekleri 113
3.2.5.1.1.3. Aitlik Eki 114
3.2.5.1.1.4. Durum/Hal Ekleri 114
3.2.5.1.1.4.1. Yalın Hal 115
3.2.5.1.1.4.2. İlgi Hâli 116
3.2.5.1.1.4.3. Yönelme Hâli 116
3.2.5.1.1.4.4. Yükleme Hâli 117
3.2.5.1.1.4.5. Uzaklaşma Hâli 117
3.2.5.1.1.4.6. Bulunma Hâli 118
3.2.5.1.1.4.7. Vasıta Hâli 119
3.2.5.1.1.4.8. Eşitlik Hâli 120

3.2.5.1.1.4.9. Yön Gösterme Hâli 120
3.2.5.1.1.5. Soru Eki 121
3.2.5.2. Sıfat 122
3.2.5.2.1. Niteleme Sıfatları 122
3.2.5.2.1.1. Karşılaştırma Derecesi 123
3.2.5.2.1.2. Fazlalık Derecesi 124
3.2.5.2.1.3. Azlık Derecesi 125
3.2.5.2.2. Belirtme Sıfatları 125
3.2.5.2.2.1. İşaret Sıfatları 126
3.2.5.2.2.2. Sayı Sıfatları 127
3.2.5.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları 127
3.2.5.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları 128
3.2.5.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları 129
3.2.5.2.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları 129
3.2.5.2.2.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları 129
3.2.5.2.3. Soru Sıfatları 130
3.2.5.2.4. Belirsizlik Sıfatları 130
3.2.5.3. Zarf 132
3.2.5.3.1. Yer Zarfları 133
3.2.5.3.2. Zaman Zarfları 134
3.2.5.3.3. Durum Zarfları 136
3.2.5.3.4. Azlık-Çokluk Zarfları 137
3.2.5.4. Zamir 138
3.2.5.4.1. Şahıs Zamirleri 139
3.2.5.4.2. Dönüşlülük Zamiri 141
3.2.5.4.3. İşaret Zamirleri 142
3.2.5.4.4. Soru Zamirleri 144
3.2.5.4.5. Belirsizlik Zamirleri 144
3.2.5.5. Fiil 146
3.2.5.5.1. Fiil Çekimi 148
3.2.5.5.1.1. Şahıs Ekleri 149
3.2.5.5.1.1.1. Zamir Menşeli Şahıs Ekleri 149
3.2.5.5.1.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri 149
3.2.5.5.1.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri 149
3.2.5.5.1.1.4. Olumsuzluk Eki 150
3.2.5.5.1.1.5. Fiil Çekiminde Soru Eki 150

3.2.5.5.2. Şekil ve Zaman Ekleri 151
3.2.5.5.2.1. Basit Çekim 151
3.2.5.5.2.1.1. Bildirme Kipleri 151
3.2.5.5.2.1.1.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman 151
3.2.5.5.2.1.1.2. Görülen Geçmiş Zaman 152
3.2.5.5.2.1.1.3. Şimdiki Zaman 153
3.2.5.5.2.1.1.4. Geniş Zaman 153
3.2.5.5.2.1.1.5. Gelecek Zaman 154
3.2.5.5.3. Tasarlama Kipleri 155
3.2.5.5.3.1. Emir Kipi 155
3.2.5.5.3.2. Şart Kipi 156
3.2.5.5.3.3. İstek Kipi 157
3.2.5.5.3.3.1. “-ası/-esĕ + kile” Şekilli İstek Çekimi 157
3.2.5.5.3.3.2. “-maqçı/-mekçĕ” Ekli İstek Çekimi 158
3.2.5.5.3.4. Gereklilik Kipi 159
3.2.5.5.3.4.1. “-rġa/-rge + kirek” Şekilli Gereklilik Kipi 159
3.2.5.5.3.4.2. “-rġa/-rge + tiyĕş” Gereklilik Kipi 159
3.2.5.6. Edatlar 160
3.2.5.6.1. Ünlemler 161
3.2.5.6.1.1. Duygu Ünlemleri 162
3.2.5.6.1.2. Seslenme Ünlemleri 162
3.2.5.6.1.3. Sorma Ünlemleri 163
3.2.5.6.1.4. Gösterme Ünlemleri 163
3.2.5.6.1.5. Cevap Ünlemleri 164
3.2.5.6.2. Bağlaçlar 164
3.2.5.6.2.1. Sıralama Bağlaçları 165
3.2.5.6.2.2. Denkleştirme Bağlaçları 167
3.2.5.6.2.3. Karşılaştırma Bağlaçları 168
3.2.5.6.2.4. Cümle Başı Bağlaçları 169
3.2.5.6.2.5. Sona Gelen Bağlaçlar 171
3.2.5.6.3. Son Çekim Edatları 172
3.2.5.6.3.1. Yalın ve İlgi Hâlinden Sonra Kullanılanlar 172
3.2.5.6.3.2. Yönelme Hâlinden Sonra Kullanılanlar 175
3.2.5.6.3.3. Ayrılma Hâlinden Sonra Kullanılanlar 176
3.2.6. Kelime Grupları 177
3.2.6.1. İsim Tamlaması 178

3.2.6.1.1. Belirtili İsim Tamlaması 179
3.2.6.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması 179
3.2.6.2. Sıfat Tamlaması 180
3.2.6.3. İsim-Fiil Grubu 181
3.2.6.3.1. -(U)w 181
3.2.6.3.2. –Irġa 182
3.2.6.3.3. -mAsqA 182
3.2.6.4. Sıfat-Fiil Grubu 182
3.2.6.4.1. -ĠAn/-QAn 182
3.2.6.4.2. –mIş 183
3.2.6.4.3. -(y)AçAQ 183
3.2.6.4.4. -(y)AsI 184
3.2.6.4.5. –Ar 184
3.2.6.4.6. –mAs 184
3.2.6.4.7. –wçI 185
3.2.6.5. Zarf-Fiil Grubu 185
3.2.6.5.1. –A 185
3.2.6.5.2. –p 186
3.2.6.5.3. –QAç 186
3.2.6.5.4. -QAndA / -ĠAndA 186
3.2.6.5.5. -QAnçA/-ĠAnçA 187
3.2.6.5.6. -mIyçA 188
3.2.6.5.7. -mAyInçA 188
3.2.6.5.8. -mAdAn 188
3.2.6.6. Tekrar Grubu 188
3.2.6.6.1. Aynen Tekrar Grubu 189
3.2.6.6.2. Yakın ya da Eş Anlamlı Tekrar Grubu 190
3.2.6.6.3. Karşıt Anlamlı Tekrar Grubu 190
3.2.6.6.4. İlaveli Tekrar Grubu 191
3.2.6.7. Bağlama Grubu 191
3.2.6.8. Edat Grubu 194
3.2.6.9. Unvan Grubu 196
3.2.6.10. Ünlem Grubu 197
3.2.6.11. Birleşik İsim Grubu 197
3.2.6.12. Birleşik Fiil Grubu 198
3.2.6.12.1. İsim + Yardımcı Fiil Şeklindeki Birleşik Fiil Grubu 200

3.2.6.12.2. Fiil + Yardımcı Fiil Şeklindeki Birleşik Fiil Grubu 202
3.2.6.12.3. Kaynaşmış/Deyimleşmiş Birleşik Fiil Grubu 204
3.2.6.13. Sayı Grubu 204
3.2.6.13.1. Sıfat Tamlaması ile Karşılanan Sayılar 205
3.2.6.13.2. Sayı Grubu ile Karşılanan Sayılar 206
3.2.6.14. Kısaltma Grupları 207
3.2.6.14.1. İsnat Grubu 207
3.2.6.14.2. Yükleme Grubu 208
3.2.6.14.3. Yaklaşma Grubu 208
3.2.6.14.4. Bulunma Grubu 209
3.2.6.14.5. Ayrılma Grubu 211
3.2.6.14.6. Vasıta Grubu 212
3.2.6.14.7. Eşitlik Grubu 213
3.2.6.14.8. İlgi Grubu 213
3.3. CÜMLE BİLGİSİ 214
3.3.1. Yapılarına Göre Cümleler 214
3.3.1.1. Basit Cümleler (Ġadi Cömle) 214
3.3.1.2. Birleşik Cümleler 215
3.3.1.2.1. Şartlı Birleşik Cümleler 215
3.3.1.2.2. Ki'li Birleşik Cümleler 216
3.3.1.2.3. İç İçe Birleşik Cümleler 217
3.3.1.3. Bağlı Cümleler 217
3.3.1.4. Sıralı Cümleler 218
3.3.1.5. Sıralı-Bağlı Cümleler 219
3.3.2. Yüklemin Türüne Göre Cümleler 220
3.3.2.1. Fiil Cümleleri 220
3.3.2.2. İsim Cümleleri 221
3.3.3. Yüklemin Yerine Göre Cümleler 221
3.3.3.1. Kurallı (Düz) Cümleler 221
3.3.3.2. Devrik Cümleler 222
3.3.4. Cümlelerin Anlam Özellikleri 223
3.3.4.1. Olumlu Cümleler 223
3.3.4.1.1. İsim Cümlelerinin Olumlusu 223
3.3.4.1.2. Fiil Cümlelerinin Olumlusu 224
3.3.4.2. Olumsuz Cümleler 224
3.3.4.2.1. İsim Cümlelerinin Olumsuzu 225

3.3.4.2.2. Fiil Cümlelerinin Olumsuzu 225
3.3.4.3. Soru Cümleleri 226
3.3.4.4. Emir Cümleleri 226
3.3.5. Uzunluk-Kısalık Bakımından Cümleler 227
3.3.5.1. Kısa Cümleler 229
3.3.5.2. Orta Uzunlukta Cümleler 229
3.3.5.3. Uzun Cümleler 231

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KÜLTÜREL UNSURLAR VE BAĞLAMLARI
4.1. ATASÖZLERİ VE DEYİMLER 232
4.1.1. Atasözleri 232
4.1.2. Deyimler 233
4.2. ROMANDA YER ALAN MEKÂNLAR 241
4.2.1. Dinî Mekânlar 241
4.2.1.1. Ayasofya (Aya Sufiye) 241
4.2.2. Askerî Alanlar ve Mekânlar 243
4.2.2.1. Savaş Meydanı (Suğış Meydanı) 243
4.2.2.2. Cephe (Cebhe / Front) 244
4.2.2.3. Karargâh (Ştab) 247
4.2.2.4. Karargâh Restoranı (Ştab Restoranı) 248
4.2.2.5. Tabye (Fort) 248
4.2.2.6. Kışla (Qışla / Kazarma) 249
4.2.2.7. Siper (Okop) 250
4.2.3. Sivil Mekânlar 251
4.2.3.1. Kara Kedi Restoranı (Qara Meçĕ Restoranı) 251
4.2.3.2. Çayhane / Kahvehane (Çeyḫane) 251
4.3. ROMANIN COĞRAFYASI 252
4.3.1. Dinî Coğrafya 252
4.3.1.1. İslam Dünyası (Mösĕlman Dön'yası) 252
4.3.2. Millî ve İdeolojik Coğrafya 253
4.3.2.1. Türk Dünyası (Törĕk Dön'yası) 253
4.3.3. Romanda Yer Alan Kıta Adları 255
4.3.3.1. Avrupa (Awrupa) 255
4.3.3.2. Afrika ……..……..256
4.3.4. Romanda Yer Alan Ülke Adları 257
4.3.4.1. Rusya (Rusiye) 258

4.3.4.2. Türkiye (Törkiye) 259
4.3.4.3. İran 259
4.3.4.4. Almanya (Almaniye) 260
4.3.4.5. Lehistan (Lehstan / Pol'şa) 261
4.3.4.6. Kurlandiya ve Liflandiya 262
4.3.4.7. Fransa (Franse) 262
4.3.4.8. Altın Orda 263
4.3.4.9. Osmanlı İmparatorluğu (Ġosmanlı İmperatorlığı) 264
4.3.4.10. Ermenistan (Ermenstan) 265
4.3.4.11. Bizans İmparatorluğu (Bizanĕs İmperatorlığı) 265
4.3.4.12. Diğer Ülke Adları 267
4.3.5. Romanda Yer Alan Şehir Adları 268
4.3.5.1. Bağdat (Baġdad) 268
4.3.5.2. Musul (Mosul) 269
4.3.5.3. Erzurum (Ĕrzĕrum) 269
4.3.5.4. Trabzon 269
4.3.5.5. Kazan (Qazan) 270
4.3.5.6. Tiflis 272
4.3.5.7. Petersburg (Peterburg) 272
4.3.5.8. Moskova (Meskew) 273
4.3.5.9. Bahçesaray (Baqçasaray) 274
4.3.5.10. Bakü (Baku) 275
4.3.5.11. İstanbul 276
4.3.5.12. Orenburg 278
4.3.5.13. Semerkant (Semerqant) 279
4.3.5.14. Ufa 280
4.3.5.15. Gence (Ġance) 280
4.3.5.16. Edirne (Ederne) ve Kaşgar (Qaşġar) 281
4.3.5.17. Enzeli 281
4.3.5.18. Çanakkale (Çenaq Qal'ġa) 281
4.3.5.19. Paris 282
4.3.5.20. Batum 283
4.3.6. Romanda Yer Alan Deniz İsimleri 283
4.3.6.1. Hazar Denizi (Ḫezer Diŋgĕzĕ) 283
4.3.6.2. Karadeniz (Qara Diŋgĕz) 284
4.3.7. Romanda Yer Alan Nehir, Kanal ve Körfez İsimleri 285

4.3.7.1. İdil (İdël)..... 285
4.3.7.2. Ural……..286
4.3.7.3. Dim……..286
4.3.7.4. Aşkazar (Aşqazar)..... 287
4.3.7.5. Sakmar (Saqmar)..... 287
4.3.7.6. Süveyş Kanalı (Süweyĕş Qanalı)..... 288
4.3.7.7. Basra Körfezi (Basra Kürfezĕ)..... 289
4.3.7.8. Diğer Nehirler ve Göller..... 289
4.3.8. Romanda Yer Alan Dağ İsimleri..... 290
4.3.8.1. Karpat Dağları (Kar'yat Tawları)..... 290
4.3.8.2. Kafkas Dağları (Kavkaz Tawları)..... 290
4.3.9. Romanda Yer Alan Coğrafî Bölge Adları..... 291
4.3.9.1. Anadolu (Anatuli)..... 291
4.3.9.2. Kafkasya (Kavkaz)..... 292
4.3.9.3. Türkistan (Törkstan)..... 292
4.3.9.4. Boğazlar (Buġazlar)..... 293
4.3.9.5. İdil-Ural (İdël-Ural)..... 295
4.3.9.6. Sibirya (Sĕbĕr)..... 296
4.3.9.7. Kırım (Qırım)..... 297
4.3.9.8. Mısır (Misır)..... 298
4.4. ROMANDA YER ALAN MİLLET VE DİL İSİMLERİ..... 299
4.4.1. Millet İsimleri..... 299
4.4.1.1. Türk (Törĕk)..... 299
4.4.1.2. Rus ……..300
4.4.1.3. Rus Kazakları..... 300
4.4.1.4. İngiliz (İngliz)..... 300
4.4.1.5. Fransız (Frantsuz)..... 300
4.4.1.6. Alman……..301
4.4.1.7. Ermeni (Ermen)..... 301
4.4.1.8. Yahudi (Yehüd, Yehüdi)..... 302
4.4.1.9. Macar……...303
4.4.1.10. Tatar……..304
4.4.1.11. Dağıstanlı (Dağıstanlı)..... 305
4.4.1.12. Gürcü (Gruzin, Görci)..... 305
4.4.1.13. Hindistan Müslümanları (Hindstan Mösĕlmannarı)..... 305
4.4.1.14. Rusya Müslümanları..... 306

4.4.1.15. Çinliler (Qıtaylar) 306
4.4.1.16. Araplar (Ġarepler) 307
4.4.1.17. Farslar (Farsılar) 307
4.4.1.18. Sırplar, Çekler, Bulgarlar (Serblar, Çeḫlar, Bolġarlar) 307
4.4.1.19. Diğer Türk Boyları 308
4.4.2. Dil İsimleri 308
4.5. ROMANDA YER ALAN SİYASÎ UNSURLAR 309
4.5.1. Siyasî Hayat ile İlgili Olarak Romanda Yer Alan Unsurlar 309
4.5.1.1. Ümmetçilik ve İslam Dünyası 309
4.5.1.2. Türkçülük / Pantürkizm ve Türk Dünyası 312
4.5.1.3. Türkçü / Türk-Tatar Milliyetçisi 314
4.5.1.4. Türk Birliği 315
4.5.1.5. Ana Yurt (Ana Yort) 315
4.5.1.6. İnkıraz (İnqıyraz) 316
4.5.1.7. Rusçuluk / Panislavizm 316
4.5.1.8. Sosyalizm 317
4.5.1.9. Proleter Sınıfı (Proleteriat) ve Burjuva (Burjuvazi) 318
4.5.1.10. Kapitalizm 319
4.5.1.11. Sosyal Demokrat (Sotsial-demokrat) 320
4.5.1.12. İnkılap (İnqıylab) 320
4.5.1.13. Emperyalizm 321
4.5.2. Romanda Adı Geçen Siyasî Teşekküller 321
4.5.2.1. Duma 321
4.5.2.2. Türkiye Hükûmeti (Törkiye Ḫökümetě) 323
4.5.2.3. Cumhuriyet (Cömhüriyet) 324
4.5.2.4. Çarlık 325
4.5.2.5. Genç Türkler (Kenc Törĕkler) 325
4.5.3. Romanda Yer Alan Siyasî Semboller 327
4.5.3.1. Türk Bayrağı 327
4.5.3.2. Rus Bayrağı 328
4.5.3.3. Haç (Salib, Terě) 329
4.5.4. Siyasî Terim ve Unvanlar 329
4.5.5. Romanda Yer Alan Siyasî Sloganlar 330
4.6. ROMANDA YER ALAN ASKERÎ HUSUSLAR 331
4.6.1. Savaşlar 331
4.6.1.1. Rus-Japon Savaşı (Rus-Yapon Suġışı) 331

4.6.1.2. Balkan Savaşı (Balqan Suġışı) 333
4.6.1.3. Birinci Dünya Savaşı 334
4.6.2. Cepheler 336
4.6.2.1. Kafkas Cephesi (Kavkaz Cebhesĕ, Kavkaz Frontı) 336
4.6.2.2. Arap Cephesi (Ġarep Cebhesĕ) 336
4.6.2.3. Irak Cephesi (Ġıyraq Cebhesĕ) 337
4.6.3. Muharebeler 338
4.6.3.1. Sarıkamış Muharebesi (Sarıqamış Suġışı) 338
4.6.3.2. Port-Artur Muharebesi (Port-Artur Suġışı) 339
4.6.4. Askerlik ile İlgili Terimler 340
4.6.4.1. Harita (Ḫarita) 340
4.6.4.2. Düşman (Doşman) 341
4.6.4.3. Bizimkiler (Bĕzneḱĕler) 341
4.6.4.4. Hasta Bakıcı (Şefqat' Hemşiresĕ) 341
4.6.4.5. Erkân-ı Harbiye (Erkyanĕ Ḫarbiye) 342
4.6.4.6. Kahraman (Qaharman) 342
4.6.4.7. Süvari (Sevariy, Atlı Ġasker) 343
4.6.4.8. Esir 343
4.6.4.9. Alay 344
4.6.4.10. Propaganda 345
4.6.4.11. Casus 345
4.6.4.12. Piyade (Ceyewlĕ Ġasker) 346
4.6.4.13. Askerlik ile İlgili Diğer Terimler 346
4.6.5. Silah ve Mühimmat İsimleri 347
4.6.5.1. Top (Tup) 347
4.6.5.2. Mitralyöz (Pulemet) 347
4.6.5.3. Tüfek (Mıltıq) 349
4.6.5.4. Diğer Silah ve Mühimmat İsimleri 349
4.6.6. Askerî Rütbeler 350
4.6.7. Askerî Nişanlar 351
4.6.7.1. Giorgiyevski Nişanı (Georgiy Medalĕ) 351
4.6.7.2. Légion d'Honneur (Lijiyun Daunnur Ġalemetĕ) 352
4.6.7.3. Madalya (Medal') 353
4.7. ROMANDA YER ALAN DİNÎ HUSUSLAR 354
4.7.1. Romanda Yer Alan Dinler 354
4.7.1.1. İslamiyet 355

4.7.1.1.1. İslamiyet ile İlgili Dinî Terimler 355
4.7.1.1.1.1. Allah……..355
4.7.1.1.1.2. İman……...356
4.7.1.1.1.3. Kur'an (Qor'en)..... 356
4.7.1.1.1.4. Müslüman (Mösĕlman) 357
4.7.1.1.1.5. Şeriat (Şeriget') 358
4.7.1.1.1.6. Müftü (Möftiy) 358
4.7.1.1.1.7. İmam (Mulla, Ḫezret)..... 359
4.7.1.1.1.8. Cami, Mihrap, Minare (Meçĕt, Miḫrab, Manara) 359
4.7.1.1.1.9. Ezan (Azan)..... 360
4.7.1.1.1.10. Oruç (Ruza) ve Namaz 362
4.7.1.1.1.11. Halife (Ḫelife) ve Halifelik (Ḫelifet)..... 362
4.7.1.1.1.12. İmame (Baş Töyme, Bismilla) 363
4.7.1.1.1.13. Levh-i Mahfuz (Lewḫĕlmeḫfuz) 364
4.7.1.1.1.14. Mevlit Bayramı (Mewlĕd Beyremĕ) 364
4.7.1.1.1.15. İslamiyet ile İlgili Diğer Terimler 365
4.7.1.1.2. İslamiyet ile İlgili Dinî Teşekküller 366
4.7.1.1.2.1. Cemiyet-i Hayriye (Cemġıyetĕ Ḫeyriye) 366
4.7.1.1.2.2. Müslüman Yetimler Komitesi (Mösĕlmannar Yetimner Komitesĕ) 367
4.7.1.1.2.3. Kafkas Müslümanları Komitesi (Kavkaz Mösĕlman Komitesĕ).....367
4.7.1.2. Hristiyanlık..... 368
4.7.1.2.1. Hristiyanlık ile İlgili Dinî Terimler 368
4.7.1.2.1.1. Hristiyan……368
4.7.1.2.1.2. Haç (Salib, Terĕ) 369
4.7.1.2.1.3. Haçlı Seferi (Ehlĕ Salib Suġışı)..... 369
4.7.1.2.1.4. Kubbe (Baş)..... 370
4.7.1.2.1.5. Kızıl Haç (Qızıl Terĕ)..... 370
4.7.1.2.1.6. Dualar……371
4.7.1.2.2. Hristiyanlık ile İlgili Dinî Teşekküller 372
4.7.1.2.2.1. Kızıl Haç (Qızıl Terĕ) Teşkilatı..... 372
4.8. SOSYAL HAYAT İLE İLGİLİ HUSUSLAR 372
4.8.1. İletişim Araçları..... 372
4.8.1.1. Mektup (Ḫat) 372
4.8.1.2. Telefon..... 373
4.8.1.3. Telgraf (Telegraf, Telegram, Telegramma) 374
4.8.1.4. Top Sesi (Tup Tawışı)..... 375

4.8.2. Kültür ve Sanat ile İlgili Ögeler 375
4.8.2.1. Müzik (Muzıka)..... 375
4.8.2.1.1. Aşkazar Melodisi (Aşqazar)..... 376
4.8.2.1.2. Sakmar Suyu (Saqmar Suwı) 377
4.8.2.1.3. Aliye Banu (Ġaliyebanu)..... 378
4.8.2.1.4. Tevkilev (Tefkilew)..... 378
4.8.2.1.5. Timur Marşı (Timĕr Marşı)..... 380
4.8.2.1.6. Türk Marşı (Törĕk Marşı) 381
4.8.2.1.7. Ordu Marşı (Urda Marşı) 382
4.8.2.1.8. Marseillaise (Marsel'yeza) 382
4.8.2.1.9. Korolar (Ḫorlar) 384
4.8.2.2. Opera……..385
4.8.2.2.1. Leyla ve Mecnun Opereti (Leyle we Mecnün Operası) 385
4.8.2.2.2. Arşın Mal Alan Opereti (Arşın-mal-alan Operası)..... 386
4.8.2.3. Tiyatro 387
4.8.2.3.1. Piyes (Uyın)..... 387
4.8.2.4. Basın……387
4.8.2.4.1. Gazete (Gezite)..... 387
4.8.2.4.2. Dergi (Mecmuġa) 388
4.8.2.5. Edebî Eserler ve Şahsiyetler..... 389
4.8.2.5.1. Segıyt Remiyev (Seġıyt' Remi) 389
4.8.2.5.2. Abdullah Tukay (Ġabdulla Tuqay) 392
4.8.2.6. Halk Dansları..... 395
4.8.2.6.1. Kaytarma Dansı (Qaytarma Biyüwĕ)..... 395
4.8.2.6.2. Lezgi Dansı (Lezgin Biyüwĕ) 396
4.8.2.6.3. Zeybek Oyunu (Zeybek Biyüwĕ)..... 396
4.8.3. Romanda Yer Alan Eğitim Kurumları 397
4.8.3.1. Formal Eğitim Kurumları..... 397
4.8.3.2. İnformal Eğitim Kurumları 398
4.8.3.2.1. Alay Kütüphanesi (Polk Kötĕpḫanesĕ) 398
4.8.4. Romanda Yer Alan Ticarî Unsurlar 399
4.8.4.1. Kumaş (Qomaş)..... 399
4.8.4.2. Mal (Mal-Tovar)..... 400
4.8.4.3. Tenke……...400
4.8.4.4. Sum…….401
4.8.4.5. Lira……..401

4.8.4.6. Altın ve Gümüş (Köměş) 402
4.8.5. Romanda Yer Alan Yiyecek ve İçecek İsimleri 402
4.8.5.1. Yiyecek İsimleri 402
4.8.5.2. İçecek İsimleri 402
4.8.6. Romanda Yer Alan Kılık-Kıyafet ve Aksesuar İsimleri 403
4.8.7. Romanda Yer Alan Sivil Meslek Erbabı 403
4.8.8. Romanda Yer Alan Çeşitli Unvan ve Adlandırmalar 404
4.8.8.1. Boyar 404
4.8.8.2. Dama (Madam) 404
4.8.8.3. Aristokrat 405
4.8.8.4. Prens (Knyaz', Kěnez) 405
4.8.8.5. Prenses (Knyajna) 406
4.8.8.6. Barones (Baronessa) ve Kontes (Grafinya) 406
4.8.8.7. Tutaş ve Bike 407
4.8.8.8. Cariye (Cariye, Kenizek) 407
4.8.8.9. Marca 408

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. METİN

5.1. TRANSKRİPSİYON 409
5.1.1. Transkripsiyon Yapılırken Uyulan Esaslar 409
5.1.2. Kazan-Tatar Türkçesinin Transkripsiyonlu Alfabeleri 410
5.1.2.1. Kazan-Tatar Türkçesi Kiril Alfabesi 410
5.1.2.2. Kazan-Tatar Türkçesi Arap Alfabesi 412
5.1.2.3. Kazan-Tatar Türkçesi Latin Alfabesi 413
5.1.2.4. Kazan-Tatar Türkçesi Yeni Latin Alfabesi 414
5.1.3. Öyge Taba Adlı Romanın Transkripsiyonlu Metni 415

SONUÇ 485

KAYNAKÇA 493

EKLER 508
Ek 1. Genel Dizin 508
Ek 2. Tek Tek Kullanım Sıklıkları Dizini 611
Ek 3. Kişi Adları Dizini 628
Ek 4. Diğer Özel Adlar Dizini 631
Ek 5. Yer Adları Dizini 632
Ek 6. Sözlük 635
Ek 7. Kiril Harfli Metin 665

Ek 8. Arap Harfli Metin 700
Ek 9. Eserin Türkiye Türkçesine Aktarılmış Şekli 746
ÖZGEÇMİŞ..... 807

ÖZET

Muhammed Ayaz İshakî'nin "Öyge Taba" Adlı Romanı Üzerinde Dil ve Üslûp İncelemesi

Bu çalışma, çağdaş Tatar edebiyatının kurucu şahsiyetlerinden biri olan Ayaz İshakî (1878-1954)'nin Öyge Taba (Eve Doğru) adlı eserindeki dil ve üslûp özelliklerini ayrıntılı bir biçimde ortaya koymak amacı ile yapılmıştır. Bu çalışma esnasında nitel ve nicel olarak doküman analizi yöntemleri kullanılmış, incelenen eser ile ilgili istatistikî verilere geniş şekilde yer verilmiştir.

Çarlık döneminde tanınmış bir gazeteci, yazar ve fikir adamı olan İshakî, Bolşevik İhtilali sonrası ülkesinden ayrılmak zorunda kalmıştır. SSCB döneminde halk düşmanı ilan edilen ve eserleri yasaklı olan yazara, SSCB sonrası Tatarların ilgisi artmıştır. Değişik ülkelerde yaşayan İshakî'nin muhacirlik hayatının son dönemi (1940-1954) Türkiye'de geçmiştir. Bu çalışma yapılırken, elliden fazla eser veren İshakî'nin eserlerinin ayrıntılı şekilde incelenmesinin hem onu hem de eserlerini yakından tanımamıza yardımcı olacağı düşüncesinden hareket edilmiştir. Öyge Taba adlı eser ise fikrî planda pek çok değişim geçiren yazarın Tatarlık eksenli mikromilliyetçilikten Türk birliği temelli makromilliyetçiliğe geçiş yaptığı eser olması dolayısı ile seçilmiştir.

Giriş, beş bölüm ve sonuç şeklinde planlanan çalışmanın giriş bölümünde bilimsel sorun/sorunsal, yöntem, teknik, kavramsal çerçeve ve paradigmalar ele alınmıştır. İlk bölüm Tatarların tarihi, dili ve edebiyatına; ikinci bölüm İshakî'nin hayatı ve eserlerine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde eserin imla özellikleri, kelime dünyası ve cümle bilgisi konuları ele alınmıştır. Dördüncü bölümde, eserde yer alan kültürel unsurlar ayrıntılı şekilde ele alınıp yorumlanmıştır. Son bölümde ise transkripsiyon alfabeleri ve eserin Kiril harfli metninin transkribe edilmiş şekline yer verilmiştir. Elde edilen veriler sonuç kısmında değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonunda kaynakça ve ekler kısmına da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazan-Tatar Türkçesi, Kazan-Tatar Edebiyatı, Ayaz İshakî, Öyge Taba (Eve Doğru), roman.

ABSTRACT

The Language and Stylistic Analysis of Muhammad Ayaz Ishakî's Novel Öyge Taba

This study was carried out in detail to explore the language and stylistic features in Öyge Taba (Towards Home), a novel written by Ayaz İshakî (1878-1954), one of the founding figures of contemporary Tatar literature. Qualitative and quantitative document analysis methods were used, and statistical data on the studied work were widely included during the study.

İshakî, a well-known journalist, writer and intellectual during the Tsarist period, had to leave his country after the Bolshevik Revolution. After the USSR, the Tatars showed interest in the writer, who had been declared as an enemy and whose works had been prohibited during the USSR period. İshakî who lived in different countries spent the last period of his migrant life (1940-1954) in Turkey. It has been considered that the detailed research of İshakî's works, which are over fifty, will help us to know both him and his works closely in this study. The novel entitled Öyge Taba has been purposefully chosen due to the fact that the author, who underwent many changes in the intellectual plan, changed from Tatarness-based micro-nationalism to Turkish-union based macro-nationalism.

Scientific problem/problematic, method, technique, conceptual framework and paradigms are discussed in the introduction part of the study, which is planned as introduction, five chapters and results. The first part includes the history, language and literature of Tatars; the second part is devoted to the life and works of Isaac. In the third chapter, spelling features of the work, word and sentence information have been discussed. In the fourth chapter, the cultural elements in the work have been discussed and interpreted in detail. In the last section, transcription alphabets and transcribed form of Cyrillic text of the work have been included. The data obtained have been interpreted in the conclusion. At the end of the study, the references and appendices have also been added.

Keywords: Kazan-Tatar Turkish, Kazan-Tatar Literature, Ayaz İshakî, Öyge Taba (Towards Home), novel.

SİMGE VE KISALTMALAR

>	: Bir morfemden bir başka morfeme/şekle geçişi ifade eder.
<	: Bir morfemden bir başka morfeme/şekle geçişi ifade eder.
+	: İsim çekim eklerinin önünde kullanılır.
-	: Fiil çekim eklerinin önünde kullanılır.
~	: Denklik işareti.
/	: Bir biçimbirimin farklı sesçil biçimlerini ayırır.
/ /	: Sesleri göstermek için kullanılır.
Ø	: Ses veya biçim kullanılmadığını ifade eder.

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Akt.	: Aktaran
Alm.	: Almanca
Ar.	: Arapça
Ara.	: Aramice
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Başk.	: Başkurt Türkçesi
bk.	: bakınız
C.	: Cilt
Çer.	: Çerkezce
Çev.	: Çeviren
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
Est.	: Estonca
Far.	: Farsça
Fin.	: Fince
Fr.	: Fransızca
Haz.	: Hazırlayan
H.	: Hicrî
İbr.	: İbranice
İng.	: İngilizce
İt.	: İtalyanca
Kaz.	: Kazak Türkçesi
KTT	: Kazan-Tatar Türkçesi
Lat.	: Latince
Let.	: Letonca
M.	: Miladî
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
Moğ.	: Moğolca
Osm.	: Osmanlı Türkçesi
ÖT	: Öyge Taba
Red.	: Redaktör

RSFSR : Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (РСФСР: Росси́йская Сове́тская Федерати́вная Социалисти́ческая Респу́блика)
Rus. : Rusça
S. : Sayı
s. : Sayfa
Sans. : Sanskritçe
SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
Tat. : Tatar Türkçesi
T.C. : Türkiye Cumhuriyeti
TDK : Türk Dil Kurumu
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TQ : Tělençě Qızı (Dilenci Kızı)
TT : Türkiye Türkçesi
TTK : Türk Tarih Kurumu
Türk. : Türkçe
vb. : ve benzeri
vd. : ve diğerleri
vs. : ve saire
Yun. : Yunanca
yy. : yüzyıl

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Ayaz İshakî'nin Ülkesinde Yazılmış Olan Eserleri 53
Tablo 2. Ayaz İshakî'nin Muhacerette Yazılmış Olan Eserleri 53
Tablo 3. Ayaz İshakî'nin İstanbul Türkçesi ile Yazılmış Olan Eserleri 53
Tablo 4. Ayaz İshakî'nin İstanbul Türkçesine Aktarılmış Olan Eserleri 54
Tablo 5. A.İshakî'nin Yabancı Dillere Tercüme Edilmiş Olan Eserleri 54
Tablo 6. A.İshakî'nin Rusçadan Kuzey Türkçesine Tercüme Edilmiş Eserleri 54
Tablo 7. A.İshakî'nin Rusçadan İstanbul Türkçesine Tercüme Edilmiş Olan Eseri . 54
Tablo 8. A.İshakî'nin Yabancı Dillerde Yazılmış/Basılmış Olan Eserleri 55
Tablo 9. A.İshakî'nin Başyazarlığını Yaptığı ve Katıldığı Gazeteler 55
Tablo 10. Ayaz İshakî'nin Görev Aldığı Dergiler 55
Tablo 11. Kazan-Tatar Türkçesindeki Ünlüler ve Özellikleri 88
Tablo 12. Kazan-Tatar Türkçesindeki Ünsüzler ve Özellikleri 90
Tablo 13. Üslûba Doğrudan Etkisi Olan Farklı Kelimeler ile İlgili Veriler 95
Tablo 14. Üslûba Doğrudan Etkisi Olmayan Farklı Kelimeler ile İlgili Veriler 95
Tablo 15. Eserde Yer Alan Farklı Kelimelerin Toplamı ile İlgili Veriler 96
Tablo 16. Eserde Yer Alan Kazan-Tatar Türkçesi Kelime Kadrosu ile İlgili Veriler 97
Tablo 17. Eserde Yer Alan Karma Yapılı Kelime Kadrosu ile İlgili Veriler 97
Tablo 18. Eserde Yer Alan Arapça Kökenli Kelimeler ile İlgili Veriler 99
Tablo 19. Eserde Yer Alan Farsça Kökenli Kelimeler ile İlgili Veriler 100
Tablo 20. Eserde Yer Alan Rusça Kökenli Kelimeler ile İlgili Veriler 101
Tablo 21. Eserde Yer Alan Fransızca Kökenli Kelimeler ile İlgili Veriler 102
Tablo 22. Eserde Yer Alan İsimler ile İlgili Veriler 110
Tablo 23. Eserde Yer Alan Niteleme Sıfatları ile İlgili Veriler 123
Tablo 24. Eserde Yer Alan Belirtme Sıfatları ile İlgili Veriler 126
Tablo 25. Eserde Yer Alan Zarflar ile İlgili Veriler 132
Tablo 26. Eserde Yer Alan Zamirler ile İlgili Veriler 139
Tablo 27. Kazan Tatar Türkçesindeki Zamirler ve Çekimli Şekilleri 140
Tablo 28. Eserde Yer Alan Fiiller ile İlgili Veriler 147
Tablo 29. Eserde Yer Alan Edatlar ile İlgili Veriler 161
Tablo 30. Eserde Yer Alan Ünlemler ile İlgili Veriler 162
Tablo 31. Eserde Yer Alan Bağlaçlar ile İlgili Veriler 165
Tablo 32. Kazan-Tatar Türkçesi Kiril Alfabesi 412
Tablo 33. Kazan-Tatar Türkçesi Arap Alfabesi 413
Tablo 34. Kazan-Tatar Türkçesi Latin Alfabesi 414
Tablo 35. Kazan-Tatar Türkçesi Yeni Latin Alfabesi 415

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Ayaz İshakî, Seyit Şamil ve Osman Kocaoğlu ile birlikte 1938 yılında Polonya'nın başkenti Varşova'da..... 41

GİRİŞ

Tarihî süreç içinde Kazan-Tatar Türkçesi ve Kazan-Tatar edebiyatı pek çok aşamadan geçerek günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Bütün Türkler için müşterek olan bir geçmişten sonra yollar ayrılmış, kuzey-batıya doğru yol alan Tatarlar da İdil-Ural adlı bölgeyi yurt edinmişler ve burada kök salıp dilleri ve edebiyatları ile kalıcı hale gelmişlerdir.

Türk dilinin Kıpçak grubuna giren Kazan-Tatar Türkçesinin köklü bir geçmişi ve zengin bir edebiyatı vardır. Tatar edebiyatı için Eski Umum Türkî Edebiyat, Orta Asır Edebiyatı, XIX. Asır Edebiyatı, XX. Asır Başı Edebiyatı, 1917-1940 Yılları Edebiyatı, İkinci Dünya Savaşı Yılları Edebiyatı, Savaş Sonrası Dönem Edebiyatı, 1960-1980'li Yıllar Edebiyatı ve Şimdiki Edebiyat şeklinde ayrıntılı bir tasnif yapmak mümkündür.

Tatarlar için olduğu kadar Tatar edebiyatı için de XVIII. yy. sonu ve XIX. yy. başlarında gelişen ve öncelikle dinde reform amacı ile başlayan Marifetçilik ve onun devamı mahiyetinde XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin büyük önemi vardır. Ayaz İshakî (1878-1954) de Marifetçi-Ceditçi geleneğin Tatar edebiyatındaki önemli temsilcilerinden biridir.

19. yy. Tatar Edebiyatı ve Ayaz İshakî

Köklü bir tarihî geçmişi olan Tatarlar ve Tatar edebiyatı için 19. yy. büyük bir önem taşır. Bu dönemde Ruslara karşı eskisi gibi bir mücadele söz konusu değildir. Tatarlarda muhtelif alanlarda gelişmeler olmuş, 1804'te Kazan'da bir üniversite kurulmuş ve matbaaların da gelmesi ile pek çok kitap basılmaya, basma eserler el yazması eserlerin yerini almaya başlamıştır. Bu dönemde Tatarların sosyal ve ruhî fikir hareketlerinin başında Abdünnasır Kursavî (1776-1812), Şehabettin Mercanî (1818-1889), Kayyum Nasırî (1825-1902), Hüseyin Feyizhanov (1826-1866), İsmail Gaspıralı (1851-1914) gibi edipler yer alır. Doğu'dan ve Batı'dan tercüme faaliyetlerine devam edilir. Batı'dan alınan roman türü Rızaeddin Fahreddin (1859-

1936), Musa Akyiğitzade (1865-1923), Fatih Kerimî (1870-1937) ve Ayaz İshakî (1878-1854) vasıtası ile yayılır. Bu dönemde Ahmet Urazayev-Kurmaşî (1855-1883), Abdülcabbar Kandalıy (1797-1860), Sadri Maksudî (1878-1957), Miftahettin Akmolla (1831-1895) ve Zahir Bigiyev (1870-1902) gibi önemli şahsiyetler de vardır (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:31).

19. yy. sonu ve 20. yy. başı Kazan-Tatar edebiyatının en önemli kişilerinden biri olan Ayaz İshakî 22 Şubat 1878 tarihinde Kazan vilayeti Çistay kazası Yawşirme köyünde Gıylacettin Molla ailesinde doğmuş, önce babasının medresesinde, sonra Çistay'da ve Kazan'daki Göl Boyu Medresesinde okumuştur. Medrese tahsili sonrası Tatar Öğretmen Okulu (Tatarskaya Uçitel'skaya Şkola)'na devam edip Rus dilini de kâmilleştiren İshakî, bu dönemde eser vermeye başlamıştır.

Çağdaş Tatar edebiyatının kurucu şahsiyetlerinden biri olan Ayaz İshakî bir medrese talebesi iken Kayyum Nasırî ile tanışmış ve ondan ciddi anlamda etkilenmiştir. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan İshakî'nin üzerinde sadece Kayyum Nasırî'nin etkisi olmamıştır. Medrese öğrenimi sonrası devam edip öğretmen olma hakkı kazandığı Tatar Öğretmen Okulu (Tatarskaya Uçitel'skaya Şkola) da onun için modern dünyaya açılan ve bakışın Rusça olduğu bir pencere açılmasına yardım etmiştir. İshakî'nin üzerinde etkili olan ve Kırımlı İsmail Gaspıralı (1851-1914) tarafından yayımlanan Tercüman Gazetesi, Hasan Melikzade Zerdabî tarafından Azerbaycan'da neşredilen İginci-Köylü Gazetesi ve İstanbul'da basılan Malûmat mecmuası gibi başka unsurlar da vardır.

Medrese tahsili, imamlık ve öğretmenlik görevleri, Tatar Öğretmen Okulu ve bu sıralarda başlayan yazı hayatı gelecekte iz bırakacak çok yönlü bir şahsiyet olarak İshakî'nin fikrî zeminini oluşturmuştur. Aldığı eğitim ve yaptığı işlere, fikrî plandaki savrulmalarına bakılınca görülen şey onun hep bir arayış içinde olduğudur. İmam olmak için yola çıkan ve medrese tahsili sonrası bir imam olan İshakî, babasının zorlaması ile kendi köyünde yapmak zorunda kaldığı imamlık görevini kısa süre içinde bırakarak kendi yolunu çizmiştir. Bir dönem sosyalist dünya görüşünü benimseyerek bu doğrultuda aktif çalışmalara katılmış, SSCB'nin kurulmasından önce bu düşüncenin yerini yavaş yavaş Tatar, Türk-Tatar milliyetçiliği almaya

başlamış, hayatı boyunca devam edecek olan bu mücadele sürerken Bolşevik İhtilali vuku bulmuş, ihtilalden kısa bir süre sonra ise bir daha geri dönemeyeceği ülkesinden ayrılıp mücadelesine muhacerette devam etmek zorunda kalmıştır.

1905'teki ihtilalden sonra faaliyetlerine hız veren İshakî birkaç kez tutuklanmış, sürgün edilmiş, yurt dışına kaçmak zorunda da kalmış ama yazmaktan hiçbir zaman vazgeçmemiştir. 1917 Şubat İhtilali'ni de memnuniyetle karşılayan edip Tatarların bağımsızlığını savunan makaleler yazmış, Müslüman kongreleri organizasyonlarına katılarak halkın millî bir bayrak altında toplanması için mücadele etmiştir. Bolşeviklerin iktidara geldikten sonra meydana gelen önemli değişiklikler dolayısı ile 1919 yılında ülkesinden ayrılmak zorunda kalmış ve 1954 yılında vefatına dek sürecek olan muhaceret hayatı başlamıştır. 22 Temmuz 1954 tarihinde Ankara'da, kızı Saadet Çağatay'ın evinde vefat eden İshakî'nin kabri, vasiyeti üzerine defnedildiği İstanbul'daki Edirnekapı Şehitliği'ndedir (Yuziyev vd., 2001:345; Kazan Dergisi, 1980:59).

Çarlık Rusyası devrinde doğup büyüyen, 1905 ve 1917 ihtilallerine tanıklık eden, SSCB'nin kuruluşunu gören ve milliyetçi fikirleri yüzünden ülkesini terk etmek zorunda kalan İshakî, Kazan-Tatarları için oldukça önemli bir edip ve aksiyonerdir. Onu önemli kılan bir diğer husus ise önce Osmanlı Devleti, sonra ise Türkiye ile kurduğu sıkı bağlar ve yönünü Türkiye'ye çevirmiş olmasıdır. Marifetçi-Ceditçi bir yazar olan İshakî, fikirlerini hayata geçirmek amacı ile pek çok eser vermiş ve eserlerini amacına ulaşma yolunda bir vasıta olarak görmüştür.

1990'lı yılların başında SSCB'nin dağılması ile birlikte dünya Türklüğü yeni bir sürecin içine girmiş, Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde ve Türkiye'de İshakî'ye dönük ilgi ve merak artmaya başlamıştır.

Ayaz İshakî ile ilgili olarak pek çok çalışma yapılmış ve çok yönlü bir kişi olması dolayısı ile farklı yönleri ele alınmıştır. Bu çalışmaların en geniş kapsamlısı 1998-2014 yılları arasında, içinde M.Ḫ.Ḫesenov, F.M.Musin, E.N.Eḫmedullin ve Ḫ.Ġ.Eyupov gibi önemli âlimlerin yer aldığı bir komisyon tarafından hazırlanan ve İshakî'nin tüm çalışmalarını içeren *Ġayaz İsḫaqıy – Eserler* adlı on beş ciltlik

külliyattır. Çalışma, Tatarstan Fenner Akademiyası Ġalimcan İbrahimov İsěměndegě Těl, Edebiyat hem Senġat' İnstitutı (Tataristan Bilimler Akademisi Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü) tarafından yayımlanmıştır.

2018 yılında Kazan'da gerçekleştirilen *Ayaz İshakî ve XX. Asır Başında Tatar Millî Rönesansı (Гаяз Исхакый Һәм XX Гасыр Башында Татар Милли Яңарышы / Гаяз Исхаки и Национальное Возрождение Татар в Начале XX Века)* adlı konferansta sunulan bildiriler oldukça önemlidir.

Alsu Şemsutova'nın 2003 yılında kaleme aldığı *Ġayaz İsḫaqıy İcatında Feministik Problemalarnıŋ İdeya-Estetik Evolyutsiyesě (1897-1954)* adlı çalışmada İshakî'nin kadına dönük bakışı ayrıntılı şekilde irdelenmiştir.

Flün Musin tarafından 1998 yılında yayımlanmış olan *Ġayaz İsḫaqıy (Tormışı Hem Ěşçenlěgě)* adlı çalışma edip ile ilgili önemli bir eserdir.

1992 yılından itibaren Kazan Devlet Üniversitesi bünyesinde Ayaz İshakî ile ilgili çalışmalar yapan en önemli kişilerden biri Rězěda Ġaniyeva'dır. İbrahim Nurullin ve Mansur Ḫasanov ile birlikte İshakî'nin akademik olarak ele alınması ve halka tanıtılması için büyük bir gayretle çalışmışlardır. Ġaniyeva, İshakî ile ilgili çalışmalar yapan pek çok araştırmacıya akademik anlamda da destek vermiştir.

Eḫmet Seḫapov tarafından hazırlanan ve Kazan'da, Tatar Miras Kitap Neşriyatı tarafından 1997 yılında yayımlanan *İsḫaqıy Hem XX Ġasır Tatar Edebiyatı* ve *İsḫaqıy İcatı* adlı iki önemli çalışma vardır. Seḫapov'un eserlerinde yazarın hayatı ile birlikte bütün eserleri ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır.

Tataristan'da olduğu gibi Türkiye'de de İshakî ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. En yakın tarihli olan çalışmadan geriye doğru gidildiği zaman yapılan çalışmaların bazıları şunlardır:

2019 yılında Ahmet Kanlıdere tarafından *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî* adlı bir çalışma yayımlanmıştır. Bu çalışmada yazarın fikrî oluşumu,

Osmanlı-Türk düşünce hayatındaki etkileri, Avrupa'daki kültürel ve siyasî faaliyetleri ile Türk basınında çıkan makaleleri gibi konular ele alınmıştır.

2018 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında Selda Şahin tarafından *Ayaz İshakî'nin Hayatı ve Fikirleri* adlı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

2009 yılında Alsu Kamalieva tarafından Ankara'da yayımlanmış olan *Romantik Milliyetçi Ayaz İshakî* adlı eser edip ile ilgili önemli çalışmalardan biridir. Bu çalışmada edibin yaşadığı dönemdeki Tatar edebiyatı, başlangıçtan 1917 yılına kadar Tatar tiyatrosu, edibin hayatı ve eserleri ile piyeslerindeki sosyal konular ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.

Arife Gülsün tarafından 2006 yılında *Ayaz İshakî'nin İki Hikâyesinde Söz Varlığı: "İké Yöz Yıldan Soŋ İnkıyraz" ve "Zindan*" adlı yüksek lisans çalışması hazırlanmıştır.

Mustafa Kaçalin tarafından 2000 yılında İslam Ansiklopedisi'nin 21. cildinde *Muhammed Ayaz İshakî İDİLLİ* maddesi kaleme alınmıştır.

Şule Güngör tarafından 1994 yılında yapılan *Yaŋa Millî Yul (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M.Ayaz İshakî (İdilli)'nin Siyasî Görüşleri* adlı yüksek lisans tezinde M.Ayaz İshakî'nin siyasî yönü ele alınmıştır.

M.Ayaz İshakî'nin doğumunun yüzüncü yılında yapılan çalışmalardan oluşan ve 1979 yılında Ankara'da yayımlanan *Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyetleri (100. Doğum Yılı Dolayısıyla)* adlı çalışma da yazarı tanımak açısından değerli bir eserdir.

Öyge Taba

1922 yılında Berlin'de yazılan ve 1938 yılında yine aynı şehirde basılan Öyge Taba (Eve Doğru) adlı eser, Ayaz İshakî'nin mikro plandaki Tatar milliyetçiliğinden makro plandaki Türk birliği düşüncesine geçiş yaptığı eseridir. Öyge Taba, eserin

başkahramanı olan Polkovnik Timĕrġaliyev (Miralay Demirali) karakteri ve onun kişisel hayatında geçirdiği evrimsel aşamalardan hareketle millî azatlık hareketinin tasvir edilmeye çalışıldığı bir eserdir (Seḫapov, 1997:305). Eserde yalnız Tatarlar ve Türkiye Türklerine değil, muhtelif Türk illerinden farklı kişilere de yer verilmiş, hem Türklerin birlik ve dayanışmasının gerekliliği hem de Türk Birliği düşüncesi tezli roman vasıtası ile okurlara sunulmaya çalışılmıştır. Eserde, devrin etkin düşüncelerinden biri olan İslamcılık ile ilişkilendirilebilecek olan İslam Dünyası ve Türkçülük düşüncesi ile ilişkilendirilebilecek olan Türk Dünyası kavramlarına yer verilmiş, ancak İslam Dünyası kavramının gerçekçi bir kavram olmadığından hareketle Türklerin birliğini esas alan Türk Dünyası kavramı öne çıkarılmıştır.

Eserin adı, Öyge Taba (Eve Doğru), özel olarak seçilmiştir. Bu ifade aracılığı ile Tatarlar ve diğer Türk soylu halklar için Türkiye'nin "esas yurt", "ana yurt" olduğu vurgulu bir şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır (Seḫapov1997:35). Uzakdoğu ve sonra Avrupa'da da yaşayan İshakî ile birlikte Türkistan ve İdil-Urallı pek çok Türk aydını için Türkiye gerçekten ana yurt olma vasfını yerine getirmiştir.

Esin kaynağı Rusya saflarında Birinci Dünya Savaşı'na katılan ve Almanya'ya esir düştükten sonra gönüllü asker olarak Türkiye tarafına geçip Bağdat cephesinde büyük yararlılıklar gösteren İdil-Urallı askerler ile onların kahramanlıkları olan ve 1922 yılında Berlin'de kaleme alınan Öyge Taba adlı bu eser Tatar kimliği, uyanış, öze dönüş, din, vatan, millet, bayrak, özgürlük, bağımsızlık, Türk-Tatar kimliği, Türk birliği gibi konuların ön plana çıkarılarak işlendiği bir eserdir. Öyge Taba, bu yönleri ile İshakî'nin diğer tüm eserlerinden farklı bir mahiyete sahiptir. Tatar kimliği, inkıraz kaygısı ve buna karşı neler yapılması gerektiği gibi hususlar etrafında dönen Marifetçi-Ceditçi geleneğe mensup İshakî bu eseri ile o çemberin dışına çıkıp yeni ve çok daha geniş bir alana yönelmiştir. Bu eserde işlenen Türk halklarının birlik ve beraberliği ile İstanbul merkezli Türk Dünyası anlayışı konusu eseri sıra dışı kılan unsurlar olarak dikkat çeker. Hacim itibariyle küçük olmakla birlikte konu ve içerik yönünden geniş şümullü olan bu eser, taşıdığı önem ile ilgili olarak, bizzat yazarın kendisi tarafından Türkiye Türkçesine de aktarılmıştır.

Bu çalışma ile ilgili olarak Ayaz İshakî'nin Bay Uğılı (Zengin Çocuğu), Tělençě Qızı (Dilenci Kızı), Öyge Taba (Eve Doğru), Mulla Babay (Hoca Efendi), Tatar Qızı (Tatar Kızı), Bĕr Totqarnıŋ Sataşuwı (Bir Mahkûmun Sayıklaması) adlarını taşıyan altı romanı ele alınmış olup içerik yönünden zengin; konu, izlek ve tez açısından farklı olması dolayısı ile Öyge Taba adlı eseri çalışma konusu olarak seçilmiştir.

Öyge Taba ile ilgili olarak 2017 yılında Gülseren Özdemir ve Metin Arıkan tarafından *Üyge Taba'da Kahraman Arketipi* adlı geniş kapsamlı bir makale çalışması yapılmıştır.

2015 yılında Samet Azap tarafından *Ayaz İshakî'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanında Millî ve Dinî Uyanış* adlı bir makale kaleme alınmıştır.

Yine 2015 yılında A.Balkan tarafından *Ayaz İshakî'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanı ile Cengiz Dağcı'nın O Topraklar Bizimdi Romanlarında Aslına Dönüş/Eve Dönüş* adlı bir başka makale daha yayımlanmıştır. Adı geçen bu makale çalışmalarında Öyge Taba adlı eserin bizzat İshakî tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan metni esas alınmıştır.

Çözümlenmesi Amaçlanan Bilimsel Sorun/Sorunsal

Roman, bilinçaltını Freud'dan, sınıf kavgalarını Marx'tan önce tanımış, görüngübilimi (insanlık durumlarının özünün araştırılması, fenomenoloji) de görüngübilimcilerden önce uygulamış (Kundera, 2014:40) olması yönü ile sıra dışı bir öneme sahiptir. Bilindiği gibi XVII. ve XVIII. yüzyıllarda tarihsel konulu romanlar vardır. Daha eski İlk Çağ öykülerinin ve efsanelerinin Orta Çağ uyarlamalarını tarihsel romanın müjdecisi saymak mümkünse bile burada tarihsel roman olgusunu aydınlatacak veri yoktur. Çünkü bu dönemdeki tarihsel romanlar sadece kostüm ve dekor itibariyle tarihsel olsa da kişilerin psikolojisi ve tasvir edilen ahlakî değerler yazarın dönemine aittir. Gerçek anlamda tarihsel roman XIX. yüzyılın başında, Napolyon'un yenilgiye uğradığı dönemde ortaya çıkmıştır (Lukács, 2008:21). Tatar edebiyatı için ise genelde roman, özelde ise tarihsel roman türü daha geç dönemlerde görülmeye başlanmıştır.

1886 yılında Mûsâ Akyiğitzâde (1865-1923) tarafından yazılan Hüsâmeddin Menla adlı roman modern Tatar edebiyatının başlangıcı kabul edilir. Zâhir Bigi (1870-1902)'nin Günâh-ı Kebâir ve Güzel Kız Hatice isimli romanları, Rızâeddin Fahreddin (1859-1936)'in Selime yâki İffet, Esmâ yâki Amel ve Cezâ adlı hikâyeleri de dönemin ilk eserlerindendir (Türkoğlu, 2011:166).

Romancı, içinde doğup büyüdüğü toplumun bir özetidir (Yılmaz, 1996:25). İnsanlığa söyleyecek sözü olan kimse konumundaki romancı, dünyayı değiştirmeyi hedefler ve bu hedefine ulaşabilmek için kendine özgü yepyeni bir dünya kurup bir ömür boyu bu dünyada yaşar. Romancı, roman dünyasını elbette içinde yaşadığı dünyayı kendi kabiliyetine göre özümleyerek ve yorumlayarak oluşturur (Yılmaz, 1996:28). Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Ayaz İshakî için de, o sadece bir romancı olmasa bile, bu hususlar geçerlidir. Marifetçi ve Ceditçi anlayışa uygun bir tür olarak görülen roman, Ayaz İshakî tarafından etkili şekilde kullanılmaya çalışılmıştır. Onun tarafından kaleme alınan Öyge Taba, tarihsel özelliği olan bir eserdir. Birinci Dünya Savaşı'ndan alınan kesitlerin sunulduğu roman 1922 yılında, yani büyük savaştan çok kısa süre sonra, yazılmış ve 1938 yılında yayımlanmıştır. Tezli bir roman olan bu eserde yazar, romanı şahsî ideallerine ulaşabilmek için bir vasıta olarak görmüş ve bu amaçla roman türünden mümkün olduğu kadar yararlanmaya çalışmıştır.

Çağdaş Tatar dili ve edebiyatının öncü şahsiyetlerinden biri olan Ayaz İshakî, çağdaşı olan Abdullah Tukay'ın şiir sahasında girdiği yola benzer bir şekilde hareket ederek mahallî dilin edebî dil hâline getirilebilmesi için gayret etmiş, eserlerini de imkânlar ölçüsünde bu doğrultuda yazmaya çalışmıştır. Çok yönlü bir şahsiyet olan İshakî'nin tarih, edebiyat, kadın hakları, Tatar dili ve kültürü, Tatar tiyatrosu, Tatar halkının geleceği ve bununla irtibatlı olan inkıraz, siyaset vb. gibi konularda kaleme aldığı müstakil eserleri ile muhtelif konulardaki gazete ve dergi yazıları da vardır.

Tatarların tarihi, Tatar kadınlarının hak ve özgürlük mücadelesi, Tatar halkının hayatında din unsuru ve din ehli kişiler ile bu kişilerin din istismarları vb. gibi konularda muhtelif eserler vermiş olan İshakî'nin milliyetçilik anlayışı ile ilgili en geniş kapsamlı ve zengin içerikli eseri, tezli bir roman olan Öyge Taba adlı eseridir.

Bu çalışmada, Çarlık döneminde doğup büyüyen, SSCB'nin kuruluşuna tanıklık eden, hem medrese tahsili görüp hem de Rus dilinde eğitim alan ve döneminin etkili kişilerinden biri olan Ayaz İshakî'nin Öyge Taba adlı eseri ele alınıp incelenmiştir. Mezkûr eserin dil ve üslûp incelemesine dayalı olarak yapılan bu çalışmada hem yazarın daha yakından tanınması hem de ilgili eserdeki dil ve üslûp özelliklerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Yazarın hayatı, siyasî ve edebî yönleri, gazeteci kimliği, Çarlık ve SSCB dönemindeki muhalif duruşu ile mücadelesi vb. gibi hususların eserdeki yansımaları görülmeye çalışılmıştır. Ayrıca Öyge Taba adlı eserdeki sözlük genişliği, kelime zenginliği, farklı kelimelerin toplam kelimelere oranı, kelime kullanım sıklıkları, üslûba doğrudan etkisi olan ve olmayan kelimeler ve bu kelimeler arasında alıntı kelimeler ile diyalektolojik söz varlığının oranı, kelime türlerinin dağılışı, kısalık ve uzunluk bakımından cümleler, cümle yapıları ve cümlelerin anlam özellikleri gibi hususlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Öyge Taba adlı romanın dil ve üslûp incelemesine dayanan bu çalışmada, İshakî'nin en uzun süreli ve ayakları yere en sağlam basan mücadele döneminde kaleme aldığı bu roman yardımı ile onun dil ve üslûp özellikleri mikro düzeyde ortaya konulmaya çalışılmış, bu çalışma yapılırken edibin diğer romanlarından ve makalelerinden de, imkânlar ölçüsünde, yararlanma yoluna gidilmiştir.

Yöntem, Teknik, Kavramsal Çerçeve ve Paradigmalar

Herhangi bir bilimsel çalışma için yöntem, kavramsal çerçeve ve paradigmalar özel öneme sahiptir. Bu çalışma konusu tespit edildikten sonra geniş çaplı bir literatür taraması yapılmış, İshakî ile ilgili olarak Rusya, Tataristan, Almanya ve Türkiye'de yapılmış olan akademik çalışmaların tedarik edilebilenleri gözden geçirilmiştir. Çalışma devam ederken gün yüzü gören İshakî konulu akademik kaynaklar da hızlıca temin edilip onlardan da istifade edilmeye çalışılmıştır.

Bilgi, kökeni somuta, duyumsal verilere dayansa dahi bir dizi düşünsel etkinliğin sonucu olarak ortaya çıkan bir ürün olarak tanımlanabilir ve insanlığın bugüne kadar biriktirdiği bilgi birikimi adi bilgi, felsefî bilgi, bilimsel bilgi ve matematik gibi dört tipe ayrılır (Öktem ve Karagöz, 2015:29-30). Felsefede ontoloji

(varlıkbilim), epistemoloji (bilgi kuramı), aksiyoloji (değerler kuramı) şeklinde üç bölüm yer alır (Öktem ve Karagöz, 2015:24). Bilindiği gibi bilgi kuramı, epistemolojik süreç açısından, Auguste Comte (1798-1857)'un üç hal kanununa göre tarihî süreç içinde üç aşamadan geçmiştir. İlk aşama olan teolojik dönem dünyanın başlangıcından Orta Çağ'a, 1300 yılına kadar, sürmüştür. Bu dönem, insanların dış evreni tanıma çabasında normatif mantığın hâkim olduğu bir dönem olarak bilinir. Fransız İhtilali'ne kadar devam eden ve metafiziğe dayalı olan ikinci dönemde epistemolojik açıdan değişen çok şey yoktur. Bu dönemde Tanrı veya tanrıların yerini ahlak, adalet gibi soyutluklar almıştır. Üçüncü dönem ise elle tutulup gözle görülen somut verilerden hareketle bilgi elde etme aşaması olan pozitivist dönemdir (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2014:15-17; Öktem ve Karagöz, 2015:175-176). Bu tasnif ile ilgili tam bir uzlaşı söz konusu değildir. Günümüzde sosyal bilimlerdeki epistemolojik perspektiflere bakıldığı zaman pozitivist, yorumlayıcı ve eleştirel perspektif olmak üzere üç ana yaklaşımın söz konusu olduğu görülür. Vaktiyle pozitivizm gerçeğe ulaşmanın biricik yolu gibi düşünülse bile onun da yetersiz kaldığı görülmüş, zamanla yorumlayıcı ve eleştirel perspektifler de yeni yöntemler olarak sosyal bilimlerdeki yerlerini almışlardır (Öktem ve Karagöz, 2015:176-177).

Doğa bilimlerinden farklı olarak sadece gözlem, deney ve basit betimlemeler ile yetinilmeyen sosyal bilimlerde sosyal olgu ve olayların derinine inilerek onların anlaşılması ve yorumlanmasına çalışılır. Özgür bilgilenme ortamına ihtiyaç duyan sosyal bilimlerde bunlar yapılırken bilginin öznesi olan insanın her türlü önyargıdan ve şartlandırmadan uzak durması gerekir (Öktem ve Karagöz, 2015:226-227).

Sosyal bilimler alanına giren bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca nicel araştırmalardan da yararlanılmıştır. Nitel metin incelemesi için hangi, nasıl ve niçin gibi soruların cevabı aranırken nicel metin incelemesinde ne kadar, ne sıklıkta gibi sorulara cevap aranır. Doküman incelemesi, araştırılması istenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Bu inceleme yöntemi geleneksel olarak tarihçiler, antropologlar ve dilbilimcilerin kullandığı bir yöntem olarak bilinir (Yıldırım ve Şimşek, 2018:189). Doküman incelemesine ve analitik mahiyete sahip bu araştırma için Ayaz İshakî'nin romanları tespit edilmiş, daha sonra ise bunların

arasından Öyge Taba adlı eseri seçilerek ele alınıp dil ve üslûp yönünden incelenmiştir. Çalışma esnasında muhtelif alanlardan yararlanılmış, matematik, istatistik ve bilgisayar destekli çalışmalar da yapılmıştır.

Bilindiği üzere sanat yapıtı bir şekilde gerçek dünyadaki imgelerin yeniden sunumu demek olup bu yeniden sunum esnasında gerçeğin yansıtılması ya da yansıtılma biçimi de oldukça önemlidir (Sığırcı, 2017:208). Gösteren ile gösterilenin oluşturduğu göstergelerden meydana gelen bir sistem olan dilin bu iki ögesi arasındaki ilişkilerden doğan muhtelif anlamları incelemesi dolayısı ile eserin tahlili esnasında göstergebilimden de yararlanılmaya çalışılmıştır.

Tezin Bölümleri

Bu tez çalışması giriş ve beş ana bölüm ile sonuç, kaynakça ve eklerden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde tez ile ilgili genel bilgilere yer verilmiştir. Birinci bölüm Kazan Tatarları, Kazan-Tatar Türkçesi ve Tatar edebiyatına ayrılmış, bu bölümde Tatarların kısa tarihî geçmişleri, Kazan-Tatar Türkçesi ve onun Türk dili içindeki yeri ile Tatar edebiyatının tarihî gelişimi kısaca ele alınmıştır.

İkinci bölümde Ayaz İshakî'nin hayatı ve eserleri ayrıntılı şekilde ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır. İshakî'nin kendi ülkesinde yaşadığı dönem ve muhaceret devri ile bu devirlerde verdiği eserler kısaca işlenmiştir. Bu bölümde edibin siyasî hayatı, gazetecilik hayatı ve edebî hayatı da ayrı ayrı ele alınmıştır. İshakî'nin eserleri ile ilgili ayrıntılı listelere de bu bölümde yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde eserin dil ve üslûp incelemesi ile ilgili olarak imla özellikleri, kelime dünyası ve cümle bilgisi konularına değinilmiştir. Eserde yer alan farklı kelime sayıları, toplam kelime sayısı, kelimelerin köken bilgileri, eserde yer alan diyalektolojik özellikler ve diyalektolojik söz varlığı vb. gibi hususlarda elde edilen istatistikî veriler bu bölümde incelenmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, dil ve üslûp incelemesi ile ilgili olarak, daha önce yapılan çalışmalardan farklı bir biçimde, eserin kültürel unsurları ve bağlamları ele alınmış, bu şekilde metne daha ayrıntılı şekilde nüfuz edilmeye çalışılmıştır. Bu

bölümde, eserde yer verilen atasözleri ve deyimler, muhtelif mekânlar, romanın coğrafyası, romanda yer alan millet ve dil adları, siyasî, askerî ve dinî hususlar ile sosyal hayata dair veriler incelenip yorumlanmıştır.

Çalışmanın beşinci ve son bölümünde ise transkripsiyon ilkeleri açıklanmış, Kazan-Tatar Türkleri tarafından kullanılan Arap, Kiril ve Latin alfabeleri ve bunlar ile ilgili transkripsiyon alfabelerine yer verilmiştir. Öyge Taba adlı eserin Kiril harfli metninin transkribe edilmiş şekli de bu bölüme eklenmiştir.

Bu çalışma esnasında elde edilen veriler çalışmanın sonuç kısmında ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışma esnasında yararlanılan tüm kaynaklar Kaynakça kısmında gösterilmiştir. Ekler kısmında ise genel dizin, kelimelerin tek tek kullanım sıklıkları dizini, kişi adları ve diğer özel adlar dizini, yer adları dizini ve sözlük gibi eklere yer verilmiştir. Öyge Taba adlı metnin Kiril harfli baskısı ve Arap harfli baskısı ile bizzat İshakî'nin kendisi tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan şekli de pdf dosyası olarak çalışmanın sonuna eklenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAZAN-TATAR TÜRKLERİ

1.1. TATAR ADI

Çin kaynaklarında *Tatar* adına *Ta-Ta* veya *Da-Da* şeklinde rastlanır (Caferoğlu, 2015a:105-106). Tatar adı, Kül Tigin Abidesi'nin güney ve doğu yüzünde *Otuz-Tatarlar*; Bilge Kağan Abidesi'nin doğu yüzünde ise hem *Otuz-Tatarlar* hem de *Tokuz Tatarlar* şeklinde beş defa geçer (Ergin, 1994a:2-8-12-34-48; Tekin, 2014:20-24-28-50-62). İlk defa Orhun Abideleri'nde karşılaşılan *Otuz Tatar* ve *Tokuz Tatar* etnik adlarının esasen Türk boylarına değil de Moğol boylarına ait olduğu sanılmaktadır. Türkçe konuşan Tatarların kendi adları ile ortaya çıkışları ise Altın Orda dönemine rastlar. Bugünkü Tatarlar, büyük bir ihtimalle, Müslüman Volga Bulgarlarının Çingiz ordularındaki Kıpçak ve Moğol boyları ile karışmaları sonucu oluşmuş bir Türk halkıdır (Tekin ve Ölmez, 2014:109).

Kaşgarlı Mahmud (2005:540), Divânü Lügâti't-Türk'te Tatarlardan "Türkçe konuşan bir halk" olarak bahseder, ancak eserde *Tatar* adının menşei hakkında herhangi bir bilgi verilmez. Tatar adı Dede Korkut hikâyelerinde de iki farklı yerde (Dresden Nüshası, 142-2 ve 275-5) geçer (Ergin, 2004:168-235; 2009:286).

Şemseddin Sami (2004:370), Tatar adı için, Türk kavimlerinden küçük bir kavmin adı şeklinde açıklama yapar ve Moğollar ile ilişkisinden bahseder. V.M.Nadelyayev vd. (1969:541) ise Tatar sözünü sadece *bir halk adı* diye açıklar.

Kürşat Yıldırım (2012:186), Tatarların çok eski devirlerden beri var olup birçok siyasî ve etnik safhada rol oynamalarına rağmen Tatar adının anlamı ve tarihte ilk görüldüğü zaman hakkında fikir birliğine varılamadığını, Tatar adının Çin kaynaklarında ilk kez V. ve VI. yüzyıllarda *Ta-t'an* ve *T'an-t'an* şeklinde

görüldüğünü, bu hali ile *ormancı, ağaç eri, yiş kişi* gibi anlamlara gelebileceğini ifade eder.

İ.A.Abdullin vd. (1981:52), genel olarak Tataristan ile diğer özerk cumhuriyetlerde yaşayan Türkî halk ve bu halka mensup olan kişi; Tatar halkı, Tatarlar; er kişi gibi tanımlamalar yaparlar. Abrar Karimullin (1989:16), birleşik bir kelime saydığı *Tatar* etnonimi ile ilgili *dağ kişisi (tat: dağ, ar: kişi)* anlamından bahseder. M.Z.Zekiyev (1998:308), *Tatar* kelimesine ilk olarak tarihî Çin kaynaklarında rastlandığını, bazı bilim adamlarının bu kelimenin Çince *ta-ta* (*da-da*) sözünden ortaya çıktığını düşündüklerini ifade eder. Çince, *da-da* sözü *pis, pasaklı, vahşi* gibi anlamlara karşılık gelir ve *haz-ar, bolg-ar, balk-ar, su-ar* örneklerindeki gibi Türkçe kökenli bir kelime olup başlangıçtan beri bir etnonim olarak kullanılmaktadır. İlyas Kamalov (2007:19-20) da *Tatar* sözünün kökü olan *tat* kelimesinde olağan şekilde *Tat>dat>yat* kökündeki *t>d>y* ses değişiminin görüldüğünü belirtir. Buradan hareketle *Tat* kelimesinin *yat/yad (yabancı)* sözünün değişmiş şekli olduğunu, *Tat-ar* adının da *yabancı kişi* anlamına geldiğini ifade eder.

Sir Gerard Clauson (1972:449), *tat* kelimesinin muhtelif Türk lehçelerindeki anlamları ile ilgili ayrıntılı bilgiler verir ve kelimenin *yabancı (ya:t)*; Hakasçada *Türkler arasındaki Farslı*; Yagma ve Tuhşilerde *kâfir Uygur*; Tabgaçlarda ve diğer bazılarında *Fars, kâfir* veya *Uygur*; Çağataycada *bir reaya sınıfı*; *bir Tacik fırkası*; Kıpçakçada *köylü* gibi anlamları olduğunu belirtir. R.Ġ.Eḫmetyanov (2001:193) ise *Tatar* kelimesini *tat (yabancı kabile/halk/boy kişisi)* sözünden gelmiştir şeklinde açıklamanın *(tatar < tat-er)* tatmin edici olmadığını, çünkü *tat* kelimesinin Farslarla ilgili olduğunu belirtir.

Tuncer Gülensoy (2011:868), *Tatar* sözünü, 'Bir Türk boyunun adı', < Moğ. *tatar* şeklinde açıklar. Hasan Eren (1999:396) ise Anadolu'da yer adı olarak da geçen *Tat* kelimesinin eski kaynaklarda *yabancı* anlamında; Göktürkçe ve Orta Türkçede de *yabancı,* Orta Türkçede *İranlı,* Eski Kıpçakçada *ekinci* anlamına geldiğini belirtir.

İdil-Ural Bölgesinde yaşayan Kazan Türkleri, önceleri kendilerini sadece *Müslüman* olarak tanıtıyorlardı. Böyle bir kullanımda hiç şüphesiz Rusların Altın

Orda dönemini *Tatarskoe İgo (Tatar boyunduruğu / Tatar zulmü)* olarak adlandırmaları ve bu ada menfi bir anlam yüklemiş olmalarının yanı sıra Tatar adının kendilerine Ruslar tarafından kasıtlı olarak takıldığı şeklindeki görüşün de etkisi vardı. Ayrıca, Müslüman kimliğin ve ümmetçilik bilincinin de bunda etkisi söz konusudur (Devlet, 1994:1). Tatar ismini İdil boyu Türkleri için ilk defa kullanan kişiler Kazanlı tarihçi ve fikir adamı Şihabeddin Mercanî ile yazar Kayyum Nasırî olmuştur (Battal, 1996:168-169). Şihabeddin Mercanî (1989:43-44), Rusların *Tatar* ismi hakkındaki olumsuz düşünceleri sebebi ile Tatarların kendilerini sadece *Müslüman* olarak tanıttıklarını, ancak bunun eksik olduğunu, Tatarların Müslüman kimliklerinin yanında bir de *Tatar* etnik adına sahip olduklarını ifade eder. Mercanî ve Nasırî'nin etkisi ile XIX. asrın sonu ve XX. asrın başında Kazanlı yazarların büyük kısmı *Tatar* ismini kullanmaya başlamıştır (Battal, 1996:169).

Tatar adı Klasik Türk Edebiyatı metinlerinde طاطار (tâtâr) şeklinde geçip hem *Tatar* hem de mecazen *zâlim, gaddar, merhametsiz* anlamlarında kullanılır (Pala, 2002:456).

Tatar sözü tarihî süreç içinde pek çok farklı boy veya millete ad olmuş; Bulgar Tatarları, Kırım Tatarları, Dobruca Tatarları, eski tarihlerde Tatar diye adlandırılan ama günümüzde var olmayan kavimler, eski merkezî Asya Tatarları ve Moğol Tatarları için kullanılmıştır. Ruslar tarafından Altın Orda'nın tüm halkları için kullanılan Tatar adı Rus tarihçiler tarafından ise XVIII-XIX. yüzyıllarda Rusya'daki bütün Müslüman Türkleri adlandırmak için kullanılmıştır. Batı Avrupa'da *Tartar* terimi ile çoğu zaman karıştırılmış olan Tatar etnonimi çok anlamlı bir sözdür (Safiullina ve Zekiyev, 2006:5-9).

1.2. KAZAN-TATAR TÜRKLERİNİN GENEL TARİHİ

1.2.1. Biarm Devleti

Biarm (Rus. *Биармия / Biarmiya*, İskandinav sagalarında *Biarmiland* veya *Biarmland*) adlı ülke İdil-Çulman civarındaki Tatarların selefleri tarafından kurulan ilk devlet olarak kabul edilir. Bu ülke ile ilgili bilgilere VIII-IX. yüzyıllardaki

İskandinavya'da dilden söylenen sagalarda rastlanır. IX-XIII. yüzyıllarda bunlar Rus tarihi yazmalarına da girmiştir. Biarm ülkesi ya VII. yüzyılda kurulmuş veya Türk kağanlığının ekonomik ve ruhî açıdan pek güçlü bir ülkesinin devamı olarak VIII. yüzyılda yükselmiştir. Biarm ülkesinin esas şehri olan Biler zaman içinde Bulgarların eline geçmiş ve Bulgar'ın da başkenti olmuştur (Zekiev vd., 2001:44-45).

M.Z.Zekiyev (2008:389), İskandinavya sagalarında adı geçen Biarmland adlı ülkenin Doğu Avrupa'nın kuzeyindeki bir ülke olarak tarif edildiğini ve VIII. yüzyılda yaşamış çok zengin bir ülke olarak anlatıldığını belirtir, ancak Biarm ülkesinin VIII. yüzyılda değil, VII. yüzyılda veya daha önce kurulmuş olması gerektiğini ifade eder. *Biarm* terimi *biar* kavim adından yapılmıştır. Türkçe kalıpla yapılmış olup iki kısımdan oluşur ve "zengin, sahip, güzel, kahraman" + er "insanlar" anlamına gelir. *Biar*'ın *biler* varyantı da vardır. *Biar* ile birlikte *biker, biger* varyantı da kullanılmıştır. Günümüzde de Udmurtlar eski komşuları olan Tatarlara, eskiden olduğu gibi, Biger demektedirler (Zekiev vd., 2001:45).

Etnik adları "bardı, baylar, biler (bay kişiler, zengin kişiler)" anlamına gelen *bier* halkı VII. yüzyılda İdil-Ural'da büyük bir devlet, Biarm Devleti, kurmuşlardır. Rus tarihinde Biarmiya diye adlandırılmış ve çok zengin bir ülke olduğu kaydedilmiştir. İskandinav sagalarında ülkenin adı Biarmland olarak geçer. Ancak Biarlar kendilerine Harezmlileri örnek alıp ülkelerini Biarm diye adlandırmışlardır. Başkenti Biler şehri olan Biarm VIII-IX. yüzyıllarda Bulgarların eline geçmiş, bundan sonra ülke Bulgar olarak anılmaya başlanmış ama başkent aynı şehir olarak kalmıştır. XI. yüzyılda Kama nehrinin orta kısımlarındaki yerler Rus boyarlarının eline geçse de bu yerlerin Biarm illeri olduğu unutulmamış, Biarm şehri de Rusça söylenişi ile Perm' (<Пермь) şeklini almıştır (Safiullina ve Zekiyev, 2006:17).

1.2.2. Proto-Bulgar Devleti

R.Feḫrĕddinev (1993:23), Türkleri üç gruba ayırır. Birinci grupta Anadolu ve Orta Asya, Kırım ve Kafkasya, İran ve Türkiye Türkleri ile bunların güney taraflarında ve Afrika'nın bazı kısımlarındaki Türkler bulunur. İkinci grupta Türkistan ve Fergana, Buhara ve Harezm, Çin ve Afganistan, Kırgız ve Kazak

Türkleri yer alır. Üçüncü gruptaki Kuzey Türkleri ise ilk iki gruptan ayrıdır. Sibir, Ural, İdil, Don ve Cayık boylarında yaşayan Türklerin hepsi bu gruba girer. Bulgarlar (Eski Bulgarlar, Büyük Bulgarlar) üçüncü grupta yer alan Türklerin ataları ve kendileridir.

Bizans kaynakları, 482 yılında, Bulgar adını tarihte ilk kez yazılı belgelerde zikrederler (Tekin, 1987:1). Ġabdělber Feyzraḫmanov (2005:109) ise Bulgar etnonimine ilk defa 480 yılında, Bizans imparatoru Zenon'un düşmanlarına karşı yardım istemek için Bulgarlara gönderdiği bir belgede rastlandığını belirtir.

Ahmet Caferoğlu (2015b:64), bazı araştırmaların Bulgarları milattan önce 210-174 tarihlerindeki Mete (Mao-tun) devrine kadar götürdüklerini belirtir, milattan sonra 583 yılında Dulo ailesine mensup Kubrat'ın (583-642) idaresi altında ilk defa bir Bulgar birliğinin vücuda getirildiğini ifade eder. Peter Golden (2017:255-257), Kubrat hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuzu, Onoğundur-Bulgar reisi olan Kubrat'ın 635 yılında isyan edip Avar hâkimiyetine son verdiğini ve Karadeniz bozkırlarının doğusunda, Yunan kaynaklarının Eski/Büyük Bulgar diye adlandırdığı kendi bağımsız yapılanmasını kurduğunu belirtir.

Bulgarlar, diğer Türk kabileleri gibi, Avrasya boyunca yayılmış ve Tatarların tarihinde önemli yeri olan üç farklı devlet kurmuşlardır. Bunlar Proto-Bulgar/Büyük Bulgar, Slav-Bulgar/Tuna-Bulgar ve İdil-Bulgar Devleti şeklinde adlandırılır (Zekiev vd., 2001:43-44; Hey'et, 1996:36-39).

Bu devlet, Proto-Bulgar Devleti, VII. asrın 20-70'li yıllarında yaşamıştır. Tarihte Büyük Bulgar olarak da bilinir (Zekiev vd., 2001:43-44).

1.2.3. İdil-Bulgar Devleti

Attila'nın 453'te ölümünden sonra Hun birliği çözülmüş, bunun üzerine Kafkaslardan Tuna'ya kadar Karadeniz'in kuzeyinde uzanan bölgelerde Bulgar Türkleri siyasî birliklerini kurmuşlardır (Yüce, 1992:390).

Uzun ve köklü bir tarihî geçmişe sahip olan Tatarların ataları VI. asrın başında İdil-Ural boyuna göç eden Bulgar Türkleridir. Şimdiki İdil-Ural Tatarları Suvar, Sibir, kısmen Hunlar ve İdil Bulgarları ile XII. yüzyılda Türkistan'dan bu bölgeye gelen Kıpçak Türklerinin torunlarıdır. Bulgar Türkleri VI. yüzyılda İdil-Ural Bölgesine yerleşmeye başlamış ve VII. yüzyılda bu bölge tamamen bir Türk yurdu hâline gelmiştir (Feẖrētdinov, 1996:27-56).

Büyük Bulgar Devleti'nin düşmesinden sonra büyük kısmını Otuz Ogurların oluşturduğu Bulgarların bir kısmı Volga-Kama (İdil-Çulman) nehirleri bölgesine göçmüş ve orada yeni bir devlet kurmuşlardır. Bu devleti oluşturan halklar arasında Otuz Ogurlardan başka yerli Fin-Ugorlar, Sabarlar, Hazarlar ve Uzlar da vardır (Hey'et, 1996:38-39). Bulgar boylarının Orta İdil'e varış tarihleri tam olarak belirlenememiştir. Bazı bilginler bunu VII. yüzyıl ortasına, Hazarların Karadeniz bozkırlarında Bulgar birliği üzerindeki zaferlerinin hemen ardına koyarken diğerleri ise VIII. yüzyıl ortası veya IX. yüzyıl başına işaret ederler (Golden, 2017:263).

Bulgar Türkleri 922 yılında İslamiyet'i kabul eden ilk Türk boyudur (Buran ve Alkaya, 2014:30). Başkenti Bulgar şehri olan Bulgar Devleti IX-XII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştur. 1220'lerde Moğolların bu bölgeyi de istilâ etmesiyle yıkılmış ve daha sonra kurulan Altın Orda Devleti'nin himayesine girmiştir (Feẖrētdinov, 1996:27-56; Hey'et, 1996:39).

1.2.4. Altın Orda Devleti

Yusuf Akçuraoğlu (2009:652), bu devletin miladî XIII. asırda (1236-1240), Akdes Nimet Kurat (2001:539) ise daha kesin bir tarih vererek 1242 yılında kurulduğunu belirtir. Doğu edebiyatında "Cuci Ulusu" yahut "Gök-Orda" adıyla bilinen bu devlet, Rus kronikleri ve tarihçilerinde "Altun-Orda" diye ün bulmuştur (Caferoğlu, 2015a:123). Başlangıçta yönetimi Moğol, nüfusunun ekseriyeti Türk (Kıpçak) olan bu devlet, kısa süre içinde İslamiyet'i kabul etmiş ve Türkleşmiştir (Gemil, 2014:156).

1237 yılında Rus bölgesini istila eden Moğol-Türk ordusu 1240 yılında Kiyef şehrini almış ve bütün Rus yurduna hâkim olmuştur. Türk-Moğol hareketinin ikinci safhası Kumanlara karşı olmuştur. 1238-1239 yıllarındaki seferlerin neticesinde Don boyu ve bütün Kıpçak sahrasından Kumanlar kovulmuş; bir kısmı kuzeydoğuda Kama Bulgarları arasına gitmiş, kalanları da Macaristan'a iltica etmişlerdir. Bu sûretle Kama boyundaki Kıpçak ve Kumanlarla birlikte olan, Yimeklerin gelmesi ile Türk unsuru artmış ve hatta Bulgarlar bile Kıpçaklaşmışlardır. Moğol istilasının bir neticesi de Orta İdil boyundaki Türk ahalisinin yeni şekilde karışmasını mümkün kılmasıdır; bugünkü Kazan Türklerinin kavmî teşekkülleri işte bu tarihî vakalarla izah olunmaktadır (Kurat, 2001:540-541).

Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulan Altın Orda Devleti, Batu Han'dan sonra tahta çıkan Berkay döneminde Türkleşmeye başlamıştır. Altın Orda Devleti XIV. yüzyılın sonunda Timur'un ordularına yenilip dağılmış ve bölgede Kazan, Kırım, Astrahan, Kasım, Sibir ve Nogay Hanlıkları kurulmuştur (Feẖrĕtdinov, 1996:27-56). Altın Orda Devleti'nin parçalanması Rusya'nın güçlenmesi ile aynı döneme denk gelmiş ve bu da Türk tarihi açısından büyük bir talihsizlik olmuştur (Roux, 1998:200-201).

Altın Orda Devleti'nde İslamlaşma ve Türkleşme seyrinin en önemli neticesi günümüzdeki Tatar halkının teşekkülü olmuştur. Tatarlar, nerede olurlarsa olsunlar, Altın Orda'nın hakiki varisleridir (Gemil, 2014:156).

1.2.5. Kazan Hanlığı

Altın Orda hanlarından Canıbek'in 1357'de ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Aksak Timur ile Toktamış arasında 1391-1395 tarihleri arasında cereyan eden savaşlar neticesinde zayıf düşen Kıpçak ilinde Kazan Hanlığı, Astrahan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Sibir Hanlığı gibi daha küçük Türk devletleri meydana gelmiş ve büyük Altın Orda Devleti fiilen sona ermiştir (Temir, 2001:550).

Kazan Hanlığı'nın kuruluş tarihi konusunda iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre hanlık, 1437 yılında Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed Han'ın

tahtının elinden alınması üzerine Saray'dan ayrılarak Kazan iline gelmesiyle; ikinci görüşe göre ise 1445'te Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmud'un hanlığın başına geçmesiyle kurulmuştur. Hanlığın kuruluş süreci 1437-1445 yılları arasında tamamlanmış ve Kazan Hanlığı 1445'ten itibaren bağımsız bir devlet statüsüne kavuşmuştur (Türkoğlu, 2002b:136). Kazan Hanlığı'nın tarih sahnesine çıkışı ile ilgili olarak Yusuf Akçuraoğlu (2009:653) 1429 yılına işaret eder. İşbu memleketin *Kazan yurdu* tesmiye olunmaya başlandığını, bu ismin de Kazan isimli ırmağın ve onun İdil nehrine döküldüğü yere yakın bir mevkide bulunan Kazan şehrinin adından alındığını belirtir. R.Feẖrētdinov (1996:253), bu devletin 1437 tarihinde kurulup 2 Ekim 1552 tarihinde Ruslar tarafından işgal edildiğini kaydeder. Kazan Hanlığı'nın yıkılış tarihi Ş.Mercanî (1989:172) tarafından da 2 Ekim 1552 olarak belirtilir. Bu devletin yıkılması ile birlikte İdil-Ural Bölgesinde en parlak uygarlıklardan birini kuran Tatarlar kendi ülkelerinde azınlık durumuna düşmüş; İdil nehrini ele geçirerek Osmanlı'ya komşu olan ve yayılma politikalarının önündeki en büyük engellerden birisi olan Kazan Hanlığı'nın işgali ile yetinmeyen Ruslar Tatarları yıllarca baskı altında tutmuşlardır (Kerimoğlu, 2014:30).

1552 yılında Kazan Hanlığı'nı işgal eden IV. İvan daha sonra Astrahan (1556) ve Sibir (1582-1598) hanlıklarını da Moskova Devleti'nin sınırlarına dâhil etmiştir. Kırım Hanlığı ise Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde olduğu için birkaç yüzyıl daha bağımsızlığını koruyabilmiştir (Devlet, 2014:77).

Kazan Hanlığı'nın işgal tarihi olan 2 Ekim günü günümüz Tatarları için Keder ve Kaygı Günü olarak kabul edilmektedir (Bezertinov, 1997:157).

1.2.6. Çarlık Rusyası Dönemi

2 Ekim 1552 tarihinde Kazan Hanlığı Ruslar tarafından işgal edilince Tatarlar kendi devletlerinden mahrum kalmış, işgal sonrası Kazan şehri ve halkı yok edilmeye çalışılmıştır. Hayatta kalan yerli halk şehirden kovulmuş, şehre 30-40 km'den çok yaklaşmaları yasaklanmış, verimli topraklarda ve su kenarlarında yaşamalarına izin verilmemiştir. İşgal sonrası Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine başlanmış, verimli topraklara Ruslar yerleştirilmiş, yerli halkın zorla

Hıristiyanlaştırılması da “kutsal görev” olarak kabul edilmiştir (Zekiyev, 1998:512-513; 2008:456).

İşgal sonrası kurtuluş ve yeniden devlet sahibi olma düşüncesi Tatarlarda hep var olagelmiştir. Bu amaçla Tatarlar ve Başkurtların Çuvaşlar, Mariler ve Udmurtlar ile birlikte giriştikleri isyanlar da söz konusu olmuş, ancak bunlar da feci şekilde bastırılmıştır. Stepan Razin (XVII. yüzyıl sonu) ve Emel’yan Pugaçev (XVIII. yüzyıl sonu) öncülüğündeki isyanlar büyük kitlelerin kırılmasına sebep olmuştur. Yeni bir çıkış yolu bulmaya çalışan aydınlar ise halkı korumanın başka yollarını aramaya başlamışlardır (Zekiyev, 1998:513; 2008:456).

Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetine karşı kendilerini korumak maksadı ile Bulgar ve Altın Orda coğrafyasında yaşayan halk kendi içinde sıkı ilişkiler kurmaya, birleşerek daha güçlü olmaya yönelmiştir. Bu hareketin öncülüğünü de işgalden sonra Doğu Sibir, Astrahan, Kafkas, Kırım, Balkanlar, Kazak dalaları ve Orta Asya’ya dağılmış olan Kazanlılar üstlenmiştir. Bu büyük mücadele zamanla meyvelerini vermeye başlamış ve XIX. asrın ortalarında Rusya’nın çok geniş coğrafyasında Tatar milletinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Rus devletinin kendilerine karşı olumsuz tutumuna rağmen Tatar zenginleri tarafından desteklenen Tatar mektep, medrese ve basımevleri ile neşriyatları sayesinde çok geniş bir coğrafyada millî bir edebî dil ortaya çıkmış, kitaplar ve edebiyat farklı bölgelerde yaşayan Türkî halklarda bir millet psikolojisi meydana getirmiş, onların hepsini bir *Tatar* etnonimi birleştirmiştir (Zekiyev, 1998:513; 2008:456).

Çarlık Rusyası döneminde vuku bulan 1905 yılındaki ihtilal ve 1917 yılının Şubat ayındaki ihtilal Tatarlara kısmî bir özgürlük ortamı sağlamış, ancak 1917 yılının Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik İhtilali diğer halklarla birlikte Tatarların da elde ettikleri kazanımları bir anda buharlaştırmıştır. XIX. yüzyılda ivme kazanan Tatar aydınlanması sonucu Tatar halkında oluşan millî bilinç ise Çarlık hükûmetinden Bolşeviklere kalan oldukça zorlu ve şiddetle mücadele edilmesi gereken bir miras olarak kabul edilmiştir.

1.2.7. SSCB Dönemi

Bolşevikler, iktidarı ele geçirebilmek için Rusya'da yaşayan halkların bağımsızlık hayallerinden ustaca yararlanmış ve bu vaatle onları yanlarına çekmeyi başarmışlardır. 1917 yılının Ekim ayında Bolşevikler iktidarı ele geçirmiş, aynı yılın Kasım ayında Rusya İnsan Halkları Bidirgesi kabul edilmiştir. Bu bildirgede Bolşeviklerin vaatleri kısmen kanun haline de getirilmiştir. Finlandiya ve Polonya bu devirde sağlanan imkânlardan faydalanıp hızla bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 1918 yılına gelindiği zaman Bolşevikler bir yıl önceki vaatlerini unutarak Rus İmparatorluğu'nu yeniden diriltme yoluna girip Rusya Federasyonu'nu kurmuşlar, 1922 yılında ise imparatorluğu daha da büyütme ve SSCB haline getirme imkânını yakalamışlardır. 1936 yılında SSCB içindeki halklar sınıflara bölünmüş ve buna göre beş sınıf belirlenmiştir. Birinci sınıf olarak Ruslar, ikinci sınıf olarak birliği oluşturan cumhuriyetlerin halkları, üçüncü sınıf olarak özerk cumhuriyetlerin halkları, dördüncü sınıf olarak özerk bölge halkları ve beşinci sınıf olarak da devlet kurma hakkı olmayan halklar şeklinde bir tasnif yapılmıştır. Bu tasnifin esas amacı, diğer milletleri daha kolay bir şekilde Ruslaştırmak olmuştur (Zekiyev, 2008:458-459).

Bolşeviklere inanan Tatarlar İdil-Ural Devleti adında bir devlet kurmak amacı ile yola çıkıp bu bölgede büyük askerî birlikler oluşturarak onlara ciddi destek vermiş olsalar da zaman içinde Lenin ve Stalin bu düşünceye karşı çıkarak özerk millî devletler kurulması fikrini öne çıkarmışlardır. 1919 yılında Başkurt, 1920 yılında ise eski Tatar yurdunun çok az kısmını kapsayan kukla bir Tataristan Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Tataristan ve Başkurdistan'ın SSCB için kurucu özerk cumhuriyet statüsüne sahip olmalarını engellemek amacı ile onların Kazakistan ile sınırdaş olmalarına mani olan Orenburg bölgesi kurulmuş ve her iki ülkenin özerk cumhuriyet ile yetinmeleri sağlanmaya çalışılmıştır (Zekiyev, 2008:459-460).

SSCB içindeki Tatarlar nüfus olarak 1920 yılında dördüncü sırada yer alırken 1959 ve 1970 yıllarında beşinci, 1980'de altıncı, 1989'da ise yedinci sıraya gerilemişlerdir. Tatar mekteplerinin sayısının azalması da Tatarların kendi dillerinden kopmalarına sebep olmuştur (Zekiyev, 2008:460).

SSCB döneminde Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin egemenliği yok derecesine kadar inmiş, Tataristan kendi ekenomisinin sadece %1,6'lık kısmına hâkim olabilmiştir. Kalan %98,4'lük kısım ise birlik cumhuriyetleri ile Rusya'ya ait olmuştur (Zekiyev, 2008:460). Aslında bu durum da özerk cumhuriyetin içinin ne kadar boş ve anlamsız olduğunu göstermesi açısından oldukça anlamlıdır.

SSCB içinde millî bağımsızlık ve millî demokratik hareketler millî istiklal doğrultusunda olagelmiştir. Ancak 1930 yılında Stalin'in Komünist bir sistem kurma ideali bu bağımsızlık hareketlerini bütünüyle bitirmiş, tek dilin hâkim olacağı bu yeni sistemi benimsemek istemeyenler ise Gulag'a sürgün edilmiş ve fiziken yok edilmişlerdir. 1960'lı yıllarda dünya genelinde azınlıkların hakları ile ilgili talepler ve iyileştirmeler söz konusu olmuş, SSCB bünyesinden ise ancak 1980'li yıllarda bu tür meseleler gündeme gelmeye başlamıştır (Zekiyev, 2008:460-463).

1.2.8. SSCB Sonrası Dönem ve Tataristan Özerk Cumhuriyeti

Çarlık Rusya'sının ardından kurulan SSCB içinde ve 27 Mayıs 1920 tarihinde, bugün de aynı sınırlara sahip olan ve Rusya Federasyonu'na bağlı olarak varlığını devam ettiren, Tataristan Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Zengin bir bölge olan Tataristan'a yönelik göçler ve Ruslaştırma politikaları Çarlık döneminde olduğu gibi Sovyetler Birliği döneminde de devam etmiştir (Özkan, 2002:207).

Şimal Türkleri, Kazan Türkleri, İdil-Ural Türkleri, Türk-Tatarlar gibi değişik adlarla bilinen Tatarların kendi adlarını taşıyan bu cumhuriyet İdil boyunda yerleşmiştir (Devlet, 2001:78). Orta İdil'in kuzeyinde, Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş olan Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin doğusunda Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti, kuzeydoğusunda Udmurt Özerk Cumhuriyeti, kuzeyinde Kirov oblastı, kuzeybatısında Mari Özerk Cumhuriyeti, batısında Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti, güneyinde Ulyanov, Kuybışev ve Orenburg oblastları yer alır. 68.000 km^2 yüz ölçümüne ve 4 milyon kadar bir nüfusa sahip olan ülkenin başkenti 1.200.000 nüfuslu Kazan şehridir (Yiğit, 1996:36). Ülkenin Kazan'dan sonraki diğer büyük ve önemli şehirleri Yar Çallı, Tüben Kama, Elmet, Leninogorsk, Alabuga, Çistay ve Bögĕlme'dir (Ḫarisova, 2005:5).

SSCB döneminde yapılan 1979 tarihli nüfus sayımına göre Tatarların toplam nüfusu 6.185.196; Ocak 1989 tarihli nüfus sayımına göre ise 6.645.588 kişidir (Devlet, 2001:77-78). 1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin nüfusu 3.642.000 kişi olarak tespit edilmiş, aynı sayımda SSCB topraklarında yaşayan Tatarların toplam nüfusunun 6.649.000 kişi olduğu belirlenmiştir (Yiğit, 1996:37). Rusya'da yaşayan Tatarların sayısı 2002 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre 5.669.900, dünya genelinde ise 7.920.500 kişidir. Bunların yaklaşık 4.600.000 kişilik kısmı İdil-Ural Bölgesinde yaşamaktadır. Bu bölgedeki en yüksek Tatar nüfusu Tataristan (2002 verilerine göre 2.018.900 kişi) ve Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nde (995.300 kişi) yaşamaktadır. Tatar halkı Rusya'nın genelinde var olduğu için Tatarlar ülkenin yerli halklarından biri olarak kabul edilir (İsḫaqov, 2010:5).

2010 nüfus sayımına göre Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde 3.779.265 Tatar yaşamaktadır. Tataristan Özerk Cumhuriyeti sınırları dışında en büyük Tatar nüfusu 1.009.295 kişi ile Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nde yer almaktadır. 2010 yılındaki nüfus sayımına göre Rusya'da yaşayan Tatarların toplam nüfusu ise 5.310.649'dur (www.gks.ru, 02.01.2019).

Bugün Rusya Federasyonu içinde yer alan ve diğer cumhuriyetlere nazaran ekonomik yönden daha zengin olan Tataristan Özerk Cumhuriyeti, Moskova'ya karşı ılımlı bir politika izleyerek eğitim, kültür, din, sanayi, ekonomi vb. gibi alanlarda ilerlemesine devam etmektedir (Şahin, 1999:41). Tataristan, sosyal ve kültürel yönden de oldukça renkli ve zengin bir ülkedir. Çok milletli, çok dinli ve çok dilli bir ülke olan Tataristan'da ilk üniversite 1804 yılında kurulmuştur. Günümüzde ülkede birçok üniversite mevcuttur.

Çarlık Rusyası ve SSCB döneminde Rusya Müslümanlarının entelektüel anlamda öncüsü olan Tatarlar Şehabeddin Mercanî, Kayyum Nasırî, Musa Carullah, Fatih Kerimî, Abdullah Tukay, Derdmend, Musa Celil, Hadi Taktaş, Hasan Tufan, Ayaz Gıylacev, Mirfatih Zekiyev gibi önemli bilginler, edipler ve şairler yetiştirmiştir. Tatar kökenli olan ve SSCB döneminde ülkelerinden ayrılmak zorunda kalıp hayatlarını Türkiye'de devam ettiren Yusuf Akçura, Muhammed Ayaz İshakî

İdilli, Sadri Maksudî Arsal, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Temir gibi önemli Tatar aydınları da vardır (Karimova, 2017:36).

1.3. KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ

1.3.1. Kazan-Tatar Türkçesinin Tarihî Gelişimi

İnsanlık tarihinde yazı dilinin sadece beş bin yıllık bir geçmişi vardır. Konuşma dilinin ise geçmişteki izlerini takip etme imkânımız yoktur (Ruhlen, 2006:21). Bu durum, tüm diller için olduğu gibi, Türk dilinin Kıpçak koluna mensup Kazan-Tatar Türkçesi için de geçerlidir.

Bütün Türk lehçelerinin ortak yazılı en eski kaynağı olarak Orhun Abideleri kabul edilmektedir. Günümüzde Türk Dünyasının çeşitli bölgelerinde kullanılmakta olan Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi; Kazak Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Tatar Türkçesi; Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi vb. gibi yazı dillerinde olduğu gibi Kazan-Tatar Türkçesinde de Orhun Abideleri'ndeki temel dil özelliklerini görmek mümkündür (Karimova, 2017:37).

Tatar Türkçesi, Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olan Kıpçak grubu içinde yer alır (Buran ve Alkaya, 2014:28; Öner, 2012:683). Türkçenin Kuzey-Doğu (Kıpçak) lehçe grubunun kuzey dalında yer alan Tatarca, başlıca Rusya Federasyonu içinde yer alan Tataristan ve Başkurdistan Özerk Cumhuriyetlerinde konuşulur. XX. yüzyılda sayısı beş milyonu aşan Tatarca konuşanların önemli bir kısmı Rusya'nın orta-batısında, Volga (İdil) nehrinin orta akımı ile onun bir kolu olan Kama (Çulman) nehri boyunca ve Ural dağlarının doğusunda yaşamaktadır (Güney, 2015:1). Türk dilleri ailesinin Kıpçak-Bulgar grubunda yer alan Tatarcanın Orta/Merkez ya da Kazan Tatarcası, Batı ya da Mişer ve Doğu ya da Sibir Tatarcası şeklinde üç şive alt-topluluğu vardır (Ġaniyev, 1997:8; Öner, 2012:683; Golden, 1992:394; Golden, 2017:403). Bunlardan başka geçişik ya da karışık lehçeler de vardır: Volga Tatarları tarafından asimile edilmiş Nogay ve Kundur unsurlarından oluşan Astrahan Tatarcası, Kasimov Tatarcası, Tipter *(Rus.*

Тенмәр: Teptyar), Tatarca ve Başkurtça karışımı olanlar, Ural Tatar altdiyalektleri (Nogaybek dâhil, Kryaşen) (Golden, 1992:394; Golden, 2017:404).

Tatarca, Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Rusçadan sonra ikinci resmî dilidir (Güney, 2015:4). Tataristan Cumhuriyeti Anayasasının sekizinci maddesi ve 1992 tarihli Tataristan Cumhuriyeti Halklarının Dilleri Hakkındaki Kanuna göre Tatarca ve Rusça eşit hukuklu devlet dilleridir. Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde Tatarca bütün orta eğitim kurumlarında, okullarda temel ders verme alanlarından biridir (Fethullova, 2013:496). Kazan-Tatar Türkçesi, Tataristan'da, Rusya'nın başka bölgelerinde, Özbekistan, Kazakistan ve Kafkasya cumhuriyetlerinde ve yabancı ülkelerde yaşayan Tatarların resmî ve edebî dilidir (Kaydarov ve Orazov, 1999:174).

Günümüz Kazan-Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi ile birlikte Kıpçak grubu Türk lehçelerinin İdil-Ural Bölgesi kolunu oluşturur. Tatarca, XI-XII. yüzyıllar arasında Bulgar, XIV. yüzyılın ortalarından XV. yüzyılın ilk yarısına kadar Kıpçak, XV. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar İdil-Ural Bölgesi Türkîsi veya Çağatay Türkçesi, XIX. yüzyıldan günümüze kadar ise mahallî Tatar ağızlarından hareketle gelişen Tatar Türkçesi yazı dili olmak üzere dört farklı ana dönemden geçerek günümüze ulaşmıştır (Özkan, 2002:211). Eski Tatar edebî dili XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılmıştır. Bu dönemde ve XX. yüzyılın başında genel millî Tatar Türkçesi bütün şekilleri ile bir edebî dil olarak ortaya çıkmıştır (Ġaniyev, 1997:8).

Tatar yazı dili XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tatar kentsoylu sınıfının oluşumu yıllarında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Türkistan ve İdil-Ural Bölgesinin kimi Tatar aydınları tarafından konuşma dilini yazı diline yaklaştırmanın yolları aranmış ve bu düşünce Ruslar tarafından da desteklenmiştir. Tatar Türkçesinin, XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar süren bütün Türkistan Türklüğünün dili olan ortak Türkçeden uzaklaşmasının, Rusların yönlendirmelerinden başka sebepleri de vardır. Yenilikçi ve milliyetçi aydınlar mahallî dil ile yazmayı vatanseverlik saymış ve XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başındaki romantizm akımının da etkisiyle dil hususunda böyle bir anlayışa yönelmişlerdir. Çarlık Rusyası gibi Sovyet Rusya döneminde de desteklenen bu uygulamanın ortaya çıkardığı mikro kavmiyetçilik

anlayışı Türk Dünyasında etkileri bugün de devam etmekte olan bir parçalanmaya sebep olmuştur (Özkan, 1996:1044-1045). Tatarlarda aydınlanma hareketinin öncü kişilerinden biri olan Kayyum Nasırî (1825-1902), Tatar Türkleri için bir yazı dili meydana getirme düşüncesi ile yola çıkmış ve bunun için gerekli kaynağın Kazan İdil Türk lehçesi olduğu kanaatine varıp bu Türk lehçesine de Tatarca adını vermiştir. Bu dilin düzenli kaideleri ve sağlam temelleri olduğunu ispat etmek için Enmûzec ve Kavâid-i Kitâbet adları ile gramerini yazmış, Lehçe-i Tatarî adlı iki ciltlik sözlük de hazırlamıştır (Akidil, 1998:386).

Kıpçak grubuna mensup Türkler arasında yazı dili geleneği en eski olanlar Tatarlardır. Tatarların İdil-Bulgar Devleti'ni oluşturan Türk unsurların torunları oldukları dikkate alındığında, bu geleneğin IX. yüzyılın sonlarında başladığı ortaya çıkar. İdil-Bulgar Devleti'nin İslam dinini benimsemesi ile kullanılmaya başlanan Arap alfabeli örnekler, günümüzde ancak İdil Bulgarlarına ait mezar taşlarının varlığı ile bilinmektedir (User, 2006:319). Azak-Don Bölgesi ile Kuzey Kafkasya'daki Büyük Bulgaristan'da ve onun bir parçası olan İdil-Ural Devleti'nde runik yazının uzun süre kullanıldığı bilinmektedir. 922 yılında İslam dinini kabul eden Bulgarlar yeni din ile birlikte Arap yazısını da almışlardır. İdil-Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından işgal edilmesinden sonra bu bölgede bir süre Uygur yazısı da kullanılmış, ancak bu yazı Arap alfabesinin yerini alamamıştır (Kerimullin, 1997:11-12).

Kazan Tatarları 1927 yılına kadar Tatarcanın yazımında Arap harfli bir yazı sistemi kullanmışlardır. 3 Temmuz 1927 tarihinde Latin alfabesi kabul edilmiş ve 1927-1939 yılları arasında bu alfabe kullanılmıştır. Tatarcanın yazım incelikleri bu alfabe esnasında geliştirilmiş ve bu süreç Kiril alfabesine geçişin bir ara dönemini oluşturmuş, 1939 yılından sonra ise Kiril alfabesine geçilmiştir. Tatarcanın bugün kullanımda olan resmî alfabesi Kiril alfabesine dayanır. Günümüz Tatar alfabesi, Rus alfabesindeki bütün harfleri bulundurmasının yanında, Tatarcaya özgü sesleri işaretlemek üzere Kiril alfabesine Ә ә (E e), Ө ө (Ö ö), Ү ү (Ü ü), Җ җ (C c), Ң ң (Ɲ ŋ), Һ һ (H h) Tatar harflerinin de eklenmesi ile oluşturulmuştur (Güney, 2015:4; Kerimullin, 1997:10-15; User, 2006:318-335). Bugünkü Kazan-Tatar Türkçesinin standart yazı dilinde yirmi iki ünsüz (sessiz), dokuz ünlü (sesli) vardır. Ayrıca, Rus

dilinden gelen *ts, şç, yu, ya* gibi çift sesli harfler de mevcuttur (Ercilasun vd., 1991:1087). Kazan-Tatar Türkçesinin alfabesinde toplam otuz dokuz harf vardır.

A.N.Samoyloviç ve Nicholas Poppe gibi bilim adamlarının Türk dili ve şivelerini iki gruba ayırıp bir tarafa R-dili olan Çuvaş dilini, diğer tarafa ise Z-dilleri olan diğer bütün Türk dilleri ve şivelerini dâhil ettiklerini belirten Shirô Hattori (1975:279), Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesinin Karay, Karaçay-Balkar, Kumuk; Nogay, Kazak, Karakalpak; Kırgız Türkçesi ile birlikte Türk dilinin Kıpçak grubuna, yani Kuzey-Batı grubuna dâhil olduğunu ifade eder.

Nicholas Poppe (1961:3), Türk dillerinden biri olan Tatar (Kazan veya Volga Tatarcası) dilinin Türk dil ailesinin Kuzeybatı (Kıpçak) koluna mensup olduğunu; Tatarların da kendilerine *Tatar,* dillerine de *Tatar dili (Tatar tĕlĕ)* dediklerini ifade eder ve çok yaygın olan bu dilin geniş bir edebiyata sahip olduğunu belirtir. Kazan-Tatar Türkçesi yaygınlık yönü ile ele alındığı zaman Türkiye, Azerbaycan, Özbek, Uygur ve Kazak Türkçelerinden sonra Avrasya coğrafyasında en yaygın olan altıncı büyük Türk yazı/anadilidir (Musaoğlu, 2013:542).

Türk dilleri ile ilgili olarak birçok tasnif çalışması yapılmıştır. Wilhelm Radloff tarafından dört gruba ayrılan Türk dilleri arasında Tatarca Kırgız, İrtiş, Başkurt lehçeleriyle birlikte Volga veya Kuzey lehçeleri içinde gösterilmiştir. Ramstedt'in tasnifinde ise Tatar Türkçesi; Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Karaim ve Başkurt lehçeleri ile birlikte Batı Grubu içinde gösterilmiştir. Samoyloviç'in tasnifinde altı gruba ayrılan Türk lehçeleri içinde Tatar Türkçesi III. Grup, Taw Grubu (Kıpçak, Kuzey-batı) içinde gösterilmiştir (Akar, 2006:42-46). Talat Tekin (2013a:319-342, 2013b:361-375), muhtelif tasnif çalışmalarına ek olarak kendi tasnif denemesinde on iki gruba böldüğü lehçeler içinde Tatar Türkçesini X. Grup, Tawlı Grubu içinde göstermiştir.

1.4. KAZAN-TATAR EDEBİYATI

Ferit Yaḫin (2011:3), Tatar edebiyatını Eski ve Orta Asırlar Devri/Türk Devri, Yeni Devir/Ceditçilik Devri, Sovyet Devri ve XX. Yüzyıl Sonu - XXI. Yüzyıl Başı

Tatar Edebiyatı olmak üzere dört ana döneme ayırır. A.F.Zahidullina vd. (2004:97-244) ise Tatar edebiyatını Eski Umum Türkî Edebiyat, Orta Asır Edebiyatı, XIX. Asır Edebiyatı, XX. Asır Başı Edebiyatı, 1917-1940 Yılları Edebiyatı, İkinci Dünya Savaşı Yılları Edebiyatı, Savaş Sonrası Dönem Edebiyatı, 1960-1980'li Yıllar Edebiyatı, Şimdiki Edebiyat şeklinde daha ayrıntılı şekilde ele alır. Ahmet Buran ve Ercan Alkaya (2014:29-33) da, Ḫ.Minnĕğulov ve Ş.Sadrettinov'dan hareketle, Tatar Edebiyatını Eski Umum Türk ve Orta Asır Tatar Edebiyatı, XIX. Asır Edebiyatı, XX. Asır Başı Edebiyatı ve Sovyet Dönemi (1917'den Sonra) Tatar Edebiyatı şeklinde dört ana başlık altında inceler.

1.4.1. Eski ve Orta Asır Tatar Edebiyatı

Kendi içinde farklı devirlere ayrılan bu dönem, Tatar edebiyatının en eski ve en uzun dönemidir.

1.4.1.1. En Eski ya da Ortak Türk Edebiyatı (XII-XIII. Yüzyıla Kadar)

Bu dönem bütün Türk soylu halklar için ortak olan dönemdir. XIII. yüzyıla kadar devam eden bu dönem Orhun Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Uygur dönemi eserleri, Divanü Lûgati't-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık gibi eserler ile Ahmet Yesevî ve Süleyman Bakırganî'nin eserlerini içine alır (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:30).

Türk Dünyasına mensup bütün Türkler gibi Kazan Tatar Türkleri de kendilerine ait olan söz sanatının başlangıcı olarak Runik yazı ile kaydedilen Orhun-Yenisey Kitabelerindeki Kültigin ve Tonyukuk Kitabelerini (VI.-VIII. yüzyıllar), Fal Kitabı'nı (IX.-X. yüzyıllar), Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'ini (XI. yüzyıl), Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgati't-Türk adlı eserini (XI. yüzyıl), Ahmet Yüknekî (XII. yüzyıl), Ahmet Yesevî (XII. yüzyıl) ve Süleyman Bakırganî'nin (XII. yüzyıl) eserlerini sayarlar. Bu eserler Tatar edebiyatının da temeli olarak kabul edilir, çünkü bu eserler ile başlayan gelenekler daha sonraki yüzyıllarda da Tatar edipleri tarafından devam ettirilmiştir (Zaripova Çetin, 2006:139). Tatar edebiyatının bu

döneminde folklor, folklor benzeri metinler ve senkretik, yarı folklor yarı edebî metinler yer alır (Zahidullina vd., 2004:97).

1.4.1.2. Bulgar Devri Edebiyatı (XIII. Yüzyılın Ortalarına Kadar)

İlim ve edebiyat sahasında özel bir yere sahip olan İdil Bulgarları 922 yılında İslamiyet'i kabul eden ilk Türk boyu olmuştur. Bu dönemin edebiyatla ilgili en önemli temsilcisi Kul Ali, dönemin en önemli eseri ise Kul Ali'nin Kıssa-i Yusuf adlı eseridir (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:30).

1.4.1.3. Altın Orda Devri Edebiyatı (XIII. Yüzyıl Ortalarından XIV. Yüzyıl Ortalarına Kadar)

Tatar edebiyatının en önemli dönemlerinden biri olan bu dönem Rabguzi'nin Kısasü'l Enbiya, Harezmî'nin Muhabbetname, Kutb'un Hüsrev ü Şirin, Kerderli Mahmud'un Nehcü'l-Feradis, Seyf-i Sarayî'nin Gülistan Tercümesi, Hüsam Kâtib'in Destan-ı Cümcüme Sultan gibi eserlerini içerir (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:30).

1.4.1.4. Kazan Hanlığı Devri Edebiyatı (XV. Yüzyıl Ortalarından XVI. Yüzyıl Ortalarına Kadar)

Tatar edebiyatı bu dönemde millî bir renk ve kimlik kazanmıştır. Bu dönemde Hasan Kaygı, Kaztugan, Dusmembet, Çalgız, Cırav, Muhammed Emin, Kulşerif ve Arifbek gibi önemli temsilciler yetişmiştir. Tuhfe-i Merdan, Nur-ı Südur ve Nasihat adlı eserleri olan Muhammedyar ile ömrünün son dönemini Osmanlı sahasında geçiren ve Divan'ı ile bilinen Ümmi Kemal devrin en önemli temsilcilerindendir (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:30).

1.4.1.5. XVII. Yüzyıl Edebiyatı

1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılması devletsiz kalan Tatarlar üzerinde çok büyük bir yıkıma sebep olmuştur. Devlet geleneğinin ortadan kalkması Tatarların tarih, edebiyat ve sosyal hayatını da olumsuz şekilde etkilemiş, XVII. yüzyılda çok az sayıda eser verilmiştir (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:30). Kazan Hanlığı

yıkıldıktan sonra tasavvufa ilgi artmış (Zahidullina vd., 2004:104), ağır hayat şartları yüzünden tasavvufa yönelişin artması dolayısı ile Yesevî, Bakırganî, Ümmi Kemal, Kul Ali ve Muhammedyar gibi ediplerin okurları çoğalmıştır. Tatarca-Rusça, Arapça-Farsça-Tatarca sözlükler kaleme alınmıştır. Ayrıca, 1630 yılında Arapçadan Mühebbihat (Uyanış) adlı eser Tatar Türkçesine tercüme edilmiştir. Galibek Atalık ve Kişbike'nin vasiyetnameleri, Kadir Galibek'in Cami-i Tevarih'i ile yazarı bilinmeyen Defter-i Cengizname bu dönemin önemli eserleridir. Mevla Kulı ve Abdi de bu dönemin en önemli şairleridir (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:30).

1.4.1.6. XVIII. Yüzyıl Edebiyatı

Rus baskılarının devam ettiği bu yüzyılda Tatarlar komşu Başkurt ve Çuvaşlarla birlikte Ruslara karşı isyanlara girişmiş, bu isyanlar sonucu Tatarların hayatında kısmî bir rahatlama söz konusu olmuştur. Abdüsselam, Abdülmennan Müslüm, Ahmetbik, Tacettin Yalçıgol gibi isimler dönemin önemli edipleridir. Devrin en önemli edibi olan Abdurrahim Otuz İmeni'nin pedagojik ve ilmî eserlerinin yanında sözlük ve biyografi çalışmaları ile edebî eserlerinin toplamı elliden fazladır. İsmail ve Muhammed Emin'in Seyahatnameleri, Batırşa Destanı ve Mecmua-yı Hikeyet bu dönemin en önemli eserleridir (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:30-31).

1.4.1.7. XIX. Yüzyıl Edebiyatı

Bu dönemde Tatarlar hâlâ Rusya'ya bağlı olarak yaşasalar da önceki devirlerdeki gibi bir mücadele söz konusu değildir. İlim, edebiyat, sosyal hayat ve ticaret sahalarında ciddi bir rahatlama olmuş, 1804 yılında Kazan'da bir üniversite kurulmuş, pek çok kitap basılmaya başlanmıştır. Osmanlı, Arap, Rus, Fars ve Avrupa edebiyatlarından kitaplar çevrilmiş, el yazması eserlerin yerini basma eserler almıştır. Tatarların sosyal ve ruhî fikir hareketlerinin başında Abdünnasır Kursavî (1776-1812), Şehabettin Mercanî (1818-1889), Kayyum Nasırî (1825-1902), Hüseyin Feyizhanov (1826-1866), İsmail Gaspıralı (1851-1914) gibi edipler yer alır. Doğu'dan ve Batı'dan tercüme faaliyetlerine devam edilir. Batı'dan alınan roman türü R.Fahretdinov (1859-1936), Musa Akyiğit (1865-1923), Fatih Kerimî (1870-

1937) ve Ayaz İshakî (1878-1954) vasıtası ile yayılır. Bu dönemde Ahmet Urazayev (1855-1883), Abdulcabbar Kandalıy (1797-1860), Sadri Maksudî (1878-1957), Miftahettin Akmolla (1831-1895) ve Zahir Bigiyev (1870-1902) gibi önemli şahsiyetler de vardır (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:31).

XIX. asrın sonlarında Ceditçilik akımı ortaya çıkmıştır. Mektep ve medreseleri değiştirip yeni okuma-yazma usulleri getirmek, fen bilimlerine ağırlık vermek, anadilinde okuyup yazmak, okuma-yazmanın alt sınıflara da ulaştırılmasını sağlamak bu akımın temel amaçları arasındadır. Bu amaçlarla başlayan akım din sahasında reformlar yapılmasını, medenî hayatın değiştirilip iyileştirilmesini, bunun için de kitaplar bastırılıp çıkarılmasını, eğitim sisteminin yenilenmesini, gazete ve dergilerin yayımlanmasını hayata geçirmeye çalışmıştır. Ceditçilik akımı, millet olarak şekillenme devrini geçiren Tatar halkının siyasî hakları için mücadeleyi de ön plana çıkarmıştır (Zahidullina vd., 2004:107).

1.4.2. XX. Yüzyıl Başı Edebiyatı

Bu dönem yaklaşık olarak 1900-1917 yılları arasını kapsar. Bu dönemde 1905-1907 İhtilali, kapitalizmin gelişmesi, I. Dünya Savaşı, Bolşevik İhtilali gibi olaylar cereyan etmiş, bu olaylar Tatarları ve Tatar edebiyatını da etkilemiştir. Tatar millî bağımsızlık hareketinin güç kazandığı bu dönemde okullar, medreseler açılmış; gazete, dergi ve kitaplar çıkarılmış; profesyonel anlamda Tatar tiyatrosu ortaya çıkmıştır (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:31).

XIX. yüzyılın ortalarında başlayan yenileşme hareketi, 1905 yılındaki ihtilalin de büyük etkisi ile, XX. yüzyılın başında en üst noktaya ulaşmıştır. 1905 yılındaki ihtilal sonrası ortaya çıkma imkânı bulan süreli yayınlar, basımevleri, millî tiyatro, muhtelif yönleri ile gazetecilik yenileşme hareketine zemin hazırlamıştır. Geçen asrın ortalarına kadar genel olarak Doğu edebiyatlarının etkisinde kalan Tatar edebiyatı da yönünü Rus ve Avrupa edebiyatı ile medeniyetine çevirmiş, tüm bunlar XX. yüzyıl başında yeni bir edebiyatın doğmasına zemin hazırlamış, millet temasını merkeze alan bu dönem, Tatar edebiyatının altın dönemi olarak adlandırılmıştır (Zahidullina vd., 2004:123). Tatar edebiyatının en büyük şairlerinden biri olan

Abdullah Tukay bu dönemde yaşamış, onun için bu döneme Tukay Çağı Edebiyatı adı da verilmiştir. Bu dönemin önemli şair ve yazarları arasında Segiyt Remiyev, Derdmend, Şehzade Babiç, Ayaz İshakî, Fatih Emirhan, Mirheyder Feyzi, İbrahim Nurullin, Necip Cihanov gibi isimler vardır. Bu dönemin tiyatro alanındaki önemli ismi ise Ali Asker Kemal'dir (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:31).

Merkezi Kazan olan yeni edebiyat hızlı bir gelişme göstermiş, Osmanlı Türkleri ve Ruslar ile temas ettiği için Avrupa'nın etkisinde kalmış ve roman, tiyatro, eleştiri gibi türlerle tanışmış, tüm bunlar olurken Tatar kimliğini korumayı da başarmıştır (İshakî, 2014:14).

1.4.3. Sovyet Dönemi (1917'den Sonra) Tatar Edebiyatı

Foat Ġalimullin (2017:9), Tatar edebiyatının XX. yüzyıldaki dönemleri ile ilgili tasnifinde XX. Yüzyıl Başı Tatar Edebiyatı (1901-1917), Komünist ideolojinin hâkim olduğu dönem (1917-1985) ve XX. yüzyıl sonu (1985-2000) şeklinde farklı dönemlere yer verir.

D.F.Zahidullina vd. (2004:169) ise daha ayrıntılı bir tasnif çalışması yapıp 1917 yılından sonraki Tatar edebiyatını kendi içinde alt dönemlere ayırmışlardır. Buna göre:

1917-1940 Yılları Edebiyatı
1941-1960 Yılları Edebiyatı
İkinci Dünya Savaşı Dönemi Edebiyatı (1941-1945)
Savaştan Sonraki Edebiyat (1945-1960)
1960-2000 Yılları Edebiyatı
1960-1980 Yılları Edebiyatı
Günümüz Edebiyatı (1985-2000'ler) gibi alt başlıklar mevcuttur.

1917 Bolşevik İhtilali'ni yapanlar eşitlik, özgürlük ve her millete kendi kaderini tayin hakkını tanıyacaklarını belirttikleri için bu hareket Tatar Türkleri arasında da olumlu karşılanmış ve Tatarların büyük kısmı tarafından desteklenmiştir. 1920'li

yıllarda Alimcan İbrahimov, Mecit Gafuri, Ali Asker Kemal, Şerif Kemal gibi usta kalemler yanında F.Burnaş, Kerim Tinçurin, Hadi Taktaş, Şamil Osmanov, K.Necmi gibi genç Tatar ediplerinin pek çoğunun eserlerinde Bolşevikliğin övüldüğü ve bu uğurda mücadele edildiği görülür (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:32).

1917 yılından sonraki Tatar edebiyatı proleter diktatörlüğün etkisi altında kalmış, bu dönemde bireysellik göz ardı edilmiş, ahlaklılık, iyilik, eşitlik vb. gibi konular ön plana çıkarılmıştır. Bu dönem Tatar edebiyatında millî kimlik görünmez olmuştur (Zahidullina vd., 2004:123).

1920'lerden sonra edebiyat bütünüyle partinin denetimine girmiş, 1929'da alınan bir kararla daha önce Tatar edebiyatında verilen tüm eserler burjuva edebiyatı diye nitelendirilip dışlanmış ve edipler sadece partinin istekleri doğrultusunda eserler vermeye zorlanmışlardır. İhtilalcilerin vaatlerinin yalan olduğunun ortaya çıkması sanatçılarda hayal kırıklığına yol açmış, istedikleri tarzda eser yazamamaları ve sanat güçlerini gösterememeleri dolayısı ile sıkıntı yaşamışlardır. Tüm bunlar doğal olarak edebiyat sahasında bir gerilemeye yol açmıştır. Tatar edebiyatında 1920'li yıllardan sonra Hasan Tufan, Musa Celil, M.Maksud, K.Necmi, E.Feyzi gibi isimler önemli bir yer tutarlar (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:32).

İhtilal sonrası her şey Komünist Partisi'nin vesayeti altına girince edebiyattaki millîlik vasfı ortadan kaldırılmıştır. Yazarların bir kısmı yurt dışına kaçmak zorunda kalmış, geride kalan çok sayıdaki yazar ise ya eser vermemiş ya da devrin şartlarına uygun eserler yazmak zorunda kalmışlardır (Akidil, 1998:389). Bu dönem Tatar edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Ayaz İshakî de ülkesini terk etmek zorunda kalmış ve bundan sonraki eserlerini yurt dışında kaleme almıştır. Yurt dışına kaçamayıp Rusya'da kalan yazarların ciddi bir kısmı, ülkedeki tüm vatansever aydınlar gibi, Stalin döneminde yok edilmişlerdir.

XX. yüzyıl başında hayatı edebî-estetik yönden ele alıp yansıtmanın en güzel örneklerini veren realizm 1917 yılından sonraki edebiyatta da varlığını devam ettirmiş, ancak 1930'lu yıllardan sonra sosyalist realizm kavramı ön plana çıkmış, onunla birlikte geleneksel realizm de varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.

N.İsenbet, A.Ġıylecev, R.Töḫfetullin, N.Fettaḫ vb. gibi edipler bu türde önemli eserler vermişlerdir. İnkılaplar ve iç savaş, aydınlık ve güzel bir hayat kurmayı amaçlayan 1917 yılından sonraki edebiyatta romantik anlatımın görülmesine yol açmıştır. F.Burnaş, M.Feyzi, H.Taktaş, G.Reḫim, M.Celil, F.Kerim gibi şair ve yazarlar bu alandaki önemli temsilcilerdir (Zahidullina vd., 2004:164-165).

SSCB tarihi boyunca Stalin dönemi Tatarlar için en korkunç dönem olmuştur. Bu dönemde milletçe çok büyük kayıplara uğrayan Tatarların iki defa alfabeleri değiştirilmiş (1927-1939), matbuat sahasındaki imkânları kısıtlanmış, Tatar okulları kapatılmış, namuslu ve ahlaklı Tatar aydınları yok edilmiştir. Hatta sosyalizme hizmet eden Alimcan İbrahimov, Cemal Velidi, Feti Burnaş, G.Tolımbay, F.S.Kazanlı, Şamil Osmanov, G.Nimeti, G.Ali, G.Muhammetşin, Kerim Tinçurin gibi aydınlar da katledilmiştir (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:32).

İkinci Dünya Savaşı da Tatar edebiyatında önemli bir yer almıştır. Bu savaşı azatlık için mücadele olarak gören Tatarların Sovyet ordusu içindeki kayıpları iki yüz elli bine yakındır. Bu dönem edebiyatında savaş, kahramanlık, vatan aşkı, gurbet, sıla özlemi gibi temalar geniş şekilde yer almıştır. Savaş esnasında Musa Celil, Fatih Kerim, Nur Bayan, Abdullah Aliş başta olmak üzere otuzdan fazla Tatar şair ve yazarı ölmüştür. 1960'lardan sonra sosyal hayatta ve edebiyatta rejimin kısmen yumuşaması ile birlikte kişisel bir edebiyat ortaya çıkmış, son dönemlerde ise millî konulara ağırlık verilmeye başlanmıştır (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:32).

1.4.4. SSCB Sonrası Tatar Edebiyatı

Günümüz Tatar edebiyatı büyük sosyal değişiklikler ve ideolojik bir arayış dönemi yaşamaktadır. Geçmişten gelen köklü ve zengin edebî geleneklerini koruyup zamana uyum sağlayan ve geleceğe umutla bakan Tatar edebiyatı günümüzde de gelişmekte ve zenginleşmekte, Tatar yazarlarının hayat ve millî gerçeklilik ile bağlantıları güçlenmektedir. Tatar edebiyatı, halk hayatının bugününü ve geçmişini daha geniş, daha dolu bir şekilde yansıtıp millî ruhunu ve fikrini koruyarak uluslararası edebî harekete daha aktif bir şekilde katılması sayesinde gelişmeye ve yükselmeye devam etmektedir (Zaripova Çetin, 2006:150-151).

SSCB döneminde adı anılmayan Ayaz İshakî'nin edebî mirasını Türkiye'den Kazan'a getirme, onları inceleyip Tatar okurlarına kazandırma faaliyetine Flün Musin ve Ḫatiyp Miŋnĕġulov gibi birçok Tatar bilimadamı katkıda bulunmuştur. Ayaz İshakî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili monografiler yayımlanmış, ayrıca Ayaz İshakî'nin eserleri ve makaleleri bir araya getirilerek on beş ciltlik bir çalışma ortaya konulmuştur. Kazan tarihi ve Tatar edebiyatı ile ilgili birçok yeni kitap yazılmış, kimi Tatar yazarlarının eserleri Türkiye Türkçesi ve Avrupa dillerine çevrilip birçok ülkede yeni okurlarla buluşmaya başlamıştır (Zaripova Çetin, 2006:150).

1980'li yıllarda başlayan yumuşama ve 1990'lı yılların başında çöken SSCB sonrası dönemde, eskiden yasaklı olan eserler basılmaya, tarihî ve millî kahramanları işleyen eserler verilmeye başlanmıştır. Ravil Feyzullin, Gerey Rehim, Refail Gaziyov, Robert Minullin, Ramil Veliyev, Möḫemmet Mehdiyev, Vahit İmamov, Rinad Muhammedi, Rkail Zeydulla gibi isimler günümüz Kazan-Tatar edebiyatının en önemli şair ve yazarlarındandır (Aktaran: Buran ve Alkaya, 2014:32-33)

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN HAYATI

Ayaz İshakî, Kazan vilayeti Çistay kazası Yawşirme köyünde 22 Şubat 1878 tarihinde doğmuştur. Babası, aynı köyün imamı olan İlaceddin İshakî, annesi ise Kameriye Hanım'dır. Beş yaşında okumayı öğrenen İshakî, on iki yaşına kadar babasının medresesinde öğrenim görmüş, 1890 yılında medrese öğrenimi için Çistay'daki Şakir Kemal Hazret'in medresesine, 1893 yılında ise Kazan'daki Göl Boyu Medresesi'ne giderek öğrenimine devam etmiştir. İshakî, medreseden sonra, 1898-1902 yılları arasında, Tatar Öğretmen Okulu'na (Tatarskaya Uçitel'skaya Şkola[2]) gitmiş, eser vermeye de bu dönemde başlamıştır (Yüziyev vd., 2001a:345; Kurban, 2014:159; Binark, 1974:8).

1901 yılında Kazan'da, daha genç bir öğrenci iken Şakirtlik adlı gizli bir cemiyet kurduran İshakî bu dönemde Terakki adlı bir de gazete çıkartmıştır (Seydahmet, 1979:76). Rus Öğretmen Okulu'nda en çok edebiyat ile ilgilenen İshakî, arkadaşı Sadri Maksudî ile birlikte yepyeni bir dünya keşfedip Rus romanlarını aç kurtlar gibi okumaya başlamıştır (Ayda, 1991:20-21). Fikir ufkunun genişlemesi ile

[2] 13 Ekim 1876 tarihinde Kazan'da açılan dört yıllık bu okulun amacı Tatar gençlerinden Rus dili öğretmenleri yetiştirmektir. Bu kurumun açılışında Şihabĕtdin Mercanî'nin büyük katkısı olmuş, okulun açılış konuşmasını da o yapmıştır. Çarlık tarafından açılan bu kurumun amacı Tatar halkını aydınlatmaktan ziyade Rusya'ya hizmet edecek Tatar kökenli/Tatar dilli Rusça öğretmenleri yetiştirmektir. Ancak Ş.Mercanî gibi ilerici kişilerin burada çalışması bu beklentinin tersi bir durumun ortaya çıkmasına, birçok Tatar aydınının bu kurumdan yetişip Tatarlar için faydalı işler yapmasına zemin hazırlamıştır. 1917 yılına kadar öğretim yapılan bu kurumda Ġayaz İsḥaqıy, Sadri Maqsudi, Fuad Tuqtarov, İsḥaq Qazaqov, Mirseyĕt Soltanġaliyev, Ḥöseyĕn Yamaşev, Ġalimcan Seyfĕtdinov, Ġomer Tereġulov, Ġafur Qoleḫmetov, Seġıyt Sünçeley, İl'yas Qudaşev-Aşqazarskiy, Ḥöseyĕn Mewlitov, Yaqub Çanışev, Möḫĕtdin Qorbanġaliyev, Ġıybad Alparov, Möḫemmet Fazlullin, Ġıylĕm Qamay, Nasıyḫ Möḫĕtdinov, Nurġali Nadiyev, Riza Ġazizov, Ġabbas Seyfullin vb. gibi âlimler öğrenim görüp yetişmişlerdir. İshakî, bu yıllarda Rus, Tatar, Fransız, Türk ve diğer bazı Batı Avrupalı yazarların eserlerini de okumuş; A.Puşkin, N.Gogol, İ.Turgenyev, L.Tolstoy, M.Gorki gibi yazarlardan etkilenmiştir. Tatar Öğretmen Okulu'nun ilk direktörü Möḫemmetġali Meḫmütov, eğitim-öğretim bölümü müdürü ise geleceğin büyük Türkoloğu V.V.Radlov olmuştur. Bu kurumda aldığı eğitim İshakî'nin hayata bakışına, milleti ve ülkesi ile ilgili düşüncelerine çok güçlü ve olumlu etkide bulunmuştur (İslamov, 2002:50-58).

yetinmeyerek arkadaşı Sadri Maksudî ile birlikte 1899 yılında girdiği ve aslında Tatarlar arasında misyonerlik yapmak niyeti ile açılmış olan Tatar Öğretmen Okulunda Rus dilini öğrenmiş, Rus klasik eserleri ile ilgili çalışmalar yapmaya başlamıştır (Binark, 1974:10; Musin, 1998:12). Bu okulu bitirdikten sonra ilkokul öğretmeni olma hakkı kazanmış ve bir müddet öğretmenlik yapmıştır (Binark, 1974:10). Ancak, oğlunu "uçitel (Rus. учитель/uçitel': öğretmen)", "adbakat (Rus. адвокат/advokat: avukat)" veya doktor olması için değil; imam, diyanet uzmanı, müderris olarak yetişmesi için şehre göndermiş olan babası, eşi ile birlikte 1903 yılında Kazan'a gelip Ayaz İshakî'yi almış ve köylerine dönmüştür. Köyünde babasının yerine imam olan İshakî bu dönemde ailesinin isteği doğrultusunda evlendirilmiştir[3] (Taymas, 1979:170).

Öğrenim hayatı oldukça hareketli olan İshakî'nin fikrî gelişiminde, Rusya'da basılan ve İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılan Tercüman gazetesinin büyük etkisi olmuştur (Kamalieva, 2009:46). İshakî, Azerbaycan'da neşredilen İginci-Köylü Gazetesi ve İstanbul'da basılan Malûmat mecmuasını da takip etmiş, bu şekilde onun gazetecilik merakı da başlamıştır (Binark, 1974:9). 1902 yılında İshakî tarafından Hürriyet adlı gizli bir dergi neşredilmeye başlanmıştır (Binark, 1974:10). 1905 yılındaki Rus devrimini kıvançla karşılayan İshakî, Tatar sosyalistlerinin lideri olarak sosyalist devrimin derinliklerine dalmıştır (Kurban, 2014:159). 1905 İhtilali'nden sonra Taŋ Yoldızı (Tan Yıldızı) gazetesini çıkarmaya başlamış ve birkaç kez siyasî görüşleri dolayısı ile tutuklanmış, ancak yine de milliyetçi fikirlerle yoğrulmuş uzun hikâye, hikâye, piyes gibi eserler vermeye devam etmiştir (Yüziyev vd., 2001a:345). 1906 yılında Tawış (Ses) gazetesini çıkarmaya başlamış ama tekrar tutuklanmış, altı

[3] Hadi Şenol (2011:8), İshakî'nin evliliği ile ilgili tarihin 1904-1906 yılları arasında olduğunu ve bu evliliğin çok kısa sürdüğünü belirtir. İshakî'nin kısa süren bu evliliğinden 28 Temmuz 1907 tarihinde kızı Saadet dünyaya gelmiştir (Şenol, 2011:7). Ayaz İshakî hakkında yapılan çalışmalarda evliliği ve eşi hakkında ayrıntılı bilgiye rastlanmaması dikkat çekici bir husustur. İshakî'nin eşinin adı Meryem'dir (Şenol, 2011:8; Seŋapov, 1997:301). İshakî'nin eşinin isminin dışında bir bilgiye daha yer veren Seŋapov (1997:301), Kerim Tinçurin tarafından yazılan Cilkensĕzler (Yelkensizler) adlı eserin başkahramanı Batırŋan'ın esin kaynağı olan İshakî'nin eşi ve Saadet Hanım'ın annesi olan Meryem Hanım'ın, eşinden ayrıldıktan sonra Sovyet organlarında çalışan İbrahim Qamalĕtdĕnov ile ikinci evliliğini yaptığını belirtir. Meryem Hanım'ın ikinci evliliğinden Sufiya adında bir kızı daha dünyaya gelmiş, zaman içinde annesi ve kız kardeşi ile irtibat kurmayı başaran Saadet İshakî-Çağatay onları görmeyi çok istese de bu arzusunu gerçekleştirememiştir (Şenol, 2011:9-11). Ayaz İshakî hakkında yapılan çalışmalarda onun evliliği ve eşi ile ilgili bilgilere yer verilmemesi hem özel hayatın gizliliğine saygı hem de SSCB dönemi şartlarında "halk düşmanı" olarak adlandırılan İshakî ile bağlantılı kişilerin zarar görebileceği endişesi ile açıklanabilir, diye düşünüyoruz.

aylık hapis sonrası üç yıllığına Arhangelsk şehrine sürgün edilmiştir (Binark, 1974:10-11). 1908 yılında Türkiye'ye kaçmış ve dört yıl kadar yaşadığı Türkiye'de "Mulla Babay (Hoca Efendi)" ile "Tormışmı Bu? (Hayat mı Bu?)" adlı romanlarını, "Sönnetçĕ Babay (Sünnetçi Dede)" ve "Kiyew (Damat)" adlı povestlerini, ayrıca "Familiya Seġadetĕ (Aile Saadeti)" adı ile çıkan "Tatar Ġaqılı (Tatar Aklı)", "Medrese Cimĕşĕ (Medrese Yemişi)", "Başqort Beẖĕtĕ (Başkurt Bahtı)" ve "Kötĕlgen Bikeç (Beklenen Kadın)" adlı dört hikâyesini yazmıştır (Babikov, 2018:58; Yüziyev vd., 2001a:345). Türkiye'den ayrılıp ülkesine dönen İshakî burada tekrar hapse atılmıştır (Yüziyev vd., 2001a:345).

İshakî, Petersburg şehrinde, 29 Eylül 1913 tarihinde İl gazetesini çıkarmaya başlamış, millî kurtuluş fikrini yaymaya çalışan bu gazete Kazan Tatarları kadar diğer Türk kavimleri için de önem arz etmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Moskova'ya taşınan gazete 1915 yılının Mart ayında kapatılmıştır. 1916 yılında Süz (Söz) gazetesini çıkarmış ama o gazete de Rus mercileri tarafından kapatılmıştır (Binark, 1974:11-12). İshakî daha sonra Bĕzneŋ İl (Bizim İl) (1916) ve İl (1917-1918) gazetelerini yayımlamış, sosyalist düşüncelerinden vazgeçip gazetesini millî bir organ haline getirmiştir (Kaçalin, 2000:474).

1917 Şubat İhtilali'ni memnuniyetle karşılayıp Tatarların bağımsızlığını savunan makaleler yazan İshakî, Müslüman kongreleri organizasyonlarına katılmış, halkın millî bir bayrak altında toplanması için mücadele etmiştir (Yüziyev vd., 2001a:345). İshakî bu dönemde Tatarların bağımsızlığı için mücadele etmiş, İl gazetesi de Moskova'da yeniden neşredilmeye başlanmıştır. 1917'de Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı toplanmış, aynı yıl yapılan üç önemli kongreye İshakî de Sadri Maksudî ile birlikte katılmış ve kongrelerde onun da etkin rolü olmuştur (Binark, 1974:12-13). 4 Ağustos 1917'de toplanan Kazan kongresinde, Sadri Maksudî'nin başkanlığında İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarları'nın Millî-Medenî Muhtariyetinin ilân edilmesinde de rolü olmuştur (Kaçalin, 2000:474).

İshakî, 1917-1918 yıllarında Ufa'daki meclis çalışmalarına katılarak Rusya Federasyonu içinde kalması düşünülen bir İdil-Ural Devleti'nin kurulması için çalışmış, Lenin'in karasızlık gösterdiği bu düşünceye Bolşevik yönetimi imkân

vermemiştir. İshakî için hedeflerine ulaşma imkânı ortadan kalkmış ve 1919 yılında yurt dışına gitmekten başka bir çözüm yolu kalmamıştır (Ġalimullin, 2017:20).

12 Nisan 1918 tarihinde Kazan şehri Sovyet askerleri tarafından işgal edilmiş, yok edileceğini öğrenen Ayaz İshakî de arkadaşları ile birlikte gizlenmek zorunda kalmıştır (Binark, 1974:13). İdil-Ural Bölgesi Bolşevik kuvvetleri tarafından işgal edilince gazetesi kapatılan (11 Nisan 1918), basımevine el konulan İshakî kaçarak Sibirya'nın Kızılyar şehrinde Abdullah Battal (Taymas) ile birlikte otuz sayı çıkabilen Mayak[4] adlı bir gazete yayımlamıştır (7 Aralık 1918). İşgalci Bolşevikler İdil-Ural Bölgesine kesin olarak yerleşince, Kızılyar'a gelmiş olan Millî Meclis tarafından Paris Konferansı'na katılmak üzere görevlendirilen İshakî Mançurya, Kore ve Japonya üzerinden Paris'e (Mart 1920), oradan da Berlin'e geçmiştir. 1925 yılında Maarif Vekili Hamdullah Suphi'nin gayretiyle Avrupa'da yaşayan bazı dış Türk aydınları ile beraber Türkiye'ye getirilmiş, Türkiye'de kaldığı iki yıl içinde Türk Yurdu dergisinde yazılar yazmıştır. 1927'den sonra Berlin ve Varşova'da ikamet etmiş, Varşova Üniversitesi Şarkiyat Bölümü'ndeki Türk dili hocalığı da yapmıştır (Kaçalin, 2000:474).

Ayaz İshakî, Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni'nin davetlisi olarak Kafkasya Dağlıları Halk Partisi Genel Sekreteri Said Şamil ile birlikte, 7 Aralık 1931 tarihinde Kudüs'te toplanan İslam Konferansı'na katılmıştır (Turan, 1997b:43). 1934-1938 yılları arasında Mançurya, Kore, Japonya, Arabistan ve Finlandiya'ya gidip oradaki soydaşlarının teşkilatlanması için çalışmış, Uzakdoğu gezisi esnasında Millî Bayrak gazetesini tesis eden İshakî, Berlin'de de 1928'den 1939'a kadar Milliy Yul (daha sonra Yaŋa Milliy Yul) dergisini çıkartmıştır (Binark, 1974:14). 1933-1936 yıllarında Uzakdoğu'da yaşayan İshakî, bu süreçte Yaŋa Milliy Yul'daki yazılarına ara vermiştir (Ġaynanova, 2018:97). 9-12 Mayıs 1934'te Kobe'de İdil-Ural Muhacirleri Kongresi'ni toplamış, Uzakdoğu Tatarlarını ziyaret ederek İdil-Ural Türk-Tatarlarının Millî Kültür Merkezi ile Mukden şehrinde Milliy Bayrak adlı haftalık bir gazete kurmuş (1935), 1939 yılına kadar bu gazeteyi yazıları ile desteklemiştir. İshakî, 1936 yılında tekrar Varşova'ya dönmüş ve burada, Polonya

[4] Mayak: Deniz feneri; yolun iki tarafına dikili ağaçlar; bir şeyin sembolü; kılavuz; örnek alınacak kimse (Öner, 2015:327).

tarafından desteklenen ve Rus olmayan milletlerin bağımsız devletler kurmaları için 1930-1939 yılları arasında faaliyette bulunan Promethe[5] teşkilâtına üye olmuştur. 1939 yılında gerçekleşen Rus-Alman anlaşması sonrası komünizm karşıtı olan Promethe teşkilâtının diğer üyeleri ile birlikte Varşova'dan çıkarılmış, bu arada Millî Yul dergisi de kapatılmıştır (Kaçalin, 2000:475; Binark, 1974:14; Cwiklinski, 2002:34-35).

Resim 1. Ayaz İshakî, Seyit Şamil ve Osman Kocaoğlu ile birlikte 1938 yılında Polonya'nın başkenti Varşova'da.

(Bu fotoğraf, Timur Kocaoğlu'nun kişisel arşivinden alınmıştır.)

[5] Aynı adı taşıyan mitoloji kahramanıyla sembol olunan "Promethe Hareketi", geçmişlerindeki politik düşünceleri ve yaklaşımları homojenlikten uzak; literatürde "Sovyet Doğu Halkları" terimiyle karşılanan, Rus ya da Slav olmayan ve Kırım'dan Kafkasya'ya, Orta Asya ve Ural ile Volga arasındaki bazı bölgelerde yaşayan halklardan ibaret geniş bir etnik yelpazeye mensup kimi siyasî mültecilerin, I. ve II. Dünya Savaşları arasındaki karmaşık statüko dahilinde bütünüyle politik karakter taşıyarak 1926-1940 döneminde bu statükonun bazı yönlerini değiştirmeye yönelen, asgarî müştereklerde birlikteliği yansıtan siyasî harekettir. Bu hareketin aktörleri, Bolşevik hegemonyasını kabul etmeyerek yaşadıkları topraklardan ayrılan bazı mülteciler ile başta Polonya olmak üzere, Avrupa'nın Sovyet karşıtı resmî ya da gayriresmî siyasî ve akademik odakları olmuştur (Turan, 1997a:49). Promethe Birliği, üst yayın olarak "Promethe" mecmuasını neşrederken, her mülteci grup kendi dergilerini yayımlamış; İdil-Ural Boyu mültecileri "Millî Bayrak", Kırımlılar "Emel", Azeriler "İstiklal" ve "Kurtuluş", Gürcüler "Şahartvelo", Türkistanlılar "Yaş Türkistan" dergileri kanalıyla etkili propoganda faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca, Varşova Şark Enstitüsü'nün yayını olan "Wschod (Şark)" da Rusya mahkûmu milletlerin sesini Avrupa'ya aksettirmiştir. Kısaca, tarafların karşılıklı çıkarları temelinde şekillenen Promethe hareketi, 1926-1940 arası dönemde süren konjonktürün bir ürünü olup Polonya'nın stratejik kaygıları ve Sovyet ideolojisini benimsemeyen sosyal demokrat ve liberal milliyetçilerin beklentileri bu büyük teşkilatın arka planını meydana getirmiştir (Turan, 1997a:51).

XX. yüzyıl başı modern Tatar edebiyatının gelişmesine çok büyük katkısı olan İshakî, Ufa'da serbest seçimlerle demokratik bir şekilde kurulmuş olan İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarların Millet Meclisi üyesi seçilmiş ve bu meclis tarafından kabul edilen İdil-Ural Devleti'ni kurma projesini her zaman desteklemiştir (Devlet, 2018:31).

1940 yılında Türkiye'ye yerleşen ve 1945-1952 yılları arasında İstanbul'dan ayrılmayan Ayaz İshakî sadece edebî faaliyetlerle yetinmiştir. 1953 yılının Mayıs ayında Amerikan Komitesi'nin daveti ile Münih'e gitmiş, orada yapılan kongrelerde Rus olmayan halkların haklarını savunmuştur. Münih'te Millî Bayrak adlı üç aylık bir dergi çıkarmaya başlayan ve mide kanseri rahatsızlığından mustarip olan İshakî'nin sağlığı daha da bozulmuş, Türkiye'ye dönen edip 22 Temmuz 1954 tarihinde Ankara'da, kızı Saadet Çağatay'ın evinde vefat etmiştir. Bolşeviklerin yok olup gideceğini ve Tataristan'ın müstakil bir devlet olacağını düşünen İshakî, böyle bir imkân olursa Kazan'daki Müslüman mezarlığında Şihabeddin Mercanî, Kayyum Nasırî, Hadi Maksudî ve Abdullah Tukay gibi kişilerin mezarlarının yanına defnedilmeyi istemiş, ancak bu mümkün olmamıştır. İshakî'nin mezarı, vasiyeti gereği defnedildiği İstanbul'daki Edirnekapı Şehitliği'nde, Yusuf Akçura'nın mezarının yakınındadır (Ġaynanova, 2018:100; Binark, 1974:15; Yüziyev vd., 2001a:345; Kazan Dergisi, 1980:59; Kaçalin, 2000:475).

Tatar edebiyatının meşhur ve büyük ediplerinden biri olan İshakî, Tatar edebiyatının altın devri olarak adlandırılan realizm, realizm-romantizm döneminde eserler vermiş, Tatar nesrinin ve dramasının realizme yönelişinin öncüsü olmuştur. Onun eserlerinin merkezini millet teması oluşturur (Zahidullina vd., 2004:139). Yeni Tatar edebiyatının temelini atan İshakî, Çarlık döneminde gözetim altında tutulmuş, dönem dönem hapse atılmış veya sürgüne gönderilmiştir. SSCB döneminde ise "halk düşmanı" olarak yaftalanmış (Ġaniyeva, 1998:63), totaliter rejim tarafından yetmiş yıl boyunca haksız şekilde "halk düşmanı" olarak gösterilmiş; edebiyat ve sanat sahasından, manevî hayattan uzaklaştırılmış ya da tamamen çıkarılıp atılmıştır (Yarullina, 2000:3). 1925 yılından sonra ülkesinde "burjuva-milliyetçi" ilân edilen ve kitapları yasaklanan İshakî, 1990'larda meydana gelen rejim değişikliği sonrası aklanmıştır (Kaçalin, 2000:475).

2.1.1. Ayaz İshakî'nin Siyasî Hayatı

Ayaz İshakî, 1890'da köyünde başladığı medrese öğrenimine Çistay (1890) ve Kazan (1893) medreselerinde devam etmiştir. 1902 yılında Tatar Öğretmen Okulu'nu bitiren İshakî kısa süre imamlık yapsa da öğrencilik yıllarında kurduğu Şakirtlik teşkilatı, Terakki ve Hürriyet gazeteleri ile başlayan gizli siyasî çalışmalarına geri dönmüştür. İshakî, Tatar halkının iktisadî ve siyasî haklarını savunmak ve sosyal eşitliği sağlamak amacı ile Tangçılar olarak adlandırılan ihtilalci sosyalist karakterli bir teşkilat kurmuştur. Taŋ ve Taŋ Yoldızı gibi gazeteler çıkaran İshakî, hayatının bu döneminde sol ve sosyalist bir çizgiyi benimsemiş, dönemin milliyetçi aydınlarından Fatih Kerimî, Abdürreşit İbrahim ve Gaspıralı İsmail gibi kişileri sert bir dille eleştirmiştir. Siyasî görüşleri dolayısı ile Çarlık rejimi tarafından tutuklanıp hapsedilen İshakî'nin gazeteleri de kapatılmıştır. Serbest bırakılınca 1907 yılında Tawış gazetesini kurmuş, ancak daha sonra yine sorunlar yaşayan İshakî'nin hapis ve sürgün hayatı 1913 yılına kadar devam etmiştir. Birkaç kez kaçak yollarla İstanbul'a gelen İshakî'nin bazı makaleleri Sırat-ı Müstakim ve Türk Derneği Dergisi'nde yayımlanmıştır. Dilde sadeleşme yanlısı olan İshakî, 1908 yılında kurulan Türk Derneği'nin ilk kırk üyesi arasında yer almıştır (Kaçalin, 2000:474).

İshakî, din ehli bir aileye mensup olup kendisi de medrese tahsili görmüş ve kısa süreli de olsa imamlık görevi yapmış bir kişidir. Mulla Babay adlı romanında olduğu gibi, kimi zaman köhnemiş dinî kurumları ve onların cemiyet üzerindeki olumsuz etkilerini sertçe eleştiren yazar, Rusya Müslümanları için din mefhumunu en önemli birleştirici unsurlardan biri olarak kabul etmiş ve bu doğrultuda Zöleyha (Züleyha) adlı dramı gibi edebî eserler de kaleme almıştır. İshakî her ne kadar dini birleştirici ve Rus denizinde yaşayan Tatarlar için koruyucu bir unsur olarak görse de hayatının hemen hemen her döneminde etnosentrik bir yaklaşımı öne çıkarmış, etnik kimliği olan Tatar kimliğini çok daha ön planda tutmuştur. Bunda elbette daha öğrenci iken tanışma fırsatı bulduğu ve etkilendiği Kayyum Nasırî gibi nispeten daha seküler bir anlayışa sahip olan öncülerinin de etkisi olmuştur.

Bolşevik İhtilali sonrasında fikrî planda bir değişim yaşayan İshakî eski Sosyalist düşüncelerini bir kenara bırakıp milliyetçi fikirlere sarılmaya başlamıştır.

Süz (Söz), Bězněŋ İl ve daha sonra İl gazetesini çıkaran İshakî, yaşadığı fikir evrimi sonrası gazetesini de millî bir organ haline getirmiştir. 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da yapılan V. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nın toplanmasında ve faaliyetlerinde aktif görev almıştır. 4 Ağustos 1917'de, Sadri Maksudî'nin başkanlığında toplanan Kazan Kongresi'nde İç Rusya ve Sibirya Müslüman Tatarlarının Millî-Medenî Muhtariyetinin ilan edilmesinde de etkisi olmuştur. Türk kavimlerinin münferit muhtariyetini savunan Zeki Velidî'nin aksine, Sadri Maksudî ve Ayaz İshakî Kazan Türkleri idaresinde Rusya Müslümanlarının birliği şeklinde bir düşünceyi savunmuş ve uygulamaya çalışmışlardır (Kaçalin, 2000:474). Zeki Velidî ile Ayaz İshakî arasında bu şekilde başlayan fikir ayrılığı hayatları boyunca devam edecek sürtüşmelere sebep olmuştur.

11 Nisan 1918 tarihinde İdil-Ural Bölgesi Bolşevik kuvvetleri tarafından işgal edilince ülkesinden ayrılan İshakî, Kızılyar'a taşınan Millî Meclis tarafından Paris Konferansı'na katılmak üzere görevlendirilmiş olup Mançurya, Kore ve Japonya üzerinden 1920 yılının Mart ayında Paris'e, oradan da Berlin'e geçmiştir (Kaçalin, 2000:474). İshakî, muhaceret hayatının her döneminde diyasporadaki Türk-Tatarların birlik ve beraberlik içinde hareket ederek millî kimliklerini korumaları için onlara yardımcı olmaya çalışmış, gittiği her yerde, oradaki Türk-Tatarları organize edip kongreler düzenlemiş, Tatarca gazete veya dergi çıkarılmasını sağlamaya çalışmıştır.

1925-1927 yılları arasında Türkiye'de ikamet eden İshakî bu dönemde dilin sadeleşmesi ve alfabe değişikliği konularında da makaleler yazmış, dilde mutlak anlamda sadeleşmeyi, alfabe değişikliğini ve eğer bu olmazsa alfabenin ıslahını savunmuştur. 1927 sonrası Berlin ve Varşova'da ikamet etmiş, 1928 yılında Berlin'de Millî Yul (daha sonra Yaŋa Millî Yul) dergisini çıkarmaya başlamıştır. İshakî'nin Berlin-Varşova dönemi hayatındaki en önemli faaliyetlerinden biri Rusya karşıtı olan ve Rusya'nın hâkimiyeti altındaki milletlerin bağımsızlığı için mücadele eden Promete teşkilatına katılmasıdır. İshakî ve daha pek çok Rusya karşıtı aydının bu büyük hayali 1939 tarihli Rus-Alman anlaşması ile suya düşmüş, Komünizm karşıtı bu teşkilat Varşova'dan çıkarılırken Yaŋa Millî Yul dergisi kapatılmış ve İshakî de 1940 yılında Türkiye'ye yerleşmek zorunda kalmıştır (Kaçalin, 2000:475).

2.1.2. Ayaz İshakî'nin Gazetecilik Hayatı

Medrese tahsili görmüş olsa da dünyayı daha yakından tanımak isteyen İshakî bu amacına ulaşmak için bir köprü görevi ifa eden Tatar Öğretmen Okulu'na devam etmiş, Rus dili ve edebiyatı vasıtası ile Batı'yı tanımaya çalışmıştır. Halkı aydınlatmanın yolunun halkın anlayabileceği bir dille eserler vermekle mümkün olacağı kanaatine sahip olan yazar, bu düşünceden hareketle, hayatı boyunca gazete ve dergi konusuna özel bir önem vermiştir.

Fikrî gelişiminde Kayyum Nasırî ve Tatar Öğretmen Okulu'nun etkisi olan İshakî'nin gazete ve gazetecilikle ilgili düşüncelerine etki eden farklı kaynaklar vardır. İsmail Gaspıralı tarafından Kırım'da neşredilen Tercüman gazetesinin onun üzerinde büyük etkisi olmuştur (Kamalieva, 2009:46). Azerbaycan'da neşredilen İginci-Köylü Gazetesi ve İstanbul'da basılan Malûmat mecmuasını da takip eden İshakî'de erken dönemde gazetecilik merakı başlamıştır (Binark, 1974:9).

Ayaz İshakî, Bolşevik İhtilali öncesi yazdığı piyes, hikâye, roman, tenkit yazıları ve özellikle de gazeteciliği ile ünlenmiş Kazanlı bir yazardır (Kanlıdere, 2019:7). İshakî, hayatı boyunca birçok farklı yerde ve farklı tarihlerde pek çok gazete ve dergi çıkarmış, başka gazete ve dergilerde de yazıları ile boy göstermiştir. Onun çıkardığı gazete ve dergiler, tarih sırası ile Terakki (1901, Kazan), Hürriyet (1902, Kazan), Taŋ Yıldızı (1905, Kazan), Taŋ Mecmuası (1905, Kazan), Tawış (1906, Kazan), İl (1913 ve daha sonra 1917-1918, Petersburg ve Moskova), Süz (1915, Moskova), Bězněŋ İl (1916, Moskova), Mayak (1918, Kızılyar, Sibirya), Millî Yul / Yaŋa Millî Yul (1928-1939, Berlin), Millî Bayrak (1934-1945, Mukden, Çin) (Komisyon, 1979:XXIV) şeklinde sıralanabilir.

2.1.3. Ayaz İshakî'nin Edebî Hayatı

Ayaz İshakî, çağdaş Tatar edebiyatının temelini atan kişilerden biridir. Onun roman, piyes, uzun hikâye ve hikâye türündeki eserleri Tatar nesrinin önemli bir kısmını teşkil eder. Mezkûr eserler XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatını yeni usuller ve türler ile zenginleştirmiş ve bu eserlerde o devrin önemli meseleleri ele alınmıştır.

İshakî, çağdaş Tatar edebiyatını nesir alanında yeni bir aşamaya yükselten elliye yakın eser kaleme almıştır. Bu eserlerde Tatarların hayatının değişik yönleri ele alınmış, pek çok problem ve bunlara dair çözüm yolları edebî eser vasıtası ile topluma sunulmaya çalışılmıştır. Yazar, edebî eserlerindeki kahramanları yaratırken onların hayatın içinden kişiler olmasına dikkat etmiştir. İshakî'nin edebî eser kurgusunda, olayları ele alıp aktarma konusunda kendine has bir üslûbu vardır. Eserlerini halk tarafından kullanılan ibarelerle donatıp okura sunma konusunda İshakî'nin sıra dışı bir sanatçı duyarlılığı ve dünyaya kendince bir bakışı söz konusudur (Şemsutova, 2003:4).

Ayaz İshakî, Tatar edebiyatının tanınmış ve büyük ediplerinden biridir. Roman, hikâye, piyes türlerinde eserler vermiş, yeni realist Tatar edebiyatının temelini atmıştır. Onun eserleri Tatar edebiyatının altın devrine, realizm, realizm-romantizm devrine denk gelir. İshakî, marifetçi yazarlar M.Aqyĕgĕt, Z.Bigiyev, F.Kerimi, Ş.Möẖemmedev, Z.Hadi, R.Feẖrĕddin gibi kişilerin geleneklerini devam ettirmiştir. Aynı zamanda, XX. yüzyılın başındaki ediplerden F.Emirẖan, Ġ.İbrahimov, Ş.Qamal, Ġ.Qamal, Ġ.Qoleẖmetov, Ġ.Tuqay, S.Remiyev, Derdmend, M.Ġafuri vb. gibi sanatçılara etki etmiş bir ediptir. İshakî, millî nesir ve drama yönelişinin öncü kişisidir. Onun eserlerinin esas merkezini millet teması teşkil eder. Edebî eserlerindeki diğer meseleler de bu düzlemde ele alınmış ve halledilmeye çalışılmıştır (Zahidullina vd., 2004:139).

Hayatı boyunca sürekli bir değişim ve gelişim gösterdiği söylenebilecek olan Ayaz İshakî, edebî hayatının ilk dönemlerinde Bulgarcı olmuş, İkĕ Yöz Yıldan Soŋ İnqıyraz (İki Yüzyıl Sonra İnkıraz) eserini de bu düşünce ile kaleme almıştır. Bunda, eski İdil boyu ulemasının Bulgarî adlandırmasını kullanması ve Rusların Tatar kimliğine yönelik olumsuz bakışları gibi hususlar etkili olmuştur (Alp, 2011:68).

İshakî'nin edebî hayatının ilk dönemi XX. yüzyılın başında, kendi ülkesinde olduğu döneme denk gelir. Onun anavatanındaki birinci dönemini kendi içinde Marifetçilik (Başlangıç) devri (1897-1904), Taŋçılık devri (1905-1911) ve 10'lu Yıllar (Milliyetçilik) devri (1912-1918) şeklinde gruplara ayırmak mümkündür. İshakî'nin hem kendi hem de edebî hayatının ikinci dönemini ise Muhacirlik dönemi

(1919-1954) oluşturur (Zahidullina vd., 2004:139-144; Ġaniyeva, 1998:63-78). Bolşevik İhtilali sonrası ülkesini terk edip yabancı ülkelerde yaşamak zorunda kalan İshakî, muhaceretteki millettaşları arasında Tatar edebiyatını, Tatar medeniyetini koruyup yaşatmak, onun en güzel örneklerinin varlığını devam ettirmek için bütün gayreti ile çalışmıştır (Şemsutova, 2010:178).

Necip Asrî (H. 1328:5-6), Osmanlı Türk edebiyatının "güzel", "parlak", "yatak" vb. gibi bazı kelimeler dışında mevzu, fikir ve üslûp yönünden Ayaz İshakî'ye hiçbir tesirinin olmadığını, buna mukabil Rus edebiyatının fikir ve mevzu yönünden onu etkileyip önüne geniş ve verimli sahalar açtığını ifade eder. Rus dilinin ve Tatar Öğretmen Okulu (Tatarskaya Uçitel'skaya Şkola)'nun İshakî'nin üzerinde büyük bir etkisinin olduğu muhakkaktır. Ancak yine de İshakî'nin ilk eseri olan Teġallĕmde Seġadet (Taallümde Saadet) adlı çalışmasında Osmanlı Türkçesinin etkilerini görmek mümkündür (Devlet, 2014:205). Aynı durum yazarın diğer eserleri için de kısmen geçerlidir.

İshakî, edebî hayatının ilk dönemlerinde Osmanlı Türkçesinden, zaman içinde Rusçadan etkilenmiş olsa da mahallî Tatar ağzı ile yazmayı yeğlemiş ve bu yönelişi ile çağdaş Tatar Türkçesinin yazı dili olarak gelişimine katkıda bulunmuştur. Buna karşılık, Türk Dünyasının geneli için ortak bir dilin gerekliliğini, teorik olarak, savunmuştur (Uzun, 2019:983).

Edebî hayatı iki ana döneme ayrılan İshakî'nin her devirde dünyaya bakışı, cemiyetteki değişikliklerle münasebeti, edebî-estetik zevki, sanat ile ilgili düşünceleri, eserlerinin fikrî yönelişi ve yazma tarzı değişiklikler göstermiştir. Fakat o, Tatar halkının yok olmaması, onun birliğini ve bütünlüğünü koruma, ekonomik durumunu iyileştirme, medeniyetini ve eğitim seviyesini yükseltme, kendi devletini kurma fikrine her zaman sadık kalmıştır (Zahidullina vd., 2004:139). Öyge Taba adlı eserinde ise mahallî meselelerin ve Tatar kimliği için mücadelenin ötesine geçmiş, umum Türk Dünyası ve bu dünyanın birlik ve beraberliği konusunu tarihî bir roman dâhilinde ele almıştır.

Ayaz İshakî'nin ilk döneminden son dönemine kadar tüm eserlerinin ortak konusu "inkıraz" olmuştur. Tatar halkının yok olması kaygısını hayatının merkezine alan edip, tüm çalışmalarını bu kötü sonu önlemek üzerine kurgulamış ve bu doğrultuda eserler ortaya koymuştur. İlk etapta bunun başarılması gerektiğine inanan İshakî, bundan sonraki süreçte ise daha geniş kapsamlı bir idealin peşinde koşup Türk-Tatar halklarının birliği için mücadele etmeye çalışmıştır. İshakî'nin bu mücadelesi eserlerine de yansımış, ilk etapta bölgesel çapta, İdil-Ural Devleti'ni gerçekleştirilmesi, Tatar halkının bilgili, bilinçli bir halk olması şeklinde geliştirdiği düşünceler daha sonra umum Türk Dünyası için birleşme düşüncesine evrilmiştir. Onun bu büyük hayalinin en açık şekilde görüldüğü eseri ise Öyge Taba'dır.

2.1.4. Ayaz İshakî'nin Edebî Hayatındaki Devirler

2.1.4.1. Marifetçilik (Aydınlanma) / Başlangıç Devri (1897-1904)

İlköğrenimini babasından alan İshakî, Çistay ve Kazan'daki medreselerde öğrenim görmüş, Emirḫanov medresesinde ise öğretmenlik yapmıştır. Rus dilini öğrenmeye girişen İshakî, 1898-1902 yılları arasında Kazan-Tatar Öğretmen Okulu'nda okumuştur.

Orenburg'daki Ḫöseyniye Medresesinde dersler vermeye başlamış, ancak eleştirel bakış açısına sahip olan Ceditçi İshakî kısa süre içinde oradan ayrılmak zorunda bırakılmış, doğduğu köye dönüp kısa bir süre imam olarak görev yapsa da kısa süre sonra tekrar Kazan'a gelmiştir.

İshakî'nin matbuat sayfalarında basılıp çıkan ilk eseri "Teġallĕmde Seġadet (Taallümde Saadet)" adlı hikâyesidir. "Kelepüşçĕ Qız (Takkeci Kız)" ise onu kabiliyetli bir yazar olarak tanıtan eseridir.

İshakî hikâye, uzun hikâye, roman, komedi, drama türlerinde eserler vermiştir. Eserlerinde kişi yaşayışını tasvir ederken marifetçilik realizminin ilkelerine, usullerine müracaat etmiş ve sürekli olarak saf, ahlaklı, terbiyeli ve ilim sahibi kâmil insan yetiştirme fikrini dile getirmiştir.

İshakî'nin ele aldığı temel konular ve sorunlar okuma, bilim alma, terbiye, kişisel özgürlükler, kadın hakları, çokeşlilik vb. şeklinde sıralanabilir. Bu konuları, "Öç Ḫatın Bërlen Tormış (Üç Kadın ile Hayat)", "Bay Uġılı (Zengin Çocuğu)", "İkĕ Ġıyşıq (İki Âşık)", "İkĕ Yöz Yıldan Soŋ İnqıyraz (İki Yüz Yıldan Sonra İnkıraz)" vb. gibi eserlerinde milletin geleceği, var olma sorunu ile ilişkilendirerek ele alıp işlemiştir (Zahidullina vd., 2004:140-143).

2.1.4.2. "Taŋçı"lık Devri (1905-1911)

İshakî'nin edebî hayatının ikinci dönemi "Taŋçı"lık dönemidir. Bu dönemde Kazan'a gelip devrimci hareketlere katılmış ve Marksist edebiyatla tanışmıştır. İshakî, çağdaşı olan pek çok aydın gibi birinci Rus inkılabını sevinçle karşılamış ve Sosyalist Devrimcilerin programını savunmuştur. Edip bu dönemde "Qazan Möḫbĕrĕ (Kazan Muhbiri)", "Taŋ Mecmuġası (Tan Mecmuası)", "Ḫörriyet (Hürriyet)" isimli gazetelerde görev almış, devrimci demokratik düşüncedeki "Taŋ Yoldızı[6] (Tan Yıldızı)" gazetesini çıkarmaya başlamış, bu gazete kapanınca "Tawış (Ses)" adlı gazetede çalışmıştır. 1906 yılında Kazan'da gözaltına alınan İshakî iki ay Çistay hapishanesinde yatmış, Ekim 1907'de tekrar gözaltına alınıp üç yıllığına Arhangelsk bölgesine sürgüne gönderilmiştir. Türkiye'ye kaçan İshakî 1912 yılında Türkiye'den Rusya'ya dönüp Petersburg'a gittiği zaman tekrar tutuklanmış ve yine hapse atılmıştır. İshakî'nin bu dönemde on sekiz kez gözaltına alındığı bilinmektedir.

Bu dönemde İshakî, dünyaya bakışı, dünya görüşü açısından Taŋçı bir sosyalist devrimcidir. İshakî hikâye, uzun hikâye, roman, tarihî-inkılabî drama, komedi gibi türlerde eserler vermiştir. Drama türünü çeşitlendirip facia vakasına dayalı eserler kaleme almıştır. Edip bu dönemde sosyal sınıf mücadelesine ve millî bağımsızlık konusuna vurgu yapmış, bu fikirlere eserlerinde geniş şekilde yer vermiştir.

Kahramanlarını içtimaî muhitlerinde ve sosyal sınıf prensibinden hareketle betimlemiş, realist yönelişin yeni şeklini, tenkidî/sosyal realizmi benimsemiştir. Bu

[6] Taŋ Yoldızı: 18.05.1906 tarihinde, önce "Taŋ" adı ile çıkarılan, daha sonra ise adı "Taŋ Yoldızı" olarak değiştirilen gazete. Beş altı ay müddetince basılan gazetenin 63 sayısı çıkmıştır. İshakî'nin kendisi polis tarafından aranan bir kişi olduğu için gazete Ali Politakov'un adına alınan izinle çıkarılmış, İshakî ise gayri resmî olarak gazetenin başyazarlığını yürütmüştür (İshakî, 1979:226).

dönemde "Zindan", "Aldım-Birděm (Aldım-Verdim)", "Tartışuw (Tartışma)", "Tělençě Qızı (Dilenci Kızı)" gibi eserlerini yazmıştır.

İshakî, kaleme aldığı eserlerde yeni görünüşlere yer verir. Eserlerine sıradan insanın, küçük adamın hayatı, hayat felsefesi de girer. Kahramanın iç dünyasına, başından geçenlere itibar artar. İshakî, psikolojizm ustası olarak tanınır. "Qaluş (Lastik Ayakkabı)", "Familiya Seġadetě (Aile Saadeti)", "Sönnetçě Babay (Sünnetçi Dede)", "Tormışmı Bu? (Hayat mı Bu?)" adlı eserlerinde yukarıda zikredilen yöneliş görülür (Zahidullina vd., 2004:140-143).

2.1.4.3. 10'lu Yıllar (Milliyetçilik) Devri (1912-1918)

Ayaz İshakî, kendi köklerini iyi bilen ve bunlara sahip çıkan bir yazardır. Çağdaşları gibi yaşadığı dönemin modern düşünce arayışlarına girmiş, Bolşevizm ile Batı kökenli nasyonal sosyalizm arasında gel-gitler yaşamış, aslında en baştan beri milliyetçilik ideolojisini savunan yazar, devrim yıllarında milliyetçi bir sosyalist olmuş, fikrî olgunluğa ermesi sonrası tam anlamı ile milliyetçi, Pantürkist bir kimlik sahibi olmuştur (Kamalieva, 2018:218-222).

Nisan 1913'te Romanovlar hanedanının 300. yıldönümü dolayısı ile İshakî sürgün cezasından azat edilmiş, ancak Kazan'da yaşamasına izin verilmeyince Petersburg'a gidip orada "İl" gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Bu gazetede millî meselelere, devrimci-demokratik fikirlere geniş yer verilmiştir. Moskova'da onun yerine "Süz (Söz)" (1915-1916), o kapanınca "Bězneŋ İl (Bizim İl)" (1916-1917) gazetelerini neşretmiştir. 1917 yılının Şubat inkılabından sonra güçlenen Türk-Tatar millî bağımsızlık hareketinin merkezinde yer alan kişilerden biri olmuştur.

İshakî bu yıllarda sınıf çatışması fikrini geçici olarak ikinci plana itmiş, sosyal farklılıklara bakmaksızın bütün sınıfları birleştirip Tatar milletini korumak, onun ekonomik durumunu iyileştirmek, medeniyetini yükseltmek, devlet sahibi olma hayalini gerçekleştirmek gibi doğrudan milletin varlığı ile ilgili konulara odaklanmıştır. İshakî, devrimci-demokratik görüşlerini devam ettirse de onun bu

dönemdeki görüşleri çağdaş Tatar araştırmacısı Miŋneẖmet Seẖapov (2006:1-400) tarafından "bĕrdem aġım[7] (birlik akımı)" olarak adlandırılmıştır.

İshakî hikâye, uzun hikâye, roman, psikolojik drama, trajedi gibi türlerde eserler vermeye devam etmiş, ancak gazetecilik, içtimaî-siyasî ve kültürel çalışmalarının artması dolayısı ile edebî çalışmaları yavaşlamıştır. Bu dönemde yazdığı "Mulla Babay (Hoca Efendi)", "Zöleyẖa (Züleyha)", "Möġellime (Muallime)", "Ul Elĕ İkĕlene İdĕ (O Hâlen Kararsızdı)", "Ostazbike (Molla Hanımı)", "Ul Elĕ Üylenmegen İdĕ (O Daha Evlenmemişti)" vb. gibi eserlerinde tarihî meseleler, kadın, millete hizmet etmek, halkçılık, karışık nikâh (çok eşlilik), aile, aşk gibi konuları ele almıştır (Zahidullina vd., 2004:141-143).

2.1.4.4. Muhacirlik Devri (1919-1954)

Ayaz İshakî, Tatarların millî sorunlarının çözüm biçimi ve Bolşevik hâkimiyetinin iç siyaseti ile uyuşamadığı için kendi ilinden ayrılmak zorunda kalmış, böylece yazarın hayatı ile eserlerinde muhacirlik devri başlamıştır. Muhacirlik devrinde Çin'de, Avrupa ülkelerinde yaşamış, ömrünün en uzun kısmını ise Türkiye'de geçirmiştir. İshakî, kendi ana yurdundan uzakta iken "Millî Yul" (1928-1929), "Yaŋa Millî Yul" (1930-1939), "Millî Bayraq" (1935-1945) gazete ve dergilerini çıkarmış, Uzakdoğu ülkeleri, Avrupa ülkeleri ve Türkiye'de iken de Tatar halkının bağımsızlığı için mücadeleye devam etmiştir.

Edip, muhacirlik devrinde roman, povest, hikâye, tarihî drama, komedi ve başka türlerde eserler vermiştir. Onun eserlerinde birinci devir ürünlerinin geleneksel konuları, sorunları tasvir edilmiş, tarihî konular daha da açık şekilde ele alınmıştır. Bu dönemde yazılmış olan "Dulqın İçĕnde (Dalga İçinde)" (1920), "Öyge Taba (Eve Doğru)" (1922), "Oluġ Möẖemmed (Uluğ Muhammed)" (1944) gibi eserleri Rusya'nın dış ve iç siyaseti, Kazan ve Kırım Tatarları ile ilişkileri ve Türkiye'ye karşı savaş vakalarını tasvir eden eserlerinden bazılarıdır. İshakî'nin "Köz (Güz)" (1923), "Can Bayeviç" (1923) gibi eserlerinde kadın, aşk, baht, aile, takdir, millet,

[7] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Seẖapov, Miŋneẖmet (2006). Bĕrdem Aġım. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı [Сәхапов, Миңнәһмәт (2006). Бердәм Агым. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.].

din, Ruslaşma meseleleri gibi önemli konular ele alınmıştır. Bu eserler Tatar muhacir edebiyatının klasik örnekleri olarak kabul edilir (Zahidullina vd., 2004:144).

2.2. MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN ESERLERİ

İshakî'nin eserlerini salt edebiyat bilimi açısından ele alıp incelemek onun derinliğinin anlaşılmasına engel teşkil eder. Onun eserleri yalnız edebiyatla ilgili olmayıp içtimaî fikir, tarih, felsefe, millî siyaset, millî fikir tarihi, Tatar halkı tarihi gibi sosyal bilimler temelinde ele alınmalıdır (Seḫapov, 1997:25). İshakî, içinde yaşadığı topluma ayna tutan ama onun sadece görünen kısmını değil, iç dünyasını da eserleri vasıtası ile aydınlatan bir ediptir.

2.2.1. Ülkesinde Yazılmış/Basılmış Eserleri

	Eserin Adı	**Türü**	**Yazılış Tarihi ve Yeri**	**Basılış Tarihi ve Yeri**
1	Teġallěmde Seġadet	Hikâye	1897, Kazan	1899, Kazan
2	Kelepüşçě Qız	Hikâye	1898, Kazan	1900, Kazan
3	Bay Uġılı	Roman	1899, Kazan	1900, Kazan
4	Öç Ḫatın Bĕrlen Tormış	Dram	1900, Kazan	1900, Kazan
5	İkĕ Ġaşıyq	Komedi	1901, Kazan	1903, Kazan
6	Tĕlençě Qızı	Roman	1901-1908, Kazan	1914, Kazan
7	Oçraşuw	Hikâye	1902, Ufa	1903, Orenburg
8	İkĕ Yöz Yıldan Soŋ İnqıyraz	Fantastik hikâye	1902-1903, Orenburg, Kazan	1904, Kazan
9	Cıyıntıq	Hikâyeler	1905, Kazan	1907, Kazan
10	Möġallim	Dram	1906, Kazan	1907, Kazan
11	Zindan	Hikâye	1906, Çistay, hapishane	1907, Kazan
12	Aldım-Birděm	Dram	1907, Kazan	1908, Kazan
13	Tartışuw	Dram	1908, sürgünde	1917, Kazan
14	Qıyamet	Komedi	1909, Petersburg	1910, Kazan
15	Cemġıyet'	Komedi	1909, Petersburg	1910, Kazan
16	Tormışmı Bu?	Hikâye	1909, İstanbul	1911, Kazan
17	Mulla Babay	Roman	1910, Finlandiya	1912, Kazan

18	Familiya Seġadetě	Hikâyeler	1911, Finlandiya	1912, Kazan
19	Sönnetçě Babay	Hikâye	1911, İstanbul	1913, Kazan
20	Şekěrt Abıy	Hikâye	1911, İstanbul	1913, Kazan
21	Zöleyḫa	Dram	1911, İstanbul	1917, Kazan
22	Běr Totqarnıŋ Sataşuwı	Hayalî roman	1912, sürgünde	1914, Kazan
23	Soldat	Hikâye	1908, sürgünde	1908, Kazan
24	Kiyew	Dram	1913, Petersburg	1914, Petersburg
25	Möġallime	Dram	1913, Petersburg	1914, Petersburg
26	Ostazbike	Hikâye	1910, Moskova	1915, Moskova
27	Ul Elě Öylenmegen İdě	Hikâye	1916, Moskova	1918, Moskova
28	Ul Elě İkělene İdě	Hikâye	1915, Moskova	1916, Moskova
29	Yulsızlar	Dram	1917, Kızılyar	[Basılmamış]

Tablo 1. Ayaz İshakî'nin Ülkesinde Yazılmış Olan Eserleri

2.2.2. Muhacirlikte Yazılmış Olan Edebî Eserleri

30	Dulqın İçěnde	Dram	1920, Paris	1937, Berlin
31	İkě Ut Arasında	Dram	1920, Paris	[Basılmamış]
32	Öyge Taba	Hikâye	1922, Berlin	1938, Berlin
33	Köz	Hikâye	1923, Berlin	1938, Berlin
34	Loqman Ḫekim	Hikâye	1923, Berlin	[Basılmamış]
35	Oluġ' Beyrem	Hikâye	1923, Berlin	[Basılmamış]
36	Can Bayeviç	Komedi	1923, Berlin	1939, Berlin
37	Utız Yıllığım	Anı	1927-1928, Varşova	
38	Oluġ' Möḫemmed	Tarihî dram	1947-1948, İstanbul	[Basılmamış]
39	"1918-1939 Eylüläne Qader Ḫatire Defterě"			[Basılmamış]

Tablo 2. Ayaz İshakî'nin Muhacerette Yazılmış Olan Eserleri

2.2.3. İstanbul Türkçesi ile Yazılmış Olan Edebî Eserleri

40	Tatarıŋ Qızı	Roman	1943, İstanbul	[Basılmamış]
41	Ḫeyat Yulında	Dram	1946, İstanbul	1946, İstanbul
42	Tewbeker Qadın	Hikâye	1948, İstanbul	1974, Kazan Dergisi

Tablo 3. Ayaz İshakî'nin İstanbul Türkçesi ile Yazılmış Olan Eserleri

2.2.4. İstanbul Türkçesine Aktarılmış Olan Eserleri

43	Zöleyḫa	Dram	1911, İstanbul	1926, "Türk Yurdu"
44	Öyge Taba	Roman	1922, Berlin	1941, İstanbul
45	Şimal Törĕk Edebiyatına Bĕr Nezar			[Basılmamış]

Tablo 4. Ayaz İshakî'nin İstanbul Türkçesine Aktarılmış Olan Eserleri

2.2.5. Yabancı Dillere Tercüme Edilmiş Olan Edebî Eserleri

46	Aldım-Birdĕm (Rus diline)	Dram	1907, Kazan	1912, Kazan
47	Sönnetçĕ Babay (Rus diline)	Hikâye	1911, İstanbul	1912, Petersburg
48	Loqman Ḫekim (Rus diline)	Hikâye	1933, Berlin	1934
49	Zöleyḫa (Rus diline)	Dram	1911, İstanbul	
50	Sönnetçĕ Babay (Leh diline)	Hikâye	1911, İstanbul	1938
51	Zöleyḫa (Leh diline)	Dram	1911, İstanbul	

Tablo 5. A.İshakî'nin Yabancı Dillere Tercüme Edilmiş Olan Eserleri

2.2.6. Rusçadan Kuzey Türkçesine Tercüme Edilmiş Olan Eserleri

52	Kapitan Qızı (A.S.Puşkin'den)			
53	Borıngı Alpavıtlar (Gogol'den)			

Tablo 6. A.İshakî'nin Rusçadan Kuzey Türkçesine Tercüme Edilmiş Eserleri

2.2.7. Rusçadan İstanbul Türkçesine Çevrilmiş Olan Tarih Eseri

54	Qazan Ḫanlığı Tariyḫı[8] (M.Ḫudyakov'dan)		1945, İstanbul	[Basılmamış]

Tablo 7. A.İshakî'nin Rusçadan İstanbul Türkçesine Tercüme Edilmiş Olan Eseri

[8] Mihail Ḫudyakov'a ait olan ve Ayaz İshakî tarafından Rusçadan Türkçeye tercüme edilen "Kazan Hanlığı Tarihi" adlı eser İlyas Kamalov tarafından yayıma hazırlanmış ve 2009 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır.

2.2.8. Yabancı Dillerde Yazılmış/Basılmış Olan Eserleri

55	İdël-Ural (Rusça)	Siyasî eser	1933	1933, Paris
56	İdël-Ural (Fransızca)	Siyasî eser	1933	1933, Paris
57	İdël-Ural (Japonca)	Siyasî eser	1934, Tokyo	1934, Tokyo
58	İdël-Ural (Lehçe)	Siyasî eser	1938, Varşova	

Tablo 8. A.İshakî'nin Yabancı Dillerde Yazılmış/Basılmış Olan Eserleri

2.2.9. Başyazarlığını Yaptığı ve Katıldığı Gazeteler

1	Taŋ Yoldızı	Kazan	Başlama tarihi: 17.05.1906 Kapanma tarihi: Eylül 1906
2	Tawış	Kazan	Başlama tarihi: 23.04.1907 Kapanma tarihi: Ağustos 1907
3	İl	Petersburg Moskova	Başlama tarihi: 22.09.1913 Kapanma tarihi: 27.03.1915
4	Süz	Moskova	Başlama tarihi: 13.12.1915 Kapanma tarihi: Eylül 1915
5	İl Süzĕ	Moskova	Başlama tarihi: 10.11.1916
6	İl	Moskova	Başlama tarihi: 23.3.1917 Kapanma tarihi: 11.04.1918
7	Mayak	Kızılyar, Sibirya	Başlama tarihi: 07.12.1918 Kapanma tarihi:
8	Milli Bayraq	Mukden, Mançurya	Başlama tarihi: 01.11.1935 Kapanma tarihi: Ağustos 1945

Tablo 9. A.İshakî'nin Başyazarlığını Yaptığı ve Katıldığı Gazeteler

2.2.10. Dergiler

1	Taŋ Mecmuġasĕ	Haftalık, Kazan	Başlama tarihi: Kasım 1906 Kapanma tarihi:
2	Törĕk Yordı	Ankara	1926
3	Yaŋa Milliy Yul	Aylık, Berlin	23.12.1928-1939 (Toplam 136 sayısı yayımlanmıştır.)

Tablo 10. Ayaz İshakî'nin Görev Aldığı Dergiler

Ayaz İshakî'nin eserleri ile ilgili liste 1951 yılında kendisi tarafından kaleme alınmış, bu listeye daha sonraki dönemlerde başka çalışmalarda da yer verilmiştir (Komisyon, 2018:12-19; Ġosmanov vd., 1991:666-669; Ḫesenov vd., 2001:441-445; Çağatay vd., 1979:XXII-XXIV). Liste hazırlanırken güncel bilgiler eklenmiş, listede basımı yapılmadığı belirtilen eserlerin basımı yapılanları ile ilgili elde edilen verilere de yer verilmeye çalışılmıştır.

2.3. MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ'NİN ROMANLARI

XIX. yüzyıldaki Marifetçilik romanlarının devamı olarak ortaya çıkan XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatındaki roman türünün gelişimi oldukça ilginçtir. Ekim ihtilaline kadar farklı tiplerde roman, millî roman gibi üç desteye yakın eser yazılmış olsa bile bunların hepsine roman demek pek mümkün değildir. Roman türünü bir vasıta olarak gören Marifetçi Tatar edipleri bu türü önemsemiş ve pek çok yazar bu türde eserler vermiştir. Bunlar arasında Alimcan İbrahimov ve Ayaz İshakî en çok dikkat çeken isimlerdir (Beşirov, 2002:17-18).

Elli sekiz eser kaleme alan İshakî'nin bu eserlerinin yirmi yedisi nesir, yirmi biri dram, altısı tercüme, biri siyasî eser, biri ilmî çalışma, biri anı, biri 1918-1939 yıllarını içeren hatıra defteridir. Bunların dışında, Ayaz İshakî'nin kendisinin kurduğu veya başyazar olarak görev yaptığı Taŋ Yoldızı, Tawış, İl, Süz, İl Süzĕ, Mayak, Milliy Bayraq gibi gazeteler vardır. Ayrıca Taŋ Mecmuġası, aylık Törĕk Yortı, Yaŋa Milliy Yul gibi dergilerin temelini atmış, bu dergilerin muharriri olmuş ve onları neşretmiştir (Seḫapov, 2006:345). Onun kendi hazırladığı eser listesinde ve muhtelif kaynaklarda Bay Uġılı (Zengin Çocuğu), Tĕlençĕ Qızı (Dilenci Kızı), Öyge Taba (Eve Doğru), Mulla Babay (Hoca Efendi), Tatar Qızı, Bĕr Totqarnıŋ Sataşuwı (Bir Mahkûmun Sayıklaması) adlarını taşıyan altı adet romanından bahsedilir (Ġosmanov vd., 1991:666-669; Ḫesenov vd., 2001:441-445; Çağatay vd. 1979:XXII-XXIV, Komisyon, 2018:12-14). Ancak bu eserlerin roman özelliği taşıyıp taşımadığı hususu tartışmalıdır. Roman olarak nitelendirilse de bu eserlerin bazıları daha çok povest (uzun hikâye) özelliği taşır.

2.3.1. Ayaz İshakî'nin Öyge Taba (Eve Doğru) Adlı Romanı

Öyge Taba, konusunu tarihten alan tarihî bir romandır. Konu, "romancı ne anlatıyor" sorusunun veya bir başka açıdan romana yöneltilen "neyi anlatıyor" sorusunun cevabı olup romanda "denmek istenen" değil, "denilen şey"dir. Konu, romancının iletisini, fikrini veya tezini okura ulaştırmak için kullandığı bir vasıtadır (Çetin, 2017:121). Romanın konusu romandan bağımsız olarak var olan tarihî bir

vaka olup, Osmanlı ordusunun saflarında İngilizlere ve isyancı Araplara karşı savaşan İdil-Urallı gönüllü askerlerin kahramanlıkları ile ilgilidir.

Eserin Arap ve Kiril harfli nüshalarının başında bir ithaf kısmı vardır. Bizzat İshakî'nin kendisi tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmış olan eserin başında ise bu ithafın daha geniş bir şekli yer alır. İdil-Urallı kahramanlar ile ilgili bölüm -hiçbir düzeltme ve değişiklik yapılmamış hali ile- şöyledir:

"Öyge Taba" eserim;

Cihan Harbi günlerinde Rus devletinin askerleri sıfatiyle Almanya'ya esir düştükten sonra benliklerini, Türklüklerini anlıyarak, Türkiye'ye gönüllü asker tarzında gelen, Cihan Harbine, Türkiye tarafında, iştirak ederek Bağdad cephesinde büyük yararlıklar gösteren ve anavatan için şehit olan İdil-Urallı gençlerin ruhuna ithaf edilmek üzere Berlin'de, 1922 senesinde, Şimal Türk lehçesiyle yazılmış ve tabedilmişti. 1927 senesinde Anadolu lehçesine çevrilerek Türkiye'de neşredilmesi için Türk Ocakları neşriyatı sırasına kabul edilmiş ise de, neşredilememiş, tercüme de kaybolmuştu.

Türkiyeli bazı Türkçü ve milliyetçi ahbapların ısrarı üzerine, ikinci defa Anadolu lehçesine çevirerek Türk okuyucularıma takdim ediyorum. 'Eve Doğru' mânasını ifade eden eserin 'Üyge Taba' ismini aynen muhafaza ettim. Çünkü bence, dağınık Türk illerini birbirine bağlıyan ve coğrafî şerait altında kuvvetini muhafaza eden mânevî bağlarının en sağlamı Türk evi yani an'anevî Türk aile hayatıdır.

Uzak İdil sahilleri, Ural dağları gençlerinin anavatan Türkiye için kanlarını ve canlarını feda etmeleri, işte, bu an'anevî 'Ana evi'ni Türk benliğini korumak içindir. Eserim Türkiye Türklerinin de küçük bir kısmına diğer illerdeki Türklerin yaşayış tarzını, düşünce, kaygu ve dertlerini az çok tanıtabilirse, kitabımın hikmeti vücudu boşuna gitmemiş olacaktır. Ve ben de Türklük vazifelerimin binde birini ifa etmiş olacağım (İshâkî, 1967:7)."

İshakî tarafından zikredilen olay ve İdil-Urallı gençler tarihî olarak gerçektir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus ordusu saflarında Almanya'ya karşı savaşırken Almanlara esir düşen dört yüz bin kişilik Rus askeri söz konusudur ve bunların yaklaşık elli bin kişilik kısmı İdil-Urallı Türklerdir. Osmanlı devlet yetkilileri tarafından Almanya'ya gönderilen Yusuf Akçuraoğlu ve Abdürreşit Kadı İbrahim'in etkili çalışmaları sonucu bu askerlerin arasından, Alman mercilerine başvuran ve Osmanlı safında gönüllü olarak savaşmak istediklerini belirten bin kişiden oluşan Asya Taburu[9] kurulmuştur (Lütfullahoğlu, 2016:9-14).

Öyge Taba, devrin şartları ve Türk Dünyasının durumu ile ilgili olarak Ayaz İshakî'nin görüşlerini içinde barındıran tezli bir roman diye nitelendirilebilir. Gelişim romanı özelliği taşıyan eserde Türk Dünyasının siyasî, sosyal ve manevî birliği ideali

[9] Asya Taburu: 1914 yılında I. Dünya Savaşı başladığı zaman savaşa katılan diğer ülkelerde olduğu gibi Rusya'da da seferberlik ilan edilmiş, ülke genelinde silah altına alınanların ciddi bir kısmını da İdil boyu Tatarları teşkil etmiştir. Çünkü Rusya'da Orta Asya/Batı Türkistan'daki Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen gibi Türk boyları 1916 yılına kadar silah altına alınmamakta idi. Ruslar ile Almanlar arasındaki savaş esnasında yüzbinlerce Rus askeri Almanlara esir düşmüştür. Bu askerler arasında yaklaşık elli bin kişilik Türk-Tatar askerinin varlığı da bilinmektedir. Almanlar bu askerleri Ruslardan ayırıp iki farklı kampa yerleştirmişler ve onlara, farklı saiklerle, Ruslardan daha farklı davranmışlardır. Esirlerin bazıları Türkiye/Osmanlı safında savaşmak istediklerini beyan etmişler. Teşkilat-ı Mahsusa'nın ajanlarından olan Abdürreşit İbrahim beraberindeki bazı imamlar ile esir Türk-Tatar askerlerini görmek için Almanya'ya gitmiş, onlara vaazlar verip Türkiye safında savaşa katılmalarını teşvik etmek için çalışmıştır. Bu amaçla el-Cihad adlı bir de gazete çıkarmaya başlamıştır. Çalışmalar sonucu bin gönüllüden oluşan Asya Taburu kurulmuş ve bu tabur 1 Mayıs 1916 tarihinde Berlin'den hareket edip 7 Mayıs 1916 tarihinde İstanbul'a ulaşmış ve Taksim Kışlasına yerleştirilmiştir. Rusların çıkarma yapma ihtimaline karşılık bir müddet Şile'de görev yapan tabur daha sonra Musul'a, oradan ise Halep ile Bağdat arasındaki Deyri-Zor tarafına sevk edilmiştir. Asya Taburu hem isyancı Araplara hem de İngilizlere karşı savaşmış ve bu savaşlarda çok büyük yararlılıklar göstermiştir. İngilizler Bağdat'ı ele geçirince Felluce'ye geri çekilmek zorunda kalan taburdan otuz beş asker şehit olmuştur. Daha sonra Felluce'den Ramadiye'ye çekilen tabur İngiliz saldırılarına karşı mücadele ederken 14 şehit daha vermiştir. Buradaki çatışmalar İngilizlerin üstünlüğü ile sona erince çok sayıda Türk-Tatar askeri de İngilizlere esir düşmüştür. Kurtulmayı başaran askerler 30 Eylül 1917 tarihinde Salhiye'ye ulaşmıştır. Bunlardan başka Meyavin ve Deyri-Zor'a ulaşan askerler de olmuştur. Yaklaşık yüz elli kişiye ulaşan bu askerlerden oluşan bir bölüğe Heyet ile Deyri-Zor arasındaki hattı koruma görevi verilmiştir. Bölük 1917 yılının kışından 1918 yılının baharına kadar Gina mevkiinde konuşlanmıştır. İngiliz hücumlarına dayanamayan Osmanlı ordusu dağılmış, otuz kadar Türk-Tatar askeri de burada İngilizlere esir düşmüştür. 1918 yılının Mayıs ayında İstanbul'a dönme emri alan Asya Taburu mensuplarından sadece yüz yetmiş kişi İstanbul'a dönebilmiş, bunların otuz kadarı İstanbul'da kalmış, diğerleri ise Rusya'daki vatanlarına geri dönmüşlerdir. İngilizlere esir düşüp Hindistan'a gönderilen dört yüz kadar asker ise 1920 yılında İstanbul'a gönderilmiş ve İngiliz işgali altındaki İstanbul'da Selimiye Kışlasına yerleştirilmişlerdir. 1920 yılının sonlarında ise bu askerler Rusya'ya gönderilmişlerdir (Devlet, 1999:1-4). Asya Taburu ile ilgili ayrıntılı bilgiler 1928-1939 yılları arasında Ayaz İshakî'nin yönetiminde Berlin'de çıkarılan Yaŋa Milliy Yul adlı derginin 1931-1933 yıllarına ait on altı farklı sayısında ilk kez yer almıştır. Asya Taburu Çavuşlarından Lütfullahoğlu tarafından kaleme alınan ve Yaŋa Milliy Yul adlı dergide gün yüzü gören bu bilgiler İlyas Miftaḫov tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak Bizim Ahıska adlı derginin Yaz 2016, Sonbahar 2016, Kış 2017, Bahar 2017 ve Yaz 2017 sayılarında yayımlanmıştır.

tezli olarak işlenmiştir (Özdemir ve Arıkan, 2017:175). Konu itibariyle İshakî'nin en geniş kapsamlı eserlerinden biri olan romanın tezi Türk Dünyasının siyasî, sosyal ve manevî birliğinin sağlanması gerekli olup tüm yetkililer ile birlikte halk da bu doğrultuda mücadele etmelidir, şeklinde ifade edilebilir.

Romancı tarafından romanda söz konusu edilen gerçek ya da kurgusal ama özel, tekil bir olaydan genel için geçerli olduğu iddia edilen hüküm izlek olarak adlandırılır (Çetin, 2017:123). Öyge Taba adlı romanın ana izleğinin, Türk soylu halkların her ferdi için esir Türk illerinin istiklali ve Türklerin birliği doğrultusunda mücadele etmek gereklidir şeklinde olduğu ifade edilebilir. Yan izlekler olarak ise farklı Türk boylarına mensup olan kişilerin cümlesi eğitimli, kültürlü, yüzü çağdaş dünyaya dönük olmalı; ilgili kişiler, içinde bulundukları şartlar dâhilinde merkezden dışa, yerelden genele doğru bir mücadele yürütmeli ve ana izlek konumundaki büyük ideale ulaşmak için gayret sarf etmelidir; toplumun temelini oluşturan Türk ailesi çağdaş, demokrat, farklı fikirlere açık olmalıdır; ailenin temelini teşkil eden Türk kadınları da Türk erkekleri ile aynı haklara ve sorumluluklara sahip olmalı, hayatın her alanında onlarla birlikte mücadele etmelidir diye ifade edilebilir.

Merkezinde Miralay Demirali'nin yer aldığı roman epik türün etkisi altında yaratılmış bir tür yapay epik özelliğine sahiptir (Özdemir ve Arıkan, 2017:174). Bu durum Tatar edebiyatında roman türünün gelişimi, türün ilk ve önemli temsilcilerinden olan İshakî'nin konumu ve ilgili eserin konusu ile doğrudan ilgilidir.

Ayaz İshakî'nin kendi kişisel mücadelesinden izler de taşıyan bu eseri Türklük, hürriyet, bayrak ve vatan gibi kavramlar etrafında düşünüldüğü zaman bir var oluş öyküsüdür. Rus ordusunda görev yapan Miralay Demirali karakteri vasıtası ile millî ve dinî bir uyanışın anlatıldığı eser İshakî'nin yürüttüğü siyasî mücadele ile de benzerlikler taşır. Devir-edebiyat ilişkisi açısından bakıldığı zaman da Rusların hâkimiyetleri altındaki Türk halkları üzerinde yürüttükleri sömürgeci politikaların yansımalarını eserde görmek mümkündür (Azap, 2015:311). İshakî, hayatı boyunca verdiği tüm eserlerde doğrudan ya da dolaylı bir şekilde Tatarların inkırazı üzerinde durmuş, bunu önlemek için yollar aramış, kendince bulduğu çözümleri de eserleri vasıtası ile okurlarına aktarmaya çalışmıştır.

Öyge Taba adlı eser oldukça zengin bir şahıs kadrosuna sahiptir. Kurmaca eserde nakledilen veya değişik şekillerde ifade edilen olayın zuhuru için gerekli insan ve insan vasfı verilmiş diğer varlıklar ile kavramlar, "şahıs kadrosu" (kişiler, eyleyen; Fr. Actant) söz grubuyla adlandırılır. Bu kadroyu oluşturan fertler kurmaca dünyasından ve bu dünya içinde yer alan diğer unsurlardan ayrı düşünülemezler (Aktaş, 2015:43). Romandaki kişi kadrosu olayın meydana gelişinde rol alan kişiler, yazarın sözünü emanet ettiği kişiler ve dekoratif unsur durumundaki kişiler olmak üzere üç gruba ayırır. Olayın meydana gelişinde asıl kahraman veya birinci derecedeki kahraman, rakip veya karşı güç, arzu edilen ve korku duyulan nesne, yönlendirici, alıcı ve yardımcı rol alır (Aktaş, 2015:46-49).

Öyge Taba adlı romanda roman kişilerinin rolleri, epik metinlerin yapısal incelemelerinde kullanılan ve kişilerin işlevlerine göre kategorize edilmesinden doğan *kahraman, karşı güç, arzu edilen veya korku duyulan nesne, yönlendirici* ve *yardımcı* adlandırmaları ile tamamen örtüşecek mahiyettedir (Özdemir ve Arıkan, 2017:175). Miralay Demirali tipik bir *kahraman* özelliği taşır. Ancak o, çok uzun süren bir yanılgının esiri olmuş, romanda eksiltili bir biçimde ifade edildiğine göre Rus ordusunda yirmi sekiz yıl görev yapmış, Sarıkamış cephesine yardım için gönderilmiş ve bu görevi esnasında Tiflis'teki Rus karargâhına çağrıldığı zaman orada karşılaştığı Ölmezoğlu ailesinin evinde millî kimliğine dair özellikleri fark etmesi ile uyanma imkânı bulmuştur. Millî kimliğini bulma konusunda ona yardımcı olan Arslan Ölmezoğlu romandaki *yönlendirici* özelliğini taşır. General Petrov, Yüzbaşı İvanov, Rus Kazakları ve Ermeni gönüllüleri gibi Rus askerleri *karşı gücü* temsil ederler. Tiflis'te mukim Arslan Bey'in büyük kızı Feride ise Miralay Demirali'nin varisi olarak kurgulanmış ve *yardımcı* rolünü üstlenmiştir. Miralay Demirali'nin Türk birliği ideali ise *arzu edilen nesneyi* karşılar (Özdemir ve Arıkan, 2017:175).

Yapay bir epik görünümüne sahip olan Öyge Taba'da merkezî kişi Miralay Demirali'dir. Temel kişi, başkişi, esas kahraman, asıl kahraman, protagonist gibi karşılıkları da olan merkezî kişi romanın genelinde ya da çoğu bölümlerinde yer alır. Merkezî kişi genellikle özne konumunda, diğer kişiler ise ona göre nesne konumunda bulunurlar (Çetin, 2017:148).

Yunanca “basma, basım” kelimesinden gelen karakter, olaylar, zaman, hayat, dünya, varlık, yokluk gibi unsurlar karşısında ferdî tavır alan kişidir. Karakter, kişinin toplum tarafından ya da başka bir kaynak tarafından konulmuş olan kurallar ve hayatın tümü karşısında almış olduğu tavırların toplamıdır (Çetin, 2017:161). Bir edip olmaktan çok fikir ve aksiyon adamı olan İshakî’nin romanlarında yaratmaya çalıştığı karakterler yazarın didaktik olma kaygısı ile ortaya çıkmış kişilerdir. Buna rağmen hem karakter hem de tip yaratma becerisi olan İshakî, muhtelif olaylar sonrası özüne dönüş süreci yaşayan Miralay Demirali ve onun halefi olarak kurgulanmış Feride örneğinde olduğu gibi, çok gelişmiş ve yuvarlak özelliği taşımasa da, karakterler yaratmıştır. Kahraman Miralay Demirali’nin halefi olarak Feride’nin kurgulanmış olması da yazarın kadına bakış açısı ile doğrudan ilgilidir.

Başkişi ve karakter konumunda romanda yer alan figürlere ilave olarak bir de tip söz konusudur. Tip, kelime anlamı itibariyle cins, tür, numune, örnek anlamlarına gelir. Tip diye nitelenen kişi, toplumsal kimliği ile “temsilî” bir nitelik taşır. Tip, kendinin dışında kalan değerlerin temsilcisidir (Tekin, 2017:109-110). İshakî’nin, olumsuz tarafta gördüğü ve gösterdiği Ermenilerle ilgili olarak yarattığı Karapet Karapetıç tipi, yazarın anlatmak istediği düşünceler ve vermek istediği ileti açısından son derece başarılıdır. Esaretin ve kulluğun içselleştirilmesi açısından da Rus Kazakları ve onların temsilcisi olan askerler dikkat çekicidir. Ruslar ile iş birliği yapan bir Başkurt astsubayı olan Atnağulov da en mücessem hali ile ihanetin sembolü gibi görülür ve gösterilmeye çalışılır.

Romanlarda yer alan yardımcı kişiler de söz konusudur. Bu kişiler tip veya karakter özelliği taşımazlar. Olayın ya da dekorun tamamlanması amacı ile ihtiyaç duyulan ve zaman zaman ortaya çıkan bu tür kişiler yardımcı kişiler olarak adlandırılır (Çetin, 2017:167). Öyge Taba, şahıs kadrosu yönünden oldukça zengindir. Miralay Demirali, Feride, Arslan Bey, Esma Hanım, Zeynep, İbrahim, Süyümbike; General Petrov, Karapet Karapetıç, Miralay Wil’yams, Fransız Miralayı gibi belli görevler dâhilinde romanda yer alan kişiler yanında sadece içinde bulunulan anın gereği olarak ihtiyaca binaen yer verilen Levazım Reisi (İntendant Başlığı), Tahrirat Müdürü (Kantselyariya Başlığı), Mariya İvanovna, Yelena Petrovna, Kralova, Yazar (Yazuçı), Türk Zabitleri (Törĕk Zabitları / Törĕk

Efiserlerě), Prens Obelenski vb. gibi yardımcı kişiler de söz konusudur. Romandaki gerçeklik algısını güçlendirmek amacı ile yer verilen bu tür kişileri sinema filmlerinin figüran kadrosu gibi düşünmek mümkündür.

İshakî'nin bu eseri, Türk Dünyası veya Türk-Tatar Dünyası olarak adlandırdığı dünyaya ulaşma hayali için sembolik bir ilk adım mahiyeti taşır. Bu eserde hem kurmaca hem de tarihî birçok şahsiyete yer verilmiştir. Ancak, eserin esas şahıs kadrosu, kurmaca bir edebî tür olan romanın ruhuna uygun şekilde ve toplumun muhtelif kesimlerinden seçilerek aralarında farklı bağlantılar kurulmak suretiyle ilişkilendirilen kişiler aracılığı ile oluşturulmuştur.

Oldukça geniş ve renkli bir şahıs kadrosuna sahip olan romanda başkişi olan Miralay Demirali, kızı Süyümbike, eşi Nefise, oğlu (eserde adı zikredilmeyen ama savaşta kahramanca öldüğü belirtilen bir genç), Ölmezoğlu ailesinin reisi Avukat Arslan Ölmezoğlu ve eşi Esma Hanım ile kızları Feride, Zeynep ve oğulları İbrahim, Mülazım İbrahim, Alay İmamı, Yüzbaşı Fahri İslam, Alay Yazıcısı Vahit Fahrettin, Türk binbaşısı ve Türk zabitleri gibi kişiler yer alır. Ayrıca, karşı gücü temsil eden General Petrov, Prens Obelenski, Miralay Wil'yams, ismi zikredilmeyen bir Fransız miralayı, Fon Mathaim, Karapet Karapetıç, Yüzbaşı Petrov, Yüzbaşı İvanov, Bastırmazyan, Baronessa Volf, Vasili Yegoroviç, Mariya İvanovna ve Yelena Petrovna, Kralova, Nazaryan, Miralay Komarenko, Başkurt astsubayı Atnağulov vb. gibi çok sayıda şahsa yer verilmiştir.

Öyge Taba adlı romanda bir nevi tarih muhasebesi yapılır, kimi zaman geçmişe yönelen kahramanın gözünden bakılarak yanlışlar yargılanır, kimi zaman hal ile ilgili değerlendirmeler yapılır ve gelecek zamana dair hayaller ile idealler de romanın tezi doğrultusunda okura bir ileti sunmak amacı ile aralara serpiştirilir. Bu tür bölümlerde ciddi siyasî eleştirilerden de bahsetmek mümkündür.

Geçmiş dönemlere dair sahneler aktarılırken tarihî önemi haiz pek çok isme yer verilir. Yazarın, romanın akışı içinde sözünü emanet ettiği kişiler tarafından bu şahsiyetler zaman zaman tenkide tabi tutulur, yaptıkları hatalar okurlarının gözleri önüne serilir. Tarihî olayların dönemin şartları içinde değerlendirilmesinin gerekliliği

bilinmekle birlikte kurmaca bir edebî tür olan romanın kurmaca kişileri de bizim gibi hayaller kuran, düne dair düşüncelerini ortaya koyan, keşke ile başlayan cümleler sarf eden kişilerdir ve bu da onların gerçekliğini arttıran bir unsurdur. Romanda adı zikredilen tarihî kişiler olarak Rasputin, Nikolay Nikolayeviç, Sergey Taneyev, Timur (Timĕr), Şeyh Ali (Şeyĕẖġali), Cengiz Han (Çıŋġız), Enver Paşa (Enwer Paşa), La Fontaine (Lafanten), Büyük Petro (Böyĕk Petr), Buhara Emiri (Boẖara Emirĕ), İmparatoriçe (İmperatritsa), İsa Aleyhisselam (Ġaysa Ġaleyhiesselam) ve Pastırmacıyan (Bastırmazyan) gibi adlar sayılabilir.

Öyge Taba adlı eserde ilahî bakış açısına sahip üçüncü tekil kişi anlatıcı yer alır. Hakan Sazyek (2013:29), Türkçede anlatıcıyı/hikâyeciyi (Alm.: *Erzehler*; Fr.: *narrateur, ĕnonciateur*; İng.: *narrator*), öykülemeli kurmaca edebiyat eserlerinde içeriği aktaran kişi olarak tanımlar. Anlatıcı, sözlü kültür ürünlerinde nakledici konumundaki âşık, ozan, meddah, dengbej gibi reel kişilerin romandaki yerini alan, yazarın kendisi olmayan, hayalî bir figürdür. Anlatıcı; olay ve başkişi ile birlikte romanı geleneksel metinlerle ortak bir paydada buluşturan üç temel ögeden biridir.

Roman sanatı bağlamında üç farklı anlatıcı tipi vardır. Bunlar: 1. tekil kişi (Ben), 3. tekil kişi (O) ve 2. çoğul kişi (Siz)'den ibarettir. Anlatıcının mutlaka insan olması şart değildir, kişilik kazandırılmış herhangi bir varlık da bu rolü üstlenebilir. Burada yer alan O anlatıcı türü destandan romana intikal etmiş bir figür olup romancıların ona sonsuz bağlılıkları vardır. Anlatı sisteminde en fazla yer verilen ve esnek yapısı dolayısı ile yazarlar tarafından en çok tutulan O anlatıcı tipinin anlatımı "ilahî (auktorial)", "yansız (neutral)" ve "kişisel (personal)" olmak üzere üç düzeyde gerçekleşir. Çoğul 2. kişi tipindeki anlatıcı sahneye daha az çıkan, çok az kullanılan, marjinal bir anlatıcı tipidir (Tekin, 2017:30-33). Öyge Taba adlı romanda, diyaloglar ve monologların dışında kalan bölümlerin tamamı, her daim üçüncü tekil kişinin ağzından anlatılmıştır. E.M Forster (2016:96), roman kişilerini yaratan ile anlatanın aynı olduğunu belirtir. "Eğer Tanrı evrenin öyküsünü anlatabilseydi, o zaman evren bir romana dönüşürdü." diyerek romanda temel ilkenin yaratıcı ile yazarın aynı kişi olduğunu ifade eder. Öyge Taba adlı romandaki anlatıcının olaylara bakış açısı ile İshakî'nin dünya görüşü arasındaki paralellikler bu görüşü destekler niteliktedir.

Bakış açısı, anlatma esasına bağlı metinlerde olay örgülerinin ve bu örgülerin meydana gelmesinde kullanılan mekân, zaman, kişiler gibi unsurların kim tarafından görüldüğü, idrak edildiği ve kim tarafından, kime nakledilmekte olduğu sorularına verilen cevap olarak değerlendirilebilir (Aktaş, 2015:71-72). Bakış açısı salt bir yöntem sorunu değildir. Romanın kaderini tayin eden kapsamlı bir uygulamadır. Bir romanda, "anlatıcı" ile "anlatılan" arasındaki mesafenin dengeli bir çizgide tutulmasında, romanın dil ve üslûbunun biçimlenmesinde, nihayet romanın sağlıklı bir yapıya sahip olmasında, seçilen ve uygulanan bakış açısının önemi büyüktür (Tekin, 2017:55). Tanrısal bakış açısı (the omniscient point of view), bir anlamda destandan romana intikal etmiş bir yöntemdir. Her şeyi bilme esasına dayanan bu bakış açısı yazara geniş imkânlar sunar. Bu imkânla donatılmış bir anlatıcı (the omniscient narrator), adeta Tanrı gibi, her şeyi bilir, görür, sezer; geçmişten ve gelecekten haberler verir ve gerçek dünyadaki yazara kurmaca dünyasında geniş bir hareket imkânı sağlar. Tanrısal konum (olympian position) sayesinde hem anlatı dünyasındaki karakterler hem de okurlar yönlendirilebilir (Tekin, 2017:57-58). Tarihî olaylardan hareketle kaleme alınan ve Türk Dünyasının siyasî, sosyal ve manevî birliğinin tezli olarak işlendiği yapay epik özelliklerine sahip olan Öyge Taba adlı bu eserde ilahî/tanrısal bakış açısı kullanılmıştır. Anlatıcı, eser boyunca vuku bulan geçmişe ya da hale dair olaylar ve onların arka planı, eserde yer alan kahramanlar ve onların iç dünyaları ile ilgili her şeye vakıf olacak şekilde konumlandırılmıştır. Geleneksel roman türünde olan ve Tatar edebiyatının öncü yazarlarından biri tarafından kaleme alınan Öyge Taba adlı romanda ağırlıklı olarak hikâye etme (tahkiye), anlatma yöntemleri kullanılmıştır. Ancak, kimi zaman tirat halinde olsalar da yer yer okurun karşısına çıkan diyalog örnekleri kısa süreliğine de olsa anlatıcıyı devre dışı bırakıp çoğul bakış açısı oluşturmaya yaklaşmıştır.

2.3.1.1. Romanın Özeti

Rus ordusunda hizmet eden bir Türk subayı olan Polkovnik Timĕrğaliyev (Miralay Demirali) iki yıldır Kafkas cephesindedir. Bir gece onu uyku tutmaz. Odasındaki haritaya gözü ilişir. Bağdat, Musul, Erzurum, Trabzon… Murat çayı, Fırat, Dicle, Van gölü… Odada gezinir. Pencereden bakınca, ay ışığı ile aydınlanmış bir caminin yarısı kesilmiş minaresi ile yanmış, yıkılmış, damları çökmüş Türk

evlerini görür. Dışarı çıkıp temiz hava almak ister. Odasına dönerken bir top sesi duyar. Bizimkiler, der. Biz kimiz, düşman kim, ben kimim gibi sorular zihnini kurcalar. Bir top sesi daha duyar. Türkler, der.

Evine dönen Miralay Demirali, Rusya'da yatılı bir okulda okuyan kızından gelen mektubu okur. Hasta bakıcı kursuna gittiğini, kursu bitirince cepheye gelip askerlere yardımcı olmak fikrinde olduğunu yazan kızı bu hususta babasından izin ve dua talep eder.

Miralay Demirali yıllar önce kaybettiği eşini ve savaşta kahramanca ölen oğlunu hatırlar. Kızına Rus dilinde mektup yazmaya çalışır. Yazdığı birkaç kâğıdı yırtıp atar. Sonra, kendisinin ve kızının iyi Tatarca bildiğini düşünür ve Rusça yazmaktan vazgeçer. Fikirlerini toplayıp Tatarca da yazamaz. Bu işi sonraya bırakır.

Erkân-ı harbiye dairesi tarafından gönderilen bir zarfı açan Miralay Demirali, Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin arasının açılması ve irtibatlarının kesilmesi için yapılması gerekenler hakkındaki belgeyi okur ve buna canı sıkılır.

Kızına mektup yazmaya niyetlenir, ama yine tıkanıp kalır. Eşi Nefise'nin hayalini görür. Kesik kolu ile göklere bakarak dua eden Nefise ve kızı Söyĕmbike (Süyümbike) gözünde canlanır. Miralay Demirali uykuya dalar.

Sarıkamış Muharebesine yardım için gönderilen Miralay Demirali bir yıldan fazladır Kafkas cephesindedir. Bu muharebeye katılmamış olsa da Erzurum'a doğru ilerlerken ordunun sağ cenahını muhafaza ile görevli olmuştur. Trabzon alındıktan sonra Türk kuvvetlerinin ani bir saldırısına uğramış, sonra ise güneye sevk olunmuş, Bağdat civarındaki İngiliz kuvvetleri ile Rus kuvvetlerinin irtibatını sağlamak ve aradaki Türk kuvvetlerini devre dışı bırakmakla görevlendirilmiştir. İngiliz ve Rus kuvvetlerinin birleşmesini sağlayabilirse adının tarihe geçeceğini, General Demirali olacağını hayal etmektedir.

Miralay Demirali başkomutanlıktan hareket emrini beklerken erkân-ı harbiye reisliğine çağrılır ve Tiflis'e doğru yola çıkar. Oraya varınca kumandanını ziyaret

eder. Genel durum, St. Petersburg, hayat pahalılığı, Gürcüler, Azeriler, Ermeniler, Yahudiler vb. gibi hususlar hakkında konuşurlar. Almanlar ile Türklerin işbirliği, Azeriler ile Gürcülere güvenilemeyeceği, yalnız Ermenilerin sadık olduğu gibi konuları dile getiren kumandan Moskova, Kazan, Bahçesaray ve Bakü'de kuvvetli Türk propagandası olduğunu belirtir. Hizmetçisini çağırıp bir gazete getirtir ve bu gazetede yer alan bir makaleyi inceleyip tercüme ettirmesi için miralaya verir. Makalenin başında, "Bayram kurbansız, kurban bayramsız olmaz." cümlesi vardır.

Miralay Demirali, Tiflis'te iken sarıklı ve sakallı birinin generalin odasından kovulmasına şahit olur. Bu kişinin, o bölgenin müftüsü olduğunu öğrenir. Ayrıca, Türkiye aleyhine pek çok konuşmaya da şahit olur.

Miralay Demirali, generalin odasına girer. Sohbet esnasında Rus-Japon Harbinde birlikte olduklarını öğrenir. Kendisi Port-Artur'da 12. tabyenin kumandanı iken general de 15. tabyede imiş. O zaman rütbesi daha düşük olan ve cepheden kaçıp kendisini zor durumda bırakan bu generale kahramanlara verilen Giorgievski nişanı verilirken kendisinin sadece bir teşekkürname ile geçiştirildiğini hatırlar.

Miralay Demirali ziyaretini bitirip ayrılırken general tarafından Karakedi barına davet edilir. Tiflis'teki erkân-ı harbiye dairesinden ayrılan Miralay Demirali kızına hediye satın almak için bir mağazaya girer. Kasanın yanında bir kadın ona Tatarca olarak hitap eder ve biraz konuşurlar. Bu kadın, eşi Nefise'nin arkadaşı Esma'dır. Esma Hanım onu öğle yemeğine davet eder. Azarbaycanlı bir avukat olan ve gıyaben kendisini tanıyan eşinin de bundan memnun olacağını belirtir ve neredeyse zorla onu yemeğe götürür.

Avukat Arslan Ölmezoğlu (Arıslan Ülmes Uğılı) Bey'in evinde çok iyi karşılanır. Kazan usulü pilmen ve belişler yenilir, güzel bir gün geçirilir. Ailenin 22-23 yaşlarında Feride ve musiki derslerine giden 18 yaşlarında Zeynep adlı iki kızları ile üniversite öğrencisi olan İbrahim adlı bir oğulları vardır. Ölmezoğlu ailesinin evindeki yemekte kendi geçmişi, Orenburg, sevdiği ve kaybettiği insanlar gelir miralayın aklına.

Ölmezoğlu ailesinin Petersburg Üniversitesi Tarih ve Edebiyat Fakültesinde öğrenim gören büyük kızları Feride, miralaya, kızının ne olmak istediği hakkında sorular sorup kendi aralarında kurdukları edebî bir ocak ile ilgili bilgiler de verir.

Ölmezoğlu ailesinin evinde yemek, kahve, sohbet ve müzik faslı olur. Şarkılar, marşlar çalınır. Miralay Demirali, Timur Marşı'nı dinlerken askerlik hayatı canlanır gözünde. Tarihe dalar. Ruslara büyüme şansı veren Timur'u ve tarihe karışmış olan Altın Ordu Devleti'ni hatırlar. Geçmiş ile bugün arasında gidip gelir. Rusların Fırat ve Dicle'ye kadar gelişini geçmişteki hatalara bağlar. Rusların Ayasofya'ya takmayı hayal ettikleri haçı düşünür ve Rus baltasına sap olduğu için üzülür.

Musiki sayesinde yakınlık artar. Miralayın gözüne Molla Nasrettin dergisi ilişir. Evde başka gazete ve dergiler de vardır. Erkân-ı harbiye dairesinde kendisine verilen gazete dikkatini çeker. Arslan Bey bir makale okumak ister ama gözlüğünü bulamadığı için onu oğluna okutur. Makale okununca Ölmezoğlu ailesinin ikinci kızı olan Zeynep, aslında cümlesinin de Rus bendeleri, Rus bayramlarında kesilen kurbanlık koyunlar olduklarını söyler. Miralay Demirali de ona hak verir.

Ölmezoğlu ailesinin sosyalist dünya görüşünü benimsemiş oğlu İbrahim, Rus proleterlerinin de kendileri gibi olduklarını belirtir. Ablası Feride buna kızar. Petersburg Üniversitesinde okuyan Feride son derece milliyetçi, Odesa Üniversitesinde okuyan İbrahim ise sosyal demokrat olduğu için aralarında fikir uyuşmazlıkları olur. İbrahim, sorunların milliyetçilik ile değil, sosyalizm ile çözülebileceğini ifade eder. İbrahim'in bu fikrine kızkardeşi Zeynep de karşı çıkar. Çay faslı esnasında Zeynep, Miralay Demirali'yi, Cemiyet-i Hayriye'nin tertip edeceği bir geceye davet eder.

Ölmezoğlu ailesinin evinde geçirdiği oldukça yoğun ve güzel bir günün ardından Miralay Demirali kendi kaldığı yere döner ve uyur. Uyku esnasında rüyalar görür, uyanır, tekrar uyur, uyanır… Yan odadaki Rusça konuşmaları ve rüşvet pazarlıklarını duyar. 200 bin ruble para talep eden bir kişi… 150 bin rubleye yapılan anlaşma… Miralay Demirali bu konuşmalar sayesinde atların yulafı ile askerlerin yemeğini kimlerin çaldığını anlar. Müdahale etmek istese de geçmişteki kötü

tecrübeleri buna engel olur. Odanın önünden geçerken içeride erkân-ı harbiye reisinin yaveri ile bir Ermeni'nin olduğunu görür. Miralay Demirali bunların ne yapmaya çalıştıklarını, kendilerinin ne için ve kimin için savaştıklarını sorgulamaya başlar. Bozuk ahlaklı Rus aristokratları ile Ermeni tacirlerinin yaptıkları onu son derece rahatsız eder.

Miralay Demirali dışarı çıkıp edebiyat gecesinin düzenleneceği yere doğru giderken vaktin erken olması dolayısı ile bir kahvehaneye, aslında meyhane tarzı bir yere, uğrar. Sonra buradan çıkıp edebiyat gecesine gider. Danslar, şarkılar, şiirler derken düşüncelere dalar. Ruslara hizmet edip Türkleri bitirmeye çalışan bir asker olan kendini sorgular.

Arslan Bey, Miralay Demirali'yi bir doktorla tanıştırır. Doktor biraz Bakü'den bahseder. Aydınlar ve halk hakkında konuşurlar. Halkı aydınlatması gereken bu kişilerin zenginlerin yanında yer almasına kızar. Yetim kalan çocuklar için yaptıkları çalışmaları anlatan doktor Bakü, Gence, Kazan, Orenburg, Bahçesaray ve Semerkant'ta hâlâ yardım toplandığını, üç ayda bir milyon kadar para tedarik edildiğini belirtir. Rus işgali altındaki Türk vilayetlerindeki 25-30 bine ulaşan yetim ve dula yardım etmek isteseler de erkân-ı harbiyenin buna izin vermediğini belirtip Miralay Demirali'den yardım ister. Çünkü bu zavallı insanlar bölgedeki Ermenilerin zulmüne uğramaktadır. Kendileri ise bu çaresiz insanları zulümden kurtarıp daha güvenli yerlere nakletmek amacındadırlar. Miralay Demirali elinden geleni yapacağını söyler ama aynı zamanda şahit olduğu kötü olayları da hatırlar ve iç dünyasında çalkantılar olur.

Gece devam eder. Bir süre sonra Miralay Demirali sessizce oradan ayrılır. Gördükleri ve yaşadıkları yüzünden canı sıkılan miralay bir süre sokaklarda dolaşır. Sokaklar sarhoş askerlerle doludur. Miralay caddeye doğru yönelir. Birisi arkadan ona seslenir. Bu, yanında iki kadın olan generaldir. Miralayı karargâha davet eder ve birlikte giderler. Şarkılar, danslar, içkilerin olduğu mekânda farklı milletlerden kişilerle tanışır. Herkes sarhoş olur. Miralay ise doktorun sözlerini düşünüp onunla kendisini mukayese ederken vicdan muhasebesine dalar.

İçkiler içilip eğlenilirken çağrılan altı yedi tane kız dans eder. Misafirler kızlarla eğlenirlerken bir Ermeni'nin iki kız ile Türkçe konuştuğunu gören miralay, Zeybek oyunu oynayan bu kızların biri ile konuşma fırsatı bulur ve Türk olup olmadıklarını sorar. Türk olduklarını ve dört kız birlikte Ermenilerin elinde esir olarak tutulduklarını söyleyen kız korkusundan hemen oradan uzaklaşır. Eğlenceye devam edilirken generalin emriyle Türk Marşı çalınır. Oradakilerin çoğu, aslında Türkler ile çok iyi anlaştıklarını ama Ermenilerin her şeyi bozduğunu söyler. Eğlence marşlar, şarkılar, türkülerle devam eder. Bir madam Türkçe şarkı ister. Sahneye çıkan bir Türk kızı Fransızca "Marseilles"i söylemeye başlar. Bir prenses ona, Fransızca olarak, nereden geldiğini sorar ve esir bir Türk kızı olduğu cevabını alır. Olup bitenlere şahit olan miralay farklı bir ruh haline girer. İlerleyen saatlerde ise general ile birlikte oradan ayrılır.

Miralay Demirali, Tiflis'teki generalin sarayına gelir. Beklerken etrafa ve gazetelere göz atar. Almanların Kafkas harekâtı hakkında düşünürken bir haritanın önüne gelir. Burada kendisini bir Türk subayı imiş gibi hisseder. Haritanın karşısında hayalî bir plan yapar. Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural… Bütün Türk yurtlarının mücadelesini hayal eder. Bu savaşta Rusya'yı besleyen onlar değil mi diye düşünür. Edirne'den Kaşgar'a kadar Türk halklarının hepsinin bir bayrak altında toplanıp Ruslara karşı mücadele ettiğini hayal eder. Timur'un hatasını düşünüp sorgular. Bu sebeple doğan Büyük Rusya'nın parçalanabileceğini farz eder. Kırk yamadan dikilen yorgana benzeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine tek milletten, bir dil ve bir dine mensup Türk kavimlerinden müteşekkil yekpare bir Türk devleti meydana getirilebileceğini tasarlar zihninde. Almanya'nın da, kendi menfaatleri gereği, buna karşı çıkmayacağını varsayar. Enver Paşa'nın Süveyş Kanalı'nda ne aradığını sorgular. Mısır ve Afrika çöllerinde akıtılan Türk kanı için üzülür.

Miralay Demirali kendi düşünce âlemine dalmışken kapı açılır. İngiliz miralayı Wil'yams içeri girer. Miralay Wil'yams, İran şehirleri ile Basra Körfezi arasındaki mesafeyi harita üzerinden inceler. Bu arada bir de Fransız subayı girer odaya. Miralay Demirali'ye, kendilerinin Almanlara karşı olduklarını, İslam âleminin büyük kısmının da Almanların yanında yer alan Türklere karşı olduğunu belirtir. Türk düşmanı olmadıklarını söyleyen Fransız subay, sadece Türk hükûmeti ile

savaştıklarını ifade eder. Erkân-ı harbiye reisi beklenirken eşi içeri girer ve toplantı sonrası için herkesi yemeğe davet eder. Saat bire doğru generalin gelmesi ile görüşmelere başlanır.

İngiliz subay ticarî kayıplarını anlatıp Bağdat'a yerleşmeleri gerektiğini söyler. Bunun için Türklere karşı İngiliz ve Rus cephelerinin birleşmesinin gerektiğini belirtir. Miralay Demirali ona durumu izah eder. Askerleri ile birlikte yapabileceklerini anlatır. İngiliz subayı itiraz edecek olur, Miralay Demirali eski savaşlardan örnekler verip onu susturur. Hararetli tartışmalar eşliğinde devam eden toplantı tamamlanır. Bu arada, erkân-ı harbiye reisinin eşi içeri girip oradakileri yemeğe çağırır. Kendilerinin ve tüm kadınların barış istediğini, aksi halde Rusya'nın harap olacağını ifade eder.

Toplantıda kabul edilen umumî taarruz planına göre Miralay Demirali Türk hattını yarıp İngiliz ordusu ile birleşmekle görevlendirilir. Ancak, onun alayının eksiklikleri tamamlanana kadar taarruz ertelenir. Fransız ve İngiliz temsilciler harekâtı hızlandırmaya çalışırlar. Erkân-ı harbiye reisi, meselenin mühim olduğunu, Büyük Petro'nun hayalini gerçekleştirmek gibi yüce bir görevleri bulunduğunu dile getirir. Müttefiklerle anlaşılıp Türkiye'nin taksimine karar verildiğini, Bizans'ın varisi olan Rusya'ya Ermenistan, İstanbul ve boğazların vadedildiğini, Ayasofya'nın kubbesine salip takmak gibi kutsal bir görev için hareket edeceklerini ifade eder. Rus yetkililer bu konuşmayı alkışlar, Fransız da onlara katılır, İngiliz subayı ise soğuk davranır. Miralay Demirali ise bu esnada kendi iç âlemine dalmıştır.

Katıldığı gecede kendinden ricada bulunan kişilerin taleplerini düşünen miralay, erkân-ı harbiye reisine yaklaşıp bir ricada bulunur. Civarda meydana gelen olumsuz olaylar ve askerlerin savaşmalarına engel oldukları gerekçesi ile işgal bölgelerindeki Türk kadın ve çocuklarının daha güvenli bölgelere nakledilmesini ister. Reis, nasıl isterse öyle yapabileceğini belirtir ve ona yetki verir. Toplantıdan sonra Miralay Demirali sokağa çıkar. Kızına bir telgraf çekip kendisinin yanına, Tiflis'e gelmesini söyler.

Miralay Demirali yetim çocuklar ve dul kadınların nakli için gerekli işlemleri yapmak gayesi ile değişik kurumlar arasında koşuşturur. Kızının cepheye gelebilmesi için gerekli belgeleri de hazırlar. Kıtaları için ihtiyaç duyulan malzemeleri vagonlara yükletir. Türkler ile ilgili gizli ve mahrem belgeleri erkân-ı harbiye dairesinden bir şekilde almaya çalışır. Akşama doğru kendi odasına döner.

Ölmezoğlu ailesine telefonla haber verip veda etmek için onlara gider. Birkaç gün sonra kızının Tiflis'e geleceğini belirtip ona yardımcı olmalarını ister ve kızının belgelerini onlara bırakır. Miralay ayrılırken Feride de cepheye gitmek istediğini söyler. Bu fikre herkes karşı çıkar. Kendi kızı ile ilgili itiraza, onun hasta bakıcı olarak orada bulunacağı şeklinde cevap verir ama Feride ikna olmaz, fikrini de değiştirmez. Miralay bu güzel aileden ayrılmak için izin ister ama onlar bir müddet daha kalmasını rica edip hep birlikte bir de müzik faslı yaparlar. Miralay gece yarısından sonra bu ailenin evinden ayrılır. Bu güzel gecenin sonrasında Feride'nin içinde Miralay Demirali'ye karşı tuhaf duygular meydana gelir.

Sabah uyanan Feride de cepheye hasta bakıcı hemşire olarak gitmeye karar verir. Tarih boyu pek çok millete bendelik etmek zorunda kalan Türk milletinin kırk türlü boyundan oluşan bu askerleri ve bayraktarları olan Miralay Demirali'yi düşünür, milliyetçi bir Türk kızı olarak onlara yardımcı olmaya karar verir.

Feride düşünceli bir haldeyken kapı zili çalınır. Telgraf gelmiştir. Miralay Demirali'in kızından gelen telgrafı ona ulaştırmak için otelin telefonunu arar ama albaya ulaşamaz. Onu bulmak ümidiyle tren istasyonuna gider ve zor da olsa bulup telgrafı ona verir. Aralarında uzun bir sohbet olur. Miralay, kızı için yardım ister, Feride ise cepheye gitme fikrini tekrar dile getirir. Miralay, cephedeki kötü şartları anlatır ama şimdiye dek kimseye söz etmediği planını bu kızın sezdiğini düşünür. Bu yolda yalnız olmadığı için de sevinir. Feride cepheye gitme isteğini tekrarlar. Ailesinden izin almak ve geri dönmesi gerektiğini söylediği zaman dönmesi şartı ile miralay bu düşünceye olumlu bakar. Trenin kalkış saatini beklerken Feride'nin anne ve babasına bir mektup yazıp kızı Süyümbike ile birlikte Feride'nin de cepheye gelmesi halinde tüm sorumluluğu üstleneceğini belirtir.

Cepheye varan miralay gizli düşüncesini hayata geçirmek için kimseyi şüphelendirmeden çalışmalara başlar. Tek kaygısı Feride'nin cepheye gelecek olması ve çevredeki yetimler ile felaketzedeleri toplamak için gelen komisyon azalarıdır. Bütün planını hiç kimseye bir şey hissettirmeden hayata geçirmeye çalışır.

Miralay Demirali, daha önce kendisine verilen makaleyi tercüme ettirmek için İbrahim adlı Kazanlı bir mülazımı çağırır. Makaleye göz atan İbrahim, bu işin makalenin yazarı için çok tehlikeli olacağını belirtip makaleyi tercüme etmekten kaçınır. Miralay, Ayasofya'nın kubbesine haç takmak için savaşan bir askerin neden bu işi geri çevirdiğini sorarak mülazımı zor durumda bırakır ama onun millî vicdanının sönmediğini gördüğü için de sevinir. Miralay, Türkiye'deki Ermenilerin Erzurum ve Trabzon'da Ruslara destek için yaptıklarını anlatıp kendilerinin de Türkler için bu şekilde hareket etmeleri gerektiğini söyler. Mülazım, vicdan azabı çektiğini, kendisinin de kaçıp karşı tarafa geçmeyi düşündüğünü ama geride kalanlar adına korktuğu için bunu yapamadığını söyler ve miralaydan kendisine bir yol göstermesini ister. Miralay, onun gibi daha kimlerin bu düşüncede olduğunu sorup inandığı zabitlerle birlikte bu makaleyi okumalarını salık verir.

Miralay Demirali yatmadan önce yine sokağa çıkar. Bir Türk evinde yanan ışığı görüp o tarafa yönelir. Bir odada İbrahim, alay imamı ve birkaç zabit ile on on beş kişinin hararetli şekilde tartıştıklarını görür.

Miralay ertesi gün her zamanki işleri ile ilgilenir. Evine gideceği zaman teğmeni çağırıp saat üçte gazete hakkında edindiği fikirleri bildirmek için gelmesini söyler. Alay imamı ve Cemiyet-i Hayriye azalarının gelmesi için de zaman belirler.

Miralay evine gelince planı üzerinde çalışmaya devam eder. Mülazım İbrahim gelince onunla görüşür ve Türk subaylarının bu hücum hazırlığı dolayısı ile vicdan azabı içinde olduklarını, bazılarının Türklerin tarafına kaçmayı planladıklarını ifade eder. Miralay, yanına çağırdığı mülazımdan subayların genel durumu ve kendine bakışları ile ilgili de bilgi alır. Subayların pasif bir ruh halinde olduğuna kanaat getirir. Alay imamı ile görüşmek için hazırlanır.

Miralay, imam ile görüşürken Tiflis'te gördüklerinden bahseder. İçinde bulunduğu durumu kabul edemediğini söyleyip Türklere karşı Rusların emrini yerine getirmek için savaşabilir miyim, diye imama bir soru yöneltir. İmam, bu hareketin şeriata göre bağışlanmaz bir günah, küfür olduğunu söyler; bunun millî bir hıyanet ve millete, tarihe, vatana karşı bir cinayet olduğunu belirtir. Miralay'ın bu durumda ne yapılması gerektiği sorusuna ise hasta olun, istifa edin ama bu saldırıya katılmayın şeklinde bir cevap verir. Miralay tarafından yöneltilen, bundan sonra ne olacak, sorusu ise imamı cevapsız bırakır. Miralay, alay imamına, ya Rus baltasına sap olup Türklerin başına öldürücü bir darbe vuracağız ya da aynı baltayı Türklüğün yegâne müstakil bir memleketi olan Türkiye'yi korumak için Rusların başına vuracağız, der. Alay imamı önce büyük bir şaşkınlık yaşasa da sonra bu fikre katılır. Bu fikri hayata geçirmek için yapılması gerekenler hakkında konuşurlar. Bir dinî bayram/mevlid tertip edilmesi kararlaştırılır. Miralay, alay imamından sonra Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi yetkilileri ile de görüşür, Rusların yanında kendisini kötülemeleri hususunda onları tembihler.

Gizli planını yürütebilmek amacı ile stratejik hareket etmeye çalışan miralay, kendisini tam bir Rus gibi göstermek ve bu sayede hiç kimsenin hiçbir şeyden şüphe etmemesini sağlamak amacı ile bir program tertip eder. Miralay, muhtelif savaşlarda aldığı tüm madalyaları takmış vaziyette, akşama doğru gelen komşu Rus Kazak alaylarının ve Ermeni gönüllülerinin komutanlarını üniforması ile karşılar.

Miralay, uzun uzadıya sohbet ettiği Rus Kazak albayı Komarenko'yu her şeyin yolunda olduğuna ikna eder. Ermeni gönüllülerinin kumandanı Basdırmazyan'ın da şüphelenmemesi için çalışır, kendisini tamamen Ruslaşmış, hatta tam bir Rus monarşisti olmuş gibi gösterir. Yemek faslı esnasında Miralay Demirali, Çar hazretlerinin sağlığına ve Rus kılıcının muvaffakiyetine kadeh kaldırır.

Ertesi gün miralayın yanına Yüzbaşı Fahri İslam gelir. Hastalığı sebebi ile aldığı raporu takdim eder. Miralay, onun hiçbir rahatsızlığının olmadığını, vicdan azabı dolayısı ile böyle bir yola müracaat ettiğini bildiğini söyler. Belgeyi imzalayacağını ama kendisi gidince yerine gelecek Petrov ya da İvanov ile birlikte askerlerinin ne yapacağını sorar yüzbaşıya ve böyle bir hareket sonrası Türklere

saldırının kaçınılmaz olduğunu da sözlerine ekler. Yüzbaşıya dönen miralay, artık kadın hileleri ile işler yürümüyor, ya öyle ya böyle, ya Rus ya Türk demek zorunda olduklarını söyler. Yirmi sekiz yıldır kendisinin de Ruslara hizmet etmek gibi bir hataya düştüğünü belirtir. Yüzbaşı pişman olur ve dilekçesini geri alır. O esnada İbrahim içeri girip yirmi asker ile bir alay subayının Türk tarafına kaçtığını, durumun kötü olduğunu bildirir. Miralay, yüzbaşıyı görevlendirip bu işin dışarıya aksettirilmeden çözülmesi emrini verir ve öyle de olur. Kaçan askerler bulunur ama hiçbiri divan-ı harbe sevk edilmez. Olayın bu şekilde çözülmesi askerlerin gözünde miralaya yönelik olumlu bir bakış geliştirir.

Miralay Demirali gizli planını hayata geçirmek hususunda artık daha hızlı hareket etmek zorunda olduğunu düşünür. Kızının cepheye ulaşamamış ve asker içindeki gizli teşkilatın da tamamlanmamış olması elini kolunu bağlar. Akşama doğru gelen telgraf, kızı Süyümbike ile Feride'nin birkaç gün içinde yanında olacağını bildirir. Birkaç gün sonra Süyümbike ve Feride gelip hemen işe koyulurlar. İlk günlerde askerler onlarla alay etseler de kısa süre içinde onları kabul edip benimserler. Çalgı çalmaları, askerlerden korolar oluşturmaları, işlerini samimi bir şekilde yapmaları askerleri çok mutlu eder. Bu arada, millî bir konser için de hazırlıklar yapılmaya başlanır. Feride'nin hep burada kalacakmış gibi davranması miralayı korkutur.

Planlanan mevlidin vakti gelince Miralay Demirali 7-8 bin askerle birlikte camiye gider, namaz kılar, secdeye varır. Onlarla birlikte alay imamının vaazını dinler. Bayram sofrasında da onlarla birlikte yemek yer. Mevlit programı için hazırlanan şenlikleri seyreder. Coşan millî ruha şahit olur, konuşmak ve bir şeyler anlatmak ister ama sonra bundan vazgeçer.

Birkaç gün içinde miralayın planı hazır olur. Hareket planı yapılır. Erkân-ı harbiyeden gelecek olan sahte kuryenin getireceği taarruz emri ile miralay kendi alayını alıp tespit ettiği yoldan yürütecek, Türk askerine yaklaşınca da karşı tarafa geçilecek ve Türk askerinin emrine girilecektir. Amaç Türkiye'ye yardım etmek, Türkiye'nin yönünü de Arap coğrafyasındaki gereksiz savaşlardan Türk coğrafyasına çevirmeye çalışmaktır.

Miralay Demirali bir gün planının bir provasını yaptırır ve işlerin yolunda, herkesin görevinin başında olduğunu görür. Fakat bir bölüğünün gizli subayının yerinde Feride'yi görür ve onun askerler tarafından seçildiğini öğrenince çok şaşırır. Feride ile görüşür. Tiflis'te iken yaptıkları anlaşmanın şartları gereği artık ailesinin yanına dönmesi gerektiğini belirtir ama millî bir durumun söz konusu olduğunu ifade eden Feride bunu kabul etmez, geri dönmeyi kara bir leke olarak gördüğünü, miralayın zihnindeki düşünceyi Tiflis'te iken çözdüğünü ve kendisinin de burada olup ona yardım etmek istediğini dile getirir. Miralay, bu gencecik kızı bu yüce ideale taşıyan şeyin ne olduğunu düşünmeye dalar. Feride, artık gitmek sözlerinin bitmiş olmasını ister, miralayın elini tutar, parmaklarını onun ağarmış saçlarının arasına sokar, yumuşak parmakları ile onun saçlarını tararken, bitti, der, ben sizin yanınızda kalıyorum, değil mi, diye sorar. Miralayın başını kucaklar; alnından, başından, yüzünden öpmeye başlar. Ağlar. Miralay ise ne yapacağını şaşırır. Feride'nin elini tutar, başını okşar.

Gizli plan doğrultusunda iki taraf arasındaki şifreli iletişim şeklini belirlemek üzere Türk kumandanlığına bir heyet gönderilir. Kaçış planına göre beklenen top atışı yapılmaz. Üç gün geçer. İşaret verilir ama karşı taraftan, Türk tarafından, yine cevap gelmez. Gizli komite bir gün daha bekleme kararı alır.

Miralay Demirali yatağında düşüncelere dalmış iken atlı olarak gelen Feride, telaşlı bir şekilde, her şeyin meydana çıktığını söyler. Bazı telefon konuşmalarından durumun anlaşıldığını, acele etmeyi ve o gece karşı tarafa geçmeyi önerir. Hızla harekete geçilir. Komite toplanır. Karşı tarafa geçilmesi, yolda iken de Yüzbaşı İvanov'un öldürülmesi kararlaştırılır.

Bir saat sonra yola çıkılır. İki tarafın cephelerinin karşılıklı bulunduğu bir yere gelinir. Rus tarafı telefonla bilgilendirilir. Miralay, saldırıya geçen bir Rus birliği gibi hareket ederek Rus tarafını atlatır. Karşı tarafa da haber gönderilir ama cevap gelmez. Geçide yaklaştıkları sırada Başkurt astsubayı Atnagulov ve Yüzbaşı İvanov kaçar, onların arkasından birkaç el ateş edilir ve işler karışır. Görülmeden geçme ihtimali ortadan kalkınca hızla karşı tarafa geçilmesi kararlaştırılır.

İki üç kilometre uzunluğundaki geçidin bir tarafında Ruslar, diğer tarafında ise Türkler vardır. Atlı askerler geçerken tam olarak hangi taraftan geldiği belli olmayan bir top mermisi patlar, diğerleri onu izler. Mitralyözler de boş durmazlar. Birçok asker yaralanır ve ölür. Miralay Demirali de yaralanır. Sonunda geçit aşılır. Miralayın emri ile askerler toplanır. Feride, yardım etmek için yaralı olan miralayın yanına gelir ama o, yarasının önemli olmadığını söyler.

Askerlerin önüne geçen miralay kanlı eliyle beyaz bayrağı kaldırır. Feride de onun yanına gelip Türk bayrağını kaldırır ve yaşasın Türkiye, diye bağırır. Askerler de ona karşılık verir. Türk tarafından gelen top atışları durur, bir şaşkınlık olur. Rus tarafından ise yine top atışları olur.

Sabah olunca yakın mesafede bir Türk şehri görülür ve oraya doğru hareket edilir. Sabah ezanı okunurken askerler durur ve ezanı dinlerler. Şehre girerken alay bandosu Aksak Timur Marşı'nı çalmaya başlar. Bando ve 7-8 bin atlının sesi ile şehir titrer. Türk bayraklı, Rus kıyafetli askerleri gören halk önce korkar, sonra şaşırır ve daha sonra hayret eder.

Bandonun çaldığı marş bitince "Yaşasın Türkiye!" sesi şehri doldurur. Askerler gelip meydanda sıralanır. Türk subayları kışladan şaşkınlıkla çıkarlar. Miralay Demirali, selam dur, diye emreder. Bir yanında kızı Süyümbike, öbür yanında ise Feride ile birlikte Rus bayrağını sürükleyerek gelir ve Türk subaylarına durumu izah eder, elindeki Rus bayrağını onların ayaklarının altına atar. Türk binbaşısı onu kucaklar. Sevinç gözyaşları akar. Süyümbike ile Feride'yi karşılayan kimse olmaz.

Türk binbaşısı onları tebrik eden bir konuşma yaptığı sırada Miralay Demirali selam dururken titrer ve Feride'nin üzerine düşer. Doktor gelip onu ayıltır. Göğsü üzerindeki haritaları ve gizli evrakı çıkarmak ister ama bunu yapamaz. Feride'ye işaret eder. Feride bu belgeleri çıkarıp binbaşıya verir. Binbaşı onları açarken Miralay Demirali sonsuzluğa gülümser.

Miralay Demirali için bir cenaze töreni düzenlenir ve o büyük bir saygı ile defnedilir. Getirdiği belgeler Rusya ve müttefiklerinin sırlarını açığa çıkarır. Onun

cesur süvarileri İngilizlere karşı savaşır. Kızı Süyümbike, Türk hükûmeti tarafından İstanbul'da bir okula yerleştirilir. Feride ise cepheyi terk etmez. Batum'da, Gence'de, Bakü'de Türk bayrağının; Kafkasya'da, Türkistan'da, Kırım'da, İdil-Ural'da mukaddes Türk birliği sancağının dalgalandırılması için mücadeleye devam eder. O mesut güne ulaşmak için askerler arasında fikirdaşlar, arkadaşlar arar. Bu mukaddes hayalin peşinde aylarını, yıllarını hep cephede geçirir (Ḫesenov vd., 2009: 19-87; İshâkî, 1967: 1-120).

2.3.1.2. Eserin Baskıları

2.3.1.2.1. Arap Harfli Metin

Merhum İsmail Otar tarafından bağışlanan ve Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Kütüphanesinde yer alan eserin demirbaş numarası 167189, depo numarası ise 6475'tir. İlgili eser hakkındaki künye bilgileri aşağıdaki gibidir:

İsḥāḳî, Muḥammed ʿAyaż (1938). Öyge Ṭaba. Berlin: "Millî Yul" Neşriyātı.

2.3.1.2.2. Kiril Harfli Metin

Ayaz İshakî'nin bu çalışmaya konu olan Öyge Taba adlı eserinin Kiril harfli metni, 1998-2014 yılları arasında geniş çaplı bir komisyon tarafından hazırlanan ve İshakî'nin tüm çalışmalarını içeren "Ġayaz İsḫaqıy – Eserler" adlı on beş ciltlik çalışmanın Tatarstan Fenner Akademiyası Ġalimcan İbrahimov İsěměndegě Těl, Edebiyat hem Senġat' İnstitutı (Tataristan Bilimler Akademisi Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü) tarafından 2009 yılında basılan beşinci cildinin 19-87. sayfaları arasındaki bölümden alınmış, transkripsiyon çalışmaları esnasında Arap harfli metin ile Kiril harfli metin karşılaştırılmış, iki metin arasında küçük çaplı bazı farklılıklar olduğu görülmüştür. Bu çalışmada, Kazan-Tatar Türkçesi ile ilgili dil özelliklerini daha iyi yansıtması dolayısı ile, Kiril harfli metin esas alınmıştır.

2.3.1.2.3. Eserin Türkiye Türkçesine Aktarılmış Şekli

İshakî, Türkiye Türkçesine bizzat kendisi tarafından aktarılmış olan eserinin giriş kısmına yazdığı 1941 tarihli açıklamada, Kazan Tatarcası ile 1922 yılında ve Berlin'de yazılan Üyge Taba adlı eserini 1927 yılında Türkiye Türkçesine aktardığını, ancak Türk Ocakları neşriyatı sırasına kabul edilmiş olan bu eserin kaybolduğunu, bilahare eserini bir kez daha Türkiye Türkçesine aktardığını belirtir (İshâkî, 1967:7). Bu çalışmada, Kiril ve Arap harfli metinlerin yanında, bazı kavramların daha iyi anlaşılması için bizzat yazarın kendisi tarafından yapılan aktarmanın en sağlıklı yardımcı kaynak olacağı düşüncesi ile, bu çalışmadan da yararlanılmıştır. İlgili eser hakkındaki künye bilgileri aşağıdaki gibidir:

İshâkî, M.Ayas (1967). Üyge Taba. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DİL VE ÜSLÛP İNCELEMESİ

Dil; düşünce, duygu ve isteklerin bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan ögeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir (Aksan, 2003:55). En gelişmiş iletişim aracı olan dil, nesiller arasında bağ kurmaya, toplumun kültürel birikimini nesilden nesile aktarmaya yardımcı olan en önemli vasıtadır.

Varlığın zaman-mekân eksenine dayalı yapısından uzak ve tabiat taklidi üç beş unsuru dışında, bütünüyle bir ortaklaşa saymacalar sistemi olarak dil, insan-insan (konuşma) ve varlık-insan (öğrenme) haberleşmeleri biçimindeki başlıca iki görevini yerine getirirken konuşulan ve öğrenilen ile aynı yer ve zamanı paylaşmak zorunluluğunu kaldırır; geçmiş zamanları, değişik mekânları bir araya getirip tabiata tarihi katarak insanın tarihî bir varlık haline gelmesine yol açar (Karaağaç, 2009:10).

Dile ait unsurların varlık sebebi insanın ihtiyaçları ile doğrudan ilgilidir. Dil, daha çok somut olanı ifade eden ve dış dünyaya ait çeşitli görünüşleri karşılayan unsurları belirtmek ihtiyacına cevap vermek üzere ortaya çıkmıştır. İlk devirlerinden beri konuşan ve gelişen insan zaman içinde bunları yazıya geçirme imkânı da bulmuş, konuşmasını ve yazmasını gün geçtikçe daha iyi seviyelere taşımayı başarmış, böylece dilin niteliklerini de geliştirmiştir (Eke, 2017:15).

Dil, kelimenin tam anlamı ile edebiyat sanatçısının malzemesidir (Wellek ve Warren, 2019:222). Edebî metinler sözlü ya da yazılı dil ürünleridir. Bu metinlerde kullanılan dil ait olduğu milletin düşünce, inanç, kültür ve tarihi ile ilgili değerleri bünyesinde taşır. Dil ile edebiyat arasında diyalektik bir ilişki söz konusudur ve edebiyat dilin gelişimini derinden etkilemiştir (Wellek ve Warren, 2019:223). Diğer şair ve yazarlar gibi Ayaz İshakî'nin eserlerinde de kendi milletine ait dil

özelliklerini, dilin yardımı ile yazıya geçirilmiş olan Tatar halkının yaşam felsefesini, bu milletin hayata ve olaylara bakış açısını görmek mümkündür.

Edebî dil, kendine özgü bir yapısı olan dildir. Edebî eseri meydana getiren dil ise millî olması yönü ile malzemesi beynelmilel olan diğer sanat dallarından farklı bir mahiyet arz eder. Mensubu olduğu milletin dili ile eserler veren sanatçılar vasıtası ile edebî eserler de ait oldukları milletlerin hafızasını meydana getiren önemli unsurlardan sayılır (Karabulut, 2019:31).

Dil çalışmalarında genellikle iki türlü yöntem kullanılır. Bunların ilki eşzamanlı (synchronique, synchronic, synchronisch) yöntem, ikincisi ise artzamanlı (diachronique, diachronic, diachronisch) yöntem olarak adlandırılır. Ferdinand de Saussure tarafından dilbilim çalışmalarına bu iki yöntem aracılığı ile yeni bir bakış açısı getirilmiş, dile dair hususlar yatay eksen (sözcüğün tekili ile çoğulu arasındaki ilişki vb. gibi) ve dikey eksen (bir sözcüğün bir biçimden ötekine geçişi vb. gibi) üzerinde ele alınıp incelenmeye başlanmıştır (Aksan, 2003:37).

Dilin kullanıcısına sunduğu ifade imkânlarının kaynağı dilin kullanımı, mütekelliminin psikolojisi ve içinde bulunduğu durum ve iletişim olayına iştirak eden faktörler (bağlam) şeklinde üçe ayrılır (Aktaş, 2002:57). Dilde yalnız anlam söz konusu iken üslûp incelemesinde ise daha ziyade göstergenin söylem içinde kazandığı değerler üzerinde durmak gerekir (Aktaş, 1998:18). Üslûp problemlerinin daha iyi görülebilmesi için, gösterge çevresinde üzerinde durulması gereken bir başka husus, gösteren ile gösterilen arasındaki anlamlama (signification) ilişkisidir (Aktaş, 1998:21).

Bir edebî eserin oluşturulmasında yazarın eserden beklentileri ve eseri vasıtası ile okura vermek istediği mesajlar önemli bir yere sahiptir. Bu durum, yazarın seçeceği konu ile dil ve anlatımını, dolayısı ile üslûbunu da etkiler. Bu açıdan bakıldığı zaman, yazarların "Sanat için sanat" ya da "Toplum için sanat" şeklinde ifade edilen iki farklı bakış açısına sahip oldukları ve eserlerini bu anlayışlardan biri doğrultusunda kurguladıkları görülebilir (Demirci ve Gün, 2012:431). Ayaz İshakî tarafından kaleme alınan Öyge Taba adlı eser, yazarının edebiyatı sadece ideallerine

hizmet için bir araç olarak görmesi dolayısı ile, toplumcu anlayışı esas alan bir yapıya sahiptir ve bu özelliği onun muhtevası kadar dili ile üslûbuna da etki etmiş, onları da şekillendirmiştir. Sadece bu esere özgü olmayan bu durum, İshakî'nin eserlerinin geneline has bir özellik olarak da öne çıkar.

Latince stylus, İngilizce style, Fransızca style, Almanca stil, Rusça stil' (стиль) vb. gibi ifadelerle karşılanan üslûp, bir sanatçının kendine özgü dil kullanımı ve onu diğerlerinden ayıran en önemli özellik olarak tanımlanır. Bu yönü ile üslûbu şair ve yazarın parmak izi gibi düşünmek de mümkündür (Karabulut, 2019:19).

Pek çok edebiyat bilimcisi ve dilbilimci, "stil" (kalem) sözcüğü ile bir eserin dil kuruluşu özelliklerinin belirtilmesi gerektiği görüşündedir. Bir edebiyat eserinin biçimi yalnızca dil kuruluşu ile sınırlı olmayıp biçimin başka yanları, yani nesnel olarak meydana getirme ve kompozisyon yanları da, vardır. Biçimin bu yanları birlik içinde belli bir üslûp gösterir (Pospelov, 2014:427).

Esas itibariyle Buffon'un üslûp hakkındaki değerlendirmelerini özetlemekle yetinen Ahmet Kabaklı (1965:104), bir dilin sanatçı yazarlar elinde, ince bir zevk ve güzellik ile sanatçının kişiliğini gösterir tarzda işlenişine, başka bir deyişle, bir yazıcının heyecanlarına, duygu ve düşüncelerine verebildiği en güzel söz biçimine üslûp denildiğini ifade eder ve üslûpta biri genel, diğeri ise özel olmak üzere iki nitelik arandığını belirtir. İsmail Çetişli (2017:104) ise üslûbu; sanatkârın, ferdî bir duyuş tarzı ve kompozisyona sahip muhtevayı, kelimeden cümleye kadar uzanan dil unsurları aracılığı ile ve belli bir yapı bütünlüğü içinde, ferdî ve orijinal bir biçimde ifade etmesi şeklinde ifade eder. Üslûp veya biçem, bir bireyin, dilsel gereç ve olanakları kendine özgü ölçütlerle seçip kullanması sonucu söyleme kattığı kişisel nitelikli özelliklerin tümü ve deyiş olarak da adlandırılır (Vardar, 2002:40). Sözlük anlamı eda, biçem, stil, ifade tarzı, anlatış yolu olan üslûp, her sanatçı veya edibin duygu ve düşüncelerini ifade etme biçimi, anlatış yolu (Karataş, 2001:446) şeklinde de tanımlanır.

Üslûp yerine önceleri *beyân* terimi kullanılmış, daha sonra bu terim Recâizâde Mahmut Ekrem tarafından *üslûp* şeklinde değiştirilmiş ve bu şekli ile kullanılmaya

başlanmıştır (Karabulut, 2019:37). Türkiye Türkçesinde üslûp terimi yaygın iken Başkurt ve Tatarlarda Rusçadan alınan *stil' (стиль)* terimi ile birlikte *alım* terimi de kullanılır (Ercilasun, 1991:928-929).

Ahmet Çoban (2004:16-17), üslûbu, belli bir görüş, duyuş ve birikime sahip olan sanatçının hayatı boyunca edindiği tecrübe ve tavırlarla seçtiği konuyu, biçim ve içeriğin belirlediği vasıta ve yöntemleri kullanarak kendine has bir biçimde ördüğü kelimelerle anlatmasından doğan bir edebî değer unsuru ve ölçüsü olarak tanımlar.

Cemal Yıldız (1991:4-11), çok dinamik bir sözcük olan üslûbun hayatımızın her alanında kendine yer bulup farklı şekillerde kullanıldığını ve pek çok tanımı olduğunu ifade eder ve bir tanımlama yapmak yerine Georg Michel'den hareketle üslûp ile ilgili olarak *anlambilim ağırlıklı bakış*, *biçim ağırlıklı bakış* ve *psikoloji ağırlıklı bakış* olmak üzere üç farklı yaklaşımdan söz eder. R.Wellek ve A.Warren (2019:235), psikolojik üslûp incelemesinin iki farklı itiraza açık olduğunu, bu şekilde tespit edildiği söylenen birçok ilişkinin, gerçekte dil malzemesinden çıkan sonuçlara dayanmayıp ilişkinin tespitinde daha çok yazarın psikoloji ve ideolojisine bakıldığını ve dilde bunu onaylayan özellikler arandığını ifade ederler. Onlara göre belli üslûp vasıtaları ile belli ruh halleri arasında mutlak bir ilişki bulunduğu şeklindeki varsayım da yanıltıcıdır.

Dilbilim açısından üslûp (biçem, deyiş), söylemde öznenin bireysel kullanımının belirtisi olan özellik; dilin standart kullanımından sapan dilsel öge; yazınsal eleştiride ise bir yapıtın özgüllüğünü belirten ve okurların dikkatini çeken dilsel biçim olarak adlandırılır (Rifat, 2018:274-275).

Dildeki çok anlamlılıklar, metin örgüsü ve edebî gelenekler gibi hususlar üslûbun kaynakları arasında sayılır (Karabulut, 2019:54). Lisanın ruhu, muharririn fikir ve ruhuna ait vasıfları, mevzuun tarzı ve nevi (türü) tasvirine zemin teşkil eden esasların hususiyetleri, nihayet bütün teferruat ve tafsilat üslûpta tecelli eder (Aktaş, 1973:55). Her yazar eserleri vasıtası ile dünyayı şekillendirir, kendisine göre yorumlamaları sonucu artan hissî deneyimleri ile âlemi kendine has görme, algılama, anlama ve anlatma yoluna ulaşır. Yazarın hüneri, tasvir sanatı, zamana karşı

dayanma derecesinden söz edildiğinde bu işaretler bediîliğin ölçüsü olarak kabul edilir. Üslûbun şekillenme sürecinde ya da şekillenen üslûbun ortaya çıkışında yazarın kendi millî edebiyat tecrübesi, halkın an'aneleri, örf ve âdetleri, dil özellikleri, mahallî ruh gibi çok yönlü bir değerlendirme söz konusu olur (Baltabayev, 2006:2-8). Halkın içinden gelen ve halk için mücadele eden bir yazar olan İshakî'nin eserlerindeki folklorik zenginlik dil ve üslûbuna da etki etmiştir.

Müstakil bir konu olarak ele alınışı Aristoteles (M.Ö. 384-322)'in Retorik ve Poetika adlı eserlerine kadar giden üslûbun çeşitleri vardır. Bunların tasnifinde sanatçı, tür ve konu, tipler ve karakterler, mekân, zaman, devirler, topluluklar, yaşlar ve cinsiyet, ses ve fonetik duyumu gibi hususlar etkin rol oynar. Üslûbu sanatçılara, devirlere, çevrelere, şahıslara, işlevlere, biçim ve türlere, diğerlerine göre şeklinde gruplara ayırmak mümkündür (Çoban, 2004:21). Değişik bakış açılarına göre de konuşma üslûbu, yazı dili üslûbu, sade üslûp, kapalı üslûp, edebî üslûp, süslü üslûp, metaforik üslûp, secili üslûp, âlî üslûp, ilmî üslûp, öğretici üslûp, vaaz üslûbu, hitabet üslûbu, hikâye üslûbu gibi üslûplardan söz edilebilir (Coşkun, 2010:72).

Acılarımızın da sevinçlerimizin de kaynağı büyük ölçüde onları belirten kelimelerdir (Vendryes, 2001:32). Sözlü ya da yazılı kültürde ozan veya yazar, eserini kelimeler aracılığı ile kurar ve eserine onlar vasıtası ile şekil verir. Üslûp da yazarın kelime ve cümle tasarrufu ile doğrudan ilgilidir. Bir taraftan metnin bütünlüğünü sağlayan üslûp diğer taraftan ise sanatçının sanatsal yönünü tamamlama işlevini görür ve bu yönleri ile o, sanat eserlerinin olmazsa olmazlarından biri sayılır. Sanatçının parmak izi gibi kabul edilen üslûp bir sanatçıyı diğerlerinden ayıran en önemli özelliklerden biridir (Karabulut, 2019:71). Üslûp, sanat eserinin tabiî bir ögesi ve edebî eser için olmazsa olmaz niteliklerden biridir. Dili, sanatkârı ve edebî eserleri daha etkili, süslü, güzel ve anlamlı kılmak için başvurulan unsurların bütünü üslûbu oluşturur (Eke, 2017:18). İyi bir üslûbun temel nitelikleri olarak doğruluk, açıklık, zaman ve mekâna uygunluk (mukteza-yı hal) ve süsleme olarak sıralanabilir (Karabulut, 2019:71). Edebî üslûp denilen şey dil, sanatçı ve eser ile birlikte var olur (Çoban, 2004:28). İfadeye bir kuvvet, belirginlik ve açık seçiklik kazandıran ve her dilde yaygın şekilde var olan istiareler, bütün söz sanatları ve cümle kalıpları ile

bütün anlatım vasıtaları üslûp bilgisi adı altında sınıflandırılabilir. Hemen hemen her dil ifadesi, anlatım değeri açısından incelenebilir (Wellek ve Warren, 2019:227).

Üslûpbilim (İng. stilistic, Fr. Stylistique, Alm. Stiluntersuchung, Ar. üslûb), bir edebî metni oluşturan dilbilimsel unsurların nasıl, ne ölçüde ve ne amaçla kullanıldığını gösteren; dil farklılıklarını ortaya koyan bir terimdir (Karabulut, 2019:78). Modern üslûp araştırmalarının tam başlama tarihi tartışmalı olsa da 18. yy. bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Bu yüzyıldan sonra edebî eser bağlamında üslûp üzerinde daha ciddi şekilde durulmaya başlanmıştır. Üslûpbilim üzerinde B.Croce, K.Vossler, Bloomfield, D.Alonso, Roman Jakobson, T.Todorov, T.S.Eliot, Empson vb. gibi kişiler çalışmalar yapmıştır. Üslûpbilimin kurucusu sayılan Charles Bally ile birlikte I.A.Richards, Leo Spitzer, Marcel Cressot, Stephen Ulmann, Pierre Guiraud gibi isimler ise üslûbu dilbilimsel yöntemlerle incelemişlerdir. Ferdinand de Saussure (1857-1913) ise Genel Dilbilim Dersleri adlı eserindeki dil-söz ayrımı ile üslûp çalışmalarına yeni bir bakış açısı getirmiştir (Karabulut, 2019:91-92). Daha önceleri belâgat ilmi ile tezkirelerde ele alınan üslûp mevzuunda Türkiye'deki ilk ciddi bağımsız üslûp çalışmaları Tanzimat sonrası görülmeye başlanmış, Türk edebiyatına üslûbun edebî ve nazarî olarak girişi Recâizâde Mahmut Ekrem'in Ta'lîm-i Edebiyat adlı eseri ile olmuştur (Karabulut, 2019:95).

Üslûpbilimi, yöneldiği bilim ve sanat alanına göre, her şeyden önce dilcilik üslûpbilimi (linguistylistique) ve edebî üslûpbilim olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Kullanmalık dil ile estetik dil birbirinden farklı olduğu için, çoğu araştırmacı tarafından edebiyat bilimi ile dilbilim üslûbu birbirinden ayrılır (Çoban, 2004:100). Dilbilimsel üslûp ve üslûpbilim bir metnin dil özelliklerini araştırır, bir metinde dilin kullanımı ve onun etkileri ile ilgilenir. Edebî üslûp ve üslûpbilim ise bir şekilde edebî eleştiri ile eş anlamlıdır. Edebî üslûp ve üslûpbilimin amacı, başkalarına onun önemini açıklayan terimlerle yazarın bireysel mesajını açıklamak, bilinmeyen bir şekilde kodlanmış bir mesajı deşifre etmek ve metni yorumlamaktır (Çalışkan, 2014:39). Bu çalışma esnasında, çalışmanın amacı doğrultusunda, hem edebî hem de dilbilimsel üslûpbilimden yararlanılmaya çalışılmıştır.

Üslûp incelemesi hem edebiyat hem de dilbilimin ortak inceleme alanıdır. Üslûp incelemesi edebî bir metin üzerinde yapılır ve üslûp da metnin içinde aranır. Dolayısı ile bu incelemenin çerçevesi ve sınırları ele alınan metin ile çizilip belirlenmiş olur. Üslûp incelemesi esnasında edebiyat ve dilbilimin yanı sıra psikoloji, psikanaliz, belagat ve retorik ile estetikten de yararlanılır. Üslûp metinde aranmakla birlikte eserin üzerinde sanatçının psikolojik durumunun da etkili olduğu söylenebilir. Çünkü sanatçının duyguları, hayalleri, istekleri, idealleri, beklentileri, amaçları ve okurlarına vermek istediği açık veya gizli mesajlar da üslûba etki eder.

Metinlerin incelenmesinde iç (muhteva) ve dış (şekil) unsurlarının dikkatle irdelenmesi gerekir. İç unsurların başında konu ve izlek (tematik düzlem), dış unsurlar olarak ise zaman, mekân, kişiler vb. gibi unsurlar yer alır (Karabulut, 2019:74).

Üslûp incelemelerini kapsam olarak sınırlı sayıda eser üzerinde yapılan mikro üslûp incelemesi ve sanatçının bütün eserlerini kapsayan makro üslûp incelemesi olarak ikiye ayırmak mümkündür (Karabulut, 2019:64). Öyge Taba adlı eserin ele alındığı bu çalışma kapsam itibariyle mikro ölçekli bir dil ve üslûp incelemesidir.

Üslûp incelemeleri Şerif Aktaş (1998:62-63) tarafından tasvirî üslûp incelemesi ve tekevvünî üslûp incelemesi olmak üzere iki başlık altında ele alınır. Tasvirî üslûp incelemesi doğrudan metin kaynaklı bir üslûp incelemesi olup Batı'da retorik, bizde ise belâgat ile ilgilidir. Klasik dönemde metin incelemesi tasvirî üslûp incelemesinin bakış tarzına ve prensiplerine uygun şekilde yapılsa bile zaman içinde değişim olmuş, Romantik dönem sanatçılarının kural dışı yazma anlayışı sebebiyle, belirli kurallar dâhilinde yazma ve o kurallar dâhilinde inceleme uygulaması terk edilmiştir.

Tasvirî üslûp incelemesinin hareket noktası sözlü veya yazılı ifadedir. Ancak belagat ve retorikten farklı olarak konuşan veya yazan kişiyi dile getirilen hususları ifade ederken bağlayan kurallar söz konusu değildir. Ferdî zevk ve anlayışın hâkim olduğu ifadede dilbilim, psikoloji, sosyoloji, tarih gibi bilimlerin sahasına giren unsurlar birlikte yer alır. Bu sebeple ifade iki farklı yönden incelenebilir. Üslûba ait değerler anlatımlı (ifadenin içine şuursuz olarak yerleştirilen psikolojik ve sosyolojik

değerler) ve niyetle ilgili (ahlakî, öğretici, estetik) olarak ele alınır. Kelime, cümle ve daha geniş anlam birlikleri seviyesinde ele alınabilecek eş anlamlı söz ve söz grupları çevresinde ifadenin anlatımlı ve niyetle ilgili değerlerinin araştırılıp dikkatlere sunulması tasvirî üslûp incelemesinin temelini teşkil eder (Aktaş, 1998:70-74).

Tematik tenkitten pek ayrı düşünülemeyen tekevvünî (oluşuma ait) üslûpbilim dalı ise çağdaş dünyadaki bilimsel gelişmelerde hareket noktası olarak alınan anlayış üzerine kurulmuş olup bu hâdiselerin sebeplerini dikkate alarak görünüşlerini açıklamayı amaçlar (Aktaş, 1998:136-137).

Edebî eleştiriden çok farklı olmayan tekevvünî üslûp incelemesi dilbilim ve psikanalizin sağladığı yeniliklerden de yararlanır. Şerif Aktaş (1973:56), bu tür bir çalışmada önce eserin yazıldığı devrin düşünce yapısının tespit edilmesini ve bu yapının içindeki hâkim unsurun özel sûrette belirtilmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca, yazarın aile çevresi, çevresi, yetişme tarzı, öğrenimi, insana ve dünyaya bakış şekli, arzuları, irsî özellikleri, cinsî durumu, olaylar karşısındaki tutumu gibi unsurların da yazarın üslûbuna tesir ettiğini belirtir.

Üslûp da mizaç gibi bireysel mahiyete sahiptir. Belli bir amaca yönelik olarak yapılan/yapılması gereken üslûp incelemesi esnasında matematik, istatistik ve bilgisayar destekli çalışmalar yapılır. Bu çalışmalar esnasında sözlük genişliği, kelime zenginliği, farklı kelimelerin toplam kelimelere oranı, kelime kullanım sıklığı, yakın ve eş anlamlı kelimeler, fonksiyonel (edat ve bağlaç türü) kelimeler, kelime uzunluğu, kelime türlerinin dağılışı, n-gramlar, cümle uzunluğu, cümle ve kelime yapısı, imla ve yazım yanlışları gibi ölçütlerden hareketle üslûp incelemesi yapılır (Coşkun, 2010:72-83).

Üslûp incelemeleri esnasında tek yönlü bakış açısı yetersiz kalacağı için tasvirî ve tekevvünî üslûp incelemesinin inceleme alanına giren unsurlar bir bütün olarak ele alınmalı; metin, yazar, edebî eserin kaynakları, nasıl oluştuğu, geçirdiği değişimler ile edebî ve dilbilimsel unsurlar bütüncül olarak ele alınmalıdır (Karabulut, 2019:105). Bu çalışma esnasında da tasvirî üslûp incelemesi ile tekevvünî üslûp incelemesi birlikte kullanılmıştır.

3.1. İMLA ÖZELLİKLERİ

Kazan-Tatar Türkçesi, Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olan tarihî Kıpçak grubu içinde yer alır (Buran ve Alkaya, 2014:28; Öner, 2012:683). Türkçenin Kuzey-Doğu (Kıpçak) lehçe grubunun kuzey dalında yer alan Tatarca, Kıpçak grubuna giren Türk lehçeleri içinde yazı dili geleneği en eski olan lehçedir. 922 yılında İslam dinini kabul eden ve bu din ile birlikte Arap alfabesinin de girmeye başladığı İdil-Bulgar Devleti'ni oluşturan Türk unsurlarının torunları olmaları hasebiyle Tatarların yazı dilinin IX. yüzyılın sonlarında başladığı düşünülebilir (User, 2006:328; Kerimullin, 1997:11-12). Günümüz Tatarcası çok geniş bir alana yayılmış olup Orta, Batı (Mişer) ve Doğu (Sibirya) Diyalekti olarak adlandırılan üç diyalekti vardır. SSCB döneminde Sovyet Tataristan Cumhuriyeti kurulduktan sonra ölçünlü Tatar yazı dili için Orta Diyalekt esas alınmıştır (Öner, 2012:683).

Kazan-Tatar Türkçesi, XI-XII. yüzyıllar arasında Bulgar, XIV. yüzyılın ortalarından XV. yüzyılın ilk yarısına kadar Kıpçak, XV. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar İdil-Ural Bölgesi Türkîsi veya Çağatay Türkçesi, XIX. yüzyıldan günümüze kadar ise mahallî Tatar ağızlarından hareketle gelişen Tatar Türkçesi yazı dili olmak üzere dört farklı ana dönemden geçmek suretiyle günümüze ulaşmıştır (Özkan, 2002:211). Eski Tatar edebî dili XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılmış, bu dönemde ve XX. yüzyılın başında genel millî Tatar Türkçesi bütün şekilleri ile bir edebî dil olarak ortaya çıkmıştır (Ġaniyev, 1997:8).

3.1.1. Seslerin İmla Özellikleri

Hâl-i hazırdaki Kazan-Tatar alfabesinde Rus alfabesindeki harflere ek olarak Tatarcaya özgü sesleri işaretlemek üzere Ә ә (E e), Ө ө (Ö ö), Ү ү (Ü ü), Җ җ (C c), Ң ң (Ŋ ŋ), Һ h (H h) harfleri de eklenmiştir (Güney, 2015:4; Kerimullin, 1997:10-15; User, 2006:318-335). Kazan-Tatar Türkçesinin standart yazı dilinde yirmi iki ünsüz, dokuz ünlü harf ve Rus dilinden gelen *ts, şç, yu, ya* gibi çift sesli harfler de mevcuttur (Ercilasun vd., 1991:1087). 1939 yılında resmî olarak kabul edilen ve günümüzde de

kullanılan Tatar alfabesi şöyledir: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я, ә, ө, ү, җ, ң, h (User, 2006:339).

3.1.1.1. Ünlüler

Oluşumları sırasında belirli bir engele takılmadan, zorluğa uğramadan çıkan seslere ünlü (vokal) adı verilir (Eker, 2015:202; Ergin, 1994b:93; Karaağaç, 2013:102). Seslerin ünlü/ünsüz biçiminde ayrılması Eski Yunan dönemine, Platon ve Aristoteles'e kadar uzanır (Eker, 2015:202). Ünlü harfler, hecenin teşekkülünde, telaffuz cihazına yön ve şekil veren harflerdir (Bilgegil, 2009:283). Kazan-Tatar Türkçesinde dokuz tane ünlü harf vardır.

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	e, ĕ	i	ö	ü

Tablo 11. Kazan-Tatar Türkçesindeki Ünlüler ve Özellikleri

Türk dilinin her devrinde ve tüm lehçelerinde görülen ses uyumları Tatar Türkçesi için de geçerlidir. Büyük ünlü uyumunun çok düzenli ve sağlam olduğu Tatar Türkçesinde küçük ünlü uyumu, ilk hece dışındaki geniş-yuvarlak ünlülerin darlaşma, düzleşme eğilimi nedeniyle, çok sağlam değildir. Bu ünlülerden başka /y/ ünsüzü ile birlikte kullanılan "Е = yı, yĕ; Ю = yu, yü, Я = ya, ye" şeklindeki ünlüler de vardır (Buran ve Alkaya, 2013:246). Rusça sözcükler vasıtası ile Tatarcaya geçip ilgili alıntı kelimelerde kullanılan ve uzun telaffuz edilen "о = o, ы = ıy, е = ē" ünlüleri de söz konusudur. Rusçadan geçen kelimelerde yer alan "o" ünlüsü vurgulu "ó" şeklinde iken uzun "o", vurgu başka ünlülerin üzerine kaydığı zaman ise normal "a" şeklinde telaffuz edilir.

3.1.1.1.1. Ünlülerin Genel Özellikleri

/a/ sesi arka damakta, geniş-düz olarak ve açık telaffuz edilir.

/e/ sesi ön damakta, geniş-düz olarak ve açık telaffuz edilir.

/ĕ/ sesi ön damakta, düz ve yarı dar telaffuz edilir. Dilcilik edebiyatında *kapalı e* olarak da adlandırılan bu ses Tatarca ünlü sisteminde *ı* ünlüsünün ince sıradaki

dengidir. Tatarcanın tarihî fonolojisindeki gelişmelerden hareketle "açık i" olarak adlandırılması daha uygundur.

/ı/ sesi arka damakta, dar-düz, orta açıklıkta ve diğer ünlülere göre daha kısa telaffuz edilir.

/i/ sesi ön damakta, dar-düz ve kapalı olarak telaffuz edilir.

/u/ sesi arka damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilir.

/ü/ ön damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilen bir ünlüdür

/o/ sesi arka damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilir.

/ö/ sesi ön damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilir (Öner, 2012:687-688).

3.1.1.1.2. Ünlülerin İmlası

Transkripsiyon çalışması esnasında Kazan-Tatar Türkçesinin günümüzde de kullanılmakta olan Kiril harfli alfabesi esas alınmıştır. Kazan-Tatar Türkçesindeki ünlülerin imlası ile ilgili olarak da bu alfabedeki şekillere sadık kalınmıştır.

3.1.1.2. Ünsüzler

Ünsüzler, oluşumları esnasında, bir engele takılarak sedalarını sürtünme ya da çarpmadan alan seslerdir (Eker, 2015:206; Ergin, 1994b:94). Hece hâline gelebilmeleri, vokallerle birleşmelerine bağlı sesler bu gruba girer (Bilgegil, 2009:285).

3.1.1.2.1. Ünsüzlerin Genel Özellikleri

Dudak ünsüzleri	: p, b, m, w
Diş-dudak ünsüzleri	: v, f
Diş ünsüzleri	: d, t, n, z, s
Diş-damak ünsüzleri	: c, ç, j, ş
Ön damak ünsüzleri	: l, r, y, g, k
Arka damak ünsüzleri	: ġ, q, ḫ, ŋ
Gırtlak ünsüzü	: h
Alıntılarla gelen ünsüzler	: ts, şç (Öner, 2012:689-691).

Fatma Şahan Güney (2015:14), Kazan-Tatar Türkçesinin ünsüzleri ile ilgili özellikleri şöyle gösterir:

	Çift dudak (Bilabial)	Diş-dudak	Dişeti (Alveolar)	Dişeti ardı (Postalveolar)	Dişeti-damak (Alveolo-Palatal)	Damak (Palatal)	Yumuşak Damak (Velar)	Küçük dil (Uvular)	Gırtlak (Glottal/Laryngeal)
Patlayıcı (Plosive)	p, b		t, d				k, g	(q)	ʾ
Geniz (Nasal)	m		n				ŋ	(n)	
Sızıcı (Fricative)		f	s, z	f ‘ş’ ʒ ‘j’			ẖ	(ẖ),ġ	h
Patlayıcı/Sızıcı (Affricate)					ʧ ‘ç’ ʤ‘c’				
Yarı ünlü (Aproximant)	ʊ ‘w’					j ‘y’			
Yarı ünsüz (Lateral aproximant)			l(ɬ)						
Titrek (Trill)			r						

Tablo 12. Kazan-Tatar Türkçesindeki Ünsüzler ve Özellikleri

3.1.1.2.2. Ünsüzlerin İmlası

Ünlülerde olduğu gibi ünsüzler için de transkripsiyon çalışması esnasında Kazan-Tatar Türkçesinin günümüzde de kullanılmakta olan Kiril harfli alfabesi esas alınmıştır. Transkripsiyon alfabesi oluşturulurken Mustafa Öner, Hatice Şirin, Ahmet Bican Ercilasun ve Fatma Şahan Güney gibi araştırmacıların eserlerinden yararlanılmıştır. Kazan-Tatar Türkçesindeki ünsüzlerin imlası ile ilgili olarak da bu alfabedeki şekillere sadık kalınmıştır. İlgili transkripsiyon alfabesi, çalışmaya konu olan Öyge Taba adlı eserin transkripsiyonlu metninin yer aldığı altıncı bölümünün giriş kısmında verilmiştir.

3.2. KELİME DÜNYASI

Dil ve üslûp incelemesi esnasında metin esas alınır. Yazarın üslûbu ele alınırken kullandığı dil ve o dile ait unsurlar incelenir. Metni meydana getiren yapı taşları olmaları hasebi ile üslûba doğrudan etki eden unsurlardan biri kelimeler ve dolayısı ile de yazarın kelime dünyasıdır. Elbette yazar, yazarın hayatı, yetiştiği çevre, dünya görüşü, içinde bulunduğu dönem, dönemin şartları ve edebî çevresi vb. gibi hususlar da metnin oluşmasına zemin hazırlayan diğer unsurlar olarak düşünülebilir.

Bir yazarın üslûbunun tespiti için dili veya dilin unsurlarını nasıl kullandığının incelenmesi gerekir (Özçoban, 2008:47). Ayaz İshakî'nin Öyge Taba adlı eseri üzerinde dil ve üslûp incelemesi ile ilgili çalışmanın bu bölümünde kelime dünyası ile ilgili hususlar ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Öyge Taba adlı eser, hacim itibariyle çok büyük olmasa da, konu itibariyle İshakî'nin en geniş kapsamlı eserlerinden biridir. Medrese tahsili gören İshakî aynı zamanda Tatar Öğretmen Okulu'nda da öğrenim görmüş ve iyi derecede Rusça öğrenmiş bir kişidir. Daha talebelik yıllarından itibaren Türkiye Türkçesine de aşina olan İshakî'nin eserlerinde onun dil birikiminin yansımalarını görmek mümkündür. Farklı dil ve lehçelere aşina oluşu yanında kendisinin bir Mişer Tatarı olması ve bu ağız ile ilgili özellikleri de yer yer diline yansıtmış olması onun üslûbuna doğrudan etki etmiştir. Öyge Taba adlı eser ele alındığı zaman İshakî'nin kelime dünyasının Kazan-Tatar Türkçesi başta olmak üzere Arapça, Farsça ve Rusça kökenli kelimelerden örüldüğü görülmektedir. Bunlar kadar yoğun olmamakla birlikte eserde Rusça vasıtası ile geçmiş olan Fransızca, İngilizce, İtalyanca vb. gibi dillerden alınmış kelimeler de vardır.

3.2.1. Toplam Kelime Sayısı

Bilgisayar yardımı ile yapılan sayımda bu eserdeki toplam kelime sayısının 19.135 olduğu tespit edilmiştir. Metinde bir kez geçen Arapça "alġayazĕ billah[10]" ve

[10] El-ʿiyaz̲ü-billah (<العياذ بالله): Allah'a sığındık, Allah esirgesin, maazallah, neuzübillah (Sami, 2011:156).

Fransızcadaki dişil sözcüklerin başına gelen bir artikel olup metinde iki kez geçen "lya" (<la) sözcükleri incelemeye dahil edilmemiş, eserde yer alan diğer tüm kelimeler incelemeye tabi tutulmuştur. Bu inceleme esnasında üslûba etki eden kelimelerin çeşit ve sayıları ile ilgili veriler ve kullanım miktarının kelime türüne bölünmesi ile elde edilen oranlar aşağıdaki gibidir:

İsimler	: 1102 farklı isim 6377 kez kullanılmış (5,78).
Fiiller	: 735 farklı fiil 5580 kez kullanılmış (7,59).
Niteleme sıfatları	: 226 farklı niteleme sıfatı 998 kez kullanılmış (4,41).
Zarflar	: 137 farklı zarf 1144 kez kullanılmış (8,35).
Zamirler	: 36 farklı zamir 1514 kez kullanılmış (42,05).

Üslûba doğrudan etkisi olan farklı kelimelerin toplam sayısı 2236 ve bu grupta kullanılan toplam kelime sayısı ise 15.613 adettir. Toplam kelime sayısının farklı kelime adedine bölünmesi sonucu elde edilen oran ise 6,98'dir. Öyge Taba adlı eser küçük hacimli olmasına rağmen bu oran yazarın zengin bir kelime dağarcığına sahip olduğunu göstermektedir. Sırası ile isimler, fiiller, niteleme sıfatları ve zarflar yönünden oldukça zengin bir kelime kadrosu vardır. Zamirler ise her dilde kısıtlı sayıda oldukları için bu grupta zorunlu şekilde tekrarlar söz konusu olmuştur.

Üslûba doğrudan etkisi olmayan belirtme sıfatları, edatlar, bağlaçlar ve ünlemlerin farklı kelime sayıları toplamı 106'dır. Bu gruba giren ve metinde kullanılan kelimelerin toplam sayısı ise 2517'dir. Kelimelerin çeşit ve sayıları ile toplam kullanım miktarlarının kelime adetlerine bölünmesi sonucu elde edilen kullanım oranları ise şöyledir:

Belirtme sıfatları	: 33 farklı sıfat 670 kez kullanılmış (20,30).
Edatlar	: 32 farklı edat 993 kez kullanılmış (31,03).
Bağlaçlar	: 29 farklı bağlaç 758 kez kullanılmış (26,13).
Ünlemler	: 12 farklı ünlem 96 kez kullanılmış (8,00).

Üslûba doğrudan etkisi olmayan kelimeler ile ilgili olarak Öyge Taba adlı eserde bunların dışında kişi adları ile diğer özel adlar ve yer adları şeklinde tasnif

edilen bir grup kelime daha vardır. Bu grupta yer alan kelimeler çalışmanın ekler kısmında "Kişi Adları ve Diğer Özel Adlar Dizini" ve "Yer Adları Dizini" başlıkları ile yer almıştır.

Kişi Adları	: 84 farklı kişi adı 579 kez kullanılmış.
Diğer Özel Adlar	: 29 farklı özel isim 85 kez kullanılmış.
Yer Adları	: 91 farklı yer adı 341 kez kullanılmış.

Kişi adları ile ilgili kullanımlarda dikkat çeken bir özellik, aynı kişinin farklı şekillerde adlandırılmasıdır. Örneğin romanın başkahramanı on iki farklı şekilde, başkahramanın halefi rolündeki Feride ise iki farklı şekilde adlandırılmıştır. Kurmaca kişiler arasında iki farklı İbrahim'in varlığı söz konusudur. Kurmaca kişilerden biri olan Kapitan Feẖrĕlislam ile ilgili olarak da iki farklı kullanım mevcuttur. Diğer özel adlar başlığı altında ise sadece bir eser adı için "Leyle we Mecnün" ve "Leyle-Mecnün" şeklinde iki farklı kullanım mevcuttur. Yer adları ile ilgili olarak böyle bir kullanım yoktur. Kişi adları ve diğer özel adlar ve yer adları ile ilgili ayrıntılı bilgiler çalışmanın ekler kısmında yer almaktadır.

Genel olarak kişi adları ve yer adları üslûba doğrudan etkisi olmayan kelimeler olarak kabul edilmekle birlikte Öyge Taba adlı eserde yer alan kişi adlarından özellikle bir tanesi, eserin başkahramanı olan Polkovnik Timĕrġali (Miralay Demirali)'nin adı ve künyesi ile ilgili kullanımlar, bilhassa soyadının Tatar ya da Rus kimliğine vurgu yapacak şekilde kullanılması, söylem bütünlüğü içinde taşıdığı anlam ve ileti açısından dikkat çekicidir. "Mirẖeyder Batırgerey uġılı Timĕrġali" şeklindeki kullanım onun Tatar kimliğine, "Polkovnik Mirẖeyder Batırgereyeviç Timĕrġaliyev" şeklindeki kullanım ise onun Rus ordusundaki görevi ve dolayısı ile Rusya'nın emelleri için mücadele eden ve adeta özüne yabancılaşıp Ruslaşmış bir kişiye gönderme yapmaktadır. Aynı durum "Polkovnik Timĕrġali" ve "Polkovnik Timĕrġaliyev" kullanımı ve "Mirẖeyder Timĕrġali" ile "Mirẖeyder Timĕrġaliyev" karşıtlığında da mevcuttur.

3.2.2. Farklı Kelime Sayısı

Eserde yer alan kelime kadrosu ayrıntılı şekilde incelenince 2546 adet farklı kelimenin eserde yer aldığı görülmüştür. Farklı kelimeler arasında 84 adet kişi adı (579 kelime); edebiyat, tarih, din vb. gibi alanlar ile ilgili 29 adet kelime (toplam kullanım sayıları 85); 91 adet de yer adı (341 kelime) vardır. 204 farklı kelimeden oluşan kişi adları ve diğer özel adlar ile yer adları ile ilgili kelime kadrosunun toplam sayısı 1005'e tekabül etmektedir. Üslûba doğrudan etkisi olmayan bağlaç (29 farklı bağlaç, toplam 758 kelime), edat (32 farklı edat, toplam 993 kelime), belirtme sıfatı (33 farklı belirtme sıfatı, 670 kelime) ve ünlemlerden oluşan (12 farklı ünlem, toplam 96 kelime) kelime kadrosu ise 106 farklı kelimeden müteşekkil olup bu grupta yer alan kelimelerin toplam kullanım sayısı ise 2517 adettir.

Kişi adları ve diğer özel adlar ile yer adları ve üslûba etkisi olmayan diğer kelimeler hariç tutulduğu zaman eserde kullanılan ve üslûba doğrudan etkisi olan farklı kelime sayısının toplam 2236, bu grupta kullanılan toplam kelime sayısının ise 15.613 adet olduğu görülmüştür. Farklı kelimeler tespit edilirken aynı kökten geldiği halde farklı yapım ekleri ile türetilen yeni kelimelerin her biri ayrı birer kelime olacak şekilde değerlendirmeye tabi tutulmuş, olumsuzluk eki alan fiiller ise ayrı birer sözcük olarak kabul edilmemiş, bunların olumlu formaları esas ve tek şekil kabul edilmiştir.

Metinde yer alan 19.135 adet toplam kelime sayısı 2546 adetlik farklı kelime çeşidine oranlandığı vakit her kelime için 7,51'lik kullanım sıklığı; üslûp incelemesi açısından ele alınan toplam kelime sayısı (15.613 kelime) farklı kelime sayısına (2236 farklı kelime) oranlandığı zaman ise her kelime için 6,98'lik bir kullanım sıklığı elde edilmiştir.

3.2.3. Kazan-Tatar Türkçesi ve Diğer Dillerden Alıntı Kelimeler

Bu başlık altında, eserde yer alan ve üslûba doğrudan etkisi olan/olmayan Kazan-Tatar Türkçesi, karma yapılı ve alıntı kelimelerin sayısal değerleri ve yüzdelik

oranları ile ilgili genel tablolara yer verilecektir. Üslûba doğrudan etkisi olan kelimeler ile ilgili veriler şöyledir:

				Kullanım Sıklıkları	
Toplam Kelime Çeşidi	2236	%100		15.613	%100
Kazan-Tatar Türkçesi Kelimeler	1458	%65,20		11.901	%76,22
Karma Yapılı Kelimeler	164	%7,33		474	%3,03
Alıntı Kelimeler	614	%27,45		3238	%20,73

Tablo 13. Üslûba Doğrudan Etkisi Olan Farklı Kelimeler ile İlgili Veriler

Üslûba doğrudan etkisi olan kelime çeşitleri itibariyle %65'20lik kısım Kazan-Tatar Türkçesine ait iken kullanım sıklığı yönünden bu oranın yükseldiği ve %76'nın üstüne çıktığı görülmektedir.

Eserde yer alan ama üslûba doğrudan etkisi olmayan kelimelerin sayısal değerleri ve yüzdelik oranları ise aşağıdaki gibidir:

				Kullanım Sıklıkları	
Toplam Kelime Çeşidi	106	% 100		2517	% 100
Kazan-Tatar Türkçesi Kelimeler	84	% 79,24		2234	% 88,75
Karma Yapılı Kelimeler	6	% 5,66		55	% 2,18
Alıntı Kelimeler	16	% 15,09		228	% 9,05

Tablo 14. Üslûba Doğrudan Etkisi Olmayan Farklı Kelimeler ile İlgili Veriler

Bu grupta yer alan farklı kelime çeşitlerinin %79,24'ü Kazan-Tatar Türkçesine aittir. Kullanım sıklığı açısından ise Kazan-Tatar Türkçesinin oranı %88,75'tir.

Yukarıdaki iki grubun toplamı ile ilgili veriler ve bu verilerin yüzdelik oranları ise şöyledir:

				Kullanım Sıklıkları	
Toplam Kelime Çeşidi	2342	%100		18.130	%100
Kazan-Tatar Türkçesi Kelimeler	1542	%65,84		14.135	%77,96
Karma Yapılı Kelimeler	170	%7,25		529	%2,91
Alıntı Kelimeler	630	%26,90		3466	%19,11

Tablo 15. Eserde Yer Alan Farklı Kelimelerin Toplamı ile İlgili Veriler

3.2.3.1. Kazan-Tatar Türkçesine Ait Kelime Kadrosu

Eserde kullanılan kelime sayısına bakıldığı zaman bunların kelime çeşidi itibariyle %65,84'lük kısmının Kazan-Tatar Türkçesi kökenli olduğu görülmektedir. Kelime çeşidi oranı %65,84 olan Kazan-Tatar Türkçesinin, kullanılan kelime sayılarının sıklıkları açısından yoğunluk kazandığı ve burada %77,96'lık bir orana ulaştığı görülmektedir.

Eserde yer alan Kazan-Tatar Türkçesi kökenli farklı kelime sayısının toplamı 1542 (%65,84), bu kelimelerin toplam kullanım miktarı ise 14.135 (%77,96) keredir. Öyge Taba adlı eserde Kazan-Tatar Türkçesi kökenli olup üslûba etkisi olan 1458 kelime (%65,20) 11.901 kez (%76,22) kullanılmıştır. Üslûba etkisi olmayan 84 kelimeye (%79,24) ise 2234 kez (%88,75) yer verilmiştir. Eserde yer alan Kazan-Tatar Türkçesi kelimeler ile ilgili dağılım şöyledir:

Kazan-Tatar Türkçesi Kelime Kadrosu		
Üslûba Etkisi Olan Kelimeler		
	Farklı Kelime Sayısı	Kullanım Sayısı
İsim	492	3362
Zamir	28	1454
Niteleme Sıfatı	137	658
Zarf	103	937
Fiil	698	5490
Toplam	1458	11.901
Üslûba Etkisi Olmayan Kelimeler		
Edat	27	905

Bağlaç	18	592
Belirtme Sıfatı	28	642
Ünlem	11	95
Toplam	84	2234
Genel Toplam	1542	14.135

Tablo 16. Eserde Yer Alan Kazan-Tatar Türkçesi Kelime Kadrosu ile İlgili Veriler

3.2.3.2. Karma Yapılı Kelimeler

Kelime çeşidi grubunda %7,25'lik orana sahip karma yapılı kelimeler -bu grupta yer alan kelimeler Arapça, Farsça, Rusça vb. kaynaklı bir kelime ve Kazan-Tatar Türkçesi yapım eki getirilerek türetilmiş sözcüklerdir-, kullanım sıklığı yönünden sadece %2,91'lik bir orana sahiptir.

Eserde yer alan karma yapılı farklı kelime sayısı toplamı 170 (%7,25), bu kelimelerin toplam kullanım miktarı ise 529 (%2,91) adettir. Bu kelimelerin 164 tanesi (%7,33) üslûba etki eden kelime olup toplam olarak 474 kez (%3,03) kullanılmıştır. Üslûba etkisi olmayan 6 kelimeye (%5,66) ise 55 kez (%2,18) yer verilmiştir. Eserde yer alan karma yapılı kelimeler ile ilgili dağılım aşağıdaki gibidir:

Karma Yapılı Kelimeler		
Üslûba Etkisi Olan Kelimeler		
	Çeşit	Kullanım
İsim	61	154
Zamir	5	29
Niteleme Sıfatı	48	145
Zarf	14	58
Fiil	36	88
Toplam	164	474
Üslûba Etkisi Olmayan Kelimeler		
Edat	3	39
Bağlaç	2	10
Belirtme Sıfatı	1	6
Ünlem	0	0
Toplam	6	55
Genel Toplam	170	529

Tablo 17. Eserde Yer Alan Karma Yapılı Kelime Kadrosu ile İlgili Veriler

Bu grupta yer alan ve eserde yoğun şekilde kullanılan karma yapılı ilk yirmi sözcük ve bu sözcüklerin sıklık frekansları şöyledir:

qaywaqıt -5- [Tat.+Ar.]
ġaskerçe -6- [Ar.+Tat.]
zararlı -6- [Ar.+Tat.]
tizrek -7- [Far.+Tat.]
milletçě -7- [Ar.+Tat.]
ḫetěrle- -7- [Ar.+Tat.]
ḫezěrle- -8- [Ar.+Tat.]
ḫězmetçě -8- [Ar.+Tat.]
şulqader -8- [Tat.+Ar.]
belki -9- [Ar.+Far.]
ḫezěrgě -9- [Ar.+Tat.]
sewdeger -10- [Ar.+Far.]
Frantsuzça -12- [Rus.+Tat.]
sěrlě -13- [Ar.+Tat.]
hiçběr -15- [Far.+Tat.]
höcümçě -15- [Ar.+Tat.]
ḫezěrlen- -16- [Ar.+Tat.]
ḫebersěz -19- [Ar.+Tat.]
niqader -23- [Tat.+Ar.]
ḫaqında -31- [Ar.+Tat.]

3.2.3.3. Diğer Dillerden Alınan Kelimeler

Öyge Taba adlı eserde Kazan-Tatar Türkçesinin yanında Arapça, Farsça, Rusça, Fransızca ve diğer bazı yabancı dillerden alınmış kelimeler vardır. Eserde yer alan farklı kelime çeşitlerinin %26,90'lık bir oranına sahip olan alıntı kelimeler için de, karma yapılı kelimelerde olduğu gibi, kullanım sıklığı açısından bir düşüş söz konusudur. Bu kelimelerin eserdeki toplam kullanım oranları %19,11'den ibarettir.

3.2.3.3.1. Arapça Kökenli Kelimeler

Öyge Taba adlı eserde Arap dilinden alınan 370 kelimeye (%16,54) 2062 kez (%13,20) yer verilmiştir. Üslûba etkisi olan 362 kelime (%16,18) toplam 1883 kez (%12,06) kullanılmıştır. Üslûba etkisi olmayan 8 kelimeye (%7,54) ise 179 kez (%7,11) yer verilmiştir.

Coğrafî olarak Araplara uzak olsalar da Tatarların Müslüman olmaları bu etkileşimin temelinde yatan en önemli sebeptir. İslam dini ile birlikte Arap yazısının ve Arap kültürünün de daha X. yüzyılın başında geldiği bir bölgede yaşayan ve 1552 yılında gerçekleşen Rus işgali sonrası dinî kimliği ile varlığını devam ettirmeye çalışan Tatarların geneli için olduğu gibi medrese tahsili gören İshakî için de bu

durum oldukça anlaşılabilirdir. Eserde yer alan Arapça kelimeler ile ilgili dağılım aşağıdaki gibidir:

Arapça Kökenli Kelimeler		
Üslûba Etkisi Olan Kelimeler		
	Farklı Kelime Sayısı	Kullanım Sayısı
İsim	320	1650
Zamir	1	1
Niteleme Sıfatı	27	120
Zarf	14	112
Fiil	0	0
Toplam	362	1883
Üslûba Etkisi Olmayan Kelimeler		
Edat	1	46
Bağlaç	4	122
Belirtme Sıfatı	3	11
Ünlem	0	0
Toplam	8	179
Genel Toplam	370	2062

Tablo 18. Eserde Yer Alan Arapça Kökenli Kelimeler ile İlgili Veriler

Eserde yoğun şekilde kullanılan Arapça kökenli ilk yirmi sözcük ve bu sözcüklerin sıklık frekansları ise şöyledir:

mertebe	-17- [Ar.]	ġaile	-26- [Ar.]
qarar	-17- [Ar.]	mes'ele	-30- [Ar.]
wazıyfa	-17- [Ar.]	mulla	-33- [Ar.]
ẖeber	-18- [Ar.]	ẖis	-34- [Ar.]
meġ'lümat	-18- [Ar.]	ẖel	-34- [Ar.]
şeher	-18- [Ar.]	eměr	-35- [Ar.]
ẖat	-19- [Ar.]	ẖalıq	-39- [Ar.]
dewam	-21- [Ar.]	cawap	-40- [Ar.]
ẖereket	-22- [Ar.]	fikěr	-60- [Ar.]
ẖězmet	-24- [Ar.]	ġasker	-148- [Ar.]

3.2.3.3.2. Farsça Kökenli Kelimeler

Öyge Taba adlı eserde Fars dilinden alınan 82 kelimeye (%3,66) 404 kez (%2,58) yer verilmiştir. Üslûba etkisi olan 76 kelime (%3,39) toplam 359 kez

(%2,29) kullanılmıştır. Üslûba etkisi olmayan 6 kelimeye (%5,66) ise 45 kez (%1,78) yer verilmiştir.

Araplar gibi Farslar ile de ortak bir inanç sistemi söz konusudur. Çarlık döneminde Tatar medreselerinde İslamî ilimlerin yanında Arap ve Fars dillerinin öğretilmesi ve Fars dilinin köklü edebî geçmişi onun çevresindeki diller yanında coğrafî anlamda oldukça uzak bir bölgede yer alan Kazan-Tatar Türkçesini de dolaylı bir şekilde etkilemesine zemin hazırlamıştır. Bu etkileşimde aracı rolü üstlenen Osmanlı İmparatorluğu ile onun himayesindeki Kırım'ın ve Türkistan coğrafyasının da etkisi vardır. Eserde yer alan Farsça kelimeler ile ilgili dağılım aşağıdaki gibidir:

Farsça Kökenli Kelimeler		
Üslûba Etkisi Olan Kelimeler		
	Çeşit	Kullanım
İsim	60	230
Zamir	1	29
N.Sıfatı	11	70
Zarf	4	30
Fiil	0	0
Toplam	76	359
Üslûba Etkisi Olmayan Kelimeler		
Edat	0	0
Bağlaç	5	34
Belirtme Sıfatı	1	11
Ünlem	0	0
Toplam	6	45
Genel Toplam	82	404

Tablo 19. Eserde Yer Alan Farsça Kökenli Kelimeler ile İlgili Veriler

Eserde yoğun şekilde kullanılan Farsça kökenli ilk yirmi sözcük ve bu sözcüklerin sıklık frekansları şöyledir:

gönah	-3- [Far.]	yavĕr	-4- [Far.]
Görci	-3- [Far.]	dust	-5- [Far.]
namaz	-3- [Far.]	ten	-5- [Far.]
parça	-3- [Far.]	atna	-6- [Far.]
divar	-4- [Far.]	qaharman	-6- [Far.]
hawa	-4- [Far.]	tereze	-7- [Far.]

ḫuca	-8- [Far.]	hemşire	-13- [Far.]
can	-10- [Far.]	doşman	-20- [Far.]
çey	-10- [Far.]	mösĕlman	-23- [Far.]
şĕşe	-10- [Far.]	qeġaz’	-28- [Far.]

3.2.3.3.3. Rusça Kökenli Kelimeler

Öyge Taba adlı eserde Rus dilinden alınan 63 kelimeye (%2,81) 508 kez (%3,25) yer verilmiştir. Rusçadan alınan kelimelerin hepsi üslûba etkisi olan kelimelerdir. Eserde, Rusçadan alınan ve üslûba etkisi olmayan kelimelere yer verilmemiştir.

Eserde, Tatar Türkçesinde karşılığı olmayan ve Rusçadan alınan sözcüklerin yanı sıra Tatar Türkçesinde karşılığı olan Rusça sözcüklere de yer verilmiştir. 1552 yılından beri Rus işgali ve hegemonyası altında yaşayan Tatarların bu dilden etkilenmesi kaçınılmaz bir durumdur. Ayrıca, İshakî’nin Rusça eğitim almış bir kişi olmasının da bunda etkisi vardır. Eserde yer alan Rusça kelimeler ile ilgili dağılım aşağıdaki gibidir:

Rusça Kökenli Kelimeler		
Üslûba Etkisi Olan Kelimeler		
	Çeşit	Kullanım
İsim	60	500
Zamir	1	1
Niteleme Sıfatı	0	0
Zarf	2	7
Fiil	0	0
Toplam	63	508
Üslûba Etkisi Olmayan Kelimeler		
Edat	0	0
Bağlaç	0	0
B.Sıfatı	0	0
Ünlem	0	0
Toplam	0	0
Genel Toplam	63	508

Tablo 20. Eserde Yer Alan Rusça Kökenli Kelimeler ile İlgili Veriler

Eserde yoğun şekilde kullanılan Rusça kökenli ilk yirmi sözcük ve bu sözcüklerin sıklık frekansları şöyledir:

zal	-3-	[Rus.]	polk	-8-	[Rus.]
Kazak	-4-	[Rus.]	östel	-12-	[Rus.]
naçal'nik	-4-	[Rus.]	Frantsuz	-13-	[Rus.]
tıl	-4-	[Rus.]	marca	-14-	[Rus.]
pulemet	-5-	[Rus.]	kazaçiy	-15-	[Rus.]
grafinya	-6-	[Rus.]	front	-18-	[Rus.]
Gruzin	-6-	[Rus.]	soldat	-18-	[Rus.]
kěnez	-6-	[Rus.]	ştab	-40-	[Rus.]
student	-7-	[Rus.]	efiser	-57-	[Rus.]
unter	-7-	[Rus.]	polkovnik	-191-	[Rus.]

3.2.3.3.4. Fransızca Kökenli Kelimeler

Öyge Taba adlı eserde Fransız dilinden alınan 71 kelimeye (%3,17) 292 kez (%1,87) yer verilmiştir. Fransız dilinden alınan kelimelerin hepsi üslûba etkisi olan kelimelerdir. Üslûba etkisi olmayan kelimeler arasında Fransızca kelimelere yer verilmemiştir.

Eserde yer alan Fransızca kökenli kelimeler ile ilgili dağılım aşağıdaki gibidir:

Fransızca Kökenli Kelimeler		
Üslûba Etkisi Olan Kelimeler		
	Çeşit	Kullanım
İsim	67	285
Zamir	0	0
Niteleme Sıfatı	3	5
Zarf	0	0
Fiil	1	2
Toplam	71	292
Üslûba Etkisi Olmayan Kelimeler		
Edat	0	0
Bağlaç	0	0
B.Sıfatı	0	0
Ünlem	0	0
Toplam	0	0
Genel Toplam	71	292

Tablo 21. Eserde Yer Alan Fransızca Kökenli Kelimeler ile İlgili Veriler

Eserde yoğun şekilde kullanılan Fransızca kökenli ilk yirmi sözcük ve bu sözcüklerin sıklık frekansları şöyledir:

marş	-3- [Fr.]	minut	-7- [Fr.]
Alman	-4- [Fr.]	qomandan	-8- [Fr.]
bufet	-4- [Fr.]	komandir	-9- [Fr.]
intendant	-4- [Fr.]	doktor	-14- [Fr.]
kabinet	-4- [Fr.]	telefon	-15- [Fr.]
kommivoyajer	-4- [Fr.]	gezite	-17- [Fr.]
proletariat	-4- [Fr.]	komite	-18- [Fr.]
kapitan	-5- [Fr.]	muzıka	-19- [Fr.]
kulanil	-5- [Fr.]	general	-35- [Fr.]
restoran	-5- [Fr.]	plan	-40- [Fr.]

Fransızca kökenli sözcüklerin yanında, Tiflis'teki karargâhta yapılan ve Miralay Demirali'nin de katıldığı toplantıda bir Fransız miralayı tarafından söylendiği anlatıcı tarafından ifade edilen bir de Fransızca cümleye metinde yer verilmiştir.

"Frantsuz da şul canlanuġa qatıştı, ul da: 'Vif lya rus, vif lya imperer![11]'– dip qıçqırdı (ÖT, 51)."

"Fransız da bu heyecanlı vakaya katıldı, o da: 'Yaşasın Rusya, yaşasın imparator!' diye bağırdı (ÖT, 51)."

3.2.3.3.5. Diğer Dillerden Alınan Kelimeler

Öyge Taba adlı eserde Arapça, Farsça, Rusça ve Fransızca gibi dillerin yanı sıra, sayıları az olmakla birlikte İtalyanca, Yunanca, Latince, İngilizce, Aramice, İbranice, Ermenice, Sanskritçe, Lezgince, Moğolca, Almanca ve Fince gibi dillerden alınmış sözcüklere de yer verilmiştir.

[11] Cümlenin Fransızcası "Vive la Russie, vive l'empereur!" şeklinde olmalı. Bu cümle, eserin Ayaz İshakî (1967:63) tarafından Türkiye Türkçesine yaptığı aktarmada da "Yaşasın Rusya, yaşasın imparator!" şeklinde verilmiştir.

Öyge Taba adlı eserde diğer dillerden alınan 44 kelimeye (%1,87) 200 kez (%1,10) yer verilmiştir. Üslûba etkisi olan 42 kelime (%1,87) toplam 196 kez (%1,25) kullanılmıştır. Üslûba etkisi olmayan 2 kelimeye (%1,88) ise 4 kez (%0,15) yer verilmiştir. Diğer dillerden alınan kelimelerin dillere göre sayıları ve kullanım oranları şöyledir:

İtalyanca 17 farklı sözcük 69 kez, Yunanca 6 farklı sözcük 37 kez, Latince 5 farklı sözcük 27 kez, İngilizce 5 farklı sözcük 11 kez, Aramice 2 farklı sözcük 41 kez, İbranice 2 farklı sözcük 5 kez, Çerkezce 1 sözcük 2 kez, Ermenice 1 sözcük 2 kez, Lezgince 1 sözcük 2 kez, Sanskritçe 1 sözcük 1 kez, Moğolca 1 sözcük 1 kez, Almanca 1 sözcük 1 kez ve Fince 1 sözcük 1 kez kullanılmıştır.

3.2.4. Diyalektolojik Özellikler

Diyalektoloji/lehçebilim (*İng.* dialectology, *Alm.* Dialektologie, *Fr.* dialectologie), lehçelerin ortaya çıkışını, anadilden farklılaşan yönleri, geçirdikleri değişiklikleri, konuşulduğu bölgeleri, bu bölgelerin dil üzerine etkilerini vb. araştıran dilbilim dalı olarak adlandırılır (Hengirmen, 2009:274).

Kazan-Tatar Türkçesi kendi içinde Orta/Merkez ya da Kazan Tatarcası, Batı ya da Mişer ve Doğu ya da Sibir Tatarcası şeklinde olmak üzere üç ağız grubuna ayrılır. Mişer Tatar Türkçesi, Kazan-Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubundan birini teşkil eder (Alkaya, 2014:21). Kazan vilayeti Çistay kazası Yawşirme köyünde doğan ve bir Mişer Tatarı olan Ayaz İshakî'nin eserlerinde edebî dilin yanında Mişer Tatar Türkçesi[12] ile ilgili diyalektolojik özellikleri de görmek mümkündür.

[12] Mişer Tatar Türkçesinin fonetik özellikleri kısaca şöyledir:
/a/ ünlüsünü yuvarlaklaştırmayıp açık şekilde söyleme (bålå > bala).
/o/ ve /ö/ ünlülerini yuvarlaklaştırmayıp düzleştirme (kön > kĕn, tölkĕ > tĕlkĕ).
/e/ ve /ü/ gibi ünlüleri önde, incelterek söyleme.
"u – ü", "o – ö", "ı – ĕ", "o – ö" çift seslilerin bulunması.
"-öy" diftongunun yerine /ü/ monofondunu söyleme (köy > küw, öy > üw).
"-ay", "-ey", "-uy", "-üy", "-oy" diftonglarını monofontlaştırma ve onlardan sonra gelen ünsüzleri inceltme (beyle > bele).
Edebî dildeki art-damak /q/, /ġ/, /ẖ/ ünsüzlerinin yerine ön-damak /k/, /g/, /h/ ünsüzlerini kullanma (qala > kala, qarġa > karga, ẖeyle > hayle).
Arap dilinden alınan sözlerin başındaki art-damak /ġ/ ünsüzünün düşmesi (ġoměr > üměr, ġayĕp > ayıp).

3.2.4.1. Diyalektolojik Söz Varlığı

Öyge Taba adlı metinde, yukarıda belirtilen ve Mişer Türkçesine ait olan özellikleri yansıtan sözcüklerin kullanıldığı görülmüştür. Çalışma esnasında Mişer diyalektine ait sözcükler ve ölçünlü Tatar Türkçesindeki kullanılışlarından uzaklaşmış durumdaki Rusça alıntı sözcükler diyalektolojik sözler olarak kabul edilmiştir. Doğrudan Rus dilinden veya başka dillerden geçen ve herhangi bir değişime uğramayan sözcükler ise diyalektolojik söz varlığına dâhil edilmemiştir. Eserde yer alan en belirgin diyalektolojik özellikler şöyledir:

Eski Tatar Türkçesi ile ilgili olan ve Oğuz Türkçesinin etkisi sonucu kullanılan "-maq/-mek" fiilden isim yapma eki az da olsa eserde görülür.

Edebî dilde "bělen" şeklinde kullanılan ve hem bağlaç hem de edat görevi olan sözcüğün bu eserde "bĕrle" şeklinde kullanıldığı görülür.

Söz başında /y/'leştirme (Bu durum edebî dilde /c/ ünsüzü ile başlayan sözlerde de görülür) (cilek > yilek, cir > yĕr).

"ç – c" ünsüzlerini çift ses şeklinde söyleme (ç > ^{t}ç/tç, c > ^{d}c/dc).

Bazı ağızlarda /ç/ ünsüzü yerine /ts/ kullanımı (Bu durum edebî dilde ç'nin sedalı (ötümlü) ikizi olan c ünsüzü ile ilgili olarak da c > dz değişimi şeklinde görülür) (pıçaq > pıtsaq; cey > dzey).

Sözcük sonundaki /ç/, /ş/, /s/ ünsüzlerinin sert ünsüzler ve /y/ sesi önünde kullanıldığı zaman sedalılaşması (bij yöz, hiçbĕr > itsbĕr > isbĕr > izbĕr) (Ramazanova, 2008:10).

Mişer Tatar Türkçesinin gramatikal özellikleri ise kısaca şöyledir:

İnfinitifin sadece "-ırġa/-ĕrge" ekli şeklini kullanma.

"-malı/-melĕ", "-ası/-esĕ" vb. diyalektal şekillerin olmayışı.

İsim ve fiil cümlelerinin üçüncü teklik şahıs eklerinde şimdiki zaman hikâye fiilinin eski "-dır" (< torır) ekinin korunması (Ul kileděr de kite urmanġa).

Öğrenilen geçmiş zamanın birinci ve ikinci şahıslı çekimlerini "-ıp" (edebî dildeki karşılığı -ġan) eki ile yapma (barġanmın > barıpmın).

Emir kipinin teklik ikinci kişi çekimini "-ġın/-gĕn" eki ile yapma (kil > kilgĕn).

İstek kipini "-ġı kĕlüw" analitik dizilişi ile yapma (barasım kile > barġım kĕliy, ĕçesĕ kile > ĕçkĕsĕ kĕliy).

Niyet veya dilek bildiren fiilleri "-ma kĕliy" şekli yardımı ile yapma (barırġa tĕliym > barma kĕliym, barırġa uylıym > barma kĕliym).

Tekrarlı fiilleri "-ġaqla/-gekle", "-aqla/-ekle", "-qla/-kle" ekleri ile yapma (barġala > barġaqla, uqıştır > uqıqla).

Kişi adlarını kısaltıp onlara küçültme ekleri getirme (Zahide > Z'aġuq).

İşaret zamirlerinin yer-yön şekillerini birleşik ekler ile yapma ve bu esnada /ŋ/ yerine /n/ sesini kullanma (şunnan > şınardan, anŋa > anarġa).

"Qış buyı", "köz buyı" zaman zarflarını "qata" sözü yardımı ile yapma (yaz buyı > yaz qata, qış buyı > qış qata).

"Kirek" sözünü çekimleme (kirek bulsa > kirekse).

Cümledeki soru ekini logik vurgunun bulunduğu söze ekleme (Yaẖşı bĕlesĕnmĕ? > Yaqşımı bĕlesĕŋ?, Bügĕn kileme? > Bĕgĕnmĕ kile?) (Ramazanova, 2008:10-11).

Tatar Türkçesinde “m > b” değişimi ile ilgili “anda-monda > anda-bunda”, “monda > bunda”, “monı > bunı” ve “mondaġı > bundaġı” gibi örnekler vardır.

Eserde yer alan “cěfek”, “cıltıra-” ve “cumala-” örneklerinde söz başı “y > c” değişimi söz konusudur.

Edebî dilde “maŋġay” şeklinde kullanılmakta olan sözcüğün eserde “maŋlay” şeklinde kullanıldığı görülür.

Eserde söz başında “y > c” değişimi olduğu gibi “c > y” değişimi de söz konusudur. Bu tür /y/’leştirmelerle ilgili “yır < cır”, “yil < cil”, “yip < cip” ve “yir < cir” örnekleri eserde yer almıştır.

Rusçadan alınan “офицер (ofitser)”, “тарелка (tarelka)”, “стол (stol)” ve “горчица (gorçitsa)” gibi bazı sözcüklerin uğradıkları fonetik değişiklikler sonucu eserde “efiser”, “terilke”, “östel” ve “gerçis” şeklinde kullanıldıkları görülmüştür.

Rusçadan alınan ve özgün şekli “ряд (ryad)” olan sözcüğün eserde “ret” şeklinde kullanıldığı görülür. İsimden fiil yapma ekleri ile bu sözcükten türetilen “ret+le-” ve “ret+le-n-” fiilleri de Tatar Türkçesinde kullanılmaktadır.

Farsça kökenli “şōrbā (ابروش)” sözcüğü edebî dilde “şulpa” şeklinde iken bu eserde “r > l” ses değişimine uğrayarak “şurpa” biçiminde kullanılmıştır.

Edebî dilde “çişěl-” şeklinde yer alan ve saç örgüsünün çözülmesini ifade eden fiil bu eserde “tişěl-” şeklinde yer alır. Burada bir “ç > t” ses değişimi söz konusudur.

Eserde, “yeni” anlamındaki “yaŋa” ve “yaŋı” sözcüklerinin ikili kullanımı söz konusudur. Bu sözcüğün edebî dildeki “yaŋa” şekli on bir farklı yerde, “yaŋı” şekli ise on beş farklı yerde kullanılmıştır. Sözcüğün “yaŋa” ve “yaŋı” şeklindeki ikili kullanımında “a > ı” ses değişimi olduğu görülmektedir.

Bir önceki maddede yer alan “yaŋı” sözcüğü ile aynı şekilde “yaŋadan” sözü de “yaŋıdan” şekli ile birlikte ikili şekilde kullanılmıştır. Burada da aynı ses değişimi (a > ı) mevcuttur.

Edebî dilde “yodrıq” şeklinde kullanılmakta olan sözcük, muhtemel bir Oğuz Türkçesi etkisi ile, bu eserde “yomrıq” şeklinde kullanılmıştır.

Edebî dilde yer alan “yalġış” sözcüğü yerine kullanılan “yaŋlış” sözcüğünde hem bir metatez söz konusu olmuş hem de arka damak /ġ/ ünsüzü yerine genizcil /ŋ/ sesi kullanılmıştır.

Eserde yer alan diyalektolojik sözcükler ve bunların kullanım sıklıkları ile ilgili bilgiler aşağıdaki gibidir:

aḫırdan: (13) sonradan
anda-bunda: (1) orada burada
aqay- (2): (Tat.) acıdan dolayı gözü dön-; kork-, afallayıp kal-
aqtıq (4): sonraki, son, sonuncu
arulan-: (1) iyileş-
aşamaq-ĕçmek: (1) yemek içmek
aşasınnan: (5) geçerek, aşarak
awa-tüne: (1) düşe kalka
bazındır-: (1) şımart-
bĕrle: (244) ile
bĕtew: (1) onulmaz
bılçıran-: (1) kirlen-
bılçırat-: (1) (<pıçraq at-) kirlet-
bıtır-bıtır: (1) bıtır bıtır (konuşma)
bıtırda-: (1) konuş-
bilewse: (1) beşik
biyle-: (4) bağla-
bunda: (14) burada
bundaġı: (8) buradaki
bunı: (2) bunu
cĕfek: (1) (yĕfek, ÖT, 81) ipek
cıltıra-: (1) parla-, ışığı görün-
cumala-: (1) överek aldat-; teskin et-
çaġır: (1) şarap
çıŋġırawıq: (1) zil
çıray: (2) yüz, çehre
dimle-: (1) razı et-, ikna et-
efiser (59) (Rus. < офицер) subay
ĕlgerĕ: (15) önceki
ernĕ-: (4) acı-
gerçis: (1) (Rus. <горчица) hardal
ıjġır-: (1) uğulda-
ıŋġıraş-: (2) inle-
ıŋra-: (1) inle-
ıŋraş-: (1) inle-
ırcayt-: (1) diş göster-
indĕr-: (2) indir-

kiçüw: (6) geçit
körey-: (1) iyileş-, toparlan-, semir-
maŋlay: (3) alın
metel-: (1) yuvarlan-, takla at-
moŋġança: (4) buna kadar
öyre: (1) et suyu
pos-: (1) kaç-, pus-
qaġıl-: (3) dokun-, değ-
qalıq-: (8) kalk-
qatı: (14) katı, sert
qırıl-: (1) kırıl-
ret: (8) (Rus.) (<ряд) sıra
sın: (1) görünüş, endam, boy pos
söz-: (1) süz-
şep: (3) güzel; güçlü, etkili; çabuk
şımla-: (1) gizlice takip et-
şurpa: (1) çorba
tawış-tuwış: (2) ses seda
tayanaçaq: (1) dayanak, yardımcı
terilke: (3) (Rus. < тарелка) tabak
tın-: (1) sus-, konuşmaksızın dur-; sakinleş-; dinlen-
tişěl-: (1) (saç) çözül-
ülçe-: (3) ölç-
üzlen-: (2) benimse-, kabullen-
yaŋı: (15) yeni
yaŋıdan: (1) yeniden
yaŋlış: (2) yanlış
yır: (21) cır, şarkı, türkü
yil: (2) yel
yip: (2) ip
yir: (53) yer
yomrıq: (5) yumruk
yöde-: (1) yorul-, halsizleş-; bir iş yapamadan öylece kal-, eli ayağına dolaş-; azap çek-, rahatsız ol-

Öyge Taba adlı eserde yer alan 70 farklı diyalektolojik sözün toplam kullanım sayısı 575'tir. Buna göre, 1458 adet Kazan-Tatar Türkçesi kelimenin %4,80'i diyalektolojik sözlerden oluşur. Eserde geçen toplam 11.901 adet Kazan-Tatar Türkçesi kelime içinde ise 575 kelime ile diyalektolojik sözlerin oranı %4,83'tür.

3.2.5. Kelime Türleri ve Sıklıkları

Kazan-Tatar Türkçesinde kelimeler müstakil söz grupları (möstaqıyl' süz törkěmnerě), bağlayıcı söz grupları (bağlayıcı söz grupları) ve modal/kip söz grupları (modal' süz törkěmnerě) şeklinde üç gruba ayrılır. Birinci grupta isim (isěm), sıfat (sıyfat), sayı (san), zamir (almaşlıq), zarf (rewěş), fiil (fiġıl') ve taklidî sesler (iyertěmner) yer alır. İkinci grupta bağlam (těrkegěç) ve bağlaçlar/bağlama edatları (beylěkler) yer alır. Üçüncü grupta ise (ĥeberlěk süz), üsteleme/soru bağlamı (kisekçe) ve ünlemler (ımlıqlar) yer alır (Safiullina ve Zekiyev, 2006:280). Kazan-

Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi için isim, fiil, sıfat ve zamir tasnifi aynı şekilde olmakla birlikte sayı grubu, bağlaç, takı, ünlem ve taklidî sesler konularında bir birlik yoktur. Bu çalışma esnasında Muharrem Ergin (1994:278-346)'den hareketle isim, sıfat, zarf, zamir, fiil ve edat şeklindeki altı başlık esas alınacaktır. Burada, ilgili kelime türlerine dair bilgi ve istatistikî veriler paylaşıldıktan sonra ilgili kelime türlerinin dilbilgisel hususiyetleri de ayrıntılı şekilde ele alınıp eserden hareketle örneklendirilecektir.

3.2.5.1. İsim

Adlar (noun), canlı veya cansız bütün varlık ve kavramları karşılayan sözcüklerdir (Eker, 2015:307; Ergin, 1994b:278). Ad (noun) olmak, kendi başına var olan bir bilgiye işaret olmak anlamına gelir (Karaağaç, 2012:45). Eserde yer alan isimler ve bunlar ile ilgili sayısal veriler aşağıdaki gibidir:

Öyge Taba Adlı Metinde Kullanılan İsimler					
Diller	Farklı Sözcük Sayısı	Yüzdelik Oranı		Metinde Kaç Kez Kullanıldığı	Yüzdelik Oranı
Kazan-Tatar Türkçesi	492	%		3362	%52,72
Alıntı Kelimeler ve Alındıkları Diller					
Arapça	320	%29,03		1650	%25,87
Farsça	60	%5,44		230	%3,60
Rusça	60	%5,44		500	%7,84
Fransızca	67	%6,07		285	%4,46
İtalyanca	16	%1,45		68	%1,06
Yunanca	6	%0,54		37	%0,58
Latince	5	%0,45		27	%0,42
İngilizce	4	%0,36		8	%0,12
Aramice	2	%0,18		41	%0,64
İbranice	2	%0,18		5	%0,07
Çerkezce	1	%0,09		2	%0,03
Ermenice	1	%0,09		2	%0,03
Lezgince	1	%0,09		2	%0,03
Moğolca	1	%0,09		1	%0,01
Sanskritçe	1	%0,09		1	%0,01
Fince	1	%0,09		1	%0,01
Almanca	1	%0,09		1	%0,01
İki Farklı Dilden Oluşan Karma Yapılı Kelimeler					
Arapça + KTT	25	%2,26		78	%1,22

Farsça + KTT	13	%1,17		24	%0,37
Fransızca + KTT	8	%0,72		9	%0,14
Arapça + Farsça	6	%0,54		16	%0,25
Rusça + KTT	3	%0,27		15	%0,23
KTT + Farsça	1	%0,09		2	%0,03
İtalyanca + KTT	1	%0,09		6	%0,09
İtalyanca+Rusça	1	%0,09		1	%0,01
Üç Farklı Dilden Oluşan Karma Yapılı Kelimeler					
KTT + Farsça + KTT	2	%0,18		2	%0,03
Farsça+Arapça+ KTT	1	%0,09		1	%0,01
Toplamlar	**1102**	**%100**		**6377**	**%100**

Tablo 22. Eserde Yer Alan İsimler ile İlgili Veriler

Eserde yer alan ve üslûba doğrudan etkisi olan 15.613 adetlik kelime kadrosu içinde toplam sayıları 6377 olan isimlerin oranı %40,84'tür. Eserde en yoğun şekilde kullanılan isimler, Kazan-Tatar Türkçesinden başlamak üzere, ayrı ayrı sıralanmıştır. Eserde en yoğun şekilde kullanılan Kazan-Tatar Türkçesi isimler ve kullanım sıklıkları şöyledir:

art -41- [Tr]
yir -42- [Tr]
ara -43- [Tr]
ḫatın -45- [Tr]
suġış -45- [Tr]
yuq -42- [Tr]
tawış -49- [Tr]
ěç -50- [Tr]
bar -51- [Tr]
ikě -55- [Tr]
kön -57- [Tr]
yul -67- [Tr]
qul -70- [Tr]
süz -73- [Tr]
baş -83- [Tr]
ěş -88- [Tr]
küz -91- [Tr]
Rus -94- [Tr]
Qız -107- [Tr]
Törěk -173- [Tr]

Eserde en yoğun şekilde kullanılan Arapça kökenli isimler ve kullanım sıklıkları şöyledir:

mertebe -17- [Ar.]
qarar -17- [Ar.]
wazıyfa -17- [Ar.]
ḫeber -18- [Ar.]
meġ'lümat -18- [Ar.]
şeher -18- [Ar.]

ḫat -19- [Ar.]
dewam -21- [Ar.]
ḫereket -22- [Ar.]
ḫĕzmet -24- [Ar.]
ġaile -26- [Ar.]
mes'ele -30- [Ar.]
mulla -33- [Ar.]
ḫis -34- [Ar.]
ḫel -34- [Ar.]
emĕr -35- [Ar.]
ḫalıq -39- [Ar.]
cawap -40- [Ar.]
fikĕr -60- [Ar.]
ġasker -148- [Ar.]

Eserde en yoğun şekilde kullanılan Farsça kökenli isimler ve kullanım sıklıkları şöyledir:

gönah -3- [Far.]
Görci -3- [Far.]
namaz -3- [Far.]
parça -3- [Far.]
divar -4- [Far.]
hawa -4- [Far.]
yavĕr -4- [Far.]
dust -5- [Far.]
ten -5- [Far.]
atna -6- [Far.]
qaharman -6- [Far.]
tereze -7- [Far.]
ḫuca -8- [Far.]
can -10- [Far.]
çey -10- [Far.]
şĕşe -10- [Far.]
hemşire -13- [Far.]
doşman -20- [Far.]
mösĕlman -23- [Far.]
qeġaz' -28- [Far.]

Eserde en yoğun şekilde kullanılan Rusça kökenli isimler ve kullanım sıklıkları şöyledir:

zal -3- [Rus.]
Kazak -4- [Rus.]
naçal'nik -4- [Rus.]
tıl -4- [Rus.]
pulemet -5- [Rus.]
grafinya -6- [Rus.]
Gruzin -6- [Rus.]
kĕnez -6- [Rus.]
student -7- [Rus.]
unter -7- [Rus.]
polk -8- [Rus.]
östel -12- [Rus.]
Frantsuz -13- [Rus.]
marca -14- [Rus.]
kazaçiy -15- [Rus.]
front -18- [Rus.]

soldat	-18- [Rus.]	efiser	-57- [Rus.]
ştab	-40- [Rus.]	polkovnik	-191- [Rus.]

Eserde en yoğun şekilde kullanılan Fransıca kökenli isimler ve kullanım sıklıkları şöyledir:

marş	-3- [Fr.]	minut	-7- [Fr.]
Alman	-4- [Fr.]	qomandan	-8-[Fr.]
bufet	-4- [Fr.]	komandir	-9- [Fr.]
intendant	-4- [Fr.]	doktor	-14- [Fr.]
kabinet	-4- [Fr.]	telefon	-15- [Fr.]
kommivoyajer	-4- [Fr.]	gezite	-17- [Fr.]
proletariat	-4- [Fr.]	komite	-18- [Fr.]
kapitan	-5- [Fr.]	muzıka	-19- [Fr.]
kulanil	-5- [Fr.]	general	-35- [Fr.]
restoran	-5- [Fr.]	plan	-40- [Fr.]

3.2.5.1.1. İsim Çekimi

İsim çekimi, isimlerin isim çekim eklerini alması anlamına gelir ve isimler isimler ile ve diğer kelimelerle ilişki kurarken çokluk ekleri, iyelik ekleri, hal ekleri ve soru eklerinden müteşekkil olan bu ekleri alırlar (Ergin, 1994b:280).

3.2.5.1.1.1. Çokluk Ekleri

okluk ekleri isimlerin çokluk şekillerini yapmaya yarar (Ergin, 1994b:280). Tatar tükçesinde çokluk eki olarak "-lar/-ler" ekleri kullanılır. Ancak, bu ek "m, n, ŋ" ünsüzlerinden sonra "-nar/-ner" olarak gelir (Şayhulov, 1991:1089).

"Şul yözler, měŋner gönahsız ḫatınnar, balalar miněm tarafımnan ütěrělgenděr (ÖT, 20)?"

"Şu yüzler, binler günahsız kadınlar, çocuklar benim tarafımdan öldürülmüştür (ÖT, 20)"

“Resmiy mögameleler bik tiz bětěp kitěp, general öy ḫeläne kěrěp kittě (ÖT, 20).”

“Resmî muameleler çabucak bitip gitti ve general samimi bir hal aldı (ÖT, 24).”

“Anıŋ bötěn atlawına uramnar, binalar selam birgen kěběk tawışlanıp cawap birdě (ÖT, 85).”

“Onun (askerlerin) her adımına sokaklar, binalar selam verir gibi seslenip cevap verdi (ÖT, 85).”

3.2.5.1.1.2. İyelik Ekleri

İyelik ekleri ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu gösteren çekim ekleridir (Ergin, 1994b:281; Öner, 1998:109). İyelik eki, adın karşıladığı varlığın bir kişiye veya bir başka varlığa ait olduğunu belirten ektir. Tatar Türkçesindeki iyelik ekleri teklik şahıslar için “-m; -ŋ; -ı/-ě, -sı/-sě”; çokluk şahıslar için ise “-bız/-běz; -ğız/-gěz; -ı/-ě, -sı/-sě, -ları/-lerě” şeklindedir (Karaağaç, 2013:327).

“Bu suğışta běr uğılım helaq buldı, indě běr qızım – sin qaldıŋ (ÖT, 22).”
“Bu savaşta bir oğlum helak oldu, şimdi bir kızım sen kaldın (ÖT, 22).”

“Min sineŋ awız-borınınŋı watarmın (ÖT, 42)!”
“Ben senin ağzını burnunu kırarım (ÖT, 42)!”

“Běr polkovnik knyajnanı qulına küterdě, anıŋ çeçě tişělěp töştě (ÖT, 43).”
“Bir miralay bir kadını kollarına aldı, onun saçı çözülüp gitti (ÖT, 43).”

“Ḫezěr andıy ḫatınnar ḫeylesě běrle ěşten ütěp bulmıy (ÖT, 74). ”
“Şimdi öyle kadın hilesi ile işten kaçılmıyor (ÖT, 74).”

“Ul sizmeyěnçe de şul ğaileneŋ eğ‘zası kěběk bulıp kittě (ÖT, 29).”
“O, farkına bile varmadan şu ailenin bir azası olup gitti (ÖT, 29).”

“Bězneŋ çik qarawılçılarıbız alarnı totıp alġannar (ÖT, 75).”

“Bizim sınır bekçilerimiz onları yakalamış (ÖT, 75).”

“İngliz satuçılarınıŋ zararları bulırmı, faydaları çıġarmı, bu bězneŋ ḫisapqa kěrmiy (ÖT, 49).”

“İngiliz tüccarlarının zararları mı olur, kârları mı olur, bu bizim hesabımıza girmiyor (ÖT, 49).”

“Kürşěsěndegě firqaler běrle mönesebetlerě teġayěn itěldě (ÖT, 50).”

“Komşusundaki fırkalar ile münasebetleri tayin edildi (ÖT, 50).”

3.2.5.1.1.3. Aitlik Eki

Türkiye Türkçesinde aitlik eki “-ki”dir. Bu ek çekim eklerinden sonra gelmek, iyelik eki gibi yardımcı “-n” sesi almak ve aitlik gibi ikinci bir iyelik fonksiyonu taşıması yönü ile çekim eki karakterine sahiptir. Bu bakımdan onu da ikinci bir iyelik eki gibi kabul etmek mümkündür (Ergin, 1994b:282-283). Tatar Türkçesinde ise aitlik eki olarak “-qı/-kě, -ġı/-gě” ekleri kullanılır (Karaağaç, 2013:263).

“Anda běrkěm de bulmıy, ul bězneŋ ştabnıqı kěběk, kileŋěz! – didě (ÖT, 28).”

“Orada hiç kimse olmuyor, o bizim karargâhınki gibi, geliniz, dedi (ÖT, 28).”

“Yuq, çiber yěgět, sineŋ elě milliy wöcdanıŋ aktiv tügěl, passiv qına, ermenněkě aktiv (ÖT, 64)!”

“Hayır, güzel yiğit, senin millî vicdanın daha aktif değil, hâlâ pasif, Ermeni’ninki aktif (ÖT, 64)!”

3.2.5.1.1.4. Durum/Hal Ekleri

Çağdaş Tatar edebî dilinde yalın hal, ilgi hâli, yönelme hâli, yükleme hâli, uzaklaşma hâli ve bulunma hâli olmak üzere toplam altı hal vardır (Ḫangildin, 1959:82-91; Veliullina vd., 1972:44-51; Zekiyev vd., 2002:45). Ancak Tatar Türkçesindeki isim hallerinin sayısı konusu tartışmalı bir konu olup Tatar

dilbilimcileri arasında bu konuda bir fikir birliği yoktur. İ.Giganov (1801), İ.Ḫelfin (1809), A.Troyanskiy (1814), A.Kazembek (1839) gibi kişiler M.V.Lomonosov'un "Rossiyskaya Grammatika" adlı eserini esas almış ve kendileri de Rus dilinde eserler vermişlerdir. K.Nasırî (1895) de Enmüzec ve Ġ.Nuġaybek (1911) Törlěk adlı eserinde altı isim durumundan bahseder. Ġ.Feyězḫanov (1887) ise kendi gramerinde sekiz isim durumundan bahseder. Ġ.İbrahimov (1911, 1915) ve C.Velidi (1919) konuya farklı bir açıdan bakar ve bu konunun Tatarcaya has bir konu olmadığını ifade ederler. Ġ.Alparov ise 1916 tarihli Şekliy Nigězde Tatar Grammatikası adlı eserinde sekiz isim durumu olduğunu belirtir. V. Ḫangildin (1959) ve D.Ġ.Tumaşeva (1964) gibi dilciler de altı durumdan bahsederler. F.A.Ġaniyev (1970) ise on sentetik, sekiz analitik olmak üzere toplam on sekiz isim durumu olduğunu belirtir. Hasılı, günümü Tatar dilbilimcileri arasında da ismin halleri konusu tartışmalı bir konudur (Zekiyev vd., 2002:45-48). Benzer bir durum Türk gramercileri arasında da söz konusudur. Bu çalışma esnasında, ihtilaflı bir konu olan hal/durum ekleri konusunda, imkânlar nispetinde ulaşılabilen tüm kaynaklara bakılmaya çalışılmış, ancak Muharrem Ergin'in bu konu ile ilgili yaklaşımı esas alınmıştır.

3.2.5.1.1.4.1. Yalın Hal

İsmin başka bir kelimeye bağlı olmadığını gösteren haldir. Teklik, çokluk ve iyelik şekli yalın haldir. Teklik ve çoklukta bir dış münasebet olmayıp iyelikte ise kendisine bağlanma durumu söz konusudur (Ergin, 1994b:285). Tatar dilinde ve onunla aynı sisteme sahip dillerde bu hal eksizdir (Ḫangildin, 1959:85; Veliullina vd., 1972:47; Zekiyev vd., 2002:50).

Öyge Taba adlı metinde, "ěş, fikěr, ştab, polkovnik, ḫat, tatarça, törěkçe, doġa, tatar, törěk, rus, ermen, derece, general, öy, qoral, sul, Qazan, İstanbul, Törkiye" vb. gibi çok sayıda yalın halde kullanılmış sözcük örneği vardır.

"Ul běraz ěş běrle meşġul' bulmaqçı buldı (ÖT, 22)."
"O biraz iş ile meşgul olmak istedi (ÖT, 22)."

3.2.5.1.1.4.2. İlgi Hâli

Tatar Türkçesinde ilgi hâlinin yuvarlak ünlülü şekli yoktur. Tatar Türkçesinde ilgi hâli "+nıŋ/+nĕŋ" ekleri ile yapılır (Şayhulov, 1991:1089; Ḫangildin, 1959:86; Veliullina vd., 1972:48; Zekiyev vd., 2002:52-53; Karaağaç, 2013:334, Buran ve Alkaya, 2014:41). İlgi durumu, adın başka bir ad ile ilişkisi olduğunu ifade eder. Bir ad, ilişkili olduğu diğer bir ada ilgi durumu çekimiyle bağlanır. Bunun için ad ya ilgi durumu eki almadan eksiz veya ilgi durumu eki alarak ekli ilgi durumu şeklinde bulunur (Karaağaç, 2013:334).

"Şul tınıçlıq polkovniknıŋ küŋĕlĕn tınıçlandıra, şul moŋlıq arıġan teněn ḫel cıydıra idĕ (ÖT, 20)..."

"Bu sükûnet miralayın gönlünü yatıştırıyor, şu endişe yorgun tenine hal toplamasını sağlıyordu (ÖT, 20)..."

"Nefiseněŋ bĕr qulı kisĕlgen (ÖT, 21)."

"Nefise'nin bir kolu kesilmiş (ÖT, 21)"

3.2.5.1.1.4.3. Yönelme Hâli

Ünlülerden ve tonsuz (yumuşak) ünsüzlerden sonra "+ġa/+ge", tonsuz (sert) ünsüzlerden sonra "+qa/+ke" ekleri ile yapılır (Şayhulov, 1991:1090; Veliullina vd., 1972:49; Zekiyev vd., 2002:53-54; Buran ve Alkaya, 2014:41). Yönelme hâli eki olarak yaygın şekilde "+ġa/+ge; +qa/+ke" ekleri kullanılsa da bu eklerin dışında "+na/+ne", "+a/+e" eklerinin kullanıldığı da görülür (Ḫangildin, 1959:87).

"Qalemĕ ikĕnçĕ yaqqa kittĕ (ÖT, 22)."

"Kalemi ikinci tarafa gitti (ÖT, 22)."

"Annan seyesetke küçtĕ (ÖT, 24)."

"Sonra siyasete geçti (ÖT, 24)."

"Bürĕnĕ niqader aşatsaŋ da urmanġa qarıy (ÖT, 25)."

"Kurdu ne kadar doyursan da ormana bakar (ÖT, 25)."

"Lekin tĕgĕ medal'lĕ kĕşĕ bu süzlerge cawap birmedĕ (ÖT, 26)."
"Lakin diğer madalyalı kişi bu sözlere cevap vermedi (ÖT, 26)."

3.2.5.1.1.4.4. Yükleme Hâli

Yükleme hâli "+nı/+nĕ" ekleri ile yapılır. Bu ekin de yuvarlak şekilleri yoktur (Şayhulov, 1991:1090; Veliullina vd., 1972:49; Zekiyev vd., 2002:54; Buran ve Alkaya, 2014:41). Bu hâlin üçüncü şahısların dışındaki ekleri "+nı/+nĕ" olurken üçüncü şahıslar için "+ın/+ĕn/+n" ekleri kullanılır (Ḫangildin, 1959:86; Zekiyev vd., 2002:54).

"Bu qartayıp kile torġan ḫatında çın da şundağı bĕr tutaşnı tanıdı (ÖT, 28)."
"Bu yaşlanma başlayan kadının yüzünde gerçekten de oradaki bir kızı gördü (ÖT, 28)."

"Qaraŋġıda bĕrkĕmnĕ küre almadı (ÖT, 34)."
"Karanlıkta hiç kimseyi göremedi (ÖT, 34)."

"Polkovnik ḫatire defterĕn çıġardı we kiçegĕ ikĕ mes'eleně aŋlattı (ÖT, 52)."
"Miralay hatıra defterini çıkardı ve dünkü iki meseleyi anlattı (ÖT, 52)."

"Ḫikeyelerĕn işĕtse, adem tügĕl taş yıġlar (ÖT, 35)..."
"Hikâyelerini işitse, insan değil taş ağlar (ÖT, 52)..."

3.2.5.1.1.4.5. Uzaklaşma Hâli

Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra "+dAn", tonsuzlardan sonra "+tAn", burun ünsüzleri m, n ve ŋ'den sonra ise "+dAn" ekinin benzeşmeye uğraması sebebiyle "+nan/+nen" ekleri kullanılır (Şayhulov, 1991:1090; Ḫangildin, 1959:88; Veliullina vd., 1972:50; Zekiyev vd., 2002:54-55; Karaağaç, 2013:342; Buran ve Alkaya, 2014:42).

“Elĕ waqıt irte bulġanġa, bik aldan barıp citmes öçĕn, bĕr çeyḫanege kĕrĕp çey soradı (ÖT, 35).”

“Vakit daha erken olduğu için, çok önceden varıp gitmemek için bir çayhaneye girip çay istedi (ÖT, 35).”

“Bĕz bĕr de yapmıybız, ene şul terezeden çirtseŋĕz, min ḫĕzmetĕŋĕzge herwaqıt ḫezĕr,– didĕ (ÖT, 35).”

“Biz hiç kapatmıyoruz, işte şu pencereden işaret verseniz, ben hizmetinize her vakit hazırım, dedi (ÖT, 35).”

“Arıslan bĕrle bĕrge bufettan şampanskiy da ĕçtĕ (ÖT, 36).”

“Arslan ile birlikte büfeden şampanya da içti (ÖT, 36).”

“Şul awır ḫisten qotılır öçĕn Timĕrġali tizrek hawaġa çıqtı (ÖT, 39).”

“Şu ağır histen kurtulmak için Demirali çabucak açık havaya çıktı (ÖT, 39).”

“Din yaġınnan miněm şul ĕşĕme niçĕk dip qaralaçaq (ÖT, 69)?”

“Din tarafından benim şu işime nasıl bakılacak (ÖT, 69).”

“Anıŋ küzĕnnen cawap köttĕ (ÖT, 81).”

“Onun gözünden cevap bekledi (ÖT, 81).”

3.2.5.1.1.4.6. Bulunma Hâli

Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra “+dA”, tonsuz ünsüzlerden sonra “+tA” ekleri ile yapılır (Şayhulov, 1991:1090; Ḫangildin, 1959:89; Veliullina vd., 1972:50; Zekiyev vd., 2002:55-56; Karaağaç, 2013:340; Buran ve Alkaya, 2014:42).

“Süz arasında üzĕnĕŋ yapon suġışındağı bahadirlıqların, başınnan ütmegen bulsa da, Törkstandağı yirlĕ ḫalıqqa qarşı ĕşlegen qatılıqların ḫikeye ittĕ (ÖT, 72).”

“Söz arasında kendisinin Japon Savaşındaki bahadırlıklarını, başından geçmemiş olsa da, Türkistan’daki yerli halka karşı gösterdiği sertlikleri hikâye etti (ÖT, 72).”

"Mulla da bĕrniçe kön ĕçĕnde uylap, bĕr beyrem tertip iterge bulıp we hiçkĕmge bu mes'eleně söylemeske süz birĕp ayırıldı (ÖT, 71)."

"İmam da birkaç gün içinde düşünüp bir bayram tertip etmeye ve hiç kimseye bu meseleyi söylememeye söz verip ayrıldı (ÖT, 71)."

"Bĕr minutta retlendĕler, bĕr minutta bülĕgĕ bülĕkke ayırıldılar (ÖT, 84)…"

"Bir dakikada sıraya geçtiler, bir dakikada bölük bölük ayrıldılar (ÖT, 84)..."

"Kileçekte alġa taba barunıŋ kiŋ planı qabul itĕldĕ (ÖT, 50)"

"Gelecekte ileri doğru gidişin geniş planı kabul edildi (ÖT, 50)."

3.2.5.1.1.4.7. Vasıta Hâli

İsmin fiile bir vasıta olduğunu gösteren haldir (Ergin, 1994b:284). Araç durumu da denilen bu halde söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin bir varlığın aracılığı ile ve onun ifade ettiği zamanda yapıldığını göstermek için ad, araç çekimine girer. Bu durum çekimi, hem edatlı hem eklidir. Araç ek veya edatı, eylemin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını ifade etmek için ada getirilir. Bundan dolayı da araç çekimi durum, tarz, zaman, neden, sonuç vb. gibi birçok bilgiyi birer durum niteleyicisi olarak yükleme iliştirir. Vasıta hâli eki olarak Kıpçakçada "+n; +lA" ekleri kullanılırken günümüz Tatarcasında "ile" anlamına gelen "bĕrle" ve "bĕlen" edatları kullanılmaktadır (Karaağaç, 2013:344-345; Buran ve Alkaya, 2014:42). Öyge taba adlı eserde "bĕrle" edatı yoğun şekilde kullanılırken "bĕlen" edatı hiç kullanılmamıştır.

"Bolar bu ḫatın-qız, bala-çaġa bĕrle bik tiz aŋlaşa ala (ÖT, 52).

"Bunlar bu kadın kız, çoluk çocuk ile çok çabuk anlaşabiliyor (ÖT, 52).

"Şul ĕş öçĕn üzĕ bĕrle bĕrge bara torġan doktorġa we anıŋ ipteşlerĕ dürt-biş kĕşĕge şahedetnameler yasattı (ÖT, 53)"

"Şu iş için kendisi ile birlikte giden doktora ve onun arkadaşları olan dört beş kişiye şehadetnameler yaptırdı (ÖT, 53).

3.2.5.1.1.4.8. Eşitlik Hâli

İsmin eşitlik, benzerlik, gibilik ifade eden hâlidir. Bu halde de isim fiile bağlanır (Ergin, 1994b:285). Eşitlik durumu eşitlik ekleri ve eşitlik edatları ile yapılır. Bu eklere benzerlik ekleri adı da verilir. Bu eklerin yaygın işlevi gibilik ve benzerlik ifade etmektir. Eski Türkçe ve Kıpçakçada "+çA" eki kullanılmış iken günümüz Tatarcasında "+çA" eki (Karaağaç, 2013:346; Buran ve Alkaya, 2014:42) ve "kěběk", "kěbi", "sıman", "şikěllě" edatları da kullanılmaktadır (Karaağaç, 2013:346).

"Polkovnik İbrahimġa dustça küz běrle qaradı (ÖT, 32):"
"Miralay, İbrahim'e dostça gözle baktı (ÖT, 32):"

"Oçraġan efiserler běrle ělěkkě kěběk arqadaşça, qatı qullı komandirça möġamelede bulındı (ÖT, 32)."
"Karşılaştığı zabitler ile eskisi gibi arkadaşça, katı tutumlu kumandan gibi muamelede bulundu (ÖT, 32)."

"Ul bunda yěgětçe běr ḫereket yasar öçěn töreklerněŋ iŋ sıyıq noqtaları ḫisap itělgen yirge urınlaştırıldı (ÖT, 23)."
"O burada yiğitçe bir hareket yapsın diye Türklerin en güçsüz noktaları hesap edilen yere konuşlandırıldı (ÖT, 23)."

"Hemmesě üzěnçe tefsir ittě, hemmesě aŋarġa qarşı taġı běr tiren ḫörmet biyledě (ÖT, 56)."
"Hepsi kendince yorumladı, hepsi ona karşı daha derin bir saygı duydu (ÖT, 56)."

3.2.5.1.1.4.9. Yön Gösterme Hâli

İsmin yön gösterme hâlidir (Ergin, 1994b:285). Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin belli bir yönde yapıldığını göstermek için ad, yön gösterme çekimine girer. Yön ekleri, adı eyleme bağlayan eklerdir. Eski Türkçede "+ġaru/+gerü" ekleri

kullanılmış iken günümüz Türkçesinde bu ekler yerlerini çekim edatlarına bırakmıştır. Yön gösterme hâli ile ilgili olarak günümüz Tatarcasında "taba (-e doğru)", "taban (-e doğru)", "qarşı", "çaqlı (-e doğru, -e yakın, kadar)" edatları kullanılmaktadır (Karaağaç, 2013:347-348). Fiilin gerçekleştiği doğrultuyu gösteren yön eki de vasıta ve eşitlik ekleri gibi kalıplaşmıştır (Öner, 1998:140). Öyge Taba adlı eserde "taba" ve "qarşı" edatlarına yer verilmiş, hemen hemen aynı anlama gelen "taban" ve "çaqlı" edatlarına ise yer verilmemiştir.

"Öyge taba borıldı (ÖT, 20)"
"Eve doğru yöneldi (ÖT, 20)"

"Töreklerneŋ Kavkazġa taba ŧereket itülerĕ kötĕle (ÖT, 24)."
"Türklerin Kafkasya'ya doğru hareket etmeleri bekleniyor (ÖT, 24)"

"Ul aqrın ġına şunda taba kittĕ (ÖT, 65)."
"O yavaşça şu tarafa doğru gitti (ÖT, 65)"

"Çenaq qal'ġada, Ġıyraqta, Makedoniyede töreklerge qarşı Hind we Afrika mösĕlmannarı suġışıp yata (ÖT, 47)."
"Çanakkale'de, Irak'ta, Makedonya'da Türklere karşı Hint ve Afrika Müslümanları savaşıyor (ÖT, 47)."

"Bĕzde töreklerge meŧebbet şulqader zur idĕ, ŧalqımızda töreklerge qarşı iman şulqader tiren idĕ, bötĕn qortılışnı Törkiyeden köte idĕ (ÖT, 63)"
"Bizde Türklere muhabbet o kadar büyüktü, halkımızda Türklere karşı iman o kadar derin idi ki bütün kurtuluşu Türkiye'den bekliyor idi (ÖT, 63)"

3.2.5.1.1.5. Soru Eki

Tatar Türkçesinde soru eki sadece düz ünlülü olup "-mı/-mĕ" şeklindedir (Şayhulov, 1991:1090). Soru eki, şahıs eklerinden sonra gelir (Şayhulov, 1991:1095). Türkiye Türkçesinden farklı olarak Tatar Türkçesinde soru eki kendinden önceki kelimeden ayrı yazılmaz.

"Sinĕŋ şul bĕr qulıŋ kisĕlgendĕr... Suġışta kisĕldĕmĕ (ÖT, 22)?"

"Senin şu bir kolun kesilmiştir. Savaşta mı kesildi (ÖT, 22)?"

"–Sĕz polkovnik Timĕrġaliyev tügĕlmĕ? – digen tatarça bĕr tawış işĕttĕ (ÖT, 28)."

"–'Siz Miralay Demiraliyev değil misiniz?' diye Tatarca bir ses işitti (ÖT, 28)"

3.2.5.2. Sıfat

Bir varlığı vasıflayan veya belirleyen kelimeye *sıfat* (adjectif) denilir (Banguoğlu, 2011:341). Sıfatlar, vasıflandırma ve belirtme sıfatları olarak ikiye ayrılırlar (Ergin, 1994b:293). Leksik-semantik anlamı boyunca varlığa dair bilgileri ifade eden sıfat, morfolojik yönden, derece kategorisi hariç, çekimlenmeyen bir sözcük türüdür (Ḫisamova, 2017:93).

İsimleri niteleyen veya belirten sıfatlar yazarın hayata, dünyaya ve kavramlara bakışı konusunda pek çok ipucu barındırır. Yazarın eşyayı ve kavramları nasıl algıladığı, bunları eserinde ne şekilde tasvir ettiği veya belirttiği gibi hususlarda en önemli yardımcıları sıfatlardır. Genel anlamı ile zengin bir kelime dağarcığına sahip olan Öyge Taba adlı eserde sıfatların da önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Niteleme sıfatları üslûba doğrudan etki ederken belirtme sıfatları için bu durum söz konusu değildir. Ancak eseri ve yazarın dilini her yönü ile ele alma adına hem niteleme hem de belirtme sıfatları ayrıntılı olarak ele alınıp incelenmiştir.

3.2.5.2.1. Niteleme Sıfatları

Muharrem Ergin (1994:293) tarafından vasıflandırma sıfatları olarak adlandırılan bu sıfatlar, nesnelerin bünyesinde bulunan vasıfları gösteren kelimelerdir. Öyge Taba adlı eserde yer alan niteleme sıfatları ile ilgili veriler aşağıdaki gibidir:

Öyge Taba Adlı Metinde Kullanılan Niteleme Sıfatları					
Diller	Farklı Sözcük Sayısı	Yüzdelik Oranı		Metinde Kaç Kez Kullanıldığı	Yüzdelik Oranı

Kazan-Tatar Türkçesi	137	%60,61		658	%65,93
Alıntı Kelimeler ve Alındıkları Diller					
Arapça	27	%11,94		120	% 12,02
Farsça	11	%4,86		70	% 7,01
Fransızca	3	%1,32		5	% 0,50
İki Farklı Dilden Oluşan Karma Yapılı Kelimeler					
Arapça + KTT	37	%16,37		128	% 12,82
Farsça + KTT	8	%3,53		12	% 1,20
Fransızca + KTT	2	%0,88		4	% 0,40
Rusça + KTT	1	%0,44		1	% 0,10
Toplamlar	**226**	**% 100**		**998**	**% 100**

Tablo 23. Eserde Yer Alan Niteleme Sıfatları ile İlgili Veriler

Eserde yer alan ve üslûba doğrudan etkisi olan 15.613 adetlik kelime kadrosu içinde toplam sayıları 998 olan niteleme sıfatlarının oranı %6,39'dur. Yazar tarafından eserde en çok yer verilen niteleme sıfatları ve kullanım sıklıkları şöyledir:

bërdenbër: biricik -10-
künĕllĕ: gönüllü -11- [Ar.+Tat.]
şundıy: şöyle -11-
tuġrı: doğru -11-
yaŋa: yeni -11-
atlı: atlı -12-
qara: kara, siyah -12-
soŋġı: sonuncu -12-
awır: ağır, güç -13-
sërlĕ: sırlı -13- [Ar.+Tat.]
yeşĕrĕn: gizli -13-
yaŋı: yeni -15-
ozın: uzun -15-
kĕçkĕne: küçük -15-
milliy: millî -20- [Ar.]
yeş': genç -25-
törlĕ: türlü -28-
ġaskeriy: askerî -35- [Ar.]
waqıtlı: süreli -43- [Ar.+Tat.]
zur: büyük -51- [Far.]

3.2.5.2.1.1. Karşılaştırma Derecesi

Karşılaştırma derecesi sözcüğün sonuna "+raq/+rek (azraq ĕş: daha az iş; yaḫşıraq kön: daha güzel gün; bĕzden irĕklĕrek ḫalıqlar: bizden daha özgür halklar; kübrek aqça: daha çok para)" eki getirilerek yapılır (Öner, 2012:712).

“Qıznıŋ bĕrer zurraq ġaileden ikeněn aŋlatsa da, baya ordu marşı uynalġanda yığlaġan qızġa qaraġanda ruḫan temam başqalığın kürsettĕ (ÖT, 43)”.

“Kızın yüksek bir aileden olduğunu anlatsa da, biraz önce Ordu Marşı çalındığı zaman ağlayan kıza göre ruhen büsbütün farklı olduğunu da gösterdi (ÖT, 43).”

“Komite eġ‘zaları bĕrle qısqa ġına söylep, üzlerěněŋ mömkin qader tiz kiterge tiyĕşlĕklerĕn hem de kübrek rus efiserlerĕ aşasınnanraq ḫĕzmet iterge kirekllĕgĕn, mĕne bügĕn kürşĕ front başlıqlarına üzlerĕn teq‘diym iteçegĕn, alar bĕrle tizden möġamelege kĕrüw tiyĕşlĕgĕn aŋlattı (ÖT, 71).”

“Komite üyeleri ile kısaca konuşup kendilerinin mümkün olduğu kadar çabuk gitmeleri gerektiğini ve özellikle Rus zabitleri arasında çalışmaları gerektiğini, bugün komşu cephe kumandanlarına kendilerini takdim edeceğini, onlar ile çabucak ilişki tesis etmelerinin gerekliliğini anlattı (ÖT, 71).”

3.2.5.2.1.2. Fazlalık Derecesi

Fazlalık derecesi, “ap-aq (bembeyaz), zep-zeŋger (masmavi)” örneklerindeki gibi, önden hece eklemeli yapılarla kurulur. Ayrıca, sıfatların çokluk derecesini gösteren “çĕm (çĕm qara: kapkara), şır (şır nadan: zır cahil, şır tilĕ: zır deli), döm (döm suqır: tam kör, döm qaraŋġı: tam karanlık), çalt (çalt ayaz: tam açık hava, çalt yaqtı: tam aydınlık), ör (ör yaŋa: yepyeni)” gibi yardımcı sözler de vardır (Öner, 2012:712; Ḫangildin, 1959:113).

“İşĕkten tup kĕbĕk tegerep, qıp-qızıl qızarġan, başında çalmalı, muyınında medal’lĕ bĕr kĕşĕ kilĕp çıqtı (ÖT, 26).”

“Kapıdan top mermisi gibi, kıpkızıl kızarmış, başında sarık, boynunda madalya olan bir kişi fırladı (ÖT, 26).”

“Ap-aq bulġan İbrahim kĕrĕp bastı (ÖT, 62).”

“Apak olan İbrahim girip ayakta durdu (ÖT, 62).”

3.2.5.2.1.3. Azlık Derecesi

Sıfatların azlık derecesi için "+ġılt/+gělt (sarġılt: sarıca), +qılt/+kělt (yeşkělt: yeşilce, töçkělt: tatlımsı), +qıltım/+kěltěm, +lcım/+lcěm (qaralcım: karaca, siyahça; kügelcěm: mavimtırak), +çılt/+çělt, +su/+sü (alsu: kırmızımsı, pembe), +sıl/+sěl (aqsıl: beyazımsı, küksěl: mavimsi), +ça/+çe (ozınça: uzunca, biraz uzun; salqınça: soğukça, biraz soğuk; kiŋçe: genişçe), +msa/+mse (cılımsa: ılıkça)" ekleri kullanılır (Öner, 2012:712).

"Eyleněp qararġa (ÖT, 39) ölgěrmedě, ikě yaġına ikě marca citeklegen běr qızmaça general kilěp kürěştě (ÖT, 40):"

"Arkasına dönüp baktığı (ÖT, 39) zaman iki tarafında iki Rus kadını duran çakırkeyif bir generalin olduğunu gördü (ÖT, 40):"

"Ul bunda yěgětçe běr ḫereket yasar öçěn töréklerněŋ iŋ sıyıq noqtaları ḫisap itělgen yirge urınlaştırıldı (ÖT, 23)."

"O burada yiğitçe bir hareket yapmak için Türklerin en zayıf noktaları diye hesap edilen yere konuşlandırıldı (ÖT, 23)"

3.2.5.2.2. Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları, nesnelerin dış vasıflarını belirten sıfatlar olup bunlar nesnelerin bünyesinde olan bir vasfı göstermez, sadece nesneye yapışık olan dış vasıfları belirtirler (Ergin, 1994b:294). Belirtme sıfatları her ne kadar üslûba doğrudan etki etmeseler de eserde yer alan belirtme sıfatları da ele alınıp incelenmiştir. Bu sıfatlar ile ilgili olarak elde edilen sayısal veriler aşağıdaki gibidir:

Öyge Taba Adlı Metinde Kullanılan Belirtme Sıfatları					
Diller	Farklı Sözcük Sayısı	Yüzdelik Oranı		Metinde Kaç Kez Kullanıldığı	Yüzdelik Oranı
Kazan-Tatar Türkçesi	28	%84,848		642	%95,820
Alıntı Kelimeler ve Alındıkları Diller					
Arapça	3	% 9,090		11	% 1,641
Farsça	1	% 3,030		11	% 1,641

İki Farklı Dilden Oluşan Karma Yapılı Kelimeler					
Farsça + KTT	1	% 3,030		6	% 0,895
Toplamlar	**33**	**% 100**		**670**	**% 100**

Tablo 24. Eserde Yer Alan Belirtme Sıfatları ile İlgili Veriler

Öyge Taba adlı eserde yaygın şekilde kullanılan belirtme sıfatları ve kullanım sıklıkları şöyledir:

aqtıq -4-
bĕrer -4-
qay -4-
kiçegĕ -4-
şulqader -5- [Tat.+Ar.]
öçĕnçĕ -6-
herbĕr -6- [Far.+Tr]
niçe -7-
bĕrĕnçĕ -7-
temam -8- [Ar.]
her: her -11- [Far.]
hiçbĕr: hiçbir -13-[Far.+Tat.]
ikĕnçĕ: ikinci -14-
bĕrniçe: birkaç -18-
tĕgĕ: diğer -19-
ul: o -21-
nindiy: hangi -24-
bu: bu -44-
şul: şu -144-
bĕr: bir -308-

Eserde yer alan toplam 19.135 adetlik kelime sayısı içinde toplam sayıları 670 olan belirtme sıfatlarının oranı %3,50'dir. Üslûba doğrudan etkisi olmayan 2517 kelimelik grup içindeki oranları ise %26,61'dir.

3.2.5.2.2.1. İşaret Sıfatları

İşaret sıfatları, nesneleri yerlerine işaret etmek suretiyle belirten kelimelerdir (Ergin, 1994b:294). Tatar Türkçesinde "bu (bu), şul (şu), ul (o), mĕne (işte), şuşı (şu), tĕgĕ (şu, diğer, öteki), birgĕ (beriki)" gibi işaret sıfatları vardır (Öner, 2012:713).

bu

"Bu kitap, Almaniyege esir töşkeç, Törkiyege küŋĕllĕ ġasker bulıp kitĕp, Törkiyenĕ saqlar öçĕn cebhede şehit bulġan yözlerçe İdĕl-Ural yĕgĕtlerĕnĕŋ ġaziz ruḫlarına bağışlanadır (ÖT, 19)."

"Bu kitap, Almanya'ya esir düştükten sonra Türkiye'ye gönüllü asker olup Türkiye'yi korumak için cephede şehit olan yüzlerce İdil-Ural yiğitlerinin aziz ruhlarına bağışlanmıştır (ÖT, 19)."

şul

"Anıŋ tatarça ittĕrĕp, üzĕnĕŋ qızına şul suġışnı bik şep ittĕrĕp yazarġa tĕlĕ barmadı (ÖT, 23)."

"Onun Tatarca olarak, kendi kızına şu savaşı çok güzel diye yazmaya dili varmadı (ÖT, 23)."

ul (o)

"Min ul waqıt ştabskapitan iděm!– didĕ (ÖT, 26)."

"Ben o zaman yüzbaşı idim, dedi (ÖT, 26)."

tĕgĕ (diğer, öbür)

"Tĕgĕ ermen tağı qızlar bĕrle elle ni söyledĕ (ÖT, 43)."

"Diğer Ermeni, kızlar ile yine bir şeyler konuştu(ÖT, 43)."

3.2.5.2.2.2. Sayı Sıfatları

Sayılarını bildirmek suretiyle nesneleri belirten kelimelerdir. Tek başlarına bunlar sayı isimleridir. Nesnelerin önüne geldikleri zaman sayı sıfatı gibi kullanılırlar. Sayı sıfatları beş alt türe bölünür (Ergin, 1994b:294-295).

3.2.5.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları

Nesnelerin sayılarını gösteren sıfatlardır. Tek kelime şeklinde (bir, iki, üç…), sıfat tamlaması hâlinde (iki yüz, on bin, altı milyon…) ve sayı grubu şeklinde (on bir, yirmi üç, yüz doksan, bin beş yüz…) olabilirler (Ergin, 1994b:295). Tatar Türkçesinde de asıl sayı sıfatları Türkiye Türkçesindeki gibi "bĕr, ikĕ, öç, dürt, biş, altı, cidĕ, sigĕz, tuğız, un, unbĕr, unikĕ, yĕgĕrmĕ, yĕgĕrmĕbĕr, utız, qırıq, illĕ, altmış…" şeklindedir (Öner, 2012:713).

“Anıŋ doġaġa kütergen ikĕ qulı yirĕnde bĕr qul, bĕr ciŋ gĕne silkĕne. Bĕr qulı yuq. Nefiseneŋ bĕr qulı kisĕlgen (ÖT, 21)!”

“Onun duaya kaldırdığı iki kolunun yerinde bir kol, bir yen sallanıyor. Bir kolu yok. Nefise’nin bir kolu kesilmiş (ÖT, 21)!”

“Bu taraftan atılġan öç tup – ‘köteměz’ meġ‘nesĕnde, biş tup – “bik kötemez”, cidĕ tup – “köte-köte aqtıq çigĕne cittĕk” meġ‘nesĕnde aŋlaşılırġa tiyĕş, diyĕldĕ we öç kön ĕçĕnde bötĕn mes’ele ḫel itĕlĕrge süz bĕrkĕtĕldĕ (ÖT, 79).”

“Bu taraftan atılan üç top ‘bekliyoruz’ anlamında, beş top ‘sabırsızlıkla bekliyoruz’, yedi top ‘bekleyecek hâlimiz kalmadı’ anlamında anlaşılmalı denildi ve üç gün içinde bütün meselenin halledilmesi kararlaştırıldı (ÖT, 79).”

“Kürşĕ bülmede ikĕ kĕşĕ ġaskerge solı quyuw ḫaqında satuwlaşalar (ÖT, 34).”

“Komşu odada iki kişi askere yulaf temini hakkında pazarlık ediyorlar (ÖT, 34).”

3.2.5.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları

Nesnelerin derecelerinin sayısını göstermeye yarayan bu sıfatlar isimden isim yapma ekleri ile asıl sayılardan türetilmişlerdir (Ergin, 1994b:296).

“Yıraqta ġına bĕr tup tawışı görlep kittĕ, aŋarġa cawap kĕbĕk ikĕnçĕ tupmı kükredĕ, yıraqtağı tawlarda ġınamı tawış uynap qayttı (ÖT, 20).”

“Uzakta bir yerde bir top sesi görledi, ona cevap gibi ikinci top mu kükredi, belki de uzaktaki dağlarda topun sesi yankılanıp döndü (ÖT, 20).”

“Ul: ‘Bĕrkĕm yuq, küresĕŋ’,– dip, qızuw-qızuw kiyĕngelep, işĕkke barıp ölgĕrmedĕ, tağı öçĕnçĕ mertebe bik ozın qıŋġıraw şıltıratıldı (ÖT, 57).”

“O: ‘Kimse yok galiba’ diyerek kızgın kızgın giyinip kapıya varıp yetişmeden kapının zili üçüncü defa pek uzun çalındı (ÖT, 57).”

“Dürtĕnçĕ kön buldı, cawap kilmedĕ (ÖT, 81).”

“Dördüncü gün oldu, cevap gelmedi (ÖT, 81).”

3.2.5.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları

Bir ayırma, bölme, paylaştırma, dağıtma ifade eden bu sözcükler nesnelerin sayısını grup grup göstermeye yarayan sıfatlardır. İsimden isim yapma ekleri yardımı ile asıl sayılardan teşkil edilmişlerdir (Ergin, 1994b:296).

"Yapon suġışındağı bötěn rus ipteşlerě ikěşer, öçer derece küterělděklerě waqıt, üzěněŋ měŋ bela bělrle běr derece küterělüwě küz aldına kildě (ÖT, 32)."

"Japon Savaşı'nda bütün Rus arkadaşları ikişer, üçer derece yükseltildikleri zaman kendisinin güç bela bir derece yükseltilmesi gözünün önüne geldi (ÖT, 32)."

3.2.5.2.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları

Bunlar, nesnelerin parçalarını belirten sayı sıfatları olup sayı isimlerinden yapılırlar ve birer kelime grubu şeklinde olurlar (Ergin, 1994b:297). Yarım ve çeyrek kelimeleri de kesir sayı sıfatıdır (Banguoğlu, 2011:355).

"Seġat' běrge çiyrěk qalġanda general kildě, meclěs başlandı (ÖT, 48)."

"Saat bire çeyrek kala general geldi, toplantı başladı (ÖT, 48)."

"Ḫězmetçě soldatına çey yasarġa quşıp, İbrahimnı çaqırdı we soldatnı ġaskeriy mullaġa běr yartı seġat' soŋ kilsěn dip eytěrge ciberdě (ÖT, 66)."

"Emir erine çay yapmasını buyurup İbrahim'i çağırdı ve askeri yarım saat sonra gelsin diye söylemesi için askerî imama gönderdi (ÖT, 66)."

3.2.5.2.2.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları

Bu sıfatlar adın gösterdiği varlık ve nesneler arasında bir yakınlık, birliktelik ve topluluk bulunduğunu gösteren sıfatlar olup Türkiye Türkçesinde asıl sayılara "+(I)z/+(U)z" eklerinin getirilmesi ile yapılarak o sayıya bir topluluk anlamı kazandırır. Asıl sayı isimlerinden yapılan bu sıfatlar isim olarak da kullanılabilirler (Ergin, 1994b:297; Korkmaz, 2014:381). Öyge Taba adlı eserde bu sıfatlar ile ilgili bir örneğe rastlanmamıştır.

3.2.5.2.3. Soru Sıfatları

Nesneleri soru hâlinde belirten sıfatlardır (Ergin, 1994b:297). Tatar Türkçesinde "qaysı (hangi, hangisi), niçe (kaç), niçĕnçĕ (kaçıncı), niçeşer (kaçar kaçar), elle niqader (kim bilir ne kadar), nindiy (hangi)" gibi soru sıfatları vardır (Öner, 2012:713; Güney, 2015:234).

ni (ne)

"Bĕr polkovnik torup, ġomum rewĕşte ḫereket ni töslĕ bulaçaqnı, polkovnik Timĕrġaliyevnĕŋ bülĕgĕne şul wazıyfa yöklenĕlgeneň aŋlattı (ÖT, 48)."

"Bir miralay kalkıp genel hareket tarzının ne renkte olacağını, Miralay Demirali'nin bölüğüne şu görevin yüklenildiğini anlattı (ÖT, 48)."

"–Kapitan Feḫrĕlislamov ni fikĕrde (ÖT, 67)?"

"–Miralay Fahri İslam ne fikirde (ÖT, 67)?"

niçe (kaç)

"Belki bu miḫrab, niçe yöz yıllar kĕşĕlerge künĕl tınıçlığı, can reḫetĕ birgen miḫrab miněm ġaskerĕmněŋ köçĕ bĕrle ciměrĕlgendĕr (ÖT, 20)?"

"Belki bu mihrap, nice yüzyıllar kişilere gönül kuvveti, can rahatı veren mihrap benim askerimin gücü ile yıkılmıştır.

nindiy (hangi)

"İbrahimġa alarnıŋ bundaġı nindiy rus efiserlerĕ, marcaları bĕrle mönesebetteläklerĕn şımlarġa quştı (ÖT, 72)."

"İbrahim'e, onların burada hangi Rus zabitleri, kadınları ile münasebettar olduklarını tespit etme görevini verdi (ÖT, 72)."

3.2.5.2.4. Belirsizlik Sıfatları

Nesneleri belirsiz olarak bildiren sıfatlardır (Ergin, 1994b:299). Tatar Türkçesinde "küpmĕ (birçok), niçe (birçok), qaybĕr (bazı, kimi), bĕrniçe (birkaç),

bĕrqader (biraz), bĕrniqader (biraz)" vb. gibi belirsizlik sıfatları vardır (Öner, 2012:713).

küpmĕ (birçok)

"Ul Törkstannıŋ ḫalqı, baylığı ḫaqında uylarġa, küpmĕ ġasker cıyıp buluw ḫaqında töşĕnĕrge kĕrĕştĕ (ÖT, 45)."

"O, Türkistan'ın halkı, zenginliği hakkında fikir yürütmeye, ne kadar asker toplayabileceği hakkında düşünmeye girişti (ÖT, 45)."

niçe (birçok)

"Belki bu miḫrab, niçe yöz yıllar kĕşĕlerge küŋĕl tınıçlığı, can reḫetĕ birgen miḫrab miněm ġaskerĕmněŋ köçĕ bĕrle ciměrĕlgendĕr (ÖT, 20)?"

"Belki bu mihrap, nice yüz yıllar kişilere gönül huzuru, can rahatı veren mihrap benim askerim tarafından yıkılmıştır(ÖT, 20)."

qaybĕr (bazı, kimi)

"Şunda baruw miŋa tiyĕş ikeněn, farız ikeněn küŋĕlĕmněŋ elle qaybĕr yirĕ toya (ÖT, 59)."

"Oraya benim gitmemin gerekli olduğunu, farz olduğunu gönlümün bir yeri hissediyor (ÖT, 59)."

bĕr (bir)

"Ḫĕzmetçĕ qız kitĕrgen portfel'den çıġarıp, Meskewde çıqqan bĕr tatar gezitesĕn suzdı (ÖT, 25)."

"Hizmetçi kızın getirdiği çantadan Moskova'da yayımlanan bir Tatar gazetesini çıkarıp uzattı (ÖT, 25)."

bĕrniçe (birkaç)

"Anıŋ bĕrniçe atnadan birlĕ başında qaynaġan we pĕşken fikĕrĕ şul idĕ (ÖT, 61)."

"Onun birkaç haftadan beri başında kaynayan ve pişen fikri şu idi (ÖT, 61)."

3.2.5.3. Zarf

Zarflar (adverb); eylemlerin, sıfatların ya da başka zarfların önüne gelerek onları *yer*, *zaman*, *durum*, *ölçü* ve *soru* bakımından niteleyen, açıklayan sözcüklerdir (Eker, 2015:311; Ergin, 1994b:300; Cahit, 2000:333). Zarflar yer, zaman, hal ve miktar isimleri olup sıfatların, başka zarfların ve fiillerin önüne gelerek onların anlamını değiştirmeye yararlar. Ancak her isim buna müsait değildir. Müsait olanlar yer, zaman, hal ve miktar isimleridir (Ergin, 1994b:300). Eserde yer alan zarflar ile ilgili sayısal veriler ve bu sözcüklerin hangi dillere ait olduğuna dair bilgiler aşağıdaki gibidir.

Öyge Taba Adlı Metinde Kullanılan Zarflar					
Diller	Farklı Sözcük Sayısı	Yüzdelik Oranı		Metinde Kaç Kez Kullanıldığı	Yüzdelik Oranı
Kazan-Tatar Türkçesi	103	%75,18		937	%81,90
Alıntı Kelimeler ve Alındıkları Diller					
Arapça	14	%10,21		112	%9,79
Farsça	4	%2,91		30	%2,62
Rusça	2	%1,45		7	%0,61
İki Farklı Dilden Oluşan Karma Yapılı Kelimeler					
Arapça + KTT	1	%0,72		6	%0,52
KTT + Arapça	3	%2,18		9	%0,78
Farsça + KTT.	7	%5,10		40	%3,49
Farsça + Arapça	1	%0,72		1	%0,08
Fransızca + KTT	2	%1,45		2	%0,17
Toplamlar	**137**	**% 100**		**1144**	**% 100**

Tablo 25. Eserde Yer Alan Zarflar ile İlgili Veriler

Yazar tarafından eserde en çok yer verilen zarflar ve kullanım sıklıkları şöyledir:

irtege -14-
şulay -14-
ělgerě -15-
yaŋıdan -16-
alga -17-
şunda -17-
běraz -18-
niçěk -19-
haman -20- [Far.]
elě -21-

tiz	-24- [Far.]	anda	-39-
bĕrge	-25-	küp	-43-
bunda	-27-	ḫezĕr	-59- [Ar.]
soŋ	-35-	bik	-108-
monda	-39-	taġı	-117-

Eserde genel olarak zaman zarfları ve durum zarflarının daha yoğun şekilde kullanıldığı görülür. Eserde yer alan ve üslûba doğrudan etkisi olan 15.613 adetlik kelime kadrosu içinde toplam sayıları 1144 olan zarfların oranı %7,32'dir. Eserde yer alan toplam 19.135 adetlik kelime sayısı içinde ise %5,97'lik bir paya sahiptirler.

3.2.5.3.1. Yer Zarfları

Yer zarfları (adverb of place), diğer zarflar gibi eş zamanlı olarak herhangi bir yapım eki almamış ve bir yer ya da yön ifadesi taşıyan eylemin nerede yapıldığını gösteren sözcüklerdir (Eker, 2015:310). Tatar Türkçesinde "arı (öte), birĕ (beri), tüben (aşağı), yaqın (yakın), yeneşe (yan yana), yıraq (uzak), yuġarı (yukarı)" gibi yer zarfları vardır (Öner, 2012:715).

arı-birĕ (öteye beriye)

"Divardağı közgĕ tuqtamadan şaltır-şoltır watıldı, şĕşelerdegĕ şerablar yağ'mur kĕbĕk yawdı. Bülmede arı-birĕ şĕşe oçıp yördĕ, barıp töşĕp watıldı, çartladı, watıluw-qoyıluw bĕrle dön'ya tuldı (ÖT, 43)."

"Duvardaki ayna durmadan paldır küldür kırıldı, şişelerdeki şaraplar yağmur gibi yağdı. Odada öteye beriye şişeler uçuştu, varıp düşüp kırıldı, parçalandı; kırılıp dökülme ile dünya doldu (ÖT, 43)."

tüben (aşağı)

"General:

–Ul bĕzneŋ bĕrle, bĕzneŋ qunaq!– dip tüben taba ilte torġan bĕrniçe basqıçnı töşĕp yuġaldı (ÖT, 40)."

"General:

–O bizimle, bizim konuğumuz, diyerek aşağı doğru giden birkaç basamağı inip kayboldu (ÖT, 40).”

yaqın (yakın)

“Bülmedegě kěşělerně qararġa totındı. Anda unlap, unbişlep kěşě cıyılġannar, elle nerse ḫaqında söyliyler, qıçqırışalar idě. Yaqınraq kildě (ÖT, 65).”

“Odadaki kişilere bakmaya başladı. Orada on on beş kişi toplanmış, bir şey hakkında konuşuyor, tartışıyorlardı. Biraz daha yaklaştı (ÖT, 65).”

yuġarı (yukarı)

“Polkovnik üzěn ḫörmet itkenge, Mirḫeyderge qarşı ḫörmet saqlıy, anı rus efiserlerěnnen haman yuġarı itěp kürsetěrge tırışa idě (ÖT, 68).”

“Miralay kendisine saygı gösterdiği için, Mirhaydar’a karşı hürmet duyuyor, onu daima Rus zabitlerinden üstün göstermeye çalışıyordı (ÖT, 68).”

3.2.5.3.2. Zaman Zarfları

Zaman zarfları (adverb of time), eylemlerin anlamlarını zaman itibarıyla daraltan, sınırlayan, bir başka deyişle eylemi zaman göstererek niteleyen sözcüklerdir (Eker, 2015:310). Tatar Türkçesinde “bıyıl (bu yıl), bıltır (geçen yıl), bügěn (bugün), ḫezěr (şimdi, hemen), irtege (yarın), irten (sabah, sabahtan, sabahleyin), kiçe (dün), könděz (gündüz), küpten (çoktan beri, eskiden), yazın (baharın), qışın (kışın), ceyěn (yazın), közěn (güzün), soŋ (geç)” gibi zaman zarfları vardır (Öner, 2012:715; Güney, 2015:55).

bügěn (bugün)

“–Bügěn bězněŋ ‘Cemġıyetě ḫeyriye’ suġışta yetim qalġan balalar faydasına kiçe bire, běz de uynıymız (ÖT, 33).”

“–Bugün bizim ‘Cemiyet-i Hayriye’ savaşta yetim kalan çocuklar yararına gece düzenliyor, biz de enstrüman çalacağız (ÖT, 33).”

“Bügěn kitmesek, herběr nerse açıla (ÖT, 82)!”

“Bugün gitmesek her şey açığa çıkar (ÖT, 82)!”

ḫezĕr (şimdi, hemen)

"Ḫezĕr şunı tewqıyf ittĕler (ÖT, 38)."

"Şimdi onu tevkif ettiler (ÖT, 38)."

"–'Ḫezĕr miŋa kilĕrge yulġa çıq, Tifliste bötĕn kireklĕ qeġaz'lerně Ülmes uġılında tabarsıŋ, bik kötem'– dip yazdı we tiz ittĕrĕp tülep ciberdĕ (ÖT, 53)."

"–'Şimdi benim yanıma gelmek için yola çık, Tiflis'te bütün gerekli kâğıtları Ölmezoğlu'nda bulursun, sabırsızlıkla bekliyorum' diye yazdı ve acele ile ödeyip gönderdi (ÖT, 53)."

irtege (yarın)

"Resmiy mözakereler ozaqqa barmadı. Timĕrġali irtege seġat' 11'de ştabnıŋ kiŋeş mecləšĕne çaqırılġanın bĕldĕ we kitmekçĕ buldı (ÖT, 27)."

"Resmî müzakereler uzun sürmedi. Demirali ertesi gün saat 11'de karargâhın askerî şurasına çağırıldığını öğrendi ve gidecek oldu (ÖT, 27)."

kiçe (dün; akşam)

"–Alay bulsa, açuwlanmadıŋız, min qurqıp kilgen idĕm, elĕ kiçe de min sĕzně uŋaysızlattım, ġafu itĕŋĕz!– didĕ (ÖT, 59)."

"–Öyle ise, kızmadınız, ben korkup gelmiş idim, dün de ben sizi rahatsız ettim, affediniz, dedi (ÖT, 59)."

küpten (çoktan beri, eskiden)

"Anıŋ yanında anıŋ küpten tügĕl gĕne suġış meydanında qaharmança ülgen bĕrdenbĕr uġılı kilĕp urınlaşa (ÖT, 21)."

"Onun yanında da yakın zamanda savaş meydanında kahramanca ölen biricik oğlu görünüyor (ÖT, 21)."

"Küpten seġat' öç bulsa da, küpten İbrahim köte torġan bulsa da, frontnıŋ bĕr poçmaġınıŋ ḫaritasın, istıylyaḫiy resĕmnerĕn yasap bĕtĕrmes borın işĕkně açmadı, anı kĕrtmedĕ (ÖT, 66)."

"Çoktan saat üç olsa da, çoktan beri İbrahim bekliyor olsa da, cephenin bir köşesinin haritasını, ıstılahî resimlerini yapıp bitirmeden önce kapıyı açmadı, onu içeri almadı (ÖT, 66)."

soŋ (geç)

"Min ḫezĕr aŋladım, bik küp uylardan soŋ min milliy baliġ' buldım. Soŋ bulsa da buldım (ÖT, 74)!"

"Ben şimdi anladım, pek çok düşüncelerden sonra millî rüşdüme eriştim. Geç olsa da eriştim (ÖT, 74)!"

3.2.5.3.3. Durum Zarfları

Durum zarfları (adverb of manner), eylemlerin yapılış biçimlerini belirleyen, yani eylemin nasıl gerçekleştiğini gösteren, niteleme, kesinlik, ihtimal, tekrar vb. belirten sözcüklerdir (Eker, 2015:311). Tatar Türkçesinde "tiz (çabuk, tez), ekrĕn (yavaş), ayagüre (ayaküstü), tın (sakin), açıq-poşıq (açık seçik), kinet (birden, aniden), tora bara (gidiş geliş, giderek), ceyew (yayan), bĕrtawıştan (oy birliğiyle), özlĕksĕz (durmadan, fasılasız), iskermesten (birden, aniden), törlĕçe (türlü türlü), bĕrge (birlikte, beraber), bĕrgeleşĕp (beraberce, birlikte), bĕryulı (aynı anda, aynı zamanda)" gibi durum zarfları vardır (Öner, 2012:715).

bĕrge (birlikte, beraber)

"–Nik bulmasın, bĕz bit yapon suġışında sĕzneŋ bĕrle bĕrge buldıq (ÖT, 26)."

"Nasıl olmasın, biz Japon Savaşı'nda sizin ile birlikte idik (ÖT, 26)."

"Ul şul qısqa muzıka uynalġanda Timĕrneŋ bötĕn tariyḫın Timĕr bĕrle bĕrge ütken kĕbĕk buldı (ÖT, 32)."

"O, müzik çalınan şu kısa vakitte Timur'un bütün tarihini Timur ile birlikte yaşamış gibi oldu (ÖT, 32)."

tiz (çabuk, tez)

"Ul bik tiz yeşĕrĕn komiteně cıyıp qurquwın aŋlattı, Ferideně öyĕne ciberüwneŋ lazĕmlĕgĕn söyledĕ (ÖT, 78)."

"O çok çabuk gizli komiteyi toplayıp korkusunu anlattı, Feride'yi evine göndermenin gerekliliğini söyledi (ÖT, 78)."

3.2.5.3.4. Azlık-Çokluk Zarfları

Azlık-çokluk zarfları (adverb of quantity), sıfat ve zarfların önüne gelerek derece ve miktar ifade eder (Eker, 2015:311). Tatar Türkçesinde "bik (pek, epeyce), şaqtıy (epeyce), běraz (biraz), küp (çok), ozaq (uzun zaman), baytaq (epeyce), bötěnley (bütünüyle, tamamen), tulayım (tamamen, bütün), tulısınça (bütünüyle, tamamen), ölěşçe (kısmen), yartılaş (yarı yarıya), köně töně (gece gündüz), iskětkěç (çok ilginç, acayip tarzda), sirek (seyrek), yış (sık), ara-tire (zaman zaman, ara sıra)" gibi miktar zarfları vardır (Öner, 2012:715).

běraz (biraz)

"Arıslan běraz çırayını sıttı (ÖT, 32)."

"Arslan Bey'in çehresi biraz bozuldu (ÖT, 32)."

"Anıŋ běrsě, běraz ěçěp-isěrěp alġan da meġ'nesěz ittěrěp kölěp tora idě (ÖT, 42)."

"Onların biri, biraz içip esriyip gitmiş de anlamsız şekilde gülüp duruyordu (ÖT, 42)."

bik (pek, epeyce)

"Çınlap ta şulay iterge bik mömkin bit, ul zur ḫaritadağı noqtalarnı qarap, üzěn törěk paşası, törěk erkyaně ḫerbiye zabıtı kěběk ittěrěp uyladı (ÖT, 44)."

"Gerçekten de böyle yapmak pek mümkün, o büyük haritadaki noktalara göz gezdirip kendini Türk paşası, Türk erkân-ı harbiye zabiti gibi düşündü (ÖT, 44).

bötěnley (bütünüyle, tamamen)

"–Polkovnik, bu meqale bit bězge, bötěn törěk-tatar ġaskerěne qarşı yazılġan beyanname, monı bit ştabqa birělse, monı yazuçı bötěnley helaq bulaçaq… Min bu ěşně ěşliy almıym, mině, polkovnik, azat itěŋěz!– didě (ÖT, 62)."

"–Miralay, bu makale bize, bütün Türk-Tatar askerlerine hitaben yazılan beyanname, bu karargâha verilse, bunu yazan bütünüyle helak olacak… Ben bu işi yapamam, beni, miralay, azat ediniz, dedi (ÖT, 62)."

küp (çok)

"Cereḫetlengenner küp bulsa da, ülgenner bik az idĕ (ÖT, 84)."

"Yaralananlar çok olsa da ölenler pek az idi (ÖT, 84)."

ozaq (uzun zaman)

"Ḫatın bik ozaq itĕp söylep kittĕ (ÖT, 28)."

"Kadın çok uzun zaman konuştu (ÖT, 28)."

şaqtıy (epeyce)

"Ġaskerler arasında şaqtıy doşmanlıq bara (ÖT, 67)."

"Askerler arasında epeyce düşmanlık sürüp gidiyor (ÖT, 67)."

3.2.5.4. Zamir

Zamirler (pronoun), adların yerini tutan *kişi*, *soru*, *gösterme* ve *belgisizlik* kavramları taşıyan sözcüklerdir (Eker, 2015:311). Ardında bir nesne veya kimse kavramı olan, dolayısıyla bir adın yerini tutan kelimeye *zamir* (pronom) denilir (Banguoğlu, 2011:356; Cahit, 2000:112). Zamirler temsil ve işaret suretiyle nesneleri karşılayan kelimelerdir. Nesnelerin kendi öz karşılıkları olmayan, onları temsil eden zamirler aktör kelimelerdir (Ergin, 1994b:304). Zamirler, daha önce bahsedilmiş olan kişilere, eşyalara veya durumlara atıfta bulunulduğunda kullanılan, referansları bağlam içinde açık olan veya içeriği yalnızca kısmen belirtilmiş olan ifadelerdir (Göksel ve Kerslake, 2005:230). Tatarcada zamirler çokluk, iyelik ve durum ekleri getirilerek çekimlenebilirler: bolar (bunlar), bĕzně (bizi), anda (orada, oraya) (Güney, 2015:53). Zamirler isim türünden sözler olduğu için çekimleri de isim çekimi gibidir (Öner, 2012:713).

Eserde yer alan zamirler ile ilgili sayısal veriler ve bu sözcüklerin hangi dile ait oldukları ile ilgili bilgiler aşağıdaki gibidir:

Öyge Taba Adlı Metinde Kullanılan Zamirler					
Diller	Farklı Sözcük Sayısı	Yüzdelik Oranı		Metinde Kaç Kez Kullanıldığı	Yüzdelik Oranı
Kazan-Tatar Türkçesi	28	%77,77		1454	%96,03
Alıntı Kelimeler ve Alındıkları Diller					
Arapça	1	%2,77		1	%0,06
Farsça	1	%2,77		29	%1,91
Rusça	1	%2,77		1	%0,06
İki Farklı Dilden Oluşan Karma Yapılı Kelimeler					
Arapça + KTT	1	%2,77		23	%1,51
Farsça + KTT	4	%11,11		6	%0,39
Toplamlar	**36**	**% 100**		**1514**	**% 100**

Tablo 26. Eserde Yer Alan Zamirler ile İlgili Veriler

Yazar tarafından eserde en çok yer verilen zamirler ve kullanım sıklıkları şöyledir: aŋar (22 kez), hemme (29 kez), bolar (30 kez), sin (36 kez), kĕm (39 kez), bu (44 kez), bĕrsĕ (47 kez), alar (55 kez), sĕz (102 kez), şu (105 kez), bĕz (132 kez), min (171 kez), üz (223 kez), ul (361: annan 27, anı 47, anıŋ 136, ul 151 kez).

Eserde yer alan toplam 19.135 adetlik kelime sayısı içinde toplam sayıları 1514 olan zamirlerin oranı %7,91; üslûba doğrudan etki eden 15.613 adetlik kelime kadrosu içinde ise %9,69'dur.

3.2.5.4.1. Şahıs Zamirleri

Bunlar, varlıkları şahıslar hâlinde temsil eden kelimelerdir. Bütün varlıklar üç şahısta toplanır, üç şahıs teşkil eder: konuşan, dinleyen, adı geçen. Dilbilgisinde birinci, ikinci ve üçüncü şahıs adı verilen zamirlerin teklik ya da çokluk şekilleri vardır (Ergin, 1994b:306).

Kazan-Tatar Türkçesinde yer alan şahıs zamirleri ve bu zamirlerin ismin muhtelif hallerindeki çekimleri ile Türkiye Türkçesindeki karşılıkları aşağıdaki tabloda yer aldığı gibidir:

		Nominatif	**Genitif**	**Akkuzatif**	**Datif**	**Lokatif**	**Ablatif**
1. Teklik	Tatarca	min	miněm	mině	miŋa	minde	minnen
	Türkçe	*ben*	*benim*	*beni*	*bana*	*bende*	*benden*
2. Teklik	Tatarca	sin	siněŋ	sině	siŋa	sinde	sinnen
	Türkçe	*sen*	*senin*	*seni*	*sana*	*sende*	*senden*
3. Teklik	Tatarca	ul	anıŋ	anı	aŋa	anda	annan
	Türkçe	*o*	*onun*	*onu*	*ona*	*onda*	*ondan*
1. Çokluk	Tatarca	běz	bězneŋ	bězně	bězge	bězde	bězden
	Türkçe	*biz*	*bizim*	*bizi*	*bize*	*bizde*	*bizden*
2. Çokluk	Tatarca	sěz	sězneŋ	sězně	sězge	sězde	sězden
	Türkçe	*siz*	*sizin*	*sizi*	*size*	*sizde*	*sizden*
3. Çokluk	Tatarca	alar	alarnıŋ	alarnı	alarġa	alarda	alardan
	Türkçe	*onlar*	*onların*	*onları*	*onlara*	*onlarda*	*onlardan*

Tablo 27. Kazan Tatar Türkçesindeki Zamirler ve Çekimli Şekilleri

min

"–Ḫezěr, ḫezěr, min sězneŋ ḫaqta söyleděm, general běraz meşġul', ḫezěr! – didě (ÖT, 25).".

"–Şimdi, şimdi, ben sizin hakkınızda söyledim, general biraz meşgul, şimdi, dedi (ÖT, 25)."

sin

"–Sin törěk qızımı?– dip, törěkçe söyleşe başladı (ÖT, 42)."

"–Sen Türk kızı mısın, diyerek Türkçe konuşmaya başladı (ÖT, 42)."

ul

"–Siz miněm irěmně köte torġansızdır, ul ḫezěr kile (ÖT, 48)."

"–Siz benim kocamı bekliyorsunuzdur, o şimdi gelir (ÖT, 48)."

Tatar Türkçesinde üçüncü teklik şahıs zamiri "ul", Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, sıfat görevi ile de kullanılabilir.

"ul ḫarita: o harita (ÖT, 19), ul ḫat: o mektup (ÖT, 21), ul uy: o düşünce (ÖT, 22), ul waqıt (ÖT, 26)."

běz

"–Běz monda – ġaskeriy běr mecləste (ÖT, 49)."

"–Bir burada askeri bir meclisteyiz (ÖT, 49)."

sěz

"–Alay bulġaç, nik soŋ sěz miněm frontqa baruwımnı tělemisěz?– didě (ÖT, 59).

"–Öyle ise, niye siz benim cepheye gitmemi istemiyorsunuz, dedi (ÖT, 59)."

alar

"Alar arasında sězněŋ kěběk ışanġan mösělman, sězněŋ kěběk törěk yöreklě yěgětler yuq dip bělesězměni (ÖT, 74)?"

"Onlar arasında sizin gibi inanan Müslüman, sizin gibi Türk yürekli yiğitler yok diye mi biliyorsunuz (ÖT, 74)?"

3.2.5.4.2. Dönüşlülük Zamiri

Şahıs zamirlerinin ikinci tip durumunda olup asıl şahıs zamirlerinden daha kuvvetli ifade taşır. Türkiye Türkçesinde dönüşlülük zamirleri "kendi" kelimesinin iyelik şekillerinden oluşur (Ergin, 1994b:309). Dönüşlülük zamiri (reflexive pronoun), söz içinde yapılan işin yapana döndüğünü anlatan ve kişi kavramını pekiştirerek belirten zamir türüdür (Eker, 2015:313).

Tatar Türkçesindeki dönüşlülük zamiri olan "üz" sözcüğü herhangi bir ek almadan kullanıldığı zaman sadece sıfat işlevini yerine getirir. "Üz" sıfatına iyelik ekleri getirilerek bütün kişiler için dönüşlülük zamiri oluşturulur: üzěm (kendim), üzěŋ (kendin), üzě (kendi/si); üzěběz (kendimiz) üzěŋěz (kendiniz), üzlerě (kendileri) (Güney, 2015:306).

"Waqıtı citkeç, üzě şunı tikşěrěrge çıqtı (ÖT, 78)."
"Vakti gelince, kendisi şunu kontrol etmeye çıktı (ÖT, 78)."

"Üzěŋěz kürděŋěz, miněm wazıyfam bar (ÖT, 79)."
"Kendiniz gördünüz, benim vazifem var (ÖT, 79)."

"Arıslan da, Esmabike de ikěnçě Tifliske kilgende üzlerěne tuġrı töşerge ütěnděler (ÖT, 33)."
"Arslan da Esmabike de ikinci defa Tiflis'e geldiği zaman kendilerine uğramasını rica ettiler (ÖT, 33)."

3.2.5.4.3. İşaret Zamirleri

İşaret etmek, göstermek suretiyle nesneleri karşılayan kelimelerdir. Nesnelerin yerlerini işaret edip onları, yerlerini belirterek belirtirler (Ergin, 1994b:309). Türkiye Türkçesinde adların yerine onları işaret etmek suretiyle gösteren işaret zamirlerinin çekiminde /n/ ögesi ortaya çıkar. İşaret zamirleri (demonstrative pronoun), adların yerini yine işaret yolu ile tutmaları hâlinde zamir niteliği kazanır (Eker, 2015:313).

Tatar Türkçesindeki işaret zamirleri şöyledir: bu (bu), şul (şu), ul (o); bular (bunlar), şular (şunlar), alar (onlar); těgě (öbürü), těgěler (diğerleri).

bu

"Bu, ḫezěrgě generalnıŋ, urının taşlap qaçıp, Timěrġalineŋ artın açıq qaldıruwın, Timěrġaliněŋ bik zur qaharmanlıq běrle, elle niqader ġaskerěn yuġaltıp, üzě cereḫetleněp kěne wazġıyetně saqlıy aluwın, monıŋ öçěn üzěněŋ reḫmet aluwın, bu kazaçiynıŋ Georgiy medalě aluwın ḫetěrledě (ÖT, 27)."

"Bu, şimdiki generalin, yerini bırakıp kaçarak Demirali'nin arka hattını açık bırakmasını, Demirali'nin çok büyük bir kahramanlıkla, çok sayıda askerini kaybedip kendisi de yaralanarak vaziyeti muhafaza edebildiğini, bunun için kendisinin teşekkürname, bu Rus zabitinin ise Georgiy madalyası alışını hatırladı (ÖT, 27)."

şul

"Çın da şulmı iken (ÖT, 35) ?"

"Gerçekten de şu mu imiş (ÖT, 35) ?"

ul

"Üzěŋněŋ, milletěŋněŋ, dineŋněŋ doşmanlıq ġalemetě bulġan terěně sin, aqmı ul, qızılmı ul, niçěk kükregěne taġa alasıŋ (ÖT, 55)?"

"Kendinin, milletinin, dininin düşmanlık işareti olan haçı sen, beyaz mı o, kızıl mı o, nasıl göğsüne takabilirsin (ÖT, 55)?"

bolar

"Bolar bu ḫatın-qız, bala-çaġa běrle bik tiz aŋlaşa ala (ÖT, 52)."

"Bunlar bu kadın kız, çoluk çocuk ile çok çabuk anlaşabiliyor (ÖT, 52)."

şular

"Feride şularnı alıp měŋbaşına birgençe küzěn qeġaz'lerden qaldırmadı (ÖT, 86)."

"Feride şunları alıp binbaşıya verinceye kadar gözünü kâğıtlardan kaldırmadı (ÖT, 86)."

alar

"Alar bit gönahsız qorbannar, polkovnik (ÖT, 37)!"

"Onlar günahsız kurbanlar, miralay (ÖT, 37)!"

těgě / těgěler

"Těgěler ruslarġa töşmeděmě iken, sěr açılmadımı iken digen qurqulı uylar běrle yoqıġa yattı (ÖT, 82)."

"Diğerleri Rusların eline geçmedi mi, sır ortaya çıkmadı mı acaba diye korkulu düşüncelerle uykuya daldı (ÖT, 82)."

3.2.5.4.4. Soru Zamirleri

Soru zamirleri (interrogative pronoun), adların yerini soru yoluyla tutar (Eker, 2015:313). Bunlar, nesneleri soru şeklinde temsil eden, onların soru şeklindeki karşılıkları olan zamirlerdir (Ergin, 1994b:312). Tatar Türkçesinde "kěm (kim), ni/nerse (ne), kěmner (kimler), niler (neler), qaysı (hangisi)" vb. gibi soru zamirleri vardır (Güney, 2015:53).

kěm

"Doşman kěm (ÖT, 22)?"

"Düşman kim (ÖT, 22)?"

kěmner

"Erzěrumnıŋ, Trabzonnıŋ rus ġaskeréne yulın açqan kěşěler kěmner idě (ÖT, 64)?"

"Erzurum'un, Trabzon'un Rus askerine yolunu açan kişiler kimler idi (ÖT, 64)?"

ni / niler

"–Ermenner ni ěşliyler (ÖT, 64)?"

"–Ermeniler ne yapıyorlar (ÖT, 64)?"

3.2.5.4.5. Belirsizlik Zamirleri

Belirsizlik zamirleri/belgisiz zamirler (indefinite pronoun), varlıkları *aşağı yukarı* göstermeye yarar. Belirsizlik zamirlerinin tuttukları adlar belli değildir. Bu zamirler, genellikle belirsizlik sıfatlarına iyelik eklerinin getirilmesi yolu ile yapılır (Eker, 2015:313). Belirsizlik zamirleri, nesneleri belirsiz bir şekilde temsil eden zamirlerdir (Ergin, 1994b:313).

Tatarcada kullanılan belirsizlik zamirleri/belgisiz zamirler şunlardır: "kěmděr (biri, birisi), elle kěm (biri, herhangi birisi), běrew (biri, birisi), nerseděr (bir şey, herhangi bir şey), elle nerse (herhangi bir şey), niděr (bir şey, herhangi bir şey), elle ni (herhangi bir şey), nindiyděr (her neyse, herhangi bir şey), elle nindiy (her nasılsa, bir şekilde), qaysıdır (herhangi biri), elle qaysı (herhangi biri), felen (filan), qayběr (bazı, kimi), běrniçe (birkaç), běrqader (biraz), niçěktěr (nasılsa, bir şekilde), qayandır (bir yerden), qayçandır (bir zaman), elle qayçan (bir zamanlar)" (Öner, 2012:715; Güney, 2015:312).

kěmděr (biri, birisi)

"Şunı nığıtırğa ölgěrmedě, qolağı töběnde bıtır-bıtır kěmděr waqlap söylerge totındı (ÖT, 34)."

"Şunu tam olarak netleştiremedi, kulağının dibinde birisinin mırıldandığını işitti (ÖT, 34)."

elle kěm (biri, herhangi birisi)

"Qız ělgerě qurıqtı, bolardan elle kěmně küzě běrle ězledě (ÖT, 42)."

"Kız önce korktu, bunlardan birini gözü ile aradı (ÖT, 42)."

nerseděr (bir şey, herhangi bir şey)

"Monda nerseděr min aŋlamağan běr sěr bar!– didě (ÖT, 63)."

"Burada bir şey, benim anlamadığım bir sır var, dedi (ÖT, 63)."

elle nerse (herhangi bir şey)

"Elle nerse ḫaqında eměr ittě (ÖT, 25)."

"Bir şey hakkında emir verdi (ÖT, 25)."

elle ni (herhangi bir şey)

"–Vallah, bekěm, bělmiyorěm, işte uturtiyorler arabaya, gitriyorler, soŋra gidiyorěz, herkön buyle, běrěměz ḫasta düşdě,– didě de, elle niden qurqıp bik tiz qaçtı (ÖT, 42)."

–Vallahi, beyim, bilmiyorum, işte oturtuyorlar arabaya, getiriyorlar, sonra gidiyoruz, her gün böyle, birimiz hasta düştü, dedi de, bir şeyden korkup çabucak kaçtı (ÖT, 42).”

elle nindiy (her nasılsa, bir şekilde)

“Koroleva Peterburgtağı elle nindiy yarlı aristokrat familiyasěněŋ qızı (ÖT, 67).”

“Koroleva, Petersburg’daki herhangi bir fakir aristokrat ailesinin kızı (ÖT, 67).”

felen (filan)

“–Ġayĕp itmeŋĕz, qartayıldı, onıtılġan, felen,– didĕ (ÖT, 28).”

“Utanmayın, yaşlanıldı, unutulmuş filan dedi (ÖT, 28).”

qaybĕr (bazı, kimi)

“Qaybĕrlerĕ: höcüm başlanġaç ta törĕklerge küçerge kirek, diyler (ÖT, 66).”

“Bazıları: Hücum başladığı zaman Türklerin tarafına geçmek gerek diyorlar (ÖT, 66).”

3.2.5.5. Fiil

Bir kelime türü olarak fiil ile ilgili muhtelif tanımlar vardır. Fiiller hareketleri karşılayan kelimelerdir. Fiil kök ve gövdeleri mânâlı, fakat isimler gibi tek başına kullanılmayan dil birlikleridir (Gülensoy 2010:558). Doğan Aksan (2003:98), eylemlerin bir devinme, bir oluş, bir kılınış ya da bir durum gösteren sözcükler olduğunu belirtir. M.Kaya Bilgegil (2009:253), gerçek veya itibari varlıklarla niteliklere bağlanmak şartıyla bir eylemin zaman içinde vuku bulup bulmamasıyla ilgili haber yahut dileği veya -eylem söz konusu edilmeksizin- gerçek ve itibari varlıklarla nitelikler hakkında verilen hükmü ifade eden kelimelerin fiil adını aldığını ifade eder. Günay Karaağaç (2013:431), varlıktaki değişime eylem denildiğini, değişimin sürecinin ise zaman olarak adlandırıldığını belirtir. Kişi veya nesnenin işini, hareketini, hâlini, durumunu bildiren sözler fiil olarak adlandırılır (Safiullina ve Zekiyev, 2006:293). Fiil, nesnenin işini, durumunu süreç tarzında bildiren ve

olumluluk-olumsuzluk, çatı, kılınış ulamı (Tat. aspektual'lĕk, derece kategoriyesĕ), kip, zaman, tekil-çoğul kişi ile çekimlenen kelime türüdür (Tumaşeva 1978:107). Z.M.Veliullina vd. (1972:94), Arap dilinden alınan linguistik bir terim olan fiilin Tatarcanın leksik-semantik mânâlı, gramer kategorileri ve sentaktik fonksiyonları yönünden en zengin ve girift söz gruplarından biri olduğunu belirtip fiilin umumî leksik-semantik mânâsının hareket düşüncesini bildirmek olduğunu belirtip diyalektik materyalizmin bu düşünceye tabiatta ve kişilik dünyasındaki bütün değişimleri ve süreçleri dâhil ettiğini ifade eder. V.N. Ḫangildin (1959:156) ise fiilin iş veya durum bildiren, olumluluk-olumsuzluk, çatı, zaman ve kişi, sayı kategorilerinde kullanılan söz grubu olduğunu belirtir. Kısacası fiiller hareketleri karşılayan kelimelerdir (Ergin, 1994b:315).

Eserde yer alan fiillere dair sayısal veriler ve bu sözcüklerin hangi dile ait oldukları ile ilgili bilgiler aşağıdaki gibidir:

Öyge Taba Adlı Metinde Kullanılan Fiiller					
Diller	Farklı Sözcük Sayısı	Yüzdelik Oranı		Metinde Kaç Kez Kullanıldığı	Yüzdelik Oranı
Kazan-Tatar Türkçesi	698	%94,965		5490	%98,387
Alıntı Kelimeler ve Alındıkları Diller					
Fransızca	1	%0,136		2	%0,035
İki Farklı Dilden Oluşan Karma Yapılı Kelimeler					
Arapça + KTT	22	%2,993		65	%1,164
Farsça + KTT	11	%1,496		19	%0,340
Rusça + KTT	3	%0,408		4	%0,071
Toplamlar	**735**	**%100**		**5580**	**%100**

Tablo 28. Eserde Yer Alan Fiiller ile İlgili Veriler

Eserde yer alan toplam 19.135 adetlik kelime sayısı içinde toplam sayıları 5580 olan fiillerin oranı %29,16; üslûba doğrudan etki eden 15.613 adetlik kelime kadrosu içinde ise %35,73'tür. Öyge Taba adlı eser, yer yer cephe hattını da tasvir eden tarihsel içerikli bir roman olup eserin anlatımı hareketli bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı eserde çok sayıda fiil kullanılmıştır denilebilir. Romanda 735 adet farklı fiil toplam olarak 5580 kez kullanılmıştır. Eser incelenirken fiillerin çekimli şekilleri ile birlikte isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil çekimli bütün şekilleri birlikte ele alınmıştır.

Eserde en yoğun şekilde kullanılan ilk yirmi fiil ve bu fiillerin sıklık frekansları aşağıdaki gibidir:

bět-	-38-	bar-	-89-
qara-	-50-	çıq-	-91-
ittěr-	-53-	kit-	-121-
kěr-	-56-	tor-	-161-
ěşle-	-59-	i-	-169-
söyle-	-64-	it-	-190-
kür-	-71-	di-	-192-
běl-	-72-	al-	-202-
qal-	-79-	kil-	-203-
bir-	-87-	bul-	-337-

Burada yer alan “bul-, kil-, al-, it-, i-, tor-, kit-, çıq-, bar-, bir-, qal-, běr-, kür-” fiilleri yardımcı fiil işlevinde de kullanılabilen fiillerdir. Burada yer alan “al-” ve “běl-” fiillerinin yüksek kullanım oranları bu fiillerin hem yardımcı fiil hem de iktidarî fiil olarak kullanılmaları ile de doğrudan ilgilidir.

Eserde 181 farklı yardımcı fiile yer verilmiş ve bunlarla birlikte 785 birleşik fiil kurulmuştur. Eserde en yoğun şekilde kullanılan yardımcı fiiller ve kullanım sıklıkları şöyledir: totın- (24 kez), kit- (26 kez), kil- (29 kez), qal- (32 kez), tor- (66 kez), bir- (67 kez), bul- (103 kez), al- (104 kez), it- (191 kez; it-: 150, itěl-: 31, ittěr-: 10 kez). Eserde 104 kez yer verilen “al-” fiili 80 kez yeterlik birleşik fiili olarak kullanılmıştır. Kazan-Tatar Türkçesinde yeterlik birleşik fiili olarak “al-” yardımcı fiili ile birlikte “běl-” yardımcı fiiline de 9 kez yer verilmiştir.

3.2.5.5.1. Fiil Çekimi

Fiil çekimi, fiil kök ve gövdesine çekim eki getirilmesi demektir ve fiil çekiminde kök veya gövde, şekil ve zaman eki ile şahıs ekinden oluşan en az üç unsur yer alır. Fiil çekimi ile hareket, şekil, zaman ve şahıs olmak üzere en az dört şey ifade edilir (Ergin, 1994b:315).

3.2.5.5.1.1. Şahıs Ekleri

Tatar Türkçesinde şahıs ekleri konusu üç ana başlık altında ele alınıp incelenmektedir. Birinci gruptaki ekler zamir menşeli olanlar, ikinci gruptakiler iyelik şahıs ekleri ve üçüncü gruptakiler ise emir şahıs ekleridir.

3.2.5.5.1.1.1. Zamir Menşeli Şahıs Ekleri

Tatar Türkçesinde bu ekler öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zaman çekimlerinde kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014:43).

	Teklik	Çokluk
1.Kişi	: -mın/měn; -m	-bız/běz
2.Kişi	: -sın/-sěn	-sız/-sěz
3.Kişi	: Ø	-lar/-ler

3.2.5.5.1.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Bu ekler görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014:43).

	Teklik	Çokluk
1. Kişi:	-m	-q/-k
2. Kişi:	-ŋ	-ġız/-gěz
3. Kişi:	Ø	-lar/-ler

3.2.5.5.1.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Kişi:	-ıym/-iym	-ıyq/-iyk
2. Kişi:	Ø	-(ı)ġız/-(ě)gěz
3. Kişi:	-sın/-sěn	-lar/-ler

3.2.5.5.1.1.4. Olumsuzluk Eki

Fiillerin olumsuz çekimi Türkiye Türkçesi ile paralel bir biçimde "-ma/-me" ekleri ile yapılır. Şimdiki zamanda olumsuzluk ekinin ünlüsü daralır. Geniş zamanın ikinci ve üçüncü şahıslardaki olumsuzu "-mas/-mes" ekleri ile yapılır. İstek kipinin olumsuzu için "kilmiy" ve "yuq" kelimeleri kullanılır. Gereklilik kipinin olumsuzu ise "-masqa/-meske" ekleri ile yapılır (Buran ve Alkaya, 2014:44).

"Ul cawap taba almadı (ÖT, 22)..."
"O, cevap bulamadı (ÖT, 22)…"

"Tatar gezitelerěndegě sugış ḫaqındağı qaraşmı irěk birmedě, tatarça yazġan ḫatı Rusçasına tamam başqa bulıp çıġaçaq buldı (ÖT, 23)..."
"Tatar gazetelerindeki savaş hakkındaki bakış mı izin vermedi, Tatarca yazdığı mektubu Rusçasından büsbürün farklı olacaktı (ÖT, 23)..."

"Ni barın bělmiysězměni (ÖT, 24)?"
"Ne olduğunu bilmiyor musunuz (ÖT, 24)?"

"Şul mes'eleně açıp birěrge miŋa yerdemde bulına almassızmı?– iken (ÖT, 38)?"
"Şu meseleyi çözmek için bana yardımda bulunamaz mısınız acaba (ÖT, 38)?"

3.2.5.5.1.1.5. Fiil Çekiminde Soru Eki

Tatar Türkçesinin fiil çekiminde soru eki "-mı/mě" şeklinde olup bu ekin yuvarlak ünlülü şekli yoktur. Türkiye Türkçesinden farklı olarak bu ek bitişik yazılır (Buran ve Alkaya, 2014:44; Şayhulov, 1991:1095).

3.2.5.5.2. Şekil ve Zaman Ekleri

3.2.5.5.2.1. Basit Çekim

3.2.5.5.2.1.1. Bildirme Kipleri

Bildirme kipleri başlığı altında görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman alt başlıkları yer alır.

3.2.5.5.2.1.1.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra "-ġan/-gen", tonsuz ünsüzlerden sonra ise "-qan/-ken" şeklindedir. Olumsuz şekli "-ma/-me" olumsuzluk eki ile yapılır (Buran ve Alkaya, 2014:44).

"Sĕbĕrge ciberděler, ul ḫurlanġan (ÖT, 24)..."
"Sibirya'ya gönderdiler, o aşağılanmış (ÖT, 24)..."

"Şefqat' çişmesěnĕŋ aġuwı elĕ haman tuqtamaġan (ÖT, 32)."
"Şefkat çeşmesinin akışı hâlâ durmamış (ÖT, 32)."

"Ul ni ĕşlegen diy, bĕzge kilgende, bar da qara urıs (ÖT, 32)!"
"O ne yapmış ki, bize gelince hepsi de kara Rus (ÖT, 32)!"

"Ġomum mes'ele ḫaqında mözakere bĕtmegen idĕ, ingliz süz aldı (ÖT, 48)."
"Umum mesele hakkında müzakere bitmemiş idi, İngiliz söz aldı (ÖT, 48)."

"Alaynıŋ bötĕn aŋlı, imanlı zabıtı, aŋlı ġaskerĕ mĕne şul fikĕr bĕrle canlanġan, mĕne şunı tizrek buldırır öçĕn bötĕn köçĕ, quwetĕ bĕrle ayaqqa qalıqqan idĕ (ÖT, 78)."
"Alayın bütün akıllı, imanlı zabiti, akıllı askeri işte şu fikir ile canlanmış, işte şunu çabucak gerçekleştirmek için bütün gücü, kuvveti ile ayağa kalkmış idi (ÖT, 78)."

“Seġat’ elĕ soŋ bulmasa da, zal temam tulġan, uyın başlanırġa waqıt citken idĕ (ÖT, 35).”

“Saat geç olmasa da salon tamamen dolmuş, oyunun başlama vakti gelmiş idi (ÖT, 35).”

“Kilĕp tĕntüw yasaġannar, bĕrnerse de tapmaġannar, lekin bĕr ikĕ-öç mĕŋ törĕk lirası tapqannar (ÖT, 38).”

“Gelip arama yapmışlar, hiçbir şey bulamamışlar, lakin bir iki üç bin Türk Lirası bulmuşlar (ÖT, 38).”

3.2.5.5.2.1.1.2. Görülen Geçmiş Zaman

Türkiye Türkçesi ile aynı şekilde ünlü ve tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra “-dı/-dĕ”, tonsuz ünsüz ile bitenlerden sonra ise “-tı/-tĕ” şeklindedir. Bu ekin yuvarlak ünlülü şekli yoktur. Olumsuz şekillerde “-ma/-me” eki kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014:45).

“Şunıŋ öçĕn Rusiyeneŋ törlĕ ḫalıqlarınnan tuplanġan anıŋ alayı aylar buyı ḫezĕrlendĕ, köçlendĕ we şul uynıŋ artınnan polkovnik Timĕrġaliyev te bik küp quwdı we bik küp ḫĕzmet sarıf ittĕ (ÖT, 23).”

“Şunun için Rusya’nın çeşitli halklarından toplanan onun alayı aylar boyu hazırlandı, güçlendi ve şu düşüncenin ardından Miralay Demirali de çok çalıştı ve pek çok hizmet sarf etti (ÖT, 23).”

“Lekin bolar barısı da Timĕrġalineŋ keyĕfĕn bozdı hem de anıŋ planın da çuwalttı (ÖT, 76).”

“Lakin bunların hepsi de Demirali’nin keyfini bozdu ve planını da altüst etti (ÖT, 76).”

“Feride küpten meġ‘lüm nerseně tıŋlaġan kĕbĕk irĕnĕp kĕne tıŋladı da irĕnĕp kĕne cawap birdĕ (ÖT, 79).”

“Feride çoktan bildiği şeyi dinlemiş gibi istemeyerek dinledi ve istemeyerek cevap verdi (ÖT, 79).”

"Öç kön üttě – biş tup atıldı (ÖT, 81)."

"Üç gün geçti, beş top atıldı (ÖT, 81)."

3.2.5.5.2.1.1.3. Şimdiki Zaman

Kazan-Tatar Türkçesinde şimdiki zaman için "-a/-e" ve "-ıy/-iy" ekleri kullanılır (Ercilasun vd., 1991:1092; Zekiyev vd. 2002:122). Şimdiki zaman çekimlerinde "-a" ile biten fiillerde "a>ı" değişmesi; "-e" ile biten fiillerde ise "e>i" değişmesi görülür (Ercilasun vd., 1991:1092).

"–Bělmiym, polkovnik, miněm wöcdanım şulqader ġazaplana, běr süz eyte almıym (ÖT, 63)."

"–Bilmiyorum, miralay, o kadar vicdan azabı çekiyorum ki bir söz söyleyemiyorum (ÖT, 63)."

"–Polkovnik, min wöcdan ġazabı běrle yoqlıy almıym, sataşam. Küz aldıma törěk üləklerě kile (ÖT, 64)."

"–Miralay, ben vicdan azabından uyuyamıyorum, kâbuslar görüyorum. Gözümün önüne Türk ölüleri geliyor (ÖT, 64)"

3.2.5.5.2.1.1.4. Geniş Zaman

Geniş zaman "-ar/-er, -ır/-ěr, -r" ekleri ile yapılır. "-r" eki ünlülerden sonra gelir. Geniş zamanın olumsuzu "-mas/-mes" ekleri ile yapılır (Buran ve Alkaya, 2014:46). Geniş zaman ifadeli cümleler bağlam içinde şimdiki zaman veya gelecek zaman ifadesi de taşıyabilir.

"Suğış bulsa, yaralılarnı qararmın, kěm bulsa da bit sězneŋ ġaskerde törěk balası (ÖT, 55)."

"Savaş olursa yaralılara bakarım, zaten sizin askerleriniz de Türk çocukları (ÖT, 55)."

"–Běz elě, polkovnik, sězge muzıka uynarmız dip tora iděk, kiteseż de měni (ÖT, 56)?"

"Biz, miralay, size biraz müzik çalarız diye düşünüyorduk, gidiyor musunuz (ÖT, 56)?"

"Qalġannar bit bězge leġ'net uqır (ÖT, 64)…"

"Kalanlar bize lanet okur (ÖT, 64)…"

"Lekin küběsě sězden bu höcüm planın östěne almas, alay itěp, bolay itěp bězněŋ ġaskerně çittegě frontqa küçěrtěrge tırışır, dip kötkeŋner iken (ÖT, 67)."

"Lakin çoğu sizden bu hücum planını yerine getirmez, öyle veya böyle yapıp bizim askeri cephenin kenarındaki bir alaya nakletmeye çalışır, diye bekliyorlarmış (ÖT, 67)."

"Rusçaġa da tercěme itělmesmě, běz aŋlamadıq (ÖT, 48)."

"Rusçaya da tercüme edilemez mi, biz anlamadık (ÖT, 48)."

3.2.5.5.2.1.1.5. Gelecek Zaman

Gelecek zaman "-açaq/-eçek" eki ile yapılır. Ünlü ile biten fiillerde araya "-y-" ünsüzü girer. Olumsuz şekli için "-ma/-me" ekleri kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014:46).

"Polk, aq bayraq küterěp, Aqsaq Timěr marşın uynap, törěk (ÖT, 77) ġaskerěne quşılaçaq we qulındağı bötěn köçně törěkler iḫtıyarına bireçek (ÖT, 78)."

"Alay ak bayrak kaldırıp Aksak Timur Marşını çalarak Türk (ÖT, 77) askerine katılacak ve elindeki bütün gücü Türklerin ihtiyarına verecek (ÖT, 78)."

"Kitsem, bu miněm öçěn bötěn (ÖT, 79) ġoměrěme běr qara tap bulaçaq. Bötěn ġoměrěme wöcdanım cereḫetlě qalaçaq (ÖT, 80)…"

"Gitsem, bu benim için bütün (ÖT, 79) ömrüm boyunca bir kara leke olacak. Bütün hayatım boyunca vicdanım yaralı olarak kalacak (ÖT, 80)…"

“Hiçběr waqıt Rusiye erkyaně ḫerbě ġaskeriy wazıyfaların běrsěne yökletkende (ÖT, 49) ingliz kommivoyajerlarınıŋ fikěrěn soramayaçaqtır,– didě we şul ‘kommivoyajer’ digen süzně běr-ikě mertebe tekrarladı we inglizněŋ yözěne, küzěne tutırıp qaradı (ÖT, 50).”

“Hiçbir zaman Rusya erkân-ı harbi askerî görevleri bir kişiye verirken (ÖT, 49) İngiliz simsarlarının düşüncesini sormayacaktır dedi ve şu ‘simsar’ sözünü bir iki defa tekrarladı ve İngiliz’in yüzüne, gözüne sertçe baktı (ÖT, 50).”

3.2.5.5.3. Tasarlama Kipleri

Tasarlama kipleri başlığı altında emir, şart, istek ve gereklilik kipleri yer alır.

3.2.5.5.3.1. Emir Kipi

Tatar Türkçesinde emir kipi ikinci ve üçüncü şahıslar için söz konusudur ve emir kipinde her şahıs için ayrı bir ek vardır. Emir kipinin olumsuz şekli için “-ma/-me” ekleri kullanılır (Tumaşeva, 1978:129-130).

	Teklik	Çokluk
2.Kişi:	Ø	-ıġız/-ěgěz
3.Kişi:	-sın/-sěn	-sınnar/-sěnner

“–Uġılım, küzlěgěm yuq iken, uqı elě (ÖT, 31)!”
“–Oğlum, gözlüğüm yokmuş, oku lütfen (ÖT, 31)!”

“–Çeyge reḫim itěgěz!– dip ayaqqa tordı (ÖT, 33).”
“–Çaya buyrun diyerek ayağa kalktı (ÖT, 33).”

“–Měne monnan çıq ta, üzěŋ ışanġan efiser, unter efiser kěběk ġaskerněŋ aŋlıraqların cıy da, běrkěmge de bělgěrtmeyěnçe, şul meqaleně uqı. Şundağı süzlerge fikěrně ěşlet, lekin geziteně minnen alġanınŋnı söyleme (ÖT, 64)!”

"–O halde buradan çık ve kendi inandığın subay, astsubay gibi askerin akıllı olanlarını topla da, hiç kimseye sezdirmeden, şu makaleyi oku. Orada söylenen sözleri anlamaya çalış lakin gazeteyi benden aldığını söyleme (ÖT, 64)!"

"Şunı, zinhar, uqıp, fikěrěŋězně söylep, mömkěn bulsa, tercěme ittěrěp ciberěŋěz elě; sězde bit anda těl běle torġan efiserler bar (ÖT, 25)..."

"Şunu, lütfen, okuyup fikrinizi söyleyerek mümkün olsa tercüme ettirip gönderiniz; sizin orada dil bilen zabitler var (ÖT, 25)…"

3.2.5.5.3.2. Şart Kipi

Tatar Türkçesinde şart kipi "-sa/-se" ekleri ile yapılır. Şart kipinin olumsuz şekli için "-ma/-me" olumsuzluk ekleri kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014:47). Bütün fiil çekimleri ile bağımsız birer cümle yapılabilir, ancak şart çekimi bu kuralın dışındadır. Şart çekimi ile bağımsız bir cümle kurulamaz, ancak yargı bildirmeyen bağlı bir cümle kurulabilir ve şart kipi bu özelliği ile diğerlerinden ayrılır.

"Monda miŋa öç yılġa ġaskeriy quwetně birseler, min kürsetěr iděm (ÖT, 27)..."

"Burada üç yıllığına askerî yetkiyi bana verseler ben gösterirdim (ÖT, 27)..."

"Ul anı söydě, üzěne-üzě iq'rar ite almasa da, ul anı söydě (ÖT, 56)."

"O onu sevdi, kendi kendine ikrar edemese de o onu sevdi (ÖT, 56)."

"Comġa könsěz yulġa çıġa almıym, waqıtıŋ bulsa, köt (ÖT, 58)."

"Cuma günü gelmeden yola çıkamıyorum, vaktin varsa bekle (ÖT, 58)."

"Timěrġali türen kitüwge küpmě waqıt barlığın soraştı da, bufetqa kěrěp, Arıslan Ülmes uğılına, Esma ẖanımġa, Ferideně Söyěm běrle ciberseler, bötěn mes'üliyetně üz üstěne alaçağın, üz balası kěběk möġamele iteçegěn, qaywaqıt çaqırsalar, şunda qaytaraçağın beyan ittě (ÖT, 60)."

"Demirali trenin hareketine ne kadar vakit kaldığını sordu ve büfeye girip Arslan Ölmezoğlu'na, Esma Hanım'a Feride'yi Süyüm ile birlikte gönderirlerse

bütün sorumluluğu kendi üstüne alacağını, kendi çocuğu gibi muamele edeceğini, ne zaman çağırırlarsa hemen geri göndereceğini beyan etti (ÖT, 60)."

"Bu meqaleně bit bězněŋ ġasker uqısa, běz Aya Sufiyege terě taġarġa barmıymız, diyüw iḫtimalı bar (ÖT, 63)."

"Bu makaleyi bizim asker okusa, biz Ayasofya'ya haç takmaya gidiyoruz deme ihtimali var (ÖT, 63)."

"Söal'lerěněŋ běrsěne de qaneġat'lenděrěrlěk cawap taba almasa da, Ferideněŋ zurlığına, böyěklěgěne küŋělěnnen baş iydě (ÖT, 80)."

"Sorularının birine de tatmin edici cevap bulamasa da Feride'nin büyüklüğüne, yüceliğine gönlünden saygı duydu (ÖT, 80)."

"Ul anda ni bulaçağını bělmese de, rus suġışı ḫaqındağı hemşirelerněŋ tormışınıŋ bik tatsız, temsěz ikeněŋ bělse de, anı elle nerse östěredě, aŋlaşmağan běr köç anı şunda taba ěttě, törttě (ÖT, 56)."

"O orada ne olacağını bilmese de, Rus savaşı hakkındaki hemşirelerin hayatının çok bahtsız, çok kötü olduğunu bilse de bir şey onu teşvik etti, anlaşılmayan bir güç onu oraya doğru itti, dürttü (ÖT, 56)."

3.2.5.5.3.3. İstek Kipi

Kıpçak Türkçesinde doğrudan doğruya istek (temennî, iltizamî, optatif) ifade denen bir kip yoktur (Karamanlıoğlu, 1994:133; Öner, 1998:198). Bunun için, söz konusu fiilin isim şeklinin yardımcı fiil ile çekimine başvurulur (Öner, 1998:198). Tatar Türkçesinde istek kipinin iki farklı yapılış şekli vardır.

3.2.5.5.3.3.1. "-ası/-esě + kile" Şekilli İstek Çekimi

İstek kipi çekiminde belli bir ekin olmadığı Tatar Türkçesinde bu kipin kuruluşu esnasında yardımcı fiillerden yararlanılır. İstek kipinin ilk şeklinde "-ası/-esě" ekinin üzerine "kile" (geliyor; kil-: gel- fiilinden) sözcüğü getirilir ve şu şekilde

kurulur: *Fiil + -ası/-esĕ + iyelik ekleri + kile*. Kipin olumsuz şekli ise *Fiil + -ası/-esĕ + iyelik ekleri + kilmiy* şeklinde yapılır (Buran ve Alkaya, 2014:48).

"Polkovnik Söyĕmge mes'eleně aŋlatmaġan bulġanġa, aŋlatası kilmegenge, Feridege Söyĕmneŋ başqa ġına üzĕne kilĕrge ḫeber ciberdĕ we anı köte-köte ĕşĕnde dewam ittĕ (ÖT, 79)."

"Miralay, Süyüm'e meseleyi anlatmamış olduğundan, anlatmak istemediğinden, Feride'ye, Süyüm olmaksızın kendi yanına gelmesi için haber yolladı ve onu beklerken işine devam etti (ÖT, 79)."

"Bolay çığıp kitesĕ kilmegenge, Timĕrġali de qaldı (ÖT, 56)."
"Böyle çıkıp gitmek istemediği için Demirali de kaldı (ÖT, 56)."

"Sinĕŋ de helaq buluwıŋnı küresĕm kilmiy", – dimekçĕ buldı (ÖT, 22)."
"Senin de helak oluşunu görmek istemiyorum demek istedi (ÖT, 22)."

3.2.5.5.3.3.2. "-maqçı/-mekçĕ" Ekli İstek Çekimi

Fiillerin üzerine "-maqçı/-mekçĕ" eklerinin getirilmesi yolu ile yapılan bu tür istek çekiminin olumsuz şekli ise "tügĕl" (değil) kelimesi ile "-maqçı/-mekçĕ tügĕl" şeklinde yapılır (Buran ve Alkaya, 2014:48).

"Ul bĕraz ĕş bĕrle meşġul' bulmaqçı buldı. Şunıŋ bĕrle qara fikĕrlernĕ quwmaqçı buldı (ÖT, 22)."

"O biraz iş ile meşgul olmak istedi. Böylece karanlık düşünceleri dağıtmak istedi (ÖT, 22)."

"Mĕne ḫezĕr tesbiḫnĕ doşmannar sütĕp ciberĕr öçĕn anıŋ bismillasın yuġaltmaqçı bulalar, anı beylegen cĕbĕn özĕp-özĕp ırġıtmaqçı, astındağı töymelernĕ ayırım-ayırım bĕrer töyme köyĕnçe gĕne qaldırmaqçı bulalar (ÖT, 69)."

"İşte şimdi tespihi koparıp dağıtmak için onun imamesini yok etmek istiyorlar, onu bağlayan ipi koparıp atmak, altındaki tespih tanelerini ayrı ayrı birer tespih tanesi şeklinde bırakmak istiyorlar (ÖT, 69)."

3.2.5.5.3.4. Gereklilik Kipi

Kazan-Tatar Türkçesinde gereklilik kipinin iki farklı yapılma şekli vardır.

3.2.5.5.3.4.1. "-rġa/-rge + kirek" Şekilli Gereklilik Kipi

Fiil köküne mastar eki "-rġa/-rge + kirek" kelimesi getirilerek yapılır. Gereklilik kipinin olumsuzu yapılırken "-rġa/-rge" eklerinin olumsuz şekilleri olan "-masqa/-meske" ekleri ile "kirek" (-masqa/-meske kirek) sözcüğü kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014:47).

"–Barısını bětěrĕrge kirek idĕ, bĕzneķĕler yomşaq (ÖT, 26)."
"Hepsi yok edilmeli idi, bizimkiler yumuşak (ÖT, 26)."

"–Bĕzge felen yul açıq bulırġa kirek (ÖT, 49)."
"–Falan yol bizim için açık olmalı (ÖT, 49)."

"Bĕzge Aya Sufiyege terĕ taġarġa kirek, çönki ştabnıŋ emĕrĕ şul (ÖT, 63)."
"Biz Ayasofya'ya haç takmalıyız, çünkü karargâhın emri şu (ÖT, 63)."

"– Bu mes'eleneĕ niçĕk bulsa da çitke çıġarmasqa kirek, bĕzneŋ ġasker ĕçĕnde şundıy ağım barlığı ştabqa bĕlĕndĕmĕ – ḫezĕr bĕzneĕ monnan alalar (ÖT, 75)."
"Bu mesele dışarıya aksettirilmemeli, bizim askerlerimiz arasında böyle bir hareketin varlığından karargâhın haberi olursa derhal bizi buradan alırlar (ÖT, 75)."

3.2.5.5.3.4.2. "-rġa/-rge + tiyĕş" Gereklilik Kipi

Gereklilik kipinin ikinci yolu ise "-rġa/-rge + tiyĕş" şeklindedir. Bu tipteki gereklilik kipinin olumsuzu yapılırken "-rġa/-rge" eklerinin olumsuz şekilleri olan "-masqa/-meske" ekleri ile "tiyĕş" (-masqa/-meske tiyĕş) sözcüğü kullanılır (Buran ve Alkaya, 2014:47).

"Törĕk erkyaneĕ ḫerbĕnde şul plan bulırġa tiyĕş (ÖT, 45)!"

"Türk erkân-ı harbinde şu plan olmalı (ÖT, 45)!"

"Sin şul antıŋ buyınça anı da ḫerbiy meḫkemege cibertĕrge tiyĕş (ÖT, 63)!"

"Sen şu yeminine göre onu da askerî mahkemeye göndermelisin (ÖT, 63)!"

"Mĕne bĕz bügĕn-irtege qarşımızdaġı törĕk ġaskerĕn kisĕp, suyıp, artımızdan kile torġan rus köçĕne yul açarġa tiyĕş (ÖT, 69)."

"İşte biz bugün yarın karşımızdaki Türk askerini kesip doğrayıp ardımızdan gelmekte olan Rus askerine yol açmalıyız (ÖT, 69)."

"Rusiyeneŋ elege qader böyĕk Rusiye bulıp yeşewĕ öçĕn anıŋ yulına qarşı çıqqan şul Törkiyenĕ urtadan qaldırırġa tiyĕş! Anıŋ awıruw tenĕ alıp ırġıtılıp, Rusiyeneŋ tĕlegeneçe kiŋeyüwĕne hiçbĕr törlĕ uŋaysızlıq yasamasqa tiyĕş (ÖT, 51)!"

"Rusya'nın bugüne kadar büyük Rusya olup yaşaması için onun yoluna çıkan Türkiye ortadan kaldırılmalı! Onun hasta gövdesi alınıp atılmalı, Rusya'nın dilediği gibi genişlemesine hiçbir türlü engel olmamalı (ÖT, 51)!"

3.2.5.6. Edatlar

Edatlar, bağlı bilgilerin ve ilişkilerin adlarıdır (Karaağaç, 2012:52; Karaağaç, 2013:432). Tek başına anlamları olmayan edatlar gramer açısından vazifeli kelimelerdir. Edatların görevi isimler ve fiiller arasında ilişki kurmaktır (Ergin, 1994b:339). Edatlar hiçbir nesne veya hareketi karşılamayıp anlamlı kelimeler ile birlikte kullanılarak onları destekleyen ve gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları şeklinde üç farklı edat türü vardır (Buran ve Alkaya, 2013:269). Öyge Taba adlı eserde yer alan edatlar ve bu sözcükler ile ilgili sayısal veriler ve ait oldukları diller hakkındaki bilgiler aşağıdaki gibidir.

Öyge Taba Adlı Metinde Kullanılan Edatlar					
Diller	Farklı Sözcük Sayısı	Yüzdelik Oranı		Metinde Kaç Kez Kullanıldığı	Yüzdelik Oranı
Kazan-Tatar Türkçesi	27	%84,375		905	%91,137
Alıntı Kelimeler ve Alındıkları Diller					

Arapça	1	%3,125		46	%4,632
İngilizce	1	%3,125		3	%0,302
İki Farklı Dilden Oluşan Karma Yapılı Kelimeler					
Arapça+Tatarca	3	%9,375		39	%3,927
Toplamlar	**32**	**% 100**		**993**	**% 100**

Tablo 29. Eserde Yer Alan Edatlar ile İlgili Veriler

Eserde yer alan toplam 19.135 adetlik kelime sayısı içinde toplam sayıları 993 olan edatların oranı %5,18'dir.

Eserde en yoğun şekilde kullanılan edatlar ve kullanım sıklıkları şöyledir:

aşa -6-
tarafınnan -6- [Ar.+Tat.]
ük -8-
uq -9-
buyınça -10-
elĕ -10-
qına -16-
kene -19-
başqa -25-
taba -29-
ḫaqında -32- [Ar.+Tat.]
qader -46- [Ar.]
bit -48-
gene -48-
qarşı -54-
soŋ -55-
ġına -62-
öçĕn -128-
kĕbĕk -149-
bĕrle -192-

3.2.5.6.1. Ünlemler

Bir duyuşu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazen tek başına anlatmaya ve bir kimseye seslenmeye yarayan kelimelere *ünlem* (interjection) adı verilir (Banguoğlu, 2011:396). Sözlüklerin içeriğinde yer alan müstakil birimler olan ünlemler dilde farklı duyguları ifade etmek için kullanılırlar. Ünlemlerin diğer sözcüklerden bir farkı da genel semantik tabiatları boyunca dilde başka türlü bir leksik grup olarak yaşamalardır. Onların bu farklılıkları da tarihî gelişim süreçleri içinde ortaya çıkmıştır (Ḫangildin, 1959:269-270).

Öyge Taba Adlı Metinde Kullanılan Ünlemler					
Diller	Farklı Sözcük Sayısı	Yüzdelik Oranı		Metinde Kaç Kez Kullanıldığı	Yüzdelik Oranı
Kazan-Tatar Türkçesi	11	%91,666		95	%98,958
Alıntı Kelimeler ve Alındıkları Diller					
İtalyanca	1	%8,333		1	%1,041
Toplamlar	**12**	**% 100**		**96**	**% 100**

Tablo 30. Eserde Yer Alan Ünlemler ile İlgili Veriler

Eserde yer alan toplam 19.135 adetlik kelime sayısı içinde toplam sayıları 96 olan ünlemlerin oranı %0,50'dir. Eserde yer alan ünlemler ve sıklıkları şöyledir:

bravo -1- [İt.]
e -1-
ěmm -1-
isenměšěz -1-
puf -1-
ura -1-
eyde -2-
ene -4-
yuq -6-
elle -9-
eyě -10-
měne -58-

3.2.5.6.1.1. Duygu Ünlemleri

Duygu ve heyecan ifade eden "ah, aḫ, eḫ (eh), uf Alla (Allah'ım), ehe (ha), iḫ (eh), uf (of), ura (sevinme ünlemi), ay-ya (vay be), tfu (tüh), ah-vah, o-ho-ho (beğenme ve şaşırma ünlemi), i (a), ye (ya), bey (vay), hi (ah, vah), ehe (sahi mi)" gibi ünlemlerdir (Buran ve Alkaya, 2014:66).

ura

"Bötěn ruslar qul çaptı, ura qıçqırdı (ÖT, 51)."

"Bütün Ruslar alkışladı, ura diye bağırdı (ÖT, 51)."

3.2.5.6.1.2. Seslenme Ünlemleri

Hitap için kullanılan "allo (hey, seslenme ünlemi), hay, iy (ey), eyde (haydi), hiy (hey), eḫ (ey), ey, hu" gibi ünlemlerdir (Buran ve Alkaya, 2014:66).

eyde (haydi)

"Qaya bunda yalġız yörĕysĕz, eydeŋĕz ştabqa, bötĕn dust-iş anda, sĕzge, fronttan kilgennerge azraq hawa alırġa kirek,– didĕ (ÖT, 40)."

"Niye burada yalnız yürüyorsunuz, haydi karargâha, bütün eş dost orada, size, cepheden gelenlere biraz hava almak gerek, dedi (ÖT, 40)."

3.2.5.6.1.3. Sorma Ünlemleri

Sorma ifade eden "elle (yoksa)" gibi ünlemlerdir (Buran ve Alkaya, 2014:66).

elle (yoksa)

"Elle alar qardeş törĕkneŋ bĕrdenbĕr mösteqıyl' ilĕn izse de yarıy dip uylıysızmı (ÖT, 74)?.."

"Yoksa onlar kardeş Türk'ün biricik müstakil yurdunu ezse de olur diye mi düşünüyorsunuz (ÖT, 74)?.."

3.2.5.6.1.4. Gösterme Ünlemleri

Birini veya bir şeyi göstermek için kullanımına başvurulan "ene (işte), mĕne (işte)" gibi ümlemlerdir (Buran ve Alkaya, 2014:66).

ene (işte)

"–Bar. Ene tĕgĕ qomıq Arıslan, törĕkmen Qaqacan, tĕgĕ dağıstanlı kapitan, ḫaci uġılı, bik küp unterlar, bik küp ġaskeriyler – hemmesĕ ĕçĕnnen yana-köye (ÖT, 64)!"

"–Var. İşte diğer Kumuk Arslan, Türkmen Kakacan, diğer Dağıstanlı Yüzbaşı, Hacıoğlu, pek çok çavuş, pek çok neferin hepsi vicdan azabı çekiyor (ÖT, 64)!"

mĕne (işte)

"–Mĕne bu miném Peterburg tanışlarımnan, sĕzge bĕr yomışı bar,– dip kittĕ (ÖT, 38)."

"İşte bu benim Petersburg'daki tanışlarımdan, sizden bir ricası var, dedi (ÖT, 38)."

3.2.5.6.1.5. Cevap Ünlemleri

Tasdik veya onay ifade eden "eyĕ (evet), yuq (yok, hayır)" vb. gibi ünlemler bu gruba girer (Buran ve Alkaya, 2014:66).

eyĕ (evet)

"Nefisemĕ sin? Eyĕ, Nefise!... (ÖT, 21)"

"Nefise mi sen? Evet, Nefise (ÖT, 21)!"

yuq (yok, hayır)

"Timĕrġali bar da, yuq ta dip cawap birmese de, ermen söylewĕnde hem de üzĕnĕŋ döḫanınıŋ niġ'metlerĕn, zewĕq'-safaların maqtawında dewam ittĕ (ÖT, 35)."

"Demirali hayır veya evet diye cevap vermese de Ermeni konuşmasına ve de kendi meyhanesinin nimetlerini, zevk ve sefalarını övmeye devam etti (ÖT, 35)."

3.2.5.6.2. Bağlaçlar

Cümleyi meydana getiren farklı unsurları ya da birleşik cümleyi oluşturan basit cümleleri birbirine bağlayan yardımcı sözlere bağlaç adı verilir (Safiullina ve Zekiyev, 2006:306; Buran ve Alkaya, 2014:67). Tahsin Banguoğlu (2011:390), *bağlam* (conjonction) olarak adlandırdığı bağlacın söz içinde iki kelimeyi, aynı değerde iki cümle unsurunu, iki yargıyı ve bazen de iki paragrafı bağlamaya yaradığını belirtir. Muharrem Ergin (1994b:341), bağlama edatları başlığı altında incelediği bağlaçların dil birliklerini, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan edatlar olduklarını ifade eder. Eserde yer alan bağlaçlar ile ilgili veriler şöyledir:

Öyge Taba Adlı Metinde Kullanılan Bağlaçlar					
Diller	Farklı Sözcük Sayısı	Yüzdelik Oranı		Metinde Kaç Kez Kullanıldığı	Yüzdelik Oranı
Kazan-Tatar Türkçesi	18	%62,068		592	%78,100
Alıntı Kelimeler ve Alındıkları Diller					
Arapça	4	%13,793		122	%16,094
Farsça	5	%17,241		34	%4,485

İki Farklı Dilden Oluşan Karma Yapılı Kelimeler					
Arapça + KTT	1	%3,448		1	%0,131
Arapça + Farsça	1	%3,448		9	%1,187
Toplamlar	**29**	**% 100**		**758**	**% 100**

Tablo 31. Eserde Yer Alan Bağlaçlar ile İlgili Veriler

Eserde yer alan toplam 19.135 adetlik kelime sayısı içinde toplam sayıları 758 olan bağlaçların oranı %3,96'dır. Üslûba doğrudan etkisi olmayan 2517 kelime içinde ise %30,11'lik paya sahiptirler. Yazar tarafından eserde en çok yer verilen bağlaçlar ve kullanım sıklıkları şöyledir:

ḫetta	-2- [Ar.]	belki	-9- [Ar.+Far.]
tik	-2-	qaysı… qaysı…	-9-
yuġıyse	-3-	hem	-22- [Far.]
elĕ… elĕ…	-3-	bĕrle	-26-
bigrek (te)	-3-	tügĕl	-39-
yeise	-4-	lekin	-54- [Ar.]
çönki	-5- [Far.]	ni	-56-
dimek	-6-	we	-59- [Ar.]
feqat'	-7- [Ar.]	elle	-76-
ye	-8-	de/da/te/ta	-354-

3.2.5.6.2.1. Sıralama Bağlaçları

Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri bağlamaya yarayan bağlaçlardır. Tatar Türkçesinde "hem (ve), bĕlen (ile), de (ve)" gibi örnekleri vardır (Buran ve Alkaya, 2014:67).

hem (ve)

"Kittĕ Qazan hem Estĕrḫan (ÖT, 36)…"

"Gitti Kazan ve Astrahan (ÖT, 36)…"

“İkěnçě könně ul kürşěde tora torġan küŋěllě ermen alaylarınıŋ başına hem de sul qanattaġı kazaçiy polkınıŋ komandirlarına ḫosusıy ḫat yazıp üzěne kilěrge çaqırdı (ÖT, 62).”

“İkinci gün o yakındaki Ermeni alaylarının başına ve sol kanattaki Kazak alayının kumandanlarına hususî mektup yazıp kendi yanına gelmeye çağırdı (ÖT, 62).”

“Qızınıŋ hem de anıŋ běrle běrge taġı běr tatar qızınıŋ hemşire bulıp kilülerěn ḫikeye ittě (ÖT, 68).”

“Kızının ve onunla birlikte bir Tatar kızının daha hemşire olarak geleceklerini haber verdi (ÖT, 68).”

“Yarıy, kitěŋěz, min röḫset birem!– didě hem qeġaz’ge qulın quydı (ÖT, 73)…”

“Peki, gidiniz, ben izin veriyorum dedi ve kâğıdı imzaladı (ÖT, 73)…”

běrle (ile)

“Kiçke taba Tiflisten Söyěm běrle Ferideněŋ çıġuwınnan telegram kilgeně kěběk, Feḫrělislam da ěşně temam caylap, těgělerněŋ běrsěn de totmayınça, běr yalġışlıq bulġan tösěnde mes’eleně ḫel itěp qayttı we bötěn yěgěrmě běr ġasker taġı urınnarına urınlaştı (ÖT, 75).”

“Akşama doğru Süyüm ile Feride’nin Tiflis’ten çıktıklarına dair telgraf geldiği gibi Fahri İslam da işini iyi şekilde yapıp diğerlerinin hiçbirinin yakalanmasına izin vermeden, bir yanlışlık olmuş süsü vererek meseleyi halledip döndü ve yirmi bir askerin hepsi tekrar yerlerine yerleşti (ÖT, 75).”

“Söyěm běrle Feride běrniçe kön soŋ kilěp çıqtı (ÖT, 76).”

“Süyüm ile Feride birkaç gün sonra çıkageldiler (ÖT, 76).”

da / de (ve)

“–Min běr törěk qızı,– didě de yuġaldı (ÖT, 43)…”

“–Ben bir Türk kızıyım dedi ve kayboldu (ÖT, 43)…”

“Röḫset birěŋěz, polkovnik, barıym indě!– didě de polkovnikınıŋ qulın tottı (ÖT, 59).”

“İzin veriniz, miralay, gideyim, dedi ve miralayın elini tuttu (ÖT, 59).”

“Ḫuş, kapitan!– didě de borıldı (ÖT, 74)…”

“Allah’a ısmarladık yüzbaşı, dedi ve döndü (ÖT, 74)…”

“Feride küpten meġ‘lüm nerseně tıŋlaġan kěběk irěněp kěne tıŋladı da irěněp kěne cawap birdě (ÖT, 79).”

“Feride çoktan bildiği şeyi dinlemiş gibi istemeyerek dinledi ve istemeyerek cevap verdi (ÖT, 79).”

3.2.5.6.2.2. Denkleştirme Bağlaçları

Birbirine denk olan veya birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbirleriyle karşılaştıran “yaki (veya), yeise (veya), elle (yoksa)” gibi bağlaçlardır (Buran ve Alkaya, 2014:67).

yeise (veya)

“Bězněkělerněŋ běrsěne bik qatı běr yomrıq oralar, üzlerěne yeise ittifaqçılarına yaŋı běr meydan açalar (ÖT, 44).”

“Bizimkilerin birine çok güçlü bir yumruk vuruyorlar, kendilerine veya müttefiklerine yeni bir meydan açıyorlar (ÖT, 44).”

“Törěk dön’yasınıŋ elě ruslarġa, elě qıtaylarġa, elě ġareplerge, elě farsılarġa ömeçě bulıp yörüwě, yeise üz başına üzě tora başlap, üz bayrağına ḫězmet ite başlawı şunnan başlanaçaq kěběk buldı (ÖT, 57).”

“*Türk Dünyasının kâh Ruslara, kâh Çinlilere, kâh Araplara, kâh Farslara bendelik etmesi veya kendini idareye, kendi bayrağına hizmet etmeye başlaması burada halledilecek gibi oldu (ÖT, 57).”*

“–Arada ştabqa süz yörte torġan yeise mondağı rus efiseleręne ḫeber bire torġannar bar diymě (ÖT, 66)?”

"–Arada karargâha söz taşıyan veya buradaki Rus zabitlerine haber verenler var mı acaba (ÖT, 66)?"

elle (yoksa)

"Küzěněŋ oçı běrle gěne qarap Karapet Karapetıçnıŋ da temamen aynıq ikeněn kürdě, anıŋ aynıqlığınnan könleděmě, elle şul ermenineŋ bötěn şul zur meclěsně idarěsěnnen ḫurlandımı, aŋarġa qarşı cirenüw, ḫurlanuw ḫisěnnen mörekkeb běr awır ḫis biyledě (ÖT, 41)."

"Gözünün ucu ile bakıp Karapet Karapetıç'ın tamamen ayık olduğunu gördü, onun ayıklığından huylandı mı, yoksa şu Ermeni'nin bu büyük meclisi idaresinden horlandı mı, ona karşı iğrenme ve horlanma hissinden mürekkep ağır bir his duydu (ÖT, 41)."

3.2.5.6.2.3. Karşılaştırma Bağlaçları

İki veya daha fazla unsuru, dil birliğini karşılaştırma yolu ile birbirine bağlamaya yarayan edatlardır. Bu grupta yer alan bağlaçlar "ni… ni… (ne… ne), da… da…, hem … hem…, elle… elle… (ya… ya…), kirek… kirek… (gerek… gerek…), qaysı… qaysı… (kimi… kimi…), ye… ye… (ya… ya…), ye… yeise… (ya… ya da….), elě… elě… (kâh… kâh…)" vb. gibidir (Buran ve Alkaya, 2014:67). Öyge Taba adlı eserde Türkiye Türkçesi ile aynı şekilde "ne… ne…" bağlacının da kullanıldığı görülür.

da… da…

"Timěrġali bar da, yuq ta dip cawap birmese de, ermen söylewěnde hem de üzěněŋ döḫanınıŋ niġ'metlerěn, zewěq'-safaların maqtawında dewam ittě (ÖT, 35)."

"Demirali hayır veya evet diye cevap vermese de Ermeni konuşmasına ve de kendi meyhanesinin nimetlerini, zevk ve sefalarını övmeye devam etti (ÖT, 35)."

qaysı… qaysı… (kimi… kimi…)

"Ḫalıq qaysı anda, qaysı bunda taraldı (ÖT, 44)."

"Halkın kimi oraya kimi buraya dağıldı (ÖT, 44)."

ye… ye… (ya… ya…)

"Ye bök, ye çök!.. Ye törĕk, ye rus (ÖT, 74)!"

"*Ya boyun eğdir ya diz çök! Ya Türk ya Rus* (ÖT, 74)!"

ye… yeise… (ya… ya da…)

"Ye bĕz urıs baltasınıŋ sabı bulıp törĕk başına bĕr yomırıq indĕremĕz, yeise şul baltanı, milletĕmĕzneŋ bĕrdenbĕr mösteqıyl' memleketĕ Törkiyeně saqlaw öçĕn, rusqa qarşı çevĕremĕz (ÖT, 70)."

"Ya biz Rus baltasının sapı olup Türk'ün başına bir yumruk indireceğiz ya da şu baltayı, milletimizin yegâne müstaki memleketi Türkiye'yi korumak için, Rus'a karşı çevireceğiz (ÖT, 70)."

ne… ne…

"Ne frantsuzça, ne inglizçe bĕlmegenge, inglizneŋ küzĕn aqaytıp qarawına da kölĕmsĕredĕ, frantsuznıŋ bik küp nezakĕtlerĕne de yılmaydı (ÖT, 47)."

"Ne Fransızca ne İngilizce bilmediği için İngiliz'in gözünü belertip bakmasına da gülümsedi, Fransız'ın pek çok nezaketlerine de tebessüm etti (ÖT, 47)."

elĕ… elĕ… (kâh… kâh…)

"Şularnıŋ elĕ bĕrsĕ artınnan, elĕ bĕrsĕ artınnan quwa-quwa başı arıdı, küzĕ yumıldı, yoqlap kitte (ÖT, 33)."

"Şunların kâh birini kâh diğerini takip ede ede yoruldu, gözü yumuldu, uykuya daldı (ÖT, 33)."

3.2.5.6.2.4. Cümle Başı Bağlaçları

Bu bağlaçlar cümleleri anlam bakımından birbirine bağlarlar. Bu grupta yer alan bağlaçlar "emma (ama), lekin (lakin), welekin (velakin) feqat (fakat), belki, tik (yalnız), çönki (çünkü), eger (eğer), meger (meğer), gerçe (gerçi), eytĕrsĕn (sanki, dersin), elle (yoksa), bigrek te (özellikle), dörĕsregĕ (doğrusu), yağniy (yani), güyaki (güya, sanki)" vb. gibidir (Buran ve Alkaya, 2014:67).

lekin (lakin)

“Tağı ěşliysě ěşler bětmegenge, tağı tuqtap qaldı. Lekin Ferideněŋ ġasker arasındağı ḫörmetěně kürěp běraz qurıqtı (ÖT, 77).”

“Daha yapacağı işler bitmediği için, tekrar durup kaldı. Lakin Feride’nin askerler arasındaki hürmetini görüp biraz korktu (ÖT, 77).”

feqat’ (fakat)

“Ḫatınnar açıldı, edep qaçtı. Feqat’ Mirḫeyder ğěne isěrmedě (ÖT, 41).”

“Kadınlar açıldı, edep kaçtı. Fakat Mirhaydar sarhoş olmadı (ÖT, 41).”

belki

“Belki İděl buyınıŋ uġılı, polkovnik Timěrġaliyev törlě törěk qabilesěnnen cıyılġan atlı ġasker běrle, ikě başlı qara qoş bayrağı astında ikěnçě törěklerge qarşı suġışmağan bulır idě (ÖT, 31).”

“*Belki İdil boyunun oğlu, Miralay Demirali, türlü Türk kabilelerinden toplanmış süvari ile, iki başlı kartal bayrağı altında diğer Türklere karşı savaşmamış olurdu (ÖT, 31).”*

çönki (çünkü)

“–Çönki min Mirḫeyder Timěrġali ğěne tügěl. Çönki min rus urdusınıŋ polkovniği Mirḫeyder Timěrġaliyev (ÖT, 56)!”

“Çünkü ben sadece Mirhaydar Demirali değilim. Çünkü ben Rus ordusunun miralayı Mirhaydar Demiraliyev’im (ÖT, 56)!”

güya

“Ferideněŋ şulqader ġasker ěçěne kěrěp kitüwě, güya monda bötěn ġoměrě buyı torırġa kilgen, běr de kitmeske yirleşken kěběk ḫis qaldıra başladı (ÖT, 76).”

“Feride’nin şu kadar asker içine girip gitmesi, güya burada bütün ömrü boyunca durmaya gelmiş, hiçbir zaman gitmeyecek şekilde yerleşmiş gibi bir his oluşturmaya başladı (ÖT, 76).”

ki

“Ul şul yul tabuwınnan şulqader keyĕflengen idĕ ki, üzĕn-üzĕ yaŋı tuġan bilewsedegĕ bala kĕbĕk ḫis ite idĕ (ÖT, 53).”

“Bu yolu bulmasından o kadar memnun olmuştu ki kendi kendisini yeni doğan beşikteki bala gibi hissetti (ÖT, 53).”

eger (eğer)

“Eger aŋlaşılmaġan yirĕ bulsa, miŋa kilĕŋĕz, lekin ĕşnĕ bik açıq yörtmeŋĕz”–didĕ… (ÖT, 62).”

“Eğer anlaşılmayan yeri olursa, bana geliniz, lakin bu işi çok açık yapmayın, dedi (ÖT, 62).”

elle (yoksa)

“Elle suġış safında qaharmança ülgen uġılıŋ öçĕn şulay cereḫetlendĕŋmĕ (ÖT, 22)?...”

“Yoksa savaş safında kahramanca ölen oğlun için mi şöyle yaralandın (ÖT, 22)?”

bigrek te (özellikle)

“Rusça söylene torġan süzler, bigrek te andaġı bĕr tawışnıŋ bik tanış kĕbĕk buluwı anıŋ diq‘qatĕn celĕp ittĕ (ÖT, 34).”

“Rusça söyleneduran sözler, özellikle de oradaki bir sesin çok tanış gibi olması onun dikkatini celbetti (ÖT, 34).”

3.2.5.6.2.5. Sona Gelen Bağlaçlar

Cümlelerin sonuna gelerek pekiştirme görevi yapan “de, da, ise, tügĕl (değil), lebasa (herhalde)” gibi bağlaçlar bu gruba girer (Buran ve Alkaya, 2014:67).

da

“Baten’ka moy, bolar barı da ĕş (ÖT, 25)!..”

“Kardeşim benim, bunların hepsi de iş (ÖT, 25)!..”

“Sin şul antıŋ buyınça anı da ḫerbiy meḫkemege cibertĕrge tiyĕş (ÖT, 63)!”
“Sen şu yeminin gereği onu da askerî mahkemeye sevk ettirmelisin (ÖT, 63)!”

de

“Polkovnik Timĕrġaliyevnĕ de teq‘diym ittĕler (ÖT, 47).”
“Miralay Demiraliyev’i de takdim ettiler (ÖT, 47).”

“Reis anı yomşatırġa tĕlese de buldıra almadı (ÖT, 49).”
“Reis onu yumuşatmak istese de yapamadı (ÖT, 47).”

yuġıyse (yoksa)

“Solıḫ, yuġıyse, Rusiye ḫarap bulaçaq (ÖT, 50)…”
“Sulh, yoksa Rusya harap olacak (ÖT, 50)…”

tügĕl (değil)

“Ḫezĕr, mulla, uynıy torġan waqıt tügĕl (ÖT, 70).”
“Şimdi, molla, oyun zamanı değil (ÖT, 70).”

3.2.5.6.3. Son Çekim Edatları

Son çekim edatları, isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelime ile cümledeki diğer unsurlar arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil sözcüklerdir (Buran ve Alkaya, 2014:68).

3.2.5.6.3.1. Yalın ve İlgi Hâlinden Sonra Kullanılanlar

Tatar Türkçesinde yalın hal ve ilgi hâlinden sonra kullanılan son çekim edatları şunlardır: bĕlen (ile), öçĕn (için), şikĕllĕ (gibi), kĕbĕk (gibi), sıman (gibi), töslĕ (gibi), aşa (üzerinden), arqılı (vasıtasıyla, yoluyla), çaqlı (kadar), qader (kadar), ḫetlĕ (kadar), buyı (boyu), buyınça (boyunca), buylap (boyunca), sayın (her), sebeplĕ (dolayı, için), turında (hakkında), ḫaqında (hakkında) (Buran ve Alkaya, 2014:68).

öçĕn (için, diye)

"Şul ĕş öçĕn üzĕ bĕrle bĕrge bara torġan doktorġa we anıŋ ipteşlerĕ dürt-biş kĕşĕge şahedetnameler yasattı (ÖT, 53)."

"Şu iş için kendisi ile birlikte gideduran doktora ve onun arkadaşı olan dört beş kişiye şehadetnameler yaptırdı (ÖT, 53)."

"Şunıŋ öçĕn ul yortsız-yirsĕz bala-çaġanı, ḫatın-qızını bunda, tılġa küçĕrtĕrge miŋa röḫset birĕŋĕz (ÖT, 52)!"

"Şunun için o yersiz yurtsuz çoluk çocuğu, kadını kızı buradan cephe gerisine sevk etmek için bana izin veriniz (ÖT, 52)!"

kĕbĕk (gibi)

"Altın kĕbĕk ḫalıq!– didĕ (ÖT, 42)."

"Altın gibi halk, dedi (ÖT, 42)."

"–Min qızım yanında sĕzneŋ kĕbĕk terbiyelĕ bĕr tutaşnıŋ buluwın bik tĕler iděm, lekin bĕlesĕz, tutaş, ul suġış astı (ÖT, 54)."

"Ben kızımın yanında sizin gibi terbiyeli bir kızın olmasını çok ister idim, lakin biliyorsunuz, tutaş, orası savaş meydanı (ÖT, 54)."

töslĕ (gibi)

"Měne üzĕŋĕz töslĕ bulsın idĕ,– didĕ (ÖT, 59)…"

"İşte sizin gibi olsa idi, dedi (ÖT, 59)…"

"İkĕnçĕ könnĕ ġadiy könner töslĕ kĕbĕk ittĕrĕp, polkovnik Timĕrġali irte ük ĕşke kĕrĕştĕ: ġaskernĕ küzden kiçĕrdĕ, atlarġa küz taşladı (ÖT, 65)."

"İkinci günü sıradan günler gibi yapıp Miralay Demirali erkenden işe girişti, askeri gözden geçirdi, atlara göz attı (ÖT, 65)."

aşa (üzerinden)

"Çıŋġızça ittĕrĕp bĕr ḫereket yasap, şimaliy İran, Ḫezer diŋgĕzĕ aşa ütĕp, Törkstanġa barıp kĕrĕr iděm (ÖT, 45)."

"Cengiz gibi bir hareket yaparak Kuzey İran ve Hazar Denizi yolu ile Türkistan'a varıp girer idim (ÖT, 45)."

qader (kadar)

"Anıŋ ḫisabı buyınça ġomumiy höcümge qader elĕ ikĕ atna, yĕgĕrmĕ kön qader waqıt bar idĕ (ÖT, 60)."

"Onun hesabına göre umumî hücuma kadar daha iki hafta, yirmi gün kadar vakit var idi (ÖT, 60)."

buyı (boyu)

"Min, polkovnik, bügĕn tön buyı şunı uyladım, yoqlıy almadım, hiç yulın taba almadım (ÖT, 59)."

"Ben, miralay, bugün gece boyu şunu düşündüm, uyuyamadım, hiçbir yol bulamadım (ÖT, 59)."

buyınça (boyunca)

"–Rusiyeneŋ zurayuwı, kiŋeyüwĕ, bayuwı öçĕn bötĕn dön'yadağı törĕk ḫalqınıŋ, ḫetta bötĕn mösĕlman dön'yasınıŋ bĕrdenbĕr arqa tayanaçağı bulġan Törkiyenĕ bĕtĕrĕrge tiyĕş tabılsa, sin şul antıŋ buyınça şul ĕşnĕ ĕşliy alasıŋ (ÖT, 63)?"

"*Rusya'nın büyümesi, genişlemesi, zenginleşmesi için bütün dünyadaki Türk halkının, hatta bütün Müslüman Dünyasının tek dayanağı olan Türkiye'yi yok etmek gerekli görülse, sen şu yeminin uyarınca bu işi yapabilirsin, öyle mi (ÖT, 63)?"*

"Şul ant buyınça barıp, törĕk milletĕneŋ qalġanın da rus itĕgĕ astına taptarġa kirekmĕ (ÖT, 63)?"

"Şu yemin boyunca gidip Türk milletinin kalanını da Rus çizmesi altında ezmek mi gerek (ÖT, 63)?"

buylap (boyunca)

"İdĕl buylap mĕnĕp tatarnı, nuġaynı rusnıŋ arqasınnan ayaqlandırıp Sĕbĕrnĕ, Uralnı kisĕp bula (ÖT, 45)."

“İdil boyunca yukarı çıkıp Tatar’ı, Nogay’ı Rus’un arkasından ayaklandırıp Sibir’i, Ural’ı koparmak mümkün (ÖT, 45).”

sayın (her)

“Lekin uqıġan sayın yöregĕne elle nerse qadalġan kĕbĕk buldı (ÖT, 22).”

“Lakin her okuduğunda yüreğine bir şey saplanmış gibi oldu (ÖT, 22).”

ḫaqında (hakkında)

“Uġılı, qızı ḫaqında meġ‘lümat aldı (ÖT, 28)”

“Oğlu, kızı hakkında bilgi aldı (ÖT, 28).”

tarafınnan (tarafından)

“Törĕkler tarafınnan bılçıratılġan Aya Sufiyanıŋ paq‘lenüwĕ, bunnan biş yöz yıl ĕlĕk anıŋ başınnan töşĕrĕlgen salibnıŋ yaŋadan taġuw şerefĕ bĕzge tapşırıldı (ÖT, 51).”

“*Türkler tarafından kirletilen Ayasofya’nın temizlenmesi, bundan beş yüz yıl önce onun kubbesinden indirilen haçı yeniden takma şerefi görev olarak bize verildi (ÖT, 51).”*

3.2.5.6.3.2. Yönelme Hâlinden Sonra Kullanılanlar

Tatar Türkçesinde yer alan ve yönelme hâlinden sonra kullanılan bağlaçlar şunlardır: çaqlı (kadar), qader (kadar), ḫetlĕ (kadar), taba (doğru), küre (göre), qaraġanda (göre, nazaran), qaramastan (rağmen), qarşı (karşı) (Buran ve Alkaya, 2014:68).

qader (kadar)

“Ul şunıŋ meġ‘nesĕn bĕle almayınça taŋġa qader yoqlıy almadı (ÖT, 56).”

“O şunun anlamını bilemeyince sabaha kadar uyuyamadı (ÖT, 56).”

“Anıŋ ḫisabı buyınça ġomumiy höcümge qader elĕ ikĕ atna, yĕgĕrmĕ kön qader waqıt bar idĕ (ÖT, 60).”

"Onun hesabına göre genel hücuma kadar iki hafta, yirmi gün kadar vakit var idi (ÖT, 60)."

taba (doğru)

"Öyden bĕrkĕm de işĕkke taba barmadı, işĕk açılmadı (ÖT, 57)."

"Evden hiç kimse kapıya doğru gitmedi, kapı açılmadı (ÖT, 57)."

qaraġanda (göre, nazaran)

"Qızınıŋ bĕrer zurraq ġaileden ikeněn aŋlatsa da, baya ordu marşı uynalġanda yığlaġan qızġa qaraġanda ruḫan temam başqalığın kürsettĕ (ÖT, 43)."

"Kızın yüksek bir aileden olduğunu anlatsa da, biraz önce Ordu Marşı çalındığı zaman ağlayan kıza nazaran ruhen bütünüyle başka olduğunu gösterdi (ÖT, 43)."

qarşı (karşı)

"Bötĕn törĕk mönewwerĕněŋ suġışqa boykotlarına qarşı bĕr ĕş ĕşliy almayaçağın, kiŋ bu ağımġa qarşı yöze almayaçağın sizĕndĕ (ÖT, 57)."

"Bütün Türk münevverlerinin savaşı boykot etmelerine karşı bir iş yapamayacağını, geniş kapsamlı bu akıma karşı yüzemeyeceğini sezdi (ÖT, 57)."

3.2.5.6.3.3. Ayrılma Hâlinden Sonra Kullanılanlar

Bu grupta yer alan bağlaçlar: başlap (itibaren), birlĕ (beri), başqa (başka), arı (sonra), tış (başka), soŋ (sonra), büten (başka), ĕlĕk (önce) (Buran ve Alkaya, 2014:68).

başlap (itibaren)

"Suġışqa bĕz ḫezĕr bötĕn ḫatınnar, imperatritsadan başlap awıl ḫatınnarı, kĕrçĕ ḫatınġa qader ḫilaf (ÖT, 50)!"

"Biz şimdi bütün kadınlar, imparatoriçeden başlayarak köy kadınlarına, temizlikçi kadına kadar hepimiz savaşa karşıyız (ÖT, 50)!"

birlĕ (beri)

"Anıŋ bĕrniçe atnadan birlĕ başında qaynaġan we pişken fikĕrĕ şul idĕ (ÖT, 61)."

"Onun birkaç haftadan beri başında kaynayan ve pişen düşüncesi şu idi (ÖT, 61)."

başqa (başka)

"Üzĕnnen başqa kĕm de bĕlmiy torġan başındaġı plannı, üzĕnĕŋ frontta ĕşlerge dip kistĕrĕp quyġan qararını, şul yeş' qıznıŋ, monda ġına oçratqan yeş' qıznıŋ küŋĕlĕnĕŋ elle nindiy bĕr qırıyı bĕrle sizĕngenĕn bĕldĕ we şul törĕklĕk ĕşĕnde üzĕnĕŋ törĕk ruẖı bĕrle qatışırġa omtıluwın kürdĕ (ÖT, 59)…"

"Kendisinden başka hiç kimsenin bilmediği kafasındaki planı, kendisinin cephede uygulamayı düşündüğü kararını, şu genç kızın, burada karşılaştığı genç kızın gönlünün bir tarafı ile hissettiğini bildi ve şu Türklük işinde kendisinin Türk ruhu ile birleşme çabasını gördü (ÖT, 59)…"

soŋ (sonra)

"İbrahimnan soŋ polkovnik gizlĕ ġaskeriy sĕrlerně yulġa quydı (ÖT, 65)."

"İbrahim çıktıktan sonra miralay gizli askerî sırları düzenledi (ÖT, 65)."

ĕlĕk (önce)

"Hemmesĕ de ĕş-ĕşke citmesten ĕlĕk meydanġa çığıp yuġalıp qaluwdan qurqına, şunıŋ öçĕn tiz-tiz ẖereket iterge tırışa idĕ (ÖT, 78)."

"Hepsi de iş işten geçmeden önce meydana çıkıp kaybolup gitmekten korkuyor, şunun için acele acele hareket etmeye çalışıyordu (ÖT, 78)."

3.2.6. Kelime Grupları

Kelime grubu, birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve anlamında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören dil birliğidir. Bir belirtme, bir yardım, bir tamlama esasına göre kurulan kelime gruplarında genellikle belirten-belirtilen, tamamlayan-tamamlanan, tâbi olan-tâbi olunan, asıl-yardımcı şeklinde iki

unsur yer alır (Ergin, 1994b:372). Günay Karaağaç (2013:443), kelime gruplarını, cümle oluşturmayan söz dizimi birimleri olarak tanımlar.

Kelime grubunun cümlenin bir parçası olduğunu belirten Nicholas Poppe (1963:109-111), cümlede yer alan ve yan yana gelen her iki sözün bir grup oluşturmadığını ifade edip Tatarcada sıralı (coordinate phrases) (Min **awılda hem şeherde** yeşeděm. /Ben köyde ve şehirde yaşadım.) ve zıt (contrastive phrases) (Kön **salqınça, lekin matur**. / Gün soğukça ama güzel.) olmak üzere iki tür kelime grubu olduğunu belirtir.

Ġıybat Alparov (1945:127-129), kelime gruplarına özel bir bölüm ayırmadığı eserindeki tasnifinde tamlamaları cümle unsurlarından biri sayıp sıfatlı tamlama (biş at: beş at) ve iyelikli tamlama (miněm kitabım: benim kitabım) şeklinde alt gruplara ayırır; cümle unsuru sayıp sıfatlara bağlı ögeler olarak belirttiği açıklamalara (açıqlaw) ise "bik ozın kěşě" (çok uzun kişi) gibi örnekler verir. V.N.Ḫangildin (1959:315-316), belli bir düşünceyi anlatmak için kendi içinde bir birlik oluşturan ve en az iki sözden meydana gelen kelime gruplarının, Kayyum Nasırî'den hareketle, istenen anlamı açıklamak için en az iki sözün bir araya gelmesi ile oluşan diziler olduğunu ifade eder. F.S.Safiullina ve M.Z.Zekiyev (2006:324), müstakil anlamlı iki sözün, belirli bir düşünceyi bildirmek için açıklamalı münasebete girmesi ile oluşan yapıya kelime grubu denildiğini belirtir.

3.2.6.1. İsim Tamlaması

İyelik ekli bir isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği başka bir isim unsuru ile kurduğu kelime grubudur (Karahan, 2014:42). İyelik ekli bir isim unsuru ile genitif hâlinde bir isim unsurunun meydana getirdiği bir kelime grubu olan iyelik grubunun her iki unsurunun da isim olan şekline isim tamlaması adı verilir. İsim tamlamalarının tamlayan unsurunun ekli olup olmamasına bağlı olacak şekilde belirlilik-belirsizlik, geçicilik-daimîlik gibi farklılıkları vardır (Ergin, 1994b:381-382). İsim tamlaması, bir adın başka bir ad ile ilişkilendirildiği söz öbeğidir (Karaağaç, 2013:486).

3.2.6.1.1. Belirtili İsim Tamlaması

Hem tamlayanın hem de tamlananın ek aldığı ve iki adın ilişkilendirme yolu ile oluşturduğu kelime grubudur (Karaağaç, 2013:487). Belirtili isim tamlamasının ilk ögesi ilgi, ikinci ögesi iyelik eki alır. İlk ögenin ilgi eki alması ögeler arasındaki ilişkinin geçici olması sonucunu doğurur. Kalıplaşma söz konusu değildir. Ögeler arasında ait olan-olunan, parça-bütün ilişkisi mevcuttur. Kişi ve işaret zamirleri mutlaka ilgi ekli olur. İki öge arasına başka ögeler girebilir. İlgi ekli tamlayan kısmı tamlanandan önce gelir, ancak şiirlerde bu kurala uyulmayabilir. İsim-fiiller ve sıfat-fiiller bu tamlamada kullanılabilir ama zarf fiiller kullanılamaz. Tamlamanın tamlayan veya tamlanan kısmı kendi içinde bir isim tamlamasından oluşabilir (Kerimoğlu, 2014:79-80).

"**Anıŋ küzĕ** kĕçkĕne gĕne öyde yögĕrdĕ (ÖT, 19)."
"Onun gözü küçücük evi etraflıca temaşa etti (ÖT, 19)."

"Trabzonnı alġanda da **anıŋ atlıları** törĕklerneŋ aŋsız höcümnerĕne qarşı tordı "(ÖT, 23)."
"Trabzon'u aldıkları zaman da onun atlıları Türklerin ani hücumlarına karşı durmuştu (ÖT, 23)."

"**Timĕrġaliněŋ ĕçĕ** poşa başladı, açuwı kildĕ "(ÖT, 26)."
"Demirali'nin canı sıkılmaya başladı, kızdı (ÖT, 26)."

3.2.6.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması

Belirtili isim tamlamasından farklı olarak ilk ögesi ilgi eki almayan bir tamlama olup daha genel kavram ve varlıklar ile ilgili olarak kullanılır. İlgi eki olmadığı için ögeler arasındaki bağ güçlüdür ve bu sebeple ögeler arasına sıfat girmez, tamlamanın bütününe gelir. İlgi eki almayan yardımcı öge ana ögeden önce gelir ve ögelerin yeri değişmez. Belirtisiz isim tamlamasında zamirler kullanılmaz, isim-fiiller ve sıfat-fiiller ise görev alabilir. Ögelerinden birisi kelime grubu olabilen bu tamlamada vurgu ilk hecenin üstünde yer alır (Kerimoğlu, 2014:79-80).

"Qaçaqlarğa **yerdem komitesĕ** yasadıq, diy (ÖT, 27)."
"Mültecilere yardım komitesi kurduk, diyor (ÖT, 27)."

"**Törĕk qahwesĕ qunaq bülmesĕ**nde birĕldĕ (ÖT, 30)."
"Türk kahvesi konuk odasında ikram edildi (ÖT, 30)."

"Sotsializmda **millet**, **din ayırması** yuq (ÖT, 32)."
"Sosyalizmde millet, din ayrımı yok (ÖT, 32)."

"**Öy yağı** pıyala işĕkten kĕrgen **ut yaqtısı** anıŋ bülmesĕnde uynadı (ÖT, 33)."
"Ev tarafı cam kapıdan giren aydınlık onun odasında oynadı (ÖT, 33)."

3.2.6.2. Sıfat Tamlaması

Bir isim unsurunun bir sıfat unsuru ile nitelendiği veya belirtildiği kelime grubudur (Karahan, 2014:48; Ergin, 1994b:380). Ġ.Alparov (1945:127), bir isme bağlı olarak kullanılan sıfatların birkaç tanesinin art arda gelebileceğini (bu sarı ikĕ qatlı biyĕk taş yort: bu sarı iki katlı yüksek taş yurt) belirtir. V.N.Ḫangildin (1959:346), sıfat tamlamalarını isim yöneticili sözcük gruplarının içinde inceler. Nicholas Poppe (1961:113) ise sıfat tamlamalarını isim grupları bölümünde ele alıp inceler.

"Tağı **bĕrniçe söal'ler** birdĕ, cawaplar aldı (ÖT, 38)."
"Daha birkaç soru sordu, cevaplar aldı (ÖT, 38)."

"**Divardağı közgĕ** tuqtamadan şaltır-şoltır watıldı, **şĕşelerdegĕ şerablar** yağ'mur kĕbĕk yawdı (ÖT, 43)."
"Duvardaki ayna durmadan paldır küldür kırıldı, şişelerdeki şaraplar yağmur gibi yağdı (ÖT, 43)."

"**Aldındağı mes'eleler**ge üttĕ (ÖT, 52)."
"Önündeki meselelere geçti (ÖT, 52)."

"Anıŋ ḫisabı buyınça **ġomumiy höcüm**ge qader elĕ **ikĕ atna**, **yĕgĕrmĕ kön** qader waqıt bar idĕ (ÖT, 60)."

"Onun hesabına göre umumî hücuma kadar daha iki hafta, yirmi gün kadar vakit var idi (ÖT, 60)."

3.2.6.3. İsim-Fiil Grubu

Bir hareket ismi ile ona bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan kurulan kelime grubudur (Karahan, 2014:55). V.N.Ḫangildin (1959:235-236), bu grubu fiil yönetici gruplar içinde ele alır, anlamı ve gramatik özellikleri yönünden bakıldığı zaman isim-fiil grubunun isim ile fiil arasında, bazı türlerini ise fiil ile hal arasında yer alan bir grup olarak tanımlar. İsim-fiil eklerinin geçmişte daha fazla olmasına rağmen çağdaş Tatarcada bu eklerinin sayısının azaldığını, günümüzde "-(U)w"; "-IrġA" ve olumsuz şekli "-mAsqA" eklerinin bulunduğunu belirtir.

3.2.6.3.1. -(U)w

"Bu ikĕ törĕk illerĕn ayıruw nik kirek soŋ (ÖT, 22)?"

"Bu iki Türk ilini ayırmak niye gerek (ÖT, 22)?"

"Şul telegramnı ḫezĕr ük bĕlgĕrtüw, ḫezĕr ük polkovnikka eytüw wazıyfası dip uylap, telefonġa çaptı (ÖT, 58)."

"Şu telgrafı şimdi bildirmek, şimdi miralaya söylemek vazifesi diye düşünüp telefona koştu (ÖT, 58)?"

"Ḫezĕr sĕzně saqlaw – milliy burıç (ÖT, 80)."

"Şimdi sizi korumak millî görev (ÖT, 80)"

"Lekin bit bolar hemmesĕ – şundıy qollıqlar, rus iḫtıyarında uyınçıq bulıp yeşew bĕtsĕn öçĕn ĕşlene: alar anı aŋlarlar, ġafu iterler (ÖT, 79)."

"Lakin bunların hepsi, böyle kulluklar, Rus ihtiyarında oyuncak olup yaşamak bitsin diye yapılıyor: onlar onu anlarlar, affederler (ÖT, 79)."

3.2.6.3.2. -IrġA

"Min de, polkovnik, şul ěşte, ḫězmetěm az bulsa da, sězněŋ yuldaşıŋız bulırġa těliym (ÖT, 80)…"

"Ben de, miralay, şu işte, hizmetim az olsa da, sizin yoldaşınız olmak istiyorum (ÖT, 80)…"

"Yeşěrěn komite cıyıldı, tağı běr kön köterge qarar itěldě (ÖT, 82)."

"Gizli komite toplandı, bir gün daha beklemek kararlaştırıldı (ÖT, 82)."

3.2.6.3.3. -mAsqA

"Ayırım bülěklerge ayırım yullar kürsetěp, törěk çigěněŋ těgě yağındağı taw artında běrge tuplanırġa, mıltıq atmasqa, tawışlanmasqa boyırdı (ÖT, 82)..."

"Farklı bölüklere farklı yollar gösterip Türk cephesinin beri tarafındaki dağ ardında toplanmayı, silah atmamayı, gürültü yapmamayı emretti (ÖT, 82)."

"Ělgerě kapitannıŋ polkovnikka qarşı buluwını söylemeske qarar birgen bulsa da, ap-açıq söyledě (ÖT, 67)."

"Önce yüzbaşının miralaya karşı olduğunu söylememeye karar vermiş olsa da apaçık söyledi (ÖT, 67)."

3.2.6.4. Sıfat-Fiil Grubu

Bir sıfat-fiil ile bu sıfat-fiile bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan kurulan kelime grubudur (Karahan, 2014:53). V.N.Ḫangildin (1959:346), sıfat-fiil grubunu isim öbekleri içinde değerlendirir.

3.2.6.4.1. -ĠAn/-QAn

Tatar Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman anlamı ifade eden bu ek sıfat-fiil eki olarak da kullanılır.

“Timĕrġali qızıl bĕrle sızılġan meqalelerneŋ başına küz attı (ÖT, 25).”

“Demirali kırmızı ile çizilen makalelerin başına göz attı (ÖT,).”

“Qazan ısulında pĕşĕrĕlgen pilmen küpten birlĕ ġasker aşına öyrengen polkovnikka ütken ġomĕrĕn ḫetĕrlettĕ, anıŋ artınnan kilgen pılaw, anıŋ artınnan birĕlgen şurpalı Qazan belĕşĕ anıŋ temamen ġaskerlĕgĕn, polkovniklığın onıttırdı. (ÖT, 25).”

“Kazan usulüne göre pişirilmiş olan pilmen çoktan beri asker aşına alışmış olan miralaya eski günlerini hatırlattı, onun ardından gelen pilav, ondan sonra verilen sulu Kazan belişi onun askerliğini, miralaylığını tamamen unutturdu (ÖT, 25).”

“Şĕşelerden aqqan ĕçĕmlĕkler bĕrle iden yılġa buldı (ÖT, 43).”

“Şişelerden akan içkiler ile zemin nehir gibi oldu (ÖT, 43).”

“Tağı bĕr qaradı: aldına töşken tup yedresĕnnen aldındağı saf yarıldı, bĕr ġaskeriy meteldĕ, bĕr at dürt ayağın küterĕp yığıldı (ÖT, 83).”

“Bir kez daha baktı. Önüne düşen top güllesinden önündeki saf yarıldı, bir asker yuvarlandı, bir at şaha kalkıp düştü (ÖT, 83).”

3.2.6.4.2. -mIş

V.N.Ḫangildin (1959:232), -mIş eki ile yapılan sıfat-fiillerin -Ġan eki ile aynı anlamı ifade ettiğini belirtir ve çağdaş Tatar dilinde bu ekin kullanımdan düştüğünü ifade eder. Nitekim İshakî’nin Öyge Taba adlı eserinde de -Ġan ekinin yaygın şekilde kullanılmış olmasına rağmen bu ekin hiç kullanılmadığı görülür.

3.2.6.4.3. -(y)AçAQ

Gelecek zaman ifade eden bir ektir. Sıfat-fiil eki olarak da kullanılır.

“Ul üzĕneŋ polkovniklığın, bügĕn-irtege milletĕneŋ tariyḫında hiç onıtılmayaçaq zur bĕr ĕş ĕşlerge ḫezĕrlenüwĕn onıttı (ÖT, 81).”

“O kendisinin miralaylığını, bugün yarın milletinin tarihinde hiç unutulmayacak büyük bir iş yapmaya hazırlandığını unuttu (ÖT, 81).”

“Watılaçaq şĕşeler bĕtkeç, tĕgĕ polkovnik qadeḫler bĕrle attı (ÖT, 43).”

“Kırılacak şişeler birince diğer miralay kadehler ile attı (ÖT, 43).”

“Aḫırına, şaqtıy arqadaşça söyleneçek ehemiyetlĕ süzler bar, dip, süzně kistĕ (ÖT, 62).”

“Sonuna, pek arkadaşça söylenecek önemli sözler var diye sözü noktaladı (ÖT, 62).”

3.2.6.4.4. -(y)AsI

Gelecek zaman anlamı ifade eden bu ek de Tatar Türkçesinde sıfat-fiil yapılırken kullanılan eklerden biridir.

“Lekin barası kilüw – maniġ‘ kübeygen sayın arttı (ÖT, 57).”

“Engeller çoğaldıkça gitme isteği arttı (ÖT, 57).”

3.2.6.4.5. -Ar

Geniş zaman ifade eden bir ek olup sıfat-fiil yapımında da kullanılır ama kullanım alanı çok dardır.

“İbrahim, şiġır’ eytĕrge ḫezĕrlengen artist kĕbĕk, açıq tawış bĕrle, tuqtar yirlerĕnde tuqtap, kireklĕ yirleręne medler quyıp, uqırġa totındı (ÖT, 31).”

“İbrahim, şiir okumaya hazırlanan bir sanatçı gibi, açık bir sesle, durulacak yerlerde durup gerekli yerleri uzatarak okumaya başladı (ÖT, 31).”

3.2.6.4.6. -mAs

Bir önceki -Ar eki gibi bu ek de geniş zaman ifade eden bir ektir. Bu ek de, geniş zaman ile birlikte sıfat-fiil yapımında da kullanılır ama kullanım alanı dardır.

“Ata uğılın, ana qızın bělmes derecege kilgende kazaçiy generalı torıp: ‘Törěk marşı uyna!’– dip qıçqırdı (ÖT, 42).”

“Baba oğlunu, anne kızını bilmez dereceye gelince Kazak generali kalkıp: ‘Türk Marşı’nı çal!’ diye bağırdı (ÖT, 42).”

3.2.6.4.7. -wçI

Oldukça işlek bir ektir. Bu ek ile kurulan gruplar Türkiye Türkçesinde -(y)An eki ile kurulan sıfat-fiil gruplarına benzer ve bu ek aktiflik bildirir (Kerimoğlu, 2014:94). Ancak Öyge Taba adlı eserde bu ek ile yapılan sıfat-fiil örneği yoktur. Ancak, eserde bir kez bu ekle yapılmış bir adlaşmış sıfata yer verilmiştir.

“Reis qıŋğıraw şıltırattı, tıŋlawçı bulmadı (ÖT, 50).”

“Reis zil (çıngırak) çaldı, dinleyen olmadı (ÖT, 50).

3.2.6.5. Zarf-Fiil Grubu

Bir zarf-fiil ile bu zarf-fiile bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan kurulan kelime grubudur (Karahan, 2014:57). Zarf-fiil gruplarının yardımcı cümle sayıldığı Tatar Türkçesinde “-A, -p, -QAç, -QandA, -QançI, -mIyçA” gibi zarf-fiil ekleri vardır (Kerimoğlu, 2014:97).

3.2.6.5.1. -A

Bu ek tekrarlarda ve birleşik fiillerde kullanılır. Edebî dilde ise zarf-fiil grubu oluşturmaz (Ḫangildin, 1959:240).

“Şarqıldap köle torğan isěrěk Yelena Petrovnağa yerdem ite-ite aqrınlap Timěrğali de podvalğa kěrdě (ÖT, 40).”

“Kahkaha atarak gülen esrik Yelena Petrovna’ya yardım ede ede yavaşça Demirali de bodruma indi (ÖT, 40).”

“Anıŋ töçkĕrüwĕnnen, yötkĕrüwĕnnen köle-köle, yırlıy-yırlıy mösafirlar quzġaldı (ÖT, 44).”

“Onun hapşırmasından, öksürmesinden güle güle, şarkı söyleye söyleye misafirler kalktılar (ÖT, 40).”

3.2.6.5.2. -p

“Zur bĕr adımnı atlaġanın ḫis itĕp, tınıçlanıp öyĕne taba borıldı (ÖT, 65).”

“Büyük bir adımı atladığını hissedip sakinleşerek evine doğru yöneldi (ÖT, 65).”

“Mulla aptırap qaldı, bĕr süz deşe almadı, anı qurquw bastı (ÖT, 69).”

“Molla şaşırıp kaldı, bir söz söyleyemedi, onu korku bastı (ÖT, 69).”

3.2.6.5.3. -QAç

“Qızlar tuqtaġaç ta, taġı bĕrerně uynanız, dip sorap, taġı uynattı (ÖT, 30)”

“Kızlar durunca da, bir kez daha çalın diye talep edip tekrar çaldırdı (ÖT, 30)”

“–Söyĕm kilgeç te miŋa telegram birsĕn, çıġuwıŋızdan mině ḫeberdar itĕŋĕz (ÖT, 60)”

“Süyüm gelince de bana telgraf çeksin, hareket ettiğinizden beni haberdar ediniz (ÖT, 60)”

3.2.6.5.4. -QAndA / -ĠAndA

“Trabzonnı alġanda da anıŋ atlıları törĕklerněŋ aŋsız höcümnerĕne qarşı tordı (ÖT, 23).”

“Trabzon’u aldıklarında da onun atlıları Türklerin ani hücumlarına karşı durdu (ÖT, 23).”

“Elĕ min kilgende de bĕr göruh sĕzně rusçı dip ütĕrĕrge yörĕy idĕ (ÖT, 80).”

"Ben yeni geldiğim zaman bir güruh sizi Rusçu diye öldürmek için hazırlık yapıyordu (ÖT, 80)."

"Timĕrġali işĕkten çıqqanda, kürşĕsĕnde feqat' qart kazaçiy generalın ġına oçrattı (ÖT, 44)."

"Demirali kapıdan çıkarken yanında yalnız ihtiyar Kazak generali ile karşılaştı (ÖT, 44)."

"Bu bit, ġaskerçe eytkende, qurqaqlıq qına (ÖT, 74)."

"Bu, askerce söylemek gerekirse, korkaklık (ÖT, 74)."

3.2.6.5.5. -QAnçA/-ĠAnçA

"Timĕrġali 'Mulla Nasrĕtdin'nı küzden kiçĕrdĕ, anıŋ resĕmnerĕnnen tuyġança köldĕ (ÖT, 31)"

"Demirali, 'Molla Nasreddin'i gözden geçirdi, onun resimlerine doyuncaya kadar güldü (ÖT, 31)"

"Feride şularnı alıp mĕŋbaşına birgençe küzĕn qeġaz'lerden qaldırmadı (ÖT, 86)"

"Feride şunları alıp binbaşıya verinceye kadar gözünü kâğıtlardan ayırmadı (ÖT, 86)"

"Aḫırdan: Mĕne min ḫezĕr bĕr mösĕlman, bĕr törĕk uġılı–törĕk, lekin tariyḫnıŋ quşuwı buyınça mĕne monda rus yağında qalġan bĕr törĕk efiserĕ sĕzden bĕr söal' sorıym, wöcdanıŋız quşqança açıq cawap birĕŋĕz (ÖT, 68)."

"Sonra: İşte ben şimdi bir Müslüman, bir Türk oğlu Türk, lakin tarihî şartlar boyunca işte burada, Rus tarafında kalan bir Türk subayı olarak size bir soru soruyorum, vicdanınızın sesine göre açık cevap veriniz (ÖT, 68)."

"Sĕzneŋ komite ĕşleneŋp bĕtkençe, bĕzneŋ bülĕkte ul komite bar idĕ (ÖT, 80)…"

"Sizin komite kurulmadan önce bizim bölükte o komite vardı (ÖT, 80)…"

3.2.6.5.6. -mIyçA

Tatar Türkçesinde kullanılan ve Türkiye Türkçesindeki -mAdAn zarf-fiilinin kullanımına yakın bir anlama sahip olan bu ekin geçtiği herhangi bir örneğe İshakî'nin bu eserinde yer verilmemiştir.

3.2.6.5.7. –mAyInçA

"Almaniye tuqtamayınça yaŋa qoral kündĕre (ÖT, 24)"
"Almanya durmaksızın yeni silahlar gönderiyor (ÖT, 24)"

"Ul şulqader aptıraġan idĕ, qaya barırġa bĕlmeyĕnçe yödep qaldı (ÖT, 26)"
"O, o kadar şaşırmıştı ki nereye gideceğini bilemeyerek şaşırıp kaldı (ÖT, 26)"

3.2.6.5.8. -mAdAn

"Divardağı közgĕ tuqtamadan şaltır-şoltır watıldı, şĕşelerdegĕ şerablar yaġ'mur kĕbĕk yawdı (ÖT, 43)."
"Duvardaki ayna durmadan paldır küldür kırıldı, şişelerdeki şaraplar yağmur gibi yağdı (ÖT, 43)."

3.2.6.6. Tekrar Grubu

Bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur (Karahan, 2014:60). Tekrar grupları (kelime koşması, ikileme=hendiadyoin); aynı, yakın ya da karşıt anlamlı iki sözcüğün bir tek sözcük gibi işlev görmek üzere yan yana gelmesi ile oluşur (Eker, 2015:360).

Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında tekrar gruplarının yapısında sıralama yönünden farklılıklar vardır. Türkiye Türkçesinde hece sayısı eş olmayan sözcüklerde tek heceli sözcük önde gelirken Tatar Türkçesinde bu durum tersine dönebilir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Tatar Türkçesinde tekrar gruplarında iki öge arasına bir kısa çizgi gelir. Türkiye Türkçesinde bir kelime grubu sayılan

tekrarlar Tatar Türkçesinde kelime grubu sayılmaz, biçim bilgisi başlığı altında ele alınıp incelenir (Kerimoğlu, 2014:105).

3.2.6.6.1. Aynen Tekrar Grubu

Aynı sözcüğün iki kez kullanılması ile oluşur (Eker, 2015:360).

"Baş dulaġan tĕgĕrmen kĕbĕk tuqtamadı, eylendĕ-eylendĕ, yaŋı fikĕrlerně, yaŋı uylarnı on yasamaqçı buldı (ÖT, 19)."

"Çok hızlı dönen değirmen gibi durmadı, döndü döndü, yeni fikirleri, yeni düşünceleri un yapmak istedi (ÖT, 19)."

"Şunıŋ öçĕn ul bötĕn ġaskerlerĕn ayırım-ayırım kĕbĕk ḫezĕrledĕ, bötĕn atlarnı ayırım-ayırım kĕbĕk küzden kiçĕrdĕ, bötĕn qoralnı üzĕ tikşĕrdĕ, bötĕn meġ'lümatnı üzĕne cınadı (ÖT, 23)."

"Şunun için o bütün askerlerini ayrı ayrı hazırladı, bütün atları ayrı ayrı gözden geçirdi, bütün silahları kendisi kontrol etti, bütün malümatı kendisine topladı (ÖT, 24)."

"Mondaġı törlĕ-törlĕ tatar, ermen, görci sewdegerĕ herkönně behaně kütere, çitte yehüdler bĕzněŋ aqçanıŋ qursını töşĕre (ÖT, 24)."

"Buradaki türlü türlü Tatar, Ermeni, Gürcü tüccarları her gün fiyatları yükseltiyor, dışarıdaki Yahudiler bizim paramızın kurunu düşürüyorlar (ÖT, 24)."

"Elle niçe yirden cıyılıp-cıyılıp uqıġan ġaskeriylerden aldılar (ÖT, 25)."

"Birçok yerden toplanıp toplanıp okuyan askerlerden aldılar (ÖT, 25)."

"Şularnıŋ elĕ bĕrsĕ artınnan, elĕ bĕrsĕ artınnan quwa-quwa başı arıdı, küzĕ yumıldı, yoqlap kittĕ (ÖT, 33)."

"Şunların kâh birini kâh diğerini kovalarken başı ağrıdı, gözü yumuldu, uyuyup gitti (ÖT, 33)."

3.2.6.6.2. Yakın ya da Eş Anlamlı Tekrar Grubu

Yakın veya eş anlamlı sözcüklerin birlikte kullanılması ile oluşur (Eker, 2015:360).

"Anıŋ bit isĕmĕ-atı bötĕn ḫerbiy mekteplerĕnde awızdan-awızġa yörĕyeçek (ÖT, 23)."

"Onun adı sanı bütün harbî mekteplerde ağızdan ağıza dolaşacak (ÖT, 23)."

"Aqrınlap qına şeherneŋ matur uramnarınnan zinnetlĕ kiyĕngen-yasanġan ḫatın-qızlar arasınnan ütĕp, waq-töyek nerse alır öçĕn bĕr kibĕtke kĕrdĕ (ÖT, 28)."

"Yavaşça şehrin güzel sokaklarından ziynetli giyinip kuşanmış kadınlar kızlar arasından geçip ufak tefek şeyler almak için bir mağazaya girdi (ÖT, 28)."

"Lekin hemmesĕ Timĕrġalinĕ üzĕneŋ ḫatını, balası-çaġası, ġailesĕ, tormışına taba östĕredĕ (ÖT, 29)."

"Lakin hepsi Demirali'yi kendisinin eşi, çoluk çocuğu, ailesi ve hayatına doğru çekti (ÖT, 29)."

3.2.6.6.3. Karşıt Anlamlı Tekrar Grubu

Karşıt (zıt) anlamlı sözcüklerin birlikte kullanılması ile meydana gelir (Eker, 2015:360).

"Anıŋ divarına asılġan ḫarita, anıŋ östĕndegĕ zur-kĕçkĕne şeherlerneŋ işaretlerĕneŋ küzĕn aqaytqan kĕbĕk qarawı anı elle nik qaltıratıp ciberdĕ (ÖT, 19)."

"Onun duvarına asılan harita, onun üstündeki küçük büyük şehirlerin işaretlerinin sertçe ona yönelen bakışları onu neden ise sarstı (ÖT,)."

"Anda-bunda awa-tüne kile torġan soldatqa, qıçqırıp yırlıy torġan kazaçiyġa berĕldĕ (ÖT, 39)."

"Oraya buraya düşe kalka gelen askere, bağırarak şarkı söyleyen Kazak'a çarptı (ÖT, 39)."

3.2.6.6.4. İlaveli Tekrar Grubu

Aynı sözcüğün ön sesinin değitirilerek tekrarlanması yolu ile kurulur (Eker, 2015:361).

"Tawış-tuwış, ěçüw-isěrüw tuqtamadı, yır, muzıka dön'yanı aldı (ÖT, 43)."

"Ses mes, içip esrimek son bulmadı, şarkı ve müzik dünyayı kapladı (ÖT, 43)."

"Divardağı közgě tuqtamadan şaltır-şoltır watıldı, şěşelerdegě şerablar yağ'mur kěběk yawdı (ÖT, 43)."

"Duvardaki ayna durmadan paldır küldür kırıldı, şişelerdeki şaraplar yağmur gibi yağdı. Odada öteye beriye şişeler uçuştu, varıp düşüp kırıldı, parçalandı; kırılıp dökülme ile dünya doldu (ÖT, 43)."

"Şuŋarğa ḫatınnarnıŋ çır-pır kilüwě qatıştı (ÖT, 43)."

"Şunlara kadınların çır pır gelişi karıştı (ÖT, 43)."

3.2.6.7. Bağlama Grubu

Bağlama edatları ile birbirine bağlanmış iki veya daha fazla isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur (Karahan, 2014:65). Tatar Türkçesinde "bělen (ile), hem (ve), we (ve), ye (ya), yeki (veya), yeise (veya), lekin (lakin), dA… dA, ye… ye… (ya… ya…)" gibi bağlama edatları vardır (Kerimoğlu, 2014:107).

běrle (ile)

"Başqalar běrle ul da qul çaptı, yeş' yěgětněŋ yaŋadan çığuwın da köttě (ÖT, 36)."

"Diğerleri ile o da alkışladı, genç yiğidin tekrar çıkmasını da bekledi (ÖT, 36)."

"Arıslan běrle Esma aptırap qaldılar (ÖT, 55)."

"Arslan ile Esma şaşırıp kaldılar (ÖT, 55)."

hem (hem, ve)

İshakî'nin eserinde "hem" edatı hem "hem" anlamında hem de "ve" anlamında kullanılmıştır. Eserde, devrin Tatar Türkçesi dolayısı ile "hem" (23 kez) bağlacı ile karşılaştırılınca "ve" (59 kez) bağlacının daha yoğun şekilde kullanıldığı görülür. Ancak günümüz Tatar Türkçesinde "ve" bağlacının kullanım sıklığı "hem" ile karşılaştırıldığı zaman çok daha azdır. Bu durum, Tatar Türkçesinin mahallî dili edebî dil hâline getirme, mahallîleşme cereyanı ile doğrudan ilgilidir.

"Ḫat qızınnan idě hem de Rusiyede mektepte qalġan uncidě-unsigěz yeş'lěk qızınnan, Söyěmbikeden idě (ÖT, 21)."

"Mektup kızından idi, hem de Rusya'da mektepte kalan on yedi on sekiz yaşındaki kızından, Süyümbike'den idi (ÖT, 21)."

"Yarıy, kitěŋěz, min röḫset birem!– didě hem qeġaz'ge qulın quydı (ÖT, 73)..."

"Peki, gidiniz, ben izin veriyorum dedi ve kâğıdı imzaladı (ÖT, 73)..."

we (ve)

"İnglizlerněŋ soŋ yılda İranda niqader sewdelerě kimüwěn reqımnar běrle kürsettě we ěş bolay dewam iteçek bulsa, inglizlerněŋ zur zararġa oçrawların we ittifaq isěměne ruslarnıŋ üz wazıyfaların tizlěk běrle qıluları kirekläkně isbat ittě (ÖT, 48)."

"İngilizlerin son zamanlarda İran'daki ticaretlerinin ne kadar düştüğünü rakamlar ile gösterdi ve iş böyle devam edecek olursa İngilizlerin büyük zarara uğrayacağını ve ittifak adına Rusların kendi vazifelerini süratle yapmaları gerektiğini ispat etti (ÖT, 48)."

"Ġasker we suġış ěşlerěn ġaskeriy fen yağınnan tikşěreměz (ÖT, 49)."

"Asker ve savaş işlerini askerî fen yönünden kontrol ediyoruz (ÖT, 49)."

ye (ya, veya; yoksa)

"Aş waqıtı citkenge, aqrınlap qına ġaskeriy klubqamı barıp, ye běr aşḫanegemě kěrěp aş aşarġa uyladı (ÖT, 28)."

"Yemek vakti geldiği için askerî klübe mi gideyim yoksa bir yemekhaneye mi girip yemek yiyeyim diye düşündü (ÖT, 28)."

yeki (ya da, veya)

Günümüz Tatar Türkçesinde yaygın şekilde kullanılmakta olsa da bu bağlaca eserde yer verilmemiştir. "ye…. yeki…" şeklindeki sıralama bağlacı, eş anlamlı kullanıma sahip olan "ye… yeise…" bağlacı ile karşılanmıştır. Kazan-Tatar Türkçesinde bu üç bağlacın "ye… yeki… yeise…" (ya… ya… ya…) şeklinde kullanılma imkânı da vardır.

yeise (değilse, ya da, veya)

"Bězneḱlerneŋ bersěne bik qatı běr yomrıq oralar, üzleřene yeise ittifaqçılarına yaŋı běr meydan açalar (ÖT, 44)."

"Bizimkilerin birine çok güçlü bir yumruk vuruyorlar, kendilerine veya müttefiklerine yeni bir meydan açıyorlar (ÖT, 44)."

"–Arada ştabqa süz yörte torġan yeise mondağı rus efiselerene ḫeber bire torġannar bar diymě (ÖT, 66)?"

"–Arada karargâha söz taşıyan veya buradaki Rus zabitlerine haber verenler var mı acaba (ÖT, 66)?"

lekin (lakin)

"Aḫırdan: Měne min ḫezěr běr mösělman, běr törěk uġılı–törěk, lekin tariyḫnıŋ quşuwı buyınça měne monda rus yağında qalġan běr törěk efiserě sězden běr söal' sorıym, wöcdanıŋız quşqança açıq cawap birěŋěz (ÖT, 68)."

"Sonra: İşte ben şimdi bir Müslüman, bir Türk oğlu Türk, lakin tarihî şartlar boyunca işte burada, Rus tarafında kalan bir Türk subayı olarak size bir soru soruyorum, vicdanınızın sesine göre açık cevap veriniz (ÖT, 68)."

dA… dA…

"Şulay itsek kěne běz Törkiyeně helaketten, üzěmězně de, ḫalqımızını da mesḫerelěkten, ruslaşuwdan, bětüwden saqlıy alamız (ÖT, 70)."

"Sadece şöyle yaparsak biz Türkiye'yi helaketten, kendimizi de, halkımızı da aşağılanmaktan, Ruslaşmaktan, bitmekten koruyabilirz (ÖT, 70)."

"Tabiġıy, bolarnıŋ hemmesĕn de dusta ġına söylese de, temamen bĕr ġaskeriy sĕr ikeneň eytĕrge onıtmadı (ÖT, 72)."

"Tabii, bunların tamamını sadece dostlarına söylese de, tamamen bir askerî sır olduğunu belirtmeyi unutmadı (ÖT, 72)."

ye… ye… (ya… ya…)

"Ye törĕk, ye rus (ÖT, 74)!"

"Ya Türk ya Rus (ÖT, 74)!"

3.2.6.8. Edat Grubu

Bir isim unsuru ile bir çekim edatından meydana gelen kelime grubudur (Karahan, 2014:62). Türkiye Türkçesinde olduğu gibi burada da ana öge önce, yardımcı öge olan çekim edatı sonra gelir. "bĕlen (ile), kĕbĕk (gibi), öçĕn (için)" gibi edatların yer aldığı bazı edat gruplarında isim ile edat arasında herhangi bir ek bulunmaz, ancak bu edatlar zamirlere ilgi eki ile bağlanırlar. "taba (-e doğru), taban (-e doğru), hetlĕ (kadar), qader (kadar)" edatları yaklaşma hâlinde isme bağlanırlar. "birlĕ (ile), başqa (başka), tış (başka), arı (sonra)" edatları ise ayrılma hâlindeki bir isimle grup teşkil ederler. İsim unsurunun başka bir kelime grubu olabileceği edat grupları cümlede çoğunlukla zarf ya da sıfat olarak kullanılır (Kerimoğlu, 2014:112-113).

bĕrle (ile)

"Barıp citüw bĕrle üzĕneŋ komandanına selamge kittĕ (ÖT, 24)."

"Varıp gitmesi ile kendi kumandanını selamlamaya gitti (ÖT, 24)."

öçĕn (için)

"Kapitalizm öçĕn yaŋa bazar kirek, ul şuŋarġa İranġa taşlana, Törkiyege qarşı suġış açа (ÖT, 32)."

"Kapitalizm için yeni Pazar gerek, o şuna göre İran'a saldırıyor, Türkiye'ye karşı savaş açıyor (ÖT, 32)."

"Şunıŋ öçěn ul bu mes'eleler ḫaqında bik qatğıy qarar birěrge bulġan we mömkin qader tiz üzěněŋ bu komite běrle de, Feride běrle de mönesebetěn kiserge tiyěş tapqan idě (ÖT, 61)."

"Şunun için o bu meseleler hakkında çok kesin karar vermeyi gerekli görmüş ve mümkün olduğu kadar erken kendisinin bu komite ile, Feride ile de ilişkisini kesmeyi gerekli görmüş idi (ÖT, 61)."

kěběk (gibi)

"Baş dulaġan těgěrmen kěběk tuqtamadı, eylendě-eylendě, yaŋı fikěrlerně, yaŋı uylarnı on yasamaqçı buldı (ÖT, 19)."

"Çok hızlı dönen değirmen gibi durmadı, döndü döndü, yeni fikirleri, yeni düşünceleri un yapmak istedi (ÖT, 19)."

taba (-e doğru)

"Kiçke taba ġına arıp qaytqaç, Arıslan Ülmes uġılına, telefon suġıp, sawbullaşırġa yüneldě (ÖT, 54)."

"Akşama doğru yorulmuş vaziyette geri dönerken Arslan Ölmezoğlu'na telefon edip vedalaşmaya yöneldi (ÖT, 54)."

qader (kadar)

"Ġaskerlerněŋ diniy-milliy iḫtıyacları öçěn běrtuqtamayınça kenseleriyege möreceġat'ler yasıy, polkovnikka qader kilěp aqçalar teġayěn ittěrěrge tırışa idě (ÖT, 68)."

"Askerlerin dinî ve millî ihtiyaçları için devamlı surette kançılaryaya müracaatlar yapıyor, miralaya kadar gelip para tayin ettirmeye çalışıyordu (ÖT, 68)."

3.2.6.9. Unvan Grubu

Bir kişi adı ile bir unvan veya akrabalık adından kurulan kelime grubudur (Karahan, 2014:68). Türkiye Türkçesi ile benzer bir yapıya sahip olan unvan grubunda ana unsur yardımcı unsurdan önce gelir. Unvanlar şahıs isimlerinden önce kullanılabilir ve bu durumda unvan ve akrabalık ilişkisi sıfat tamlaması şeklinde olur. Şahıs ismi birleşik isim grubu şeklinde olabilir. Unvan grupları cümle içinde isim görevi üstlenirler (Kerimoğlu, 2014:116).

"Min, **polkovnik Timĕrġaliyev**, kĕm (ÖT, 21)?!!"
"Ben, Miralay Demiraliyev, kimim (ÖT, 21)?!!"

"Timĕrġali türen kitüwge küpmĕ waqıt barlığın soraştı da, bufetqa kĕrĕp, Arıslan Ülmes uġılına, **Esma ӈanımġa**, Feridenĕ Söyĕm bĕrle ciberseler, bötĕn mes'üliyetnĕ üz üstĕne alaçaġın, üz balası kĕbĕk möġamele iteçegĕn, qaywaqıt çaqırsalar, şunda qaytaraçaġın beyan ittĕ (ÖT, 60)."

"Demirali trenin hareketine ne kadar vakit kaldığını sordu ve büfeye girip Arslan Ölmezoğlu'na, Esma Hanım'a Feride'yi Süyüm ile birlikte gönderirlerse bütün sorumluluğu kendi üstüne alacağını, kendi çocuğu gibi muamele edeceğini, ne zaman çağırırlarsa hemen geri göndereceğini beyan etti (ÖT, 60)."

"**General Petrov** qızarġan küzlerĕ bĕrle kölĕmsĕrep:
–Bunda, general, bunda, polkovnik!– dip türde urın kürsettĕ (ÖT, 40)."
"General Petrov kızarmış gözleri ile gülümseyerek:
–Buraya, general, buraya, miralay, diye başköşede yer gösterdi (ÖT, 40)."

"**Esma ӈanım**nıŋ bĕrtuqtamayınça sıylawına, yeş' qız Zeynepnĕŋ bĕrtuqtamayınça elle nindiy kĕçkĕne nerseler söylewĕne, İbrahimnıŋ tik kĕne, aşına taba qarap, moŋarġa doşmançaraq küz ırġıtularına temam öyrendĕ, üzlendĕ (ÖT, 29)."

"Esma Hanım'ın durmaksızın ikramda bulunmasına, genç kız Zeynep'in durmaksızın bazı ufak tefek şeyler söylemesine, İbrahim'in sadece yemeğine doğru bakarak ona düşmanca göz atmasına alıştı, bunu kabullendi (ÖT, 29)."

“Derece de üseçek, ul generallıq (paşalıq) derecesěne měneçek: **General Timěrġali** bulaçaq (ÖT, 23)!..”

“Derece de yükselecek, o generallik (paşalık) rütbesine yükselecek: General Demirali olacak (ÖT, 23)!..”

3.2.6.10. Ünlem Grubu

Bir ünlem ile bir isim unsurundan meydana gelen kelime grubudur (Karahan, 2014:70). Türkiye Türkçesinden farklı olarak, bir ünlem ve ona bağlı olan bir isim unsurundan oluşan ünlem grupları Tatar Türkçesinde bir kelime grubu olarak kabul edilmez; ünlemler, dilbilgisi eserlerinin şekil bilgisi bölümünde ele alınırlar. Tatar Türkçesinde, cümle ögeleri içinde “modal kisekler” olarak nitelendirilen ögeler arasında ünlem öbekleri de yer alır. Ünlem unsurunun isim unsurundan önce geldiği ünlem grubunu oluşturan iki öge arasında herhangi bir ek bulunmaz. İsim unsurunun bir kelime grubu olması mümkün olup grupta yer alan ünlem birden fazla ismi kendisine bağlayabilir (Kerimoğlu, 2014:118-119). Öyge Taba adlı metin tarih konulu olup askerî bir içeriğe sahip olsa da metinde ünlem grubu oluşturan örneklere rastlanmamıştır.

3.2.6.11. Birleşik İsim Grubu

Bir şahsa özel ad olmak üzere bir araya gelen kelimeler topluluğudur (Karahan, 2014:59). Tatar Türkçesinde kelime grubu sayılmayan birleşik isim grupları sözcük öbekleri başlığı altında ele alınmaz. Türkiye Türkçesi ile benzer yapıya sahip olan birleşik isim grupları ögeler arasında tabi olan-tabi olunan ilişkisi olmaksızın en az iki ismin birleşmesinden oluşur. Grubu meydana getiren sözcükler eksiz olarak birbirlerine bağlanır. Rusçadan gelen “-ov/-yev; -ova/-yeva” gibi eklerin de iki unsuru bağlama özelliği olmayıp bu ekler soyadları ile ilgilidir. Vurgunun son unsur üzerinde yer aldığı birleşik isim grubu özel isimler için söz konusudur, cins isimler için birleşik isim öbeği olmaz (Kerimoğlu, 2014:120).

“–Bězneŋ ġaskerge elle niqader ḫězmet itken **Karapet Karapetıç** (ÖT, 41)!”

“Bizim askere pek çok hizmet eden Karapet Karapetıç (ÖT, 41)!”

"**Mirḫeyder Timĕrġali** de tawış-tuwış arasında törĕk qızlarınıŋ qaya kitkennerĕn kürmiy de qaldı (ÖT, 44)."

"Mirhaydar Demirali de ses seda arasında Türk kızlarının nereye gittiklerini görmedi (ÖT, 44)."

"Kiçke taba ġına arıp qaytqaç, **Arıslan Ülmes uġılı**na, telefon suġıp, sawbullaşırġa yüneldĕ (ÖT, 54)."

"Akşama doğru yorulmuş vaziyette geri dönerken Arslan Ölmezoğlu'na telefon edip vedalaşmaya yöneldi (ÖT, 54)."

"–Çönki min **Mirḫeyder Timĕrġali** gĕne tügĕl. Çönki min rus urdusınıŋ polkovniġı **Mirḫeyder Timĕrġaliyev** (ÖT, 56)!"

"Çünkü ben sadece Mirhaydar Demirali değil. Çünkü ben Rus ordsunun miralayı Mirhaydar Demiraliyev (ÖT, 56)!"

"Mĕne min şunı, **Mirḫeyder Batırgerey uġılı Timĕrġali**, üzĕmnĕ-üzĕm törĕk-tatar dip uylaġan, üzĕmnĕ-üzĕm mösĕlman dip uylaġan Mirḫeyder, şunı ĕşliymmĕ (ÖT, 69)?"

"İşte ben şunu, Mirhaydar Batırgirayoğlu Demirali, kendi kendimi Türk-Tatar diye düşünen, kendi kendimi Müslüman diye düşünen Mirhaydar, şunu yapayım mı (ÖT, 69)?"

3.2.6.12. Birleşik Fiil Grubu

Bileşik eylem *(İng. Compound verb; Alm. Zusammengesetztes Verb; Fr. Verbe composĕ)*, bir eylem ve başka türde sözcüklerle birlikte, genellikle kalıplaşmış olarak oluşmuş eylemdir. *Eylem + yardımcı eylem, adsoylu sözcük(ler) + yardımcı eylem yapısında olanlar ve deyimleşmiş bileşik eylemler* olarak üç gruba ayrılır (Hengirmen 2009:78). Birleşik fiil, bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelmiş kelimeler topluluğudur (Karahan, 2014:73).

A.Von Gabain (2007:87-91), Eski Türkçede *är-*, *bol-* ve yer yer *tur-* gibi fiillerin daha o dönemde yardımcı fiil olarak yer alıp görev yaptıklarını belirtir.

Kemal Eraslan (2012:423-424), Eski Uygur Türkçesi döneminde de *isim + yardımcı fiil (bol-, er-, it-, qıl-)* ve *fiil + yardımcı fiil (ayt-, bar-, bil-, bir-, bultuq-, ıd-, qal-, kel-, qıl-, qılın-, qod-, oğra-/uğra-, ötün-, saqın-, egin-, tur-, tüket-, yarlıqa-, yat-, yorı-, yükün-)* şeklinde birleşik fiil yapılarının söz konusu olduğunu ifade eder. A.N.Kononov (1956:263), birleşik fiillerin iki parçadan oluştuğunu ve bu terkibin *isim (nadiren isim grubu) + özel leksik-sentaktik işlevi olan et-, eyle-, ol-, kıl- fiilleri* şeklinde bir yapıya sahip olduğunu belirtir. Jean Deny (2012:448), Türkçe veya yabancı bir ad ile onun ardınca gelen yardımcı bir fiilden meydana getirilmiş olan yapıya birleşik fiil adı verildiğini ifade eder. Zeynep Korkmaz (2014:199), birleşik fiillerin bir ad ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil olduklarını belirtir. Günay Karaağaç (2012:190-194; 2013:471), bir isim veya fiile yardımcı fiillerden birinin getirilmesi ile oluşan söz öbeklerine birleşik fiil denildiğini kaydeder. Sözlerin, Türkçenin yapımlık düzenine göre birleştikleri bu öbekte, asıl öge önce, yardımcı öge sonra gelir. Birleşik fiil yapılarındaki yardımcı fiiller, Türkçenin isimden fiil ya da fiilden fiil yapma ekleri gibi çalışırlar. *İsim + yardımcı fiil* yapısındaki yardımcı fiiller, isimden isim yapma ekleri gibi; *fiil + yardımcı fiil* yapısındaki yardımcı fiiller, fiilden fiil yapma ekleri gibi çalışırlar. Türkçenin yapısı gereği fiillerle isimlere farklı eklerin getirildiği görülür. Bu sebeple, birleşik fiil öbeği, isimlerden oluşanlar ve fiillerden oluşanlar olarak iki gruba ayrılır ve birinci grupta *fiil + yardımcı fiil kaynaklı birleşik fiiller*, ikinci grupta ise *isim + yardımcı fiil kaynaklı birleşik fiiller* yer alır. Birleşik fiillerin olumsuzu, asıl fiile veya yardımcı fiile olumsuzluk eki getirilerek yapılır ve bu ek hangi fiilin üzerinde ise anlam belirleyiciliği de onun üzerinde olur. Muharrem Ergin (1994b:388), birleşik fiili bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubu olarak tanımlar. Necmettin Hacıeminoğlu (2016:300), birleşik fiilleri *fiil + fiil yapısında olanlar* ve *isim + fiil yapısında olanlar* şeklinde iki başlık altında inceler, ancak bir isimle bir fiil birleştiğinde terkip yeni bir mânâ kazanıyorsa, yani böyle bir fiilde mecazî bir mânâ teşekkül etmişse, bunun birleşik fiil sayılabileceğini belirtir. Hacıeminoğlu (2016:309), Kıpçak Türkçesi için *bol-, it-, işle-, kıl-, tur-, dur-, yap-* gibi yardımcı fiillerden bahseder.

Tatar Türkçesinde birleşik fiiller ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Ġ.Alparov (1945:99) bu tür fiilleri de müstakil fiil sayar ve basit fiillerden bir farkları olmadığını belirtir. Fuat A.Ganiyev (2010:85-108, 119-122), birleşik fiillerin teşekkülünü ayrıntılı şekilde ele alır ve "it-, kil-, bul-, qıl-" gibi temel yardımcı fiiller veya başka fiillerin yardımcı fiil olarak kullanılabildiği *isim + yardımcı fiil* veya *fiil + yardımcı fiil* yapısındaki birleşik fiillerden bahseder. V.N.Ḫangildin (1959:165), diğer dillerde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de fiillerin anlamlarını az çok tamamlayan, belirgin hâle getiren, onlara ilave anlamlar yükleyen leksik ve gramatik unsurlarınn varlığından bahseder. M.Z.Zekiyev vd. (1998:361-368), birleşik fiil (quşma fiġıl') başlığı altında iki ana gruptan bahsederler. İlk olarak sıralama bağı ile (tĕzülĕ beyleněş) bağlanan unsurlardan oluşan $fiil_1$+$fiil_2$ yapısındaki birleşik fiil yapılarını (qaġuw-suġuw: vurmak kırmak, kiyĕnüw-yasanuw: giyinmek kuşanmak) ele alıp incelerler. İkinci grup ise yönetim bağı ile (iyertülĕ beyleněş) başlığı altında ele alınır. Buradaki yapı ise *isim + yardımcı fiil (it-, kil-, bul-, qıl-)* şeklindedir. Z.M.Veliullina vd. (1972:150-154) Tatarcada bitişik/kaynaşmış birleşik fiiller *(sawbullaşuw: vedalaş-, küzallaw: göz önüne getir- vb. gibi)* ve dizili birleşik fiiller olmak üzere iki farklı birleşik fiil yapısından bahseder. Dizili birleşik fiillerin *isim + yardımcı fiil*, *isim + hal eki + yardımcı fiil*, *fiil + zarf fiil eki + müstakil fiil* yapısında olduklarını ifade eder. D.T.Tumaşeva (1978:189), Tatarcada birleşik fiilleri bitişik/kaynaşmış ve dizili birleşik fiiller olmak üzere iki başlık altında inceler.

Kazan-Tatar Türkçesinde birleşik fiillerle ilgili değerlendirmeler birbirine yakın bir mahiyet arz eder. Ancak birleşik fiiller konusunda tüm gramerciler aynı kanaatte değillerdir. Türkiye Türkçesi ile Tatar Türkçesi arasında *isim + yardımcı fiil*, *fiil + yardımcı fiil* ve *kaynaşmış/deyimleşmiş birleşik fiil* kuruluşundaki birleşik fiil öbekleri benzer yapı özelliklerine sahiptir.

3.2.6.12.1. İsim + Yardımcı Fiil Şeklindeki Birleşik Fiil Grubu

Bu yapıdaki birleşik fiiller *isim + yardımcı fiil (it-: yuq it-, qıl-: doġa qıl-, bul-: ġaşıyq bul-, kil-: meş kil-)* şeklinde bir kuruluşa sahiptir (Tumaşeva, 1978:189).

"Ḫatında suġışta ülülernĕ maqtadı, qaharmanlıqlardan **beḫĕs it**tĕ (ÖT, 22)."

"Mektubunda savaştaki ölümleri övdü, kahramanlıklardan bahsetti (ÖT, 22)."

"Anıŋ tatarça ittĕrĕp, üzĕnĕŋ qızına şul suġışnı bik şep ittĕrĕp yazarġa **tĕlĕ bar**madı (ÖT, 23)."

"Onun Tatarca olarak kendi kızına şu savaşı çok güzel olarak yazmaya dili varmadı (ÖT, 23)."

"Timĕrġali resmiy gĕne ittĕrĕp bĕr-ikĕ süz bĕrle qotılmaqçı buldı, lekin küŋĕlĕnde açılġan cereḫet **irĕk bir**medĕ (ÖT, 37)."

"Demirali resmî olarak bir iki söz ile kurtulmak istedi, lakin gönlünde açılan yara izin vermedi (ÖT, 37)."

"Timĕr yulına **röḫsetler çıġart**tı (ÖT, 53)."

"Demiryoluna ruhsatlar çıkarttı (ÖT, 53)."

"Kĕm bar iken, kĕm kile iken digen kĕbĕk **qolaġın sal**dı (ÖT, 57)."

"Kim var imiş, kim geliyor imiş anlamak ister gibi kulak kabarttı (ÖT, 57)."

"Mĕne bĕr törĕk öyĕnde yana torġan utqa **küzĕ töş**tĕ (ÖT, 65)."

"İşte bir Türk evinde yanaduran ışığa gözü düştü (ÖT, 65)."

"–Mĕne nerse, mulla, ḫezĕr min bĕraz **mulla bul**ıym (ÖT, 70)."

"–Bakınız, molla, şimdi ben biraz molla olayım (ÖT, 70)."

"Alar bĕrle bĕrge **secdege kit**tĕ, **doġa qıl**dı (ÖT, 77)."

"Onlar ile birlikte secdeye gitti, dua etti (ÖT, 77)."

"Kĕçkĕne bĕr işare emĕrĕ bĕrle ut kĕbĕk ḫereketke **ḫezĕr bul**dı (ÖT, 78)."

"Küçük bir emirle ateş gibi harekete hazır buldu (ÖT, 78)."

3.2.6.12.2. Fiil + Yardımcı Fiil Şeklindeki Birleşik Fiil Grubu

Zekiyev vd. (1998:373), Tatar Grammatikası adlı eserlerinin birinci cildinde *fiil + yardımcı fiil (al-, bar-, bět-, bir-, qal-, kěr-, kit-, sal-, töş-, utır-, çığar-, yat-, ciber-, citkěr-, at-, taşla-, başla-, bětěr-, yör-, qara-, kil-, quy-, tor-, uz-, çıq-, yaz-, üt-, cit-)* dizilişindeki birleşik fiilleri dizili birleşik fiiller (tězme fiğıl'ler) olarak adlandırırlar.

"–Sěz aŋlaŋız, min **kite al**mıym (ÖT, 79)..."
"Siz anlayın, ben gidemem (ÖT,)."

"–İzělüw, qısıluw mes'elelerěn milletçělěk ḫel ite almıy, anı feqat' sotsializm ğına **açıp bětě**e (ÖT, 32)."
"Ezilme, baskı altında kalma sorunlarını milliyetçilik halledemez, onu sadece sosyalizm çözebilir (ÖT, 32)."

"Timěrğali **aptırap qal**dı, běrnerse de aŋlamadı (ÖT, 39)."
"Demirali şaşırıp kaldı, hiçbir şey de anlamadı (ÖT, 39)."

"Üzě de şul yat fikěrden **qızarıp kit**tě (ÖT, 54)."
"Kendisi de şu yad fikirden kızarıp gitti (ÖT, 54)."

"Bötěn zıyalı şular arasına bülěngen, běr-běrsě běrle **tartışıp yat**a (ÖT, 37)."
"Bütün aydınlar şunlar arasında bölünmüş, birbirleri ile tartışıp duruyorlar (ÖT, 37)."

"Qıçqırıp **yığlap ciber**dě (ÖT, 81)."
"Hıçkırarak ağlamaya başladı (ÖT, 81)."

"Ul şul ḫislerěn urınına kitěrěp **citkěre al**madı, ad'yutant:
–Reḫim itěŋěz! – didě (ÖT, 26)."
"O, bu hislerini tahlil etmeye vakit bulamadan yaver:
–Buyurunuz, dedi (ÖT, 26)."

"İkě ḫatnı da **alıp taş**ladı (ÖT, 23)..."

"İki mektubu da alıp çöpe attı (ÖT, 23)…"

"Ġaskerler üzlenděler, alar běrle sinlě-minlě söyliy başladılar, **kölěşe başla**dılar, **şayarışa başla**dılar (ÖT, 76)."

"Askerler onları benimsediler, onlar ile senli benli konuşup gülmeye ve şakalaşmaya başladılar, (ÖT, 76)."

"Kavkaz urınbasarı yomşaqlıq běrle **bazındırıp bětěr**gen (ÖT, 27)."

"Kafkasya genel valisi yumuşaklık ile onları şımartmış (ÖT, 27)."

"Ělgerě běr sewdeger **torıp qara**dı, Ferideně tanımadı bulırġa kirek, kittě, annan soŋ běr yeş' efiser qaradı, ul kölgen yöz běrle Feridege elle nerse eyttě, mıyığın sıpırdı (ÖT, 58)."

"Önce bir tüccar durup baktı, Feride'yi tanımamış olacak ki gitti, ondan sonra bir genç zabit baktı, tebessüm edip bıyığını burarak Feride'ye bir şey söyledi (ÖT, 58)."

"Timěrġali gizlě qeġaz'lerěn, tuzdırġan yeşěrěn ḫaritaların **alıp quy**dı (ÖT, 62)."

"Demirali gizli belgeleri, öteye beriye dağıttığı haritaları topladı (ÖT, 62)."

"Polkovnik elle ni çıqtı, naçar běrnerse buldı dip ḫis itěp, **sikěrěp tor**dı (ÖT, 82)."

"Miralay, bir şey vuku buldu, kötü bir şey oldu diye hissedip yatağından fırladı (ÖT, 82)."

"Běrsě artınnan běrsě başqalar da kilěp, seġat' unikěge taba ḫalıq **cıyılıp běte yaz**dı (ÖT, 47)."

"Birinin ardından diğerleri de gelip saat on ikiye doğru herkes toplanmıştı (ÖT, 47)."

"Törlĕ Baku, Qazan, Orenburg, Meskew, Ufa gezitelerĕn bĕrem-bĕrem **qarap ütt**ĕ (ÖT, 31)."

"Türlü Bakü, Kazan, Orenburg, Moskova, Ufa gazetelerini birer birer gözden geçirdi (ÖT, 31)."

"Bĕr-ikĕ können hernerse **ḫezĕrleněp cit**tĕ (ÖT, 77)."

"Bir iki gün içinde her şey hazırlanıp bitti (ÖT, 77)."

3.2.6.12.3. Kaynaşmış/Deyimleşmiş Birleşik Fiil Grubu

Tatar Türkçesinde *buysınuw (boyun eğ-), küzallaw (göz önüne getir-), sawbullaşuw (vedalaş-)* gibi bitişik/kaynaşmış birleşik fiillerin sayıları çok azdır (Tumaşeva (1978:189). Bu fiiller de bir isim ile bir fiilin birleşimi ve kaynaşması yolu ile oluşmuşlardır. Sayıları çok az olan bu fiiller ile ilgili bir örneğe Öyge Taba adlı eserde sadece bir kez yer verilmiştir.

"Kiçke taba ġına arıp qaytqaç, Arıslan Ülmes uğılına, telefon suğıp, **sawbullaş**ırġa yüneldĕ (ÖT, 54)."

*"Akşama doğru yorulmuş vaziyette geri dönerken Arslan Ölmezoğlu'na telefon edip **vedalaş**maya yöneldi (ÖT, 54)."*

3.2.6.13. Sayı Grubu

Türkçede sayılar tek kelime ile, sıfat tamlaması şeklinde veya sayı grubu ile karşılanır (Ergin, 1994b:394). Türkiye Türkçesinde sayı grubu, basamak sistemine göre sıralanmış sayı isimleri topluluğudur. Kelime grubu hâlindeki sayılar sıfat tamlaması veya sayı grubu kuruluşunda olur (Karahan, 2014:72). Türkiye Türkçesinden farklı olarak Tatar Türkçesinde sayılar (sannar) ayrı bir kelime türü olarak kabul edilir ve şekil bilgisi başlığı altında ele alınıp incelenir (Alparov, 1945:70; Ḫangildin, 1959:118; Veliullina vd., 1972:78; Tumaşeva, 1978:103; Şemsĕtdinova, 2007:45; Ḫisamova, 2017:99). Tatar Türkçesinde sayı grubunda yer alan iki öge eksiz bağlanır. Ara sayılar ifade edilirken binlik > yüzlük > onluk

şeklinde büyükten küçüğe doğru bir sıralama izlenir. İlk öge daha büyük sayıyı bildirir ve sıfat tamlaması olabilir (Kerimoğlu, 2014:133-134).

3.2.6.13.1. Sıfat Tamlaması ile Karşılanan Sayılar

Sıfat tamlaması şeklindeki sayılarda Türkiye Türkçesinde "iki yüz, yedi yüz, dokuz yüz; iki bin, üç bin; bir milyon, iki milyon" şeklinde devam edilirken tek bir bin için "bir bin" ifadesinin kullanılmaması dikkat çekicidir. Tatar Türkçesinde ise "bĕr mĕŋ: bir bin" şeklinde kullanım mevcuttur.

"Felennen bulır, komissionı **ikĕ yöz mĕŋ** tenke bulır,– digen cömleně ĕlektĕrdĕ (ÖT, 34)."

"Filandan olur, komisyonu iki yüz bin tenke olur şeklindeki cümleyi yakaladı (ÖT, 34)."

"–İntendant başlığına **illĕ mĕŋ**, qul urdu başlığına **illĕ mĕŋ**, kantselyariye başlığına **30 mĕŋ**, Vasiliy Yegoroviçqa **25 mĕŋ**, miŋa da bit kirek, öç yöz illĕ tenke meġaş bĕrle küpke bara almıysıŋ, felen,– didĕ (ÖT, 34)."

"Levazım reisine elli bin, kolordu kumandanına elli bin, tahrirat müdürne 30 bin, Vasiliy Yegoroviç'e 25 bin, bana da gerek elbette, üç yüz elli tenke maaş ile çok şey yapamıyorsun, filan dedi (ÖT, 34)."

"... Min **yöz mĕŋ**, yuq, **yöz yĕgĕrmĕ** mĕŋlĕ törĕk ġaskerĕ–soldatı bĕrle öç ayda bötĕn Kavkaznı üte alır idĕm... Şunnan soŋ Kavkazdan arımaġan **yöz mĕŋ** atlı ġasker, **ikĕ yöz mĕŋ** ceyewlĕ ġasker cıyıp alıp, İngĕltĕreně Basra kürfezĕne sĕbĕrĕp tüger idĕm (ÖT, 45)…"

"Ben yüz bin, hayır, yüz yirmi bin Türk askeri ile üç ayda bütün Kafkasya'yı geçebilir idim. Ondan sonra Kafkasya'dan dinç yüz bin süvari, iki yüz bin piyade asker toplayıp İngiltere'yi Basra Körfezi'ne süpürüp döker idim (ÖT, 45)."

"Rus ḫalqınıŋ dinĕ, milletĕ öçĕn **altı yöz** yıldan birlĕ aldına çıqqan törĕk ḫalqı bĕrle tartışuwı soŋġı basqıçına bastı… Törĕkler tarafınnan bılçıratılġan Aya

Sufiyanıŋ paq‘lenüwě, bunnan **biş yöz** yıl ělěk anıŋ başınnan töşěrělgen salibnıŋ yaŋadan taġuw şerefě bězge tapşırıldı (ÖT, 51).”

“Rus halkının dini, milleti için altı yüz yıldan beri önüne çıkan Türk halkı ile mücadelesi son aşamaya ulaştı. Türkler tarafından kirletilen Ayasofya’nın temizlenmesi, bundan beş yüz yıl önce onun kubbesinden indirilen haçı yeniden takma şerefi görev olarak bize verildi (ÖT, 51).”

3.2.6.13.2. Sayı Grubu ile Karşılanan Sayılar

Sayı grubu ile kaşılanan sayılar tek kelimelik sayıların on’dan sonrakilerinin ve sıfat tamlaması hâlindeki sayıların ara yerlerindeki sayılardır. Sayı grubu, önce gelen büyük sayı ve sonra gelen küçük sayı şeklinde iki unsurdan oluşur. Herhangi bir ek almaksızın bir araya gelirler. Her iki sayı da ya tek kelime ya sıfat tamlaması ya da sayı grubu şeklinde olur (Ergin, 1994b:395).

“Yěğěrmě, **yěğěrmě biş** yıl běrbuydan bu ġaileněŋ ruslarġa qarşı doşmança ěşlengen fikěrěne barıp berěleçegěn ḫis ittě (ÖT, 57).”

“Yirmi, yirmi beş yıl sürekli bu ailenin Ruslara karşı düşmanca işlenmiş fikrine gidip çarpacağını hissetti (ÖT, 57).”

“–Měne min de **yěğěrmě sigěz** yıl ġasker ḫězmetě ittěm, milletěm ayırı bulsa da, watan běr dip ḫězmet ittěm (ÖT, 74).”

“–İşte ben de yirmi sekiz yıl askerlik hizmeti ettim, milletim ayrı olsa da vatan bir diyerek hizmet ettim (ÖT, 74).”

“Kiçke taba Tiflisten Söyěm běrle Ferideneŋ çıġuwınnan telegram kilgeně kěběk, Feḫrělislam da ěşně temam caylap, těgělerneŋ běrsěn de totmayınça, běr yalġışlıq bulġan tösěnde mes’eleně ḫel itěp qayttı we bötěn **yěğěrmě běr** ġasker tağı urınnarına urınlaştı (ÖT, 75).”

“Akşama doğru Tiflis’ten Süyüm ile Feride’nin hareket ettiklerine dair telgraf geldiği gibi, Fahri İslam da işi bütünüyle halledip diğerlerinin hiçbirini gözaltına almayarak, bir yanlışlık olmuş süsü vererek meseleyi halledip döndü ve yirmi bir askerin hepsi tekrar yerlerine yerleşti (ÖT, 75).”

3.2.6.14. Kısaltma Grupları

Kelime grupları veya cümlelerden yıpranma veya kalıplaşma yolu ile ortaya çıkan gruplardır (Karahan, 2014:79).

3.2.6.14.1. İsnat Grubu

İyelikli veya iyeliksiz bir isim unsuru ile başka bir isim unsurundan meydana gelen bir kelime grubudur (Özkan vd., 2016:110). Biri diğerine isnat edilen iki isim unsurundan oluşur. İsnat edilen unsur isnat olunandan sonra gelir. Kendisine isnat yapılan unsur yalın halde veya iyelik eki almış şekilde ve bir tek isim ya da isim yerine geçen bir kelime grubu hâlinde olabilir. İsnat unsuru ise bir sıfat veya onun yerine kullanılan bir kelime grubu olabilir (Ergin, 1994b:397). Tatar Türkçesinde yer alan ve sentetik birleşik cümleler içinde değerlendirilen isnat grubunun yapısı *isim + iyelik eki > isim* dizilişine sahiptir ve bu yapılar cümle ile kelime grupları içinde isim, sıfat ve zarf görevi ifa ederler (Kerimoğlu, 2014:147).

"Lekin ikěsěněŋ de **uyları törlě** bulsa da, **ḫıyalları běr** idě, omtılġan ġayelerě běr idě (ÖT, 60)…"

"Lakin ikisinin de düşünceleri farklı olsa da hayalleri bir idi, arzu ettikleri gayeleri bir idi (ÖT, 60)…"

"**Bolarnıŋ baş töymesě – bismillası Törkiye** dip ışanasıŋ (ÖT, 69)."

"*Bunların imamesi Türkiye diye inanıyorsun (ÖT, 69)."*

"– Bu mes'eleně niçěk bulsa da çitke çıġarmasqa kirek, **bězněŋ ġasker** ěçěnde şundıy ağım barlığı ştabqa bělěnděmě – ḫezěr bězně monnan alalar (ÖT, 75)."

"Bu mesele dışarıya aksettirilmemeli, bizim askerlerimiz arasında böyle bir hareketin varlığından karargâhın haberi olursa derhal bizi buradan alırlar (ÖT, 75)."

3.2.6.14.2. Yükleme Grubu

Yükleme ekli bir isim unsuru ile başka bir isim unsurunun oluşturduğu kelime grubuna yükleme (belirtme, akuzatif) grubu adı verilir. Bu kelime grubu aslında bir fiil grubunun kısalmış şeklidir. İkinci unsuru isimle yapılan birleşik fiilin isim kısmından oluşur. Kuruluşu *isim + yükleme hâli eki > isim* dizilişinde olur (Özkan vd., 2016:115). Bu yapının Tatarca için açılımı *isim + yükleme hâli eki (-nI; -n) > isim* şeklinde olur.

"Ermen küŋĕllĕlerĕ şul yetimnernĕ, şul mĕskĕnnernĕ yözlep, mĕŋlep suya, **ḫatın-qızını mesḫere** ite. **Törĕk qızların cariye** ittĕrĕp, kenizek ittĕrĕp şeherlerde, awıllarda sata (ÖT, 37)."

"Ermeni gönüllüleri bu yetimleri, bu çaresizlerin yüzlercesini, binlercesini kesiyor, kadın ve kızları telvis ediyor. Türk kızlarını cariye olarak şehirlerde ve köylerde satıyor (ÖT, 37)."

3.2.6.14.3. Yaklaşma Grubu

Yaklaşma hâlindeki bir unsur ile ondan sonra gelen yalın bir isim unsurundan oluşan kelime grubuna yönelme (datif) grubu adı verilir. Kelime grubunun her iki kısmı da ya tek bir isim ve ismin yerini tutan bir kelime grubu olabilir (Ergin, 1994b:399; Özkan vd., 2016:116). Türkiye Türkçesinde bir kelime grubu olarak adlandırılan yaklaşma grubu Tatar Türkçesi için de Tatar dilcileri tarafından bir kelime grubu olarak kabul edilir, ancak bu kelime grubu Tatar dilcileri tarafından sıfat grupları içinde ele alınıp incelenir (Ḫangildin, 1959:346; Zekiyev vd., 1999:69-70). Tatar Türkçesinde yaklaşma grubunun teşekkülü *isim + yaklaşma hâli eki (-ġa/-ge; -qa/-ke) > isim* dizilişinde olur. İsim-fiil, sıfat-fiil veya zarf-fiil gruplarından kısalmış olabilir. Kelime grubunu meydana getiren unsurlar da kelime grubu şeklinde olabilir. Cümle ve kelime grupları içinde daha çok isim ve sıfat görevi üstlenir (Kerimoğlu, 2014:142-143).

"Yıraqta ġına bĕr tup tawışı görlep kittĕ, **aŋarġa cawap** kĕbĕk ikĕnçĕ tupmı kükredĕ, yıraqtağı tawlarda ġınamı tawış uynap qayttı (ÖT, 20)."

"Uzakta bir yerde bir top patlaması oldu, ona cevap gibi ikinci top kükredi ya da uzaktaki dağlarda topun sesi yankılandı (ÖT, 20)."

"–Měne **sězge telegram**, öyde bĕrkĕm de yuq idĕ, min etigedĕr dip bĕlĕp açtım, ġafu itĕŋĕz!– didĕ (ÖT, 59)."

"–Bu telgraf size, evde hiç kimse yoktu, ben, babamadır diye sanıp açtım, afedersiniz, dedi (ÖT, 59)."

"Bĕzde **törĕklerge meḫebbet** şulqader zur idĕ, ḫalqımızda törĕklerge qarşı iman şulqader tiren idĕ, bötĕn qortılışnı Törkiyeden köte idĕ (ÖT, 63)."

"Bizde Türklere muhabbet o kadar büyüktü, halkımızda Türklere karşı iman o kadar derin idi ki bütün kurtuluşu Türkiye'den bekliyordu (ÖT, 63)."

"Ġasker ĕçĕnĕŋ elle qaybĕr yirĕ bĕrle üzĕnĕŋ polkovniġınıŋ kürelete ut ĕçĕne alıp kĕrmewĕne, kürelete **mösĕlmanlıqqa zararlı ĕş** ĕşlemewĕne imanı quwetlendĕ (ÖT, 75)."

"Askerlerin içinde bir yerde kendi miralaylarının göz göre göre kendilerini ateş içine atmayacağına, göz göre göre Müslümanlığa zararlı iş yapmayacağına imanları kuvvetlendi (ÖT, 75)."

"Etiyĕŋ, babalarıŋ, şundıy waqıtta tup-tuġrı ittĕrĕp: 'Eyĕ, bu **dinge, milletke ḫıyanet**!'– dip, ap-açıq eyte ala torġan etilerĕn, we şunıŋ arqasında milletĕnĕ öç yöz illĕ yıl ruslaşuwdan saqlaġan etilerĕn, babaların ḫetĕrledĕ (ÖT, 69)."

"Baban, ataların, böyle zamanlarda doğrudan doğruya, 'Evet, bu dine, millete hıyanettir' diye apaçık söyleyebilen babalarını ve bu sayede milletini üç yüz elli yıl Ruslaşmaktan koruyan babalarını, atalarını hatırladı (ÖT, 69)."

3.2.6.14.4. Bulunma Grubu

Bulunma hâli ekli bir isim unsuru ile ondan sonra gelen bir isim unsurundan oluşan kelime grubuna bulunma (lokatif) grubu denir. Her iki parça da tek bir isim veya ismin yerine geçen birer kelime grubu olabilir. Bulunma hâli eki taşıyan unsur önce, diğeri ise sonra gelir (Ergin, 1994b:399; Özkan vd., 2016:117). Tatar

Türkçesinde bulunma öbeği *isim + bulunma hâli eki (-DA) > isim* dizilişinde bir yapıya sahiptir. Cümle içinde çoğunlukla isim ve sıfat görevi üstlenen bu yapıyı meydana getiren unsurlardan biri kelime grubu şeklinde olabilir (Kerimoğlu, 2014:143).

"**Kürşě bülmede ikě kěşě** ġaskerge solı quyuw ḫaqında satuwlaşalar (ÖT, 34)."

"Komşu odada iki kişi askere yulaf alımı konusunda tartışıyorlar (ÖT, 34)."

"Uram buyında özělmeyěnçe **atlarda, avtomobil'lerde marcalar** töyep keyěf-safa çikken efiser kerwanı özělmedě (ÖT, 39)."

"Sokak boyunca hiç durmaksızın atlarda ve otomobillerde Rus kadınları ile zevk u sefa süren zabit kervanının ardı kesilmiyordu (ÖT, 39)."

"–Bunda, general, bunda, polkovnik!– dip **türde urın** kürsettě (ÖT, 40)."

"–Buraya, general, buraya, miralay diye başköşede yer gösterdi (ÖT, 40)."

"Frantsuz bik diq'qat' běrle tıŋladı: **ḫaritada sızıqlar** yasadı (ÖT, 49)."

"Fransız çok dikkatli dinledi: harita üstünde çizgiler çizdi (ÖT, 49)."

"Üzěněŋ ġaile tormışı, **Orenburgta waqıtta** ḫatını, ebisě běrle běrge torularnı ḫetěrěne kitěrdě (ÖT, 29)."

"Kendi aile hayatı, Orenburg'da iken eşi, kayınvalidesi ile birlikte yaşadıklarını hatırına getirdi (ÖT, 29)."

"Min bit **Tifliste waqıtta** uq sězněŋ başta şundıy běr plan barın elle niçěk siziněděm (ÖT, 80)."

"Ben daha Tiflis'te iken sizin kafanızda böyle bir plan olduğunu her nasıl ise sezdim (ÖT, 80)."

"Běr polkovnik torup, **ġomum rewěşte ḫereket** ni töslě bulaçaqnı, polkovnik Timěrġaliyevněŋ bülěgěne şul wazıyfa yöklenělgeněn aŋlattı (ÖT, 48)."

"Bir miralay kalkıp umumî şekilde hareketin nasıl olacağını ve Miralay Demiraliyev'in bölüğüne şu vazifenin yüklenildiğini anlattı (ÖT, 48)."

3.2.6.14.5. Ayrılma Grubu

Ayrılma hâli ekli bir unsur ile ondan sonra gelen bir isim unsurundan oluşan gruba ayrılma (uzaklaşma, çıkma, ablatif) grubu adı verilir. Her iki parça da tek bir isim veya ismin yerine geçen birer kelime grubu olabilir (Ergin, 1994b:400). Tatar Türkçesi için de Tatar dilcileri tarafından bir kelime grubu olarak görülür. Bu kelime grubu *isim + ayrılma hâli eki (-DAn/-nAn) > isim* şeklinde kurulur, ancak ilk sözcük kimi zaman iyelik eki alabilir. İkinci unsura karşılaştırma eki olan "-raq/-rek" eklenmek suretiyle karşılaştırmalar için sıklıkla kullanılır. Kesir sayıları Türkiye Türkçesinde bulunma grubu ile ifade edilirken Tatar Türkçesinde ayrılma grubu (bişten ikĕ: beşte iki) ile ifade edilir. Bu grubun ögeleri bir kelime grubu olabilir. Cümle ve kelime grupları içinde isim, sıfat ve zarf görevlerinde bulunabilir (Kerimoğlu, 2014:145).

"Şunnan soŋ **Kavkazdan arımağan yöz mĕŋ atlı ġasker, ikĕ yöz mĕŋ ceyewlĕ ġasker** cıyıp alıp, İngĕltĕreně Basra kürfezĕne sĕbĕrĕp tüger idĕm... (ÖT, 45)."

"Ondan sonra Kafkasya'dan dinç yüz bin süvari, iki yüz bin piyade asker toplayıp İngiltere'yi Basra Körfezi'ne süpürüp döker idim (ÖT, 45)."

"Anda **anadan tuma atlı ġasker**, törĕkmen, qara qırġız, qazaq' yeşiy (ÖT, 45)."

"Orada anadan doğma atlı asker olan Türkmen, Kara Kırgız, Kazak yaşıyor (ÖT, 45)."

"**Bĕzden biş-altı kĕşĕ** yaralandı (ÖT, 52)."

"Bizden beş altı kişi yaralandı (ÖT, 52)."

"–Sĕzge **efiserlerden ışanıç** zur (ÖT, 67)."

"–Zabitlerin size inancı büyük (ÖT, 67)."

"Binanıŋ başındağı sallana torġan törĕk bayrağı, ozın yuldan kilgen bu törĕk uġıllarına **can küŋĕlden selam** birgen kĕbĕk, irtengĕ yil bĕrle sallandı, elle ni söylegen kĕbĕk 'fır-fır' kildĕ (ÖT, 85)."

"Binanın üzerinde dalgalanan Türk bayrağı, uzun yoldan gelen bu Türk oğullarına can ve gönülden selam verir gibi, sabah yeli ile sallandı, bir şey söyler gibi 'fır fır' etti (ÖT, 85)."

"Qızı üzĕnĕŋ şefqat' hemşireler kursına kĕrüwĕn yaza we, bolay suġış bulıp yatqanda, artta tik torunıŋ yaramawın söylep, üzĕnĕŋ suġışqa kiterge tiyĕşlĕgĕ fikĕrĕn aŋlata we **atasınnan röẖset-fatiẖa** sorıy idĕ (ÖT, 22)…"

"Kızı hasta bakıcı kursuna girdiğini yazıyor ve savaş zamanında geride sadece seyirci olarak kalmanın doğru olmadığını söyleyip kendisinin savaşa gitmesi gerektiği fikrini anlatıyor ve babasından izin ile dua talep ediyordu (ÖT, 22)…"

"**Gruzinınnan, tatarınnan, dağıstanınnan köller** oçırır idĕm (ÖT, 27)."

"Gürcüsünden, Tatarından, Dağıstan'ından küller uçurur idim (ÖT, 27)."

"**Polkovniknıŋ ĕçĕnnen bĕr utlı uy** kiçtĕ (ÖT, 36)."

"Miralayın içinden bir ateşli fikir geçti (ÖT,)."

3.2.6.14.6. Vasıta Grubu

Vasıta hâlindeki bir unsur ile ondan sonra gelen bir isim unsurundan oluşan kelime grubuna vasıta (instrumental) grubu adı verilir. Vasıta hâli eki taşıyan unsur önce diğer isimler ise sonra gelir (Özkan vd., 2016:120). Tatar Türkçesinde vasıta grubu *isim + bĕlen > isim* dizilişindedir (Kerimoğlu, 2014:139). İshakî'nin Öyge Taba adlı eserinde *bĕlen* edatının yerine aynı anlamdaki *bĕrle* edatının kullanıldığı görülür.

"**Kürşĕsĕndegĕ firqaler bĕrle mönesebetlerĕ** teġayĕn itĕldĕ (ÖT, 50)."

"Komşu fırkalar ile münasebetleri tayin edildi (ÖT, 50)."

"**Arıslan bĕrle Esma** aptırap qaldılar (ÖT, 55)."

"Arslan ile Esma şaşırıp kaldılar (ÖT, 55)."

"Kiçke taba Tiflisten **Söyĕm bĕrle Feride**neŋ çığuwınnan telegram kilgeně kĕbĕk, Feḫrĕlislam da ěşně temam caylap, tĕgĕlerneŋ bĕrsĕn de totmayınça, bĕr yalğışlıq bulġan tösĕnde mes'eleně ḫel itĕp qayttı we bötĕn yĕgĕrmĕ bĕr ġasker tağı urınnarına urınlaştı (ÖT, 75)."

"Akşama doğru Tiflis'ten Süyüm ile Feride'nin hareket ettiklerine dair telgraf geldiği gibi, Fahri İslam da işi bütünüyle halledip diğerlerinin hiçbirini göz altına almayarak, bir yanlışlık olmuş süsü vererek meseleyi halledip döndü ve yirmi bir askerin hepsi tekrar yerlerine yerleşti (ÖT, 75)."

3.2.6.14.7. Eşitlik Grubu

Eşitlik hâlindeki bir unsur ile ondan sonra gelen bir isim unsurundan oluşan kelime grubuna eşitlik (ekvatif) grubu denir. Bu grup, *isim + eşitlik hâli eki > isim* şeklinde bir yapıya sahiptir (Özkan vd., 2016:121).

"Polkovnik İbrahimġa **dustça küz** bĕrle qaradı (ÖT, 32):"
"Miralay, İbrahim'e dostça göz ile baktı (ÖT, 32):"

"Oçraġan efiserler bĕrle ĕlĕkkĕ kĕbĕk **arqadaşça**, **qatı qullı komandirça möġamele**de bulındı (ÖT, 65)."

"Karşılaştığı zabitler ile eskisi gibi arkadaşça, sert tavırlı kumandanca muamelede bulundu (ÖT, 65)."

3.2.6.14.8. İlgi Grubu

İlgi eki ile birbirine bağlanan iki isim unsurundan oluşan kelime grubuna ilgi (genitif) grubu adı verilir. İlgi eki alan isim önce, onun bağlandığı yalın isim ise sonra gelir. Bu kelime grubu, iyelik eki düşmüş bir iyelik grubu gibidir (Ergin, 1994b:398; Özkan vd., 2016:121). Tatar Türkçesinde ilgi grubu *isim + ilgi eki (-nIŋ/-něŋ; -Im) > isim* dizilişinde yapılır. İsim unsuru bazen bir kelime grubu şeklinde olabilir. Cümle içinde isim görevi üstlenir (Kerimoğlu, 2014:137).

"İranda ḫezěr **bězněŋ qeġaz' aqçaġa** fendıq ta alıp bulmıy, altın, köměş sorıylar (ÖT, 24)…"

"İran'da şimdi bizim kâğıt para ile fındık bile satın alınmıyor, altın, gümüş istiyorlar (ÖT, 24)…"

"Bu meqaleně bit **bězněŋ ġasker** uqısa, běz Aya Sufiyege terě taġarġa barmıymız, diyüw iḫtimalı bar (ÖT, 63)."

"Bu makaleyi bizim asker okusa, biz Ayasofya'ya haç takmaya gidiyoruz deme ihtimali var (ÖT, 63)."

3.3. CÜMLE BİLGİSİ

Bir hüküm (yargı) bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir fiile veya çekimli bir fiille birlikte kullanılan kelimeler dizisine (Gülensoy, 2010:587) ya da bir yapma veya olmanın nitelendirildiği dil yapılarına cümle denir (Karaağaç, 2013:498). Cümle, ögelerinin dizilişi, yüklemleri, anlamları ve yapıları bakımından çeşitlere ayrılır (Gülensoy, 2010:593; Güney, 2015:165).

3.3.1. Yapılarına Göre Cümleler

3.3.1.1. Basit Cümleler (Ġadi Cömle)

Bir tek çekimli fiille veya ek fiille kurulan cümleler basit (yalın) cümle (simple sentence) olarak adlandırılır (Gülensoy, 2010:593; Eker, 2015:369). Yapı bakımından Türkiye Türkçesi ile Tatar Türkçesinde basit cümleler aynı özellikleri gösterir (Kerimoğlu, 2014:224). Eserde toplam 1102 adet basit cümleye yer verilmiştir.

"Ul tiz gěne tışqa çıqtı (ÖT, 20)."
"O, hızlı şekilde dışarı çıktı (ÖT, 20)."

"Öyge taba borıldı (ÖT, 20)."
"Eve doğru döndü (ÖT, 20)."

“Anıŋ fikěrě běr noqtaġa tuqtadı (ÖT, 45).”
“Onun fikri bir noktada durdu (ÖT, 45).”

“Timěrġaliyev inglizçe elle niler söyledě (ÖT, 46).”
“Demiraliyev İngilizce bir şeyler söyledi (ÖT, 45).”

3.3.1.2. Birleşik Cümleler

Tatar Türkçesinde birleşik cümleler Ġıybat Alparov (1945:135) tarafından yan cümleli birleşik cümle, bağlı birleşik cümle ve sıralı birleşik cümle olmak üzere üçe ayrılır. V.N.Ḫangildin (1959:528-545) ise cümleleri basit cümle; birleşik cümle (bağımlı sıralı birleşik cümle, bağımlı yan cümleli birleşik cümle); bağımsız birleşik cümle (bağımsız sıralı birleşik cümle ve bağımsız sıralı yan cümleli birleşik cümle) şeklinde tasnif eder. Eserde 779 adet birleşik cümleye yer verilmiştir.

3.3.1.2.1. Şartlı Birleşik Cümleler

Bu birleşik cümle Türkçenin aslî birleşik cümlesi olup başlangıçtan beri Türkçede vardır. Bu cümlenin temeli şart kipinin şart ifadesine dayanır. Şartlı birleşik cümlede yardımcı cümle önce, asıl cümle sonra gelir. Bu durum Türkçede asıl unsurun yardımcı unsurdan sonra gelmesi prensibine uygundur (Ergin, 1994b:413). Tatar Türkçesinde bu tür cümleler, Türkçenin geneline paralel şekilde, yardımcı cümleler olarak kabul edilir. Tatar Türkçesinde dikkat çeken husus, bu tür cümlelerin ana cümlenin zarfı olarak kabul edilmesidir (Kerimoğlu, 2014:242-243). Öyge Taba adlı eserde 73 adet şartlı birleşik cümle vardır.

“Şul tariyḫiy ěşně ěşlewde dön’ya suġışında, ingliz suġış safı běrle rus suġış safınıŋ běrleşüwěne sebep bul**sa**, ul bit bik zur ḫězmet itken bulaçaq, anıŋ bit tariyḫqa isěmě kěreçek (ÖT, 23).”

“Bu tarihî işi başarmakla Dünya Savaşı’ında İngiliz savaş kuvvetleri ile Rus savaş kuvvetlerinin birleşmesine sebep olsa, o pek büyük bir hizmet etmiş olacak, onun adı tarihe geçecek (ÖT, 23).”

“Şunı, zinhar, uqıp, fikěrěŋězně söylep, mömkěn bul**sa**, tercěme ittěrěp ciberěŋěz elě; sězde bit anda těl běle torġan efiserler bar (ÖT, 25)...”

“Şunu, lütfen, okuyup fikrinizi söyleyerek mümkün olsa tercüme ettirip gönderiniz; sizin orada dil bilen zabitler var (ÖT, 25)…”

“Ḫikeyelerěn işět**se**, adem tügěl taş yıġlar (ÖT, 37)...”

“Hikâyelerini işitse, insan değil taş ağlar (ÖT, 37)...”

“Reis anı yomşatırġa těle**se** de buldıra almadı (ÖT, 49).”

“Reis onu yumuşatmak istese de yapamadı (ÖT, 49).”

3.3.1.2.2. Ki’li Birleşik Cümleler

Bu birleşik cümle Farsçadan Türkçeye geçmiş olan “ki” edatı ile ve onun Türkçesi olarak eskiden kullanılan “kim” edatı ile yapılan bir tür birleşik cümledir. Bu tür cümlelerde “ki” edatından sonra gelen cümle yardımcı cümledir (Ergin, 1994b:414). Tatar Türkçesinde ki’li cümleler, Farsçanın etkisinden uzak kalmış olması dolayısı ile, Batı Türkçesine göre çok az kullanılır (Kerimoğlu, 2014:244-245). Öyge Taba adlı metinde sadece iki adet ki’li birleşik cümleye yer verilmiştir.

“Bu kürsete **ki**, kenc töreklerněŋ germano-fillıq seyesetlerě tuġrı tügěl (ÖT, 47).”

“*Bu gösteriyor ki Genç Türklerin ‘Almanofil’ siyasetleri doğru değil (ÖT, 47).”*

“Ul şul yul tabuwınnan şulqader keyěflengen idě **ki**, üzěn-üzě yaŋı tuġan bilewsedegě bala kěběk ḫis ite idě (ÖT, 53).”

“Bu yolu bulmasından o kadar memnun olmuştu ki kendi kendisini yeni doğan beşikteki bala gibi hissediyor idi (ÖT, 53).”

3.3.1.2.3. İç İçe Birleşik Cümleler

Bir cümlenin başka bir cümlenin içine girmesi ile oluşan birleşik cümle çeşididir (Kerimoğlu, 2014:246). Eserde 214 adet iç içe birleşik cümle vardır.

"–Min běr törěk qızı,– didě de yuġaldı (ÖT, 43)..."
"Ben bir Türk kızıyım dedi ve kayboldu (ÖT, 43)..."

"Köçleněp kölgen tawış běrle: 'Qartlıq basa, sěŋěrler tıŋlamıy başlaġan',– didě de kürěşe başladı (ÖT, 57)."
"Tebessüm etmeye çalışan bir sesle: 'İhtiyarlık işte, sinirler dinlememeye başlamış', dedi ve görüşmeye başladı (ÖT, 57)."

"Anıŋ küzěne başındağı 'Beyrem qorbansız bulmıy, qorban beyremsěz bulmıy' digen süz taşlandı (ÖT, 25)."
"Onun gözüne baştaki 'Bayram kurbansız, kurban bayramsız olmaz.' şeklindeki söz ilişti (ÖT, 25)."

3.3.1.3. Bağlı Cümleler

Bu cümleler, bağlama edatları ile birbirine bağlanmış cümleler topluluğudur (Karaağaç, 2013:515). Kazan-Tatar Türkçesinde de en az iki cümlenin bağlama edatları ile bağlanması sonucu ortaya çıkan bu cümleler, bağlama edatlarındaki farklılıklar hariç, cümlelerin bağlanış şekilleri itibariyle Türkçenin genel yapısı ile paralellik gösterirler (Kerimoğlu, 2014:274). Eserde yer alan bağlı cümle sayısı 84 adetten ibarettir.

"Timěrġali irtege seġat' 11'de ştabnıŋ kiŋeş mecliseně çaqırılġanın běldě we kitmekçě buldı (ÖT, 27).
"Demirali ertesi gün saat 11'de karargâhın askerî şurasına çağırıldığını öğrendi ve gidecek oldu (ÖT, 27)."

"Kittě Qazan hem Estěrĥan (ÖT, 46)"

"Gitti Kazan ve Astrahan (ÖT, 46)"

"Ye běz urıs baltasınıŋ sabı bulıp törĕk başına bĕr yomırıq indĕremĕz, yeise şul baltanı, milletĕmĕzneŋ bĕrdenbĕr mösteqıyl' memleketĕ Törkiyenĕ saqlaw öçĕn, rusqa qarşı çevĕremĕz (ÖT, 70)."

"Ya biz Rus baltasının sapı olup Türk'ün başına bir yumruk indireceğiz ya da şu baltayı, milletimizin yegâne müstaki memleketi Türkiye'yi korumak için, Rus'a karşı çevireceğiz (ÖT, 70)."

"Ye bök, ye çök (ÖT, 74)!"

"Ya boyun eğdir ya diz çök (ÖT, 74)!"

3.3.1.4. Sıralı Cümleler

Sıralı cümleler, anlam yakınlığı ile bağlanmış cümlelerdir (Gülensoy, 2010:597). Tatar Türkçesinde sıralı cümle, en az iki cümlenin ortak unsurlar (zaman ekleri, kişi ekleri vb.) ile sıralanması sonucu ortaya çıkan cümleler topluluğudur (Kerimoğlu, 2014:275). Öyge Taba'da 382 adet sıralı cümleye yer verilmiştir.

"Qoş-qort, ḫaywan bĕtĕrĕlgenge, bötĕn cimĕrĕk awıl qabĕrstan kĕbĕk tınıç idĕ, moŋ idĕ (ÖT, 20)."

"Kuş, kurt, hayvan, her şey yenilip bitirilmiş olduğundan bütün harap köy kabristan gibi sessiz idi (ÖT, 20)."

"Ul indĕ ul ḫatnı bügĕn öç mertebe uqıdı, elle nersesĕn aŋlamağan kĕbĕk buldı (ÖT, 21)."

"O şimdi bu mektubu bugün üç kez okudu, bir şey de anlamamış gibi oldu (ÖT, 21)."

"Andağı fikĕrler anıŋ elle qaylarda yeşĕrĕnĕp yatqan uylarına barıp tiygen idĕmĕ, bik tirendegĕ cereḫetĕne berĕlĕp, anıŋ bĕtew yarasın yaŋadan açqan idĕmĕ (ÖT, 21)?"

"Ondaki fikirler onun bir yerlerde gizlenip kalmış olan düşüncelerine dokunmuş idi mi, çok derindeki yarasına çarpıp onun pek derin yarasını yeniden açmış idi mi (ÖT, 21)?"

3.3.1.5. Sıralı-Bağlı Cümleler

Bu cümleler birbirlerine hem bağlama edatları hem de ortak ögeler vasıtası ile bağlanırlar. Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki cümlelerin bağlanış şekilleri benzer özelliklere sahiptir. Cümlelerin bağlanması için morfolojik unsur olarak bağlama edatları ve ortak kip/şahıs eklerinden yararlanılır. Bu tür cümleler arasında farklılıklar da vardır. Tatar Türkçesinde "ni… ni…" (ne… ne…) bağlacı ile kurulan cümlelerin yüklemleri olumsuz olabilir, Türkiye Türkçesinde ise bu tür cümlelerin yüklemleri olumlu, anlamları olumsuz olur (Kerimoğlu, 2014:276-277). Eserde yer alan sıralı-bağlı cümle sayısı 24'tür.

"Ul, kiyĕmnerĕn çişĕnmeyĕnçe gĕne, ġaskerçe yatıp qaradı, bĕrniçe mertebe küzĕn yomıp, üzĕn-üzĕ yoqladı kĕbĕk ittĕrĕr öçĕn ġırıldap ta aldı, lekin baş ĕçĕndegĕ uylar, dertler bĕrsĕ artınnan bĕrsĕ yögĕrdĕ, bĕrsĕne-bĕrsĕ quşılıp ikĕlendĕ, öçlendĕ, matur, yem'sĕz tösler aldı (ÖT, 19)."

"O, elbisesini çıkarmadan askerce yatıverdi, birkaç defa gözlerini yumup kendi kendisini uyumuş gibi yapmak için horladı, lakin kafasının içindeki düşünceler, dertler birbiri ardından koştu, biri diğerine eklenip iki oldu, üç oldu, güzel, çirkin şekiller aldı (ÖT, 19)."

"Doktor: –Küresĕz, polkovnik, ḫalıqta niqader can bar, lekin bĕz zıyalılar şunı oyıştıra almıybız (ÖT, 37)."

"Doktor: –Görüyorsunuz, miralay, halkta ne kadar ilgi var, lakin biz aydınlar onları bir araya getiremiyoruz (ÖT, 37)."

"Kilĕp tĕntüw yasaġannar, bĕrnerse de tapmaġannar, lekin bĕr ikĕ-öç mĕŋ törĕk lirası tapqannar (ÖT, 38)."

"Gelip arama yapmışlar, hiçbir şey bulamamışlar lakin bir iki üç bin Türk Lirası bulmuşlar (ÖT, 38)."

3.3.2. Yüklemin Türüne Göre Cümleler

3.3.2.1. Fiil Cümleleri

Eylem cümlesi (verbal sentence), yüklemi çekimli bir fiil veya birleşik fiil olan cümlelerdir. Her türlü kılış ve oluş fiil cümleleri ile yapılır (Karahan, 2014:96; Eker, 2015:374). Tatar Türkçesinde fiil cümlelerinin kullanımı Türkiye Türkçesinden farklı değildir (Kerimoğlu, 2014:251). Eserde çok büyük oranda fiil cümlelerine yer verilmiş olup fiil cümlelerinin sayısı 1588'dir.

"Resmiy mözakereler ozaqqa barmadı. Timĕrġali irtege seġat' 11'de ştabnıŋ kiŋeş mecllĕşĕne çaqırılġanın bĕldĕ we kitmekçĕ buldı. Lekin general haman polkovniknı totmaqçı, anıŋ bĕrle açılıp kitmekçĕ buldı. Yapon suġışı naçar te'sir itkenĕn aŋladı bulırġa kirek, dön'ya ḫeleňe kĕrdĕ. Ġaskerge eybĕr quyuçılardan zarlandı. Bakuġa barıp, andağı başbaştaqlıqnı bĕtĕrĕrge qararın söyledĕ. Anda, Bakuda, ġaskerneŋ tılında törĕk propagandası bara. Andağı tatarlar törĕk esirleňe yerdem iteler, arttan suġışqa ḫezĕrleneler iken: elĕ mĕne möftiylerĕ kilgen idĕ (ÖT, 27)."

"Resmî müzakereler uzun sürmedi. Demirali ertesi gün saat 11'de karargâhın askerî şurasına çağırıldığını öğrendi ve gidecek oldu. Lakin general hâlâ miralayı tutmak, onunla birlikte sohbet etmek istiyordu. Japon Savaşı konusunun olumsuz etki ettiğini anlamış olsa gerek, dünya halinden bahsetmeye başladı. Askerlerin işlerini yüklenen kişilerden şikâyetçi oldu. Bakü'ye gidip oradaki başıbozukluğu bitirme kararını söyledi. Orada, Bakü'de, cephe gerisinde Türk propagandası yapılıyor. Oradaki Tatarlar Türk esirlerine yardım ediyorlar, bizi arkadan vurmaya hazırlanıyorlarmış. Biraz önce müftüleri gelmişti (ÖT, 27)."

"Üzĕneŋ qanı bĕrle bılçıranġan atı şeherneŋ busaġasına basıp ölgĕrmedĕ, dürt-biş manaradan irtengĕ azan başlandı (ÖT, 84)."

"Kendi kanı ile kana bulanmış atı şehre girmek üzere iken dört beş minareden sabah ezanı okunmaya başlandı (ÖT, 84)."

3.3.2.2. İsim Cümleleri

İsim cümlesi (nominal sentence), yüklemi bir isim veya isim grubu olan cümlelerdir. Ek fiil olan *"i-"* fiili geçmiş zaman, geniş zaman ve şart kiplerinde çekime girer (Karahan, 2014:96; Eker, 2015:374; Kerimoğlu, 2014:252). Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında görülen en önemli farklılık, Türkiye Türkçesinde görevli bir birim hâlini alan *i-* fiilinin Tatar Türkçesinde anlamlı bir birim olarak da kullanılabilmesidir (Kerimoğlu, 2014:252). Öyge Taba adlı eserde 203 adet isim cümlesine yer verilmiştir.

"Ḫat qızınnan idě hem de Rusiyede mektepte qalġan uncidě-unsigěz yeş'lěk qızınnan, Söyěmbikeden idě. Ḫat ta her atna kile torġan ḫatlar kěběk ḫat idě (ÖT, 21)."

"Mektup kızından idi hem de Rusya'da mektepte kalan on yedi on sekiz yaşlarındaki kızından, Süyümbike'den idi. Mektup da her hafta gelederan mektuplar gibi bir mektup idi (ÖT, 21)."

"Bězněŋ ḫökümet yomşaq (ÖT, 27)."
Bizim hükûmet yumuşak dedi (ÖT, 27)."

Ul advokat (ÖT, 29)."
O, avukat (ÖT, 29)."

"Hemmesě – běr urıs, qaya anıŋ proletariatı (ÖT, 32)!"
"Hepsi aynı Rus, hani onun proletaryası (ÖT, 32)!"

3.3.3. Yüklemin Yerine Göre Cümleler

3.3.3.1. Kurallı (Düz) Cümleler

Cümle ögeleri Özne + Tümleç + Yüklem (ÖYT) şeklinde olan ve yardımcı ögeden ana ögeye doğru dizilişi esas alan Türkçede yüklemi cümlenin sonunda bulunan cümlelere kurallı (düz) cümleler adı verilir (Eker, 2015:374; Karahan,

2014:100). Öyge Taba adlı eserde çok yoğun olarak kurallı cümle kullanımı söz konusu olup bu cümlelerin toplam sayısı 1769'dur.

"Yıraqtan kilgen moŋlı tup tawışı bunıŋ söaläne cawap käbäk buldı: 'Töräkler attılar', – didä... Tağı küzä meçätke, manaraġa, anıŋ yanındağı cimäräk öylerge töştä (ÖT, 21)."

"Uzaktan gelen hüzünlü top sesi bunun sorusuna cevap gibi oldu: 'Türkler attılar', dedi. Tekrar gözü camiye, minareye, onun yanındaki yıkık dökük evlere düştü (ÖT, 21)."

"Kürşä bülmede işäk açıldı. Ḫuca äçämläkler kitärärge quştı. Timärġali urınınnan tordı. Ut aldı, seġatäne qaradı. Cidä tulıp ütkenge, torıp edebiyat kiçesäne ḫezärlenärge totındı, kiyänäp bätäp çıqtı. Elle niqader şäşeler tutırġan podnos kütergen ḫäzmetçä qarşısına kilde (ÖT, 35)."

"Komşu odanın kapısı açıldı. Odada kalan kişi içecek getirmelerini söyledi. (Demirali) yerinden kalktı. Işığı açtı, satine baktı. Yedi olmuştu, kalkıp edebiyat gecesine hazırlanmaya başladı, giyinip çıktı. Üstüne bir sürü şişenin doldurulduğu tepsi taşıyan garson ile karşılaştı. (ÖT, 35)."

3.3.3.2. Devrik Cümleler

Yüklemi cümlenin sonunda bulunmayan cümlelere devrik cümle (anacoluthon) adı verilir. Şiir dilinde ve sözlü dilde daha sık rastlanan bu tür cümlelerde ahenk endişesi, bir anlamı öne çıkartma, belirtme, vurgulama vb. gibi hususlar etkili olur (Karahan, 2014:100; Eker, 2015:375).

"Mäne qaraŋġız elä ene şul meqaleně (ÖT, 25)!"
"İşte bakınız şu makaleye (ÖT, 25)!"

"Söyliysäŋ yuqnı (ÖT, 32)!"
"Söylüyorsun olmayan şeyi (Boş konuşuyorsun) (ÖT, 32)!"

"Ḫezär bäzneŋ izälgen ḫalıqnıŋ balasına başqa yul yuq ta (ÖT, 32)."

"Şimdi bizim ezilen halkın balasına başka yol da yok (ÖT, 32)."

Eserde kullanılan devrik cümle sayısı yirmi iki ile sınırlıdır. Diğer cümlelerin tamamı ise kurallı cümlelerden oluşur. Süslü ve sanatlı bir ifade yerine bilgi verme, fikrî ve ideolojik plandaki düşüncelerini okurları ile doğrudan paylaşma düşüncesi ve devrin Marifetçi-Ceditçi geleneğine has didaktik tarzda yazma anlayışının bu husus üzerinde etkili olduğu düşünülebilir.

3.3.4. Cümlelerin Anlam Özellikleri

3.3.4.1. Olumlu Cümleler

Olumlu cümle (affirmative sentence), esas olarak yargının gerçekleştiğini anlatan bu cümlelerin yüklemi yapma, yapılma veya olma bildirir (Karahan, 2014:103; Eker, 2015:376). Eserde 1583 adet olumlu cümle kullanılmıştır.

3.3.4.1.1. İsim Cümlelerinin Olumlusu

Öyge Taba adlı eserde yer alan 1583 adet olumlu cümlenin 154 adetlik kısmı olumlu isim cümlelerinden ibarettir.

"Aŋarda proletariat bar. Hem de burjuva bar (ÖT, 32)."
"Onda proletarya var. Hem de burjuva var (ÖT, 32)."

"Bunda bĕzněŋ qulda satılġannan qaçqan bĕr yetim yeş' qız bar (ÖT, 37)."
"Burada bizim elimizde satıldığı yerden kaçan bir yetim kız var (ÖT, 37)."

"Naçal'niknıŋ marcası ermen, bötĕn tire-yün'nerĕ ermen, qara urıs (ÖT, 37)…"
"Komutanın karısı Ermeni, bütün çevresi Ermeni, Kara Rus (ÖT, 37)…"

3.3.4.1.2. Fiil Cümlelerinin Olumlusu

Öyge Taba adlı eserde yer alan 1583 adet olumlu cümlenin 1429 adetlik büyük kısmı olumlu fiil cümlelerinden meydana gelir.

"Suwıq hawa anı qoçaqlap alıp qoyındırdı (ÖT, 50)."
"Soğuk hava onu sarmalayıp aldı (ÖT, 50)."

"Sěz üzěbězněŋ mösělman polkovnik, sězněŋ zur urında ikenlěgěŋězně běleměz, şatlanamız (ÖT, 37)."
"Siz kendi Müslüman miralayımız, sizin önemli mevkide olduğunu biliyoruz, mutlu oluyoruz (ÖT, 37)."

"Min Peterburgtan bunda maḫsus kilděm (ÖT, 37)."
"Ben Petersburg'dan buraya mahsus geldim (ÖT, 37)."

"Uramnıŋ her poçmağında isěrěk efiser oçradı (ÖT, 39)."
"Sokağın her köşesinde sarhoş zabitlere rastladı (ÖT, 39)."

"Feḫrělislam aptıradı, qızardı, bürtěndě… Timěrġali dewam ittě:
–Měne min de yěgěrmě sigěz yıl ġasker ḫězmetě ittěm, milletěm ayırı bulsa da, watan běr dip ḫězmet ittěm (ÖT, 74)."
"Fahri İslam şaşırdı, kızardı, bozardı... Demirali devam etti.
–İşte ben de yirmi sekiz yıl askerlik hizmeti ettim, milletim ayrı olsa da vatan bir diyerek hizmet ettim (ÖT, 74)."

3.3.4.2. Olumsuz Cümleler

Olumsuz cümle (negative sentence), yargının gerçekleşmediğini anlatır. Bu cümlelerin yüklemi yapmama, yapılmama veya olmama bildirir (Karahan, 2014:103; Eker, 2015:377). Yargının yapmama, olmama yönünde gerçekleştiği olumsuz cümlelerdeki olumsuzluk ifadesi ekler ve bazı sözcükler yardımı ile sağlanır (Kerimoğlu, 2014:263). Eserde 85 adet olumsuz cümle yer almıştır.

3.3.4.2.1. İsim Cümlelerinin Olumsuzu

Tatar Türkçesinde isim cümlesinin olumsuzu *tügël (değil)* veya *yuq (yok)* sözcükleri ile yapılır (Kerimoğlu, 2014:263). Bu eserde olumsuz isim cümlesi ile ilgili 13 örnek vardır.

"Tĕgĕ yĕgĕt – İbrahimnıqı da bötĕnley ḫata tügël (ÖT, 35)."
"Diğer delikanlının, İbrahim'inki de bütünüyle hata değil (ÖT, 35)."

"Ḫezĕr, mulla, uynıy torğan waqıt tügël (ÖT, 70)."
"Şimdi, molla, oyun oynama vakti değil (ÖT, 70)."

3.3.4.2.2. Fiil Cümlelerinin Olumsuzu

Türkiye Türkçesinde fiil cümlelerinin olumsuzu fiil köküne *"-mA-"* ekinin getirilmesi ile yapılır (Eker, 2015:377). Aynı durum Tatar Türkçesi için de geçerlidir. Fiil cümlesinde olumsuzluk ifadesi "*-mA-"* olumsuzluk eki ile yapılır (Kerimoğlu, 2014:263). Öyge Taba adlı eserde 72 adet olumsuz fiil cümlesi vardır.

"Tön soŋ bulsa da, polkovnik Timĕrğaliyev haman yoqlıy almadı (ÖT, 19)."
"Gece geç vakit olsa da Miralay Demirali bir türlü uyuyamıyordu (ÖT, 19)."

"Bĕrni aŋlamadı (ÖT, 22)."
"Hiçbir şey anlamadı (ÖT, 22)."
Bu ekin, *-mA-* olumsuzluk ekinin, ünlüsünün darlaşmış hali *-mIy-* şeklindedir (Kerimoğlu, 2014:263).

"Ni ĕşlerge bĕlmiym (ÖT, 64)."
"Ne yapacağımı bilmiyorum (ÖT, 64)."

"Nik şunı sin, min ĕşliy almıymız (ÖT, 64)?"
"Niye şunu sen, ben yapamıyoruz (ÖT, 64)?"

3.3.4.3. Soru Cümleleri

Soru cümlesi (interrogative sentence), herhangi bir ögesinde, olumlu ya da olumsuz, soru ifadesi bulunan cümle türü olup olumlu ya da olumsuz şekilleri vardır (Eker, 2015:378). Bu tür cümleler soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümlelerdir. Yazı dilinde soru ekleri, soru zamirleri, soru zarfları ve soru edatları cümleye soru anlamı kazandırırken konuşma dilinde bunların yanında vurgu da aynı işlevi görür (Karahan, 2014:107). Eserde 89 adet soru cümlesine yer verilmiştir.

"Nefisemĕ sin (ÖT, 21)?"
"Nefise mi sen (ÖT, 21)?"

"Suğışta kisĕldĕmĕ?... Kĕm kistĕ, doşmanmı? Bĕzneĕlermĕ? Doşman kĕm? (ÖT, 22)"
"Savaşta kesildi mi? Kim kesti, düşman mı? Bizimkiler mi? Düşman kim (ÖT, 22)?"

"Ni barın bĕlmiysĕzmĕni (ÖT, 24)?"
"Ne olduğunu bilmiyor musunuz (ÖT, 24)?"

3.3.4.4. Emir Cümleleri

Emir cümlesi (imperative sentence), yapılması istenen ya da istenmeyen eylemleri ifade eden ve genellikle yüklemi emir kipiyle oluşturulan cümle türüdür (Eker, 2015:380). Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de dua edilirken emir kipi kullanılır. Eserdeki emir cümlelerinin sayısı 34'ten ibarettir.

"Bĕrsĕ alġa (ÖT, 43) çığıp: 'Rabbĕm, ġafu it!'– dip, diniy bĕr ḫristian ġıybadet köyĕn cırlıy başladı, aŋarġa ikĕnçĕler quşıldı (ÖT, 44)."
"Biri öne (ÖT, 43) çıkıp: 'Rabbim, affet!' diye dinî bir Hristiyan ilahisini söylemeye başladı, ona diğerleri de katıldı (ÖT, 44)."

Günlük hayatta rica anlamı taşıyan cümlelerin de emir kipi ile kurulduğu görülür.

"Şunıŋ artınnan bar da:
–Utırıŋız, utırıŋız,– dip qıstarġa kĕrĕştĕler (ÖT, 56)."
"Bunun ardından hepsi de:
–Oturunuz, oturunuz diye ısrar etmeye başladılar (ÖT, 56)."

Emir kipinin en yaygın kullanıldığı alanlardan biri askeriyedir. Öyge Taba adlı roman da askerî içerikli bir eser olduğu için bu alan ile ilgili emir cümleleri de eserde çokça mevcuttur.

"–Mĕne monnan çıq ta, üzĕŋ ışanġan efiser, unter efiser kĕbĕk ġaskerneŋ aŋlıraqların cıy da, bĕrkĕmge de bĕlgĕrtmeyĕnçe, şul meqaleně uqı. Şundaġı süzlerge fikĕrně ĕşlet, lekin geziteně minnen alġanıŋnı söyleme (ÖT, 64)!"
"–O halde buradan çık ve kendi inandığın subay, astsubay gibi askerin akıllı olanlarını topla da, hiç kimseye sezdirmeden, şu makaleyi oku. Orada söylenen sözleri anlamaya çalış lakin gazeteyi benden aldığını söyleme (ÖT, 64)!"

3.3.5. Uzunluk-Kısalık Bakımından Cümleler

Cümlelerin uzunluğu veya kısalığı ile ilgili standart bir ölçü yoktur. Bu husus yazarın tercihi ve üslûbu ile ilgilidir. Yakup Sarıkaya (2003:138) tarafından yapılan bir çalışmada uzunlukları 1-34 arasında değişen cümleler için 34 sayısı üçe bölünerek 1-11 sözcükten oluşanlar kısa, 12-23 sözcükten oluşanlar orta uzunlukta ve 23-34 sözcükten oluşanlar ise uzun cümle olarak kabul edilmiştir. Yusuf Özçoban (2008:124) tarafından yapılan çalışmada ise, 1-44 arasında sözcükten oluşan tezde cümle uzunlukları tespit edilirken bir önceki çalışmaya benzer bir yol izlenerek 1-14 sözcükten oluşan cümleler kısa, 15-29 sözcükten oluşanlar orta ve 30-44 arası sözcükten oluşanlar ise uzun cümleler olarak kabul edilmiştir. Öyge Taba adlı eser ele alındığı zaman bu eserdeki cümlelerin 1-53 arası sözcükten oluştuğu görülmüş ve zikredilen çalışmalardakine benzer bir yol izlenerek 53 sözcükten oluşan cümle üçe

bölünmek suretiyle 1-17 arası sözcükten oluşanlar kısa, 18-34 sözcükten oluşanlar orta, 35-53 sözcükten oluşanlar ise uzun cümleler olarak kabul edilmiştir.

Öyge Taba adlı eserin tamamı ele alınıp incelenmiş, eserdeki bütün cümleler gözden geçirilmiş ve eserde, üç tanesi yazar tarafından açıklama maksadı ile eklenmiş dipnot olmak üzere, toplam 1791 cümle olduğu tespit edilmiştir. İncelenen cümlelerin geneline bakıldığı zaman sözcük sayılarına göre cümle dağılımlarının şöyle olduğu görülmektedir:

1 sözcükten oluşan	: 17	25 sözcükten oluşan	: 13
2 sözcükten oluşan	: 61	26 sözcükten oluşan	: 10
3 sözcükten oluşan	: 102	27 sözcükten oluşan	: 8
4 sözcükten oluşan	: 135	28 sözcükten oluşan	: 9
5 sözcükten oluşan	: 145	29 sözcükten oluşan	: 5
6 sözcükten oluşan	: 132	30 sözcükten oluşan	: 8
7 sözcükten oluşan	: 135	31 sözcükten oluşan	: 7
8 sözcükten oluşan	: 117	32 sözcükten oluşan	: 3
9 sözcükten oluşan	: 108	33 sözcükten oluşan	: 5
10 sözcükten oluşan	: 129	34 sözcükten oluşan	: 8
11 sözcükten oluşan	: 92	35 sözcükten oluşan	: 3
12 sözcükten oluşan	: 105	36 sözcükten oluşan	: 4
13 sözcükten oluşan	: 81	37 sözcükten oluşan	: 0
14 sözcükten oluşan	: 55	38 sözcükten oluşan	: 1
15 sözcükten oluşan	: 45	39 sözcükten oluşan	: 0
16 sözcükten oluşan	: 48	40 sözcükten oluşan	: 1
17 sözcükten oluşan	: 27	41 sözcükten oluşan	: 2
18 sözcükten oluşan	: 36	42 sözcükten oluşan	: 1
19 sözcükten oluşan	: 31	43 sözcükten oluşan	: 1
20 sözcükten oluşan	: 28	44 sözcükten oluşan	: 0
21 sözcükten oluşan	: 25	45 sözcükten oluşan	: 2
22 sözcükten oluşan	: 20	46 sözcükten oluşan	: 0
23 sözcükten oluşan	: 14	47 sözcükten oluşan	: 0
24 sözcükten oluşan	: 9	48 sözcükten oluşan	: 1

49 sözcükten oluşan	: 0	52 sözcükten oluşan	: 0
50 sözcükten oluşan	: 1	53 sözcükten oluşan	: 1
51 sözcükten oluşan	: 0		

Bu verilere bakıldığı zaman cümlelerdeki sözcük sayılarının 1 ila 53 arasında değiştiği görülmektedir. Üçlü bölümlemeye göre 1-17 sözcükten oluşan 1534 kısa cümle metnin %85,65'ini; 18-35 sözcükten oluşan orta uzunluktaki 242 cümle metnin %13,51'ini; 36-53 sözcükten oluşan 15 uzun cümle ise metnin %0,83'ünü teşkil etmektedir.

3.3.5.1. Kısa Cümleler

Ayaz İshakî'nin Öyge Taba adlı eseri incelendiği zaman dikkat çeken husus 1-17 sözcükten oluşan kısa cümlelerin yoğunluğudur. Eserde yer alan 1791 cümlenin 1534 tanesi, yaklaşık olarak %85,65'i, kısa cümlelerden oluşur.

Ceditçi anlayışla hareket eden ve edebiyatı kişisel düşünce ve idealleri için bir araç olarak gören İshakî'nin bu tercihi onun amaçları ile ilişkili olabilir diye düşünmek mümkündür. Anlatımda uzunluk-kısalık bakımından büyük çoğunlukla kısa, yapı yönünden basit ve yüklemin yerine göre kurallı cümlelerin kullanılmış olması, sade vatandaşa/okura belli düşünceleri aktarma kaygısı ile eserler veren yazarın, mümkün olduğu kadar yalın bir dil kullanma çabası ile ilişkili olmalıdır.

"Söyleme (ÖT, 24)!"
"Söyleme (ÖT, 24)!"

"Elle qaydan çığıp, anıŋ yanın bĕr-ikĕ mösĕlman sırıp aldı (ÖT, 26)."
"Bir yerden çıkıp onun etrafını bir iki Müslüman çevreledi (ÖT, 26)."

3.3.5.2. Orta Uzunlukta Cümleler

Eserde yer alan ve 18-35 sözcükten oluşan 242 adet orta uzunluktaki cümle toplam cümle sayısının %13,51'ine karşılık gelir. Kısa cümleler ile mukayese

edildiği zaman nispeten düşük oranlı olsalar da orta uzunluktaki cümlelerin sayısı ve yüzdelik oranları azımsanabilecek kadar düşük değildir. Orta uzunluktaki bu cümlelerin varlığı roman türü ve bu türde yararlanılan tahkiye ve tasvir gibi anlatım tarzları ile izah edilebilir. Ancak, Ayaz İshakî'nin bir edip olmaktan ziyade bir fikir adamı ve bir ideolog yönünün olması da bu durum üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. Eserin kahramanları arasındaki diyaloglarda bile yer yer tirat şeklini alan bölümlerin varlığı sözünü emanet ettiği kişiler vasıtası ile yazarın okura bir çeşit nutuk iradı ve yine İshakî'nin her zamanki öğretici, yol gösterici, yönlendirici tarzı ile doğrudan ilgilidir.

"Qısqa bĕr kiŋeşten soŋ ḫereketke, İvanovnı yulda ġına ütĕrĕrge qarar itĕldĕ we tön yartısında polkovnik cıyıluw borġısın uynattı (ÖT, 82)"

"Kısa bir müşavereden sonra harekete, İvanov'u yolda öldürmeye karar verildi ve gece yarısında miralay toplanma borusunu çaldırttı (ÖT, 82)"

"Kiçüge kilĕp citer aldında üz bülĕgĕnde kile torġan praporşçik Atnaġulov artta qalıp borılıp çaba başlaġan we anıŋ artınnan kitken İvanov totılıp ütĕrĕlse de, Atnaġulov quwaq arasına kĕrĕp yuġalġan (ÖT, 83)."

"Geçide yaklaşırken kendi bölüğü ile gelen Astsubay Atnaġulov geride kalıp dönüp kaçmaya başlamış ve onun ardından giden İvanov yakalanıp öldürülse de Atnaġulov çalılıkların arasına girip kaybolmuş (ÖT, 83)."

"Alarnıŋ kürşĕsĕne bĕr kazaçiy generalı, anıŋ kürşĕsĕnde taġı bĕr buyalġan marca, anıŋ kürşĕsĕne bĕr polkovnik, taġı marca, taġı polkovnik, taġı marca, östelnĕŋ tübeneĕne bayaġı intendant zabitı, anıŋ yanına qızıl yaŋaqlı yeş' kĕne bĕr jandarm kiyĕmĕndegĕ zabit (ÖT, 40)."

"Onların yanında bir Kazaçiy (Rus Kazak) generali, yine onun yanında makyajlı bir madam, onun yanında bir miralay, gene bir madam, gene bir miralay, gene madam, masanın aşağı ucunda biraz önceki levazım zabiti, onun yanında kızıl yanaklı genç bir jandarma kıyafetli zabit (ÖT, 40)."

3.3.5.3. Uzun Cümleler

Öyge Taba adlı eserde 36-53 sözcükten oluşan uzun cümlelerin sayısı oldukça az, 15 cümle, ve bu cümlelerin eserdeki cümlelerin geneline oranı ise sadece %0,83'ten ibarettir. Eserde kullanılan uzun cümleler ile ilgili iki örnek ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleri aşağıdaki gibidir:

"İşĕkke qarawıl quyıp, suġış ipteşlerĕnnen hiçkĕmge süz çıġarmasqa süz alıp, alarġa tiz können höcüm öçĕn emĕr kileçegĕn, bolarnıŋ cıyıntıq alaylarına törĕk frontını yaruw wazıyfası yökletĕlgenĕn, şuŋarġa her minutta ḫezĕr bulıp torunıŋ kireklĕgĕn we bunı, soldatlardan bigrek te, şundaġı qalġan törĕk bala-çaġası, ḫatın-qızınnan saqlaw tiyĕşlĕgĕn aŋlattı (ÖT, 61)."

"Kapıya nöbetçi koyup silah arkadaşlarından hiç kimseye söz çıkarmamaları hususunda söz alarak, onlara, yakında hücum için emir geleceğini, kendi toplama alaylarına Türk cephesini yarma vazifesinin verildiğini, bunun için her an hazır vaziyette olmalarının icap ettiğini ve bunu askerlerden, özellikle de civarda kalan Türk çocukları ve kadınlarından saklamanın gerekliliğini anlattı (ÖT, 61)."

"Polkovnik üzĕnĕŋ yĕgĕrmĕ sigĕz yıllıq rus ġaskerĕndegĕ bötĕn tuplaġan meġ'lümatın birüw, ḫezĕrgĕ törĕk-rus tartışında üzĕnĕŋ burıçı, üzĕnĕŋ milliy burıçı dip iman itkenge we moŋġançaġa qader rus ömesĕnde yörüwĕn, rus baltasına aŋlamayınça sap buluwın törĕklĕk aldında şundıy bĕr ḫĕzmet bĕrle gĕne yuwarġa mömkin dip ışanġanġa, bötĕn tecriybesĕn, bötĕn üzsüzlĕlĕgĕn cıyıp ĕşĕnde dewam itte (ÖT, 66)."

"Miralay kendisinin yirmi sekiz yıllık Rus askeriyesinde topladığı bütün malümatı verme, şimdiki Türk-Rus mücadelesinde kendisinin borcu, kendisinin millî borcu diye iman ettiği ve bu zamana kadar Rus safında yürümesini, Rus baltasına anlamadan sap olmasını Türklük huzurunda şöyle bir hizmet ile temizlemenin mümkün olduğuna inandığı için bütün tecrübesini, bütün iradesini toplayıp çalışmaya devam etti (ÖT, 66)."

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KÜLTÜREL UNSURLAR VE BAĞLAMLARI

4.1. ATASÖZLERİ VE DEYİMLER

4.1.1. Atasözleri

Atasözleri kalıplaşmış, kısa ve özlü sözlerdir. Her atasözü bir genel kural, bir düstur niteliği taşır. Atasözleri kalıplaşmış olsalar da kimi atasözlerinin birkaç kalıbı olabilir (Aksoy, 2013a:15-19).

Divânü Lugâti't-Türk'te "sav" şeklinde bahsedilen atasözünün yerine Kazan-Tatar Türkçesinde "mesel, zarbĕ mesel, emsal, temsil" gibi sözler kullanılmıştır. Günümüzde ise atasözü anlamında Arapça kökenli "meqal'" sözü kullanılmaktadır (Meḫmütov, 1987:5-7).

Deyimler yönünden çok zengin olan Öyge Taba adlı eserde atasözlerine çok az yer verilmiştir. Eserde sadece iki atasözü yer almaktadır. Bunların ilki:

"Bürĕnĕ niqader aşatsaŋ da urmanġa qarıy (ÖT, 25).
"Kurdu ne kadar yedirsen de ormana bakar (ÖT, 25)."

Kafkas halkları, özellikle Azerbaycanlılar, ile ilgili olarak General Petrov tarafından kullanılan bu atasözü Rusların kendi hâkimiyetleri altındaki halklara, özellikle Türklere, karşı tavırlarının kurmaca dünyasındaki eserde yansıtılışı açısından dikkat çekicidir.

Eserde yer alan ikinci atasözü ise şöyledir:

"Timĕrnĕ qızġan waqıtında suġarġa tiyĕş (ÖT, 75).
"Demiri tavında dövmeli (ÖT, 75)."

Anlatıcı tarafından dile getirilen bu atasözü Miralay Demirali'nin Türk tarafına geçiş planı yaparken kendi askerlerinin durumunu gözden geçirip onların hazır olduğunu görmesi ile ilgilidir.

4.1.2. Deyimler[13]

Bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce (Aksoy, 2013a:52) olarak tanımlanan deyimler, yapıca tek tek anlamları olan sözlerden oluşmalarına rağmen, anlamlı parçalara ayrılamayan ve bir bütün olarak işlev gören sözlük birimleridir (Karaağaç, 2012:35). Deyimlerin; anlatım özgünlüğü bulunan, iki yargılı ve uyaklı olan, öykücük biçiminde olan, bir olayı imleyen, inanışa ve geleneğe dayanan, bir kavramın kalıbı olan, özel biçimlerle kurulmuş olan, eksiltili anlatımlı, ikileme şeklinde olan ve özel yardımcı eylemlerle kurulanlar şeklinde çeşitleri vardır (Aksoy, 2013b:497-508).

Deyimler, veciz olmaları yönü ile atasözlerine yakın kabul edilirler. Atasözleri gibi deyimler de söylemi sanat yönünden bezemeye, onun duygusal yönünü arttırmaya yardımcı olur. Ancak, atasözleri ile deyimler arasında ciddi farklar da vardır. Deyimler, atasözleri gibi didaktik genelleştirme, hüküm ve sonuç bildirme gibi özellik taşımazlar. İçeriğe ek olarak şekil yönünden de iki grup arasında farklılıklar vardır. Atasözleri cümle şeklinde iken deyimler kalıplaşmış ifadeler şeklinde olurlar. Ancak, cümle şeklindeki bazı deyimlerin varlığı da söz konusudur (Meḫmütov, 1987:27-28).

[13] Deyim açıklamaları ile ilgili olarak aşağıdaki kaynaklardan yararlanılmıştır:

İsenbet, Neqıy (1989). Tatar Tĕlĕnĕŋ Frazeologik Süzlĕgĕ I A-K. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [Исәнбәт, Некый (1989). Татар Теленең Фразеологик Сүзлеге I А-К. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

İsenbet, Neqıy (1990). Tatar Tĕlĕnĕŋ Frazeologik Süzlĕgĕ II L-H. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [Исәнбәт, Некый (1990). Татар Теленең Фразеологик Сүзлеге II Л-Һ. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

AKSOY, Ömer Asım (2013a). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 1 Atasözleri Sözlüğü. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

AKSOY, Ömer Asım (2013b). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 2 Deyimler Sözlüğü. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

www.tdk.gov.tr, 22.12.2019.

Öyge Taba adlı eserde tespit edilebilen deyimler ve Türkiye Türkçesindeki yaklaşık karşılıkları aşağıdaki gibidir:

ağımġa qarşı yöz- (ÖT, 57): akıntıya karşı kürek çek-

alġa taba bar- (ÖT, 50): ileri git-

anadan tuma (ÖT, 45): anadan doğma

aqtıq çigĕne cit- (ÖT, 79): son raddeye gel-

araġa kĕr- (ÖT, 80): araya gir-

arqa tayanaçağı bul- (ÖT, 63): destek ol-

astın öst it- (ÖT, 81): altüst et-

astın-öske kitĕr- (ÖT, 30): altını üstüne getir-

ast-öst kitĕr- (ÖT, 78): altını üstüne getir-

ata uġılın, ana qızın bĕlmes derecege kil- (ÖT, 42): baba oğlunu, ana kızını tanımaz dereceye gel-

awızdan-awızġa yör- (ÖT, 23): ağızdan ağıza gez-

awızına qarat- (ÖT, 68): ağzının içine baktır-

ayağın-qulın bağla- (ÖT, 76): elini ayağını bağla-, bir şey yapamayacak duruma getir-

ayaqqa qalıq- (ÖT, 78, 85): ayağa kalk-

baltaġa sap bul- (ÖT, 66, 70): birinin hizmetkârı ol-, düşmanının yanında kendi halkına karşı savaş-

baş çuwalt- (ÖT, 21): baş döndür-, (kişinin) dengesini boz-

baş dula- (ÖT, 19): baş döndür-

baş iy- (ÖT, 80): baş eğ-

baş östĕ (ÖT, 53): baş üstüne

baş wat- (ÖT, 66): kafa patlat-

başçılıq it- (ÖT, 55): baş ol-

başı çuwal- (ÖT, 36): kafası karış-

başı qazan kĕbĕk qayna- (ÖT, 39): kafası kazan gibi kayna-

başına kil- (ÖT, 58): başına gel-

başınnan üt- (ÖT, 72): başından geç-, tecrübe et-

bayraq küter- (ÖT, 45): bayrak kaldır-, bayrak aç-

bazarı küterĕl- (ÖT, 75): piyasası yüksel-, değeri art-

beğırě ıŋra- (ÖT, 20): canı acı-
běr awızdan (ÖT, 78): hep birlikte, tek ses olarak
beyrem yasa- (ÖT, 79): bayram yap-, bayram et-
bizmenge sal- (ÖT, 45): ölçüp tart-, ince hesap yap-
can at- (ÖT, 59): can at-
can sıqrawı (ÖT, 19): can sıkıntısı
cereḫetěne tiy- (ÖT, 36): yarasına dokun-
çırayı sıtıl- (ÖT, 36): rengi at-, rengi uç-
çır-pır kil- (ÖT, 43): gürültü yap-
çitke çıġar- (ÖT, 75): başkalarına söyle-, faş et-
çitten tay- (ÖT, 68): esas konudan uzaklaş-
dertě art- (ÖT, 53): isteği art-
diq‘qatěně cıy- (ÖT, 80): dikkatini topla-
dön’yanı tutır- (ÖT, 39): dünyayı doldur-, dünyayı tut-
duw kil- (ÖT, 50): gürültü yap-
erem bul- (ÖT, 59): ziyan ol-
erem kit- (ÖT, 59): ziyan ol-
ewere bul- (ÖT, 42): işsiz güçsüz dolaş-
ěçě poş- (ÖT, 19, 20, 26, 28, 36, 81, 82): içi yan-; büyük acı çek-
ěçěn yandır- (ÖT, 22): içini yak-
ěçěnnen yan- köy- (ÖT, 64): içinden yan-
ěş-ěşke cit- (ÖT, 78): iş gerçekleş-
ěşke kěrěş- (ÖT, 62, 65): işe giriş-
ěşně cayla- (ÖT, 75) işi/durumu yoluna koy-
ěşně ikěnçěge bor- (ÖT, 73): konuyu değiştir-
ěşten üt- (ÖT, 74): (bir işten) hariç ol-
ězěn yuġalt- (ÖT, 75): izini kaybet-
fida it- (ÖT, 55): feda et-
fikěr aç- (ÖT, 22): fikir yürüt-
fikěr aq- (ÖT, 19): fikir yor-
fikěrden qayt- (ÖT, 65): fikirden dön-
fikěrge kil- (ÖT, 65, 77): fikre gel-
fikěrlerge çum-: düşüncelere dal-

fikěrně ěşlet- (ÖT, 64): fikir yürüt-

ġacepke qal- (ÖT, 77): hayrete düş-

Ġaysa ġaleyhiesselam quyınında torġan kěběk yeşe- (ÖT, 26): İsa Aleyhisselamın koynundaymış gibi yaşa-

ḫarap bul- (ÖT, 75): harap ol-, harap düş-

ḫetěrě qal- (ÖT, 71): hatırı kal-

ḫetěrěne kitěr- (ÖT, 29): hatırına getir-

ḫetěrěne töş- (ÖT, 34): hatırına gel-

ḫeylege sabış- (ÖT, 74): hile yap-

ḫis biyle- (ÖT, 41): his bağla-

ḫis uyat- (ÖT, 76): his uyandır-

ḫisapqa kěrme- (ÖT, 49): hesaba alma-, hesaba katma-

ḫislerge çum- (ÖT, 33): hislere dal-

ḫörmet biyle- (ÖT, 56): saygı duy-

iman it- (ÖT, 66): iman et-

imanı quwetlen- (ÖT, 75): imanı kuvvetlen-

isě kit- (ÖT, 47): aklı başından git-

kěçkěne künĕllělěk kürset- (ÖT, 80): alçakgönüllülük göster-

kekrě yulġa kěr- (ÖT, 55):yanlış yola gir-, kötüleş-

keyěfě kit- (ÖT, 36): keyfi git-

keyěfěn boz- (ÖT, 76): keyfini boz-

keyěfleréne kil- (ÖT, 76): hoşlarına git-

kistěrěp quy- (ÖT, 59): açık ve net şekilde belirt-

köç sarıf it- (ÖT, 72): güç sarf et-

köçě cit- (ÖT, 63): gücü yet-, yapabil-

köl oçır- (ÖT, 27): kül etmek, kül uçur-, küle çevir-

könně tönge quş- (ÖT, 87): geceyi gündüze kat-

köye bulıp ěçěnnen aşa- (ÖT, 45): güve olup içinden ye-

künĕl aç- (ÖT, 20): eğlendir-, gönül aç-

künĕl körey- (ÖT, 53): mutlu ol-, keyifli ol-, (kendini) güçlü hisset-

künĕlě erně- (ÖT, 19, 20): gönlü sızla-

künĕlě omtıl- (ÖT, 59): gönlü bir şeyi arzu et-

künĕlě qırıl- (ÖT, 36): gönlü kırıl-

künĕlĕ toy- (ÖT, 59): gönlü doy-
künĕlĕ tul- (ÖT, 81): gönlü dol-, ağlayası gel-
künĕlĕn sıqrat- (ÖT, 22) üzül-, azap çek-
künĕlĕndegĕ bĕr yirĕ sıqra- (ÖT, 20) canı acı-
künĕlleréne ut sal- (ÖT, 60): üz-, rahatsız et-
küterme qubar- (ÖT, 76): karışıklık çıkar-
küz aldına bastır- (ÖT, 30): göz önüne getir-
küz aldına kil- (ÖT, 21, 28, 32, 34, 37, 64, 78): göz önüne gel-
küz aldına kitĕr- (ÖT, 36): göz önüne getir-
küz aldına taşlan- (ÖT, 40): göze bat-, göz önüne gel-
küz aldınnan kit- (ÖT, 33): göz önünden git-
küz aldınnan yuġal- (ÖT, 23): göz önünden kaybol-
küz at- (ÖT, 25): göz at-
küz ırġıt- (ÖT, 29): göz at-
küz taşla- (ÖT, 65): göz at-
küz tĕk- (ÖT, 20, 40, 56, 80): göz dik-
küz yögĕrt- (ÖT, 19): göz at-, bakıver-
küzden kiçĕr- (ÖT, 23, 31, 44, 44, 65): gözden geçir-
küzĕ aldınnan kiç- (ÖT, 27): göz önünden geç-
küzĕ töş- (ÖT, 20, 21, 65): gözü düş-
küzĕn aqaytıp qara- (ÖT, 19): kızarak bak-, nefretle bak-
küzĕn küter- (ÖT, 69): gözünü kaldır-
küzĕn qaldır- (ÖT, 86): gözünü kaldır-
küzĕn tübenge töşĕr- (ÖT, 62): gözünü önüne eğ-
küzĕn yögĕrt- (ÖT, 46): hızlıca gözden geçir-, göz at-
küzĕn yört- (ÖT, 44): hızlıca bak-, bakıver-, göz gezdir-
küzĕne taşlan- (ÖT, 22, 25, 31): gözüne iliş-
küzĕnĕŋ oçı bĕrle gĕne qara- (ÖT, 41): göz ucu ile bak-
küzĕnnen kitme- (ÖT, 41): hatırından çıkma-
küzĕnnen yeş’ ağız- (ÖT, 51): gözünden yaş akıt-, ağla-
küzlerĕ yaltıra- (ÖT, 65): gözleri parla-
leġ‘net uqı- (ÖT, 64): lanet oku-
memiy awız (ÖT, 27): beceriksiz

meydanġa çıq- (ÖT, 78): meydana çık-
mordar kit- (ÖT, 67): murdar git-
mönesebetĕn kis- (ÖT, 61): ilişkisini kes-
oçına çıq- (ÖT, 36): bir işi sonuna kadar yap-, bir sonuca ulaş-
östĕne al- (ÖT, 67): üstüne al-
plan qor- (ÖT, 66): plan kur-
qadĕrĕn bĕl- (ÖT, 26): kadrini bil-
qalem tĕrel- (ÖT, 23): yazama-
qan tük- (ÖT, 28, 78): kan dök-
qanı qan bĕrle yuw- (ÖT, 36): kanı kan ile yıka-
qara fikĕrlerně quw- (ÖT, 22): kara/olumsuz fikirleri kov-
qara tap bul- (ÖT, 80): kara leke ol-
qarar bir- (ÖT, 61): karar ver-
qarşı kil- (ÖT, 57, 60): karşı gel-
qatıp qal- (ÖT, 73): donup kal-
qırıq qoramadan qorıl- (ÖT, 45): kırk yamadan oluş-
qırmısqa oyası (ÖT, 24): karınca yuvası, çok kalabalık
qıyafet al- (ÖT, 46): şekil al-
qıyametke ewĕrĕl- (ÖT, 83): kıyamete dön-, kıyamete evril-
qıymmet quy- (ÖT, 51): değer biç-
qolaġın sal- (ÖT, 57): kulak ver-
qolaġına berĕl- (ÖT, 21): kulağına çalış-
qorban bul- (ÖT, 79): kurban ol-
qorban it- (ÖT, 80): kurban et-
qotı oç- (ÖT, 39): ödü patla-, çok kork-
qul quy- (ÖT, 58): imza at-
qulda it- (ÖT, 54): elde et-
quldan kilgenně ĕşle- (ÖT, 37): elden geleni yap-
qulına töş- (ÖT, 66): eline düş-
qulnı-ayaqnı beyle- (ÖT, 75): elini ayağını bağla-
qurquw bas- (ÖT, 69, 70): korku bas-
reŋmet uqı- (ÖT, 54): rahmet oku-
retke kitĕr- (ÖT, 73, 75): düzene sok-

röḫset bir- (ÖT, 62): izin ver-

ruḫı açıl- (ÖT, 77): ruhu açıl-

sabaq öyret- (ÖT, 42): ders ver-

sěběrěp tük- (ÖT, 45, 80): süpürüp dök-

soŋġı basqıçına bas- (ÖT, 51): son raddeye var-

suwıq qal- (ÖT, 51): soğuk kal-, ilgisiz kal-, ilgilenme-

süz al- (ÖT, 48, 61): söz al-

süz artınnan süz kit- (ÖT, 29): söz sözü aç-

süz bir- (ÖT, 60, 71, 79): söz ver-

süz çıġar- (ÖT, 61): söz çıkar-

süz tıŋla- (ÖT, 57): söz dinle-

süz tota al- (ÖT, 67): sır tutabil-

süz yört- (ÖT, 66): söz taşı-, muhbirlik yap-

süzěn bor- (ÖT, 50): konuyu değiştir-

süzge kěrěş- (ÖT, 55): konuşmaya başla-

süzně běrkět- (ÖT, 72, 79): sözü güçlü hale getir-, sğlamlaştır-

süzně kis- (ÖT, 62): sözü kes-

şěşně sıt- (ÖT, 73): şişliği sıkıp patlat-, işi hayata geçir-

şěşněŋ tulġanın ḫis it- (ÖT, 75): şişin dolduğunu hisset-, bir şeyin vaktinin geldiğini hisset-

Şeyěḫġalilěk it- (ÖT, 69): Şeyh Ali gibi yap-, milletine ihanet et-

şımlarġa quş- (ÖT, 72): gizlice öğrenme görevi ver-

şöbhe uyat- (ÖT, 61, 64, 72): şüphe uyandır-

şöbhege töş- (ÖT, 61): şüpheye düş-

tariyḫqa isěmě kěr- (ÖT, 23): tarihe ismi gir-

tesbiḫ kěběk tězěl- (ÖT, 40): tespih gibi dizil-

těş ırcayt- (ÖT, 31): diş geçir-

tewe qoşı kěběk başın qomġa tıq- (ÖT, 74): devekuşu gibi başını kuma göm-

těz çük- (ÖT, 80): diz çök-

tınış quy- (ÖT, 53): nokta koy-, son ver-, bitir-

tiyěş tap- (ÖT, 61): gerekli bul-, gerekli gör-

tup kěběk tegere- (ÖT, 26): top gibi yuvarlan-

urtadan qaldır- (ÖT, 51): ortadan kaldır-, sakla-, yok et-

uyġa çum- (ÖT, 20): düşünceye dal-
uyġa kil- (ÖT, 77): fikre gel-
uyınçıq bul- (ÖT, 79): oyuncak ol-
ülĕm uyna- (ÖT, 54): ölüm oyna-, çok tehlikeli ol-
üstĕne al- (ÖT, 60): üstüne al-
üzĕn-üzĕ ĕrĕ tot- (ÖT, 68): kendi kendini yüksek tut-
üzĕn-üzĕ onıt- (ÖT, 80): kendi kendini unut-
yarasın aç- (ÖT, 21): yarasını aç-, yarasını deş-
yartı tawış bĕrle cawap bir- (ÖT, 50): yarım ağız ile cevap ver-
Ye bök, ye çök! (ÖT, 74): Ya boyun eğdir ya diz çök!
yomrıq or- (ÖT, 44): yumruk vur-
yörekke qader itĕk bĕrle bas- (ÖT, 32): yüreğine ayakkabısı ile bas-, ez-
yörekleřne dert sal- (ÖT, 60): yüreklerine dert sal-
yözĕ qızar- (ÖT, 65): yüzü kızar-, utan-
yözĕne qızıl yögĕr- (ÖT, 35): yüzüne kızıl yürü-, yüzü kızar-
yul aç- (ÖT, 55, 69): yol aç-
yul al- (ÖT, 80): yol al-
yul bul- (ÖT, 80, 81): yol ol-
yul kürset- (ÖT, 70): yol göster-
yul tap- (ÖT, 53, 59, 76): yol bul-
yul tot- (ÖT, 84): yol tut-
yulġa çıq- (ÖT, 53, 58): yola çık-
yulġa quy- (ÖT, 62, 65): yola koy-
yulı borıl- (ÖT, 53): yolu dön-
yulı uŋaylan- (ÖT, 46): yolu açıl-, işleri düzene gir-
yulın bilgĕle- (ÖT, 61): yolunu belirle-, yolunu bil-
yulın tap- (ÖT, 53): yolunu bul-
yulınnan qayt- (ÖT, 69): yolundan dön-
yuqqa çıq- (ÖT, 82): zayi ol-

4.2. ROMANDA YER ALAN MEKÂNLAR

4.2.1. Dinî Mekânlar

4.2.1.1. Ayasofya (Aya Sufiye)

Ayasofya'nın ilk binası İlk Çağ İstanbul'unun merkezî yerinde ve birinci tepe üzerinde IV. yüzyılda ahşap çatılı bir bazilika biçiminde inşa edilmiştir. I. Konstantinos'un (324-337) eseri olduğuna inanılan bu yapı ancak oğlu Konstantios (337-361) zamanında bitirilip 15 Şubat 360'ta açılmıştır. 20 Haziran 404'te meydana gelen bir ayaklanmada çıkan yangında kilise harap olmuştur. Mabet, II. Thedosius (408-450) tarafından yeniden yaptırılıp 10 Ekim 415'te tekrar açılmıştır. Bu ikinci kilise de 532 yılında çıkan bir ayaklanmada sarayın bir kısmı ve başka umumî binalarla birlikte yandıktan sonra imparator tarafından tekrar inşa ettirilmiştir. Ayasofya, Batı Anadolulu iki mimar Trallesli (Aydın) Anthemios ile Miletoslu (Milet-Balat) İsidoros'a havale edilmiş, on bin işçinin çalıştığı inşaat 27 Aralık 537 günü tamamlanıp açılmıştır. Fetih sonrası Fâtih Sultan Mehmet tarafından Ayasofya adıyla fethin sembolü olarak camiye çevrilmiştir (Eyice, 1991:206-207).

Hem tarihî hem de dinî açıdan Hristiyanlar ile Müslümanlar için önemli bir mabet olan Ayasofya, Türkler için fethin ve İstanbul'daki hâkimiyetin sembolüdür. Kendilerini Bizans'ın varisi olarak gören Ruslar için ise Bizans'ın yeniden diriltilmesi ve onun oynadığı rolün tam anlamı ile kendileri tarafından üstlenilip yerine getirilmesinin sembolik ifadesi olması yönü ile özel bir öneme sahiptir. Romanın başkahramanı olan Demirali, sembolik bir dinî mekân olan Ayasofya üzerinden emrindeki askerleri harekete geçirmeye, kendi planı doğrultusunda yönlendirmeye çalışır.

Rus erkân-ı harp reisi, Miralay Demirali'nin de katıldığı bir toplantıda müttefiklerle yapılan anlaşmalar gereği Bizans'ın gerçek varisi olan Rusya'ya Ermenistan, İstanbul ve boğazların vadedildiğini belirtir. Daha sonra ise Ayasofya'nın durumunu şöyle ifade eder:

“Törĕkler tarafınnan bılçıratılġan Aya Sufiyanıŋ paq‘lenüwĕ, bunnan biş yöz yıl ĕlĕk anıŋ başınnan töşĕrĕlgen salibnıŋ yaŋadan taġuw şerefĕ bĕzge tapşırıldı. Min sĕzden dineŋĕz, milletĕŋĕz, imperatorıŋız öçĕn, şul möqatdes tariyḫiy ḫĕzmette bötĕn fidaqyarlĕklernĕ kötem. Yeşesĕn imperator, yeşesĕn anıŋ qaharman ġaskerĕ, sallansın İstanbulda Rusiyeneŋ ikĕ başlı qara qoşlı bayrağı! Yaltırasın bötĕn dön’yaġa Aya Sufiyanıŋ başındağı möqatdes salibı! (ÖT, 51).”

“Türkler tarafından kirletilen Ayasofya’nın temizlenmesi, bundan beş yüz yıl önce onun kubbesinden indirilen haçı yeniden takma şerefi görev olarak bize verildi. Ben sizden dininiz, milletiniz, imparatorunuz için bu kutsal tarihî hizmette bütün fedakârlıkları bekliyorum. Yaşasın imparator, yaşasın onun kahraman askeri, dalgalansın İstanbul’da Rusya’nın çift başlı kartallı bayrağı! Nur saçsın bütün dünyaya Ayasofya’nın kubbesindeki kutsal haç, dedi (ÖT, 51).”

Demirali, Tiflis’teki Ölmezoğlu ailesinin kızı Feride ile tartışırken içinde bulunduğu açmazı Ayasofya sembolü ve onun iki yönlü özelliği ile ifade eder.

“Min, Aya Sufiyanıŋ başına törĕkler töşĕrgen terĕnĕ taġar öçĕn, üzĕm kĕbĕk törĕk-tatar ġaskerĕ bĕrle bĕrdenbĕr törĕk ilĕn saqlıy torġan tuġannarım törĕklerge qarşı suġışırġa, alarnı ütĕrĕrge, artımnan kile torġan tĕgĕ urıs terĕsĕne yul açarġa kirek (ÖT, 55)…”

“Ben, Ayasofya’nın kubbesinden Türklerin indirdiği haçı takmak için, kendim gibi Türk-Tatar askeri ile yegâne Türk ilini savunan Türk kardeşlerime karşı savaşmalı, onları öldürmeli, arkamdan gelen diğer Rus haçına yol açmalıyım (ÖT, 55)…”

Romanda çatışmayı sağlayan Rus-Türk ikilisinden biri olan Ruslar, Türklerin mukaddes bildiği her şeye el uzatmıştır ve bundan sonra da, ta ki Türk milletinin cümlesini esaret altına alıncaya kadar, bu hayalinden vazgeçmeyecektir şeklinde bir düşünce işlenir ve karşıt gücün kötü niyetliliği açık şekilde ifade edilmeye çalışılır.

Eserde toplam altı kez adı geçen Ayasofya, Ruslar ile Türkler, Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında ve kendisine sahip olanı yücelten mahiyete sahip sembolik anlamları olan bir mabet olarak tarif edilir. Ona sahip olmak ve onu korumak kutsal

bir görev gibi algılanır. Ayasofya'nın iki taraf için de kutsal olması ve onun üzerinden yürütülen mücadele romandaki çatışma unsurlarından biri olarak çıkar okurların karşısına.

4.2.2. Askerî Alanlar ve Mekânlar

4.2.2.1. Savaş Meydanı (Suğış Meydanı)

Eserin büyük kısmı bir savaş meydanında geçmiş olsa da eserde sadece bir kez "savaş meydanı" ifadesine rastlanır. Bu bölümde, uykuya dalan Demirali'nin rüya âleminde gördükleri dile getirilir, savaş meydanında ölen ve adı belirtilmeyen biricik oğlu ile oğlundan önce vefat etmiş olan eşinin hayalleri miralayın gözünde canlanır. Dua etmek için tek elini açan eşinin bir kolunun kesik oluşu, belki de kendi emri ile yıkılmış olan bir Türk köyündeki minareye benzetilir, sembolik bir mekân ile kişi arasında benzerlik ilişkisi kurulur. Demirali, kolunu kaybeden eşi ile belki de kendi emri ile yıkılan minareler arasında ilişki kurar, savaş meydanında vuku bulan olumsuz durumları göz önüne sererken kendi iç dünyasında da bir hesaplaşmaya doğru yönelir.

"Ul bĕr qalıqtı, bĕr uyandı. Awır bĕr yoqıġa kittĕ. Sataşa başladı... Mĕne anıŋ küz aldına üzĕnĕŋ zeġıyf' kĕne qızı kilĕp basa. Anıŋ yanında anıŋ küpten tügĕl gĕne suġış meydanında qaharmança ülgen bĕrdenbĕr uġılı kilĕp urınlaşa. Alar artında küpten indĕ wafat itken anıŋ ḫatını moŋlı ġına küzĕ bĕrle yalınġan kĕbĕk, yalwarġan kĕbĕk qulın suza: anıŋ bĕr qulı qırt itĕp kisĕlgen, manara kisĕlgen kĕbĕk kisĕlgen (ÖT, 21)."

"O bir kez kalktı, bir uyandı. Ağır bir uykuya daldı. Sayıklamaya başladı… Şimdi onun gözünün önüne kendi zayıf kızı geliyor. Onun yanında, yakın zamanda savaş meydanında kahramanca ölen biricik oğlu yer alıyor. Onların arkasında çoktan vefat etmiş olan eşi üzgün gözleri ile yalvarıp yakarır gibi elini uzatıyor. Onun bir kolu kesilip atılmış, kesilen bir minare gibi kesilmiş (ÖT, 21)."

4.2.2.2. Cephe (Cebhe / Front)

Öyge Taba adlı romanın başında yazar tarafından içerik ile ilgili kısa bir bilgi verilir okura.

"Bu kitap, Almaniyege esir töşkeç, Törkiyege künğəllə ġasker bulıp kitəp, Törkiyenə saqlar öçən cebhede şehit bulġan yözlerçe İdəl-Ural yəgətlərənəŋ ġaziz ruḫlarına bağışlanadır (ÖT, 19)."

"Bu kitap, Almanya'ya esir düştükten sonra Türkiye'ye gönüllü asker olup Türkiye'yi korumak için cephede şehit olan yüzlerce İdil-Ural yigitlerinin aziz ruhlarına bağışlanmıştır (ÖT, 19).)"

Miralay Demirali'nin ne kadar uzun süredir cephede olduğuna da değinilir ve savaşın olumsuz yanlarından biri dile getirilir.

"Polkovnik Timərġaliyev ində Kavkaz cebhesənde bər yıldan artıq (ÖT, 23)."

"Miralay Demirali bir yıldan uzun süredir Kafkasya cephesindedir (ÖT, 23).)"

Miralay Demirali Tiflis'te iken general tarafından ona cepheye dair bazı bilgiler verilir.

"Meskewde, Qazanda, Baqçasarayda, Baquda bik quwetlə törək agitatsiyesə bara. Baş qomandannıŋ emərə bərle bötən tatar efiserlerən, ġaskeriylerən ġarep cebhesəne ciberdək (ÖT, 25)."

"Moskova'da, Kazan'da, Bakü'de çok güçlü Türk propagandası yapılıyor. Başkumandanın emriyle bütün Tatar zabitlerini, askerlerini Arap cephesine sevk ettik (ÖT, 25)."

Bu cümleler, aslında yirmi sekiz yıldır içinde bulunduğu orduda ve asırlardır birlikte yaşadıkları ülkede onlara pek de güvenilmediğini anlatır. Bir Rus askeri olması dolayısı ile generalin Türklere karşı olan düşmanlığını anlamak mümkündür, ancak Demirali burada da bir ikilem içine düşer. Kendi mülletine ve kardeş Türklere

karşı iki tarafın da düşmanı olan Ruslar ile aynı safta olmak onun için anlaşılması günden güne daha da zor bir durum olur.

"Mirhęyder bügěngě gezitede küzěn yörte başladı. Běr yaŋı ḫeber yuq, her yirde tınıçlıq, lekin almannar bit ġadet buyınça her yılnı yazġa taba běr ḫereket başlıylar. Bězněkělerněŋ běrsěne bik qatı běr yomrıq oralar, üzleřene yeise ittifaqçılarına yaŋı běr meydan açalar. Ütken yılnı şul waqıtnı Karpatta yasaġannar idě. Kavkaz cebhesěnde şul yomrıqnı cıya torġannardır da, ḫalqı törěk, dině mösělman bulġan Kavkaznı basmaqçı bula torġannardır (ÖT, 44)."

"Mirhaydar bugünkü gazeteye göz gezdirmeye başladı. Yeni bir haber yok, her yerde sakinlik, lakin Almanlar alışıldığı gibi her yıl bahara doğru bir harekete girişiyorlar. Bizimkilerin birine çok güçlü bir yumruk vuruyorlar, kendilerine ya da müttefiklerine yeni bir meydan açıyorlar. Geçen yıl bu zamanlar Karpat'ta yapmışlar idi. Kafkas cephesinde şu yumruğu hazırlıyorlardır da, halkı Türk, dini Müslüman olan Kafkasya'yı basmaya hazırlanıyorlardır (ÖT, 44)."

Bunların dışında, Fransızların kendi savaştıkları cepheler, Irak cephesi, Demirali'nin kızının hasta bakıcı olarak cephedeki babasının yanına gelişi, Ölmezoğlu ailesinin kızı olan Feride'nin de Demirali'nin kızı gibi hasta bakıcı olarak cepheye gelmesi, Türk cephesi gibi ifadelerde cephe terimi geçer. Her durumda bu terimin savaşın korkunç yüzünü anlatmak ve savaşan taraflara ayna tutmak için kullanıldığı görülür.

Miralay Demirali'nin ölümünden sonra, romanın son bölümünde de cepheye dair anlatımlar yer alır. Bu bölümde cephe göstergesi, geleceğe dair büyük umutların yeşermesine zemin hazırlayacak bir mekân anlamını da taşımaya başlar.

"Törkiye ḫökümetě tarafınnan Söyěmbike İstanbulġa aldırıldı we běr mektepke yirleştěrěldě. Feride (ÖT, 86) gěne cebheně taşlamadı, ul hemşire bulıp suġış safında qaldı. Kileçek forsatta: Batumġa, Ġancege, Baquġa törěk bayrağın allandıruw, Törkstanġa, Qırımġa, İděl-Uralġa Altın Urda bayrağın sallandıruw köněn kötěp qaldı. Şul tatlı könge ḫezěrleněr öçěn ġaskerler arasında fikěrdeşler, ipteşler, arqadaşlar tuplawında dewam ittě. Tuġan könněŋ herběrsěnde, ul şul ömětněŋ tağı

běr kön yaqınlawına ışanıp, tınıç-tınıç könnĕ tönge quştı. İrĕşeçegĕne itken iman bĕrle aylar, yıllarnı safta ütkerdĕ. Beẖĕtlĕ qortılış könĕn bekledĕ (ÖT, 87)."

"Türkiye hükûmeti tarafından Süyümbike İstanbul'a aldırıldı ve bir okula yerleştirildi. Sadece Feride (ÖT, 86) cepheden ayrılmadı, hemşire olarak savaş alanında kaldı. İlk fırsatta Batum'a, Gence'ye, Bakü'ye Türk bayrağını asma; Türkistan'da, Kırım'da, İdil-Ural'da Altın Orda bayrağını dalgalandırma gününü bekleyip duruyordu. Bu tatlı güne hazırlanmak için askerler arasında fikirdaşlar ve arkadaşlar toplamaya devam etti. Her yeni günde bu ümidin bir gün daha yaklaştığına inanıp, sakin sakin günü geceye ekledi. Erişeceğine ettiği imanla aylar, yılları savaş cephesinde geçirdi. Mutlu kurtuluş gününü bekledi (ÖT, 87)."

Burada sadece cephe ve savaş değil, cephede büyük bir mücadele edip karşı tarafa, Türk tarafına geçen ve geçiş esnasında yaralansa da hazırladığı gizli belgeleri Türk tarafına ulaştıran ve tam bu sırada ölen bir Tatar askeri ile onun kutsal görevini devralan bir Tatar kadını söz konusudur. Ölmezoğlu ailesinin Petersburg Üniversitesi Edebiyat-Tarih Fakültesi gibi bir kurumda öğrenim gören milliyetçi, idealist kızı Feride ise Demirali'nin ölümünden sonra cephede kalmaya devam eder, kutlu bir günün, esir Türk illerinin kurtuluş gününün hayali ile yoldaşlar, arkadaşlar, fikirdaşlar toplamaya ve bu uğurda savaşmaya devam eder. Burada sadece metnin ele alınması ve değerlendirilmesinden öte eserde toplum hayatı ve kadınlara bakış konusu da kendini hissettirir. Okura verilen mesajda, kadınların da aktif bir şekilde hayata katılması, hayatın her alanında onların da etkin bir biçimde var olması gerektiği hususu işlenir[14].

Öyge Taba adlı romanda on beş farklı yerde "cebhe (cephe)" sözü geçer. Bu sözcük günümüz Tatar Türkçesinde kullanılmamakta, Tatar Tĕlĕnĕŋ Aŋlatmalı Süzlĕgĕ adlı üç ciltlik geniş kapsamlı eserde de bu sözcüğe yer verilmemektedir. Metinde cephe ile aynı anlamı taşıyan Rusça "фронт (front)" sözcüğüne ise yirmi dört kez rastlanır. Günümüz Kazan-Tatar Türkçesinde de bu sözcük cephe sözcüğüne

[14] İshakî'nin kadınlar ile ilgili görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için: Şemsutova, Alsu (2003). Ġayaz İsẖaqıy İcatında Feministik Problemalarnıŋ İdeya-Estetik Evolyutsiyesĕ (1897-1954). Qazan: Gumanitarya. [Шәмсутова, Алсу (2003). Гаяз Исхакый Иҗатында Феминистик Проблемаларның Идея-Эстетик Эволюциясе (1897-1954). Казан: Гуманитаря.] adlı çalışmaya bakılabilir.

karşılık olarak kullanılmaktadır. İshakî'nin yaşadığı dönemde var olan ikili kullanım yerini yavaş yavaş tekli kullanıma bırakmış, Arapça kökenli *cebhe* (cephe) sözcüğünün yerine Rusçadan alınan *front* sözcüğü kullanılmaya devam edilmiştir.

4.2.2.3. Karargâh (Ştab)

Cephede ve cephe gerisinde geçen olayların anlatıldığı bu eserde, tarihî gerçeklere uygun kişiler ve yerler de mevcuttur. Rusların o dönem Tiflis'te yer alan karargâhı da bu gerçekliklerden biridir.

Eserde, karargâh anlamına gelen ve Rusçadan alınmış olan *ştab* sözcüğü kırk iki farklı yerde geçer. Demirali'nin Tiflis'teki karargâha çağrılması, karargâhta general ile yaptığı görüşmeler, şahit olduğu olumsuz olaylar, Fransız ve İngiliz subayları ile yapılan toplantılar ve bu toplantılar esnasında fark ettiği kirli oyunlar bunların bazılarıdır. Karargâhın en önemli yanı ise Demirali'nin burada Türkiye'ye karşı planlanan harekâtlar ile ilgili gizli belgeleri elde etmiş olmasıdır.

"Üzĕ öçĕn kirekně-yaraqnı tupladı. Ştabqa kĕrĕp Kavkaz frontınıŋ soŋġı tefsillĕ ḫaritasın aldı. Ştabnıŋ törĕkler ḫaqında cıynaġan meġ'lümatlı yeşĕrĕn kitabın da qulda ittĕ. Başlıqları bĕrle ayırım-ayırım kürĕştĕ, alardan höcüm planı, höcüm noqtaları ḫaqında, ġaskerněŋ küpmĕ cıyıluwı ḫaqında iŋ sĕrlĕ meġ'lümatnı tupladı. Kiçke taba ġına arıp qaytqaç, Arıslan Ülmes uġılına, telefon suġıp, sawbullaşırġa yüneldĕ (ÖT, 54)."

"Kendisi için gerekli şeyleri topladı. Karargâha girip Kafkas cephesinin en son tafsilli haritasını aldı. Karargâhın Türkler hakkında topladığı malümatlı gizli kitabı da elde etti. Amirleri ile ayrı ayrı görüştü, onlardan hücum planı, hücum noktaları, ne kadar askerin toplanacağı hakkında en gizli bilgileri tedarik etti. Akşama doğru yorulmuş vaziyette geri dönerken Arslan Ölmezoğlu'na telefon edip vedalaşmaya yöneldi (ÖT, 54)."

Eserde her ne kadar tarihî gerçekliği olan olaylardan yararlanılmış ve kurmaca metin sağlam bir yapıya kavuşturulmaya çalışılmış olsa da yazarın mutlak surette taraflı oluşu, olaylara romantik bir zaviyeden bakması, başkahraman Miralay

Demirali'nin Ruslar arasında bu kadar rahat hareket edip her istediğine ulaşabilmesi ve bu kadar etkin bir konumda olması gerçeklik algısını zedelemektedir.

4.2.2.4. Karargâh Restoranı (Ştab Restoranı)

Eserde sadece bir yerde "ştab (karargâh) restoranı" ifadesi ile karşılaşılır. Karşı tarafa dair olumsuzlukları gösterme maksatlı ifadeler ile mekân seçimleri ve tasvirleri dikkat çekicidir. Türkler edebiyat geceleri ve sohbet programları tertip edip fikir teatileri yaparlarken Ruslar ile yandaşlarının restoran, bar gibi mekânlarda vakit geçiren kişiler olarak gösterilmesi bilinçli bir tercih ile ilgilidir. Miralay Demirali'nin Tiflis'te yaşadığı bir sahnede durum açık şekilde okura sunulur.

"–Tanış bulıŋız, Mariya İvanovna, Yelena Petrovna. Qaya bunda yalġız yörĕysĕz, eydeŋĕz ştabqa, bötĕn dust-iş anda, sĕzge, fronttan kilgennerge azraq hawa alırġa kirek,– didĕ. Şaqtıy isĕrĕp ölgĕrgen Yelena Petrovnanı Timĕrġaliyevke citeklerge turı kildĕ. Üzĕnnen-üzĕ ştab restoranına kitĕldĕ (ÖT, 40)."

"–Tanışın, Mariya İvanovna, Yelena Petrovna. Niye burada yalnız yürüyorsunuz, haydi karargâha, bütün eş dost orada, cepheden gelenlerin azıcık hava alması gerek, dedi. Aşırı derecede sarhoş olan Yelena Petrovna, Demirali'den destek almak zorunda kaldı. Kendiliğinden restorana doğru gidildi (ÖT, 40)."

4.2.2.5. Tabye (Fort)

Tiflis'teki karargâha çağrılan Demirali, orada karşılaştığı general ile Rus-Japon Harbi esnasında birlikte olduklarını öğrenir. Aslında bu tesadüfün de bir amacı vardır. Rus ile Rus olmayan/Tatar ayrımı keskin bir şekilde ortaya konulmak istenir. Bu karşılaşma da aslına dönme ve kendini bulma konusunda Demirali'ye yardımcı olur. General ile Demirali'nin konuşmaları esnasında Demirali'nin;

"–Soŋ sĕz minĕ kürgeneŋĕz bar idĕmĕ, general? – digen söaläne:

–Nik bulmasın, bĕz bit yapon suġışında sĕzneŋ bĕrle bĕrge buldıq. Port-Arturda sĕz 12'nçĕ nomer fortlarneŋ qomandanı ideŋĕz, min 15'ĕnçĕnĕkĕ idĕm. Min ul waqıt ştabskapitan idĕm!– didĕ...

Timĕrġali ḫetĕrledĕ... Eyĕ, Timĕrġali ul waqıtta uq kapitan idĕ, ḫezĕr de elĕ haman polkovnik qına. Bu urıs mĕne ul waqıtta malay ġına idĕ, ḫezĕr monıŋ (ÖT, 26) başlığı bulġan. Anıŋ küzĕ aldınnan bötĕŋ Port-Artur suġışınıŋ manzarelerĕ kiçtĕ (ÖT, 27)."

"–Sizin beni gördüğünüz var mıydı, general, şeklindeki sorusuna:

–Nasıl olmasın, biz Japon Harbinde sizinle birlikte idik. Port-Artur'da siz 12. tabyenin kumandanı idiniz, ben ise 15. tabyeninki idim. Ben o zaman yüzbaşı idim, dedi.

Demirali hatırladı… Evet, Demirali o zaman kıdemli yüzbaşı idi, şimdi ise sadece bir miralay. Bu Rus ise o zaman ondan küçüktü, şimdi ise onun kumandanı olmuş. Demirali'nin gözünün önünden Port-Artur Savaşının bütün manzaraları geçti (ÖT, 27)."

Savaştan kaçan ve Demirali'yi zor durumda bırakan Rus askeri terfi ettirilip general rütbesine çıkartılmış, oysa Port-Artur'da ondan daha rütbeli olan Demirali uzun yıllar boyunca görev yaptığı Rus ordusunda ancak miralay (albay) rütbesine kadar yükselebilmiştir. Ne kadar başarılı olursa olsun, Rus olmayan bir kişinin, bir Türk'ün, Ruslar nezdindeki konumunu fark etmiş olmak Demirali için hayata, milletine, millî değerlerine bakış konusunda etkili bir sahne olur.

Edebiyatta sanatsal olarak ifade edilen zamansal ve uzamsal ilişkilerin içkin bağlantılılığına kronotop adı verilir. Zamansallık ögesinin ağır bastığı ve ayırt edici özelliği duygu ve değerlerin yüksek yoğunluğu olan karşılaşma kronotopu (Bahtin, 2017:296) burada da görülür. İlgili iki kişi vasıtası ile iki farklı kutup, iki farklı dünya ve hayata dair iki farklı bakış açısı okur için karşı karşıya getirilir.

4.2.2.6. Kışla (Qışla / Kazarma)

Öyge Taba adlı eserde kışla sözcüğü için "qışla" ve "kazarma" şeklinde iki farklı kullanım vardır. "Qışla" sözü dört, "kazarma" sözü ise üç farklı yerde geçer.

"Daireler, qışlalar ayaqqa qalıqtı (ÖT, 85)."

"Daireler, kışlalar ayağa kalktı (ÖT, 85)."

“Monda, şeherde qalġan tatar ġaskeriylerĕ beyremnerĕnde kazarmaġa alıp kilgenner (ÖT, 26).”

“Burada, şehirde kalan Tatar askerleri bayramlarında kışlaya alıp gelmişler (ÖT, 26).”

İshakî’nin dili ile ile ilgili dikkat çekici özelliklerden biri olan eş anlamlı sözcükleri birlikte kullanma, iki kelimeye yer verme alışkanlığı, bir yönü ile yazarın çok yönlü kişiliğine ve sahip olduğu zengin dil malzemesine işaret eder. Öte yandan ise hem yazarın hem de genel olarak Tatar dilinin daha belirgin bir biçimde Rusçanın etkisi altına girmeye doğru gittiği ile ilgili somut bir gösterge gibidir. Nitekim günümüz Kazan-Tatar Türkçesinde “qışla” sözü yerine sadece “kazarma” sözü kullanılmaktadır.

4.2.2.7. Siper (Okop)

2 Ekim 1552 tarihinden beri Rusya’nın egemenliği altında yaşamak zorunda kalan ve herhangi bir askerî yapılanmaya sahip olma imkânı bulamayan Tatarlar, askerlikle ilgili birçok terimi Ruslardan almak zorunda kalmışlardır. Romanda sadece bir kez geçen “okop” (Rus. окоп) sözcüğü de Rusçadan alınmış olup *siper* anlamına gelir.

“Söyĕm bĕrle Feride bĕrniçe kön soŋ kilĕp çıqtı. Söyĕm, watan qaharmannarı ġaskerlerge yerdem itüw tiyĕş, digen uy bĕrle, Feride, bu beẖĕtsĕz törĕk balaları törĕklerge cĕŋĕllĕk yasaw farız, digen fikĕr bĕrle kilgenge, ikĕsĕ de bik küp ĕş ĕşlemekçĕ buldılar. Anda çaptılar, monda çaptılar, ẖastaẖaneden qaytmadılar, awıruw ġaskerneŋ yanınnan kitmedĕler. Ġaskerneŋ bötĕn moẖtac yaqlarına citer öçĕn kĕbĕk qışlalarġa kittĕler, okoplarġa qader bardılar (ÖT, 76).”

“Süyüm ile Feride birkaç gün sonra geldiler. Süyüm, vatan kahramanları askerlere yardım etmek gerek düşüncesi ile; Feride, bu talihsiz Türk balalarına yardımcı olmak farz fikriyle geldiği için, ikisi de pek çok şey yapmak istediler. Oraya koştular, buraya koştular, hastaneden çıkmadılar, hasta askerlerin yanından ayrılmadılar. Askerlerin her türlü ihtiyaçlarına yetişmek için kışlalara gittiler, siperlere kadar vardılar (ÖT, 76).”

4.2.3. Sivil Mekânlar

4.2.3.1. Kara Kedi Restoranı (Qara Meçě Restoranı)

Eserde sadece bir kez adı geçen bu mekân Tiflis'te olup genellikle Rus askerlerinin takıldığı bir yer olarak anlatılır. Görevli olarak çağrıldığı Tiflis'te bulunduğu sırada Miralay Demirali de general tarafından bu restorana davet edilir.

"Timěrġaliněŋ ěçke kěrěp kitmegeněn kürgeç, general:

–Kürěşěrměz elě, polkovnik, ěçěŋěz poşsa, bügěn kiçke běz – 'Qara meçě' restoranında. Anda běrkěm de bulmıy, ul bězněŋ ştabnıqı kěběk, kiléŋěz! – didě (ÖT, 28)."

"Demirali'nin içeriye girmediğini gören general:

–Görüşelim Miralay, canınız sıkılırsa, bugün akşam biz 'Kara Kedi' restoranında olacağız. Orada hiç kimse olmuyor, orası bizim karargâhınki gibi, geliniz, dedi (ÖT, 28)."

4.2.3.2. Çayhane / Kahvehane (Çeyẖane)

Cephe gerisinde yer alan ve bir Ermeni tarafından işletilen bu mekân her ne kadar çayhane gibi görünse de asıl işi ve işlevi farklıdır. Çayhane ile ilgili bölümde tip, mekân ve mekânın ayrıntıları vasıtası ile Ermenilerin kötü yönleri, savaşın cephe gerisinde vuku bulan olumsuz durumlar, savaş şartlarının sosyal hayatta ve sıradan insanların dünyasında yol açtığı yıkım dile getirilmeye çalışılır.

"Elě waqıt irte bulġanġa, bik aldan barıp citmes öçěn, běr çeyẖanege kěrěp çey soradı. Çey urınına ẖuca üzě kildě: –Sěz fronttandır, arıġansızdır, monda, bilgělě, ẖel cıyarġa kilgeŋsězděr, měne bik heybet çağırımız (şerab) bar, şunı ěçěŋěz. Annan soŋ monda kabinetlarımız bar, monda reẖim itěŋěz! Bězde ni těleseŋěz, ul bar... Bik şep qızlarımız bar, pojaluysta, polkovnik!– didě. Timěrġali bar da, yuq ta dip cawap birmese de, ermen söylewěnde hem de üzěněŋ döẖanınıŋ niġ'metlerěn, zewěq'-safaların maqtawında dewam ittě (ÖT, 35)."

"Vakit erken olduğu ve vaktinden önce gitmek istemediği için bir çayhaneye/kahvehaneye girip bir çay istedi. Çayın yerine işyerinin sahibi geldi: –Siz

cepheden geliyorsunuz, yorulmuşsunuzdur, belli ki buraya kendinizi toparlamak için gelmişsinizdir. İşte, çok iyi şarabımız var, bunu içiniz. Ondan sonra, burada odalarımız var, oraya buyurunuz! Ne isterseniz bizde o var. Çok güzel kızlarımız var, buyrun miralay, dedi. Demirali olumlu veya olumsuz cevap vermese de Ermeni konuşmaya ve sahibi olduğu meyhanenin nimetlerini, zevklerini, safalarını övmeye devam etti (ÖT, 35).”

4.3. ROMANIN COĞRAFYASI

4.3.1. Dinî Coğrafya

4.3.1.1. İslam Dünyası (Mösĕlman Dön’yası)

Romanda dinî anlamda İslam Dünyası ve onun karşıtı olarak da Hristiyanlık inancına mensup kimi ülkeler yer alır. Buradan hareketle eserde dinî planda iki yönlü bir dünyanın varlığından söz edilebilir. Çatışmanın temel unsurlarından biri de bu iki karşıt kutup olarak ön plana çıkar. İslam Dünyası ile ilgili en önemli temsilci olarak Türkler ve onların yaşadığı, hâkim olduğu coğrafya söz konusudur. Yine aynı coğrafyanın ikincil unsurları olarak İran, Araplar, Hint Müslümanları ve Afrika Müslümanları da esere konu olur. Karşıt kutup olan Hristiyanlık ve Hristiyanlar ile ilgili ise Ruslar ve Rusya ön plandadır. Rusya’nın müttefiki olan İngiltere ve Fransa da dikkate değer diğer iki unsurdur. Ancak romanda Rusya, İngiltere ve Fransa’dan başka pek çok ülke ve millet adına da yer verilir.

Miralay Demirali’nin Tiflis’teki karargâhta katıldığı toplantı esnasında Fransız subayının yaptığı değerlendirme devrin Osmanlı yönetimi ve İslam âlemi ile ilgili dikkat çekici bir gerçekliğe sahiptir.

“–Bĕlesĕz, kulanil, almannar, bötĕn dön’yadağı şulqader meşeqat’ bĕrle meydanġa kilgeŋ medeniyetnĕ bĕtĕrĕr öçĕn bötĕn köçlerĕ bĕrle tırışalar. Törĕklernĕ de üz taraflarına awdardılar… Bötĕn mösĕlman dön’yası bu mes’elede törĕklerge ḫilaf. Hindstan mösĕlmannarı elle niqader küŋĕllĕ ġasker birdĕler. Bĕzneŋ Cezair, Tunis, Fes elle niqader küŋĕllĕ ġasker çıġardı. Çenaq qal’ġada, Ġıyraqta, Makedoniyede törĕklerge qarşı Hind we Afrika mösĕlmannarı suġışıp yata. Bu yaqta

Rusiye mösĕlmannarı suġışa. Bu kürsete ki, kenc törĕklerněŋ germano-fillıq seyesetlerĕ tuġrı tügĕl. Bĕz törĕklerněŋ doşmanı tügĕl, bĕz ḫezĕrgĕ ḫökümetněŋ doşmanı. Bu mösĕlman dön'yası öçĕn zararlı dip uylıybız. Kulanil, bĕlesĕz, bĕzde mösĕlmannar ĕlgerĕgĕ üz tormışlarına qaraġanda elle niçe mertebe şep toralar, können-kön frantsuz medeniyetĕne yaqınlaşalar. Min Cezairde, Tunista buldım. Mekteplerdegĕ balalarnıŋ Lafanten şiġır'lerĕn söyĕp uquların kürĕp isĕm kittĕ (ÖT, 47)."

"–Biliyorsunuz miralay, Almanlar bütün dünyada şu kadar meşakkatle meydana gelen medeniyeti bitirmek için bütün güçleri ile çalışıyorlar. Türkleri de kendi taraflarına çektiler. Bütün Müslüman Dünyası bu meselede Türklere muhalif. Hindistan Müslümanları çok sayıda gönüllü asker verdiler. Bizim Cezayir, Tunus, Fas illeri çok sayıda gönüllü asker çıkardı. Çanakkale'de, Irak'ta, Makedonya'da Türklere karşı Hint ve Afrika Müslümanları savaşıyor. Bu tarafta Rusya Müslümanları savaşıyor. Bu gösteriyor ki Genç Türklerin 'Almanofil' siyasetleri doğru değil. Biz Türklerin düşmanı değiliz, biz mevcut hükûmetin düşmanıyız. Bu, Müslüman Dünyası için zararlıdır diye düşünüyoruz. Miralay, biliyorsunuz, bizde Müslümanlar eski hayatlarına bakınca kaç mertebe iyi yaşıyorlar, günden güne Fransız medeniyetine yakınlaşıyorlar. Ben Cezayir'de, Tunus'ta bulundum. Okullardaki çocukların La Fontaine şiirlerini severek okuyuşlarını görüp şaşırdım (ÖT, 47)."

4.3.2. Millî ve İdeolojik Coğrafya

4.3.2.1. Türk Dünyası (Törĕk Dön'yası)

Öyge Taba adlı eserin esas coğrafî merkezi Türk Dünyası'dır. İdil-Urallı ve onlarla birlikte yegâne müstakil Türk ili olan Türkiye'ye yardıma gelen Türkistanlı gençler Türk Dünyası ve tüm Türklerin birliği düşüncesi için mücadele eden örnek kişiler olarak ele alınır. Ana yurt Türkiye ve Türk bayrağı altında birlik düşüncesi dönemin şartları gereği son derece stratejik bir düşüncedir. Kronotop kavramı açısından Türkiye adı, eserdeki kullanımının umum ve tarihî Türk yurdu şeklinde olması ve merkezî öneme sahip olarak görülmesi yönü ile önemlidir.

Türk Dünyası ile ilgili fikirler sadece romanın başkahramanı Miralay Demirali'nin zihninde kurgulanan şeyler olmayıp diğer kişiler ile de ilgilidir.

"Aŋarġa (ÖT, 56) törĕk dön'yasınıŋ zur bĕr mes'elesĕ şunda ḫel itĕle kĕbĕk buldı. Törĕk dön'yasınıŋ yeşew-yeşemew ĕşĕ şunda qaralaçaq kĕbĕk toyıldı. Törĕk dön'yasınıŋ elĕ ruslarġa, elĕ qıtaylarġa, elĕ ġareplerge, elĕ farsılarġa ömeçĕ bulıp yörüwĕ, yeise üz başına üzĕ tora başlap, üz bayrağına ḫĕzmet ite başlawı şunnan başlanaçaq kĕbĕk buldı (ÖT, 57)."

"O (ÖT, 56), Türk Dünyası'nın büyük bir meselesi orada halledilecek gibi hissetti. Türk Dünyası'nın ölüm-kalım meselesine orada bakılacak gibi duyuldu. Türk Dünyası'nın kâh Ruslara, kâh Çinlilere, kâh Araplara, kâh Farslara bendelik etmesi veya kendini idareye, kendi bayrağına hizmet etmeye başlaması burada halledilecek gibi oldu (ÖT, 57)."

Dinî kavramlardan farklı şekillerde yararlanan ve onlara özel önem veren, Tatarların millî kimliğini saklayabilmeleri için bu değerlere ihtiyaç duyulduğunu belirten İshakî tarafından 1911 yılında İstanbul'da "Zöleyḫa" (Züleyha) adlı bir dram yazılır ve bu eser 1917 yılında Kazan'da bastırılır. İshakî'nin eserlerinde din konusu geniş şekilde yer alır, kimi zaman eleştirel bir bakış açısı ile tenkide tabi tutulan din adamları kimi zaman da toplumun yol göstericisi olmaya davet edilir. Öyge Taba adlı eserde de Miralay Demirali ile alay imamı arasındaki diyalog bu amaca yöneliktir.

"Mĕne sin, bĕr tatar milletçĕsĕ, tatarnıŋ üzĕ gĕne bit bĕr seyesiy, medeniy ĕş ĕşliy ala dip ışanmıysıŋ, rus diŋgĕzĕ ĕçĕnde qalġan cidĕ–sigĕz millionlı bĕr ḫalıq, üzĕnnen-üzĕ gĕne başqa bĕr medeniyet, bĕr dewlet meydanġa kitĕre ala dip ışanmıysıŋ? Sin bit bolarnı hemmesĕn törĕk dön'yası bĕrle beylep, bolarnı hemmesĕn tesbiḫtegĕ ayırım-ayırım töymeler dip kĕne uylıysıŋ. Bolarnıŋ baş töymesĕ – bismillası Törkiye dip ışanasıŋ (ÖT, 69)."

"İşte sen, bir Tatar milliyetçisi, Tatar'ın kendisi siyasî, medenî bir iş yapabilir diye inanmıyorsun, Rus denizi içinde yedi sekiz milyonluk bir halk, kendi başına bir medeniyet, bir devlet meydana getirebilir diye inanmıyorsun. Sen bunların hepsini Türk Dünyası ile ilişkilendirip, bunların hepsinin tespihteki ayrı ayrı taneler olduğunu düşünüyorsun. Bunların imamesi Türkiye diye inanıyorsun (ÖT, 69)."

Aynı durum, Miralay Demirali ile millettaşı olan Fahri İslam (Feẖrĕlislam) adlı inançlı bir subay arasında geçen diyaloglarda da mevcuttur. Kahramanlar üzerinden, romanın tezine uygun şekilde, okurlara mesaj verilir.

"Feẖrĕlislam:

–Polkovnik!– dip bĕr cawap birmekçĕ buldı.

Timĕrġali tıŋlamayınça dewam ittĕ:

–Ḫezĕrgĕ bötĕn törĕk dön'yasınıŋ barlığı-yuqlığı suġış safına quyılġan çaqta, ĕçĕnnen mösĕlman bĕr törĕk efiserĕnĕŋ wazıyfası, doşmannı kürgen tewe qoşı kĕbĕk başın qomġa tıġuw bĕrle bĕte dip uylıysızmı? (ÖT, 74)."

"Fahri İslam:

–Miralay, diye cevap verecek oldu.

Demirali dinlemeden devam etti.

–Bugün bütün Türk Dünyası'nın varlığı ve yokluğu savaş cephesine nakledilmiş olduğu vakitte, içinden, Müslüman bir Türk zabitinin görevi, düşmanı gören devekuşu gibi başını kuma gömmekle biter diye mi düşünüyorsunuz? (ÖT, 74)."

4.3.3. Romanda Yer Alan Kıta Adları

4.3.3.1. Avrupa (Awrupa)

Öyge Taba adlı eserin son derece geniş bir coğrafî arka planı vardır. Yazar tarafından bir roman yazmaktan ziyade, içinde bulunulan devrin şartları altında Türk Dünyası'nın mevcut durumu ile geçmişi ve geleceğine dair değerlendirmeler ve kendi bakış açısına göre Türk milletini daha ileriye götürebilecek çözüm önerileri ortaya konulmaya çalışılır.

Avrupa kıtasında yer alan pek çok ülke adına yer verilen eserde kıtanın adı sadece bir kez geçer. Bir İngiliz subayı vasıtası ile hem İngiltere hem de Avrupa'ya dair değerlendirme yapılır.

"–Balqan suğışında Enwer paşa atlı ġasker bĕrle köněne citměş biş kilometr yördĕ, ikĕ tewlĕkte Edernege barıp kĕrdĕ. Üzĕm yapon suğışında altmış kilometr yördĕm. Miněm ġaskerĕm – törĕk ġaskerĕ, törĕk ġaskerĕn Awrupa ġaskerĕ bĕrle ülçerge yaramıy. Anıŋ tamağı tuq, östĕ bötĕn bulsa, anıŋ aldında hiçbĕr manig' yuq,– didĕ. İnglizçege tercĕmeden soŋ ingliz qızardı, bürtĕndĕ, tağı tordı (ÖT, 49)."

"–Balkan Savaşında Enver Paşa süvarileri ile birlikte her gün yetmiş beş kilometre yol kat etti, iki tam günde Edirne'ye varıp girdi. Kendim de Japon Savaşında altmış kilometre yol kat ettim. Benim askerim Türk askeridir, Türk askerini Avrupa askeri ile karşılaştırmak doğru olmaz. Onun karnı tok, üstü pek olsa önünde hiçbir engel duramaz, dedi. İngilizceye tercüme sonrası İngiliz kızardı, bozardı, tekrar ayağa kalktı (ÖT, 49)."

İshakî, aslında hem Avrupa hem de Rus hegemonyasına karşı duran, kendi anayurdunda Rusların yaptıkları ile Anadolu coğrafyasında Rus, İngiliz, Fransız ve diğer işgalcilerin ne yapmak istediklerinin farkında olan bir aydındır. Türk Dünyası'nın son kalesinin düşme tehlikesi onu korkutan amillerin en önemlilerinden biri, belki de en önemlisidir. 1904 yılında Kazan'da yayımlanan İkĕ Yöz Yıldan Soŋ İnqıyraz (İki Yüzyıl Sonra İnkıraz) adlı eserinde Kazan Tatar Türklerinin yok olma tehlikesini ele alan yazar Öyge Taba'da ise Türk Dünyası'nın son müstakil ilinin aynı kaderi yaşama tehlikesinden hareketle dayanışma içinde emperyalist güçlere karşı mücade etme düşüncesini ele alıp işlemiştir. İkĕ Yöz Yıldan Soŋ İnqıyraz (İki Yüzyıl Sonra İnkıraz)'dan farklı olarak Öyge Taba adlı eserinde daha iyimser bir anlayışın hakim olduğunu söylemek de mümkündür.

4.3.3.2. Afrika

Metinde, yazarın duygu ve düşüncelerinin tercümanı olan ilahî bakış açısına sahip anlatıcı vasıtası ile Demirali'nin iç dünyasına girilip onun düşünceleri okunarak bu düşünceler okurlar ile paylaşılır. Afrika ve Afrika'ya dair hususlar bir anlamda Enver Paşa ve Osmanlı'nın yanlış istikamete doğru yol almaya çalıştığının göstergesi gibidir. Bu gösterge, Miralay Demirali'nin nazarında yanlış istikametin, gidilmemesi gereken yönün işaretidir.

Miralay, Tiflis'teki başkumandanlık binasının duvarındaki büyük haritaya bakıp kendisini bir Türk subayı gibi hisseder, kendince planlar ve hayaller kurar. Ondaki öze dönüş sürecinin adım adım geliştiği görülür.

"Törĕk erkyanĕ ḫerbĕnde şul plan bulırġa tiyĕş! Çönki bu plan ġosmanlı tariyḫınıŋ bu könge qader kitken ḫata, yaŋlış yulınnan çıġaraçaq, qırıq qoramadan qorılġan ġosmanlılıq imperatorlığı yirĕne bĕr milletten oyıştırılġan törĕk dewletĕ meydanġa (ÖT, 45) kitĕreçek... Almaniye erkyanĕ ḫerbĕ de bu fikĕrde yerdemde bulırġa tiyĕş, çönki anıŋ satuwına, hönerĕne dust bĕr memleketnĕŋ ḫimayesĕnde dön'ya qader bazar meydanġa kileçek. Üzĕnĕŋ reqıybĕ İngĕltĕreneŋ höner seneġatĕn, ticaretĕn meġ'lüb iteçek. Şulay bulġanda ni dip Enwer paşa Süweyĕş qanalı buyında mataşa? Ni dip bundağı törĕk illerĕnnen alınġan ġasker bĕrle, törĕk illerĕn doşman qulında qaldırıp, Misırġa kĕrĕrge, Afrikaġa ceyĕlĕrge tırışa (ÖT, 46)!.."

"Türk erkân-ı harbinde bu plan olmak zorunda! Çünkü bu plan Osmanlı tarihinin bugüne kadar devam edegelen hatalı, yanlış yoldan çıkmasını sağlayacak, kırk yamalı bohçaya benzeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine bir milletten oluşan Türk devletini meydana çıkaracak. Almanya erkân-ı harbi de bu fikre yardım etmek zorunda, çünkü onun ticaret ve sanayiine dost bir memleketin himayesinde dünya kadar pazar meydana gelecek. Kendisinin rakibi olan İngiltere'nin sanayi ve ticaretini mağlup edecek. Öyleyse Enver Paşa Süveyş Kanalı sahillerinde ne arıyor? Ne diye buradaki Türk illerinden alınan askerler ile, Türk illerini düşmanların elinde bırakarak, Mısır'a girmeye, Afrika'ya yayılmaya çalışıyor (ÖT, 46)!"

4.3.4. Romanda Yer Alan Ülke Adları

Öyge Taba adlı romanda çok sayıda ülkenin adı geçmekle birlikte merkezî konumda iki karşıt ülke olarak Rusya ve Türkiye yer alır. Tezli bir roman olan Öyge Taba'da Rusya olumsuz, Türkiye olumlu tarafı temsil eder. Diğer ülkeler ise bu iki ülke ile ilişkilerinin şekline ve düzeyine göre romanda yer bulurlar kendilerine. Romanın başkahramanı olan Miralay Demirali'nin iç dünyasındaki yolculuklardan hareketle ve anlatıcı vasıtası ile adları zikredilen tarihî devletlerin varlığı da söz konusudur. Aslında tüm bunlar romandaki tezi güçlendirmek amacı ile yapılan tarih analizleri ile ilgilidir.

4.3.4.1. Rusya (Rusiye)

Tarih boyunca sürekli Türkler aleyhine bir gelişme içinde olan ve 2 Ekim 1552 tarihinde Kazan Hanlığı'nı işgal edip Tatarların devletini ortadan kaldıran Rusya, Öyge Taba adlı romanda Türkiye'nin karşıtı olarak konumlandırılmış olup olumsuz/kötü tarafı temsil eder. İshakî, hayatı boyunca işgalci Rus emperyalizmine karşı mücadele etmiş, eserlerini de bu karşıtlık üzerine konumlandırmıştır. Onun Rusya karşıtlığı, içeriği ne olursa olsun, neredeyse tüm eserlerinde görülür.

Öyge Taba adlı eserde yirmi iki farklı yerde Rusya'dan bahsedilir. Kendisi cephede olan Miralay Demirali'nin on yedi on sekiz yaşlarındaki kızı Rusya'da bir mektepte okumaktadır ve bu durum, özüne dönüş moduna girmesi sonrası onun için ciddi bir problem olmaya başlar.

"Ğat qızınnan idě hem de Rusiyede mektepte qalġan uncidě-unsigěz yeş'lěk qızınnan, Söyěmbikeden idě. Ğat ta her atna kile torġan ḫatlar kěběk ḫat idě (ÖT, 21)."

"Mektup kızından idi hem de Rusya'da mektepte kalan on yedi on sekiz yaşlarındaki kızından, Süyümbike'den idi. Mektup da her hafta gelederan mektuplar gibi bir mektup idi (ÖT, 21)."

Rusya'da yaşayan halklardan, Rusya Müslümanlarından bahsedilen bölümlerde Rusya ile ilgili olumsuz bir düşünce yer almaz. Rusya, orada yaşayan tüm halkların ortak vatanı gibi görülür ama aslında gerçek pek de öyle değildir, zoraki bir birliktelik söz konusudur. Rusya'da yaşayan Türkler ve Müslümanlar ise kendi aralarında bir dayanışma içinde gösterilir. Arzu edilen örnek bir hassasiyet ve Türk dayanışması sunulur okura.

"Rusiyeněŋ bötěn poçmağınnan qardeşlěk qulı suzıldı: İděl buyındağı geziteler iġane açtılar, běr Meskew törěk gezitesěnnen gěne 135 měŋ sum aqça aldıq, Qazanda, Orenburgta cıyuw haman dewam ite (ÖT, 37)."

"Rusya'nın her köşesinden kardeşlik eli uzatıldı: İdil boyundaki gazeteler yardım kampanyası açtılar, sadece Moskova'daki bir Türk gazetesinden 135 bin sum

akçe aldık, Kazan'da, Orenburg'da yardım toplanmaya halen devam ediliyor (ÖT, 37)."

4.3.4.2. Türkiye (Törkiye)

Romanda anlatılan devir Osmanlı Devleti zamanı ile ilgili olsa da yazar tarafından sürekli Türkiye adı kullanılır, Osmanlı terimi sadece iki kez geçerken Türkiye ifadesine ise yirmi üç kez yer verilir. İshakî'nin hayal ettiği Türkiye, kırk yamalı bohçaya benzettiği Osmanlı'dan farklı şekilde aynı dil ile konuşan ve aynı dine inanan Türk milletinden müteşekkil etnosentrik bir devlettir. Romanda yazarın sözünü emanet ettiği kişi de olan Miralay Demirali, Türkiye ile ilgili bu düşünceyi Tiflis'teki başkumandanın sarayına geldiği vakit zihninden geçirir.

"Törĕk erkyanĕ ḫerbĕnde şul plan bulırġa tiyĕş! Çönki bu plan ġosmanlı tariyḫınıŋ bu könge qader kitken ḫata, yaŋlış yulınnan çıġaraçaq, qırıq qoramadan qorılġan ġosmanlılıq imperatorlığı yirĕne bĕr milletten oyıştırılġan törĕk dewletĕ meydanġa (ÖT, 45) kitĕreçek... (ÖT, 46)."

"Türk erkân-ı harbinde bu plan olmak zorunda! Çünkü bu plan Osmanlı tarihini bugüne kadar devam eden hatalı, yanlış yoldan çıkaracak, kırk yamadan oluşan Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine bir milletten oluşturulan Türk devletini meydana (ÖT, 45) getirecek (ÖT, 46)."

4.3.4.3. İran

Eserde sekiz farklı yerde geçen İran, aslında Türk Dünyası'nın doğal bir parçası olan Güney Azerbaycan dolayısı ile oldukça önemli bir yerdir.

"Ul ştabtan kilgen bĕr qeġaz'nĕ açtı, anı uqırġa totındı. Uqıdı, uqıdı. Bĕrni aŋlamadı. Lekin uqıġan sayın yöregĕne elle nerse qadalġan kĕbĕk buldı. Yazuçınıŋ: 'Anatuli törkĕ bĕrle İran törkĕn ayırır öçĕn alġan yirlerge qazaqlar utırtırġa kirek, şul qazaqlarnı Forat, Decle buyına qader suzarġa kirek; Don qazağı, Ural qazağınıŋ ĕlĕkkĕ ġasırlarda törĕk milletlerĕn ayıruda itken ḫĕzmetlerĕnnen faydalanıp, bunda

Forat qazaqlığı meydanġa kitĕrĕrge kirek', digen fikĕrĕ bunıŋ başında eylene başladı (ÖT, 22)."

"Karargâhtan gelen bir belgeyi açıp okumaya başladı. Okudu, okudu. Hiçbir şey anlamadı. Fakat her okuduğunda yüreğine bir şey saplanmış gibi oldu. Yazıcının: 'Anadolu Türk'ü ile İran Türk'ünü ayırmak için ele geçirilen yerlere Rus Kazaklarını yerleştirmek gerek, bu Kazakları Fırat, Dicle kıyılarına kadar yaymak gerek; Don Kazağı, Ural Kazağının eski asırlarda Türk halklarını ayırmada ettikleri hizmetlerden faydalanıp burada Fırat Kazaklığı meydana getirmek gerek' şeklindeki fikir Demirali'nin başında dönmeye başladı (ÖT, 22)."

Tarihî gerçekliğe paralel olarak romanda da ele alındığı şekliyle emperyalist güçlerin İran'daki nüfuz mücadelesi de İran'ı önemli kılan bir diğer unsurdur.

4.3.4.4. Almanya (Almaniye)

Bilindiği üzere Almanya, Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı dönemindeki en önemli müttefikidir. Romanda da bu tarihî gerçeklik göz önünde bulundurulur ve eserin başında Rus-Alman savaşları esnasında Almanya'ya esir düşen Rusya askerlerinden ve onlar arasında yer alan İdil-Urallı esir yiğitlerden bahsedilir. Kurmaca bir eser olan romanın nüvesini teşkil eden bu askerler, Asya Taburu olarak adlandırılan ve Tatar-Başkurt gençlerinden oluşan bin kişilik gönüllü bir taburdur.

"Bu kitap, Almaniyege esir töşkeç, Törkiyege künğĕllĕ ġasker bulıp kitĕp, Törkiyenĕ saqlar öçĕn cebhede şehit bulġan yözlerçe İdĕl-Ural yĕgĕtlerĕnĕŋ ġaziz ruḫlarına baġışlanadır (ÖT, 19)."

"Bu kitap, Almanya'ya esir düştükten sonra Türkiye'ye gönüllü asker olup Türkiye'yi korumak için cephede şehit olan yüzlerce İdil-Ural yigitlerinin aziz ruhlarına bağışlanmıştır (ÖT, 19)."

Almanya, Rusların ve onların müttefiki olan Fransızlar ile İngilizlerin bakış açısı ile de değerlendirilir. Tiflis'teki karargâhta general ile görüşen Demirali'ye generalin anlattıkları da Almanya ile ilgili bilgiler içerir.

“General aptıraġan kěběk qaradı: Sěz haman alġa! Armıysız da! Běz monda niçěk frontnı saqlıy alamız dip yöreyměz. Törěkler ġasker taşıylar. Almaniye tuqtamayınça yaŋa qoral kündĕre (ÖT, 24).”

“General şaşırmış gibi baktı. Siz hâlâ ileri diyorsunuz. Yorulmuyorsunuz da! Biz burada cepheyi nasıl kouruyabiliriz diye uğraşıyoruz. Türkler asker sevk ediyorlar. Almanya durmaksızın yeni silahlar gönderiyor (ÖT, 24).”

Almanya ile ilgili hususlar, romanın başkahramanı Miralay Demirali tarafından, yazarın düşüncelerinden hareketle olduğu söylenebilecek bir tarzda ve kurgusal gerçeklik dâhilinde, kendi iç dünyasındaki hayalleri hayata geçirme maksatlı olacak bir biçimde ve farazî konular etrafında da dile getirilir.

“Törĕk erkyanĕ ḫerbĕnde şul plan bulırġa tiyĕş! Çönki bu plan ġosmanlı tariyḫınıŋ bu könge qader kitken ḫata, yaŋlış yulınnan çıġaraçaq, qırıq qoramadan qorılġan ġosmanlılıq imperatorlığı yirĕne bĕr milletten oyıştırılġan törĕk dewletĕ meydanġa (ÖT, 45) kitĕreçek... Almaniye erkyanĕ ḫerbĕ de bu fikĕrde yerdemde bulırġa tiyĕş, çönki anıŋ satuwına, höneréne dust bĕr memleketnĕŋ ḫimayesĕnde dön’ya qader bazar meydanġa kileçek (ÖT, 46).”

“Türk erkân-ı harbinde bu plan olmak zorunda! Çünkü bu plan Osmanlı tarihini bugüne kadar devam eden hatalı, yanlış yoldan çıkaracak, kırk yamadan oluşan Osmanlı İmparatorluğu’nun yerine bir milletten oluşturulan Türk devletini meydana (ÖT, 45) getirecek. Almanya erkân-ı harbi de bu fikre yardımcı olmalı, çünkü onun ticaret ve sanayiine dost bir memleketin himayesinde dünya kadar geniş bir pazar meydana gelecek (ÖT, 46).”

4.3.4.5. Lehistan (Lehstan / Pol’şa)

Romanda bir kez Lehstan bir kez de Pol’şa şeklinde adı geçen Polonya, Bolşevik İhtilali’nden sonra ortaya çıkan kaotik ortamdan yararlanmış ve 1918 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur. Ruslar ve müttefikleri tarafından taksim edilen coğrafî bölgelerden biri olarak dikkat çeken Polonya, Ayaz İshakî’nin hayatında, Rusya’ya karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesi açısından önemli yere sahip olan ve Rusya karşıtı Promethe hareketini destekleyen önemli bir ülkedir.

4.3.4.6. Kurlandiya ve Liflandiya

Kurlandiya, Batı Letonya'da yer alan tarihî bir bölgenin adıdır. 1561-1795 yılları arasında Kurlandiya Dükalığı olarak varlığını devam ettirmiş, Lehistan-Litvanya Birliği'nin bir parçası olarak özerk şekilde yaşayan düklüğün denizaşırı sömürgeleri de olmuştur. Kurlandiya Dükalığı 1795 yılında Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilmiş ve imparatorluğun bir parçası haline getirilmiştir (https://tr.wikipedia.org/wiki/Kurlandiya, 13.04.2020). Romanda Rusya'nın bir parçası olarak zikredilen Kurlandiya, SSCB'nin dağılma sürecinde bağımsızlığına kavuşmuş olan Letonya'nın sınırları içindedir.

Liflandiya (Rus. Лифля́ндская губе́рния/Liflyandskaya guberniya, Alm. Gouvernement Livland, Est. Liivimaa kubermang, Let. Vidzemes guberņa), Baltık Denizi'nin kıyısında bulunan, Rus İmparatorluğu'nun (1783'e kadar) Baltık (Ostsee) eyaletlerinin ortasıdır. Eski İsveç Livonia bölgesinde 1721 yılında kurulmuştur. Şu anda bu bölge, çoğunu içeren Letonya ile Estonya arasında bölünmüş durumdadır (https://ru.wikipedia.org/wiki/Лифляндская_губерния, 13.04.2020).

Kurlandiya ve Liflandiya'nın romanın özü ile bir ilgisi olmayıp bu yer adlarına sadece esas olaya destek olunması amacı ile yardımcı unsurlar olarak eserde yer verilir.

4.3.4.7. Fransa (Franse)

Romanda, Rusların müttefiki olan ve Almanlar ile Türklere karşı savaşan Fransızlardan ve onların Türklere bakışından Tiflis'e gelen Fransız subayı vasıtası ile geniş şekilde bahsedilirken bir ülke olarak Fransa'nın adı, görevli olarak Tiflis'e gelen miralay ile onun kumandanı olan general arasındaki bir konuşma esnasında ve sadece bir kez zikredilir. Romanın genelinde tarihî gerçeklere uygun şekilde Rusya ve İngiltere gibi Fransa da "emperyalist öteki" olarak gösterilse de bu bölümde durum farklıdır.

“İşĕttĕŋĕzmĕ? Almannar bĕzneŋ bĕrle solıḫ yasarġa tĕliyler: İstanbul sĕzge, Franse şimalĕ bĕzge, diyler (ÖT, 28).”

“İşittiniz mi? Almanlar bizimle barış yapmak istiyorlar: İstanbul size, Fransa’nın kuzeyi bize, diyorlar (ÖT, 28).”

4.3.4.8. Altın Orda

1242 yılında Cengiz Han’ın torunu Batu Han tarafından kurulmuştur. İlk Müslüman kağanı Berke Han (1257-1266) olmuştur (Gemil, 2014:156). 1395 yılında Timur’un orduları tarafından Altın Orda’nın başkenti Berke Saray yerle bir edilmiştir (Gemil, 2014:158). Altın Orda, Timur üzerinden tarih muhasebesi yapılan bir döneme gönderme yapmak için özellikle ele alınmış izlenimi verir. Zaten Altın Orda Devleti ile ilgili bilgiler genellikle Miralay Demirali’nin geçmiş ile içinde bulunduğu zamanı kıyaslaması esnasında okurun karşına çıkar.

“Qaharman Timĕr İdĕl buyına barıp Altın Urdanı cimĕrmegen bulsa, belki bu moŋlı ‘Aşqazar’ köyĕ, yıġlıy, sıqrıy torġan ‘Tefkilĕf’ köyĕ tumaġan bulır idĕ. Belki İdĕl buyınıŋ uġılı, polkovnik Timĕrġaliyev törlĕ törĕk qabilesĕnnen cıyılġan atlı ġasker bĕrle, ikĕ başlı qara qoş bayrağı astında ikĕnçĕ törĕklerge qarşı suġışmaġan bulır idĕ (ÖT, 31).”

“Kahraman Timur İdil boylarına giderek Altın Orda’yı yıkmamış olsaydı, belki bu hüzünlü ‘Aşkazar’ ezgisi, ağlayan, inleyeduran ‘Tefkilef’ ezgisi doğmamış olurdu. Belki İdil boyunun oğlu, Miralay Demirali, türlü Türk kabilelerinden toplanmış süvari ile, iki başlı kartal bayrağı altında diğer Türklere karşı savaşmamış olurdu (ÖT, 31).”

Altın Orda aynı zamanda ulaşılması istenen bir hedef olarak da başkahramanın, dolayısı ile de okurun, önünde durur. Miralay, bu hedefine ulaşmak için Cengiz Han’ın yaptığı gibi bir yol izleme hayali kurar.

“Çıŋġızça ittĕrĕp bĕr ḫereket yasap, şimaliy İran, Ḫezer diŋgĕzĕ aşa ütĕp, Törkstanġa barıp kĕrĕr idĕm. İdĕl buylap Qazanġa qader mĕnĕp, Altın Urdanıŋ

nigězěn qorıp, urıs yağınnan İdělge ağa torġan yılġalarnıŋ qoyularına saqçılar quyıp, bötěn İděl buyına, Ḫezer diŋgězěne ḫuca bulır iděm. Annan?.. Annan (ÖT, 45) ?..”

“Cengiz gibi bir hareket yaparak Kuzey İran ve Hazar Denizi yolu ile Türkistan’a varıp girer idim. İdil sahili boyunca Kazan’a kadar çıkıp Altın Orda’nın temelini kurarak Rus tarafından İdil’e akan nehirlerin ağızlarına muhafızlar koyup bütün İdil boyuna, Hazar Denizi’ne sahip olur idim. Ondan sonra? Ondan sonra (ÖT, 45)?..”

Romanın sonunda başkahraman Miralay Demirali, eşik kronotopu ile ilgili bir aşama olan Türk tarafına geçiş esnasında aldığı yara yüzünden vefat eder. Onun sahip olduğu duygu, düşünce ve ideallerin bayrağını halefi gibi kurgulanan Feride devralır. Altın Orda, miralay için olduğu gibi Feride için de bir büyük idealin adı ve okura verilmeye çalışılan mesajın somut hali gibidir.

“Kileçek forsatta: Batumġa, Ġancege, Bakuġa törěk bayrağın allandıruw, Törkstanġa, Qırımġa, İděl-Uralġa Altın Urda bayrağın sallandıruw köněn kötěp qaldı (ÖT, 87).”

“İlk fırsatta Batum’a, Gence’ye, Bakü’ye Türk bayrağını asma; Türkistan’da, Kırım’da, İdil-Ural’da Altın Orda bayrağını dalgalandırma gününü bekleyip duruyordu (ÖT, 87).)”

4.3.4.9. Osmanlı İmparatorluğu (Ġosmanlı İmperatorlığı)

Öyge Taba adlı roman 1922 yılında yazılmış olmakla birlikte romanda olayların geçtiği zaman dilimi Osmanlı Devleti’nin son dönemine, yani Birinci Dünya Savaşı’na, denk gelir. Ancak, yazar tarafından Osmanlı adından yalnız iki kez bahsedilir, bunun yerine sürekli Türkiye terimi kullanılır. Bu durum, Osmanlı’nın kozmopolit yapısı yerine Türklerden müteşekkil bir büyük devlet hayali kuran yazarın dünya görüşü ile doğrudan ilgilidir diye düşünülebilir.

“Törěk erkyaně ḫerběnde şul plan bulırġa tiyěş! Çönki bu plan ġosmanlı tariyḫınıŋ bu könge qader kitken ḫata, yaŋlış yulınnan çığaraçaq, qırıq qoramadan

qorılġan ġosmanlılıq imperatorlığı yirĕne bĕr milletten oyıştırılġan törĕk dewletĕ meydanġa (ÖT, 45) kitĕreçek... (ÖT, 46)."

"Türk erkân-ı harbinde bu plan olmak zorunda! Çünkü bu plan Osmanlı tarihinin bugüne kadar devam edegelen hatalı, yanlış yoldan çıkmasını sağlayacak, kırk yamalı bohçaya benzeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine bir milletten oluşan Türk devletini meydana (ÖT, 45) çıkaracak (ÖT, 46)."

4.3.4.10. Ermenistan (Ermenstan)

Romandaki olumsuz ve Ruslar için yardımcı tipler olan Ermeniler gibi Ermenistan da yardımcı unsur konumundadır. Ermenistan, kendisini Bizans'ın varisi olarak gören Rusya'nın elde etmek ve topraklarına katmak istediği Osmanlı coğrafyasındaki Rusya yanlısı küçük bir ülke olarak ele alınır.

4.3.4.11. Bizans İmparatorluğu (Bizanĕs İmperatorlığı)

Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak 330-1453 yılları arasında Balkan yarımadası, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'da hüküm süren ve Doğu Roma diye de anılan bir imparatorluktur (Demirkent, 1992:230).

Ortodoks Rusya tarih boyunca kendisini her zaman Bizans'ın varisi[15] olarak görmüş, bundan dolayı da İstanbul'un kendisine ait olması gerektiğini düşünmüştür.

[15] Ortodoks Ruslar arasında şuursuz bir biçimde var olan "millî Rus birliği" düşüncesi Türk-Moğol hâkimiyetinden kurtulan ve Rus knezlikleri arasındaki en büyük knezlik olan Moskova Knezliği döneminde daha ciddi bir anlam kazanmaya başlamıştır. III. İvan bütün Rus knezliklerini birleştirip Rus olmayan kavim ve devletlerle mücadeleye girişince Ruslar arasındaki birlik fikri, aynı Rus zümresinden olma şuuru büsbütün artmıştır. Rusların Ortodoks (pravoslavnıy) olmaları onları komşularından farklı bir camia haline getirmiş, Rus milliyeti his ve şuurunun teşekkülüne, kuvvetlenmesine zemin hazırlamıştır. III. İvan ve III. Vasili bu durumdan en iyi şekilde faydalanmış, eski ve küçük çaplı knezlik anlayışı yerine bir devletin başı, bir hükümdar olduklarının farkına varmış ve buna göre yeni kurallar geliştirmeye çalışmışlardır. III. İvan'ın Bizans prensesi Sofya Palolog ile evlenmesi de Moskova knezlerinin hâkimiyet hakları ve telakkilerinde yeni bir ideolojinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu evlilik sonrasında Moskova'ya İtalya'dan birçok Rum gelmiştir. Papa'nın ve Sofya'nın adamları olan bu Rumlar ve bazı İtalyanlar Moskova knezine, Bizans imparatorunun halefi olduğunu telkin etmişler, İvan da bu görüşü benimsemiş, Moskova'nın yüksek muhitlerinde ve ruhanî mahfillerinde bu görüş yayılmıştır. İstanbul Türkler tarafından zaptedildikten sonra hamisiz kalan Ortodoksluğun en yüksek hamisinin Moskova knezi olduğu nazariyesi de kabul görmeye başlamıştır. Tüm bu gelişmeler "Moskova – Üçüncü Roma" nazariyesini meydana getirmiştir. Pskov manastırlarından birinde rahip Filofey adlı biri tarafından işlenen ve yazılı hale getirilen bu nazariye III. Vasili'ye sunulmuştur. Buna göre: Evvelce dünya hâkimiyetinin merkezi

Özünde millî ve emperyalist bir iddia olan bu düşünce için Ortodoks Hristiyan inancı da sağlam bir zemin oluşturmuştur. Rusların kendilerini Bizans İmparatorluğu'nun gerçek varisleri olarak gördükleri şeklindeki bu tarihî iddiaları ve hiç bitmeyen saldırganlıklarının Birinci Dünya Savaşı sırasındaki yansımaları da Öyge Taba adlı romanın konuları arasında yer alır. Bu tezli romanda Rusların emperyalist arzuları ve buna karşı durma yolları da okurlara gösterilmeye çalışılır.

"Meclĕs temam bulġanda, erkyanĕ ḫerĕb reisĕ:

–Efendĕler, küresĕz, mes'ele bik zur. Aldımızda Rusiyeneŋ iŋ zur tariyḫiy bĕr burıçı tora. Böyĕk Petr zamanasınnan birĕlĕp te, ütelmegen milliy, diniy wazıyfası tora. Rusiyeneŋ eläge qader böyĕk Rusiye bulıp yeşewĕ öçĕn anıŋ yulına qarşı çıqqan şul Törkiyenĕ urtadan qaldırırġa tiyĕş! Anıŋ awıruw tenĕ alıp ırġıtılıp, Rusiyeneŋ tĕlegeneçe kiŋeyüwĕne hiçbĕr törlĕ uŋaysızlıq yasamasqa tiyĕş! İttifaqçılarımız bĕrle kiŋeşleşĕp, Törkiye teq'siym itĕlĕrge qarar itĕldĕ. Bizanĕs imperatorınıŋ çın varisı bulġan Rusiyege Ermenstan, İstanbul we buġazlar weġ'de itĕldĕ (ÖT, 51)."

"Toplantı tamamlanınca, erkân-ı harp reisi:

–Efendiler, görüyorsunuz, mesele çok büyük. Önümüzde Rusya'nın en büyük tarihî bir görevi duruyor. Büyük Petro zamanında ortaya konulup gerçekleşmeyen millî ve dinî vazife duruyor. Rusya'nın bugüne kadar büyük Rusya olup yaşaması için onun yoluna çıkan Türkiye ortadan kaldırılmalı! Onun hasta gövdesi alınıp atılmalı, Rusya'nın dilediği gibi genişlemesine hiçbir türlü engel olmamalı! Müttefiklerimizle görüşülüp Türkiye'nin paylaşılması kararlaştırıldı. Bizans İmparatorluğu'nun gerçek varisi olan Rusya'ya Ermenistan, İstanbul ve boğazlar vadedildi (ÖT, 51)."

Roma idi; sonra Yeni Roma (İstanbul) oldu. Her iki Roma da düştü, üçüncü Roma ise ayaktadır ve o da Moskova'dır. Hristiyanlıktaki mukaddes üçlük hükmüne göre de dördüncü Roma olmayacaktır, şu halde dünya hâkimiyetinin yeni merkezi Moskova'dır. Bu nazariyeye göre Moskova hükümdarları Bizans imparatorlarının halefleri ve Ortodoksluğun yüksek hamileridir. Bu nazariye Moskova hükümdarları ve onların halefleri nezdinde "bir devlet prensibi" mahiyetini almış, Rusya'nın ulaşması gereken amaç ve "tarih karşısında ifa etmesi lazım gelen ve mukadder olan vazifesi" evvelden tayin ve tespit edilmiştir. Moskova knezlerinin çok eski bir hükümdar ailesine mensup oldukları, Rus yurdunun havari Andrey tarafından takdis edildiği, Bizans imparatoru Konstantin Monomach'ın Rus knezlerine hükümranlık alametleri ve "taç" vermiş olduğu ileri sürülmüş; Rus knezlerinin ilk ceddi sayılan Rurik'in Roma imparatoru Augustus'un biraderi Prus'tan neşet ettiği efsanesi tanzim edilmiştir. Moskova knezleri Bizans imparatorlarının halefleri olunca günün birinde İstanbul'un da Ruslar tarafından alınacağı iddia edilmeye başlanmıştır. III. İvan, Rusya'nın Bizans ile ilişkisini ve Bizans'ın varisi olduğunu göstermek gayesi ile Bizans'ın arması olan "çift başlı kartal"ı da Rusya'nın arması olarak kabul etmiştir (Kurat, 2014:154-156).

4.3.4.12. Diğer Ülke Adları

Miralay Demirali ile Fransız subayı arasındaki bir tartışma esnasında Fransız subayı Türkler ile Fransızlar ve Türkler ile diğerleri arasındaki meseleyi kendi bakış açısına göre değerlendirir. Bu değerlendirme esnasında Hindistan (Hindstan), Cezayir (Cezair), Tunus (Tunis), Fas (Fes), Irak (Ġıyraq), Makedonya (Makedoniye) gibi bazı ülke adları da zikredilir. Mezkûr ülkeler Müslüman olmalarına rağmen, tarihî verilere uygun olacak şekilde, Osmanlı karşıtı olarak lanse edilirler. Hayalî bir İslam Dünyası içinde Osmanlı'nın gittiği yanlış yol ve romanın tek milletli, Türklerden oluşan devlet anlayışına gönderme yapan bir anlayış hâkimdir bu kısımlarda.

"–Bělesěz, kulanil, almannar, bötěn dön'yadağı şulqader meşeqat' běrle meydanġa kilgen medeniyetně bětěrěr öçěn bötěn köçlerě běrle tırışalar. Töreklerně de üz taraflarına awdardılar… Bötěn mösělman dön'yası bu mes'elede töreklerge ḫilaf. Hindstan mösělmannarı elle niqader küŋěllě ġasker birděler. Bězneŋ Cezair, Tunis, Fes elle niqader küŋěllě ġasker çıġardı. Çenaq qal'ġada, Ġıyraqta, Makedoniyede töreklerge qarşı Hind we Afrika mösělmannarı suġışıp yata. Bu yaqta Rusiye mösělmannarı suġışa. Bu kürsete ki, kenc töreklerneŋ germano-fillıq seyesetlerě tuġrı tügěl. Běz töreklerneŋ doşmanı tügěl, běz ḫezěrgě ḫökümetneŋ doşmanı. Bu mösělman dön'yası öçěn zararlı dip uylıybız. Kulanil, bělesěz, bězde mösělmannar ělgerěgě üz tormışlarına qaraġanda elle niçe mertebe şep toralar, können-kön frantsuz medeniyetěne yaqınlaşalar. Min Cezairde, Tunista buldım. Mekteplerdegě balalarnıŋ Lafanten şiġır'lerěn söyěp uquların kürěp isěm kittě (ÖT, 47)."

"–Biliyorsunuz Miralay, Almanlar bütün dünyada şu kadar meşakkatle meydana gelen medeniyeti bitirmek için bütün güçleri ile çalışıyorlar. Türkleri de kendi taraflarına çektiler. Bütün Müslüman Dünyası bu meselede Türklere muhalif. Hindistan Müslümanları çok sayıda gönüllü asker verdiler. Bizim Cezayir, Tunus, Fas illeri çok sayıda gönüllü asker çıkardı. Çanakkale'de, Irak'ta, Makedonya'da Türklere karşı Hint ve Afrika Müslümanları savaşıyor. Bu tarafta Rusya Müslümanları savaşıyor. Bu gösteriyor ki Genç Türklerin 'Almanofil' siyasetleri doğru değil. Biz Türklerin düşmanı değiliz, biz mevcut hükûmetin düşmanıyız. Bu,

Müslüman Dünyası için zararlıdır diye düşünüyoruz. Miralay, biliyorsunuz, bizde Müslümanlar eski hayatlarına bakınca kaç mertebe iyi yaşıyorlar, günden güne Fransız medeniyetine yakınlaşıyorlar. Ben Cezayir'de, Tunus'ta bulundum. Okullardaki çocukların La Fontaine şiirlerini severek okuyuşlarını görüp şaşırdım (ÖT, 47)."

4.3.5. Romanda Yer Alan Şehir Adları

4.3.5.1. Bağdat (Bağdad)

Bağdat, tarihî gerçeklikten hareketle romana konu edilen yerlerden biridir. Orada İngilizlere karşı Türk askerleri ile birlikte savaşan Asya Taburu'nun varlığı ve mücadelesi de bilinmektedir. Tarihî bir şehir olan Bağdat, Osmanlı Devleti için çok büyük bir öneme sahip olmuştur. Emperyalist İngilizler ise ekonomik çıkarları doğrultusunda bu önemli şehri ele geçirmek için çalışmış, bunun için de bu bölgede hem kendileri savaşmış hem de isyancı Arapları Osmanlı'ya karşı kışkırtmışlardır.

Miralay Demirali, eserin daha başında, uykusuz bir gecede uyumaya çalıştığı daracık odasındaki haritaya bakıp Bağdat'ı, Musul'u, Erzurum'u, Trabzon'u görür; Murat çayını, Fırat'ı, Dicle'yi, Van gölünü gözden geçirir. Miralayın odasının daracık olarak tarif edilmesi bir anlamda onun ruh hali ile de ilgilidir.

Tiflis'te bulunduğu sırada birlikte gittikleri bir restoranda General Petrov romanın başkahramanı Demirali ile ilgili bilgiler verirken Bağdat'tan da bahseder. Burada tarihî gerçeklerden hareketle Rusların güneye, sıcak denizlere ulaşma hayaline de gönderme yapılır.

"–Bězněŋ Forat yılgası yanına qader iltken polkovnik Mirḫeyder Batırgereyeviç isenlěgěne we anıŋ taza qulındağı rus bayrağı Bağdadqa, Basra kürfezěne qader cilběrdewěne ěçeměz, yeşesěn polkovnik!– dip qıçqırdı (ÖT, 41)."

"–Fırat nehrinin kenarına kadar bizi getiren Miralay Mirhaydar Batırgirayoviç'in sağlığına ve onun güçlü elindeki Rus bayrağının Bağdat'a, Basra Körfezine kadar ilerlemesine içiyoruz, yaşasın miralay, diye bağırdı (ÖT, 41)."

4.3.5.2. Musul (Mosul)

Romanda Bağdat ile birlikte ve sadece bir kez geçen Musul şehri de Türkler için son derece önemli olup Osmanlı ordusunun ve gönüllü Tatar askerlerinin de İngilizlere ve isyancı Araplara karşı mücadele ettikleri şehirlerden biridir. Musul, romanın gerçeklik algısını arttırmak amacı ile yer verilen bir şehirdir.

4.3.5.3. Erzurum (Ĕrzĕrum)

Eserin başında Bağdat, Musul ve Trabzon ile birlikte zikredilen Erzurum eserin ilerleyen bölümlerinde Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Muharebesi ile ilişkili olarak yeniden zikredilir. Buradaki bilgiler de tarihî gerçeklerden hareketle kurgulanmış ve Rusların Kafkas Cephesi, Sarıkamış, Erzurum ve Trabzon'a dönük faaliyetleri konu edilmiştir. Bunlar da eserin gerçeklik algısının güçlendirilmesine yardımcı olan birer unsur olarak görülebilir.

"Polkovnik Timĕrġaliyev indĕ Kavkaz cebhesĕnde bĕr yıldan artıq. Ul Sarıqamış suġışına yerdĕmge ciberĕldĕ. Anda kilĕp ölgĕre almasa da, Ĕrzĕrumġa taba barışta uŋ qanatnı saqladı. Trabzonnı alġanda da anıŋ atlıları törĕklerneŋ aŋsız höcümnerĕne qarşı tordı (ÖT, 23)."

"Miralay Demirali bir yıldan uzun süredir Kafkas Cephesinde. O, Sarıkamış savaşına yardıma gönderilmiş, oraya gelip katılamamış olsa da Erzurum'a doğru ilerleyişte ordunun sağ kanadını muhafaza etmişti. Trabzon'u aldıkları zaman da onun atlıları Türklerin ani hücumlarına karşı durmuştu (ÖT, 23)."

4.3.5.4. Trabzon

Trabzon şehri de eserin başında miralay tarafından haritada görülüp zikredilen şehirlerden biridir. Hem Erzurum hem de Trabzon'da Ruslar ile işbirliği yapan Ermeniler söz konusudur. Metinde, bu durumun Rusya'nın hakimiyeti altında yaşayan Türk halkları için de birer örnek teşkil etmesi, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer alınması gerektiği fikri ileri sürülmektedir.

“Mirhəyder:

–Ermenner ni əşliyler? Ərzərumnıŋ, Trabzonnıŋ rus ġaskerəne yulın açqan kəşəler kəmner idə? Ermenner tügəl idəmə? Nik şundıy əşnə rusqa qarşı azerbaycanlı, dağıstanlı, qomıq, törkstanlı, idəl-urallı əşliy almıy? Nik şunı sin, min əşliy almıymız (ÖT, 64)?”

“Mirhaydar:

–Ermeniler ne yapıyorlar? Erzurum’un, Trabzon’un yolunu Rus askerine açan kişiler kimler idi? Ermeniler değil mi idi? Niye böyle bir şeyi Rus’a karşı Azerbaycanlı, Dağıstanlı, Kumuk, Türkistanlı, İdil-Urallı yapamıyor? Niye bunu sen, ben yapamıyoruz (ÖT, 64)?”

Eserde idealize edilen fikirler roman kahramanı vasıtası ile okurlara sunulmaya çalışıldığı için böyle bir yol izlenir. Bu yönü ile Öyge Taba adlı eserde Maksim Gorki’nin Ana adlı eseri vasıtası ile yapılmaya çalışılan şeylerin, içerikleri ve amaçları farklı olsa da, okuru tahrik etme yönü ile, benzerlerini bulmak mümkündür.

4.3.5.5. Kazan (Qazan)

Türk Dünyası’nın en önemli şehirlerinden biri olan Kazan, kurmaca bir eser olan Öyge Taba adlı romanda bu önemi ile paralel bir biçimde ele alınır, bununla birlikte yazarın gerçek dünyada bu şehirle olan ilişkisi de bilfiil bu esere yansıtılır. 1552’deki Rus işgaline rağmen Rusya Müslümanları için önemli bir kültür merkezi olan Kazan bu özelliğini tarih boyunca devam ettiregelmiştir. Kazan gibi İstanbul’un da işgal edilmesi İshakî’yi hem üzen hem de yeni arayışlara sevk eden bir hususdur.

Romanda on üç farklı yerde karşımıza çıkan Kazan şehri, Türk kardeşlerine destek olmak için mücadele eden Tatar halkı, bu halkın folkloru, yardımseverliği, Türk Dünyası’na dönük olumlu bakış açısı, entelektüel insanları vb. gibi yönleri ile ele alınır.

“Tağı anda – tılda: Meskewde, Qazanda, Baqçasarayda, Bakuda bik quwetlə törək agitatsiyesə bara. Baş qomandannıŋ emərə bərle bötən tatar efiserlərən, ġaskeriylerən ġarep cebhesene ciberdək (ÖT, 25).”

"Bundan başka orada, cephe gerisinde, Moskova'da, Kazan'da, Bahçesaray'da, Bakü'de çok kuvvetli Türk propagandacılığı devam ediyor. Başkumandanın emri ile bütün Tatar zabitlerini ve askerlerini Arap cephesine gönderdik (ÖT, 25)."

Tiflis'teki Ölmezoğlu ailesini ziyaret eden Miralay Demirali ve ev sahipleri arasındaki sohbet bir yönü ile başkahramanı özüne dönüş için hazırlamak maksadı ile Kazan ekseninde ele alınır, miralayın kendi dünyasına dair hatıraları canlandırılır ve bu örnek Türk ailesi yardımı ile kahramanın özüne dönüşüne zemin hazırlanmış olur.

"Aş başlandı. Qazan ısulında pěşěrělgen pilmen küpten birlě ġasker aşına öyrengen polkovnikka ütken ġoměrěn ḫetěrlettě, anıŋ artınnan kilgen pılaw, anıŋ artınnan birělgen şurpalı Qazan beläşě anıŋ temamen ġaskerlěgěn, polkovniklığın onıttırdı. Üzěněŋ ġaile tormışı, Orenburgta waqıtta ḫatını, ebisě běrle běrge torularnı ḫetěrěne kitěrdě (ÖT, 29)."

"Yemek başladı. Kazan usulüne göre pişirilmiş olan pilmen çoktan beri asker aşına alışmış olan miralaya eski günlerini hatırlattı, onun ardından gelen pilav, ondan sonra verilen sulu Kazan belişi onun askerliğini, miralaylığını tamamen unutturdu. Kendi aile hayatı, Orenburg'da iken eşi, kayınvalidesi ile birlikte yaşadıklarını hatırına getirdi (ÖT, 29)."

Romanın belirleyici unsurlarından olan Ölmezoğlu ailesinin evinde Türk Dünyası'nın muhtelif şehirlerinden gelen gazete ve dergiler vardır ve bunlar miralayın dikkatini çeker. Onları karıştıran başkahraman komik karikatürlere güler, ilginç yazılara dikkat kesilir. Daha önce erkân-ı harbiye dairesinde kendisine verilen gazete de dikkatini çeker. Değişim ve öze dönüş için gerekli olan alt yapı oluşturulur, miralayın yirmi sekiz yıllık yolculuğu tersine çevrilmeye hazırlanır ki bu bir anlamda onun yeniden doğuşu olarak da nitelendirilebilir. Mihail Bahtin (2017:297), yol kronotopunu hem yeni başlangıçların hareket noktası hem de olayların sonuçlandığı yer olarak değerlendirir. Demirali'nin hayat yolu ve eserin adı olan Öyge Taba da uzun yıllar yanlış istikametlere yönelen ve yanlış yollarda yürüyen kahramanın "eve doğru" yönelişini, manevî yönden aslına ve özüne dönüşünü ifade eder.

“Timĕrġali ‘Mulla Nasrĕtdin’nı küzden kiçĕrdĕ, anıŋ resĕmnerĕnnen tuyġança köldĕ. Törlĕ Baku, Qazan, Orenburg, Meskew, Ufa gezitelerĕn bĕrem-bĕrem qarap üttĕ. Küzĕne tĕgĕ bayaġı ştabta birĕlgen gezite taşlandı, şunı aldı, eylendĕre başladı (ÖT, 31).”

“Demirali, ‘Molla Nasrettin’i gözden geçirdi, onun resimlerine doyuncaya kadar güldü. Türlü Bakü, Kazan, Orenburg, Moskova, Ufa gazetelerini birer birer gözden geçirdi. Gözüne daha önce erkân-ı harbiye dairesinde verilen gazete ilişti, onu aldı, evirip çevirmeye başladı (ÖT, 31).”

4.3.5.6. Tiflis

Hal-i hazırda Gürcistan’ın başkenti olan Tiflis, Birinci Dünya Savaşı esnasında Rusya’nın hâkimiyeti altında olup Kafkaslardaki Rus karargâhının yer aldığı şehirdir. Tarihî gerçeklere uygun şekilde ele alınan Tiflis şehri, Miralay Demirali için yol kronotopunun duraklarından biri olarak düşünülebilir.

4.3.5.7. Petersburg (Peterburg)

Rusya’nın en önemli şehirlerinden biri olan Petersburg romanda üniversitesi, kültürel zenginliği, aristokrat kesimi ile yer alır. Miralay’ın halefi olacak olan Feride de Petersburg Üniversitesi’nde okumuş, entelektüel birikimi olan, milliyetçi bir kişi olarak okura tanıtılır.

“Feride:

–Yuq, bĕzneŋ Peterburgta studentlar, kursistkalar tügeregĕnde – barısı milletçĕ. Ḫezĕr bĕzneŋ izĕlgen ḫalıqnıŋ balasına başqa yul yuq ta (ÖT, 32).”

“Feride:

–Hayır, bizim Petersburg’da öğrenciler, kursiyerler çevresinde hepsi milliyetçi. Şimdi bizim ezilen halkın balasına başka yol yok da (ÖT, 32).”

Rus karşıtlığının modern dünya ile Tatar halkı arasına bariyer koymasını istemeyen yazar, Rus dilini ve Rus üniversitelerini de Tatarlar için gerekli görür, onlardan en iyi şekilde yararlanılması gerektiğini her durumda ifade eder. Daha bir

medrese talebesi iken Rusça öğrenmek isteyen ve medrese sonrasında Tatar Öğretmen Okulu'na devam eden İshakî ilerleyen süreçte kendi kızının da Rus dilini öğrenmesini sağlar, milletine bu kanal üzerinden modern dünya ile bir iletişim kurmanın gerekli olduğunu göstermeye çalışır. Petersburg sadece Tatarlar için değil, Rusya hâkimiyetindeki diğer Türkler için de önemli bir merkezdir.

4.3.5.8. Moskova (Meskew)

Moskova, miralayın uzun yıllar hizmet ettiği Rus ordusunun ve Rus devletinin en önemli şehirlerinden biri ve bu yönü ile olumsuz tarafın da merkezi konumundadır. Ruslar tarafından asırlardır Üçüncü Roma olarak kabul edilen bu şehir Ortodoksların ve Slavların abisi konumundaki Rusların tarihî merkezidir. İstanbul ile karşıt şekilde konumlandırılan Moskova, eserdeki çatışma unsurlarının menfî yanını temsil eden merkezdir.

Moskova ve general olumsuz taraf olarak gösterilse de miralayın kendisi bir Tatar'dır ve uzun yıllardır Rus ordusunda görev yapan bir kişidir. General ile miralay arasında bir gazete makalesi söz konusu olur ve general, Moskova'da çıkan bir gazeteyi ona uzatıp ilgili makalenin tercümesini talep eder.

"Ḫĕzmetçĕ qız kitĕrgen portfel'den çığarıp, Meskewde çıqqan bĕr tatar gezitesĕn suzdı.

–Mĕne gezite, küremsĕz, ġaskeriy bĕr tsenzur astında çığa. Mĕne qaraŋġız elĕ ene şul meqaleně! Monda, şeherde qalġan tatar ġaskeriylerĕ beyremnerĕnde kazarmaġa alıp kilgenner. Suġışqa qarşı bulırġa kirek. Elle niçe yirden cıyılıp-cıyılıp uqıġan ġaskeriylerden aldılar. Şunı, zinhar, uqıp, fikĕrĕŋĕzně söylep, mömkĕn bulsa, tercĕme ittĕrĕp ciberĕŋĕz elĕ; sĕzde bit anda tĕl bĕle torġan efiserler bar (ÖT, 25)."

"Hizmetçi kızın getirdiği çantadan Moskova'da yayımlanan bir Tatar gazetesini çıkarıp uzattı.

–İşte gazete, görüyor musunuz, askerî bir sansür altında çıkıyor. Şu makaleye bir bakınız! Burada, şehirde kalan Tatar askerleri bayramlarında kışlaya alıp gelmişler. Savaşa karşı olması gerek. Pek çok farklı yerden toplanıp toplanıp okuyan

askerlerden aldılar. Bunu, lütfen, okuyup fikrinizi söyleyin, imkânınız varsa, tercüme ettirip gönderiniz; sizin orada dil bilen zabitler var (ÖT, 25).”

Bu bölüm, Moskova’da Tatarca bir gazete çıkarılması yönü ile dikkat çekicidir. Gazetede yer alan Tatarca makalenin Rusçaya tercümesi konusunda generalin miralaydan yardım talebi ise romandaki gerçeklik algısına zarar vermekte, yazarın kendi istediği tarafı daha üstün ve donanımlı, karşı tarafı ise kaba ve cahil gösterme çabasının basit bir yansıması olarak görülmektedir. Realizme yakın duran İshakî’nin yer yer romantizme meyletmiş olmasının okurlarına dönük yönlendirici düşünceleri ile ilgili olduğu düşünülebilir.

4.3.5.9. Bahçesaray (Baqçasaray)

Kırım’da yer alan Bahçesaray şehri Türk-Tatar halkı için son derece önemli bir şehirdir. Tiflis’teki karargâhta görevli general, Moskova ile birlikte bazı Türk şehirlerinde ve Bahçesaray’da da Türk propagandasının devam ettiğini belirtir.

“Tağı anda – tılda: Meskewde, Qazanda, Baqçasarayda, Bakuda bik quwetlĕ törĕk agitatsiyesĕ bara (ÖT, 25).”

“Bundan başka, orada, cephe gerisinde, Moskova’da, Kazan’da, Bahçesaray’da, Bakü’de çok kuvvetli Türk propagandacılığı devam ediyor (ÖT, 25).”

Alay imamı olan genç bir Tatar, alaydaki askerler için bir kütüphane kurmaya çalışır ve Bahçesaray’ın da dâhil olduğu muhtelif şehirlerden gazeteler ve kitaplar getirtmeye çalışır.

“Polk isĕmĕne Qazannan, Ufadan, Orenburgtan, Meskewden, Baqçasaraydan, Bakudan geziteler, kitaplar aldıra. Üzĕŋçe kĕçkĕne gĕne bĕr polk kötĕpḫanesĕ yasarġa mataşa (ÖT, 68).”

“Alay adına Kazan’dan, Ufa’dan, Orenburg’dan, Moskova’dan, Bahçesaray’dan, Bakü’den gazeteler, kitaplar aldırıyor. Kendince küçük bir alay kütüphanesi yapmaya çalışıyor (ÖT, 68).”

Eserdeki alay imamı bilinçli ve mesaj içerikli bir seçimin ürünü olarak görülür. Çünkü son derece modern yüzlü bir imam getirilip alayın içine yerleştirilmiştir. Oysa gerçek hayatta ve İshakî'nin başka eserlerinde yer yer çok farklı bir anlayış söz konusudur. Kendisi de uzun yıllar medrese öğrenimi görmüş olan İshakî, Mulla Babay (Hoca Efendi) adlı eserinde medrese hayatına ve çok zeki olsalar bile köhnemiş eğitim sitemi yüzünden medreselerde körelen parlak zihinli gençlere dikkat çeker, onların nasıl küçük menfaatler peşinde koşan kolaycı din adamlarına evrildiklerini yalın bir dille anlatır. Burada öğrenim gören gençlerin modern bilimlerden ne kadar uzak olduklarını okurlarının gözleri önüne serer ve bu alanda da yenilikçi düşünceleri savunur.

4.3.5.10. Bakü (Baku)

Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü şehri Türk Dünyası'nın eski ve önemli şehirlerinden biridir. Romanda geniş şekilde yer alan ve on farklı yerde zikredilen Bakü, romanın bazı yerlerinde gazete ve kitap getirtilen bir kültür merkezi, Ruslara karşı mücadele edilen bir yer, kardeş şehirleri ile birlikte bağımsız olacağı günü bekleyen ve bu uğurda mücadele eden bir şehir olarak çıkar okurun karşısına.

Yazar tarafından her ne kadar Almanya'ya esir düşüp de Osmanlı safına geçen ve Türk kardeşleri ile birlikte İngilizlere karşı mücadele eden İdil-Urallı yiğitlerin hikâyesinin konu edinilmiş olduğu belirtilse de romanın muhtelif yerlerine Türk Dünyası'nın hemen hemen her tarafından bir şeyler serpiştirilir.

Tiflis'te bulunduğu esnada karargâhtaki general tarafından Miralay Demirali'ye Bakü hakkında bilgiler verilir.

"Bakuġa barıp, andaġı başbaştaqlıqnı bětěrěrge qararın söyledě. Anda, Bakuda, ġaskerněŋ tılında törěk propagandası bara. Andaġı tatarlar[16] törěk esirleréne yerdem iteler, arttan suġışqa ĥezěrleneler iken: elě měne möftiylerě kilgen idě (ÖT, 27)."

[16] Ruslar çoğu zaman bütün Rusya Müslümanları için "Tatar" adını kullanırlar. Azeri Türkleri için de çoğu zaman "Bakü Tatarları" tabirini kullanırlar (Ĥesenov, 2009:27). Tatarca kitapta yer alan ve yazarın kendisine ait olan bu nottan farklı olarak Türkiye Türkçesine de yazarın kendisi tarafından aktarılan eserde ise, "Ruslar, Türkiye Türklerinden ayırmak maksadile, Azarbeycan Türklerine Tatar derler. Bundan maksat Türklüğün içine ayrılık sokmaktır. Nitekim Türkistan Türklerine de Sırt adı verdikleri gibi" (İshâkî, 1967:23) şeklinde bir dipnot düşülmüştür.

"Bakü'ye varıp oradaki başına buyrukluğu bitirme kararını söyledi. Orada, Bakü'de, askerin cephe gerisinde Türk propagandası yapılıyor. Oradaki Tatarlar Türk esirlerine yardım ediyorlar, arkamızdan savaşa hazırlanıyorlarmış. Biraz önce müftüleri gelmişti (ÖT, 27)."

Miralay Demirali ile fikrî plandaki halefi olacak şekilde kurgulanmış olan Feride arasında geçen bir diyalogda Feride'nin Bakü ve başka esir Türk şehirleri hakkındaki ifadeleri de, okurlara gösterilen bir hedef olarak, dikkat çekicidir.

"Běz bit mondaġı ermenner, ruslarnı sěběrěp tügěp, Ġancesěne, Tiflisěne, Bakusına, bötěn Kavkazġa törěk bayraġı těgeçekměz (ÖT, 80)."

"Biz buradaki Ermenileri Rusları süpürüp atıp Gence'ye, Tiflis'e, Bakü'ye, bütün Kafkasya'ya Türk bayrağı dikeceğiz (ÖT, 80)."

4.3.5.11. İstanbul

İstanbul, eserde iki yönlü bir şehir olarak ele alınır ve çatışmanın bir anlamda kaynağı olarak görülür. Bir taraf, Türkler, için korunması gereken en önemli mekân, yegâne müstakil Türk ilinin başkenti ve hilafetin merkezi; diğer taraf, Ruslar, için ise din sosuna bulanmış yayılmacı Rus ideolojisinin elde edilmesini en yüce gaye olarak gördüğü Bizans'tan miras kalan kutsal bir şehirdir.

Tiflis'teki general, görevli olarak oraya çağrılan miralay ile sohbetleri esnasında Almanların kendilerine yaptıkları tekliften bahseder. Burada hem Rusların İstanbul ile ilgili emellerinin yansımalarını hem de Osmanlı'nın sözde müttefiki olan Almanların kaypaklıklarına gönderme yapıldığını görmek mümkündür.

"İşěttěŋězmě? Almannar bězněŋ běrle solıḫ yasarġa těliyler: İstanbul sězge, Franse şimalě bězge, diyler (ÖT, 28)."

"İşittiniz mi? Almanlar bizimle barış yapmak istiyorlar: İstanbul size, Fransa'nın kuzeyi bize, diyorlar (ÖT, 28)."

Miralay Demirali, kahraman Timur'un yaptığı hatayı düşünürken kendi içinde bulunduğu duruma da bir yönü ile bunun sebep olmasının yanında, İdil-Ural'dan sonra İstanbul'un da bu duruma düşmesini yine Timur ile ilişkilendirir.

"Belki ul ḫezĕrgĕ kĕbĕk Decle, Forat buylarına taba tĕşlerĕn ırcaytmaġan bulır idĕ. İstanbulġa, buġazlarġa qader yırtqıç tĕşĕ arasında kütergen terĕsĕn kitĕrĕrge köçlenmegen bulır idĕ (ÖT, 31)."

"Belki o şimdiki gibi Dicle, Fırat boylarına doğru dişlerini göstermemiş olurdu. İstanbul'a, boğazlara kadar yırtıcı dişlerinin arasında taşıdığı haçını getirmek için güçlenmemiş olurdu (ÖT, 31)."

Rusların Osmanlı'ya, Türklere ve İstanbul'a bakışı ise Tiflis'teki erkân-ı harp reisinin ağzından şöyle ifade edilir:

"Meclĕs temam bulġanda, erkyanĕ ḫerĕb reisĕ:

–Efendĕler, küresĕz, mes'ele bik zur. Aldımızda Rusiyeneŋ iŋ zur tariyḫiy bĕr burıçı tora. Böyĕk Petr zamanasınnan birĕlĕp te, ütelmegen milliy, diniy wazıyfası tora. Rusiyeneŋ eläge qader böyĕk Rusiye bulıp yeşewĕ öçĕn anıŋ yulına qarşı çıqqan şul Törkiyenĕ urtadan qaldırırġa tiyĕş! Anıŋ awıruw tenĕ alıp ırġıtılıp, Rusiyeneŋ tĕlegeneçe kiŋeyüwĕne hiçbĕr törlĕ uŋaysızlıq yasamasqa tiyĕş! İttifaqçılarımız bĕrle kiŋeşleşĕp, Törkiye teq'siym itĕlĕrge qarar itĕldĕ. Bizanĕs imperatorınıŋ çın varisı bulġan Rusiyege Ermenstan, İstanbul we buġazlar weġ'de itĕldĕ. Rus ḫalqınıŋ dinĕ, milletĕ öçĕn altı yöz yıldan birlĕ aldına çıqqan törĕk ḫalqı bĕrle tartışuwı soŋġı basqıçına bastı… Törĕkler tarafınnan bılçıratılġan Aya Sufiyanıŋ paq'lenüwĕ, bunnan biş yöz yıl ĕlĕk anıŋ başınnan töşĕrĕlgen salibnıŋ yaŋadan taġuw şerefĕ bĕzge tapşırıldı. Min sĕzden dineŋĕz, milletĕŋĕz, imperatorıŋız öçĕn, şul möqatdes tariyḫiy ḫĕzmette bötĕn fidaqyarlĕklernĕ kötem. Yeşesĕn imperator, yeşesĕn anıŋ qaharman ġaskerĕ, sallansın İstanbulda Rusiyeneŋ ikĕ başlı qara qoşlı bayrağı! Yaltırasın bötĕn dön'yaġa Aya Sufiyanıŋ başındağı möqatdes salibı!– didĕ (ÖT, 51)."

"Toplantı tamamlanınca, erkân-ı harp reisi:

–Efendiler, görüyorsunuz, mesele çok büyük. Önümüzde Rusya'nın en büyük tarihî bir görevi duruyor. Büyük Petro zamanında ortaya konulup gerçekleşmeyen

millî ve dinî vazife duruyor. Rusya'nın bugüne kadar büyük Rusya olup yaşaması için onun yoluna çıkan Türkiye ortadan kaldırılmalı! Onun hasta gövdesi alınıp atılmalı, Rusya'nın dilediği gibi genişlemesine hiçbir türlü engel olmamalı! Müttefiklerimizle görüşülüp Türkiye'nin paylaşılması kararlaştırıldı. Bizans İmparatorluğu'nun gerçek varisi olan Rusya'ya Ermenistan, İstanbul ve boğazlar vadedildi. Rus halkının dini, milleti için altı yüz yıldan beri önüne çıkan Türk halkı ile mücadelesi son aşamaya ulaştı. Türkler tarafından kirletilen Ayasofya'nın temizlenmesi, bundan beş yüz yıl önce onun kubbesinden indirilen haçı yeniden takma şerefi görev olarak bize verildi. Ben sizden dininiz, milletiniz, imparatorunuz için bu kutsal tarihî hizmette bütün fedakârlıkları bekliyorum. Yaşasın imparator, yaşasın onun kahraman askeri, dalgalansın İstanbul'da Rusya'nın çift başlı kartallı bayrağı! Nur saçsın bütün dünyaya Ayasofya'nın kubbesindeki kutsal haç, dedi (ÖT, 51)."

4.3.5.12. Orenburg

Orenburg şehri Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti ile Kazakistan arasında yer alan ve İdil-Ural Bölgesindeki özerk Türk cumhuriyetleri ile Türkistan'ın kara bağlantısını kesen bir şehir olsa da burada da Türkler kendilerine bir dünya kurmaya çalışmışlardır. Başka birçok yer adı ile birlikte Orenburg da romandaki yardımcı unsurlardan biri olarak dikkat çeker.

İshakî ve arkadaşları, okul yıllarında Kazan'da kurdukları "Şakirdlik" adlı örgütü geliştirerek Orenburg'da "Hürriyet" adında yeni bir siyasî örgüt oluşturmuşlardır (Kanlıdere, 2019:25). Orenburg şehri yazarın hayatında, özellikle siyasî hayatında, önemli bir yere sahip olmuştur.

Ölmezoğlu ailesinin evinde misafirlikte iken Miralay Demirali geçmiş güzel günlerini, Orenburg'daki mutlu yuvasını hatırlar.

"Üzěněŋ ġaile tormışı, Orenburgta waqıtta ḫatını, ebisě běrle běrge torularnı ḫetěrěne kitěrdě (ÖT, 29)."

"Kendi aile hayatı, Orenburg'da iken eşi, kayınvalidesi ile birlikte yaşadıklarını hatırına getirdi (ÖT, 29)."

4.3.5.13. Semerkant (Semerqant)

Günümüzde Özbekistan sınırları içinde yer alan Semerkant şehri de Öyge Taba adlı romanda Türk Dünyası'nın bir parçası ve Timur'un kabrinin bulunduğu şehir olarak zikredilir. Bu şehir de ortak Türk tarihi ve kültürüne vurgu yapmak amacı ile kullanılmış izlenimi verir.

Miralay, Tiflis'te iken davet edilip katıldığı bir gecede dinlediği müzikler dolayısı ile iç dünyasında tarihî bir yolculuğa çıkar. Timur ve yaptığı büyük hata dolayısı ile Rusların gelişip büyümesi, Türk Dünyası aleyhine sürekli yayılması hususu onun canını acıtır. Timur'un hatasının sadece Altın Orda'nın sonu olmakla kalmadığını, bundan sonra Rusların Türkistan'a, Kafkasya'ya, hatta Timur'un kabrinin yer aldığı Semerkant'a kadar ulaştığını belirtir. Bunlar da yetmez, Miralay Demirali'nin de görev yaptığı Rus ordusu İstanbul'a kadar gelir, Fırat ve Dicle boylarını işgale hazırlanır. Miralay, Rus haçının buraları gelmemesi de mümkün olabilirdi diye içinden geçirir. Bu bölümde bir nevi tarih muhasebesi yapılır. Burada yazarın siyasî mücadelesi ile başkahramanın hayallerinin örtüştüğü de görülür.

"Qaharman Timĕr İdĕl buyına barıp Altın Urdanı cimĕrmegen bulsa, belki bu moŋlı 'Aşqazar' köyĕ, yıġlıy, sıqrıy torġan 'Tefkilĕf' köyĕ tumaġan bulır idĕ. Belki İdĕl buyınıŋ uġılı, polkovnik Timĕrġaliyev törlĕ törĕk qabilesĕnnen cıyılġan atlı ġasker bĕrle, ikĕ başlı qara qoş bayraġı astında ikĕnçĕ törĕklerge qarşı suġışmaġan bulır idĕ. Belki ikĕ başlı qara qoşnıŋ qanatları da bu qader ozınġa, Kavkaz tawlarına qader, Timĕrnĕŋ üzĕnĕŋ qabĕrĕ yatqan altın Semerqantqa – Törkstanġa qader suzılmaġan bulır idĕ. Belki ul ḫezĕrgĕ kĕbĕk Decle, Forat buylarına taba tĕşlerĕn ırcaytmaġan bulır idĕ. İstanbulġa, buġazlarġa qader yırtqıç tĕşĕ arasında kütergen terĕsĕn kitĕrĕrge köçlenmegen bulır idĕ (ÖT, 31).

"Kahraman Timur İdil boylarına giderek Altın Orda'yı yıkmamış olsaydı, belki bu hüzünlü 'Aşkazar' ezgisi, ağlayıp inleyeduran 'Tefkilef' ezgisi doğmamış olurdu. Belki İdil boyunun oğlu, Miralay Demirali, türlü Türk kabilelerinden toplanmış süvari ile, iki başlı kartallı bayrak altında diğer Türklere karşı savaşmamış olurdu. Belki iki başlı kara kartalın kanatları da bu kadar uzağa, Kafkas dağlarına kadar, Timur'un kendi kabrinin olduğu altın Semerkant'a, Türkistan'a kadar uzanmazdı.

Belki o şimdiki gibi Dicle, Fırat boylarına doğru dişlerini göstermemiş olurdu. İstanbul'a, boğazlara kadar yırtıcı dişlerinin arasında taşıdığı haçını getirmek için güçlenmemiş olurdu (ÖT, 31)."

4.3.5.14. Ufa

Günümüzde Rusya Federasyonu içinde yer alan Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olan Ufa şehri de romanda adı geçen şehirlerden biridir. Ufa, hem siyasî hem de kültürel anlamda Türkler için önemli bir şehirdir. Romanda ise siyasî yönünden ziyade kültürel yönü üzerinde durulur.

"Törlĕ Baku, Qazan, Orenburg, Meskew, Ufa gezitelerĕn bĕrem-bĕrem qarap üttĕ (ÖT, 31)."

"Türlü Bakü, Kazan, Orenburg, Moskova, Ufa gazetelerini birer birer gözden geçirdi. Gözüne, karargâhta gördüğü gazete ilişti, onu aldı, çevirmeye başladı (ÖT, 31)."

Miralay Demirali'nin komutasındaki alayda görev yapan alay imamı bir kütüphane kurma amacı güder ve bunu başarabilmek için içlerinde Ufa'nın da yer aldığı muhtelif şehirlerden kitaplar alınması için çalışır.

"Polk isĕmĕne Qazannan, Ufadan, Orenburgtan, Meskewden, Baqçasaraydan, Bakudan geziteler, kitaplar aldıra. Üzĕŋçe kĕçkĕne gĕne bĕr polk kötĕpḫanesĕ yasarġa mataşa (ÖT, 68)."

"Alay adına Kazan'dan, Ufa'dan, Orenburg'dan, Moskova'dan, Bahçesaray'dan, Bakü'den gazeteler, kitaplar aldırıyor. Kendince küçük bir alay kütüphanesi yapmaya çalışıyor (ÖT, 68)."

4.3.5.15. Gence (Ġance)

Günümüzde Azerbaycan toprakları içinde yer alan, romanın yazıldığı dönemde ise esir Türk illerinden biri olan Gence de eserde yer alan Türk şehirlerinden biridir.

Romanda iki farklı yerde zikredilen Gence, her iki yerde de kurtarılmayı bekleyen bir Türk ili olarak geçer.

4.3.5.16. Edirne (Eděrne) ve Kaşgar (Qaşġar)

Eserde, Türk Dünyası için oluşan yeni ve doğal sınırlar tarif edilirken batı-doğu istikametinde Edirne ve Kaşgar ikilisi kullanılır. Batıda Edirne ve doğuda ise Kaşgar şehri, Türk Dünyasının coğrafî genişliği ve büyüklüğünü göz önüne sermek için seçilmiş iki şehirdir.

"Eděrneden alıp Qaşġarġa qader běrbuydan tězělěp kitken törěk ḫalqı, altmış-citměş millionlı törěk ḫalqı běrleşe, tağı üzěněŋ tariyḫiy doşmanına – ruslarġa qarşı běr bayraq kütere (ÖT, 45)."

"Edirne'den Kaşgar'a kadar yayılmış olan Türk halkı, altmış yetmiş milyonluk Türk halkı birleşir, tekrar kendi tarihî düşmanı olan Ruslara karşı bir bayrak kaldırır (ÖT, 45)."

4.3.5.17. Enzeli

Enzeli şehri Güney Azerbaycan'da, Tebriz'in güneydoğusunda, Erdebil şehrinin ise güneyinde ve Hazar Denizi kıyısında yer alan eski bir Türk şehridir. Enzeli, İngiliz subayının ticarî planları dolyısı ile harita üzerinde yaptığı incelemeler esnasında adı anılan ve eserin coğrafî gerçekliğine katkı sunan figüratif unsurlardan biri olarak görülebilir.

4.3.5.18. Çanakkale (Çenaq Qal'ġa)

Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Çanakkale, Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkler için ölüm kalım savaşlarının vuku bulduğu ve Türk milleti için manevî değeri yüksek olan sıra dışı bir şehirdir.

Miralay Demirali ile bir tartışmaya giren bir Fransız subayı, Osmanlı'nın savaşta yanlış tarafta olduğunu belirtir. Buna rağmen kendilerinin Türk düşmanı

olmayıp sadece mevcut hükûmete düşman olduklarını ve onunla mücadele ettiklerini söyler ve pek çok cephede olduğu gibi Çanakkale'de de Türklere karşı başka illerden gelen Müslüman askerlerin savaşmakta olduğunu ifade eder.

"Bötěn mösělman dön'yası bu mes'elede töreklerge ḫilaf. Hindstan mösělmannarı elle niqader küŋěllě ġasker birděler. Bězneŋ Cezair, Tunis, Fes elle niqader küŋěllě ġasker çıġardı. Çenaq qal'ġada, Ġıyraqta, Makedoniyede töreklerge qarşı Hind we Afrika mösělmannarı suġışıp yata. Bu yaqta Rusiye mösělmannarı suġışa. Bu kürsete ki, kenc töreklerněŋ germano-fillıq seyesetlerě tuġrı tügěl (ÖT, 47)."

"Bütün Müslüman Dünyası bu meselede Türklere muhalif. Hindistan Müslümanları çok sayıda gönüllü asker verdiler. Bizim Cezayir, Tunus, Fas illeri çok sayıda gönüllü asker çıkardı. Çanakkale'de, Irak'ta, Makedonya'da Türklere karşı Hint ve Afrika Müslümanları savaşıyor. Bu tarafta Rusya Müslümanları savaşıyor. Bu gösteriyor ki Genç Türklerin 'Almanofil' siyasetleri doğru değil (ÖT, 47)."

Kurmaca dünyasında varlık bulan Fransız subayının yaklaşımı tipik bir emperyalist bakış açısı olarak gösterilir.

4.3.5.19. Paris

Fransa'nın başkenti olan Paris şehri de eserde zikredilen şehirlerden biridir. Eserde Fransa ile ilgili izlenimleri yansıtan kişi bir Fransız subayıdır. Tiflis'teki karargâhta yapılan toplantıya katılan bu subay da kendi ülkesinin çıkarları doğrultusunda hareket eder. İngiliz subayı kadar olmasa bile Fransız subayı da kaba ve çıkarcı biri olarak gösterilir. Görüşmeler esnasında dile getirdiği ve yalnız Fransa'nın çıkarlarını dikkate alan tavrı bu görüşü destekler niteliktedir.

"–Yazġa qader motlaqan běr ḫereket yasalmasa, almannarnıŋ tağı běr mertebe Parisqa taba höcümnerě (ÖT, 50) kötěle, şul ḫereket tizrek başlanılsın,– digeněne de zur qıymmet quyıldı (ÖT, 51)."

"–Yaza kadar kesin bir hareket yapılmazsa, Almanların bir kez daha Paris'e hücum etmeleri (ÖT, 50) bekleniyor, bu hareket mümkün olan en kısa sürede yapılsın, şeklindeki sözlerine büyük ehemmiyet verildi (ÖT, 51)."

Eserde esir, işgal altında ya da işgal edilmeye çalışılan Türk illeri ile onların karşıtı olan ve olumsuz şekilde tasvir edilen şehirler de söz konusudur. Moskova'nın başat aktör olduğu bu kötü şehirler kadrosuna, tarihî bilgilerin gerçekliğine paralel olacak şekilde, Paris de dâhil edilir.

4.3.5.20. Batum

Günümüzde Gürcistan sınırları içinde yer alan Batum şehri de eserde iki kez zikredilir. Petersburg'da üniversitede okuyan bir gencin ağabeyi, gencin ifadesine göre haksız yere tutuklanıp hapse atılır ve genç de Miralay Demirali'den bu sebeple yardım talebinde bulunur. Bunun dışında Batum şehri bir kez de eserin sonunda, esir Türk illeri sıralanırken anılır.

"Kileçek forsatta: Batumġa, Ġancege, Bakuġa törĕk bayrağın allandıruw, Törkstanġa, Qırımġa, İdĕl-Uralġa Altın Urda bayrağın sallandıruw könĕn kötĕp qaldı. Şul tatlı könge ḫezĕrleněr öçĕn ġaskerler arasında fikĕrdeşler, ipteşler, arqadaşlar tuplawında dewam ittĕ (ÖT, 87)."

"İlk fırsatta Batum'a, Gence'ye, Bakü'ye Türk bayrağını asma; Türkistan'da, Kırım'da, İdil-Ural'da Altın Orda bayrağını dalgalandırma gününü bekleyip duruyordu. O mutlu güne hazırlanmak için askerler arasında fikirdaşlar, dostlar, arkadaşlar toplamaya devam etti (ÖT, 87).

4.3.6. Romanda Yer Alan Deniz İsimleri

4.3.6.1. Hazar Denizi (Ḫezer Diŋgĕzĕ)

Hazar Denizi, batıda Kafkas ve güneyde Elburz sıradağları gibi Alp sistemine bağlı genç kıvrımlı dağlarla, doğuda Batı Türkistan ve kuzeyde Doğu Avrupa'nın eski temelden meydana gelen alçak plato düzlükleri arasında yer alan 518.000

km^2 genişliğindeki bir çöküntü çukurunun (depresyon) tabanını işgal eder. Hazar Denizi'nin yüzölçümünde 1930'dan sonra 60.000 km^2'lik bir daralma meydana gelmiştir. Hazar'ın, eski verilere göre 438.000 km^2 olan yüzölçümü 1970'li yıllardan itibaren az çok istikrara kavuşmuş olan yeni seviyesine göre 371.790 km^2 olmuştur (Erinç, 1998:108). Günümüzde Rusya Federasyonu, İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın kıyıdaş olduğu Hazar Denizi tarihî süreç içinde Türkler için her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur. Hazar Denizi, Öyge Taba adlı romanda Kafkasya ile Türkistan arasında duran ve hem aşılması hem de sahip olunması gereken bir yer olarak tarif edilir.

Hazar Denizi, Anadolu ile Kafkasya'yı Türkistan'a bağlayan bir geçiş güzergâhı olarak görülür. Demirali, Anadolu ve Kafkaslardan hareketle Türkistan'a, oradan da İdil-Ural'a yönelen kuşatıcı hayalleri ile Türk Dünyası'nın geniş bir bölgesini bir hamlede müstakil ve birleşik bir yapıya kavuşturmayı planlar. Burada yine İshakî'nin şahsî hayalleri ile romanda sözünü emanet ettiği anlatıcı tarafından dile getirilen Demirali'nin hayalleri arasında bir benzerlik söz konusudur.

4.3.6.2. Karadeniz (Qara Diŋgěz)

Romanda sadece bir yerde Karadeniz ile ilgili bir ifadeye rastlanır. Tiflis'teki askerî şura esnasında Demirali ile İngiliz miralayı arasında bir tartışma yaşanır. Miralay Demirali, tarihten örnekler vererek askerleri ile birlikte neler yapabileceklerini anlatır. İngiliz miralayı Wil'yams:

"Bězge felen yul açıq bulırġa kirek. Bězněŋ sewdeměz tuqtadı. Annan soŋ polkovnik Timěrġaliyevněŋ barırġa tělegen yirlerě – ul ingliz mintaqası. Moġahede buyınça, Törkiye bülěngende ul yirler bězge bulırġa tiyěş. Běz sězněŋ ġaskerně Qara diŋgěz buylap alġa ciberělüwěn hem de İrandağı bězněŋ artımızını saqlawnı kireklě tabamız. Tağı Baġdad yulında bězge qarşı Almaniye esirlerěnnen cıyılıp kilgen tatar ġaskerě suġışıp yata. Sěz tağı şularġa yerdemge běr tatar generalı ciberěrge bulasız. Min monı aŋlamıym (ÖT, 49)."

"Bizim için falan yol açık olmalı. Bizim ticaretimiz durdu. Bundan başka, Miralay Demirali'nin gitmek istediği yerler İngiliz mıntıkasıdır. Antlaşmaya göre

Türkiye bölündüğü zaman o yerler bizim olacak. Biz sizin askerinizin Karadeniz sahili boyunca ilerlemesini ve de İran'da bizim cephe hattımızı korumasını gerekli buluyoruz. Bir de Bağdat yolunda bize karşı Almanya esirlerinden toplanıp getirilmiş olan Tatar askerleri savaşıyor. Siz yine de onlara yardıma bir Tatar generali gönderiyorsunuz. Ben bunu anlamıyorum (ÖT, 49)." der. Buna göre Karadeniz sahili bir geçiş bölgesidir. Rus ordusuna mensup askerler sahil boyunca ilerleyip kuzeyden güneye doğru gidecek, İran'daki İngiliz askerlerine destek olacaktır. Ancak burada bir sorun vardır, Rus ordusu tarafından bu iş için görevlendirilen komutan olan Miralay Demirali bir Tatar'dır. Askerleri de Türk-Tatarlardan oluşmaktadır. Güzergâhta yer alan Bağdat civarında da İngilizlere karşı Almanya'dan gelmiş olan Tatar askerleri, yani Asya Taburu, savaşmaktadır.

Türk Dünyası ile ilgili bölünmüşlük, çaresizlik içinde başka milletlere kul olma durumu acı bir şekilde ve bir İngiliz subayı tarafından da -elbette farklı saiklerle ve İngilizlerin menfaatleri açısından- dile getirilir.

Karadeniz, dönemin savaş koşullarında kuzey-güney hattında önemli bir geçiş hattı olarak ön plan çıkar, onun bu özelliği gerçekçi bir dille romana da yansır.

4.3.7. Romanda Yer Alan Nehir, Kanal ve Körfez İsimleri

4.3.7.1. İdil (İdĕl)

İdil (Rus.: Волга/Volga; Tat.: Идел/İdĕl), Avrupa kıtasının en uzun nehridir. Rusça "Volga" adı Fince kökenli "valkea"dan gelir ve "beyaz" demektir. Baltık dillerindeki adı Valgõ olup anlamı "ak sular", "beyaz nehir" demektir. Uzunluğu yaklaşık 3500 km olan İdil, Moskova ile Sankt-Petersburg arasındaki Valday tepelerinden doğar ve Hazar Denizi'ne dökülür (https://ru.wikipedia.org/wiki/Волга, 13.04.2020).

Roman kurgusu içinde ve kahramanın gözünde İdil-Ural Bölgesi gibi İdil nehri de işgal altındadır. Başkahramanın hayal dünyasında kurguladığı kurtuluş yolu, Türkiye merkezli olacak şekilde, Kafkasya ve Hazar üzerinden İdil nehri boyunca

Altın Orda'nın bakiyesi olan coğrafyaya, Kazan'a kadar olan yerlere ulaşır. İdil nehri bir kurtuluş, istiklale gidiş yolu gibi ele alınır.

"İdël buylap Qazanġa qader měnĕp, Altın Urdanıŋ nigĕzĕn qorıp, urıs yaġınnan İdĕlge aġa torġan yılġalarnıŋ qoyularına saqçılar quyıp, bötĕn İdël buyına, Ḫezer diŋgĕzĕne ḫuca bulır idĕm (ÖT, 45)."

"İdil sahili boyunca Kazan'a kadar çıkıp Altın Orda'nın temelini kurarak Rus tarafından İdil'e akan nehirlerin ağızlarına muhafızlar koyup bütün İdil boyuna, Hazar Denizi'ne sahip olur idim (ÖT, 45)."

4.3.7.2. Ural

Ural veya Yayık nehri (Rus.: Урал/Ural; Kaz.: Жайық/Jayıq; 1775'ten önce Yaik; Rus.: Яик/Yaik), Rusya ve Kazakistan topraklarından geçen bir nehirdir. Ural Dağlarının bittiği yerin güneyinden doğup güneybatı yönünde ilerleyerek Kazakistan'ın batısındaki Atırav şehrinden Hazar Denizi'ne dökülür. Uzunluğu 2.428 km'dir (https://ru.wikipedia.org/wiki/Урал_(река), 13.04.2020).

Romanda hem Ural dağları hem de Ural nehri hakkındaki bilgilere Türk Dünyası ile ilgili bir bağlamda yer verilir. Rusya'nın Türk Dünyası coğrafyası üzerindeki hâkimiyetinin bu coğrafyanın yer altı ve yer üstü zenginlikleri dolayısı ile olup bu sebeple hayatî bir önem taşıdığı, bu coğrafya ile irtibatının kesilmesi durumunda Rusların geldikleri yere geri dönmek zorunda kalacakları ifade edilir.

4.3.7.3. Dim

Bu nehrin adı eserde sadece bir kez geçer. Dim ya da Dema (Başk. Дим/Dim; Rus.: Дема/Dema; Tat.: Дим/Dim) adı verilen bu nehir Başkurdistan'da yer alır. Nehrin uzunluğu yaklaşık olarak 535 km'dir. İdil, Dim ve Ağidil (Ak İdil) nehirlerinin birleştiği yerde Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Ufa şehri yer alır (https://tr.wikipedia.org/wiki/Dim_Nehri, 13.04.2020).

Tiflis'teki Ölmezoğlu ailesinin evinde Feride ve Zeynep'in söylediği şarkılar Miralay Demirali'yi kendi geçmişine götürür ve Dim nehrinin kıyısındaki keyifli zamanları hatırlamasına zemin hazırlar.

"Ul üzěněŋ yeş' waqıttağı ḫatını bĕrle Dim buyında qunaqta yörüleřěne, şundağı matur, yem'lĕ çaqlarnı yaŋıdan ḫetĕrledĕ, şundağı dön'yada gizdĕ (ÖT, 30)."

"O kendisinin gençlik vaktinde eşi ile birlikte Dim nehrinin kıyısında misafirlikte yürümelerini, oradaki güzel, keyifli zamanları hatırladı, oradaki dünyada gezdi (ÖT, 30)."

4.3.7.4. Aşkazar (Aşqazar)

Rusça adı Белая/Belaya, Tatarca adı Агыйдел/Aġıyděl olan bu nehrin uzunluğu yaklaşık 750 km'dir. Başkurdistan'da doğup batıya doğru akan bu nehir Kama nehri ile birleşir. Romanda nehrin adından bir müzik parçası dolayısı ile bahsedilir. Ölmezoğlu Aslan Bey'in eşi tarafından evlerine davet edilen Miralay Demirali orada iken ailenin genç kızları piyano eşliğinde bazı şarkılar söylerler.

"Feridenĕŋ qulında pianino yığlağannan-yığladı. Ul iskĕ 'Aşqazar'nıŋ qayġı-ḫesretĕne bu köngĕ ahnı, bu köngĕ moŋnı, bu köngĕ yuqsıllıqnı, bu köngĕ mısqıllanunı quştı (ÖT, 30)."

"Feride'nin elinde piyano ağladıkça ağladı. O, eski 'Aşkazar'ın kaygı ve hasretine bugünkü ahları, bugünkü üzüntüleri, bugünkü yoksulluğu, bugünkü aşağılanmayı ekledi (ÖT, 30)."

4.3.7.5. Sakmar (Saqmar)

Sakmar nehri (Rus. Сакмара/Sakmara; Başk. Һаҡмар/Haqmar; Tat.: Сакмар/Saqmar), Rusya'da, Ural dağlarının güney ucundan Ural nehrine doğru akan ve uzunluğu yaklaşık 760 km olan bir nehirdir. Orenburg'da buluştuğu Ural nehrinin bir koludur. Sakmar nehrinin kaynağı Rusya Federasyonu içinde yer alan Başkurdistan'dadır (https://ru.wikipedia.org/wiki/Сакмара, 13.04.2020).

Ölmezoğlu ailesinin evine davet edilen miralay ile aile bireylerinin sohbeti şarkılar eşliğinde devam eder. Aslında Türk Dünyası'nın muhtelif bölgelerine ait bu şarkılar da, tıpkı ideal bir Türk ailesi olarak tasvir edilen ve Tiflis'te miralayın karşısına çıkarılan Ölmezoğlu ailesi gibi, Miralay Demirali için öze dönüş yolunun zeminini hazırlayıcı unsurlar olarak planlanmıştır.

"'Aşqazar'nı 'Saqmar suwı' alıştırdı. Anıŋ artınnan 'Ġaliyebanu' kildě, anıŋ artınnan 'Tefkilew'ě, anıŋ artında polkovnik işětmegen 'Leyle-Mecnün', 'Arşın-mal-alan' operalarınıŋ parçaları, azerbaycan, qomıq yırları uynaldı, yırlandı (ÖT, 30)."

"'Aşkazar'ın yerini 'Sakmar suyu' aldı. Onun ardından 'Galiyebanu' geldi, onun ardından 'Tefkilev', onun ardından miralayın dinlemediği 'Leyla-Mecnun', 'Arşın Mal Alan' operalarının parçaları, Azerbaycan ve Kumuk şarkıları çalındı, söylendi (ÖT, 30)."

4.3.7.6. Süveyş Kanalı (Süweyěş Qanalı)

İshakî'nin romandaki sözcüsü gibi hareket eden miralay, Mısır ile ilgili bir bölümde, roman kahramanı üzerinden Osmanlı'nın Arap coğrafyasındaki mücadelesini ve Enver Paşa'nın hareket planını eleştirir. Yavaş yavaş özüne dönen, millî bilinci gelişen ve millî kimliğine kavuşan miralay, Türk Dünyası ve yeni Türk devleti ile ilgili görüşlerini dile getirir.

"Üzěněŋ reqıybě İngěltěreněŋ höner seneġatěn, ticaretěn meġ'lüb iteçek. Şulay bulġanda ni dip Enwer paşa Süweyěş qanalı buyında mataşa? Ni dip bundağı törěk illerěnnen alınġan ġasker běrle, törěk illerěn doşman qulında qaldırıp, Misırġa kěrěrge, Afrikaġa ceyělěrge tırışa (ÖT, 46)!"

"Kendisinin rakibi olan İngiltere'nin sanayi ve ticaretini mağlup edecek. Öyleyse Enver Paşa Süveyş Kanalı sahillerinde ne arıyor? Ne diye buradaki Türk illerinden alınan askerler ile, Türk illerini düşmanların elinde bırakarak, Mısır'a girmeye, Afrika'ya yayılmaya çalışıyor (ÖT, 46)!"

Öyge Taba adlı romanını Birinci Dünya Savaşı esnasında yazan ve daha sonraki süreçte yayımlama fırsatı bulan İshakî (Kanlıdere, 2019:45), daha savaş

yıllarında iken Osmanlı'nın hatalarını tespitin yanında yeni Türk devletinin millî bir çizgiye yönelişini de kestirmeyi başarmıştır.

4.3.7.7. Basra Körfezi (Basra Kürfezě)

Rusların güneye, sıcak denizlere inme şeklindeki tarihî hayalleri bilinegelen bir gerçektir. Kurmaca bir eser olan bu romanda bir yandan kendi hayalleri peşinde koşan Rusların diğer yandan da müttefikleri olan İngilizler ile iş birliği ve dayanışma içinde oldukları, İngiliz nüfuz alanları konusunda onlara yardımcı olmaya çalıştıkları görülür. Rus subayları ile birlikte bir eğlence mekânında bulunan Miralay Demirali ile ilgili olarak ve yine onun üzerinden esrik bir Rus kadınının ağzından Rus hayalleri ile ilgili düşünceler dile getirilir. Bir Tatar subayı olan ve Ruslara hizmet eden miralay için bu durum pek de iç açıcı değildir, çünkü zikredilen coğrafya kardeş Türkleri de yakından ilgilendirmektedir.

"Qızmaça běr ḫatın da ayaqqa qalqıp:

–Bězneŋ Forat yılġası yanına qader iltken polkovnik Mirḫeyder Batırgereyeviç isenlěgěne we anıŋ taza qulındağı rus bayrağı Bağdadqa, Basra kürfezěne qader cilběrdewěne ěçeměz, yeşesěn polkovnik!– dip qıçqırdı (ÖT, 41)."

"Çakırkeyf bir kadın ayağa kalkıp:

–Bizi Fırat nehri kenarına kadar ulaştıran Miralay Mirhaydar Batırgereyeviç'in sağlığına ve onun güçlü elindeki Rus bayrağının Bağdat'a, Basra Körfezine kadar ilerlemesi temennisi ile içiyoruz, yaşasın miralay, diye bağırdı (ÖT, 41)."

4.3.7.8. Diğer Nehirler ve Göller

Eserin başında, cephedeki odasında haritaya bakan miralayın dikkatini çeken Murat Çayı ile Fırat ve Dicle gibi nehirleri ve Van Gölü de eserde adı geçen diğer nehir ve göllerdir.

"Tulġan aynıŋ yaqtısında ġına ul andağı şeherlerneŋ, yılġalarnıŋ isěměn kürmese de, küŋělěnnen de ul ḫaritanı bělgenge, ul anda Bağdadnı, Mosulnı,

Ĕrzĕrumnı, Trabzonnı kürdĕ, Morad çayın, Foratnı, Decleně, Van külĕn ayırdı (ÖT, 19)."

"Dolunayın aydınlığında oradaki şehirlerin, nehirlerin isimlerini görmese de, gönlünden de o haritayı bildiği için, orada Bağdat'ı, Musul'u, Erzurum'u, Trabzon'u gördü; Murat çayını, Fırat'ı, Dicle'yi, Van gölünü ayırt etti (ÖT, 19)."

4.3.8. Romanda Yer Alan Dağ İsimleri

4.3.8.1. Karpat Dağları (Kar'yat Tawları)

Miralay Demirali, general ile karargâhta yaptığı görüşmede generalin ona anlattıkları arasında Karpat dağları da zikredilir. Büyük savaşın ne denli geniş bir coğrafyada vuku bulduğunu ve Rusların elde etmek istedikleri yerleri göstermek gibi bir amaçla Karpat Dağları da eserde zikredilir.

"Almannar bĕzneŋ bĕrle solıḫ yasarġa tĕliyler: İstanbul sĕzge, Franse şimalĕ bĕzge, diyler. Lehstannan çıġalar. İskĕ çiklerně bĕzněkĕler Kar'yatqa barıp tĕretmekçĕler. Yuqsa qan tügüde ni fayda, kilĕşĕrge kirek idĕ, ĕçně saqlarġa kirek, ĕçně, polkovnik! (ÖT, 28)."

"Almanlar bizimle barış yapmak istiyorlar: İstanbul size, Fransa'nın kuzeyi bize, diyorlar. Lehistan'dan çıkıyorlar. Eski sınırları bizimkiler Karpat dağlarına dayandırmak istiyorlar. Kan dökmenin ne faydası var, anlaşmak gerek, içeriyi muhafaza etmek gerek, içeriyi, miralay (ÖT, 28)!"

4.3.8.2. Kafkas Dağları (Kavkaz Tawları)

Kafkasya, Miralay Demirali için Türk Dünyası'nın önemli bir parçası olarak yer alır eserde. Hem eserdeki savaşın geçtiği bölgenin hem de Türklerin ve diğer Müslüman halkların yaşadığı bu coğrafya Osmanlı ile Türk Dünyası'nın diğer bölgeleri arasında doğal bir köprü konumundadır. Eserde müteaddit defalar anılan Kafkasya ve Kafkas Cephesi yanında bir kez de Kafkas dağlarından bahsedilmiştir.

“Belki ikĕ başlı qara qoşnıŋ qanatları da bu qader ozınġa, Kavkaz tawlarına qader, Timĕrnĕŋ üzĕnĕŋ qabĕrĕ yatqan altın Semerqantqa – Törkstanġa qader suzılmaġan bulır idĕ (ÖT, 31).”

“Belki iki başlı kara kartalın kanatları da bu kadar uzağa, Kafkas dağlarına kadar, Timur’un kendi kabrinin olduğu altın Semerkant’a, Türkistan’a kadar uzanmazdı (ÖT, 31).”

4.3.9. Romanda Yer Alan Coğrafî Bölge Adları

4.3.9.1. Anadolu (Anatuli)

Anadolu sözcüğü eserde sadece bir kez, Anadolu Türk’ü ile İran (Azerbaycan) Türk’ünün ayrılması konusunda Rus karargâhından gelen belgede geçer. Demirali, kızına yazmayı planladığı mektubu bir kez daha yarına erteler. Bu esnada, karargâhtan gönderilen belge aklına gelir ve o belgeyi açıp okur.

“Ul ştabtan kilgen bĕr keġaz’nĕ açtı, anı uqırġa totındı. Uqıdı, uqıdı. Bĕrni aŋlamadı. Lekin uqıġan sayın yöregĕne elle nerse qadalġan kĕbĕk buldı. Yazuçınıŋ: ‘Anatuli törkĕ bĕrle İran törkĕn ayırır öçĕn alġan yirlerge qazaqlar utırtırġa kirek, şul qazaqlarnı Forat, Decle buyına qader suzarġa kirek; Don qazağı, Ural qazağınıŋ ĕlĕkkĕ ġasırlarda törĕk milletlerĕn ayıruda itken ḫĕzmetlerĕnnen faydalanıp, bunda Forat qazaqlığı meydanġa kitĕrĕrge kirek’ digen fikĕrĕ bunıŋ başında eylene başladı. (ÖT, 22).”

“O, karargâhtan gelen bir kâğıdı açtı ve okumaya girişti. Okudu, okudu. Hiçbir şey anlamadı. Lakin her okuduğunda yüreğine bir şey saplanmış gibi oldu. Yazıcının: ‘Anadolu Türk’ü ile İran Türk’ünü ayırmak için alınan yerlere Kazakları yerleştirmek gerek, şu Kazakları Fırat, Dicle kıyılarına kadar yaymak gerek; Don Kazak’ı, Ural Kazak’ının eski asırlarda Türklerin parçalanmasında yaptıkları hizmetlerden faydalanıp burada Fırat Kazaklığı meydana getirmek gerek’ şeklindeki fikri onun başında dönmeye başladı (ÖT, 22).”

Romanın dili yardımı ile niyetle ilgili hususlara, Rusya’nın asıl amacına, Türkiye ve Türklük aleyhine yayılmasına ve bunun olumsuzluğuna dikkat çekilir.

Eserin amacı okurları uyarmak ve bu büyük tehlikeye karşı onların tetikte olmalarını sağlamaya çalışmaktır. O dönemde tüm Türk Dünyası işgal edilmiş durumda, son kale olan Türkiye de Rusların tehdidi altındadır. Eserde bu büyük dünyanın merkezi olarak gösterilen Anadolu'nun da işgale uğraması bir anlamda Türklüğün yok oluşuna doğru bir gidiş olarak görülür ve gösterilmeye çalışılır.

4.3.9.2. Kafkasya (Kavkaz)

Eserde hem coğrafî bölge olarak Kafkasya ve Kafkas dağlarından hem de Kafkas Cephesi'nden bahsedilir. Bölge, coğrafî anlamda Türk Dünyası'nın hem doğu-batı hem de kuzey-güney istikametleri için kilit öneme sahiptir. Yazarın romandaki sözcüsü gibi olan başkahraman, Tiflis'teki karargâhta yer alan bekleme odasında haritaya bakıp düşüncelere daldığı esnada Kafkasya'yı bir geçiş ve ikmal noktası olarak görür. Kafkasya, Müslüman-Türk nüfusun yoğunlukta olması dolayısı ile Rusya'ya karşı stratejik öneme sahip coğrafî bir bölge olarak görülür.

"... Min yöz měŋ, yuq, yöz yěgěrmě měŋlě törěk ġaskerě–soldatı běrle öç ayda bötěn Kavkaznı üte alır iděm... Şunnan soŋ Kavkazdan arımaġan yöz měŋ atlı ġasker, ikě yöz měŋ ceyewlě ġasker cıyıp alıp, İngěltěreně Basra kürfezěne sěběrěp tüger iděm... Çıŋġızça ittěrěp běr ḫereket yasap, şimaliy İran, Ḫezer diŋgězě aşa ütěp, Törkstanġa barıp kěrěr iděm (ÖT, 45)."

"... Ben yüz bin, hayır, yüz yirmi bin Türk askeri ile üç ayda bütün Kafkasya'yı geçebilir idim. Ondan sonra Kafkasya'dan dinç yüz bin süvari, iki yüz bin piyade asker toplayıp İngiltere'yi Basra Körfezi'ne süpürüp döker idim. Cengiz gibi bir hareket yaparak Kuzey İran ve Hazar Denizi yolu ile Türkistan'a varıp girer idim (ÖT, 45)."

4.3.9.3. Türkistan (Törkstan)

Türkistan, hem gerçek ve esaretteki hali ile hem de muhayyel Turan ideali istikametinde romanın merkezî konumunda yer alan büyük ülkünün adıdır. Eserde kimi zaman Timur'un hatası yüzünden Türkistan'ın içine düştüğü durum, esaret, parçalanmışlık, sömürülme problemi ele alınıp okurlara sunulmaya çalışılır, kimi

zaman Miralay Demirali'nin Türkistan'ı ve Türk Dünyası'nı müstakil ve birleşik bir il yapma hayalleri kurgulamasından bahsedilir. Romanın sonuna doğru ise hem başkahraman Demirali hem de onun halefi Feride vasıtası ile Türkistan'ın gelecek kutlu günlerdeki müstakil hali okurun nazarına sunulup potansiyel okur kitlesi de bu düşünce doğrultusunda yönlendirilmeye çalışılır.

"Çıŋġızça ittĕrĕp bĕr ḫereket yasap, şimaliy İran, Ḫezer diŋgĕzĕ aşa ütĕp, Törkstanġa barıp kĕrĕr iděm. İděl buylap Qazanġa qader měnĕp, Altın Urdanıŋ nigĕzĕn qorıp, urıs yaġınnan İdělge aġa torġan yılġalarnıŋ qoyularına saqçılar quyıp, bötĕn İděl buyına, Ḫezer diŋgĕzĕne ḫuca bulır iděm. Annan?.. Annan?..

Anıŋ fikĕrĕ bĕr noqtaġa tuqtadı. Ul Törkstannıŋ ḫalqı, baylığı ḫaqında uylarġa, küpmĕ ġasker cıyıp buluw ḫaqında töşĕnĕrge kĕrĕştĕ (ÖT, 45)."

"Cengiz gibi bir hareket yaparak Kuzey İran ve Hazar Denizi yolu ile Türkistan'a varıp girer idim. İdil sahili boyunca Kazan'a kadar çıkıp Altın Orda'nın temelini kurarak Rus tarafından İdil'e akan nehirlerin ağızlarına muhafızlar koyup bütün İdil boyuna, Hazar Denizi'ne sahip olur idim. Ondan sonra?... Ondan sonra?...

Onun fikri bir noktada durdu. Türkistan'ın halkı ve zenginliği hakkında düşünmeye, ne kadar asker toplayabileceği hakkında düşünmeye girişti (ÖT, 45)."

Edebiyatı bir araç olarak gören İshakî, bilhassa mensur eserler için demokratlık, çarpışma (muhafazakârlık-terakkiperverlik, kadimcilik-ceditçilik, eski-yeni) ve mesleğe hizmet unsurlarını esas alan bir anlayışa sahiptir. Edebiyatı bir hizmet aracı sayan İshakî, bu anlayışa uygun bir biçimde, muharririn de kavga eden kahramanlardan birisini tutarak mesleğe hizmet ettiğini belirtir (Kanlıdere, 2019:178; Asrî, 1328:49). Yazarın bu yönünü eserlerinin hepsinde görmek mümkündür.

4.3.9.4. Boğazlar (Buġazlar)

Geleneksel yayılmacı Rus politikasının ana hedeflerinden biri olan boğazlar, romanda iki kez geçer. İlk olarak, Demirali Tiflis'te iken gittiği Ölmezoğlu ailesinin evinde Esma Hanım'ın isteği doğrultusunda Feride ve Zeynep piyanoda Timur Marşı'nı çalar. Bu esnada Demirali kendi iç dünyasında bir tarih yolculuğuna çıkar.

“Qaharman Timĕr İdĕl buyına barıp Altın Urdanı cimĕrmegen bulsa, belki bu moŋlı ‘Aşqazar’ köyĕ, yığlıy, sıqrıy torġan ‘Tefkilĕf’ köyĕ tumaġan bulır idĕ. Belki İdĕl buyınıŋ uġılı, polkovnik Timĕrġaliyev törlĕ törĕk qabilesĕnnen cıyılġan atlı ġasker bĕrle, ikĕ başlı qara qoş bayrağı astında ikĕnçĕ törĕklerge qarşı suġışmaġan bulır idĕ. Belki ikĕ başlı qara qoşnıŋ qanatları da bu qader ozınġa, Kavkaz tawlarına qader, Timĕrnĕŋ üzĕnĕŋ qabĕrĕ yatqan altın Semerqantqa – Törkstanġa qader suzılmaġan bulır idĕ. Belki ul ḫezĕrgĕ kĕbĕk Decle, Forat buylarına taba tĕşlerĕn ırcaytmaġan bulır idĕ. İstanbulġa, buġazlarġa qader yırtqıç tĕşĕ arasında kütergen terĕsĕn kitĕrĕrge köçlenmegen bulır idĕ (ÖT, 31).”

“Kahraman Timur İdil boylarına giderek Altın Orda’yı yıkmamış olsaydı, belki bu hüzünlü ‘Aşkazar’ ezgisi, ağlayıp inleyeduran ‘Tefkilef’ ezgisi doğmamış olurdu. Belki İdil boyunun oğlu, Miralay Demirali, türlü Türk kabilelerinden toplanmış süvari ile, iki başlı kartallı bayrak altında diğer Türklere karşı savaşmamış olurdu. Belki iki başlı kara kartalın kanatları da bu kadar uzağa, Kafkas dağlarına kadar, Timur’un kendi kabrinin olduğu altın Semerkant’a, Türkistan’a kadar uzanmazdı. Belki o şimdiki gibi Dicle, Fırat boylarına doğru dişlerini göstermemiş olurdu. İstanbul’a, boğazlara kadar yırtıcı dişlerinin arasında taşıdığı haçını getirmek için güçlenmemiş olurdu (ÖT, 31).”

Demirali Tiflis’te iken katıldığı toplantıda erkân-ı harp dairesi reisi bir konuşma yapar ve durumu şöyle ifade eder:

“İttifaqçılarımız bĕrle kiŋeşleşĕp, Törkiye teq‘siym itĕlĕrge qarar itĕldĕ. Bizanĕs imperatorınıŋ çın varisı bulġan Rusiyege Ermenstan, İstanbul we buġazlar weġ‘de itĕldĕ (ÖT, 51).”

“Müttefiklerimiz ile görüşülüp Türkiye’nin taksim edilmesine karar verildi. Bizans imparatorunun gerçek varisi olan Rusya’ya Ermenistan, İstanbul ve boğazların sözü verildi (ÖT, 51).”

Son müstakil Türk ilinin başkenti olan İstanbul ve onunla ilgili olarak boğazlar, Rusların tarihî stratejilerine ve emperyalist idellaerine uygun şekilde ele alınmıştır.

4.3.9.5. İdil-Ural (İdĕl-Ural)

Öyge Taba adlı romanın başında bu romanın yazılış amacı açık bir şekilde ifade edilir ve İdil-Ural'dan bahsedilir.

"Bu kitap, Almaniyege esir töşkeç, Törkiyege küŋĕllĕ ġasker bulıp kitĕp, Törkiyenĕ saqlar öçĕn cebhede şehit bulġan yözlerçe İdĕl-Ural yĕgĕtlerĕnĕŋ ġaziz ruḫlarına bağışlanadır (ÖT, 19)."

"Bu kitap, Almanya'ya esir düştükten sonra Türkiye'ye gönüllü asker olup Türkiye'yi korumak için cephede şehit olan yüzlerce İdil-Ural yigitlerinin aziz ruhlarına bağışlanmıştır (ÖT, 19)."

Romanda dört farklı yerde karşımıza çıkan ve Türk Dünyası için en önemli bölgelerden biri olan İdil-Ural, Ayaz İshakî'nin doğup büyüdüğü, hayata atıldığı, millî kimliğini fark edip bu kimlik için mücadele ettiği, 1552 tarihinde istiklalini kaybetmiş olan milletini yeniden müstakil bir devlet sahibi yapmak için bilfiil mücadele ettiği yerdir. İshakî, verdiği büyük mücadele ile ilgili olarak İdĕl-Ural adlı bir de kitap yazmış, Türkiye Türkçesine İdil-Ural Devleti adı ile aktarılmış olan bu eseri 1933 yılında Rusça ve Fransızcaya, 1934 yılında Japoncaya ve 1938 yılında da Lehçeye tercüme edilmiştir.

"İdĕl-Ural, Sĕbĕr, Törkstan, Kavkaz kisĕlse, Rusiyenĕŋ fabrika, zavodı qaydan material ala, ni ĕşliy? Rusiyenĕŋ ĕçĕndegĕ iḫtilyal fikĕrĕ, türelerĕndegĕ rişvetçĕlĕk, ġaskerlerĕndegĕ israfçılıq köye bulıp ĕçĕnnen aşıy, Rusiye şul zur yomrıqlarġa çıdıy almıy, cimĕrĕle... Taġı rus-törĕk tartışuwınıŋ ikĕŋçĕ bitĕ açıla. Edĕrneden alıp Qaşġarġa qader bĕrbuydan tĕzĕlĕp kitken törĕk ḫalqı, altmış-citmĕş millionlı törĕk ḫalqı bĕrleşe, taġı üzĕnĕŋ tariyḫiy doşmanına – ruslarġa qarşı bĕr bayraq kütere... Elbette bu suġış, bu tartış bĕr yılda bĕtmiy. Elbette, bundaġı biş-altı yöz yıllıq mes'eleler bĕr qılıç kisüwĕ bĕrle ḫel itĕlmiy... Lekin Aqsaq Timĕrnĕŋ yasaġan ḫatasınnan tuġan böyĕk Rusiye cimĕrĕle, bötĕn dön'yanı totarġa dip qanatların açqan qara qoşnıŋ qanatları kisĕle, ul ĕlgerĕgĕ ḫeleĕne, üzĕnĕŋ meskewiyesĕne qayta (ÖT, 45)."

"İdil-Ural, Sibirya, Türkistan, Kafkasya ayrıldıktan sonra Rusya'nın fabrikaları nereden ham madde alıp işleyecek? Rusya'nın içindeki ihtilal fikri, yöneticilerindeki rüşvetçilik, askerlerindeki müsriflik güve gibi ülkeyi içinden kemiriyor, Rusya şu büyük yumruklara karşı koyamaz, yıkılır. Tekrar Rus-Türk mücadelesinin ikinci sayfası açılır. Edirne'den Kaşgar'a kadar yayılmış olan Türk halkı, altmış yetmiş milyonluk Türk halkı birleşir, tekrar kendi tarihî düşmanı olan Ruslara karşı bir bayrak kaldırır. Elbette bu savaş, bu mücadele bir yılda bitmez. Elbette buradaki beş altı yüz yıllık sorunlar bir kılıç darbesi ile halledilmez. Lakin Aksak Timur'un yaptığı hatadan doğan büyük Rusya parçalanır, bütün dünyayı kontrol etmek için kanatlarını açan kara kartalın kanatları kesilir, eski haline, özünün Moskova'sına çekilir (ÖT, 45).

Türk Dünyası'nın doğal bir parçası olan İdil-Ural'ın diğer Türk bölgeleri ile ittifakı hakkında düşünen Demirali, hayal âleminde Aksak Timur'un hatası sonucu ortaya çıkan büyük Rusya'yı ve sonrasında da onu geldiği yere, Moskova'ya, geri gönderme düşüncesini canlandırır. Aslında Demirali, yazarın hayal dünyasının temsilcisi, yazarın sözünü emanet ettiği kişi konumundadır.

Eserde İdil-Ural ile Türk Dünyası'nın diğer bölgelerinin birlikte zikredilmesi dikkat çekicidir. Bu durumun, dönemin birçok aydınında görülen mikromilliyetçilik anlayışı yerine İshakî'de zamanla ortaya çıkan birleşik Türk Dünyası fikri ile ilgili olduğu da düşünülebilir.

4.3.9.6. Sibirya (Sĕbĕr)

Sibirya, tarihî süreç içinde Türk yurdu olmuş önemli coğrafî bölgelerden biridir. Bu bölge adını Suvarlardan almış, daha sonraki süreçte burada kalanlar Doğu Tatarlarının ataları olmuştur. Moğollar zamanında ise bunların bölgesi Sibir Hanlığı olarak örgütlenmiştir (Karatay, 2017:204-205). İshakî, Öyge Taba adlı eserinde Türkistan, Kafkasya ve İdil-Ural ile birlikte bu bölgeden, Sibir'den, bahseder ve o geniş coğrafyayı Türk Dünyası'nın bir parçası olarak zikreder.

4.3.9.7. Kırım (Qırım)

Kırım yarımadası tarihî süreç içinde her zaman büyük öneme sahip bir kara parçası olagelmiştir. Kıpçak Türkleri ile Oğuz Türklerinin ortak yurdu da olan bu bölge 1774'te Osmanlı'nın elinden çıkıp bağımsız olmuş, 1783 yılında ise Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir.

1239 yılında yarımada Altın Orda'ya katılmıştır. 1441 yılında Hacı Giray Han tarafından Kırım Hanlığı kurulmuş, 1475 yılında ise Osmanlılar, Mengli Giray'ı tahta geçirerek Hanlık üzerinde hükümranlık kurmuştur. 1696 yılında Osmanlı'ya karşı Kutsal İttifak'a katılan Rusya, 1700 İstanbul Antlaşması ile resmen kendine verilecek olan Azov kalesini ele geçirmiş, Osmanlılar ise Prut Nehir Seferi ile kaleyi 1711'de geri almıştır. 21 Temmuz 1774 tarihinde Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın bağımsızlığı ilan edilmiş, 21 Mart 1779'da Rus taraftarı Şahin Giray'a karşı yapılan ayaklanmanın bastırılması üzerine, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında, Kırım'ın bağımsızlığını teyit eden Aynalıkavak Muahedenâmesi imzalanmıştır. 1783 yılında Şahin Giray karşıtı ikinci bir ayaklanmanın bastırılması üzerine Rusya, Kırım'ı işgal ve ilhak etmiştir. İşgal sonrası on binlerce Tatar, Kırım'dan göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlılar Kırım'ı tekrar ele geçirmek için başarısız bir savaş girişiminde bulunmuş, 10 Ocak 1792 tarihli Yaş Antlaşması ile Kırım tamamen kaybedilmiştir. 26 Aralık 1917 tarihinde Numan Çelebi Cihan liderliğinde bağımsız Kırım Demokratik Cumhuriyeti kurulmuş, 23 Şubat 1918'de bu devlet Bolşevikler tarafından dağıtılmış ve 18 Ekim 1921'de Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. SSCB döneminde, 18 Mayıs 1944 tarihinde Kırım'da kalan tüm Tatar nüfusu, Stalin'in emriyle doğuya sürülmüş, 28 Temmuz 1946'da Kırım ÖSSC dağıtılmış ve Kırım oblast statüsüne düşürülmüştür. 19 Şubat 1954 tarihinde Kırım, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. Zamanla Kırım Tatarları için geri dönüş planlaması yapılmış, ancak geri dönüşlere izin verilmemiştir. 23-26 Temmuz 1987 tarihleri arasında Tatarlar Moskova'da dört günlük bir eylem düzenlemiş, sonrasında ise tüm engelleme girişimlerine rağmen binlerce kişi Kırım'a dönmüştür. 12 Şubat 1991'de Ukrayna'ya bağlı olarak özerk bir Kırım Cumhuriyeti kurulmuş ve Tatarların yarımadaya dönüşü sürmüş, 2014 yılında da sayıları toplam

Kırım nüfusunun %12'sine ulaşmıştır. 2014 yılı Mart ayında Rusya ve AB yanlısı karşıt grupların düzenledikleri gösteriler üzerine Rus yanlısı Özerk Kırım Cumhuriyeti Meclisi bağımsızlık ilan etmiş, beş gün sonra, Tatarlar tarafından boykot edilen bir referandum ile Kırım, Rusya Federasyonu'na bağlanmıştır. İşgal ve sonrasında gerçekleşen bu durum 18 Mart 2014 tarihinde Rusya Başkanı Vladimir Putin tarafından imzalanarak tasdik edilmiştir (Kireçci ve Tezcan, 2015:58-59).

Kurmaca bir eser olan Öyge Taba'da Kırım da farklı şekillerde konu edinilip kimi zaman kültürel yönü ile okurlara sunulur, kimi zaman ise Türk Dünyası'nın istikbaldeki bağımsız yurtlarından biri olarak anılır. Tiflis'teki Türklerin düzenledikleri bir gecede Miralay Demirali, Kırımlı yiğitlerin Kırım'a has kaytarma dansı yaptıklarını görür.

"Anıŋ artınnan bulmadı, ikĕ artist çığıp 'Leyle we Mecnün' operasınnan bĕr parça cırladılar. Öçĕnçĕge ittĕrĕp ikĕ Qırım yĕgĕtĕ qaytarma biyĕdĕ (ÖT, 36)."

"Ondan sonra bitmedi, iki sanatçı çıkıp 'Leyla ve Mecnun' operasından bir parça söylediler. Üçüncü olarak iki Kırım yiğidi kaytarma dansı yaptı (ÖT, 36)."

4.3.9.8. Mısır (Misır)

Mısır, Öyge Taba adlı romanda Osmanlı Devleti ve Enver Paşa'nın sürdürdüğü mücadelenin coğrafî anlamda yanlış bir yerde olması dolayısı ile konu edilir. Anlamsız bir biçimde Arap coğrafyası ve Araplar için verilen mücadele eleştirilip Türk ordusunun Mısır'da bulunmasına karşı çıkılır. Doğru olanın Türk milletini ve Türk coğrafyasını esas alan bir anlayış olduğu kurmaca gerçeklik ile tarihsel gerçekliğin karışımı şeklinde dile getirilir.

"Almaniye erkyanĕ ḫerbĕ de bu fikĕrde yerdemde bulırġa tiyĕş, çönki anıŋ satuwına, hönerĕne dust bĕr memleketnĕŋ ḫimayesĕnde dön'ya qader bazar meydanġa kileçek. Üzĕnĕŋ reqıybĕ İngĕltĕreneŋ höner seneġatĕn, ticaretĕn meġ'lüb iteçek. Şulay bulġanda ni dip Enwer paşa Süweyĕş qanalı buyında mataşa? Ni dip bundağı törĕk illerĕnnen alınġan ġasker bĕrle, törĕk illerĕn doşman qulında qaldırıp, Misırġa kĕrĕrge, Afrikaġa ceyĕlĕrge tırışa (ÖT, 46)!"

"Almanya erkân-ı harbi de bu fikre yardım etmek zorunda, çünkü onun ticaret ve sanayiine dost bir memleketin himayesinde dünya kadar pazar meydana gelecek. Kendisinin rakibi olan İngiltere'nin sanayi ve ticaretini mağlup edecek. Öyleyse Enver Paşa Süveyş Kanalı sahillerinde ne arıyor? Ne diye buradaki Türk illerinden alınan askerler ile, Türk illerini düşmanların elinde bırakarak, Mısır'a girmeye, Afrika'ya yayılmaya çalışıyor (ÖT, 46)!"

4.4. ROMANDA YER ALAN MİLLET VE DİL İSİMLERİ

4.4.1. Millet İsimleri

Olumlu yönü ile merkezî konumda Türklerin yer aldığı Öyge Taba adlı romanda pek çok millet adına yer verilir. Olumsuz tarafı temsil eden karşıt kutupta ise, yazarın da hayatı boyunca kendilerine karşı mücadele ettiği, Ruslar yer alır. Eserde geçen diğer milletler ise merkezdeki bu iki aktörün yanında ya da karşısında olmak sureti ile yer alan yardımcı unsurlar olarak görülebilir.

4.4.1.1. Türk (Törĕk)

Romanın başkahramanı olan Miralay Demirali, Türk Dünyası'nın İdil-Ural Bölgesinde yaşayan ve 1552 yılından beri Rusların işgali altında yaşamak zorunda kalan Tatar halkına mensup bir kişi olup Türk-Tatarların temsilcisidir.

Nispeten küçük hacimli bir eser olan Öyge Taba adlı romanda Törĕk (Türk) adı 202 kez yer alır. Bu kullanımların altısı Törĕk-Tatar ikilemesi şeklindedir. Türk veya Türk-Tatar şeklindeki kullanımlar olumlu ve mazlum tarafı temsil eder, İshakî'nin şahsî hayatındaki düşüncelerle paralel bir yapıda ele alınıp işlenir. Türklerin içinde bulunduğu durum, Türk Dünyası'nın parçalanmışlığı, milletçe yaşanan acılar, Anadolu'daki son Türk devleti ve kardeş Türk halkı altı çizilerek ifade edilir.

4.4.1.2. Rus

Rus adına toplam 98 kez yer verilmiş olan eserde menfî tarafı temsil eden Ruslar ile ilgili kullanımların sayısı da oldukça fazladır. Romanda Ruslar sadece millet adı ile geçmez, Rus dili ve kültürü ile ilgili çok geniş bir kelime kadrosu da eserin içinde kendine yer bulur. Rus adının belirgin bir şekilde öne çıkarılması romandaki karşıt gücün Ruslar olması ile doğrudan ilgilidir.

4.4.1.3. Rus Kazakları

Tarihî süreç içinde Rusların paralı askerî gücü olarak görev yapan Rus Kazaklarına da eserde yer verilir. Don ve Ural Kazakları birer kez zikredilir; İran Türkleri ile Anadolu Türklerinin arasına tampon bir bölge kurmak için getirilip Fırat boylarına yerleştirilecek olan Rus Kazaklarından hareketle iki kez de Fırat Kazaklığı adlı muhayyel bölge adına yer verilir.

4.4.1.4. İngiliz (İngliz)

Rusya'nın müttefiki ve Osmanlı Devleti'nin de savaştığı düşman güç olan emperyalizmin temsilcisi İngilizlere Miralay Wil'yams vasıtası ile geniş bir yer verilir ve 24 farklı yerde onlardan bahsedilir. Miralay Wil'yams örneği ile öne çıkarılan İngilizler menfaatçi, savaşı bir nevi ticarî faaliyet olarak gören ve bu doğrultuda hareket eden olumsuz özelliklerle tasvir edilirler.

4.4.1.5. Fransız (Frantsuz)

Eserde adı zikredilmeyen bir Fransız subayı ile bağlantılı olarak Fransızlardan bahsedilir. Ayrıca Fransızların millî marşı olan Marseillaise de romana konu olan sembolik unsurlardan biridir. Fransızlar ile ilgili olarak Fransız subayının Afrika'da yer alan Fransız sömürgelerinden örnekler vermesi, La Fontaine'nin eserlerinin sömürge ülkelerindeki çocuklar tarafından benimsenmiş olduğunun anlatılması gibi hususlar Fransızların emperyalist yönüne vurgu yapar. Türklere karşı Ruslar ve İngilizler ile birlikte savaşıyor olmaları da onların bu yönünü gösteren bir husustur.

4.4.1.6. Alman

İttifak Devletleri arasında yer alan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ile müttefik olarak İtilaf Devletlerine karşı savaşan Almanya ve Almanlara da Öyge Taba adlı eserde dört farklı bölümde yer verilir.

4.4.1.7. Ermeni (Ermen)

Eserde zikredilen millet adlarından biri olan Ermeni hemen hemen her yerde olumsuz olay ya da durumların içinde geçer. Kimi zaman Rusların yanında Türklere karşı savaşan Ermeni gönüllüler, kimi zaman ise orduda yolsuzluk yapan ya da cephe gerisinde meyhane görünümlü batakhane tarzı yerleri işleten Ermeni tüccarlar bilinçli bir biçimde tercih edilir. Ruslar ile birlikte Ermenilerin de Türk karşıtlığı ve düşmanlığı ve dolayısı ile kötü tarafı temsil durumları güçlendirilir.

Eserin başkahramanı olan Miralay Demirali, Tiflis'te bulunduğu sırada bir general ile görüşmesi esnasında generalin Ermeniler hakkındaki ifadeleri de onların konumunu gösterme amaçlı olarak verilir.

"General aptıraġan kěběk qaradı: Sěz haman alġa! Armıysız da! Běz monda niçěk frontnı saqlıy alamız dip yörěyměz. Törěkler ġasker taşıylar. Almaniye tuqtamayınça yaŋa qoral künděre. Sul qanatta macar efiserlerě kürěndě. Törěklerněŋ Kavkazġa taba ḫereket itülerě kötěle. Bundaġı ḫalıq bit, (ÖT, 24) bělesěŋ! Bürěně niqader aşatsaŋ da urmanġa qarıy. Azerbaycanlılar arasında törěk efiserlerě ěşliy. Gruzinnarı da ışanıçsız. Ermenner ğěne měne bězněŋ yaqlı (ÖT, 25)."

"General şaşırmış gibi baktı: Siz hâlâ ileri diyorsunuz. Yorulmuyorsunuz da! Biz burada cepheyi nasıl koruyabiliriz diye uğraşıyoruz. Türkler asker sevk ediyorlar. Almanya durmaksızın yeni silahlar gönderiyor. Sol cenahta Macar zabitleri göründü. Türklerin Kafkasya'ya doğru hareket etmeleri bekleniyor. Buradaki halkı (ÖT, 24) biliyorsun! Kurdu ne kadar doyursan da gözü ormana bakar. Azerbaycanlılar arasında Türk zabitleri çalışıyor. Gürcüler de güvenilmez. Sadece Ermeniler bizden yana (ÖT, 25)."

Diyalog tekniğinden de yararlanılan romandaki iyi-kötü çatışmasının kötü tarafında yer alan Ermenileri kendi askerlerine örnek gösteren Demirali kendi maiyetindeki askerleri, biz de en azından onlar gibi yapmalıyız, diyerek yönlendirmeye çalışır. Miralay Demirali'nin Kazanlı bir mülazım olan İbrahim'e yönelik ifadeleri dikkat çekicidir.

"Ermennerněŋ qalġanı yuqmı? Alarġa Törkiyede cennettěrmě? Nik alar ěşliyler? Yuq, çiber yěgět, siněn elě milliy wöcdanıŋ aktiv tügěl, passiv qına, ermenněkě aktiv! Yarıy, bar! Elě siněŋ başında bu fikěrler pěşěp bětmegen, lekin běrkěmge de monda söylengennerně söyleme! Ruslardan, ermennerden şöbhe uyattırma, kirek bulsa, çaqırtırmın (ÖT, 64)."

"Ermenilerin geride kalanları yok mu? Türkiye onlar için cennet mi? Onlar nasıl yapıyorlar? Hayır, güzel yiğit, senin millî vicdanın daha aktif değil, hâlâ pasif, Ermeni'ninki aktif! Tamam, git! Şu ana kadar senin başında bu fikirler pişmemiş, lakin hiç kimseye burada konuşulanlardan bahsetme! Ruslarda, Ermenilerde şüphe uyandırma, gerek olursa, çağırtırım (ÖT, 65)."

Kahraman vasıtası ile dile getirilen hususlar Ermenilere yönelik bakış açısını gözler önüne serer. Onlar kötü tarafı temsil etseler de mücadele azmine sahiptirler, millî vicdanları aktiftir, onların da Türkiye'de kalan yakınları vardır ama her şeye rağmen onlar kendi millî davaları için mücadeleden asla vazgeçmezler.

4.4.1.8. Yahudi (Yehüd, Yehüdi)

Yahudiler olumsuz bir şekilde, savaş ve savaş ile bağlantılı kazanç kapısı haline getirdikleri ticarî ilişkileri ve ideolojik meselelerdeki etkileri yönü ile ele alınırlar. Ruslar ve Ermeniler gibi Yahudiler de sorunlu taraf olarak gösterilir ama diğerleri kadar önemsenmezler.

Yahudilerin ticarî faaliyetleri ve her durumdan kazançlı çıkma anlayışları Tiflis'teki Rus generalin ağzından şöyle ifade edilir:

“Tormış behalendě. Mondağı törlě-törlě tatar, ermen, görci sewdegerě herkönně behaně kütere, çitte yehüdler bězněŋ aqçanıŋ qursını töşěre (ÖT, 24).”

“Hayat pahalandı. Buradaki türlü türlü Tatar, Ermeni, Gürcü tüccarı her gün fiyatları yükseltiyor, dışarıda Yahudiler bizim paramızın kurunu düşürüyorlar (ÖT, 24).”

Son derece modern, her türlü görüşe açık ve oldukça donanımlı bir aile olarak tarif edilen Ölmezoğlu ailesini ziyaret eden miralay, ailenin Sosyalizm ideolojisini benimseyen oğlu İbrahim ile milliyetçi düşünceye sahip kızlarının küçüğü olan Zeynep ile sohbet eder ve bu sohbette de Sosyalizm ideolojisinin Rusya’ya Yahudiler vasıtası ile sokulduğu düşüncesi Zeynep tarafından dile getirilir.

“Polkovnik süzně büler öçěn:

–Qayda uqıysız?– dip soradı.

İbrahim: (ÖT, 32)

–Odessa darělfönüněnde,– diyerge ölgěrmedě, Zeynep:

–Odessa yehüdilerěnnen şundıy yehüd fikěrlerěn öyreněp qaytqan!– didě (ÖT, 33).”

“Miralay konuyu değiştirmek için:

–Nerede okuyorsunuz, diye sordu.

İbrahim: (ÖT, 32) –Odessa Üniversitesinde, deyip bitirmeden, Zeynep:

–Odessa Yahudilerinden bu gibi Yahudi fikirlerini öğrenip dönmüş, dedi (ÖT, 33).”

4.4.1.9. Macar

Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun yardımlaşma içinde oldukları bilinmektedir. Bu durum, Miralay Demirali’nin Tiflis’teki karargâhta görevli general ile görüşmesi esnasında generalin Macar zabitlerinden olumsuz şekilde bahsetmesi şeklinde romanda konu edilir.

“General aptırağan kěběk qaradı: Sěz haman alğa! Armıysız da! Běz monda niçěk frontnı saqlıy alamız dip yörěyměz. Törěkler ġasker taşıylar. Almaniye

tuqtamayınça yaŋa qoral kündĕre. Sul qanatta macar efiserlerĕ kürĕndĕ. Törĕklerněŋ Kavkazġa taba ḫereket itülerĕ kötĕle (ÖT, 24)."

"General şaşırmış gibi baktı: Siz hâlâ ileri diyorsunuz. Yorulmuyorsunuz da! Biz burada cepheyi nasıl kouruyabiliriz diye uğraşıyoruz. Türkler asker sevk ediyorlar. Almanya durmaksızın yeni silahlar gönderiyor. Sol cenahta Macar zabitleri göründü. Türklerin Kafkasya'ya doğru hareket etmeleri bekleniyor (ÖT, 24)."

4.4.1.10. Tatar

Başkahramanı bir Tatar subayı ve yardımcıları da yine Tatar kişileri olan bu romanın en belirgin yönü Tatar kimliğine yapılan aşırı vurgudur. Ayaz İshakî, yakın arkadaşı Sadri Maksudî ile birlikte Türk Dünyası'nda tek medenî unsurun Kazanlılar olduğu görüşünü gerek Rusya'da gerekse Türkiye'de dile getirmekten çekinmemiş, bu sebeple de Ahmet - Zeki Valîdi (1934:7-8) tarafından "Tatar mutaassıbı" olarak adlandırılmıştır.

Mikro planda bir Tatar milliyetçisi olan, mahallî Tatar ağzını yazı dili haline getirmek için çağdaş Tatar şairi Abdullah Tukay gibi kendisi de Kayyum Nasırî'nin yolundan yürüyen İshakî'nin dünya görüşü, siyasî düşüncesi, yaşadığı ülke değişmiş ancak milletine bakışı değişmemiştir.

İnkıraz endişesi hemen hemen tüm eserlerinde belirgin bir tema olarak okurun karşısına çıkan İshakî'nin geniş plandaki fikri Türk-Tatar Dünyası'nın birliğidir. Bu konuda da yegâne müstakil Türk ülkesi olan Türkiye'yi tüm Türklerin anavatan olarak benimseyip onun etrafında kenetlenmeleri gerektiği savını ileri sürer. Rusya saflarında savaşırken karşı tarafa, Türk tarafına, geçmeye çalışan Tatar-Başkurt askerleri, Türklere karşı savaşmanın caiz olmadığını dile getiren alay imamı, orduda görevli olsa bile karşısına Türkler çıkınca savaşmamak için hasta olmuş gibi yapma yoluna müracaat eden Tatar subayları, Türk tarafına geçince Türk bayrağını açıp "Yaşasın Türkiye!" diye bağıran Tatar kızı, babası şehit olunca Türk hükûmeti tarafından İstanbul'da bir yatılı mektebe yerleştirilen Süyümbike vb. gibi kişiler yolu ile Tatar ismi ve Tatarlar Öyge Taba adlı romanda pek çok kez zikredilirler.

4.4.1.11. Dağıstanlı (Dağıstanlı)

Diğer Kafkas halkları ve Türkistanlı Türkler ile birlikte olumlu bir şekilde ele alınan Dağıstan ve Dağıstanlılara eserde üç kez yer verilir. Miralay Demirali, Kazanlı bir subay olan İbrahim ile bir konuşması esnasında Ermenilerin Ruslarla münasebetini örnek gösterip diğer Türklerin ve Kafkas halklarının da onlar gibi yapıp Osmanlı'nın yanında yer alarak Ruslara karşı bir harekete girişmelerini istediğini belirtir.

"–Ermenner ni ěşliyler? Ěrzěrumnıŋ, Trabzonnıŋ rus ġaskerěne yulın açqan kěşěler kěmner idě? Ermenner tügěl iděmě? Nik şundıy ěşně rusqa qarşı azerbaycanlı, dağıstanlı, qomıq, törkstanlı, iděl-urallı ěşliy almıy? Nik şunı sin, min ěşliy almımız (ÖT, 64)?"

"–Ermeniler ne yapıyorlar? Erzurum'un, Trabzon'un Rus askerine yolunu açan kişiler kimler idi? Ermeniler değil mi idi? Niye böyle bir işi Ruslara karşı Azerbaycanlı, Dağıstanlı, Kumuk, Türkistanlı, İdil-Urallı yapamıyor? Niye bunu sen, ben yapamıyoruz (ÖT, 64)?"

4.4.1.12. Gürcü (Gruzin, Görci)

Eserin başkahramanı Miralay Demirali'nin de çağrıldığı ve erkân-ı harp karargâhının yer aldığı Tiflis şehrindeki diğer milletler üzerinden Gürcüler de konu edilir ve üç kez onlardan bahsedilir. Ruslar, aynı dine mensup ve müttefik olsalar bile, Gürcüleri güvenilmez bir halk olarak tarif ederler.

4.4.1.13. Hindistan Müslümanları (Hindstan Mösĕlmannarı)

Millî bir kimlik dışında inanç eksenli millet tanımlaması üzerinden haklarında bir kez Fransız subayı tarafından bir cümle kurulan Hindistan Müslümanları da eserde yer alır.

"Bötěn mösĕlman dön'yası bu mes'elede törĕklerge ḫilaf. Hindstan mösĕlmannarı elle niqader küŋĕllĕ ġasker birděler (ÖT, 47)."

"Bütün Müslüman dünyası bu meselede Türklere muhalif. Hindistan Müslümanları çok sayıda gönüllü asker verdiler (ÖT, 47)."

4.4.1.14. Rusya Müslümanları

Metinde Rusya Müslümanlarından da ismi zikredilmeyen Fransız subayı vasıtası ile bahsedilir. Onun iddiasına göre Rusya Müslümanları da Hint ve Afrika Mülümanları gibi Türklere karşı savaşmaktadır.

"Çenaq qal'ġada, Ġıyraqta, Makedoniyede törĕklerge qarşı Hind we Afrika mösĕlmannarı suġışıp yata. Bu yaqta Rusiye mösĕlmannarı suġışa. Bu kürsete ki, kenc törĕklerněŋ germano-fillıq seyesetlerĕ tuġrı tügĕl (ÖT, 47)."

"Çanakkale'de, Irak'ta, Makedonya'da Türklere karşı Hint ve Afrika Müslümanları savaşıyor. Bu tarafta Rusya Müslümanları savaşıyor. Bu gösteriyor ki Genç Türklerin Almanofil siyasetleri doğru değil (ÖT, 47)."

Rusya Müslümanları tabiri etnik kimlikleri ön plana çıkarmaktan çekinme dolayısı ve Ruslar ile ilişkiler esnasında millî kimliği geri planda tutma amacıyla kullanılmıştır. Millî kimlik bilinci Tatarlar için Şehabettin Mercanî ve Abdülkayyum Nasırî gibi öncü aydınlar tarafından gündeme getirilmiş, Müslüman kimliğine ilaveten millî bir etnonim olarak da Tatar adı kullanılmaya başlanmıştır.

4.4.1.15. Çinliler (Qıtaylar)

Türklerin tarih sahnesine çıktıkları ilk devirlerden beri ezelî düşmanlarından biri olan Çinlilere de, okura Türk tarihine geniş bir perspektiften bakma ve tarih bilinci aşılama, bir anlamda okuru yönlendirme amacı ile eklemlenmiş hissine yol açacak şekilde, romanda yer verilir.

"Törĕk dön'yasınıŋ elĕ ruslarġa, elĕ qıtaylarġa, elĕ ġareplerge, elĕ farsılarġa ömeçĕ bulıp yörüwĕ, yeise üz başına üzĕ tora başlap, üz bayrağına ĥĕzmet ite başlawı şunnan başlanaçaq kĕbĕk buldı (ÖT, 57)."

"Türk Dünyası'nın kâh Ruslara, kâh Çinlilere, kâh Araplara, kâh Farslara bende olup yürümesi veya kendi kendini idare etmeye başlayıp kendi bayrağına hizmet etmeye başlaması orada halledilecekti (ÖT, 57)."

4.4.1.16. Araplar (Ġarepler)

Eserde Araplar ve Arap coğrafyası ile ilgili bilgilere geniş şekilde yer verilir. Araplar genellikle Osmanlı karşıtı oluşları, Arap coğrafyası ise Türk kanının boş yere akıtıldığı yer olarak tarif edilir. Enver Paşa'nın bu konudaki mücadelesi ve Osmanlı Devleti'nin ümmetçi anlayışı eleştirel bir bakışla ele alınır.

"Nik andağı ġarep ġaskerĕn monda kitĕrĕp Kavkazġa, İranġa taşlap, bundağı törĕk illerĕn, ĕç küŋĕlden istik'lyalġa omtılıp torġan törĕk yortların qotıldırırġa aşıqmıy? Nik bundağı quwet bĕrle faydalanırġa tĕlemiy (ÖT, 46)?"

"Neden oradaki Arap askerini buraya getirip Kafkasya'ya, İran'a sevk edip buradaki Türk illerini, gönülden bağımsızlığı arzu edip bekleyen Türk yurtlarını kurtarmaya çalışmıyor? Neden buradaki kuvvetlerden faydalanmıyor (ÖT, 46)?"

4.4.1.17. Farslar (Farsılar)

İlahî bakış açısına sahip olan roman anlatıcısı, Türk Dünyası'nın tarihî süreç içinde Ruslara, Çinlilere, Araplara ve Farslara bendelik etmek zorunda kalmış olması hususunu dile getirir. Türkçü bir dünya görüşüne sahip olan İshakî ve bu düşüncenin geniş kitlelere yayılması amacını taşıyan Öyge Taba adlı romanı Farsları da doğal olarak öteki kategorisine koyar ve bu şekilde ele alır.

4.4.1.18. Sırplar, Çekler, Bulgarlar (Serblar, Çeẖlar, Bolġarlar)

Romanda Bulgarlar ve Çekler ile birlikte Sırpların da Rusların yanında yer aldığı belirtilir. Sırplardan ve Bulgarlardan birer kez, Çeklerden ise iki kez bahsedilir. Sırplar, büyük abileri Rusların yanında yer alan ve Panislavist düşüncenin destekçisi olan bir düşünceye sahip, Türk düşmanlığı ile maruf bir millettir. Sırplar, Çekler ve Bulgarlar Panislavist düşüncenin temsilcisi ve hamisi olan Rusya'nın

yandaşları ve destekçileri olarak ele alınır, bir anlamda ters bir mantık kurgusu ile, bütün Türk unsurlarının da tıpkı Slav orijinli halkların Rusya'ya yaptıkları gibi, Osmanlı'ya destek olması gerektiği düşüncesi işlenmeye çalışılır. Bu durum ve düşüncenin bu şekilde ele alınıp işlenmiş olması tezli bir roman olan Öyge Taba için, eserin amacı ve işlevi dolayısı ile, anlaşılabilirdir.

4.4.1.19. Diğer Türk Boyları

Eserdeki merkezî konumda yer alan unsurların yanı sıra Kara Kırgız (Qara Qırġız), Kumuk (Qomıq), Kırgız (Qırġız), Kazak (Qazaq), Başkurt (Başqort), Türkmen (Törĕkmen) ve Nogay (Nuġay) gibi pek çok Türk boyunun da adı zikredilir.

Yazarın dünyaya bakış açısı ile paralel bir biçimde özüne dönüşünü tamamlayan romanın başkahramanı da Türk Dünyası'nı bir bütün olarak görür ve Türkî halkları da bu büyük bütünün birer parçası olarak kabul eder. Onun hayal dünyasında Türkî halklar birbirlerinin doğal müttefikleri olarak kurgulanır.

4.4.2. Dil İsimleri

Kazan-Tatar Türkçesi ile kaleme alınan Öyge Taba adlı romanda Türkçe, Rusça, İngilizce, Fransızca ve Almancadan birer dil olarak muhtelif yerlerde bahsedilir. Romanın başkahramanı Miralay Demirali, Türkçenin yanında Rusça ve Fransızca da bilen bir subay olarak okurlara tanıtılır. Rusların ise Rusçadan başka dil bilmemeleri bir eksiklik ve kötü bir yön olarak nazarlara sunulur. İngiliz subayı Wil'yams, Miralay Demirali'nin İngilizce bilmemesine karşı küçümseyici bir tavır takınır ama miralay bu durumu umursamaz, hatta onu aşağılayan bir tavır takınır.

4.5. ROMANDA YER ALAN SİYASÎ UNSURLAR

4.5.1. Siyasî Hayat ile İlgili Olarak Romanda Yer Alan Unsurlar

4.5.1.1. Ümmetçilik ve İslam Dünyası

Osmanlı Devleti dâhilinde Batı'dan feyz alarak kuvvet kazanmak ve ilerlemek amacı ile belli başlı üç yol tasavvur ve takip edilmiştir. Bunların ilki Osmanlı'ya tabi muhtelif milletleri birleştirerek bir Osmanlı milleti oluşturmak; ikincisi, hilafet hakkının Osmanlı hükümdarlarında olmasından faydalanarak bütün Müslümanları söz konusu hükümdarın idaresinde siyaseten birleştirmek; üçüncüsü ise ırka dayanan siyasî bir Türk milleti teşkil etmektir (Akçura, 2014:17).

Ümmetçilik, bir İslam topluluğu olarak kalmak amacını güdenlerin görüşü (Akalın vd., 2011:2446) olarak tanımlanır. Bu görüş, ulus-devlet bilincinin geliştiği dönemlere kadar etkili olmuştur. Tatarlar için ulus-devlet bilincinden ziyade din eksenli bir adlandırma yerine kendi etnik adlarını kullanma konusu da tartışmalı bir sürecin sonunda gerçekleşme imkânı bulmuştur.

Tarihî süreç içinde uzunca bir süre kendilerini sadece Müslüman olarak adlandıran Tatarlarda din eksenli bir millet anlayışı hâkim olmuştur. Şehabettin Mercanî ve Kayyum Nasırî gibi Ceditçi aydınlar Müslüman kimliğinin yanına etnik kimliği de ekleme ihtiyacına dikkat çekerek millî Tatar kimliğinden bahsetmeye başlamışlardır. Nasırî'nin mahallî Tatar ağzını esas alan edebî dil oluşturma düşüncesi etkili olmuş, bu düşünce Ayaz İshakî'yi de derinden etkilemiştir. Bu etnosentrik bakış açısını Öyge Taba adlı eserde görmek de mümkündür.

"Şulay bulġanda ni dip Enwer paşa Süweyěş qanalı buyında mataşa? Ni dip bundağı törěk illerěnnen alınġan ġasker běrle, törěk illerěn doşman qulında qaldırıp, Misırġa kěrěrge, Afrikaġa ceyělěrge tırışa! Nik andağı ġarep ġaskerěn monda kitěrěp Kavkazġa, İranġa taşlap, bundağı törěk illerěn, ěç küŋělden istik'lyalġa omtılıp torġan törěk yortların qotıldırırġa aşıqmıy? Nik bundağı quwet běrle faydalanırġa tělemiy (ÖT, 46)?"

"Öyleyse Enver Paşa Süveyş Kanalı sahillerinde ne arıyor? Ne diye buradaki Türk illerinden alınan askerler ile, Türk illerini düşmanların elinde bırakarak, Mısır'a girmeye, Afrika'ya yayılmaya çalışıyor! Neden oradaki Arap askerini buraya getirip Kafkasya'ya, İran'a sevk edip buradaki Türk illerini, gönülden bağımsızlığı arzu edip bekleyen Türk yurtlarını kurtarmaya çalışmıyor? Neden buradaki kuvvetlerden faydalanmıyor (ÖT, 46)?"

İshakî, geleneksel düşüncenin temel alındığı medrese tahsili görmüş bir kişidir. Onun hayatında fikrî planda birçok kez gel-gitler söz konusu olmuş, imam olmak için yola çıkan İshakî medrese tahsili sonrası Tatar Öğretmen Okulu'na devam etmiş, vaktiyle Bulgarcı ve Türkçü düşünceleri deneyimlemiş, sonra Rus düşünce sisteminden etkilenmiş, Sosyalizm akımına meyledip siyasî alanda bu uğurda mücadele etmiş, 1917 Bolşevik İhtilali sonrası bu düşünce eksenli gidişatın Rusya Türklerinin lehine olmadığını görüp Türkçü düşünceye evrilmiştir. Ancak o, hayatının her döneminde dinden istifade etmeye, millî kimliği korumak amacı ile dini bir araç olarak kullanarak inkırazı önlemeye çalışmıştır. Öyge Taba adlı eserde ise Araplar ve Farslar da Ruslar ve Çinliler ile aynı şekilde hegemonik güçler olarak ele alınmış, din birliğinin sağladığı herhangi bir olumlu durumdan, ümmet bilinci ve ümmetçilik düşüncesinin herhangi bir faydasından bahsedilmemiştir. Enver Paşa'nın, istiklaline kavuşmayı bekleyen Türk illeri dururken Türk askerini Arap coğrafyasına yöneltip orada boş yere ölmelerine sebep olması ise romanın başkahramanı tarafından sert bir biçimde tenkide tabi tutulmuştur.

Öyge Taba adlı romanda sadece Türk Dünyası ve Türklerin birliği konusu ele alınmamış, o dönemdeki İslam Dünyası ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. İlgili dönemde Osmanlı İmparatorluğu dışındaki tüm İslam ülkelerinin müstemleke durumunda olmasından hareketle onlara hâkim olan ülkelerden birinin, bilhassa Afrika'daki Müslüman ülkelerini sömürge haline getiren Fransa'nın, romandaki temsilcisi olan bir subayın ağzından İslam Dünyası ile ilgili bahislere yer verilir.

"–Bělešĕz, kulanil, almannar, bötĕn dön'yadağı şulqader meşeqat' bĕrle meydanġa kilgen medeniyetnĕ bĕtĕrĕr öçĕn bötĕn köçlerĕ bĕrle tırışalar. Törĕklernĕ de üz taraflarına awdardılar. Bötĕn mösĕlman dön'yası bu mes'elede törĕklerge ḫilaf.

Hindstan mösĕlmannarı elle niqader künŋĕllĕ ġasker birdĕler. Bĕzneŋ Cezair, Tunis, Fes elle niqader künŋĕllĕ ġasker çıġardı. Çenaq qal'ġada, Ġıyraqta, Makedoniyede töreklerge qarşı Hind we Afrika mösĕlmannarı suġışıp yata. Bu yaqta Rusiye mösĕlmannarı suġışa. Bu kürsete ki, kenc töreklerneŋ germano-fillıq seyesetlerĕ tuġrı tügĕl. Bĕz töreklerneŋ doşmanı tügĕl, bĕz ḫezĕrgĕ ḫökümetneŋ doşmanı. Bu mösĕlman dön'yası öçĕn zararlı dip uylıybız. Kulanil, bĕlesĕz, bĕzde mösĕlmannar ĕlgerĕgĕ üz tormışlarına qaraġanda elle niçe mertebe şep toralar, können-kön frantsuz medeniyetĕne yaqınlaşalar (ÖT, 47)."

"–Biliyorsunuz Miralay, Almanlar bütün dünyada şu kadar meşakkatle meydana gelen medeniyeti bitirmek için bütün güçleri ile çalışıyorlar. Türkleri de kendi taraflarına çektiler. Bütün Müslüman Dünyası bu meselede Türklere muhalif. Hindistan Müslümanları çok sayıda gönüllü asker verdiler. Bizim Cezayir, Tunus, Fas illeri çok sayıda gönüllü asker çıkardı. Çanakkale'de, Irak'ta, Makedonya'da Türklere karşı Hint ve Afrika Müslümanları savaşıyor. Bu tarafta Rusya Müslümanları savaşıyor. Bu gösteriyor ki Genç Türklerin 'Almanofil' siyasetleri doğru değil. Biz Türklerin düşmanı değiliz, biz mevcut hükûmetin düşmanıyız. Bu, Müslüman Dünyası için zararlıdır diye düşünüyoruz. Miralay, biliyorsunuz, bizde Müslümanlar eski hayatlarına bakınca kaç mertebe iyi yaşıyorlar, günden güne Fransız medeniyetine yakınlaşıyorlar (ÖT, 47)."

Asya Taburu askerlerinin Almanya'dan gelip İstanbul'da Osmanlı ordusuna katıldıktan sonra gittikleri Suriye ve Irak'ta Araplardan gördükleri kötü muameleler, Arapların Müslüman Türkler yerine İngilizler ile işbirliği yapmaları ve Osmanlı askerlerine arkadan saldırmaları gibi hususlara dair gözlemler de İslam Dünyası teriminin teoriden öte bir anlam ifade etmediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ağırlıklı olarak Türkler ve Araplardan müteşekkil Osmanlı'nın son döneminde Araplar için de dinî kimlikten ziyade millî kimlik öne çıkmış, Fransız İhtilali sonrası gelişmeye başlayan ulusçuluk düşüncesi din eksenli millet anlayışının son kalıntılarından biri olan Osmanlı devlet yapılanması üzerinde de olumsuz etkilerini göstermiş, sürecin son aşamasında, İngilizlerin de desteği ile, Araplar bu akıma yönelmiş ve din kavramını ikinci plana itmişlerdir.

4.5.1.2. Türkçülük / Pantürkizm ve Türk Dünyası

Türkçü/Pantürkist dünya görüşü ve bu görüşün geniş kitlelerle paylaşılması amacını esas alan Öyge Taba adlı romanda Türk Dünyası'nın geçmişi, eserin kaleme alındığı dönemdeki durumu ve geleceği ile ilgili kavramlar ve görüşler geniş şekilde yer bulur. Yazarın sözünü emanet ettiği kahraman(lar) vasıtası ile de bu görüş ve düşünceler okurlara sunulmaya çalışılır. İlahî bakış açısına sahip anlatıcı vasıtası ile Osmanlı Devleti'nin kırk yamalı bohçaya benzetilen etnik yapısı, Enver Paşa'nın sürdürdüğü mücadelenin coğrafî anlamda yanlış yerlerde olduğu gibi hususlar ele alınıp eleştirilerek Türk eksenli bir millet ve devlet anlayışı dile getirilir.

"Törĕk erkyanĕ ḫerbĕnde şul plan bulırġa tiyĕş! Çönki bu plan ġosmanlı tariyḫınıŋ bu könge qader kitken ḫata, yaŋlış yulınnan çıġaraçaq, qırıq qoramadan qorılġan ġosmanlılıq imperatorlığı yirĕne bĕr milletten oyıştırılġan törĕk dewletĕ meydanġa (ÖT, 45) kitĕreçek... Almaniye erkyanĕ ḫerbĕ de bu fikĕrde yerdemde bulırġa tiyĕş, çönki anıŋ satuwına, hönerĕne dust bĕr memleketnĕŋ ḫimayesĕnde dön'ya qader bazar meydanġa kileçek. Üzĕnĕŋ reqıybĕ İngĕltĕreneŋ höner seneġatĕn, ticaretĕn meġ'lüb iteçek. Şulay bulġanda ni dip Enwer paşa Süweyĕş qanalı buyında mataşa? Ni dip bundağı törĕk illerĕnnen alınġan ġasker bĕrle, törĕk illerĕn doşman qulında qaldırıp, Mısırġa kĕrĕrge, Afrikaġa ceyĕlĕrge tırışa! (ÖT, 46)."

"Türk erkân-ı harbinde bu plan olmak zorunda! Çünkü bu plan Osmanlı tarihinin bugüne kadar devam edegelen hatalı, yanlış yoldan çıkmasını sağlayacak, kırk yamalı bohçaya benzeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine bir milletten oluşan Türk devletini meydana çıkaracak (ÖT, 45). Almanya erkân-ı harbi de bu fikre yardım etmek zorunda, çünkü onun ticaret ve sanayiine dost bir memleketin himayesinde dünya kadar pazar meydana gelecek. Kendisinin rakibi olan İngiltere'nin sanayi ve ticaretini mağlup edecek. Öyleyse Enver Paşa Süveyş Kanalı sahillerinde ne arıyor? Ne diye buradaki Türk illerinden alınan askerler ile, Türk illerini düşmanların elinde bırakarak, Mısır'a girmeye, Afrika'ya yayılmaya çalışıyor! (ÖT, 46)."

Rus saflarında savaşan Türk askerleri ile birlikte Türk tarafına geçme planları yapan Miralay Demirali'nin zihninde kuguladığı hususlar, geleceğe ve o gelecekteki

Türklerin birliğine dair düşünceleri ve hayalleri de yine ilahî bakış açısına sahip anlatıcı vasıtası ile okura sunulur.

"Polk, aq bayraq küterĕp, Aqsaq Timĕr marşın uynap, törĕk (ÖT, 77) ġaskerĕne quşılaçaq we qulındağı bötĕn köçnĕ törĕkler iḫtıyarına bireçek. Tabiġıy, bu ĕş bik qıymmetlĕ suġış sĕrlerĕn açıp, ittifaqçılarnıŋ bötĕn planın ast-öst kitĕreçek we Törkiyenĕ helaketten qotqaraçaq idĕ. Monıŋ östĕne Mirḫeyder törĕk qomandanın dimlep, törĕk suġışınıŋ merkez siq'letĕn törĕk illerĕne taba borırġa, kirekmegen ġarep yortları öçĕn törĕk qanı tügüŋĕ tuqtatıp, Qavkaznı, Törkstannı, İdĕl buyın, Ḫezer diŋgĕzĕn maqsat ittĕrĕp aldırırġa ictihat itĕleçek we qulındağı meġ'lümat, tecriybe bĕrle şul yulda ḫĕzmet itĕleçek idĕ (ÖT, 78)."

"Alay, beyaz bayrak kaldırıp Aksak Timur Marşı'nı çalarak Türk (ÖT, 77) askerine katılacak ve elindeki bütün gücü Türklerin ihtiyarına verecek. Tabiî, bu iş çok değerli savaş sırlarını ortaya çıkarıp müttefiklerin bütün planını altüst edecek ve Türkiye'yi yok olmaktan kurtaracak idi. Ayrıca, Mirhaydar, Türk kumandanını ikna edip Türk savaşının ağırlık merkezini Türk illerine doğru çevirmeye, gerekmeyen Arap yurtları için Türk kanı dökmeyi durdurup Kafkasya'yı, Türkistan'ı, İdil boyunu, Hazar Denizi'ni hedef olarak alma görüşünü benimsetmeye çalışacak ve elindeki bilgi ve tecrübe ile bu yolda hizmet edilecek idi (ÖT, 78)."

Eserin sonunda yer alan bölümde, başkahraman Demirali'nin yardımcısı ve fikriyatının halefi olan Feride, esir Türk Dünyası'nın özgürlük mücadelesi için cephede kalır, bu yolda kendisi ile birlikte hareket edecek dostlar, arkadaşlar arar ve kutlu mücadelesine devam eder.

"Törkiye ḫökümetĕ tarafınnan Söyĕmbike İstanbulġa aldırıldı we bĕr mektepke yirleştĕrĕldĕ. Feride (ÖT, 86) gĕne cebheně taşlamadı, ul hemşire bulıp suġış safında qaldı. Kileçek forsatta: Batumġa, Ġancege, Baquġa törĕk bayrağın allandıruw, Törkstanġa, Qırımġa, İdĕl-Uralġa Altın Urda bayrağın sallandıruw köněn kötĕp qaldı. Şul tatlı könge ḫezĕrleněr öçĕn ġaskerler arasında fikĕrdeşler, ipteşler, arqadaşlar tuplawında dewam ittĕ. Tuġan könněŋ herbĕrsĕnde, ul şul ömĕtněŋ tağı bĕr kön yaqınlawına ışanıp, tınıç-tınıç könně tönge quştı. İrĕşeçegĕne itken iman bĕrle aylar, yıllarnı safta ütkerdĕ. Beḫĕtlĕ qortılış köněn bekledĕ (ÖT, 87)."

"Türkiye hükûmeti tarafından Süyümbike İstanbul'a aldırıldı ve bir okula yerleştirildi. Sadece Feride cepheden ayrılmadı, hemşire olarak savaş alanında kaldı. İlk fırsatta Batum'a, Gence'ye, Bakü'ye Türk bayrağını asma; Türkistan'da, Kırım'da, İdil-Ural'da Altın Orda bayrağını dalgalandırma gününü bekleyip duruyordu. Bu tatlı güne hazırlanmak için askerler arasında fikirdaşlar ve arkadaşlar toplamaya devam etti. Her yeni günde o, bu ümidin bir gün daha yaklaştığına inanıp sakin sakin gündüzü geceye ekledi. Erişeceğine ettiği imanla aylar, yılları savaş cephesinde geçirdi. Mutlu kurtuluş gününü bekledi (ÖT, 87)."

İçinde bulunulan çok ağır şartlarda Türk Dünyası ile ilgili böyle büyük hayallerin kuruluyor olması aslında Ayaz İshakî'nin hayat boyu devam eden mücadelesini de anlamak açısından önemlidir. Çarlık Rusyası ve SSCB dönemlerinde kendi ülkesinde bu uğurda verdiği mücadele, Uzakdoğu'da yaşayan soydaşları için yaptığı çalışmalar, Avrupa'da aktif bir biçimde içinde yer aldığı Promethe teşkilatı, Türkiye'de yaşadığı sırada yaptığı çalışmalar bu düşünceye olan sağlam inancının göstergesi gibidir.

Emrindeki askerleri iyi tanıyan Miralay Demirali kimi zaman onların millî kimi zaman da dinî hassasiyetlerine dokunarak kurguladığı büyük planı, Türk soylu askerlerle birlikte Rus safından Türk safına geçme planını, gerçekleştirmeye çalışır. Bu plan, aynı zamanda sembolik anlamda bir öze dönüş mahiyetine sahiptir. Öyge Taba adlı romanda beş kez Türk Dünyası ifadesine yer verilmiştir.

4.5.1.3. Türkçü / Türk-Tatar Milliyetçisi

Mikroplanda Tatar milliyetçiliği, makroplanda ise bütün Türklerin birliğini amaçlayan Türkçü/Turancı bir içeriğe sahip olan bu eserde din mefhumundan da, imkânlar nispetinde, bu düşünceye destek sağlamak amacı ile yararlanılmaya çalışılmıştır.

Alay imamı ile görüşen ve onu da kendi düşüncesi doğrultusunda yönlendirmeyi planlayan Miralay Demirali, imam ile sohbetleri esnasında, Rus

ordusunun hedefinin hilafetin merkezi olan İstanbul olduğunu, kendilerinin de bu işe katılmaları gerektiğini belirtir ve imama din ve milliyet eksenli bir soru yöneltir:

"Měne min şunı, Mirḫeyder Batırgerey uġılı Timěrġali, üzěmně-üzěm törěk-tatar dip uylaġan, üzěmně-üzěm mösělman dip uylaġan Mirḫeyder, şunı ěşliymmě (ÖT, 69)?"

"Ben Mirhaydar Batırgiray oğlu Demirali, kendime Türk-Tatar dediğim, kendime Müslüman dediğim halde bunu yapayım mı (ÖT, 69)?"

İshakî'nin pragmatist yaklaşımı ve dinden de yeri geldikçe yararlanma anlayışı burada da açık şekilde görülmektedir.

4.5.1.4. Türk Birliği

Pragmatist bir dünya görüşü olan İshakî, Tatar halkını inkırazdan korumak ve onların bekasını temin etmek için faydalı olabileceğini düşündüğü her yolu kullanmaya, ondan istifade etmeye çalışmıştır. İshakî'nin Öyge Taba adlı romanı İdil-Urallı gençlerin ve onlarla birlikte Türk Dünyası'nın muhtelif bölgelerinden gelip Rus ordusunda görev yaparken tek müstakil Türk iline karşı savaşmak zorunda kalan Türk soylu askerlerin karşı tarafa, Türk tarafına, geçmesi şeklindeki roman kurgusu üzerinden Türklerin birliğini ele alıp anlatmaya çalışan bir eserdir. Dar kapsamlı bir bakış açısı ile İdil-Urallı Tatarların, Rusya'daki Türk soylu halkların, geniş kapsamlı bir bakış açısı ile ise Turan şeklinde ifade edilen Türk Dünyası'nın birlik ve beraberliği romanın okura sunduğu tez olarak dikkat çeker.

4.5.1.5. Ana Yurt (Ana Yort)

Romanda anlatılan olaylar Osmanlı İmparatorluğu devrinde geçmiş olsa bile eserde bunun yerine Türkiye şeklinde bir kullanım tercih edilir. Eserde yer alan İdil-Urallı, Kafkasyalı ve Türkistanlı tüm Türk soylu askerler için Türkiye ana yurt olarak tasvir edilir. Bu tercihin temelinde hem İshakî'nin Osmanlı'ya bakışı hem de Osmanlı'nın -sonraki süreçte de halefi Türkiye'nin- tek bağımsız Türk ili olmasının

etkisi büyüktür. Burada din eksenli değil, milliyet eksenli bir devlet, ulus devlet, anlayışına vurgu yapıldığı görülebilir.

"Měne taŋ attı. Tuwa torġan yaŋı könněŋ moŋ yaqtısı ana yortqa aşığa torġan törlě qabileden cıyılġan törěk balaların selamledě, yıraqta tügěl gěne běrniçe manaralı běr kěçkěne törěk şeherě küröndě (ÖT, 84)."

"İşte tan attı. Doğan yeni günün hüzünlü aydınlığı ana yurda kavuşmak için acele eden türlü kabilelerden toplanmış Türk balalarını selamladı, uzak olmayan bir mesafede birkaç minareli küçük bir Türk şehri göründü (ÖT, 84)."

Eserde her ne kadar etnosentrik bir anlayış hakim olsa da "cami", "minare" vb. gibi dinsel göstergeler aracılığı ile Türk şehrinin ilişkilendirilmiş olması Hristiyan Rus ve Müslüman Türk ayrımına yapılan bir gönderme olarak görülebilir.

4.5.1.6. İnkıraz (İnqıyraz)

İshakî'nin bütün hayatı boyunca üzerinde en çok durduğu konulardan biri inkıraz konusudur. Öyle ki, bu konuyu müstakilen ele alıp 1902-1903 yıllarında Orenburg ve Kazan'da yazdığı ve 1904 yılında Kazan'da yayımlanan İkě Yöz Yıldan Soŋ İnqıyraz (İki Yüzyıl Sonra İnkıraz) adlı fantastik kurmaca tarzı bir eseri de vardır. Öyge Taba adlı eserde de İstanbul merkezli son müstakil Türk ilinin karşıt güç konumundaki Rusların ve müttefiklerinin eline geçmesi, bu sefer Tatarlardan farklı olarak, Türk Dünyası'nın geneli için inkıraz sebebi olarak görülür. Roman kahramanının uyanışı ile birlikte bu kötü sonun önlenmesi için, roman gerçekliği içinde, çalışmalar yapılır.

4.5.1.7. Rusçuluk / Panislavizm

Ruslar tarafından Balkanlarda izlenen ve Slavların birliği düşüncesini savunan bu politika, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na yol açan gelişmelerin biri olma özelliği de taşır. Felsefî temelleri daha eski döneme gitmekle birlikte Panislavizm, genel olarak XIX. yüzyılda, özel olarak da bu yüzyılın ikinci yarısında etkili olan bir ideolojidir. 1870'lerden itibaren Avrupa siyasal çevrelerinde kullanılmaya başlanan

Panislavizmin ideolojisine göre bütün Slav ve Ortodoks halkların ortak bir tarihî mirası vardır. Panislavizm, Slav kökenli halkların, bu miras çerçevesinde ve Rusya'nın liderliğinde, federal ya da konfederal bir biçimde bir birlik kurması görüşünü savunur (Kurşun, 2013:27).

Rusların başat aktör konumunda olduğu Panislavizm düşüncesi, eserde işlenen Türkçülük ve Pantürkizm düşüncesine de dayanak teşkil ederek onun pozisyonunu tahkime yardım etmeye yarayan karşıt güç formu ile kullanılır. İshakî, "Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler" (Aktaran: Kanlıdere, 2019:242-245) başlıklı bir makalesinde Türk birliğinin önündeki engelleri Türk boylarının aralarındaki coğrafî uzaklık, kabile gururu ve hâkimiyeti, lehçe ve şive farkları ile siyasî ve iktisadî menfaatlerin varlığı şeklinde sıralayıp bunların bir an önce aşılması ve asgarî müşterekler bazında bile olsa bir birliğe ulaşılması amacı ile hareket eder.

4.5.1.8. Sosyalizm

Eserde, Ölmezoğlu ailesinin oğlu İbrahim vasıtası ile Sosyalizm konusuna da değinilir. Aslında İshakî'nin kendisi de bir dönem hızlı bir sosyalist olup Tatar sosyalistlerine de liderlik etmiştir. Ancak zamanla bu ideolojiden uzaklaşıp milliyetçi, Türkçü-Turancı bir anlayışa yönelmiştir.

Sosyalizm, sanayi devrimi ile birlikte başlayan sosyal eşitlik düşüncesine dayanır ve başlangıç dönemi primitif komünizm olarak adlandırılır. Üretim ve tüketimin ortaklığı söz konusudur. Toprağın işlenmeye başlaması ile feodalite ve feodalite ile birlikte derebeylik sistemi ortaya çıkar. Çalışan kölelerin ve onlara hükmeden bir sınıfın varlığı sanayileşmeye kadar süren bu dönemin belirgin özelliğidir. Sanayileşme sürecinde proleterya ortaya çıkmış ve bununla birlikte bir patron sınıfı da doğmuştur. Burjuvazi de feodaliteden sosyalizme geçiş aşamasında oluşmuştur. Sanayileşmenin değişen boyutları toplumda sınıf farklılıklarını körüklemiş, halkı ezen bir sınıf meydana gelmiştir. Proleterya üzerinde sendikal faaliyetlerin başlaması sonucu patronlara başkaldıran işçiler ile köylülerin birleşimi sonucu ortaya çıkan ayaklanma bir halk ihtilaline dönüşür. 1917 yılında Bolşevik İhtilali ile birlikte, ilk evresi komünizm olan, sosyalizm gerçekleşir. Yeni sistem ile

ilgili ilkeler Komünist Parti yöneticileri ve teorisyenler tarafından ortaya konulur (Üstten, 2013:53).

Ayaz İshakî, edebî hayatının bir dönemini de teşkil eden 1905-1911 yılları arasındaki Tanǧçılık devrinde, özellikle 1905 yılında vuku bulan ihtilal ortamında ve Tanǧ Yoldızı gazetesini çıkardıkları dönemde, sosyalizme meyletmiş, halkın kurtuluşu için bu düşüncenin yılmaz savunucularından biri olmuştur. 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali ise onu derinden sarsmış, ülkesinde insanca yaşama imkânını elinden alıp çareyi yurt dışına gitmekte bulmasına sebep olmuştur.

4.5.1.9. Proleter Sınıfı (Proleteriat) ve Burjuva (Burjuvazi)

Proleter sınıfı ile genel anlamda emekçi sınıf kastedilir. Bir dönem kendisi de proleter sınıfın hakları için mücadele eden İshakî daha sonraki süreçte Bolşevikler iktidara gelince yapılanları görüp yanlış yolda olduğunu fark eder ve fikrî planda bir değişim yaşar. Proletarya ve Rus proleter sınıfı ile ilgili dolaylı bilgi ve mesajlar, son derece renkli ve demokrat bir şekilde tasvir edilen Ölmezoğlu ailesinin üniversite öğrencisi oğlu İbrahim ve ailenin kızları vasıtası ile verilir.

"Zeynepnĕ İbrahim büldĕ:

–Urıs ömesĕ digen süz dörĕs tügĕl. Urısnıŋ proletariatı üzĕ de ömege yörey. Urısnıŋ burjuwa ömesĕne diyerge kirek idĕ,– didĕ.

Feride:

–Söyliysĕŋ yuqnı! Hemmesĕ – bĕr urıs, qaya anıŋ proletariatı! Ul ni ĕşlegen diy, bĕzge kilgende, bar da qara urıs!

İbrahim:

–Yuq, urıs bĕrle urıs arasında ayırma bar! Kapitalizm öçĕn yaŋa bazar kirek, ul şuŋarġa İranġa taşlana, Törkiyege qarşı suġış açа. Bu suġış ta burjuwa menfeġatĕ öçĕn ĕşlene, proletariat moŋar – ẖilaf!– didĕ (ÖT, 32)."

"Zeynep'in konuşmasını İbrahim böldü:

–Rus imecesi denilen doğru değil. Rus'un proleterya sınıfı da imeceye katılıyor. Rus'un burjuva imecesine demek gerek idi, dedi.

Feride:

–Boş konuşuyorsun! Hepsi aynı Rus, nerede onun proleter sınıfı! Ne yapmış ki onlar, bize karşı hepsi aynı kara Rus!

İbrahim:

–Hayır, Rus ile Rus arasında fark var! Kapitalizm için yeni pazar gerek, o bunun için İran'a saldırıyor, Türkiye'ye karşı savaş açıyor. Bu savaş da burjuva menfaati için yapılıyor, proleterya sınıfı buna karşı, dedi (ÖT, 32)."

Eserde bir yandan ideal bir Türk ailesindeki özgürlük ortamı göz önüne serilirken öbür yandan sistem eleştirisi yapılır bu diyaloglar vasıtası ile.

4.5.1.10. Kapitalizm

Kapitalizm, anamala dayalı bir üretim düzeni ve ekonomik bir teoridir (Üstten, 2013:54). Temeli, insanlığın uzun tarihî geçmişindeki sömürgeci anlayışa dayanan kapitalizm, üretim araçlarını ele geçirenlerin üretim araçlarından yoksun bırakılanlara egemenliği olan kölelik düzeniyle başlamış, feodal düzenden geçerek son ve en büyük aşaması olan kapitalizme/anamalcılığa dönüşmüştür. XVII. yüzyılın sonlarına doğru oluşan bu düzen, anamalı elinde tutan bir azınlık ile bu azınlığa emeğini satmak zorunda bırakılan bir çoğunluğun gerçekleştirdikleri bir üretim düzenine dayanır (Hançerlioğlu, 1985a:61). Bir ekonomik teori olan kapitalizmde arz ve talebe göre hizmet fiyatlarının belirlendiği piyasa ekonomisi geçerlidir (Üstten, 2013:54).

Eserde Batılı ülkelerin, bilhassa Almanya'nın, pazar ihtiyacı dolayısı ile kapitalizm kavramı üzerinde de durulur, sosyalizme olduğu kadar kapitalizme de yer verilir. Eserde hem sosyalizm hem de kapitalizm eleştirilir. Sosyalizm ile ilgili eleştiriler sosyalist bir gencin ablaları tarafından yapılırken kapitalist düzen daha dolaylı bir şekilde İngiliz subayı ve Yahudi tüccarları ya da Rus ordusundaki rüşvetçi yetkililer gibi olumsuz örnekler üzerinden yapılır.

4.5.1.11. Sosyal Demokrat (Sotsial-demokrat)

Sosyal demokrasi yanlısı olan kimse (Akalın vd., 2011:2144) anlamına gelen sosyal demokrat ifadesi metinde bir kez zikredilir. Tiflis'teki Ölmezoğlu ailesinin evinde misafir olan Miralay Demirali, sohbet esnasında ailenin kızları Feride ve Zeynep'in milliyetçi, oğulları İbrahim'in ise sosyal demokrat olduğunu öğrenir.

"Arıslan běraz çırayını sıttı. Esmabike polkovnikka qarap:
–Měne hiç tınışa almıylar, běrsě milletçě, běrsě sotsial-demokrat (ÖT, 32)!"
"Arslan Bey'in çehresi biraz bozuldu. Esma Hanım miralaya bakıp:
–Hiç anlaşamıyorlar, biri milliyetçi, biri sosyal demokrat (ÖT, 32)!"

Milliyetçi duyguların baskın olduğu bir tezli roman olan Öyge Taba, bir anlamda yazarın kendi siyasî geçmişinden, sola meyyal olduğu ama sonra vazgeçip milliyetçi düşünceyi benimsediği kişisel tarihinden, de izler taşıması yönü ile önemlidir. Eserde son derece demokrat, ideal bir Türk ailesi portresi çizilmesi ve bu aile içinde her türlü fikrin özgürce barınabildiğinin görülmesi hem Türk kimliğine ve kültürüne yönelik olumlu bakışı hem de roman düzleminde fikirlerin mukayesesi ile romanın tezine destek sağlama düşüncesi ile ilgilidir.

4.5.1.12. İnkılap (İnqıylab)

Romanda inkılap terimi, Rusya'nın o dönemki mutlakiyetçi yönetimi, Çarlık idaresi karşıtı yapılanma ve hareketler ile ilgili olarak ve yalnızca bir kez kullanılır.

"Bolar çirkesler iken, běr uğılı tuzemnıy ġaskerge yazılam dip dertleněp yörěy iken. Şunıŋ öçěn atlar alıp, iyerler ḫezěrlep qorallar cıyıp mataşa iken. Měne şunı elle kěmner kürsetkenner de, inqıylabqa ḫezěrlene dip tewqıyf itkenner. Yanında bik küp qoral tapqanġa, iměş, ġaskeriy meḫkemege bireler, diy. Şunıŋ öçěn anasınıŋ qotı oçqan, şuŋarġa yerdem sorıy (ÖT, 39)."

"Bunlar Çerkez imişler, bir oğlu yerel askeriyeye yazılıyorum diyerek dertlenip yürüyormuş. Bunun için atlar ve eyerler hazırlayıp silah toparlamaya çalışıyormuş. İşte bunu birileri göstermişler de inkılap yapmaya hazırlanıyor diye tutuklamışlar.

Güya yanında birçok silah bulunduğu için askerî mahkemeye vereceklermiş. Bu yüzden anasının ödü patlamış, onun için yardım istiyor (ÖT, 39).”

4.5.1.13. Emperyalizm

Emperyalizm, anamalcılığın tekelcilik aşamasıdır. Eski sözlüklerde *bir devletin genişleme ve öteki devletlere egemen olma isteği* biçiminde tanımlanan emperyalizm terimi ilk olarak 1880’lerde İngilizce olarak *imparatorluk rejimi yandaşlarının öğretisi* anlamında kullanılmıştır. Sözcük olarak ise imparatorluk anlamına gelen *Lat. imperium* teriminden türemiştir (Hançerlioğlu, 1985b:49).

Emperyalizm, eserde müstakil bir sözcük olarak yer almaz. Ancak, eserin genelinde yurt savunması yapan ve ölüm kalım mücadelesi veren bir taraf ile onların yurdunu işgal etmek isteyen bir öteki taraf mevcuttur. Öyge Taba romanında verilen mesaj, emperyalist Rusya ve müttefiklerinin kötü, onlara karşı direnen Türklerin ise iyi olduğu şeklindedir.

Romanın başkahramanı Miralay Demirali emperyalist bir güç olan Rusya’nın ordusunda görev yapmaktadır ama gördüğü ve yaşadığı bazı şeyler onun karşı taraftaki Türklerle aynı safta olması gerektiğini fark etmesini sağlar. Öze dönüş veya kendi asıl kimliğini bulma diye tarif edilebilecek olan bu durum sadece millî bir aidiyeti fark edişten ibaret değildir. Miralay Demirali bu sayede haksız ve yanlış olan saftan haklı ve doğru olan safa doğru bir geçiş yapar ve bu geçiş onun hayatına mal olur ama yine de mutlu bir sondur bu.

4.5.2. Romanda Adı Geçen Siyasî Teşekküller

4.5.2.1. Duma

Duma, Rus parlamentosunun alt kanadıdır (https://sozluk.gov.tr, 24.04.2020). Rus Çarlığı ile Japonya arasında vuku bulan ve 1905 yılında Japonya’nın zaferi ile sonuçlanan savaşın ardından ABD devlet başkanının aracılığı ile Portsmouth şehrinde Rusya ile Japonya arasında müzakerelere başlanmış ve 23 Ağustos 1905

tarihinde bir barış anlaşması imzalanmıştır (Kurat, 2014:390). Rus Çarlığı bu savaştan sonra nispî bir özgürlük havasına bürünmüş, Rus çarının yetkileri sembolik de olsa azaltılmıştır. 24 Aralık 1905 tarihinde bir seçim kanunu neşredilmiş ve Duma'ya girecek azaların sayısı belirlenmiştir. 524 mebusun yer aldığı I. Duma 10 Mayıs 1906 tarihinde Petersburg'daki Taurida Sarayı'nda açılmış, Çar tarafından bir anlamda göstermelik olarak açılan Duma on hafta sonra kapatılmıştır. Rusya'nın kendine has bir parlamento sistemi, Parlement a la Russe, olsun isteyen Rus Çarı, Duma'yı tamamen kaldırmak yerine daha yumuşak bir meclis oluşturmak niyeti ile hareket etmiştir. II. Duma (Şubat-Haziran 1907) için yapılan seçimlerde liberal demokrat Kadet fırkası yarı yarıya oy kaybetmiş ve ancak 98 mebus çıkarabilmişlerdir. Oktyabristler (Muhafazakârlar) ise 80 civarı mebus çıkarmıştır. Menşevikler ile Bolşevikler birlikte 65 mebus çıkarabilmiş, ilk Duma seçimlerine katılmayan Lenin'in partisi yine azınlıkta kalmıştır. İş Grubu (Trudoviki) ve Es-Er'ler 157 kişi olmuşlardır. II. Duma'ya 34 Müslüman mebus seçilmiş olup bunların 15'i Kazan Türklerindendir. Müslüman mebuslardan 29 kişi bir Müslüman fraksiyonu teşkil etmiş, kalanları ise Müslümanların Hizmet Taifesi adı ile sosyalistlere yakın bir grup kurmuşlardır. Müslüman fraksiyonu ise liberal demokrat Kadet fırkası ile işbirliği yapmıştır. II. Duma faaliyete başladıktan kısa süre sonra Sosyal Demokratların kararları hükûmet tarafından anlaşılınca Başbakan Stolıpin tarafından 55 mebusun dokunulmazlığının kaldırılması istenmiş, teknik meseleler üzerinden araştırmalar yapılması gerektiği şeklindeki itirazlar üzerine 16 Haziran 1907 tarihinde II. Duma da dağıtılmıştır. 1905 İhtlilali ile başlayan nispî hürriyet ortamı ve Duma tecrübelerini içine alan iki yıllık süreç Rusya Müslümanları arasında güçlü bir millî ve medenî cereyanın doğmasına zemin hazırlamıştır (Kurat, 2014:410-415). Bu kısmî özgürlük ortamı Rusya Türkleri için büyük umutlara kapı aralamış, Tatarlar da kendi kaderlerini tayin hakkını kullanabilmek için bu dönemde daha yoğun çalışmalar yapmaya başlamışlardır.

Eserde iki kez Duma bahsi geçer. Her ikisi de Tiflis'teki Rus generali tarafından ve içeriği olumsuz şekildedir.

"Duma bĕrtuqtamıy butıy, bĕlĕpmĕ, tügĕlmĕ – kĕm bĕlsĕn (ÖT, 24)?"

"Duma durmaksızın her işe karışıyor, bilerek mi, değil mi, kim bilsin (ÖT, 24)?"

"Duması, gezitelerĕ – barı da bĕzge doşman, barı da memli (ÖT, 28)!"
"Duması, gazeteleri, hepsi de bize düşman, hepsi de beceriksiz (ÖT, 28)!"

4.5.2.2. Türkiye Hükûmeti (Törkiye Ḫökümetĕ)

Ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartlar sebebiyle 23 Ocak 1913 tarihinde Enver Bey'in öncüsü olduğu Babıâlî baskını gerçekleşmiş ve hükûmet düşmüş, Balkan Savaşı ile ilgili devam eden barış görüşmeleri de son bulmuştur (Kurşun vd., 2013:170). Mehmed Kâmil Paşa hükûmeti düştükten sonra yerine 23.01.1913-11.06.1913 tarihleri arasında görev yapacak olan Mahmud Şevket Paşa hükûmeti kurulmuş, ancak Mahmud Şevket Paşa 11.06.1913 tarihinde bir suikast sonucu öldürülmüştür (Türkmen, 2003:385). Mahmud Şevket Paşa öldürülünce Said Halim Paşa'ya vezirlik rütbesi verilerek sadâret kaymakamlığına, ertesi gün de sadrazamlık makamına getirilmiş, Hariciye nâzırlığını da üzerine alıp 17.06.1913 tarihinde hükûmeti kurmuş, Edirne'nin Bulgarlardan geri alınması ve Adalar meselesi konularında büyük çaba sarf etmiştir. 1913 ve 1916 yıllarında İttihat ve Terakki'nin başkanlığına seçilmiş olsa da Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile araları açılmış, bu sebeple 03.02.1917 tarihinde sadâret makamından ayrılmıştır (Bostan, 2008:557-558).

Romanda bahsedilen olayların Sarıkamış Muharebesi (22 Aralık 1914 - 04 Ocak 1915) ve sonrasında geçtiği düşünülürse, bahsedilen Türkiye hükûmetinin Said Halim Paşa hükûmeti olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ayaz İshakî'nin II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'a geldiği ve İstanbul'da bulunduğu süre zarfında İttihatçıların ilgisine mazhar olduğu bilinmektedir. Türkçü/Turancı düşüncelerinin yanında İttihatçılar ile ilişkilerinin de Türk hükûmeti ile ilgili olumlu düşüncelerine etki etmiş olma ihtimalinden söz edilebilir.

Eserde Türkiye hükûmetinden Miralay Demirali'nin kızı Süyümbike dolayısı ile ve olumlu şekilde bahsedilir.

“Törkiye ḫökümetĕ tarafınnan Söyĕmbike İstanbulġa aldırıldı we bĕr mektepke yirleştĕrĕldĕ (ÖT, 86).”

“Türkiye hükûmeti tarafından Süyümbike İstanbul’a aldırıldı ve bir okula yerleştirildi (ÖT, 86).”

4.5.2.3. Cumhuriyet (Cömhüriyet)

Milletin, egemenliği kendi elinde tuttuğu ve bunu belirli süreler için seçtiği milletvekilleri aracılığıyla kullandığı yönetim biçimi (http://sozluk.gov.tr, 24.04.2020) olarak tanımlanan cumhuriyet terimi Rusya’daki iç karışıklıklar ve Çarlık karşıtı kimseler ile ilgili olarak eserde iki farklı yerde geçer.

Tiflis’e giden Miralay Demirali oradaki karargâhta görevli general ile görüşmesi esnasında general -anlaşılmaz bir biçimde ve muhtemelen yazarın kahramanı geleceğe hazırlama planı ile ilgili olarak- ona ülkenin içinde bulunduğu durum ile ilgili bazı bilgiler verir. Çarlığın yerine yeni bir rejim, cumhuriyet kurulması da söz konusudur ve bu husus Rusların müttefiki olan İngilizler ile Fransızlar tarafından planlanan bir iş gibi anlatılır generalin ağzından.

“Duması, gezitelerĕ – barı da bĕzge doşman, barı da memli! İşĕttĕŋmĕ elĕ, mĕne ḫezĕr bĕr frantsuz, bĕr ingliz polkovniġı kildĕler. Mondaġı ḫel bĕrle tanışalar, diy. Min kürsetĕr idĕm (ÖT, 27) alarġa frontnı. Barısı da mason, barısı da casus, bĕzde cömhüriyet yasarġa yörĕyler. İşĕttĕŋĕzmĕ? Almannar bĕzneŋ bĕrle solıḫ yasarġa tĕliyler: İstanbul sĕzge, Franse şimalĕ bĕzge, diyler (ÖT, 28).”

“Duma’sı, gazeteleri, hepsi de bize düşman, hepsi de beceriksiz! İşittin mi bilmem, buraya şimdi bir Fransız, bir İngiliz miralayı geldi. Buradaki durumu öğreneceklermiş. Ben gösterir idim (ÖT, 27) onlara cepheyi. Hepsi de mason, hepsi de casus, bizde cumhuriyet kurmak için çalışıyorlar. İşittiniz mi? Almanlar bizimle barış yapmak istiyorlar, İstanbul size, Fransa’nın kuzeyi bize, diyorlar (ÖT, 28).”

Tiflis’teki generalin eşinin ağzından dönemin Rus toplumunun üst kesiminin cumhuriyete yönelik olumsuz bakış açısı da esere konu edilir.

“Grafinya tawışlanġannı kürĕp: ‘Ni tawışlanasız, bĕzge solıḫ kirek, solıḫ! Solıḫ yasaw ḫaqında söyleşĕŋĕz!.. Suġışqa bĕz ḫezĕr bötĕn ḫatınnar, imperatritsadan başlap awıl ḫatınnarı, kĕrçĕ ḫatınġa qader ḫilaf! Solıḫ, yuġıyse, Rusiye ḫarap bulaçaq… İnqıylab… Fĕtne… Cömhüriyet…’– didĕ (ÖT, 50).”

“Kontes seslerin yükseldiğini fark edip, niye gürültü yapıyorsunuz, bize barış gerek, barış! Barış yapmak hususunda konuşunuz! Biz şimdi bütün kadınlar, imparatoriçeden başlayarak köy kadınlarına, temizlikçi kadına kadar hepimiz savaşa karşıyız! Barış, yoksa Rusya harap olacak. İnkılap… Fitne… Cumhuriyet…’ dedi (ÖT, 50).”

4.5.2.4. Çarlık

Rus Çarlığı, Öyge Taba adlı eserde Rusiye (Rusya) şeklinde geçer. Rus idarecileri ile birlikte “imperator (imparator), imperatritsa (imparatoriçe), tsaritsa (çariçe)” gibi ifadeler de Rusya ile ilgili olarak zikredilir.

Rus devletinin temelini 9-12. yüzyıllar arasında yaşayan Kiev Rus Devleti teşkil eder. 13. yy.da ise tarih sahnesine Moskova Knezliği çıkmış, 16. yy.a doğru etrafındaki diğer Rus knezliklerini toplamış ve Rossiya (Rusya) olarak anılmaya başlanmıştır. 16. yy. ortalarında doğu ve güney yönlerine doğru yayılan Rusya 19. yy.da yayılma sürecini tamamlayıp büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür (Topsakal vd., 2015:27). IV. İvan çar olarak 1547’de tahta çıkmış, sonraki süreçte ise 1671 yılına kadar birçok çar tahta çıkmıştır. 1696 yılında çar olarak tahta çıkan I. Petro ise 1721 yılında imparator olmuştur. Rus Çarlığı, II. Nikola (1894-1917)’nın tahtta buunduğu 1917 yılında gerçekleştirilen Bolşevik İhtilali’ne kadar varlığını devam ettirmiş (Kurat, 2014:493-496), bu tarihten sonra ise Rusya Devleti yeni ideoloji doğrultusunda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adını almış, ancak bir Rus devleti olma özelliğini korumaya devam etmiştir.

4.5.2.5. Genç Türkler (Kenc Törĕkler)

Genç Türkler (Young Turks) ifadesinin kullanımı 1828 yılına kadar gider. Tarihî süreç içinde yerli ve yabancı kişi ya da kaynaklar farklı kullanımlarından

bahseder. Jön Türk kavramı farklı gruplara atıf yapmak için kullanılmış olsa da bunların en önemlisi 1878 yılında Osmanlı Meclis-i Meb'ûsanı'nın kapatılması sonrası II. Abdülhamid rejimine muhalif olan kişiler ve onlar tarafından kurulan örgütler ve yayımlanan mecmualar ile ilgilidir. Jön Türklük 1889 yılından itibaren özellikle İstanbul'da yükseköğrenim öğrencilerinin muhalefet hareketi haline gelmiş, 1894'te ise bürokrat, subay ve ulemâ sınıfından da katılımlarla yaygınlık kazanmış, 1895 yılı sonrası daha da güçlenmiştir. Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti de bu hareketin motoru haline gelmiştir. 1896 yılındaki başarısız darbe girişimi sonrası birçok bürokratın tutuklanmasının ardından Jön Türklük yeniden bir öğrenci hareketi hüviyetine bürünüp zaman içinde zayıflamıştır. 1908 Jön Türk İhtilali, 1907'de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni de içine alan Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti tarafından yapılmış olup diğer Jön Türklerin bu harekete bir katkısı olmamıştır. Jön Türklerin tamamını kapsayan bir ideoloji olmasa da onların ortak noktası olarak II. Abdülhamid'e ve rejimine karşı olmak ve bu rejimin yerine meşrutî bir rejim kurma çabası olarak kabul edilebilir. Jön Türklerin çekirdek kadrosu pozitivizm ve biyolojik materyalizmden güçlü bir biçimde etkilenmişlerdir. 1905 öncesi dönemde siyasî bir amaçtan ziyade dinin yerine bilimi hâkim kılma çabaları da bu etkilenmişlik ile ilgilidir. Jön Türklerin önde gelen kişileri olarak Abdullah Cevdet, Abdurrahman Bedirhan, Ahmed Rızâ, Ahmed Fazlı (Tung), Ahmed Ferid (Tek), Ahmed Kemal (Akünal), Ahmed Lutfullah, Ahmed Niyazi, Ahmed Sâib, Ali Fahri, Ali Fehmi, Ali Haydar Midhat, Ali Şefkatî, Bahâeddin Şâkir, Derviş Hima (Maksud Ibrahim Naxhi Spahiu), Edhem Ruhi (Balkan), Emîr Şekîb Arslan, Halil Ganem, Hüseyin Tosun, Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Hüseyinzâde Ali (Turan), İbrâhim Temo, İshak Sükûtî, İsmail Canbolat, İsmâil Enver Bey (Paşa), İsmâil Kemal, Kırımîzâde Ali Rızâ, Mahmud Celâleddin Paşa (Damad), Mâhir Said (Pekmen), Manyasîzâde Refik, Mehmed Ali Halim Paşa, Mehmed Reşid Şahingiray, Mehmed Sabahaddin, Mehmed Talat Bey (Paşa), Midhat Şükrü (Bleda), Mizancı Mehmed Murad, Mustafa Râgıb, Mustafa Rahmi (Arslan), Dr. Nâzım, Nuri Ahmed, Ömer Nâci, Said Halim Paşa, Sâlih Cemal, Sâmipaşazâde Sezâi, Selim Fâris, Silistreli Hacı İbrâhim Paşazâde Hamdi, Tarsusîzâde (Müftüzâde) Münif, Tunalı Hilmi ve Yusuf Akçura'nın isimlerini saymak mümkündür (Hanioğlu, 2001:584-587).

Öyge Taba adlı romanda Genç Türkler ile ilgili sadece bir cümle yer alır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde idareyi ele alan Genç Türklerin Alman hayranlığı ve Almanya ile yakın oluşları bir Fransız subayının ağzından dile getirilir ve kendileri ile müttefiklerinin Türk düşmanı olmadıkları, sadece Genç Türklerin Almanofil siyasetlerine karşı oldukları ifade edilir.

"–Bělesěz, kulanil, almannar, bötěn dön'yadağı şulqader meşeqat' běrle meydanġa kilgen medeniyetně bětěrěr öçěn bötěn köçlerě běrle tırışalar. Töreklerně de üz taraflarına awdardılar… Bötěn mösělman dön'yası bu mes'elede töreklerge ḫilaf. Hindstan mösělmannarı elle niqader küŋěllě ġasker birděler. Bězneŋ Cezair, Tunis, Fes elle niqader küŋěllě ġasker çıġardı. Çenaq qal'ġada, Ġıyraqta, Makedoniyede töreklerge qarşı Hind we Afrika mösělmannarı suġışıp yata. Bu yaqta Rusiye mösělmannarı suġışa. Bu kürsete ki, kenc töreklerneŋ germano-fillıq seyesetlerě tuġrı tügěl. Běz töreklerneŋ doşmanı tügěl, běz ḫezěrgě ḫökümetneŋ doşmanı. Bu mösělman dön'yası öçěn zararlı dip uylıybız (ÖT, 47)."

"–Biliyorsunuz Miralay, Almanlar bütün dünyada şu kadar meşakkatle meydana gelen medeniyeti bitirmek için bütün güçleri ile çalışıyorlar. Türkleri de kendi taraflarına çektiler. Bütün Müslüman Dünyası bu meselede Türklere muhalif. Hindistan Müslümanları çok sayıda gönüllü asker verdiler. Bizim Cezayir, Tunus, Fas illeri çok sayıda gönüllü asker çıkardı. Çanakkale'de, Irak'ta, Makedonya'da Türklere karşı Hint ve Afrika Müslümanları savaşıyor. Bu tarafta Rusya Müslümanları savaşıyor. Bu gösteriyor ki Genç Türklerin 'Almanofil' siyasetleri doğru değil. Biz Türklerin düşmanı değiliz, biz mevcut hükûmetin düşmanıyız. Bu, Müslüman dünyası için zararlıdır diye düşünüyoruz (ÖT, 47)."

4.5.3. Romanda Yer Alan Siyasî Semboller

4.5.3.1. Türk Bayrağı

Her milletin bağımsızlık ile ilgili en önemli sembollerinden biri bayraktır. Türkçede bayrak için en sık kullanılan karşılık "tuğ" sözcüğüdür. Eski Türklerin inançları göz önüne alındığı zaman bayrağın içinde bir hayvan veya önemli bir ata ile ilgili özel bir güç olduğu şeklindeki inanca rastlanır. Tüm bunlar bayrağın bir külte

sahip olması gerektiğini gösterir (Roux, 2012:51). Bu sözcüğe Kâşgarlı Mahmud'un eserinde "tūg (tuğ, alem)" (Kâşgarlı Mahmûd, 2005:588; Kâşgarlı Mahmud, 2018a: 127; Kâşgarlı Mahmud, 2018b:649), Codex Cumanicus'ta ise "tov (tuğ, alem, nişan)" (Argunşah ve Güner, 2015:580) şeklinde rastlanır. Öyge Taba adlı eserde de dikkat çeken en önemli sembollerden biri bayraktır. Karşıtlıklar üzerine kurulu olan romanda Rus bayrağı kötüyü, Türk bayrağı ise iyiyi temsil eder.

Romanda millî bayrak, Kafkasya'ya dikilecek Türk bayrağı gibi okura yön verme amacı taşıyan ifadeler de yer alır. Ayrıca, Miralay Demirali ve maiyetindeki askerler Türk tarafına geçtikleri zaman Türk askerlerinin karşısında duran miralayın yanına gelen Feride, ne şekilde ve nereye sakladığı tam belli olmayan bir Türk bayrağını çıkarıp kaldırır ve "Yaşasın Türkiye!" diye bağırır. Türk bayrağının Türklerin siyasî istiklalinin sembolü olmasının yanında Türkî halklar arasındaki manevî birleştiricilik yönüne de böylece dikkat çekilmiş olur.

4.5.3.2. Rus Bayrağı

Romanda yer alan önemli siyasî sembollerden biri Rus bayrağıdır. Çarlık dönemindeki Rus bayrağı bugünkü bayrak gibi beyaz, mavi ve kırmızı renkli olup bayrağın ortasında çift başlı bir kartal resmi vardır. Akdes Nimet Kurat (2014:154-156), III. İvan (1440-1505)'ın Rusya'nın Bizans ile ilişkisini ve Bizans'ın varisi olduğunu göstermek gayesi ile Bizans'ın arması olan "çift başlı kartal"ı Rusya'nın arması olarak kabul ettiğini belirtir. Bayrağın yanı sıra Rusya'nın devlet arması da çift başlı kartala sahiptir.

Öyge Taba adlı romanda Rus bayrağındaki çift başlı kartal göstergesi yayılmacı Rus siyasetini sembolize eder mahiyettedir. Bilindiği üzere Rusya'nın yayılmacılığı en çok Türk Dünyası coğrafyası aleyhine olmuştur. Bu durum da romanda muhtelif şekillerde ifade edilir.

4.5.3.3. Haç (Salib, Terĕ)

Hristiyanlığın sembolü sayılan ve birbirini dikey olarak kesen iki çizgiden oluşan biçim, istavroz, put, salip (http:/sozluk.gov.tr, 25.04.2020) şeklinde tanımlansa da Ortodoks Rusların haçında uzun bir dikey çizgi ve iki tane de yatay çizgi vardır. Aslında Hıristiyanlık ile ilgili bir sembol olan salip (haç), Rus devlet geleneğinde ve yayılmacı Rus siyasetinde en kullanışlı araçlardan biri haline gelmiş ve tarihî süreç içinde siyasî emeller için sonuna kadar kullanılmıştır.

Ortodoks Rusların emperyalist düşünceleri için buldukları ideal motivasyon aracı dinî inançlarıdır. Devrin şartları gereği Osmanlı için İslam ve hilal ne ifade ediyor idi ise Ruslar için de Ortodoksluk ve salip aynı şeyi ifade eder. İstanbul'u kendileri için büyük hedef olarak gören Rusların Ayasofya'nın kubbesine yeniden dikecekleri salip onların kızıl elmasının final sahnesi olarak kurgulanır. Ancak bu kurgu sadece romana has olmayıp Rus emperyalizminin de manevî temelini teşkil eder bir mahiyete sahiptir.

4.5.4. Siyasî Terim ve Unvanlar

Tezli bir roman olan Öyge Taba'da farklı amaçlar doğrultusunda pek çok siyasî terime yer verilir. Kimi zaman durum tespiti amacı taşıyan bu terimler kimi zaman da yazarın okura vermek istediği mesajın gücünü arttırmak amacı ile bilinçli bir biçimde sertleştirilir.

Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Tatarlar ve diğer Türkî halklar ile ilgili olarak sık sık kullanılan "millet" ve milletini seven, onun için mücadele eden kişileri ifade etmek maksadı ile kullanılan "milliyetçi (milletçĕ)" terimleri dikkat çekicidir. Tatarlar ve diğer esir Türkî halklar ile ilgili olarak sık sık dile getirilen bir terim de "istiklal (istik'lyal)" terimidir. Kurmaca bir eser olan bu romanda yer alan istiklal terimi aynı zamanda İshakî ve devirdaşları için yüzlerce yıldır peşinde koşulan bir büyük idealin de adıdır. Ancak, tek müstakil Türk ili olan Türkiye dışındaki Türkî halkların tamamı "bende/kul (qol)" olarak Rusya, Çin, İran vb. gibi ülkelerin hâkimiyeti altında yaşamakta ve çok hızlı bir biçimde Türklükten uzaklaş(tırıl)ıp

asimilasyona tabi tutulmaktadırlar. Romanın okura vermek istediği mesajlardan biri de inkıraza doğru giden bu süreci tersine çevirmek için mücadele edilmesi, Türklük şuuru etrafında birleşilip istiklal yolunda mücadele edilmesi gerektiğidir.

Cephe ve cephe gerisindeki olayları konu alan bir roman olan Öyge Taba'da askerlik ile ilgili olduğu kadar olmasa bile pek çok siyasî unvana da yer verilir. Eserde, Rus Çarlığı'nın son çariçesi olan Aleksandra Fyodorovna ile ilişkili olarak dolaylı bir şekilde "imparatoriçe (imperatritsa)" unvanına; Bizans, Rus ve Osmanlı İmparatorluğu gibi imparatorluklardan bahsedilen yerlerde de onların idarecisi olan "imparator (imperator)" unvanına yer verilir. Tiflis'teki Rus karargâhının yetkilisi olan general, cephe gerisinde vuku bulan olayları Miralay Demirali ile konuşurken oradaki "cumhuriyet (cömhüriyet)" yanlılarını ve çarlık karşıtı kişilerin cümlesini "mason" olmakla suçlar. Bölgenin genel sorumlusu ile ilgili olarak "vali-i umumi (ḫökümet urınbasarı)" teriminin kullanıldığı da görülür.

4.5.5. Romanda Yer Alan Siyasî Sloganlar

Romanın içinde en dikkat çekici slogan, İshakî'nin hayat felsefesi ile ilişkili olan *"Beyrem qorbansız bulmıy, qorban beyremsěz bulmıy (ÖT, 6, 57). / (Bayram kurbansız, kurban bayramsız olmaz.)"* şeklindeki ifadesidir. Bir molla ailesinde doğup büyüyen, uzun süre medresede öğrenim gören ve İslamî terminolojiyi gayet iyi bilen İshakî, kurban ve bayram terimlerini mecaz anlamda kullanır, bağımsızlığı bayram, bu bağımsızlık yolunda vuku bulacak ölümleri ise kurban terimi ile karşılama yoluna gider. Bu slogan, İshakî'nin siyasî mücadelesinin de özeti gibidir.

Romanda üç kez yinelenen "Yeşesěn Törkiye! (Yaşasın Türkiye!)" sloganı da dikkat çekicidi. Türk tarafına geçen Tatar askerlerinin başındaki Demirali, Türk askerlerinin bulunduğu yere gelir, beyaz bayrak çıkarır ve onlara kendilerini tanıtır. Tam bu esnada Feride devreye girer.

"Feride elle qay běr yiřěne yeşěřělěp quyılğan qızıl yirlěkte törěk bayrağı qaldırdı. 'Yeşesěn Törkiye!'– dip qıçqırıp ciberdě hem ġasker qıçqırıp cawap birdě.

Törĕk bülĕgĕnĕŋ tubı tuqtadı. Doşman ġaskerĕ dip uylap qarşı çıqqan törĕk sevariyĕ ni ĕşlerge bĕlmeyĕnçe aptırap qaldı (ÖT, 84)."

"Feride, neresine saklayıp koymuş idi ise, kızıl zeminli Türk bayrağını kaldırdı. 'Yaşasın Türkiye!' diye bağırdı ve askerler de bağırarak cevap verdi. Türk bölüğünün top sesi kesildi. Düşman askeri diye düşünüp karşı gelen Türk süvarisi ne yapacağını bilemeyip şaşırıp kaldı (ÖT, 84)."

Feride'nin bu hareketi askerî ortamda bile kadın-erkek eşitliği ve birlikteliği yönü ile önem arz eder. Ayrıca, bir Tatar/Türk kadını olarak içinde bulunduğu en ağır koşullar altında bile ideallerine bağlı, o ideallerin sembolü olan bayrağına sadık bir kahraman olması Feride'yi daha da sıra dışı kılar.

Türkiye tarafına geçen askerler de "Yeşesĕn Törkiye! (Yaşasın Türkiye!)" sloganı atarlar. Onların sokaklardaki yürüyüşü zorlu bir kavuşmanın resmi gibidir. Türk askerinin yaşadığı şaşkınlığı paylaşan halk da Rus kıyafetli, Türk bayraklı ve Türk dilli bu askerleri başta tuhaf karşılasa bile durumu hemen kavrar ve onları bağrına basar. Rus denizinde boğulmaktan, Rus bayrağı altında Türk kardeşlerine karşı savaşmaktan kaçıp öz kardeşlerinin safına geçen Tatarlar ile Türklerin, asırlar önce ata yurtlarından ayrılarak biri kuzeybatıya doğru göç edip İdil-Ural'ı, diğeri ise güneybatıya doğru göç edip Anadolu'yu kendilerine yurt edinen Kıpçaklar ile Oğuzların küçük çaplı ve sembolik kavuşması gibidir bu. "Yaşasın Türkiye!" sloganı ise, ortak kurtuluş ümidinin ve Türklüğün son kalesinin bağımsızlığına -esaretin ne demek olduğunu 1552'den beri bilfiil yaşayarak bilen Tatarlar tarafından- özel bir vurgu yapmak içindir.

4.6. ROMANDA YER ALAN ASKERÎ HUSUSLAR

4.6.1. Savaşlar

4.6.1.1. Rus-Japon Savaşı (Rus-Yapon Suğışı)

Rusya, 1891 yılında inşa etmeye başladığı Transsibirya demiryolu ile Uzakdoğu sahasında daha çok nüfuz elde etmek istemiştir. Japonya, 1894-1895 harbinde Çin'i yenmiş, böylece Çin kendi egemenliği altındaki Kore, Laodun

yarımadası ve Port-Artur limanını bırakmak zorunda kalmıştır. Ancak Rusya bölgede başka planlar yapmış, Almanya ve Fransa ile anlaşarak Japonya'nın Port-Artur ve Kore'yi elde etmesini engellemiştir. 1898 yılında Laodun (Laoyon) yarımadası ile Port-Artur'u geçici olarak işgal etmiş ve Rusya böylece Çin denizine ayak basmıştır. Çin'in muhtelif limanları Batılı ülkelerce işgal edilmiş, ülke ağır şartlar altında Batılı ülkelerle anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Bu durumdan yararlanan Rusya da Mançurya, Laodun yarımadası ve Port-Artur'u himayesine almıştır. Japonya ise Rus ilerleyişini durdurmak için 1902 yılında İngiltere ile ittifak kurmuş, Kore'ye karşı Rusların harekete geçme hazırlıklarını görünce 1904 yılında Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Port-Artur'daki Rus donanmasını hırpalayan Japonlar Kore'ye asker çıkarmışlar ve Mançurya'ya da girmişlerdir. 17-21 Ağustos 1904 tarihlerinde Laoyon civarında cereyan eden meydan muharebesini Japonlar kazanmış, Ruslar ise kuzeye doğru çekilmek zorunda kalmışlardır. Ekim ayında Şahe civarındaki ve Mukden'deki savaşta Japonlar tekrar tekrar Rusları yenmişler, on bir aylık kuşatmadan sonra 3 Ocak 1905 tarihinde Port-Artur kalesi düşmüş, otuz bin Rus askeri ve çok miktarda ganimet Japonların eline geçmiştir. Rusların Baltık donanmaları da 27 Mayıs 1905 tarihinde Japon amirali Togo tarafından Tsuşima civarında imha edilmiş ve Ruslar tamamen mağlup olmuşlardır. ABD devlet başkanının aracılığı ile iki ülke arasında 23 Ağustos 1905 tarihinde bir barış anlaşması yapılmıştır. Anlaşmaya göre Rusya 1875 yılında işgal ettiği Sahalin adasının yarısını Japonya'ya bırakacak, Mançurya'yı boşaltacak; Port-Artur ve Laodun (Kuvangtung) yarımadası Japonların elinde kalacaktı. 1904-1905 Rus-Japon harbinde Rusların ölü, yaralı ve esir olmak üzere kayıplarının toplamı dört yüz bin kişidir. Bu savaşta, küçük bir ülke olan Japonya'ya yenilen Rusya İmparatorluğu'nun zaafları görülmüş, Rusya'nın Uzakdoğu'daki emperyalist hareketlerine son verilmiştir. Bu yenilginin en önemli sonucu ise Rusya'da vuku bulan 1905 İhtilali'ne yol açmış olmasıdır (Kurat, 2014:389-390).

Tarihî gerçekliklerden hareketle romanını kurgulayan yazar, kurmaca eserin başkahramanı Demirali'nin yirmi sekiz yıllık askerlik görevi boyunca yer aldığı cepheler arasında Port-Artur'dan da bahseder. 1904-1905 tarihleri arasında Rusya ile Japonya arasında vuku bulan bu savaşta kıdemli yüzbaşı olarak görev yapan Demirali, yıllar sonra Tiflis'te karşılaştığı generalin Port-Artur'da nasıl bir korkaklık gösterdiğini, buna karşılık kendisinin kahramanca savaşmış olduğunu düşünür.

Ancak kendisi uzun yıllar sonra sadece bir miralay (albay) rütbesine ulaşabilmiş iken cepheden kaçan Rus subayının o dönemde ödüllendirilmesi ve şimdi de general olarak karşısına çıkması Demirali'yi tuhaf duygulara sevk eder. Onlar ve biz ayrımı daha belirgin bir hal alır miralayın zihninde.

4.6.1.2. Balkan Savaşı (Balqan Suġışı)

Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'daki son topraklarından çıkarmak isteyen Balkan ülkeleri ile Osmanlı arasında vuku bulan savaşlardır. Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki Trablusgarp Savaşı'nı fırsat bilen Balkan devletleri Osmanlı Devleti'ne saldırmışlar, 8 Ekim 1912'de Karadağ, 17 Ekim 1912'de Sırbistan ve Bulgaristan, 18 Ekim 1912'de de Yunanistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Birinci Balkan Savaşı esnasında 29 Kasım 1912 tarihinde Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiş, Edirne de Bulgar tehdidi altına girmiştir. Bu gelişmeler üzerine 23 Ocak 1913'te Enver Bey'in öncüsü olduğu Babıâlî baskını gerçekleşmiş ve hükûmet düşmüş, devam eden barış görüşmeleri de son bulmuştur. Bulgaristan ise 26 Mart günü yaptığı ani bir saldırı ile Edirne'yi işgal etmiş, Osmanlı Devleti savaşı bitiren 30 Mayıs 1913'teki Londra Barış Antlaşması'na mecbur olmuştur. Osmanlı Devleti için batı sınırı olarak Midye-Enez hattı belirlenmiş, Arnavutluk ve Ege Adaları üzerindeki inisiyatifi kaybedilmiştir. Birinci Balkan Savaşı'nın sonunda Yunanistan Girit, Selanik ve Güney Makedonya'ya; Bulgaristan Kavala, Dedeağaç ve Trakya'ya; Sırbistan ise Orta ve Kuzey Makedonya'ya sahip olmuştur (Kurşun vd., 2013:169-170).

Bu savaş sonrası ortaya çıkan durum Balkan ülkelerini memnun etmemiş, bu sebeple Yunanistan ile Sırbistan arasında Bulgaristan'a karşı bir ittifak kurulmuştur. 29 Haziran 1913 tarihinde Bulgaristan bu ittifaka savaş ilan etmiş ve böylece İkinci Balkan Savaşı başlamıştır. İlk savaşta yer almayan Romanya da Dobruca'yı almak için bu savaşa katılmış ve Bulgaristan'a karşı savaşmıştır. Çok yönlü saldırıya uğrayan Bulgaristan'ın Edirne'deki askerlerini çekmesini fırsat bilen Osmanlı Devleti bu şehri geri almak için harekete geçmiş ve 25 Temmuz 1913'te bunu başarmıştır. Meriç nehrinin batısına geçen Osmanlı'nın bu tutumu Batı devletlerinin tepkisine neden olmuş, buna karşılık aynı tarihte Batı Trakya'da bağımsız bir Türk

devleti kurulmuştur. Bulgaristan'ın barış talebi doğrultusunda 10 Ağustos 1913'te Bükreş Anlaşması imzalanmış, buna göre Bulgaristan ciddi toprak kayıplarına uğramıştır. Bükreş Anlaşması sonrası Osmanlı ile diğer Balkan ülkeleri arasında da ikili anlaşmalar imzalanmıştır. Batı Trakya'daki Türk devletinin varlığı kabul ettirilemediği gibi 12 Ada İtalya'ya, Gökçeada ve Bozcaada'nın dışındaki Ege adaları ise Yunanistan'a bırakılmıştır (Kurşun vd., 2013:170-171).

Tiflis'teki karargâhta yapılan toplantı esnasında Miralay Demirali ile İngiliz subayı arasındaki tartışmada Balkan Savaşı da miralay tarafından konu edilir ve bu savaşta Enver Paşa komutasındaki Türk askerinin ne kadar güçlü ve dayanıklı olduğu anlatılır. Enver Paşa ve onun Edirne'ye girişi ile ilgili bu bölümden anlaşılacağı üzere konu edilen savaş İkinci Balkan Savaşı'dır.

"Timĕrġali:

–Balkan suġışında Enwer paşa atlı ġasker bĕrle köněne citmĕş biş kilometr yördĕ, ikĕ tewlĕkte Ederněge barıp kĕrdĕ. Üzĕm yapon suġışında altmış kilometr yördĕm. Miněm ġaskerĕm – törĕk ġaskerĕ, törĕk ġaskerĕn Awrupa ġaskerĕ bĕrle ülçerge yaramıy. Anıŋ tamaġı tuq, östĕ bötĕn bulsa, anıŋ aldında hiçbĕr maniġ' yuq,– didĕ (ÖT, 49)."

"Demirali:

–Balkan Savaşı'nda Enver Paşa ile süvarileri günlük yetmiş beş kilometre yürüdü, iki günde varıp Edirne'ye girdi. Ben Japon Savaşı'nda altmış kilometre yürüdüm. Benim askerim Türk askeridir, Türk askerini Avrupa askeri ile karşılaştırmak doğru değildir. Onun karnı tok, üstü pek olsa önünde hiçbir engel yoktur, dedi (ÖT, 49)."

4.6.1.3. Birinci Dünya Savaşı

Bu savaş, sanayileşmiş ülkeler arasında dünyada iktisadî ve siyasî hâkimiyet mücadelesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahtı ile eşinin Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi üzerine İttifak Devletleri ile İtilâf Devletleri birbirlerine savaş açmışlardır. 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan Sırbistan'a, Almanya ise 1

Ağustos 1914'te Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya, 4 Ağustos'ta Belçika'ya savaş açmıştır. 4 Ağustos 1914'te İngiltere de Almanya'ya savaş açmış ve böylece tarihte Birinci Dünya Savaşı olarak adlandırılacak büyük savaş başlamıştır. Daha sonra Japonya, Osmanlı Devleti, İtalya, Bulgaristan, Romanya, ABD ve Yunanistan gibi ülkeler de savaşa katılmışlardır. 23 Mayıs 1915'te İtalya'nın Avusturya-Macaristan'a savaş ilân etmesi İtilâf Devletleri lehine savaşın dengesini bozmuştur. 27 Ağustos 1916'da ise Romanya, Almanya ve müttefiklerine karşı savaşa dâhil olmuş, ancak kısa süre sonra yenilmiştir. Öte yandan, muhtelif sebeplerle 15 Mart 1917'de Rusya'da ihtilâl olmuş, iş başına gelen hükûmet de karışıklıkları gidememiş ve Lenin yönetimindeki Bolşevikler bir darbe ile iktidarı ele geçirmişlerdir. 15 Aralık 1917'de Almanya ve müttefikleri ile mütareke yapan Rusya, 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir. Bu durum, 6 Nisan 1917 tarihinde ABD'nin Almanya'ya karşı savaşa girmiş olması sebebiyle müttefik devletler üzerinde sarsıcı bir etki yapmamıştır. Savaşın sonuna doğru İtilâf Devletleri 770.000 kişilik bir ordu ile 15 Eylül 1918 tarihinde Makedonya'da Bulgarlar'a karşı bir saldırı başlatmış, bu saldırı 29 Eylül 1918'de Üsküp'ün işgali ile sonuçlanmıştır. Bulgaristan'ın İtilâf Devletleri ile mütareke imzalayarak savaştan çekilmesi sonrası Almanya ile kara bağlantısı kesilen Osmanlı Devleti de mütareke istemek zorunda kalmış, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi yapılmıştır. Avusturya 3 Kasım 1918'de, Almanya ise 11 Kasım 1918'de silahlarını bırakmak zorunda kalmışlardır (Kuran, 1992:196-200).

Eserde bugünkü şekilde adı zikredilmese de eserin tamamında geçen cepheler 1914-1918 yılları arasında vuku bulan Birinci Dünya Savaşı ile ilgilidir. Bu büyük savaşta Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu karşı kutuplarda yer almış ve Kafkas Cephesinde karşı karşıya gelmişlerdir.

1917 yılında Rusya'da gerçekleştirilen Bolşevik İhtilali sonrasında Rusya savaştan çekilmiş, bu durum Osmanlı Devleti'nin doğu cephelerindeki askerî durumu açısından ciddi bir rahatlama imkânı sağlamıştır.

4.6.2. Cepheler

4.6.2.1. Kafkas Cephesi (Kavkaz Cebhesĕ, Kavkaz Frontı)

Bu cephede savaş Enver Paşa komutasındaki Türk askerlerinin taarruzu ile başlamıştır. Türk ordusu birkaç noktadan sınırı geçmiş, Kars'ın güneyindeki Köprüköy'de Rusları mağlup etmiş (10 Kasım 1914); Artvin, Çoruh, Ardahan ve Oltu kurtarılmıştır. Ruslar yenilgiye uğratılsa da Türk ordusunun durumu ve hazırlığı tam olmadığı için Türk ordusu Sarıkamış'ta büyük bir zayiat vermiş, Ruslardan alınan yerler de bırakılmak zorunda kalınmıştır. Nikolay Nikolayeviç Kafkas genel valisi ve Rus orduları başkumandanı olarak tayin edilmiş, Ruslar 1916 yılının Ocak ayında karşı taarruza geçmişlerdir. Rus saldırıları Erzurum'a doğru gelişmiş, 16 Şubat 1916'da Erzurum, daha sonra Muş ve Bitlis Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Karadeniz sahili boyunca da işgale devam eden Ruslar 19 Nisan 1916'da Trabzon'u işgal etmişlerdir. 25 Temmuz 1916'da Erzincan'ı ele geçirerek Doğu Anadolu'da da önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Miralay Fevzi Bey kumandasındaki Türk kuvvetleri Nikolay Nikolayeviç'i bazı muharebelerde mağlup edip Ruslara büyük kayıplar verdirmiş ve Rus genelkurmayının planlarını bozmaya çalışmış, ancak mevzii mahiyette kalan bu başarılar Rusları durdurmak için yeterli olamamıştır. 1917 yılında patlak veren ihtilal ise gidişatı değiştirmiştir (Kurat, 2014:444).

Kafkas Cephesi ile ilgili olarak romanda yer alan bilgiler tarihî bilgilerle örtüşen ve romanın gerçeklik algısına yardımcı olan unsurlardır.

4.6.2.2. Arap Cephesi (Ġarep Cebhesĕ)

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki esir Rusya askerleri arasından gönüllü olarak yazılıp Osmanlı ordusuna katılan ve ilk olarak İstanbul'a gelip sonraki süreçte Suriye ve Irak tarafına gönderilen Asya Taburu'ndaki İdil-Urallı askerlerin durumu romanın nüvesini teşkil eder. Bu askerler, Osmanlı'nın hem işgalci İngilizler hem de isyancı Araplar ile mücadelesine katılmış ve büyük yararlılıklar göstermişlerdir.

Bu tarihî gerçeklerden de yararlanan ama sonuçta kurmaca bir eser olan eserde, Tiflis'teki erkân-ı harbiye reisinin ifadesine göre, başkumandanın emri ile Tatar zabitleri hem müttefik İngilizlere yardımcı olabilmek hem de askeriye içinde ve merkezî yerlerde bulunmamaları gerektiği için Arap cephesine gönderilmişlerdir. Bu cephede vuku bulan olaylar ve Arapların hainane tavırlarından hareketle okura din eksenli devlet anlayışı yerine millet/milliyet eksenli devlet anlayışının önemi gösterilmeye çalışılmıştır.

"Tağı anda – tılda: Meskewde, Qazanda, Baqçasarayda, Bakuda bik quwetlĕ törĕk agitatsiyesĕ bara. Baş qomandannıŋ emĕrĕ bĕrle bötĕn tatar efiserlerĕn, ġaskeriylerĕn ġarep cebheseĕne ciberdĕk... Baten'ka moy, bolar barı da ĕş!.. Kirekmegen ĕş!.. (ÖT, 25)"

"Bundan başka, orada, cephe gerisinde, Mokova'da, Kazan'da, Bahçesaray'da, Bakü'de çok kuvvetli Türk propagandacılığı devam ediyor. Başkumandanın emriyle bütün Tatar zabitlerini, askerlerini Arap cephesine sevk ettik. Arkadaşım benim, bunların hepsi de iş, gerekmeyen iş! (ÖT, 25)."

4.6.2.3. Irak Cephesi (Ġıyraq Cebhesĕ)

Birinci Dünya Savaşı ve Asya Taburu için önemli yerlerden biri de Irak cephesidir. Romanda Irak Cephesine de yer verilir. İngilizler sömürge yollarınının güvenliğini sağlamak ve petrol bölgelerini kontrol altına almak için bu cepheye gelmiş, Osmanlı'ya savaş ilan etmeden önce 23 Ekim 1914 tarihinde Bahreyn adasına asker çıkarmışlardır. Savaş ilanı sonrası Basra'yı işgal etmişler, daha sonra ise Kurna'yı ele geçirip harekâta ara vermişlerdir. İngilizlere karşı mücadele eden Osmanlı, 28 Eylül 1915'te I. Kutülammare Savaşı'nı kaybedince Türk kuvvetleri Bağdat'ın güneyindeki Selmanıpak'a çekilmiştir. Suriye'den gelen destek kuvvetleri ile harekete geçen Türk ordusuna karşı İngilizler 22 Ekim 1915'te taarruza geçmiş, başarılı olamayıp Kutulammare'ye geri çekilmişlerdir. Bu defa Türk ordusu Irak Umum Komutanı Halil Paşa komutasında harekete geçip 5 Aralık 1915'te İngiliz mevzilerini kuşatmış, dört buçuk aylık kuşatmada çok büyük kayıplar veren İngilizler 29 Nisan 1916 tarihinde kayıtsız şartsız teslim olmuşlardır. Zor durumda kalan İngilizlere destek için gelen Ruslar yüzünden Türk ordusu güneyde İngilizler

ile kuzeyde ise Musul'a göz diken Ruslar ile çarpışmışlardır. Rusların durdurulması başarılmış olsa da İngilizler 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'ı işgal etmiş ve Musul'u almak için harekete geçmişler, ancak 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesine kadar bunda başarılı olamasalar da ateşkes sonrası süreçte 3 Kasım 1918 tarihinde Musul'u işgal etmişlerdir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti bu işgali tanımamış, 1926 yılına kadar Musul'un millî sınırlar dâhilinde kalması için mücadele edilmiştir (Kurşun, 2013:192-193). Öyge Taba adlı eserde, Ruslar ile İngilizlerin Türklere karşı birlikte savaştıkları bu cepheden İngiliz-Rus Cephesi (İngliz-Rus Cebhesĕ) olarak bahsedildiği de görülür. Asya Taburu da bu cephede görev almış ve büyük yararlılıklar göstermiştir.

"Timĕrġali qulındağı ḫaritalarına Rusiye ġaskerĕnĕŋ torışınıŋ bötĕn planın, qoral, ġasker merkezlerĕnĕŋ yirlerĕn işare ittĕ. Kavkaz cebhesĕne kile bĕleçek quwetlerně ḫisapladı. Frantsuzlarnıŋ, üz cebhelerĕ ḫaqındağı fikĕrlerĕn, inglizlerněŋ Ġıyraq cebhesĕndegĕ meġ'lümatların tupladı. Moŋınça törĕk esirlerĕnnen cıynağan meġ'lümat kĕbĕk diq'qat' bĕrle tupladı (ÖT, 51)."

"Demirali elindeki haritalara Rusya askerlerinin bütün konuşlanma planlarını, cephane ve asker merkezlerinin yerlerini işaretledi. Kafkas Cephesine gelebilecek kuvvetleri hesapladı. Fransızların kendi cepheleri hakkındaki fikirlerini, İngilizlerin Irak Cephesindeki malümatlarını topladı. Bunları da şimdiye kadar Türk esirlerinden topladığı malümat gibi dikkatle topladı (ÖT, 51)."

4.6.3. Muharebeler

4.6.3.1. Sarıkamış Muharebesi (Sarıqamış Suġışı)

Osmanlı ordusu tarafından, Birinci Dünya Savaşı esnasında 22 Aralık 1914 – 4 Ocak 1915 tarihlerinde, Alman ve Avusturya Cephelerinde ferahlık sağlamak üzere Kafkas Cephesinde tatbik edilen bu büyük harekât, sadece askerî açıdan değil uğranılan kayıplar sebebiyle de mânevî bakımdan kamuoyunda önemli bir yere sahiptir. Türk tarafı bu savaş esnasında genel kabul görmüş gibi anlatılan doksan bin şehit değil, yaklaşık olarak otuz bin kayıp vermiştir. Ayrıca, iki yüz kadarı subay olmak üzere, yirmi bin kadar Türk askeri de Ruslara esir düşmüştür. Rus tarafı da bu

savaşta büyük kayıplar vermiş, otuz bin asker kaybetmiştir. Osmanlı ordusu tarafından da iki bin civarı Rus askeri esir alınmıştır. Sarıkamış, yüksek asker kaybından ziyade Osmanlı'nın askerî gücünün müttefiklerinin savaş amaçları için harcanması yönünden oldukça önemlidir (https://islamansiklopedisi.org.tr/sarikamis-harekati, 28.04.2019). Öyge Taba adlı romanda da Enver Paşa bu gibi hataları dolayısı ile eleştirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Kafkas Cephesindeki savaşların bir bölümünün cereyan ettiği Sarıkamış, romanın tarihî gerçekliğini destekler mahiyette olmak üzere eserde sadece bir kez geçer ve Miralay Demirali'nin yardım için Sarıkamış'a gönderildiği belirtilir.

"Polkovnik Timĕrġaliyev indĕ Kavkaz cebhesĕnde bĕr yıldan artıq. Ul Sarıqamış suġışına yerdĕmge ciberĕldĕ. Anda kilĕp ölgĕre almasa da, Ĕrzĕrumġa taba barışta uŋ qanatnı saqladı. Trabzonnı alġanda da anıŋ atlıları törĕklernĕŋ aŋsız höcümnerĕne qarşı tordı (ÖT, 23)."

"Miralay Demirali bir yıldan uzun süredir Kafkas cephesindedir. O, Sarıkamış Muharebesine yardıma gönderilmiş, oraya gelip katılamamış olsa da Erzurum'a doğru ilerleyişte ordunun sağ kanadını muhafaza etmişti. Trabzon'u aldıkları zaman da onun atlıları Türklerin ani hücumlarına karşı durmuştu (ÖT, 23)."

4.6.3.2. Port-Artur Muharebesi (Port-Artur Suġışı)

Port-Artur, Rusya ile Japonya arasında 1904-1905 yıllarında geçen ve Japonya'nın kazandığı savaşta 3 Ocak 1905 tarihinde Japonlar tarafından ele geçirilen çok önemli bir liman şehridir. Kurmaca gerçeklik içinde bu muharebede büyük yararlılıklar gösterdiği belirtilen Miralay Demirali milliyeti dolayısı ile görmezden gelinmiş, oysa bir Rus subayı bu cepheden kaçmış olsa bile sadece Rus olduğu için ödüllendirilmiştir. Metinde, devlet yöneticilerinin Rus ve Rus olmayan unsurlar arasındaki adaletsiz yaklaşımının gösterilebilmesi için bu muharebeden yararlanıldığı görülür.

"–Soŋ sĕz minĕ kürgenĕŋĕz bar idĕmĕ, general? – digen söalĕne:

–Nik bulmasın, běz bit yapon suġışında sězněŋ běrle běrge buldıq. Port-Arturda sěz 12'nçě nomer fortlarněŋ qomandanı iděŋěz, min 15'ěnçěněkě iděm. Min ul waqıt ştabskapitan iděm!– didě (ÖT, 26)…"

"–Sizin beni gördüğünüz var mıydı, general, şeklindeki sorusuna:

–Nasıl olmasın, biz Japon Harbinde sizinle birlikte idik. Port-Artur'da siz 12. tabyenin kumandanı idiniz, ben ise 15. tabyeninki idim. Ben o zaman yüzbaşı idim, dedi (ÖT, 26)."

4.6.4. Askerlik ile İlgili Terimler

4.6.4.1. Harita (Ḫarita)

Harita, eserin hemen başında okurun karşısına çıkan bir unsur olarak dikkat çeker. Miralay Demirali, savaş ortamında kaldığı evin küçük ve boğucu odasında, gece vakit geç olsa da bir türlü uyuyamaz. Düşüncelere dalar. Duvardaki harita dikkatini çeker.

"Anıŋ divarına asılġan ḫarita, anıŋ östěndegě zur-kěçkěne şeherlerněŋ işaretlerěněŋ küzěn aqaytqan kěběk qarawı anı elle nik qaltıratıp ciberdě. Teněnnen elle nindiy běr suwıq üttě. Tulġan aynıŋ yaqtısında ġına ul andaġı şeherlerněŋ, yılġalarnıŋ isěměn kürmese de, küŋělěnnen de ul ḫaritanı bělgenge, ul anda Baġdadnı, Mosulnı, Ěrzěrumnı, Trabzonnı kürdě, Morad çayın, Foratnı, Decleně, Van külěn ayırdı (ÖT, 19)."

"Onun duvarına asılı olan harita, haritanın üstündeki küçük büyük şehirlerin işaretlerinin gözünü almış gibi bakması onu tuhaf bir şekilde korkuttu. Vücudunda titretici bir üşüme oldu. Dolunayın aydınlığında o oradaki şehirlerin, nehirlerin isimlerini görmese de, gönlünden de o haritayı bildiği için, orada Bağdat'ı, Musul'u, Erzurum'u, Trabzon'u gördü; Murat çayını, Fırat'ı, Dicle'yi, Van gölünü ayırt etti (ÖT, 19)."

Harita sadece savaşta kullanılan, siyasî ya da coğrafî bilgileri içeren yardımcı bir araç değildir, Demirali'nin Türk Dünyası ile ilgili hayallere dalmasına vesile olan, onun hayalleri aracılığı ile okuru bu coğrafyada Kazan'dan alıp Basra Körfezi'ne,

Edirne'den başlayıp Kaşgar'a kadar gezdiren bir vasıta ve göstergedir aynı zamanda. Bu yönü ile oldukça işlevsel bir mahiyete sahip olan harita göstergesinden eserde yeri geldikçe yararlanılır ve bu sözcük eserde on yedi kez geçer.

4.6.4.2. Düşman (Doşman)

Miralay Demirali'nin zihnini kurcalayan ikircikli kavramlardan biridir düşman. O, düşman derken kimi kast ettiğini, asıl düşmanın kim olduğunu, en önemlisi de kendisinin kim olduğunu sorgular ve bu sorgulama sürecinin sonunda özüne döner. Düşman kavramı gibi "bizimkiler" de iki yönlüdür. Miralay için düşman, içinde bulunduğu ve görev yaptığı Rus ordusunun bir subayı olarak karşıdaki Türklerdir. Ancak kendisi de bir Türk olan Miralay Demirali'nin gittiği yolun yanlışlığını görmesi sonrası fiilî durum ile ruhsal durum arasında bir ayrım, bir tür çatışma ortaya çıkmaya başlar. Rus ordusunun bir subayı olsa da kendisi bir Türk'tür ve İstanbul da Türk milletinin başkenti, Müslümanların hilafetinin merkezidir. Bu durum dolayısı ile de Ruslar onun için düşman özelliği taşır. Miralay ise ancak belli aşamaları geçtikten sonra bunun ayırdına varır.

4.6.4.3. Bizimkiler (Bězněkěler)

Düşman kavramının karşıtı olarak romanda yer alan "bizimkiler" de iki yönlü bir yapıya ve anlama sahiptir. Miralay için ömrünün çok büyük kısmını sorgusuz sualsiz bir biçimde içinde bulunarak geçirdiği çevre (Rus tarafı) ve ruhen ait olduğu çevre (Türk tarafı) bu iki yönü temsil eder. Romandaki iç çatışmaların ve öze dönüş sürecinin üzerinde etki eden önemli faktörlerden biri "düşman" ve "bizimkiler" kavramlarının karşıtlığı, karışıklığı ve onun zihninde meydana getirdikleri kaotik durum olmuştur.

4.6.4.4. Hasta Bakıcı (Şefqat' Hemşiresě)

Kadın haklarına, kadının toplumdaki yerinin önemine sıkça değinen yazar bu romanında da kadınları en zor işlerden biri olan savaşta aktif birer katılımcı olarak gösterir. Miralayın halefi olarak Feride'nin yer aldığı eserde kızı Süyümbike silik bir

figür olarak yer alsa bile, babasına yazdığı bir mektupta hasta bakıcılık kursuna devam etmek, işini öğrendikten sonra ise cepheye gidip hasta bakıcı olarak görev almak için babasından izin isteyen, ülkesi ve milleti için bir şeyler yapma kaygısı taşıyan bir kişi olarak gösterilir.

"Qızı üzěněŋ şefqat' hemşireler kursına kěrüwěn yaza we, bolay suġış bulıp yatqanda, artta tik torunıŋ yaramawın söylep, üzěněŋ suġışqa kiterge tiyěşlěgě fikěrěn aŋlata we atasınnan röḫset-fatiḫa sorıy idě. (ÖT, 21)."

"Kızı hasta bakıcı kursuna girdiğini yazıyor ve savaş zamanında geride sadece seyirci olarak kalmanın doğru olmadığını söyleyip kendisinin savaşa gitmesi gerektiği fikrini anlatıyor ve babasından izin ile dua talep ediyordu (ÖT, 22)…"

Eserde Süyümbike'den başka Rus hasta bakıcılardan da bahsedilir. Ancak onlar romanda bütünüyle dekoratif işlevdeki unsurlar olarak görülürler.

4.6.4.5. Erkân-ı Harbiye (Erkyanĕ Ḫarbiye)

Meslek ihtisası görmüş zabitler, subaylar grubu (Devellioğlu, 1196:229) anlamına gelen bu terkibe de epik özellikler gösteren ve tezli bir mahiyete sahip olan romanda rastlanır. İlahî bakış açısına sahip olan anlatıcı, Tiflis'teki başkumandanlık karargâhına giden miralayın beklediği esnada harita üzerinde bazı noktalara bakarken içinden geçen düşünceleri okura aktarır ve onun neler hissettiğine dair bilgiler verir.

"Çınlap ta şulay iterge bik mömkin bit, ul zur ḫaritadaġı noqtalarnı qarap, üzěn törěk paşası, törěk erkyanĕ ḫerbiye zabitı kěběk ittěrěp uyladı (ÖT, 44)."

"Gerçekten de böyle yapmak pek mümkün, o büyük haritadaki noktalara göz gezdirip kendini Türk paşası, Türk erkân-ı harbiye zabiti gibi düşündü (ÖT, 44).

4.6.4.6. Kahraman (Qaharman)

Savaş konulu bir eser olan Öyge Taba'da içerik gereği kahraman, kahramanlık gibi hususlara geniş yer verilir. Ruslar için kahramanlık İstanbul'u Türklerin elinden alıp Ayasofya'ya kutsal haçı takmak olarak görülür. Miralayın oğlu da kahramanlar

gibi ölmüştür. Miralay bütün hayatını bir kenara bırakıp Türk kardeşlerine yardımcı olabilmek için ölümü göze alır ve emrindeki askerlerle birlikte saf değiştirip Türk kardeşlerinin yanına geçer. İyi bir eğitim almış olan Feride de hayatta sahip olduğu ve olabileceği her şeyi geride bırakıp cepheye gider ve hayatının geri kalanını cepheden cepheye koşarak esir Türk illerinin istiklali için mücadele etmeye adar. Bu yönleri ile onların her biri birer kahraman olarak görülür.

4.6.4.7. Süvari (Sevariy, Atlı Ġasker)

Eserde pek çok kez atlı askerlerden bahsedilir. Miralayın kendisi ve askerleri de atlı askerlerdir. Ayrıca o, Türk Dünyası ve esir Türk illeri ile ilgili hayaller kurar; Kafkaslardan, Türkistan'dan toplayacağı atlı askerlerden meydana getireceği orduyu ve bu ordu yardımı ile istiklaline kavuşmasına yardım edeceği Türk yurtlarını geçirir gözünün önünden. Hayal dünyasında ve kendi içinde yaptığı tarih yolculuklarında da muhtelif Türk devletleri ile onların komutanlarının atlı askerlerine dair sahneleri düşünüp zihninde canlandırır.

4.6.4.8. Esir

Eserin daha başında Almanya'ya esir düşen İdil-Urallı Türk yiğitlerinden bahsedilir. İdil-Urallı bu yiğitler Rusya'da olduğu gibi burada da esirdirler, Rusların yerine Almanların elinde olmaları ise tek farktır.

Yirmi sekiz yıldır Rus ordusunda görev yapan miralay, Rusların eline esir düşen Türk askerlerini bizzat kendisi sorgulayıp onlardan temin ettiği bilgileri kendi planı için işe yarar hale getirmeye çalışırken bir yandan da Rusların eline esir düşen asker ve sivillere bir şekilde yardım edebilmenin yollarını arar. Aynı şekilde Azerbaycan Türkleri de orada Rusların eline esir düşen Türklere yardımcı olurlar ve bu durum Rus generallerini öfkelendirir. Romanın sonunda Miralay Demirali şehit olur ama onun askerleri düşmanlara karşı savaşır, Türk kardeşleri için büyük yararlılıklar gösterir.

“Böyĕk bĕr ḫörmet bĕrle polkovnik kümĕldĕ. Anıŋ bahadir ġaskerĕ inglizlerge qarşı barıp, alarnı esir alıştı. Anıŋ kitĕrgen gizlĕ sĕrlerĕ rus ittifaqçılarınıŋ suġış sĕrlerĕn açıp, plannarın bozdırdı (ÖT, 86).”

“Büyük bir hürmetle miralay gömüldü. Onun bahadır askerleri İngilizlere karşı savaşıp onları esir aldı. Onun getirdiği gizli bilgiler Rusya ve müttefiklerinin savaş sırlarını ortaya çıkarıp planlarının bozulmasını sağladı (ÖT, 86).”

Gerçek ile kurgunun yer yer iç içe geçtiği romanın bu bölümünde verilen bilgiler eserin kurmaca olan yönü ile ilgilidir. Osmanlı ordusuna dâhil olarak Türkler ile birlikte savaşan Asya Taburu için böyle bir durum söz konusu olmasa da onların da çok büyük yararlılıklarının olduğu gerçektir. Sayıları bin kişi olup gönüllü Tatar ve Başkurt askerlerinden oluşan Asya Taburu’nun Suriye ve Irak dolaylarında isyancı Araplara ve İngilizlere karşı savaştıkları, çok ciddi başarılara imza attıkları, İngiliz askerlerini esir aldıkları da bilinmektedir. Bunun yanında, çok sayıda şehit veren Asya Taburu’nun yaklaşık dört yüz kişilik bir kısmı İngilizlere esir düşüp Basra üzerinden Hindistan’a gönderilmiş, savaş bitince bu askerler tekrar İstanbul’a geri dönmüş, bir kısmı öz yurtlarını içinde barındıran Rusya’ya giderken bir kısmı ise İstanbul’da kalmıştır (Lütfullahoğlu, 2017:30-36).

4.6.4.9. Alay

Eserin muhtelif bölümlerinde yer verilen askerî terimlerden biri de bu terim olup eserin başkahramanı Miralay Demirali de bir alay komutanıdır. Ona ve onun emrindeki alayın üstüne Rus yetkililer tarafından büyük bir görev yüklenmiştir.

“Annan ul cenübke tabaraq taşlanıldı, rus ġaskerlerĕ bĕrle Baġdad astında suġışta torġan ingliz ġaskerĕ bĕrle quşıluw ḫereketĕnde anıŋ alayına zur yök yökleneleçek buldı (ÖT, 23).”

“Ondan sonra o, güneye doğru sevk edildi. Bağdat’ın aşağı kısmında savaşmakta olan İngiliz askerleri ile Rus askerlerinin birleştirilmesi hareketinde onun alayına büyük bir yük yüklenilecek oldu (ÖT, 23).”

4.6.4.10. Propaganda

Normal hayatta varlığı bireyler ve toplum üzerinde oldukça etkili bir araç olan propaganda, savaş zamanında da etkili bir silaha dönüşür. Savaş zamanındaki en önemli araçlardan biri olan propagandaya da eserde yer verilir, Türk tarafının Rusya dâhilinde bu silahtan yararlanmaya çalıştığı belirtilir. En azından zikredilen coğrafya için bunun geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Miralay Demirali'nin Port-Artur'dan tanıdığı olan ve Tiflis'te general olarak görev yapan kişinin miralaya söyledikleri bu hususu roman bağlamında okura sunar.

"Bakuġa barıp, andaġı başbaştaqlıqnı bětěrěrge qararın söyledě. Anda, Bakuda, ġaskerněŋ tılında törěk propagandası bara. Andaġı tatarlar törěk esirlerěne yerdem iteler, arttan suġışqa ḫezěrleneler iken: elě měne möftiylerě kilgen idě (ÖT, 27)."

"Bakü'ye varıp oradaki başına buyrukluğu bitirme kararını söyledi. Orada, Bakü'de, askerin cephe gerisinde Türk propagandası yapılıyor. Oradaki Tatarlar Türk esirlerine yardım ediyor, arkamızdan savaşa hazırlanıyorlarmış. Biraz önce müftüleri gelmişti (ÖT, 27)."

4.6.4.11. Casus

Savaş şartlarında en çok ihtiyaç duyulan şeylerden biri düşmana dair bilgi, bunun için başvurulan yollardan en bilineni ise istihbarat amacı ile casus kullanmaktır. Eserde casuslar ve casusluk konusuna da yer verilir. Hem Rusların hem de Türklerin başvurduğu bir yol olan istihbarat ve bu görevi yapan casuslar olduğu gibi nahak yere casuslukla suçlanan kişiler de söz konusudur. Tiflis'teki generalin odasına gidip ondan Müslüman esirlere yardım edebilmek için izin isteyen müftü, general tarafından makamından kovulur. Generalin odasına giren miralaya general tarafından bu durum anlatılır ve müftünün casusuluk yaptığı iddia edilir.

"–Bězněŋ ḫalıq şul bunı těliy,– diy. Anda, frontqa barıp, bězněŋ memiy awızlardan meġ'lümat cıyıp, törěklerge casuslık yasamaqçı bulalar. Açuwım kilěp, quwıp çıġardım. Şundıy naḫallar (ÖT, 27)."

"–Bizim halk bunu istiyor, diyor. Orada, cepheye gidip bizim geveze ağızlardan malümat toplayıp Türklere casusluk yapıyorlar. Çok kızdığım için kovup çıkardım. Böyle edepsizler (ÖT, 27)."

Romanda Türk tarafının Rusya'da espiyonaj faaliyetleri yaptığı şeklindeki ifadeler dönemin şartları gereği doğruluk payı taşımakla birlikte Türk tarafını güçlü gösterme amacını da içinde barındırmaktadır.

4.6.4.12. Piyade (Ceyewlĕ Ġasker)

Öyge Taba adlı eserde atlı askerlerin yanında yaya askerler de söz konusu edilir. Her iki tür için de Türklerin doğuştan asker ruhlu olduğu dile getirilir ve okura bir nevi umut aşılanır. Tiflis'teki karargâhta generali beklemesi için yaver tarafından götürüldüğü odada haritalara bakan Miralay Demirali'nin zihninden geçen bir ordu kurma hayali anlatıcı tarafından okur ile paylaşılır.

"Şunnan soŋ Kavkazdan arımaġan yöz mĕŋ atlı ġasker, ikĕ yöz mĕŋ ceyewlĕ ġasker cıyıp alıp, İngĕltĕreně Basra kürfezĕne sĕbĕrĕp tüger idĕm (ÖT, 45)."

"Ondan sonra Kafkasya'dan dinç yüz bin süvari, iki yüz bin piyade asker toplayıp İngiltere'yi Basra Körfezi'ne süpürüp döker idim (ÖT, 45)."

4.6.4.13. Askerlik ile İlgili Diğer Terimler

Öyge Taba adlı romanda yukarıda ayrı ayrı ele alınan askerî terimlerin dışında pek çok askerî terime daha yer verilir. Ancak bunlar daha dar kapsamlı şekilde ele alındıkları için ek bir başlık altında ele alınmaları uygun görülmüştür.

Türk tarafına kaçmaya çalışan firarî (qaçqın) askerlerle ilgili olarak zikredilen askerî mahkeme (ġaskeriy meŋkeme) ve miralayın kaçmaya çalışan askerleri böyle bir mahkemeye göndermeme çabası yardımcı bir olay şeklinde esere monte edilir.

Türk tarafına kaçış esnasında Miralay Demirali'nin özel emekleri ile ve büyük riskler alarak elde ettiği gizli askerî sırlar (yeşĕrĕn ġaskeriy sĕrler), gizli kitap

(yeşĕrĕn kitap), gizli harita (yeşĕrĕn ḫarita) ve gizli plan (yeşĕrĕn plan) da diğer bazı askerî terim örnekleridir.

Miralay tarafından Rus ordusu içinde kurulan gizli teşkilat (yeşĕrĕn teşkilat/komite) ve askeriye dâhilinde yapılanan gizli teşkilatın belirlediği gizli komutan (yeşĕrĕn komandir), kurye (kur'yer), gizli istihbarat (yeşĕrĕn razvedka) gibi unsurlar vardır.

Askerî terim olarak kumandan (qomandan), başkumandan (baş qomandan), başkumandanlık (baş qomandanlıq) terimleri Tiflis'teki Rus karargâhında görevli yetkililer ile ilgili olarak eserde zikredilen terimlerdir. Savaş içerikli bir eserin ruhuna uygun olarak üniforma (resmiy kiyĕm), bölük (bülĕk), nöbetçi (qarawılçı), taarruz (taşlanuw), toplanma borusu (cıyıluw borġısı) ve beyaz bayrak (aq bayraq) gibi terimlerin varlığı da söz konusudur.

4.6.5. Silah ve Mühimmat İsimleri

4.6.5.1. Top (Tup)

Öyge Taba adlı eserde bir silah olarak toptan pek çok kez bahsedilir. Bilhassa Türk tarafına geçmek için girilen vadide askerlerin ve atların ölmesine sebep olan Rus ve Türk topları, arada kalmış insanların içine düştüğü korkunç durumu anlatması yönü ile dikkat çekicidir.

Top, bir silah olmasının yanı sıra şifreli bir haberleşme aracı olarak da düşünülür, Türk tarafına geçmeyi planlayan miralayın Türkler ile iletişim esnasında kullanmak istediği bir iletişim aracı olarak planlanır, ancak elçilerin karşı tarafa ulaşamaması sebebi ile bu şifreli iletişim aracından hiçbir şekilde yararlanılamaz.

4.6.5.2. Mitralyöz (Pulemet)

Mitralyöz anlamına gelen ve Rusçadan Tatar Türkçesine geçmiş olan "pulemet" sözü bu metinde beş farklı yerde kullanılır. Tiflis'te iken görüştüğü

general cephe gerisindeki durumu ve yaşadıkları sorunları miralaya anlattıktan sonra devreye giren anlatıcı, Miralay Demirali'nin durumunu dile getirir.

"Polkovnik Timĕrġaliyev bu temsĕz süzlerden öşĕp, üzĕnĕŋ alayınıŋ ḫellerĕn söyledĕ. Citĕp bĕtmegen pulemetlarnı tizrek ciberünĕ hem de patronnıŋ ozın seferge citerlĕk bulmawın, şular tulġaç, bĕrĕnçĕ emĕrden soŋ alġa barırġa ḫezĕrlĕgĕn aŋlattı (ÖT, 24)…"

"Miralay Demirali bu tatsız sözlerden rahatsız olup kendi alayının durumunu anlattı. Bir türlü gelemeyen mitralyözlerin hızlıca gönderilmesini ve mühimmatın uzun sefere yetecek kadar olmadığını, bunlar tamamlanınca, ilk emirden sonra ileri gitmeye hazırlandığını anlattı (ÖT, 24)."

Türk tarafına geçmeye çalışan Demirali ve askerleri iki dağ arasındaki vadide Rus ve Türk tarafının ateşi altında kalırlar. Türlü silahların yer aldığı bir savaş sahnesi ile o sahnede olanların oldukça başarılı anlatımı ve tasviri vardır bu bölümde.

"Rus yaġındamı, törĕk yaġındamı atılġan tup görlep kittĕ, ġaskerneŋ aldına töşĕp yarıldı. Anıŋ artınnan bĕrĕnçĕ, ikĕnçĕ, öçĕnçĕler atıldı. Elle qaydan pulemet cıltırarġa kĕrĕştĕ. Ġasker haman çaptı, elle kĕmner yıġıldı, qanı aġa torġan bĕr at tilĕ kĕbĕk çaptı, elle kĕm ıŋġıraştı, sıqrandı, tup, pulemet tawışına at ġıjlawı, 'Alġa, alġa!'– digen komandirlarnıŋ tawışı qatıştı. Kiçüw qıyametke ewĕrĕldĕ. Polkovnik Timĕrġali bĕr qaradı: yanındaġı ġaskerĕnĕ, anıŋ kürşĕsĕnde qızı Söyĕmbikenĕ kürdĕ. Taġı bĕraz waqıt üttĕ: ġasker yirĕnde küzlerĕ qızarġan Feridenĕ kürdĕ. Taġı bĕr qaradı: aldına töşken tup yedresĕnnen aldındaġı saf yarıldı, bĕr ġaskeriy meteldĕ, bĕr at dürt ayaġını küterĕp yıġıldı. Aŋarġa elle nerse tiygen kĕbĕk buldı. Külmegĕ ĕçĕnnen cılı bĕrnerse aġarġa totındı. Ul atın suqtı, alġa çıqtı. Bik zur tawış bĕrle: 'Alġa!'– dip qıçqırdı. Bitĕ qanġa buyalġan Feridenĕŋ quwıp citkenĕn, qızı Söyĕmbikenĕŋ (ÖT, 83) atınnan qan aqqannı kürdĕ. Tup tawışlandı, uladı, görledĕ, pulemet tuqtamadı – 'çıj-çıj' ittĕ, mıltıq özĕlmedĕ – şartladı. Atlı ġasker retĕn yuġaltıp, kötüw kĕbĕk çaptı, atlar isĕrĕk kĕbĕk duladı, yaralılar ıŋġıraştı (ÖT, 84)."

"Rus tarafından mı, Türk tarafından mı atılan bir top gürleyip gitti, askerlerin önüne düşüp patladı. Onun ardından ikinci, üçüncüler atıldı. Bir taraftan mitralyözler de işe başladı. Askerler koşmaya devam etti, bazıları yaralanıp düştü,

kanı akmaya devam eden bir at deli gibi koştu, bazıları inledi, top, mitralyöz sesine atların sesleri, 'İleri, ileri!' diyen komutanların nidaları karıştı. Geçit alanı kıyamet yerine evrildi. Miralay Demirali etrafına baktı, yanındaki asker ile onun yakınındaki kızı Süyümbike'yi gördü. Biraz daha zaman geçti. Askerin yerinde gözleri kızarmış olan Feride'yi gördü. Bir kez daha baktı. Önüne düşen top güllesinden önündeki saf yarıldı, bir asker yuvarlandı, bir at şaha kalkıp düştü. Ona bir şey değmiş gibi oldu. Gömleğinin içinden sıcak bir şey akmaya başladı. O, atını mahmuzlayıp öne geçti. Yüksek sesle: 'İleri!' diye bağırdı. Yüzü kana bulanmış olan Feride'nin peşinden geldiğini, kızı Süyümbike'nin atının (ÖT, 83) yarasından kan aktığını gördü. Toplar ateşlendi, gürledi, mitralyözler durmadı, 'çıj-çıj' diye ses çıkardı, tüfek sesleri kesilmedi, ateşe devam etti. Süvarilerin düzeni bozuldu, sürü gibi koşuşturdular, atlar sarhoş gibi sesler çıkardı, yaralılar inledi (ÖT, 84)."

4.6.5.3. Tüfek (Mıltıq)

Eserde top ve mitralyöz gibi daha güçlü silahlar ile birlikte tüfeğe de yer verilir. Özellikle Rus saflarından Türk saflarına geçiş sahnesi top, mitralyöz ve tüfek sesleri ile mahşerî bir savaş ortamını andırır. Bu bölümde her nevi ateşli silahın kullanımı ve yıkıcı etkisini görmek mümkündür.

4.6.5.4. Diğer Silah ve Mühimmat İsimleri

Eserde adı geçen ama daha az kullanılan askerî mühimmat isimleri de vardır. Bunlar; silah (qoral), kılıç (qılıç), süngü (söŋgĕ), balta (balta), mühimmat/mermi (patron) ve projektör (projektor) şeklinde sıralanabilir.

Qoral (silah) sözcüğü Tatar Türkçesinde her nevi silahı karşılayan genel anlamlı bir sözcüktür. Aynı şekilde patron (<Rus. патрон) sözcüğü de mühimmat/cephane/mermi anlamlarını karşılayacak şekilde metinde yer alır. Etkili bir silah olan top ile birlikte top mermisi (tup yedresĕ) de romanda yer alan mühimmat isimlerinden biridir. Kılıç (qılıç) daha çok törensel bir silah olmakla birlikte gerekli olması halinde yakın planda bir savaş silahı olarak da kullanılabilir mahiyettedir. Ancak eserdeki kullanımı daha çok sembolik yönü ile ilgilidir. Süngü

(söŋgĕ) de kılıç gibi eski bir silah olmakla birlikte hal-i hazırda da askerlerin tüfeklerinin ucunda bulunmakta ve göğüs göğüse çarpışma olması durumunda kullanılabilmektedir. Metinde, Rus saflarından ayrılıp Türk tarafına geçmeye çalışan askerler tam karşıya geçecekleri sırada nereden tutulduğu belli olmayan bir projektör (projektor) belirir ve miralayın askerlerinin kılıç, süngü vb. gibi silahları parıldar.

Savaş alanında askerlerin kullandığı silah ve mühimmatın dışında bir de onların taşıtları olan atlar vardır. Eserde piyade (ceyewlĕ ġasker) ve süvari (sevariy / atlı ġasker) askerler ile birlikte süvarilerin atlarından ve bu atların tıpkı askerler gibi yaralanıp ölmelerinden de bahsedilir.

4.6.6. Askerî Rütbeler

Romanda pek çok askerî rütbe adı vardır. Askerî terimlerin genelinde olduğu gibi rütbelerle ilgili olarak da Rusça sözcüklere yer verilir. Eserde yer alan askerî terimlerin adları, bu terimlerin İshakî'nin Türkiye Türkçesine aktardığı romanındaki ve günümüz Türkiye Türkçesindeki karşılıkları aşağıdaki gibidir.

erkyanĕ ḫerĕb reisĕ	erkân-ı harbiye reisi	genelkurmay başkanı
qul urdu başlığı	kolordu kumandanı	kolordu komutanı
general	general	general
polkovnik	miralay	albay
kulanil	miralay	albay
mĕŋbaşı	binbaşı	binbaşı
kapitan	yüzbaşı	yüzbaşı
zabit	zabit	subay
intendant başlığı	levazım reisi	levazım reisi
kantselyariya başlığı	tahrirat müdürü	yazı işleri müdürü
ad'yutant	yaver	emir subayı
praporşçik[17]	mülazimi sani	astsubay

[17] Rusça "praporşçik" (<пра́порщик) sözüne karşılık olarak yazarın kendisi tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan metinde "mülazimi sani (teğmen)" karşılığı kullanılır. Ancak, Rusça kökenli "praporşçik" sözcüğü Türkçe "astsubay" anlamına gelir.

4.6.7. Askerî Nişanlar

4.6.7.1. Giorgiyevski Nişanı (Georgiy Medalě)

Aziz Georgiyevski Madalyası (Rus.: Орден Святого Георгия/Orden Svyatogo Georgiya), Rus İmparatorluğu devrinde, 26 Kasım 1769 tarihinde ve Çariçe Katerina döneminde verilmeye başlanan, altın veya gümüş olabilen bir tür cesaret madalyasıdır. Adını Aziz George'dan alır. Aziz Andrew Nişanı'ndan sonra ikinci en üst düzey askerî nişandır (https://tr.wikipedia.org/wiki/Aziz_George_Nişanı, 13.04.2020). Dört farklı kategoriye sahip olan madalya barış zamanında ve savaş sırasında yararlıklar gösteren askerleri ve alt rütbeli subayları ödüllendirmek amacı ile verilmiştir. Madalyanın ön yüzünde Çar II. Nicholas'ın resmi, arka yüzünde ise "за храбрость" (za ḫrabrost': cesaret için) yazısı yer alır.

Çağrıldığı Tiflis'e giden Miralay Demirali, geçmişte Port-Artur'da birlikte savaştığı ve o zaman kendisinden daha düşük rütbede olan kişinin bir general olarak karşısında oturduğunu görür ve geçmişe doğru bir yolculuğa çıkar.

"Bu, ḫezěrgě generalnıŋ, urının taşlap qaçıp, Timěrġaliněŋ artın açıq qaldıruwın, Timěrġaliněŋ bik zur qaharmanlıq běrle, elle niqader ġaskerěn yuġaltıp, üzě cereḫetleněp kěne wazġıyetně saqlıy aluwın, monıŋ öçěn üzěněŋ reḫmet aluwın, bu kazaçiynıŋ Georgiy medalě aluwın ḫetěrledě. Küŋělěnnen běr küŋělsěz aġu aqtı (ÖT, 27)."

"Bu, şimdiki generalin, yerini bırakıp kaçarak Demirali'nin arka hattını açık bırakmasını, Demirali'nin çok büyük bir kahramanlıkla, çok sayıda askerini kaybedip kendisi de yaralanarak vaziyeti muhafaza edebildiğini, bunun için kendisinin teşekkürname, bu Rus zabitinin ise Georgiy madalyası alışını hatırladı. Gönlünden bir gönülsüz ağu aktı/içine bir zehir aktı (ÖT, 27)."

Tezli bir roman olan Öyge Taba adlı eserde yer alan ve ilahî bakış açısına sahip anlatıcının Miralay Demirali'nin içinden geçenleri okura aktardığı bu bölüm, hepsi Rusya vatandaşı, Rusya ordusunun askeri imiş gibi görünseler de Rus kökenli olanlar ile diğerlerinin uygulamada hiç de öyle olmadığını, etnik kökene dayalı ayrımın

Rusya genelinde olduğu gibi Rus ordusunda da belirgin bir biçimde varlığını hissettirdiğini göstermek amacındadır.

4.6.7.2. Légion d'Honneur (Lijiyun Daunnur Ġalemetĕ)

1804 yılında Fransa İmparatoru olan Napoléon Bonaparte tarafından verilmeye başlanan bu nişan bugüne dek Fransa'daki tüm yönetim rejimlerinde takılmaya devam edilmiştir. Légion d'honneur, Fransız madalyaları arasında en tanınmış olanıdır (https://tr.wikipedia.org/wiki/L%C3%A9gion_d%27honneur, 13.04.2020).

Légion d'honneur ile diğer nişan ve madalyalara, karşı tarafa geçiş planını yavaş yavaş uygulamak için hazırlıklarına devam eden Miralay Demirali'nin cephede bulunduğu sırada bir program tertip etmesi ile ilgili bölümde yer verilir. Bu programa Rus askerî yetkilileri, Ermeni gönüllüleri ve diğer yetkililer de davet edilir. Miralayın amacı hiç kimsenin kendilerinden şüphe etmeyeceği bir atmosfer yaratmaya çalışmaktır. Bu geceyi tertip ederken farklı dönemlerde kendisine takdim edilen nişan ve madalyaları takmayı da ihmal etmez.

"Kiçke taba kilĕp citken kürşĕ kazaçiylar firqasĕnĕŋ hem de küŋĕllĕ ermeni alayı qomandannarın polkovnik Timĕrġaliyev resmiy kiyĕmde üzĕnĕŋ yapon suġışında alġan bötĕn medal'lerĕn taġıp qarşı aldı. Qırımda atlı ġasker yĕgĕtlĕgĕ waqıtında imperatritsadan bülek itĕp alġan, almaz quyılıp altınnan ĕşlengen qara qoş suretĕn hem de yapon suġışındağı bahadirlıq öçĕn frantsuzlardan ciberĕlgen 'Lijiyun duaunur' ġalemetĕn de kükregĕne yirleştĕrdĕ. Boḫara emirĕnnen birĕlgen, asıl taşlar bĕrle ĕşlenĕlgen, terilke qader zur altın medalĕn de urınına taqtı. Qunaqlarnı bik dustça ittĕrĕp, lekin üzĕnĕŋ derecesĕn bĕlgen zur bĕr kĕşĕ kĕbĕk qabul ittĕ (ÖT, 71)."

"Akşama doğru gelmeye başlayan komşu Kazak fırkasının ve Ermeni gönüllü alayının komutanlarını Miralay Demirali resmî üniforma ile kendisinin Japon Savaşında aldığı bütün madalyalarını takmış olarak karşıladı. Kırım'da genç süvari vaktinde imparatoriçeden hediye olarak aldığı elmas ve altın işlemeli kartal suretini ve Japon Savaşındaki kahramanlığı için Fransızlar tarafından gönderilen 'Légion d'honneur' nişanını da göğsüne yerleştirdi. Buhara emiri tarafından verilen, değerli taşlar ile işlenmiş, tabak kadar büyük altın madalyasını da yerine taktı. Konuklarını

çok dostane bir şekilde ama kendi derecesini bilen büyük bir kişi gibi kabul etti (ÖT, 71).”

4.6.7.3. Madalya (Medal’)

Madalya (Rus. медаль: medal’) sözü iki kez Kafkas Müslümanlarının müftüsü ve bir kez de Miralay Demirali ile ilgili olmak üzere eserde üç kez geçer. Tiflis’teki karargâha gelen ve general ile görüşmek için bekelemekte olan miralay, müftünün general tarafından aşağılayıcı bir şekilde makamından kovulmasına şahit olur.

“Timĕrġaliněŋ ĕçĕ poşa başladı, açuwı kildĕ. Ul ad‘yutantqa bik qatı ittĕrĕp söylerge ẖezĕrleněp cite almadı, generalnıŋ işĕgĕ açıldı, annan bik qatı qıçqıruw çıqtı: ‘Von, von, von[18]!’ dip qıçqıruw, sügĕnüw işĕtĕldĕ. İşĕkten tup kĕbĕk tegerep, qıp-qızıl qızarġan, başında çalmalı, muyınında medal’lĕ bĕr kĕşĕ kilĕp çıqtı. Ul şulqader aptıraġan idĕ, qaya barırġa bĕlmeyĕnçe yödep qaldı. Elle qaydan çıġıp, anıŋ yanın bĕr-ikĕ mösĕlman sırıp aldı. Anıŋ bĕr süz deşmeyĕnçe toruwına qaramayınça, alar qızuw-qızuw soraşırġa, elle nindiy söal’ler birĕrge kĕrĕştĕ. Lekin tĕgĕ medal’lĕ kĕşĕ bu süzlerge cawap birmedĕ. Aqrın ġına:

–Din, millet doşmanınnan ni kötesĕŋ! – digen süzně Timĕrġali işĕttĕ (ÖT, 26).”

“Demirali’nin canı sıkılmaya başladı, kızdı. O, yaver ile çok katı bir biçimde konuşmaya hazırlanırken generalin kapısı açıldı, oradan şiddetli bir bağırış işitildi: ‘Von, von, von (Haydi, buradan defol!) şeklinde bağırış ve küfür işitildi. Kapıdan top gibi yuvarlanarak, kıpkızıl kızarmış, başı sarıklı, boynunda madalyası olan bir kişi gelip çıktı. Bu adam o kadar şaşırmıştı ki nereye gideceğini bilmeyerek durup kaldı. Bir yerden çıkıp onun etrafını bir iki Müslüman sardı. Onun bir söz söylemeden durmasına bakmayarak onlar hızlı hızlı soruşturmaya, birçok sorular sormaya girişti. Lakin diğer madalyalı kişi bu sözlere cevap vermedi. Yavaşça:

–Din, millet düşmanından ne bekliyorsun, şeklindeki sözü Demirali işitti (ÖT, 26).”

[18] “Von, von, von!”: “Def ol, çık git” gibi anlamlara gelen Rusça sözler (Ḫesenov, 2009:26). Sözlük anlamı itibariyle “von” sözcüğü “dışarı” anlamı ifade eden bir yer-yön zarfıdır.

Ruslar ve Türkler arasında etnik farklılığın yanında din farklılığı da söz konusudur. Türkçülük eksenli ve Türklerin birliği tezinin işlendiği Öyge Taba adlı eserde din kavramından hareketle okura aradaki farkın büyüklüğü hissettirilmeye çalışılır. Burada elbette kendisi de medrese tahsili görmüş bir kişi olup daha sonraki süreçte seküler bir hayat tarzı ile milliyetçi bir dünya görüşünü benimsemiş olan İshakî'nin meseleye bakışına dair yansımalar da vardır. İshakî, pek çok eserinde olduğu gibi, burada da din kavramından yararlanmaya, Müslüman kimliğinin kendileri için dışlanma sebebi olduğunu okurlarına göstermeye çalışır. Rusların farklı ve öteki oldukları düşüncesi din eksenli bir yaklaşım ile de okurun nazarına sunulur.

Pragmatist bir anlayışa sahip olan ve milletinin inkırazından derin bir endişe duyan İshakî, Tatar halkının menfaati için duruma göre sosyalizm gibi bir ideolojinin yanında din, millet ve milliyet gibi kavramları da kullanmaktan, onlar aracılığı ile inkırazı önleme amacına ulaşmaya çalışmaktan çekinmez.

4.7. ROMANDA YER ALAN DİNÎ HUSUSLAR

4.7.1. Romanda Yer Alan Dinler

Antropolojik olarak kesinleşmiş, evrensel bir tanımı yoksa bile din, sözlük anlamı ile Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet; bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen; inanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ülkü, kült olarak açıklanır (Akalın vd., 2011:668-669). Freud, din olgusunu ortaklaşılan bir nevroz olarak görürken Durkehim, dini, sosyal dayanışmayı güçlendiren ve ifade eden bir sosyal yaratma olarak görür. Dinin işlevsel yönü üzerinde duran Durkheim, onu, bir toplumun meydana gelmesini sağlayan ayin ve inançlar sistemi olarak tanımlar (Temren, 1998:306). Medrese öğrenimi gören ve modern eğitim de almış olan İshakî'nin din olgusuna bakışı Durkheim'e yakındır.

Karşıtlıklar üzerine kurulu Öyge Taba adlı romanda olumlu olan tarafı temsil eden Türkler aynı zamanda Müslüman kimlikleri ile de ön plana çıkarılır. Karşıt güç

olarak konumlandırılan Rusya ve Ruslar ise kendi inançları olan Hristiyanlık ile ilişkilendirilir, savaşın itici gücü olan din kavramının iki taraf için de gerçek hayatta olduğu gibi kurmaca bir eser olan romanda da ne denli önemli olduğu okurlara gösterilmeye çalışılır. Eserde İslamiyet ve Hristiyanlık, hilal ve haç karşıtlığına geniş şekilde yer verilir. Her iki tarafın dinî inançları ve bu inançların askerlerin motivasyonu için nasıl kullanılmaya çalışıldığı da iki yönlü olarak okura sunulur.

4.7.1.1. İslamiyet

VII. yüzyılda Hz. Muhammed aracılığıyla Mekke ve Medine şehirlerinde din olarak kabul gören İslam, tek tanrı inancına sahip en yaygın semavi dinlerden biridir (Bayrakdar, 2016:485). İslam kelimesi barış, selamet, boyun eğme, teslim olma gibi çok çeşitli kök anlamları olan Arapça "slm" fiil kökünden gelir. Kavram olarak Allah'ın iradesine teslim olmak anlamında, Hz. Muhammed'e vahyedilen dinin adıdır. İslam, aynı zamanda Kur'an'a göre Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e dek bütün yalvaçların tebliğ ettiği bütün ilahî dinlerin de adıdır (Bayrakdar, 2016:487).

Tezli ve açık bir şekilde taraflı olan Öyge Taba'da İslamiyet olumlu tarafı, Türklerin tarafını temsil eden din olarak öne çıkar. Öyge Taba, hem dinî hem de millî uyanışın ele alındığı bir romandır. Eserin yazarı her ne kadar medrese tahsili görmüş olsa da din eksenli bir hayat anlayışına sahip değildir. Etnosentrik ve pragmatist bir anlayışa sahip olan İshakî, din kavramını halkın çıkarları için faydalı bir araç olarak görür, Tatar halkının inkırazına engel olmak amacı ile bu aracı da kullanmaya çalışır.

4.7.1.1.1. İslamiyet ile İlgili Dinî Terimler

4.7.1.1.1.1. Allah

İslamiyet ile ilgili en temel terimlerden biri olan Allah lafzı eserde sadece iki kez geçer. İlkinde Miralay Demirali'nin cepheden ayrılıp Tiflis'e, ailesinin yanına dönmesi için ikna etmeye çalıştığı yardımcı kahraman Feride tarafından kullanılır.

“Měne tĕgĕ ermen komandirları kilgen könnĕ efiser klubına bomba ırġıtırġa ḫezĕrlengen bulġannar. Alla ġına saqlap qalġan (ÖT, 80)…”

“İşte diğer Ermeni zabitleri geldiği gün zabit kulübüne bomba atmaya hazırlamışlardı. Allah korumuş (ÖT, 80)…”

İkinci kez ise bir Hristiyan duasında, “Alla, padişahnı saqla! (Allah’ım, çarı koru! (ÖT, 44)” şeklindeki bir duada geçer.

4.7.1.1.1.2. İman

İnanma, inanç; İslam dinini kabul (Devellioğlu, 1996:433) anlamına gelen iman sözcüğü eserde on farklı yerde geçer. Bu kullanımlardan biri olumsuz bir mahiyete sahip olup İngiliz subayının fizikî yönü tasvir edilirken “imansız küzlĕ: imansız/korkunç gözlü (ÖT, 46)” şeklindedir.

Kazanlı bir subay olan İbrahim’in Türkler ve Türkiye’ye dönük bakışı derin bir muhabbet ile sağlam bir imanı/inancı göstermesi bakımından dikkate değerdir.

“Bĕzde törĕklerge meḫebbet şulqader zur idĕ, ḫalqımızda törĕklerge qarşı iman şulqader tiren idĕ, bötĕn qortılışnı Törkiyeden köte idĕ (ÖT, 63).”

“Bizde Türklere muhabbet o kadar büyüktü, halkımızda Türklere karşı iman o kadar derin idi ki bütün kurtuluşu Türkiye’den bekliyordu (ÖT, 63).”

4.7.1.1.1.3. Kur’an (Qor‘en)

Romanda millî ve dinî uyanış, öze dönüş konuları merkezî konuma sahip olmakla birlikte Kur’an sözcüğü sadece bir yerde geçer. Tiflis’teki Ölmezoğlu ailesinin evinde misafir olan Miralay Demirali, sohbet esnasında ailenin büyük kızı Feride’nin de hemşire olarak cepheye gitmek istediğini belirtmesi sonrası onunla tartışır. İslam terbiyesi ile büyütülen ve milliyetçi düşünceleri olan bir kızın bunu yapamayacağını belirtir. Feride ise miralayın da aynı orduda görev yaptığı savı ile bu düşünceye itiraz eder. Anlatıcı, miralay ile birlikte etrafındaki kişilerin durumunu da

okur için izah eder. Bu esnada miralay ağlar. Onun ağlaması o kadar içten, o kadar samimidir ki etrafındaki insanlar onun ağlamasını Kur'an dinler gibi dinlerler.

"Anıŋ küzěnnen yeşě mölděrep aqtı. Ul běrni eytěrge bělmeyěnçe utırdı. Bötěn tire-yün' aptırap, qatıp qaldı. Timěrġali balalarça ittěrěp yılawında buldı. Her kěşě şěltelě küzlerěn Feridege těktě. Tawışsız-tınsız köyěnçe polkovniknıŋ yılawın, Qor'en tınlaġan kěběk, iḫlas běrle, tiren běr ehemiyet běrle tınladı (ÖT, 56)."

"Onun gözünden yaş boşalıp aktı. Ne söyleyeceğini bilemediği için oturdu. Çevredeki herkes şaşırıp donup kaldı. Demirali çocuklar gibi ağladı. Herkes kızgın gözlerini Feride'ye dikti. Sessiz sedasız bir biçimde miralayın ağlamasını, Kur'an dinler gibi, ihlas ile, derin bir ehemmiyet ile dinledi (ÖT, 56)."

4.7.1.1.1.4. Müslüman (Mösĕlman)

Temelde Türkler ve Türk Dünyası üzerine yoğunlaşan, Müslüman olsalar da Arapları bu mücadelenin dışında tutan bir tavrın sergilendiği eserde, Türk kimliğinin destek unsuru gibi görülen Müslümanlık vasfı her durumda öne çıkartılır. Karşı tarafın Hristiyan ve yapmaya çalıştıklarının da bir Haçlı Seferi olduğu, nihai hedefin hilafetin merkezi İstanbul ve oradaki sembolik mabet Ayasofya'nın kubbesine haç dikmek şeklinde tarif edildiği eserde, aslında derin dinî hassasiyetleri olmayan Miralay Demirali'nin bu hususları dile getirirken yazarın sözcüsü gibi davranması dikkat çeker.

Ayaz İshakî, Öyge Taba adlı eserinde olduğu gibi başka eserlerinde de İslam dininin Tatar halkı için koruyucu ve birleştirici potansiyelinden yararlanmaya çalışır. Birçok eserinde İslam dini ile ilgili unsurlardan yararlanan İshakî, 1911 yılında İstanbul'da yazdığı ve 1917 yılında Kazan'da basılan Zöleyḫa (Züleyha) adlı dramında Müslüman bir Tatar kadınının zorla Hristiyanlaştırılmasını ve buna karşı verdiği mücadeleyi ele alıp işler, din mefhumunu millî kimliği korumanın en önemli unsuru şeklinde okurlarına sunar. Bu yaklaşım, 16. yüzyılın ortalarında vuku bulan Rus işgali ve hâkimiyeti sonrasında geniş Tatar kitlelerinin önce Hristiyanlaştırılıp sonra da Ruslaştırılması şeklinde ortaya çıkan asimilasyon politikasına karşı yazarın kendince almaya çalıştığı bir önlem olarak düşünülebilir.

Öyge Taba adlı eserde Müslüman terimi "mösĕlman, mösĕlman dön'yası, Hindstan mösĕlmannarı, Rusiye mösĕlmannarı, mösĕlmannar, Kavkaz mösĕlman komitesĕ, törĕk-mösĕlman, mösĕlman-törĕk, mösĕlman ḫelifetĕ, mösĕlman mullası, Mösĕlmannar yetimner komitesĕ, mösĕlman efiserlerĕ, mösĕlman ġaskerĕ" gibi şekillerde olmak üzere toplam yirmi sekiz kez geçer. Ayrıca iki farklı yerde de "mösĕlmanlıq" terimi ile karşılaşılır.

4.7.1.1.1.5. Şeriat (Şeriget')

Şeriat terimi eserde sadece bir kez geçer. Askerleri ile birlikte Türk tarafına geçmeyi planlayan ve bu plan doğrultusunda oldukça hassas çalışmalar, ciddi hazırlıklar yapan miralay, askerin üzerinde manevî bir etkisi olan alay imamı ile de görüşür. Rusya'da ve Rus ordusunda şeriat hükümleri geçerli olmasa da Rusya Müslümanları için İslam ve dolayısı ile şeriat hükümleri önem arz eder ve miralay da bu düşünce ile hareket eder.

"–Eyĕ, polkovnik, min sĕzge mösĕlman mullası bulıp eytken cawabım şul: bu ĕş şeriget'çe ġafuw itĕlmeslĕk zur bĕr gönah, alġayazĕ billah, köfĕr. Milletçĕlĕk yaġınnan, şöbhesez, milliy ḫıyanet. İlĕmĕzge, könĕmĕzge, tariyḫımızġa qarşı ḫıyanet, – didĕ. Üzĕ de şul süzden qurqıp, aptırap qaldı (ÖT, 69)."

"–Evet, miralay, benim size bir Müslüman imamı olarak verecek cevabım şu: Bu iş şeriata göre affedilmeyecek kadar büyük bir günah, el-ıyazü bi-llah (Allah korusun), küfürdür. Milliyetçilik bakımından, şüphesiz, millî bir hıyanettir. Yurdumuza, halkımıza, tarihimize karşı hıyanettir, dedi. Kendisi de bu sözden korkarak şaşırıp kaldı (ÖT, 69)."

4.7.1.1.1.6. Müftü (Möftiy)

Romanda üç kez geçen ve Rusya Müslümanları için sembolik bir değere sahip olan müftünün, Tiflis'teki karargâha giden Miralay Demirali'nin generalin odasına girmek için beklediği esnada general tarafından odadan kovulup çıkarılması -yazar tarafından bilinçli bir biçimde böyle bir sahne esere monte edilmiştir- miralayın özüne dönüş süreci ile ilgili önemli sahnelerden birini teşkil eder. Müftünün

bulunduğu sahne romanın tezine uygun olacak şekilde okura bir mesaj vermek, karşı tarafın dinî değerlere karşı ne kadar saygısız olduğunu ve kendileri için ne denli büyük bir tehdit oluşturduğunu göstermek amaçlıdır.

4.7.1.1.1.7. İmam (Mulla, Ḫezret[19])

Öyge Taba adlı eserde "mulla (imam)" (34 kez) ve "ḫezret (hazret)" (2 kez) terimlerinin yoğun bir biçimde kullanıldığı görülür. Mulla Nasrětdin (Molla Nasrettin) dergisi (ÖT, 31); Kazanlı bir asker olan İbrahim'in, "Miněm atam mulla idě. (Benim babam imam idi.) (ÖT, 63)" şeklindeki cümlesi; emrindeki İbrahim ile görüşen miralayın, "Miŋa ḫezěr polk mullasın ciber! (Bana şimdi alay imamını gönder!) (ÖT, 64) emri; "ḫerbiy mulla (askerî imam) (ÖT, 65)", "ġaskeriy mulla (askerî imam) (ÖT, 67)" vb. gibi kullanımlar dikkat çeker. Eserde hem "mulla (imam)" hem de "ḫezret (hazret)" terimi genel olarak olumlu anlamda kullanılır. Alay imamı hakkında bilgi verilirken kendine güvenen, ne yaptığını bilen, kendi çapında mücadele etmeye çalışan bir aydın portresi çizilir.

"Bu ġaskeriy mulla digeně Timěrġaliněŋ ělgerěgě zamanda polklarda kürgen iskě unter efiserlerden bulġan mullaġa, polkovnik ni quşsa: 'Boyırıqıŋızġa ḫezěrměn!'– dip tora torġan ġaskeriy mullalarġa běr de oḫşamıy idě (ÖT, 67)."

"Bu askerî imam denilen, Demirali'nin önceki devirlerde alaylarda gördüğü eski pasif görevli subaylardan olan imamlara, miralay ne buyursa, buyruğunuza hazırım, diyen askerî imamlara hiç benzemiyordu (ÖT, 67)."

4.7.1.1.1.8. Cami, Mihrap, Minare (Meçět, Miḫrab, Manara)

Karşıtlıklar üzerine kurulu bir eser olan Öyge Taba'da Ruslar ile Türkler arasındaki mücadele hilal ve haç göstergeleri ile ilişkilendirilerek anlatılır. İslam dininin mabedi olan camilerin Rus topçularının top atışları sonrası bir viraneye dönmüş halleri daha romanın başında başkahramanı derinden etkiler. Cami, minare

[19] Efendi, majeste; hazret, dinî kimse (Öner, 2015:156); gerekli dinî bilimi olan belgeli imam; saygı gösterme, ululama kelimesi (Abdullin vd., 1981:380) anlamlarına gelen "ḫezret (hazret)" söczüğü, din adamlarına saygıyı ifade etmek için onlar hakkında konuşulurken ya da onlara hitap edilirken kullanılır.

ve mihrapların durumu yirmi sekiz yıldır Rus ordusunda görev yapan başkahramanın dinî anlamda uyanış sürecine zemin hazırlar. Dinî mimarinin en önemli eserlerinden olan camiler ve onların özel işleve sahip birimleri olan mihrap ve minare romandaki Müslüman Türk kimliğini sembolize etmekte ve kendi lisan-ı halleri ile ait oldukları milletin içinde bulunduğu durumu da dile getirmektedir. Romandaki bu tasvir ve öyküleme yolu ile bir yandan cephe hattı ve savaşın yol açtığı yıkım gözler önüne serilirken öbür yandan da onların içinde bulunduğu bu kötü duruma belki de doğrudan kendisinin sebep olduğu düşüncesi ile oluşan vicdan azabı Miralay Demirali'nin özüne dönüşüne giden yolun zeminini hazırlar.

"Aynıŋ nurına qoyıŋġan meçětněŋ tup bĕrle tişĕlgen miḫrab urını suqır kĕşĕnĕŋ küzĕ kĕbĕk polkovnikka qaradı. Anıŋ yartılay özĕlĕp töşken manarası qulı kisĕlgen kĕşĕnĕŋ qulsız ciŋĕ kĕbĕk sĕlkĕne, sallana kĕbĕk, moŋar yodrıq kürsete kĕbĕk buldı. Anıŋ artındaġı cimĕrĕk, watıq törĕk öylerĕ, törĕk yortları şul cereḫetlerĕnnen yıġlıy, sıqrıy kĕbĕk toyıldı. Ul uyġa çumdı. Belki bu manara, yözlerçe yıllar moŋlı azan tawışın tire-yün'ge taratqan manara miněm emĕrĕm bĕrle atılġan tup bĕrle kisĕlgendĕr (ÖT, 20)?"

"*Ayın nuru ile yıkanmış caminin top mermisi ile delinen mihrap yeri kör bir kişinin gözü gibi miralaya baktı. Onun yarısı kesilip düşmüş minaresi kolu kesilen kişinin kolsuz yeni gibi silkiniyor, sallanıyor gibi, buna yumruk gösteriyor gibi oldu. Onun arkasındaki yıkık dökük Türk evleri, Türk yurtları bu cerahatlerinden ağlıyor, inliyor gibi duyuldu miralaya. O, düşünceye daldı. Belki bu minare, yüzlerce yıl hüzünlü ezan sesini etrafa yayan minare, benim emrim ile atılan top mermisi ile kesilmiştir (ÖT, 20).*"

4.7.1.1.1.9. Ezan (Azan)

Eserde altı farklı yerde ezan (azan) sözü geçer. Ezan, savaş cephesinde ve Türklere karşı savaşan Demirali için uyanma sürecine giden yoldaki önemli uyarıcılardan biri olarak görülür. Eserin ilk sayfasında, can sıkıntısı ile odasında gezinen, duvardaki haritayı inceleyip daha da karmaşık duygulara gark olan Demirali, pencerenin önüne gelir ve bir rahatlama umudu ile dışarıyı seyre koyulur.

İç dünyasından pek farklı bir manzara yoktur karşısında ve bu manzara onu kendi içinde bazı şeyleri sorgulamaya yöneltir.

"Ul uyġa çumdı. Belki bu manara, yözlerçe yıllar moŋlı azan tawışın tireyün'ge taratqan manara miněm eměrěm běrle atılġan, tup běrle kisělgenděr(ÖT, 20)?"

"O, düşüncelere daldı. Belki bu minare, yüzyıllardır kederli ezan sesini etrafa yayan minare benim emrimle atılmış olan bir topla yıkılmıştır (ÖT, 20).

Eserde geçen "azan" sözcüklerinin üçü Abdullah Tukay'ın "Kěçkě azan (Akşam Ezanı)" şiirine atıf yapılan ve "Soŋġı azan (Sonuncu Ezan)" şeklinde yazılan şiirinin dizelerinde yer alır.

"Seḫnege ḫor çıqtı. Feride pianinoġa utırdı. Zeynep, ḫornı başlap, 'Soŋġı azan' digen cırnı cırlarġa totındı.

'Soŋġı azan! Moŋlı azan... Kittě Qazan hem Estěrḫan (ÖT, 36)…'"

"Sahneye koro çıktı. Feride piyanoya oturdu. Zeynep koro ile birlikte 'Sonuncu Ezan' adlı şarkıyı söylemeye başladı.

'Sonuncu ezan! Kederli ezan… Gitti Kazan ve Astrahan (ÖT, 36).'"

Eserdeki gerçeklik algısını kuvvetlendirmek için yazar tarafından büyük Tatar şairi Abdullah Tukay'ın "Kěçkě azan (Akşam Ezanı)" adlı şiirinden bir bölüm alınıp metne yerleştirilmiştir. İlgili bölüm, gerek metinlerarasılık gerekse montaj (iktibas[20]) tekniği açısından metnin içeriği ve anlamsal yönü ile uyumlu, tezli bir romanda verilmek istenen mesajı güçlendirici özelliktedir. Çünkü ezan, Tatarların millî kimliğinin önemli bir parçası ve öteki konumundaki Ruslar ile aralarındaki en bariz dinsel ve kültürel farklardan biridir.

[20] İktibâs, bir şâir veyâ nâsirin kendi eserine âyet veyâ hadislerden birini katmasıdır. Zamanla intihâl dışındaki bütün nakilleri içine alır bir mânâ kazanmıştır (Bilgegil, 2015:251).

4.7.1.1.1.10. Oruç (Ruza) ve Namaz

İslam'ın şartlarından biri olan oruç ibadeti de eserde geçen bahislerden biridir. Türk tarafına geçmek üzere cephede plan yapan Miralay Demirali, emrindeki bir subay olan İbrahim'e, Yüzbaşı Fahri İslam'ın Türklere karşı savaş konusunda ne düşündüğünü sorar. Aldığı cevap hem eserde hem de İshakî'nin kendi hayatında dine bakışı ile ilgili mesajlar içerir mahiyettedir.

"–Ul bit bik dinlĕ kĕşĕ, mĕne monda, frontta ruzasın qaldırmadı, namazın uqıdı. –Min törĕkke qarşı suġışıp mordar kiter ḫelĕm yuq,– diy (ÖT, 67)."

"–O çok dindar bir kişi, işte burada, cephede orucunu bırakmadı, namazını kıldı. Benim Türk'e karşı savaşıp murdar gidecek halim yok, diyor (ÖT, 67)."

Oruç bahsi eserde yalnız bir kez geçerken üç farklı yerde namaz konusu geçer. Her iki ibadeti de yerine getiren Yüzbaşı Fahri İslam'ın dindar kişiliği belirgin bir biçimde vurgulanır. Miralay Demirali de emrindeki Müslüman askerler ile daha samimi bir bağ kurabilmek için askerleri ile birlikte namaz kılar, dua eder, bayram kutlar. Onlarla arasına mesafe girmesine izin vermez. Dindar bir kişi olmasa da emrindeki askerlerin dinî ve millî değerlerine saygılı davranıp onların bu hassas noktasından hem onların iyiliği hem de kendi planı ve bu planın hizmet edeceği büyük ideali için yararlanmaya çalışır. Bu doğrultuda da cephedeki subayların ve askerlerin durumunu görmek için camide cemaatle kılınacak bir namaza katılır.

Romanda, olumlu tarafı temsil eden Müslüman Türkler ve onların dinî vecibelerinden biri olan namaz ile ilgili olarak namazın ön hazırlığı olan abdest (teharet), namazın rükünleri arasında yer alan secde ve namazın hem içinde hem de sonrasındaki uygulamalardan olan dua (doġa) gibi unsurlara da yer verilir.

4.7.1.1.1.11. Halife (Ḫelife) ve Halifelik (Ḫelifet)

Halife, halifelik ve hilafet merkezi olarak İstanbul eserdeki en önemli unsurlardandır. Çünkü halifelik Osmanlı'da, Osmanlı padişahı halife ve İstanbul da halifeliğin merkezidir. Kurgu içinde tüm bunların amacı tek müstakil Müslüman ve

Türk ili olan Osmanlı Devleti'nin -eserde ısrarla Türkiye adı kullanılır- ne kadar önemli olduğunu vurgulamak ve ona karşı savaşmanın da dinen ne denli sakıncalı olduğunu göstermek içindir. Alay imamı ile görüşen miralay, onun görüşünü almak ister gibi yaparken onu da kendi yanına çekmek amacı ile alay imamına şöyle söyler:

"Měne miněm diněmněŋ baş ilě, ḫelifeněŋ tuġan yirěn bětěrěr öçěn ḫristiannar yaŋı ehlě salib suġışları açtılar. Maqsatları – mösělman ḫelifetěněŋ üzegě Törkiyeně bětěrüw, İstanbulnı aluw, Törkiyeně bülüw, (ÖT, 67) annan běr Ermenstan yasaw, annan taġı Rusiyeněŋ yaŋı gubernaların kübeytüw (ÖT, 68)."

"İşte benim dinimin baş şehrini, halifenin doğduğu yeri bitirmek için Hristiyanlar yeni Haçlı Seferi açtılar. Maksatları Müslüman halifeliğinin merkezi Türkiye'yi ortadan kaldırmak, İstanbul'u almak, Türkiye'yi paylaşmak, (ÖT, 67) ondan bir Ermenistan kurmak, ayrıca Rusya'nın yeni bölgelerini genişletmektir (ÖT, 68)."

Romanda ele alındığı şekli ile, özünde dinî yönden önemli bir yere sahip olan halife ve halifeliği daha da yüce kılan şey Müslüman Türk ili ile olan hayatî bağlantısıdır. Aynı halifeye bağlı olan Arap illerinde Türk askerinin savaşması, oralarda Türk kanının dökülmesi doğru bulunmaz, Türk ordusunun ağırlık merkezinin Türk illeri olması ve bu askerlerin Kafkasya, Türkistan, İdil-Ural ve Hazar Denizi gibi yerleri amaç edinmesi gerektiği ifade edilir (ÖT, 78). Burada yazar, eser ve okur üçgeninde bir etkileşim alanı kurulmaya çalışıldığını ve İshakî'nin genelde dine, özelde ise halifeye ve halifeliğe yönelik pragmatist yaklaşımını görmek mümkündür.

4.7.1.1.1.12. İmame (Baş Töyme, Bismilla)

Kazan-Tatar Türkçesinde yer alan "bismilla" sözcüğü hem besmele hem de herhangi bir şeyin başlangıcı, kaynağı (Öner, 2015:62) anlamına gelir. Öyge Taba adlı romanda bu sözcük tespih ile ilişkili olarak imame yerine kullanılır. İmame sözcüğü Türkçede sarık anlamının yanı sıra tespih, çubuk gibi şeylerin baş tarafına geçirilen, çoğu kehribardan yapılmış olan uzunca kısım, başlık veya fildişi oyma ve

kakmalarda görünüşü tacı ve imameyi andıran motif (Devellioğlu, 1996:432) gibi anlamlarda kullanılır.

Öyge Taba adlı metinde Türk Dünyası bir tespihe benzetilir ve Türkiye de onun imamesi olarak nitelendirilir (ÖT, 69). İshakî'nin hayatına ve makalelerine bakıldığı zaman da Türk Dünyası'nın birliği ideali için mücadele ederken bu idealin lokomotif gücü olarak Türkiye'yi kabul ettiği görülür.

4.7.1.1.1.13. Levh-i Mahfuz (Lewḫělmeḫfuz)

Levh-i mahfuz, Allah tarafından takdir edilen şeylerin yazılı bulunduğu manevî levha; ilm-i ilahî (Devellioğlu, 1996:549) olarak tanımlanan dinî bir terimdir. Türk tarafına geçmeyi başarıp şehir merkezine ulaşan Miralay Demirali ve askerleri eski belediye dairesi, şimdi ise Türk askerî karargâhı olan yere ulaşır ve orada bir Türk birliği gibi hareket etmeye başlarlar. Anlatıcının burada dile getirdiği ifadelerin siyasî, dinî, millî ve askerî mahiyete sahip olması dikkat çekicidir.

"Unikĕ qabile uġıllarınıŋ söŋgĕlerĕ bĕrden kükke çıqtı. Küŋĕllerĕnnen itken antların törĕk bayraġı 'fır-fır' ittĕrĕp küklerge qader kündĕrdĕ, lewḫĕlmeḫfuzġa yazarġa quştı (ÖT, 85)."

"On iki kabile oğullarının süngüleri birden göğe yükseldi. Gönüllerinden ettikleri yeminlerini Türk bayrağı dalgalanarak levh-i mahfuza yazılmak üzere göğe yükseltti (ÖT, 85)."

4.7.1.1.1.14. Mevlit Bayramı (Mewlĕd Beyremĕ)

Karşı tarafa geçiş planı ile ilgili çalışmalar esnasında Müslüman askerleri ve subayları bir araya toplamak ve onlarla birlikte olmak düşüncesi ile hareket eden miralay, bir mevlid yapmak düşüncesi ile gelen imamın teklifini dinler ve kabul eder.

"Timĕrġali şĕşnĕŋ tulġanın ḫis ittĕ, timĕrnĕŋ qızġan waqıtında suġarġa tiyĕşlĕgĕn taġı uyladı, taġı plannı qızularġa buldı. Söyĕmnĕŋ kilĕp citmewĕ, ḫaritalarnıŋ ḫezĕr bulıp ölgĕrmewĕ, ġasker ĕçĕndegĕ yeşĕrĕn teşkilatnıŋ ĕşleneр

bětmewě qulnı-ayaqnı beyledě, anı taġı ġadi ěşler běrle meşġul' bulırġa quştı. Těgě qaçqınnarnıŋ ězěn yuġaltır öçěn mewlěd beyremě ḫaqında meġ'ruze běrle kilgen mullanıŋ meġ'ruzesěn tıŋladı. Anı qabul ittě. Beyremge meçětně retke kitěrěrge quştı (ÖT, 75)."

"Demirali şişin kabardığını hissetti, demiri tavında dövmek gerektiğini tekrar düşündü, planın tatbikinde acele edilmesi gerektiğini anladı. Süyüm'ün gelip çıkmaması, haritaların henüz hazır olmaması, asker içindeki gizli teşkilatın henüz tamamlanmaması elini ayağını bağladı, onu yine sıradan işlerle meşgul olmak zorunda bıraktı. Diğer firarilerin izini kaybettirmek için mevlid okutulması hakkında bir teklif ile gelen imamın maruzasını dinledi. Onu kabul etti. Bayrama kadar camiyi düzenlemelerini emretti (ÖT, 75)."

Alay imamı ile birlikte hareket eden Miralay Demirali'nin askerin nabzını daha iyi tutabilmek için onların manevî değerlerinden istifade etmeye, onlarla doğal bir bağ kurmaya çalıştığı görülür. Yazarın din ile ilgili tasarrufuna yönelik ilginç örneklerden biri de eserdeki bu mevlit organizasyonudur.

4.7.1.1.1.15. İslamiyet ile İlgili Diğer Terimler

Romanda yardımcı unsur olarak pek çok dinî terimden yararlanılır. Cephe şartlarında cami, minare, mihrap gibi sembolik değeri olan somut mimarî eserler yanında vaaz (weġaz), bayram (beyrem), günah (gönah), murdar (mordar), küfür (köfěr), hıyanet (ḫıyanet), yemin (ant) gibi terimlerin de farklı bağlamlarda kullanıldığı görülür.

Dinî bir terim olan kurban (qorban) ise bir gazete makalesi vasıtası ile "Beyrem qorbansız bulmıy, qorban beyremsěz bulmıy (ÖT, 25). / Bayram kurbansız, kurban bayramsız olmaz." şeklinde sloganik bir ifadenin içinde de geçer. Dinî bir terim olan kul (qol) sözcüğünün de hem bu anlamı ile hem de Çinliler, Ruslar ve Farslar gibi hegemonik güçlerin hâkimiyeti altına girip bende olarak yaşayan ve zamanla asimile olma tehlikesi altına düşen Türkler için kullanıldığı da görülür.

4.7.1.1.2. İslamiyet ile İlgili Dinî Teşekküller

4.7.1.1.2.1. Cemiyet-i Hayriye (Cemġıyetě Ḫeyriye)

Romanda, Rusya Müslümanları tarafından kurulan bir teşkilat olarak adı zikredilir. Tiflis'te General Petrov ile görüşen Miralay Demirali, Port-Artur'dan tanıdığı olan bu Rus'un gereksiz ve sıkıcı bir sohbetine maruz kalır. Dahası, biraz önce şahit olduğu müftünün huzurdan kovulma olayını bir de generalden dinlemek zorunda kalan miralay için bu durum bir yönü ile can sıkıcı olsa da ikinci yönü ile dinî ve millî bir farkındalık ve uyanma yolunu açacak ilk kıvılcımlardan biri olur.

"Anda, Bakuda, ġaskerněŋ tılında törěk propagandası bara. Andaġı tatarlar törěk esirleréne yerdem iteler, arttan suġışqa ḫezěrleneler iken: elě měne möftiylerě kilgen idě.

–Bizněŋ, diy, cemġıyetě ḫeyriyeměz suġış astında yetim qalġan balalarnı qarar öçěn běr yetimḫane açarġa buldı. Ciměrěk törěk awıllarınnan şul balalarnı cıyıp kilěrge röḫset birěŋěz, diy. Qaçaqlarġa yerdem komitesě yasadıq, diy.

–Pol'şadan, Kurlyandiyeden, Liflyandiyeden qaçqan niqader çın urıslar bar, şularġa yerdem itěŋěz,– diděm (ÖT, 27)."

"*Orada, Bakü'de, askerin cephe gerisinde Türk propagandası yapılıyor. Oradaki Tatarlar Türk esirlerine yardım ediyorlar, arkamızdan savaşa hazırlanıyorlarmış. Biraz önce müftüleri gelmişti.*

–Bizim, diyor, cemiyet-i hayriyemiz savaş sebebiyle yetim kalan çocuklara bakmak için bir yetimhane açmak isiyor. Harap Türk köylerinden bu çocukları toplayıp getirmemize izin veriniz, diyor. Mültecilere yardım komitesi kurduk, diyor.

–Polonya'dan, Kurlandiya'dan, Liflandiya'dan kaçan ne kadar gerçek Ruslar var, onlara yardım ediniz, dedim (ÖT, 27)."

Romanda dikkat çeken hususlardan biri Türk tarafını temsil eden kişilerin, özellikle de Ölmezoğlu ailesine mensup fertlerin, idealizmidir. Onların her çalışmalarının, düzenledikleri her programın, hatta eğlencelerinin bile toplum yararına olduğu görülür. Öteki taraf için ise böyle bir durum söz konusu olmadığı gibi yapılan çalışmalar, askeriye içinde dönen rüşvetçilik, karargâh restoranındaki

eğlencelerin seviyesizliği okurun gözüne batar, okuru rahatsız eder ve onu tam da yazarın arzu ettiği bir yöne, Rus karşıtlığına, sevk eder.

4.7.1.1.2.2. Müslüman Yetimler Komitesi (Mösĕlmannar Yetimner Komitesĕ)

Savaşta yetim kalan Müslüman çocuklarını koruyup kollamak amacı ile kurulmuş bir teşkilat olarak adı geçer. Ruslar tarafından işgal edilen bölgelerde dilencilik yapan Türk kadınları ve yetim Türk çocukları eserde savaşa dair gerçekliğin etkili örneklerindendir. Miralay Demirali bir yandan Türk tarafına geçme planı yaparken diğer yandan da bu savaş mağdurlarını cephe gerisine göndermeye, çektikleri acıları ve yaşadıkları zorlukları bir nebze de olsa azaltmaya çalışır. Bunun için bir hayli çaba sarf eder ve Kafkas Müslümanları Komitesinin bu işle görevlendirilmesini sağlar.

"Mösĕlmannar yetimner komitesĕne yerdem itülerĕ lazĕmlĕkně bĕlgĕrttĕ. Tabiġıy, bolarnıŋ hemmesĕn de dusta ġına söylese de, temamen bĕr ġaskeriy sĕr ikeněn eytĕrge onıtmadı (ÖT, 72)."

"Müslüman Yetimler Komitesine yardım etmeleri gerektiğini belirtti. Tabii ki bunların hepsini de sadece dostlarına söylese de tamamen askerî bir sır olduğunu söylemeyi de unutmadı (ÖT, 72)."

4.7.1.1.2.3. Kafkas Müslümanları Komitesi (Kavkaz Mösĕlman Komitesĕ)

Stratejik planlar yapan ve karşı tarafa geçiş hazırlıklarına devam eden Miralay Demirali birlikte olduğu Rusların şüphelenmesini engellemek için farklı yollara başvurur. Türklere karşı büyük bir mücadele verilmekte olduğu şeklinde bir hava estirmeye, cephede kendilerine ayak bağı olacağını ifade ettiği çocuklarla kadınların ve kızların cephe gerisini götürülmesini sağlamaya çalışır. Bu işleri yaparken de Kafkas Müslümanları Komitesinden yardım alır, onlarla birlikte çalışır ve onların işlerini kolaylaştırmak için yetkili mercilerle görüşmeler yapar. Kendilerinin ileri hareketinin ise en gizli şekilde İstanbul'a varıncaya kadar devam edeceğini belirtir.

4.7.1.2. Hristiyanlık

Türkçedeki Hıristiyanlık, Batı dillerindeki Hıristiyan dini anlamındaki "Christianisme", "Christimism" gibi adların karşılığıdır. Batı dillerindeki söz konusu sözcükler ve Latince "Christus" sözcüğü, Yunanca "Khristos" sözcüğünden türetilmiştir. "Khristos" sözcüğü de, İbranice "Maşfah" sözcüğünün çeviri karşılığı olup Mesih anlamına gelir. Maşfah veya Mesih sözcüğünün sözlük anlamı ise "yağlanmış" ve "kutsanmış" demektir. İslam dünyasında Hıristiyanlık için Hz. İsa'ya nispetle "İsevilik", Hz. İsa'nın doğum yeri olan Nasara kentine nispetle "Nasranîlik" gibi başka adlar da kullanılır (Bayrakdar, 2016:179).

Hristiyanlık, vahye dayanan dinler içerisinde en nev'i şahsına münhasır teolojiye sahip olan bir dindir. Hristiyanlıkta izahı mümkün olan hususları anlama ve anlatmada sorun olmasa da izah edilemeyen fakat inanılan diye formüle edilen bazı konular vardır ve bu konularla ilgili tartışmalar 325 yılında yapılan İznik Konsili'nden 1962-1965 İkinci Vatikan Konsili'ne kadar 21 genel konsilde de tartışılmıştır. İlk yüzyıllarda Hz. İsa'nın şahsiyeti ve Ruhu'l-Kudüs gibi konulardaki tartışmalar birçok aforoza, ayrılmalara ve çeşitli mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1054 yılında Doğu ile Batı Kiliseleri arasında ilk bölünme vuku bulmuş ve Ortodoksluk, devam eden tartışmalar sebebiyle XVI. yüzyılın başında da Protestanlık Mezhebi ortaya çıkmıştır (Erbaş, 2003:11).

Romandaki karşıt kutuplardan biri, Müslüman Türklerin düşmanı olan ötekilerin, Rusların dini olarak eserde Hristiyanlık da yer alır. Karşı tarafı, olumsuz olan yanı temsil görevi sembolik değerler üzerinden Rusların emperyalist düşünceleri için araç olarak kullandıkları Hristiyanlık inancı ile ilişkilendirilerek anlatılır.

4.7.1.2.1. Hristiyanlık ile İlgili Dinî Terimler

4.7.1.2.1.1. Hristiyan

Rumca bir sözcük olan ve İsa'nın dininden olan kimse, İsevi, Nasrani (Akalın vd, 2011:1114) anlamına gelen Hristiyan sözcüğüne romanda iki kez yer verilir.

“İkě efiserněŋ qulına běr ḫatın utırdı. Běrsě alġa (ÖT, 43) çığıp: ‘Rabběm, ġafuw it!’– dip, diniy běr ḫristian ġıybadet köyěn cırlıy başladı, aŋarġa ikěnçěler quşıldı. Anıŋ artınnan ‘Alla, padişahnı saqla!’ köyě başlandı. Şem küterěp kilgen restoran ḫucasınıŋ bitěne běr polkovnik zur sawıttan alıp gerçis buyadı (ÖT, 44).”

“İki zabitin ellerine bir kadın oturdu. Biri öne (ÖT, 43) çıkıp, ‘Rabbim, affet!’ diye dinî bir Hristiyan ibadet duasını söylemeye başladı. Onun ardından, ‘Allah’ım, çarı koru!’ marşı başladı. Mum alıp gelen restoran sahibinin yüzüne bir miralay büyük bir kaptan hardal alıp sürdü (ÖT, 44).”

4.7.1.2.1.2. Haç (Salib, Terě)

Türkiye Türkçesine olduğu gibi Tatar Türkçesine de Arapçadan geçen ve “haç” anlamına gelen “salib” sözü Hristiyanlığın simgesi durumundadır. İslam’ın simgesi hilal, Hristiyanlığın simgesi ise haçtır. Romanda anlatılan hali ile salip, yayılmacı bir politika izleyen Rusların bu politikaya meşruiyet kazandırmak için kullandıkları dinî bir araç durumundadır. Salip ile ilgili olarak siyasî simgelerin ele alındığı kısımdaki *salip* maddesinde daha ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.

4.7.1.2.1.3. Haçlı Seferi (Ehlě Salib Suġışı)

Rusların Türklere yönelik savaşı, romanın başkahramanı Miralay Demirali tarafından yeni bir Haçlı Seferi olarak nitelendirilir. Kendince doğru bir yanı vardır bu düşüncenin, çünkü Ruslar için İstanbul dinî inançları gereği Bizans’tan kendilerine kalan miras olup Türklerin elinden alınması gereken bir yerdir. Tarih boyunca hep olduğu üzere dinî ya da ideolojik araçlar savaşların ve işgallerin meşrulaştırıcı ve halkı motive edici vasıtası olarak kullanılmıştır. Diğer hegemonik güçler gibi Ruslar ve Türkler de bu vasıtalardan yararlanmaya çalışmışlardır.

“Aḫırdan: Měne min ḫezěr běr mösělman, běr törěk uġılı–törěk, lekin tariyḫnıŋ quşuwı buyınça měne monda rus yaġında qalġan běr törěk efiserě sězden běr söal’ sorıym, wöcdanıŋız quşqança açıq cawap birěŋěz. Ḫezěr mině polkovnik dip uylamaŋız, běr rus soldatı dip kěne töşěněŋěz. Měne miněm diněmněŋ baş ilě,

ḫelifeněŋ tuġan yirěn bětěrěr öçěn ḫristiannar yaŋı ehlě salib suġışları açtılar (ÖT, 68)."

"Sonra: İşte ben şimdi bir Müslüman, bir Türk oğlu Türk, lakin tarihî şartlar boyunca işte burada, Rus tarafında kalan bir Türk subayı olarak size bir soru soruyorum, vicdanınızın sesine göre açık cevap veriniz. Şimdi beni bir miralay olarak düşünmeyiniz, sadece bir Rus askeri olarak düşününüz. İşte benim dinimin baş ilini, halifenin doğum yerini bitirmek için Hristiyanlar yeni Haçlı Seferi açtılar (ÖT, 68)."

4.7.1.2.1.4. Kubbe (Baş)

Yarım küre biçiminde olan ve yapıyı örten dam, kümbet (http://sozluk.gov.tr, 26.04.2020) şeklinde tanımlanan kubbe daha çok dinî mimarî eserlerinde görülür.

Rusların Türklere karşı her savaşında asıl amaç Deli Petro'nun vasiyeti doğrultusunda İstanbul ve boğazları ele geçirmektir. Rus hükûmetleri ise mutaassıp Rus ahalisine hedefin Ayasofya'yı kurtarmak ve tekrar kilise yapmak olduğunu ifade eder (İshâkî, 1967:30) ki bu geniş kitleleri tahrik etmek için kullanılan klasik bir yöntemdir.

Ayasofya'nın kubbesindeki haçın yerine hilalin asılması Türklerin, hilalin yerine haçın asılacak olması ise Rusların üstünlüğünü sembolize etmesi açısından önemlidir. Haç ve hilal göstergeleri arasındaki savaşın Ruslar ile Türkler arasındaki gerçek savaşı simgelediği görülür, okura da bu mesaj verilir.

4.7.1.2.1.5. Kızıl Haç (Qızıl Terě)

Tatar Türkçesinde Hristiyanlık menşeli yardım örgütü Kızıl Haç ile ilgili olarak da kullanılan "qızıl terě" ifadesi din adamları ya da dindar kişilerin boyunlarına taktıkları Hristiyanlık simgesi olan kızıl haç/istavroz için de aynı şekilde kullanılır.

Ölmezoğlu ailesinin büyük kızı Feride ile Miralay Demirali arasında geçen bir diyalogda miralay, boynuna takmak zorunda kalacağı kızıl haçı büyük bir sorun olarak gösterip Feride'yi bu fikrinden vazgeçirmeye çalışır.

"Polkovnik:

–Soŋ sĕz, künĕlĕŋĕzde bu qader milletçĕlĕk taşıy torġan bĕr qız, mösĕlman terbiyesĕndegĕ bĕr tutaş, kükregĕŋĕzge şul qızıl terĕnĕ taġarġa niçĕk razıy bulasız?– didĕ. Feride taġı aptıradı, qızardı. Aḫırdan, bĕlemsĕz, felen, dip ozın süzge kĕrĕştĕ (ÖT, 55)."

"Miralay:

–Peki siz, gönlünüzde bu kadar milliyetçilik olan bir kız, Müslüman terbiyesi almış bir hanımefendi, göğsünüze o kızıl haçı takmaya nasıl razı oluyorsunuz, dedi. Feride yine şaşırdı, kızardı. Sonra, biliyor musunuz, filan diyerek uzun bir açıklamaya girişti (ÖT, 55)."

Sembollerin insanların hayatındaki yerleri açısından dikkat çekici bir kullanım söz konusudur burada. Çünkü kızıl haç ve Hristiyanlık göstergeleri aracılığı ile öteki, kendinden olmayan, düşman kavramları çağrıştırılmaktadır.

4.7.1.2.1.6. Dualar

Eserde Hristiyanlıkla ilgili "Rabbĕm, ġafuw it! (Tanrı'm, affet!) (ÖT, 44)" şeklinde bir kilise duasına yer verilir. Eserde zikredilen, "Alla, padişahnı saqla! (Allah'ım, çarı koru!) (ÖT, 44)" şeklindeki marş da dua içeriklidir.

Eserde karşıt gücü temsil eden Ruslar Hristiyan olmaları hasebiyle kendi dinlerine dair dualar ederler. Emperyalist Rus siyasetinin hem motive hem de kamufle edici gücünün din olması bu kullanımları anlamlı kılar. Devlet siyasetinde din eksenli aynı motive/kamufle edici unsur Müslüman Türkler için de geçerlidir. Ancak, bu dönemde Türkler savunma pozisyonunda oldukları için dinin fetih anlayışı eksenli siyasî-askerî hareketlere dönük motive/kamufle edici yönünü kullanmalarına dair bir durum söz konusu değildir. Türk tarafında dinin bu metinde daha çok savunma mevzuunda halkı motive edici bir güç olarak ortaya çıktığı görülür.

4.7.1.2.2. Hristiyanlık ile İlgili Dinî Teşekküller

4.7.1.2.2.1. Kızıl Haç (Qızıl Terě) Teşkilatı

1863 yılında kurulmuş olan Kızıl Haç teşkilatı da Kızılay gibi din, dil, ırk, toplumsal sınıf veya politik görüş farkı gözetmeksizin insanlara yardımcı olmak amacı ile çalışan bir teşkilattır. Teşkilatın adı iki farklı yerde geçer ve her ikisinde de Ruslar ve Hristiyanlık ile ilişkilendirilen bu teşkilata olumsuz bir anlam yüklenir.

"Polkovnik taġı:

–Cebhege bit qızıl terě hemşiresě bulmaġan běr ḫatın-qız da ciberělmiy, sěz hemşire tügěl. Feride:

–Bulam, běrni tügěl, bulam!– didě. Arıslan běrle Esma aptırap qaldılar (ÖT, 55)."

"Miralay tekrar:

–Cepheye Kızıl Haç hemşiresi olmayan hiçbir kadın gönderilmiyor, siz hemşire değilsiniz. Feride:

–Olurum, bir şey değil, olurum, dedi. Arslan ile Esma şaşırıp kaldılar (ÖT, 55)."

Burada dinî sembollerin ve din ile ilgili göstergelerin ötekileştirme maksatlı olarak kullanımı söz konusudur. Kurmaca gerçeklik içinde tezli roman vasıtası ile okura verilen açık mesaj Rusların öteki ve düşman olduğu şeklindedir.

4.8. SOSYAL HAYAT İLE İLGİLİ HUSUSLAR

4.8.1. İletişim Araçları

4.8.1.1. Mektup (Ḫat)

Mektup hem bir haberleşme aracı hem de edebî bir türdür. XVIII. yüzyılın ortalarında Samuel Richardson (1689-1761) tarafından kurmaca karakterlerin düşüncelerini ve duygularını itiraf ettikleri mektup roman biçimi keşfedilir ve

böylece roman, insanın iç dünyasının keşfine doğru itilir (Kundera, 2014:32). Roman türünün gelişimi içinde mektup da kendine yer bulur, anlatıma renk katmak için yardımcı bir unsur olarak kullanılabildiği gibi sadece mektuplardan oluşan romanların yazılmasına da zemin hazırlar.

Öyge Taba'da miralay ile kızının mektuplarından bahsedilir, ancak mektupların içeriği ile ilgili pek fazla bilgi verilmez. Tatar bir baba ile kızının Rus dilinde yazışmaları, o zamana kadar neden dikkatini çekmemişse, miralayın canını sıkar. Kızına Rusça bir mektup yazarken bu duruma canı sıkılır ve kendisi gibi kızının da iyi Türkçe bilmesi dolayısı ile ona mektubunu Tatarca yazmaya karar verir ama bir türlü bunu da başaramaz çünkü halet-i ruhiyesi iyi değildir, iç dünyasında geç kalmış bir hesaplaşmanın, yirmi sekiz yıl hizmet ettiği Rus ordusu ile etnik olarak ait olduğu Türk ordusu/milleti arasında bir seçim yapmanın arifesindedir. Mektup yazarken Rusça ile Tatarca arasında kaldığı ikilem Miralay Demirali'nin durumunu açık şekilde gösterir mahiyettedir.

Savaş hattında ve Rusların işgal ettikleri Türk bölgelerinde kalan Türk kadınları ve çocukları ile ilgili yardım kampanyaları düzenleyen gazetelere de yüzlerce mektup geldiği hususu Azerbaycanlı bir doktor tarafından Miralay Demirali'ye anlatılır. Burada ise mektup sadece bir iletişim aracı konumundadır.

4.8.1.2. Telefon

Hem sivil hem de askerî amaçlarla eserde bir iletişim aracı olarak telefonun varlığı söz konusudur. Askerî bir temaya sahip olan romanda miralayın görev yaptığı askerî mekânların dışında, Birinci Dünya Savaşı yıllarının Tiflis şehrindeki bir otelde ve bu şehirde mukim Ölmezoğlu ailesinin evinde de telefonun var olduğu ve kullanıldığı okura gösterilir. Eserde telefon sözcüğüne on beş kez yer verilir ve bu kullanımların sekizi askerî amaçlı kullanımlara, altısı sivil konulara dairdir. Eserde telefon ile ilgili olarak "telefon kitabı (telefon rehberi)" şeklindeki kullanıma da bir kez yer verilir.

O dönemin şartlarında telefon her ne kadar sade vatandaşlar için bir lüks olsa da askeriye tarafından hızlı bir iletişim aracı olarak kullanılır. Demirali ve adamlarınca hazırlıkları yapılmakta olan karşı tarafa geçme planından haberi olmayan yirmi bir kişinin kaçış teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanır ve onlar yakalandıktan sonra bu durum telefon aracılığı ile orman içindeki kışladan acilen miralayın bulunduğu bölgeye bildirilir.

"İbrahim pĕşĕnĕp, bürtĕnĕp kilĕp kĕrdĕ:

–Polkovnik, ḫarap buldıq, bügĕn tönle 20 soldat, polk yazuçısı Waḫit Feḫrĕtdinov bĕrle, törĕk yağına qaçqannar. Bĕzneŋ çik qarawılçılarıbız alarnı totıp alġannar. Ḫezĕr alar barısı da qulda, bĕzneŋ urman ĕçĕndegĕ qışladan ḫezĕr telefon bĕrle ḫeber ittĕler…– didĕ (ÖT, 75)."

"İbrahim heyecanla gelip içeri girdi:

–Miralay, harap olduk, bugün geceleyin 20 asker, Alay Kâtibi Vahit Fahrettin ile birlikte Türk tarafına kaçmış. Bizim sınır bekçilerimiz onları yakalamış. Şimdi onların hepsi de gözaltında, bizim orman içindeki kışladan şimdi telefon ile haber ettiler, dedi (ÖT, 75)."

4.8.1.3. Telgraf (Telegraf, Telegram, Telegramma)

Télégraphe (Fr.) sözünden gelen telgraf, iki merkez arasında, kararlaştırılmış işaretlerin yardımıyla yazılı haberlerin veya belgelerin iletimini sağlayan bir telekomünikasyon düzeni; bu düzenle gönderilen haberin yazılı olduğu kâğıt (Akalın vd., 2011:2312) diye tanımlanır. Tatar Türkçesine Rus dilinden giren telegraf (Rus. телеграф: telegraf) sözcüğü ilgili telekomünikasyon düzenini ifade ederken yine Rusçadan giren telegramma (Rus. телеграмма: telegramma) sözcüğü ise bu düzen aracılığı ile gönderilen haberin yazılı olduğu kâğıda karşılık gelir. Metinde bir kez telegraf, on kez telegram ve bir kez de telegramma sözcüğüne yer verilir. Metinde yer alan telgraf, iletişim aracı olmanın ötesinde bir anlam ifade etmez.

4.8.1.4. Top Sesi (Tup Tawışı)

Her ne kadar düz bir karakter özelliği taşısa da yazar tarafından oldukça zeki bir kişi olarak kurgulanan Miralay Demirali, Türk tarafına geçiş planı esnasında, yapmaya çalıştığı işin büyüklüğünün bilincinde bir kişi olarak gösterilir. Miralay, şifreli bir haberleşme yolu düşünüp Türk tarafına gönderdiği haberciler vasıtası ile bu haberleşme yöntemi konusundaki düşüncesini onlara iletmeye çalışır. Ancak bu plan, muhtemelen ilgili kişiler karşı tarafa ulaşıp onları haberdar edemedikleri için, belirli sayıdaki top sesleri ile şifreli bir biçimde haberleşmeyi amaçlayan bu yöntem kuvveden fiile geçirilemez.

4.8.2. Kültür ve Sanat ile İlgili Ögeler

Bir fikri, bir düşünceyi belirli bir kitle arasında tanıtma ve o kitleye yayma amacı ile kurgulanmış ve bu amaç doğrultusunda kaleme alınmış olan bu eserde kültür ve sanata dair çok zengin malzeme vardır. Millî ve beynelmilel şarkılar, beynelmilel bir mahiyet kazanmış marşlar, tiyatro, opera, millî danslar, şiirler, dinî ritüeller, ilahiler bu malzemenin önemli bir kısmını teşkil eder.

4.8.2.1. Müzik (Muzıka)

Eserde, hayatın hemen hemen her alanında müziğin varlığı kendini hissettirir. Ölmezoğlu ailesinin küçük kızı Zeynep bir müzik mektebinde öğrenim görmektedir. Büyük kızları Feride de piyano çalar, Zeynep ile birlikte korolar oluşturup şarkılar söyler. Feride, miralayın kızı Süyümbike ile birlikte cepheye gittiği zaman da Türk soylu askerlerden korolar oluşturup onların muhtelif Türk lehçelerinde şarkılar söyleyerek ruhsal anlamda biraz da olsa rahatlamalarına yardımcı olur. Tezli ve çok açık bir biçimde taraflı bir roman olan Öyge Taba'da ideal bir Türk ailesi olarak esere yerleştirilmiş olan okumuş yazmış, entelektüel derinlik sahibi, kültür ve sanat ile yakından ilgili Ölmezoğlu ailesinde müzik özel bir yere sahiptir.

Romanda Rusların da müzik ile irtibatından bahsedilir, ancak ak ile kara gibi birbirinden ayrılan Türk ve Rus kavramları dolayısı ile onların müzik zevki ve algısı ile müzikten yararlanma amaçları da kötü olarak gösterilir.

Ölmezoğlu ailesinin misafiri olan Miralay Demirali yemek ve Türk kahvesi sonrası piyano eşliğinde çalıp söyleyen Feride ve Zeynep ile başka âlemlere, kimi zaman kendi geçmişine, kimi zaman ise hiç bilmediği ama yine de kendisine yakın hissettiği diyarlara, anayurdunun dışındaki başka Türk illerine, gider.

"'Aşqazar'nı 'Saqmar suwı' alıştırdı. Anıŋ artınnan 'Ġaliyebanu' kildĕ, anıŋ artınnan 'Tefkilew'ĕ, anıŋ artında polkovnik işĕtmegen 'Leyle-Mecnün', 'Arşın-mal-alan' operalarınıŋ parçaları, azerbaycan, qomıq yırları uynaldı, yırlandı (ÖT, 30)."

"'Aşkazar'ın yerini 'Sakmar suyu' aldı. Onun ardından 'Galiyebanu' geldi, onun ardından 'Tefkilev', onun ardından miralayın dinlemediği 'Leyla-Mecnun', 'Arşın Mal Alan' operalarının parçaları, Azerbaycan ve Kumuk şarkıları çalındı, söylendi (ÖT, 30)."

Bu sahneler romanın başkahramanı olan Miralay Demirali'nin özüne dönüş sürecine ve yapacağı büyük kahramanlığa hazırlayıcı niteliğe sahiptir.

4.8.2.1.1. Aşkazar Melodisi (Aşqazar)

Aşkazar[21] melodisi İdil-Ural'da çok sevilen ve söylenen tarihî bir türküdür (İshâkî, 1967:28). Romanın başkahramanı Miralay Deirali için özüne dönüş sürecine katkı sunmak amacı ile eserde adı zikredilmiştir.

[21] Aşqazar — *Aşkazar*
Başqort ẖalıq cırı — *Başkurt Halk Türküsü*

Canqay canaş kittĕ, ay, sunarġa, Aşqazarqay buyı la çeşkĕge. Çeşkĕlerge kitĕp, wafat buldı, Başqınayım qaldı la yeş' köyge.	*Canım, cancığım gitti, ey, ava,* *Aşkazar tarafına vizon avlamaya.* *Vizon yakalamaya gidip vefat etti,* *Bir başıma kaldım genç yaşımda.*
Atqaylarġa mĕnĕp, tĕzgĕn totqaç, Mıltıqqayın birdĕm le qulına. Küre almastay bulıp qarap la kittĕ, Kitken iken soŋġı la yulına.	*Atlara binip dizginini tuttuktan sonra,* *Tüfeğini verdim eline.* *Bir daha göremeyecek gibi bakarak gitti,* *Gidiyormuş son yolculuğuna.*
Canqay canaş kittĕ, ay, sunarġa, Qalın kiyĕmnerĕn le kiyĕnĕp;	*Canım, cancığım gitti, ey, ava,* *Kalın giysilerini giyinip;*

4.8.2.1.2. Sakmar Suyu (Saqmar Suwı)

Tatar halk türkülerinden biri olan Sakmar Suyu[22] da tıpkı Aşkazar melodisi gibi başkahramanın değişimine, özüne dönmesine yardımcı olacak unsurlardan biri olarak esere dahil edilmiştir. İshakî'nin eserlerindeki zengin folklor malzemesi ve bu malzemenin bilinçli bir biçimde kullanılmış olması dikkat çekicidir. Edibin Öyge Taba adlı eserinde de hem Tatarların hem de diğer Türk boylarının kültür-sanat eserlerine zaman zaman yer verilmiştir.

Suġa töşken cirĕn saqlap torġan Qabuz atqayları la tibĕnĕp.	*Suya düştüğü yerde bekleyip durmuş* *Boz atları tepinerek.*
Qayttı la ġına, diyĕp, işĕk açsam, Aq borzayı tora la, üzĕ yuq. Küzkeylerĕn tĕkep, miŋa qarıy, Söyler de idĕ, tĕlĕ-süzĕ yuq (Mansurov, 1989:454).	*Döndü işte deyip kapı açsam,* *Beyaz tazısı duruyor, kendisi yok.* *Güzel gözlerini dikip bana bakıyor,* *Söyler idi de, dili sözü yok.*
[22] Saqmar Suwı	*Sakmar Suyu*
Tatar ẖalıq cırı	*Tatar Halk Türküsü*
Saqmar da ġınay suwı buylarında Sanduġaçlar tawışın, tıŋladım. Saqmar su, Üsedĕr tallar Saqmar su buyĕnda, Üsedĕr qızlar enkelerĕ quyĕnında.	*Sakmar suyu boylarında* *Bülbüllerin sesini dinledim.* *Sakmar su,* *Büyüyordur dallar Sakmar su boyunda,* *Büyüyordur kızlar anneleri koynunda.*
Sanduġaçlar tawışın tıŋladım da Özĕlĕp-özĕlĕp jırlar jırladım.	*Bülbüllerin sesini dinledim de* *İçli içli türküler söyledim.*
Saqmar su, Üsedĕr tallar Saqmar su buyĕnda, Üsedĕr qızlar enkelerĕ quyĕnında.	*Sakmar su,* *Büyüyordur dallar Sakmar su boyunda,* *Büyüyordur kızlar anneleri koynunda.*
Saqmar buyları la, ay, waq tallıq, Waq tallıqta susar buladır.	*Sakmar boyları ya, ey, ince söğütlük,* *İnce söğütlükte kunduz vardır.*
Saqmar su, Üsedĕr tallar Saqmar su buyĕnda, Üsedĕr qızlar enkelerĕ kuyĕnında.	*Sakmar su,* *Büyüyordur dallar Sakmar su boyunda,* *Büyüyordur kızlar anneleri koynunda.*
Saqmar susarıday yeş' yĕgĕtler Çitte yörĕrge duçar buladır.	*Sakmar kunduzu gibi genç yiğitler* *Dışarılarda yürümeye duçar oluyorlar.*
Saqmar su, Üsedĕr tallar Saqmar su buyĕnda, Üsedĕr qızlar enkelerĕ quyĕnında.	*Sakmar su,* *Büyüyordur dallar Sakmar su boyunda,* *Büyüyordur kızlar anneleri koynunda.*
Saqmar buylarında qoş balası, Qay küllerde iken anası?	*Sakmar boylarında kuş balası,* *Hangi göllerde imiş anası?*
Saqmar su, Üsedĕr tallar Saqmar su buyĕnda, Üsedĕr qızlar enkelerĕ quyĕnında.	*Sakmar su,* *Büyüyordur dallar Sakmar su boyunda,* *Büyüyordur kızlar anneleri koynunda.*
Qaylarda ġına bulmıy, niler kürmiy, Dön'ya gize adem balası.	*Nerelerde olmuyor, neler görmüyor,* *Dünyayı geziyor Âdem balası.*
Saqmar su, Üsedĕr tallar Saqmar su buyĕnda, Üsedĕr qızlar enkelerĕ quyĕnında (http://erlar.ru/node/1210, 11.08.2019).	*Sakmar su,* *Büyüyordur dallar Sakmar su boyunda,* *Büyüyordur kızlar anneleri koynunda.*

4.8.2.1.3. Aliye Banu (Ġaliyebanu)

Erkek ağızlı bir türkü olan Ġaliyebanu[23], güzel bir kıza yakılmış anonim bir türküdür. Romanda yer verilen bu türkü hem Feride ile Zeynep ve ailelerinin diğer fertleri hem de miralay için güncelliğini hiç kaybetmeyen aşk konusu ile ilgilidir. Bu türkü de öncekiler gibi kahramanın özüne dönüşüne yardımcı olacak unsurlardan biri olarak eserde yer almıştır.

4.8.2.1.4. Tevkilev (Tefkilew)

Ayaz İshakî (1967:28), bu melodinin, Ruslar tarafından tahkir edilen asil bir Türk kızının feryatlarını ifade ettiği için tüyler ürperten kin dolu bir Türk şarkısı olduğunu belirtir. Bu şarkının ezgisi üzerine Abdullah Tukay tarafından Özĕlgen Ömĕt (Kesilen Ümit)[24] adlı bir şiir yazılmış ve bu şiir 29 Ekim 1910 tarihinde Waqıt

[23] Ġaliyebanu — *Aliye Banu*
Tatar ḫalıq cırı — *Tatar Halk Türküsü*

Terezeden qarıysıŋ la, — *Pencereden bakıyorsun ey,*
Qarap kĕmnĕ tanıysıŋ? — *Bakıp kimi tanıyorsun?*
Qarap küzĕŋ taldırġançı, — *Bakıp gözünü yorana kadar,*
Ġaliyebanu, sıluwım irkem, — *Aliye Banu, güzelim canım,*
Nik çaqırıp almıysıŋ — *Niye yanına çağırmıyorsun?*

Terezeŋnĕ açıp quyıp, — *Pencereni açıp koyup,*
Kĕmge külmek kistĕŋ sin? — *Kime gömlek biçtin sen?*
Qara qaşım, qarlıġaçım, — *Kara kaşım, kırlangıcım,*
Ġaliyebanu, sıluwım irkem, — *Aliye Banu, güzelim, canım,*
Kĕm beḫĕtĕne üstĕŋ sin? — *Kimin bahtı için büyüdün sen?*

Terez töbĕm qatı bal, — *Penceremin dibi katı bal,*
Aşıysıŋ kilse, watıp al; — *Yemek istersen, kırıp al;*
Söyülerĕŋ çınnan bulsa, — *Sevmelerin gerçek olsa,*
Ġaliyebanu, sıluwım irkem, — *Aliye Banu, güzelim, canım,*
Terezeden tartıp al (Mansurov, 1989:413). — *Pencereden çekip al.*

[24] Özĕlgen Ömid *(Kesilen Ümit)*
Köz qaraşımda ḫezĕr üzgerdĕ eş'yalar tösĕ;
Sizle: üttĕ yeş' waqıtlar, cittĕ ġomrĕm yartısı.
Bakışlarımda değişti artık eşyaların rengi,
Anlıyorum ki, gençliğim geçmiş, geçmiş ömrümün yarısı.
Küz tĕgĕp baqsam eger de tormışımnıŋ kügĕne,
Yeş' hilal urnında anda tulġan aynıŋ yaqtısı.
Gözlerimi çevirsem, hayatımın göklerine,
Oradadır, genç hilâlin yerine dolunayın ışığı.
Nindi dert bĕrlen qalem sızsam da qeġaz' östĕne,
Oçmıy ewwelgĕ cüler, saf, yeş' meḫebbet çatqısı.
Hangi dert ile kalem oynatsam kâğıt üzerinde
Uçmaz evvelki deli, saf, genç sevgi kıvılcımı.
İy möqaddes, moŋlı sazım! Uynadıŋ sin nik bik az?

gazetesinde basılıp kısa süre içinde halk tarafından çok sevilerek Teftilew ezgisi ile söylenmeye başlanmıştır. Teftilew ezgisinin kendi tarihî geçmişi vardır. Tatarlar arasında asırlardır söylenegelen Meḫbüs Beyiti'nin[25] ezgisi zamanla kendi lirik görünümünü değiştirip zengin içerikli uzun ezgiler grubuna girmiş ve bugün bilinen Teftilew ezgisi şeklinde söylenmeye başlanmıştır. Tefkilew ezgisi ile ilgili olarak Sara Sadıykova, Tataristan ve Başkurdistan sınırında yaşayan Tefkilew soyadlı bir Tatar kişisinin yaşadığını ve bu kişinin bir malikânesinin olduğunu belirtir. Bu zengin aile, kızları için Fransa'dan genç bir Fransızca öğretmeni getirtir. Ailenin kızı ile bu genç birbirlerine âşık olur. Durumdan şüphelenen baba, kızının odasına gider ve aynalı dolabın kapağını kırarak kız tarafından oraya saklanan gencin ölümüne sebep olur. Kız ise bu hadise sonrası o delikanlının cesedinin başucuna çöker ve Teftilew ezgisini söyler (http://gabdullatukay.ru/in-art/in-music/proverbs/rail-sejfullin-gabdulla-tukaj-ijatynda-halyk-jyrlary/?fbclid=IwAR0UZ1oDR-_-lpBuZR-RNUwNCW2oh00Zamys7VOZ88JhsXmKDWuaK8jts3Y, 11.05.2020).

Sin sınasıŋ, min sünemĕn, ayrılabız, aḫrısı!
Ey mukaddes, kederli sazım, neden pek az çaldın?
Sen kırılıyorsun, ben sönüyorum, ayrılıyoruz sonunda!
Oçtı dön'ya çitlĕgĕnnen tarsınıp küŋlĕm qoşı,
Şat yaratsa da, cihanġa yat yaratqan rabbısı.
Uçtu dünya kafesinden sıkılıp gönül kuşu,
Mesut yaratsa da, yabancı yaratmış cihana Tanrı.
Küpmĕ moŋlansam qunıp milliy ağaçlar östĕne,
Barsı qorġan – bĕr gene yuq canlısı, yafraqlısı.
Ne kadar hüzünlensem, konup millî ağaçlar üstüne;
Hepsi kurumuş, bir tane bile yok canlısı, yapraklısı.
Bulmadıŋ, altın yarım – salqın yarım, sin de minem
Bĕr tebessĕm bĕrle de tormış yulım yaqtırtqıçı!
Olmadın altın yarım, soğuk yarım sen de benim,
Bir tebessümle hayat yolunu aydınlatıcım.
Küz yeşĕŋ de kipmiyçe yıġ'lap wafat bulġan eni!
Ġailesĕne cihannıŋ nik kitĕrdĕŋ yat kĕşĕ?!
Göz yaşın bile kurumadan ağlarken vefat eden anne,
Cihân ailesine neden getirdin yabancı insanı.
Üpkeneŋnen birlĕ, enkey, iŋ aḫırġı kerre sin,
Her işĕkten sördĕ uġ'lınnı meḫebbet saqçısı.
Öptüğünden beri anneciğim, en son defa sen beni,
Her kapıdan kovdu oğlunu, muhabbet bekçisi.
Bar küŋĕllerden cılı, yomşaq sinĕŋ qabrĕŋ taşı,–
Şunda tamsın küz yeş'ĕmnĕŋ iŋ açı hem tatlısı!
Bütün gönüllerden ılık, yumuşak, kabrinin taşı,
Orada aksın gözyaşımın en acısı ve en tatlısı (Dautov, 1990:135; Özkan, 1994:626; https://erlar.ru/node/829, 11.12.2019)."

[25] Beyĕt: Tatar halk edebiyatında, bir kimseye veya bir hadiseye atfedilen neşeli veya üzüntülü şiir, türkü (Öner, 2015:56).

Çilebĕ bölgesine yapılan seferler esnasında kaydedilen rivayetlerde yer alan bir başka öyküye göre Töftilev adlı bir zengin ve onun Töftĕyamal isimli çok güzel bir kızı vardır. Bu kız, ailesinin rızası olmaksızın bir Rus ile evlenmeye karar verir ve aşağıda bir kısmı yer alan meşhur "Töftilew Beyĕtĕ" de bu trajik olay sebebi ile ortaya çıkar (http://gabdullatukay.ru/in-art/in-music/proverbs/rail-sejfullin-gabdulla-tukaj-ijatynda-halyk-jyrlary/?fbclid=IwAR0UZ1oDR-_-lpBuZR-RNUwNCW2oh00Zamys7VOZ88JhsXmKDWuaK8jts3Y, 11.05.2020).

Töftilew baynıŋ gurniçası,	*Zengin Töftilev'in misafir köşesi,*
Yort urtasında anıŋ munçası.	*Avlunun ortasında onun munçası.*
Töftilew baynıŋ qızı çuqınġan,	*Zengin Töftilev'in kızı mürtet olmuş,*
Üksĕp yılıy anıŋ enkesĕ.	*Hıçkırarak ağlıyor onun annesi*
Töftilew baynıŋ ikĕdĕr kibĕtĕ,	*Zengin Töftilev'in ikidir dükkânı*
Aq uqanı satalar ülçewge.	*Ak sırmayı satıyorlar ölçerek*
Töftilew baynıŋ qızı çuqınġan,	*Zengin Teftilev'in kızı mürtet olmuş,*
Poplar ilteler anı çirkewge.	*Papazlar götürüyorlar onu kiliseye.*

4.8.2.1.5. Timur Marşı (Timĕr Marşı)

Timur Marşı, farklı bağlamlarda olmak üzere, metinde toplam dört kez geçer. Timur Marşı veya Aksak Timur Marşı şeklinde eserde adı geçen marş ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamış, bu sebeple marşın sözlerine çalışmada yer verilememiştir.

Timur Marşı eserde ilk kez, Tiflis'te bulunduğu sırada Ölmezoğlu ailesine konuk olan miralay için, Esma Hanım'ın talebi ile kızları tarafından çalınır.

"Mĕne Esmabike, 'Timĕr marşı', didĕ. İkĕ qız pianinoġa utırıp, dürt qul bĕrle, 'Aqsaq Timĕr marşı'n uynadılar. Bu marş üzĕnĕŋ quwetĕ, köçĕ bĕrle Timĕrġalineŋ astın-öske kitĕrdĕ (ÖT, 30)."

"İşte Esma Hanım, 'Timur Marşı' dedi. İki kız piyanoya oturup dört el ile 'Aksak Timur Marşı'nı çaldılar. Bu marş özünün kuvveti, gücü ile Demirali'nin altını üstüne getirdi (ÖT, 30)."

Misafir olduğu evde çalınan bu marş, miralayı tarihin derinliklerine götürür. Timur ve dönemi hakkında derin düşüncelere dalan miralay, Altın Orda'nın Timur tarafından yıkılmış olmasından derin bir üzüntü duyar ve bu talihsiz olayı kendi dönemindeki birçok problemin kaynağı olarak görür.

4.8.2.1.6. Türk Marşı (Törĕk Marşı)

Wolfgang Amadeus Mozart'ın "La Majör Piyano Sonatı K. 311" adlı eseri 1783 yılında yazılır. Birinci bölüm tema ve varyasyonlardan oluşan "Andante Graciozo", ikinci bölüm Menue ve üçüncü bölüm "Rondo Alla Turca (Türk rondosu, Türk stilinde rondo) şeklindedir. Sonat ilk kez 1784 yılında Viyana'da "Artaria&Co" tarafından yayınlanır. Yayınlandığı günden itibaren ilk iki bölümü sıradan bir sonat bölümleri olarak kabul edilir ve bu bölümlere pek ilgi duyulmaz. Rondo ise büyük popülarite kazanır ve besteciye bile sorulmadan ismi "Rondo Alla Turca" veya "Türk Marşı" olarak anılmaya başlanır (Aydınoğlu, 2018:65).

"Ata uğılın, ana qızın bĕlmes derecege kilgende kazaçiy generalı torıp: 'Törĕk marşı uyna!'– dip qıçqırdı. Karapet Karapetıçnıŋ: 'General, niçĕk doşman marşın uynıymız?'– felen, diyüwĕne: 'Uyna! Min sinĕŋ awız-borınınŋı watarmın! Sin kĕm bunda? Miŋa sabaq öyretĕrge, armyanskaya morda!.. Uyna!'– dip qıçqırdı. Ҫatınnar da, törĕk marşı, diděler (ÖT, 42)."

"Baba oğlunu, anne kızını tanımaz dereceye geldiği zaman Kazak generali kalkıp 'Türk Marşı çal!' diye bağırdı. Karapet Karapetıç'ın: 'General, nasıl düşman marşını çalıyoruz?' filan demesine: 'Çal! Ben senin ağzını burnunu kırarım! Sen kimsin burada? Bana ders verecek, rezil Ermeni! Çal!' diye bağırdı. Kadınlar da, Türk Marşı, dediler (ÖT, 42)."

Türk Marşı'nın da diğer marşlar gibi bilinçli bir tercihin sonucu olarak eserde yer aldığı ve İshakî'nin eserinin milliyetçi-Türkçü yapısı ile İstanbul merkezli Türk birliği tezini destekler bir mahiyete sahip olduğu görülür.

4.8.2.1.7. Ordu Marşı (Urda Marşı)

Ordu Marşı ile ilgili olarak hangi marşın kast edildiği tespit edilememiş ve bu sebeple ilgili marşın sözlerine çalışmada yer verilememiştir.

Türk tarafına geçildikten sonra bir Türk binbaşısı ile Miralay Demirali'nin kucaklaşması sonrası Ordu Marşı çalınır. Atmosfer bütünüyle değişir. Öteki konumunda yer alan Rusların yerini, Türklerin birliğini esas alan romanın tezi ile paralel olacak şekilde, diğer Türkler alır.

"Měne bĕrden törĕk muzıkası görledĕ. Ul Urda marşın uynadı (ÖT, 86)."
"İşte birden Türk müziği gürledi. Ordu Marşı çalınıyordu (ÖT, 86)."

4.8.2.1.8. Marseillaise (Marsel'yeza)

"La Marseillaise" Fransa'nın ulusal marşıdır. 1792 yılında Fransa'nın Avusturya ve Prusya ile savaştığı dönemde, Claude Joseph Rouget De Lisle adındaki istihkâm yüzbaşı tarafından Fransa'nın "Ren Ordusu" adına Strazbourg'da 1792'de vatan ve hürriyet şarkısı olarak bestelenmiş, 14 Temmuz 1795'te Fransız Kongresi tarafından Fransız Millî Marşı olarak kabul edilmiştir. 1830 yılında Napolyon tarafından yasaklanmasına rağmen rejimin gayri resmî marşı olarak varlığını sürdürmüştür. 1879 yılında "La Marseillaise" ülkenin millî marşı olarak yerini almıştır. Sözleri de adı geçen yüzbaşıya ait olan bu şarkı, çok kısa sürede yayılıp vatan sevgisi ve cumhuriyet idealinin şarkısı olmuştur (Yener ve Duran, 2011:200).

Ruslar ile aynı safta yer alan Ermeni gönüllüleri tarafından esir tutulan birkaç Türk kızı, Rus ordusuna mensup askerlerin ağırlıkta olduğu bir eğlence mekânında sahneye çıkarılır. Kızlardan biri sahnede Marseillaise'i okur.

"Tĕgĕ ermen tağı qızlar bĕrle elle ni söyledĕ. Şunnan tĕgĕ kölĕp tora torġan qız alġa çığıp bastı. Muzıka tuqtadı. İsĕrĕkler de bĕraz basıldı. Qız saf tawış bĕrle frantsuzça 'Marsel'yeza'nı yırladı. İsĕrĕk kompaniyasĕ aptırap qaldı (ÖT, 43)."

"Diğer Ermeni tekrar kızlar ile bir şeyler konuştu. Ondan sonra gülüp duran kız öne çıktı. Müzik durdu. Sarhoşlar da biraz sakinleşti. Kız berrak bir sesle Fransızca 'Marseillaise'i söyledi. Sarhoş ekibi şaşırıp kaldı (ÖT, 43)."

Ayaz İshakî, 1901-1908 yılları arasında yazılıp 1914 yılında basılan ve bir Tatar kızının önce düşüşünü, sonra ise zirveye tırmanışını anlattığı Tělençě Qızı (Dilenci Kızı) adlı romanında da Çarlık yönetimine karşı direniş gösteren eylemci gençlerin olduğu bir sahnede Marseillaise marşına yer verir. Mezkûr romanın başkahramanı olan Seġadet (Saadet) çok uzun bir süre edilgen, silik bir şekilde varlığını sürdürür. Ancak ilerleyen zaman içinde kocasının Rusça dersleri aldığı ve etkisinde kaldığı Mansur (ilgili romanda yazarın temsilcisi konumundaki kişidir) adlı gençten Seġadet de etkilenir ve hem bireysel anlamda hem de millî düşünceleri yönü ile devrimci, yenilikçi bir kadına evrilir. Bu evrilme sürecinde Fransız marşı olan Marseillaise de sembolik bir önem arz eder.

"Bĕrsĕ:

–'Marsel'yeza!' – dip qıçqırdı.

Anıŋ artınnan bötĕn zal 'Marsel'yeza' dip qıçqıra başladı. Zal 'gü-w' kildĕ. Qızlar aptırap qaldılar. Bĕr student qızlar yanına barıp söyleşĕrge totındı. Tağı ḫalıq:

–'Marsel'yeza', 'Marsel'yeza!' – dip qıçqıra başladı. Mĕne bĕr qız alġa çığıp bastı, bötĕn qızlar, urınnarınnan torıp, skripkelerĕn qullarına tottı. Ḫalıq arasınnan elle kĕm:

–Ayaqqa torıŋız! – dip emĕr birdĕ, hemme kĕşĕ ġayĕt namazında 'Allahĕ ekberĕ'nnen soŋ kĕbi ayaqqa qalıqtı. Tağı:

–Bürĕklerĕŋĕzně alıŋız! – digen emĕr birĕldĕ. Bötĕn irler başların yalan qaldırdılar. Bĕrden muzıka uynap kĕttĕ. Bötĕn zal 'Marsel'yeza'nıŋ kĕşĕnĕŋ qanınnan yörĕy torġan tawışı bĕrle, 'Marsel'yeza'nıŋ kĕşĕge (TQ, 181) ġayret kitĕre, kĕşĕnĕŋ grajdanlıq ḫisĕn uyata torġan köylerĕ bĕrle tuldı. Şul köy bötĕn kĕşĕge bĕrtörlĕ te'sir itĕp, cıyılġannarnı bĕr uyġa, bĕr fikĕrge kitĕrĕp bastırdı, bötĕn cıyılġannarnı bĕr ut yandıra başladı. Muzıka tuqtadı. Bötĕn ḫalıq tilĕ kĕbĕk qul çabarġa totındı. Annan da arıdı. Bĕrsĕ:

–Tağı! – dip qıçqırdı (TQ, 182)."

"Biri:

–Marseillaise, diye bağırdı.

Onun ardından bütün salon 'Marseillaise' diye bağırmaya başladı. Salonda uğultu koptu. Kızlar şaşırıp kaldılar. Bir öğrenci, kızların yanına gidip konuşmaya başladı. Halk tekrar:

–'Marseillaise', 'Marseillaise!' diye bağırmaya başladı. Bir kız sahnenin önüne çıktı, bütün kızlar yerlerinden kalkıp kemanlarını ellerine aldı. Halk arasından bir kişi:

–Ayağa kalkınız, diye emir verdi, herkes bayram namazında Allahu ekberden sonraki gibi ayağa kalktı. Tekrar:

–Börklerinizi çıkarınız, diye emir verildi. Bütün erler başlarını açık bıraktılar. Birden müzik çalmaya başladı. Bütün salon 'Marseillaise'in kişinin kanında dolaşan sesi ile, 'Marseillaise'in kişiyi (TQ, 181) gayrete getiren, kişinin vatandaşlık hissini uyandıran sözleri ile doldu. Şu sözler herkese aynı şekilde tesir edip toplananları bir düşünceye, bir fikre getirdi, toplananların hepsi bir ateş yandırmaya başladı. Müzik durdu. Bütün halk deli gibi alkışlamaya başladı. Sonra ise yoruldu. Biri:

–Bir kez daha, diye bağırdı (TQ, 182)."

Marseillaise, kullanıldığı bağlam itibariyle özgürlük kavramına gönderme yapma işlevine sahiptir.

4.8.2.1.9. Korolar (Ḫorlar)

Feride ve Süyümbike Tiflis'ten ayrılıp cepheye geldikleri zaman askerler tarafından önce çok yadırganırlar. Biri miralayın kızı, diğeri de onun arkadaşı olduğu için kendilerine saygı duyuluyormuş gibi yapılsa da iki genç kızın orduda ne işe yarayacağı düşünülür ama onların büyük bir gayretle koşuşturmaları, askerlere yardımcı olabilmek için çabalamaları sebebiyle bu düşünce kısa süre sonra yerini onlara duyulan saygıya bırakır.

"Ḫosusen, bolarnıŋ muzıka da uynap ġaskerlerden tatarça, törĕkmençe, azĕrbaycança ḫorlar yasawları bik keyĕflerĕne kildĕ. Polk temam canlandı. Tĕgĕ kileçek beyremge alar bĕr edebiy kiçe de yasarġa ḫezĕrlendĕ (ÖT, 76)."

"Bilhassa bunların enstrüman çalmaları ve askerlerden Tatarca, Türkmence, Azerice korolar kurmaları çok hoşlarına gitti. Alay bütünüyle canlandı. Onlar, gelecek bayram için edebî bir gece de düzenlemek için hazırlanmaya başladı (ÖT, 76)."

Eserde, sanat ile iştigal etmenin toplumun geneli üzerindeki olumlu etkisinin küçük bir yansıması gibi müzik askerler arasına sokulur. Cephe ortamında bile olsalar onların müzik sayesinde psikolojik olarak rahatlayıp ruhen daha güçlü bir hale geldikleri gösterilmeye çalışılır. Bunlar yapılırken işin başındaki iki genç kızın ordu içindeki durumlarının sorgulanabilir olma durumu da yumuşatılmaya çalışılır.

4.8.2.2. Opera

İdeal bir Türk ailesi olan Ölmezoğlu ailesinin çocukları tarafından davet edildiği bir gecede Miralay Demirali o zamana kadar duymadığı opera parçaları da dinler. Eserde konu edilen bu parçalar Azerbaycan Türklerine ait sanat eserleri olup Türkî halkların kültür ve sanat ile irtibatını gösterme işlevini de ifa ederler.

4.8.2.2.1. Leyla ve Mecnun Opereti (Leyle we Mecnün Operası)

Azerbaycan operasının temeli 12 Ocak 1908 tarihinde Üzeyir Hacıbeyov (1885-1948)'un Hacı Zeynelabidin Tağıyev Tiyatrosu'nda sahnelenen ve Müslüman Doğu âleminin ilk opera eseri olan Leyla ve Mecnun'un sahnelenmesi ile atılmıştır. Leyla ve Mecnun, Üzeyir Hacıbeyli'nin kendi librettosuna yazdığı ilk Azerbaycan operası olarak tarihe gecmiştir. Bu eser, Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun poeması esas alınarak yazılmış olup Müslüman Doğu'daki ilk operadır. Operada Mahur hindi, Çahargâh, Şur, Kürt-Şahnaz, Rast, Segâh, Bayatı Kürt muğamlarının elementleri kullanılmıştır. Leyla ve Mecnun operası ilk kez 12 Ocak 1908 tarihinde Bakü'deki H.Z.Tağıyev Tiyatrosu'nda sahneye konulmuştur. Kurban Pirimov'un tar ile eşlik ettiği oyunda Mecnun rolünde Sarabski oynamış, Hacıbeyli'nin kendisi de orkestrada keman çalmıştır (http://www.azerbaijans.com/content_343_tr.html, 15.07.2019).

Kurmaca bir eser olan Öyge Taba'da Ölmezoğlu ailesi vasıtası ile Türk Dünyası'nın önemli üyelerinden biri olan Azerbaycan ile ilgili muhtelif unsurlar ön plana çıkartılır ve yazar tarafından esere çok yönlü bir hava verilmeye çalışılır.

4.8.2.2.2. Arşın Mal Alan Opereti (Arşın-mal-alan Operası)

Eserde konu edilen ve Ölmezoğlu ailesinin evinde dinlenen Arşın Mal Alan Opereti de Azerbaycanlı besteci Üzeyir Hacıbeyov (1885-1948) tarafından bestelenmiş dört perdelik bir operettir. Eserin librettosu Üzeyir Hacıbeyov tarafından 1913'te Sint-Petersburg'da yazılmış, operetin prömiyeri 25 Ekim 1913'te Bakü'deki Hacı Zeynelabidin Tağıyev Tiyatrosu'nda yapılmıştır. Operetin konusu görücü usulü evlilik yerine daha makul olan bir yol ile tanışıp bilişerek evlenmek üzerine kuruludur. Genç ve zengin bir tüccar olan Asker adlı bir genç görücü usulü ile evlenmek yerine kendi tercihi doğrultusunda bir evlilik yapma düşüncesini birlikte yaşadığı dul teyzesi Cihan ile paylaşır. Teyzesi şaşırsa da Asker'in arkadaşı olan Süleyman bir çözüm yolu bulur ve "seyyar kumaş satıcısı (Az.: arşın malcı)" olarak aradığı kızı bulabileceğini belirtir. Sultanbey'in kızı Gülçehre de Asker gibi görücü usulü evliliğe karşıdır. Sultanbey'in yeğeni Asya ise bunun mümkün olmadığına, bu yolu tercih etmesi halinde Gülçehre'nin de evde kalacağına inanır. Satıcı olarak Gülçehre ile irtibat kuran Asker onu, o da Asker'i beğenir. Bu arada, Sultanbey ile Cihan da birbirlerini beğenir ve evlilik yoluna girerler. Ancak Asker'in seyyar kumaş satıcısı olduğunu sanan Sultanbey, kızı ile onun evlenmesine razı olmaz. Zengin bir tüccarla evlenmesi için kızına baskı kurar ama kızı bunu kabul etmez. En sonunda Asker ile Gülçehre'nin evliliğine razı olur. Sultanbey'in kendisi de Asker'in dul teyzesi cihan ile evlenir. Asker'in arkadaşı Süleyman Sultanbey'in yeğeni Asya ile, uşağı Veli de Sultanbey'in hizmetçisi Telli ile evlenir ve düğünleri yapılır (https://tr.wikipedia.org/wiki/Ar%C5%9F%C4%B1n_Mal_Alan, 13.04.2020).

4.8.2.3. Tiyatro

4.8.2.3.1. Piyes (Uyın)

Öyge Taba adlı eserde tiyatro sözcüğü zikredilmese de tiyatro oyunlarından bahsedilir. Cemiyet-i Hayriye tarafından Gürcü klübünde tertip edilen bir geceye Ölmezoğlu ailesinin kızları tarafından davet edilen Miralay Demirali orada bir perdelik bir komedi seyretme imkânı bulur. Gecenin devamında ise Azerbaycan operasından örnekler ve Türk Dünyası'nın muhtelif bölgelerinden danslara da yer verilir. Eserde her fırsatta Türk soylu halkların kültürel zenginliği ve bu zenginliğin çağrıştırdığı millî değerler, ne kadar önemli olduklarına vurgu yapılarak, romanın başkahramanının önüne çıkar ve onun adım adım özüne dönmesi için gerekli zeminin hazırlanmasına yardımcı olur.

"Seġat' elĕ soŋ bulmasa da, zal temam tulġan, uyın başlanırġa waqıt citken idĕ. Ul urının alır-almas, perde küterĕldĕ. Bĕr perdelĕk kölkĕ başlandı Ḫalıq (ÖT, 35) bĕrle bĕrge polkovnik ta öyĕnnen – ġailesĕnnen razıy bulmayınça, çitte beḫĕt ĕzlegen bĕr efiserneŋ mesḫerelerĕnnen çınlap köldĕ (ÖT, 36)"

"Saat geç olmasa da salon tamamen dolmuş, oyunun başlama vakti gelmişti. O yerini alır almaz perde açıldı. Bir perdelik komedi başladı. Halk (ÖT, 35) ile birlikte miralay da evinden ve ailesinden razı olmadığı için dışarıda saadet arayan bir zabitin komikliklerine içten güldü (ÖT, 36)."

4.8.2.4. Basın

4.8.2.4.1. Gazete (Gezite)

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Ayaz İshakî muhtelif gazete ve dergiler çıkarmış, bu uğurda büyük mücadeleler vermiştir. Bu eserinde de gazete ve dergilere yer verilir, onların önemine vurgu yapılır. Öyge Taba adlı eserin on bir farklı yerinde bir gazete makalesinden bahsedilse de bu makalenin hangi gazetede basıldığı belirtilmez, ancak Demirali Tiflis'te iken görüştüğü general tarafından kendisine

gösterilen gazetenin Moskova'da basılan Tatarca bir gazete olduğu belirtilir ve gazetedeki bir makalenin tercümesi için ondan yardım istenir.

"–Měne gezite, küremsěz, ġaskeriy běr tsenzur astında çıġa. Měne qaraŋġız elě ene şul meqaleně! Monda, şeherde qalġan tatar ġaskeriylerě beyremnerěnde kazarmaġa alıp kilgenner. Suġışqa qarşı bulırġa kirek. Elle niçe yirden cıyılıp-cıyılıp uqıġan ġaskeriylerden aldılar. Şunı, zinhar, uqıp, fikěrěŋězně söylep, mömkěn bulsa, tercěme ittěrěp ciberěŋěz elě; sězde bit anda těl běle torġan efiserler bar...

Timěrġali qızıl běrle sızılġan meqalelerněŋ başına küz attı. Anıŋ küzěne başındağı 'Beyrem qorbansız bulmıy, qorban beyremsěz bulmıy' digen süz taşlandı (ÖT, 25)."

"–İşte gazete, görüyor musunuz, askerî bir sansür altında çıkıyor. Şu makaleye bir bakınız! Burada, şehirde kalan Tatar askerleri bayramlarında kışlaya alıp gelmişler. Savaşa karşı olması gerek. Pek çok farklı yerden toplanıp toplanıp okuyan askerlerden aldılar. Bunu, lütfen, okuyup fikrinizi söyleyin, imkânınız varsa, tercüme ettirip gönderiniz; sizin orada dil bilen zabitler var.

Demirali kırmızı ile çizilen makalelerin başına göz attı. Onun gözüne baştaki 'Bayram kurbansız, kurban bayramsız olmaz.' şeklindeki söz ilişti (ÖT, 25)."

Halkı aydınlatmanın, ona millî ruh ve kimliğini yeniden kazandırmanın eğitim yolu ile olacağını düşünen yazar, bu doğrultuda en kestirme çözüm yolu olarak gördüğü gazete ve dergilerden yararlanmaya çalışır. Makalenin başında yer alan ve romanda bir leitmotiv olarak da karşımıza çıkan "Bayram kurbansız, kurban bayramsız olmaz." cümlesi aslında İshakî'nin hayata bakışı ve hayat felsefesi ile doğrudan ilgilidir. Ruslara karşı mücadeleci bir anlayışı esas almış, onlara karşı fikrî planda sürekli savaşmış olan İshakî, eserleri ve eserlerinde sözünü emanet ettiği kişiler vasıtası ile kendi hayat felsefesini halkına aktarmaya çalışır.

4.8.2.4.2. Dergi (Mecmuġa)

Romanda adı belli olmayan gazetenin yanı sıra bir de adı zikredilen dergi, Molla Nasreddin[26] (Mulla Nasrětdin), söz konusudur.

[26] Rusya'da gerçekleşen 1905 İhtilali sonrası Celil Mehmedquluzade tarafından çıkarılmaya başlanan bir mizah dergisidir. Kadrosunda Ömer Faik Numanzade, Mirze Elekber Sabir, Eli Nazmi,

"Bu muzıka Timĕrġali bĕrle bu ġaile arasındağı bötĕn perdelernĕ açıp, aradağı bötĕn yatlıqlarnı bĕtĕrdĕ. Muzıka bĕtkeç, ḫetta İbrahim da bĕr qoçaq geziteler, mecmuġalar kitĕrĕp Timĕrġalineŋ aldına saldı. Timĕrġali 'Mulla Nasrĕtdin'nı küzden kiçĕrdĕ, anıŋ resĕmnerĕnnen tuyġança köldĕ (ÖT, 31)."

"Bu müzik Demirali ile bu aile arasındaki bütün perdeleri açıp aradaki bütün yadlıkları bitirdi. Müzik bitince İbrahim de bir kucak dolusu gazete ve dergi getirip Demirali'nin önüne koydu. Demirali, 'Molla Nasreddin'i gözden geçirdi, onun resimlerine doyuncaya kadar güldü (ÖT, 31)."

Azerbaycan edebiyatı için büyük öneme sahip olan bu dergi ile birlikte Kazan, Orenburg, Moskova ve Ufa şehirlerindeki gazetelerden de yüzeysel olarak bahsedilir.

4.8.2.5. Edebî Eserler ve Şahsiyetler

4.8.2.5.1. Segıyt Remiyev (Seġıyt' Remi)

Tatar edebiyatının önemli şairlerinden biri olan Seġıyt' Remi'nin adı eserde yalnız bir kez ve bir şiirinden yapılan alıntı dolayısı ile geçer. Remiyev'in "Taŋ waqıtı (Tan Vakti)" adlı şiirinden alıntı yapılmış, ancak şiirden "Tatar yoqlıy (Tatar Uyuyor)" diye bahsedilmiştir.

Sterlitamaklı eğitimli bir babanın oğlu olan Segıyt Lutfullaoğlu Remiyev, 24.02.1880 tarihinde Orenburg vilayetinin Orenburg ilçesine bağlı Akman (Ibray) köyünde doğmuştur. Ailesi, 1886 yılında Ural nehri boyundaki İlek şehrine

---

Ebdürrehim Bey Hakverdiyev, Qurbaneli Şerifov, Salman Mümtaz, Eli Razi Şemçizade, Memmed Seid Ordubadi, Bayrameli Abbaszade, Mirze Eli Möciz Şebüsteri, Cefer Cabbarlı, Eli Möhzun İrevani, Müceyri, Süleyman Melikov, Mehemmed Eli Sidqi, Eliqulu Necefzade Qemküsar gibi önemli aydınlar yer almıştır. Karikatür ve resimleri ise devrin önemli ressamları Oscar İvanoviç Şmerling, Jozef Rotter, Ezim Ezimzade, Emir Haciyev, Qezenfer Ḫalıqov, İsmayıl Aḫundov, Kâzım Kâzımzade, E. Behzad, Ḫelil Musayev tarafından çizilmiştir. Dergide yazı, makale, sert tenkit, kısa hikâye, mizahî şiir, mizahî telgraf, mizahî hikâye, fıkra, mizahî ilan, posta kutusu, özel ilan (gerçek ilan), karikatür ve illüstrasyonlara yer verilmiştir. Dergide Türk Dünyası ile ilgili sosyal ve siyasî problemlere de geniş şekilde yer verilmiştir. Dergi etrafında toplananlara Molla Nasreddinci denilmiş, bu kişiler tarafından temsil edilen Molla Nasreddincilik ya da sosyal realizm Azerbaycan edebiyatında demokratik düşüncenin gelişmesi, toplumun yenilenmesi ve Azerbaycan milliyetçiliğinin şekillenmesinde etkili olmuştur. 7 Nisan 1906 tarihinde çıkarılmaya başlanan dergi 1906-1918 yılları arasında Tiflis'te, kısa bir süre sonra Tebriz'de, daha sonra ise Bakü'de basılmıştır. Derginin 370 sayısı Tiflis'te, 8 sayısı Tebriz'de, 398 sayısı ise Bakü'de çıkmıştır. Toplam 776 sayısı basılan dergi Ocak 1931 tarihinde kapanmıştır (Yıldırım, 2015:658-660).

yerleşmiş, Remiyev 1890 yılına kadar oradaki ilkokula, 1890-1902 yılları arasında ise Orenburg'daki Hüseyniye Medresesine ve onun karşısındaki üç sınıflık Rus mektebine devam etmiştir. Rusça, Arapça ve Farsça öğrenen Remiyev, eğitimini tamamladıktan sonra Hüseyniye Medresesinde Fars dili, geometri ve cebir dersleri de vermiştir. 1905 inkılabını pek çok Tatar aydını gibi sevinçle karşılamış ve kendisi de siyasî hareketlere katılmış, bir grup yenilikçi öğrenci ile birlikte medreseden ayrılmıştır. 1906 yılında Kazan'a taşınmış, orada Tan Yıldızı adlı gazetede çalışmıştır. Güzel şiirler yazan genç şair devrim kışkırtıcılığına da karışmıştır. 1907 yılında Abdullah Tukay ile arkadaş olup Fatih Emirhan'ın çıkardığı El-Islah gazetesine yaklaşmış, 1909-1910 yıllarında Kazan'da çıkmakta olan Beyan'ül-Hak ve Kazan Muhbiri gibi gazetelerde çalışmıştır. 1910 yılından sonra ise Astrahan'da çıkan İdil gazetesine sekreter olarak çağrılmış, orada iken Azerbaycanlı Neriman Nerimanov ile yakın dost olmuştur. 1914 yılında Çarlık tarafından İdil gazetesi kapatılmış ve şairin bir hafta içinde Astrahan'ı terk etmesi istenmiş, o da ailesi ile birlikte Ufa'ya taşınmış, Ekim ihtilaline kadar Ufa'nın Köy Hayatı Jurnalı'nın yayımlanmasında görev almıştır. Ekim ihtilalini de sevinçle karşılayıp bu yolda hizmet etmeye başlayan şari değişik görevlerde bulunmuş, 17 Mart 1926 tarihinde verem hastalığı yüzünden Ufa'da hayatını kaybetmiştir (Yüziyev, 2001b:48).

Romanın başkahramanı Miralay Demirali, katıldığı edebiyat gecesinde ona millî kimliğini hatırlatan pek çok durumla karşılaşır. Tatar edebiyatının önemli şairlerinden biri olan Segıyt Remiyev tarafından 1908 yılında kaleme alınan "Taŋ waqıtı (Tan Vakti)" manzum hikâyesi içinde geçen "Tatar yoqlıy… (Tatar uyuyor…)" şeklinde başlayan bir mısradan hareketle Tatarların içinde bulunduğu durum anlatılır. Remiyev'den yapılan bu alıntı hem romanın gerçeklik algısını güçlendirmeye yarar hem de metinlerarasılık ile ilgili bir örnek teşkil eder.

"Anıŋ artınnan Qazan kiyěměnde běr yěgět çığıp bastı. Seğıyt' Remiňeŋ 'Tatar yoqlıy[27]' digen şiğırěn quwetlě tawış běrle deklamatsiyege başladı: 'Tatar yoqlıy,

[27] Taŋ waqıtı
(Möseccěğ' nesěr)
Taŋ waqıtı... Tatar yoqlıy...
Min, yoqısız, uyanam,
Uyanam da, tilě kěběk,

Tan Vakti
(Kafiyeli nesir)
Tan vakti… Tatar uyuyor…
Ben, uykusuz, uyanıyorum,
Uyanıyorum da, deli gibi,

Tik běr üzěm uylanam.	*Tek başıma düşünüyorum.*
Uylanam, uyıma batamın,	*Düşünüyorum, düşünceme batıyorum,*
Tormıymın üzěm, yatam...	*Kalkmıyorum kendim, yatıyorum…*
Yatmas iděm de, cibermiy	*Yatmaz idim ama bırakmıyor*
Atadan qalġan ḫatam.	*Atadan kalan hatam.*
Ḫatam tiren, tamırı yıraq...	*Hatam derin, kökü uzak…*
Botağı dön'ya qaplaġan,	*Budağı dünyayı kaplamış,*
Qaplaġan da tora-tora haman,	*Kaplamış da gittikçe hâlâ,*
Yafraġın da qaqmagan.	*Yaprağını da kıpırdatmamış.*
Qaqmaġan běr yafraġın da	*Kıpırdatmamış bir yaprağını da*
Hiç tatar qurquw bělen,	*Hiç Tatar korku ile.*
Těgě, leġ'net, üse, zuraya elě haman da...	*Diğer, lanet, gelişiyor, büyüyor hâlâ daha…*
Qolaqtan qolaqqa tuquw bělen.	*Kulaktan kulağa tekrar etme ile.*
Tuqıylar qolaqqa, uqıylar tariyḫın,	*Tekrar ediyorlar kulağa, okuyorlar tarihini,*
Tikşěrěrge töběn quşmıylar;	*Aslını kontrol etmeye izin vermiyorlar.*
Atalar söyliy babadan işětěp,	*Babalar söylüyor dededen işitip,*
Balalar şunı ḫuşlıylar.	*Balalar şunu benimsiyorlar.*
Ḫuşlıylar çın küŋěl bělen,	*Benimsiyorlar samimi bir gönül ile,*
Işanmıylar hiç: "yuq, tügěl" bělen.	*İnanmıyorlar hiç: "hayır, değil" ile.*
Başların watqan tatarlarnıŋ	*Zihinlerini alt üst etmiş Tatarların*
Tik şul běr Alla!	*Yalnız şu bir Allah!*
Běterler miken tatarlar, Alla, diy-diy?	*Biterler mi acaba Tatarlar, Allah, diye diye?*
Elle bělěrler miken ḫataların běr alda?	*Acaba bilirler mi hatalarını bir gün ileride?*
Hay, yuq, ḫata bik zur,	*Ey, hayır, hata çok büyük,*
Bötěn dön'yanı bar itken,	*Bütün dünyayı var etmiş,*
Bardır, üzě běrděr,	*Vardır, özü birdir,*
Emma könhěne irěşmekten	*Amma künhüne erişmekten*
Aqıllarnı tar itken.	*Akılları dar etmiş.*
Ey sin, Ġabdulla!	*Ey sen, Abdullah!*
Mösělman bulsaŋ, uylama yuqnı!	*Müslüman isen, düşünme yoku!*
Yat, yoqla!	*Yat, uyu!*
Yoqla reḫet, yoqla tınıç, saqlan,	*Uyu rahat, uyu sakin, korun,*
Saqlan, utqa taba yöz totma!	*Kendini koru, ateşe doğru yürüme!*
Yuq, Yuq!.. Min şaşam!	*Hayır, hayır!... Ben şaşıyorum!*
Yatalmıym urnımda, kükke aşam!	*Yatamıyorum yerimde, göğe yükseliyorum!*
Měne taŋ attı!.. Ene qoyaş çıqtı!..	*İşte tan attı!.. İşte güneş çıktı!..*
Ene elle kěm miŋa qıçqıra:	*İşte bir kişi bana sesleniyor:*
– Ey sin, qayġırma, şat bul:	*– Ey sen, üzülme, şad ol;*
Ayaġıŋ beyden ıçqına!	*Ayağın bağdan kopuyor!*
Měne siŋa yul, bu anaġa uġıl bul, –	*İşte sana yol, bu anaya oğul ol,*
Diy, miŋa běr yeş' qız kürgeze, –	*Diyor, bana genç bir kız kâhin,*
Tuw yaŋadan meġ'rifetlě anadan!	*Doğ yeniden marifetli anadan!*
Yuġıyse sin, ey tatar,	*Yoksa sen, ey Tatar,*
Běl, bětesěŋ! – diy, – nadan.	*Bil, yok oluyorsun, diyor, cahil.*
Bětme nadan, tuw yaŋadan	*Yok olup gitme cahil, doğ yeniden*
Meġ'rifetlě anadan!	*Marifetli anadan!*
Bul kěşě, üzěŋ tırış, ömid itme,	*Ol kişi, özün çabala, ümit etme,*
Ḫata ul ömid Alladan!	*Hata o ümit Allah'tan!*

(Zahidullina, 2005:24-25).

min yoqlamıym, min uylanam da eylenem!' Polkovnik bu şiġır'de üzěn taswir itken kěběk taptı (ÖT, 36)."

"Ondan sonra Kazan kıyafeti giyen bir yiğit sahneye çıktı. Seġıyt' Remi'nin 'Tatar uyuyor, ben uyumuyorum, ben düşünüyorum da dönüyorum!' şiirini güçlü bir sesle okumaya başladı. Miralay bu şiirde kendisini tasvir edilmiş gibi buldu (ÖT, 36)."

4.8.2.5.2. Abdullah Tukay (Ġabdulla Tuqay)

Öyge Taba adlı eserde Abdullah Tukay'ın adı doğrudan zikredilmez. Ancak, Tatar edebiyatının bu önemli şairinin "Kěçkě azan (Akşam Ezanı)" adlı bir şiirinden yapılan alıntı ile okurlara güçlü bir mesaj verme yoluna gidilir.

Tatarların millî şairi Abdullah Tukay, 26 Nisan 1886'da Kazan bölgesi Menger ili Kuşlavıç köyünde doğmuştur. Küçük yaşta yetim kalmış ve evlatlık olarak farklı aileler ve akrabaları arasında elden ele dolaşmıştır. Tukay'ın çocukluğu Sansa, Üçili, Kırlay köylerinde geçmiş; ilköğrenimini Kırlay köyü medresesinde almıştır (Yüziyev vd. 2001b:66). Tukay, 1895 yılında Cayık'taki eniştesi Ali Asgar Osmanoğlu'nun evine yerleşmiş ve tahsili ile bizzat ilgilenen Ali Asgar Efendi tarafından üç yıl süreli bir Rus mektebine yazdırılmıştır. Cayık'ta yaşlı bir hocadan da dersler alan Tukay, aynı dönemde Buhara usûlü eğitim veren Mutiullah Medresesine de devam etmiş ve on bir yıllık medrese öğrenimi boyunca Arapça, sarf, nahiv, terkip, fıkıh, tefsir ve mantık dersleri almıştır. Bu devirde Tukay ilk olarak Bakırganî ve Muhammediye gibi anonim dinî-tasavvufî eserleri okumuş, üslûp ve şiir tekniği açısından bu eserlerden istifade etmiştir. Medrese öğrenimi esnasında Şark-ı Rus, Tercüman gibi gazetelere ek olarak İstanbul ve Arap gazetelerini de takip etmiştir. 1902 yılında Tukay, kendisine ciddi anlamda tesir eden Mutiullah Hoca'nın oğlu Mehmet Kâmil Efendi ve İstanbul'dan gelip medreseye kaydolan Abdülveli adlı bir talebe ile tanışmıştır. Tukay'ın medresede dostluk kurduğu Abdülveli isimli İstanbullu bir talebe burada bir yıl kalmış ve bu süre zarfında Tukay'a İstanbul Türkçesi ile Osmanlı edebiyatını sevdirmiştir. Tukay daha sonra Mehmet Kâmil Efendi'nin çıkardığı gazetelerde çalışmış ve ilk şiirlerini de bu dönemde vermiştir. Cayık'ta yaşadığı dönemde sosyal faaliyetlere iştirak eden Tukay, meşhur Rus şair ve

yazarları adına düzenlenen gecelere de katılmıştır. 1906 yılında medreseden ayrılmış, 1905 ihtilalinin getirdiği serbestiyet ortamında siyasî faaliyetlerde de boy göstermiştir. Eski hayat tarzına fikren tavır alan Tukay, bu devirde güçlenmekte olan sol partilerin ve devrimci işçilerin faaliyetlerine de aktif olarak katılmaya başlamıştır (Özkan, 1994:19-28). Tukay, 1895 yılında geldiği Cayık (Uralsk) şehrinden 1907 yılında Kazan'a dönmüş ve orada olgunlaşmıştır. A.Kemal ile birlikte Yeşin (Şimşek), Yalt-Yult dergilerini çıkaran Tukay, El-Islah gazetesinde sık sık yazmıştır (Yüziyev vd., 2001b:66). Tukay, Kazan'a geldikten sonra da Kazan Türkleri arasındaki geleneksel yapı ve hayatı konu alan yazılar ve şiirler kaleme almıştır. Fikrî ve edebî çalışmalarının yanı sıra eleştiri amacı ile yazdıkları da onun Kazan'daki şöhretini arttırmıştır. Yirmi yedi yıllık kısacık hayatına çok sayıda eser sığdıran Tukay, 15 Nisan 1913 günü saat 20.15'te Kılyaçkin (Kileçkin) Hastanesinde tüberküloz hastalığından vefat etmiştir (Özkan, 1994:29-36). Tukay'ın hayatına bakıldığı vakit görülen şey onun kendi içinde de çatışmalar yaşadığı şeklindedir. On bir yıllık medrese hayatı, aynı dönemde Rus dilinde eğitim veren bir okulda aldığı eğitim, özel hayatında yaşadığı büyük zorluklar, sosyalist hareketin güçlenmesi, bölgesel milliyetçilik hareketlerinin geniş alanlara yayılması gibi hususlar onu derinden etkilemiş ve kullandığı dil ile vücuda getirdiği edebî eserlere de etki etmiştir (Uzun, 2013:1429).

On iki on üç yıllık sanat hayatı döneminde Tukay'ın İshakî ile yüz yüze görüşme imkânı olmaz. Tukay, 1907 yılında "Kěm Ul? (Kim O?)" adlı şiirini yazarak İshakî'yi anlatır. 1913 yılında İshakî, Arhangelsk şehrine sürgün edildiği zaman da "Möḫerrirge (Muharrire)" adlı şiirini yazar ve şiir dili ile İshakî'nin yurduna dönmesini ister (Ġalimullin, 2017:43). Aynı şekilde İshakî'nin de Tukay hakkında son derece olumlu değerlendirmeleri vardır.

Ölmezoğlu ailesinin gençleri tarafından edebiyat gecesine davet edilen miralay, orada, sözleri Tatar edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan Abdullah Tukay'a ait olan "Soŋġı azan[28]" adlı bir şarkı dinler. Bu ve benzeri millî içerikli unsurlar

[28] Bu şarkının sözleri Abdullah Tukay'a aittir. Ancak, Abdullah Tukay'ın eserlerinde veya Tukay hakkında yapılan çalışmalarda onun tarafından yazılmış olan Soŋġı Azan (Sonuncu Ezan) adlı bir şiir tespit edilememiştir. Bununla birlikte, şairin 1906 yılında yazdığı ve içeriği metindeki bağlam ile aynı anlamı taşıyan Kiçkě Azan (Akşam Ezanı) adlı bir şiiri vardır. Bu şiirde, kaybedilen coğrafya

olarak sadece Kazan ve Astrahan'dan değil, onlara ek olarak Kasım, Buhara ve Hokand Hanlığı gibi hanlıklardan da bahsedilir. Beş bölümden oluşan Kiçkĕ Azan adlı şiir Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılırken Fatma Özkan (1994:949)'ın Abdullah Tukay ile ilgili çalışmasından yararlanılmış, o çalışmada yer almayan bölümler ise tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Kiçkĕ Azan	*Akşam Ezanı*
1	*1*
Kiçkĕ azan!	*Akşam ezanı!*
Kiçkĕ azan!	*Akşam ezanı!*
Moŋnar, uylar	*Kederler, düşünceler*
Kile annan;	*Gelir ondan;*
Töşe iske	*Düşer hatıra*
İskĕ zaman,	*Eski zaman,*
Ḫölusen mös-	*İhlas ile*
temiġ' azan.	*Dinlenirken ezan.*
Fi bedai	*Başından so-*
Ve beġ'd azan.	*nuna kadar.*
Küŋĕlnĕ tĕtrete,	*Gönlü titretir,*
Keennehü tesbi-	*Birbiri ardınca gök*
ḫĕ reg'd – azan.	*Gürlercesine okunan ezan.*
Bĕlemsĕz ni	*Biliyor musunuz ne*
Diyer azan:	*Diyor ezan:*
Kittĕ Qasıym,	*Gitti Kasım,*
Kittĕ Qazan,	*Gitti Kazan,*
Bĕttĕ tatar.	*Bitti Tatar.*
Qırıldı ḫan,	*Kırıldı han,*
Boḫar, Ḫuqand	*Buhara, Hokand*
hem Estĕrḫan.	*ve Astrahan.*
2	*2*
Ḫannarga i-	*Hanlara e-*
rĕştĕ ḫizan,	*rişti hazan,*
Cılıy-cılıy	*Ağlaya ağlaya*
Birdĕler can:	*Verdiler can:*
Söyĕmbike	*Süyümbike*
De Çıŋġız ḫan;	*Ve Cengiz Han;*
Ne dewlet qal-	*Ne devlet kal-*
dı da, ne şan!	*dı ne de şan!*
Hiç qalmadı	*Hiç kalmadı*
Şannan nişan,	*O şandan nişan,*
Qaldı dinge	*Kaldı dine*
Doşman işan!	*Düşman işan!*
3	*3*
Ah, nik soŋ bĕz	*Ah, niçin biz*
Buldıq veyran? –	*Olduk viran?*
Bötĕn dön'ya	*Bütün dünya*
Qaldı ḫeyran.	*Kaldı hayran.*
Ġacib, niden	*Acep neden*
Bu ḫanuman	*Bu hanuman*
Kisekten ey-	*Aniden toz olu-*
ledĕ tayran?!	*verip göğe uçtu.*
4	
Yuq şul bĕzler-	*Yok şu bizler-*
de bĕrleşmek;	*de birleşmek;*
Yuq bĕrge-bĕr-	*Yok hep birlik-*
ge görleşmek,	*te gürleşmek,*

miralayın özüne dönüş sürecinin açıklayıcıları olarak eserde yer alırlar. Aynı şekilde, okurlar için de arzulanan şey uyanış ve öze dönüştür.

"Seḫnege ḫor çıqtı. Feride pianinoġa utırdı. Zeynep, ḫornı başlap, 'Soŋġı azan' digen cırnı cırlarġa totındı.

'Soŋġı azan! Moŋlı azan... Kittě Qazan hem Estěrḫan (ÖT, 36)...'"

"Sahneye koro çıktı. Feride piyanoya oturdu. Zeynep koroyu başlatıp 'Sonuncu Ezan' adlı şarkıyı söylemeye başladı.

'Sonuncu ezan! Hüzünlü ezan… Gitti Kazan ve Astrahan (ÖT, 36)…'"

4.8.2.6. Halk Dansları

4.8.2.6.1. Kaytarma Dansı (Qaytarma Biyüwě)

Kaytarmalar, Kırım Türkleri'nin belirli bütün özelliklerini içinde yansıtan halk oyunları arasında en popüler olan ve en çok sevilerek oynanan oyunların başında gelir. Kaytarma, Kırım Türkleri'nin en önemli oyunudur (Agat, 2002:7-8).

Běr can, běr ten	*Bir can, bir ten*
Bulıp, her něç-	*Olup her in-*
ke sěrně běr-	*ce sırrı bir-*
ge sěrleşmek.	*likte sırlaşmak.*
Üttě bezden	*Geçti bizden*
İndě dön'ya,	*Şimdi dünya,*
Can bireběz	*Can veriyoruz*
Ġalelġom'ya.	*Gözümüzü kapatarak.*
Dön'ya! Aqtıq	*Dünya! En son*
Süzně tıŋla:	*Sözü dinle:*
Beḫil bul běz-	*Hakkını helal et bi-*
den, iy dön'ya!	*ze, ey dünya!*
5	*5*
Saw bul, dön'ya!	*Hoşça kal, dünya!*
İndě běttěk;	*Artık bittik;*
Běterge süz-	*Bitmeye sö-*
ně běrkěttěk;	*zümüzü verdik;*
Vaqtında cir-	*Zamanında ye-*
ně sělkěttěk,	*ri silkeledik,*
İndě běttěk,	*Artık bittik,*
İndě běttěk!	*Artık bittik!*

(Ḫisamov ve Möḫemmetşin, 2006:51-53; http://gabdullatukay.ru/works/poem/1906/kichke-azan/, 23.01.2020).

“Bĕr ġasker bĕrle Feridenĕŋ lezginge biyüwĕn, Söyĕmnĕŋ bĕr efiser bĕrle qaytarma biyüwlerĕn – hemmesĕn cĕntĕkledĕ (ÖT, 77).”

“Bir asker ile Feride’nin Lezgi dansı yapmasını, Süyüm’ün bir zabit ile kaytarma dansı etmesini, hepsini dikkatle seyretti (ÖT, 77).”

4.8.2.6.2. Lezgi Dansı (Lezgin Biyüwĕ)

Kafkas halkları arasındaki yaygın olan bir dansın Lezgi versiyonu olan bu dans Çeçenlerce Lovzarg, Kabartaylarca Islamey, Osetlerce Zilga, Azerilerce Qaytağı, İnguşlarca Halhar, Kafkasya dışında ise Şeyh Şamil veya Lezginka olarak adlandırılır. Çok büyük bir beceri ve ustalık isteyen ve Kafkasya’da yaygın şekilde oynanan bu dans muhtelif kabileler tarafından Zilga, Maggalan, Çeçen, İsteme, Şamiley ve Lezginka gibi adlarla anılır. Bu dansın Kafkasya coğrafyasında pek çok yerel versiyonu vardır (https://tr.wikipedia.org/wiki/Lezginka, 13.04.2020).

“Anıŋ artınnan lezgin biyüwĕ biyĕldĕ (ÖT, 36)”

“Onun ardından Lezgi dansı edildi (ÖT, 36)”

“Bĕr ġasker bĕrle Feridenĕŋ lezginge biyüwĕn, Söyĕmnĕŋ bĕr efiser bĕrle qaytarma biyüwlerĕn – hemmesĕn cĕntĕkledĕ (ÖT, 77).”

“Bir asker ile Feride’nin Lezgi dansı yapmasını, Süyüm’ün bir zabit ile kaytarma dansı etmesini, hepsini dikkatle seyretti (ÖT, 77).”

4.8.2.6.3. Zeybek Oyunu (Zeybek Biyüwĕ)

Zeybek oyunu, Ege bölgesine has bir oyundur. Bu bölgenin halk oyunları türüne genel olarak Zeybek adı verilir. Antalya, Burdur, Isparta, Afyon, Eskişehir, Sakarya hattının batı tarafında kalan illerde Zeybek halk oyunlarının etkileri görülür. Zeybek ezgileri, tartıma göre “ağır” (9/4’lük ve 9/2’lik) ve “yürük” (hızlı, kıvrak) zeybekler olarak iki gruba ayrılır. Zeybek ezgileri “kadın zeybeği”, “kent zeybeği” ve “kır zeybeği” olarak da sınıflandırılır. Ege’nin birçok yerinde oynanan zeybeğin en ağır ve gösterişli olanlarına Aydın, Muğla, Manisa ve İzmir’de rastlanır (https://izmir.ktb.gov.tr/TR-91580/zeybek-halk-oyunlari.html, 27.04.2020). Muhtelif

sebeplerle İdil-Ural, Türkistan coğrafyası ve Kafkasya ile birlikte Anadolu'dan da eserde bahsedilmesi Türk Dünyası'nın kültürel anlamda bütünlüğüne vurgu yapılması içindir.

Miralay Demirali, Tiflis'te bulunduğu vakit Rus yetkililer ve Ermeni gönüllülerince organize edilen bir eğlenceye davet edilir. Romandaki gerçeklik algısına zarar verecek kadar fazla ilgi gören miralay, restoran tarzı bu eğlence mekânında birkaç tane esir Türk kızının da dans edip şarkılar söylediklerine şahit olur. Ancak esir Türk kızları bunları zorla yapmaktadır ve bunu fark eden miralayın canı sıkılır. Çünkü bu durum manevî yönden oldukça yaralayıcıdır.

"Ḫalıqnıŋ bĕrtuqtamayınça qıçqıruları, qızlarnı ĕçĕrĕp-aşatıp ewere bululları arasında, Mirḫeyder Karapet Karapetıçnıŋ ikĕ yeş' qız bĕrle törĕkçe söylewĕn işĕttĕ we bik tiz ikĕ qız 'Zeybek' biyüwĕn başladı (ÖT, 42)."

"Halkın hiç bitmeyen bağırışları, kızları yedirip içirip onlarla uğraştıkları sırada, Mirhaydar, Karapet Karapetıç'ın iki genç kız ile Türkçe konuştuğunu işitti ve bu iki kız hemen 'Zeybek' oynamaya başladı (ÖT, 42)."

Ruslar ve yandaşları olan Ermeniler için esir Türk kızlarının birer eğlence aracına dönüştürülerek aşağılanmaya çalışılması içinde bulunulan savaş ile ilgili bir tutumu ve Türklerle Ermeniler arasındaki husumeti olduğu kadar Rusların ve Ermenilerin ne denli kötü bir ruha sahip olduklarını da roman dili ile okura yansıtır.

4.8.3. Romanda Yer Alan Eğitim Kurumları

4.8.3.1. Formal Eğitim Kurumları

Tezli bir roman olan Öyge Taba adlı eserde ideal bir Türk ailesi olarak Tiflis'te yaşayan Ölmezoğlu ailesi ön plana çıkartılır ve Petersburg Üniversitesi, Odesa Üniversitesi gibi kurum adları onlar vasıtası ile zikredilir. Ailenin büyük kızı Feride, Petersburg Üniversitesi Edebiyat-Tarih Fakültesinde öğrenim görmüştür. Küçük kızları Zeynep eserde adı zikredilmeyen bir müzik mektebinde, oğulları İbrahim ise Odesa Üniversitesinde öğrenim görmektedir. İdealize edilen bu ailenin bireyleri

farklı okullarda öğrenim gören, farklı dünya görüşlerine mensup, son derece demokrat, birbirlerine ve birbirlerinin tamamen zıt olan fikirlerine saygılı kimseler olarak gösterilir. Hatta başkahraman Miralay Demirali'nin görevini tamamlayıp elindeki belgeleri Türk tarafına ulaştırmasından sonra, bir anlamda onun idealize ettiği davaya hizmet görevini de Feride devralır.

Karşıtlıklardan yararlanılan, savunulan tezin temsilcilerinin hep iyi, ötekilerin ise mümkün olduğu kadar kötü gösterilmeye çalışıldığı bu eserde Rusların, Ermenilerin veya diğer milletlerin mensupları içkili mekânlarda, mahzeni andıran barlarda ve meyhanelerde vakit geçirirlerken Türklerin her durumda okuyan, dünyaya açık, farklı dünya görüşlerine mensup olsalar bile bir arada, birbirlerine saygılı ve idealize edilmiş bireyler olarak gösterilmeleri kulağa hoş gelir, tezli bir roman olan eserin içeriğine de hizmet eder. Ancak bu hususlar kurmaca bir eser olan romanın gerçeklikten uzaklaşan yönleri olarak da dikkat çeker.

4.8.3.2. İnformal Eğitim Kurumları

4.8.3.2.1. Alay Kütüphanesi (Polk Kötĕpḫanesĕ)

En ağır şartlarda bile olsa eğitime önem veren ve Türkleri bu yönü ile yüceltme gayreti taşıyan eserde savaş cephesindeki alay imamının bir kütüphane kurmak için gayret etmesi romanın Türkleri yüceltme amacına matuf bir çalışmadır. Miralayın emrindeki alayda görev yapan genç alay imamı oldukça sıra dışı bir karakter olarak tasvir edilir. Din adamı olmakla birlikte hayatın hemen her yönü ile ilgili bir kişidir o. Ticaretle uğraşmayı, arada bir içmeyi, uygun şartlarda kadınlarla takılmayı da sever. Bunların yanında, savaş ortamında bile, görev yaptığı alayda küçük çaplı da olsa bir kütüphane bulunmasını arzu eder ve bu amaçla girişimlerde bulunur. Sadece kütüphane kurma çalışması ile de yetinmez, millî şarkılar, masallar dinlemeyi çok sever ve onları derlemeye de çalışır.

"Polk isĕměne Qazannan, Ufadan, Orenburgtan, Meskewden, Baqçasaraydan, Bakudan geziteler, kitaplar aldıra. Üzĕŋçe kĕçkĕne gĕne bĕr polk kötĕpḫanesĕ yasarġa mataşa. Ġaskerlerneŋ diniy-milliy iḫtıyacları öçĕn bĕrtuqtamayınça

kenseleriyege möreceġat‘ler yasıy, polkovnikka qader kilĕp aqçalar teġayĕn ittĕrĕrge tırışa idĕ (ÖT, 68).”

“Alay adına Kazan’dan, Ufa’dan, Orenburg’dan, Moskova’dan, Bahçesaray’dan, Bakü’den gazeteler, kitaplar aldırıyor. Kendince küçük bir alay kütüphanesi kurmaya çalışıyor, askerlerin dinî-millî ihtiyaçları için hiç durmadan gerekli birimlere müracaatlar yapıyor, miralaya kadar gelip akça tahsis ettirmeye çalışıyordu (ÖT, 68).”

4.8.4. Romanda Yer Alan Ticarî Unsurlar

4.8.4.1. Kumaş (Qomaş)

Miralay Demirali’nin Tiflis’teki karargâhta yapılan toplantıda karşılaştığı İngiliz subayınca İngiliz ticareti için açık olması gereken yollar ve İngilizlerin elinde bulunması gereken şehirler dile getirilir. Aslında askerî bir toplantıdır bu ve konuşulması gereken konular da savaş ile ilgilidir. Toplantıya katılan Miralay Wilyams’ın da askerî konulardan bahsetmesi beklenir ama onun kaygıları savaştan ziyade, ülkesi İngiltere’nin temsilcisine uygun şekilde, ticarî mahiyettedir.

“Bĕr urındıqqa utırıp, ikĕŋçĕsĕne ayaġını quyıp, çantasınnan elle niqader qomaş ürneklerĕ çıġardı, alarnı östelge ceyĕp saldı. Bĕr qeġaz’ge şularnıŋ nomerların, ḫisapların yaza başladı. Qaywaqıtlar tuqtap ḫisaplar ĕşledĕ. Üzĕnnen-üzĕ söylendi. Taġı ḫisapladı, taġı yazdı, torıp kitĕp zur ḫaritadan İrandaġı şeherlerneŋ Basra kürfezĕne mesafesĕn ülçedĕ. Bakuġa, Enzelige yullarnı qaradı, ḫisapladı, ülçedĕ, yazdı (ÖT, 46).”

“*Bir sandalyeye oturup ikincisine ayağını koyarak çantasından bir sürü kumaş örnekleri çıkardı, onları masanın üstüne yaydı. Bir kâğıda bunların numaralarını, hesaplarını yazmaya başladı. Bazen durup hesaplar yaptı. Kendi kendine konuştu. Tekrar hesapladı, tekrar yazdı, yerinden kalkıp büyük haritadan İran şehirleri ile Basra Körfezi arasındaki mesafeyi ölçtü. Bakü, Enzeli yollarını inceledi, hesapladı, ölçtü, yazdı (ÖT, 46).”*

4.8.4.2. Mal (Mal-Tovar)

Ticarî emtia (Abdullin vd., 1979:361) anlamına gelen "mal-tovar" şeklindeki bu ikileme eserde bir kez geçer. İkileme, Tiflis'teki karargâhta yapılan toplantıda İngiliz subayının savaşa bakış açısını görüp taleplerini dinleyen miralayın, uğruna savaşmak zorunda kaldığı şeyin ne kadar anlamsız olduğunu fark etmesi için kurgulanmış bir şekilde dile alınır.

"Qaywaqıtlar tuqtap ḫisaplar ĕşledĕ. Üzĕnnen-üzĕ söylendi. Tağı ḫisapladı, tağı yazdı, torıp kitĕp zur ḫaritadan İrandağı şeherlerneŋ Basra kürfezĕne mesafesĕn ülçedĕ. Bakuġa, Enzelige yullarnı qaradı, ḫisapladı, ülçedĕ, yazdı. Şul kommivoyajernı kürĕp, Timĕrġali aptırap qaldı: 'Mĕne şular öçĕn suġışamız, küresĕŋ. Mĕne min şunıŋ mal-tovarınıŋ yulı uŋaylansın öçĕn, küresĕn, törĕk qanı tügem',– didĕ. Üzĕ dorfa yözlĕ şul inglizneŋ yözĕnde, küzĕnde bĕrer meġ'ne aŋlar öçĕn ĕzleneŋrge totındı. Tupas, üzsüzlĕlĕkke başqa bĕr nerse taba almadı (ÖT, 46)."

"Bazen durup hesaplar yaptı. Kendi kendine konuştu. Tekrar hesapladı, tekrar yazdı, yerinden kalkıp büyük haritadan İran şehirleri ile Basra Körfezi arasındaki mesafeyi ölçtü. Bakü, Enzeli yollarını inceledi, hesapladı, ölçtü, yazdı. Bu İngiliz simsarını seyreden Miralay Demirali şaşırıp kaldı. 'İşte bunlar için savaşıyoruz, görüyorsun. İşte ben bunun mallarının geçeceği yollar güvenli olsun diye, görüyorsun, Türk kanı döküyorum' dedi. Kendisi kaba görünüşlü olan bu İngiliz'in yüzünde, gözünde bir anlam aramaya başladı. Kabalık ve inatçılıktan başka bir şey bulamadı (ÖT, 46)."

4.8.4.3. Tenke

Yassı, yuvarlak altın veya gümüş para; konuşma dilinde sum sözünün karşılığı olan sözcük (Abdullin vd., 1981:239). Romanda bir para birimi olarak adı iki kez zikredilen tenke, orduda görevli rüşvetçi Rus ve Ermeni yetkililerin bir konuşması esnasında geçer. Miralay Demirali, yatmakta olduğu odasında, komşu bölmedeki konuşmalara istemeden kulak misafiri olur, konuşulanları duyar.

“Kürşĕ bülmede ikĕ kĕşĕ ġaskerge solı quyuw ḫaqında satuwlaşalar. –Potın felennen ütkerĕrmĕz. Felennen bulır, komissionı ikĕ yöz mĕŋ tenke bulır,– digen cömleně ĕlektĕrdĕ (ÖT, 34).”

“Komşu odada iki kişi askere yulaf alımı konusunda tartışıyorlar. –Potunu[29] *filandan hallederiz. Filandan olur, komisyonu iki yüz bin tenke olur, şeklindeki cümleyi işitti (ÖT, 34).”*

4.8.4.4. Sum

Rusya’da ve SSCB’de yüz tiyine eşit genel para birimi; şu değere sahip olan para (Abdullin vd, 1979:684). Rus Çarlığı ve SSCB döneminde olduğu gibi bugün de Rusya Federasyonu’nda millî para birimi olarak “ruble (Rus. рубль: rubl’)” kullanılmaktadır. Rusya Federasyonu’na bağlı Tataristan Özerk Cumhuriyeti’nde de ruble kullanılmakla birlikte Tatarlar tarafından bu sözcüğün yerine kendi gayriresmî millî para birimlerini ifade eden “sum (Tat. сум: sum)”; rublenin yüzde birine karşılık gelen “kapik (Rus. копейка: kopeyka)” sözcüğünün karşılığı olarak da “tiyin (Tat. тиен: tiyĕn)” sözcüğü kullanılmaktadır.

4.8.4.5. Lira

Lira (İt. lira), yüz kuruş değerinde Türk para birimi, teklik; bazı ülkelerin para birimi; yedi gram ağırlığında altın sikke, sarı lira (Akalın vd., 2011:1588) gibi anlamlara gelir. Lira sözcüğü, Türk para birimi anlamı ile eserde bir kez geçer.

Rusya dâhilinde Türk Lirası, Türk altın ve gümüşü bulundurmanın suç sayılması ve bunları bulunduran kişiye casus muamelesi yapılıp ilgili kişinin tutuklanması gibi hususlar Rusların Türklere veya Türklerin yanında yer alanlara bakışını özetler bir sahne niteliğindedir. Roman gerçekliği içinde kurgulanan bu sahneler dolaylı şekilde romanın tezini de destekler.

[29] Pot (Rus. пуд: pud): Eski Rus ölçü birimi. 1 pud yaklaşık 16,38 kg’ye eşittir (Ojegov ve Şvedova, 2005:631).

4.8.4.6. Altın ve Gümüş (Köměş)

Feride'nin Petersburg'dan gelen öğrenci arkadaşının abisinin üzerinde bir miktar Türk Lirası ile birlikte bol miktarda Türk altını ve gümüşünün de bulunması onun casus olarak nitelendirilip tutuklanmasına sebep olur. Miralay Demirali'den bu konuya da bir çözüm bulması için müracaat edilir. Tüm bunlar Miralay Demirali'nin esir Rusya Müslümanlarının hemen her kesimi için bir yetki mercii ve bir umut ışığı olması yanında onun kahraman olmasını sağlayacak yolun taşlarının da adım adım döşenmesi ile doğrudan ilgilidir.

4.8.5. Romanda Yer Alan Yiyecek ve İçecek İsimleri

4.8.5.1. Yiyecek İsimleri

Eserde farklı bağlamlarda ve belli amaçlar doğrultusunda yiyecek isimlerine de yer verilir. Rusya'daki kızına hediye almak için bir mağazaya giren miralay, kızına göndermek üzere kıyafetler (kiyěmner), çikolata (şokolad) ve şekerleme (konfet) de satın alır. Tiflis'teki Ölmezoğlu ailesini ziyaretinde miralaya pilmen, beliş (beliş), pilav (pılaw) gibi geleneksel Tatar yemekleri ikram edilir. Miralay, katıldığı bir programda şiş kebap (şaşlıq) yer. Rus askerî yetkilileri ile bir restorana giden miralayın oturduğu masa mezeler (aş aldı aşamlıqları) ve meyveler (miyveler) ile donatılmış olarak tasvir edilir. Bu yemekler de miralayı geçmiş güzel günlerine, mutlu bir biçimde ailesi ile yaşadığı mazisine götürür, özüne dönüş için ona yardımcı olur. Yemekle ilgili olarak tuz (toz), biber (borıç) ve gerçis[30] (hardal) gibi baharatlara da eserde yer verilir.

4.8.5.2. İçecek İsimleri

Romanda Türk kahvesi (Törěk qahwesě), çay (çey), şarap (çağır, şerab), şampanya (şampaniya) gibi içecek adlarına yer verilir. İçecekler de bağlamına uygun şekilde ele alınır. Tiflis'teki Türk ailesinin evinde çay ve Türk kahvesi içen miralay

[30] Bu sözcük, Rusça "горчица" (gorçitsa) sözünün fonetik açıdan Tatarca söyleyişe uygun hale getirilmesi ile oluşmuştur.

Ruslar, Rus Kazakları ve Ermeni gönüllülerinin komutanları ile bir araya geldiği ortamlarda zaman zaman şampanya içmekten de geri durmaz, hatta diğerlerinden çok daha fazla içse bile sarhoş olmayan bir kişi olarak gösterilir.

4.8.6. Romanda Yer Alan Kılık-Kıyafet ve Aksesuar İsimleri

Eserde maddî kültür unsurları arasında yer alan kılık-kıyafet ve aksesuarlarla ilgili olarak da bazı örneklere yer verilir. Bu tür malzemenin bir kısmı ihtiyaca binaen, bir kısmı ise hem ihtiyaç hem de sembolik anlamı dolayısı ile kullanılan eşyalardır. Örneğin Müslüman din adamlarının kulladığı sarık (çalma), dinî mahiyeti olan ve sembolik değeri ile öne çıkan bir kıyafettir. İpekli başörtüsü (cifek yawlıq) de hem dinsel bir kıyafet hem de günlük hayatın içinde ihtiyaç duyulan, zaman ve zemine göre kıyafet ya da aksesuar olarak kullanılabilen bir nesnedir. Gömlek (külmek), örtünme amaçlı olarak günlük ihtiyacı giderme maksatlı bir kıyafet, kese (yançıq) ise para taşıma amacı ile günlük kıyafetlerin bir yerine ya da bele bağlanılarak kullanılan küçük boyutlu bir el çantası gibidir. Rus kıyafeti (Rus kiyĕmĕ), eserdeki Türk askerlerinin de giymek zorunda kaldıkları Rus ordusunun üniformalarından bahsedilirken kullanılan bir ifade olup resmî ve zorunlu askerî kıyafeti ifade etmektedir. Madalya (medal') ise askeriyede görev yaparken üstün başarı gösteren kişilere verilen ve manevî değeri olan sembolik bir metal eşyadır. Eserde, Miralay Demirali'nin pek çok madalyasından bahsedilir.

4.8.7. Romanda Yer Alan Sivil Meslek Erbabı

Öyge Taba adlı eserde her ne kadar askerî bir konu anlatılmış olsa bile cephe gerisindeki hayata da değinilir, oradaki hayattan da sahneler romanın tamamlayıcı unsurları olarak eserde yer alır. Ağırlıklı olarak askerî bir eksene sahip olan romanın cephe gerisi hayatını ele alan bölümleri ve bu bölümlerde ismi zikredilen meslekler ile bu meslekleri icra eden avukat (advokat), tüccar (sewdeger), doktor, hemşire (şefqat' hemşiresĕ), hizmetçi (ҫĕzmetçĕ), telgrafçı (telegram taşuçı), yazar (yazuçı), sanatçı (artist), restoran sahibi/işletmecisi (restoran ҫucası) gibi meslek erbabı kişiler de söz konusudur. Bunların dışında, savaş esnasında eşi ölen ve çaresiz durumda kalıp dilenci (heyĕrçĕ) olan Türk kadınları da vardır.

4.8.8. Romanda Yer Alan Çeşitli Unvan ve Adlandırmalar

4.8.8.1. Boyar

Eski Moskof devletinde asilzade (Öner, 2015:65) anlamına gelen boyar[31] sözcüğü eserde sadece bir kez geçer ve cepheden Tiflis'e çağrılan miralayın oradaki generalin evine gittiği zaman kendisini karşılayan kişi ile ilgili olarak kullanılır.

"Üzěněŋ ni öçěn çaqırılġanın bělgenge, üzěněŋ planın, üzěněŋ planı ḫaqındağı bötěn delillerně alıp çaptı. Barıp citüw běrle üzěněŋ qomandanına selamge kittě. Anı yeş' kěne, yomşaq qına běr rus boyarı bay běr öyde qabul ittě. İrte çey waqıtı bulġanġa, polkovniknı çeyge utırttı. Resmiy mögameleler bik tiz bětěp kitěp, general öy ḫeleně kěrěp kittě (ÖT, 24)."

"Kendisinin ne için çağırıldığını bildiği için, kendi planını, kendi planı ile ilgili bütün kanıtları alıp hemen hareket etti. Varır varmaz kendi kumandanını ziyarete gitti. Onu genç, mülayim bir Rus boyarı gösterişli bir evde kabul etti. Sabah çay vakti olduğu için miralayı da çay için alıkoydu. Resmî muameleler çabucak bitip gitti ve general samimi bir hal aldı (ÖT, 24)."

4.8.8.2. Dama (Madam)

Dama (Rus. дама: dama) sözcüğü hanımefendi (Sirotina, 2005:862), hanım, bayan, madam; kız (Şçeka, 2006:536) anlamlarında kullanılan söcük eserde sadece bir kez geçer.

"–Bu bězněŋ damalarnıŋ söygen yěgětlerě, bězněŋ yeş' efiser knyaz' Obolenskiy!– didě (ÖT, 41)."

–Bu bizim madamların sevdiği yiğitleri, bizim genç zabitimiz Prens Obelenskiy, diye takdim etti (ÖT, 41)."

[31] Ayaz İshâkî (1967:17), Türkiye Türkçesine aktardığı eserinde, "bayar (Rus. бояр: boyar)" sözünün Türkçe asıllı "bay er"den geldiğini, Rusların ise bu sözü "aristokrat" anlamında kullandığını belirtir.

Romanda gerçeklik algısını arttırmak ve Rusların farklı kimliğine vurgu yapmak amacı ile yazarın Ruslar ile ilgili bölümlerde yer yer Rusça kullanımlara başvurduğu görülür. Dama sözcüğü Tatarlar için anlaşılabilir olmakla birlikte ne İshakî'nin döneminde ne de günümüzde Tatar diline geçmiş bir sözcüktür.

4.8.8.3. Aristokrat

Aristokrat sözü, halkçı ve milliyetçi duyguların ağır bastığı bu eserde genellikle olumsuz çağrışımlar yapacak bir biçimde kullanılır. Bu durumun, yazarın fikrî arka planı ve halkçı kimliği ile ilişkili olduğu da düşünülebilir. Miralay Demirali, cephede kaldığı yerde komşu odadaki rüşvet pazarlığına kulak misafiri olur, ancak vicdanen rahatsız olsa da müdahale etmenin yararlı sonuçlar getirmeyeceğini bildiği için uzak durur. Odasından çıkıp giderken kapı aralığından rüşvet pazarlığı edenlerin bazılarını görüp düşüncelere dalar.

"Şul ermen sewdegerě, şul bozıq aristokrat balasınıŋ şul tulı podnos şěşelerě öçěn suğışamız,– didě (ÖT, 35)."

"Şu Ermeni taciri, şu ahlaksız aristokrat balasının tepsi dolusu şişeleri için savaşıyoruz, dedi (ÖT, 35)."

Miralay, askerler arasında muhbirlik yapabilecek kimseler olup olmadığı konusunda Mülazım İbrahim ile bir diyaloğa girer ve askerleri kullanabilecek Petersburglu fakir bir asilzadenin kızı olan Koroleva'nın varlığını öğrenir.

"Koroleva Peterburgtağı elle nindiy yarlı aristokrat familiyasěněŋ qızı (ÖT, 67)."

"Koroleva, Petersburg'daki fakir bir aristokrat ailesinin kızıdır (ÖT, 67)."

4.8.8.4. Prens (Knyaz', Kěnez)

Prens (Rus. князь: knyaz') (Şçeka, 2006:592; Sirotina, 2005:927) anlamına gelen bu sözcük eserde sadece bir kez geçer ve dekoratif kişilerden biri olan Prens Obelenskiy ile ilgili olarak kullanılır.

“İntendant zabitnı general:

–Bu bězněŋ damalarnıŋ söygen yěgětlerě, bězněŋ yeş’ efiser knyaz’ Obolenskiy!– didě (ÖT, 41).”

“General, yaverini:

–Bu bizim madamların sevdiği yiğitleri, bizim genç zabitimiz Prens Obelenskiy, diye takdim etti (ÖT, 41).”

4.8.8.5. Prenses (Knyajna)

Rusça kökenli olan “княжна: knyajna” sözcüğü prenses (Sirotina, 2005:927) anlamına gelmekle birlikte metinde hem prenses hem de madam gibi asalet ifade eden anlamlarda kullanılır.

“Polkovnik Mirḫeyder şefqat’ hemşireseňdegě ḫatınnarnıŋ qaysısınıŋ knyajna, qaysısınıŋ grafinya ikeněn běldě we irler arasında Peterburgnıŋ aristokrat ġaileseňeň isěmnerěn işěttě (ÖT, 41).

“Miralay Demirali hemşire kadınların bazısının prenses, bazısının kontes, bazısının barones olduğunu öğrendi ve erkekler arasında Petersburg’un aristokrat ailelerinin isimlerini işitti (ÖT, 41).”

4.8.8.6. Barones (Baronessa) ve Kontes (Grafinya)

Eserde, Tiflis’teki generalin eşi ve imparatoriçenin yakın arkadaşı olan Barones Volf ile ilgili olarak ve sadece bir kez kullanılan bu sözcük Rus generalin ve eşinin yüksek statülü kimlikleri ve bununla paralel yaşam tarzlarını da gösterir.

Grafinya (Rus. графиня: grafinya), kontes (Sirotina, 2005:858) anlamına gelir. Rus dilinden Tatarcaya geçmiş bir sözcüktür. Eserde beş kez geçen grafinya (kontes) ile kastedilen kişi Tiflis’teki karargâhta görevli generalin eşi Barones Volf’tur.

“Timěrġalině yomşartırġa tělegen frantsuz kulanilě Timěrġaliden grafinyanıŋ kěm we nindiy ġaileden ikeněne süzěn bordı. Timěrġali yartı tawış běrle: ‘Grafinya –

imperatritsanıŋ yaqın freylinĕ[32], baronessa Volf!'– dip cawap birdĕ. Frantsuz: 'Ĕm-m!'– didĕ, hemmesĕ aş bülmesĕne aqtı (ÖT, 50)."

"Demirali'yi yumuşatmaya çalışan Fransız miralayı Demirali'ye kontesin kim ve hangi aileden olduğuna sözünü çevirdi. Demirali kısık bir sesle: 'Kontes, imparatoriçenin yakın frolaynı, Barones Volf' diye cevap verdi. Fransız, 'ım-m' dedi, hepsi yemek odasına doğru aktı (ÖT, 50)."

4.8.8.7. Tutaş ve Bike

Tutaş, şimal Türk lehçesinde, matmazel mukabili, evlenmemiş kızlara verilen bir unvandır. Evlilere "bike" denir (İshâkî, 1967:32). Bike sözü Bey sözünün müennesidir (İshâkî, 1967:12). Bu sözcüklerin her ikisi de Tatar Türkçesi ve Tatar kültürüne ait unsurlardır. Eserde yedi kez "tutaş" ve on iki kez de "bike" sözü kullanılır. Bike sözü yedi kez Esmabike, beş kez ise Söyĕmbike adında yer alır

"Polkovniknıŋ küzĕ aldına bĕrden Nefise, anıŋ tuyı, tuydağı qızlar, yĕgĕtler kilĕp bastı. Bu qartayıp kile torġan ḫatında çın da şundağı bĕr tutaşnı tanıdı (ÖT, 28)."

"Miralayın gözünün önüne birden Nefise, onun düğünü, düğündeki kızlar, yiğitler gelip bastı. Biraz yaşlanmış olan bu kadında gerçekten de oradaki kızlardan birini tanıdı (ÖT, 28)."

4.8.8.8. Cariye (Cariye, Kenizek)

Yabancı ülkelerden kaçırılıp özgürlükten yoksun bırakılan, alınıp satılabilen, her konuda efendisinin isteklerine bağlı bulunan genç kadın, halayık (http://sozluk.gov.tr, 25.04.2020) anlamına gelen "cariye" ve "kenizek" terimlerine Rusların ve Ermenilerin eline düşen Türk kadınlarının içler acısı durumlarını anlatmak için eserde yer verilir.

Ölmezoğlu ailesinin reisi Arslan Bey tarafından Miralay Demirali ile tanıştırılan Azerbaycanlı bir doktor, cephe gerisi ve oradaki Türk kadınları ile yetim

[32] İshakî'nin Türkiye Türkçesine aktardığı eserinde "frolayn" şeklinde geçen ve Almanca orijinal şekli "fräulein" olan bu sözcüğün Türkiye Türkçesindeki karşılığı "genç bayan"dır.

kalan Türk kızlarının durumu hakkında ona bilgi verir, kadınların ve kızların nasıl birer eğlence aracına dönüştürüldüğünü, cariye ve metres olarak köylerde ve şehirlerde satıldığını anlatır.

"Ermen küŋĕllĕlerĕ şul yetimnernĕ, şul mĕskĕnnernĕ yözlep, mĕŋlep suya, ҫatın-qızını mesҫere ite. Törĕk qızların cariye ittĕrĕp, kenizek ittĕrĕp şeherlerde, awıllarda sata... Bunda bĕzneŋ qulda satılġannan qaçqan bĕr yetim yeş' qız bar. Ҫikeyelerĕn işĕtse, adem tügĕl taş yıġlar... Lekin ştabqa hiçbĕr anlatıp bulmıy (ÖT, 37)."

"Ermeni gönüllüleri bu yetimleri, bu çaresizlerin yüzlercesini, binlercesini kesiyor, kadın ve kızları telvis ediyor. Türk kızlarını cariye olarak şehirlerde ve köylerde satıyor. Burada bizim yanımızda satıldığı yerden kaçan yetim bir genç kız var. Hikâyesini işitse, insan değil, taş ağlar. Lakin karargâha hiçbir şey anlatmak mümkün değil (ÖT, 37)."

4.8.8.9. Marca

Rus kızı (Öner, 2015:324) veya bağlamına göre gâvur kızı, karı (eş) anlamına gelen bu sözcük eserde on dört farklı yerde geçer. Bu sözcüğün romandaki kullanımı kimi zaman gerçek anlamı ile olsa da daha çok ikinci anlamı ile ilgilidir. Mezkûr sözcüğün karşı tarafı tahkir edici şekilde kullanımı hem romanın tezli ve taraflı oluşu hem de yazarın karşı tarafa bakışı ile doğrudan ilgilidir.

"Naçal'niknıŋ marcası ermen, bötĕn tire-yün'nerĕ ermen, qara urıs (ÖT, 37)."

"Erkân-ı harbiye reisinin karısı Ermeni, her tarafı Ermeni, kara Rus (ÖT, 37)."

"Bĕr gruzin artistı, rus marcası yırladı (ÖT, 38)."

"Bir Gürcü sanatçısı, bir Rus kadını şarkı söyledi (ÖT, 38)."

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. METİN

5.1. TRANSKRİPSİYON

5.1.1. Transkripsiyon Yapılırken Uyulan Esaslar

Öyge Taba adlı eser Muhammed Ayaz İshakî tarafından 1922 yılında Berlin'de yazılmıştır. İshakî'nin bu çalışmaya konu olan eserinin Kiril harfli metni, 1998-2014 yılları arasında geniş çaplı bir komisyon tarafından hazırlanan ve İshakî'nin tüm çalışmalarını içeren "Ġayaz İsẖaqıy – Eserler" adlı on beş ciltlik çalışmanın Tatarstan Fenner akademiyası Ġalimcan İbrahimov isěměndegě Těl, edebiyat hem senġat' institutı (Tataristan Bilimler Akademisi Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü) tarafından 2009 yılında çıkarılan beşinci cildinin 19-87. sayfaları arasındaki bölümden alınmıştır. Çalışma esnasında, Öyge Taba adlı eserin "Milliy Yul" Neşriyatı tarafından 1938 tarihinde Almanya'nın Berlin kentinde yapılan Arap harfli baskısı da temin edilmiştir. Transkripsiyon çalışmaları esnasında Arap harfli metin ile Kiril harfli metin karşılaştırılmış, iki metin arasında yazım ile ilgili olan ve Arap harfli alfabeden kaynaklanan küçük çaplı bazı farklılıklar olduğu görülmüştür. Bu çalışmada, Kazan-Tatar Türkçesi ile ilgili fonetik ve morfolojik özellikleri daha iyi yansıtması dolayısı ile, Kiril harfli metin esas alınmıştır. "Ġayaz İsẖaqıy – Eserler" adlı çalışmanın 5. cildinin 19. sayfasında başlayıp 87. sayfasında biten Öyge Taba adlı eserin sayfa numaraları transkripsiyon çalışması esnasında aynı şekilde korunmuştur. Transkribe edilen metnin 19'dan 87'ye kadar olan sayfa numaraları her sayfanın sonunda ve parantez içinde verilmiş, ancak orijinal metinde sayfa sonlarında bölünmüş olan kelimeler sayfa numarası verilirken önceki sayfaya dâhil edilmiştir.

Transkripsiyon çalışması esnasında, yazar tarafından romanda yer verilmiş olan dipnotlar aynı şekilde belirtilmiş, bunların haricinde herhangi bir açıklamaya ise yer verilmemiştir.

Transkripsiyon çalışması esnasında geniş bir perspektiften bakma ve kolaylık sağlama amacı ile Tatarlar tarafından kullanılan Arap, Latin ve Kiril harfli alfabeler hakkındaki belli başlı önemli kaynak eserler incelenip muhtelif transkripsiyon alfabeleri gözden geçirilmiştir. Arap ve Latin alfabesi esasındaki Tatar alfabeleri ile ilgili bilgiler olduğu gibi alınmış, bu çalışmada Kiril harfli metnin esas alınması sebebiyle -müracaat edilen kaynak eserlerde transkripsiyon alfabesi konusunda tam bir birlik olmadığı görüldüğünden- ilgili kaynaklardan hareketle uygun bir transkripsiyon alfabesi oluşturulmaya çalışılmış, transkripsiyon esnasında da bu alfabe kullanılmıştır.

Ayaz İshakî'nin bizzat kendisi tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmış ve Ötüken Neşriyat tarafından 1967 tarihinde İstanbul'da yayımlanmış olan Üyge Taba[33] adlı çalışmasının ikinci baskısı temin edilmiş ve mukayeseli çalışmalar esnasında bu eserden de yararlanılmıştır. İshakî'nin eserini Türkiye Türkçesine aktatırken esas metne tamamen sadık kalmadığı, serbest bir aktarmayı tercih edip aktarma esnasında kimi zaman eklemeler veya çıkarmalar yaptığı görülmüştür. Bundan dolayı, bu çalışma esnasında Kazan-Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarda, İshakî'nin aktarmasından da yararlanılmakla birlikte, esas metne sadık kalınmış, aktarmalar esas metne göre yapılmıştır.

5.1.2. Kazan-Tatar Türkçesinin Transkripsiyonlu Alfabeleri

5.1.2.1. Kazan-Tatar Türkçesi Kiril Alfabesi

Uzun süre Arap alfabesi, çok kısa bir süre ise Latin alfabesi esasına dayalı bir alfabe kullanan Kazan-Tatarları 1939 yılından beri bu alfabeyi kullanmaktadır. Bu alfabe günümüz Tataristan Özerk Cumhuriyeti ve dolayısı ile de Kazan-Tatarlarının resmî alfabesidir.

[33] Eserini Kuzey Türkçesinden Anadolu Türkçesine aktaran İshâkî, eserinin "Eve Doğru" anlamına gelen Tatar Türkçesindeki "Öyge Taba (Üyge Taba)" şeklindeki adını, dağınık Türk illerini birbirine bağlayan ve coğrafî şartlar altında kuvvetini muhafaza eden manevî birlik bağlarının en sağlamının Türk evi, yani an'anevi Türk aile hayatı olduğu için, aynen muhafaza ettiğini belirtir (İshâkî, 1967:7). M.Ayaz İshakî'nin adı, bizzat kendisi tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan eserinin dış kapağında M.Ayas İshâkî, iç kapağında ise Ayas İshâkî şeklinde yer almıştır.

Kazan-Tatar Türkçesi Kiril Alfabesi[34] (1939-)				
Tatar Kiril Alfabesi			Transkripsyonu (Latin)	
Büyük Harfler	Küçük Harfler		Büyük Harfler	Küçük Harfler
А	а		A	a
Б	б		B	b
В	в		V/W	v/w
Г	г		G/Ġ	g/ġ
Д	д		D	d
Е	е		Tat.: Yĕ/Yı Rus.: Ye	Tat.: yĕ / yı /ĕ Rus.: ye / e
Ё	ё		Yo	yo
Ж	ж		J	j
З	з		Z	z
И	и		İ	i/-iy
Й	й		Y	y
К	к		K/Q	k/q
Л	л		L	l
М	м		M	m
Н	н		N	n
О	о		O	o
П	п		P	p
Р	р		R	r
С	с		S	s
Т	т		T	t
У	у		U	u/uw/w
Ф	ф		F	f
Х	х		Ḫ	ḫ
Ц	ц		Ts	ts
Ч	ч		Ç	ç
Ш	ш		Ş	ş
Щ	щ		Şç	şç
Ъ	ъ		‘ (Kalınlık işareti[35])	
Ы	ы		I	I
Ь	ь		’ (İncelik işareti[36])	
Э	э		Tat. sözcük başında: Ĕ Rus. sözcük başında:E	Tat. hece sonu/hemze: ‘ Rus.: e

[34] Bu transkripsiyon alfabesi oluşturulurken Ahmet Bican Ercilasun (1993:21), Fuat Ġaniyev (1997:15), Fatma Özkan (1994:X), Fatma Şahan Güney (2015:5) ve Mustafa Öner (2015:21; 2012:685)'in çalışmalarından yararlanılmıştır.

[35] Rus yazım sistemi ile ilgili bir işaret olan "ъ" (Rus. твердый знак: tvyordıy znak; Tat. катылык билгесе: qatılıq bilgĕsĕ) (kalınlık/sertlik işareti) herhangi bir fonetik değer taşımaz. Tatar Türkçesine Arap ve Fars dillerinden gelen sözcüklerde "k" ve "g" seslerinin kalın sıradan karşılıkları olan "q" ve "ġ" seslerini ifade etmek için kullanılır (Poppe, 1961:21-22).

[36] Bir hecede yer alan kalın bir ünlüden sonra gelen ünsüzün ince sıradan olduğunu göstermek için ünsüzden sonra "ь" (Rus. мягкий знак: myagkiy znak; Tat. нечкәлек билгесе: nĕçkelĕk bilgĕsĕ) (incelik işareti) kullanılır. Harfin inceltilmesini sağlamak amacı ile kullanılan "ь" işareti, ayrıca kendisinden sonra gelen ünlü seslerin ayrı bir hece olarak okunması gerektiğini de ifade eder (Poppe, 1961:22-23).

Ю	ю		Tat.: Yu / Yü Rus.: Yu	Tat.: yu / yü Rus.: yu
Я	я		Tat.: Ya/Ye R: Ya	Tat.: ya/ye Rus.: ya
Ә	ә		E	e
Ө	ө		Ö	ö
Ү	ү		Ü	ü/ üw/w
Җ	җ		C	c
-	ң		-	ŋ
Һ	һ		h	h

Tablo 32. Kazan-Tatar Türkçesi Kiril Alfabesi

5.1.2.2. Kazan-Tatar Türkçesi Arap Alfabesi

Kazan-Tatar Türkçesi Arap Alfabesi (-1930)[37]		
	-1905	1905-1929
Ses karşılıkları	Harfler	Harfler
a	ا ,آ	ا ,آ
e	ا ,ە	ئە ,ە
b	ب	ب
p	پ	پ
t	ت	ت
s	ث	-
c	ج	ج
ç	چ	چ
ḥ	ح	ح
ḫ	خ	-
d	د	د
ẕ	ذ	-
r	ر	ر
z	ز	ز
j	ژ	ژ
s	س	س
ş	ش	ش
ṣ	ص	-
ż	ض	-
ṭ	ط	-
ẓ	ظ	-
ʿ	ع	-
ġ	غ	غ
f	ف	ف
ḳ	ق	ق
k	ک	ک
g	گ	گ

[37] Bu transkripsiyon alfabesi ile ilgili bilgiler Hatice User Şirin (2015:334-335) ve Mustafa Öner (2012:685)'in çalışmalarından alınmıştır.

l	ل	ل
m	م	م
n	ن	ن
ŋ	نک , ڭ	نک , ڭ
o	و	ئو , ۇ
ö	و	ئو , ۇ
u	و	ئو , و
ü	و	ئو , و
v	و	ۋ , و
h	ھ	ھ
ı	ى	ئ , ئ
i	ى	ئي
y	ى	ي , ى
ʾ	ء	-

Tablo 33. Kazan-Tatar Türkçesi Arap Alfabesi

5.1.2.3.Kazan-Tatar Türkçesi Latin Alfabesi

Kazan-Tatar Türkçesi Latin Alfabesi (1927-1939)[38]		
	1927	1927-1939
Ses karşılıkları	Harfler	Harfler
A	A a	A a
B	B b	B b
C	C c	C c
Ç	Ç ç	Ç ç
D	D d	D d
E	Ə ə	Ə ə
É	E e	E e
F	F f	F f
G	G g	G g
Ġ	G g	Ԍ ԍ
H	H h	H h
İ	I i	I i
Y	J j	J j
K	K k	K k
Ķ	K k	Q q
L	L l	L l
M	M m	M m
N	N n	N n
Ñ	Ŋ ŋ	Ŋ ŋ
O	Ó ó	O o
Ö	Ɵ ɵ	Ɵ ɵ

[38] Bu transkripsiyon alfabesi ile ilgili bilgiler Mustafa Öner (2012:685) ve Hatice User Şirin (2006:337-338)'in çalışmalarından alınmıştır.

P	P p	P p
R	R r	R r
S	S s	S s
Ş	Ш ш	Ş ş
T	T t	T t
U	U u	U u
V	V v	V v
Ẇ	W w	V v
Ḫ	X x	X x
Ü	V v	Y y
Z	Z z	Z z
J	ⱬ ⱬ	ⱬ ⱬ
I	É é	Ь ь
Iy	Y y	Ьj ьj
ʾ	’	’

Tablo 34. Kazan-Tatar Türkçesi Latin Alfabesi

5.1.2.4. Kazan-Tatar Türkçesi Yeni Latin Alfabesi

Kazan Tatarları için alfabe meselesi tam anlamı ile çözüme ulaşmış ve kapanmış değildir. SSCB’nin dağılmasından sonraki süreçte Tataristan Özerk Cumhuriyeti 15 Eylül 1999 tarihinde 34 harften oluşan Latin alfabesini kabul etmiş, 1 Eylül 2001 tarihinde yürürlüğe giren kanuna göre Kiril alfabesi ile birlikte kullanılması kararlaştırılan bu alfabe, 15 Kasım 2002 tarihinde Rusya Federasyonu parlamentosunun alt kanadı Duma tarafından federasyonu oluşturan cumhuriyetlerde Kiril alfabesini kullanmanın zorunlu olduğu şeklindeki karar ile birlikte akim kalmıştır (User, 2015:341-343). Tüm olumsuzluklara rağmen bu alfabe ile, az sayıda da olsa, Kazan-Tatar Türkçesi ile kitap basılmış ve yayımlanmıştır.

Kazan-Tatar Türkçesi Yeni Latin Alfabesi (1999-)	
Sesler	Harf karşılıkları
A	A a
B	B b
C	C c
Ç	Ç ç
D	D d
É	E e
E	Ə ə
F	F f
G	G g
Ğ	Ğ ğ
H	H h

Ҳ	X x
I	I ı
İ	İ i
J	J j
K	K k
Ķ	Q q
L	L l
M	M m
N	N n
Ñ	Ŋ ŋ
O	O o
Ö	Ö ö
P	P p
R	R r
S	S s
Ş	Ş ş
T	T t
U	U u
Ü	Ü ü
V	V v
Ẇ	W w
Y	Y y
Z	Z z

Tablo 35. Kazan-Tatar Türkçesi Yeni Latin Alfabesi

5.1.3. Öyge Taba Adlı Romanın Transkripsiyonlu Metni

Öyge Taba

Bu kitap, Almaniyege esir töşkeç,
Törkiyege künĕllĕ ġasker bulıp kitĕp,
Törkiyenĕ saqlar öçĕn cebhede şehit
bulġan yözlerçe İdĕl-Ural yĕgĕtlerĕnĕŋ
ġaziz ruҳlarına bağışlanadır.

Tön soŋ bulsa da, polkovnik Timĕrġaliyev haman yoqlıy almadı. Ul, kiyĕmnerĕn çişĕnmeyĕnçe gĕne, ġaskerçe yatıp qaradı, bĕrniçe mertebe küzĕn yomıp, üzĕn-üzĕ yoqladı kĕbĕk ittĕrĕr öçĕn ġırıldap ta aldı, lekin baş ĕçĕndegĕ uylar, dertler bĕrsĕ artınnan bĕrsĕ yögĕrdĕ, bĕrsĕne-bĕrsĕ quşılıp ikĕlendĕ, öçlendĕ, matur, yem'sĕz tösler aldı. Ul tormadı, qaynadı. Anıŋ tişĕk-toşıqlarınnan uy taşıdı, fikĕr

aqtı. Baş dulaġan tĕgĕrmen kĕbĕk tuqtamadı, eylendĕ-eylendĕ, yaŋı fikĕrlerně, yaŋı uylarnı on yasamaqçı buldı. Kirekmegennerĕn “puf” ittĕrĕp oçırmaqçı buldı. Şuŋarġa elle qaydan kile torġan can sıqrawı, küŋĕl ernüwĕ qatıştı, sebepsĕz ĕç poşuwı anı bastı. Ul “uf” dip sulap küzĕn açtı. Anıŋ küzĕ kĕçkĕne gĕne öyde yögĕrdĕ. Anıŋ divarına asılġan ḫarita, anıŋ östĕndegĕ zur-kĕçkĕne şeherlerněŋ işaretlerĕněŋ küzĕn aqaytqan kĕbĕk qarawı anı elle nik qaltıratıp ciberdĕ. Teněnnen elle nindiy bĕr suwıq üttĕ. Tulġan aynıŋ yaqtısında ġına ul andaġı şeherlerněŋ, yılġalarnıŋ isĕmĕn kürmese de, küŋĕlĕnnen de ul ḫaritanı bĕlgenge, ul anda Baġdadnı, Mosulnı, Ĕrzĕrumnı, Trabzonnı kürdĕ, Morad çayın, Foratnı, Decleně, Van külĕn ayırdı. Aŋarġa qaġılġan kĕçkĕne bayraqlardan şundaġı ġaskerlerněŋ urınnarın, ḫereketlerĕn kürgen (19) kĕbĕk, şundaġı tup tawışların, bala yıġlawların, analar ahların işĕtken kĕbĕk buldı. Taġı küŋĕlĕndegĕ tiren bĕr yirĕ sıqradı. Beġirĕ ıŋradı, ul ġaskerçe ittĕrĕp sikĕrĕp tordı. Başındaġı awır uylarnı bĕtĕrĕr öçĕn şart-şort ittĕrĕp tereze yanına kilĕp bastı.

Aynıŋ nurına qoyınġan meçĕtněŋ tup bĕrle tişĕlgen miḫrab urını suqır kĕşĕněŋ küzĕ kĕbĕk polkovnikka qaradı. Anıŋ yartılay özĕlĕp töşken manarası qulı kisĕlgen kĕşĕněŋ qulsız ciŋĕ kĕbĕk sĕlkĕne, sallana kĕbĕk, moŋar yodrıq kürsete kĕbĕk buldı. Anıŋ artındaġı cimĕrĕk, watıq törĕk öylerĕ, törĕk yortları şul cereḫetlerĕnnen yıġlıy, sıqrıy kĕbĕk toyıldı. Ul uyġa çumdı. Belki bu manara, yözlerçe yıllar moŋlı azan tawışın tire-yün’ge taratqan manara miněm emĕrĕm bĕrle atılġan tup bĕrle kisĕlgendĕr? Belki bu miḫrab, niçe yöz yıllar kĕşĕlerge küŋĕl tınıçlıġı, can reḫetĕ birgen miḫrab miněm ġaskerĕmněŋ köçĕ bĕrle cimĕrĕlgendĕr? Bu öyler, bu yortlar, ĕçlerĕndegĕ beḫĕtlĕ ġaile uçaqları miněm ġaskerĕm tarafınnan sündĕrĕlgendĕr? Şul yözler, mĕŋner gönahsız ḫatınnar, balalar miněm tarafımnan ütĕrĕlgendĕr?.. Ul qurqıp kittĕ. Qara fikĕrlerĕn quwar öçĕn ul ut aldı. Östel östĕne taşlanġan qeġaz’ler, ḫaritalar arasındaġı qızınıŋ soŋġı ḫatına küzĕ töştĕ. Taġı küŋĕlĕněŋ bik tiren bĕr yirĕ erněp kittĕ. Öyde hawa citmiy kĕbĕk buldı. Sulış taraydı kĕbĕk toyıldı. Ul tiz gĕne tışqa çıqtı.

Suwıq hawa anı qoçaqlap alıp qoyındırdı. Moŋlanıp kile torġan ay nurı anı söydĕ, aqrın ġına ise torġan salqın yil anı yudı. Anıŋ küŋĕlĕ açılıp kittĕ. Ul ozın buşlıq buyında aqrın ġına yörĕne başladı. Tiren tön bulġanġa, bötĕn isen öylerde, bötĕn qazılġan yir astlarında ġaskerler tiren yoqıda idĕler. Qoş-qort, ḫaywan

bětěrělgenge, bötěn ciměrěk awıl qaběrstan kěběk tınıç idě, moŋ idě. Şul tınıçlıq polkovniknıŋ küŋělěn tınıçlandıra, şul moŋlıq arıġan teněn ḫel cıydıra idě... Ul běr eylendě, ikě eylendě. Awır fikěrlerden, meġ‘nesěz ěç poşulardan buşandı kěběk buldı. Öyge taba borıldı. Yıraqta ġına běr tup tawışı görlep kittě, aŋarġa cawap kěběk ikěnçě tupmı kükredě, yıraqtaġı tawlarda ġınamı tawış uynap qayttı. Polkovnik küzěn těktě. “Bězněkěler doşman běrle atışalar”, – dimekçě buldı. Lekin “bězněkěler kěm soŋ? Doşman kěm soŋ?” – digen söal’ kilěp bastı. (20) Taġı başın çuwalttı: “Çın, běz kěm? Doşman kěm? Min, polkovnik Timěrġaliyev, kěm?!!”

Yıraqtan kilgen moŋlı tup tawışı bunıŋ söaläne cawap kěběk buldı: “Törěkler attılar”, – didě... Taġı küzě meçětke, manaraġa, anıŋ yanındaġı ciměrěk öylerge töştě. Bolar barısı da: “Bu sineŋ ěşěŋ, bu sineŋ ḫězmetěŋ!” – dip şěltelegen kěběk bulġanġa, ul bu uydan qotılır öçěn öyěne borıldı. İşěk busaġasına kilěp basqanda, yıraqta ġına běrdenběr – ikě mıltıq atıldı, annan soŋ taġı cawap birělüwě qolaġına berěldě. Ġaskerlěk tormışında mondıylarnı bik küp kürgen bulsa da, bu tawışlar bügěn arqasında suwıq yögěrttě. Şunnan qutılır, qaçar öçěn kěběk tiz gěne işěkně yaptı. Sělkěněp-sělkěněp yana torġan kěçkěne şemně yanına alıp taġı yattı. Qulı iḫtıyarsız östeldegě qızınıŋ ḫatına barıp tiydě. Ul indě ul ḫatnı bügěn öç mertebe uqıdı, elle nersesěn aŋlamaġan kěběk buldı. Měne taġı běr mertebe uqırġa totındı. Taġı aŋlap bětěrmedě. Ḫat qızınnan idě hem de Rusiyede mektepte qalġan uncidě-unsigěz yeş’lěk qızınnan, Söyěmbikeden idě. Ḫat ta her atna kile torġan ḫatlar kěběk ḫat idě.

Lekin běr yirěndegě süzlerě elle nik polkovnik Timěrġaliyevke yat kěběk toyılġan idě. Andaġı fikěrler anıŋ elle qaylarda yeşěrěněp yatqan uylarına barıp tiygen iděmě, bik tirendegě cereḫetěne berělěp, anıŋ bětew yarasın yaŋadan açqan iděmě? Üzě de aŋlamaġan elle ni bulġan idě. Şunnan birlě tınıçlığın yuġaltqan idě. Qızı üzěněŋ şefqat’ hemşireler kursına kěrüwěn yaza we, bolay suġış bulıp yatqanda, artta tik torunıŋ yaramawın söylep, üzěněŋ suġışqa kiterge tiyěşlěgě fikěrěn aŋlata we atasınnan röḫset-fatiḫa sorıy idě...

Ul běr qalıqtı, běr uyandı. Awır běr yoqıġa kittě. Sataşa başladı... Měne anıŋ küz aldına üzěněŋ zeġıyf’ kěne qızı kilěp basa. Anıŋ yanında anıŋ küpten tügěl gěne

suġış meydanında qaharmança ülgen bĕrdenbĕr uġılı kilĕp urınlaşa. Alar artında küpten indĕ wafat itken anıŋ ḫatını moŋlı ġına küzĕ bĕrle yalınġan kĕbĕk, yalwarġan kĕbĕk qulın suza: anıŋ bĕr qulı qırt itĕp kisĕlgen, manara kisĕlgen kĕbĕk kisĕlgen... Anıŋ doġaġa kütergen ikĕ qulı yirĕnde bĕr qul, bĕr ciŋ gĕne silkĕne. Bĕr qulı yuq. Nefiseneŋ bĕr qulı kisĕlgen! Polkovnik qurqına: “Nefisemĕ sin? Eyĕ, Nefise!... (21) Şulay, Nefise, şulay!.. Sineŋ şul bĕr qulıŋ kisĕlgendĕr... Suġışta kisĕldĕmĕ?... Kĕm kistĕ, doşmanmı? Bĕzneĕlermĕ? Doşman kĕm?” Anıŋ küzĕ aldında elle niqader kisĕlgen qullar, ayaqlar, mesḫere itĕlgen törĕk ḫatınnarı, qızları üte... “Siŋa da, Nefise, şulay buldımı?.. Elle suġış safında qaharmança ülgen uġılıŋ öçĕn şulay cereḫetlendĕŋmĕ?.. Ul siskeneĕp uyandı. Taġı küzĕn açtı. Taġı şart-şort yörĕp fikĕrĕn erçĕmekçĕ buldı, lekin qara uy anı taşlamadı.

Ul bĕraz ĕş bĕrle meşġul’ bulmaqçı buldı. Şunıŋ bĕrle qara fikĕrlerne qumaqçı buldı. Qızına qayçan soŋ cawap yazar? Ni yazar?.. “İrtege, irtege!” Ul ştabtan kilgen bĕr qeġaz’nĕ açtı, anı uqırġa totındı. Uqıdı, uqıdı. Bĕrni aŋlamadı. Lekin uqıġan sayın yöregĕne elle nerse qadalġan kĕbĕk buldı. Yazuçınıŋ: “Anatuli törkĕ bĕrle İran törkĕn ayırır öçĕn alġan yirlerge qazaqlar utırtırġa kirek, şul qazaqlarnı Forat, Decle buyına qader suzarġa kirek; Don qazağı, Ural qazağınıŋ ĕlĕkkĕ ġasırlarda törĕk milletlerĕn ayıruda itken ḫĕzmetlerĕnnen faydalanıp, bunda Forat qazaqlığı meydanġa kitĕrĕrge kirek”, digen fikĕrĕ bunıŋ başında eylene başladı. Ul uy anıŋ başında balalar tĕgĕrmeneĕ kĕbĕk şaltıradı. Polkovniknıŋ küz aldında bĕrnerseneĕ açıp cibere almadı, feqat’ künĕlĕn sıqrattı, ĕçĕn elle nik yandırdı.

“Bu ni digen süz soŋ? Bu nik soŋ?.. Bu ikĕ törĕk illerĕn ayıruw nik kirek soŋ?” Ul cawap taba almadı... Qızına ḫat yazarġa totındı. “Bu suġışta bĕr uġılım helaq buldı, indĕ bĕr qızım – sin qaldıŋ. Sineŋ de helaq buluwıŋnı küresĕm kilmiy”, – dimekçĕ buldı. Lekin ḫat yazarġa dip başlaġaç ta, küzĕne qeġaz’neŋ poçmaġındaġı ştab möhĕrĕ taşlandı. Üzĕn “polkovnik Timĕrġaliyev” itĕp ḫis ittĕ. Qalemĕ ikĕnçĕ yaqqa kittĕ. Ḫatında suġışta ülülernĕ maqtadı, qaharmanlıqlardan beḫĕs ittĕ. Qızına kilĕp cittĕ, qalemĕ totıldı, bĕr süz taba almadı. Bĕr uqıp qaradı, ikĕ uqıp qaradı, taġı qalem yörĕmedĕ. Nik soŋ ul elĕ qızına rusça yaza? Ul bit bik heybet törĕkçe yaza bĕle, qızın da maḫsus möġallim alıp uqıttı, nik soŋ ata bĕrle bala arasındaġı mönesebetnĕ rus süzlerĕ bĕrle yörĕte?.. Ul yaŋa fikĕr açtı kĕbĕk buldı, söyĕndĕ,

şatlandı. Qızına tatarçalatıp yazarğa totındı. Selamner bětěp, suğışnıŋ (22) qaharmanlıqlarına kilgeç te, qalem těreldě. Anıŋ tatarça ittěrěp, üzěněŋ qızına şul suğışnı bik şep ittěrěp yazarğa tělě barmadı. Tatar gezitelerěndegě suğış ḫaqındağı qaraşmı irěk birmedě, tatarça yazğan ḫatı Rusçasına tamam başqa bulıp çığaçaq buldı... Ul tağı tuqtadı. İkě ḫatnı da alıp taşladı... Başında awıruw sizěndě, teněnde watıluw ḫis ittě. Ġaskerçe ittěrěp çişěněr-çişěnmes kěne tağı urınına suzıldı. Anıŋ küz aldınnan bik ozaqqa qader qızınıŋ sını, anıŋ ḫatınınıŋ běr kisělgen qulı běrle kükke taba qarap doğa qıluwı yuğalmadı. Ul eylendě, eylendě, taŋ aldında ġına aqrın ġına yoqığa taldı.

***

Polkovnik Timěrġaliyev indě Kavkaz cebhesěnde běr yıldan artıq. Ul Sarıqamış suğışına yerdemge ciberěldě. Anda kilěp ölgěre almasa da, Ěrzěrumġa taba barışta uŋ qanatnı saqladı. Trabzonnı alğanda da anıŋ atlıları törěklerněŋ aŋsız höcümnerěne qarşı tordı. Annan ul cenübke tabaraq taşlanıldı, rus ġaskerlerě běrle Baġdad astında suğışta torğan ingliz ġaskerě běrle quşıluw ḫereketěnde anıŋ alayına zur yök yökleněleçek buldı. Ul bunda yěgětçe běr ḫereket yasar öçěn törěklerněŋ iŋ sıyıq noqtaları ḫisap itělgen yirge urınlaştırıldı. Şunıŋ öçěn Rusiyeněŋ törlě ḫalıqlarınnan tuplanğan anıŋ alayı aylar buyı ḫezěrlendě, köçlendě we şul uynıŋ artınnan polkovnik Timěrġaliyev te bik küp quwdı we bik küp ḫězmet sarıf ittě. Şul tariyḫiy ěşně ěşlewde dön'ya suğışında, ingliz suğış safı běrle rus suğış safınıŋ běrleşüwěne sebep bulsa, ul bit bik zur ḫězmet itken bulaçaq, anıŋ bit tariyḫqa isěmě kěreçek. Anıŋ bit isěmě-atı bötěn ḫerbiy mekteplerěnde awızdan-awızğa yörěyeçek. Ul bit qaharman bulaçaq... Derece de üseçek, ul generallıq (paşalıq) derecesěne měneçek: General Timěrġali bulaçaq!..

Měne şul fikěrněŋ artınnan běr adım qalmadı. Şunıŋ öçěn ul bötěn ġaskerlerěn ayırım-ayırım kěběk ḫezěrledě, bötěn atlarnı ayırım-ayırım kěběk küzden kiçěrdě, bötěn qoralnı üzě tikşěrdě, bötěn meġ'lümatnı üzěne cınadı. Herběr töşken törěk esirěn üzě soradı, anıŋ yanınnan tapqan herběr qeğaz'ně üzě cěntěkledě. Taw aralarında qarlar azayıp, atlığa yörěrge yul açılaçaq (23) waqıtqa qader üzěněŋ bötěn alayını temam irtege yulğa çığarlıq ittěrěp ḫezěrledě. Şular temam bulıp, baş

qomandanlıqtan “Alġa!” digen emërnë kötëp torġanda, bërkönnë polkovnik Timërġaliyev ştabqa çaqırıldı. Üzënëŋ ni öçën çaqırılġanın bëlgenge, üzënëŋ planın, üzënëŋ planı ḫaqındağı bötën delillernë alıp çaptı. Barıp citüw bërle üzënëŋ qomandanına selamge kittë. Anı yeş’ këne, yomşaq qına bër rus boyarı bay bër öyde qabul ittë. İrte çey waqıtı bulġanġa, polkovniknı çeyge utırttı. Resmiy mögameleler bik tiz bëtëp kitëp, general öy ḫeläne kërëp kittë. Öyneŋ tarlığınnan zarlandı, ḫatınınıŋ bundıy yirde torırġa öyrene almawınnan, kilgen gruzinnar bërle, azerbaycanlılar bërle kön de oçraşqan skandalların söyledë. Annan seyesetke küçtë. “Peterburgta ni bar soŋ? Ni töşëneler?” – digenge qarşı: “Ni barın bëlmiysëzmëni? Rasputin bar! Rasputin! Bëz ḫezër hemmebëz Rasputin fikërëneŋ ḫëzmetçëlerë... Ul, kanal’ya tsaritsa bërle bërge, niçëk bulsa da bëzneŋ ġaskernë bër uŋaysızlıqqa töşërëp, solıḫ yasatırġa mataşa”, – didë. Annan bulmadı, general meġaşneŋ citmewëne küçtë. “Tormış behalendë. Mondağı törlë-törlë tatar, ermen, görci sewdegerë herkönnë behanë kütere, çitte yehüdler bëzneŋ aqçanıŋ qursını töşëre. İranda ḫezër bëzneŋ qeġaz’ aqçağa fendıq ta alıp bulmıy, altın, köməş sorıylar... Duma bërtuqtamıy butıy, bëlëpmë, tügëlmë – këm bëlsën? Tıl ciməräle. Mëne Nikolay Nikolayeviçnı monda ciberdëler. Sëbërge ciberdëler, ul ḫurlanġan... Bötën öçën mondağı ḫalıqtan, bëzden ala!.. Söyleme! Polkovnik, sëzneŋ ḫel tınıç, sëz üz ëşëŋëzde, bëz monda qırmısqa oyasında”, – didë.

Polkovnik Timërġaliyev bu temsëz süzlerden öşëp, üzënëŋ alayınıŋ ḫellerën söyledë. Citëp bëtmegen pulemetlarnı tizrek ciberünë hem de patronnıŋ ozın seferge citerlëk bulmawın, şular tulġaç, bërënçë emërden soŋ alġa barırġa ḫezërlëgën aŋlattı... General aptıraġan këbëk qaradı: “Sëz haman alġa! Armıysız da! Bëz monda niçëk frontnı saqlıy alamız dip yörëyməz. Törëkler ġasker taşıylar. Almaniye tuqtamayınça yaŋa qoral kündëre. Sul qanatta macar efiserlerë kürëndë. Törëklerneŋ Kavkazġa taba ḫereket itülerë kötële. Bundağı ḫalıq bit, (24) bëlesëŋ! Bürëne niqader aşatsaŋ da urmanġa qarıy. Azerbaycanlılar arasında törëk efiserlerë ëşliy. Gruzinnarı da ışanıçsız. Ermenner gëne mëne bëzneŋ yaqlı... Aları da bit şul Karapet ġaskernë talıylar, suyalar... Tağı anda – tılda: Meskewde, Qazanda, Baqçasarayda, Bakuda bik quwetlë törëk agitatsiyesë bara. Baş qomandannıŋ emërë bërle bötën tatar efiserlerën, ġaskeriylerën ġarep cebhesëne ciberdëk... Baten’ka moy, bolar barı da ëş!.. Kirekmegen ëş!..” General elektrik şıltırawığını bastı. İşëkten kürëngen qızıl bitlë,

taza ḫězmetçě qızġa: “Maşa, miněm kabinettan zur portfel’ně kitěr elě! – didě. – Měne polkovnik, běrnerse kürsetiym elě, sězněŋ fikěrně sorıym!”

Ḫězmetçě qız kitěrgen portfel’den çıġarıp, Meskewde çıqqan běr tatar gezitesěn suzdı.

– Měne gezite, küremsěz, ġaskeriy běr tsenzur astında çıġa. Měne qaraŋġız elě ene şul meqaleně! Monda, şeherde qalġan tatar ġaskeriylerě beyremnerěnde kazarmaġa alıp kilgenner. Suġışqa qarşı bulırġa kirek. Elle niçe yirden cıyılıp-cıyılıp uqıġan ġaskeriylerden aldılar. Şunı, zinhar, uqıp, fikěrěŋězně söylep, mömkin bulsa, tercěme ittěrěp ciberěŋěz elě; sězde bit anda těl běle torġan efiserler bar...

Timěrġali qızıl běrle sızılġan meqalelerněŋ başına küz attı. Anıŋ küzěne başındağı “Beyrem qorbansız bulmıy, qorban beyremsěz bulmıy” digen süz taşlandı. Ul:

– Ěşletěrměn, general! – dip portfeléne tıqtı... Kürěşěp çıġıp ştabqa kittě.

Ştabnıŋ qabul bülmesěnde ul elle niqader ermen, yehüdi, görci sewdegerě taptı. Alar yanına çıqqan běr efiserden běrsě şiker kitěrěr öçěn vagon soradı, běrsě dögě ciberěr öçěn qeġaz’ ěstedě, běrsě atlar satıp alıp kitěrěr öçěn avans aqça, běrsě töně-köně yabılmıy torġan restoran açarġa röḫset soradı. Yeş’ efiser bik küběsě běrle qul birěp kürěşěp, aqrın ġına söyleşěp, törlě-törlě küz qaraşları běrle işareler yasadı. Elle nerse ḫaqında eměr ittě. Timěrġali yanına kilěp:

– Ḫezěr, ḫezěr, min sězněŋ ḫaqta söyleděm, general běraz meşġul’, ḫezěr! – didě. Tağı elle nindiy yehüd běrle aqrın ġına söyleştě. Anıŋ qulındağı qeġaz’ně alıp kěrěp kittě. Tağı çıqtı. Sorawçılarġa qeġaz’ler, eměrler, fermannar tarattı. Polkovniknı tağı kürěp, bu monda ni ěşlep tora digen kěběk bulıp: “Ḫezěr, polkovnik!” – dip kěrěp yuġaldı.

(25) Timěrġaliněŋ ěçě poşa başladı, açuwı kildě. Ul ad‘yutantqa bik qatı ittěrěp söylerge ḫezěrleněp cite almadı, generalnıŋ işěgě açıldı, annan bik qatı qıçqıruw

çıqtı: “Von, von, von[39]!” dip qıçqıruw, sügĕnüw işĕtĕldĕ. İşĕkten tup kĕbĕk tegerep, qıp-qızıl qızarġan, başında çalmalı, muyınında medal’lĕ bĕr kĕşĕ kilĕp çıqtı. Ul şulqader aptıraġan idĕ, qaya barırġa bĕlmeyĕnçe yödep qaldı. Elle qaydan çıġıp, anıŋ yanın bĕr-ikĕ mösĕlman sırıp aldı. Anıŋ bĕr süz deşmeyĕnçe toruwına qaramayınça, alar qızuw-qızuw soraşırġa, elle nindiy söal’ler birĕrge kĕrĕştĕ. Lekin tĕgĕ medal’lĕ kĕşĕ bu süzlerge cawap birmedĕ. Aqrın ġına:

– Din, millet doşmanınnan ni kötesĕŋ! – digen süzně Timĕrġali işĕttĕ... Tĕgĕler çıġıp kitĕp, bĕraz buşaġaç, bĕr ermen kürşĕsĕne:

–Bu mondaġı mösĕlman möftiysĕ, alar monda törĕk yaqlılar, generaldan ĕlektĕ üzĕne! – didĕ de, çĕrĕgen tĕşlerĕn kürsetĕp köldĕ. Çitterek torġan zur ġına qorsaqlı bĕr urıs sewdegerĕněŋ:

–Barısını bĕtĕrĕrge kirek idĕ, bĕzněkĕler yomşaq. Monda alar Ġaysa ġaleyhiesselam quyınında torġan kĕbĕk yeşiyler de, şunıŋ da qadĕrĕn bĕlmiyler, Törkiyesĕne kitsĕnner! – didĕ...

... Polkovniknıŋ elle qay yirĕn bu manzare mısqıl ittĕ. Anıŋ elle nersesĕ taġı ḫurlandı. Ul şul ḫislerĕn urınına kitĕrĕp citkĕre almadı, ad‘yutant:

–Reḫim itĕŋĕz! – didĕ. Timĕrġali kĕrĕp ġaskerçe selam birdĕ. Zur mıyıqlı kazaçiy generalı qarşı kilĕp qul birĕp kürĕşĕp:

–Reḫim itĕŋĕz, reḫim itĕŋĕz! – didĕ. Timĕrġali bu generalnı: “Min qayda oçratqan idĕm soŋ?” – dip, başında ĕzlerge totındı. “İsenlĕkmĕ, polkovnik! – Felenmĕ? – Sĕz qartayġansız!” Polkovnik Timĕrġaliyev:

–Soŋ sĕz minĕ kürgeněŋĕz bar idĕmĕ, general? – digen söalĕne:

[39] Von, von, von! – urısça quwıp çıġaruw süzlerĕ.

–Nik bulmasın, bëz bit yapon suġışında sëzneŋ bërle bërge buldıq. Port-Arturda sëz 12'nçë nomer fortlarneŋ qomandanı ideŋëz, min 15'ënçëneke ideм. Min ul waqıt ştabskapitan ideм!– didë...

Timërġali ḫetërledë... Eyë, Timërġali ul waqıtta uq kapitan idë, ḫezër de elë haman polkovnik qına. Bu urıs mëne ul waqıtta malay ġına idë, ḫezër monıŋ (26) başlığı bulġan. Anıŋ küzë aldınnan bötën Port-Artur suġışınıŋ manzarelerë kiçtë. Bu, ḫezërgë generalnıŋ, urının taşlap qaçıp, Timërġalineŋ artın açıq qaldıruwın, Timërġalineŋ bik zur qaharmanlıq bërle, elle niqader ġaskerën yuġaltıp, üzë cereḫetleneр këne wazġıyetnë saqlıy aluwın, monıŋ öçën üzëneŋ reḫmet aluwın, bu kazaçiynıŋ Georgiy medalë aluwın ḫetërledë. Küŋëlënnen bër küŋëlsëz aġu aqtı.

Resmiy mözakereler ozaqqa barmadı. Timërġali irtege seġat' 11'de ştabnıŋ kiŋeş meclësëne çaqırılġanın bëldë we kitmekçë buldı. Lekin general haman polkovniknı totmaqçı, anıŋ bërle açılıp kitmekçë buldı. Yapon suġışı naçar te'sir itkeneŋ aŋladı bulırġa kirek, dön'ya ḫeläne kërdë. Ġaskerge eybër quyuçılardan zarlandı. Bakuġa barıp, andaġı başbaştaqlıqnı bëtërërge qararın söyledë. "Anda, Bakuda, ġaskerneŋ tılında törëk propagandası bara. Andaġı tatarlar[40] törëk esirlerëne yerdem iteler, arttan suġışqa ḫezërleneler iken: elë mëne möftiylerë kilgen idë.

–Bëzneŋ, diy, cemġıyetë ḫeyriyemëz suġış astında yetim qalġan balalarnı qarar öçën bër yetimḫane açarġa buldı. Cimërëk törëk awıllarınnan şul balalarnı cıyıp kilërge röḫset birëŋëz, diy. Qaçaqlarġa yerdem komitesë yasadıq, diy.

–Pol'şadan, Kurlyandiyeden, Liflyandiyeden qaçqan niqader çın urıslar bar, şularġa yerdem itëŋëz,– didëm.

–Bëzneŋ ḫalıq şul bunı tëliy,– diy. Anda, frontqa barıp, bëzneŋ memiy awızlardan meġ'lümat cıyıp, törëklerge casuslıq yasamaqçı bulalar. Açuwım kilëp, quwıp çıġardım. Şundıy naḫallar. Kavkaz urınbasarı yomşaqlıq bërle bazındırıp bëtërgen. Monda miŋa öç yılġa ġaskeriy quwetnë birseler, min kürsetër ideм...

[40] Ruslar küp waqıtta bötën Rusiye mösëlmannarına "tatar" isëmë qullanalar. Azeri törëklerëne de küp waqıt "Baku tatarları" teġ'biyrë yörteler.

Gruzınınnan, tatarınnan, dağıstanınnan köller oçırır idĕm. Bĕzneŋ ḫökümet yomşaq. Duması, gezitelerĕ – barı da bĕzge doşman, barı da memli! İşĕttĕŋmĕ elĕ, mĕne ḫezĕr bĕr frantsuz, bĕr ingliz polkovniği kildĕler. Mondağı ḫel bĕrle tanışalar, diy. Min kürsetĕr idĕm (27) alarġa frontnı. Barısı da mason, barısı da casus, bĕzde cömhüriyet yasarġa yörĕyler. İşĕttĕŋĕzmĕ? Almannar bĕzneŋ bĕrle solıḫ yasarġa tĕliyler: İstanbul sĕzge, Franse şimalĕ bĕzge, diyler. Lehstannan çıġalar. İskĕ çiklernĕ bĕzneklĕler Kar'yatqa barıp tĕretmekçĕler. Yuqsa qan tügüde ni fayda, kilĕşĕrge kirek idĕ, ĕçnĕ saqlarġa kirek, ĕçnĕ, polkovnik!

Timĕrġalineŋ ĕçke kĕrĕp kitmegeneŋ kürgeç, general:

–Kürĕşĕrmĕz elĕ, polkovnik, ĕçĕŋĕz poşsa, bügĕn kiçke bĕz – "Qara meçĕ" restoranında. Anda bĕrkĕm de bulmıy, ul bĕzneŋ ştabnıqı kĕbĕk, kilĕŋĕz! – didĕ.

Timĕrġali elle nindiy çuwalçıq uylar, fikĕrler bĕrle uramġa çıqtı. Aş waqıtı citkenge, aqrınlap qına ġaskeriy klubqamı barıp, ye bĕr aşḫanegemĕ kĕrĕp aş aşarġa uyladı. Aqrınlap qına şeherneŋ matur uramnarınnan zinnetlĕ kiyĕngen-yasanġan ḫatın-qızlar arasınnan ütĕp, waq-töyek nerse alır öçĕn bĕr kibĕtke kĕrdĕ. Qeġaz' aldı. Şokolad, konfet aldı, qızına bülek ittĕrĕp ciberĕrge dip cĕfek yawlıq, çigĕlgen bĕr matur yançıq aldı, kassa yanına tülerge bardı. Bunıŋ aldındağı bĕr ḫatın küzĕn tutırıp qaradı kĕbĕk buldı. Polkovnikka da bu ḫatın tanış kĕbĕk kürĕnĕp kittĕ. Ul da başınnan ĕzlerge kĕrĕştĕ. Mĕne aqça tüliy başladı. Kassa ḫatını bĕrle bĕr-ikĕ süz söyledĕ. Aqçasın tıġıp ölgĕre almadı:

–Sĕz polkovnik Timĕrġaliyev tügĕlmĕ? – digen tatarça bĕr tawış işĕttĕ. Polkovnik borıldı:

–Eyĕ!

–İsenmĕsĕz! Bĕz sĕzneŋ bĕrle tanış idĕk, indĕ bik küp waqıt üttĕ. Sĕz onıtqansız, min Nefiseneŋ dustı Esma. Min monda bĕr azerbaycanlıda kiyewde, min sĕzneŋ tuyda da buldım.

Polkovniknıŋ küzĕ aldına bĕrden Nefise, anıŋ tuyı, tuydağı qızlar, yĕgĕtler kilĕp bastı. Bu qartayıp kile torġan ḫatında çın da şundağı bĕr tutaşnı tanıdı.

–Ġayĕp itmeŋĕz, qartayıldı, onıtılġan, felen,– didĕ. Ḫatın bik ozaq itĕp söylep kittĕ. Nefiseneŋ ülüwĕ waqıtlarına qader soraştı. Uġılı, qızı ḫaqında meġ‘lümat aldı. Aḫırdan Timĕrġalineŋ waqıtlı ġına monda ikeneŋ bĕlĕp: –Aş aşamaġan bulsaŋız, eydeŋĕz bĕzge qaytıyq, (28) mineŋ irĕm sĕzneŋ küpten işĕtĕp bĕle. Ul advokat. Bik şat bulır idĕ,– didĕ. Timĕrġali üzĕneŋ kiyĕmĕnnen, qıyafetĕnnen tartındı, lekin Esma anı köçlegen kĕbĕk atına utırtıp alıp kittĕ.

***

Advokat Ülmes uġılı öyĕnde polkovnik Timĕrġaliyevnĕ bik açıq qabul ittĕler. Qartayıp kile torġan advokat Arıslan, anıŋ ḫaqında ḫatınınnan bik küp işĕtkenge, iskĕ tanışı kĕbĕk bĕrden açıldı. Balalar ḫelĕnnen soraştı. Üzĕneŋ öy ḫellerĕn, balaların söyledĕ. Ozaqlamadı, aş ta birĕldĕ. Pöḫte ittĕrĕp ĕşlengen aş bülmesĕnde Timĕrġalige yĕgĕrmĕ ikĕ, yĕgĕrmĕ öç yeş’lĕk Feride, uncidĕ-unsigĕz yeş’lĕk Zeynep isĕmlĕ qızları da kürĕştĕrĕldĕ. Aşqa utırıp bĕtkeç kĕne elle qaydan bik aşıġıp qaytqan kĕbĕk kilgen student uġılları – İbrahim da tanıştırıldı. Aş başlandı. Qazan ısulında pĕşĕrĕlgen pilmen küpten birlĕ ġasker aşına öyrengen polkovnikka ütken ġomĕrĕn ḫetĕrlettĕ, anıŋ artınnan kilgen pılaw, anıŋ artınnan birĕlgen şurpalı Qazan belĕşĕ anıŋ temamen ġaskerlĕgĕn, polkovniklıġın onıttırdı. Üzĕneŋ ġaile tormışı, Orenburgta waqıtta ḫatını, ebisĕ bĕrle bĕrge torularnı ḫetĕrĕne kitĕrdĕ.

Ul sizmeyĕnçe de şul ġaileneŋ eġ‘zası kĕbĕk bulıp kittĕ. Esma ḫanımnıŋ bĕrtuqtamayınça sıylawına, yeş’ qız Zeynepneŋ bĕrtuqtamayınça elle nindiy kĕçkĕne nerseler söylewĕne, İbrahimnıŋ tik kĕne, aşına taba qarap, moŋarġa doşmançaraq küz ırġıtularına temam öyrendĕ, üzlendĕ. Aş artınnan aş kilĕp, süz artınnan süz kittĕ. Lekin hemmesĕ Timĕrġalinĕ üzĕneŋ ḫatını, balası-çaġası, ġailesĕ, tormışına taba östĕredĕ. Alarnıŋ ḫatirelerĕn yaŋartqannan-yaŋarttı. Feride polkovniknıŋ qızı Söyĕmbikeneŋ bik soraştı. Anıŋ qayda uquwın, ni bulırġa, nindiy yulnı alırġa tĕlewĕ ḫaqında bĕlĕştĕ. Üzĕneŋ Peterburgta edebiyat-tariyḫ fakul’tetında uquwın, andağı ipteşlerĕ tormışın, üzlerĕneŋ edebiy tügereklerĕ ḫeyatın aŋlattı. Zeynep, apasın

bülĕp-bülĕp üzĕnĕŋ muzıka mekteběnde ermen qızları bĕrle orşışqanın, bĕr marca bĕrle Taniyev tatarmı-tügĕlmĕlĕgĕ ḫaqında yedeç ayırıp, anı otqanın aŋlattı. Arıslan efendĕ, balalarınıŋ polkovnikka yaḫşı te‘sir qaldırġanın kürĕp, ĕçĕnnen reḫetleněp utırdı. Uġılı İbrahimnı süzge qatıştırır öçĕn bĕrniçe mertebe aŋarġa söal’ler birdĕ. Lekin (29) student haman açılmadı, ul meçĕ barnı ḫis itken tıçqan kĕbĕk üzĕnĕŋ oyasınnan fikĕrlerĕn çıġarmadı. Aş temam buldı.

Törĕk qahwesĕ qunaq bülmesĕnde birĕldĕ. Qahwelerĕn ĕçer-ĕçmes, Feride pianinoġa utırdı. Zeynep yırlarġa ḫezĕrlendĕ. Esma bĕrle Arıslan qunaqnıŋ bĕrsĕ bĕr yaġında, bĕrsĕ bĕr yaġında süz bĕrle mawıqtı. İbrahim poçmaqta ġına östelge sibĕlgen gezite-mecmuġalarnı aqtarıp mataştı. Měne bĕrden muzıka başlandı. Timĕrġali eyte torġan süzĕn onıtıp, muzıka tıŋlarġa totındı. Nefiseneŋ söyĕp uynıy torġan “Aşqazar”ın Feride moŋ ittĕrĕp uynap ciberdĕ. Anıŋ yul aluwın kötĕp torġan Zeynep tamaq tawışı bĕrle, cır bĕrle quşıldı. Anıŋ ḫetfe kĕbĕk yomşaq tawışınıŋ qaymaq kĕbĕk yaġımlı ağışı Timĕrġalině temam isĕrttĕ. Ul üzĕnĕŋ yeş’ waqıttağı ḫatını bĕrle Dim buyında qunaqta yörüwlerĕně, şundağı matur, yem’lĕ çaqlarnı yaŋıdan ḫetĕrledĕ, şundağı dön’yada gizdĕ. Zeynepnĕŋ ĕşlengen tawışı açılġannan-açıldı. Ul polkovniknıŋ işĕtmegen borıluw-suzıluların birĕlĕp yırlawında dewam ittĕ. Feridenĕŋ qulında pianino yıġlaġannan-yıġladı. Ul iskĕ “Aşqazar”nıŋ qayġı-ḫesretĕne bu köngĕ ahnı, bu köngĕ moŋnı, bu köngĕ yuqsıllıqnı, bu köngĕ mısqıllanunı quştı...

“Aşqazar”nı “Saqmar suwı” alıştırdı. Anıŋ artınnan “Ġaliyebanu” kildĕ, anıŋ artınnan “Tefkilew”ĕ, anıŋ artında polkovnik işĕtmegen “Leyle-Mecnün”, “Arşın-mal-alan” operalarınıŋ parçaları, azerbaycan, qomıq yırları uynaldı, yırlandı. Zeynep açılġannan-açılıp haman yırladı, Feride hiçbĕr arımadı, haman uynadı. Polkovnik Timĕrġaliyev haman tıŋladı, tuymadı, tıŋladı. Qızlar tuqtaġaç ta, taġı bĕrernĕ uynaŋız, dip sorap, taġı uynattı. Měne Esmabike, “Timĕr marşı”, didĕ. İkĕ qız pianinoġa utırıp, dürt qul bĕrle, “Aqsaq Timĕr marşı”n uynadılar. Bu marş üzĕnĕŋ quwetĕ, köçĕ bĕrle Timĕrġalineŋ astın-öske kitĕrdĕ. Ul anı taġı polkovnik ittĕ, taġı atlı ġaskerneŋ başlığı ittĕ, Aqsaq Timĕrneŋ ġaskeriy manevrların küz aldına bastırdı. Lekin üzĕne, ġaskerlerĕne elle nindiy başqa kiyĕmnernĕ, Timĕrneŋ ġasker tariyḫın general’ ştabta uqıġanda kürgen Timĕr ġaskerĕneŋ çıġtay kiyĕmnerĕn kiydĕrdĕ.

Alarnıŋ qıyafetlerěn birdě. Ul şul qısqa muzıka uynalġanda Timěrněŋ bötěn tariyḫın Timěr běrle běrge ütken kěběk buldı. Timěrněŋ (30) şul zur ḫereketěndegě ġayesěn, fikěrěn ězledě. Anı ḫezěrgě işětken İděl buyı muzıkasınıŋ yıġlawı, ıŋraşuwı, sıqranuwı astında ězledě. Qaharman Timěr İděl buyına barıp Altın Urdanı ciměrmegen bulsa, belki bu moŋlı "Aşqazar" köyě, yıġlıy, sıqrıy torġan "Tefkilew" köyě tumaġan bulır idě. Belki İděl buyınıŋ uġılı, polkovnik Timěrġaliyev törlě törěk qabilesěnnen cıyılġan atlı ġasker běrle, ikě başlı qara qoş bayraġı astında ikěnçě töröklerge qarşı suġışmaġan bulır idě. Belki ikě başlı qara qoşnıŋ qanatları da bu qader ozınġa, Kavkaz tawlarına qader, Timěrněŋ üzěněŋ qaběrě yatqan altın Semerqantqa – Törkstanġa qader suzılmaġan bulır idě. Belki ul ḫezěrgě kěběk Decle, Forat buylarına taba těşlerěn ırcaytmaġan bulır idě. İstanbulġa, buġazlarġa qader yırtqıç těşě arasında kütergen terěsěn kitěrěrge köçlenmegen bulır idě...

Bu muzıka Timěrġali běrle bu ġaile arasındaġı bötěn perdelerně açıp, aradaġı bötěn yatlıqlarnı bětěrdě. Muzıka bětkeç, ḫetta İbrahim da běr qoçaq geziteler, mecmuġalar kitěrěp Timěrġaliněŋ aldına saldı. Timěrġali "Mulla Nasrětdin"nı küzden kiçěrdě, anıŋ resěmnerěnnen tuyġança köldě. Törlě Baku, Qazan, Orenburg, Meskew, Ufa gezitelerěn běrem-běrem qarap üttě. Küzěne těgě bayaġı ştabta birělgen gezite taşlandı, şunı aldı, eylenděre başladı. Arıslan şunı kürěp:

–Měne, polkovnik, ġacep meqale, tělesenğěz uqıym elě! – dip küzlěgěně ězliy başladı. Běr kěsesěn aqtardı, ikěnçěsěn aqtardı, taba almadı. Uġılına qarap:

–Uġılım, küzlěgěm yuq iken, uqı elě! – Polkovnikka:

–Qartayamız, küzlěksěz uqıy almıym indě, – didě. Polkovnik ta baş iyěp cawap birdě. İbrahim, şiġır' eytěrge ḫezěrlengen artist kěběk, açıq tawış běrle, tuqtar yirlerěnde tuqtap, kireklě yirlerěne medler quyıp, uqırġa totındı.

Meqaleněŋ fikěrě bik tiz polkovniknı biylep aldı. Ul üzěn-üzě sizmeyěnçe meqaleněŋ ěçěne kěrěp kittě. Anıŋ fikěrlerěněŋ bormalarında yörěp, anıŋ yörekke qadıy torġan urınnarında yörek ernüwěn ḫis ittě. Anıŋ mantıyqı artınnan barıp, anıŋ neticesěn aldan sizěndě. Meqale běttě.

Yıraqta ġına tıŋlıy torġan Zeynep:

–Dörĕs bit, bĕz bit hemmeměz urıs ömesĕne qorban (31) buluçılar... Bötĕn ḫalqımız, bötĕn zıyalımız, bötĕn ġaskerěměz urıs ömesĕne yörĕy,– didĕ. Şuŋa polkovnik ĕçĕnnen gĕne: "Eyĕ, şuŋarġa qarşı öme öyresĕ birĕle, artığı yuq",– dimekçĕ buldı. Yapon suġışındağı bötĕn rus ipteşlerĕ ikĕşer, öçer derece küterĕlděklerĕ waqıt, üzĕnĕŋ mĕŋ bela bĕrle bĕr derece küterĕlüwĕ küz aldına kildĕ. Zeynepnĕ İbrahim büldĕ:

–Urıs ömesĕ digen süz dörĕs tügĕl. Urısnıŋ proletariatı üzĕ de ömege yörĕy. Urısnıŋ burjuva ömesĕne diyerge kirek idĕ,– didĕ.

Feride:

–Söyliysĕŋ yuqnı! Hemmesĕ – bĕr urıs, qaya anıŋ proletariatı! Ul ni ĕşlegen diy, bĕzge kilgende, bar da qara urıs!

İbrahim:

–Yuq, urıs bĕrle urıs arasında ayırma bar! Kapitalizm öçĕn yaŋa bazar kirek, ul şuŋarġa İranġa taşlana, Törkiyege qarşı suġış aça. Bu suġış ta burjuva menfeġatĕ öçĕn ĕşlene, proletariat moŋar – ḫilaf!– didĕ.

Arıslan bĕraz çırayını sıttı. Esmabike polkovnikka qarap: – Mĕne hiç tınışa almıylar, bĕrsĕ milletçĕ, bĕrsĕ sotsial-demokrat!

Polkovnik İbrahimġa dustça küz bĕrle qaradı:

–Yeş'lĕk, Esmabike, yeş'lĕk, waqıt kilĕr, hemmesĕ de üter!– didĕ.

Feride:

–Yuq, bězneŋ Peterburgta studentlar, kursistkalar tügeregěnde – barısı milletçě. Ңezěr bězneŋ izělgen ңalıqnıŋ balasına başqa yul yuq ta. Urısnıŋ yöregěmězge qader itěgě běrle basqanın herkönně küre torıp, milletçě bulmasqa, bělmiym, kěm bulırġa kirek?! Üz ңalqıŋ doşmanı běrle běrge niçěk bulırġa kirek?!

İbrahim:

–İzělüw, qısıluw mes'elelerěn milletçělěk ңel ite almıy, anı feqat' sotsializm ġına açıp bětěre. Sotsializmda millet, din ayırması yuq. Aŋarda proletariat bar. Hem de burjuva bar. Bolar haman běr-běrsě běrle suġışıp toralar,– didě.

Polkovnik süzně büler öçěn:

–Qayda uqıysız?– dip soradı.

İbrahim:

(32) –Odessa darělfönüněnde,– diyerge ölgěrmedě, Zeynep:

–Odessa yehüdilerěnnen şundıy yehüd fikěrlerěn öyreněp qaytqan!– didě. Üzěneŋ süzě bik matur toyıldımı, köměş kěběk tawışı běrle şıltıratıp köldě. Esmabike süz büler öçěnmě:

–Çeyge reңim itěgěz!– dip ayaqqa tordı.

Aş bülmesěne kěrěp, ozın ittěrěp, iskě çaqlarnı söylep çey ěçtěler. Çey běter aldınnan Zeynep:

–Bügěn bězneŋ "Cemġıyetě ңeyriye" suġışta yetim qalġan balalar faydasına kiçe bire, běz de uynıymız. Sěz, polkovnik, baramsız?– didě.

Timěrġali:

–Bik tělep baram. Lekin qaywaqıt, qayda?– didě.

Zeynep: –Gruzin klubında bügěn kiç seġat' sigězde,– didě. Polkovnik, kiç buş ikeněn bělěp, barırġa weġ'de birdě. Kiterge dip urınınnan qalıqtı. Arıslan da, Esmabike de ikěnçě Tifliske kilgende üzlerěne tuġrı töşerge ütěnděler.

Bik küp fikěrler, ḫislerge çumıp, yaŋarġan kěběk bulıp Timěrġali bülmesěne qaytıp kittě. Şul fikěrlerně sěŋděrěr, şul ḫislerně ěşletěp bětěrěr öçěn kěběk uylana-uylana ozın kenefige suzıldı. Bik ozaqqa qader bu yaŋa ġaile běrle öy cemeġatě küz aldınnan kitmedě. Bik ozaqqa qader alar běr-běrsěne qatışıp, qaraşıp, yaŋa tösler aldı. Bik küp yaŋa fikěr, yaŋa uylar tudırdı. Şularnıŋ elě běrsě artınnan, elě běrsě artınnan quwa-quwa başı arıdı, küzě yumıldı, yoqlap kittě.

***

Şıltır-şıltır su aġuwı kěběk běr moŋlı tawış anıŋ yoqı arasına kěrdě. Feride aqrınlap qına běr moŋ köyně uynıy kěběk bulıp kittě. Yeşěl ülenner arasında, yıraqta ġına sarıq kötüwě kile kěběk buldı. Döběrdep ütken timěr yulı yıraqlanġan sayın tawışın azaytıp, yıraġayġannan-yıraġaya kěběk ḫis itěldě... Ul taġı yoqlap kittě, taġı qolaġına elle nindiy tawışlar kěrěp çıqtı. Měne qaydadır seġat' suqtı. Timěrġali küzěn açtı. Qaraŋġı, tın bülmede üzěn yalġız kürěp, qaydalıġın ězlerge kěrěştě. Öy yaġı pıyala işěkten kěrgen ut yaqtısı anıŋ bülmesěnde uynadı. Ul poçmaqta (33) ělěněp quyılġan üzěněŋ ġaskeriy kiyěměn kürdě. Qaydalıġı ḫetěrěne töştě. Şunı nıġıtırġa ölgěrmedě, qolaġı töběnde bıtır-bıtır kěmděr waqlap söylerge totındı. Bülmede kěm bar iken dip başın küterdě. Qaraŋġıda běrkěmně küre almadı. Küzě běr şewlege de oçramadı. Qolaġı oçınnan kilgen şul tawışnı totar öçěn kěběk qulı běrle qapşandı. Qulı kürşě bülmege çıġa torġan işěkke tiydě. Şunnan tawış kilgenně sizěněp, taġı küzěn yomdı. Rusça söylene torġan süzler, bigrek te andaġı běr tawışnıŋ bik tanış kěběk buluwı anıŋ diq'qatěn celěp ittě. Ul tanış tawışnıŋ ḫucasını ězlerge kěrěştě, anı taba almasa da, süzlerně temam aŋlarġa totındı.

Kürşě bülmede ikě kěşě ġaskerge solı quyuw ḫaqında satulaşalar. – Potın felennen ütkerěrměz. Felennen bulır, komissionı ikě yöz měŋ tenke bulır,– digen

cömleně ělektĕrdĕ. Anıŋ artınnan ikĕnçĕsĕ söylerge kĕrĕştĕ. Solınıŋ behalerĕn, ozın yulların, felennerĕn, ikĕ yöz mĕŋnĕŋ küplĕgĕn, ĕşnĕŋ kütere almawın söylep "Nikolay İvanoviç, üzĕŋĕz bĕlesĕz, felen", didĕ. Tağı aqrın ġına bıtırdaw kittĕ. İkĕnçĕ tawış ikĕ yöz mĕŋnĕ bülerge totındı:

–İntendant başlığına illĕ mĕŋ, qul urdu başlığına illĕ mĕŋ, kantselyariye başlığına 30 mĕŋ, Vasiliy Yegoroviçqa 25 mĕŋ, miŋa da bit kirek, öç yöz illĕ tenke meġaş bĕrle küpke bara almıysıŋ, felen,– didĕ. Tağı satulaşuw kittĕ, tağı ikĕ yaqtan da törlĕ deliller kitĕrĕldĕ. Yöz illĕ mĕŋge mes'ele ḫel itĕldĕ. Ġaskerge başqa kirek-yaraqnı quyuw ḫaqında süz kittĕ. Polkovnik bunda, bunıŋ ġaskerĕnĕŋ, atlarınıŋ solısı talanġanın, bunıŋ ġaskerlerĕnĕŋ aşamaġı-ĕçmegĕ urlanġanın aŋlap, kĕmner ĕşlegennĕ bĕlmekçĕ buldı. Şul işĕknĕ açıp, şularnı ĕlektĕrĕp, urdu başına barıp söylerge, Kavkaz urınbasarına yazarġa uyladı. Sikĕrĕp torıp, bülmege kĕrĕp tĕgĕlernĕ teweq'qıf itmekçĕ buldı. Tağı küz aldında solıḫ waqıtında üzĕnĕŋ intendantlar bĕrle bulġan bĕr nizaġsı we şunda, bunıŋ tarafında ḫaqlıq bula torıp, bunıŋ şĕlte aluwı, tĕgĕlerneŋ urlawlarında dewam itülerĕ küz aldına kildĕ. Şul fikĕrde qararġa kilĕp cite almadı, bik qatı şıltıraġan çıŋġırawıq tawışı bunı qurqıtıp (34) ciberdĕ. Kürşĕ bülmede işĕk açıldı. Ḫuca ĕçĕmlĕkler kitĕrĕrge quştı. Timĕrġali urınınnan tordı. Ut aldı, seġatĕne qaradı. Cidĕ tulıp ütkenge, torıp edebiyat kiçesĕne ḫezĕrlenĕrge totındı, kiyĕnĕp bĕtĕp çıqtı. Elle niqader şĕşeler tutırġan podnos kütergen ḫĕzmetçĕ qarşısına kildĕ. Elle qaydan kilĕp çıqqan kĕçkĕne gĕne malay kürşĕ bülmeneŋ işĕgĕn açıp ciberdĕ.

Timĕrġali bülmede bügĕngĕ ştab naçal'nigınıŋ kantselyariye başı bĕrle östel yanına utırġan bĕr ermennĕ kürdĕ. Niktĕr anıŋ küzĕ: "Çın da şulmı iken?"– dip kantselyariye başına tĕkeldĕ. Kantselyariye başı da Timĕrġalinĕ kürdĕ, anıŋ yözĕne qızıl yögĕrdĕ... Timĕrġali:

–Mĕne ni ĕşliyler, mĕne kĕmner öçĕn suġışamız, "urıs ömesĕ" digen dörĕs şul! Tĕgĕ yĕgĕt – İbrahimnıqı da bötĕnley ḫata tügĕl. Şul ermen sewdegerĕ, şul bozıq aristokrat balasınıŋ şul tulı podnos şĕşelerĕ öçĕn suġışamız,– didĕ. Başındağı yem'sĕz fikĕrlernĕ quwar öçĕn aqrın ġına kiçege taba kittĕ.

Elĕ waqıt irte bulġanġa, bik aldan barıp citmes öçĕn, bĕr çeyḫanege kĕrĕp çey soradı. Çey urınına ḫuca üzĕ kildĕ:

–Sĕz fronttandır, arıġansızdır, monda, bilgĕlĕ, ḫel cıyarġa kilgensĕzdĕr, mĕne bik heybet çağırımız (şerab) bar, şunı ĕçĕŋĕz. Annan soŋ monda kabinetlarımız bar, monda reḫim itĕŋĕz! Bĕzde ni tĕleseŋĕz, ul bar... Bik şep qızlarımız bar, pojaluysta, polkovnik!– didĕ. Timĕrġali bar da, yuq ta dip cawap birmese de, ermen söylewĕnde hem de üzĕnĕŋ döḫanınıŋ niġ‘metlerĕn, zewıq‘-safaların maqtawında dewam ittĕ. Polkovnik ḫucanıŋ açuwın kitĕrmes öçĕn:

–Min elĕ bĕr tanışqa baram, soŋraq kilĕrmĕn. Sĕz soŋ qayçan yabasız?– didĕ.

–Bĕzmĕ? Bĕz bĕr de yapmıybız, ene şul terezeden çirtseŋĕz, min ḫĕzmetĕŋĕzge herwaqıt ḫezĕr,– didĕ. Timĕrġali at alıp kiçege kittĕ.

***

Seġat’ elĕ soŋ bulmasa da, zal temam tulġan, uyın başlanırġa waqıt citken idĕ. Ul urının alır-almas, perde küterĕldĕ. Bĕr perdelĕk kölkĕ başlandı. Ḫalıq (35) bĕrle bĕrge polkovnik ta öyĕnnen – ġailesĕnnen razıy bulmayınça, çitte beḫĕt ĕzlegen bĕr efiserneŋ mesḫerelerĕnnen çınlap köldĕ. Anıŋ artınnan bulmadı, ikĕ artist çıġıp “Leyle we Mecnün” operasınnan bĕr parça cırladılar. Öçĕnçĕge ittĕrĕp ikĕ Qırım yĕgĕtĕ qaytarma biyĕdĕ. Ḫalıq qul çabıp ikĕşerlettĕ. Anıŋ artınnan lezgin biyüwĕ biyĕldĕ. Anıŋ artınnan Qazan kiyĕmĕnde bĕr yĕgĕt çıġıp bastı. Seġıyt’ Remineŋ “Tatar yoqlıy” digen şiġırĕn quwetlĕ tawış bĕrle deklamatsiyege başladı: “Tatar yoqlıy, min yoqlamıym, min uylanam da eylenem!” Polkovnik bu şiġır’de üzĕn taswir itken kĕbĕk taptı. Aḫırındağı cawap qına polkovniknı qaneġat’lendĕrmedĕ, anıŋ ĕçĕn poşırġan mes’elelernĕ ḫel ite almadı. Başqalar bĕrle ul da qul çaptı, yeş’ yĕgĕtneŋ yaŋadan çıġuwın da köttĕ. Seḫnege ḫor çıqtı. Feride pianinoġa utırdı. Zeynep, ḫornı başlap, “Soŋġı azan” digen cırnı cırlarġa totındı.

“Soŋġı azan! Moŋlı azan... Kittĕ Qazan hem Estĕrḫan”...

Polkovniknıŋ ĕçĕnnen bĕr utlı uy kiçtĕ. Ul Qazan-Meskew suġışların küz aldına kitĕrdĕ. Şundaġı Şeyĕḫġalineŋ rolĕn ḫetĕrledĕ. Çırayı sıtıldı, cirendĕ... Şul uynı uylap oçına çıġa almadı: “Üzĕm soŋ kĕm?! Min soŋ üzĕm de, Kavkazda urıs quwetĕn nıġıtır öçĕn, törĕk qanın törĕk balasınıŋ qanı bĕrle yuwa torġan kĕşĕ tügĕlmĕ? Min soŋ ikĕ törĕk qabilesĕ arasında bĕrlĕkně kiser öçĕn, Forat qazaqlıġı yasar öçĕn yul açarġa buşlıq ḫezĕrlewçĕ tügĕlmĕ?” Bu söal’lerge küŋĕlĕnnen cawap taba almasa da, keyĕfĕ kittĕ, küŋĕlĕ qırıldı. Seḫneden eytĕlgen herbĕr süz bunıŋ açılġan cereḫetĕne kilĕp tiye başladı. Ul uŋaysızlandı, ġazaplandı...

Tenefĕs iġ‘lan itĕlüwĕ bĕrle anı taġı iskĕ tanışları çornap aldı. Ul bufetqa çıqtı. Amerikan lotereyasına qatıştı. Kĕçkĕne bülmedegĕ kioskada qahwe ĕçtĕ. Bĕr poçmaqqa ḫezĕrlengen aşḫaneden şaşlıq aşadı. Elle nindiy yaŋa kĕşĕler bĕrle tanıştı, kürĕştĕ. Möġallim, möġallimelerden, türelerden mörekkeb Qazan ḫalqınıŋ östelĕne barıp çey ĕçtĕ. Arıslan bĕrle bĕrge bufettan şampanskiy da ĕçtĕ. Şulardan arıp, başı çuwalıp, kitĕp çitke utırdı. Canlı yeş’lernĕ cĕntĕklep, alarnıŋ yeş’lĕgĕne qızığıp, üzĕnĕŋ qartayuwın qızġanıp tınırġa ölgĕrmedĕ, anıŋ (36) yanına Arıslan tanıştırġan bĕr azerbaycan doktorı kilĕp utırdı. Doktor: –Küresĕz, polkovnik, ḫalıqta niqader can bar, lekin bĕz zıyalılar şunı oyıştıra almıybız. Üzara elleniqader nizaġ, qıçqırış. Elĕ Bakuda buldım. Her millionernıŋ üzĕne bĕr cemġıyetĕ bar. Bötĕn zıyalı şular arasına bülĕngen, bĕr-bĕrsĕ bĕrle tartışıp yata. Bĕz bĕr milliy saf yasıy almıybız... Bĕleseż, polkovnik, üzĕŋĕz kürdĕŋĕz, frontta niqader törĕk kisĕldĕ, niqader bala-çaġa yetim qaldı, şularġa yerdemge dip ĕş başladıq. Rusiyeneŋ bötĕn poçmaġınnan qardeşlĕk qulı suzıldı: İdĕl buyındaġı geziteler iġane açtılar, bĕr Meskew törĕk gezitesĕnnen gĕne 135 mĕŋ sum aqça aldıq, Qazanda, Orenburgta cıyuw haman dewam ite. Herkönge poçta qoçaq-qoçaq aqça taşıy. Yözlep ḫat yetim qalġan balalarnı asrarġa sorıy... Öç ay buldı, mĕne qulımızda millionlap aqça bar. Şefqat’ çişmesĕnĕŋ aġuwı elĕ haman tuqtamaġan. Bĕzneŋ ḫeberlerge qaraġanda, yetim qalġan bala-çaġa, tol ḫatınnıŋ sanı bĕzneĕler alġan vilayetlerde yĕgĕrmĕ biş, utız mĕŋ, şularnı mĕne ḫezĕr bĕz, yamanmı-naçarmı, yirleştĕre alamız. Lekin bĕzge alarġa barıp citerge imkyan yuq, ştab röḫset birmiy. Ermen küŋĕllĕlerĕ şul yetimnernĕ, şul mĕskĕnnernĕ yözlep, mĕŋlep suya, ḫatın-qızını mesḫere ite. Törĕk qızların cariye ittĕrĕp, kenizek ittĕrĕp şeherlerde, awıllarda sata... Bunda bĕzneŋ qulda satılġannan qaçqan bĕr yetim yeş’ qız bar. Ḫikeyelerĕn işĕtse, adem tügĕl taş yıġlar... Lekin ştabqa hiçbĕr aŋlatıp

bulmıy. Naçal'niknıŋ marcası ermen, bötěn tire-yün'nerě ermen, qara urıs... Běz ni ěşlerge tělesek, törěkke casuslıq yasıysız, diyler... Sěz üzěbězněŋ mösělman polkovnik, sězněŋ zur urında ikenlěgěŋězně běleměz, şatlanamız. Bězge yerdem itěŋěz!.. Şul üle torġan balalarnı, rus soldatınıŋ kazarması yanında ḫeyěrçělěk ite torġan tol ḫatınnarnı cıyıp ala běliyk, milletněŋ yerdeměn alarġa ite běliyk. Alar bit gönahsız qorbannar, polkovnik!..

Saçě aġarġan doktornıŋ küzěnnen yeş' tegeredě. Timěrġali resmiy gěne ittěrěp běr-ikě süz běrle qotılmaqçı buldı, lekin küŋělěnde açılġan cereḫet irěk birmedě. Ḫökümet urınbasarına kěrmekçě buldı. Nikolay Nikolayeviçqa mes'eleně aŋlatmaqçı buldı. Küz aldına bayağı möftiy běrle möġamele kilěp bastı:

–Soŋ, doktor, min ni ěşliy alam! Quldan kilgenně (37) ěşlerge ḫezěrměn, lekin, bělesěz, min de kěşě qulı astında,– didě.

Doktor:

–Reḫmet, reḫmet!– dip qulın qıstı. –Bězge běrnerse kirek tügěl, bězge şunda barıp ḫalıqnı qaraw, anda yerdem itüw, yortsız-yirsěz qalġan yetimnerně bunda kitěrěp ġailelerge taratuw...

Polkovnik Timěrġali:

–Min irtege bu ḫaqta urınbasar kenseleriyesě běrle kürěşěrměn, lekin ni çıġaçağını bělmiym. Üzěme kilgende, miněm üz tire-yüněmdegě balalarnı cıyar öçěn, üzěm běrle běrge těleseněz kěmně alıp kitem, quldan kilgen yerdemně iterměn,– didě.

Doktor: "Reḫmet, reḫmet!"– dip eytěrge ölgěrmedě, Feride běr yeş' kěne studentnı kitěrěp kürěştěrdě:

–Měne bu miněm Peterburg tanışlarımnan, sězge běr yomışı bar,– dip kittě.

Student:

–Min Peterburgtan bunda maḫsus kildĕm. Miněm aġam Batumda sewdeger idĕ. Anda ělgerĕ sewde törĕkler bĕrle de bulġanġa, bilgĕlĕ, törĕk aqçası da qulında bulġan. Suġış başlanġaç, şularnı cıyıp quyġan, sewdeger, bĕlesĕz, haman fayda iterge tĕliy. Doşmannarı, törĕk casusı, dip kürsetkenner. Kilĕp tĕntüw yasaġannar, bĕrnerse de tapmaġannar, lekin bĕr ikĕ-öç mĕŋ törĕk lirası tapqannar. Törĕk altın-kömĕşĕ de şaqtıy bulġan. Ḫezĕr şunı tewqıyf ittĕler. Bĕrniçe aydan birlĕ törmede yata. Üzĕ bĕrle hiçbĕr törlĕ mönesebet yasap bulmıy. Ḫat ta yazdırmıylar. Etiler-eniler bik qurqalar. Şul mes'eleně açıp birĕrge miŋa yerdemde bulına almassızmı iken? –Student başın iydĕ.

Polkovnik:

–Seyesiy ĕş yuqlığına ışanamsız?

Student:

–Temam, andıynı aŋlıy torġan kĕşĕ de tügĕl, bĕzge – yeş'lerge de ḫilaf idĕ. Hiçbĕr seyesiy nerse yuq, feqat' – fayda itüw maqsatı. Annan – kürşĕlerĕněŋ köngĕlĕgĕ. – Polkovnik ḫatire defterĕne isĕměn, yirĕn yazdı.

Taġı bĕrniçe söal'ler birdĕ, cawaplar aldı. İrtege bĕlĕşĕrge weġ'de birĕp ölgĕrmedĕ, qıŋġıraw şaltırattılar. Ḫalıq taġı zalġa aşıqtı. Bĕr gruzin artistı, rus marcası yırladı. Taġı milliy parçalar kittĕ. Kiçněŋ soŋlığın bĕlĕp, polkovnik aqrın ġına çığıp kitmekçĕ (38) buldı, bĕr kĕşĕ bĕrle kürĕşmeyĕnçe-nitmeyĕnçe kiyĕmnerĕn alırġa totındı. Kiyĕmně kiyĕp bĕtĕre almadı, qart qına bĕr ḫatın kilĕp qulın tottı. Yartı rusça, yartı törĕkçe ittĕrĕp söylerge totındı. Polkovniknıŋ iskertmesten qulın üptĕ, yığlarġa totındı. Timĕrġali aptırap qaldı, bĕrnerse de aŋlamadı. Ḫatın yalınuw, yalwaruwında bulındı. Çitterek tora torġan bĕr yĕgĕt kilĕp mes'eleně aŋlattı.

Bolar çirkesler iken, bĕr uġılı tuzemnıy ġaskerge yazılam dip dertleněp yörĕy iken. Şunıŋ öçĕn atlar alıp, iyerler ḫezĕrlep qorallar cıyıp mataşa iken. Měne şunı elle

kĕmner kürsetkenner de, inqıylabqa ḫezĕrlene dip tewqıyf itkenner. Yanında bik küp qoral tapqanġa, imĕş, ġaskeriy meḫkemege bireler, diy. Şunıŋ öçĕn anasınıŋ qotı oçqan, şuŋarġa yerdem sorıy.

Polkovnik bĕr ġariza yazuw ḫaqında kiŋeş birdĕ, felen ittĕ, lekin qarçıq yıġlawınnan buşamadı. Çirkesçeletĕp, törĕkçeletĕp, qıçqırıp-qıçqırıp yıġlap, taġı polkovniknıŋ qulın üptĕ. Ayaġına tĕzlendĕ. Timĕrġali bunıŋ da isĕmĕn, familiyasĕn yazıp aldı. Bĕlĕşĕrge weġ‘de ittĕ. Ḫatın taġı yıġladı, taġı köldĕ. Şul awır ḫisten qotılır öçĕn Timĕrġali tizrek hawaġa çıqtı.

Kürgenner, işĕtkenner bĕrle başı qazan kĕbĕk qaynaġanġa, ul, öyĕne qaytıp yoqlıy almayaçağın ḫis itĕp, aqrınlap qına şeher buylap kittĕ. Anda da, bunda da podvallardan muzıka tawışı işĕtĕldĕ. Uramnıŋ her poçmağında isĕrĕk efiser oçradı. Uram buyında özĕlmeyĕnçe atlarda, avtomobil’lerde marcalar töyep keyĕf-safa çikken efiser kerwanı özĕlmedĕ. Şır-şır itken marca tawışı qaywaqıtlarnı bötĕn şeherně tutırdı. Restorannıŋ açılıp kitken işĕgĕnnen tulıp çıqqan muzıka, isĕrĕk tawışı dön’yanı tutırdı. Ul şul tawıştan, şul sefaletten başındağı qadĕrlĕ uylarnı saqlaw öçĕn kĕçkĕne uramġa borıldı. Bĕrniçe adım atlarġa ölgĕrmedĕ, ḫĕzmetçĕ marcalar bĕrle yörĕy torġan kazaçiylarġa, anıŋ artınnan marcanı tilĕrtĕp qıçqıra torġan soldat törkĕmĕne oçradı. Anda-bunda awa-tüne kile torġan soldatqa, qıçqırıp yırlıy torġan kazaçiyġa berĕldĕ. Taġı borılıp yaqtıraq uramġa çıqtı. Uyına çumıp bĕrniçe minut kite almadı: “Polkovnik, polkovnik!” – digen tawışnı işĕttĕ. Eyleněp qararġa (39) ölgĕrmedĕ, ikĕ yaġına ikĕ marca citeklegen bĕr qızmaça general kilĕp kürĕştĕ:

–Tanış bulıŋız, Mariya İvanovna, Yelena Petrovna. Qaya bunda yalġız yörĕysĕz, eydeŋĕz ştabqa, bötĕn dust-iş anda, sĕzge, fronttan kilgennerge azraq hawa alırġa kirek,– didĕ. Şaqtıy isĕrĕp ölgĕrgen Yelena Petrovnanı Timĕrġaliyevke citeklerge turı kildĕ. Üzĕnnen-üzĕ ştab restoranına kitĕldĕ.

Generalnıŋ işĕkke bĕrniçe mertebe çirtüwĕne işĕk tar ġına açıldı we annan ermenmĕ, gruzinmı – bĕrsĕ başın tıqtı. Bolarnı bĕr mertebe qarap alġannıŋ soŋında, tanımağan Timĕrġaliyevnĕ kürĕp, aŋa küz tĕgĕp:

–Sězge kěm kirek?– didě.

General:

–Ul bězneŋ běrle, bězneŋ qunaq!– dip tüben taba ilte torġan běrniçe basqıçnı töşěp yuġaldı. Şarqıldap köle torġan isěrěk Yelena Petrovnaġa yerdem ite-ite aqrınlap Timěrġali de podvalġa kěrdě. Tar ġına ittěrěp ěşlengen koridornıŋ ikě yaġında tesbiḫ kěběk itěp kabinetlar tězělgen idě. Alar ěçlerěnnen çır-çır tawışlar işětěle we qayběrlerěnnen rusçalap yırlar, biyüw tawışları kile, qayběrlerě qaraŋġı mescěd kěběk bum-buşlıq ḫisě qaldıra idě. Qunaqlar taġı běr borıldı, taġı běr buş bülmeně üttě, işěk açıldı. Timěrġaliněŋ küz aldına elektrik yaqtısında çumġan zur běr bülme taşlandı. Bülmeněŋ urtasındaġı östel östěne dön'yadaġı bötěn töste şěşeler tutırılġan, anıŋ törlě yaqlarına törlě aş aldı aşamlıqları, miyveler töşelgen idě. Yuġarı türde Timěrġaliněŋ Port-Artur ipteşě general Petrov utırġan, anıŋ ikě yaġına şefqat' hemşiresě kiyěměndegě yěgěrmě bişlě, utızlı ikě marca yirleşken. Alarnıŋ kürşěsěne běr kazaçiy generalı, anıŋ kürşěsěnde taġı běr buyalġan marca, anıŋ kürşěsěne běr polkovnik, taġı marca, taġı polkovnik, taġı marca, östelneŋ tübeněne bayaġı intendant zabıtı, anıŋ yanına qızıl yaŋaqlı yeş' kěne běr jandarm kiyěměndegě zabit. İŋ tübende ġěne bayaġı nomerda oçratqan ermeni utırġan idě. Yaŋa qunaqlarġa urın birěr öçěn bar da sikěrěp tordı. General Petrov qızarġan küzlerě běrle kölěmsěrep:

–Bunda, general, bunda, polkovnik!– dip türde urın kürsettě.– Tanışıŋız, efenděler, bězneŋ atlı (40) ġasker qaharmanı polkovnik Mirḫeyder Batırgereyeviç Timěrġaliyev!– Polkovnik Mirḫeyder şefqat' hemşiresěndegě ḫatınnarnıŋ qaysısınıŋ knyajna, qaysısınıŋ grafinya ikeněn běldě we irler arasında Peterburgnıŋ aristokrat ġailesěneŋ isěmnerěn işěttě. İntendant zabitnı general:

–Bu bězneŋ damalarnıŋ söygen yěgětlerě, bězneŋ yeş' efiser knyaz' Obolenskiy!– didě. Annan küçěp ermenge: –Bězneŋ ġaskerge elle niqader ḫězmet itken Karapet Karapetıç! Efenděler, běr-běrěŋěz běrle dustlaşıŋız! – didě. Polkovnik Mirḫeyder utırırġa ölgěrmedě, Karapet şampanskiy şěşelerěnnen qadeḫke tutıra başladı. Qızmaça běr ḫatın da ayaqqa qalqıp:

–Bězněŋ Forat yılġası yanına qader iltken polkovnik Mirḫeyder Batırgereyeviç isenlěgěne we anıŋ taza qulındaġı rus bayrağı Baġdadqa, Basra kürfezěne qader cilběrdewěne ěçeměz, yeşesěn polkovnik!– dip qıçqırdı. “Ura!” – digen tawış bötěn bülmeně aldı. Taġı ěçerge taġı ḫeyle buldı, digen kěběk, hemmesě bokallarnı töběne qader ěçěp bětěrděler. Běrsě: “Muzıka!”– dip qıçqırdı. Elle qaydan muzıkantlar kildě. Ermen, görci, azerbaycan köylerěn uynarġa totındı, ěçüw kittě. İsenlěgěne ěçělmegen běrkěm de qalmadı. Aḫırdan restoran ḫucasınıŋ sawlığına da qadeḫ küterěldě. İsěrüw tireneygennen tireneydě. Qunaqlarnıŋ bik küběsě Timěrġaliyev běrle sinlě-minlělěk öçěn ěçtě. Elle niçesě kilěp: –Min üzěm de tatar, babay ġına çuqınġan, ebi gěne çuqınġan. Tatar ḫalqı paq‘ ḫalıq, felen,– dip söylendě. Meclěs uynadı, köldě, yırladı, “u-u” kildě. Ḫatınnar açıldı, edep qaçtı. Feqat’ Mirḫeyder gěne isěrmedě. Ul ipteşlerě qader ěçse de, elle nik isěrěp kite almadı. Bunda rus ġaskerě arasında bulsa da, baya ġına kürgen kěşěler, manzareler bunıŋ küzěnnen kitmedě, şularnıŋ ernüwě, sıqranuwı üzěn-üzě onıttırmadı, ul Timěrġali bulıp qaldı. Küzěněŋ oçı běrle gěne qarap Karapet Karapetıçnıŋ da temamen aynıq ikeněn kürdě, anıŋ aynıqlığınnan könleděmě, elle şul ermenině̆ŋ bötěn şul zur meclěsně idaresěnnen ḫurlandımı, aŋarġa qarşı cirenüw, ḫurlanuw ḫisěnnen mörekkeb běr awır ḫis biyledě. Běrsě ěçěp, běrsě kölěp, běrsě yırlap mataşqanda, ul hiçběr waqıt üzěněŋ awır ḫislerěnnen qotıla almadı.

(41) Měne běrsě: “Qızlar!”– dip qıçqırdı. Ozaqlamadı, balalaykalı muzıkantlar běrle altı-cidě yeş’ qız kěrěp biyěrge totındı. Bu qızlarnıŋ aralarında qartayıp kile torġan, yözěn-niyěn buyawlar běrle tözetken qızlar bulġanı şikěllě, unöç-undürt yeş’lěk qızlar da yuq tügěl idě. Ḫalıqnıŋ běrtuqtamayınça qıçqıruları, qızlarnı ěçěrěp-aşatıp ewere bululları arasında, Mirḫeyder Karapet Karapetıçnıŋ ikě yeş’ qız běrle törěkçe söylewěn işěttě we bik tiz ikě qız “Zeybek” biyüwěn başladı. Ěçüw, qıçqıruw, uynaw, kölüw arasında Mirḫeyder těgě qızlarnıŋ běrsěn çaqırıp:

–Sin törěk qızımı?– dip, törěkçe söyleşe başladı. Qız ělgerě qurıqtı, bolardan elle kěmně küzě běrle ězledě.

–Evet, törĕk qızı, bĕz bunda ermennerde toramız. Bĕz dürt qız, feqat’ eman, bekĕm, söyleme! Bĕzi oldürĕrler, herkön duvyorler!– didĕ. Qaçarġa tırıştı, Mirḫeyder alarnıŋ qaya toruların soradı.

–Vallah, bekĕm, bĕlmiyorĕm, işte uturtiyorler arabaya, gitriyorler, soŋra gidiyorĕz, herkön buyle, bĕrĕmĕz ḫasta düşdĕ,– didĕ de, elle niden qurqıp bik tiz qaçtı.

Ata uġılın, ana qızın bĕlmes derecege kilgende kazaçiy generalı torıp: “Törĕk marşı uyna!”– dip qıçqırdı. Karapet Karapetıçnıŋ: “General, niçĕk doşman marşın uynıymız?”– felen, diyüwĕne: “Uyna! Min sinĕŋ awız-borınıŋnı watarmın! Sin kĕm bunda? Miŋa sabaq öyretĕrge, armyanskaya morda!.. Uyna!”– dip qıçqırdı. Ḫatınnar da, törĕk marşı, didĕler. Bĕrsĕ torıp, törĕklernĕŋ djentel’menlĕgĕ ḫaqında söylede, bĕrsĕ üzĕnĕŋ törĕk nesĕlĕnnen buluwın deġ‘wa ittĕ, bĕrsĕ:

–Şul ĕt uġılı ĕtler, ermenner bĕzně törĕkler bĕrle bozıştırdılar. Altın kĕbĕk ḫalıq!– didĕ. Ordu marşı başlandı. Bötĕn isĕrĕkler “duw” kilĕp, qaysı qul çapqanda, qaysı: “Bravo!”– dip qıçqırġanda, Mirḫeyder küzĕ bĕrle törĕk qızların ĕzledĕ. Anıŋ bĕrsĕ, bĕraz ĕçĕp-isĕrĕp alġan da meġ‘nesĕz ittĕrĕp kölĕp tora idĕ. Bĕrsĕ divar yanına söyelgen de küzĕnnen (42) mölděr-mölděr ittĕrĕp yeşĕn aġıza idĕ, kĕm bĕlsĕn – ni öçĕn bu sefalet cariyesĕ yeş’ tüge idĕ? Taġı bĕr marca, törĕkçe bĕr yır-felen, didĕ. Taġı qıçqırış, tartış kittĕ. Tĕgĕ ermen taġı qızlar bĕrle elle ni söyledĕ. Şunnan tĕgĕ kölĕp tora torġan qız alġa çıġıp bastı. Muzıka tuqtadı. İsĕrĕkler de bĕraz basıldı. Qız saf tawış bĕrle frantsuzça “Marsel’yeza”nı yırladı. İsĕrĕk kompaniyasĕ aptırap qaldı. İnqıylab marşına qarşı bĕr qıys’mĕ protest itmekçĕ buldı, bĕr qıys’mĕ tıŋlamaqçı buldı, bĕrsĕ kölmekçĕ buldı. Törĕk qızı küzĕn bĕraz yomıp yırlawında dewam ittĕ. Yır bĕtkeç herkĕm qul çaptı. Bĕr knyajna frantsuzça itĕp qızdan soraşmaqçı buldı:

–Sin kĕm, qaydan, kĕm qızı?

Qız qızardı... Frantsuzça:

–Min bĕr törĕk qızı,– didĕ de yuġaldı... Mirẖeyderde bu “Marsel’yeza”, törĕk qızı awızınnan törĕk yırı dip yırlatqan “Marsel’yeza” çuwalçıq bĕr ẖis uyattı. Qıznıŋ bĕrer zurraq ġaileden ikeněn aŋlatsa da, baya ordu marşı uynalġanda yıġlaġan qızġa qaraġanda ruẖan temam başqalıġın kürsettĕ. Tawış-tuwış, ĕçüw-isĕrüw tuqtamadı, yır, muzıka dön’yanı aldı. Měne, bĕrdenbĕr polkovnik: “Bombardirovka!”– dip qıçqırdı. Üzĕ zur şampaniya şĕşesĕ bĕrle poçmaqtaġı közgĕge berdĕ. Közgĕ çıltırap, watılıp töşerge ölgĕrmedĕ, ikĕnçĕlerĕ ikĕnçĕ şĕşelernĕ, öçĕnçĕsĕ taġı bĕrnĕ, dürtĕnçĕsĕ taġı bĕrnĕ ırġıttı. Divardaġı közgĕ tuqtamadan şaltır-şoltır watıldı, şĕşelerdegĕ şerablar yaġ‘mur kĕbĕk yawdı. Bülmede arı-birĕ şĕşe oçıp yördĕ, barıp töşĕp watıldı, çartladı, watıluw-qoyıluw bĕrle dön’ya tuldı. Şuŋarġa ẖatınnarnıŋ çır-pır kilüwĕ qatıştı. Watılaçaq şĕşeler bĕtkeç, tĕgĕ polkovnik qadeẖler bĕrle attı. Anıŋ artınnan başqalar totındı, qadeẖten soŋ terilkeler kittĕ. Östel östĕ bĕr minutta idenge töştĕ. Bötĕn iden watıq terilkeler, qaldıq aşlar, miyve qabıqları bĕrle qaplandı. Şĕşelerden aqqan ĕçĕmlĕkler bĕrle iden yılġa buldı. Bĕrsĕ: “Ura!”– dip qıçqırıp, ẖatınnarnı tottı. Bĕr general bĕr törĕk qızın muyınına atlandırdı. Bĕrsĕ bĕr yeş’ qızını sarıq salġan kĕbĕk iŋsesĕne saldı. Bĕr polkovnik knyajnanı qulına küterdĕ, anıŋ çeçĕ tişĕlĕp töştĕ. İkĕ efiserneŋ qulına bĕr ẖatın utırdı. Bĕrsĕ alġa (43) çıġıp: “Rabbĕm, ġafu it!”– dip, diniy bĕr ẖristian ġıybadet köyĕn cırlıy başladı, aŋarġa ikĕnçĕler quşıldı. Anıŋ artınnan “Alla, padişahnı saqla!” köyĕ başlandı. Şem küterĕp kilgen restoran ẖucasınıŋ bitĕne bĕr polkovnik zur sawıttan alıp gerçis buyadı. Bĕrsĕ, watılmıy qalġan borıç sawıtınnan borıç siptĕ, bĕrsĕ qolağına toz tutırdı. Anıŋ töçkĕrüwĕnnen, yötkĕrüwĕnnen köle-köle, yırlıy-yırlıy mösafirlar quzġaldı. Mirẖeyder Timĕrġali de tawış-tuwış arasında törĕk qızlarınıŋ qaya kitkennerĕn kürmiy de qaldı. H̱alıq qaysı anda, qaysı bunda taraldı. Kabinetlar yaŋı mösafirlar bĕrle tuldı. Timĕrġali işĕkten çıqqanda, kürşĕsĕnde feqat’ qart kazaçiy generalın ġına oçrattı.

***

Baş qomandannıŋ sarayına polkovnik Timĕrġaliyev kilgende elĕ bĕrkĕm de yuq idĕ. Yavĕr anı ozın östel quyılġan, tire-yün’nerĕ törlĕ ẖaritalar bĕrle tutırılġan zur bĕr zalġa kĕrttĕ de: “H̱ezĕr, polkovnik, bar da kileçekler!”– dip çıġıp kittĕ. Yalġız qalġan polkovnik, östel tiresĕne quyılġan urındıqlarnı, aldına quyılġan qeġaz’lernĕ,

qalem, qara sawıtlarnı küzden kiçĕrĕp, ġaskeriy meclĕs şaqtıy zur bulaçaq iken digen fikĕrge kilĕrge ölgĕrmedĕ, divardağı zur seġat' bik hawalanıp qına 11'nĕ suqtı. Mirḫeyder bügĕngĕ gezitede küzĕn yörte başladı. Bĕr yaŋı ḫeber yuq, her yirde tınıçlıq, lekin almannar bit ġadet buyınça her yılnı yazġa taba bĕr ḫereket başlıylar. Bĕzneḱelerneŋ bĕrsĕne bik qatı bĕr yomrıq oralar, üzlerĕne yeise ittifaqçılarına yaŋı bĕr meydan açalar. Ütken yılnı şul waqıtnı Karpatta yasaġannar idĕ. Kavkaz cebhesĕnde şul yomrıqnı cıya torġannardır da, ḫalqı törĕk, dinĕ mösĕlman bulġan Kavkaznı basmaqçı bula torġannardır. Çınlap ta şulay iterge bik mömkin bit, ul zur ḫaritadağı noqtalarnı qarap, üzĕn törĕk paşası, törĕk erkyanĕ ḫerbiye zabitı kĕbĕk ittĕrĕp uyladı. Şundağı yullarnı, tawlarnı, yılġalarnı barısın da küzden kiçĕrdĕ. Barısınıŋ da niqader ġaskernĕ tuqtata bĕlülerĕn ḫisapladı. Ġaskerneŋ niçe könde, niçe atnada (44) üte bĕleçek mesafelernĕ isepledĕ. Rus ġaskerĕneŋ quwetĕn bizmenge saldı.

... Min yöz mĕŋ, yuq, yöz yĕgĕrmĕ mĕŋlĕ törĕk ġaskerĕ–soldatı bĕrle öç ayda bötĕn Kavkaznı üte alır idĕm... Şunnan soŋ Kavkazdan arımağan yöz mĕŋ atlı ġasker, ikĕ yöz mĕŋ ceyewlĕ ġasker cıyıp alıp, İngĕltĕreneĕ Basra kürfezĕne sĕbĕrĕp tüger idĕm... Çıŋġızça ittĕrĕp bĕr ḫereket yasap, şimaliy İran, Ḫezer diŋgĕzĕ aşa ütĕp, Törkstanġa barıp kĕrĕr idĕm. İdĕl buylap Qazanġa qader mĕnĕp, Altın Urdanıŋ nigĕzĕn qorıp, urıs yağınnan İdĕlge aġa torġan yılġalarnıŋ qoyularına saqçılar quyıp, bötĕn İdĕl buyına, Ḫezer diŋgĕzĕne ḫuca bulır idĕm. Annan?.. Annan?..

Anıŋ fikĕrĕ bĕr noqtaġa tuqtadı. Ul Törkstannıŋ ḫalqı, baylığı ḫaqında uylarġa, küpmĕ ġasker cıyıp buluw ḫaqında töşĕnĕrge kĕrĕştĕ... Eyĕ, mondağı şeher ḫalqı ġaskerlĕkne onıtqan, lekin ul bĕrni tügĕl... Anda anadan tuma atlı ġasker, törĕkmen, qara qırġız, qazaq' yeşiy. Şunıŋ üzĕnnen gĕne çıqqan köç bĕrle tön yağınnan kilgen urıs köçlerĕn tuqtatıp bula. İdĕl buylap mĕnĕp tatarnı, nuġaynı rusnıŋ arqasınnan ayaqlandırıp Sĕbĕrnĕ, Uralnı kisĕp bula. İdĕl-Ural, Sĕbĕr, Törkstan, Kavkaz kisĕlse, Rusiyeneŋ fabrika, zavodı qaydan material ala, ni ĕşliy? Rusiyeneŋ ĕçĕndegĕ iḫtilyal fikĕrĕ, türelerĕndegĕ rişwetçĕlĕk, ġaskerlerĕndegĕ israfçılıq köye bulıp ĕçĕnnen aşıy, Rusiye şul zur yomrıqlarġa çıdıy almıy, cimĕrĕle... Tağı rus-törĕk tartışuwınıŋ ikĕnçĕ bitĕ açıla. Edĕrneden alıp Qaşġarġa qader bĕrbuydan tĕzĕlĕp kitken törĕk ḫalqı, altmış-citmĕş millionlı törĕk ḫalqı bĕrleşe, tağı üzĕneŋ tariyḫiy doşmanına – ruslarġa

qarşı bĕr bayraq kütere... Elbette bu suğış, bu tartış bĕr yılda bĕtmiy. Elbette, bundağı biş-altı yöz yıllıq mes'eleler bĕr qılıç kisüwĕ bĕrle ḫel itĕlmiy... Lekin Aqsaq Timĕrneŋ yasağan ḫatasınnan tuğan böyĕk Rusiye cimĕrĕle, bötĕn dön'yanı totarğa dip qanatların açqan qara qoşnıŋ qanatları kiśele, ul ĕlgerĕgĕ ḫeléne, üzĕneŋ meskewiyesĕne qayta...

Törĕk erkyanĕ ḫerbĕnde şul plan bulırğa tiyĕş! Çönki bu plan ġosmanlı tariyḫınıŋ bu könge qader kitken ḫata, yaŋlış yulınnan çığaraçaq, qırıq qoramadan qorılğan ġosmanlılıq imperatorlığı yirĕne bĕr milletten oyıştırılğan törĕk dewletĕ meydanġa (45) kitĕreçek... Almaniye erkyanĕ ḫerbĕ de bu fikĕrde yerdemde bulırğa tiyĕş, çönki anıŋ satuwına, hönerĕne dust bĕr memleketneŋ ḫimayesĕnde dön'ya qader bazar meydanġa kileçek. Üzĕneŋ reqıybĕ İngĕltĕreneŋ höner seneġatĕn, ticaretĕn meġ'lüb iteçek. Şulay bulġanda ni dip Enwer paşa Süweyĕş qanalı buyında mataşa? Ni dip bundağı törĕk illerĕnnen alınġan ġasker bĕrle, törĕk illerĕn doşman qulında qaldırıp, Misırğa kĕrĕrge, Afrikağa ceyĕlĕrge tırışa!... Nik andağı ġarep ġaskerĕn monda kitĕrĕp Kavkazġa, İranġa taşlap, bundağı törĕk illerĕn, ĕç küŋĕlden istik'lyalġa omtılıp torġan törĕk yortların qotıldırırğa aşıqmıy?.. Nik bundağı quwet bĕrle faydalanırğa tĕlemiy?..

Fikĕr temam bulıp bĕtmedĕ, işĕk açıldı: ĕrĕ aq tĕşlĕ, aç yaŋaqlı, ozın buylı, imansız küzlĕ, ġaskeriy kiyĕmĕŋnen bĕr ingliz kilĕp kĕrdĕ. Yavĕrneŋ polkovnik Timĕrġaliyev, polkovnik Wil'yams dip kürĕştĕrülerĕne ehemiyet birmegen kĕbĕk, seġat'ke küzĕn yögĕrttĕ. Östel tiresĕndegĕ buşlıqnı kürĕp ġacepke qalġan kĕbĕk qıyafet aldı. Timĕrġaliyev inglizçe elle niler söyledĕ. Yavĕr: "Polkovnik frantsuzça, almança ġına söyliy", – didĕ. İngliz küzĕn tĕktĕ. İnglizçe de bĕlmiy torġan polkovnik niçĕk ittĕrĕp ġasker idare ite alsın, ul ni dip bundıy mecllĕslerge çaqırıla digen kĕbĕk ḫeyretĕn yözĕne çığardı. Bĕr urındıqqa utırıp, ikĕnçĕsĕne ayağını quyıp, çantasınnan elle niqader qomaş ürneklerĕ çığardı, alarnı östelge ceyĕp saldı. Bĕr qeġaz'ge şularnıŋ nomerların, ḫisapların yaza başladı. Qaywaqıtlar tuqtap ḫisaplar ĕşledĕ. Üzĕnnen-üzĕ söylendi. Tağı ḫisapladı, tağı yazdı, torıp kitĕp zur ḫaritadan İrandağı şeherlerneŋ Basra kürfezĕne mesafesĕn ülçedĕ. Bakuġa, Enzelige yullarnı qaradı, ḫisapladı, ülçedĕ, yazdı. Şul kommivoyajernı kürĕp, Timĕrġali aptırap qaldı: "Mĕne şular öçĕn suğışamız, küresĕŋ. Mĕne min şunıŋ mal-tovarınıŋ yulı uŋaylansın öçĕn,

küresĕn, törĕk qanı tügem”,– didĕ. Üzĕ dorfa yözlĕ şul inglizneŋ yözĕnde, küzĕnde bĕrer meġ‘ne aŋlar öçĕn ĕzleneŋrge totındı. Tupas, üzsüzlĕlĕkke başqa bĕr nerse taba almadı.

(46) İşĕk açılıp kittĕ, eteç kĕbĕk pöḫte, eteç kĕbĕk canlı bĕr frantsuz kilĕp kĕrdĕ. Ul üzĕne köleçlĕk birĕp, inglizneŋ yanına kilĕp, inglizçe söyledĕ, köldĕ, yılmaydı. İngliz haman “Olrayt, olrayt!” (all right) diyüge başqa bĕr süz eytmedĕ. Frantsuz Timĕrġalige kilĕp anıŋ qulın qıstı. Frantsuzçalap:

–Min sĕzne küpten işĕte idĕm, felen,– dip, nezaketlĕlĕk satarġa kĕrĕştĕ we bik tizden:

–Bĕlesĕz, kulanil, almannar, bötĕn dön’yadağı şulqader meşeqat’ bĕrle meydanġa kilgen medeniyetnĕ bĕtĕrĕr öçĕn bötĕn köçlerĕ bĕrle tırışalar. Törĕklernĕ de üz taraflarına awdardılar… Bötĕn mösĕlman dön’yası bu mes’elede törĕklerge ḫilaf. Hindstan mösĕlmannarı elle niqader küŋĕllĕ ġasker birdĕler. Bĕzneŋ Cezair, Tunis, Fes elle niqader küŋĕllĕ ġasker çıġardı. Çenaq qal’ġada, Ġıyraqta, Makedoniyede törĕklerge qarşı Hind we Afrika mösĕlmannarı suġışıp yata. Bu yaqta Rusiye mösĕlmannarı suġışa. Bu kürsete ki, kenc törĕklerneŋ germano-fillıq seyesetlerĕ tuġrı tügĕl. Bĕz törĕklerneŋ doşmanı tügĕl, bĕz ḫezĕrgĕ ḫökümetneŋ doşmanı. Bu mösĕlman dön’yası öçĕn zararlı dip uylıybız. Kulanil, bĕlesĕz, bĕzde mösĕlmannar ĕlgerĕgĕ üz tormışlarına qaraġanda elle niçe mertebe şep toralar, können-kön frantsuz medeniyetĕne yaqınlaşalar. Min Cezairde, Tunista buldım. Mekteplerdegĕ balalarnıŋ Lafanten şiġır’lerĕn söyĕp uquların kürĕp isĕm kittĕ. – Frantsuznıŋ oçsız-şiksĕz süzlerĕ bĕtmedĕ, Mirḫeyder hiçbĕr törlĕ cawap birĕrge ölgĕrmedĕ, kiçegĕ kazaçiy generalı kilĕp kĕrdĕ. Ne frantsuzça, ne inglizçe bĕlmegenge, inglizneŋ küzĕn aqaytıp qarawına da kölĕmsĕredĕ, frantsuznıŋ bik küp nezaketlerĕne de yılmaydı. Bĕrsĕ artınnan bĕrsĕ başqalar da kilĕp, seġat’ unikĕge taba ḫalıq cıyılıp bĕte yazdı.

İngliz de ürneklerĕn çantasına tıqtı. Hemmesĕ yirlĕ-yirĕne utırdı, kürşĕlerĕ bĕrle söylew başlandı. Erkyanĕ ḫerĕb reisĕn kötĕp torġanda, işĕk açıldı, urta ġına yeş’lĕ bĕr ḫatın kilĕp kĕrdĕ, hemmesĕ sikĕrĕp tordı. Bĕrem-bĕrem barıp ḫatınnıŋ

qulların üptĕler. Polkovnik Timĕrġaliyevnĕ de teq‘diym ittĕler. Ḫatın frantsuzça ittĕrĕp:

(47) –Sĕz miněm irĕmnĕ köte torġansızdır, ul ḫezĕr kile. Min anı azraq borçıdım, ġafu itĕŋĕz. Bunda meclĕs temam bulġaç, hemmeŋĕzneŋ bĕzge aşqa kilüwĕŋĕznĕ ütĕnem!– didĕ. Yanına cıyılġan generallarġa, polkovniklarġa rusçalap: “Vasya ḫezĕr kile, bĕzneŋ Mubsik (ĕt isĕmĕ) awırıp kittĕ, şuŋarġa doktor çaqırttım da, ul şunı kötĕp qaldı, ḫezĕr kilĕr”,– didĕ.

Seġat’ bĕrge çiyrĕk qalġanda general kildĕ, meclĕs başlandı. Erkyaně ḫerĕb kulanilĕ Fon Mathaim Kavkaz cebhesĕ ḫaqında frantsuzça ġomum meġ‘lümat birdĕ. Anı inglizçege bĕr polkovnik tercĕme ittĕ. Kazaçiy generalı, taġı bĕr firqa qomandanı, bĕr polkovnik: “Rusçaġa da tercĕme itĕlmesmĕ, bĕz aŋlamadıq”,– diseler de, reis: “Sĕz üz kĕşĕler, aḫırda söyleşĕrmĕz”,– didĕ. Mözakere başlandı. Ġomum mes’ele ḫaqında mözakere bĕtmegen idĕ, ingliz süz aldı. Ehemiyetlĕ mes’ele – Baġdadqa ingliz ġaskerĕneŋ yirleşüwĕdĕr, şunıŋ öçĕn bu taraftan tizrek törĕklerně qısrıqlaw lazĕmlĕgĕn, ingliz-rus cebhesĕ bĕrleştĕrĕlüwĕneŋ iŋ kireklĕ ĕş ikeněn aŋlattı. İnglizlerneŋ soŋ yılda İranda niqader sewdelerĕ kimüwĕn reqımnar bĕrle kürsettĕ we ĕş bolay dewam iteçek bulsa, inglizlerneŋ zur zararġa oçrawların we ittifaq isĕměne ruslarnıŋ üz wazıyfaların tizlĕk bĕrle qıluları kireklĕkně isbat ittĕ.

Şunnan soŋ erkyaně ḫerĕb reisĕ qısqa ġına cawap kĕbĕk bĕr süz söyledĕ hem de rus erkyaně ḫerbĕneŋ şundıy bĕr plan yasaġanın aŋlattı. Bĕr polkovnik torup, ġomum rewĕşte ḫereket ni töslĕ bulaçaqnı, polkovnik Timĕrġaliyevneŋ bülĕgĕne şul wazıyfa yöklenĕlgeněn aŋlattı. Erkyaně ḫerĕb reisĕneŋ emĕrĕ bĕrle, Timĕrġali plannıŋ waqların, tefsıylatın aŋlatır öçĕn ayaqqa qalıqtı. Frantsuzça da, inglizçe de bĕlmiy torġan, bayadan birlĕ isnep tora torġan generallar, polkovniklar bĕrden: “Rusça söyle, polkovnik, rusça”– dip tawışlandılar. Reis qunaqlarnıŋ ḫörmetĕn saqlarġa mataşsa da, aḫırdan, inglizçe tercĕme itĕlĕr dip, rusça qabul itĕldĕ. Timĕrġali meġ‘ruzesĕnde ḫaritadaġı bik küp noqtalarġa tiygenge, tawlar, yılġalar, (48) şeherlerně söylegenge, bötĕn süzler ceġ‘rafiya derĕsĕ kĕbĕk buldı. Frantsuz bik diq‘qat’ bĕrle tıŋladı: ḫaritada sızıqlar yasadı, işareler quydı. Lekin ingliz buŋarġa

mönesebetĕ yuq kĕbĕk hiçbĕr ehemiyet birmedĕ. Urıslar başların sallap-sallap tıŋladılar. İnglizçege tercĕme kittĕ. Tercĕmeden soŋ ingliz:

–Polkovniknıŋ süzĕ ḫıyal, ul dürt-biş yöz kilometrlıq yirnĕ ikĕ-öç atnada ütmekçĕ bula, bu tariyḫta kürĕlgen nerse tügĕl,– didĕ.

Timĕrġali:

–Balkan suġışında Enwer paşa atlı ġasker bĕrle köneńe citmĕş biş kilometr yördĕ, ikĕ tewlĕkte Edĕrnege barıp kĕrdĕ. Üzĕm yapon suġışında altmış kilometr yördĕm. Miněm ġaskerĕm – törĕk ġaskerĕ, törĕk ġaskerĕn Awrupa ġaskerĕ bĕrle ülçerge yaramıy. Anıŋ tamaġı tuq, östĕ bötĕn bulsa, anıŋ aldında hiçbĕr maniġ‘ yuq,– didĕ. İnglizçege tercĕmeden soŋ ingliz qızardı, bürtĕndĕ, taġı tordı:

–Bĕzge felen yul açıq bulırġa kirek. Bĕzneŋ sewdeměz tuqtadı. Annan soŋ polkovnik Timĕrġaliyevneŋ barırġa tĕlegen yirlerĕ – ul ingliz mintaqası. Moġahede buyınça, Törkiye bülĕngende ul yirler bĕzge bulırġa tiyĕş. Bĕz sĕzneŋ ġaskerně Qara diŋgĕz buylap alġa ciberĕlüwĕn hem de İrandaġı bĕzneŋ artımızını saqlawnı kireklĕ tabamız. Taġı Baġdad yulında bĕzge qarşı Almaniye esirlerĕnnen cıyılıp kilgen tatar ġaskerĕ suġışıp yata. Sĕz taġı şularġa yerdemge bĕr tatar generalı ciberĕrge bulasız. Min monı aŋlamıym,– didĕ…

Timĕrġali sikĕrĕp tordı. Reis anı yomşartırġa tĕlese de buldıra almadı. Frantsuzça ittĕrĕp cawapqa kĕrĕştĕ:

–Bĕz monda – ġaskeriy bĕr mecllĕste. Ġasker we suġış ĕşlerĕn ġaskeriy fen yaġınnan tikşĕreměz. Bĕz bunda bĕr ticaretḫaneneŋ kontorında tügĕl. Ġaskeriy ĕşlernĕ felen sewdegerge fayda, feleněne zarar noqtasınnan qarıy almıymız. İngliz satuçılarınıŋ zararları bulırmı, faydaları çıġarmı, bu bĕzneŋ ḫisapqa kĕrmiy. İkĕnçĕden, Rusiye mösteqıyl’ bĕr dewlet, ul suġışqa mösteqıyl’ bulıp kĕre, anıŋ üzĕneŋ ayırım erkyanĕ ḫerbĕ bar. Anıŋ üz ġaskerĕn idarege başlıqnı tĕlese kĕmnĕ quyarġa ḫaqı bar. Hiçbĕr waqıt Rusiye erkyanĕ ḫerbĕ ġaskeriy wazıyfaların bĕrsĕne yökletkende (49) ingliz kommivoyajerlarınıŋ fikĕrĕn soramayaçaqtır,– didĕ we şul

“kommivoyajer” digen süzně bĕr-ikĕ mertebe tekrarladı we inglizněŋ yözĕne, küzĕne tutırıp qaradı.

Frantsuz sikĕrĕp tordı, Timĕrġaliyevně maqtadı, inglizněŋ süzĕn tefsir ittĕ. Ruslar da tordılar, ikĕge bülĕnĕp qaysı rusça, qaysı frantsuzça söylerge totındı, ingliz gĕne qıyafetĕn üzgertmeyĕnçe, miŋa ġaid tügĕl kĕbĕk ḫelĕnde qaldı. Reis qıŋġıraw şıltırattı, tıŋlawçı bulmadı. Timĕrġali açıqtan-açıq tĕgĕ inglizně düel’ge çaqırtır öçĕn, cahil kommivoyajer, felen, dip frantsuzça sügĕnüwünde dewam ittĕ. Meclĕs “duw!” kilgende işĕk açıldı, taġı grafinya kĕrdĕ: “Efendĕler, şulpa suwına, zinhar reḫim itĕŋĕz!”– didĕ. Reis te şunı kötken kĕbĕk meclĕsně yaptı: “Aşqa!”– didĕ. Herkĕm ayaqqa tordı. Grafinya tawışlanġannı kürĕp: “Ni tawışlanasız, bĕzge solıḫ kirek, solıḫ! Solıḫ yasaw ḫaqında söyleşĕŋĕz!... Suġışqa bĕz ḫezĕr bötĕn ḫatınnar, imperatritsadan başlap awıl ḫatınnarı, kĕrçĕ ḫatınġa qader ḫilaf! Solıḫ, yuġıyse, Rusiye ḫarap bulaçaq… İnqıylab… Fĕtne… Cömhüriyet…”– didĕ. Timĕrġalinĕ yomşartırġa tĕlegen frantsuz kulanilĕ Timĕrġaliden grafinyanıŋ kĕm we nindiy ġaileden ikeněne süzĕn bordı. Timĕrġali yartı tawış bĕrle: “Grafinya – imperatritsanıŋ yaqın freylinĕ, baronessa Volf!”– dip cawap birdĕ. Frantsuz: “Ĕm-m!”– didĕ, hemmesĕ aş bülmesĕne aqtı.

***

Kiçkĕ meclĕs bik ozın sördĕ. Bik küp mes’eleler alġa quyıldı. Kileçekte alġa taba barunıŋ kiŋ planı qabul itĕldĕ. Timĕrġalinĕŋ atlı ġaskerĕne, ĕlgerĕ uylanġan kĕbĕk, törĕk cebhesĕně yarıp inglizlerge barıp quşıluw yökletĕldĕ we şul ĕşte aŋarġa kiŋ seleḫiyet birĕldĕ. Kürşĕsĕndegĕ firqaler bĕrle mönesebetlerĕ teġayĕn itĕldĕ. Aḫırdan ġına bu plannı ĕşke aşırır öçĕn kiregĕ qader ġaskerněŋ qoralı citĕp bĕtmegenge, höcümněŋ köně teġayĕně erkyaně ḫerbĕněŋ qaramaġına tapşırıldı. Frantsuz kulaniléněŋ:

–Yazġa qader motlaqan bĕr ḫereket yasalmasa, almannarnıŋ taġı bĕr mertebe Parisqa taba höcümnerĕ (50) kötĕle, şul ḫereket tizrek başlanılsın,– digeněne de zur qıymmet quyıldı. Timĕrġali qulındaġı ḫaritalarına Rusiye ġaskerĕněŋ torışınıŋ bötĕn planın, qoral, ġasker merkezlerĕněŋ yirlerĕn işare ittĕ. Kavkaz cebhesĕne kile

běleçek quwetlernĕ ḫisapladı. Frantsuzlarnıŋ, üz cebhelerĕ ḫaqındağı fikĕrlerĕn, inglizlerneŋ Ġıyraq cebhesĕndegĕ meġ‘lümatların tupladı. Moŋınça törĕk esirlerĕnnen cıynağan meġ‘lümat kĕbĕk diq‘qat’ bĕrle tupladı.

Meclĕs temam bulġanda, erkyanĕ ḫerĕb reisĕ:

–Efendĕler, küresĕz, mes’ele bik zur. Aldımızda Rusiyeneŋ iŋ zur tariyḫiy bĕr burıçı tora. Böyĕk Petr zamanasınnan birĕlĕp te, ütelmegen milliy, diniy wazıyfası tora. Rusiyeneŋ eläge qader böyĕk Rusiye bulıp yeşewĕ öçĕn anıŋ yulına qarşı çıqqan şul Törkiyenĕ urtadan qaldırırġa tiyĕş! Anıŋ awıruw tenĕ alıp ırġıtılıp, Rusiyeneŋ tĕlegeneçe kiŋeyüwĕne hiçbĕr törlĕ uŋaysızlıq yasamasqa tiyĕş! İttifaqçılarımız bĕrle kiŋeşleşĕp, Törkiye teq‘siym itĕlĕrge qarar itĕldĕ. Bizanĕs imperatorınıŋ çın varisı bulġan Rusiyege Ermenstan, İstanbul we buġazlar weġ‘de itĕldĕ. Rus ḫalqınıŋ dinĕ, milletĕ öçĕn altı yöz yıldan birlĕ aldına çıqqan törĕk ḫalqı bĕrle tartışuwı soŋġı basqıçına bastı… Törĕkler tarafınnan bılçıratılġan Aya Sufiyanıŋ paq‘lenüwĕ, bunnan biş yöz yıl ĕlĕk anıŋ başınnan töşĕrĕlgen salibnıŋ yaŋadan taġuw şerefĕ bĕzge tapşırıldı. Min sĕzden dineŋĕz, milletĕŋĕz, imperatorıŋız öçĕn, şul möqatdes tariyḫiy ḫĕzmette bötĕn fidaqyarlĕklernĕ kötem. Yeşesĕn imperator, yeşesĕn anıŋ qaharman ġaskerĕ, sallansın İstanbulda Rusiyeneŋ ikĕ başlı qara qoşlı bayrağı! Yaltırasın bötĕn dön’yaġa Aya Sufiyanıŋ başındağı möqatdes salibı!– didĕ.

Bötĕn ruslar qul çaptı, ura qıçqırdı. Bĕr kazaçiy generalı küzĕnnen yeş’lerĕn ağızdı. Frantsuz da şul canlanuġa qatıştı, ul da: “Vif lya rus, vif lya imperer!”– dip qıçqırdı. İngliz gĕne, miŋa ġaid tügĕl, digen kĕbĕk suwıq qaldı. Timĕrġali şul heyecanda üzĕn-üzĕ temamen yat ḫis ittĕ, üzĕneŋ kĕm ikenlĕgĕn, (51) üzĕneŋ nige ḫĕzmet itkenĕn bĕrĕnçĕ mertebe ap-açıq itĕp kürdĕ.

Zur tawış-tuwış arasında ĕçĕndegĕ ḫislerĕn saqlaw awır bulmasa da, ĕlgerĕgĕ kĕbĕk ipteşçe ittĕrĕp şul generallar, polkovniklar bĕrle mönesebetnĕ dewam ittĕrüw çitĕnleştĕ. Ul tĕşĕn qıstı, köçĕn cıydı. Aldındağı mes’elelerge üttĕ. Erkyanĕ ḫerĕb reisĕne barıp:

–Miněm ġaskerěm torġan yirde bötěn ḫalıq törěk. İrler ülěp, qaçıp bětken. Qalġan ḫatın-qız, bala-çaġa bik aç bulġanġa, ġaskerge qomaçawlıy, kazarma tiresěn sırıp ala. Bězněŋ soldatlar, bělesěz, törěkmen, qırġız, qomıq. Bolar bu ḫatın-qız, bala-çaġa běrle bik tiz aŋlaşa ala. Alarġa qarşı ermen küŋěllělerěněŋ, bězněŋ kazaçiylarnıŋ itken ceběrlerěn bik awır kütere, küpten tügěl běr awılda şul törěk bala-çaġası ḫaqında bězněkěler běrle ermen küŋěllělerě arasında temam suġış buldı. Un-unbiş ermen ütěrěldě. Bězden biş-altı kěşě yaralandı. Şunıŋ öçěn ul yortsız-yirsěz bala-çaġanı, ḫatın-qızını bunda, tılġa küçěrtěrge miŋa röḫset birěŋěz! Naçal'nik söylep bětěrgenně de kötmedě:

–Niçěk tělesеŋěz, şulay ěşleŋěz. Sězge, polkovnik, kiŋ iḫtıyar!– didě. Üzě seġatěne qarap:

–Miŋa qaytırġa waqıt, grafinya köte torġandır!– didě. Polkovnik yanındağı kyatibke kürsetěp:

–Dimek, min kireklě qeġaz'lerně kantselyariyeden alırmın?

–Reḫim itěŋěz, reḫim itěŋěz!

Timěrġali yeş' kěnez yavěr Obolenskiynı tabıp, anıŋ töymesěnnen totıp, min siněŋ ni ěşlegeněŋně bělem iken kěběk ittěrěp, küzěne tuġrı qarap:

–Kěnez! Sěz bit miněm torġan nomernıŋ telefonın bělesěz?

Kěnez qızardı:

–Eyě, eyě,– didě.

–Sěz bělesěz, miněm bunda elle niqader ěşěm, miŋa tiz kiterge de kirek. Ěş şunı těliy… Miŋa telefon běrle gěne běr ḫězmet itěŋěz elě!– didě. Qızarġan, bürtěngen kěnez mes'eleněŋ şulay ciŋěl bětüwěn aŋlaġaç:

–Reḫim itěŋěz, reḫim itěŋěz, eměr itěŋěz!– dip cawap birdě. Polkovnik ḫatire defterěn çıġardı we kiçegě ikě mes'eleně aŋlattı.

(52) –Bolarnı min soraştım, hiçběr seyesiy yaġı yuq. Bolar hemmesě aŋlaşılmawdan kilgen nerseler gěne. Minnen yaqın tanışlarım ütěnděler. Şularnı, mömkin bulsa, çıġarıŋız, bulmasa, ěşlerěn ciŋěleytěŋěz. Běrsě běr sewdeger iken. Arada běr aqça ěşě de bulırġa kirek!– didě hem de taġı kěnezněŋ küzěne qaradı. Kěnez:

–Baş östě, irtege ük bötěn meġ'lümatnı cıyarmın, quldan kilgeněn hemmesěn ěşlerměn, telefon běrle sězge ḫeber birěrměn,– didě…

Meclěs temam bulıp, uramġa çıqqanda Timěrġali üzěnde elle nindiy běr ciŋěllěk ḫis ittě. Ozaq könner yulda qalıp, kěrleněp bětkenněŋ soŋında munça çabınıp çıqqan kěşě kěběk tınıçlanıp kittě. Ozın kötělgen qurqınıçlı meḫkemeden arulanıp çıqqan kěběk paq'lěk, saflıq ḫis ittě. Tamırında qannar tazardımı, temaman yeşerěp kittěmě, künělě köreydě, dertě arttı, aldaġı elle nindiy tomanlı idealġa taba ul yeş' yěgět kěběk omtıla başladı. Küpten ḫel itělgen kěběk ittěrěp telegrafqa borıldı. Waqıtnıŋ soŋlığına qaramayınça, qızına:

–"Ḫezěr miŋa kilěrge yulġa çıq, Tifliste bötěn kireklě qeġaz'lerně Ülmes uġılında tabarsıŋ, bik kötem"– dip yazdı we tiz ittěrěp tülep ciberdě. Ruḫında taġı běr ciŋěleyüw ḫis itěp, öyěne borıldı.

Bülmesěnde elle niqader vizit kartaları, ḫatlar, geziteler de bulsa da, běrsěn de uqımayınça şul zur könde ütken waqıyġalarnı, süzlerně, qararlarnı tikşěrěr, cěntěkler, icěkler öçěn urınına suzıldı. Baştan başlap, taġı běr mertebe fikěrěn tikşěrěrge tělese de, başı soŋġı qararınnan ütmedě. Cittě! Ütkenner üttě, kiçkenner kiçtě, bügěn Mirḫeyder Timěrġaliyevněŋ tormışında běr tınış quyıldı, anıŋ yulı borıldı. Moŋançaġa qader barġanınıŋ temam tiskerěne borıldı. Ul üzěněŋ urının qaya ikenlěgěn bügěn açıq běldě, üzěněŋ yulın taptı. İndě söyliysě, uylıysı qalmadı, indě ěşliysě, ġamelge quyası ġına qaldı. Ul şul yul tabuwınnan şulqader keyěflengen idě ki, üzěn-üzě yaŋı tuġan bilewsedegě bala kěběk ḫis ite idě.

***

İkěnçě könně polkovnik Timěrġali kön buyı kenseleriyeden kenseleriyege çaptı. Yetim törěk balaların, tol ḫatınnarın kitěrtěr öçěn qeġaz'ler aldı. Timěr yulına röḫsetler çıġarttı. Şul ěş öçěn üzě běrle běrge bara torġan doktorġa we anıŋ ipteşlerě dürt-biş kěşěge şahedetnameler yasattı. Qızınıŋ cebhege baruwı öçěn kireklě qeġaz'lerně ḫezěrlettě. Üzěněŋ ġaskerě öçěn citěşěp bětmegen kiyěm-salımnı, qoralnı (53) üz küzě běrle timěr yulġa ciberttě. Ḫezinedegě zabitlarnıŋ meġaş aqçaların aldı. Üzě öçěn kirekně-yaraqnı tupladı. Ştabqa kěrěp Kavkaz frontınıŋ soŋġı tefsillě ḫaritasın aldı. Ştabnıŋ törěkler ḫaqında cıynaġan meġ'lümatlı yeşěrěn kitabın da qulda ittě. Başlıqları běrle ayırım-ayırım kürěştě, alardan höcüm planı, höcüm noqtaları ḫaqında, ġaskerněŋ küpmě cıyıluwı ḫaqında iŋ sěrlě meġ'lümatnı tupladı. Kiçke taba ġına arıp qaytqaç, Arıslan Ülmes uġılına, telefon suġıp, sawbullaşırġa yüneldě. Anda anı taġı şul uq söyěmlě ġaile qarşıladı. Těgě yabılġannarġa itken yerdemě, yetimnerge itken ḫězmetě öçěn reḫmet uqıldı. Taġı şul ġaile ěçěnde sizmeyěnçe bötěn kiçěn ütkerdě.

Kiterge dip kürěşěrge torġaç qına ul:

–Onıtqanmın iken, miněm sězden taġı běr ütěněçěm bar. Miněm qızım běrniçe können şefqat' hemşiresě bulıp miněm yanıma barır öçěn Tifliske kileçek, anıŋ qeġaz'lerěn sězde qaldırıym. Yeş' qız, tecriybesěz, şuŋarġa yerdemde bulıŋız!– didě. Esmabike de, qızlar da bu süzně bik söyěněp qarşı aldılar we motlaqa üzlerěne töşerge çaqırdılar. Timěr yulġa çıġıp qarşı alaçaqların söyleděler. Mes'ele ḫel itěldě digende ěne Feride kötělmegende:

–Min de barıym, polkovnik, mině de alıŋız!– didě. Üzě de şul yat fikěrden qızarıp kittě. Timěrġali:

–Ul bit, bězněŋ yir – suġış ěçě, irtege ni bulaçağın bügěn bělěp bulmıy. Ul qızlar yörěy torġan yir tügěl,– didě. Esma da, advokat ta:

–Yuq, bolay ġına söyliy, felen,– diděler. Feride:

–Çınlap eytem, polkovnik, sězněŋ qızıŋızġa barırġa yarıy bit. Nik miŋa yaramıy?– didě. Timěrġali:

–Miněm qızıma da yaramıy, lekin min bit üzěm anda. Qızım şefqat' hemşiresě bulam digen běr yaŋlış fikěrně başına suqqan, şul yulda ḫarap bulmasın dip, üz yanıma çaqırtam. Anda qızlarġa tügěl, irlerge de qızıġıla torġan nerse běr de yuq. Anda bit ut ıjġıra, ülěm uynıy.

Feride etisě-enisěne:

–Barıym indě, eni, min ozaq tormam, şundaġı ḫelně kürěrměn de qaytırmın. Polkovnik, röḫset itěŋěz, min de sězněŋ qızıŋız běrle běrge barıym?– didě. Timěrġaliněŋ maŋlayınnan tir çıqtı, ul:

–Min qızım yanında sězněŋ kěběk terbiyelě běr tutaşnıŋ buluwın bik těler iděm, lekin bělesěz, tutaş, ul suġış astı. Bügěn eměr kilse, běz bügěn ut ěçěnde. (54) Suġış ḫatınnı-qızını, bala-çaġanı ayırmıy. Anda şefqat', merḫemet yuq, anda ülěm, qan. Şunda niçěk sězge barırġa röḫset itiym? Esma da, Arıslan da:

–Yuq, yuqnı söyliy, felen,– diděler. Lekin Feride üz fikěrěnde qaldı:

–Nik sězněŋ qızıŋızġa yarıy da miŋa yaramıy? Suġış bulsa, yaralılarnı qararmın, kěm bulsa da bit sězněŋ ġaskerde törěk balası. Polkovnik:

–Sěz de urıs ömesěne kěresězměni?– didě. Feride qızardı, bürtěndě, cawap taba almadı. Aḫırdan:

–Yuq, kěrmiym, min üz ḫalqıma ḫězmet iterge, üz ḫalqımnıŋ yarasın yuwarġa, cereḫetěn beylerge baram,– didě. Polkovnik taġı:

–Cebhege bit qızıl terě hemşiresě bulmaġan běr ḫatın-qız da ciberělmiy, sěz hemşire tügěl. Feride:

–Bulam, bĕrni tügĕl, bulam!– didĕ. Arıslan bĕrle Esma aptırap qaldılar. Polkovnik:

–Soŋ sĕz, küŋĕlĕŋĕzde bu qader milletçĕlĕk taşıy torġan bĕr qız, mösĕlman terbiyesĕndegĕ bĕr tutaş, kükregĕŋĕzge şul qızıl terĕnĕ taġarġa niçĕk razıy bulasız?– didĕ. Feride taġı aptıradı, qızardı. Aḫırdan, bĕlemsĕz, felen, dip ozın süzge kĕrĕştĕ.

Şunı qarap tora torġan İbrahim:

–Yuq, bu süzler bar da yalġan süzler. Sin milletçĕmĕ? Milletçĕ! Üzĕŋnĕŋ, milletĕŋnĕŋ, dinĕŋnĕŋ doşmanlıq ġalemetĕ bulġan terĕnĕ sin, aqmı ul, qızılmı ul, niçĕk kükregĕne taġa alasıŋ?

Feride:

–Yuq, taqmıym, ul forma ġına, ul tışta ġına qala, felen,– didĕ.

Timĕrġali:

–Yuq, qalmıy, tutaş, kekrĕ yulġa kĕrgende haman şundıy üzĕŋnĕ-üzĕŋ cumalawlar bula. Mĕne bĕz de rus ġaskerĕne kĕrgende bu könnĕ uylaġanmını? Üzĕŋnĕŋ tatar soldatıŋnı öyretesĕŋ, aŋarġa şul awır yulda başçılıq itesĕŋ, aŋarġa ruslar arasında yerdemçĕ bulasıŋ, diyĕlgen, yuġıyse kĕm tuġrıdan-tuġrı üzĕnĕŋ ḫalqına qarşı şul yulġa kĕre ala?... Kĕm qardeşĕnĕŋ başın çaba torġan urıs baltasınıŋ sabı bulırġa razıy bula?.. Mĕne bu kön kildĕ. Min, Aya Sufiyanıŋ başına törĕkler töşĕrgen terĕnĕ taġar öçĕn, üzĕm kĕbĕk törĕk-tatar ġaskerĕ bĕrle bĕrdenbĕr törĕk ilĕn saqlıy torġan tuġannarım törĕklerge qarşı suġışırġa, alarnı ütĕrĕrge, artımnan kile torġan tĕgĕ urıs terĕsĕne yul açarġa kirek?.. Mĕne min bĕr törĕk uġılı törĕk, altı yöz yıllıq törĕk-rus öçĕn canın fida ite (55) torġan törĕklerneŋ iŋ nĕçke yirĕn, iŋ zeġıyf’ noqtasın tabıp, rus qılıçı bĕrle şul tariyḫiy tartışnı kiserge tiyĕş! Nik?– Anıŋ küzĕne yeş’ tıġıldı. Tawışı bozıldı.–Çönki min Mirḫeyder Timĕrġali gĕne tügĕl. Çönki min rus urdusınıŋ polkovnigı Mirḫeyder Timĕrġaliyev!

Anıŋ küzěnnen yeşě mölděrep aqtı. Ul běrni eytěrge bělmeyěnçe utırdı. Bötěn tire-yün' aptırap, qatıp qaldı. Timěrġali balalarça ittěrěp yılawında buldı. Her kěşě şěltelě küzlerěn Feridege těktě. Tawışsız-tınsız köyěnçe polkovniknıŋ yılawın, Qor'en tıŋlaġan kěběk, iḫlas běrle, tiren běr ehemiyet běrle tıŋladı. Běrazdan Esmabike aqrın ġına çıġıp běr çınayaq su kitěrdě. Timěrġali běrden şunı ěçěp ciberdě, üzěn-üzě běraz tupladı, ayaqqa qalıqtı. Köçleněp kölgen tawış běrle: "Qartlıq basa, sěŋěrler tıŋlamıy başlaġan",– didě de kürěşe başladı. Feride üzěněŋ ġayěběn ěrětěr öçěn kěběk:

–Běz elě, polkovnik, sězge muzıka uynarmız dip tora iděk, kitesěz de měni? Elě bit bik irte, utırıŋız. Zeynep ene yaŋı köyler de tabıp qaytqan idě.

Şunıŋ artınnan bar da:

–Utırıŋız, utırıŋız,– dip qıstarġa kěrěştěler. Bolay çıġıp kitesě kilmegenge, Timěrġali de qaldı. Taġı ělgerěgě kěběk pianino çalındı. Zeynep yırladı. Lekin bu yulı Ferideněŋ pianinosı taġı moŋraq uynadı, taġı něçkerek ıŋġıradı. Zeynepněŋ tawışında yıġlaw, sıqranuw aheŋě taġı quyıraq sizěldě. Kiçněŋ yartısı ütkeç kěne Timěrġali öyge taba quzġaldı.

Arıslan ġailesě gěne bik ozaq běr-běrsěnnen ayırıla almadı. Bik ozaq alar Timěrġalině söyledě. Hemmesě üzěnçe tefsir ittě, hemmesě aŋarġa qarşı taġı běr tiren ḫörmet biyledě. Lekin Feridede üzě aŋlamaġan běr ḫis uyandı. Ul şunıŋ meġ'nesěn běle almayınça taŋġa qader yoqlıy almadı. Ul şul qart polkovnikta üzě uylaġan běr törěk qaharmanın taptı. Ul anı söydě, üzěne-üzě iq'rar ite almasa da, ul anı söydě. İrtegěsěn uyanıp kitkeç te Ferideněŋ başına kilgen fikěr taġı şul uq – törěk cebhesěne hemşire bulıp kitüw buldı. Ul anda ni bulaçaġını bělmese de, rus suġışı ḫaqındaġı hemşirelerněŋ tormışınıŋ bik tatsız, temsěz ikeněn bělse de, anı elle nerse östěredě, aŋlaşmaġan běr köç anı şunda taba ěttě, törttě. Aŋarġa (56) törěk dön'yasınıŋ zur běr mes'elesě şunda ḫel itěle kěběk buldı. Törěk dön'yasınıŋ yeşew-yeşemew ěşě şunda qaralaçaq kěběk toyıldı. Törěk dön'yasınıŋ elě ruslarġa, elě qıtaylarġa, elě ġareplerge, elě farsılarġa ömeçě bulıp yörüwě, yeise üz başına üzě tora başlap, üz bayrağına ḫězmet ite başlawı şunnan başlanaçaq kěběk buldı. Şundaġı

qırıq törlĕ törĕk qabilelerĕnnen cınalġan törĕk ġaskerĕ şunıŋ oyıtqısı bula, şul rus mundirı astında zur törĕk ruḫın saqlıy torġan polkovnik Mirḫeyder Timĕrġali şunıŋ bĕr bayraqları bula kĕbĕk ḫis itĕldĕ. Üzĕnĕŋ bĕr törĕk qızınıŋ milliy wazıyfası, nindiy qarşı köçler kilmese de, şunda buluw dip başına elle nindiy quwet tuqıdı, bĕrkĕttĕ. Ul şul fikĕr artınnan quwıştı, lekin ġailesĕnĕŋ temam qarşı kilüwĕ hem de üzĕnĕŋ moŋġança barġan tire-yüneŋĕŋ, bötĕn törĕkçĕ aġımnarınıŋ bunıŋ bu ĕşĕne rus ömeçĕlĕgĕ dip kĕne qarawı anı borçıdı, anı çıġa almas urmanġa suqtı. Ul alay uyladı, bolay uyladı, hiçbĕr törlĕ çıġış taba almadı. Polkovnikka barıp yalınırġa, yalwarırġa buldı. Terbiyesĕ aŋarġa irĕk birmedĕ. Atası-anasına süz tıŋlatırġa buldı. Yĕgĕrmĕ, yĕgĕrmĕ biş yıl bĕrbuydan bu ġaileneŋ ruslarġa qarşı doşmança ĕşlengen fikĕrĕne barıp berĕleçegĕn ḫis ittĕ. Dust-iş cıyıp bĕr cereyan açıp, “cebhege” digen bĕr şiġar aşasınnan ütmekçĕ buldı. Bötĕn törĕk mönewwerĕnĕŋ suġışqa boykotlarına qarşı bĕr ĕş ĕşliy almayaçağın, kiŋ bu ağımġa qarşı yöze almayaçağın sizĕndĕ. Lekin barası kilüw – manig‘ kübeygen sayın arttı. Başı zur bĕr üzsüzlĕlĕk bĕrle şunıŋ yulların ĕzlewĕnde dewam ittĕ.

Mĕne işĕkte qıŋġıraw qağıldı. Kĕm bar iken, kĕm kile iken digen kĕbĕk qolağın saldı. Öyden bĕrkĕm de işĕkke taba barmadı, işĕk açılmadı. Ul: “Ni buldı, eni qayda? Ḫĕzmetçĕ qız qayda?”– digen fikĕrnĕ ḫel ite almadı, ikĕnçĕ mertebe tağı quwetlĕrek işĕk şıltıratıldı. Ul: “Bĕrkĕm yuq, küresĕŋ”,– dip, qızuw-qızuw kiyĕngelep, işĕkke barıp ölgĕrmedĕ, tağı öçĕnçĕ mertebe bik ozın qıŋġıraw şıltıratıldı. İşĕk yarığınnan ul telegram taşuçını kürdĕ. Açar-açmas: “Telegramma, mösteġ‘cel, qul quyıŋız!– dip (57) işĕkke bĕr qeġaz’ törtĕldĕ. Feride qaramayınça ġına qul quydı, qaramayınça ġına telegramnı açtı: “Comġa könsĕz yulġa çıġa almıym, waqıtıŋ bulsa, köt. İsen, bik söyĕndĕm, übem. Qızıŋ Söyĕm”. Feride bĕr uqıdı, aŋlamadı, ikĕ uqıdı, aŋlamadı. Adresın qaradı, üzlerĕne çıqtı, tağı uqıdı. Meġ‘nesĕnnen polkovnikka ikeneň aŋladı. Kĕşĕ telegramı açıp uquwı öçĕn polkovnik aldında tağı bĕr gönah ĕşledĕ kĕbĕk ḫis ittĕ. Tağı qızardı, tağı bürtĕndĕ. “Eti! Eni!” dip etisĕn ĕzledĕ, enisĕn qaradı. Bar da törlĕ ĕş bĕrle çıġıp kitkenge, öyde bĕrkĕmnĕ de taba almadı. Şul telegramnı ḫezĕr ük bĕlgĕrtüw, ḫezĕr ük polkovnikka eytüw wazıyfası dip uylap, telefonġa çaptı. Telefon kitabınnan qolağınıŋ oçına ġına kĕrĕp qalġan otel’nĕŋ nomerĕn ĕzledĕ. Telefon suqtı, meşġul’ bulıp çıqtı. Bĕrazdan tağı qaqtı, elle nindiy bĕr byuro bĕrle telefon totaştı. Feride anı köçke özdĕ. Öçĕnçĕ

mertebesěnde otel' kontorın taptı, lekin anıŋ sorawına qarşı telefonġa elle nindiy bĕr ermen kilĕp, törlĕ temsĕz süzler söylerge kĕrĕştĕ. Feride qızdı, açulandı, telefonnı özdĕ. Taġı şıltırattı, mĕne taġı kontor birĕldĕ, annan: "Polkovnik Timĕrġaliyev ḫezĕr gĕne vokzalġa kittĕ",– dip cawap aldı.

Feride ozaq uylamadı, qızuw-qızuw kiyĕndĕ de vokzalġa çaptı. Barıp cite almaw qurqusı bĕrle meşġul' bulġanġa, bolay baruw yararmı, yaramasmı digen fikĕrler anıŋ başına da kilmedĕ. Vokzalġa barıp citkeç kĕne ul ikĕleněp kittĕ. Bu niçĕk bulır, monı ul ni dip aŋlar, digen bĕr şöbhe uyattı, lekin ul şöbhe de "kitĕp barmasın" digen uy bĕrle bik tiz onıtıldı. Feride başı, küzĕ bĕrle mĕŋlep kĕşĕ arasınnan Mirḫeyderně ĕzlerge totındı, anda çaptı, monda çaptı, bufetqa kĕrdĕ, platformaġa çıqtı, taba almadı. Vagonnarġa kĕrĕp ĕzlemekçĕ buldı, işĕkke tıġılġan ḫalıqtan üte almadı.

Mĕne ul bĕr terezeden polkovniknıŋ başın kürĕp qaldı. Baş yuġalsa da, ul şunda barıp, terezeně şıltırattı. Ĕlgerĕ bĕr sewdeger torıp qaradı, Ferideně tanımadı bulırġa kirek, kittĕ, annan soŋ bĕr yeş' efiser qaradı, ul kölgen yöz bĕrle Feridege elle nerse eyttĕ, mıyığın sıpırdı. Feride qıçqırıbraq: "Polkovnik Timĕrġaliyev!"– dip çaqırdı. Elle bik qatı qıçqırdımı, elle ittifaqıy ġınamı, bĕrden terezede polkovnik kürĕndĕ. Ferideně kürüw bĕrle: "Bu ni buldı, (58) elle çın da bu qız kiterge dip kildĕmĕ?"– dip, uŋaysızlanıp qına qarşı çıqtı. Feride kürĕşĕr-kürĕşmes:

–Mĕne sĕzge telegram, öyde bĕrkĕm de yuq idĕ, min etigedĕr dip bĕlĕp açtım, ġafu itĕŋĕz!– didĕ. Timĕrġali telegramġa söyĕněp kitĕp:

–Reḫmet, reḫmet, bik zur reḫmet, meşeqat'lengensĕz!– dip Ferideněŋ qulın qıstı. Feride:

–Alay bulsa, açulanmadıŋız, min qurqıp kilgen idĕm, elĕ kiçe de min sĕzně uŋaysızlattım, ġafu itĕŋĕz!– didĕ. Timĕrġali, qızınnan alġan telegramġa söyĕněp kitkenge:

–Ul ni digen süz, reḫmet, reḫmet, měne qızım kileçek, indě min köte almam. Bělesěz, üzěn ozata kürěŋěz. Annan, tutaş, min indě anı ikě yıl kürgeněm yuq, kěm bulġandır, bělmiym, institutta uqıdı, sěz aŋarġa milliy yaqtan te‘sir iterge tırışıŋız. Yeş’ kěşě bit, bělěp bulmıy nindiy aġım artınnan aġa torġandır… Üzěm rus ömesěne bik küp yörěděm. Qızım alay bulmasın indě… Uġılım da şul ömege erem kittě… Měne üzěŋěz töslě bulsın idě,– didě… Feride:

–Alay bulġaç, nik soŋ sěz miněm frontqa baruwımnı tělemiysěz?– didě. Polkovnik aptıradı:

–Tělemiym tügěl, anda sězge urın tügěl, diym, sěz anda yuqqa erem buluw iḫtimalıŋız bik yaqın. Uynaġan běr yedre, kötělmegendegě běr söŋgě suġışı… Taġı, bělesěz, ġasker suġışta bik bozılġan… Niler-niler buluw iḫtimalı bar… Şunıŋ öçěn gěne, başqa běr sebep yuq.

Feride:

–Yuq, polkovnik, miněm küŋělěm şunda omtıla, şunda elle nerse tabar kěběk bula… Şunda baruw miŋa tiyěş ikeněn, farız ikeněn küŋělěmněŋ elle qayběr yirě toya. Bötěn barlıġım şunda barırġa can ata… Elle nindiy běr tawış: “Feride, bar! bar!”– dip tora. Min, polkovnik, bügěn tön buyı şunı uyladım, yoqlıy almadım, hiç yulın taba almadım. Röḫset birěŋěz, polkovnik, barıym indě!– didě de polkovniknıŋ qulın tottı.

Üzěnnen başqa kěm de bělmiy torġan başındaġı plannı, üzěněŋ frontta ěşlerge dip kistěrěp quyġan qararını, şul yeş’ qıznıŋ, monda ġına oçratqan yeş’ qıznıŋ küŋělěněŋ elle nindiy běr qırıyı běrle sizěngeněn běldě we şul törěklěk ěşěnde üzěněŋ törěk ruḫı běrle qatışırġa omtıluwın kürdě… Ul ěçěnnen: (59) “Dimek, miněm fikěrěm kěşělerněŋ küŋěllerěne ut sala torġan, yöreklerěne dert sala torġan běr milliy ěş. Dimek, miněm bu ěşěm tuġrı běr ěş?” Ferideněŋ can küŋělden barırġa tělewěne de ěçěnnen söyěndě, keyěflendě. Feride şunı kürgen kěběk taġı běr mertebe:

–Barıym indě soŋ!– didě. Polkovnik:

–Alay bulsa, měne niçěk, eger etiyěŋěz, eniyěŋěz riza bulsa we şunnan başqa běr adım atlamasqa süz birseŋěz?..

Feride:

–Birem, birem!– didě.

Polkovnik:

–Taġı běr şartı bar: sězge awırlıq bulaçağın sizgeç te qaytarıp ciberěrge bulsam, qarşı kilmeseŋěz?.

Feride:

–Yuq, kilmem!– didě.

Timěrġali türen kitüge küpmě waqıt barlığın soraştı da, bufetqa kěrěp, Arıslan Ülmes uġılına, Esma ḫanımġa, Ferideně Söyěm běrle ciberseler, bötěn mes'üliyetně üz üstěne alaçağın, üz balası kěběk möġamele iteçegěn, qaywaqıt çaqırsalar, şunda qaytaraçağın beyan ittě. Ştabtağı běr türege Feridege qeġaz'ler ḫezěrlew ḫaqında ütěněçlě běr qeġaz' de yazdı. İkě ḫatnı da běrge salıp, paketnı möhěrlep, Arıslan Ülmes uġılına tapşırırġa dip, Feridege tottırdı:

–Söyěm kilgeç te miŋa telegram birsěn, çıġuwıŋızdan mině ḫeberdar itěŋěz. Niçěk te monda Söyěmněŋ ozaq qalmawı tiyěş idě,– didě… Aqtıq qıŋġıraw qağıldı. Polkovnik zur uylarnı uylap cebhege taba, Feride de şul uq uy běrle öyěne taba yüneldě. Lekin ikěsěněŋ de uyları törlě bulsa da, ḫıyalları běr idě, omtılġan ġayelerě běr idě… Törěklěk idě…

***

Suğış yirĕne kilĕp citüw bĕrle Timĕrġali üzĕnĕŋ başında ĕşleneĕp bĕtken planın ĕşke çığarırġa kĕrĕştĕ. Anıŋ ḫisabı buyınça ġomumiy höcümge qader elĕ ikĕ atna, yĕgĕrmĕ kön qader waqıt bar idĕ. Şul qısqa möddette ul bötĕn ḫezĕrlĕklernĕ kürĕp bĕterge (60) tiyĕş hem de bik saq köyĕnçe ĕşlep, üz alayınıŋ rus zabitların, kürşĕsĕndegĕ ermen, rus alayların hiç şöbhege töşĕrmeyĕnçe, bötĕn ġaskernĕ, qoralnı, ḫezineneĕ qulındağı gizlĕ plannarı bĕrle törĕk tarafına küçĕrĕrge tiyĕş idĕ we törĕk ġaskerĕn şul zur helaketten qotqarıp alırġa tiyĕş idĕ. Anıŋ bĕrniçe atnadan birlĕ başında qaynağan we pĕşken fikĕrĕ şul idĕ. Şunıŋ öçĕn ul ġaskeriy kiŋeşte bötĕn frontnıŋ meġ‘lümatın tuplağan idĕ, şunıŋ öçĕn, ul üzĕnĕŋ bĕrdenbĕr qızın monda qaldırmas öçĕn, Söyĕmnĕ çaqırtqan, şunıŋ öçĕn her minutta alġa barırġa ḫezĕr ittĕrĕp ġaskernĕ ölgĕrtken idĕ.

Lekin anıŋ bu planıŋ uŋaysızlatqan ikĕnçĕ bĕr nerse de kilĕp çıqtı. Anıŋ bĕrsĕ – törĕk yetimnerĕn cıyarġa kilgen komite eġ‘zaları, ikĕnçĕsĕ – Ferideneŋ kilüwĕ. Ul üzĕnĕŋ ĕşĕ bĕtĕp, mes’ele açılġaç, bu komite eġ‘zalarını, bĕrge bulġannar dip, şöbhege alınularınnan, bötĕn Kavkaz mösĕlmannarı arasında qatı bĕr terror başlanudan qurqa idĕ. İkĕnçĕsĕnde, Arıslannar ġailesĕne bik zur şöbhe töşĕrĕp, şul matur törĕk ġailesĕneŋ helaq buluwınnan şiklene idĕ. Şunıŋ öçĕn ul bu mes’eleler ḫaqında bik qatġıy qarar birĕrge bulġan we mömkin qader tiz üzĕnĕŋ bu komite bĕrle de, Feride bĕrle de mönesebetĕn kiserge tiyĕş tapqan idĕ. Annan soŋ üzĕnĕŋ rus zabitlarına qarşı ḫereketĕ bĕrle yirlĕ zabitlarġa qarşı totaçaq yulın bilgĕlew qala idĕ. Dörĕstĕn eytkende, ul bolarnıŋ hemmesĕn de ḫel itken idĕ: aqtıq çikke qader bĕrkĕmge bĕr ḫeber bĕlдĕrmeske, ştabtan alınġan emĕr ittĕrĕp bötĕn alaynı, töngĕ bĕr manevr bĕrle, törĕk tarafına küçĕrĕrge! Şunı tabiġıy yuldan alıp barır öçĕn ul qaytqan könnĕ ük üzĕnĕŋ bötĕn rus we törĕk efiserlerĕn tupladı. İşĕkke qarawıl quyıp, suġış ipteşlerĕnnen hiçkĕmge süz çığarmasqa süz alıp, alarġa tiz können höcüm öçĕn emĕr kileçegĕn, bolarnıŋ cıyıntıq alaylarına törĕk frontını yaruw wazıyfası yökletĕlgeneĕn, şuŋarġa her minutta ḫezĕr bulıp torunıŋ kireklĕgĕn we bunı, soldatlardan bigrek te, şundağı qalġan törĕk bala-çağası, ḫatın-qızınnan saqlaw tiyĕşlĕgĕn aŋlattı. Ruslarnıŋ hiçbĕr törlĕ şöbhelerĕn uyatmas öçĕn, İstanbulġa barmayınça mes’eleneŋ ḫel itĕlmeyeçegĕn söyledĕ we şul plannıŋ bĕr kisegĕ ittĕrĕp: “Ştab başı bundağı yetim balalar, ḫatın–qızlarnı (61) mömkin qader tiz artqa küçĕrĕrge emĕr ittĕ. Şul ĕş bĕrle meşġul’ bulır öçĕn Kavkaz mösĕlman komitesĕne röḫset birĕldĕ. Barıŋız da şul ĕşnĕ

tiz bětěrěr öçěn komite eġ‘zalarına yerdem itěŋěz, front tizrek paq‘lanılsın!”– didě. Barısı da polkovniknıŋ fikěrěn qabul ittě. Şunda uq tiz könde şul yetimner ěşěn bětěrěr öçěn běr rus efiserěne kiŋ seleḫiyet te birěldě. İkěnçě könně ul kürşěde tora torġan küŋěllě ermen alaylarınıŋ başına hem de sul qanattaġı kazaçiy polkınıŋ komandirlarına ḫosusıy ḫat yazıp üzěne kilěrge çaqırdı. Aḫırına, şaqtıy arqadaşça söyleneçek ehemiyetlě süzler bar, dip, süzně kistě.

Şul könně ük ul Qazan tatarı möġalliměnnen bulġan İbrahim digen běr efiserně çaqırıp: “Sěz rusça da, tatarça da yaḫşı bělesěz, měne ştabtan běr gezite birděler, şunı tiz gěne tercěme itěp birěŋěz. Eger aŋlaşılmaġan yirě bulsa, miŋa kilěŋěz, lekin ěşně bik açıq yörtmeŋěz”– didě… Qızına, Feridege urın ḫezěrlerge běr zabitqa eměr birdě. Qulındaġı gizlě meġ‘lümatnı yulġa quyıp yazarġa utırdı. Ul ěşke kěrěşěp ölgěrmedě, ḫězmetçě soldat: “Efiser İbrahim kildě”,– didě. Timěrġali gizlě qeġaz’lerěn, tuzdırġan yeşěrěn ḫaritaların alıp quydı. Töšěne komandir qıyafetěn birdě, kěrtěrge quştı.

Ap-aq bulġan İbrahim kěrěp bastı. Polkovnikka anıŋ ayaqları qaltırıy kěběk buldı. Ul děrěldegen tawış běrle:

–Polkovnik, min bu ḫězmetně ěşliy almıym, mině azat itěŋěz,– didě, üzě küzěn tübenge töşěrdě. Mirḫeyder bělmegenge salınıp: –Nik, nik? Sězneŋ bit tělěŋěz citerlěk!– didě.

İbrahim ḫel aldı:

–Polkovnik, bu meqale bit bězge, bötěn törěk-tatar ġaskerěne qarşı yazılġan beyanname, monı bit ştabqa birělse, monı yazuçı bötěnley helaq bulaçaq… Min bu ěşně ěşliy almıym, mině, polkovnik, azat itěŋěz!– didě.

Mirḫeyder köldě:

–Meqaleně uqıdıŋızmı?

İbrahim:

–Uqıdım, bĕr tügĕl, öç uqıdım. Şuŋarġa sĕzge kildĕm. Minĕ azat itĕŋĕz!

Mirḫeyder kölgen rewĕşte:

–Bĕrdenbĕr isen qalġan törĕk ilĕn watarġa barırġa, (62) bĕrdenbĕr isen törĕk dewletĕn bĕtĕrĕrge, Aya Sufiyaġa terĕ taġarġa barırġa sineŋ köçĕn cite de, elle nindiy bĕr yazuçını ḫerbiy meḫkemege birdĕrĕrge köçĕn citmiy? Bu ni digen süz? Monda nerseděr min aŋlamaġan bĕr sĕr bar!– didĕ. İbrahim qızardı, bürtĕndĕ, qaltırana başladı. Başınnan elle nerse cawap ĕzledĕ:

–Ġaskeriy ḫĕzmet bit, ant bar bit, antnı boza almıym, şuŋarġa baram!– didĕ. Mirḫeyder taġı köldĕ:

–Rusiyeneŋ zurayuwı, kiŋeyüwĕ, bayuwı öçĕn bötĕn dön'yadağı törĕk ḫalqınıŋ, ḫetta bötĕn mösĕlman dön'yasınıŋ bĕrdenbĕr arqa tayanaçağı bulġan Törkiyeně bĕtĕrĕrge tiyĕş tabılsa, sin şul antıŋ buyınça şul ĕşně ĕşliy alasıŋ? Şulay bit?– İbrahim başın iydĕ.– Şulay bulġaç, měne bu möḫerrir sině, minĕ, barımızını – rus ömeçĕlerĕ, ḫalqımızını kiser öçĕn yasalġan rus qulındağı baltanıŋ sapları, dip atıy, dimek, bĕzge qarşı kile, bĕzge doşmanlıq ĕşliy. Sin şul antıŋ buyınça anı da ḫerbiy meḫkemege cibertĕrge tiyĕş! Bu meqaleně bit bĕzneŋ ġasker uqısa, bĕz Aya Sufiyege terĕ taġarġa barmıymız, diyüw iḫtimalı bar. Bĕzge Aya Sufiyege terĕ taġarġa kirek, çönki ştabnıŋ emĕrĕ şul. Min polkovnik bulsam, sin efiser!– didĕ. Üzĕ İbrahimnıŋ küzĕne qaradı. İbrahim qaltıradı, dĕrĕldedĕ, küzĕnnen möldĕrep yeş' kittĕ, rusçalap:

–Buldıra almıym, polkovnik! Ḫökĕmge birĕŋĕz!– didĕ. Mirḫeyder urınınnan tordı, İbrahimnıŋ yanına kildĕ, cilkesĕne qulın quydı, küzĕne qaradı. Açıq ittĕrĕp:

–Dimek, sineŋ elĕ milliy wöcdanıŋ selamet… Dimek, elĕ urıs ömeçĕlĕgĕ qanıŋa sĕŋmegen, sin elĕ Şeyĕḫġali bulırġa omtılmıysıŋ? Şulay bulġaç, min ḫezĕr měne, polkovnik bulmayınça, sineŋ kĕbĕk bĕr törĕk uġılı, törĕk efiserĕ hem de soŋġı

mösteqıyl’ Törkiyenĕ bĕtĕrĕrge östlerĕne yökletĕlgen törĕk efiserĕ bulıp, sinĕŋ sünmegen wöcdanıŋa bĕr söal’ birem: sin, min, başqalar şul yulda ĕşlerge kirekmĕ? Şul ant buyınça barıp, törĕk milletĕnĕŋ qalġanın da rus itĕgĕ astına taptarġa kirekmĕ? Elle, bu yazuçı eytkençe, rus ömeçĕlĕgĕnnen çıġarġa kirekmĕ?

İbrahim aptıradı, cawap taba almadı, bĕrazdan soŋ:

–Bĕlmiym, polkovnik, miném wöcdanım şulqader ġazaplana, bĕr süz eyte almıym. Miném atam mulla idĕ. Bĕzde törĕklerge meẖebbet şulqader zur idĕ, ẖalqımızda törĕklerge qarşı iman şulqader tiren idĕ, bötĕn qortılışnı Törkiyeden köte idĕ. Min ẖezĕr üzĕmnĕ (63) şul törĕknĕ bĕtĕrüçĕler arasında kürĕp şaşam. Ni ĕşlerge bĕlmiym. Bĕzde köç yuq. Bĕzde teşkilat yuq!

Mirẖeyder:

–Ermenner ni ĕşliyler? Ĕrzĕrumnıŋ, Trabzonnıŋ rus ġaskerĕne yulın açqan kĕşĕler kĕmner idĕ? Ermenner tügĕl idĕmĕ? Nik şundıy ĕşnĕ rusqa qarşı azerbaycanlı, dağıstanlı, qomıq, törkstanlı, idĕl-urallı ĕşliy almıy? Nik şunı sin, min ĕşliy almıymız?

İbrahim:

–Soŋ bit, polkovnik, tuġrısın söyliym: min üzĕm qaçarġa uyladım. Lekin tĕgĕnde bit ilĕmĕz bar. Min qaçsam, başqası qaçsa, qalġan ilĕmĕzge bit ruslar qılmağan naçarlıqnı qaldırmaslar. Qalġannar bit bĕzge leġ‘net uqır…

Mirẖeyder:

–Ermennerneŋ qalġanı yuqmı? Alarġa Törkiyede cennettĕrmĕ? Nik alar ĕşliyler?.. Yuq, çiber yĕgĕt, sinĕŋ elĕ milliy wöcdanıŋ aktiv tügĕl, passiv qına, ermenněkĕ aktiv!.. Yarıy, bar! Elĕ sinĕŋ başında bu fikĕrler pĕşĕp bĕtmegen, lekin bĕrkĕmge de monda söylengennernĕ söyleme! Ruslardan, ermennerden şöbhe

uyattırma, kirek bulsa, çaqırtırmın… Miŋa ḫezĕr polk mullasın ciber!– didĕ. İbrahim qattı, çıġa almadı:

–Polkovnik, min wöcdan ġazabı bĕrle yoqlıy almıym, sataşam. Küz aldıma törĕk üläklerĕ kile. Buwalar, ütĕrmekçĕ bulalar… Min bu ġazapnı kütere almıym. Miŋa yul kürset!

Mirḫeyder:

–Sineŋ kĕbĕk ġazaplanġan tağı törĕk-mösĕlman efiserĕ barmı?

İbrahim:

–Bar. Ene tĕgĕ qomıq Arıslan, törĕkmen Qaqacan, tĕgĕ dağıstanlı kapitan, ḫaci uġılı, bik küp unterlar, bik küp ġaskeriyler – hemmesĕ ĕçĕnnen yana-köye!

Mirḫeyder idende eylendĕ, İbrahimnıŋ aldına kilĕp bastı:

–Mĕne monnan çıq ta, üzĕŋ ışanġan efiser, unter efiser kĕbĕk ġaskerneŋ aŋlıraqların cıy da, bĕrkĕmge de bĕlgĕrtmeyĕnçe, şul meqalenĕ uqı. Şundağı süzlerge fikĕrnĕ ĕşlet, lekin geziteně minnen alġanıŋnı söyleme! Annan fikĕrneŋ niçĕk baruwın miŋa bĕldĕrĕrsĕŋ!– didĕ.

(64) İbrahimnan soŋ polkovnik gizlĕ ġaskeriy sĕrlernĕ yulġa quydı. Rus ġaskerĕneŋ ḫezĕrgĕ torġan yirĕneŋ planın ikĕnçĕ bĕr qeġaz’ge töşĕrĕrge totındı. Kileçek höcümneŋ maqsatların, yulların ĕşlerge kĕrĕştĕ. Ozaq ĕşlep arıp bĕtkeç kĕne, tönneŋ bik soŋ ikeněn kürĕp, yatarġa ḫezĕrlendĕ. Ġadetĕ buyınça uramġa çıqtı. Üzĕneŋ alayınıŋ tora torġan yirlerĕn üttĕ. Mĕne bĕr törĕk öyĕnde yana torġan utqa küzĕ töştĕ. Ul aqrın ġına şunda taba kittĕ. Kĕçkĕne terezeneŋ qarşısına barıp bastı. Bülmedegĕ kĕşĕlernĕ qararġa totındı. Anda unlap, unbişlep kĕşĕ cıyılġannar, elle nerse ḫaqında söyliyler, qıçqırışalar idĕ. Yaqınraq kildĕ. İbrahimnıŋ, tağı bĕrniçe efiserněn, ḫerbiy mullanıŋ, bĕrniçe unter efiserneŋ yözlerĕn tanıdı. Tağı kile töştĕ. Beġ‘zĕ süzlerĕn de işĕtkeledĕ. Hemmesĕneŋ yözlerĕ qızarġan, küzlerĕ yaltıraġan, bar

da bik qatı ġasabiyleşken idě. Süzler bayağı gezite meqalesě östěnde bara idě. Ul ozaq qına tıŋladı, elle kěrěrgemě iken digen fikěrge de kildě. Ul fikěrden de qayttı. Zur běr adımnı atlağanın ḫis itěp, tınıçlanıp öyěne taba borıldı.

***

İkěnçě könně ġadiy könner töslě kěběk ittěrěp, polkovnik Timěrġali irte ük ěşke kěrěştě: ġaskerně küzden kiçěrdě, atlarġa küz taşladı, kenseleriyege kěrdě, ḫastaḫanege kěrěp doktorlar běrle söyleştě, yaŋı ikě hemşire kilüwěn bělgěrttě, ḫastalarnıŋ ḫellerěn bělěştě. Kilgen qeġaz'lerge cawaplar yazdı. Köndelěk ěşlerěn ěşledě, ěşlettě. Oçrağan efiserler běrle ělěkkě kěběk arqadaşça, qatı qullı komandirça mögamelede bulındı. Ěş běrle oçrağan İbrahimġa da, güya běrnerse bulmağan kěběk itěp, iskěçe komandirlıqta bulındı. Kilgen komite eġ'zalarına yerdemně bik qızuw totsa da, alarġa qarşı resmiylěkně taşlamadı, ěşlerně mömkin qader rus efiserlerě aşasınnan ěşletěrge tırıştı. Öyěne kiterge bulġanda ġına İbrahimġa bügěn aştan soŋ seġat' öçte üzěne gezite ḫaqındağı fikěrlerně kitěrěrge, dürtte ḫerbiy mullağa kilěrge eměr ittě. Bişte komite kěşělerě běrle söyleşěrge waqıt bilgěledě. Üzě, kötělmegende eměr kilěp çıqmasın dip, işěgěn bikledě, rus köçěněŋ, Kavkaz (65) cebhesěněŋ ḫaritasın yasarġa totındı. Ul anı ělgerě kěçkěne qulda erkyaně ḫeréb zabitları öçěn gěne ěşlerge başlasa da, bik küp waq, lekin ehemiyetlě meġ'lümatnı sıydıra almağanġa, zur masştabqa küçtě. Ḫaritanıŋ kěmněŋ qulına töşesěně bělmegenge, ġadiy törěk efiserě aŋlarlıq derecede ěşlerge totındı.

Front bik kiŋ bulġanġa, höcüm planı bik zur bulġanġa, monı ḫaritağa töşěrěp bětěrěr öçěn elle niqader waqıt kirek buldı. Meġ'lümat bik törlě-törlě bulġanġa, bolarnı ġadiy efiserge aŋlatırlıq yasaw öçěn bik küp baş watarġa tiyěş buldı. Polkovnik üzěněŋ yěgěrmě sigěz yıllıq rus ġaskerěndegě bötěn tuplağan meġ'lümatın birüw, ḫezěrgě törěk-rus tartışında üzěněŋ burıçı, üzěněŋ milliy burıçı dip iman itkenge we moŋġançağa qader rus ömesěnde yörüwěn, rus baltasına aŋlamayınça sap buluwın törěklěk aldında şundıy běr ḫězmet běrle gěne yuwarġa mömkin dip ışanġanġa, bötěn tecriybesěn, bötěn üzsüzlělěgěn cıyıp ěşěnde dewam ittě. Küpten seġat' öç bulsa da, küpten İbrahim köte torġan bulsa da, frontnıŋ běr poçmağınıŋ ḫaritasın, istıylyaḫiy resěmnerěn yasap bětěrmes borın işěkně açmadı, anı kěrtmedě.

Ң̆ezmetçĕ soldatına çey yasarġa quşıp, İbrahimnı çaqırdı we soldatnı ġaskeriy mullaġa bĕr yartı seġat’ soŋ kilsĕn dip eytĕrge ciberdĕ. Öyde üzlerĕ gĕne qalġaç, çey yanına İbrahimnı utırtıp söyletĕrge totındı. İbrahimnıŋ söylegeně kötĕlgennen de zur bulıp çıqtı.

–Ġasker başlıqlarınıŋ törĕk qıysměnĕŋ zur bĕr ölĕşĕ bik awır wöcdan ġazabı astında. Alar hemmesĕ de bu ĕşten çıġış ĕzliyler. Sĕzněŋ ştabtan kilĕp yasaġan meġ‘ruzeněz bolarnıŋ bötĕn sabırların tökendĕrgen. Qaybĕrlerĕ: höcüm başlanġaç ta törĕklerge küçerge kirek, diyler. Qaysıları: ң̆ezĕr ük bĕrem-bĕrem qaçuw yulında bulırġa kirek, diyler. Ġasker arasında da zur bĕr ĕçpoşuw bar. Alar arasında ң̆atlar yazıp, yerdemner itĕp, üzĕne-üzĕ ġaskerně qaratqan bĕr Qazan möġallimĕ bar. İsĕmĕ Waң̆it Feң̆rĕtdin. Şul da elle nindiy bĕr plan qora bulırġa kirek. Měne ң̆el şul.

Polkovnik:

–Arada ştabqa süz yörte torġan yeise mondağı rus efiserlerĕne ң̆eber bire torġannar bar diymĕ?

İbrahim:

(66) –Bar bulırġa kirek. Küpten tügĕl gĕne kilgen başqort praporşçiğı hemşire Koroleva bĕrle bik yaqın, diyler. Koroleva Peterburgtağı elle nindiy yarlı aristokrat familiyasĕněŋ qızı. Üzĕ çiy urıs. Ġaskeriylerden bĕr-ikĕ rus efiserlerĕnde denşçik bulıp tora torġan yeş’ler bar iken. Alar, tĕgĕley gĕne, awızında süz tota almasa ġına!

Polkovnik:

–Miŋa niçĕk qarıylar?

İbrahim:

–Sĕzge efiserlerden ışanıç zur. Lekin küběsĕ sĕzden bu höcüm planın östĕne almas, alay itĕp, bolay itĕp bĕzneŋ ġaskerně çittegĕ frontqa küçĕrtĕrge tırışır, dip kötkenner iken. Ḫezĕrgĕ ḫeber alarnı bik aptıratqan.

Polkovnik:

–Haman şul passivlıq…

İbrahim:

–Ni ĕşlesĕn, yul yuq bit, polkovnik! Ġaskerler arasında şaqtıy doşmanlıq bara. Andıy-mondıy ĕşke qader citüwĕ de mömkindĕr.

Polkovnik uylandı:

–Kapitan Feḫrĕlislamov ni fikĕrde?

İbrahim anıŋ anda buluwın polkovniknıŋ bĕlüwĕnnen aptırap kittĕ. Monıŋ meġ‘lümat ala torġan başqa kĕşĕsĕ de bar, küresĕŋ, dip şöbheleněp quydı. Ĕlgerĕ kapitannıŋ polkovnikka qarşı buluwını söylemeske qarar birgen bulsa da, ap-açıq söyledĕ. Aḫırdan:

–Ul bit bik dinlĕ kĕşĕ, měne monda, frontta ruzasın qaldırmadı, namazın uqıdı.– Min törĕkke qarşı suġışıp mordar kiter ḫelĕm yuq,– diy.

Polkovnik İbrahimġa yaŋı emĕrler birdĕ, taġı başqalar bĕrle söyleşĕp aŋlaşırġa quştı we ġaskeriy mullanıŋ da fikĕrĕn bĕlĕşĕp, İbrahimnı çıġarıp ciberdĕ. Mulla bĕrle söyleşĕrge plannarın ḫezĕrledĕ.

Bu ġaskeriy mulla digeně Timĕrġalineŋ ĕlgerĕgĕ zamanda polklarda kürgen iskĕ unter efiserlerden bulġan mullaġa, polkovnik ni quşsa: “Boyırıqıŋızġa ḫezĕrměn!”– dip tora torġan ġaskeriy mullalarġa bĕr de oḫşamıy idĕ. Ġadiy soldat bulıp ḫĕzmet itmes öçĕn ġaskerlĕkten qaçıp kĕrgen bu mulla iskĕ-iskĕden mulla

nesĕlĕnnen kilgen. Edebiyat, ġıylĕm bĕrle şögıl'lene torġan, ġaskerler arasında yırlar, ekiyetler cıya (67) torġan, efiserler bĕrle üzĕn-üzĕ ĕrĕ totıp: "Min din başı" digen bĕr urınnı saqlıy torġan, ütkĕn gĕne, salmaq qına, qurqaq qına bĕr yeş' mulla hem de kireklĕ waqıtında soldatlarnı, efiserlernĕ awızına qaratırlıq süz söyliy bĕle torġan bĕr mulla idĕ. Ul üzĕnĕŋ suġışqa, ġaskerlĕkke qarawın bik yeşĕre. Haman: "Bĕz ant itken, ant!"– dip çitten tayarġa yarata idĕ. Polkovnik üzĕn ḫörmet itkenge, Mirḫeyderge qarşı ḫörmet saqlıy, anı rus efiserlerĕnnen haman yuġarı itĕp kürsetĕrge tırışa idĕ. Üzĕ bĕraz ḫeylelĕ, bĕraz sewde yarata torġan, bĕraz ġına kĕşĕ kürmegende ĕçkelep te ala torġan, bĕraz ḫatın-qız bĕrle de bulışa torġan yeş' mulla idĕ. Polk isĕmĕne Qazannan, Ufadan, Orenburgtan, Meskewden, Baqçasaraydan, Bakudan geziteler, kitaplar aldıra. Üzĕnçe kĕçkĕne gĕne bĕr polk kötĕpḫanesĕ yasarġa mataşa. Ġaskerlerneŋ diniy-milliy iḫtıyacları öçĕn bĕrtuqtamayınça kenseleriyege möreceġat'ler yasıy, polkovnikka qader kilĕp aqçalar teġayĕn ittĕrĕrge tırışa idĕ.

Mĕne şul ĕçĕnnen mösĕlman, milletçĕ mulla bĕrle ḫezĕr polkovnik Timĕrġali söyleşĕrge, aŋlaşırġa, anıŋ zeġıyf' bĕr cirĕnmĕ, ye imanlı bĕr noqtasınmı tabıp, şul cirĕn basarġa tiyĕş, şunnan bĕr tawış, mösĕlman-törĕk tawışı işĕtĕrge tiyĕş idĕ. Ġadettegĕ kĕbĕk polkovnik mullanı işĕkke qader barıp qarşı aldı, ġadettegĕ kĕbĕk polkovnik anı qarşısına utırttı, ġadettegĕ kĕbĕk "ḫezret" dip süz söyledĕ. Mondağı ġaskerlerneŋ diniy ḫellerĕn soraştı. Awıruwlar, ülgennerneŋ iḫtıyacların bĕlĕştĕ. Tifliste kürgen edebiyat kiçesĕn aŋlattı. Qızınıŋ hem de anıŋ bĕrle bĕrge taġı bĕr tatar qızınıŋ hemşire bulıp kilülerĕn ḫikeye ittĕ. Ġaskeriy kiŋeş meclĕsĕne kilĕp citĕp, andağı ĕşlerneŋ kitĕşĕn, ermen sewdegerlerĕneŋ ĕşlerĕn, ingliz polkovniġınıŋ, ştab başınıŋ söylegen notıqların söyledĕ. Aḫırdan: "Mĕne min ḫezĕr bĕr mösĕlman, bĕr törĕk uġılı – törĕk, lekin tariyḫnıŋ quşuwı buyınça mĕne monda rus yağında qalġan bĕr törĕk efiserĕ sĕzden bĕr söal' sorıym, wöcdanıŋız quşqança açıq cawap birĕŋĕz. Ḫezĕr minĕ polkovnik dip uylamaŋız, bĕr rus soldatı dip kĕne töşĕnĕŋĕz. Mĕne miném dinĕmneŋ baş ilĕ, ḫelifeneŋ tuġan yirĕn bĕtĕrĕr öçĕn ḫristiannar yaŋı ehlĕ salib suġışları açtılar. Maqsatları – mösĕlman ḫelifetĕneŋ üzegĕ Törkiyenĕ bĕtĕrüw, İstanbulnı aluw, Törkiyenĕ bülüw, (68) annan bĕr Ermenstan yasaw, annan taġı Rusiyeneŋ yaŋı gubernaların kübeytüw. Mĕne sin, bĕr tatar milletçĕsĕ, tatarnıŋ üzĕ gĕne bit bĕr seyesiy, medeniy ĕş ĕşliy ala dip ışanmıysıŋ, rus diŋgĕzĕ ĕçĕnde qalġan cidĕ–sigĕz millionlı bĕr ḫalıq, üzĕnnen-üzĕ gĕne başqa bĕr medeniyet, bĕr dewlet

meydanġa kitĕre ala dip ışanmıysıŋ? Sin bit bolarnı hemmesĕn törĕk dön'yası bĕrle beylep, bolarnı hemmesĕn tesbiḫtegĕ ayırım-ayırım töymeler dip kĕne uylıysıŋ. Bolarnıŋ baş töymesĕ – bismillası Törkiye dip ışanasıŋ.– Mulla bĕr süz eytmedĕ, polkovnik dewam ittĕ: – Hem ul şulay da: bolġarlar, serblar, çeḫlar – hemmesĕ bit üzlerĕnĕŋ milliy istik'lyal tartışularında urıs yanına tuplandılar. Annan yerdem aldılar… Mĕne ḫezĕr tesbiḫnĕ doşmannar sütĕp ciberĕr öçĕn anıŋ bismillasın yuġaltmaqçı bulalar, anı beylegen cĕbĕn özĕp-özĕp ırġıtmaqçı, astındağı töymelernĕ ayırım-ayırım bĕrer töyme köyĕnçe gĕne qaldırmaqçı bulalar. Şul yipnĕ kisüde, bismillanı bĕtĕrĕp ırġıtudağı iŋ awır yökně bĕzge yökliyler. Mĕne bĕz bügĕn-irtege qarşımızdağı törĕk ġaskerĕn kisĕp, suyıp, artımızdan kile torġan rus köçĕne yul açarġa tiyĕş. Ştabnıŋ emĕrĕ bu. Mĕne min şunı, Mirḫeyder Batırgerey uġılı Timĕrġali, üzĕmnĕ-üzĕm törĕk-tatar dip uylaġan, üzĕmnĕ-üzĕm mösĕlman dip uylaġan Mirḫeyder, şunı ĕşliymmĕ? Din yaġınnan miněm şul ĕşĕme niçĕk dip qaralaçaq? Milletçĕlĕk yaġınnan min Şeyĕḫġalilĕk itiymmĕ?– Polkovnik awır sulap tuqtadı.

Mulla aptırap qaldı, bĕr süz deşe almadı, anı qurquw bastı. Ul ḫeylege sabışmaqçı buldı. Lekin Timĕrġalinĕŋ batqan küzlerĕn kürĕp, bu süzlerněŋ ĕçteŋ qaynap çıqqanın sizĕp, ul yulınnan qayttı, ĕçĕnnen köç ĕzledĕ. Etiyĕŋ, babalarıŋ, şundıy waqıtta tup-tuġrı ittĕrĕp: "Eyĕ, bu dinge, milletke ḫıyanet!"– dip, ap-açıq eyte ala torġan etilerĕn, we şunıŋ arqasında milletĕnĕ öç yöz illĕ yıl ruslaşuwdan saqlaġan etilerĕn, babaların ḫetĕrledĕ. Küzĕn küterdĕ:

–Eyĕ, polkovnik, min sĕzge mösĕlman mullası bulıp eytken cawabım şul: bu ĕş şeriget'çe ġafu itĕlmeslĕk zur bĕr gönah, alġayazĕ billah, köfĕr. Milletçĕlĕk yaġınnan, şöbhesez, milliy ḫıyanet. İlĕmĕzge, könĕmĕzge, tariyḫımızġa qarşı ḫıyanet, – didĕ. Üzĕ de şul süzden qurqıp, aptırap qaldı.

Polkovnik:

(69) –Şulay bulġaç min ni ĕşliym?

Mulla:

–Sěz bězneŋ ġaskerně mondıy awır ěşten çitte qaldırırġa kirek idě, anda kileçekte taġı küz kürěr idě, belki ruslar ciŋe almaslar idě.

Polkovnik:

–Anı buldıra almadım, buldırırġa tırışmadım da, indě ni ěşlerge kirek, měne ḫezěr ni ěşlerge kirek?..

Mulla:

–Awıruwġa sabışıŋız!.. İstiġ‘fa itěŋěz!..

Polkovnik köldě:

–E bu ġaskerler ni ěşler? Bolar polkovnik İvanovnıŋ, Petrovnıŋ, Nazaryannıŋ qomandasında törěk iləne barsın, şul tesbiḫně sütsěnmě? Min şunıŋ öçěn bolarnı kön yoqlamıy, tön yoqlamıy ḫezěrleděmmě? Başqa yul kürset, başqanı!

Mulla aptıradı. Polkovnik ayaqqa qalıqtı, iden buyı běraz eylendě:

–Měne nerse, mulla, ḫezěr min běraz mulla bulıym. Sineŋ de, miněm de, bundaġı bötěn törěk-tatar efiserleřněŋ wazıyfası bötěn ġasker běrle, bötěn qoral běrle, bötěn ḫezine běrle, bötěn yeşěrěn plannar běrle Törkiyege çıġuw… Şulay itsek kěne běz Törkiyeně helaketten, üzěmězně de, ḫalqımızını da mesḫerelěkten, ruslaşuwdan, bětüwden saqlıy alamız. Měne sězneŋ mösělmanlıġıŋız, milletçělěgěŋěz tuġrı bulsa, běz, ḫezěr çeḫ efiserlerě, soldatları unar měŋerlep ěşlep yatqan kěběk, běz de şunı ěşlerge tiyěş,– didě.

Mulla aptıradı, yödedě, ni eytěrge bělmedě, anı qurquw bastı, ul awızınnan elle ni mıġırdandı. Polkovnik kölěp:

–Mulla qurıqtı… Ḫezěr, mulla, uynıy torġan waqıt tügěl. Ye běz urıs baltasınıŋ sabı bulıp törěk başına běr yomrıq inděreměz, yeise şul baltanı, milletěmězneŋ

bĕrdenbĕr mösteqıyl' memleketĕ Törkiyenĕ saqlaw öçĕn, rusqa qarşı çevĕreměz. Başqa yul yuq!– didĕ. Mulla da şul fikĕrge quşıldı. Timĕrġali şul yulda ḫereket öçĕn lazĕm bulġan ĕşlerně aŋlattı. Aqrınlap şul fikĕrge ġaskerněŋ aŋlısın ḫezĕrlewněŋ kiregĕn söyledĕ. Şul atna-un kön ĕçĕnde bĕr diniy beyrem yasap, ġaskerněŋ diniy, milliy ḫisĕn uyatırlıq ĕşler ĕşlerge lazĕmlĕgĕn (70) aŋlattı. Mulla da bĕrniçe kön ĕçĕnde uylap, bĕr beyrem tertip iterge bulıp we hiçkĕmge bu mes'eleně söylemeske süz birĕp ayırıldı.

Komite eġ'zaları bĕrle qısqa ġına söylep, üzlerĕněŋ mömkin qader tiz kiterge tiyĕşlĕklerĕn hem de kübrek rus efiserlerĕ aşasınnanraq ḫĕzmet iterge kireklĕgĕn, mĕne bügĕn kürşĕ front başlıqlarına üzlerĕn teq'diym iteçegĕn, alar bĕrle tizden mögamelege kĕrüw tiyĕşlĕgĕn aŋlattı. Aḫırdan:

–Sĕzněŋ ḫetĕrĕŋĕz qalmasın, bĕzněŋ bĕrle sĕzněŋ qatı beylenĕlgeněŋĕz ruslarġa, ermennerge meġ'lüm bulsa, sĕzge qarşı da, bĕzge qarşı da intriga başlanır, sĕzněŋ ĕş te, bĕzněŋ ĕş te zarar kürĕr,– didĕ.

Qart doktor bik tiz aŋladı, yeş'ler bĕraz keyĕfsĕzlendĕler. Polkovnik bolar oçraġan bĕr urıs efiserĕne polkovniknı sügĕp yörĕrler dip, narazıylıqlarınnan söyĕnĕp te quydı. Çıqqan waqıtta doktornı alıp qalıp:

–Bĕzněŋ ḫaqta, ḫosusen, miněm ḫaqta ruslar, ermennerge niqader naçar süz söyleseŋĕz, ġomum ĕşke şulqader fayda itken bulırsız,– dip, üzlerĕn kiçke, efiser klubında, kileçek qunaqlar ḫörmetĕne birĕleçek aşqa çaqırıp ayırıldı.

***

Kiçke taba kilĕp citken kürşĕ kazaçiylar firqasĕněŋ hem de küŋĕllĕ ermeni alayı qomandannarın polkovnik Timĕrġaliyev resmiy kiyĕmde üzĕněŋ yapon suġışında alġan bötĕn medal'lerĕn taġıp qarşı aldı. Qırımda atlı ġasker yĕgĕtlĕgĕ waqıtında imperatritsadan bülek itĕp alġan, almaz quyılıp altınnan ĕşlengen qara qoş suretĕn hem de yapon suġışındaġı bahadirlıq öçĕn frantsuzlardan ciberĕlgen "Lijiyun duaunur" ġalemetĕn de kükregĕne yirleştĕrdĕ. Boḫara emirĕnnen birĕlgen, asıl taşlar

bĕrle ĕşlenĕlgen, terilke qader zur altın medalĕn de urınına taqtı. Qunaqlarnı bik dustça ittĕrĕp, lekin üzĕnĕŋ derecesĕn bĕlgen zur bĕr kĕşĕ kĕbĕk qabul ittĕ. Qısqa ġına isenlĕk-sawlıqtan soŋda mes'eleně aŋlatırġa küçtĕ. Ĕlĕk baş ştabnıŋ höcüm planın aŋlattı. Aḫırdan şunıŋ bülĕgĕ ittĕrĕp monı – Mirḫeyder Timĕrġaliyevnĕ, üzĕnĕŋ cıyıntıq alayı bĕrle, törĕk frontını yarır öçĕn, bilgĕlenüwĕn we aŋar kiŋ bĕr seleḫiyet birĕlüwĕn, we anıŋ yanındaġı atlı kazaçiy alayları hem de ceyewlĕ we atlı ermen (71) küŋĕllĕlerĕne kirek bulġanda aŋarġa yerdem wazıyfası yökletĕleçegĕn söyledĕ. Üzĕnĕŋ mĕne şul wataniy wazıyfanı ĕşler öçĕn bügĕn-irtege ştabtan emĕr kötüwĕn, ġaskerĕnĕŋ her seġat'te alġa taba ḫereketke ḫezĕrlĕgĕn bĕldĕrdĕ. Şunıŋ öçĕn kürşĕ ġaskerlerneŋ de herbĕr törlĕ kötĕlmegen emĕrge ḫezĕr bulıp toruları lazĕm ikeněn aŋlattı.

Annan soŋ şunıŋ uq dewamı ittĕrĕp, alay-bolay törĕklerge ḫeber çıġudan saqlanır öçĕn, front buyı yörĕy torġan törĕk bala-çaġası, ḫatını-qızınıŋ monnan ozatıluwı kirekllĕkně we şuŋarġa ştabnıŋ qatġıy qararı buluwın, şul ĕş öçĕn Kavkaz mösĕlmannarı komitesĕne ştab tarafınnan seleḫiyet birĕlüwĕn iġ'lan ittĕ. Şul ĕşke yerdem itĕp, tizden frontnı şulardan paq'lawnı wataniy bĕr ḫĕzmet kĕbĕk kürsettĕ. Mösĕlmannar yetimner komitesĕne yerdem itülerĕ lazĕmlĕkně bĕlgĕrttĕ. Tabiġıy, bolarnıŋ hemmesĕn de dusta ġına söylese de, temamen bĕr ġaskeriy sĕr ikeněn eytĕrge onıtmadı. Üz tarafınnan bu alaylar ḫaqında kireklĕ meġ'lümatnı waqlarına qader soraştı, bĕlĕştĕ. Ozın-ozın söyleşĕlgenneŋ soŋında polkovnik şul ḫosusta üzĕne ştabtan kilgen emĕr tuġrısında kürşĕlerĕn ḫeberdar iteçegĕn we alarnıŋ da ḫezĕr bulıp toraçaqları ḫaqında süz bĕrkĕtĕldĕ.

Polkovniknıŋ qurıqqanı bĕr kantlı kazaçiy polkovniġı Komarenko bulmayınça, ermen küŋĕllĕ alayı başı Bastırmazyan bulġanġa, ul aŋarda şöbhe uyattırmasqa bötĕn köçĕn sarıf ittĕ. Yaqınnan bĕrĕnçĕ oçraşa torġan bu ermenge çın monarḫist, tulı rusçılıq ḫisĕn qaldırırġa tırıştı. Süz arasında üzĕnĕŋ yapon suġışındaġı bahadirlıqların, başınnan ütmegen bulsa da, Törkstandaġı yirlĕ ḫalıqqa qarşı ĕşlegen qatılıqların ḫikeye ittĕ.

Mecllĕske barıp zıyafet başlanġaç ta, ul öy ḫucası sıyfatı bĕrle padişah ḫezretlerĕnĕŋ isenlĕgĕne, rus ġaskerĕ, qılıçınıŋ muwaffeqıyetĕne bĕrĕnçĕ bokalnı

küterdě. Üzěněŋ ěçerge yarata torġan běr kantlı běr çirkes efiserěne těgě ermennerně mömkin qader küp ěçěrtěp isěrtěrge quştı. İbrahimġa alarnıŋ bundaġı nindiy rus efiserlerě, marcaları běrle mönesebetteléklerěn şımlarġa quştı. Tönněŋ aḫırına qader biyüwler, ěçüwler běrle waqıtnı ütkertěp, těgělerně hiçběr waqıt buş qaldırmayınça sıylap-sıylap taŋ aldında (72) ġına ozattırdı. Üzě taġı běr zur adımnı atladı kěběk ḫis itěp, taġı cıyġan meġ‘lümatlarnı retke kitěrěp öyěne yüneldě.

İrte běrle torır-tormas uq kapitan Feḫrělislamov işěkně qaqtı. Feḫrělislamnıŋ temamen resmiy kiyěmnerde buluwına ġacepke qalırġa ölgěrmedě, ul polkovnikka resmiy selamnerden soŋ üzěněŋ ġarizasın birdě, temamen ġaskerçe ittěrěp polkovniknıŋ eměrěn tıŋlarġa ḫezěr tordı. Ġariza awıruwı sebeplě ikě atnalıq röḫset birüw ḫaqında idě. Awıruwlığı da doktornıŋ şahedetnamelerě běrle běrkětělgen we monda qaluwı yaramawı bik qatı ittěrěp te‘qiyd itělgen idě.

Timěrġali ozın ittěrěp Feḫrělislamnı sözdě. Anıŋ küzě ěçěnde elle niqader ġazaplanuw, moŋardan elle niqader yıraqlanuw kürdě. Ul, běrden ěşně ikěnçěge borır öçěn, resmiyetten çığıp, törěkçelep söylerge totındı. Feḫrělislam monıŋ bötěn söal’lerěne haman rusça cawap birěp kildě. Ul şunıŋ běrle güya: “Sineŋ běrle mineм aramda künĕl běrlěgě de, těl běrlěgě de yuq. Bězně běrge beylegen nerse měne şul rus ḫězmetě, şul rus tělě gěne”,– digenně aŋlatqan kěběk buldı. Mirḫeyder ěçěnnen ḫurlandı, lekin Feḫrělislamnı bik küpten tanığanġa, anıŋ bu soŋġı patlawı, ştabtan kitěrgen ḫeberlerě, ḫosusen, kiçegě soŋġı notıqları öçěn mösělman ruḫınıŋ taşuwınnan çıqqan ikeněn kürěp torġanġa, şěşně běrden sıtmaqçı buldı. Tup-tuġrı ittěrěp:

–Bělem min sězně, sěz awırmıysız da, nitmisěz de, lekin sěz töreklerge qarşı kileçek höcüm waqıtında monda bulmas öçěn kiterge těliysěz. Sězněŋ imanıŋız şunı těliy. Yarıy, kitěŋěz, min röḫset birem!– didě hem qeġaz’ge qulın quydı…

Feḫrělislam aptırap qaldı. Ul taġı rusçalap selam birěp çığıp kitmekçě buldı, lekin tělě tamağına yabıştı. Ul běr süz eyte almayınça qatıp qaldı. Timěrġali şunnan faydalanıp:

–Soŋ měne sěz, üzěŋězněŋ efiserlěgěŋězden, doktordan qeġaz' ala aluwıŋızdan, miněm běrle un yıllıq sinlě-minlě buludan faydalanıp, şul doşmannar faydası öçěn ikě qardeş suġışınnan qaçıp qala alasız, wöcdanıŋıznı şul zur gönahtan saqlıy alasız. Sězněŋ astaġı ġaskerler – soldatlarnı kěmge taşlıysız? (73) Alar arasında sězněŋ kěběk ışanġan mösělman, sězněŋ kěběk törěk yöreklě yěgětler yuq dip bělesězměni? Elle alar qardeş törěkněŋ běrdenběr mösteqıyl' ilěn izse de yarıy dip uylıysızmı?.. Bu bit, ġaskerçe eytkende, qurqaqlıq qına. Barmaġın atıp suġıştan qalġan soldat teněn saqlar öçěn şul ḫeylege sabışa. Sěz, iměş, üzěŋězněŋ ruḫıŋızn, imanıŋızn saqlar öçěn qıylasız!..

Feḫrělislam:

–Polkovnik!– dip běr cawap birmekçě buldı.

Timěrġali tıŋlamayınça dewam ittě:

–Ḫezěrgě bötěn törěk dön'yasınıŋ barlığı-yuqlığı suġış safına quyılġan çaqta, ěçěnnen mösělman běr törěk efiserěněŋ wazıyfası, doşmannı kürgen tewe qoşı kěběk başın qomġa tıġuw běrle běte dip uylıysızmı? Sěz kitseŋěz, sězněŋ urındağı kapitan Petrov, İvanov sěz öyretken, sěz ġasker itken şul měŋlep törěk-tatar balasın mösteqıyl' törěk ilěněŋ soŋġı qalasını ciměrěrge alıp barmıy dip uylıysızmı? Yuq, kapitan! Ḫezěr andıy ḫatınnar ḫeylesě běrle ěşten ütěp bulmıy. Ye bök, ye çök!.. Ye törěk, ye rus! Urta yul yuq, ul bětken, kapitan!

Feḫrělislam aptıradı, qızardı, bürtěndě… Timěrġali dewam ittě:

–Měne min de yěgěrmě sigěz yıl ġasker ḫězmetě ittěm, milletěm ayırı bulsa da, watan běr dip ḫězmet ittěm. Ḫezěr měne kürděm: bötěn ḫězmetler rusqa ġına iken, ruslıq öçěn gěne iken. Miněm ḫalqımnı, miněm milletěmně izer, ḫur iter, qol iter öçěn iken. Ḫezěr měne běz aqtıq törěk ilěn mesḫere iter öçěn qoral itěleměz… Min ḫezěr aŋladım, bik küp uylardan soŋ min milliy baliġ' buldım. Soŋ bulsa da buldım! Ştabnıŋ ġaskeriy kiŋeş mecləsěnde üzěmněŋ rus qulında uyınçıq ikeněmně kürděm. Şunnan qarar birděm: min şul törěkke qarşı cıyılġan yomrıqnı rusnıŋ üz başına

indĕrĕrge dip qarar birdĕm. Şunıŋ öçĕn frontnı yırtuw wazıyfasın aldım, şunıŋ öçĕn ḫezĕrlenem, waqıt kilgeç, şunı ĕşliym. Sin bu mes'elede miněm bĕrle bĕrge bulmıysıŋ iken, bar! Min sineŋ wöcdanıŋa ışanam. Miněm gĕne tügĕl, bötĕn şul sigĕz-tuġız měŋlĕ törĕk-tatar ġaskerĕněŋ sĕrĕn saqlıy alırsıŋ dip ışanam. Ḫuş, kapitan!– didĕ de borıldı…

Feḫrĕlislam bĕrden ayaqqa tĕzlendĕ:

–Mirḫeyder, Mirḫeyder, yuq, min ġarizamnı kirĕ alam, min qalam, min bĕlmedĕm… Min kiçegĕ (74) kiçeden soŋ yoqlıy almadım, wöcdan ġazabı biyledĕ. Şunnan ġına ĕşledĕm. Ni quşsaŋ, sineŋ emĕrĕnde!– didĕ. Timĕrġali anı idennen torġızıp ölgĕrmedĕ, İbrahim pĕşĕnĕp, bürtĕnĕp kilĕp kĕrdĕ:

–Polkovnik, ḫarap buldıq, bügĕn tönle 20 soldat, polk yazuçısı Waḫit Feḫrĕtdinov bĕrle, törĕk yaġına qaçqannar. Bĕzneŋ çik qarawılçılarıbız alarnı totıp alġannar. Ḫezĕr alar barısı da qulda, bĕzneŋ urman ĕçĕndegĕ qışladan ḫezĕr telefon bĕrle ḫeber ittĕler…– didĕ. Timĕrġali de, kapitan Feḫrĕlislam da aptırap qaldı. Timĕrġali üzĕneŋ fikĕrĕn dewam ittĕrgen kĕbĕk:

–Bolarnıŋ imannarı kapitan Feḫrĕlislamovnıqınnan nıġraq iken şul,– didĕ.– Bu mes'eleně niçĕk bulsa da çitke çıġarmasqa kirek, bĕzneŋ ġasker ĕçĕnde şundıy aġım barlıġı ştabqa bĕlĕndĕmĕ – ḫezĕr bĕzně monnan alalar. Kapitan Feḫrĕlislam, ḫezĕr şunda bar, mes'eleně tawışsız-tınsız bĕtĕr, kiregĕ bulsa, mullanı da al… Yeşĕrĕn razvedkaġa ciberĕlgen tösĕn birĕrge tırış… Üzĕmĕzneŋ ruslarġa da bĕlĕnmesĕn, bĕlĕnse indĕ, ermennerge çıqmasın!..– didĕ.

Timĕrġali şĕşneŋ tulġanın ḫis ittĕ, timĕrneŋ qızġan waqıtında suġarġa tiyĕşlĕgĕn taġı uyladı, taġı plannı qızuwlarġa buldı. Söyĕmneŋ kilĕp citmewĕ, ḫaritalarnıŋ ḫezĕr bulıp ölgĕrmewĕ, ġasker ĕçĕndegĕ yeşĕrĕn teşkilatnıŋ ĕşleněp bĕtmewĕ qulnı-ayaqnı beyledĕ, anı taġı ġadiy ĕşler bĕrle meşġul' bulırġa quştı. Tĕgĕ qaçqınnarnıŋ ĕzĕn yuġaltır öçĕn mewlĕd beyremĕ ḫaqında meġ'ruze bĕrle kilgen mullanıŋ meġ'ruzesĕn tıŋladı. Anı qabul ittĕ. Beyremge meçĕtně retke kitĕrĕrge quştı. Şunıŋ watıqların tözetĕr öçĕn küŋĕllĕ ittĕrĕp ġaskeriyler alırġa röḫset birdĕ.

Kiçke taba Tiflisten Söyĕm bĕrle Feridenĕŋ çıġuwınnan telegram kilgenĕ kĕbĕk, Feḫrĕlislam da ĕşnĕ temam caylap, tĕgĕlerneŋ bĕrsĕn de totmayınça, bĕr yalġışlıq bulġan tösĕnde mes'elenĕ ḫel itĕp qayttı we bötĕn yĕgĕrmĕ bĕr ġasker taġı urınnarına urınlaştı. 21 qaçqınnıŋ yeşĕrĕlüwĕ alarnı ġaskeriy meḫkemeden saqlap qaluw itĕp aŋlatılġanġa, ġasker arasında şul ĕşneŋ başında bulġan Timĕrġalineŋ bazarı bik küterĕldĕ. Soŋġı könnerdegĕ aŋarġa qarşı töşken ışanıç taġı qayttı. Ġasker ĕçĕneŋ elle qaybĕr yirĕ bĕrle üzĕneŋ polkovniġınıŋ kürelete ut ĕçĕne alıp kĕrmewĕne, kürelete mösĕlmanlıqqa zararlı ĕş ĕşlemewĕne imanı quwetlendĕ.

***

(75) Söyĕm bĕrle Feride bĕrniçe kön soŋ kilĕp çıqtı. Söyĕm, watan qaharmannarı ġaskerlerge yerdem itüw tiyĕş, digen uy bĕrle, Feride, bu beḫĕtsĕz törĕk balaları törĕklerge cĕŋĕllĕk yasaw farız, digen fikĕr bĕrle kilgenge, ikĕsĕ de bik küp ĕş ĕşlemekçĕ buldılar. Anda çaptılar, monda çaptılar, ḫastaḫaneden qaytmadılar, awıruw ġaskerneŋ yanınnan kitmedĕler. Ġaskerneŋ bötĕn moḫtac yaqlarına citer öçĕn kĕbĕk qışlalarġa kittĕler, okoplarġa qader bardılar. Ġaskerlerge ḫatlar yazdılar, kitaplar uqıdılar, töymeler taqtılar. Bĕrniçe kön ĕçĕnde moŋġança alayda bulmaġan bĕr yaŋalıq kĕrttĕler, küterme qubardılar. Ĕlgerĕ ġasker bolarġa kölĕp kĕne qarasa da, bĕrsĕ polkovnik qızı, ikĕnçĕsĕ ipteşĕ bulġanġa ġına cibĕrlenep ḫörmet itken kĕbĕk kürĕnse de, bolarnıŋ armıy-talmıy çabuların kürüw bolarġa qarşı yaŋa bĕr ḫis uyattı, bolarnıŋ ikĕsĕn de söydĕrdĕ. Ġaskerler üzlendĕler, alar bĕrle sinlĕ-minlĕ söyliy başladılar, kölĕşe başladılar, şayarışa başladılar. Üzlerĕn komandir bĕrle beyliy torġan yaŋa bĕr yul tabıp, bolar aşasınnan elle niqader ĕşlerĕn ĕşlete başladılar. Ḫosusen, bolarnıŋ muzıka da uynap ġaskerlerden tatarça, törĕkmençe, azerbaycança ḫorlar yasawları bik keyĕflerĕne kildĕ. Polk temam canlandı. Tĕgĕ kileçek beyremge alar bĕr edebiy kiçe de yasarġa ḫezĕrlendĕ.

Lekin bolar barısı da Timĕrġalineŋ keyĕfĕn bozdı hem de anıŋ planın da çuwalttı. Feridenĕŋ şulqader ġasker ĕçĕne kĕrĕp kitüwĕ, güya monda bötĕn ġomĕrĕ buyı torırġa kilgen, bĕr de kitmeske yirleşken kĕbĕk ḫis qaldıra başladı. Polkovnik aŋarġa çitten-çitten gĕne aŋlatırġa tırışsa da, ul bĕrnerse de aŋlamadı, kiterge uylamadı, haman ĕşĕnde dewam ittĕ. Arıslan Ülmes uġılı niqader: "Sĕzneŋ qızıŋız

bulġan yirde bězneŋ qızımız buludan bĕr de qurıqmıymız, sĕzge temam ışanamız",– dip yazġan bulsa da, Feridenĕ, bigrek alarnıŋ ġailesĕn şul ĕşneŋ soŋınnan kileçek belage ĕlektĕrmes öçĕn, anı kirĕ ciberĕrge kistĕrdĕ. Anıŋ mondalığı polkovniknıŋ ayaġın-qulın taġı baġladı. Ul beyrem ütkeç motlaqa ciberĕrge qararnı ĕşledĕ.

Mĕne beyrem cittĕ. Rus efiserlerĕneŋ zur qıys'mĕ kürşĕ alaylarġa barırġa röḫset alıp kittĕler. Waq-töyek rus, qalmıq soldatı qalsa da, alar beyrem (76) ĕşlerĕnde bĕrge ĕrĕp kitkenge, aŋarġa ehemiyet birĕlmedĕ. Ġaskerler tözetken mescĕdke öyle namazına temam teharet alıp, polkovnik üzĕ de bardı. Bötĕn mösĕlman efiserlerĕne de kilĕrge quştı. Altı-cidĕ mĕŋ mösĕlman ġaskerĕ bĕrle bĕrge namaz uqıdı. Alar bĕrle bĕrge secdege kittĕ, doġa qıldı. Alar bĕrle bĕrge mullanıŋ ozın weġazĕn tıŋladı. Maḫsus ḫezĕrlegen aşnı da alar bĕrle bĕrge aşadı. Kiç bĕrle edebiyat kiçelerĕnde bulındı. Feride, Söyĕmneŋ uynawların, elle niçe törlĕ ġasker törkĕmnerĕneŋ yırlawların, biyüwlerĕn qaradı. Bĕr ġasker bĕrle Feridenĕŋ lezginge biyüwĕn, Söyĕmneŋ bĕr efiser bĕrle qaytarma biyüwlerĕn – hemmesĕn cĕntĕkledĕ. Şundaġı ġaskerĕneŋ milliy ruḫı açıluwın, anıŋ temam ikĕnçĕ kĕşĕge ewĕrĕlüwĕn kürĕp ġacepke qaldı. Bĕr waqıtnı: elle ḫezĕr mĕne emĕr birĕp, hemmesĕn bĕrge cıyıp, açıqtan-açıq törĕkke çıġamız dip eytĕp, küterĕlĕp çıġarġamı digen uyġa da kildĕ. Taġı ĕşliysĕ ĕşler bĕtmegenge, taġı tuqtap qaldı. Lekin Feridenĕŋ ġasker arasındaġı ḫörmetĕnĕ kürĕp bĕraz qurıqtı. Bu qız, bu plannan ḫebersĕz qız, andıy-mondıy bĕrnerse ĕşlemesĕn digen fikĕrge kildĕ we anı taġı bĕr mertebe cibertĕrge qararın nıġıttı.

***

Bĕr-ikĕ können hernerse ḫezĕrleneŋp cittĕ. Timĕrġali kireklĕ yeşĕrĕn sĕrlerne ikĕşer-öçer nösḫege yazıp ölgĕrdĕ. Yeşĕrĕn plannı ikĕge küçĕrdĕ. Bötĕn alay da baştan-ayaqqa qader yeşĕrĕn bĕr yipke tĕzĕldĕ. Başında polkovnik, annan soŋ öç-dürt efiserden bĕr komite, annan tüben altı-cidĕ unter efiserlerden bĕr komite, annan tüben altı-cidĕ ġaskerden bĕr komite. Şular aşasınnan bötĕn ġasker bĕr emĕr bĕrle bĕrden küterĕlĕp, üzĕ tĕlegençe ḫereket iterlĕk ḫelge kildĕ. Efiserler bĕrle kiŋeşleşĕp, kitüw planı temam ḫezĕrlendĕ. Ul da bik sade idĕ: bĕr ikĕ-öç kön aldan törĕk qomandanına ḫeber ciberĕleçek, annan ḫeber bulġaç, bĕrkönnĕ polkovnikka ştabtan

yalġan kur'yer kileçek te, "höcüm" digen emërnë kitëreçek, polkovnik bötën alaynı üzë ḫezërlegen yuldan alıp kiteçek idë. Yulġa çığıp törëk frontına yaqınlaşqaç ta, komite kĕşĕlerë rus efiserlerën tewqıyf iteçekler. Polk, aq bayraq küterĕp, Aqsaq Timër marşın uynap, törëk (77) ġaskerëne quşılaçaq we qulındağı bötën köçnë törëkler iḫtıyarına bireçek. Tabiġıy, bu ĕş bik qıymmetlë suġış sërlerën açıp, ittifaqçılarnıŋ bötën planın ast-öst kitëreçek we Törkiyenë helaketten qotqaraçaq idë. Monıŋ östëne Mirḫeyder törëk qomandanın dimlep, törëk suġışınıŋ merkez siq'letën törëk illerëne taba borırġa, kirekmegen ġarep yortları öçën törëk qanı tügünë tuqtatıp, Kavkaznı, Törkstannı, İdël buyın, Ḫezer diŋgëzën maqsat ittërĕp aldırırġa ictihat itëleçek we qulındağı meġ'lümat, tecriybe bërle şul yulda ḫëzmet itëleçek idë.

Alaynıŋ bötën aŋlı, imanlı zabitı, aŋlı ġaskerë mëne şul fikër bërle canlanġan, mëne şunı tizrek buldırır öçën bötën köçë, quwetë bërle ayaqqa qalıqqan idë. Hemmesë de ĕş-ĕşke citmesten ëlëk meydanġa çığıp yuġalıp qaludan qurqına, şunıŋ öçën tiz-tiz ḫereket iterge tırışa idë.

Mëne bërkönnë ozın kiŋeşten soŋ, ġadiy bër ġasker tikşërëlüwë tösënde üz plannarınıŋ tecriybe manevrı yasarġa qarar itëldë. Polkovnik komitege üzënëŋ bötën aktiv köçlerën maḫsus plan buyınça törlë yirde, törlë wazıyfalar başında buluġa quştı. Waqıtı citkeç, üzë şunı tikşërërge çıqtı. Efiserlernë üz urınında, unter efiserlernë üz ĕşë başında, ġaskernë kireklë yirënde taptı. Këçkëne bër işare emërë bërle ut këbëk ḫereketke ḫezër buldı. Lekin bër bülëkneŋ yeşërën komandirı yirënde Feridenë kürĕp ġacepke qaldı we ĕşnë bu qaderge ciberüge sebep buluwı öçën bik poşındı, taġı Arıslan Ülmes uġılınıŋ ġailesë, alarnıŋ kileçek beḫëtsëzlëklerë küz aldına kildë. Ul bik tiz yeşërën komitenë cıyıp qurquwın aŋlattı, Feridenë öyëne ciberüneŋ lazëmlëgën söyledë. Alar, efiserneŋ iŋ kübësë rus bulınġan bu bülëkte başqa efiser ye unter yuqlığın, ġaskerlerneŋ bër awızdan Feridenë saylawların söyledëler. Ferideneŋ çitke qaldırıluwı ġaskerler arasında aŋlaşılmaw çığuġa sebep bulmasın dip qurquların beyan ittëler. Aḫırdan polkovnik mes'elenë üzë ḫel iterge buldı. Şul könnë ük öç këşëden törëk frontına taba, Waḫitnıŋ reislëgë astında, qaçqın heyetë ciberëldë we şul plan anda qabul itëlgeç te, ul bër mertebe tup atıp (78) cawap birëlüwë soraldı. Bu taraftan atılġan öç tup – "kötemëz" meġ'nesënde, biş tup – "bik kötemez", cidë

tup – “köte-köte aqtıq çigĕne cittĕk” meġ‘nesĕnde aŋlaşılırġa tiyĕş, diyĕldĕ we öç kön ĕçĕnde bötĕn mes’ele ḫel itĕlĕrge süz bĕrkĕtĕldĕ. Heyet kittĕ.

Polkovnik Söyĕmge mes’eleně aŋlatmaġan bulġanġa, aŋlatası kilmegenge, Feridege Söyĕmnen başqa ġına üzĕne kilĕrge ḫeber ciberdĕ we anı köte-köte ĕşĕnde dewam ittĕ. Mĕne tönnĕŋ soŋġı seġat’lerĕnde gĕne Feride kilĕp kĕrdĕ. Bik arıġan bulġanġa, tekellĕfsĕz gĕne urınġa utırdı. Waq-töyek süzlerden soŋ polkovnik:

–Bĕzneŋ Tifliste sĕzneŋ bĕrle bĕr şartımız bar idĕ, tutaş, min qaywaqıt sĕzge kiterge waqıt cittĕ disem, sĕz kiterge süz birgen idĕŋĕz. Ḫezĕr mĕne şul kön cittĕ, sĕz irtege kiterge tiyĕşsĕŋĕz, yuġıyse bötĕn ġaileŋĕzně bik awır uŋaysızlıqqa töşĕreçeksĕz we minĕ de ġaileŋĕz aldında bik oyatlı bĕr ḫelge quyaçaqsız. Sĕz indĕ irtege reḫim itĕp qaytıp kitĕŋĕz. Kĕşĕge bĕldĕrmes öçĕn bĕr telegram kilgen diyermĕz,– didĕ. Feride küpten meġ‘lüm nerseně tıŋlaġan kĕbĕk irĕnĕp kĕne tıŋladı da irĕnĕp kĕne cawap birdĕ. Ĕşně alay-bolay ütkermekçĕ buldı. Timĕrġali üz fikĕrĕnde qatı torġannı kürgeç:

–Min, polkovnik, ḫezĕr kite almıym. Üzĕŋĕz kürdĕŋĕz, miněm wazıyfam bar. Min ḫezĕr Arıslan qızı Feride gĕne tügĕl – sigĕzĕnçĕ bülĕkneŋ milliy komandirı. Şundıy zur milliy burıç aldında torġanda, min wazıyfa başınnan kite almıym…

Polkovnik qızardı, bürtĕndĕ, şul qatġıy söylengen süzlerge cawap taba almadı. Aḫırdan:

–Ġaileŋĕz!..– didĕ.

Feride uylandı:

–Eyĕ, ġailem qızġanıç, belki anda alarġa bik zur awırlıqlar bulır. Lekin bit bolar hemmesĕ – şundıy qollıqlar, rus iḫtıyarında uyınçıq bulıp yeşew bĕtsĕn öçĕn ĕşlene: alar anı aŋlarlar, ġafu iterler. Beyrem qorbansız bulmıy, polkovnik… Bĕz tĕrĕklĕk öçĕn bĕr beyrem yasarġa ḫezĕrleneměz – qorbanımız ḫezĕr bulırġa tiyĕş. Bĕzneŋ ġaileneŋ şul qorbannı birĕrge ḫezĕrlĕgĕ citken. Törĕklĕk öçĕn bĕr Arıslan

uġılı ġailesĕ fida bulsa bulsın! Min üzĕm qorban bulam iken, söyĕnĕp bulam. Min kitmiym, polkovnik!– didĕ. Timĕrġalineŋ irĕnĕn bik qatı tĕşlep, tirennen uylaġanın kürĕp: –Sĕz aŋlaŋız, min kite almıym… Kitsem, bu miněm öçĕn bötĕn (79) ġomĕrĕme bĕr qara tap bulaçaq. Bötĕn ġomĕrĕme wöcdanım cereẖetlĕ qalaçaq… Şunıŋ öçĕn ul weġ‘delernĕ, polkovnik, ẖetĕrlemeŋĕz, min kite almıym… Min bit Tifliste waqıtta uq sĕzneŋ başta şundıy bĕr plan barın elle niçĕk sizĕndĕm. Şunıŋ öçĕn kilĕrge omtıldım. Monda kilgeç üzĕmnen-üzĕm de, şul plannı ĕşlerge kĕrĕştĕm. Sĕzneŋ komite ĕşleneŋ bĕtkençe, bĕzneŋ bülĕkte ul komite bar idĕ… Min indĕ anı yasaġan iděm. Sĕz kĕçkĕne küŋĕllĕlĕk kürsetseŋĕz, min sĕzge te‘sir iterge tırışaçaq iděm. Mĕne ni öçĕn bĕzneŋ bülĕk mině komandir itĕp saylaġannar… H̱ezĕr ĕş üz yulın aldı. Min de, polkovnik, şul ĕşte, ẖĕzmetĕm az bulsa da, sĕzneŋ yuldaşıŋız bulırġa tĕliym… Bu bit elĕ, polkovnik, bĕzneŋ bĕrĕnçĕ adımımız ġına, bĕz bit elĕ bu yirlerge milliy bayraq astında, höcümçĕ bulıp, taġı kileçekbĕz. Bĕz bit mondaġı ermenner, ruslarnı sĕbĕrĕp tügĕp, Ġancesĕne, Tiflisĕne, Bakusına, bötĕn Kavkazġa törĕk bayraġı tĕgeçekmĕz. Bu ĕşneŋ başında sĕzneŋ buluwıŋız bĕrĕnçĕ şart… Başqa andıy kĕşĕmĕz yuq. H̱ezĕr sĕznĕ saqlaw – milliy burıç. Bu ĕşte miněm wazıyfam da bar, kiregĕm de yuq tügĕl.– Bĕraz tınnan soŋ: – Polkovnik, min ẖezĕr ġaskeriylerneŋ milliy canına yul buldım, bötĕn uyların, bötĕn töşĕnçelerĕn bĕlem. Alar bit bala… Küterĕle kite, qızışa, yaẖşını naçardan ayırmıy, wata, sındıra, qıra… Mĕne tĕgĕ ermen komandirları kilgen könnĕ efiser klubına bomba ırġıtırġa ẖezĕrlengen bulġannar. Alla ġına saqlap qalġan… Elĕ min kilgende de bĕr göruh sĕznĕ rusçı dip ütĕrĕrge yörĕy idĕ. Min gĕne araġa kĕrdĕm.

Polkovnik açıqtan-açıq söylengen bu süzlerden, kötĕlmegen waqıyġalardan aptırap qaldı. Bötĕn diq‘qatĕnĕ cıyıp, anıŋ hiçbĕr ẖereketĕn yuġaltmas öçĕn küzĕn tĕgĕp, anıŋ ẖikeyelerĕn tıŋladı. Üz-üzĕnnen: “Bu kĕm bu qız? Bu quwet moŋarġa qaydan kilgen? Bu yeş’te yeş’lĕgĕn qorban itĕp, niçĕk bu fikĕrge, bu ġayege qapılġan? Niçĕk üzĕn-üzĕ onıtqan?” Söal’lerĕneŋ bĕrsĕne de qaneġat’lendĕrĕrlĕk cawap taba almasa da, Ferideneŋ zurlığına, böyĕklĕgĕne küŋĕlĕnnen baş iydĕ. Anıŋ hertörlĕ qorbanġa ẖezĕrlĕgĕ aldında küŋĕlden tĕz çüktĕ… Polkovniknıŋ başındaġı şul uylarnı sizĕngen kĕbĕk, şularġa cawap birgen kĕbĕk, Feride batırlanıp sikĕrĕp tordı, polkovniknıŋ qulın kilĕp (80) qıstı. Anıŋ zur dorfa qulların üzĕneŋ nĕçke, nezĕk barmaqları arasınnan çığarmayınça, ömĕt taşqan küzĕn Timĕrġalineŋ küzĕne batırdı.

Cawap ala almağaç, moŋ ġına tawış bĕrle: “Bĕttĕ bu kitüw süzlerĕ, polkovnik! Şulaymı? Bĕtsĕn!..”– didĕ. Aptırap qalġan polkovniknıŋ qulın sıypıy-sıypıy başladı. Polkovniknıŋ aġarıp kile torġan çeçlerĕ arasına barmaqların suqtı. Mamıq kĕbĕk barmaqları bĕrle alarnı aralaştırdı, söydĕ, sıypadı… Taġı moŋraq itĕp: “Bĕttĕmĕ, polkovnik? Min sinĕŋ bĕrle qaldımmı?”– didĕ. Anıŋ küzĕnnen cawap köttĕ. Feride, anda bötĕn tĕlegĕne cawap buldımı, bötĕn ĕçĕnĕ poşırġan ĕşlerge yul buldımı, bĕrden polkovniknıŋ başın qoçaqladı, anı maŋlayınnan, başınnan-bitĕnnen überge totındı. Üzĕ: “Min kitmiym, min kitmiym… Sĕz şundıy awır könner aldında bulġanda, min kitmiym, aŋlıymsız? Kite almıym!” – didĕ. Küŋĕlĕ tuldı. Qıçqırıp yıġlap ciberdĕ. Anıŋ bĕr küz yeşĕ tegerep töşĕp Timĕrġalineŋ maŋlayına tamıp, anıŋ bitĕn qıtıqlandırıp yözĕnnen aqtı. Üzĕnnen-üzĕ qurıqqan kĕbĕk, oyalġan kĕbĕk, Feride poçmaqqa barıp, posıp yıġlawında dewam ittĕ.

Timĕrġali kötĕlmegen bu waqıyġadan ĕlgerĕ qawşadı, annan aptıradı, ni ĕşlerge de, nindiy yul bĕrle de ḫereket iterge bĕlmedĕ. Ferideneŋ ükĕrĕp-ükĕrĕp yıġlawı anıŋ yöregĕneŋ elle qay yirlerĕnde yörĕp, anıŋ astın öst ittĕ. Ul üzĕneŋ polkovniklığın, bügĕn-irtege milletĕneŋ tariyḫında hiç onıtılmayaçaq zur bĕr ĕş ĕşlerge ḫezĕrlenüwĕn onıttı. Uncidĕ yeş’lĕk yĕgĕt kĕbĕk Ferideneŋ yanına çabıp bardı. Anıŋ qulın aldı, başın sıypadı. Ferideneŋ muyını köçsĕzlengen, arığan kĕbĕk başın tota almadı. Ul polkovnik iŋsesĕne yığıldı. Yĕfek kĕbĕk qulları bĕrle anıŋ iyĕlmiy torġan muyınnarına sarıldı. Ferideneŋ qaluwı ḫel itĕldĕ. Qurqınıçlı qaçuw plannarı aŋarġa polkovnik bulġanda hiçni [tügĕl] kĕbĕk kürĕndĕ. Timĕrġalige de Feride kĕbĕk paq’, saf bĕr ferĕşte yanında torġanda tup ta, mıltıq ta bĕrni tügĕl kĕbĕk ḫis itĕldĕ.

***

Ḫeberçĕler kitkennen ikĕ kön waqıt üttĕ. Cawap tubı atılmadı. Bu yaqtan öç tup atıp söal’ birĕldĕ. Ḫeber kilmedĕ. Öç kön üttĕ – biş tup atıldı. Cawap kilmedĕ. Dürtĕnçĕ kön buldı, cawap kilmedĕ. Cidĕ tup (81) atıldı – ḫeber kilmedĕ. Yeşĕrĕn komite cıyıldı, taġı bĕr kön köterge qarar itĕldĕ. Mĕne kiç buldı. Her kĕşĕ ĕç poşuw bĕrle: tĕgĕler ruslarġa töşmedĕmĕ iken, sĕr açılmadımı iken digen qurqulı uylar bĕrle yoqıġa yattı. Polkovnik ta poşınıp, ĕş açılmasın, bötĕn plan, bötĕn ĕş yuqqa çıqmasın

digen uylar bĕrle yoqlamayınça uylanıp yatqanda, işĕk töbĕne bik qatı çabıp kilĕp at tuqtadı. Polkovnik elle ni çıqtı, naçar bĕrnerse buldı dip ḫis itĕp, sikĕrĕp tordı. İşĕkten uq kĕbĕk atılıp Feride kilĕp kĕrdĕ:

–Polkovnik, ḫarap buldıq, bötĕn nerse bĕlĕndĕ: kapitan İvanov ştab bĕrle söylerge telefon soraġan, totaştıruda bĕzneŋ kĕşĕ bulġan, şul totaştırdım dip yalġanlaġan, üzĕ tıŋlarġa totınġan da tĕgĕ generalnı çaqırıp, mondaġı bĕzneŋ bötĕn ḫeller ḫaqında ḫeber birgen. Tizrek qoralsızlandırunıŋ kirekllĕgĕn, rus efiserlerĕne başqa, başqort praporşçiği Atnaġulovqa ġına ışanırġa yarawın söylegen. General isĕmĕnnen bu da “İrtege telefon birĕrmĕn” dip süzĕn kisken… Bügĕn kitmesek, herbĕr nerse açıla!..

Polkovnik söal’lĕ küz bĕrle Feridege qaradı. Feride:

–Tön qaraŋġı, elĕ tön yartısı ġına, belki üterměz, – didĕ. Polkovnik uylandı, uylandı, başınnan törlĕ plannar kiçtĕ. Aḫırdan ipteşlerĕ bĕrle söyleşĕrge buldı. Komiteně tupladı. Qısqa bĕr kiŋeşten soŋ ḫereketke, İvanovnı yulda ġına ütĕrĕrge qarar itĕldĕ we tön yartısında polkovnik cıyıluw borġısın uynattı. Yul kiyĕmĕnde ştabqa barıp, ştab naçal’niktan kilgen yalġan emĕrně uqıdı. Kürşĕ alaylarġa telefon bĕrle ḫereketten ḫeber itĕldĕ. Yul saqçılarına meġ‘lümat birĕldĕ. Ayırım bülĕklerge ayırım yullar kürsetĕp, törĕk çigĕnĕŋ tĕgĕ yaġındaġı taw artında bĕrge tuplanırġa, mıltıq atmasqa, tawışlanmasqa boyırdı… Üzĕ bülmesĕne kilĕp, yeşĕrĕn sĕrlĕ qeġaz’lerně bĕrsĕn Feridege bötiy ittĕrĕp taqtı, bĕrsĕn üzĕne aldı, bĕrsĕ İbrahimġa yeşĕrĕldĕ. Yulda andıy-mondıy ĕş bulıp, yaŋadan ruslarġa töşĕleçek bulsa, bu qeġaz’lerně yuq itüneŋ, törĕklerge qayda töşĕlse de, iŋ başlarına birüneŋ tiyĕşlĕgĕn aŋlattı.

Bĕr seġat’ten yulġa çığıldı. Ġasker atlarına mĕnĕp, aqrın ġına ḫereket ittĕ. Tön cillĕ, bolıtlı bulġanġa, ul tawışsız-tınsız rus frontın üttĕ. Mĕne yul ikĕ taw arasına kilĕp kĕreçek buldı. Monıŋ bĕrsĕnde rus tupçıları yirleşken kĕbĕk, ikĕnçĕsĕne törĕk tupçıları yirleşken idĕ. Yuldan kĕmneŋ de ütüwĕ mömkin (82) tügĕl itĕp tup, pulemet astına alınġan idĕ. Polkovnik, mondaġı ruslarġa “Eměr aldım, kiçem”, dip telefon bĕrle ḫeber birgenge, ul yaqtan qurıqmıy idĕ. Anıŋ planı buyınça tĕgĕ öç kĕşĕ

törĕklerge de mes’eleně aŋlatqanġa, annan da qurqınıç bulmasqa tiyĕş idĕ, lekin ḫeberněŋ kilmewĕ anıŋ planın bozġan, aŋarġa saq bulırġa quşqan idĕ. Şunıŋ öçĕn ul ĕlgerĕ kürĕlmegen kĕbĕk ittĕrĕp aqrınlap üterge digen qararnı birgen idĕ. Lekin taw yanına kilgeç bulġan waqıyġa anı başqaça ḫereket iterge quştı. Ul da bĕrden planın üzgertĕrge mecbür buldı. Waqıyġa monnan ġıybaret idĕ.

Kiçüge kilĕp citer aldında üz bülĕgĕnde kile torġan praporşçik Atnaġulov artta qalıp borılıp çaba başlaġan we anıŋ artınnan kitken İvanov totılıp ütĕrĕlse de, Atnaġulov quwaq arasına kĕrĕp yuġalġan. Şul ĕşte bĕrniçe mıltıq atılġanġa, tawnıŋ qarawılçıları uyanġan, ikĕ yaq ta bĕrem-serem mıltıqlar atarġa totınġan idĕ. Şunıŋ öçĕn kürĕnmiy kiçüw imkyanı bĕtken, feqat’ bik qurqınıçlı, tehlikelĕ bulsa da çabıp üterge gĕne yul qalġan idĕ. Timĕrġali her yuġaltqan minut bĕrniçe can torasın bĕlgenge, bĕrden çabıp kiçerge emĕr birdĕ. İkĕ-öç çaqrım kiŋlĕktegĕ kiçüw at bĕrle tuldı. Ġasker bötĕn quwetĕ bĕrle çabıp kiçüwge kĕrdĕ. Elle qaydan ay çıqtı. Bötĕn ġasker yaltırap kittĕ. Rus yaġındamı, törĕk yaġındamı atılġan tup görlep kittĕ, ġaskerněŋ aldına töşĕp yarıldı. Anıŋ artınnan bĕrĕnçĕ, ikĕnçĕ, öçĕnçĕler atıldı. Elle qaydan pulemet cıltırarġa kĕrĕştĕ. Ġasker haman çaptı, elle kĕmner yıġıldı, qanı aġa torġan bĕr at tilĕ kĕbĕk çaptı, elle kĕm ıŋġıraştı, sıqrandı, tup, pulemet tawışına at ġıjlawı, “Alġa, alġa!”– digen komandirlarnıŋ tawışı qatıştı. Kiçüw qıyametke ewĕrĕldĕ. Polkovnik Timĕrġali bĕr qaradı: yanındaġı ġaskerĕnĕ, anıŋ kürşĕsĕnde qızı Söyĕmbikeně kürdĕ. Taġı bĕraz waqıt üttĕ: ġasker yirĕnde küzlerĕ qızarġan Feridenĕ kürdĕ. Taġı bĕr qaradı: aldına töşken tup yedresĕnnen aldındaġı saf yarıldı, bĕr ġaskeriy meteldĕ, bĕr at dürt ayaġın küterĕp yıġıldı. Aŋarġa elle nerse tiygen kĕbĕk buldı. Külmegĕ ĕçĕnnen cılı bĕrnerse aġarġa totındı. Ul atın suqtı, alġa çıqtı. Bik zur tawış bĕrle: “Alġa!”– dip qıçqırdı. Bitĕ qanġa buyalġan Feridenĕŋ quwıp citkenĕn, qızı Söyĕmbikeněŋ (83) atınnan qan aqqannı kürdĕ. Tup tawışlandı, uladı, görledĕ, pulemet tuqtamadı – “çıj-çıj” ittĕ, mıltıq özĕlmedĕ – şartladı. Atlı ġasker retĕn yuġaltıp, kötüw kĕbĕk çaptı, atlar isĕrĕk kĕbĕk duwladı, yaralılar ıŋġıraştı.

Mĕne kiçüw ütĕldĕ, ġasker selamet yirge çıġıp cittĕ, anıŋ östĕne elle qaydan projektor töştĕ: söŋgĕler, qılıçlar, ızannar yaltırap cawap birdĕ. Polkovnik ġaqılın yuġaltqan kĕşĕ kĕbĕk: “Retleněŋĕz! Bülĕgĕ bülĕkke!”– dip qıçqırdı. Bĕr minutta retlendĕler, bĕr minutta bülĕgĕ bülĕkke ayırıldılar… Ul ĕçĕnde aġa torġan cılı

nerselerge ehemiyet birmeyĕnçe bötĕn ġaskerně yörĕp çıqtı. Cereẖetlengenner küp bulsa da, ülgenner bik az idĕ. Komandirlarnıŋ kübĕ isen idĕ, saw idĕ… Yaralılarnı beylerge, cereẖetlĕlerně urınlaştırırġa quştı. Aq bez baġlamnarı bĕrle kilĕp citken Feridege: “Miněm cereẖetĕm kĕçkĕne”,– dip ehemiyet birmeyĕnçe, ġaskerněŋ aldına çığıp qanlı qulı bĕrle aq bayraq küterdĕ. Şunıŋ yanına kilĕp citĕp, Feride elle qay bĕr yirĕne yeşĕrĕlĕp quyılġan qızıl yirlĕkte törĕk bayrağı qaldırdı. “Yeşesĕn Törkiye!”– dip qıçqırıp ciberdĕ hem ġasker qıçqırıp cawap birdĕ. Törĕk bülĕgĕněŋ tubı tuqtadı. Doşman ġaskerĕ dip uylap qarşı çıqqan törĕk sevariyĕ ni ĕşlerge bĕlmeyĕnçe aptırap qaldı. Mĕne bĕrden rus tawı görledĕ. Annan bĕremlep, kümeklep tup atıla başladı. Timĕrġali: “Alġa!”– dip eměr birdĕ. Atlı ġasker uq kĕbĕk alġa çaptı. Rus tubı, mıltığı bolarnı Törkiyeněŋ ĕçĕne quwdı.

Mĕne taŋ attı. Tuwa torġan yaŋı könněŋ moŋ yaqtısı ana yortqa aşığa torġan törlĕ qabileden cıyılġan törĕk balaların selamledĕ, yıraqta tügĕl gĕne bĕrniçe manaralı bĕr kĕçkĕne törĕk şeherĕ kürĕndĕ. Polkovnik şunda yul tottı. Şeherněŋ aldına kilĕp basuw bĕrle, ġaskerně taġı retledĕ, taġı bülĕgĕn bülĕkke ayırdı. Muzıkaġa ẖezĕr bulırġa eměr birdĕ. Ġaskeriy tertipte şeherge kĕrĕrge quştı. Üzĕněŋ qanı bĕrle bılçıranġan atı şeherněŋ busaġasına basıp ölgĕrmedĕ, dürt-biş manaradan irtengĕ azan başlandı. İẖtıyarsız polkovnik atnıŋ tĕzgěnĕn tarttı, emĕrge öyrengen at bĕrden tuqtadı. Anıŋ artınnan bötĕn alay tuqtadı, ẖetta ĕçĕnnen aġa torġan qan da tuqtadı. Azan bĕttĕ. Polkovnik: “Muzıka!”– dip qıçqırdı. Aqsaq Timĕr marşı görledĕ, şuŋarġa basa torġan cidĕ-sigĕz měŋ atlarnıŋ (84) tawışı bĕrle şeher “duw” kildĕ. Bu yaŋı muzıkadan, yaŋı tawıştan bötĕn şeher ayaqqa qalıqtı. Törĕk bayraqlı, rus kiyĕmlĕ bu ġaskerden hemmesĕ, bĕrden, qurıqtı, ikĕnçĕden, aptıradı, öçĕnçĕden, ẖeyran buldı. Ġasker kiŋ uram buylap aqrınlap baruwında dewam ittĕ… Anıŋ bötĕn atlawına uramnar, binalar selam birgen kĕbĕk tawışlanıp cawap birdĕ. Bötĕn terezelerge ẖalıq tuldı. Daireler, qışlalar ayaqqa qalıqtı. Muzıka tuqtar-tuqtamas ġaskerněŋ: “Yeşesĕn Törkiye!”– digen tawışı şeherně tottı…

Mĕne ġasker şeherněŋ urtasına, ĕlgerĕgĕ beladiye dairesĕ, ẖezĕrgĕ ġaskeriy ştab yanına kilĕp bülĕk-bülĕk tĕzĕldĕ. Binanıŋ başındağı sallana torġan törĕk bayrağı, ozın yuldan kilgen bu törĕk uġıllarına can küŋĕlden selam birgen kĕbĕk, irtengĕ yil bĕrle sallandı, elle ni söylegen kĕbĕk “fır-fır” kildĕ. Waqıyġadan yaŋı ġına

ḫeberdar bulġan, aptırap qalġan törĕk zabitlarınıŋ qışladan çıqqanın kürüw bĕrle, polkovnik: “Selam tor!”– emĕrĕn birdĕ. Unikĕ qabile uġıllarınıŋ söŋgĕlerĕ bĕrden kükke çıqtı. Küŋĕllerĕnnen itken antların törĕk bayrağı “fır-fır” ittĕrĕp küklerge qader kündĕrdĕ, lewḫĕlmeḫfuzġa yazarġa quştı. Polkovnik Timĕrġali bĕr yağında qızı Söyĕm, bĕr yağında Feride, artında-aldında törĕk efiserlerĕ bĕrle rus bayrağın östĕrep kilĕp, selam tarızında torıp alġa çıqtı:

–Bĕz de sĕzneŋ kĕbĕk törĕk balaları. Törkiyeneŋ şul awır könnerĕnde, doşmannar bĕrle bötĕn tarafınnan qamalġan könnerĕnde, sĕzneŋ bĕrle bĕrge bulıp, ana yort öçĕn üzĕmĕzneŋ qanımızını fida iterge bulıp, rus safın taşlap çıqtıq. Hemmemĕznĕ qabul itĕp, törĕklĕk wazıyfamızını üterge emĕr boyıruŋızını köteməz!– didĕ, qulındağı rus bayrağın zabitlarnıŋ ayağı astına taşladı. “Yeşesĕn Törkiye!”– dip qıçqırdı, ġasker de qıçqırıp cawap birdĕ.

Küzlerĕnnen mölděr-mölděr aqqan yeşĕn tota almağan törĕk mĕŋbaşı polkovnik Timĕrġalinĕ kilĕp qoçaqladı. Yıllar buyı kürĕşmegen aġasın-ĕnĕsĕn kötĕlmegende oçratqan kĕbĕk, ul anı kükregĕne qıstı, başınnan üptĕ, bitĕnnen üptĕ, taġı qoçaqladı, taġı üptĕ. Yeş’ mölděrep aġa torġan anıŋ küzlerĕne şatlıq, beḫĕt, kölĕmsĕrew çıqtı, küz yeşĕ bĕrle yılmayuw bĕrge quşıldı. Anıŋ artınnan bötĕn zabitlar kilgen arqadaşları bĕrle kürĕştĕ, übĕştĕ. Törĕk bayrağın küterĕp tora (85) torġan Feride bĕrle Söyĕmbike gĕne qarşılıqsız qaldı… Alarnıŋ şul ozın, yıraq yirden kilülerĕn qotlarġa, alarnıŋ rus boyındırığı astında ütkergen şul ozın ġazaplı könnerĕn sorarġa hemşirelerĕ, qardeşlerĕ kilmedĕ, alarġa analıq, apalıq, tuġanlıq büsesĕn bĕrkĕm de birmedĕ…

Mĕne bĕrden törĕk muzıkası görledĕ. Ul Urda marşın uynadı. Anıŋ artınnan mĕŋbaşı yuġarı bĕr yirge çığıp:

–Qardeşler! Min sĕznĕ hemmeŋĕznĕ rus boyındırığınnan qortıluwıŋız we ana yortqa irĕşüwĕŋĕz bĕrle qotlıym! Bötĕn taraftan doşman sarġan bu yort törĕk ilĕdĕr. Bu bĕzneŋ watanımız bulġan kĕbĕk, sĕzneŋ de tuġan yortıŋızdır. Bĕzneŋ bĕrle bĕrge, bĕzneŋ qaraŋġı könnerĕmĕznĕ bülĕşĕrge kilgen sĕz qardeşlerĕmĕzge bĕzneŋ beḫĕtlĕ könnerĕmĕzde de ilĕmĕz, yortımız açıqtır!..– Mĕŋbaşı süzĕnde dewam ite almadı.

Selam tor tarızında basqan Mirḫeyder qaltırandı, sĕlkĕndĕ, ul Ferideneŋ östĕne awdı. Kitĕrĕlgen doktorlar anıŋ huşın kitĕrgeç te, Timĕrġali baş oçındağı mĕŋbaşın kürĕr-kürmes, üzĕneŋ kükregĕndegĕ ḫaritaların, yeşĕrĕn ġaskeriy sĕrlerně ḫetĕrledĕ we şunı alırġa qulın suzdı. Köçsĕz qulı şul ĕşně ĕşliy almaġannı kürgeç, ul küzĕ bĕrle Feridege işare ittĕ. Feride şularnı alıp mĕŋbaşına birgençe küzĕn qeġaz'lerden qaldırmadı. Feride: Rusiye ġaskeriy ştabınıŋ gizlĕ sĕrlerĕ",– digeç kĕne Timĕrġali yılmaydı. Mĕŋbaşınıŋ şul qeġaz'lerně açqannarın qaraġanda anıŋ yözĕnnen, küzĕnnen yılmayuwı kitmedĕ. Şul – milletĕmně saqladım keyĕfĕnnen çıqqan kölüw, yılmayuw anıŋ ruḫın küklerge qader ozattı – yılmayıp canı çıqtı.

***

Böyĕk bĕr ḫörmet bĕrle polkovnik kümĕldĕ. Anıŋ bahadir ġaskerĕ inglizlerge qarşı barıp, alarnı esir alıştı. Anıŋ kitĕrgen gizlĕ sĕrlerĕ rus ittifaqçılarınıŋ suġış sĕrlerĕn açıp, plannarın bozdırdı.

Törkiye ḫökümetĕ tarafınnan Söyĕmbike İstanbulġa aldırıldı we bĕr mektepke yirleştĕrĕldĕ. Feride (86) gĕne cebheně taşlamadı, ul hemşire bulıp suġış safında qaldı. Kileçek forsatta: Batumġa, Ġancege, Bakuġa törĕk bayraġın allandıruw, Törkstanġa, Qırımġa, İdĕl-Uralġa Altın Urda bayraġın sallandıruw könĕn kötĕp qaldı. Şul tatlı könge ḫezĕrleněr öçĕn ġaskerler arasında fikĕrdeşler, ipteşler, arqadaşlar tuplawında dewam ittĕ. Tuġan könneŋ herbĕrsĕnde, ul şul ömĕtneŋ taġı bĕr kön yaqınlawına ışanıp, tınıç-tınıç könně tönge quştı. İrĕşeçegĕne itken iman bĕrle aylar, yıllarnı safta ütkerdĕ. Beḫĕtlĕ qortılış könĕn bekledĕ (87).

SONUÇ

Çağdaş Tatar edebiyatının kurucu şahsiyetlerinden biri olan Ayaz İshakî'nin Öyge Taba adlı eseri ile ilgili dil ve üslûp incelemesine dayalı olan bu çalışmada nitel ve nicel doküman analizi yöntemleri kullanılmıştır.

Çalışmaya konu olan eser 1922 yılında Berlin'de kaleme alınmış olup Türklük, vatan, millet, bayrak ve hürriyet gibi konuların ön plana çıkarılarak işlendiği tezli bir roman olarak dikkat çeker. Öyge Taba hacim itibariyle küçük olmakla birlikte konu ve içerik yönünden İshakî'nin en geniş şümullü romanı olup bizzat yazarın kendisi tarafından Türkiye Türkçesine de aktarılmıştır.

Romanın ana izleği, Türk soylu halkların her her ferdi için Türk illerinin istiklali ve Türklerin birliği doğrultusunda mücadele etmek gereklidir, şeklinde ifade edilebilir. Tezli bir eser olan Öyge Taba vasıtası ile okurlara bazı mesajlar verilmeye çalışılmıştır. Bu mesajları millî tarih bilincine sahip olmak, milletinin şanlı ve büyük geçmişini bilmek, geçmişten ders almak, atalarına layık olmak, yarına dair umutları diri tutmak ve Türk Dünyası'nın esir illerinin istiklali için sonuna kadar mücadele etmek bir zorunluluktur şeklinde kısaca ifade etmek mümkündür.

Eserin incelenmesi sonucu İshakî'nin dil ve üslûbu ile ilgili olarak ulaşılabilen sonuçlara aşağıda yer verilmiştir.

Dil İncelemesi ile İlgili Sonuçlar

Ayaz İshakî hem edebî dili hem de halkın canlı konuşma dilini eserlerinde etkili bir biçimde kullanmayı başarmış, çağdaş Kazan-Tatar Türkçesinin gelişmesi ve çağdaş Tatar edebiyatının kurulması açısından eserleri vasıtası ile önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Kazan-Tatar Türkçesinin yanı sıra karma yapılı kelimeler ile alıntılı kelimelere de eserinde yer veren Ayaz İshakî, bir Mişer Tatarı olması hasebiyle, mahallî dil ile

ilgili olarak Mişer Tatar ağzına özgü birçok özelliği de edebî dile taşımıştır. Mişer Tatar ağzına has olan bir özellik olarak *y > c* değişimi ve bunun tersi olacak şekilde *c > y* değişimi (cır, ÖT 30, 36; cırla-, ÖT 36, 44; yır, ÖT 30, 40, 43, 67; yırla-, ÖT 30, 38, 39, 41, 43, 44, 56, 77; yıla- ÖT 56; cıla-, ÖT); ayrıca *t > ç* değişimi (…anıŋ çeçě tişělěp töştě, ÖT 44: …onun saçı çözülüp düştü) ile ilgili örnekler eserde yer almıştır.

Eserde, fonetik açıdan *-ŋl ~ -1ġ* denkliği ve ortak kullanımı (yalġışlıq, ÖT, 75; yaŋlış, ÖT, 45, 54); *r ~ l* denkliği ve ikili kullanımı (şurpa, ÖT 29; şulpa, ÖT 50); *s ~ ç* denkliği ve ikili kullanımı (saç ÖT, 38; çeç ÖT, 43, 81); ayrıca *ı ~ a* (yaŋı, ÖT 19, 30, 44, 53, 56, 65, 67, 68, 69, 84, 85; yaŋa, ÖT 21, 22, 24, 29, 32, 33, 36, 40, 51, 76, 82) denkliği vardır.

Öyge Taba adlı eserde yer alan ve mahallî ağız özelliği gösteren bir kullanım örneği de, edebî dilde *moŋa qader (buna kadar)* anlamına gelen, *moŋġança (buna kadar)(ÖT 57, 66, 76)* zaman zarfının kullanımıdır.

Kazan-Tatar Türkçesine Rus dilinden giren ve *tabak* anlamına gelen *telinke (Tat. мәлинкә: telinke; Rus. тарелка: tarelka)* sözcüğüne karşılık yazar tarafından sözcüğün mahallî ağızdaki *terilke (<Tat. мәрилкә) (ÖT 43)* şekli kullanılmıştır.

Morfolojik yönden isim ve fiillerin birinci ve ikinci şahıs eklerinin, eski Tatar edebî diline uygun şekilde, *"-mız/-měz" (edebî dildeki şekli "-bız/-běz")* (*alamız, ÖT 25; qartayamız, ÖT 31; ḫalqımız, ÖT 32 vb.)*; *"-ŋız/-ŋěz" (edebî dildeki şekli "-ġız/-gěz")* (*utırıŋız, ÖT 57; açuwlanmadıŋız, ÖT 59, ġafu itěŋěz, ozata kürěŋěz, üzěŋěz, ÖT 59 vb.)* ekleri ile çekimlendiği görülmüştür. Burada Osmanlı Türkçesinin etkisinden de söz etmek mümkündür. Necip Asrî her ne kadar İshakî'nin Osmanlı Türkçesinden birkaç sözcük alıp kullanmış olmanın dışında etkilenmiş olmadığını belirtse de eserlerine bakıldığı zaman yazarın hem Osmanlı Türkçesinden hem de Rusçadan etkilendiği görülür.

Eski Tatar edebî dilinin etkisine örnek olarak, eski dildeki *bu* işaret zamirinin ekli şekilleri */m/* ile yazılıyor olsa bile, İshakî'nin eserinde bunların */b/* ile yazıldıkları

görülmüştür *(bunda, ÖT 22, 23, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 52; bundağı, ÖT 24, 45, 46, 61, 70, 72; bunıŋ, ÖT 21, 22, 28, 34, 36, 39, 41, 57).*

Günümüz Tatar Türkçesinde kullanılmakta olan *"-mıyça/-miyçe"* zarf-fiil eklerinin yerine yazar tarafından o dönemde *"-mayınça/-meyĕnçe" (tuqtamayınça, ÖT 24; qaramayınça, ÖT 26; razıy bulmayınça, ÖT 36 vb.)* ekleri kullanılmıştır.

Eserde "-maqçı/-mekçĕ" eki ile birlikte "bul-" fiilinin birlikte kullanımı yolu ile "-maqçı bul-/-mekçĕ bul-" şeklindeki istek kipi meydana getirilmiştir.

İshakî'nin eserinde *bu* ve *ul (o)* işaret zamirlerinin yönelme halinde kullanıldıkları zaman *moŋa* yerine *moŋarġa (ÖT 29, 80)*, *aŋa* yerine ise *aŋarġa (ÖT 19, 20, 29, 41, 44, 50, 55, 56, 57, 72, 75, 76, 77, 81, 83)* şeklinde olduğu görülmüştür.

İshakî'nin bu eserinde *bĕlen* bağlama edatına hiç yer verilmemiş, onun yerine eski Tatar edebî diline has *bĕrle* şekli yoğun şekilde ve hem edat hem de bağlaç olarak kullanılmıştır.

Soru ekinin sona geldiği Tatarcada yazarın bu kurala uymayan ve soru ekini zaman ekinden sonra, şahıs ekinden önce kullandığı "baramsız < barasızmı (ÖT 33)", "ışanamsız < ışanasızmı (ÖT 39)" gibi sapmaları da dikkat çekicidir. Bu kullanımda ölçünlü Tatarcanın tam anlamı ile oluşmamış olması da etkili olmuştur.

Üslûp İncelemesi ile İlgili Sonuçlar

Marifetçi ve Ceditçi bir anlayışla hareket eden İshakî, Tatar halkını aydınlatmak, onlara bir mesaj vermek, kendi düşüncelerini halk arasında yayıp bu düşüncelere taraftar bulmak için edebiyatı bir araç olarak görmüş ve eserlerini bu doğrultuda yazmıştır. Bundan dolayı sanat kaygısı olmadan yazan İshakî'nin eserlerinde estetizmin yerini öğreticilik ve yol göstericilik gibi kaygılar almıştır.

Biçim açısından romana bakıldığı zaman romanda geleneksel anlatım yöntemi olan tahkiye kullanılmış, tasvirlere de yer verilmiştir. Ayrıca özetleme, geriye dönüş,

mektup, montaj, leitmotiv, iç diyalog, iç monolog, iç çözümleme gibi tekniklerden de yararlanılmıştır. Her ne kadar Batılı bir teknikle eser vermeye çalışsa da yazarın sanat anlayışı ve Tatar edebiyatının o dönemki konumu gereği geleneksel yapının baskın olduğu hem bu eserde hem de İshakî'nin diğer eserlerinde görülebilir. Eserde diyalog ve monologlara yer verilmiş, yazarın sanat anlayışı ve öğreticilik kaygısı dolayısı ile diyaloglarda da yazarın sözünü emanet alan kişilerin konuşmalarının yer yer bir tirat havasına büründüğü görülmüştür. Teknik bir kusur sayılabilecek olan bu durum yazarın kişisel kaygıları ve öğreticilik anlayışı ile doğrudan ilgilidir.

Eserde sahneleme ve montaj tekniklerinden yararlanılmış, romanın gerçeklik algısını arttırmak amacı ile bu yollara başvurulmuştur. Tezli bir roman olması dolayısı ile ve hitap ettiği kesim de göz önünde bulundurularak açık ve yalın bir anlatım tercih edilimiştir.

Eser, geleneksel anlatı modeline uygun ilahî anlatıcı bakış açısı ile okura sunulmuştur. Anlatıcı tarafından bazen başkahramanın iç dünyasına girilip onun iç konuşmaları, kendi kendisiyle hesaplaşmaları da okura yansıtılmaya çalışılmıştır.

Dilbilim eksenli bir üslûp incelemesi için kelime dünyası ve cümle şeklinde iki ana bölüm söz konusudur. Öyge Taba adlı roman için kelime dünyası ele alınırken üslûba doğrudan etkisi olan ve olmayan kelimeler, kelime türleri, kelime grupları, atasözleri, deyimler ve özel isimlerin varlığı söz konusu olmuştur. Toplam olarak 19.135 kelimenin yer aldığı eserde üslûp incelemesine konu olan kelimelerin (isim, niteleme sıfatı, zamir, zarf, fiil) sayısı 15.613, üslûba doğrudan etkisi olmayan kelimelerin (belirtme sıfatları, edatlar, bağlaçlar, ünlemler) sayısı 2517 ve yine üslûba doğrudan etkisi olmayan kişi adları, diğer özel adlar ve yer adları ile ilgili kelime sayısı ise 1005 olarak tespit edilmiştir. Eserde, kişi adları ile ilgili olarak Tatar kimliğine atıf yapan ya da yabancılaşma, Ruslaşma anlamı ifade eden kullanımların varlığı da dikkat çekici bir özellik olarak tespit edilmiştir.

Öyge Taba adlı eserde kullanılan ve üslûba doğrudan etkisi olan 2236 kelime ile ilgili incelemeler sonucu Kazan-Tatar Türkçesinin 1458 farklı kelime kadrosu ile %65,20'lik paya sahip olduğu görülmüştür. Arapça 362 farklı kelime ile %16,18;

Farsça 76 farklı kelime ile %3,39; Rusça 63 farklı kelime ile %2,81; Fransızca 71 farklı kelime ile %3,17'lik paya sahiptir. Karma yapılı 164 kelime %7,33'lük ve diğer dillerden alınan 42 kelime ise %1,87'lik orana sahiptir. Fransızca ve diğer dillerden giren kelimelerin büyük kısmı Rusça vasıtası ile Kazan-Tatar Türkçesine dahil olmuş kelimelerdir.

Üslûba doğrudan etkisi olan 2236 kelimenin 1102'si isim (%49,28), 36'sı zamir (%1,61), 137'si zarf (%6,12), 226'sı niteleme sıfatı (%10,10) ve 735'i fiillerden (%32,87) oluşmaktadır. Toplam kullanım miktarlarına bakıldığı zaman üslûba doğrudan etkisi olan 15.613 kelimenin 6377'sinin isim (%40,84), 1514'ünün zamir (%9,69), 1144'ünün zarf (%7,32), 998'inin niteleme sıfatı (%6,39) ve 5580'inin fiil (%35,73) olduğu tespit edilmiştir. Tezli mahiyete sahip ve savaş içerikli bir tarihî roman olan eserde isimlerin yoğun şekilde kullanılmış olması yazardan ziyade dil ile ilgili bir husustur. Fiillerin yoğun kullanımı ise yazarın dinamik bir dünyaya dair anlatımı ile doğrudan ilgili bir husustur.

Öyge Taba adlı eserde kullanılan ve üslûba doğrudan etkisi olan toplam 15.613 kelimenin dillere göre dağılımları ve yüzdelik oranlarına bakıldığı zaman Kazan-Tatar Türkçesinin 11.901 kelime ile %76,22lik bir paya sahip olduğu ve farklı kelime sayısı ile mukayese edildiği zaman eserdeki oranını yükselttiği görülmüştür. Eserde 1883 kelime ile Arapça %12,06'lık bir paya sahiptir. Arapçanın kullanım oranının yüksek olması hem geleneksel yapı hem de yazarın medrese tahsili gören biri olması ile ilişkildir. Farsça kökenli kelimelerin toplam sayısı 359 olup eserdeki oranları %2,29'dur. Rusça ise 508 kelime ile %3,25'lik bir paya sahiptir. Rusça vasıtası ile alınmış olmakla birlikte eserde yer alan Fransızca kökenli kelime sayısı 292 ve bu kelimelerin oranı %1,87'dir. Rusça ve Rusça vasıtası ile giren diğer yabancı kelimelerin varlığı, Tatarların 1552 yılından beri Rus işgali altında olmaları ile doğrudan ilgilidir. Ayrıca, İshakî'nin Rusça eğitim almış bir kişi olması da bunda etkili olmuştur. Öyge Taba adlı eserde karma yapılı 474 kelime %3,03'lük orana sahiptir. Bunların dışında, eserde muhtelif dillerden alınan 196 kelime daha vardır ve bunların oranı da %1,25'ten ibarettir. Her iki kategoride de, beklenildiği şekilde, Kazan-Tatar Türkçesi daha baskın durumdadır.

Üslûba etkisi olmayan 106 farklı kelimenin %79,24'lük kısmı Kazan-Tatar Türkçesi, %7,54'ü Arapça, %5,66'sı Farsça, %5,66'sı karma yapılı ve %1,88'i ise diğer dillere aittir. Kullanım miktarlarına bakıldığı zaman ise üslûba etkisi olmayan toplam 2517 kelimelik kadronun %88,75'i Kazan-Tatar Türkçesi, %7,11'i Arapça, %1,78'i Farsça, %2,18'i karma yapılı kelimeler, geriye kalan %0,15'i ise diğer dillere aittir.

Romanda 84 farklı kişi adı (toplam 579 kelime), 29 adet diğer özel ad (85 kelime) ve 91 adet de yer adı (341 kelime) kullanılmıştır. Eserde en çok kullanılan isim, on iki farklı şekilde okurun karşısına çıkan (Mirḫeyder Batırgerey uġılı Timĕrġali -1-, Polkovnik Mirḫeyder Timĕrġali -1-, Polkovnik Mirḫeyder Batırgereyeviç Timĕrġaliyev -1-, Polkovnik Mirḫeyder Batırgereyeviç -1-, Mirḫeyder Timĕrġali -2-, Polkovnik Mirḫeyder -2-, Mirḫeyder Timĕrġaliyev -3-, Timĕrġaliyev -5-, Polkovnik Timĕrġali -6-, Polkovnik Timĕrġaliyev -21-, Mirḫeyder -25-, Timĕrġali -95-) ve 163 kez kullanılan başkahramanın ismidir.

Eserde sadece iki atasözüne yer verilmiş olmasına rağmen deyim yönünden oldukça zengin bir kelime kadrosu söz konusudur. Ayrıca İshakî tarafından kullanılan ve slogan haline gelen cümleler de vardır.

Eserde yer alan cümle çeşitlerine bakıldığı zaman, 1791 cümlenin yer aldığı eserde yapısına göre 1012 adet basit cümle, 73 adet şartlı birleşik cümle, 2 adet ki'li birleşik cümle, 214 adet iç içe birleşik cümle, 84 adet bağlı cümle, 382 adet sıralı cümle ve 24 adet sıralı-bağlı cümle olduğu görülür. Yüklemin türüne göre 1588 adet fiil ve 203 adet isim cümlesi vardır. Fiil cümlelerinin yoğun şekilde kullanımı eserin hareketli üslûbu ile ilgilidir. Yüklemin yerine göre 1769 adet kurallı (düz) ve 22 adet devrik cümle mevcuttur. Kurallı cümlelerin yoğun şekilde kullanılmış olması eserin nesir tarzında olması ile ilişkilidir. Anlam özelliklerine göre ise 154 adet olumlu ve 13 adet olumsuz isim cümlesi, 1429 adet olumlu ve 72 adet olumsuz fiil cümlesi, 89 adet soru cümlesi ve 34 adet de emir cümlesinin varlığı söz konusudur. Olumlu cümlelerin yoğun şekilde kullanılması yazarın hayata ve olaylara bakışı ve beklentileri ile ilgili olduğu kadar okura verilmeye çalışılan ileti ile de ilgilidir.

Eserde yer alan cümlelere uzunluk-kısalık açısından bakıldığı zaman cümlelerdeki sözcük sayılarının 1 ila 53 arasında değiştiği görülmüş, üçlü bir bölümleme yapılarak 1-17 sözcükten oluşan 1534 kısa cümlenin metnin %85,65'ini; 18-35 sözcükten oluşan 242 cümlenin metnin %13,51'ini; 36-53 sözcükten oluşan 15 cümlenin ise metnin %0,83'ünü teşkil ettiği tespit edilmiştir. Çoğunlukla kısa cümlelerin tercih edildiği metinde bazı bölümlerde, hatta diyaloglarda bile, tirat kabilinden cümlelere de rastlanmıştır. Bu durum, roman kişileri vasıtası ile yazarın duygu ve düşüncelerini okura aktarma kaygısından kaynaklanır.

Eserde yer alan kültürel unsurlar ve bunların kullanımı da özel öneme sahiptir. Müstakil bir bölüm halinde ele alınan bu konu ile ilgili olarak, tezli romanın ruhuna ve yazarın amacına uygun şekilde, Tatar halkı ve Tatar kültürü ile ilgili pek çok ögeye yer verildiği görülmüştür. Yazar her ne kadar etnosentrik bir bakış açısına sahip olsa da Tatarların Müslüman kimliği ve öteki sayılan Hristiyan Ruslara karşı bir nevi korunma kalkanı gibi algılanan İslam dinine yoğun şekilde vurgu yapılmıştır. Namaz, oruç, bayram, mevlid vb. gibi dinî ritüellerin yanında halife, halifelik ve halifeliğin merkezi olması dolayısı ile İstanbul'a da özel göndermeler yapılmıştır. İstanbul'da yer alan Ayasofya da Rus-Türk çekişmesi ve rekabeti ile ilgili bir çatışma unsuru olarak esere konu olmuştur.

Kültürel unsurlar ile ilgili olarak Seğıyt' Remi ve Ġabdulla Tuqay gibi Tatar şairleri ile onların şiirlerine; Tatar halk türküleri, Tatarların yiyecek ve içecekleri, gelenek ve görenekleri vb. gibi folklor malzemelerine de, ele alınan konuya gerçek hayattan destek sunmak, romanın gerçeklik algısını arttırmak ve okura verilen mesajı daha güçlü kılmak amacı ile eserde geniş şekilde yer verilmiştir.

Başkahramanı da bir asker olan eserde askerlik konusuna özel önem verilmiş, son müstakil Türk ilinin istiklali için tüm Türk illerinin seferber olması gerektiği düşüncesi ve Asya Taburu örneğinden hareketle Türk halklarının asker kimliği ve ruhu yüceltilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulma aşamasında olduğu bir dönemde yazılan bu eserde, mikro plandaki Tatar kimliğinin

yerine makro plan dahilinde önce son müstakil Türk ili olan Türkiye'nin içinde bulunduğu tehditten kurtarılması, sonra tüm Türk illerinin istiklali ve uzun vadede bütün Türk halklarının birliği, metnin derin yapısında ifadesini bulan Türk Birliği/Turan ideali, üzerinde durulmuştur.

Kazan-Tatar edebiyatında kendine has bir yere sahip olan Ayaz İshakî'nin hemen hemen tüm eserlerinde inkıraz endişesi ve buna karşı tedbir alma çabası kendini hissettirir. Tatar halkının dili, tarihi, dini, gelenek ve görenekleri, örf ve âdetleri, şarkı, türkü ve şiirleri onun eserlerinde geniş şekilde yer alır. Bu unsurların hepsinin Kazan-Tatar Türkçesi ile harmanlanması sonucu İshakî'nin realist olma iddiası taşısa bile romantizme uzak durmayan, eylemci, aksiyoner, halk için sanat anlayışı ile hareket eden, estetik kaygılardan uzak duran, didaktik olma kaygısı taşıyan ama yavan olmayan, kendine has üslûbu ortaya çıkar.

19. yy. sonu ve 20. yy. başı Tatar edebiyatının en önemli ediplerinden biri olan İshakî, hem medrese tahsili hem de Rusça eğitimin getirdiği zenginliği kendi sanatçı yetenekleri ile birleştirmeyi ve bu sayede zengin bir dil ve kendine has bir üslûp kullanmayı başarmıştır. Ancak SSCB rejimine muhalif olması dolayısı ile onun eserleri uzun süre yasaklı olarak kalmış, SSCB sonrası dönemde ise hem kendisi hem de eserleri Tatarlar tarafından adeta yeniden keşfedilmiştir. Onun bu eserinde yalın, canlı ve oldukça zengin bir dil kullandığı, dinamik bir yapıya sahip olan eserinin Marifetçi-Ceditçi gelenek ve ciddi değişimler sonucu ulaştığı fikrî arka plan doğrultusunda okura vermek istediği mesaja uygun şekilde öğretici bir üslûba sahip olduğu görülmüştür. Roman tekniği ve dil kullanımı açısından eleştirilebilecek yönleri olmakla birlikte onun kendi döneminin şartlarına göre değerlendirilmesi gerektiği hususu da göz ardı edilmemelidir.

Bu çalışmada, Öyge Taba adlı eser vasıtası ile, Kazan-Tatar Edebiyatının nesir sahasındaki en önemli temsilcilerinden biri olan Ayaz İshakî'nin Tataristan'da olduğu gibi Türkiye'de de farklı bir şekilde ele alınması amaçlanmıştır. Çünkü Türk Dünyası ile ilgili müşterek bir edebiyat söz konusu olduğu zaman orada yer alması gereken en önemli ediplerden birinin Ayaz İshakî olacağı muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

AKAR, Ali (2006). Türk Dili Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

AKÇURA, Yusuf (2014). Üç Tarz-ı Siyaset (Haz. Enver Ziya Karal). Ankara: TTK Yayınları.

AKÇURAOĞLU, Yusuf (2009). Türk Yılı 1928 (Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgözer). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları.

AKİDİL, Mehmet Ali (1998). "Kazan Tatar Türklerinin Edebiyatı." Şu kitapta: Haz. Komisyon. Türk Dünyası Edebiyatları. İstanbul: MEB Yayınları, s.383-435.

AKSAN, Doğan (2003). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK Yayınları.

AKTAŞ, Şerif (2015). Anlatma Esasına Bağlı Edebî Metinlerin Tahlili -Teori ve Uygulama-. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.

AKTAŞ, Şerif (1998). Edebiyatta Üslûp ve Problemleri. Ankara: Akçağ Yayınları.

ALKAYA, Ercan (2014). Mişer Tatar Türkçesi. İstanbul: Kesit Yayınları.

ALP, Alper (2011). Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı. Ankara: Berikan Yayınevi.

ALPAROV, Ġıybat (1945). Saylanma Ḫĕzmetler (Tatar Grammatikası Hem Ġomumiy Tĕl Bĕlĕmĕ Mes'elelerĕ). Qazan: TATGOSİZDAT. [АЛПАРОВ, Гыйбат (1945). Сайланма Хезмәтләр (Татар Грамматикасы һәм Гомуми Тел Белеме Месьәләләре). Казан: ТАТГОСИЗДАТ.]

ARGUNŞAH, Mustafa, Galip Güner (2015). Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları.

ASRÎ, Necip (H.1328). Şimalî Türk Ediplerinden Ayaz İshakî. İstanbul: "Tanin" Matbaası.

AYDA, Adile (1991). Sadri Maksudî Arsal. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BAHTİN, Mihail (2017). Karnavaldan Romana (Çev. Cem Soydemir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BALTABAYEV, Hamidullah (2006). Nesir ve Üslûp (Akt. Yusuf Avcı). İstanbul: Beta Basım Yayım.

BANGUOĞLU, Tahsin (2011). Türkçenin Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

BATTAL, Ġabdĕlbari (1996). Qazan Törkilerĕ. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [Баттал, Габделбари (1996). Казан Төркиләре. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

BAYRAKDAR, Mehmet (2016). Üç Dinin Tarihi. İstanbul: Say Yayınları.

BEŞİROV, F.K. (2002). XX Yöz Başı Tatar Prozası. Qazan: "Fikĕr". [Бәширов, Ф.К. (2002). XX Йөз Башы Татар Прозасы. Казан: "Фикер".]

BEZERTİNOV, R.N. (1997). Tatarı, Tyurki – Potryasateli Vselennoy (İstoriya Velikiḫ İmperiy) II. Naberejnıye Çelnı: İzdatel'stvo "Kalkan". [Безертинов, Р.Н. (1997). Татары, Тюрки – Потрясатели Вселенной (История Великих Империй) II. Набережные Челны: Издательство "Калкан".]

BİLGEGİL, M.Kaya (2009). Türkçe Dilbilgisi. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

BİLGEGİL, M.Kaya (2015). Edebiyat Bilgi ve Teorileri. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

BURAN, Ahmet, Ercan Alkaya (2013). Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akçağ Yayınları.

BURAN, Ahmet, Ercan Alkaya (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3. Ankara: Akçağ Yayınları.

CAFEROĞLU, Ahmet (2015a). Türk Kavimleri. İstanbul: Enderun Kitabevi.

CAFEROĞU, Ahmet (2015b). Türk Dili Tarihi. Ankara: Altınordu Yayınları.

CAHİT, Hüseyin (2000). Türkçe Sarf ve Nahiv (Haz. Leylâ Karahan, Dilek Ergönenç). Ankara: TDK Yayınları.

CWİKLİNSKİ, Sebastian (2002). Wolgatataren im Deuschland des Zweiten Weltkriegs. Berlin: Klaus Schwarz Verlag Gmbh.

ÇAĞATAY, Tahir, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshakî vd. (1979). "Ayaz İshakî İdilli'nin Eserleri." Şu kitapta: Haz. Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshakî, Hasan Agay. Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla. Ankara: Ayyıldız Matbaası. s.XXII-XXIV.

ÇETİN, Nurullah (2017). Roman Çözümleme Yöntemi. Ankara: Akçağ Yayınları.

ÇETİŞLİ, İsmail (2017). Edebiyat Sanatı ve Bilimi. Ankara: Akçağ Yayınları.

DAUTOV, R. (1990). Tuqay - Şiğır'ler Poemalar. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ДАУТОВ, Р. (1990). Тукай - Шигырьлер Поэмалар. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

DENY, Jean (2012). Türk Dil Bilgisi (çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

DEVLET, Nadir (2018). Rusya Mültecileri Uzak Diasporaya Savrulan Tatarlar. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları.

DEVLET, Nadir (2014). Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917). Ankara: TTK Yayınları.

DEVLET, Nadir (2001). "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış." Şu kitapta: Haz. Komisyon. Türk Dünyası El Kitabı I. Cilt Coğrafya-Tarih. Ankara: TKAE Yayınları, s.69-124.

EKE, Nagehan Uçan (2017). Klâsik Türk Edebiyatında Metaforik Üslûp. Ankara: Akçağ Yayınları.

EKER, Süer (2015). Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker Yayınları.

ERASLAN, Kemal (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

ERBAŞ, Ali (2003). Hıristiyanlıkta İbadet. İstanbul: Ayışığı Kitapları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1993). Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

ERGİN, Muharrem (2009). Dede Korkut Kitabı 2. Ankara: TDK Yayınları.

ERGİN, Muharrem (2004). Dede Korkut Kitabı I. Ankara: TDK Yayınları.

ERGİN, Muharrem (1994a). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ERGİN, Muharrem (1994b). Üniversiteler İçin Türk Dili. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

FEĞRĚTDİNEV, Rizaěddin (1993). Bolgar we Qazan Törěklerě (Tercěme itüwçě hem tözüwçě E.N. Ğeyrullin). Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

[ФӘХРЕТДИНЕВ, Ризаэддин (1993). Болгар вә Казан Төрекләре (Тәрҗемә итүче һәм төзүче Ә.Н. Хәйруллин). Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

FEĢRĚTDİNOV, R.G. (1996). Tatar Ģalkı Hem Tatarstan Tariḫı. Qazan: “Megarif Neşriyatı”. [ФӘХРЕТДИНОВ, Р.Г. (1996). Татар Халкы һәм Татарстан Тарихы. Казан: “Мәгариф Нәшрияты”.]

FEYZRAĢMANOV, Ġabdělber (2005). Sĕbĕrde Hem Üzek Aziyede Borınġı Törkiy Dewletler. Qazan: “Megarif Neşriyatı”. [ФӘЙЗРАХМАНОВ, Габделбәр (2005). Себердә һәм Үзәк Азиядә Борынгы Төрки Дәүләтләр. Казан: “Мәгариф Нәшрияты”.]

FORSTER, E.M. (2016). Roman Sanatı (Çev. Ünal Aytür). İstanbul: Milenyum Yayınları.

GABAİN, A.Von (2007). Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

GANİYEV, Fuat A. (2010). Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü (Çev. Caştegin Turgunbayer). Ankara: TDK Yayınları.

GOLDEN, Peter B. (1992). An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden.

GOLDEN, Peter B. (2017). Türk Halkları Tarihine Giriş (Çev. Osman Karatay). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

GÖKSEL, Aslı, Celia KERSLAKE (2005). Turkish: A Comprehensive Grammar. London and New York: Routledge.

GÜLENSOY, Tuncer (2010). Türkçe El Kitabı. Ankara: Akçağ Yayınları.

GÜNEY, Fatma Şahan (2015). Tatarca Referans Grameri. İstanbul: Kriter.

ĠALİMULLİN, Foat (2017). Ruḫiy Ģezineler Ġasırı. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ГАЛИМУЛЛИН, Фоат (2017). Рухи Хәзинәләр Гасыры. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

ĠOSMANOV, M.Ġ, F.M.Miŋnullin, F.M.Musin, M.S.Mehdiyev, R.S.Möḫemmediyev, Ģ.E.Eşrefcanov (1991) Ġayaz İsḫaqıy – Zindan – Saylanma Proza Hem Seḫne Eserlerĕ. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ГОСМАНОВ, М.Г, Ф.М.Миңнуллин, Ф.М.Мусин, М.С.Мәһдиев, Р.С.Мөхәммәдиев, Х.Ә. Әшрәфҗанов (1991). Гаяз Исҳакый – Зиндан – Сайланма Проза һәм Сәхнә Әсәрләре. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2016). Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. Ankara: Bilge Kültür Sanat.

HEY’ET, Cevat (1996). Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış (Akt. Melek Müderriszade). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

HUDYAKOV, Mihail (2009). Kazan Hanlığı Tarihi (Çev. Ayaz İshakî, Haz. İlyas Kamalov). Ankara: TTK Yayınları.

ĢANGİLDİN, V.N. (1959). Tatar Tělĕ Grammatikası. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ХАНГИЛДИН, В.Н. (1959). Татар Теле Грамматикасы. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты, 1959.]

ĢARİSOVA, Lyudmila (2005). Kul’tura Narodov Tatarstana. Kazan’: İzdatel’stvo “Magarif”. [ХАРИСОВА, Людмила (2005). Культура Народов Татарстана. Казань: Издательство “Магариф”.]

ĢESENOV, M.Ģ., M.Z.Zekiyev, L.R.Ġaynanova vd. (2009). Ġayaz İsḫaqıy Eserler Unbiş Tomda 5. Qazan: Tatarstan Fenner akademiyası Ġalimcan İbrahimov isĕměndegĕ Tĕl, edebiyat hem senġat’ institutı. [М.Х.ХӘСӘНОВ, М.З.Зәкиев, Л.Р.Гайнанова һб. (2009). Гаяз Исхакый Әсәрләр Унбиш Томда 5. Казан:

Татарстан Фәннәр академиясе Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.]

ĢESENOV, M.Ģ., M.Z.Zekiyev, L.R.Ġaynanova vd. (2001). Ġayaz İsḫaqıy Eserler Unbiş Tomda 3. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ХӘСӘНОВ, М.Х., М.З.Зәкиев, Л.Р.Гайнанова һб. (2001). Гаяз Исхакый Әсәрләр Унбиш Томда 3. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

ĢESENOV, M.Ģ., F.M.Musin, E.N. Yeniki vd. (1998). Ġayaz İsḫaqıy Eserler Unbiş Tomda 1. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ХӘСӘНОВ, М.Х., Ф.М.Мусин, Ә.Н.Еники һб. (1998). Гаяз Исхакый Әсәрләр Унбиш Томда 1. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

ĢİSAMOV, Nurmöḫemmet, Zöfer Möḫemmetşin (2006). Ġabdulla Tuqay Saylanma Eserler İkĕ Tomda I Tom *Şiġır'ler, Poemalar*. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ХИСАМОВ, Нурмөхәммәт, Зөфәр Мөхәммәтшин (2006). Габдулла Тукай Сайланма Әсәрләр Ике Томда I Том *Шигырьләр, Поэмалар*. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

ĢİSAMOVA, M.F. (2017). Tatar Tĕlĕnĕŋ Tariyḫiy Grammatikası – Fonetika Morfologiya. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ХИСАМОВА, М.Ф. (2017). Татар Теленең Тарихи Грамматикасы Фонетика Морфология. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

İSHAKÎ, Ayaz (2014). İdil-Ural Devleti (1917-1918) (Çev. Bayram Kodaman). Ankara: TTK Yayınları.

İSHÂKÎ, M. Ayas (1967). Üyge Taba. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

İSHAKÎ, M.Ayaz (1979). "Gazetecilik İşinde 25 Yıl." Şu kitapta: Haz. Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshakî, Hasan Agay. Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla. Ankara: Ayyıldız Matbaası. s.226-252.

İSḪĀḴÎ, Muḥammed ʿAyaż (1938). Öyge Ṭaba. Berlin: "Millî Yul" Neşriyātı.

İSĢAQOV, D.M. (2010). Tatarlar: Ģalıq İseběn Aluw Hem Seyeset. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ИСХАКОВ, Д.М. (2010). Татарлар: Халык Исәбен Алу һәм Сәйәсәт. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

İSLAMOV, F.F. (2002). "Ġayaz İsḫaqıynıŋ Tatar Pedagogikasın Üstĕrüge Kĕrtken Öleşĕ." Şu kitapta: Haz. F.F.İslamov. Meġrifet, Edebiyat Hem Tariyḫ Suqmaqları Buylap. Qazan: "Peçatnıy Dvor". s. 50-58. [ИСЛАМОВ, Ф.Ф. (2002). "Гаяз Исхакыйның Татар Педагогикасын Үстерүгә Керткән Өлеше." Шушы китапта: Мәгрифәт, Әдәбият һәм Тарих Сукмаклары Буйлап. Әз. Ф.Ф.Исламов. Казан: "Печатный Двор". б. 50-58.]

KABAKLI, Ahmet (1965). "Üslûp." Şu kitapta: Türk Edebiyatı Cilt 1, s. 104-109.

KAMALİEVA, Alsu (2009). Romantik Milliyetçi Ayaz İshakî. Ankara: Grafiker Yayınları.

KAMALOV, İlyas (2007). "Tatar Adının Tarihçesi". Şu kitapta: Haz. İlyas Kamalov. Avrasya Fatihi Tatarlar. İstanbul: Kaknüs Yayınları, s.11-34.

KANLIDERE, Ahmet (2019). Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KARAAĞAÇ, Günay (2009). Dil Tarih ve İnsan. Ankara: Kesit Yayınları.

KARAAĞAÇ, Günay (2012). Türkçenin Söz Dizimi. İstanbul: Kesit Yayınları.

KARAAĞAÇ, Günay (2013). Türkçenin Dil Bilgisi. Ankara: Akçağ Yayınları.

KARABULUT, Mustafa (2019). Üslûpbilim (Stilistik) ve Necip Fazıl Kısakürek'in Şiirleri Üzerinde Stilistik Bir İnceleme. Ankara: Akçağ Yayınları.

KARAHAN, Leyla (2014). Türkçede Söz Dizimi. Ankara: Akçağ Yayınları.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994). Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

KARİMULLİN, Abrar (1989). Tatarı: Etnos i Etnonim. Kazan': Tatarskoe Knijnoe İzdatel'stvo. [Каримуллин, Абрар (1989). Татары: Этнос и Этноним. Казань: Татарское Книжное Издательство.]

KAYDAROV, A.T., M. Orazov (1999). Türklük Bilgisine Giriş (Akt. Vahit Türk). İstanbul: Birleşik Yayıncılık.

KERİMOĞLU, Caner (2014). Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi. Ankara: TDK Yayınları.

KERİMULLİN, Ebrar (1997). Tĕl – Milletnĕŋ Saqçısı. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [КӘРИМУЛЛИН, Әбрар (1997). Тел – Милләтнең Сакчысы. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

KİREÇCİ, M.Akif, Selim Tezcan (2015). Kırım'ın Kısa Tarihi (Çev. Can Eyüp Çekiç). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi.

Komisyon (2018). "Meşhür Edibĕbĕz we Böyĕk Yulbaşçıbız Ġayaz Efendĕ İsḫaqıy Cenablerĕnĕŋ Qısqaça Tercemei Ḫelĕ we İcatı (Edĕplĕgĕne 40 Yıl Tuluw Uŋayı Bĕlen, 1897-1937)." Şu kitapta: Red. Ġumerov, İ.Ġ.. Ruḫiy Miras Ĕzlenüler hem Tabışlar / Duḫovnoye Naslediye Poiski i Otkrıtiya. Qazan: Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyesĕnĕŋ Ġ.İbrahimov İsĕmĕndegĕ Tĕl, Edebiyat hem Senġat' İnstitutı, 12-19. [Комиссия (2018). "Мәшһүр Әдибебез вә Бөек Юлбашчыбыз Гайаз Әфәнде Исхакый җәнабләренең Кыскача Тәрҗәмәи Хәле вә Иҗаты (Әдиплегенә 40 Ел Тулу Уңае Белән, 1897-1937)." Шушы китапта: Ред. Гумеров, И.Г.. Рухи Мирас Эзләнүләр һәм Табышлар / Духовное Наследие Поиски и Открытия. Казан: Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең Г.Ибраһимов Исемендәге Тел һәм Әдәбият Институты, 12-19.]

Komisyon (1979). "Ayaz İshakî İdilli'nin Eserleri." Şu kitapta: Haz. Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshakî, Hasan Agay. Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla. Ankara: Ayyıldız Matbaası. s.XXII-XXIV.

KONONOV, A.N. (1956) Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka. Moskva – Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. [КОНОНОВ, А.Н. (1956). Грамматика Современного Турецкого Литературного Языка. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.]

KORKMAZ, Zeynep (2014). Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. Ankara: TDK Yayınları.

KUNDERA, Milan (2014). Roman Sanatı. İstanbul: Can Sanat Yayınları.

KURAT, Akdes Nimet (2001). "Altın Ordu Devleti." Şu kitapta: Haz. Komisyon. Türk Dünyası El Kitabı I. Cilt Coğrafya-Tarih. Ankara: TKAE Yayınları, 539-550.

KURAT, Akdes Nimet (2014). Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar. İstanbul: TTK Yayınları.

KURBAN, İklil (2014). Yaşlı Tarihin Yankısı (Bugar-Tatar Tarihi Ve Medeniyeti). İstanbul: Bige Kültür Sanat.

KURŞUN, Zekeriya, Süleyman Kızıltoprak, Davut Hut, Ali Satan (2013). Osmanlı Tarihi (1876-1918). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

LUKÁCS, György (2008). Tarihsel Roman (Çev. İsmail Doğan). Ankara: Epos Yayınları.

MANSUROV, Zinnur (1989). Cırlarıbız. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [МАНСУРОВ, Зиннур (1989). Җырларыбыз. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

MERCANÎ, Şihabětdin (1989). Möstefaděl-Eḫbar Fi Eḫvali Kazan we Bulgar (Tercĕme itüwçĕ hem tözüwçĕ E.N. Ḫeyrullin). Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [МӘРҖАНИ, Шиһабәтдин (1989). Мөстәфадәл-Әхбар Фи Әхвали Казан Вә Болгар (Тәрҗемә итүче һәм төзүче Ә.Н.Хәйруллин). Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

MİNNĔĠULOV, Ḫ., Ş.Sadrettinov (1994). Edebiyat 10. Qazan: Meġarif Neşriyatı. [МИННЕГУЛОВ, Ҳ., Ш.Садрәттинов (1994). Әдәбият 10. Казан: Мәгариф Нәшрияты.]

MUSİN, Flün (1998). Ġayaz İsḫaqıy (Tormışı Hem Ĕşçenlĕgĕ). Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [МУСИН, Флүн (1998). Гаяз Исхакый (Тормышы һәм Эшчәнлеге). Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

ÖKTEM, Niyazi, Emel Yıldırım (2015). Sosyal Bilimlerde Yöntem. Ankara: Astana Yayınları.

ÖNER, Mustafa (2012). "Tatar Türkçesi." Şu kitapta: Ed. Ahmet Bican Ercilasun. Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları, s.579-748.

ÖNER, Mustafa (1998). Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara: TDK Yayınları.

ÖZKAN, Abdurrahman, Mustafa Toker, Ufuk Deniz Aşçı (2016). Türkiye Türkçesi Söz Dizimi. Konya: Palet Yayınları.

ÖZKAN, Nevzat (2002). Türk Dilinin Yurtları. Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖZKAN Fatma (1994). Abdullah Tukay'ın Şiirleri (İnceleme-Metin-Aktarma). Ankara: TKAE Yayınları.

POPPE, Nicholas (1961). Tatar Manuel: Descriptive Grammar and Texts with A Tatar-English Glossary. Bloomington The Hague, Mouton and Co., The Nederlands: Indiana University Publications.

POSPELOV, Gennadiy (2014). Edebiyat Bilimi (Çev. Yılmaz Onay). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

RAMAZANOVA, D.B. (2008). "Mişer Dialektı." Şu kitapta: Haz. F.S.Bayazitova, D.B.Ramazanova, T.Ḫ.Ḫeyrĕtdinova, Z.R.Sadıykova, R.S.Barsukova. Tatar Ḫalıq Söyleşlerĕ İkĕnçĕ Kitap. Qazan: "Meġarif" Neşriyatı, s.4-11. [РАМАЗАНОВА, Д.Б. (2008). "Мишәр Диалекты." Шушы китапта: Әзр. Ф.С.Баязитова, Д.Б.Рамазанова, Т.Х.Хәйретдинова, З.Р.Садыйкова, Р.С.Барсукова. Татар Халык Сөйләшләре Икенче Китап. Казан: "Мәгариф" Нәшрияты, б.4-11]

ROUX, Jean-Paul (2012). Eski Türk Mitolojisi. Ankara: BilgeSu.

ROUX, Jean-Paul (1998). Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl (Çev. Galip Üstün). İstanbul: Milliyet Yayınları.

RUHLEN, Merritt (2006). Dilin Kökeni Ana Dilin Evriminin İzinde (Çev. İsmail Ulutaş). Ankara: Hece Yayınları.

SAFİULLİNA, F.S., M.Z.Zekiyev (2006). Ḫezĕrgĕ Tatar Edebiy Tĕlĕ. Qazan: "Meġarif" Neşriyatı. [САФИУЛЛИНА, Ф.С., М.З.Зәкиев (2006). Хәзерге Татар Әдәби Теле. Казан: "Мәгариф" Нәшрияты.]

SEḪAPOV, Miŋneḫmet (2006). Bĕrdem Aġım. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [СЕХАПОВ, Миңнәхмәт (2006). Бердәм Агым. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

SEĦAPOV, Eḫmet (1997). İsḫaqıy İcatı. Qazan: Tatar "Miras" Kitap Neşriyatı. [СЕХАПОВ, Әхмәт (1997). Исхакый Иҗаты. Казан: Татар "Мирас" Китап Нәшрияты.]

SEYDAHMET, Cafer (1979). "Ayaz İshakî." Şu kitapta: Haz. Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshakî, Hasan Agay. Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla. Ankara: Ayyıldız Matbaası. s.75-78.

SIĞIRCI, İlhami (2017). Göstergebilim Uygulamaları. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

ŞAHİN, Erdal (1999). Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin). Ankara: TDK Yayınları.

ŞEMSĔTDİNOVA, R.R. (2007). Tatar Tĕlĕ – Künĕgüler, Analiz Ürneklerĕ, Testlar. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ШЕМСЕТДИНОВА, Р.Р. (2007). Татар Теле – Күнегүләр, Анализ Үрнәкләре, Тестлар. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

ŞEMSUTOVA, Alsu (2010). Ḫezĕrgĕ Tatar Edebiyatında Yaŋarış. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ШӘМСУТОВА, Алсу (2010). Хәзерге Татар Әдәбиятында Яңарыш. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

ŞEMSUTOVA, Alsu (2003). Ġayaz İsḫaqıy İcatında Feministik Problemalarnıŋ İdeya-Estetik Evolyutsiyesĕ (1897-1954). Qazan: Gumanitarya. [ШӘМСУТОВА, Алсу (2003). Гаяз Исхакый Иҗатында Феминистик Проблемаларның Идея-Эстетик Эволюциясе (1897-1954). Казан: Гуманитаря.]

TAYMAS, A.Battal (1979). "Ayaz İshakî (1878-1954)." Şu kitapta: Haz. Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshakî, Hasan Agay. Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla. Ankara: Ayyıldız Matbaası. s.167-176.

TEKİN, Mehmet (2017). Roman Sanatı 1- Romanın Unsurları. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

TEKİN, Talât (2014). Orhon Yazıtları. Ankara: TDK Yayınları.

TEKİN, Talat (2013a). "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi". Şu kitapta: Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Makaleler 3 - Çağdaş Türk Dilleri. Ankara: TDK Yayınları, s.319-342.

TEKİN, Talat (2013b). "A New Classification of The Turkic Languages". Şu kitapta: Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Makaleler 3 - Çağdaş Türk Dilleri. Ankara: TDK Yayınları, s.361-375.

TEKİN, Talât (1987). Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara: TDK Yayınları.

TEKİN, Talat, Mehmet Ölmez (2014). Türk Dilleri -Giriş-. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

TEMİR, Ahmet (2001). "Kazan Hanlığı (1437-1552)." Şu kitapta: Haz. Komisyon. Türk Dünyası El Kitabı I. Cilt Coğrafya-Tarih. Ankara: TKAE Yayınları, s.550-557.

TOPSAKAL, İlyas, Leysen Şahin, Kürşat Yıldırım vd. (2015). Rusya'daki Türkler. İstanbul: Akademik Kitaplar.

TUMAŞEVA, D.G. (1978). Ḫezĕrgĕ Tatar Edebiy Tĕlĕ - Morfologiya. Qazan: Qazan Universitetı Neşriyatı. [ТУМАШЕВА, Д.Г. (1978). Хәзирги Татар Әдәби Теле – Морфология. Казан: Казан Университеты Нәшрияты.]

USER, Hatice Şirin (2006). Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri Sosyo Kültürel Bir Yaklaşım. Ankara: Akçağ Yayınları.

ÜSTTEN, Aliye Uslu (2013). “Dünya Edebiyatında Düşünce Hareketleri ve Edebî Akımlar.” Şu kitapta: Ed. Gıyasettin Aytaş. Edebiyat Bilgi ve Kuramları Ankara: İldem Yayınları, s.47-86.

VALÎDİ, Ahmet - Zeki (1934). On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.

VELİULLİNA, Z.M., H.Z.Zinnetullina, M.A.Seğıytov (1972). Ḫezěrgě Tatar Edebiy Tělě – Morfologiyası. Qazan: RSFSR Meġarif Ministrlıġı Qazan Devlet Pedagogiya İnstitutı. [ВӘЛИУЛЛИНА, З.М., К.З. Зиннәтуллина, М.А. Сәгыйтов (1972). Хәзирги Татар Әдәби Теле – Морфологиясе. Казан: РСФСР Мәгариф Министрлыгы Казан Дәвләт Педагогия Институты.]

VENDRYES, J.V. (2001). Dil ve Düşünce (Çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual Yayınları.

WELLEK, René, Austin Warren (2019). Edebiyat Biliminin Temelleri (Çev. Ö.Faruk Huyugüzel). İstanbul: Dergâh.

YAḪİN, Ferit (2011). Borınġı Hem Urta Ġasırlar Tatar Edebiyatı. Qazan: “Rannur” Neşriyatı. [ЯХИН, Фәрит (2011). Борынгы һәм Урта Гасырлар Татар Әдәбияты. Казан: “Раннур” Нәшрияты.]

YARULLİNA, R. (2000). Ġayaz İsḫaqıy İcatı (1897-1906 yıllar). Qazan: Tatar Dewlet Gumanitar İnstitutı Neşriyatı. [ЯРУЛЛИНА, Р. (2000). Гаяз Исхакый Ижаты (1897-1906 йыллар). Казан: Татар Дәүләт Гуманитар Институты Нәшрияты.]

YAZICIOĞLU, Yahşi, Samiye Erdoğan (2014). SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Detay Yayıncılık.

YILDIRIM, Ali, Hasan Şimşek (2018). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

YILMAZ, Durali (1996). Roman Sanatı ve Toplum. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

YİĞİT, Ali (1996). Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası. Elazığ: Tisav Yayınları.

YÜZİYEV, Nil vd. (2001a). “Ayaz İshakî.” Şu kitapta: (TT.ye Aktaranlar: İsmail Türkoğlu, Orhan Söylemez, Hayrat Celal). Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 18 Tatar Edebiyatı II Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 345-353.

YÜZİYEV, Nil vd. (2001b). “Segıyt Remiev.” Şu kitapta: (TT’ye Aktaranlar: İsmail Türkoğlu, Orhan Söylemez, Hayrat Celal). Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 19 Tatar Edebiyatı III Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s.48-54; s.66-83.

ZAHİDULLİNA, D.F. (2005). Seġıyt Remiyev - Şeyěḫzade Babiç Eserler. Qazan: “Meġarif” Neşriyatı. [ЗАҺИДУЛЛИНА, Д.Ф. (2005). Сәгыйт Рәмиев - Шәехзаде Бабич Әсәрләр. Казан: “Мәгариф” Нәшрияты.]

ZAHİDULLİNA, D.F., E.M.Zakircanov, T.Ş.Ġıylecev (2004). Tatar Edebiyatı Teoriya, Tariyḫ. Qazan: “Megarif” Neşriyatı. [ЗАҺИДУЛЛИНА, Д.Ф., Ә.М.Закиржанов, Т.Ш.Гыйләҗев (2004). Татар Әдәбияты Теория, Тарих. Казан: “Мәгариф” Нәшрияты.]

ZEKİEV, M. vd. (2001). Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 17 Tatar Edebiyatı I (TT’ye Aktaranlar: Mustafa Öner, Hayati Develi). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

ZEKİYEV, M.Z. (2008). Tatar Ḫalqı Tariyḫı. Qazan: Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyasě Ġ.İbrahimov İsěměndegě Těl, Edebiyet Hem Senġat’ İnstitutı. [ЗӘКИЕВ, М.З. (2008). Татар Халкы Тарихы. Казан: Татарстан Республикасы

Фәннәр Академиясе Г.Ибраһимов Исемендәге Тел, Әдәбият һәм Сәнгать Институты.]

ZEKİYEV, Z., D.G.Tumaşeva, F.M.Ğisamova (2002). Tatar Grammatikası II (Morfologiya). Meskew: "İnsan" / Qazan: "Fikĕr". [ЗЕКИЕВ, З., Д.Г.Тумашева, Ф.М.Хисамова (2002). Татар Грамматикасы II (Морфология). Мәскәү: "Инсан" / Казан: "Фикер".]

ZEKİYEV, Z., F.A.Ġaniyev, K.Z.Zinnetullina, F.S.Safiullina (1999). Tatar Grammatikası III (Sintaksis). Meskew: "İnsan" / Qazan: "Fikĕr". [ЗЕКИЕВ, З., Ф.А.Ганиев, К.З.Зиннәтуллина, Ф.С.Сафиуллина (1999). Татар Грамматикасы III (Синтаксис). Мәскәү: "Инсан" / Казан: "Фикер".]

ZEKİYEV, M.Z. (1998). Törkiy-Tatar Etnogenezı. Qazan: "Fikĕr" Neşriyatı / Meskew: "İnsan" Neşriyatı. [ЗӘКИЕВ, М.З. (1998). Төрки-Татар Этногенезы. Казан: "Фикер" Нәшрияты / Мәскәү: "Инсан" Нәшрияты.]

Makaleler

AKTAŞ, Şerif (1973). "Edebî Meseleler: Üslûp: Meselesi". Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi, C.5, S.88, s.55-57.

AYDINOĞLU, Tutu (2018). "Osmanlı Dönemi Türk Müziğinin Wolfgang Amadeus Mozart'ın Eserlerine Etkisi". Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar, Number:5, Autumn, p. 57-66.

AZAP, Samet (2015). "Ayaz İshakî'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanında Millî ve Dinî Uyanış". Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 34, s. 303-312.

BİNARK, N. (1974). "Ayaz İshakî İdilli (1878-1954)." Kazan, S. 12, s. 8-17.

COŞKUN, Menderes (2010). "Üslup Çalışmaları Üzerine." Nesrin İnşası: Düzyazıda Dil, Üslup ve Türler (Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V). İstanbul: Turkuaz Yayınları, s. 72-83.

DEMİRCİ, Metin, Mesut Gün (2012). "Rızaeddin Fahreddin'in Edebî Eserlerinde Üslûp". The Journal of Academic Social Science Studies. C. 5, S. 8, s. 429-458.

FETHULLOVA, K.S. (2013). "Tatar Türkçesinin Öğretimi Hakkında". Yeni Türkiye, S. 55, s. 496-498.

GEMİL, Tasin (2014). "Altın Orda'nın Türk Tarihinde Yeri ve Dünya Uygarlığına Katkısı". (Ed.) Metin Eriş. Dünya Uygarlığı İçinde Türk Uygarlığı Tarih ve Dil Meseleleri Kurultayı, s.153-160. Eskişehir: Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları.

ĠANİYEVA, Rĕzĕda (1998). "İsḫaqıy İcatı." Miras, S. 5, s. 63-78. [ГАНИЕВА, Резеда (1998). "Исхакый Иҗаты." Мирас, С. 5, б. 63-78.]

KAÇALİN, Mustafa S. (2000). "İDİLLİ, Muhammed Ayaz İshakî." İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.21, s.474-476.

Kazan Dergisi (1980). "Muhammed Ayaz İshakî Hayatı ve Faaliyeti." İstanbul: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, S. 23, s. 59.

LÜTFULLAHOĞLU (2016). "Birinci Dünya Savaşında İdil-Ural Türkleri Asya Taburu (Akt. İlyas Miftaḫov)." Bizim Ahıska, S. Yaz 2016: s. 9-14.

LÜTFULLAHOĞLU (2016). "Birinci Dünya Savaşında İdil-Ural Türkleri Asya Taburu II (Akt. İlyas Miftaḫov)." Bizim Ahıska, S. Sonbahar 2016: s. 31-37.

LÜTFULLAHOĞLU (2017). "Birinci Dünya Savaşında İdil-Ural Türkleri Asya Taburu II (Akt. İlyas Miftaḫov)." Bizim Ahıska, S. Yaz 2017: 30-36.

LÜTFULLAHOĞLU (2017). “Birinci Dünya Savaşında İdil-Ural Türkleri Asya Taburu III (Akt. İlyas Miftaḫov).” Bizim Ahıska, S. Kış 2017: s. 24-28.

LÜTFULLAHOĞLU (2017). “Birinci Dünya Savaşında İdil-Ural Türkleri Asya Taburu IV (Akt. İlyas Miftaḫov).” Bizim Ahıska, S. Bahar 2017: 32-36.

MUSAOĞLU, Mehman (2013). “Türk Dilinin Problemleri, Perspektifleri ve Yapılacak Çalışmalar”. Yeni Türkiye, S.55, s.539-558.

ÖZDEMİR, Gülseren, Metin Arıkan (2017). “Üyge Taba’da Kahraman Arketipi.” Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 43, s. 171-205.

ÖZKAN, Fatma (1996). “Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri”. Türk Dili Dergisi (Türkiye Dışındaki Çağdaş Türk Şiiri Özel Sayısı V), Ankara: TDK Yayınları, S.531, s.1044-1080.

ŞENOL, Hadi (2011). “Saadet Hanım.” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, C. 18, S. 2, s. 1-22.

TEMREN, Belkıs (1998). “Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme.” DTCF Dergisi, C.38, S.1-2, s.301-312.

TURAN, M. Aydın (1997a). “Promethe Hareketi’nde Kuzey Kafkasya Mültecileri: Kafkasya Dağlıları Halk Partisi (1926-1940)-I.” Tarih ve Toplum, S. 161, s. 49-57.

TURAN, M. Aydın (1997b). “Promethe Hareketi’nde Kuzey Kafkasya Mültecileri: Kafkasya Dağlıları Halk Partisi (1926-1940)-II”. Tarih ve Toplum, S. 162, s. 39-47.

TÜRKOĞLU, İsmail (2011). “Tataristan”. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. C.40, s.163-168.

TÜRKOĞLU, İsmail (2002b). “Kazan Hanlığı”. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. C.25, s.136-138.

UZUN, Murat (2013). “Abdullah Tukay’ın Tatarca Üzerindeki Etkileri.” Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/4 Spring 2013, p. 1423-1440.

YENER, Serhat, Hakan Duran (2011). Avrupa Birliği Ülkelerinin Ulusal Marşlarının Sosyo-Kültürel ve Müzikâl Açıdan İncelenmesi. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 0 (24), 185-206.

YILDIRIM, İrfan Murat (2015). “Molla Nesreddin Dergisi ve Türkiye.” Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S. 4/2, s. 658-666.

YILDIRIM, Kürşat (2012). “Tatar Adının Kökeni Üzerine”. Türkiyat Mecmuası. C.22/Güz, s.171-190.

YÜCE, Nuri (1992). “Bulgar”. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. C.6, s.390-391.

ZARİPOVA ÇETİN, Çulpan (2006). “Tatar Edebiyatının Gelişimi”. Akademik Bakış Dergisi, S.9, s.138-151.

Bildiriler

BABİKOV, K.G. (2018). “Ġayaz İsḫaqıynıŋ ‘Ostazbike’ Povestěněŋ Těl-Stil’ Üzěnçelěgě”. (Ed.) F.Ḫ.Minnullina, A.F.Ġaniyeva, L.R.Nadırşina. Gayaz İsḫaki i Natsional’noye Vozrojdeniye Tatar v Naçale XX Veka. Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii 6-8 Centyabrya 2018 Goda. Kazan’: Akademiya nauk Respubliki Tatarstan İnstitut yazıka, literaturı i iskustva im. G.İbragimova: s. 58-63. [БАБИКОВ, К.Г. (2018). “Гаяз Исхакыйның ‘Остазбикә’ Повестенең Тел-Стиль Үзенчәлеге”. (Сос.) Ф.Ң.Миннуллина, А.Ф.Ганиева, Л.Р.Надыршина. Гаяз

Исхаки и Национальное Возрождение Татар в Начале XX Века. Материалы Международной Конференции 6-8 Сентября 2018 Года. Казань: Академия наук Республики Татарстан Институт языка, литературы и искуства им. Г.Ибрагимова: с. 58-63.]

DEVLET, Nadir (1994). "XX. Yüzyılda Tatarlarda Milli Kimlik Sorunu" [Bildiri]. Originea Tătarilor – Locul lor în România şi în lumea Turca / Tatarların Kökeni – Romanya'da ve Türk Dünyasındaki Yeri / (The Origin Of The Tatars - Their Place in Romania and in The Turkish World), Köstence.

DEVLET, Nadir (2014). "Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)". Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları.

DEVLET, Nadir (1999). "I. Dünya Savaşında Osmanlılar Safında Çarpışan 'Tatar Taburu'." 13. Türk Tarih Kongresi, Ankara.

ĠAYNANOVA, L.R. (2018). "Möhacirlĕk Seḫifelerĕ". (Ed.) F.Ḫ.Minnullina, A.F.Ġaniyeva, L.R.Nadırşina. Gayaz İsḫaki i Natsional'noye Vozrojdeniye Tatar v Naçale XX Veka. Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii 6-8 Centyabrya 2018 Goda. Kazan': Akademiya nauk Respubliki Tatarstan İnstitut yazıka, literaturı i iskustva im. G.İbragimova: s. 95-101. [ГАЙНАНОВА, Л.Р. (2018). "Мөһаҗирлек Сәхифәләре". (Сос.) Ф.Ҳ.Миннуллина, А.Ф.Ганиева, Л.Р.Надыршина. Гаяз Исхаки и Национальное Возрождение Татар в Начале XX Века. Материалы Международной Конференции 6-8 Сентября 2018 Года. Казань: Академия наук Республики Татарстан Институт языка, литературы и искуства им. Г.Ибрагимова: б. 95-101.]

HATTORİ, Shirô (1975). "Türk Dilleri Arasında Tatarcanın Yeri". Bilimsel Bildiriler 1972. Ankara: TDK Yayınları, s.279-283.

KAMALİEVA, Alsu (2018). "Ayaz İshakî Piyeslerinde Milliyetçilik". (Ed.) F.Ḫ.Minnullina, A.F.Ġaniyeva, L.R.Nadırşina. Gayaz İsḫaki i Natsional'noye Vozrojdeniye Tatar v Naçale XX Veka. Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii 6-8 Centyabrya 2018 Goda. Kazan': Akademiya nauk Respubliki Tatarstan İnstitut yazıka, literaturı i iskustva im. G.İbragimova: s. 217-222. [КАМАЛИЕВА, Алсу (2018). "Ayaz İshakî Piyeslerinde Milliyetçilik". (Сос.) Ф.Ҳ.Миннуллина, А.Ф.Ганиева, Л.Р.Надыршина. Гаяз Исхаки и Национальное Возрождение Татар в Начале XX Века. Материалы Международной Конференции 6-8 Сентября 2018 Года. Казань: Академия наук Республики Татарстан Институт языка, литературы и искуства им. Г.Ибрагимова: б. 217-222.]

UZUN, Murat (2019). "Ayaz İshakî'nin Dil Anlayışı". (Ed.) Öznur Gökkaya, İsmail Kılıcaslan, Barış Demir. Uluslararası Marmara Fen ve Sosyal Bilimler Kongresi (Bahar) 2019 Bildiriler Kitabı (Sosyal Bilimler). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi: s. 978-985.

Danışma Kaynakları – Sözlük

ABDULLİN, İ.A., Ġ.Ḫ.Aḫuncanov, S.B.Vaḫitova vd. (1979). Tatar Tĕlĕnĕŋ Aŋlatmalı Süzlĕgĕ III. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [АБДУЛЛИН, И.А., Г.Х.Ахунҗанов, С.Б.Вахитова һб. (1979). Татар Теленең Аңлатмалы Сүзлеге . Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

ABDULLİN, İ.A., S.B.Vaḫitova, F.M.Ġazizova vd. (1981). Tatar Tĕlĕnĕŋ Aŋlatmalı Süzlĕgĕ III. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [АБДУЛЛИН, И.А., С.Б.Вахитова, Ф.М.Газизова һб. (1981). Татар Теленең Аңлатмалы Сүзлеге III. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

AKALIN, Şükrü Halûk, R. Toparlı, M. Argunşah vd. (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.

AKSOY, Ömer Asım (2013a). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 1 Atasözleri Sözlüğü. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

AKSOY, Ömer Asım (2013b). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 2 Deyimler Sözlüğü. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

CLAUSON, Sir Gerard (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1996). Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Haz. Aydın Sami Güneyçal). Ankara: Aydın Kitabevi.

EĦMEDULLİN, A.Ġ. (1990). Edebiyat Bělěmě Süzlěgě. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ӘХМӘДУЛЛИН, А.Г. (1990). Әдәбият Белеме Сүзлеге. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

EĦMETYANOV, R.Ġ. (2001). Tatar Tělěněŋ Qısqaça Tariyĥiy-Etimologik Süzlěgě. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ӘХМӘТЯНОВ, Р.Г. (2001). Татар Теленең Кыскача Тарихи-Этимологик Сүзлеге. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

EĦMETYANOV, R.Ġ. (2015). Tatar Tělěněŋ Etimologik Süzlěgě I-II. Qazan: Tatarstan "Meġarif-Waqıt" Neşriyatı. [ӘХМЕТЯНОВ, Р.Г. (2015). Татар Теленең Этимологик Сүзлеге. Казан: Татарстан "Мегариф-Вакыт" Нәшрияты.]

ERCİLASUN, Ahmet Bican vd. (1991). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

EREN, Hasan (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

GÜLENSOY, Tuncer (2011). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ĠANİYEV, Fuat (1997). Tatarça-Törěkçe Süzlěk. Qazan-Meskew: İnsan Neşriyatı. [Ганиев, Фуат (1997). Татарча-Төрекчә Сүзлек. Казан-Мәскәү: Инсан Нәшрияты.]

ĠANİYEV, Fuat (1998). Törěkçe-Tatarça Süzlěk. Qazan-Meskew: "İnsan" Neşriyatı. [ГАНИЕВ, Фуат (1998). Төрекчә-Татарча Сүзлек. Казан-Мәскәү: "Инсан" Нәшрияты.]

HENGİRMEN, Mehmet (2009). Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü. Ankara: Engin Yayınevi.

İSENBET, Neqıy (1989). Tatar Tělěněŋ Frazeologik Süzlěgě I A-K. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ИСӘНБӘТ, Некый (1989). Татар Теленең Фразеологик Сүзлеге I А-К. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

İSENBET, Neqıy (1990). Tatar Tělěněŋ Frazeologik Süzlěgě II L-H. Qazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [ИСӘНБӘТ, Некый (1990). Татар Теленең Фразеологик Сүзлеге II Л-һ. Казан: Татарстан Китап Нәшрияты.]

KARATAŞ, Turan (2001). Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Yedi Gece Kitapları.

Kâşgarlı Mahmûd (2005). Divânü Lugâti't-Türk (Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kâşgarlı Mahmud (2018a). Divanü Lûgat-it Türk - Çeviri (Çev. Besim Atalay). Ankara: TDK Yayınları.

Kâşgarlı Mahmud (2018b). Divanü Lûgat-it Türk - Dizin (Çev. Besim Atalay). Ankara: TDK Yayınları.

MEĞMÜTOV, Ğ.Ş. (1987). Tatar Ğalıq İcatı – Meqal'ler Hem Eytĕmner. Kazan': Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo. [МӘХМҮТОВ, Х.Ш. (1987). Татар Халык Иҗаты – Мекальлер һем Әйтемнәр. Казань: Татарское Книжное Издательство.]

NADELYAYEV, V.M., D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak (1969). Drevnetyurskiy Slovar'. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka" Leningradskoye Otdeleniye. [НАДЕЛЯЕВ, В.М., Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак (1969). Древнетюрский Словарь. Ленинград: Издатеьство "Наука" Ленинградское Отделение.]

OJEGOV, S.İ., N.Yu.Şvedova (2005). Tolkovıy Slovar' Russkogo Yazıka. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Russkogo Yazıka im. V.V.Vinogradova. [ОЖЕГОВ, С.И., Н.Ю.Шведова (2005). Толковый Словарь Русского Языка. Москва: Российская Академия Наук Институт Русского Языка им. В.В.Виноградова.]

ÖNER, Mustafa (2015). Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.

PALA, İskender (2002). Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. İstanbul: L&M Yayınları.

RİFAT, Mehmet (2018). Açıklamalı Göstergebilim Sözlüğü. İstanbul: Alfa.

SAMİ, Şemseddin (2004). Kâmûs-ı Türkî. İstanbul: Kapı Yayınları.

SAZYEK, Hakan (2013). Roman Terimleri Sözlüğü. Ankara: Hece Yayınları.

SİROTİNA, T. A. (2005). Sovremennıy Anglo-Russkiy Russko-Anliyskiy Slovar'. Moskva: BAO-Press Ripol Klassik. [СИРОТИНА, Т. А. (2005). Современный Англо-Русский Русско-Анлийский Словарь. Москва: БАО-Пресс Рипол Классик.]

ŞAYHULOV, Almas (1991). "Tatar Türkçesi/Gramer". Şu kitapta: Ed. Ahmet Bican Ercilasun. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ŞÇEKA, Yu. V. (2006). Turetsko-Russkiy i Russko-Turetskiy Slovar'. Moskva: "Tsitadel'-Treyd" "Veçe". [ЩЕКА, Ю. В. (2006). Турецко-Русский и Русско-Турецкий Словарь. Москва: "Цитадель-Трейд" "Вече".]

VARDAR, Berke (2002). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual.

Danışma Kaynakları – Ansiklopedi Maddesi

BOSTAN, M.Hanefi (2008). "Said Halim Paşa." İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.35, s.557-560.

DEMİRKENT, Işın (1992). "Bizans." İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.6, s.230-244.

ERİNÇ, Sırrı (1998). "Hazar Denizi." İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.17, s.108-109.

EYİCE, Semavi (1991). "Ayasofya." İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.4, s.206-210.

HANÇERLİOĞLU, Orhan (1985a). "Anamalcılık". Felsefe Ansiklopedisi – Kavramlar ve Akımlar. İstanbul: Remzi Yayınevi, C. 1, s. 61-62.

HANÇERLİOĞLU, Orhan (1985b). "Emperyalizm". Felsefe Ansiklopedisi – Kavramlar ve Akımlar. İstanbul: Remzi Yayınevi, C. 2, s. 49-50.

HANİOĞLU, M.Şükrü (2001). “Jön Türkler”. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.23, s.584-587.

KURAN, Ercüment (1992). “Birinci Dünya Savaşı”. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.6, s.196-200.

TÜRKMEN, Zekeriya (2003). “Mahmud Şevket Paşa”. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.27, s.384-386.

Doktora Tezleri

ÖZÇOBAN, Yusuf (2008). İbrahim Salahov’un “Kolıma Ḫikeyeleré” ve “Kükçetav Dalalarında” Adlı Romanları (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin). Doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

SARIKAYA, Yakup (2003). Bedri Kerbabayev’in Ayğıtlı Ädim Romanı (İnceleme-Metin-Sözlük). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yüksek Lisans Tezleri

AGAT, Selma (2002). Kırım Türkleri Halk Oyunları ve Geleneksel Giysileri. Yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Estitüsü, İstanbul.

KARİMOVA, Rasilya (2017). Müslüman Tatarlarda ve Kreşinlerde (Hristiyan Tatarlarda) Geçiş Dönemleri (Doğum, Evlenme, Ölüm). Yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

YILDIZ, Cemal (1991). Üslup ve Üslup İnceleme Metodları. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Elektronik Kaynaklar

www.azerbaijans.com/content_343_tr.html, 15.07.2019.

www.erlar.ru/node/1210, 11.08.2019.

www.erlar.ru/node/829, 11.12.2019.

www.gabdullatukay.ru/works/poem/1906/kichke-azan/, 23.01.2020.

www.gabdullatukay.ru/in-art/in-music/proverbs/rail-sejfullin-gabdulla-tukaj-ijatynda-halyk-jyrlary/?fbclid=IwAR0UZ1oDR-_-lpBuZR-RNUwNCW2oh00Zamys 7VOZ88Jhs Xm K DWuaK8jts3Y, 11.05.2020).

www.gks.ru, 02.01.2019.

www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis 2010/ croc/Documents/Vol4/pub-04-01.pdf, 02.01.2019.

www.islamansiklopedisi.org.tr/sarikamis-harekati, 28.04.2019.

www.izmir.ktb.gov.tr/TR-91580/zeybek-halk-oyunlari.html, 27.04.2020.

www.ru.wikipedia.org/wiki/ Урал_(река), 13.04.2020.

www.ru.wikipedia.org/wiki/Волга, 13.04.2020.

www.ru.wikipedia.org/wiki/Лифляндская_губерния, 13.04.2020.

www.ru.wikipedia.org/wiki/Сакмара, 13.04.2020.

www.sozluk.gov.tr, 24.04.2020.

www.tdk.gov.tr, 22.12.2019.

www.tr.wikipedia.org/wiki/Aleksandra_Fyodorovna, 11.04.2020.

www.tr.wikipedia.org/wiki/Aleksandra_Fyodorovna, 13.04.2020.

www.tr.wikipedia.org/wiki/Ar%C5%9F%C4%B1n_Mal_Alan, 13.04.2020.

www.tr.wikipedia.org/wiki/Aziz_George_Nişanı, 13.04.2020.
www.tr.wikipedia.org/wiki/Dim_Nehri, 13.04.2020.
www.tr.wikipedia.org/wiki/Grigori_Rasputin, 13.04.2020.
www.tr.wikipedia.org/wiki/Kurlandiya, 13.04.2020.
www.tr.wikipedia.org/wiki/Lezginka, 13.04.2020.

EKLER

Ek 1. Genel Dizin

aç- -2-a. 046
a. bulġanġa 052
aç- -33-
suġış a.- a 032
meydan a.- alar 044
a.- ar 057
a.- arġa 025, 027, 036
yul a.- arġa 055, 069
a.- ıp 022, 031, 034, 038, 058, 078, 086
cereyan a.- ıp 057
a.- ıp bětěre 032
a.- ıp ciberdě 035
a.- madı 066
a.- mas 057
a.- qan 021, 045
yulın a.- qan 064
a.- qannarın 086
a.- tı 022, 058
fikěr a.- tı 022
küzěn a.- tı 019, 022, 033
a.- tılar 068
iġane a.- tılar 037
a.- tım 059
açıl- -28-
a.- a 045, 082
a.- açaq 023
a.- dı 026, 029, 030, 035, 040, 041, 046, 047, 050
mes'ele a.- ġaç 061
a.- ġan 036, 037
a.- ġannan 030
a.- ıp 020, 027, 030
a.- ıp kitken 039
a.- ıp kittě 047
a.- madı 030, 057
sěr a.- madımı 082
ěş a.- masın 082
açıl.- uwın 077
açıq -18-
a. 027, 029, 031, 049, 050, 053, 063, 068, 077
a.+ tan 050, 077, 080
a.+ tır 086
a. söylengen 080
a. yörtmeŋěz 062
a. 052, 067, 069
açulan- -2-
a.- dı 058
a.- madınız 059
açuw -3-
a.+ ı 026
a.+ ım 027
a.+ ın kitěrmes 035
adem -1- [Ar.]
a. 037
adım -6-
a. 023, 039
a. atlamasqa 060
a.+ ımız 080
a.+ nı 065, 073
adres -1- [Fr.]
a.+ ın 058
advokat -2- [Rus.]
a. 029, 054
ad'yutant -2- [Rus.]
a. 026
a.+ qa 026
ağa -2-
a.+ m 038
a.+ sın 085
ağar- -2-
saçě a.- ġan 037
a.- ıp kile torġan 081
ağım -4-
a. 059, 075
a.+ ġa 057
a.+ narınıŋ 057
ağış -1-
a.+ ı 030
ağız- -2-
a.- a 043
a.- dı 051
agitatsiye -1- [Fr.]

a.+ sĕ 025
aġu -1-
a. 027
aġuw -2-
a.+ ı 033, 037
ah -2-
a.+ ların 020
a.+ nı 030
aheŋ -1- [Far.]
a.+ ĕ 056
aḫır -17- [Ar.]
a.+ da 048
a.+ dan 028, 041, 048, 050, 055, 067, 068, 071, 078, 079, 082
a.+ ına 062, 072
a.+ ındağı 036
aktiv -3- [Fr.]
a. 064, 078
al- -196-
a. 075
a.- a 024, 045
aŋlaşa a.- a 052
cıyıp a.- a 037
ĕşley a.- a 069
kĕre a.- a 055
meydanġa kitĕre a.- a 069
sırıp a.- a 052
cawap a.- a almaġaç 081
a.- a aluwıŋızdan 073
a.- a torġan 068
eyte a.- a torġan 069
meġ‘lümat a.- a torġan 067
a.- alar 075
ĕşley a.- am 037
kirĕ a.- am 074
a.- amız 024, 037, 070
ĕşley a.- asıŋ 063
taqa a.- asıŋ 055
qala a.- asız 073
saqlay a.- asız 073
mes’üliyetnĕ üz üstĕne a.- açaqın 060
qarşı a.- açaqların 054
a.- dı 019, 020, 028, 031, 033, 035, 039, 041, 043, 053, 054, 080, 081, 082
biylep a.- dı 031
cawap a.- dı 058
cawaplar a.- dı 038
çornap a.- dı 036
ḫel a.- dı 062
meġ‘lümat a.- dı 028
qarşı a.- dı 068, 071
qıyafet a.- dı 046
sırıp a.- dı 026
süz a.- dı 048
a.- dılar 025
qarşı a.- dılar 054
yerdem a.- dılar 069
a.- dım 074
emĕr a.- dım 083
a.- dıq 037
a.- ġan 022, 037, 059, 071
isĕrĕp a.- ġan 042
a.- ġanıŋnı 064
a.- ġannar 075
a.- ġannıŋ 040
a.- ġanda 023
a.- ıŋız 054
a.- ıp 021, 022, 023, 024, 025, 029, 035, 038, 039, 044, 045, 051, 062, 071, 074, 075, 077, 086
qoçaqlap a.- ıp 020
röḫset a.- ıp 076
süz a.- ıp 061
teharet a.- ıp 077
a.- ıp barır 061
a.- ır 028, 035
üte a.- ır 045
a.- ırmın 052
a.- ırsıŋ 074
a.- ırġa 029, 075, 086
hawa a.- ırġa 040
qotqarıp a.- ırġa 061
a.- ırġa totındı 039
a.- madı 019, 026, 034, 039, 041
ayırıla a.- madı 056
buldıra a.- madı 049
cawap tapa a.- madı 022, 055, 063, 079
cibere a.- madı 022
çıqa a.- madı 036, 064
dewam ite a.- madı 086
ḫel ite a.- madı 036, 057
isĕrĕp kite a.- madı 041
kite a.- madı 039
küre a.- madı 034
ölgĕre a.- madı 028

süz deşe a.- madı 069
süz tapa a.- madı 022
tapa a.- madı 031, 046, 057, 058
tota a.- madı 081
üte a.- madı 058
yoqlay a.- madı 056
a.- madım 059
buldıra a.- madım 070
yoqlay a.- madım 059, 075
cawap ala a.- maġaç 081
tota a.- maġan 085
ěşley a.- maġannı 086
a.- maġanġa 066
köte a.- mam 059
a.- mas 035, 057
östěne a.- mas 067
ciŋe a.- maslar 070
yerdemde bulına a.- massızmı 038
a.- masa 023
cawap tapa a.- masa 036, 080
iq‘rar ite a.- masa 056
süz tota a.- masa 067
tapa a.- masa 034
a.- maw 058
a.- mawın 034
a.- mawınnan 024
çıday a.- may 045
ěşley a.- may 064
ẖel ite a.- may 032
oyıştıra a.- maybız 037
yasay a.- maybız 037
tınışa a.- maylar 032
antnı boza a.- maym 063
buldıra a.- maym 063
ěşley a.- maym 062
eyte a.- maym 063
kite a.- maym 079, 080, 081
kütere a.- maym 064
yoqlay a.- maym 064
yulġa çıqa a.- maym 058
ěşley a.- maymız 064
qaray a.- maymız 049
bara a.- maysıŋ 034
a.- mayaçaqın 039, 057
běle a.- mayınça 056
eyte a.- mayınça 073
uqıy a.- maym 031
a.- maz 071
idare ite a.- sın 046
ala a.- uwıŋızdan 073
al -51-
a.+ dağı 053
a.+ dan 031, 035, 077
a.+ dı 040
a.+ dıma 064
a.+ dımızda 051
a.+ dına 021, 028, 031, 037, 040, 044, 064, 083, 084
küz a.+ dına bastırdı 030
a.+ dına çıqqan 051
küz a.+ dına kildě 032, 034, 078
küz a.+ dına kitěrdě 036
a.+ dında 022, 023, 034, 049, 058, 066, 072, 079, 080, 081, 083, 085
a.+ dındağı 028, 052, 083
a.+ dınnan 023, 027, 033
küz a.+ dınnan kitmedě 033
alar -55-
a. 021, 025, 026, 033, 037, 040, 056, 064, 066, 067, 071, 074, 075, 076, 077, 078, 079, 080
a.+ dan 054
a.+ ġa 028, 037, 052, 061, 064, 065, 079, 086
a.+ ı 025
a.+ nı 046, 055, 067, 075, 081, 086
a.+ nıŋ 029, 030, 036, 040, 042, 072, 076, 078, 086
alay -9-
a. 057, 059, 060, 067, 072, 076, 077, 079
alay -21- [Lat.]
a. 084
a.+ ına 023
a.+ ı 023, 071, 072
a.+ ını 024
a.+ ınıŋ 024, 061, 065
a.+ ları 071
a.+ ların 061
a.+ nı 061, 077
a.+ larına 061
a.+ larınıŋ 062
a.+ lar 072
a.+ da 076
a.+ larġa 076, 082
a.+ nıŋ

aldır- -2-
a.- a 068
a.- ırġa 078
aldırıl--1-
a.- dı 086
alġa -11-
a. 024, 043, 049, 050, 072, 083, 084, 085
a. barırġa 061
a. çıqtı 083
a. quyıldı 050
alġayazěbillah -1- [Ar.]
a. 069
alın- -4-
a.- ġan 046, 061, 083
şöbhege a.- uwlarınnan 061
alış- -1-
esir a.- tı 086
alıştır- -1-
a.- dı 030
all right -1- [İng.]
a. 047
allandıruw -1-
a. 087
Alman -4- [Fr.]
A.+ nar 044, 047
A.+ nar 028
A.+ narnıŋ 050
Almança -1- [Fr.+Tat.]
A. 046
altı -8-
a. 042, 045, 051, 052, 055, 077
altın -6-
a. 024, 031, 038, 042, 071
a.+ nan 071
altmış -2-
a. 045, 049
aluw -6-
a. 068
a.+ ı 034
a.+ ın 027, 030
Amerikan -1- [İt.]
A. 036
ana -8-
a. 042, 084, 085, 086
a.+ dan 045
a.+ lar 020
a.+ sına 057
a.+ sınıŋ 039
analıq -1-
a. 086
anda -39-
a. 019, 023, 025, 027, 028, 038, 039, 040, 044, 045, 054, 055, 056, 058, 059, 065, 067, 070, 076, 078, 079, 081
a.+ ġı 019, 021, 027, 029, 034, 046, 068
andıy -6-
a. 067, 074, 077, 080, 082
a.+ nı 038
anı -47-
a. 019, 020, 022, 024, 029, 030, 031, 032, 034, 036, 048, 049, 054, 056, 057, 058, 059, 063, 066, 068, 069, 070, 075, 076, 077, 079, 080, 081, 083, 085
anıŋ -136-
a. 019, 020, 021, 022, 023, 025, 026, 027, 028, 029, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 036, 039, 040, 041, 042, 043, 044, 045, 046, 047, 049, 051, 052, 053, 054, 056, 058, 060, 061, 062, 067, 068, 069, 071, 073, 076, 077, 080, 081, 083, 084, 085, 086
annan -27-
a. 021, 023, 024, 026, 035, 038, 040, 041, 045, 049, 058, 059, 061, 064, 069, 072, 077, 081, 083, 084
ant -8-
a. 063, 068
a.+ ıŋ 063
a. itken 068
a.+ ların 085
a.+ nı boza almaym 063
aŋa -1-
a.+ ŋa 040
aŋar -22-
a. 071
a.+ da 032, 072
a.+ ġa 019, 020, 029, 041, 044, 050, 055, 056, 057, 059, 072, 075, 076, 077, 081, 083
aŋla- -26-
a.- dı 027, 058, 071
a.- dım 074
a.- ġaç 052
a.- madı 022, 039, 058, 076
a.- madıq 048
a.- maġan 021, 056, 063

a.- maym 049
a.- mayınça 066
a.- ŋız 079
a.- p 034
a.- p bětĕrmedĕ 021
a.- r 046, 058
a.- rlar 079
a.- rġa totındı 034
a.- y torġan 038
a.- ymsız 081
aŋlarlıq -1-
a. 066
aŋlaş- -4-
a.- a ala 052
a.- ırġa 067, 068
a.- maġan 056
aŋlaşıl- -4-
a.- ırġa 079
a.- maġan 062
a.- maw 078
a.- mawdan 053
aŋlat- -28-
a.- a 021
a.- ası 079
a.- ıp 037
a.- ır 048
a.- ırġa 071, 076
a.- maġan 079
a.- maqçı buldı 037
a.- qan 073
a.- qanġa 083
a.- sa 043
a.- tı 024, 029, 039, 048, 052, 061, 068, 070,
071, 072, 078, 082
aŋlatıl- -1-
a.- ġanġa 075
aŋlatırlıq -1-
a. yasaw 066
aŋlı -4-
a. 078
a.+ raqların 064
a.+ sın 070
aŋsız -1-
a. 023
apa -1-
a.+ sın 029
apalıq -1-
a. 086
aptıra--24-
a.- dı 055, 059, 063, 070, 074, 081, 085
a.- ġan 024, 026
a.- p 056, 081
a.- p kittĕ 067
a.- p qaldı 039, 043, 046, 069, 073, 075, 080, 084
a.- p qaldılar 055
a.- p qalġan 085
aptırat- -1-
a.- qan 067
aq- -15-
a.- a 084
a.- a torġan 045, 084, 085
a.-a torġandır 059
qanı a.- a torġan 083
a.- arġa totındı 083
a.- qan 043, 085
a.- qannı 084
a.- tı 019, 027, 050, 056, 081
aq -6-
a. 046, 084
a. bayraq küterdĕ 084
a. bayraq küterĕp 077
a.+ mı 055
a. bulġan 062
aqayt- -2-
küzĕn a.- ıp 047
a.- qan 019
aqça -12-
a. 025, 028, 037, 053
a.+ ġa 024
a.+ lar 068
a.+ ların 054
a.+ nıŋ 024
a.+ sı 038
a.+ sın 028
a. taşıy 037
aqrın -12-
a. 020, 023, 025, 026, 034, 035, 038, 056, 065, 082
aqrınlap -8-
a. 028, 033, 039, 040, 070, 083, 085
aqtar- -3-
a.- dı 031
a.- ıp 030
aqtıq -4-

a. 060, 061, 074
a. çikĕne cittĕk 079
ara -43-
a.+ da 053, 066
a.+ dağı 031
a.+ ġa kĕrdĕm 080
a.+ larında 023, 042
a.+ mda 073
a.+ sına 033, 037, 081, 082, 083
a.+ sında 025, 031, 032, 033, 036, 041, 042, 044, 052, 055, 061, 064, 066, 067, 072, 074, 075, 078, 087
a.+ sındağı 020, 022, 031, 077
a.+ sınnan 028, 058, 081
araba -1- [Sans.]
a.+ ya 042
aralaştır- -1-
a.- dı 081
arı -1-
a. 043
arı- -12-
başı a.- dı 033
a.- ġan 020, 079, 081
a.- ġansızdır 035
a.- madı 030
a.- maġan 045
a.- may 076
a.- maysız 024
a.- p 036, 054
a.- p bĕtkeç 065
aristokrat -3- [Fr.]
a. 035, 041, 067
armyanskaya -1- [Rus.]
a. 042
arqa -4-
a.+ sında 021, 069
a.+ sınnan 045
a. tayanaçaqı bulġan 063
arqadaş -2-
a.+ lar 087
a.+ ları 085
arqadaşça -2-
a. 062, 065
art- -2-
a.- tı 053, 057
art -41-
a.+ ın 027
a.+ ında 021, 030, 082, 085
a.+ ındağı 020
a.+ ınnan 019, 023, 029, 030, 031, 033, 034, 036, 039, 043, 044, 047, 056, 057, 059, 083, 084, 085, 086
a.+ ımnan 055
a.+ ımızdan 069
a.+ ımızını 049
a.+ qa 062
a.+ ta 021
a.+ ta qalıp 083
a.+ tan 027
artıq -1-
a. 023
artıq -1-
a.+ ı 032
artist -3- [Fr.]
a. 031, 036
a.+ ı 038
arulan- -1-
a.- ıp 053
as -1-
a.+ tağı 073
asıl -1- [Ar.]
a. 071
asıl- -1-
a.- ġan 019
asra- -1-
a.- rġa soray 037
ast -20-
a.+ ı 054
a.+ ın 030
a.+ ın öst ittĕ 081
a.+ ına 063, 083, 085
a.+ ında 023, 025, 027, 031, 038, 057, 066, 078, 080, 086
a.+ ındağı 069
a.+ larında 020
a. öst kitĕreçek 078
aş -21-
a. 028, 029, 030, 033, 040, 050
a. başlandı 029
a.+ ına 029
a.+ lar 043
a.+ nı 077
a.+ qa 048, 050, 071
a.+ qa utırıp bĕtkeç 029
a.+ tan 065
aşa- -5-
a.- dı 036, 077
a.- maġan 028

a.- rġa 028
ěçěnnen a.- y 045
aşa -6-
a. 045
a.+ sınnan 057, 065, 076, 077
a.+ sınnanraq 071
aşamaq -1-
a.+ ı 034
aşamlıq -1-
a.+ ları 040
aşat- -2-
a.- ıp 042
a.- saŋ 025
aşḫane -2- [Tat.+Far.]
a.+ den 036
a.+ gemě 028
aşıq- -4-
a.- a torġan 084
a.- ıp 029
a.- may 046
a.- tı 038
aşır- -1-
ěşke a.- ır 050
at- -12-
a.- a 022, 042
can a.- a 059
mıltıqlar a.- arġa 083
a.- ıp 074, 078
tup a.- ıp 081
a.- masqa 082
a.- tı 043
küz a.- tı 025
taŋ a.- tı 084
a.- tılar 021
at -22-
a. 035, 082, 083, 084
a.+ ı 023, 084
a.+ ın 083
a.+ ına 029
a.+ ınnan 084
a.+ lar 025, 039, 084
a.+ larda 039
a.+ ġa 065
a.+ larına 082
a.+ larınıŋ 034
a.+ larnı 023
a.+ larnıŋ 084
a.+ nıŋ 084
ata- -1-
a.- y 063
ata -3-
a.+ m 063
a.+ sı 057
a.+ sınnan 021
atıl- -11-
tup a.- a 084
a.- dı 021, 083
tup a.- dı 081, 082
a.- ġan 020, 079, 083
mıltıq a.- ġanġa 083
uq kěběk a.- ıp 082
a.- madı 081
atış- -1-
a.- alar 020
atla- -4-
a.- dı 073
a.- ġanın 065
adım a.- masqa 060
a.- rġa 039
atlandır- -1-
a.- dı 043
atlaw -1-
a.+ ına 085
atlı -14-
a. 030, 031, 040, 045, 049, 050, 071, 084
a.+ ġa 023
a.+ ları 023
atna -6- [Far.]
a. 021, 060, 070
a.+ da 044, 049
a.+ dan 061
atnalıq -1- [Far.+Tat.]
a. 073
avans -1- [Fr.]
a. 025
avtomobil' -1- [Fr.]
a.+ lerde 039
aw- -2-
a.- a 039
a.- dı 086
awa-tüne -1-
a. 039
awdar- -1-
a.- dılar 047
awıl -5-
a. 020, 050
a.+ da 052

a.+ larda 037
a.+ larınnan 027
awır -16-
a. 020, 021, 039, 041, 052, 055, 066, 069, 070, 079, 081, 085
awır- -2-
a.- ıp kittě 048
a.- maysız 073
awırlıq -2-
a.+ lar 079
a. bulaçaqın 060
awıruw -6-
a. 023, 051, 076
a.+ ġa sabışıŋız 070
a.+ ı 073
a.+ lar 068
awıruwlıq -1-
a.+ ı 073
awız -9-
a. 042
a.+ dan 023, 078
a.+ ġa 023
a.+ ına qaratırlıq 068
a.+ ında 067
a.+ ınnan 043, 070
a.+ lardan 027
ay -9-
a. 020, 037, 083
a.+ da 045
a.+ dan 038
a.+ lar 023, 087
a.+ nıŋ 019, 020
ayaq -19-
a.+ ı 085
a.+ ın 076, 083
a.+ ına tězlendě 039
a.+ ını 046
a.+ lar 022
a.+ ları 062
a.+ nı beyledě 075
a.+ qa 041, 048, 056, 070, 077, 078
a.+ qa qalıqtı 085
a.+ qa tězlendě 074
a.+ qa tordı 033, 050
ayaqlandır- -1-
a.- ıp 045
ayır- -20-
a.- dı 019, 084
a.- ı 074
a.- ım 023, 049, 054, 069, 082
yedeç a.- ıp 029
a.- ır 022
a.- may 080
a.- may 055
ayırıl- -4-
a.- a almadı 056
a.- dı 071
a.- dılar 084
ayırma -2-
a. 32
a.+ sı 032
ayıruw -2-
a. 022
a.+ da 022
aynıq -1-
a. 041
aynıqlıq -1-
a.+ ınnan 041
az -2-
a. 080, 084
azan -5- [Ar.]
a. 020, 036, 084
azat -3- [Far.]
a. itěŋěz 062
azay- -1-
a.- ıp 023
azayt- -1-
a.- ıp 033
Azerbaycança -1- [Far.+Tat.]
A. 076
Azerbaycanlı -4- [Far.+Tat.]
A. 064
A.+ da 028
A.+ lar 024, 025
Azeri -1- [Far.]
A. 027
azraq -2-
a. 040, 048
baba -2-
b.+ ların 069
b.+ larıŋ 069
babay -1-
b. 041
bağışlan- -1-
b.- adır 019
bağla- -1-
b.- dı 076

bağlam -1-
b.+ narı 084
bahadir -1- [Far.]
b. 086
bahadirlıq -2- [Far.+Tat.]
b. 071
b.+ ların 072
bala -38-
b. 020, 022, 037, 052, 053, 055, 061, 072, 080
b.+ lar 020, 022, 029, 033, 061
b.+ larça 056
b.+ ları 076, 085
b.+ ların 029, 053, 084
b.+ larınıŋ 029
b.+ larnı 027, 037, 038
b.+ larnıŋ 047
b.+ sı 029, 055, 060
b.+ sın 074
b.+ sına 032
b.+ sınıŋ 035, 036
balalaykalı -1- [Rus.+Tat.]
b. 042
baliġ‘ -1- [Ar.]
b. buldım 074
balta -5-
b.+ nı 070
b.+ nıŋ 063
b.+ sına 066
b.+ sınıŋ 055, 070
bar -51-
b. 024, 025, 026, 027, 032, 034, 035, 037, 038, 040, 044, 049, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 062, 063, 064, 065, 066, 067, 079, 080
b.+ mı 064
b.+ nı 030
bar- -82-
b. 059, 064, 074, 075
b.- a 025, 027, 053, 065
doşmanlıq b.- a 067
b.- a almaysıŋ 034
b.- am 033, 035, 055, 063
b.- amsız 033
b.- ası kilüw 057
b.- dı 028, 077, 081
b.- dılar 076
b.- ġan 057
b.- ġanınıŋ 053
b.- ıŋız 062
b.- ıp 021, 027, 028, 031, 034, 035, 036, 037, 038, 043, 045, 047, 049, 050, 052, 057, 058, 063, 065, 068, 072, 081, 082, 086
b.- ıp citüw 024
b.- ır 054
alıp b.- ır 061
b.- ırġa 024, 026, 033, 049, 054, 055, 059, 060, 062, 063, 076
alġa b.- ırġa 061
b.- ıym 054, 059, 060
b.- madı 023, 027, 057
b.- masın 058
b.- may 074
b.- maymız 063
b.- mayınça 061
b.- sın 070
barı -16-
b. 025, 027
b.+ ın 024, 080
b.+ ısı 021, 028, 032, 062, 075, 076
b.+ ısın 044
b.+ ısını 026
b.+ ısınıŋ 044
b.+ ımızını 063
barış -1-
b.+ ta 023
barlıq -4-
b.+ ı 074, 075
b.+ ın 060
b.+ ım 059
barmaq -4-
b.+ ın 074
b.+ ları 081
b.+ ların 081
baruw -7-
b. 058, 059
b.+ ı 053
b.+ ın 064
b.+ ında 085
b.+ ımnı 059
b.+ nıŋ 050
bas- -23-
b.- a 056
kilĕp b.- a 021
b.- a torġan 084
b.- arġa 068

b.- ıp 084
b.- maqçı 044
b.- qan 086
b.- qanın 032
b.- qanda 021
b.- tı 019, 025, 028, 037, 043, 051, 062, 065
çıqıp b.- tı 036
kilĕp b.- tı 020, 064
qurquw b.- tı 069, 070
basıl- -1-
b.- dı 043
basqıç -2-
b.+ ına 051
b.+ nı 040
bastır- -1-
küz aldına b.- dı 030
basuw -1-
b. 084
baş -83-
b. 019, 024, 025, 044, 053, 058, 068, 069, 071, 086
b. dulaġan 019
b.+ ı 035, 039, 053, 057, 058, 061, 068, 072
b.+ ı arıdı 033
b.+ ı çuwalıp 036
b.+ ın 055, 058, 081
b.+ ın çuwalttı 021
b.+ ın iydĕ 038, 063
b.+ ın küterdĕ 034
b.+ ın qomġa tıquw 074
b.+ ın tıqtı 040
b.+ ına 025, 034, 054, 055, 056, 057, 058, 062, 070, 074
b.+ ına tĕkeldĕ 035
b.+ ında 022, 023, 026, 060, 061, 064, 075, 077, 078, 080
b.+ ındağı 020, 025, 035, 039, 051, 059, 080, 085
b.+ ınnan 028, 051, 063, 072, 079, 081, 082, 085
b.+ ınıŋ 068
b. iydĕ 080
b. iyĕp 031
b.+ ların 049
b.+ larına 082
b.+ ta 080
b.+ tan 077
b.+ tan başlap 053
b. watarġa 066
başbaştaqlıq -1-
b.+ nı 027
başçılıq -1-
b. itesĕŋ 055
başla- -35-
b.- dı 020, 022, 026, 028, 031, 036, 042, 044, 046, 056, 076, 081, 084
küzĕn yörte b.- dı 044
omtıla b.- dı 053
qaltırana b.- dı 063
sataşa b.- dı 021
tutıra b.- dı 041
b.- dılar 076
ĕş b.- dıq 037
b.- ġaç 022
b.- ġan 056, 083
b.- p 036, 050, 057
baştan b.- p 053
b.- sa 066
ḫereket b.- ylar 044
başlan- -15-
b.- açaq 057
b.- dı 035, 042, 044, 047, 048, 084
aş b.- dı 029
muzıka b.- dı 030
höcüm b.- ġaç 066
suġış b.- ġaç 038
zıyafet b.- ġaç 072
intriga b.- ır 071
b.- ırġa 035
başlanıl- -1-
b.- sın 051
başlanuw -1-
b.+ dan 061
başlaw -1-
b.+ ı 057
başlı -3-
b. 031, 051
başlıq -9-
b.+ ı 027, 030
b.+ ına 034
b.+ ları 054
b.+ larına 071
b.+ larınıŋ 066
b.+ nı 049
başqa -25-

b. 023, 030, 032, 034, 046, 047, 059, 060, 067, 069, 070, 078, 079, 080, 082
b.+ lar 036, 043, 047, 063, 067
b.+ nı 070
b.+ sı 064
b.+ ça 083
başqalıq -1-
b.+ ın 043
Başqort -2-
b. 067, 082
bat- -1-
b.- qan 069
baten'ka -1- [Rus.]
b. 025
batır- -1-
küzěne b.- dı 081
batırlan- -1-
b.- ıp 080
bay -1-
b. 024
baya -3-
b. 041, 043
b.+ dan 048
bayağı -5-
b. 031, 037, 040, 065
bayı- -1-
b.+ ı 063
baylıq -1-
b.+ ı 045
bayraq -19-
b. 080
b.+ ı 031, 041, 051, 080, 084, 085
b.+ ın 085, 087
b.+ ına 057
aq b. küterdě 084
b. kütere 045
aq b. küterěp 077
b.+ lardan 019
b.+ ları 057
bayraqlı -1-
b. 085
bazar -3- [Far.]
b. 032, 046
b.+ ı 075
bazındır- -1-
b.- ıp 027
beğır -1-
b.+ ě 020
beġ'zě -1- [Ar.]
b. 065
beha -2- [Far.]
b.+ leren 034
b.+ ně 024
behalen- -1- [Far.+Tat.]
b.- dě 024
beḫěs -1- [Ar.]
b. ittě 022
beḫět -2- [Far.]
b. 085
b. ězlegen 036
beḫětlě -3- [Far.+Tat.]
b. 020, 086, 087
beḫětsěz -1- [Far.+Tat.]
b. 076
beḫětsězlěk -1- [Far.+Tat.]
b.+ lerě 078
bek -2-
b.+ ěm 042
bekle- -1-
b.+ dě 087
bela -2- [Ar.]
b. 032
b.+ ge 076
beladiye -1- [Ar.]
b. 085
belěş -1- [Tat.]
b.+ ě 029
belki -9- [Ar.+Far.]
b. 020, 031, 070, 079, 082
ber- -1-
b.- dě 043
berěl- -4-
b.- dě 039
qolaqına b.- dě 021
b.- eçekěn 057
b.- ěp 021
beyan -2- [Ar.]
b. ittě 060
b. ittěler 078
beyanname -1- [Ar.+Far.]
b. 062
beyle- -7-
ayaqnı b.- dě 075
b.- gen 069, 073
b.- p 069
b.- rge 084

cereḫetĕn b.- rge 055
b.- y 076
beyleněl- -1-
b.- geněŋĕz 071
beyrem -13-
b. 025, 071, 076, 079
b.+ ĕ 075
b.+ ge 075, 076
b.+ nerĕnde 025
b.+ sĕz 025
b. yasap 070
b. yasarġa 079
bez -1- [Ar.]
b. 084
bĕl- -70-
b.- dĕ 027, 041, 053, 059
b.- e 025, 029
yaza b.- e 022
b.- e almayınça 056
süz söyley b.- e torġan 068
b.- em 052, 080
b.- emsĕz 055
b.- eměz 037
b.- esĕŋ 025
b.- esĕz 034, 037, 038, 047, 052, 054, 059, 062
b.- esĕzměni 074
b.- eçek 045, 051
b.- em 073
b.- ĕp 028, 033, 038, 059
b.- ĕp bulmay 054
b.- ĕpmĕ 024
b.- gen 071
b.- genge 019, 083
b.- genge 024
b.- iyk 037
b.- medĕ 070, 081
b.- medĕm 074
b.- megenge 047, 062
b.- megenge 066
b.- mekçĕ buldı 034
b.- mes 042
b.- mese 056
b.- mey torġan 046, 048, 059
b.- meyler 026
b.- meym 032, 038, 059, 063, 064
b.- meysĕzměni 024
b.- meyĕnçe 026, 056, 084
b.- meyorĕm 042
b.- se 056
b.- sĕn 024, 043
bĕlděr- -4-
b.- dĕ 072
b.- ĕrsĕŋ 064
b.- mes 079
ḫeber b.- meske 061
bĕlĕn- -4-
b.- dĕ 082
b.- dĕmĕ 075
b.- mesĕn 075
b.- se 075
bĕlĕş- -7-
b.- ĕp 067
b.- ĕrge 038, 039
b.- tĕ 029, 065, 068, 072
bĕlgĕrt- -4-
b.- meyĕnçe 064
b.- tĕ 065, 072
bĕlgĕrtüw -1-
b. 058
bĕlüw -2-
b.+ ĕnnen 067
b.+ lerĕn 044
bĕr -319-
b. 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028, 029, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 036, 037, 038, 039, 040, 041, 043, 044, 045, 046, 047, 048, 049, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 061, 062, 063, 065, 066, 067, 068, 069, 070, 071, 072, 073, 074, 075, 076, 077, 078, 079, 080, 081, 082, 083, 084, 085, 086, 087
b.+ ĕměz 042
b.+ nĕ 043
bĕr-bĕr -5-
b.+ ĕŋĕz 041
b.+ sĕ 032, 037
b.+ sĕne 033
b.+ sĕnnen 056
bĕraz -18-
b. 022, 025, 026, 032, 042, 043, 056, 068, 070, 071, 077, 080, 083
bĕrazdan -3-
b. 056, 058, 063
bĕrbuy -2-
b.+ dan 045, 057
bĕrden -18-

b. 028, 029, 030, 048, 056, 058, 073, 074, 077, 081, 083, 084, 085, 086
běrdenběr -10-
b. 021, 043, 055, 061, 062, 063, 070, 074
běrem-běrem -3-
b. 031, 047, 066
běrem-serem -1-
b. 083
běremle- -1-
b.- p 084
bərer -4-
b. 043, 046, 069
b.+ ně 030
běrěnçě -7-
b. 024, 052, 072, 080, 083
běrge -25-
b.+ ge 024, 026, 029, 030, 032, 036, 038, 048, 053, 054, 060, 061, 068, 073, 074, 077, 082, 085, 086
běrkěm -12-
b. 028, 041, 044, 057, 059, 086
b.+ ge 061, 064
b.+ ně 034, 058
běrkět- -1-
b.- tě 057
běrkětěl- -3-
b.- dě 072
süz b.- dě 079
b.- gen 073
běrkön -3-
b.+ ně 024, 077, 078
běrle -244-
b. 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028, 029, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 036, 037, 038, 039, 040, 041, 042, 043, 044, 045, 046, 047, 048, 049, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 061, 062, 064, 065, 066, 067, 068, 069, 070, 071, 072, 073, 074, 075, 076, 077, 078, 079, 081, 082, 083, 084, 085, 086, 087
běrleş- -1-
b.- e 045
běrleştěrělüw -1-
b.+ ěněŋ 048
běrleşüw -1-
b.+ ěne 023
běrlěk -3-
b.+ ě 073
b.+ ně 036
běrnerse -10-
b. 025, 038, 039, 065, 076, 077, 082, 083
b.+ ně 022
běrni -5-
b. 022, 045, 055, 056, 081
běrniçe -18-
b. 019, 029, 038, 039, 040, 054, 061, 065, 071, 076, 083, 084
běrsě -47-
b. 019, 025, 030, 032, 033, 040, 041, 042, 043, 044, 047, 053, 061, 076, 082
b.+ sěn 042, 053, 075, 082
b.+ sěnde 082
b.+ sěne 019, 044, 049, 080
běrtuqta- -5-
b.- may 024
b.- mayınça 029, 042, 068
bět- -36-
b.- e 074
b.- e yazdı 047
b.- ěp 022, 024, 035
ěşě b.- ěp 061
b.- er 033
b.- ěr 075
kürěp b.- erge 060
b.- keç 031, 043
arıp b.- keç 065
aşqa utırıp b.- keç 029
b.- ken 052, 060, 074, 083
b.- kençe 080
kěrleněp b.- kenněŋ 053
b.- medě 046, 047
b.- megen 048
citěp b.- megen 024
citěşěp b.- megen 053
pěşěp b.- megen 064
b.- megenge 050, 077
b.- mewě 075
b.- mey 045
b.- sěn 079, 081
b.- tě 031, 081, 084
b.- těmě 081
bětew -1-
b. 021
bětěr- -21-

b.- dě 031
b.- děler 041
b.- e 039
açıp b.- e 032
b.- ěp 069
b.- ěr 020, 033, 047, 062, 066, 068
b.- ěrge 026, 027, 063
b.- gen 027
b.- genně 052
aŋlap b.- medě 021
b.- mes 066
bětěrěl- -1-
b.- genge 020
bětěrüçě -1-
b.+ ler 064
bětěrüw -1-
b. 068
bětüw -2-
b.+ den 070
b.+ ěn 052
běz -132-
b. 021, 024, 026, 028, 031, 033, 035, 037, 042, 047, 048, 049, 050, 054, 055, 056, 063, 068, 069, 070, 074, 079, 080, 085
b.+ de 028, 035, 047, 063, 064
b.+ den 024, 052
b.+ ge 027, 028, 032, 037, 038, 048, 049, 050, 051, 062, 063, 064, 069, 071
b.+ i 042
b.+ mě 035
b.+ ně 042, 073, 075
b.+ někěler 020, 026, 028, 037, 052
b.+ někělermě 022
b.+ někělerněŋ 044
b.+ něŋ 024, 025, 027, 028, 032, 033, 037, 040, 041, 047, 048, 049, 052, 054, 063, 067, 070, 071, 075, 076, 079, 080, 082, 086
bılçıran- -1-
b.- ġan 084
bılçıratıl- -1-
b.- ġan 051
bıtır -2-
b. 034
bıtırdaw -1-
b. 034
bigrek -3-
b. 034, 061, 076
bik -108-
b. 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028, 029, 031, 033, 034, 035, 038, 039, 041, 042, 044, 047, 048, 049, 050, 051, 052, 053, 054, 056, 057, 058, 059, 061, 062, 064, 065, 066, 067, 068, 071, 073, 074, 075, 076, 077, 078, 079, 082, 083, 084
bikle- -1-
b.- dě 065
bilewse -1-
b.+ degě 053
bilgěle- -1-
waqıt b.- dě 065
bilgělě -2-
b. 035, 038
bilgělenüw -1-
b.+ ěn 071
bilgělew -1-
b. 061
bina -2- [Ar.]
b.+ lar 085
b.+ nıŋ 085
bir- -86-
b.- dě 030, 062, 073
cawap b.- dě 031, 050, 052, 079, 084, 085
eměr b.- dě 062, 083, 084
eměrěn b.- dě 085
eměrler b.- dě 067
kiŋeş b.- dě 039
meġ‘lümat b.- dě 048
röḫset b.- dě 075
selam b.- dě 026
söal’ler b.- dě 029, 038
weġ‘de b.- dě 033
b.- děler 062
künĕllě ġasker b.- děler 047
qarar b.- děm 074
ḫeber b.- e 066
kiçe b.- e 033
meḫkemege b.- eler 039
b.- em 060
röḫset b.- em 073
söal’ b.- em 063
b.- eçek 078

b.- ěŋěz 062
cawap b.- ěŋěz 068
ḫökěmge b.- ěŋěz 063
röḫset b.- ěŋěz 027, 052, 059
b.- ěp 025, 047
cawap b.- ěp 073
eměr b.- ěp 077
qul b.- ěp 026
selam b.- ěp 073
süz b.- ěp 071
weġ‘de b.- ěp 038
urın b.- ěr 040
ḫeber b.- ěrměn 053
telefon b.- ěrměn 082
b.- ěrge 038, 075, 079
cawap b.- ěrge 047
qarar b.- ěrge 061
söal’ler b.- ěrge 026
b.- gen 020
cawap b.- gen 080
ḫeber b.- gen 082
qarar b.- gen 067
qararnı b.- gen 083
selam b.- gen 085
süz b.- gen 079
b.- gençe 086
ḫeber b.- genge 083
b.- medě 086
cawap b.- medě 026
ehemiyet b.- medě 049
irěk b.- medě 023, 037, 057
ehemiyet b.- megen 046
cawap b.- mekçě buldı 074
b.- mese 035
röḫset b.- mey 037
ehemiyet b.- meyěnçe 084
b.- seler 027
süz b.- seŋěz 060
telegram b.- sěn 060
meġ‘lümatın b.- üw 066
röḫset b.- üw 073

birděr- -1-
meḫkemege b.- ěrge 063

birě -1-
b. 043

birěl- -21-
b.- dě 029, 030, 058, 062
meġ‘lümat b.- dě 082
röḫset b.- dě 062
seleḫiyet b.- dě 050
söal’ b.- dě 081
b.- e 032
b.- eçek 071
b.- ěp 030, 051
b.- gen 029, 031, 071
ehemiyet b.- medě 077
b.- se 062
cawap b.- üw 021
cawap b.- üwě 079
b.- üwěn 071
seleḫiyet b.-üwěn iġ‘lan ittě 072

birlě -6-
b. 021, 029, 038, 048, 051, 061

birüw -1-
b.+ něŋ 082

bismilla -3- [Ar.]
b.+ nı 069
b.+ sı 069
b.+ sın 069

biş -12-
b. 037, 045, 049, 051, 052, 053, 057, 079, 081, 084
b.+ te 065

bişlě -1-
b. 040

bit -48-
b. 022, 023, 024, 025, 026, 031, 034, 037, 044, 052, 054, 055, 056, 059, 062, 063, 064, 067, 069, 074, 079, 080

bit -6-
b.+ ě 045
b.+ ě qanġa buyalġan 083
b.+ ěn 081
b.+ ěne 044
b.+ ěnnen 081, 085

bitlě -1-
b. 025

biyě- -2-
b.- dě 036
b.- rge totındı 042

biyěl- -1-
b.- dě 036

biyle- -4-
b.- dě 075
ḫis b.- dě 041
ḫörmet b.- dě 056
b.- p aldı 031

biyüw -7-

b. 040
b.+ ĕ 036
b.+ ĕn 042, 077
b.+ ler 072
b.+ leren 077
bizmen -1-
b.+ ge saldı 045
bokal -2- [Rus.]
b.+ larnı 041
b.+ nı 072
bolar -30-
b. 021, 025, 032, 039, 052, 053, 070, 071, 076, 079
b.+ dan 042
b.+ ġa 076
b.+ nı 040, 053, 066, 069, 070, 084
b.+ nıŋ 061, 066, 069, 072, 075, 076
bolay -9-
b. 021, 048, 054, 056, 057, 058, 067, 072, 079
Bolġar-1-
B.+ lar 069
bolıtlı -1-
b. 082
bomba-1- [İt.]
b. ırġıtırġa 080
bombardirovka -1- [İt.+Rus.]
b. 043
bor- -3-
süzĕn b.- dı 050
b.- ır 073
b.- ırġa 078
borçı- -2-
b.- dı 057
b.- dım 048
borġı -1-
b.+ sın 082
borıç -2-
b. 044
borıl- -13-
b.- dı 020, 021, 028, 039, 040, 053, 065, 074
tiskerĕne b.- dı 053
yulı b.- dı 053
b.- ıp 039, 083
borıluw -1-
b. 030
borın -2-
b. 066
b.+ ıŋnı 042
borma-1-
b.+ larında 031
boyar -1- [Rus.]
b.+ ı 024
boyındırıq -2-
b.+ ı 086
b.+ ınnan 086
boyır- -2-
b.- dı 082
emĕr b.- uwŋızını 085
boyırıq -1-
b.+ ıŋızġa 067
boykot-1- [İng.]
b.+ larına 057
boz- -3-
antnı b.- a almaym 063
keyĕfĕn b.- dı 076
b.- ġan 083
bozdır- -1-
b.- dı 086
bozıl- -2-
b.- dı 056
b.- ġan 059
bozıq -1-
b. 035
bozıştır- -1-
b.- dılar 042
bök- -1-
b. 074
bötĕn -114-
b. 020, 023, 024, 025, 027, 030, 031, 032, 037, 039, 040, 041, 042, 043, 045, 047, 049, 050, 051, 052, 053, 054, 056, 057, 059, 060, 061, 062, 063, 066, 070, 071, 072, 073, 074, 075, 076, 077, 078, 079, 080, 081, 082, 083, 084, 085, 086
bötĕnley -2-
b. 035, 062
bötiy -1-
b. ittĕrĕp taqtı 082
böyĕk -3-
b. 045, 051, 086
böyĕklĕk -1-
b.+ ĕne 080
bravo -1- [İt.]

b. 042
bu -44-
b. 021, 022, 025, 026, 027, 031, 038, 041, 047, 049, 055, 058, 063, 069, 074, 075, 078, 079, 080, 082, 086
b.+ nnan 051
b.+ nı 027, 034, 061
b.+ nıŋ 021, 022, 028, 034, 036, 039, 041, 057
b.+ ŋarġa 049
bu -100-
b. 019, 020, 021, 022, 024, 026, 027, 028, 030, 031, 032, 036, 042, 043, 045, 046, 047, 048, 049, 050, 052, 054, 055, 056, 057, 059, 060, 061, 062, 063, 064, 066, 067, 069, 070, 071, 072, 073, 074, 076, 077, 078, 079, 080, 081, 082, 085, 086
bufet -4- [Fr.]
b.+ qa 036, 058, 060
b.+ tan 036
buġaz -2-
b.+ lar 051
b.+ larġa 031
bul- -321-
b.- a 034, 044, 045, 055, 057, 059
razıy b.- a 055
ütmekçĕ b.- a 049
b.- alar 069
casuslıq yasamaqçı b.- alar 027
qaldırmaqçı b.- alar 069
ütĕrmekçĕ b.- alar 064
b.- am 054, 055, 079
qorban b.- am 079
yerdemçĕ b.- asıŋ 055
b.- asız 049
razıy b.- asız 055
b.- açaq 023, 044
ḫarap b.- açaq 050
helaq b.- açaq 062
qaharman b.- açaq 023
qara tap b.- açaq 080
b.- açaqın 054
awırlıq b.- açaqın 060
b.- açaqnı 048
b.- açaqını 056
b.- dı 020, 021, 022, 023, 027, 028, 030, 033, 037, 049, 056, 057, 058, 062, 066, 073, 075, 078, 081, 082, 083
aŋlatmaqçı b.- dı 037
bĕlmekçĕ b.- dı 034
cawap birmekçĕ b.- dı 074
dimekçĕ b.- dı 020, 022, 032
ĕzlemekçĕ b.- dı 058
helaq b.- dı 022
ḫeyle b.- dı 041
ḫeylege sabışmaqçı b.- dı 069
ḫeyran b.- dı 085
ḫezĕr b.- dı 078
kĕrmekçĕ b.- dı 037
kiç b.- dı 082
kitmekçĕ b.- dı 039
kölmekçĕ b.- dı 043
mecbür b.- dı 083
oçırmaqçı b.- dı 019
on yasamaqçı b.- dı 019
protest itmekçĕ b.- dı 043
qotılmaqçı b.- dı 037
qumaqçı b.- dı 022
sıtmaqçı b.- dı 073
soraşmaqçı b.- dı 043
suġış b.- dı 052
temam b.- dı 030
teweq‘qıf itmekçĕ b.- dı 034
tıŋlamaqçı b.- dı 043
tiyĕş b.- dı 066
ütkermekçĕ b.- dı 079
ütmekçĕ b.- dı 057
yılġa b.- dı 043
ĕş ĕşlemekçĕ b.- dılar 076
b.- dım 028, 047, 074
baliġ‘ b.- dım 074
canına yul b.- dım 080
b.- dımı 022
cawap b.- dımı 081
yul b.- dımı 081
b.- dıq 026
ḫarap b.- dıq 075, 082
b.- dım 037
b.- ġaç 048, 059, 063, 070
ḫeber b.- ġaç 077
b.- ġan 021, 027, 034, 038, 044, 051, 055, 061, 062, 067, 075, 076, 082, 083, 086
ap&aq b.- ġan 062
arqa tayanaçaqı b.- ġan 063
ḫeberdar b.- ġan 085

lazĕm b.- ġan 070
şehit b.- ġan 019
yalġışlıq b.- ġan 075
b.- ġanda 065
b.- ġandır 059
b.- ġanġa 020, 021, 024, 035, 038, 072, 076, 079, 082
aç b.- ġanġa 052
meşġul’ b.- ġanġa 058
b.- ġanı 042
b.- ġannar 061, 080
b.- ġanda 046, 072, 081
temam b.- ġanda 051
b.- ġanġa 066, 079
tanış b.- ıŋız 040
yerdemde b.- ıŋız 054
b.- ıp 023, 025, 029, 033, 041, 046, 049, 051, 054, 056, 057, 063, 066, 068, 069, 070, 071, 080, 082, 085
denşçik b.- ıp 067
ġasker b.- ıp 019
hemşire b.- ıp 087
ḫezĕr b.- ıp 061, 072, 075
köye b.- ıp 045
meşġul’ b.- ıp 058
soldat b.- ıp 067
temam b.- ıp 024, 053
suġış b.- ıp yatqanda 021
uyınçıq b.- ıp yeşew 079
b.- ır 031, 034, 058, 079
ḫuca b.- ır 045
meşġul’ b.- ır 062
şat b.- ır 029
b.- ırmı 049
b.- ırsız 071
b.- ırġa 025, 027, 029, 032, 045, 046, 049, 053, 055, 058, 066, 067, 080
ḫezĕr b.- ırġa 079, 084
meşġul’ b.- ırġa 075
saq b.- ırġa 083
Şeyĕḫġali b.- ırġa 063
b.- ıym 070
b.- madı 024, 036, 050
b.- maġan 055
b.- maġan 065, 076
meşġul’ b.- maqçı 022
b.- mas 073
b.- masa 035, 052, 053
b.- masın 059
b.- masın 026
ḫarap b.- masın 054
sebep b.- masın 078
b.- masqa 032, 083
b.- mawın 024
b.- may 024, 025, 028, 037, 038, 059, 074, 079
bĕlĕp b.- may 054
b.- maysıŋ 074
b.- mayınça 063, 072
razıy b.- mayınça 036
b.- sa 021, 024, 031, 041, 049, 053, 055, 058, 059, 060, 062, 064, 066, 067, 070, 072, 074, 075, 076, 080, 082, 084
dewam iteçek b.- sa 048
fida b.- sa 079
meġ‘lüm b.- sa 071
mömkin b.- sa 025
riza b.- sa 060
sebep b.- sa 023
soŋ b.- sa 019, 074
suġış b.- sa 055
tehlikelĕ b.- sa 083
b.- sam 060, 063
b.- saŋız 028
b.- sın 059, 079
erem b.- uw 059
minlĕ b.- uwdan 073
sebep b.- uwı 078
helaq b.- uwınnan 061

buldır- -5-
b.- a almadı 049
b.- a almadım 070
b.- a almaym 063
b.- ır 078
b.- ırġa 070

bulın- -6-
yerdemde b.- a almassızmı 038
b.- dı 039, 077
komandirlıqta b.- dı 065
möġamelede b.- dı 065
b.- ġan 078

bulış- -1-
b.- a torġan 068

buluçı -1-
b.+ lar 032

buluw -16-
b. 045, 057, 059

b.+ dan 076
b.+ ġa 078
b.+ ı 034
b.+ ın 042, 054, 066, 067, 072
b.+ ına 073
b.+ ını 067
b.+ ıŋnı 022
b.+ ıŋız 080
b.+ ları 042
bunda -27-
b. 022, 023, 034, 037, 038, 039, 040, 041, 042, 044, 048, 049, 052
b.+ ġı 024, 045, 046, 061, 070, 072
bundıy -2-
b. 024, 046
burıç -5-
b. 079, 080
b.+ ı 051, 066
burjuva -3- [Fr.]
b. 032
busaġa -2-
b.+ sına 021, 084
buş -3-
b. 033, 040
b. qaldırmayınça 072
buşa- -2-
b.- ġaç 026
b.- madı 039
buşan- -1-
b.- dı 020
buşlıq -4-
b. 020, 036
b.+ nı 046
b. ƫisě qaldıra 040
buta- -1-
b.- y 024
buw- -1-
b.- alar 064
buy -19-
b.+ ı 023, 031, 053, 059, 070, 072, 076, 085
b.+ ın 078
b.+ ına 022, 031, 045
b.+ ında 020, 030, 039, 046
b.+ ındağı 037
b.+ ınıŋ 031
b.+ larına 031
buya- -1-
b.- dı 044
buyal- -2-
b.- ġan 040
bitě qanġa b.- ġan 083
buyaw -1-
b.+ lar 042
buyınça -10-
b. 044, 049, 060, 063, 065, 068, 078, 083
buylap -5-
b. 039, 045, 049, 085
buyle -1-
b. 042
buylı -1-
b. 046
bügěn -18-
b. 021, 028, 033, 053, 054, 059, 065, 069, 071, 072, 075, 081, 082
bügěngě -2-
b. 035, 044
bül- -7-
b.- dě 032
b.- ěp 029
süz b.- er 033
süzně b.- er 032
b.- erge totındı 034
bülek -2-
b. 028
b. itěp 071
bülěk -17-
b. 080, 085
b.+ ě 071, 084
b.+ ěn 084
b.+ ěnde 083
b.+ ěne 048
b.+ ěněŋ 084
b.+ ke 084
b.+ lerge 082
b.+ něŋ 078, 079
b.+ te 078, 080
bülěn- -3-
b.- ěp 050
b.- gen 037
b.- gende 049
bülěş- -1-
b.- ěrge 086
bülme -24-
b. 040
b.+ de 033, 034, 035, 043

b.+ degě 036, 065
b.+ ge 034
b.+ ně 040, 041
b.+ něŋ 035, 040
b.+ sěnde 025, 029, 030, 033, 053
b.+ sěne 033, 050, 082
b.+ sěne 033
bülüw -1-
b. 068
bürě -1-
b.+ ně 025
bürtěn- -8-
b.- dě 049, 055, 058, 063, 074, 079
b.- ěp 075
b.- gen 052
büse -1- [Far.]
b.+ sěn 086
byuro -1- [Fr.]
b. 058
cahil -1- [Ar.]
c. 050
can -10- [Far.]
c. 019, 020, 037, 060, 083, 085
c. ata 059
c.+ ı çıqtı 086
c.+ ın fida ite 055
c.+ ına yul buldım 080
canlan- -2- [Far.+Tat.]
c.- dı 076
c.- ġan 078
canlanuw -1- [Far.+Tat.]
c.+ ġa 051
canlı -2- [Far.+Tat.]
c. 036, 047
cariye -2- [Ar.]
c. ittěrěp 037
c.+ sě 043
casus -2- [Ar.]
c. 028
c.+ ı 038
casuslıq -2- [Ar.+Tat.]
c. yasamaqçı bulalar 027
c. yasaysız 037
cawap -40- [Ar.]
c. 020, 021, 035, 036, 048, 081
c. ala almaġaç 081
c. aldı 058
c.+ bım 069
c. birdě 031, 050, 052, 079, 084, 085
c. birělüwě 079
c. birěŋěz 068
c. birěp 073
c. birěrge 047
c. birgen 080
c. birmedě 026
c. birmekçě buldı 074
c. buldımı 081
c. ězledě 063
c. kilmedě 081
c. köttě 081
c.+ lar aldı 038
c.+ lar yazdı 065
c.+ qa 049
c. tapa almadı 022, 055, 063, 079
c. tapa almasa 036, 080
c. yazar 022
cayla- -1-
c.- p 075
ceběr -1- [Ar.]
c.+ lerěn 052
cebhe -7- [Ar.]
c.+ de 019
c.+ ge 053, 055, 057, 060
c.+ lerě 051
c.+ ně taşlamadı 087
ceġ'rafiya -1- [Ar.]
c. 049
celěp -1- [Ar.]
diq'qatěn c. ittě 034
cemeġat -1- [Ar.]
c.+ ě 033
cemġıyet -2- [Ar.]
c.+ ě 027, 037
cennet -1- [Ar.]
c.+ těrmě 064
cenüb -1- [Ar.]
c.+ ke 023
cereẖet -6- [Ar.]
c. 037
c.+ ěn beylerge 055
c.+ ěne 021, 036
c.+ ěm 084
c.+ lerěnnen 020
cereẖetlě -2- [Ar.+Tat.]
c. 080

c.+ lerně 084
cereẖetlen- -3- [Ar.+Tat.]
c.- děŋmě 022
c.- ěp 027
c.- genner 084
cereyan -1- [Ar.]
c. açıp 057
cey- -1-
c.- ěp 046
ceyěl- -1-
c.- ěrge 046
ceyewlě -2-
c. 045, 071
cěfek -1-
c. 028
cěntěkle- -4-
c.- dě 023, 077
c.- p 036
c.- r 053
cěŋělleěk -1-
c. yasaw 076
cěp -1-
c.+ ěn 069
cılı -2-
c. 083, 084
cıltıra- -1-
c.- rġa 083
cır -2-
c. 030
c.+ nı 036
cırla- -3-
c.- dılar 036
c.- y 044
c.- rġa totındı 036
cıy- -21-
c. 064
c.- a torġan 067
c.- a torġannardır 044
c.- ar 038
c.- armın 053
c.- arġa 061
ẖel c.- arġa 035
köçěn c.- dı 052
c.- ġan 073
c.- ıp 027, 038, 039, 045, 057, 066, 077, 078
diq‘qatěně c.- ıp 080
meġ‘lümat c.- ıp 027
c.- ıp ala 037
cıydır- -1-
ẖel c.- a 020
cıyıl- -10-
c.- dı 082
c.- ġan 031, 048, 074, 084
c.- ġannar 065
c.- ıp 025, 047, 049
cıyıluw -2-
c. 082
c.+ ı 054
cıyıntıq -2-
c. 061, 071
cıyna- -3-
c.- dı 023
c.- ġan 051, 054
cıynal- -1-
c.- ġan 057
cıyuw -1-
c. 037
ciber- -25-
c. 064
c.- dě 035, 066, 067
açıp c.- dě 035
ěçěp c.- dě 056
ẖeber c.- dě 079
qaltıratıp c.- dě 019
qıçqırıp c.- dě 084
tülep c.- dě 053
uynap c.- dě 030
yıġlap c.- dě 081
c.- děk 025
c.- děler 024
c.- e almadı 022
c.- ěŋěz 025
c.- ěr 025
sütěp c.- ěr 069
c.- ěrge 028, 049, 060, 076
kirě c.- ěrge 076
c.- seler 060
ciberěl- -6-
c.- dě 023, 078
ẖeber c.- eçek 077
c.- gen 071, 075
c.- mey 055
ciberělüw -1-
c.+ ěn 049
ciběrlen- -1-
c.- ěp 076
cibert- -3-

c.- ĕrge 077
ŋherbiy meŋkemege c.- ĕrge 063
c.- tĕ 054
ciberüw -3-
c.+ ge 078
c.+ nĕ 024
c.+ nĕŋ 078
cidĕ -9-
c. 035, 042, 069, 077, 079, 081, 084
cilbĕrdew -1-
c.+ ĕne 041
cilke -1-
c.+ sĕne 063
cillĕ -1-
c. 082
ciměr- -2-
c.- ĕrge 074
c.- megen 031
ciměrĕk -4-
c. 020, 021, 027
ciměrĕl- -4-
c.- e 024, 045
c.- genděr 020
ciŋ- -1-
c.- e almaslar 070
ciŋ -2-
c. 021
c.+ ĕ 020
ciŋĕl -1-
c. 052
ciŋĕleyt- -1-
c.- ĕŋĕz 053
ciŋĕleyüw -1-
c. 053
ciŋĕllĕk -1-
c. 053
cir -2-
c.+ ĕn 068
c.+ ĕnmĕ 068
ciren- -1-
c.- dĕ 036
cirenüw -1-
c. 041
cit- -35-
c.- e 026, 034, 058
köçĕn c.- e 063
c.- ĕp 050
kilĕp c.- ĕp 068, 084
c.- ĕp bĕtmegen 024
c.- er 076
kilĕp c.- er 083
c.- erge 037
c.- keç 058, 078
c.- ken 079, 084
kilĕp c.- ken 071
waqıt c.- ken 035
c.- keněn 083
c.- kenge 028
c.- mes 035
c.- mesten 078
c.- mewĕne 024
c.- mey 020
köçĕn c.- mey 063
c.- tĕ 053, 076, 077, 079, 084
kilĕp c.- tĕ 022
kil-ĕp c.- mewĕ
aqtıq çikĕne c.- tĕk 079
barıp c.- üw 024
kilĕp c.- üw 060
citekle- -2-
c.- gen 040
c.- rge 040
citerlĕk -2-
c. 024, 062
citĕş- -1-
c.- ĕp bĕtmegen 053
citkĕr- -1-
c.- e 026
citměş -2-
c. 045, 049
citüw -1-
c.+ ĕ 067
comġa -1- [Ar.]
c. 058
cömhüriyet -2- [Ar.]
c. 028, 050
cömle -1- [Ar.]
c.+ nĕ 034
cumalaw -1-
c.+ lar 055
çabın- -1-
munça ç.- ıp 053
çabuw -1-
ç.+ ların 076
çaġa -10-
ç. 037, 052
ç.+ nı 052, 055

ç.+ sı 029, 052, 061, 072
çağır -1-
ç.+ ımız 035
çalın- -1-
pianino ç.- dı 056
çalmalı -1-
ç. 026
çanta -2- [Far.]
ç.+ sına 047
ç.+ sınnan 046
çap- -24-
ç.- a 055, 083
ç.- ıp 081, 082, 083
qul ç.- ıp 036
qul ç.- qanda 042
ç.- tı 024, 053, 058, 083, 084
kötüw këbëk ç.- tı 084
qul ç.- tı 036, 043, 051
tilĕ këbëk ç.- tı 083
ç.- tılar 076
çaq -3-
ç.+ larnı 030, 033
ç.+ ta 074
çaqır- -9-
ç.- dı 058, 062, 066
ç.- dılar 054
ç.- ıp 042, 062, 071, 082
ç.- salar 060
çaqırıl- -4-
ç.- a 046
ç.- dı 024
ç.- ġanın 024, 027
çaqırt- -5-
ç.- am 054
düel'ge ç.- ır 050
ç.- ırmın 064
ç.- qan 061
doktor ç.- tım 048
çaqrım -1-
ç. 083
çartla- -1-
ç.- dı 043
çeç -2-
ç.+ ĕ 043
ç.+ lerĕ 081
Çeh̨ -2- [Rus.]
Ç. 070
Ç.+ lar 069
çevĕr- -1-
ç.- emĕz 070
çey -10- [Far.]
ç. 024, 033, 035, 036, 066
ç.+ ge 024, 033
çeyh̨ane -1- [Far.]
ç.+ ge 035
çĕrĕ- -1-
ç.- gen 026
çıda- -1-
ç.- y almay 045
çığar- -14-
ç.- açaq 045
ç.- dı 046, 052
h̨eyretĕn yözĕne ç.- dı 046
künĕllĕ ġasker ç.- dı 047
ç.- dım 027
ç.- ıŋız 053
ç.- ıp 025, 067
ĕşke ç.- ırġa 060
ç.- madı 030
süz ç.- masqa 061
ç.- masqa 075
ç.- mayınça 081
çığarlıq -1-
ç. 024
çığart- -1-
röh̨setler ç.- tı 053
çığaruw -1-
ç. 026
çığıl- -1-
yulġa ç.- dı 082
çığış -2-
ç. 057
ç. ĕzleyler 066
Çığtay -1- [Moğ.]
Ç. 030
çığuw -6-
ç. 070
ç.+ dan 072
ç.+ ġa 078
ç.+ ın 036
ç.+ ınnan 075
ç.+ ıŋızdan 060
çıj -2-
ç. ittĕ 084
çıltıra- -1-
ç.- p 043
çın -7-

ç. 021, 027, 028, 035, 051, 059, 072
çınayaq -1-
ç. 056
çınlap -3-
ç. 036, 044, 054
çıŋġırawıq -1-
ç. 034
çıq- -85-
ç. 053, 064
ç.- a 025, 034, 057
ç.- a almadı 036, 064
yulġa ç.- a almaym 058
ç.- alar 028
ç.- amız 077
ç.- açaq 023
ç.- açaqını 038
ç.- armı 049
ç.- arġa 063
ç.- arġamı 077
ç.- ıp 025, 026, 036, 038, 043, 044, 056, 058, 073, 077, 084, 086
meydanġa ç.- ıp 078
yulġa ç.- ıp 054
ç.- ıp bastı 036
ç.- masın 065, 075
yuqqa ç.- masın 082
ç.- qan 025, 035, 039, 045, 053, 071, 073, 086
aldına ç.- qan 051
qarşı ç.- qan 051, 084
ç.- qanın 069, 085
ç.- qanda 044
uramġa ç.- qanda 053
ç.- tı 020, 025, 026, 028, 033, 035, 036, 039, 058, 065, 066, 078, 082, 083, 085
alġa ç.- tı 083
canı ç.- tı 086
hawaġa ç.- tı 039
kilĕp ç.- tı 026, 061, 076
manlayınnan tir ç.- tı 054
qarşı ç.- tı 059
yörĕp ç.- tı 084
ç.- tıq 085
çır -3-
ç. 040, 043
çıray -2-
ç.+ ı sıtıldı 036
ç.+ ını 032
çiber -1-
ç. 064
çigĕl- -1-
ç.- gen 028
çik- -1-
keyĕf-safa ç.- ken 039
çik -5-
ç. 075
aqtıq ç.+ ĕne cittĕk 079
ç.+ ĕnĕŋ 082
ç.+ ke 061
ç.+ lernĕ 028
Çirkes -2- [Çer.]
Ç. 072
Ç.+ ler 039
Çirkesçelet- -1- [Çer.+Tat.]
Ç.- ĕp 039
çirt- -1-
ç.- seŋĕz 035
çirtüw -1-
ç.+ ĕne 040
çişĕn- -3-
ç.- ĕr 023
ç.- mes 023
ç.- meyĕnçe 019
çişme -1-
ç.+ sĕnĕŋ 037
çit -12-
ç.+ ke 036, 075
ç.+ ke qaldırıluwı 078
ç.+ te 024, 036, 070
ç.+ tegĕ 067
ç.+ terek 026, 039
ç.+ ten 076
ç.+ ten tayarġa 068
çitĕnleş- -1-
ç.- tĕ 052
çiy -1-
ç. 067
çiyrĕk -1- [Far.]
ç. 048
çorna- -1-
ç.- p aldı 036
çök- -1-
ç. 074
çönki -5- [Ar.]
ç. 045, 046, 056, 063
çum- -4-

uyġa ç.- dı 020
ç.- ġan 040
ç.- ıp 033
uyına ç.- ıp 039
çuqın- -2-
ç.- ġan 041
çuwal- -1-
başı ç.- ıp 036
çuwalçıq -3-
ç. 028, 043
çuwalt- -2-
ç.- tı 076
başın ç.- tı 021
çük- -1-
tĕz ç.- tĕ 080
da -149-
d. 019, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 027, 028, 029, 031, 032, 033, 034, 035, 036, 038, 039, 040, 041, 042, 043, 044, 047, 048, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 058, 059, 060, 062, 063, 064, 065, 066, 067, 069, 070, 071, 072, 073, 074, 075, 076, 077, 079, 080, 082, 083, 084
Dağıstanlı -1- [Tat.+Far.+Tat.]
D. 064
daire -2- [Ar.]
d.+ ler 085
d.+ sĕ 085
dama -1- [Rus.]
d.+ larnıŋ 041
de -165-
d. 019, 021, 022, 023, 024, 026, 027, 028, 029, 032, 033, 034, 035, 036, 038, 039, 040, 041, 042, 043, 044, 046, 047, 048, 049, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 061, 062, 063, 064, 065, 066, 067, 068, 069, 070, 071, 072, 073, 074, 075, 076, 077, 078, 079, 080, 081, 082, 083, 085, 086
defter -2- [Ar.]
d.+ ĕn 052
d.+ ĕne 038
deġ'wa -1- [Ar.]
d. ittĕ 042
deklamatsiye -1- [Rus.]
d.+ ge 036
delil -2- [Ar.]
d.+ ler kitĕrĕldĕ 034
d.+ lerně 024
denşçik -1- [Rus.]
d. bulıp 067
derece -7- [Ar.]
d. 023, 032
d.+ de 066
d.+ ge 042
d.+ sĕn 071
d.+ sĕne 023
derĕs -1- [Ar.]
d.+ ĕ 049
dert -3- [Far.]
d.+ ĕ 053
d.+ ler 019
yörekleřĕne d. sala 060
dertlen- -1- [Far.+Tat.]
d.- ĕp 039
deş- -2-
süz d.- e almadı 069
d.- meyĕnçe 026
dewam -21- [Ar.]
d.+ ı 072
d. ite 037
d. ite almadı 086
d. iteçek bulsa 048
d. ittĕ 030, 035, 043, 050, 057, 066, 069, 074, 076, 079, 081, 085, 087
d. ittĕrgen 075
d. ittĕrüw 052
d. itülerĕ 034
dewlet -4- [Ar.]
d. 049, 069
d.+ ĕ 045
d.+ ĕn 063
děrĕlde- -2-
d.- dĕ 063
d.- gen 062
di- -309-
d.- dĕ 021, 024, 025, 026, 028, 029, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 038, 040, 041, 042, 043, 046, 048, 049, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 059, 060, 062, 063, 064, 069, 070, 071, 073, 074, 075, 079, 081, 082, 085
d.- děler 042, 054, 055
d.- děm 027
d.- geç 086
d.- gen 020, 022, 024, 025, 026, 028, 032, 034, 035, 036, 039, 041, 044,

046, 050, 051, 054, 057, 058, 059, 062, 063, 065, 068, 076, 077, 082, 083, 085
d.- geně 067
d.- geněne 051
d.- genge 024
d.- genně 073
d.- gende 054
d.- mekçě buldı 020, 022, 032
d.- p 019, 021, 022, 024, 025, 026, 028, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 037, 038, 039, 040, 041, 042, 043, 044, 045, 046, 047, 048, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 061, 062, 063, 065, 066, 067, 068, 069, 071, 074, 076, 077, 078, 080, 082, 083, 084, 085
d.- seler 048
d.- sem 079
d.- y 027, 032, 039, 067
d.- yerměz 079
d.- yler 028, 037, 066, 067
d.- ym 059
d.- ymě 066
d.- yerge 032, 033
dimek -6-
d. 052, 060, 063
dimle- -1-
d.- p 078
din -10- [Ar.]
d. 026, 032, 068, 069
d.+ ě 044, 051
d.+ ěŋěz 051
d.+ ěmněŋ 068
d.+ ěŋněŋ 055
d.+ ge 069
diniy -6- [Ar.]
d. 044, 051, 068, 070
dinlě -1- [Ar.+Tat.]
d. 067
diŋgěz -1-
d.+ ě 069
diq‘qat’ -4- [Ar.]
d.+ ěn celěp ittě 034
d.+ ěně cıyıp 080
d. 049, 051
divar -4- [Far.]
d. 042
d.+ dağı 043, 044
d.+ ına 019
diyěl- -2-
d.- dě 079
d.- gen 055
diyüw -3-
d. 063
d.+ ěne 042
d.+ ge 047
djentel’menlěk -1- [İng.+Tat.]
d.+ ě 042
doġa -3- [Ar.]
d. 023
d.+ ġa 021
d. qıldı 077
doktor-14- [Fr.]
d. 037, 038, 071
d. çaqırttım 048
d.+ dan 073
d.+ ġa 053
d.+ ı 037
d.+ lar 065, 086
d.+ nı 071
d.+ nıŋ 037, 073
dorfa -2-
d. 046, 081
doşman -20- [Far.]
d. 020, 021, 022, 027, 042, 046, 084, 086
d.+ ı 032, 047
d.+ ına 045
d.+ ınnan 026
d.+ mı 022
d.+ nar 069, 073, 085
d.+ narı 038
d.+ nı 074
doşmança -2- [Far.+Tat.]
d. 057
d.+ raq 029
doşmanlıq -3- [Far.+Tat.]
d. 055
d. bara 067
d. ěşley 063
döběrde- -1-
d.- p 033
dögě -1-
d. 025
döŋan -1- [Far.]
d.+ ınıŋ 035
dön’ya-11- [Ar.]
d. 027, 043, 046

d.+ da 030
d.+ dağı 040, 047, 063
d.+ ġa 051
d.+ nı 043, 045
d.+ nı tutırdı 039
dörěs -3- [Far.]
d. 031, 032, 035
dörěst -1- [Far.]
d.+ ěn 061
dula- -1-
baş d.- ġan 019
dust -5- [Far.]
d. 040, 046, 057
d.+ a 072
d.+ ı 028
dustça -2- [Far.+Tat.]
d. 032, 071
dustlaş- -1- [Far.+Tat.]
d.- ıŋız 041
duv- -1-
d.- yorler 042
duw -3-
d. kildě 085
d. kilěp 042
d. kilgende 050
duwla- -1-
d.- dı 084
düel' -1- [İt.]
d.+ ge çaqırtır 050
dürt -8-
d. 030, 042, 049, 053, 077, 083, 084
d.+ te 065
dürtěnçě -2-
d. 081
d.+ sě 043
düş- -1-
ŋasta d.- dě 042
e -1-
e. 070
ebi -2-
e. 041
e.+ sě 029
edebiy -2- [Ar.]
e. 029, 076
edebiyat -5- [Ar.]
e. 029, 035, 067, 068, 077
edep -1- [Ar.]
e. qaçtı 041
efendě -4- [Yun.]
e.+ ler 040, 041, 050, 051
efiser -57- [Rus.]
e. 025, 039, 041, 058, 063, 064, 071, 077, 078, 080
e.+ den 025, 077
e.+ ě 063, 064, 066, 068
e.+ ěne 062, 071, 072
e.+ ěněŋ 074
e.+ ge 066
e.+ ler 025, 065, 068, 077
e.+ lerden 067, 077
e.+ lerě 024, 025, 065, 070, 071, 072, 085
e.+ leren 025, 061, 077
e.+ lerěnde 067
e.+ leręne 066, 077, 082
e.+ lerěnnen 068
e.+ leręněŋ 070, 076
e.+ lerně 068, 078
e.+ ně 062
e.+ něn 065
e.+ něŋ 036, 043, 065, 078
efiserlěk -1- [Rus.+Tat.]
e.+ ěŋězden 073
eger -2- [Far.]
e. 060, 062
eġ'za -6- [Ar.]
e.+ ları 061, 071
e.+ larına 062, 065
e.+ larını 061
e.+ sı 029
ehemmiyet -6- [Ar.]
e. 056
e. birělmedě 077
e. birmedě 049
e. birmegen 046
e. birmeyěnçe 084
ehemiyetlě -3- [Ar.+Tat.]
e. 048, 062, 066
ehl -1- [Ar.]
e.+ ě 068
ekiyet -1- [Ar.]
e.+ ler 067
elbette -2- [Ar.]
e. 045
elě -37-

e. 022, 025, 026, 027, 028, 031, 033, 035, 037, 044, 052, 056, 057, 059, 060, 063, 064, 080, 082
elĕge -1-
e. 051
elektrik -2- [Fr.]
e. 025, 040
elle -85-
e. 019, 021, 022, 025, 026, 027, 028, 029, 030, 033, 035, 036, 039, 041, 042, 043, 046, 047, 052, 053, 056, 057, 058, 059, 063, 065, 066, 067, 070, 073, 074, 075, 076, 077, 080, 081, 082, 083, 084, 085
elleniqader -1- [Tat.+Ar.]
e. 037
eman -1- [Ar.]
e. 042
emĕr -35- [Ar.]
e. 072, 077
e. aldım 083
e. birdĕ 062, 083, 084
e. birĕp 077
e. boyıruwŋızını 085
e.+ den 024
e.+ ĕ 025, 048, 063, 069, 078
e.+ ĕn 073
e.+ ĕn birdĕ 085
e.+ ĕnde 075
e.+ ĕm 020
e.+ ge 072, 084
e. itĕŋĕz 052
e. ittĕ 025, 062, 065
e. ittĕrĕp 061
e. kileçekĕn 061
e. kilĕp 065
e. kilse 054
e.+ ler 025
e.+ ler birdĕ 067
e.+ nĕ 024, 077, 082
ene -4-
e. 025, 035, 056, 064
eni -7-
e. 054, 057, 058
e.+ ler 038
e.+ sĕn 058
e.+ sĕne 054
e.+ yĕŋĕz 060
erçĕ- -1-
e.- mekçĕ 022
erem -2-
e. buluw 059
e. kittĕ 059
erkyan -14- [Ar.]
e.+ ĕ 044, 045, 046, 047, 048, 049, 050, 051, 052, 066
Ermen-38- [Ara.]
E. 024, 025, 026, 029, 035, 037, 041, 043, 052, 058, 061, 062, 068, 071, 072, 080
E.+ ge 041, 072
E.+ mĕ 040
E.+ nĕ 035
E.+ nĕkĕ 064
E.+ ner 042, 080
E.+ ner 025, 064
E.+ nerde 042
E.+ nerden 064
E.+ nerge 071, 075
E.+ nerně 072
E.+ nerněŋ 064
Ermeni -3- [Ara.]
E. 040, 071
E.+ nĕŋ 041
ernĕ- -1-
e.- p kittĕ 020
ernüw -3-
e.+ ĕ 019, 041
e.+ ĕn 031
esir -6- [Ar.]
e. alıştı 086
e.+ ĕn 023
e.+ leręne 027
e.+ leręnnen 049, 051
e. töşkeç 019
eteç -2-
e. 047
eti -9-
e. 058
e.+ gedĕr 059
e.+ ler 038
e.+ leręn 069
e.+ sĕ 054
e.+ sĕn 058
e.+ yĕŋ 069
e.+ yĕŋĕz 060
evet -1-
e. 042

ewere -1- [Far.]
e. 042
ewĕrĕl--1-
qıyametke e.- dĕ 083
ewĕrĕlüw -1-
e.+ ĕn 077
eybĕr -1-
e. 027
eyde -2-
e.+ ŋĕz 028, 040
eyĕ -10-
e. 021, 026, 028, 032, 045, 052, 069, 079
eylen- -11-
e.- dĕ 019, 020, 023, 064, 070
e.- e 022
e.- em 036
e.- ĕp 039
eylenděr- -1-
e.- e 031
eyt- -19-
e.- e 030
e.- e ala torġan 069
e.- e almayınça 073
e.- e almaym 063
e.- em 054
e.- ĕp 077
e.- ĕrge 031, 038, 056, 066, 070, 072
e.- ken 069
e.- kençe 063
e.- kende 061, 074
e.- medĕ 047, 069
e.- tĕ 058
eytĕl - -1-
e.- gen 036
eytüw -1-
e. 058
ĕç -50-
ĕ. 019, 020, 046, 082
ĕ.+ ĕ 026, 054
ĕ.+ ĕn 022, 036
ĕ.+ ĕnde 054, 069, 070, 071, 073, 075, 076, 079, 084
ĕ.+ ĕndegĕ 019, 045, 052, 075
ĕ.+ ĕne 031, 075, 076, 084
ĕ.+ ĕnnen 029, 032, 036, 059, 060, 064, 068, 069, 073, 074, 083, 084
ĕ.+ ĕnnen aşay 045
ĕ.+ ĕnĕ 081
ĕ.+ ĕnĕŋ 075
ĕ.+ ĕŋĕz 028
ĕ.+ ke 028
ĕ.+ lerĕndegĕ 020
ĕ.+ lerĕnnen 040
ĕ.+ nĕ 028
ĕ.+ poşuw 066
ĕ.+ teŋ 069
ĕç- -16-
ĕ.- emĕz 041
ĕ.- ĕŋĕz 035
ĕ.- ĕp 041, 042
ĕ.- ĕp ciberdĕ 056
ĕ.- er 030
ĕ.- erge 041, 072
ĕ.- kelep 068
ĕ.- mes 030
ĕ.- se 041
ĕ.- tĕ 036, 041
ĕ.- tĕler 033
ĕçĕl- -1-
ĕ.- megen 041
ĕçĕmlĕk -2-
ĕ.+ ler 035, 043
ĕçĕr- -1-
ĕ.- ĕp 042
ĕçĕrt- -1-
ĕ.- ĕp 072
ĕçmek -1-
ĕ.+ ĕ 034
ĕçüw -4-
ĕ. 041, 042, 043
ĕ.+ ler 072
ĕlek- -1-
ĕ.- tĕ 026
ĕlĕk -5-
ĕ. 051, 071, 078
ĕ.+ kĕ 022, 065
ĕlektĕr- -3-
ĕ.- dĕ 034
ĕ.- ĕp 034
ĕ.- mes 076
ĕlĕn- -1-
ĕ.- ĕp 034
ĕlgerĕ -15-
ĕ. 038, 042, 050, 058, 066, 067, 076, 081, 083

ĕ.+ gĕ 045, 047, 052, 056, 067, 085
ĕmm -1-
ĕ. 050
ĕnĕ -1-
ĕ.+ sĕn 085
ĕrĕ -2-
ĕ. 046
ĕ. totıp 068
ĕrĕ- -1-
ĕ.- p kitkenge 077
ĕrĕt- -1-
ĕ.- ĕr 056
ĕste- -1-
ĕ.- dĕ 025
ĕş -88-
ĕ. 022, 025, 038, 048, 052, 053, 057, 058, 060, 062, 065, 069, 071, 072, 078, 080, 081, 082
ĕ. açılmasın 082
ĕ. başladıq 037
ĕ.+ ĕ 053, 057, 078
ĕ.+ ĕ bĕtĕp 061
ĕ.+ ĕn 062
ĕ.+ ĕnde 059, 066, 076, 079
ĕ.+ ĕne 057
ĕ.+ ĕŋĕzde 024
ĕ.+ ĕm 052, 060
ĕ.+ ĕme 069
ĕ.+ ĕŋ 021
ĕ. ĕşlemekçĕ buldılar 076
ĕ. ĕşlemewĕne 075
ĕ.+ ke 062, 067, 071, 072, 078
ĕ.+ ke aşırır 050
ĕ.+ ke çıġarırġa 060
ĕ.+ ke kĕrĕştĕ 065
ĕ.+ ler 070, 075, 077
ĕ.+ lerĕn 049, 053, 065, 068, 076
ĕ.+ lerĕnde 077
ĕ.+ lerge 081
ĕ.+ lerně 049, 065, 070
ĕ.+ lerněŋ 068
ĕ.+ ně 023, 062, 063, 064, 073, 075, 078, 079, 086
ĕ.+ něŋ 034, 075, 076, 080
ĕ.+ te 050, 080, 083
ĕ.+ ten 066, 070, 074
ĕşle- -58-
ĕ.- yler 064
ĕ.- dĕ 046, 058, 065, 076
ĕ.- dĕm 075
ĕ.- gen 032, 072
ĕ.- geněŋně 052
ĕ.- genně 034
ĕş ĕ.- mekçĕ buldılar 076
ĕ.- mesĕn 077
ĕş ĕ.- mewĕne 075
ĕ.- ŋĕz 052
ĕ.- p 025, 061, 065
ĕ.- p yatqan 070
ĕ.- r 070, 072
ĕ.- rmĕn 053
ĕ.- rge 037, 038, 059, 063, 064, 066, 070, 080, 081, 084
ĕ.- rge kĕrĕştĕ 065
ĕ.- rge totındı 066
ĕ.- sĕn 067
ĕ.- t 064
ĕ.- y 025, 045, 057
doşmanlıq ĕ.- y 063
ĕ.- y ala 069
ĕ.- y alam 037
ĕ.- y alasıŋ 063
ĕ.- y almaġannı 086
ĕ.- y almay 064
ĕ.- y almaym 062
ĕ.- y almaymız 064
ĕ.- yler 035, 064
ĕ.- ym 070, 074
ĕ.- ymmĕ 069
ĕ.- ysĕ 053, 077
ĕşlen- -10-
ĕ.- e 032, 079
ĕ.- ĕp 060, 075, 080
ĕ.- gen 029, 030, 040, 057, 071
ĕşleněl- -1-
ĕ.- gen 071
ĕşlet- -5-
ĕ.- e 076
ĕ.- ĕp 033
ĕ.- ĕrmĕn 025
ĕ.- ĕrge 065
ĕ.- tĕ 065
ĕşlew -1-
ĕ.+ de 023
ĕt -3-
ĕ. 042, 048
ĕ.+ ler 042

ět- -1-
ě.- tě 056
ěz -1-
ě.+ ěn 075
ězle- -17-
ě.- dě 031, 042, 058, 069
cawap ě.- dě 063
beḫět ě.- gen 036
ě.- mekçě buldı 058
ě.- rge 028, 033, 034
ě.- rge totındı 026, 058
ě.- y 031
çığış ě.- yler 066
ězlen- -1-
ě.- ěrge totındı 046
ězlew -1-
ě.+ ěnde 057
fabrika -1- [İt.]
f. 045
fakul'tet -1- [Fr.]
f.+ ında 029
familiya -2- [Fr.]
f.+ sěn 039
f.+ sěněŋ 067
farız -2- [Ar.]
f. 059, 076
farsı -1- [Ar.]
f.+ larġa 057
fatiḫa -1- [Ar.]
röḫset-f. soray
fayda -8- [Ar.]
f. 028, 049
f. iterge 038
f. itken 071
f. itüw 038
f.+ ları 049
f.+ sı 073
f.+ sına 033
faydalan- -4- [Ar.+Tat.]
f.- ıp 022, 073
f.- ırġa 046
felen -20- [Ar.]
f. 028, 034, 041, 042, 043, 047, 049, 050, 054, 055
f.+ ěne 049
f. ittě 039
f.+ mě 026
f.+ nen 034
f.+ neřěn 034
fen -1- [Ar.]
f. 049
fendıq -1- [Ar.]
f. 024
feqat' -7- [Ar.]
f. 022, 032, 038, 041, 042, 044, 083
ferěşte -1- [Far.]
f. 081
ferman -1- [Far.]
f.+ nar 025
fětne -1- [Ar.]
f. 050
fır-fır -2-
f. ittěřěp 085
f. kildě 085
fida -3- [Ar.]
f. bulsa 079
canın f. ite 055
f. iterge 085
fidaqyarlěk -1- [Ar.+Tat.]
f.+ lerně 051
fikěr -60- [Ar.]
f. 019, 033, 046, 056, 057, 076, 078
f. açtı 022
f.+ de 034, 046, 067
f.+ den 054, 065
f.+ ě 022, 031, 045, 061
f.+ ěn 021, 022, 031, 050, 053, 062, 067, 075
f.+ ěnde 055, 079
f.+ ěne 057
f.+ ěněŋ 024
f.+ ěŋězně 025
f.+ ěm 060
f.+ ge 044, 065, 070, 077, 080
f.+ ler 021, 028, 033, 058, 064
f.+ lerden 020
f.+ leřěn 020, 030, 033, 051
f.+ leřěněŋ 031
f.+ lerně 019, 022, 033, 035, 065
f.+ ně 025, 054, 057, 064
f.+ něŋ 023, 064
fikěrdeş -1- [Ar.+Tat.]
f.+ ler 087
firqa -3- [Ar.]
f. 048
f.+ ler 050

f.+ sěněŋ 071
forma -1- [Fr.]
f. 055
forsat -1- [Ar.]
f.+ ta 087
fort -1- [Rus.]
f.+ larněŋ 026
Frantsuz -13- [Rus.]
F. 027, 047, 049, 050, 051
F.+ lardan 071
F.+ larnıŋ 051
F.+ nıŋ 047
F.+ nıŋ 047
Frantsuzça -12- [Rus.+Tat.]
F. 043, 046, 047, 048, 049, 050
Frantsuzçala--1- [Rus.+Tat.]
F.- p 047
freylin -1- [Alm.]
f.+ ě 050
front -18- [Rus.]
f. 062, 066, 071, 072
f.+ nı 024, 028, 072, 074
f.+ nıŋ 061, 066
f.+ qa 027, 059, 067
f.+ ta 037, 059, 067
f.+ tan 040
f.+ tandır 035
general -35- [Fr.]
g. 024, 025, 026, 027, 028, 030, 040, 041, 042, 043, 048, 082
g.+ dan 026
g.+ ı 026, 040, 042, 047, 048, 049, 051
g.+ ın 044
g.+ lar 048, 052
g.+ larġa 048
g.+ nı 026, 082
g.+ nıŋ 026, 027, 040
generallıq -1- [Fr.+Tat.]
g. 023
gerçis -1- [Rus.]
g. 044
Germano-fillıq -1- [Fr.+Tat.]
G. 047
gezite -17- [Fr.]
g. 025, 030, 031, 062, 065
g.+ de 044
g.+ ler 031, 037, 053, 068
g.+ lerě 027
g.+ leren 031
g.+ lerěndegě 023
g.+ ně 064
g.+ sěn 025
g.+ sěnnen 037
gěne -48-
g. 019, 020, 021, 025, 032, 035, 037, 040, 041, 045, 050, 051, 052, 053, 054, 056, 058, 059, 062, 066, 067, 068, 069, 073, 074, 076, 079, 080, 083, 084, 086, 087
git- -1-
g.- iyorěz 042
gitr- -1-
g.- iyorler 042
giz- -1-
g.- dě 030
gizlě -6-
g. 061, 062, 065, 086
gönah -3- [Far.]
g. 058, 069
g.+ tan 073
gönahsız -2- [Far.+Tat.]
g. 020, 037
Görci -3- [Far.]
G. 024, 025, 041
görle- -6-
g.- dě 084, 086
g.- p kittě 020, 083
göruh -1- [Far.]
g. 080
grafinya -6- [Rus.]
g. 041, 050, 052
g.+ nıŋ 050
Gruzin -6- [Rus.]
G. 033, 038
G.+ ınnan 027
G.+ mı 040
G.+ nar 024
G.+ narı 025
guberna -1- [Rus.]
g.+ ların 069
güya -3- [Far.]
g. 065, 073, 076
ġacep -5- [Ar.]
ġ. 031
ġ.+ ke qaldı 077, 078
ġ.+ ke qalġan 046
ġ.+ ke qalırġa 073

ġadet -5- [Ar.]
ġ. 044
ġ.+ ě 065
ġ.+ tegě 068
ġadiy -6- [Ar.]
ġ. 065, 066, 067, 075, 078
ġafu -6- [Ar.]
ġ. it 044
ġ. itělmeslĕk 069
ġ. itěŋěz 048, 059
ġ. iterler 079
ġaid -2- [Ar.]
ġ. 050, 051
ġaile -26- [Ar.]
ġ. 020, 029, 031, 033, 054
ġ.+ den 043, 050
ġ.+ lerge 038
ġ.+ m 079
ġ.+ něŋ 029, 057, 079
ġ.+ ŋěz 079
ġ.+ ŋězně 079
ġ.+ sě 029, 056, 078, 079
ġ.+ sěn 076
ġ.+ sěne 061
ġ.+ sěnnen 036
ġ.+ sěněŋ 041, 057, 061
ġalemet -1- [Ar.]
ġ.+ ě 055
ġamel -1- [Ar.]
ġ.+ ge quyası 053
ġaqıl -1- [Ar.]
ġ.+ ın 084
Ġarep -3- [Ar.]
ġ. 046, 078
ġ.+ lerge 057
ġariza -4- [Ar.]
ġ. 073
ġ.+ mnı 074
ġ.+ sın 073
ġ. yazuw 039
ġasabiyleş- -1- [Ar.+Tat.]
ġ.- ken 065
ġasır -1- [Ar.]
ġ.+ larda 022
ġasker -148- [Ar.]
ġ. 024, 029, 030, 031, 041, 045, 046, 049, 051, 059, 063, 066, 070, 071, 074, 075, 076, 077, 078, 082, 083, 084, 085
künĕllĕ ġ. birděler 047
ġ. bulıp 019
künĕllĕ ġ. çıġardı 047
ġ.+ de 055
ġ.+ den 077, 085
ġ.+ ě 023, 041, 045, 049, 051, 053, 055, 057, 072, 077, 078, 084, 086
ġ.+ ěm 020
ġ.+ ěmněŋ 020
ġ.+ ěn 027, 046, 049, 061, 069
ġ.+ ěndegě 066
ġ.+ ěne 050, 055, 062, 064, 078
ġ.+ ěně 083
ġ.+ ěněŋ 030, 034, 045, 048, 051, 065, 072, 074, 077
ġ.+ ěm 049, 052
ġ.+ ěměz 032
ġ.+ ge 027, 034, 041, 052
ġ.+ ge yazılam 039
ġ.+ ler 020, 067, 070, 073, 076, 077, 078, 087
ġ.+ lerden 076
ġ.+ lerě 023
ġ.+ leren 023
ġ.+ leręndegě 045
ġ.+ leręne 030
ġ.+ leręněŋ 034
ġ.+ lerge 076
ġ.+ lerněŋ 019, 068, 072, 078
ġ.+ ně 024, 025, 044, 049, 061, 065, 066, 067, 070, 078, 084
ġ.+ něŋ 027, 030, 044, 050, 054, 064, 070, 076, 083, 084, 085
ġaskerçe -6- [Ar.+Tat.]
ġ. 019, 020, 023, 026, 073, 074
ġaskeriy -35- [Ar.]
ġ. 025, 027, 028, 030, 034, 039, 044, 046, 049, 061, 063, 065, 066, 067, 068, 072, 074, 075, 083, 084, 085, 086
ġ.+ ler 064, 075
ġ.+ lerden 025, 067
ġ.+ lerě 025
ġ.+ leren 025
ġ.+ lerněŋ 080
ġaskerlĕk -5- [Ar.+Tat.]
ġ. 021
ġ.+ ěn 029
ġ.+ ke 068
ġ.+ ně 045

ġ.+ ten 067
ġaye -3- [Ar.]
ġ.+ ge qapılġan 080
ġ.+ lerĕ 060
ġ.+ sĕn 031
ġayĕp -2- [Ar.]
ġ. 028
ġ.+ ĕn 056
ġazap -4- [Ar.]
ġ.+ ı 064, 066, 075
ġ.+ nı 064
ġazaplan- -3- [Ar.+Tat.]
ġ.- a 063
ġ.- dı 036
ġ.- ġan 064
ġazaplanuw -1- [Ar.+Tat.]
ġ. 073
ġazaplı -1- [Ar.+Tat.]
ġ. 086
ġaziz -1- [Ar.]
ġ. 019
ġıjlaw -1-
ġ.+ ı 083
ġına -62-
ġ. 019, 020, 021, 023, 025, 026, 028, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 038, 040, 041, 044, 046, 047, 048, 050, 053, 054, 055, 056, 058, 059, 065, 067, 068, 071, 072, 073, 074, 075, 076, 079, 080, 081, 082, 085
ġ.+ mı 020, 058
ġırılda- -1-
ġ.- p 019
ġıybadet -1- [Ar.]
ġ. 044
ġıybaret -1- [Ar.]
ġ. 083
ġıylĕm -1- [Ar.]
ġ. 067
ġoměr -4- [Ar.]
ġ.+ ĕ 076
ġ.+ ĕn 029
ġ.+ ĕme 080
ġomum -4- [Ar.]
ġ. 048, 071
ġomumiy -1- [Ar.]
ġ. 060
haman-20- [Far.]
h. 019, 024, 026, 027, 030, 032, 037, 038, 047, 055, 067, 068, 073, 076, 083
hawa -4- [Far.]
h. 020
h. alırġa 040
h.+ ġa çıqtı 039
hawalan- -1- [Far.+Tat.]
h.- ıp 044
helaket -3- [Ar.]
h.+ ten 061, 070, 078
helaq -4- [Ar.]
h. 022
h. bulaçaq 062
h. buldı 022
h. buluwınnan 061
hem -22- [Far.]
h. 021, 024, 032, 035, 036, 048, 049, 053, 057, 061, 062, 063, 068, 069, 071, 073, 076, 084
hemme -29- [Far.]
h.+ bĕz 024
h.+ měz 031
h.+ mězně 085
h.+ ŋězně 086
h.+ ŋězněŋ 048
h.+ sĕ 029, 032, 041, 047, 050, 053, 056, 064, 066, 069, 078, 079, 085
h.+ sĕn 053, 061, 069, 072, 077
h.+ sĕněŋ 065
hemşire -13- [Far.]
h. 055, 056, 065, 068
h. bulıp 087
h.+ ler 021
h.+ lerĕ 086
h.+ lerněŋ 056
h.+ sĕ 040, 054, 055
h.+ sĕndegĕ 041
her -11- [Far.]
h. 021, 037, 039, 044, 056, 061, 072, 082, 083
herbĕr-6- [Far.+Tat.]
h. 023, 036, 072, 082
h.+ sĕnde 087
herkĕm -2- [Far.+Tat.]
h.+ kĕm 043, 050
herkön -5- [Far.+Tat.]
h. 042
h.+ ge 037

h.+ ně 024, 032

hernerse -1- [Far.+Tat.]
h. 077
hertörlě -1- [Far.+Tat.]
h. 080
herwaqıt -1- [Far.+Ar.]
h. 035
heybet -2- [Ar.]
h. 022, 035
heyecan -1- [Ar.]
h.+ da 051
heyet -2- [Ar.]
h. 079
h.+ ě 078
hiç -4- [Far.]
h. 032, 059, 061, 081

hiçbĕr -15- [Far.+Tat.]
h. 030, 037, 038, 041, 047, 049, 051, 053, 057, 061, 072, 080
hiçkĕm -2- [Far.+Tat.]
h.+ ge 061, 071
hiçni -1- [Far.+Tat.]
h. 081
höcüm -14- [Ar.]
h. 054, 061, 066, 067, 071, 073, 077
h. başlanġaç 066
h.+ ge 060
h.+ něŋ 050, 065
h.+ nerĕ 050
h.+ neręne qarşı 023
höcümçĕ -15- [Ar.+Tat.]
h. 080
höner -2- [Far.]
h. 046
h.+ ĕne 046
huş -1- [Far.]
h.+ ın kitĕrgeç 086
ḫalıq -39- [Ar.]
ḫ. 024, 027, 035, 036, 038, 041, 042, 044, 047, 052, 069, 085
ḫ.+ ı 041, 044, 045, 051
ḫ.+ ına 055
ḫ.+ ınıŋ 036, 051, 063
ḫ.+ ıma 055
ḫ.+ ımnı 074
ḫ.+ ımnıŋ 055
ḫ.+ ımız 032
ḫ.+ ımızda 063
ḫ.+ ımızını 063, 070
ḫ.+ ıŋ 032
ḫ.+ larınnan 023
ḫ.+ nı 038
ḫ.+ nıŋ 032, 042
ḫ.+ qa 072
ḫ.+ ta 037
ḫ.+ tan 024, 058
ḫaq -5- [Ar.]
ḫ.+ ı 049
ḫ.+ ta 025, 038, 071
ḫaqında -31- [Ar.+Tat.]
ḫ.+ ında 025, 028, 029, 034, 039, 042, 045, 048, 050, 052, 054, 060, 061, 065, 072, 073, 075, 082
ḫ.+ ġı 023, 024, 051, 056, 065
ḫaqlıq -1- [Ar.+Tat.]
ḫ. 034
ḫarap -4- [Ar.]
ḫ. bulaçaq 050
ḫ. buldıq 075, 082
ḫ. bulmasın 054
ḫarita -17- [Yun.]
ḫ. 019
ḫ.+ da 049
ḫ.+ dağı 044, 048
ḫ.+ dan 046
ḫ.+ ġa 066
ḫ.+ lar 020, 044
ḫ.+ ların 062, 086
ḫ.+ larına 051
ḫ.+ larnıŋ 075
ḫ.+ nı 019
ḫ.+ nıŋ 066
ḫ.+ sın 054, 066
ḫasta -2- [Far.]
ḫ. düşdĕ 042
ḫ.+ larnıŋ 065
ḫastaḫane -2- [Far.]
ḫ.+ den 076
ḫ.+ ge 065
ḫat -19- [Ar.]
ḫ. 021, 022, 037, 038
ḫ.+ ı 023
ḫ.+ ına 020, 021
ḫ.+ ında 022
ḫ.+ lar 021, 053, 076

ḫ.+ lar yazıp 066
ḫ.+ nı 021, 023, 060
ḫ. yazarġa totındı 022
ḫ. yazıp 062
ḫata -3- [Ar.]
ḫ. 035, 045
ḫ.+ sınnan 045
ḫatın -45-
ḫ. 028, 037, 039, 041, 043, 047, 052, 055, 061, 068
ḫ.+ da 028
ḫ.+ ġa 050
ḫ.+ ı 021, 028, 029, 030, 072
ḫ.+ ınnan 029
ḫ.+ ınıŋ 023, 024
ḫ.+ nar 020, 041, 042, 050, 074
ḫ.+ narı 022, 050
ḫ.+ narın 053
ḫ.+ narnı 037, 043
ḫ.+ narnıŋ 041, 043
ḫ.+ nı 055
ḫ.+ nıŋ 037, 047
ḫatire -3- [Ar.]
ḫ. 038, 052
ḫ.+ leren 029
ḫaywan -1- [Ar.]
ḫ. 020
ḫeber -18- [Ar.]
ḫ. 044, 067, 072
ḫ. bělděrmeske 061
ḫ. bire 066
ḫ. birĕrmĕn 053
ḫ. birgen 082
ḫ. birgenge 083
ḫ. bulġaç 077
ḫ. ciberdě 079
ḫ. ciberĕleçek 077
ḫ. itěldě 082
ḫ. ittĕler 075
ḫ. kilmedě 081, 082
ḫ.+ lerě 073
ḫ.+ lerge 037
ḫ.+ nĕŋ 083
ḫeberçě -1- [Ar.+Tat.]
ḫ.+ ler 081
ḫeberdar -3- [Ar.+Far.]
ḫ. bulġan 085
ḫ. iteçekĕn 072
ḫ. itĕŋĕz 060
ḫebersĕz -19- [Ar.+Tat.]
ḫ. 077
ḫel -34- [Ar.]
ḫ. 024, 027, 066
ḫ. aldı 062
ḫ. cıyarġa 035
ḫ. cıydıra 020
ḫ.+ ĕnde 050
ḫ.+ ĕne 024, 027, 045
ḫ.+ ĕnnen 029
ḫ.+ ĕm 067
ḫ.+ ge 079
ḫ.+ ge kildě 077
ḫ. ite almadı 036, 057
ḫ. ite almay 032
ḫ. itĕldě 034, 054, 081
ḫ. itĕle 057
ḫ. itĕlĕrge 079
ḫ. itĕlgen 053
ḫ. itĕlmey 045
ḫ. itĕlmeyeçekĕn 061
ḫ. itĕp 075
ḫ. iterge 078
ḫ. itken 061
ḫ.+ ler 082
ḫ.+ leren 024, 029, 065, 068
ḫ.+ nĕ 054
ḫelife -1- [Ar.]
ḫ.+ nĕŋ 068
ḫelifet -1- [Ar.]
ḫ.+ ĕnĕŋ 068
ḫerbiy -5- [Ar.]
ḫ. 023, 063, 065
ḫ. meḫkemege cibertĕrge 063
ḫerbiye -1- [Ar.]
ḫ. 044
ḫerĕb -13- [Ar.]
ḫ. 047, 048, 051, 052, 066
ḫ.+ ĕ 046, 049
ḫ.+ ĕnde 045
ḫ.+ ĕnĕŋ 048, 050
ḫereket -22- [Ar.]
ḫ. 048, 051, 070, 077
ḫ. başlaylar 044
ḫ.+ ĕ 061
ḫ.+ ĕn 080
ḫ.+ ĕnde 023
ḫ.+ ĕndegĕ 031
ḫ. iterge 078, 081, 083

ḫ. ittě 082
ḫ. itüwlerě 024
ḫ.+ ke 072, 078, 082
ḫ.+ lerěn 019
ḫ.+ ten 082
ḫ. yasalmasa 050
ḫ. yasap 045
ḫ. yasar 023
ḫesret -1- [Ar.]
ḫ.+ ěne 030
ḫetěr -3- [Ar.]
ḫ.+ ěne 029
ḫ.+ ěne töştě 034
ḫ.+ ěŋěz qalmasın 071
ḫetěrle- -7- [Ar.+Tat.]
ḫ.- dě 026, 027, 030, 036, 069, 086
ḫ.- meŋěz 080
ḫetěrlet- -1- [Ar.+Tat.]
ḫ.- tě 029
ḫetfe -1- [Ar.]
ḫ. 030
ḫetta -3- [Ar.]
ḫ. 031, 063, 084
ḫeyat -1- [Ar.]
ḫ.+ ın 029
ḫeyěrçělěk -1- [Ar.+Tat.]
ḫ. ite torġan 037
ḫeyle -4- [Ar.]
ḫ. buldı 041
ḫ.+ ge 074
ḫ.+ ge sabışmaqçı buldı 069
ḫ.+ sě 074
ḫeylelě -1- [Ar.+Tat.]
ḫ. 068
ḫeyran -1- [Ar.]
ḫ. buldı 085
ḫeyret -1- [Ar.]
ḫ.+ ěn yözěne çıġardı 046
ḫeyriye -1- [Ar.]
ḫ.+ měz 027
ḫezěr -59- [Ar.]
ḫ. 024, 025, 026, 027, 032, 035, 037, 038, 044, 048, 050, 053, 058, 061, 063, 064, 066, 068, 069, 070, 073, 074, 075, 077, 079, 080
ḫ. buldı 078
ḫ. bulıp 061, 072, 075
ḫ. bulırġa 079, 084
ḫ.+ měn 038, 067
ḫezěrgě -9- [Ar.+Tat.]
ḫ. 027, 031, 047, 065, 066, 067, 074, 085
ḫezěrle- -8- [Ar.+Tat.]
ḫ.- dě 023, 024, 067
ḫ.- děmmě 070
ḫ.- gen 077
ḫ.- p 039
ḫ.- rge 062
ḫezěrlěk -5- [Ar.+Tat.]
ḫ.+ ě 079, 080
ḫ.+ ěn 024, 072
ḫ.+ lerně 060
ḫezěrlen- -16- [Ar.+Tat.]
ḫ.- dě 023, 030, 065, 076, 077
ḫ.- e 039
ḫ.- eler 027
ḫ.- em 074
ḫ.- eměz 079
ḫ.- ěp 026, 077
ḫ.- ěr 087
ḫ.- ěrge 035
ḫ.- gen 031, 036, 080
ḫezěrlenüw -1- [Ar.+Tat.]
ḫ.+ ěn 081
ḫezěrlet- -1- [Ar.+Tat.]
ḫ.- tě 053
ḫezěrlew -2- [Ar.+Tat.]
ḫ. 060
ḫ.+ něŋ 070
ḫezěrlewçě -1- [Ar.+Tat.]
ḫ. 036
ḫezine -3- [Ar.]
ḫ. 070
ḫ.+ degě 054
ḫ.+ ně 061
ḫezret -2- [Ar.]
ḫ. 068
ḫ.+ leršěŋ 072
ḫězmet -24- [Ar.]
ḫ. 063, 066, 072
ḫ.+ ě 054, 073
ḫ.+ ě ittěm 074
ḫ.+ ěm 080
ḫ.+ ěŋ 021
ḫ.+ ěŋězge 035
ḫ. ite 057
ḫ. itěleçek 078

ḫ. itěŋěz 052
ḫ. iterge 055, 071
ḫ. itken 023, 041
ḫ. itkeněn 052
ḫ. itmes 067
ḫ. ittěm 074
ḫ.+ ler 074
ḫ.+ leréннen 022
ḫ.+ ně 062
ḫ. sarıf ittě 023
ḫ.+ te 051
ḫězmetçě -8- [Ar.+Tat.]
ḫ. 025, 035, 039, 057, 062, 066
ḫ.+ lerě 024
ḫıyal -2- [Ar.]
ḫ. 049
ḫ.+ ları 060
ḫıyanet -3- [Ar.]
ḫ. 069
ḫikeye -4- [Ar.]
ḫ. ittě 068, 072
ḫ.+ leréн 037, 080
ḫilaf -4- [Ar.]
ḫ. 032, 038, 047, 050
ḫimaye -1- [Ar.]
ḫ.+ sěnde 046
ḫis -34- [Ar.]
ḫ. biyledě 041
bum-buşlıq ḫ.+ ě qaldıra 040
ḫ.+ ěn 070
ḫ.+ ěn qaldırırġa 072
ḫ.+ ěnnen 041
ḫ. ite 053
ḫ. itěldě 033, 057, 081
ḫ. itěp 039, 053, 065, 073, 082
ḫ. itken 030
ḫ. ittě 022, 023, 031, 053, 057, 058, 075
yat ḫ. ittě 051
ḫ.+ leréн 026, 052
ḫ.+ leréннen 041
ḫ.+ lerge 033
ḫ.+ lerně 033
ḫ. qaldıra 076
ḫ.+ ten 039
ḫ. uyandı 056
ḫ. uyattı 043, 076
ḫisap -5- [Ar.]
ḫ.+ ı 060
ḫ. itělgen 023
ḫ.+ lar 046
ḫ.+ ların 046
ḫ.+ qa kěrmey 049
ḫisapla- -4- [Ar.+Tat.]
ḫ.- dı 044, 046, 051
ḫor -3- [Yun.]
ḫ. 036
ḫ.+ lar 076
ḫ.+ nı 036
ḫosus -1- [Ar.]
ḫ.+ ta 072
ḫososen -3- [Ar.]
ḫ. 071, 073, 076
ḫososıy -1- [Ar.]
ḫ. 062
ḫökěm -1- [Ar.]
ḫ.+ ge birěŋěz 063
ḫökümet -4- [Ar.]
ḫ. 027, 037
ḫ.+ ě 086
ḫ.+ něŋ 047
ḫörmet -8- [Ar.]
ḫ. 086
ḫ. biyledě 056
ḫ.+ ěn 048
ḫ.+ ěne 071
ḫ.+ ěně 077
ḫ. itken 076
ḫ. itkenge 068
ḫ. saqlay 068
Ḫristian -2- [Yun.]
Ḫ. 044
Ḫ.+ nar 068
ḫuca -8- [Far.]
ḫ. 035
ḫ. bulır 045
ḫ.+ nıŋ 035
ḫ.+ sı 072
ḫ.+ sını 034
ḫ.+ sınıŋ 041, 044
ḫur -1- [Far.]
ḫ. iter 074
ḫurlan- -4- [Far.+Tat.]
ḫ.- dı 026, 073
ḫ.- dımı 041
ḫ.- ġan 024
ḫurlanuw -4- [Far.+Tat.]
ḫ. 041

ḫuş -1- [Far.]
ḫ. 074
ıjġır- -1-
ut ı.- a 054
ıŋġıra- -1-
ı.- dı 056
ıŋġıraş- -2-
ı.- tı 083, 084
ıŋra- -1-
ı.- dı 020
ıŋraşuw -1-
ı.+ ı 031
ırcayt- -1-
ı.- maġan 031
ırġıt- -3-
bomba ı.- ırġa 080
ı.- maqçı 069
ı.- tı 043
ırġıtıl- -1-
ı.- ıp 051
ırġıtuw -2-
ı.+ dağı 069
ı.+ larına 029
ısul -1- [Ar.]
ı.+ ında 029
ışan- -12-
ı.- am 074
ı.- amsız 038
ı.- amız 076
ı.- asıŋ 069
ı.- ġan 064, 074
ı.- ġanġa 066
ı.- ıp 087
ı.- ırġa 082
ı.- maysıŋ 069
ışanıç -2-
ı. 067, 075
ışanıçsız -1-
ı. 025
ızan -1-
ı.+ nar 084
i- -169-
i.- dě 020, 021, 026, 027, 028, 029, 031, 032, 035, 038, 040, 042, 043, 044, 048, 053, 056, 059, 060, 061, 063, 064, 065, 067, 068, 070, 073, 077, 078, 079, 080, 082, 083, 084
i.- děk 056
i.- děler 020
i.- děm 026, 027, 045, 047, 054, 059, 080
i.- děmě 021, 026, 064
i.- děŋěz 026, 079
i.- děk 028
i.- děm 027
i.- děmě 021
i.- ken 027, 031, 034, 035, 038, 039, 044, 052, 053, 054, 057, 065, 067, 074, 075, 079, 082
i.- keněn 028, 033, 041, 043, 048, 056, 058, 059, 065, 072, 073
i.- keněne 050
i.- keněmně 074
i.- kenlěkěn 051, 053
i.- kenlěkěŋězně 037
i.- měş 039, 074
ḫis i.- te 053
icěkle- -1- [Ar.+Tat.]
i.- r 053
ictihat -1- [Ar.]
i. itěleçek 078
idare -3- [Ar.]
i.+ ge 049
i. ite alsın 046
i.+ sěnnen 041
ideal -1- [Far.]
i.+ ġa 053
İděl-Urallı -1-
İ.+ 064
iden -6-
i. 043, 070
i.+ de 064
i.+ ge 043
i.+ nen 075
iġane -1- [Ar.]
i. açtılar 037
iġ'lan -2- [Ar.]
tenefěs i. itělüwě 036
seleḫiyet birělüwěn i. ittě 072
iḫlas -1- [Ar.]
i. 056
iḫtıyac -2- [Ar.]
i.+ ların 068
i.+ ları 068
iḫtıyar -3- [Ar.]
i. 052
i.+ ına 078
i.+ ında 079

iḫtıyarsız -2- [Ar.+Tat.]
i. 021, 084
iḫtilyal -1- [Ar.]
i. 045
iḫtimal -3- [Ar.]
i.+ ı 059, 063
i.+ ıŋız 059
ikĕ -55-
i. 020, 021, 022, 023, 026, 028, 029, 030, 031, 034, 036, 037, 038, 040, 042, 043, 045, 049, 050, 051, 052, 058, 059, 060, 065, 067, 073, 077, 081, 082, 083
i.+ ge 050, 077
i.+ sĕ 076
i.+ sĕn 076
i.+ sĕnĕŋ 060
ikĕlen- -2-
i.- dĕ 019
i.- ĕp kittĕ 058
ikĕnçĕ -27-
i. 020, 022, 031, 033, 034, 043, 045, 053, 057, 061, 062, 065, 077, 083
i.+ den 049, 085
i.+ ge 073
i.+ ler 044
i.+ lerĕ 043
i.+ sĕ 034, 061, 076
i.+ sĕn 031
i.+ sĕnde 061
i.+ sĕne 046, 082
ikĕşer -2-
i. 032, 077
ikĕşerlet- -1-
i.- tĕ 036
il -17-
i.+ ĕ 068
i.+ ĕdĕr 086
i.+ ĕn 055, 062, 074
i.+ ĕne 070
i.+ ĕnĕŋ 074
i.+ ĕmĕz 064, 086
i.+ ĕmĕzge 064, 069
i.+ lerĕn 022, 046
i.+ lerĕne 078
i.+ lerĕnnen 046
illĕ -5-
i. 034, 069
ilt- -2-
i.- e torġan 040
i.- ken 041
iman -7- [Ar.]
i. 063, 087
i.+ ı quwetlendĕ 075
i.+ ıŋız 073
i.+ ıŋıznı 074
i. itkenge 066
i.+ narı 075
imanlı -2- [Ar.+Tat.]
i. 068, 078
imansız -1- [Ar.+Tat.]
i. 046
imkyan -2- [Ar.]
i. 037
i.+ ı 083
imperator -2- [Lat.]
i. 051
i.+ ıŋız 051
imperatritsa -3- [Rus.]
i.+ dan 050, 071
i.+ nıŋ 050
imperer -1- [Fr.]
i. 051
indĕ -18-
i. 021, 022, 023, 028, 031, 053, 054, 059, 060, 070, 075, 079, 080
indĕr- -2-
yomrıq i.- emĕz 070
i.- ĕrge 074
İngliz -32- [İt.]
İ. 023, 027, 046, 047, 048, 049, 050, 051, 068
İ.+ lerge 050, 086
İ.+ lerneŋ 048, 051
İ.+ lerneŋ 048
İ.+ nĕ 050
İ.+ nĕŋ 046, 047, 050
İ.+ lerge 050
İnglizçe -6- [İt.+Tat.]
İ. 046, 047, 048
İ.+ ge 048, 049
inqılylab -3- [Ar.]
i. 043, 050
i.+ qa 039
institut -1- [Fr.]
i.+ ta 059
intendant -4- [Fr.]
i. 034, 040, 041

i.+ lar 034
intriga -1- [Fr.]
i. başlanır 071
iŋ -10-
i. 023, 040, 048, 051, 054, 056, 069, 078, 082
iŋse -2-
i.+ sěne 043, 081
ipteş -9-
i.+ ě 040, 076
i.+ ler 087
i.+ lerě 029, 032, 041, 053, 082
i.+ lerěnnen 061
ipteşçe -1-
i. 052
iq‘rar -1- [Ar.]
i. ite almasa 056
ir -5-
i.+ ěm 029
i.+ ěmně 048
i.+ ler 041, 052
i.+ lerge 054
irěk -3-
i. birmedě 023, 037, 057
irěn- -2-
i.- ěp 079
irěn -1-
i.+ ěn 079
irěş- -1-
i.- eçekěne 087
irěşüw -1-
i.+ ěŋěz 086
irte -5-
i. 024, 035, 056, 065, 073
irtege -14-
i. 022, 024, 027, 038, 053, 054, 069, 072, 079, 081, 082
irtegě -1-
i.+ sěn 056
irten -2-
i.+ gě 084, 085
is- -1-
i.- e torġan 020
is -1-
i.+ ěm kittě 047
isbat -1- [Ar.]
i. ittě 048
isen -5-
i. 020, 058, 063, 084
i. qalġan 062
isenlěk -5-
i. 071
i.+ ěne 041, 072
i.+ mě 026
isenměsěz -1-
i. 028
iseple- -1- [Ar.+Tat.]
i.- dě 045
isěm -12- [Ar.]
i.+ ě 023, 027, 048, 066
tariyḫqa i.+ ě kěreçek 023
i.+ ěn 019, 038, 039
i.+ ěne 048, 068
i.+ ěnnen 082
i.+ nerěn 041
isěmlě -1- [Ar.+Tat.]
i. 029
isěr- -4-
i.- ěp 040
i.- ěp alġan 042
i.- ěp kite almadı 041
i.- medě 041
isěrěk -7-
i. 039, 040, 043, 084
i.+ ler 042, 043
isěrt- -2-
i.- ěrge 072
i.- tě 030
isěrüw -2-
i. 041, 043
iskě -9-
i. 028, 029, 030, 033, 036, 067
i.+ den 067
iskěçe -1-
i.çe 065
iskert- -1-
i.- mesten 039
isne- -1-
i.- p tora 048
israfçılıq -1- [Ar.+Tat.]
i. 045
istıylyaḫiy -1- [Ar.]
i. 066
istiġ‘fa -1- [Ar.]
i. itěŋěz 070
istik‘lyal -2- [Ar.]
i. 069
i.+ ġa 046

iş -2-
i. 040, 057
işare -5- [Ar.]
i. 078
i. ittě 051, 086
i.+ ler quydı 049
i.+ ler yasadı 025
işaret -1- [Ar.]
i.+ leréněŋ 019
işěk -34-
i. 021, 035, 040, 046, 047, 050, 057, 082
i.+ ě 026
i.+ ěn 035, 065
i.+ ěnnen 039
i.+ ke 034, 040, 057, 058, 061, 068
i.+ ně 021, 034, 066
i.+ ně qaqtı 073
i. şıltıratıldı 057
i.+ te 057
i.+ ten 025, 026, 033, 044, 082
işět- -18-
i.- e 047
i.- ěp 029
i.- ěrge 068
i.- keledě 065
i.- ken 020, 031
i.- kenge 029
i.- kenner 039
i.- megen 030
i.- se 037
i.- tě 026, 028, 039, 041, 042
i.- těŋmě 027
i.- těŋězmě 028
işětěl- -3-
i.- dě 026, 039
i.- e 040
işte -1-
i. 042
it- -190-
ġafu i. 044
i.- e 037, 040
canın fida i.- e 055
dewam i.- e 037
ḫězmet i.- e 057
mesḫere i.- e 037
yerdem i.- e 040
dewam i.- e almadı 086
ḫel i.- e almadı 036, 057
iq‘rar i.- e almasa 056
ḫel i.- e almay 032
idare i.- e alsın 046
ḫeyěrçělěk i.- e torġan 037
tercěme i.- ělěr 048
yerdem i.- eler 027
başçılıq i.- esěŋ 055
meġ‘lüb i.- eçek 046
dewam i.- eçek bulsa 048
ḫeberdar i.- eçekěn 072
möġamele i.- eçekěn 060
teq‘diym i.- eçekěn 071
tewqıyf i.- eçekler 077
reḫim i.- ěgěz 033
azat i.- ěŋěz 062
eměr i.- ěŋěz 052
ġafu i.- ěŋěz 048, 059
ḫeberdar i.- ěŋěz 060
ḫězmet i.- ěŋěz 052
İstiġ‘fa i.- ěŋěz 070
reḫim i.- ěŋěz 026, 035, 050, 052
röḫset i.- ěŋěz 054
yerdem i.- ěŋěz 027, 037, 062
i.- ěp 021, 022, 028, 040, 043, 052, 065, 066, 067, 075, 081, 083
bülek i.- ěp 071
ḫel i.- ěp 075
ḫis i.- ěp 039, 053, 065, 073, 082
komandir i.- ěp 080
qabul i.- ěp 085
qorban i.- ěp 080
reḫim i.- ěp 079
tercěme i.- ěp 062
yerdem i.- ěp 072
yuġarı i.- ěp 068
ḫur i.- er 074
mesḫere i.- er 074
qol i.- er 074
i.- erlěk 077
ġafu i.- erler 079
yerdemně i.- erměn 038
i.- erge 044
fayda i.- erge 038
fida i.- erge 085
ḫel i.- erge 078
ḫereket i.- erge 078, 081, 083
ḫězmet i.- erge 055, 071
te‘sir i.- erge 059, 080

tertip i.- erge 071
röḫset i.- iym 055
Şeyěḫġaliləḱ i.- iymmě 069
i.- ken 022, 052, 054, 074, 085, 087
ant i.- ken 068
fayda i.- ken 071
ḫel i.- ken 061
ḫězmet i.- ken 023, 041
ḫis i.- ken 030
ḫörmet i.- ken 076
şır&şır i.- ken 039
taswir i.- ken 036
wafat i.- ken 021
ḫězmet i.- keněn 052
te‘sir i.- keněn 027
ḫörmet i.- kenge 068
iman i.- kenge 066
tewqıyf i.- kenner 039
protest i.- mekçě buldı 043
teweq‘qıf i.- mekçě buldı 034
i.- meŋěz 028
ḫězmet i.- mes 067
i.- sek 070
i.- tě 030, 075
astın öst i.- tě 081
beḫěs i.- tě 022
beyan i.- tě 060
çıj&çıj i.- tě 084
deġ‘wa i.- tě 042
dewam i.- tě 030, 035, 043, 050, 057, 066, 069, 074, 076, 079, 081, 085, 087
diq‘qatěn celěp i.- tě 034
eměr i.- tě 025, 062, 065
felen i.- tě 039
ḫereket i.- tě 082
ḫězmet sarıf i.- tě 023
ḫikeye i.- tě 068, 072
ḫis i.- tě 022, 023, 031, 053, 057, 058, 075
isbat i.- tě 048
işare i.- tě 051, 086
mısqıl i.- tě 026
qabul i.- tě 024, 062, 071
qulda i.- tě 054
sarıf i.- tě 072
seleḫiyet birělüwěn iġ‘lan i.- tě 072
tefsir i.- tě 050, 056
tercěme i.- tě 048
weġ‘de i.- tě 039
yat ḫis i.- tě 051
beyan i.- těler 078
ḫeber i.- těler 075
qabul i.- těler 029
teq‘diym i.- těler 047
tewqıyf i.- těler 038
ḫězmet i.- těm 074
ḫězmetě i.- těm 074
dewam i.- ülerě 034
fayda i.- üw 038
yerdem i.- üw 038, 076
ḫereket i.- üwlerě 024
yerdem i.- üwlerě 072
yuq i.- üwněŋ 082

itěk -2-
i.+ ě 032, 063

itěl- -31-
ḫeber i.- dě 082
ḫel i.- dě 034, 054, 081
ḫis i.- dě 033, 057, 081
qabul i.- dě 048, 050
qarar i.- dě 051, 078, 082
teġayěn i.- dě 050
weġ‘de i.- dě 051
ḫel i.- e 057
qoral i.- eměz 074
ḫězmet i.- eçek 078
ictihat i.- eçek 078
ḫel i.- ěrge 079
teq‘siym i.- ěrge 051
qabul i.- geç 078
ḫel i.- gen 053
ḫisap i.- gen 023
mesḫere i.- gen 022
te‘qiyd i.- gen 073
ġafu i.- mesləḱ 069
tercěme i.- mesmě 048
ḫel i.- mey 045
ḫel i.- meyeçekěn 061
tenefěs iġ‘lan i.- üwě 036

ittěr- -53-
i.- ěp 019, 020, 023, 024, 026, 028, 029, 030, 033, 036, 037, 039, 040, 042, 043, 044, 045, 046, 047, 049, 052, 053, 056, 061, 063, 065, 071, 072, 073, 075, 078, 083

cariye i.- ĕp 037
eměr i.- ĕp 061
fır&fır i.- ĕp 085
kenizek i.- ĕp 037
şart&şort i.- ĕp 020
tercĕme i.- ĕp 025
tup&tuġrı i.- ĕp 069
bötiy i.- ĕp taqtı 082
i.- ĕr 019
teġayĕn i.- ĕrge 068
dewam i.- gen 075
dewam i.- üw 052
ittifaq -1- [Ar.]
i. 048
ittifaqçı -4- [Ar.+Tat.]
i.+ larına 044
i.+ larınıŋ 086
i.+ larımız 051
i.+ larnıŋ 078
ittifaqıy -1- [Ar.]
i. 058
iy- -4-
baş i.- dĕ 080
başın i.- dĕ 038, 063
baş i.- ĕp 031
iyer -1-
i.+ ler 039
iyĕl- -1-
i.- mey 081
iz- -2-
i.- er 074
i.- se 074
izĕl- -1-
i.- gen 032
izĕlüw -1-
i. 032
jandarm -1- [Fr.]
j. 040
kabinet -4- [Fr.]
k.+ lar 040, 044
k.+ larımız 035
k.+ tan 025
kanal'ya -1- [Fr.]
k. 024
kantlı -2- [Fr.+Tat.]
k. 072
kantselyariye -5- [İt.]
k. 034, 035
k.+ den 052
kapitalizm -1- [Fr.]
k. 032
kapitan -5- [Fr.]
k. 026, 074
k.+ nıŋ 067
karta -1- [Fr.]
k.+ ları 053
kassa -2- [İt.]
k. 028
kazaçiy -15- [Rus.]
k. 026, 040, 042, 044, 047, 048, 051, 062, 071, 072
k.+ ġa 039
k.+ lar 071
k.+ larġa 039
k.+ larnıŋ 052
k.+ nıŋ 027
Kazak -4- [Rus.]
K.+ ı 022
K.+ lar 022
K.+ larnı 022
kazarma -3- [Rus.]
k. 052
k.+ ġa 025
k.+ sı 037
kekrĕ -1-
k. yulġa kĕrgende 055
kenefi -1- [Lat.]
k.+ ge 033
kenizek -1- [Far.]
k. ittĕrĕp 037
kenseleriye -5- [İt.]
k.+ den 053
k.+ ge 053, 065, 068
k.+ sĕ 038
kerwan -1- [Far.]
k.+ ı 039
keyĕf -5- [Ar.]
k.+ ĕ kittĕ 036
k.+ ĕn bozdı 076
k.+ ĕnnen 086
k.+ leręne kildĕ 076
k.+ safa çikken 039
keyĕflen- -2- [Ar.+Tat.]
k.- dĕ 060
k.- gen 053
keyĕfsĕzlen- -1- [Ar.+Tat.]
k.- děler 071

kěběk -149-
k. 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 028, 029, 030, 031, 033, 034, 036, 039, 040, 041, 042, 043, 044, 046, 047, 048, 049, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 062, 063, 064, 065, 068, 070, 071, 072, 073, 074, 075, 076, 078, 079, 080, 081, 082, 083, 084, 085, 086
uq k. atılıp 082
kötüw k. çaptı 084
tilě k. çaptı 083
kěçkěne -15-
k. 019, 021, 029, 035, 036, 039, 065, 066, 068, 078, 084
k. küŋěllělěk kürsetseŋěz 080
kěm -39-
k. 020, 021, 022, 024, 032, 034, 036, 040, 042, 043, 050, 051, 055, 057, 059, 080, 083
k.+ děr 034
k.+ ge 073
k.+ ně 038, 042, 049
k.+ něŋ 066, 082
k.+ ner 034, 035, 039, 064, 083
kěne -19-
k. 021, 023, 024, 027, 029, 038, 040, 056, 057, 058, 065, 068, 069, 070, 076, 079, 086
kěnez -6- [Rus.]
k. 052, 053
k.+ něŋ 053
kěr- -55-
k.- dě 027, 028, 033, 040, 046, 047, 049, 050, 058, 065, 075, 079, 082, 083
araġa k.- děm 080
k.- e 049
k.- e ala 055
k.- esězměni 055
k.- eçek 082
tariyḫqa isěmě k.- eçek 023
k.- ěp 024, 025, 026, 028, 033, 034, 035, 042, 054, 058, 060, 062, 065, 076, 083
k.- ěp kittě 031
k.- ěr 045
k.- ěrge 046, 084
k.- ěrgemě 065
k.- gen 033, 067
k.- gende 055
kekrě yulġa k.- gende 055
k.- mekçě buldı 037
k.- mewěne 075
ḫisapqa k.- mey 049
k.- meym 055
möġamelege k.- üw 071
kěrçě -1-
k. 050
kěrěş- -17-
k.- ěp 062
k.- tě 026, 028, 033, 034, 045, 049, 058, 060, 083
ěşke k.- tě 065
ěşlerge k.- tě 065
nezaketlělěk satarġa k.- tě 047
söylerge k.- tě 034
süzge k.- tě 055
k.- těler 056
k.- těm 080
kěrlen- -1-
k.- ěp bětkenněŋ 053
kěrt- -4-
k.- ěrge 062
k.- medě 066
k.- tě 044
yaŋalıq k.- těler 076
kěrüw -1-
k.+ ěn 021
kěse -1-
k.+ sěn 031
kěşě -38-
k. 026, 034, 036, 038, 039, 052, 053, 056, 058, 059, 065, 067, 068, 071, 082, 083, 084
k.+ den 078
k.+ ge 053, 077, 079
k.+ ler 036, 041, 048, 064
k.+ lerě 065, 077
k.+ lerge 020
k.+ lerně 065
k.+ lerněŋ 060
k.+ měz 080
k.+ něŋ 020
k.+ sě 067
ki -2- [Far.]
k. 047, 053
kibět -1-

k.+ ke 028
kiç- -7-
k.- em 083
k.- erge 083
k.- kenner 053
k.- tě 027, 036, 053, 082
kiç -13-
k. 033, 077
k. buldı 082
k.+ ěn 054
k.+ ke 028, 054, 071, 075
k.+ kě 050
k.+ něŋ 038, 056
kiçe -9-
k. 059, 076
k. bire 033
k.+ den 075
k.+ ge 035
k.+ lerěnde 077
k.+ sěn 068
k.+ sěne 035
kiçegě -4-
k. 047, 052, 073, 074
kiçěr- -5-
küzden k.- dě 023, 031, 044
küzden k.- dě atlarġa 065
küzden k.- ěp 044
kiçüw -6-
k. 083, 084
k.+ ge 083
kil- -197-
k.- dě 026, 030, 035, 041, 048, 055, 062, 063, 065, 073, 077
duw k.- dě 085
fır&fır k.- dě 085
ẖelge k.- dě 077
keyěfleręne k.- dě 076
küz aldına k.- dě 032, 034, 078
turı k.- dě 040
uu k.- dě 041
k.- děler 027
k.- děm 038, 062
k.- děmě 059
k.- e 020, 021, 028, 029, 033, 040, 042, 048, 051, 057, 064
qarşı k.- e 063
k.- e torġan 019, 039, 055, 069, 083
aġarıp k.- e torġan 081
k.- e töştě 065
k.- eçek 054, 059, 065, 071, 073, 076, 077, 078, 087
meydanġa k.- eçek 046
k.- eçekběz 080
eměr k.- eçekěn 061
k.- eçekler 044
k.- ěŋěz 028, 062
k.- ěp 021, 023, 025, 027, 028, 029, 034, 035, 036, 037, 038, 039, 040, 041, 046, 047, 058, 066, 068, 075, 079, 080, 082, 084, 085
duw k.- ěp 042
eměr k.- ěp 065
qarşı k.- ěp 026
k.- ěp basa 021
k.- ěp bastı 020, 064
k.- ěp citěp 068, 084
k.- ěp citer 083
k.- ěp citken 071
k.- ěp cittě 022
k.- ěp citüw 060
k.- ěp çıqtı 026, 061, 076
k.- ěr 032, 048
k.- ěrměn 035
k.- ěrge 027, 044, 053, 062, 065, 077, 079, 080
k.- geç 023, 060, 074, 080, 083
k.- gen 021, 022, 024, 027, 029, 034, 038, 044, 045, 049, 053, 056, 059, 061, 065, 067, 072, 075, 076, 080, 082, 085, 086
meydanġa k.- gen 047
telegram k.- gen 079
telegram k.- geně 075
k.- geněn 053
k.- genge 076
k.- genně 034, 037
k.- genner 025
k.- gennerge 040
k.- gensězděr 035
k.- gende 032, 033, 038, 042, 044, 080
duw k.- gende 050
kitesě k.- megenge 056
k.- medě 058, 086
cawap k.- medě 081
ẖeber k.- medě 081, 082
k.- megenge 079

k.- mem 060
k.- mese 057
qarşı k.- meseŋěz 060
k.- mewě 083
küresěm k.- mey 022
eměr k.- se 054
k.- sěn 066
barası k.- üw 057
qarşı k.- üwě 057
kileçek -2-
k.+ te 050, 070
kilěş- -1-
k.- ěrge 028
kilometr -2- [Fr.]
k. 049
kilometrlıq -1- [Fr.+Tat.]
k. 049
kilüw -6-
k.+ ě 043, 061
k.+ ěn 065
k.+ ěŋězně 048
k.+ leněn 068, 086
kimüw-1-
k.+ ěn 048
kiŋ -8-
k. 050, 052, 057, 062, 066, 071, 085
kiŋeş -7-
k. 027, 068, 074
k. birdě 039
k.+ te 061
k.+ ten 078, 082
kiŋeşleş- -2-
k.- ěp 051, 077
kiŋeyüw -2-
k.+ ě 063
k.+ ěne 051
kiŋlěk -1-
k.+ tegě 083
kioska -1- [İng.]
k.+ da 036
kirě -2-
k.- ě alam 074
k.- ě ciberěrge 076
kirek- -3-
k.- megen 025, 078
k.- megennerěn 019
kirek -44-
k. 022, 025, 026, 027, 028, 032, 034, 038, 040, 049, 050, 052, 053, 055, 058, 063, 064, 066, 067, 070, 072, 075
k.+ ě 050, 075
k.+ ěn 070
k.+ ěm 080
k.+ mě 063
k.+ ně 054
kireklě -10-
k. 031, 048, 049, 052, 053, 068, 072, 077, 078
kirekleěk -5-
k.+ ěn 061, 071, 082
k.+ ně 048, 072
kis- -9-
k.- ěp 045, 069
k.- er 036, 063
k.- erge 056
mönesebetěn k.- erge 061
k.- ken 082
k.- tě 022
süzně k.- tě 062
kisek -1-
k.+ ě 061
kisěl- -13-
k.- dě 037
k.- děmě 022
k.- e 045
k.- gen 020, 021, 022, 023
k.- genděr 020, 022
k.- se 045
kistěr- -2-
k.- dě 076
k.- ěp 059
kisüw -2-
k.+ de 069
k.+ ě 045
kit- -116-
k.- e 080
k.- e almadı 039
isěrěp k.- e almadı 041
k.- e almaym 079, 080, 081
k.- em 038
k.- esěz 056
k.- eçek 077
k.- ěŋěz 073, 079
k.- ěp 019, 024, 026, 036, 046, 058, 059
mordar k.- er 067

k.- erge 021, 033, 052, 054, 059, 065, 071, 073, 076, 079
k.- esĕ kilmegenge 056
uyanıp k.- keç 056
k.- ken 045, 083
açılıp k.- ken 039
k.- kenge 058, 059
ĕrĕp k.- kenge 077
k.- kennen 081
k.- kennerĕn 044
k.- medĕ 086
küz aldınnan k.- medĕ 033
küzĕnnen k.- medĕ 041
k.- medĕler 076
k.- megeněn 028
k.- mekçĕ 027, 073
k.- mekçĕ buldı 038
k.- mesek 082
k.- meske 076
k.- meym 079, 081
k.- sem 079
k.- seŋĕz 074
k.- sĕnner 026
k.- tĕ 020, 022, 024, 025, 028, 029, 033, 034, 035, 036, 038, 039, 041, 043, 044, 053, 058, 063, 065, 079
açılıp k.- tĕ 047
aptırap k.- tĕ 067
awırıp k.- tĕ 048
erem k.- tĕ 059
erněp k.- tĕ 020
görlep k.- tĕ 020, 083
ikĕleněp k.- tĕ 058
isĕm k.- tĕ 047
kĕrĕp k.- tĕ 031
keyĕfĕ k.- tĕ 036
qızarıp k.- tĕ 054
qurqıp k.- tĕ 020
secdege k.- tĕ 077
söylep k.- tĕ 028
süz k.- tĕ 029, 034
tercĕme k.- tĕ 049
yaltırap k.- tĕ 083
yoqıġa k.- tĕ 021
yoqlap k.- tĕ 033
k.- tĕler 076
yeşĕrĕp k.- tĕmĕ 053

kitap -5- [Ar.]
k. 019
k.+ ın 054
k.+ ınnan 058
k.+ lar 068, 076

kitĕl- -1-
k.- dĕ 040

kitĕr- -27-
k. 025
k.- dĕ 029, 056
küz aldına k.- dĕ 036
öske k.- dĕ 030
meydanġa k.- e ala 069
k.- eçek 077
ast öst k.- eçek 078
meydanġa k.- eçek 046
k.- ĕp 026, 031, 038, 046
retke k.- ĕp 073
k.- ĕr 025
k.- ĕrge 022, 031, 035, 065
retke k.- ĕrge 075
huşın k.- geç 086
k.- gen 025, 073, 086
açuwın k.- mes 035

kitĕrĕl- -2-
deliller k.- dĕ 034
k.- gen 086

kitĕrt- -1-
k.- ĕr 053

kitĕş -1-
k.+ ĕn 068

kitüw -5-
k. 056, 077, 081
k.+ ĕ 076
k.+ ge 060

kiy- -1-
k.- ĕp 039

kiydĕr- -1-
k.- dĕ 030

kiyew -1-
k.+ de 028

kiyĕm -15-
k. 053
k.+ de 071
k.+ ĕn 034
k.+ ĕnde 036, 082
k.+ ĕndegĕ 040
k.+ ĕnnen 029
k.+ ĕŋnen 046
k.+ nĕ 039
k.+ nerde 073

k.+ nerĕn 019, 030, 039
k.+ nerně 030
kiyĕmlĕ -1-
k. 085
kiyĕn- -4-
k.- dĕ 058
k.- ĕp 035
k.- gelep 057
k.- gen 028
klub -4- [İng.]
k.+ ına 080
k.+ ında 033, 071
k.+ qamı 028
knyajna -3- [Rus.]
k. 041, 043
k.+ nı 043
komandir -9- [Fr.]
k. 062, 076
k.+ ı 078, 079
k. ıtĕp 080
k.+ ları 080
k.+ larına 062
k.+ larnıŋ 083, 084
komandirça -1- [Fr.+Tat.]
k. 065
komandirlıq -1- [Fr.+Tat.]
k.+ ta bulındı 065
komission -1- [Fr.]
k.+ ı 034
komite -18- [Fr.]
k. 061, 062, 065, 071, 077, 080, 082
k.+ ge 078
k.+ ně 078, 082
k.+ sĕ 027
kommivoyajer -4- [Fr.]
k. 050
k.+ larınıŋ 050
k.+ nı 046
kompaniya -1- [Fr.]
k.+ sĕ 043
konfet -1- [Rus.]
k. 028
kontor-3- [Fr.]
k. 058
k.+ ın 058
k.+ ında 049
koridor -1- [Fr.]
k.+ nıŋ 040
köç -20-
k. 045, 056, 064, 069
k.+ ĕ 020, 030, 078
k.+ ĕn 072
k.+ ĕn cıydı 052
k.+ ĕn citmey 063
k.+ ĕne 069
k.+ ĕněŋ 065
k.+ ĕn cite 063
k.+ ke 058
k.+ ler 057
k.+ lerĕ 047
k.+ lerĕn 045, 078
k.+ ně 078
köçle- -1-
k.- gen 029
köçlen- -3-
k.- dĕ 023
k.- ĕp 056
k.- megen 031
köçsĕz -1-
k. 086
köçsĕzlen- -1-
k.- gen 081
köfĕr -1- [Ar.]
k. 069
köl- -22-
k.- dĕ 026, 031, 033, 036, 039, 041, 047, 062, 063, 070
k.- e 044
k.- e torġan 040
k.- ĕp 041, 043, 070, 076
k.- ĕp tora 042
k.- gen 056, 058, 062
k.- mekçĕ buldı 043
köl -1-
k.+ ler 027
köleçlĕk -1-
k. 047
kölĕmsĕre- -2-
k.- dĕ 047
k.- p 040
kölĕmsĕrew -1-
k. 085
kölĕş- -1-
k.- e 076
kölkĕ -1-
k. 035
kölüw -2-

k. 042, 086
köměş -3-
k. 024, 033
k.+ ě 038
kön -57-
k. 024, 047, 053, 055, 060, 070, 071, 076, 077, 079, 081, 082, 087
k.+ de 044, 053, 062
k.+ ě 025, 050
k.+ ěn 087
k.+ ěne 049
k.+ ěmězge 069
k.+ ge 045, 087
k.+ gě 030
k.+ ně 053, 055, 061, 062, 065, 078, 080
k.+ ně tönge quştı 087
k.+ nen 047, 054, 061, 077
k.+ něŋ 084, 087
k.+ ner 053, 065, 081
k.+ nerdegě 075
k.+ nerěn 086
k.+ nerěnde 085
k.+ nerěmězde 086
k.+ nerěmězně 086
köngělěk -1-
k.+ ě 038
köndelěk -1-
k. 065
könle- -1-
k.- děmě 041
könsěz -1-
k. 058
körey- -1-
küŋělě k.- dě 053
köt- -27-
k. 058
k.- e 063, 079
k.- e almam 059
k.- e torġan 066
k.- e torġandır 052
k.- e torġansızdır 048
k.- em 051, 053
k.- emez 079
k.- eměz 079, 085
k.- esěŋ 026
k.- ěp 030
k.- ěp qaldı 048, 087
k.- ěp torġanda 024, 047
k.- erge 082
k.- ken 050
k.- kenner 067
k.- medě 052
k.- tě 036
cawap k.- tě 081
kötěl- -11-
k.- e 024, 051
k.- gen 053
k.- gennen 066
k.- megen 072, 080, 081
k.- megende 054, 065, 085
k.- megendegě 059
kötěpḫane -1- [Ar.+Far.]
k.+ sě 068
kötüw -3-
k. kěběk çaptı 084
k.+ ě 033
k.+ ěn 072
köy -7-
k.+ ě 031, 044
k.+ ěn 044
k.+ ler 056
k.+ lerěn 041
k.+ ně 033
köy- -1-
k.- e 064
köye -1-
k. bul-ıp
köyěnçe -3-
k. 056, 061, 069
közgě -3-
k. 043
k.+ ge 043
kulanil -5- [Fr.]
k. 047
k.+ ě 048, 050
k.+ ěněŋ 050
kur'yer -1- [İt.]
k. 077
kurs -1- [Fr.]
k.+ ına 021
kursistka -1- [Rus.]
k.+ lar 032
kübey--1-
k.- gen 057
kübeytüw -1-
k. 069
kübrek -1-

k.+ rek 071
küç- -6-
k.- ĕp 041
k.- erge 066
k.- tĕ 024, 066, 071
küçĕr- -4-
k.- dĕ 077
k.- ĕrge 061, 062
küçĕrt- -2-
k.- ĕrge 067
k.- ĕrge 052
kük -4-
k.+ ke 023, 085
k.+ lerge 085, 086
kükre--1-
k.- dĕ 020
kükrek -5-
k.+ ĕndegĕ 086
k.+ ĕne 055, 071, 085
k.+ ĕŋĕzge 055
külmek -1-
k.+ ĕ 083
kümekle- -1-
k.- p 084
küměl- -1-
k.- dĕ 086
künděr- -2-
k.- dĕ 085
k.- e 024
küŋĕl -26-
k. 019, 020, 073
k.+ den 046, 060, 080, 085
k.+ ĕ 020
k.+ ĕ köreydĕ 053
k.+ ĕ qırıldı 036
k.+ ĕ tuldı 081
k.+ ĕn 020, 022
k.+ ĕnde 037
k.+ ĕndegĕ 020
k.+ ĕnnen 019, 027, 036, 080
k.+ ĕnĕŋ 020, 059
k.+ ĕm 059
k.+ ĕmnĕŋ 059
k.+ ĕŋĕzde 055
k.+ leręne ut sala 060
k.+ leręnnen 085
küŋĕllĕ -11-
k.+ lerĕ 037, 052
k.+ leręne 072
k.+ leręněŋ 052
k.+ lĕ 019, 062, 071, 072, 075
k.+ lĕ ġasker birděler 047
k.+ lĕ ġasker çıġardı 047
küŋĕllĕlĕk -1-
kĕçkĕne k. kürsetseŋĕz 080
küŋĕlsĕz -1-
k. 027
küp -31-
k. 021, 023, 027, 028, 029, 033, 039, 047, 048, 050, 059, 064, 066, 072, 074, 076, 084
k.+ ĕ 084
k.+ ĕsĕ 025, 041, 067, 078
k.+ ke 034
k.+ mĕ 045, 054, 060
küpleĕk -1-
k.+ ĕn 034
küpten -12-
k. 021, 029, 047, 052, 053, 066, 067, 073, 079
kür- -68-
k.- dĕ 019, 034, 035, 041, 052, 057, 059, 073, 083, 084
k.- děm 074
k.- děŋĕz 037, 079
k.- e 032
k.- e almadı 034
k.- emsĕz 025
k.- esĕn 046
k.- esĕŋ 046, 057, 067
k.- esĕz 037, 051
ozata k.- ĕŋĕz 059
k.- ĕp 025, 029, 031, 033, 040, 046, 047, 050, 058, 064, 065, 069, 073, 077, 078, 079
k.- ĕp bĕterge 060
k.- ĕr 070, 086
zarar k.- ĕr 071
k.- ĕrměn 054
k.- esĕm kilmey 022
k.- geç 028, 079, 086
k.- gen 019, 021, 030, 041, 060, 067, 068, 074
k.- geněŋĕz 026
k.- geněm 059
k.- genner 039
k.- megende 068
k.- mes 086

k.- mese 019
k.- mey 044
kürelete -2-
k. 075
kürěl- -2-
k.- gen 049
k.- megen 083
kürěn--8-
k.- dě 024, 058, 081, 084
k.- ěp 028
k.- gen 025
k.- mey 083
k.- se 076
kürěş- -15-
k.- e 056
k.- ěp 025, 026
k.- ěr 059
k.- ěrměn 038
k.- ěrměz 028
k.- ěrge 054
k.- megen 085
k.- mes 059
k.- meyěnçe 039
k.- tě 036, 040, 054, 085
kürěştěr- -1-
k.- dě 038
kürěştěrěl- -1-
k.- dě 029
kürěştěrüw -1-
k.+ leréne 046
kürset- -18-
yul k. 064, 070
k.- e 047
yodrıq k.- e 020
k.- ěp 026, 052, 082
k.- ěr 027
k.- ěrge 068
k.- iym 025
k.- kenner 038, 039
kěçkěne küŋěllělěk k.- seŋěz 080
k.- tě 043, 048, 072
urın k.- tě 040
kürşě -21-
k. 034, 035, 071, 072, 076, 082
k.+ de 062
k.+ lerě 047
k.+ leréň 072
k.+ leréněŋ 038
k.+ sěnde 040, 044, 083
k.+ sěndegě 050, 061
k.+ sěne 026, 040
kürüw-3-
k. 058, 076, 085
küter- -17-
k.- dě 043, 072
aq bayraq k.- dě 084
başın k.- dě 034
küzěn k.- dě 069
k.- e 024, 034, 052
bayraq k.- e 045
k.- e almaym 064
k.- ěp 044, 083, 085
aq bayraq k.- ěp 077
k.- gen 021, 031, 035
küterěl- -7-
k.- dě 075
perde k.- dě 035
qadeẖ k.- dě 041
k.- děklerě 032
k.- e 080
k.- ěp 077
küterělüw -1-
k.+ ě 032
küterme -1-
k. qubardılar 076
küz -91-
k. 021, 022, 023, 025, 029, 032, 034, 037, 040, 064, 070, 081, 082, 085
k. aldına bastırdı 030
k. aldına kildě 032, 034, 078
k. aldına kitěrdě 036
k. aldınnan kitmedě 033
k. attı 025
k.+ den kiçěrdě 023, 031, 044
k.+ den kiçěrdě atlarġa 065
k.+ den kiçěrěp 044
k.+ ě 019, 020, 021, 022, 027, 028, 034, 035, 042, 054, 058, 073, 086
k.+ ě töştě 020, 065
k.+ ě yumıldı 033
k.+ ěn 019, 062, 081, 086
k.+ ěn açtı 019, 022, 033
k.+ ěn aqaytıp 047
k.+ ěn küterdě 069
k.+ ěn těktě 020, 046
k.+ ěn yomdı 034
k.+ ěn yögěrttě 046
k.+ ěn yörte başladı 044

k.+ ĕnde 046
k.+ ĕne 022, 025, 031, 050, 052, 056, 063
k.+ ĕne batırdı 081
k.+ ĕne qaradı 053
k.+ ĕnnen 037, 042, 051, 056, 063, 081, 086
k.+ ĕnnen kitmedĕ 041
k.+ ĕnĕŋ 041
k.+ ĕn 043
k.+ ĕn tĕkĕp 080
k.+ ĕn tutırıp qaradı 028
k.+ lerĕ 040, 083
k.+ lerĕ yaltıraġan 065
k.+ lerĕn 056, 069
k.+ lerĕne 085
k.+ lerĕnnen 085
k. taşladı 065
k. tĕkĕp 040
küzlĕ -1-
k. 046
küzlĕk -3-
k. 031
k.+ ĕnĕ 031
k.+ ĕm 031
kyatip -1- [Ar.]
k.+ ke 052
qabĕr -2- [Ar.]
q.+ ĕ 031
q.+ stan 020
qabıq -1-
q.+ ları 043
qabile -5- [Ar.]
q. 085
q.+ den 084
q.+ lerĕnnen 057
q.+ sĕ 036
q.+ sĕnnen 031
qabul -10- [Ar.]
q. 025, 075
q. itĕldĕ 048, 050
q. itĕlgeç 078
q. itĕp 085
q. ittĕ 024, 062, 071
q. ittĕler 029
qaç- -15-
q.- ar 021
q.- arġa 042, 064
q.- ıp 027, 052, 067, 073
q.- qan 027, 037
q.- qannar 075
q.- qın 078
q.- sa 064
q.- sam 064
q.- tı 042
edep q.- tı 041
qaçaq -1-
q.+ larġa 027
qaçqın -2-
q.+ narnıŋ 075
q.+ nıŋ 075
qaçuw -2-
q. 066, 081
qada- -1-
yörekke q.- y torġan 031
qadal- -1-
q.- ġan 022
qadeḫ -4- [Ar.]
q.+ ke 041
q. küterĕldĕ 041
q.+ ler 043
q.+ ten 043
qader -46- [Ar.]
q. 022, 023, 024, 028, 031, 032, 033, 041, 045, 046, 050, 051, 053, 055, 056, 060, 061, 062, 065, 066, 067, 068, 071, 072, 076, 077, 085, 086
q.+ ge 078
qadĕr -1- [Ar.]
q.+ ĕn 026
qadĕrlĕ -1- [Ar.+Tat.]
q. 039
qaġıl- -3-
qıŋġıraw q.- dı 057, 060
q.- ġan 019
qaharman -6- [Far.]
q. 031, 051
q. bulaçaq 023
q.+ ı 041
q.+ ın 056
q.+ narı 076
qaharmança -2- [Far.+Tat.]
q. 021, 022
qaharmanlıq -3- [Far.+Tat.]
q. 027
q.+ lardan 022
q.+ larına 023
qahwe -3- [Ar.]

q. 036
q.+ lerĕn 030
q.+ sĕ 030
qal- -77-
q.- a 055, 061
q.- a alasız 073
q.- am 074
q.- açaq 080
q.- dı 041, 044, 050, 053, 055, 056, 058, 077, 086, 087
aptırap q.- dı 039, 043, 046, 069, 073, 075, 080, 084
ġacepke q.- dı 077, 078
kötĕp q.- dı 048, 087
qatıp q.- dı 056, 073
suwıq q.- dı 051
yetim q.- dı 037
yödep q.- dı 026
aptırap q.- dılar 055
q.- dımmı 081
q.- dıŋ 022
q.- dıq 043
q.- ġaç 066
q.- ġan 021, 025, 038, 044, 052, 058, 061, 064, 068, 069, 074, 080, 081, 083
aptırap q.- ġan 085
ġacepke q.- ġan 046
isen q.- ġan 062
yetim q.- ġan 027, 033, 037
q.- ġanı 064
q.- ġanın 063
q.- ġannar 064
q.- ġanda 048
q.- ıp 071
artta q.- ıp 083
yulda q.- ıp 053
ġacepke q.- ırġa 073
q.- madı 023, 041, 053
ḫetĕrĕŋĕz q.- masın 071
q.- mawı 060
q.- may 055
q.- sa 076
saqlap q.- uw 075
yuġalıp q.- uwdan 078
qala -1- [Ar.]
q.+ sını 074
qaldır--15-
bum&buşlıq ḫisĕ q.- a 040
ḫis q.- a 076
q.- dı 084
te‘sir q.- ġanın 029
q.- ıp 046
q.- ırġa 051, 070
ḫisĕn q.- ırġa 072
q.- ıym 054
q.- madı 067, 086
q.- maqçı bulalar 069
q.- mas 061
q.- maslar 064
buş q.- mayınça 072
qaldırıl- -1-
çitke q.- uwı 078
qaldıruw -1-
q.+ ın 027
qalem -5- [Ar.]
q. 022, 023, 044
q.+ ĕ 022
qalıq- -9-
q.- ıp 041
q.- qan 078
q.- tı 021, 033, 048, 056, 070
ayaqqa q.- tı 085
Qalmıq -1-
Q. 076
qaltıra- -2-
q.- dı 063
q.- y 062
qaltıran- -2-
q.- a başladı 063
q.- dı 086
qaltırat- -1-
q.- ıp ciberdĕ 019
qaluw -2-
q.+ ı 073, 081
qamal- -1-
q.- ġan 085
qan -14-
q. 028, 055, 084
bitĕ q.+ ġa buyalġan 083
q.+ ı 036, 046, 078, 084
q.+ ı aqa torġan 083
q.+ ın 036
q.+ ımızını 085
q.+ ıŋa sĕŋmegen 063
q.+ nar 053
qanat -6-
q.+ ları 031, 045

q.+ ların 045
q.+ nı 023
q.+ ta 024
q.+ tağı 062
qaneġat'lendĕr- -1- [Ar.+Tat.]
q.- medĕ 036
qaneġat'lendĕrĕrlĕk -1- [Ar.+Tat.]
q. 080
qanlı -1-
q. 084
qapıl- -1-
ġayege q.- ġan 080
qaplan- -1-
q.- dı 043
qapşan- -1-
q.- dı 034
qaq- -2-
q.- tı 058
işĕkně q.- tı 073
qar -1-
q.+ lar 023
qara- -47-
q.- dı 019, 020, 024, 032, 035, 046, 050, 058, 063, 077, 082, 083
küzĕn tutırıp q.- dı 028
küzĕne q.- dı 053
uqıp q.- dı 022
q.- ġanda 086
q.- mayınça 026, 053, 058
q.- ŋġız 025
q.- ap alġannıŋ 040
q.- p 023, 029, 031, 032, 041, 044, 052
q.- p tora torġan 055
q.- r 027
q.- rmın 055
q.- rġa 039
q.- rġa totındı 065
q.- sa 076
awızına q.- tırlıq 068
q.- y 025
q.- y almaymız 049
q.- ylar 067
qara -12-
q. 020, 022, 031, 032, 037, 044, 045, 051, 071
q. tap bulaçaq 080
qaraġanda -3-
q. 037, 043, 047
qaral- -2-
q.- açaq 057, 069
qaramaq -1-
q.+ ına 050
qaraŋġı -5-
q. 033, 040, 082, 086
q.+ da 034
Qara-Qırġız -1-
Q. 045
qarar -17- [Ar.]
q. birděm 074
q. birĕrge 061
q. birgen 067
q.+ ġa 034
q.+ ı 072
q.+ ın 027, 077
q.+ ını 059
q.+ ınnan 053
q. itěldě 051, 078, 082
q.+ larnı 053
q.+ nı 076
q.+ nı birgen 083
qaraş -2-
q.+ ları 025
q.+ mı 023
qaraş- -1-
q.- ıp 033
qarat- -1-
q.- qan 066
qaraw -5-
q. 038
q.+ ı 019, 057
q.+ ın 068
q.+ ına 047
qarawıl -1-
q. 061
qarawılçı -2-
q.+ ları 083
q.+ larıbız 075
qarçıq -1-
q. 039
qardeş-6-
q. 073, 074
q.+ ěněŋ 055
q.+ ler 086
q.+ lerě 086
q.+ lerěmězge 086
qardeşlĕk -7-
q. 037

qarşı -54-
q. 024, 025, 031, 032, 041, 043, 045, 047, 049, 052, 055, 056, 057, 058, 061, 062, 063, 064, 065, 067, 068, 069, 070, 071, 072, 073, 074, 075, 076, 086
höcümneréne q. 023
q. alaçaqların 054
q. aldı 068, 071
q. aldılar 054
q. çıqqan 051, 084
q. çıqtı 059
q. kile 063
q. kilĕp 026
q. kilmeseŋĕz 060
q. kilüwĕ 057
q.+ mızdağı 069
q.+ sına 035, 065, 068
qarşıla- -1-
q.- dı 054
qarşılıqsız -1-
q. 086
qart -4-
q. 039, 044, 056, 071
qartay- -5-
q.- amız 031
q.- ġansız 026
q.- ıp 028, 029, 042
qartayıl- -1-
q.- dı 028
qartayuw -1-
q.+ ın 036
qartlıq -1-
q. 056
qat- -3-
q.- ıp qaldı 056, 073
q.- tı 064
qatġıy -3- [Ar.]
q. 061, 072, 079
qatı -13-
q. 026, 034, 044, 058, 061, 065, 071, 073, 079, 082
qatılıq -1-
q.+ ların 072
qatış- -7-
q.- ıp 033
q.- ırġa 059
q.- tı 019, 036, 043, 051, 083
qatıştır- -1-
süzge q.- ır 029
qawşa- -1-
q.- dı 081
qay -4-
q. 026, 081, 084
q.+ larda 021
qaya -6-
q. 026, 032, 040, 042, 044, 053
qayběr -5-
q. 059, 075
q.+ lerĕ 040, 066
q.+ leréennen 040
qayçan -2-
q. 022, 035
qayda -8-
q. 026, 029, 032, 033, 057, 082
q.+ dır 033
qaydalıq -2-
q.+ ı 034
q.+ ın 033
qaydan -11-
q. 019, 026, 029, 035, 041, 043, 045, 080, 083, 084
qayġı -1-
q. 030
qaymaq -1-
q. 030
qayna--4-
q.- dı 019
q.- ġan 061
q.- ġanġa 039
q.- p 069
qaysı -9-
q. 042, 044, 050
q.+ ları 066
q.+ sınıŋ 041
qayt- -18-
q.- a 045
q.- ıp 033, 039, 079
q.- ırmın 054
q.- ırġa 052
q.- ıyq 028
q.- madılar 076
q.- qaç 054
q.- qan 029, 033, 056, 061
q.- tı 020, 065, 069, 075
qaytar- -2-
q.- açaqın 060
q.- ıp 060
qaywaqıt -5- [Tat.+Ar.]

q. 033, 060, 079
q.+ lar 046
q.+ larnı 039
qazan -1-
039
Qazaq‘ -1-
Q. 045
qazıl- -1-
q.- ġan 020
qeġaz’ -28- [Far.]
q. 024, 025, 028, 058, 060, 073
q.+ ge 046, 065, 073
q.+ ler 020, 025, 053, 060
q.+ lerden 086
q.+ lerěn 054, 062
q.+ lerge 065
q.+ lerně 044, 052, 053, 082, 086
q.+ ně 022, 023, 025
q.+ něŋ 022
qıçqır--24-
q.- a 039
q.- dı 041, 042, 043, 051, 083, 084, 085
ura q.- dı 051
q.- dımı 058
q.- ġanda 042
q.- ıp 039, 043, 081, 084, 085
q.- ıp ciberdě 084
q.- ıpraq 058
qıçqırış -2-
q. 037, 043
qıçqırış- -1-
q.- alar 065

qıçqıruw -4-
q. 026, 042
q.+ ları 042
qıl- -2-
doġa q.- dı 077
q.- maġan 064
qılıç -4-
q. 045
q.+ ı 056
q.+ ınıŋ 072
q.+ lar 084
qıluw -2-
q.+ ı 023
q.+ ları 048
qına -16-
q. 024, 026, 028, 033, 036, 039, 044, 054, 059, 064, 065, 068, 074
qınğıraw -5-
q. qaġıldı 057, 060
q. şaltırattılar 038
q. şıltıratıldı 057
q. şıltırattı 050
qıp-qızıl -1-
q. 026
qır- -1-
q.- a 080
Qırġız -1-
Q. 052
qırıl- -1-
künělě q.- dı 036
qırıq -2-
q. 045, 057
qırıy -1-
q.+ ı 059
qırmısqa -1-
q. 024
qırt -1-
q. 021
qıs- -6-
q.- tı 038, 059, 081, 085
qulın q.- tı 047
těşěn q.- tı 052
qısıluw -1-
q. 032
qısqa -6-
q. 030, 048, 060, 071, 082
qısrıqlaw -1-
q. 048
qısta- -1-
q.- rġa 056
qışla -4-
q.+ dan 075, 085
q.+ lar 085
q.+ larġa 076
qıtıqlandır- -1-
q.- ıp 081
qıyafet-5- [Ar.]
q. aldı 046
q.+ ěn 050, 062
q.+ ěnnen 029
q.+ lerěn 030
qıyamet -1- [Ar.]
q.+ ke ewěrěldě 083
qıyl- -1-

q.- asız 074
qıymmet -1- [Ar.]
q. quyıldı 051
qıymmetlĕ -1- [Ar.+Tat.]
q. 078
qıys'm-4- [Ar.]
q.+ ĕ 043, 076
q.+ ĕnĕŋ 066
qız -107-
q. 025, 029, 030, 037, 042, 043, 052, 054, 055, 057, 059, 068, 077, 080
q.+ dan 043
q.+ ġa 025, 043
q.+ ı 021, 028, 029, 042, 043, 067, 076, 083, 085
q.+ ım 022
q.+ ımı 042
q.+ ın 022, 042, 043, 061
q.+ ına 022, 023, 028, 053, 062
q.+ ınnan 021, 059, 061
q.+ ınıŋ 020, 021, 023, 053, 057, 068, 072
q.+ ım 054, 059
q.+ ıma 054
q.+ ımız 076
q.+ ıŋ 058
q.+ ıŋız 054, 076
q.+ ıŋızġa 054, 055
q.+ lar 028, 030, 042, 043, 054
q.+ larġa 054
q.+ ları 022, 029
q.+ ların 037, 042
q.+ larınıŋ 044
q.+ larımız 035
q.+ larnı 042, 061
q.+ larnıŋ 042
q.+ ları 029
q.+ nı 037, 043, 052, 055
q.+ nıŋ 043, 059
qız- -2-
q.- dı 058
q.- ġan 075
qızar- -15-
q.- dı 043, 049, 052, 055, 058, 063, 074, 079
q.- ġan 026, 040, 052, 083
yözlerĕ q.- ġan 065
q.- ıp kittĕ 054
qızġan- -1-
q.- ıp 036
qızġanıç -1-
q. 079
qızıġıl--1-
q.- a 054
qızıl -8-
q. 025, 040, 055, 084
q.+ mı 055
yözĕne q. yögĕrdĕ 035
qızıq- -1-
q.- ıp 036
qızış- -1-
q.- a 080
qızmaça -2-
q. 040, 041
qızuw -7-
q. 026, 057, 058
q. totsa 065
qızuwla- -1-
q.- rġa 075
qoçaq -3-
q. 031, 037
qoçaqla- -4-
q.- dı 081, 085
q.- p alıp 020
qol -1-
q. iter 074
qolaq -7-
q.+ ı 034
q.+ ın saldı 057
q.+ ına 033, 044
q.+ ına berĕldĕ 021
q.+ ınıŋ 058
qollıq -1-
q.+ lar 079
qom -1-
başın q.+ ġa tıquw 074
qomaçawla- -1-
q.- y 052
qomanda -1- [Fr.]
q.+ sında 070
qomandan -8- [Fr.]
q.+ ı 026, 048
q.+ ın 078
q.+ ına 024, 077
q.+ narın 071
q.+ nıŋ 025, 044
qomandanlıq -1- [Fr.+Tat.]
q.+ tan 024

qomaş -1- [Ar.]
q. 046
Qomıq-3-
q. 030, 052, 064
qor- -2-
plan q.- a 066
nigĕzĕn q.- ıp 045
qoral -10-
q. 024, 039, 051, 070
q.+ ı 050
q. itĕleměz 074
q.+ lar 039
q.+ nı 023, 053, 061
qoralsızlandıruw
q.+ nıŋ 082
qorama -1-
q.+ dan 045
qorban -8- [Ar.]
q. 025, 031
q. bulam 079
q.+ ġa 080
q.+ ımız 079
q. itĕp 080
q.+ nar 037
q.+ nı 079
qorbansız -2- [Ar.+Tat.]
q. 025, 079
qorıl- -1-
q.- ġan 045
qorsaqlı -1-
q. 026
qort -1-
q. 020
qortılış -2-
q. 087
q.+ nı 063
qortıluw -1-
q.+ ıŋız 086
qoş -6-
q. 020, 031, 071
q.+ ı 074
q.+ nıŋ 031, 045
qoşlı -1-
q. 051
qot -1-
q.+ ı oçqan 039
qotıl- -4-
q.- a 041
q.- ır 021, 039
q.- maqçı buldı 037
qotıldır- -1-
q.- ırġa 046
qotla- -2-
q.- rġa 086
q.- ym 086
qotqar- -2-
q.- açaq 078
q.- ıp alırġa 061
qoyıluw -1-
q. 043
qoyın- -1-
q.- ġan 020
qoyındır- -1-
q.- dı 020
qoyuw -1-
q.+ larına 045
qubar--1-
küterme q.- dılar 076
qul -70-
q. 021, 025, 030, 034
q. birĕp 026
q. çapıp 036
q. çapqanda 042
q. çaptı 036, 043, 051
q.+ da 037, 066, 075
q.+ da ittĕ 054
q.+ dan 037, 038, 053
q.+ ı 020, 021, 023, 034, 038, 084, 086
q.+ ı suzıldı 037
q.+ ın 038, 039, 059, 063, 076, 080, 081, 086
q.+ ın qıstı 047
q.+ ın quydı 073
q.+ ın suza 021
q.+ ın tottı 059
q.+ ın üptĕ 039
q.+ ına 043, 066
q.+ ında 030, 038, 046, 074
q.+ ındağı 025, 041, 051, 061, 062, 063, 078, 085
q.+ ımızda 037
q.+ ıŋ 022
q.+ lar 022
q.+ ları 081
q.+ ların 047, 081
q.+ nı 075
q. quydı 058

q. quyıŋız 057
qullan- -1-
q.- alar 027
qullı -1-
q. 065
qulsız -1-
q. 020
qunaq -10-
q. 030, 040
q.+ lar 040, 071
q.+ largа 040
q.+ larnı 071
q.+ larnıŋ 041, 048
q.+ nıŋ 030
q.+ ta 030
qurıq- -14-
q.- a 061
q.- alar 038
q.- ıp kittě 020
q.- ıp 042, 059, 069
q.- may 083
q.- maymız 076
q.- qan 081
q.- qanı 072
q.- tı 042, 070, 077, 085
qurqaq -1-
q. 068
qurqaqlıq -1-
q. 074
qurqın- -2-
q.- a 021, 078
qurqınıç -1-
q. 083
qurqınıçlı -3-
q. 053, 081, 083
qurqıt- -1-
q.- ıp 034
qurqu -5-
q.+ wın 078
q.+ ların 078
q.+ sı 058
q.- w bastı 069, 070
qurqulı -1-
q. 082
qurs -1- [Fr.]
q.+ ını 024
quş- -20-
q.- ıp 066
q.- qan 083
q.- qança 068
q.- sa 067
q.- saŋ 075
q.- tı 030, 035, 062, 067, 072, 075, 077, 078, 083, 084, 085
könně tönge q.- tı 087
quşıl- -6-
q.- açaq 078
q.- dı 030, 044, 070, 085
q.- ıp 019
quşıluw -2-
q. 023, 050
quşuw -1-
q.+ ı 068
qutıl- -1-
q.- ır 021
quw- -10-
q.- a 033
q.- ar 020, 035
q.- dı 023, 084
q.- ıp 026, 027, 083
q.- maqçı buldı 022
quwaq-1-
q. 083
quwet -9- [Ar.]
q. 046, 080
q.+ ě 030, 078, 083
q.+ ěn 036, 045
q.+ lerně 051
q.+ ně 027
q. tuqıdı 057
quwetlen- -1- [Ar.+Tat.]
imanı q.- dě 075
quwetlě -2- [Ar.+Tat.]
q. 025, 036
quwetlěrek -1- [Ar.+Tat.]
q.+ rek 057
quwış- -1-
q.- tı 057
quy- -21-
ġamelge q.- ası 053
q.- açaqsız 079
q.- arġa 049
q.- dı 062, 063, 067, 071
işareler q.- dı 049
qul q.- dı 058
qulın q.- dı 073
yulġa q.- dı 065
q.- ġan 038, 059

qul q.- ıŋız 057
q.- ıp 031, 045, 046, 061
yulġa q.- ıp 062
solı q.- uw 034
yaraqnı q.- uw 034
quyıl- -10-
alġa q.- dı 050
qıymmet q.- dı 051
tınış q.- dı 053
q.- ġan 034, 044, 074, 084
q.- ıp 071
quyın -1-
q.+ ında 026
quyıraq -1-
q. 056
quyuçı-1-
q.+ lardan 027
quzġal- -2-
q.- dı 044, 056
lazěm -2- [Ar.]
l. 072
l. bulġan 070
lazěmlěk -4- [Ar.+Tat.]
l.+ ěn 048, 070, 078
l.+ ně 072
leġ'net-1- [Ar.]
l. uqır 064
lekin -54- [Ar.]
l. 019, 020, 021, 022, 026, 027, 029, 030, 033, 037, 038, 039, 044, 045, 049, 054, 055, 056, 057, 058, 060, 061, 062, 064, 066, 067, 068, 069, 071, 073, 076, 077, 078, 079, 083
lewḫělmeḫfuz-1- [Ar.]
l.+ ġa 085
Lezgin-2- [Lez.]
L. 036
L.+ ge 077
Lira -1- [İt.]
l.+ sı 038
lotereya -1- [Fr.]
l.+ sına 036
lya -2- [Fr.]
l. 051
Macar-1-
m. 024
maḫsus -4- [Ar.]
m. 022, 038, 077, 078
mal -1-
m. 046
malay -2- [Rus.]
m. 026, 035

mamıq -1- [Far.]
m. 081
manara -6- [Ar.]
m. 020, 021
m.+ dan 084
m.+ ġa 021
m.+ sı 020
manaralı -1- [Ar.+Tat.]
m. 084
manevr -3- [Fr.]
m. 061
m.+ ı 078
m.+ ların 030
maniġ' -2- [Ar.]
m. 049, 057

mantıyq -1- [Ar.]
m.+ ı 031
manzare -3- [Ar.]
m. 026
m.+ ler 041
m.+ lerě 027
maŋlay -3-
m.+ ına 081
m.+ ınnan 081
m.+ ınnan tir çıqtı 054
maqsat -4- [Ar.]
m. 078
m.+ ı 038
m.+ ları 068
m.+ ların 065
maqta- -2-
m.- dı 022, 050
maqtaw -1-
m.+ ında 035
marca -14- [Rus.]
m. 029, 039, 040, 043
m.+ lar 039
m.+ ları 072
m.+ nı 039
m.+ sı 037, 038
marş -3- [Fr.]
m. 030
m.+ ın 042
m.+ ına 043

mason -1- [Fr.]
m. 028
masştab -1- [Rus.]
m.+ qa 066
mataş--7-
m.- a 024, 039, 046, 068
m.- qanda 041
m.- sa 048
m.- tı 030
material -1- [Fr.]
m. 045
matur -6-
m. 019, 028, 030, 033, 061
mawıq- -1-
m.- tı 030
mecbür -1- [Ar.]
m. buldı 083
meclěs -16- [Ar.]
m. 041, 044, 048, 050, 051, 053
m.+ ěnde 074
m.+ ěne 027, 068
m.+ ke 072
m.+ lerge 046
m.+ ně 041, 050
m.+ te 049
mecmuġa -2- [Ar.]
m.+ lar 031
m.+ larnı 030
meçě -1-
m. 030
meçět -3- [Ar.]
m.+ ke 021
m.+ ně 075
m.+ něŋ 020
med -1- [Ar.]
m.+ ler 031
medal' -2- [Fr.]
m.+ ěn 071
m.+ leren 071
medallě -2- [Ar.+Tat.]
m. 026
medeniy -1- [Ar.]
m. 069
medeniyet -3- [Ar.]
m. 069
m.+ ěne 047
m.+ ně 047
meġaş -3- [Ar.]
m. 034, 054
m.+ něŋ 024
meġ'lüb -1- [Ar.]
m. iteçek 046
meġ'lüm -2- [Ar.]
m. 079
m. bulsa 071
meġ'lümat -18- [Ar.]
m. 051, 066, 078
m. ala torġan 067
m. aldı 028
m. birdě 048
m. birěldě 082
m. cıyıp 027
m.+ ın birüw 066
m.+ ın tuplaġan 061
m.+ ların 051
m.+ larnı 073
m.+ nı 023, 053, 062, 066, 072
m.+ nı tupladı 054
meġ'lümatlı -1- [Ar.+Tat.]
m. 054
meġ'ne -5- [Ar.]
m. 046
m.+ sěn 056
m.+ sěnde 079
m.+ sěnnen 058
meġ'nesěz -2- [Ar.+Tat.]
m. 020, 042
meġ'ruze -4- [Ar.]
m. 075
m.+ něz 066
m.+ sěn 075
m.+ sěnde 048
meḫebbet -1- [Ar.]
m. 063
meḫkeme -5- [Ar.]
m.+ den 053, 075
m.+ ge birděrěrge 063
m.+ ge bireler 039
ḫerbiy m.+ ge cibertěrge 063
mektep -5- [Ar.]
m.+ ěnde 029
m.+ ke yirleştěrěldě 086
m.+ lerdegě 047
m.+ lerěnde 023
m.+ te 021
memiy -1-
m. 027
memleket -2- [Ar.]

m.+ ě 070
m.+ něŋ 046
memliy -1- [Rus.]
m. 027
menfeġat -1- [Ar.]
m.+ ě 032
meqale -11- [Ar.]
m. 031, 062
m.+ lerněŋ 025
m.+ ně 025, 062, 063, 064
m.+ něŋ 031
m.+ sě 065
merḫemet -1- [Ar.]
m. 055
merkez -2- [Ar.]
m. 078
m.+ lerěněŋ 051
mertebe -17- [Ar.]
m. 019, 021, 029, 040, 047, 050, 052, 053, 057, 060, 077, 078
m.+ sěnde 058
mes'ele -30- [Ar.]
m. 034, 048, 051, 054, 079
m. açılġaç 061
m.+ de 047, 074
m.+ ler 045, 050, 061
m.+ lerěn 032
m.+ lerge 052
m.+ lerně 036
m.+ ně 037, 038, 039, 052, 071, 075, 078, 079, 083
m.+ něŋ 052, 061
m.+ sě 057
mes'üliyet -1- [Ar.]
m.+ ně üz üstěne alaçaqın 060
mesafe-2- [Ar.]
m.+ lerně 045
m.+ sěn 046
mescěd -2- [Ar.]
m. 040
m.+ ke 077
mesḫere -4- [Ar.]
m. ite 037
m. itělgen 022
m. iter 074
m.+ lerěnnen 036
mesḫereleěk -1- [Ar.+Tat.]
m.+ ten 070
meşeqat' -1- [Ar.]
m. 047
meşeqat'len- -1- [Ar.+Tat.]
m.- genseěz 059
meşġul' -6- [Ar.]
m. 025
m. bulġanġa 058
m. bulıp 058
m. bulır 062
m. bulırġa 075
m. bulmaqçı 022
metel- -1-
m.- dě 083
mewlěd -1- [Ar.]
m. 075
meydan -8- [Ar.]
m. açalar 044
m.+ ġa 022
m.+ ġa çıqıp 078
m.+ ġa kileçek 046
m.+ ġa kilgen 047
m.+ ġa kitěre ala 069
m.+ ġa kitěreçek 045
m.+ ında 021
mě -1-
m.+ ni 056
měn- -4-
m.- eçek 023
m.- ěp 045, 082
měne -79-
m. 021, 023, 024, 025, 026, 027, 028, 030, 031, 032, 033, 035, 037, 038, 039, 042, 043, 046, 055, 057, 058, 059, 060, 062, 063, 064, 065, 066, 067, 068, 069, 070, 071, 072, 073, 074, 076, 077, 078, 079, 080, 082, 084, 085, 086
měŋ -18-
m. 032, 034, 037, 038, 045, 077, 084
m.+ ge 034
m.+ ně 034
m.+ něŋ 034
m.+ ner 020
měŋbaşı -6-
m. 085, 086
m.+ n 086
m.+ na 086
m.+ nıŋ 086
měŋerlep -1-
m. 070

měŋlě -2-
m. 045, 074
měŋlep -3-
m. 037, 058, 074
měskěn -1- [Ar.]
m.+ nerně 037
mıġırdan- -1-
m.- dı 070
mıltıq -7-
m. 021, 081, 082, 084
m. atılġanġa 083
m.+ ı 084
m.+ lar atarġa 083
mısqıl -1-
m. ittě 026
mısqıllanuw -1-
m.+ nı 030
mıyıq -1-
m.+ ın sıpırdı 058
mıyıqlı -1-
m. 026
miḫrab -3- [Ar.]
m. 020
millet -16- [Ar.]
m. 026, 032
m.+ ě 051
m.+ ěně 069
m.+ ěněŋ 063, 081
m.+ ěŋěz 051
m.+ ěm 074
m.+ ěmně 074, 086
m.+ ěmězněŋ 070
m.+ ěŋněŋ 055
m.+ ke 069
m.+ leręn 022
m.+ něŋ 037
m.+ ten 045
milletçě -7- [Ar.+Tat.]
m. 032, 055, 068
m.+ mě 055
m.+ sě 069
milletçělěk -5- [Ar.+Tat.]
m. 032, 055, 069
m.+ ěŋěz 070
millioner -1- [Fr.]
m.+ nıŋ 037
millionlap -1- [Fr.+Tat.]
m. 037
millionlı -2- [Fr.+Tat.]
m. 045, 069
milliy -20- [Ar.]
m. 037, 038, 051, 057, 059, 060, 063, 064, 066, 068, 069, 070, 074, 077, 079, 080
min -171-
m. 021, 025, 026, 027, 028, 035, 036, 037, 038, 041, 042, 043, 045, 046, 047, 048, 049, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 059, 062, 063, 064, 067, 068, 069, 070, 073, 074, 079, 080, 081, 086
m.+ a 027, 034, 038, 042, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 059, 060, 062, 064, 067
m.+ ě 026, 054, 060, 062, 063, 068, 079, 080
m.+ ěm 020, 025, 029, 038, 048, 049, 052, 054, 059, 060, 063, 068, 069, 070, 071, 073, 074, 079, 080, 084
m.+ nen 053, 064
mintaqa -1- [Ar.]
m.+ sı 049
minut -7- [Fr.]
m. 039, 083
m.+ ta 043, 061, 084
miyve -2- [Ar.]
m. 043
m.+ ler 040

mo -11-
m.+ nı 049, 058, 062, 066, 071
m.+ nıŋ 026, 027, 067, 073, 078, 082
m.+ nnan 064, 072, 075, 083
moġahede -1- [Ar.]
m. 049
moḫtac -1- [Ar.]
m. 076
monarḫist -1- [Fr.]
m. 072
monda-39-
m. 024, 025, 026, 027, 028, 035, 046, 049, 058, 059, 060, 061, 063, 064, 067, 068, 073, 076, 080
m.+ ġı 024, 026, 027, 045, 066, 068, 080, 082, 083
mondalıq -1-
m.+ ı 076
mondıy -5-

m. 067, 070, 077, 082
m.+ larnı 021
moŋ -6-
m. 020, 030, 033, 081, 084
m.+ nı 030
moŋar -7-
m. 020, 032
m.+ dan 073
m.+ ġa 029, 080
moŋġança -3-
m. 057, 076
m.+ ġa 053, 066
moŋınça -1-
m. 051
moŋlan- -1-
m.- ıp 020
moŋlı -6-
m. 020, 021, 031, 033, 036
moŋlıq -1-
m. 020
moŋraq -2-
m. 056, 081
morda -1- [Rus.]
m. 042
mordar -1- [Far.]
m. kiter 067
motlaqa -2- [Ar.]
m. 054, 076
motlaqan -1- [Ar.]
m. 050
moy -1- [Rus.]
m. 025
möddet -1- [Ar.]
m.+ te 060
möftiy -3- [Ar.]
m. 037
m.+ lerě 027
m.+ sě 026
möġallim -4- [Ar.]
m. 022, 036
m.+ ě 066
m.+ ěnnen 062
möġallime -1- [Ar.]
m.+ lerden 036
möġamele -5- [Ar.]
m. 037
m.+ de bulındı 065
m.+ ge kěrüw 071
m. iteçekěn 060
m.+ ler 024
möhěr -1- [Far.]
m.+ ě 022
möhěrle- -1- [Far.+Far.]
m.- p 060
möḫerrir -1- [Ar.]
m. 063
mölděr-mölder -2-
m. 043, 085
mölděre- -3-
m.- p 056, 063, 085
mömkin -11- [Ar.]
m. 044, 053, 061, 062, 065, 066, 071, 072, 082
m. bulsa 025
m.+ děr 067
mönesebet -6- [Ar.]
m. 038
m.+ ě 049
m.+ ěn kiserge 061
m.+ lerě 050
m.+ ně 022, 052
mönesebetteläk -1- [Ar.+Tat.]
m.+ lerän 072
mönewwer -1- [Ar.]
m.+ ěnäŋ 057
möqatdes -2- [Ar.]
m. 051
möreceġat‘ -1- [Ar.]
m.+ ler yasay 068
mörekkeb -2- [Ar.]
m. 036, 041
mösafir -2- [Ar.]
m.+ lar 044
mösělman -22- [Far.]
m. 026, 037, 044, 055, 064, 068, 069, 073, 074, 077
m.+ nar 047
m.+ narı 047, 061
m.+ narına 027
mösělmanlıq -2- [Far.+Tat.]
m.+ ıŋız 070
m.+ qa 075
Mösělman-törěk -1- [Far.+Tat.]
m. 068
mösteġ‘cel -1- [Ar.]
m. 057
mösteqıyl’ -6- [Ar.]
m. 049, 063, 070, 074

mözakere -3- [Ar.]
M. 048
m.+ ler 027
mulla -33- [Ar.]
m. 063, 067, 068, 069, 070, 071
m.+ ġa 065, 066, 067
m.+ larġa 067
m.+ nı 068, 075
m.+ nıŋ 065, 067, 075, 077
m.+ sı 069
m.+ sın 064
munça-1-
m. çabınıp 053
mundir -1- [Rus.]
m.+ ı 057
muwaffeqıyet-1- [Ar.]
m.+ ěne 072
muyın -4-
m.+ ı 081
m.+ ında 026
m.+ ına 043
m.+ narına 081
muzıka -19- [Fr.]
m. 029, 030, 031, 039, 041, 043, 076, 084, 085
m. başlandı 030
m.+ dan 085
m.+ ġa 084
m.+ sı 086
m.+ sınıŋ 031
m. tıŋlarġa totındı 030
m. uynarmız 056
muzıkant -2- [Rus.]
m.+ lar 041, 042
naçal'nik -4- [Rus.]
n. 052
n.+ ınıŋ 035
n.+ nıŋ 037
n.+ tan 082
naçar -5- [Far.]
n. 027, 071, 082
n.+ dan 080
n.+ mı 037
naçarlıq -1- [Far.+Tat.]
n.+ nı 064
naḫal -1- [Rus.]
n.+ lar 027
namaz-3- [Far.]
n.+ ın uqıdı 067
n.+ ına 077
n. uqıdı 077
narazıylıq -1- [Far.+Tat.]
n.+ larınnan 071
ne -2-
n. 047
nerse -25-
n. 022, 025, 028, 038, 046, 049, 054, 056, 058, 059, 061, 063, 065, 070, 073, 082, 083
n.+ dĕr 063
n.+ ler 029, 053
n.+ lerge 084
n.+ nĕ 079
n.+ sĕ 026
n.+ sĕn 021
nesĕl -2- [Ar.]
n.+ ĕnnen 042, 067
netice -1- [Ar.]
n.+ sĕn 031
nezaket -1- [Far.]
n.+ leręne 047
nezaketlĕlĕk -1- [Far.+Tat.]
n. satarġa kĕrĕştĕ 047
nezĕk -1- [Far.]
n. 081
nĕçke -2-
n. 056, 081
nĕçkerek -1-
n. 056
nıġıt- -3-
n.- ır 036
n.- ırġa 034
n.- tı 077
nıqraq-1-
n. 075
ni -56-
n. 021, 022, 024, 025, 026, 028, 029, 032, 035, 037, 038, 043, 045, 046, 048, 050, 052, 054, 056, 057, 058, 059, 063, 064, 067, 070, 075, 080, 081, 082, 084, 085
n.+ den 042
n.+ ge 052
n.+ ler 046, 059
n.+ yĕn 042
niçe -7-
n. 020, 025, 044, 047, 077
n.+ sĕ 041

niçěk -19-
n. 024, 032, 042, 046, 052, 055, 058, 060, 064, 067, 069, 075, 080
nigěz -1-
n.+ ěn qorıp 045
niġ'met -1- [Ar.]
n.+ lerěn 035
nik -21-
n. 019, 021, 022, 026, 041, 046, 054, 055, 056, 059, 062, 064
n.+ těr 035
nindiy -24-
n. 019, 025, 026, 028, 029, 030, 033, 036, 050, 053, 057, 058, 059, 063, 066, 067, 072, 081
niqader -23- [Tat.+Ar.]
n.+ qader 022, 025, 027, 035, 037, 041, 044, 046, 047, 048, 052, 053, 066, 071, 073, 076
nit- -2-
n.- meysěz 073
n.- meyěnçe 039
nizaġ -2- [Ar.]
n. 037
n.+ sı 034
nomer -5- [İt.]
n. 026
n.+ da 040
n.+ ěn 058
n.+ ların 046
n.+ nıŋ 052
noqta -8- [Ar.]
n.+ ġa 045
n.+ larġa 048
n.+ ları 054
n.+ larnı 044
n.+ ları 023
n.+ sın 056
n.+ sınmı 068
n.+ sınnan 049
notıq -2- [Ar.]
n.+ ları 073
n.+ ların 068
nösẖe -1- [Ar.]
n.+ ge 077
Nuġay -1-
N.+ nı 045
nur -2- [Ar.]
n.+ ı 020
n.+ ına 020
oç -5-
o.+ ı 041
o.+ ına 036, 058
o.+ ındağı 086
o.+ ınnan 034
oç- -2-
o.- ıp 043
qotı o.- qan 039
oçır- -2-
o.- ır 027
o.- maqçı buldı 019
oçra- -6-
o.- dı 039
o.- ġan 065, 071
o.- madı 034
oçraş- -2-
o.- a 072
o.- qan 024
oçrat- -5-
o.- qan 026, 040, 059, 085
o.- tı 044
oçraw -1-
o.+ ların 048
oçsız -1-
o. 047
oẖşa- -1-
o.- may 067
okop -1- [Rus.]
o.+ larġa 076
oldür- -1-
o.- ěrler 042
olrayt -2- [İng.]
o. 047
omtıl- -6-
o.- a 059
o.- a başladı 053
o.- dım 080
o.- ġan 060
o.- ıp 046
o.- maysıŋ 063
omtıluw -1-
o.+ ın 059
on -1-
o. yasamaqçı buldı 019
onıt- -7-
o.- ıp 030
o.- madı 072
o.- qan 045, 080

o.- qanmın 054
o.- qansız 028
o.- tı 081
onıtıl- -3-
o.- dı 058
o.- ġan 028
o.- mayaçaq 081
onıttır- -2-
o.- dı 029
o.- madı 041
opera -2- [İt.]
o.+ larınıŋ 030
o.+ sınnan 036
or- -1-
yomrıq o.- alar 044
orşış- -1-
o.- qanın 029
ot- -1-
o.- qanın 029
otel' -2- [Fr.]
o. 058
o.+ něŋ 058
oya -2-
o.+ sında 024
o.+ sınnan 030
oyal- -1-
o.- ġan 081
oyatlı -1-
o. 079
oyıştır- -1-
o.- a almaybız 037
oyıştırıl- -1-
o.- ġan 045
oyıtqı -1-
o.+ sı 057
ozaq -13-
o. 028, 053, 056, 058, 060, 065
o.+ qa 023, 027, 033
o. tormam 054
ozaqla- -2-
o.- madı 029, 042
ozat- -2-
o.- a kürěŋěz 059
o.- tı 086
ozatıluw -1-
o.+ ı 072
ozattır- -1-
o.- dı 073
ozın -20-
o. 020, 024, 033, 034, 044, 046, 053, 055, 057, 072, 073, 077, 078, 085, 086
o.+ ġa 031
o. sördě 050
öç -22-
ö. 021, 027, 029, 034, 037, 038, 045, 049, 062, 066, 069, 077, 078, 079, 081, 083
ö.+ te 065
öçer -2-
ö.+ er 032, 077
öçěn -128-
ö. 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 027, 028, 029, 032, 033, 034, 035, 036, 038, 039, 040, 041, 043, 046, 047, 048, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 058, 059, 061, 062, 063, 066, 067, 068, 069, 070, 071, 072, 073, 074, 075, 076, 078, 079, 080, 083, 085, 087
ö.+ mě 033
öçěnçě -6-
ö. 057, 058
ö.+ den 085
ö.+ ge 036
ö.+ ler 083
ö.+ sě 043
öçlen- -1-
ö.- dě 019
ölěş -1-
ö.+ ě 066
ölgěr- -21-
ö.- dě 077
ö.- e 023
ö.- e almadı 028
ö.- gen 040
ö.- medě 033, 034, 036, 038, 039, 040, 041, 043, 044, 047, 057, 062, 073, 075, 084
ö.- mewě 075
ölgěrt- -1-
ö.- ken 061
öme -11-
ö. 032
ö.+ ge 032, 059
ö.+ sě 032, 035
ö.+ sěnde 066
ö.+ sěne 031, 032, 055, 059

ömeçě -2-
ö. 057
ö.+ lerě 063
ömeçělěk -3-
ö.+ ě 057, 063
ö.+ ěnnen 063
ömět -2- [Far.]
ö. 081
ö.+ něŋ 087
ös -1-
ö.+ ke kitěrdě 030
öst -14-
ö.+ ě 043, 049, 053
ö.+ ěnde 065
ö.+ ěndegě 019
ö.+ ěne 020, 040, 078, 084, 086
ö.+ ěne almas 067
astın ö. ittě 081
ast ö. kitěreçek 078
ö.+ leréne yökletělgen 063
östel -12- [Rus.]
ö. 020, 035, 040, 043, 044, 046
ö.+ degě 021
ö.+ ěne 036
ö.+ ge 030, 046
ö.+ něŋ 040
östěre--3-
ö.- dě 029, 056
ö.- p 085
öşě- -1-
ö.- p 024
öy -31-
ö. 024, 029, 033, 072
ö.+ de 019, 020, 024, 058, 059, 066
ö.+ den 057
ö.+ ěnde 029, 065
ö.+ ěne 021, 039, 053, 060, 065, 073, 078
ö.+ ěnnen 036
ö.+ ge 020, 056
ö.+ ge 019
ö.+ ler 020
ö.+ lerde 020
ö.+ lerě 020
ö.+ lerge 021
ö.+ něŋ 024
öyle -1-
ö. 077
öyre -1-
ö.+ sě 032
öyren- -5-
ö.- dě 029
ö.- e 024
ö.- ěp 033
ö.- gen 029, 084
öyret- -3-
ö.- esěŋ 055
sabaq ö.- ěrge 042
ö.- ken 074
öz- -4-
ö.- dě 058
ö.- ěp 069
özěl- -4-
ö.- ěp 020
ö.- medě 039, 084
ö.- meyěnçe 039
padişah -2- [Far.]
p. 072
p.+ nı 044
paket -1- [Fr.]
p.+ nı 060
paq‘ -2- [Far.]
p. 041, 081
paq‘lanıl- -1- [Far.+Tat.]
p.- sın 062
paq‘law -1- [Far.+Tat.]
p.+ nı 072
paq‘lěk -1- [Far.+Tat.]
p. 053
paq‘lenüw -1- [Far.+Tat.]
p.+ ě 051
parça -3- [Far.]
p. 036
p.+ lar 038
p.+ ları 030
passiv -1- [Fr.]
p. 064
passivlıq -1- [Fr.+Tat.]
p. 067
paşa -1- [Far.]
p.+ sı 044
paşalıq -1- [Far.+Tat.]
p. 023
patlaw-1-
p.+ ı 073
patron-1- [Rus.]
p.+ nıŋ 024

perde -2- [Far.]
p. küterěldě 035
p.+ lerně 031
perdeləк -3- [Far.+Tat.]
p. 035
pěş- -2-
p.- ěp bětmegen 064
p.- ken 061
pěşěn- -1-
p.- ěp 075
pěşěrěl- -1-
p.- gen 029
pılaw -1- [Far.]
p. 029
pır -1-
p. 043
pıyala -1- [Far.]
p. 033
pianino -6- [İt.]
p. 030
p. çalındı 056
p.+ ġa 030
p.+ ġa utırdı 030, 036
p.+ sı 056
pilmen-1- [Fin.]
p. 029
plan -40- [Fr.]
p. 045, 048, 078, 080, 082
p.+ ı 024, 050, 054, 066, 077, 083
p.+ ın 024, 051, 060, 065, 067, 071, 076, 078, 083
p.+ ıŋ 061
p.+ nan 077
p.+ nar 070, 082
p.+ narı 061, 081
p.+ narın 067, 086
p.+ narınıŋ 078
p.+ nı 050, 059, 075, 077, 080
p.+ nıŋ 048, 061
p. qora 066
platforma -1- [Fr.]
p.+ ġa 058
poçmaq -9-
p.+ ında 039
p.+ ındağı 022
p.+ ınnan 037
p.+ ınıŋ 066
p.+ qa 036, 081
p.+ ta 030, 033
p.+ tağı 043
poçta -1- [İt.]
p. 037
podnos -2- [Rus.]
p. 035
podval-2- [Rus.]
p.+ ġa 040
p.+ lardan 039
pojaluysta -1-[Rus.]
p. 035
polk -8- [Rus.]
p. 064, 068, 075, 076, 077
p.+ ınıŋ 062
p.+ larda 067
polkovnik -191- [Rus.]
p. 020, 021, 024, 025, 026, 028, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 036, 037, 038, 039, 040, 041, 043, 044, 046, 048, 052, 054, 055, 056, 058, 059, 060, 062, 063, 064, 065, 066, 067, 068, 069, 070, 071, 072, 074, 075, 076, 077, 078, 079, 080, 081, 082, 083, 084, 085, 086
p.+ ı 027, 056, 072
p.+ ınıŋ 068, 075
p.+ ka 020, 028, 029, 031, 032, 057, 058, 062, 067, 068, 073, 077
p.+ lar 048, 052
p.+ larġa 048
p.+ nı 024, 025, 027, 031, 036, 071
p.+ nıŋ 020, 022, 026, 028, 029, 030, 036, 039, 049, 056, 058, 059, 062, 067, 072, 073, 076, 080, 081
p.+ ta 056
polkovniklıq -2- [Rus.+Tat.]
p.+ ın 029, 081
portfel' -3- [İt.]
p.+ den 025
p.+ ěne 025
p.+ ně 025
pos- -1-
p.- ıp 081
poş- -2-
p.- a 026
p.- sa 028
poşın- -2-
p.- dı 078
p.- ıp 082

poşır- -2-
p.- ġan 036, 081
poşuw -3-
p. 082
p.+ ı 019
p.+ lardan 020
pot -1- [Rus.]
p.+ ın 034
pöḫte -2- [Far.]
p. 029, 047
praporşçik -2- [Rus.]
p.+ ı 067, 082
projektor -1- [Fr.]
p. 084
proletariat -4- [Fr.]
p. 032
p.+ ı 032
propaganda -1- [Fr.]
p.+ sı 027
protest -1- [İt.]
p. itmekçĕ buldı 043
puf -1-
p. 019
pulemet -5- [Rus.]
p. 083, 084
p.+ larnı 024
razıy -3- [Ar.]
r. bula 055
r. bulasız 055
r. bulmayınça 036
razvedka -1- [Rus.]
r.+ ġa 075
reḫet -1- [Ar.]
r.+ ĕ 020
reḫetlen- -1- [Ar.+Tat.]
r.- ĕp 029
reḫim -11- [Ar.]
r. itĕgĕz 033
r. itĕŋĕz 026, 035, 050, 052
r. itĕp 079
reḫmet -11- [Ar.]
r. 027, 038, 059
r. uqıldı 054
reis -10- [Ar.]
r. 048, 049, 050
r.+ ĕ 048, 051
r.+ ĕn 047
r.+ ĕne 052
r.+ ĕnĕŋ 048
reisleĕk -1- [Ar.+Tat.]
r.+ ĕ 078
reqım -1- [Ar.]
r.+ nar 048
reqıyb -1- [Ar.]
r.+ ĕ 046
resĕm -2- [Ar.]
r.+ nerĕn 066
r.+ nerĕnnen 031
resmiy -6- [Ar.]
r. 024, 027, 037, 071, 073
resmiyet -1- [Ar.]
r.+ ten 073
resmiyleĕk -1- [Ar.+Tat.]
r.+ nĕ 065
restoran -5- [Fr.]
r. 025, 041, 044
r.+ ına 040
r.+ nıŋ 039
ret -3- [Rus.]
r.+ ĕn yuġaltıp 084
r.+ ke kitĕrĕp 073
r.+ ke kitĕrĕrge 075
retle- -1- [Rus.+Tat.]
r.- dĕ 084
retlen- -2- [Rus.+Tat.]
r.- dĕler 084
r.- ĕŋĕz 084
rewĕş -2- [Far.]
r.+ te 048, 062
rişwetçĕlĕk -1- [Ar.+Tat.]
r. 045
riza -1- [Ar.]
r. bulsa 060
rol' -1- [Fr.]
r.+ ĕn 036
röḫset -13- [Ar.]
r. alıp 076
r. birdĕ 075
r. birĕldĕ 062
r. birem 073
r. birĕŋĕz 027, 052, 059
r. birmey 037
r. birüw 073
r. itĕŋĕz 054
r. itiym 055
r.+ ler çıġarttı 053
r. soradı 025
röḫset-fatiḫa -1- [Ar.]

r. soray 021
ruḫ -8- [Ar.]
r.+ ı 059, 077
r.+ ın 057, 086
r.+ ında 053
r.+ ınıŋ 073
r.+ ıŋızını 074
r.+ larına 019
ruḫan -1- [Ar.]
r. 043
Rus -94-
R. 022, 023, 024, 032, 037, 038, 041, 045, 048, 051, 055, 056, 057, 059, 061, 062, 063, 064, 065, 066, 067, 068, 069, 071, 072, 073, 074, 076, 077, 078, 079, 082, 083, 084, 085, 086
R.+ lar 051, 055, 064, 070, 071
R.+ lar 027, 050
R.+ lardan 064
R.+ larġa 045, 057, 071, 075, 082, 083
R.+ larnı 080
R.+ larnıŋ 048
R.+ larnıŋ 061
R.+ nıŋ 045, 074
R.+ qa 064, 070, 074
Rusça -11-
R. 022, 034, 039, 048, 050, 062, 073
R.+ ġa 048
R.+ sına 023
Rusçala- -4-
R.- p 040, 048, 063, 073
Rusçı -1-
R. 080
Rusçılıq -1-
R. 072
Ruslaşuw -2-
r.+ dan 069, 070
Ruslıq -1-
r. 074
ruza -1- [Far.]
r.+ sın 067
sabaq -1-
s. öyretĕrge 042
sabır -1- [Ar.]
s.+ ların tökendĕrgen 066
sabış- -3-
s.- a 074
awıruwġa s.- ıŋız 070
ḫeylege s.- maqçı buldı 069
saç -1-
s.+ ĕ aġarġan 037
sade -1- [Far.]
s. 077
saf -11- [Ar.]
s. 037, 043, 081, 083
s.+ ı 023
s.+ ın 085
s.+ ına 074
s.+ ında 022, 087
s.+ ınıŋ 023
s.+ ta 087
safa -2- [Ar.]
s.+ ların 035
keyĕf-s. çikken 039
saflıq -1- [Ar.+Tat.]
s. 053
sal- -9-
küŋĕllerĕne ut s.- a 060
yörekleręne dert s.- a 060
s.- dı 031, 043, 046
bizmenge s.- dı 045
qolaqın s.- dı 057
s.- ġan 043
s.- ıp 060
salım -1-
s.+ nı 053
salın- -1-
s.- ıp 062
salib -3- [Ar.]
s. 068
s.+ ı 051
s.+ nıŋ 051
salla- -2-
s.- p 049
sallan- -4-
s.- a 020
s.- a torġan 085
s.- dı 085
s.- sın 051
sallandıruw -1-
s. 087
salmaq -1-
s. 068
salqın -1-
s. 020
san -1-

s.+ ı 037
sap -4-
s. 066
s.+ ı 055, 070
s.+ ları 063
saq -2-
s. 061
s. bulırġa 083
saqçı -2-
s.+ lar 045
s.+ larına 082
saqla- -20-
s. 044
s.- dı 023
s.- dım 086
s.- ġan 069
s.- p 080
s.- p qaluw 075
s.- r 019, 074
s.- rġa 028, 048
s.- y 024, 027, 070, 074
ḫörmet s.- y 068
s.- y alasız 073
s.- y torġan 055, 057, 068
saqlan- -1-
s.- ır 072
saqlaw -6-
s. 039, 052, 061, 070, 080
s.+ nı 049
sar- -1-
s.- ġan 086
saray -1- [Far.]
s.+ ına 044
sarıf -2- [Ar.]
s. ittě 072
ḫězmet s. ittě 023
sarıl- -1-
s.- dı 081
sarıq -2-
s. 033, 043
sat- -3-
s.- a 037
nezaketlělěk s.- arġa kěrěştě 047
s.- ıp 025
sataş- -2-
s.- a başladı 021
s.- am 064
satıl- -1-
s.- ġannan 037
satuçı -1-
s.+ larınıŋ 049
satulaş- -1-
s.- alar 034
satulaşuw -1-
s. 034
satuw -1-
s.+ ına 046
saw -1-
s. 084
sawbullaş- -1-
s.- ırġa 054
sawıt -3-
s.+ ınnan 044
s.+ larnı 044
s.+ tan 044
sawlıq -2-
s.+ ına 041
s.+ tan 071
sayın -3-
s. 022, 033, 057
sayla- -1-
s.- ġannar 080
saylaw -1-
s.+ ların 078
sebep -4- [Ar.]
s. 059
s. bulmasın 078
s. bulsa 023
s. buluwı 078
sebeplě -1- [Ar.+Tat.]
s. 073
sebepsěz -1- [Ar.+Tat.]
s. 019
secde -1- [Ar.]
s.+ ge kittě 077
sefalet -2- [Ar.]
s. 043
s.+ ten 039
sefer -1- [Ar.]
s.+ ge 024
seġat' -16- [Ar.]
s. 027, 033, 035, 044, 047, 048, 065, 066
s.+ ěne 035, 052
s.+ ke 046
s.+ lerěnde 079
s. suqtı 033
s.+ te 072

s.+ ten 082
seḫne -2- [Ar.]
s.+ den 036
s.+ ge 036
selam -10- [Ar.]
s. 085
s. birdě 026
s. birěp 073
s. birgen 085
s.+ ge 024
s.+ ner 022
s.+ nerden 073
s. tor 085, 086
selamet -2- [Ar.]
s. 063, 084
selamle- -1- [Ar.+Tat.]
s.- dě 084
seleḫiyet -4- [Ar.]
s. 062, 071
s. birěldě 050
s. birělüwěn iġ'lan ittě 072
seneġat -1- [Ar.]
s.+ ěn 046
Serb -1- [Rus.]
S.+ lar 069
serem -1-
s. 083
sevariy -1- [Far.]
s.+ ě 084
sewde -4- [Ar.]
s. 038, 068
s.+ lerě 048
s.+ měz 049
sewdeger -10-[Ar.+Far.]
s. 038, 053, 058
s.+ ě 024, 025, 035
s.+ ěněŋ 026
s.+ ge 049
s.+ leręněŋ 068
seyeset-2- [Ar.]
s.+ ke 024
s.+ lerě 047
seyesiy-4- [Ar.]
s. 038, 053, 069
sěběr- -2-
s.- ěp 080
s.- ěp tüker 045
sělkěn- -4-
s.- dě 086
s.- e 020
s.- ěp 021
sěŋ- -1-
qanıŋa s.- megen 063
sěŋděr- -1-
s.- ěr 033
sěŋěr -1-
s.+ ler 056
sěr -11- [Ar.]
s. 063, 072
s. açılmadımı 082
s.+ ěn 074
s.+ lerě 086
s.+ leręn 078, 086
s.+ lerně 065, 077, 086
sěrlě -13- [Ar.+Tat.]
s. 054, 082
sěz -102-
s. 024, 026, 028, 033, 035, 037, 048, 049, 052, 055, 059, 062, 070, 073, 074, 079, 080, 081, 086
s.+ de 025, 054
s.+ den 051, 054, 067, 068
s.+ ge 028, 038, 040, 052, 053, 055, 056, 059, 060, 062, 067, 069, 071, 076, 079, 080
s.+ ně 029, 047, 059, 073, 080, 086
s.+ něŋ 024, 025, 026, 028, 037, 049, 054, 055, 062, 066, 070, 071, 073, 074, 076, 079, 080, 085, 086
sın -1-
s.+ ı 023
sındır- -1-
s.- a 080
sıpır- -1-
mıyıqın s.- dı 058
sıqra- -3-
s.- dı 020
s.- y 020, 031
sıqran- -1-
s.- dı 083
sıqranuw -3-
s. 056
s.+ ı 031, 041
sıqrat- -1-
s.- tı 022
sıqraw-1-
s.+ ı 019

sır- -2-
s.- ıp ala 052
s.- ıp aldı 026
sıt- -2-
s.- maqçı buldı 073
s.- tı 032
sıtıl- -1-
çırayı s.- dı 036
sıydır- -1-
s.- a 066
sıyfat -1- [Ar.]
s.+ ı 072
sıyıq -1-
s. 023
sıyla- -2-
s.- p 072
sıylaw -1-
s.+ ına 029
sıypa- -4-
s.- dı 081
s.- y 081
sızıl- -1-
s.- ġan 025
sızıq -1-
s.+ lar 049
siběl- -1-
s.- gen 030
sigěz -6-
s. 066, 069, 074, 084
s.+ de 033
sigězěnçě -1-
s. 079
sikěr- -8-
s.- ěp 020, 034, 040, 047, 049, 050, 080, 082
silkěn- -1-
s.- e 021
sin -36-
s. 021, 022, 042, 043, 055, 063, 064, 069, 074
s.+ a 022
s.+ ě 063
s.+ ěŋ 021, 022, 042, 052, 063, 064, 070, 073, 074, 075, 081
sinlě-minlě -2-
s. 073, 076
sinlě-minlělěk -1-
s. 041
sip- -1-
s.- tě 044
siq‘let -1- [Ar.]
s.+ ěn 078
sisken- -1-
s.- ěp 022
siz- -5-
s.- ěp 069
s.- geç 060
s.- meyěnçe 029, 031, 054
sizěl- -1-
s.- dě 056
sizěn- -7-
s.- dě 023, 031, 057
s.- děm 080
s.- ěp 034
s.- gen 080
s.- geněn 059
skandal -1- [Fr.]
s.+ ların 024
soldat -18- [Rus.]
s. 039, 062, 074, 075
s. bulıp 067
s.+ ı 045, 068, 076
s.+ ına 066
s.+ ınıŋ 037
s.+ ıŋnı 055
s.+ lar 052
s.+ lardan 061
s.+ ları 070
s.+ larnı 068, 073
s.+ nı 066
s.+ qa 039
solı -3-
s.+ nıŋ 034
s. quyuw 034
s.+ sı 034
solıḫ -7- [Ar.]
s. 024, 034, 050
s. yasarġa 028
s. yasaw 050
soŋ -55-
s. 020, 021, 022, 024, 026, 035, 036, 037, 043, 045, 048, 049, 055, 058, 059, 060, 061, 063, 064, 065, 066, 072, 073, 074, 075, 076, 077, 078, 079, 080, 082
s. bulsa 019, 074
s.+ da 071
s.+ ında 040, 053, 072

s.+ ınnan 076
soŋġı -12-
s. 020, 036, 051, 053, 054, 063, 073, 074, 075, 079
soŋlıq -2-
s.+ ın 038
s.+ ına 053
soŋra -1-
s. 042
soŋraq-1-
s. 035
sora- -16-
s.- dı 023, 025, 032, 035, 042
röḫset s.- dı 025
s.- ġan 082
s.- mayaçaqtır 050
s.- p 030
s.- rġa 086
asrarġa s.- y 037
röḫset-fatiḫa s.- y 021
yerdem s.- y 039
s.- ylar 024
s.- ym 068
s.- ym 025
soral- -1-
s.- dı 079
soraş- -9-
s.- ırġa 026
s.- maqçı buldı 043
s.- tı 028, 029, 060, 068, 072
s.- tım 053
soraw -1-
s.+ ına 058
sorawçı -1-
s.+ larġa 025
sotsial-demokrat -1- [Fr.]
s. 032
sotsializm -2- [Fr.]
s. 032
s.+ da 032
söal' -12- [Ar.]
s. 020, 068
s. birĕldĕ 081
s. birem 063
s.+ ĕne 021, 026
s.+ ler birdĕ 029, 038
s.+ ler birĕrge 026
s.+ lerĕne 073
s.+ lerĕnĕŋ 080
s.+ lerge 036
söal'lĕ -1- [Ar.+Tat.]
s. 082
söŋgĕ -3- [Tat.]
s. 059
s.+ ler 084
s.+ lerĕ 085
sör- -1-
ozın s.- dĕ 050
söy- -7-
s.- dĕ 020, 056, 081
s.- ĕp 030, 047
s.- gen 041
söydĕr- -1-
s.- dĕ 076
söyel- -1-
s.- gen 042
söyĕmlĕ -1-
s. 054
söyĕn- -8-
s.- dĕ 022, 060
s.- dĕm 058
s.- ĕp 054, 059, 071, 079
söyle- -60-
s. 048
s.- de 042
s.- dĕ 024, 027, 028, 029, 043, 046, 047, 048, 056, 061, 067, 068, 070, 072, 078
süz s.- dĕ 068
s.- dĕler 054, 078
s.- dĕm 025
s.- gen 068, 082, 085
s.- genĕ 066
s.- genge 049
s.- me 024, 042, 064
s.- meske 071
s.- meske 067
s.- p 021, 025, 033, 034, 052, 071
s.- p kittĕ 028
s.- rge 026, 034, 058, 082
s.- rge kĕrĕştĕ 034
s.- rge totındı 034, 039, 050, 073
s.- se 072
süz s.- seŋĕz 071
s.- y 046, 054, 055, 076
süz s.- y bĕle torġan 068
s.- yler 065
s.- ym 064

s.- ysĕ 053
s.- ysĕŋ 032
söylen- -7-
s.- dĕ 041
s.- di 046
s.- e torġan 034
s.- eçek 062
s.- gen 079
açıq s.- gen 080
s.- gennernĕ 064
söyleş- -11-
s.- e 042
s.- ĕŋĕz 050
s.- ĕp 025, 067
s.- ĕrmĕz 048
s.- ĕrge 065, 067, 068, 082
s.- tĕ 025, 065
söyleşĕl- -1-
s.- genneŋ 072
söylet- -1-
s.- ĕrge 066
söylew -4-
s. 047
s.+ ĕn 042
s.+ ĕnde 035
s.+ ĕne 029
söz- -1-
s.- dĕ 073
student -7- [Rus.]
s. 029, 030, 038
s.+ lar 032
s.+ nı 038
su -2-
s. 033, 056
suġış -45-
s. 021, 022, 023, 027, 032, 045, 049, 054, 055, 060, 061, 074, 078, 086, 087
s. aça 032
s. başlanġaç 038
s. buldı 052
s. bulıp yatqanda 021
s. bulsa 055
s.+ ı 056, 059
s.+ ınnan 073
s.+ ınıŋ 078
s.+ ları 068
s.+ ların 036
s.+ nı 023
s.+ nıŋ 022
s.+ qa 021, 025, 027, 049, 050, 057, 068
s.+ ta 022, 023, 033, 059
s.+ tan 074
suġış- -10-
s.- a 047
s.- amız 035, 046
s.- ıp 067
s.- ıp toralar 032
s.- ıp yata 047, 049
s.- ırġa 055
s.- maġan 031
sul -2-
S. 024, 062
sula- -2-
s.- p 019, 069
sulış -1-
s. 020
sum -1-
s. 037
suq- -9-
s.- arġa 075
telefon s.- ıp 054
telefon s.- tı 058
s.- qan 054
s.- tı 044, 057, 081, 083
seġat’ s.- tı 033
suqır -1-
s. 020
suret -1- [Ar.]
s.+ ĕn 071
suwın- -1-
s.- a 050
suwıq -4-
s. 019, 020
s. qaldı 051
s. yögĕrttĕ 021
suy- -3-
s.- a 037
s.- alar 025
s.- ıp 069
suz- -4-
qulın s.- a 021
s.- arġa 022
s.- dı 025, 086
suzıl- -5-
s.- dı 023, 033, 053
qulı s.- dı 037

s.- maġan 031
suzıluw -1-
s.+ ların 030
sügĕnüw -2-
s. 026
s.+ ünde 050
sük- -1-
s.- ĕp yörĕrler 071
sün- -1-
s.- megen 063
sündĕrĕl- -1-
s.- gendĕr 020
süt- -2-
s.- ĕp ciberĕr 069
s.- sĕnmĕ 070
süz -73-
s. 022, 025, 026, 028, 029, 030, 032, 036, 037, 047, 048, 059, 063, 069, 072, 073
s. aldı 048
s. alıp 061
s. bĕrkĕtĕldĕ 079
s. birĕp 071
s. birgen 079
s. birseŋĕz 060
s. büler 033
s. çıġarmasqa 061
s.+ den 069
s. deşe almadı 069
s.+ ĕ 033, 049
s.+ ĕn 030, 050, 082
s.+ ĕn bordı 050
s.+ ĕnde 086
s.+ ge kĕrĕştĕ 055
s.+ ge qatıştırır 029
s. kittĕ 029, 034
s.+ ler 034, 049, 055, 058, 062, 065
s.+ lerden 024, 079, 080
s.+ lerĕ 021, 022, 026, 047, 081
s.+ lerĕn 065
s.+ lerge 026, 064, 079
s.+ lerně 034, 053
s.+ lerněŋ 069
s.+ ně 026, 050, 054
s.+ ně büler 032
s.+ ně kistĕ 062
s. söyledĕ 068
s. söyleseŋĕz 071
s. söyley bĕle torġan 068
s. tapa almadı 022
s. tıŋlatırġa 057
s. tota almasa 067
s. yörte torġan 066
şahedetname -2- [Ar.+Far.]
ş.+ ler 053
ş.+ lerĕ 073
şaltıra- -1-
ş.- dı 022
şaltırat- -1-
qıŋġıraw ş.- tılar 038
şaltır-şoltır -1-
ş. watıldı 043
şampaniya -1- [Fr.]
ş. 043
şampanskiy -2- [Rus.]
ş. 036, 041
şaqtıy -5-
ş. 038, 040, 044, 062, 067
şarqılda- -1-
ş.- p 040
şart -3- [Ar.]
ş. 080
ş.+ ı 060
ş.+ ımız 079
şartla- -1-
ş.- dı 084
şart-şort -1-
ş. ittĕrĕp 020
ş. yörĕp 022
şaş- -1-
ş.- am 064
şaşlıq -1-
ş. 036
şat -1- [Far.]
ş. bulır 029
şatlan- -2- [Far.+Tat.]
ş.- amız 037
ş.- dı 022
şatlıq -1- [Far.+Tat.]
ş. 085
şayarış- -1-
ş.- a 076
şefqat' -7- [Ar.]
ş. 021, 037, 040, 041, 054, 055
şeher -18- [Far.]
ş. 039, 045, 085
ş.+ de 025

ş.+ ě 084
ş.+ ge 084
ş.+ lerde 037
ş.+ lerně 049
ş.+ lerněŋ 019, 046
ş.+ ně 039, 085
ş.+ něŋ 028, 084, 085
şehit -1- [Ar.]
ş. bulġan 019
şem -2- [Ar.]
ş. 044
ş.+ ně 021
şep -3- [Ar.]
ş. 023, 035, 047
şerab -2- [Ar.]
ş. 035
ş.+ lar 043
şeref -1- [Ar.]
ş.+ ě 051
şeriget' -1- [Ar.]
ş.+ çe 069
şewle -1- [Ar.]
ş.+ ge 034
Şeyěḫġaliělěk -1- [Ar.+Tat.]
Ş. itiymmě 069
şělte -1-
ş. 034
şěltele--1-
ş.- gen 021
şěltelě -1-
ş. 056
şěş -2-
ş.+ ně 073
ş.+ něŋ 075
şěşe -10- [Far.]
ş. 043
ş.+ ler 035, 040, 043
ş.+ lerdegě 043
ş.+ lerden 043
ş.+ lerě 035
ş.+ lerěnnen 041
ş.+ lerně 043
ş.+ sě 043
şıltır -2-
ş. 033
şıltıra--1-
ş.- ġan 034
şıltırat- -4-
ş.- ıp 033
ş.- tı 058
qıŋġıraw ş.- tı 050
şıltıratıl- -2-
işěk ş.- dı 057
qıŋġıraw ş.- dı 057
şıltırawıq -1-
ş.+ ını 025
şımla- -1-
ş.- rġa 072
şır-şır -1-
ş. itken 039
şiġar -1- [Ar.]
ş. 057
şiġır' -4- [Ar.]
ş. 031
ş.+ de 036
ş.+ ěn 036
ş.+ lerěn 047
şiker -1- [Far.]
ş. 025
şikěllě -1- [Ar.+Tat.]
ş. 042
şiklen--1- [Ar.+Tat.]
ş.- e 061
şiksěz -1- [Ar.+Tat.]
ş. 047
şimal -1- [Ar.]
ş.+ ě 028
şimaliy -1- [Ar.]
ş. 045
şokolad -1- [Fr.]
ş. 028
şöbhe -8- [Ar.]
ş. 058
ş.+ ge alınuwlarınnan 061
ş.+ ge töşěrmeyěnçe 061
ş.+ lerěn uyatmas 061
ş. töşěrěp 061
ş. uyattı 058
ş. uyattırma 064
ş. uyattırmasqa 072
şöbhelen- -1- [Ar.+Tat.]
ş.- ěp 067
şöbhesěz -1- [Ar.+Tat.]
ş. 069
şöġıl'len- -1- [Ar.+Tat.]
ş.- e torġan 067
ştab -40- [Rus.]

ş. 022, 035, 037, 040, 061, 068, 072, 082, 085
ş.+ ınıŋ 086
ş.+ nıqı 028
ş.+ nıŋ 025, 027, 054, 063, 069, 071, 072, 074
ş.+ qa 024, 025, 037, 040, 054, 062, 066, 075, 082
ş.+ ta 030, 031
ş.+ taġı 060
ş.+ tan 022, 061, 062, 066, 072, 073, 077
ştabskapitan -1- [Rus.]
ş. 026
şu -87-
ş.+ lar 024, 037, 046, 077
ş.+ lardan 036, 072
ş.+ larġa 027, 037, 049, 080
ş.+ larnı 034, 037, 038, 053, 086
ş.+ larnıŋ 033, 041, 046
ş.+ nı 025, 031, 034, 035, 037, 038, 039, 048, 050, 052, 055, 056, 059, 060, 061, 062, 064, 069, 070, 073, 074, 078, 086
ş.+ nıŋ 022, 023, 026, 039, 045, 046, 048, 052, 056, 057, 059, 061, 069, 070, 071, 072, 073, 074, 075, 078, 080, 083, 084
ş.+ ŋa 032
ş.+ ŋarġa 019, 032, 039, 043, 048, 054, 061, 062, 063, 072, 084
şul -151-
ş. 020, 022, 023, 025, 026, 027, 029, 030, 031, 033, 034, 035, 036, 037, 038, 039, 041, 042, 044, 045, 046, 048, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 061, 062, 063, 064, 066, 067, 068, 069, 070, 072, 073, 074, 075, 076, 078, 079, 080, 082, 083, 085, 086, 087
ş.+ mı 035
şulay -15-
ş. 022, 044, 046, 052, 063, 069, 070
ş.+ mı 081
şulpa -1- [Far.]
ş. 050
şulqader -8- [Tat.+Ar.]
ş. 026, 047, 053, 063, 071, 076
şunda -17-
ş. 034, 038, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 062, 065, 075, 084
şundaġı -13-
ş. 019, 020, 028, 030, 036, 044, 054, 057, 061, 064, 077
şundıy -12-
ş. 027, 033, 048, 055, 064, 066, 069, 075, 079, 080, 081
şunnan -10-
ş. 021, 034, 043, 045, 048, 057, 060, 068, 073, 074, 075
şurpalı -1- [Far.+Tat.]
ş. 029
ta -22-
t. 019, 021, 022, 024, 029, 030, 031, 032, 035, 036, 038, 044, 054, 064, 066, 072, 077, 081, 082, 083
taba -29-
t. 019, 020, 023, 024, 029, 031, 035, 040, 044, 047, 050, 053, 054, 056, 057, 060, 065, 071, 072, 075, 078
t.+ raq 023
tabıl- -1-
tiyěş t.- sa 063
tabiġıy -3- [Ar.]
t. 061, 072, 078
tabuw -1-
t.+ ınnan 053
taġı -117-
t. 020, 021, 022, 023, 025, 026, 030, 033, 034, 036, 038, 039, 040, 041, 043, 045, 046, 048, 049, 050, 053, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 063, 064, 065, 067, 068, 069, 070, 073, 075, 076, 077, 078, 080, 081, 082, 083, 084, 085, 087
taġuw -1-
t. 051
tal- -2-
yoqıġa t.- dı 023
t.- may 076
tala- -1-
t.- ylar 025
talan- -1-
t.- ġanın 034
tam- -1-
t.- ıp 081
tamam -1- [Ar.]

t. 023
tamaq -3-
t. 030
t.+ ı 049
tělě t.+ ına yabıştı 073
tamır -1-
t.+ ında 053
tanı- -7-
t.- dı 028, 065
t.- ġanġa 073
t.- madı 058
t.- maġan 040
tanış- -3-
t.- alar 027
t.- ıŋız 040
t.- tı 036
tanış -9-
t. 028, 034
t. bulıŋız 040
t.+ ı 029
t.+ ları 036
t.+ larım 053
t.+ larımnan 038
t.+ qa 035
tanıştır- -1-
t.- ġan 037
tanıştırıl- -1-
t.- dı 029
taŋ -4-
t. 023, 072
t. attı 084
t.+ ġa 056
tap- -33-
t.- a 059
t.- a almadı 031, 046, 057, 058
cawap t.- a almadı 022, 055, 063, 079
süz t.- a almadı 022
t.- a almasa 034
cawap t.- a almasa 036, 080
t.- amız 049
t.- ar 059
t.- arsıŋ 053
t.- ıp 052, 056, 068
yul t.- ıp 076
t.- maġannar 038
t.- qan 023
tiyěş t.- qan 061
t.- qanġa 039
t.- qannar 038
t.- tı 025, 036, 056, 058, 078
yulın t.- tı 053
tap -1-
qara t. bulaçaq 080
tapşır- -1-
t.- ırġa 060
tapşırıl- -2-
t.- dı 050, 051
tapta- -1-
t.- rġa 063
taq- -11-
t.- a alasıŋ 055
t.- ar 055
t.- arġa 055
terě t.- arġa 063
t.- ıp 071
t.- maym 055
t.- tı 071
bötiy ittěrěp t.- tı 082
t.- tılar 076
tar -2-
t. 040
taraf -14- [Ar.]
t.+ ına 061
t.+ ında 034
t.+ ınnan 020, 051, 072, 085, 086
t.+ ımnan 020
t.+ larına 047
t.+ tan 048, 079, 086
taral- -1-
t.- dı 044
tarat- -3-
t.- qan 020
t.- tı 025
taratuw -1-
t. 038
taray- -1-
t.- dı 020
tarız -2- [Ar.]
t.+ ında 085, 086
tariyẖ -9- [Ar.]
t. 029
t.+ ın 030
t.+ ında 081
t.+ ınıŋ 045
t.+ ımızġa 069
t.+ nıŋ 068
t.+ qa isěmě kěreçek 023

t.+ ta 049
tariyḫiy -5- [Ar.]
t. 023, 045, 051, 056
tarlıq -1-
t.+ ınnan 024
tart- -3-
t.- ış 043, 045
tězgěněn t.- tı 084
tartın- -1-
t.- dı 029
tartış- -1-
t.- ıp yata 037
tartış -2-
t.+ ında 066
t.+ nı 056
tartışuw -3-
t.+ ı 051
t.+ ınıŋ 045
t.+ larında 069
taswir -1- [Ar.]
t. itken 036
taş -2-
t. 037
t.+ lar 071
taş- -1-
t.- qan 081
taşı- -4-
t.- dı 019
aqça t.- y 037
t.- y torġan 055
t.- ylar 024
taşla- -10-
t.- dı 023, 085
küz t.- dı 065
t.- madı 022, 065
cebheně t.- madı 087
t.- p 027, 046, 085
t.- ysız 073
taşlan- -6-
t.- a 032
t.- dı 022, 025, 031, 040
t.- ġan 020
taşlanıl- -1-
t.- dı 023
taşuçı -1-
t.+ nı 057
taşuw -1-
t.+ ınnan 073
Tatar -27-
T. 023, 024, 025, 027, 036, 041, 049, 055, 062, 068, 069, 070, 074
T.+ ı 062
T.+ ınnan 027
T.+ lar 027
T.+ ları 027
T.+ mı 029
T.+ nı 045
T.+ nıŋ 069
Tatarça -5-
T. 023, 028, 062, 076
Tatarçalat- -1-
t.- ıp 022
tatlı -1-
t. 087
tatsız -1-
t. 056
taw -10-
t. 023, 082, 083
t.+ ı 084
t.+ lar 048
t.+ larda 020
t.+ larına 031
t.+ larnı 044
t.+ nıŋ 083
tawış -49-
t. 020, 028, 031, 033, 034, 036, 041, 043, 044, 050, 052, 056, 059, 062, 068, 081, 083
t.+ ı 020, 021, 030, 033, 034, 039, 056, 068, 083, 085
t.+ ın 020, 033
t.+ ına 083
t.+ ında 056
t.+ ınıŋ 030
t.+ lar 021, 033, 040
t.+ ları 040
t.+ ların 020
t.+ nı 034, 039
t.+ nıŋ 034
t.+ tan 039, 085
tawışlan- -6-
t.- asız 050
t.- dı 084
t.- dılar 048
t.- ġannı 050
t.- ıp 085
t.- masqa 082
tawışsız -3-

t. 056, 075, 082
tay- -1-
çitten t.- arġa 068
tayanaçaq -1-
arqa t.+ ı bulġan 063
taza -2-
t. 025, 041
tazar- -1-
t.- dımı 053
te -11-
t. 023, 034, 050, 056, 060, 062, 068, 071
tecriybe -3- [Ar.]
t. 078
t.+ sĕn 066
tecriybesĕz -1- [Ar.+Tat.]
t. 054
tefsıylat -1- [Ar.]
t.+ ın 048
tefsillĕ -1- [Ar.+Tat.]
t. 054
tefsir -2- [Ar.]
t. ittĕ 050, 056
teġayĕn -3- [Ar.]
t.+ ĕ 050
t. itĕldĕ 050
t. ittĕrĕrge 068
teġ'biyr -1- [Ar.]
t.+ ĕ yörteler 027
tegere- -3-
t.- dĕ 037
t.- p 026, 081
teharet -1- [Ar.]
t. alıp 077
tehlikelĕ -1- [Ar.+Tat.]
t. bulsa 083
tekellĕfsĕz -1- [Ar.+Tat.]
t. 079
tekrarla- -1- [Ar.+Tat.]
t.- dı 050
teq'diym -2- [Ar.]
t. iteçekĕn 071
t. ittĕler 047
te'qiyd -1- [Ar.]
t. itĕlgen 073
teq'siym -1- [Ar.]
t. itĕlĕrge 051
telefon -15- [Fr.]
t. 052, 053, 058, 075, 082, 083
t. birĕrmĕn 082
t.+ ġa 058
t.+ ın 052
t.+ nı 058
t. suqıp 054
t. suqtı 058
t. totaştı 058
telegraf -1- [Fr.]
t.+ qa 053
telegram -10- [Yun.]
t. 057, 059
t. birsĕn 060
t.+ ġa 059
t.+ ı 058
t. kilgen 079
t. kilgenĕ 075
t.+ nı 058
telegramma -1- [Yun.]
t. 057
temam -22- [Ar.]
t. 024, 029, 030, 034, 035, 038, 043, 046, 048, 052, 053, 057, 075, 076, 077
t. buldı 030
t. bulġanda 051
t. bulıp 024, 053
temamen -6- [Ar.]
t. 029, 041, 051, 053, 072, 073
temsĕz -3- [Ar.+Tat.]
t. 024, 056, 058
ten -5- [Far.]
t.+ ĕ 051
t.+ ĕn 020, 074
t.+ ĕnde 023
t.+ ĕnnen 019
tenefĕs -1- [Ar.]
t. iġ'lan itĕlüwĕ 036
tenke -2-
t. 034
terbiye -2- [Ar.]
t.+ sĕ 057
t.+ sĕndegĕ 055
terbiyelĕ -3- [Ar.+Tat.]
t. 054
tercĕme -8- [Ar.]
t.+ den 049
t. itĕlĕr 048
t. itĕlmesmĕ 048
t. itĕp 062

t. ittĕ 048
t. ittĕrĕp 025
t. kittĕ 049
terĕ -9-
t. 055
t.+ nĕ 055
t.+ sĕn 031
t.+ sĕne 055
t. taġarġa 063
tereze -7- [Far.]
t. 020
t.+ de 058
t.+ den 035, 058
t.+ lerge 085
t.+ nĕ 058
t.+ nĕŋ 065
terilke -3- [Rus.]
t. 071
t.+ ler 043
terror -1- [Fr.]
t. 061
tertip -2- [Ar.]
t. iterge 071
t.+ te 084
tesbiḫ -4- [Ar.]
t. 040
t.+ nĕ 069, 070
t.+ tegĕ 069
te‘sir -4- [Ar.]
t. iterge 059, 080
t. itkeněn 027
t. qaldırġanın 029
teşkilat -2- [Ar.]
t. 064
t.+ nıŋ 075
tewe -1-
t. 074
teweq‘qıf -1- [Ar.]
t. itmekçĕ buldı 034
tewlĕk -1-
t.+ te 049
tewqıyf -3- [Ar.]
t. iteçekler 077
t. itkenner 039
t. ittĕler 038
tĕgĕ -26-
t. 026, 031, 035, 042, 043, 050, 054, 055, 064, 072, 075, 076, 080, 082, 083
t.+ ler 026, 082
t.+ lerně 034, 072
t.+ lerněŋ 034, 075
t.+ nde 064
tĕgĕley -1-
t. 067
tĕgĕrmen -2-
t. 019
t.+ ĕ 022
tĕk- -6-
t.- eçekměz 080
küz t.- ĕp 040
küzĕn t.- ĕp 080
t.- tĕ 056
küzĕn t.- tĕ 020, 046
tĕkel- -1-
başına t.- dĕ 035
tĕl -6-
t. 025, 073
t.+ ĕ 023, 073
t.+ ĕ tamaqına yabıştı 073
t.+ ĕŋĕz 062
tĕle- -24-
t.- gen 049, 050
t.- gençe 077
t.- geněçe 051
t.- mey 046
t.- meym 059
t.- meysĕz 059
t.- p 033
t.- r 054
t.- se 049, 053
t.- seŋĕz 031, 035, 038, 052
t.- sek 037
t.- y 027, 038, 052, 073
t.- yler 028
t.- ym 080
t.- ysĕz 073
tĕlek -1-
t.+ ĕne 081
tĕlew -2-
t.+ ĕ 029
t.+ ĕne 060
tĕntüw -1-
t. yasaġannar 038
tĕrĕklĕk -1-
t. 079
tĕrel- -1-
t.- dĕ 023

těret- -1-
t.- mekçĕler 028
těş -4-
t.+ ĕ 031
t.+ ĕn qıstı 052
t.+ lerĕn 026, 031
těşle- -1-
t.- p 079
těşlĕ -1-
t.+ lĕ 046
těz -1-
t. çüktĕ 080
tězĕl- -4-
t.- dĕ 085
ayaqqa t.- dĕ 074
t.- ĕp 045
t.- gen 040
tězgĕn -1-
t.+ ĕn tarttı 084
tězlen- -2-
ayaqına t.- dĕ 039
yipke t.- dĕ 077
tıçqan -1-
t. 030
tığıl- -2-
t.- dı 056
t.- ġan 058
tıl -4- [Rus.]
t. 024
t.+ da 025
t.+ ġa 052
t.+ ında 027
tın -2-
t. 033
t.+ nan 080
tın- -1-
t.- ırġa 036
tınıç -4-
t. 020, 024, 087
tınıçlan- -2-
t.- ıp 053, 065
tınıçlandır- -1-
t.- a 020
tınıçlıq -4-
t. 020, 044
t.+ ı 020
t.+ ın 021
tınış- -1-
t.- a almaylar 032
tınış -1-
t. quyıldı 053
tınsız -3-
t. 056, 075, 082
tıŋla- -19-
t.- dı 030, 049, 056, 065, 075, 079, 080
weġazĕn t.- dı 077
t.- dılar 049
t.- ġan 056, 079
t.- maqçı buldı 043
t.- may 056
t.- mayınça 074
t.- rġa 073, 082
muzıka t.- rġa totındı 030
t.- y torġan 031
tıŋlat- -1-
süz t.- ırġa 057
tıŋlawçı -1-
t. 050
tıq- -5-
t.- ıp 028
t.- tı 025, 047
başın t.- tı 040
başın qomġa t.- uw 074
tırış- -14-
t. 075
t.- a 046, 068, 078
t.- alar 047
t.- açaq 080
t.- ıŋız 059
t.- ır 067
t.- madım 070
t.- sa 076
t.- tı 042, 065, 072
tış -2-
t.+ qa 020
t.+ ta 055
ticaret -1- [Ar.]
t.+ ĕn 046
ticaretḫane -1- [Ar.+Far.]
t.+ nĕŋ 049
tik -1-
t. 021
tik -1-
t. 029
tikşĕr- -5-
t.- dĕ 023

t.- eměz 049
t.- ěr 053
t.- ěrge 053, 078
tikşěrělüw -1-
t.+ ě 078
tilě -1-
t. kěběk çaptı 083
tilěrt- -1-
t.- ěp 039
timěr -4-
t. 033, 053, 054
tir -1-
maŋlayınnan t. çıqtı 054
tire -9-
t. 020, 037, 038, 044, 056, 057
t.+ sěn 052
t.+ sěndegě 046
t.+ sěne 044
tiren -9-
t. 020, 056, 063
t.+ degě 021
t.+ nen 079
tireney- -2-
t.- dě 041
t.- gennen 041
tiskerě-1-
t.+ ne borıldı 053
tişěk -1-
t. 019
tişěl- -2-
t.- ěp 043
t.- gen 020
tiy- -6-
t.- dě 021, 034
t.- e 036
t.- gen 021, 083
t.- genge 048
tiyěş -24-
t. 045, 046, 049, 051, 056, 059, 060, 061, 063, 068, 069, 070, 076, 079, 083
t. buldı 066
t.+ sěŋěz 079
t. tabılsa 063
t. tapqan 061
tiyěşlěk -6-
t.+ ě 021
t.+ ěn 061, 071, 075, 082
t.+ leręn 071
tiz -24- [Far.]
t. 020, 021, 024, 031, 042, 052, 053, 058, 061, 062, 071, 078
t.+ den 047, 071, 072
tizrek -7- [Far.+Tat.]
t.+ rek 024, 039, 048, 051, 062, 078, 082
tizlěk -1- [Far.+Tat.]
t. 048
tol -3-
t. 037, 053
tomanlı -1-
t. 053
tor- -155-
selam t. 085, 086
t.- a 025, 043, 051, 056, 057, 059, 085
isnep t.- a 048
kölěp t.- a 042
t.- a torġan 039, 062, 065, 067
qarap t.- a torġan 055
t.- amız 042
t.- açaqları 072
t.- alar 047
suġışıp t.- alar 032
t.- asın 083
t.- dı 020, 023, 035, 040, 047, 049, 050, 063, 073, 080, 082
ayaqqa t.- dı 033, 050
t.- dılar 050
t.- ġaç 054
t.- ġan 020, 021, 023, 025, 026, 028, 029, 030, 031, 034, 039, 042, 043, 046, 048, 052, 053, 054, 055, 056, 060, 065, 070, 072, 076, 081, 084, 086
aġarıp kile t.- ġan 081
ala t.- ġan 068
aŋlay t.- ġan 038
aqa t.- ġan 045, 084, 085
aşıqa t.- ġan 084
basa t.- ġan 084
bělmey t.- ġan 046, 048, 059
bulışa t.- ġan 068
cıya t.- ġan 068
eyte ala t.- ġan 069
ḫeyěrçělěk ite t.- ġan 037
ilte t.- ġan 040
ise t.- ġan 020

kile t.- ġan 019, 039, 055, 069, 083
köle t.- ġan 040
köte t.- ġan 066
meġ‘lümat ala t.- ġan 067
qanı aqa t.- ġan 083
qarap tora t.- ġan 055
sallana t.- ġan 085
saqlay t.- ġan 055, 057, 068
söylene t.- ġan 034
süz söyley běle t.- ġan 068
süz yörte t.- ġan 066
şöğıl’lene t.- ġan 067
taşıy t.- ġan 055
tıŋlay t.- ġan 031
tora t.- ġan 039, 062, 065, 067
üle t.- ġan 037
yana t.- ġan 065
yarata t.- ġan 068
yırlay t.- ġan 039
yörekke qaday t.- ġan 031
yöreğy t.- ġan 039, 072
yuwa t.- ġan 036
aġa t.- ġandır 059
köte t.- ġandır 052
t.- ġanġa 073
t.- ġannar 066
t.- ġannardır 044
cıya t.- ġannardır 044
t.- ġannı 079
köte t.- ġansızdır 048
t.- ġanda 079, 081
kötĕp t.- ġanda 024, 047
t.- ıp 032, 034, 035, 042, 046, 058, 085
t.- ır 073
t.- ırġa 024, 076
t.- madı 019
ozaq t.- mam 054
t.- mas 073
t.- up 048

torġız- -1-
t.- ıp 075

torış -1-
t.+ ınıŋ 051

tormış -8-
t. 024
t.+ ı 029
t.+ ın 029
t.+ ına 029
t.+ ında 021, 053
t.+ ınıŋ 056
t.+ larına 047

toruw -6-
t.+ ına 026
t.+ ları 072
t.+ ların 042
t.+ larnı 029
t.+ nıŋ 021, 061

toşıq -1-
t.+ larınnan 019

tot- -17-
t.- a almadı 081
t.- a almaġan 085
süz t.- a almasa 067
t.- açaq 061
t.- ar 034
t.- arġa 045
t.- ıp 052, 075
ĕrĕ t.- ıp 068
t.- maqçı 027
t.- mayınça 075
qızuw t.- sa 065
t.- tı 039, 043, 085
qulın t.- tı 059
yul t.- tı 084

totaş- -1-
telefon t.- tı 058

totaştır- -1-
t.- dım 082

totaştıruw -1-
t.+ da 082

totıl- -2-
t.- dı 022
t.- ıp 083

totın - -31-
t.- dı 022, 035, 043, 066, 081
alırġa t.- dı 039
aŋlarġa t.- dı 034
aqarġa t.- dı 083
biyĕrge t.- dı 042
bülerge t.- dı 034
cırlarġa t.- dı 036
ĕşlerge t.- dı 066
ĕzleněrge t.- dı 046
ĕzlerge t.- dı 026, 058
ḫat yazarġa t.- dı 022
muzıka tıŋlarġa t.- dı 030

qararġa t.- dı 065
söylerge t.- dı 034, 039, 050, 073
töşĕrĕrge t.- dı 065
uqırġa t.- dı 021, 022, 031
uynarġa t.- dı 041
yasarġa t.- dı 066
yıġlarġa t.- dı 039
t.- ġan 082, 083
tottır- -1-
t.- dı 060
tovar -1-
t.+ ınıŋ 046
toy- -1-
t.- a 059
toyıl- -5-
t.- dı 020, 057
t.- dımı 033
t.- ġan 021
toz -1-
t. 044
töçkĕrüw -1-
t.+ ĕnnen 044
tökenděr- -1-
sabırların t.- gen 066
tön -16-
t. 019, 020, 045, 059, 070, 082
t.+ ĕ 025
t.+ gĕ 061
könně t.+ ge quştı 087
t.+ le 075
t.+ něŋ 065, 072, 079
töp -3-
t.+ ĕnde 034
t.+ ĕne 041, 082
Törĕk -172-
T. 020, 022, 023, 025, 026, 027, 030, 031, 036, 037, 038, 042, 043, 044, 045, 046, 049, 051, 052, 053, 055, 056, 057, 059, 061, 062, 063, 064, 065, 066, 068, 069, 070, 072, 074, 075, 076, 077, 078, 080, 082, 083, 084, 085, 086, 087
T.+ ke 037, 067, 074, 077
T.+ ĕ 022
T.+ ĕn 022
T.+ ler 038, 042, 054, 055, 078
T.+ ler 021, 024, 051
T.+ leršne 027
T.+ lerge 027, 031, 047, 055, 063, 066, 072, 073, 076, 082, 083
T.+ lerně 048
T.+ lerně 047
T.+ lerněŋ 023, 042, 047, 056
T.+ lerněŋ 024
T.+ ně 064
T.+ něŋ 074
Törĕkçe -5-
T. 022, 039, 042, 043
Törĕkçele- -1-
T.- p 073
Törĕkçelet- -1-
T.- ĕp 039
Törĕkçĕ -1-
T.+ 057
Törĕklĕk -5-
T. 059, 060, 066, 079, 085
Törĕkmen -2-
T. 045, 052
Törĕkmençe -1-
T. 076
törkĕm -2-
t.+ ĕne 039
t.+ nerĕněŋ 077
Törkstanlı -1- [Tat.+Far.+Tat.]
T. 064
törlĕ -28-
t. 023, 024, 025, 031, 034, 038, 040, 044, 047, 051, 057, 058, 060, 061, 066, 072, 077, 078, 082, 084
törme -1- [Rus.]
t.+ de yata 038
tört- -1-
t.- tĕ 056
törtĕl- -1-
t.- dĕ 058
tös -7-
t.+ ĕn 075
t.+ ĕnde 075, 078
t.+ ĕne 062
t.+ ler 019, 033
t.+ te 040
töslĕ -3-
t. 048, 059, 065
töş- -22-
t.- ĕp 040, 043, 081, 083
t.- erge 033, 043, 054
t.- eseně 066
esir t.- keç 019
t.- ken 020, 023, 075, 083

t.- medĕmĕ 082
t.- tĕ 021, 043, 084
ƫetĕrĕne t.- tĕ 034
kile t.- tĕ 065
küzĕ t.- tĕ 020, 065
töşel- -1-
t.- gen 040
töşĕl- -2-
t.- eçek 082
t.- se 082
töşĕn- -3-
t.- eler 024
t.- ĕŋĕz 068
t.- ĕrge 045
töşĕnçe -1-
t.+ lerĕn 080
töşĕr- -9-
t.- dĕ 062
t.- e 024
uŋaysızlıqqa t.- eçeksĕz 079
t.- ĕp 066
şöbhe t.- ĕp 061
uŋaysızlıqqa t.- ĕp 024
t.- ĕrge totındı 065
t.- gen 055
şöbhege t.- meyĕnçe 061
töşĕrĕl- -1-
t.- gen 051
töye- -1-
t.- p 039
töyek -3-
t. 028, 076, 079
töyme -6-
t. 069
t.+ ler 069, 076
t.+ lerně 069
t.+ sĕ 069
t.+ sĕnnen 052
tözet- -3-
t.- ĕr 075
t.- ken 042, 077
tsaritsa -1- [Rus.]
t. 024
tsenzur -1- [Fr.]
t. 025
tudır- -1-
t.- dı 033
tuġan -2-
t.+ narım 055
tuġanlıq -1-
t. 086
tuġız -1-
t. 074
tuġrı -11-
t. 033, 047, 052, 055, 060, 070
t.+ dan 055
t.+ sın 064
t.+ sında 072
t. 073
t. ittĕrĕp 069
tul- -13-
t.- dı 043, 044, 083, 085
künĕlĕ t.- dı 081
t.- ġaç 024
t.- ġan 019, 035
t.- ġanın 075
t.- ı 035, 072
t.- ıp 035, 039
tup -24-
t. 020, 021, 026, 078, 079, 081, 083, 084
t. atıla 084
t. atıldı 081
t. atıp 081
t.+ ı 081, 084
t.+ mı 020
tupas -1- [Far.]
t. 046
tupçı -2-
t.+ ları 082
tupla- -9-
t.- dı 051, 054, 056, 061, 082
meġ‘lümatnı t.- dı 054
t.- ġan 066
meġ‘lümatın t.- ġan 061
tuplan- -3-
t.- dılar 069
t.- ġan 023
t.- ırġa 082
tuplaw -1-
t.+ ında 087
tuq -1-
t. 049
tuqı- -1-
quwet t.- dı 057
tuqta- -23-
t.- dı 023, 043, 045, 049, 069, 082, 084

t.- ġaç 030
t.- madan 043
t.- madı 019, 043, 084
t.- maġan 037
t.- mas 085
t.- mayınça 024
t.- p 031, 046, 077
t.- r 031, 085
tuqtat--3-
t.- a 044
t.- ıp 045, 078
turı -1-
t. kildě 040
tutaş -7-
t. 054, 055, 059, 079
t.+ nı 028
t.+ nıŋ 054
tutır- -7-
t.- a başladı 041
t.- dı 039, 044
dön'yanı t.- dı 039
t.- ġan 035
t.- ıp 050
küzěn t.- ıp qaradı 028
tutırıl--2-
t.- ġan 040, 044
tuw- -8-
t.- a 084
t.- ġan 045, 053, 068, 086, 087
t.- ma 045
t.- maġan 031
tuwış -3-
t. 043, 044, 052
tuy -3-
t.+ da 028
t.+ dağı 028
t.+ ı 028
tuy- -2-
t.- ġança 031
t.- madı 030
tuzdır--1-
t.- ġan 062
tüben -6-
t. 040, 077
t.+ de 040
t.+ ěne 040
t.+ ge 062
tügerek -2-
t.+ ěnde 032
t.+ lerě 029
tügěl -39-
t. 021, 032, 035, 037, 038, 042, 045, 047, 049, 050, 051, 052, 054, 055, 056, 059, 062,
064, 067, 070, 074, 079, 080, 081, 083, 084
t.+ mě 024, 028, 036
t.+ mělěkě 029
tügüw -2-
t.+ de 028
t.+ ně 078
tük- -4-
t.- e 043
t.- em 046
t.- ěp 080
sěběrěp t.- er 045
tüle- -3-
t.- p ciberdě 053
t.- rge 028
t.- y 028
tün- -1-
t.- e 039
tür -2-
t.+ de 040
türe -3-
t.+ ge 060
t.+ lerden 036
t.+ leręndegě 045
türen -1- [Fr.]
t. 060
tüzemnıy -1- [Rus.]
t. 039
uçaq -1-
u.+ ları 020
uf -1-
u. 019
uğıl -19-
u.+ ı 021, 028, 029, 031, 039, 042, 055, 063, 068, 079
u.+ ın 042
u.+ ına 031
u.+ ım 022, 031, 059
u.+ ıŋ 022
u.+ larına 085
u.+ larınıŋ 085
u.+ ları 029
ul -169-

u. 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 028, 029, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 036, 039, 040, 041, 044, 045, 046, 047, 048, 049, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 057, 058, 059, 060, 061, 062, 065, 066, 067, 068, 069, 070, 072, 073, 074, 076, 077, 078, 080, 081, 082, 083, 084, 085, 086, 087
ula- -1-
u.- dı 084
un -3-
u. 052, 070, 073
unar -1-
u. 070
unběr -2-
11.+ ’de 027
11.+ ’ně 044
unbiş -1-
u. 052
unbişěnçě -1-
15.+ ’někě 026
unbişlep -1-
u.+ bişlep 065
uncidě -3-
u. 021, 029, 081
undürt -1-
u. 042
unikě -2-
u. 085
u.+ ge 047
unikěnçě -1-
12.+ ’nçě 026
unlap -1-
u. 065
unöç -1-
u. 042
unsigěz -2-
u. 021, 029
unter -7- [Rus.]
u. 064, 065, 067, 077, 078
u.+ lar 064
uŋ -1-
u. 023
uŋaylan- -1-
yulı u.- sın 046
uŋaysızlan- -2-
u.- dı 036
u.- ıp 059
uŋaysızlat- -2-
u.- qan 061
u.- tım 059
uŋaysızlıq -3-
u.+ qa töşěreçeksěz 079
u.+ qa töşěrěp 024
u. yasamasqa 051
uq -9-
u. 026, 054, 056, 060, 062, 072, 073, 080, 084
uq -1-
u. kěběk atılıp 082
uqı- -31-
u. 031, 064
u.- dı 021, 022, 058, 059, 082
leġ‘net u.r 064
namaz u.- dı 077
namazın u.- dı 067
u.- dılar 076
u.- dım 062
u.- dıŋızmı 062
u.- ġan 022, 025
u.- ġanda 030
u.- mayınça 053
u.- p 025
u.- p qaradı 022
u.- rġa totındı 021, 022, 031
u.- sa 063
u.- y almaym 031
u.- ysız 032
u.- ym 031
uqıl- -1-
reḫmet u.- dı 054
uqıt- -1-
u.- tı 022
uquw -4-
u.+ ı 058
u.+ ın 029
u.+ ların 047
ura -3-
u. 041, 043
u. qıçqırdı 051
uram -10-
u. 039, 085
u.+ ġa 028, 039, 065
u.+ ġa çıqqanda 053
u.+ ġa çıqtı 039
u.+ nar 085
u.+ narınnan 028

u.+ nıŋ 039
urdu -3-
u. 034
u.+ sınıŋ 056
urın -25-
u. 059, 062
u.+ basar 038
u. birĕr 040
u.+ da 037
u.+ dağı 074
u.+ ġa 079
u.+ ı 020
u.+ ın 027, 035, 053
u.+ ına 023, 026, 035, 053, 071
u.+ ında 078
u.+ ınnan 033, 035, 063
u. kürsettĕ 040
u.+ narına 075
u.+ narında 031
u.+ narın 019
u.+ nı 068
urınbasar -3-
u.+ ı 027
u.+ ına 034, 037
urındıq -2-
u.+ larnı 044
u.+ qa 046
urınlaş- -2-
u.- a 021
u.- tı 075
urınlaştır- -1-
u.- ırġa 084
urınlaştırıl- -1-
u.- dı 023
urıs -27-
u. 026, 031, 032, 035, 036, 037, 045, 055, 063, 067, 069, 070, 071
u.+ lar 027
u.+ lar 049
u.+ nıŋ 032
urısça -1-
U. 026
urlan- -1-
u.- ġanın 034
urlaw -1-
u.+ larında 034
urman -3-
u. 075
u.+ ġa 025, 057
urta -5-
u. 047, 074
u.+ dan 051
u.+ sına 085
u.+ sındağı 040
ut -9-
u. 020, 033, 035, 054, 075, 078
u. ıjġıra 054
u.+ qa 065
künĕlleręne u. sala 060
utır- -20-
u.- dı 029, 036, 037, 043, 047, 056, 062, 079
pianinoġa u.- dı 030, 036
u.- ġan 035, 040
u.- ıŋız 056
u.- ıp 030, 046
aşqa u.- ıp bĕtkeç 029
u.- ırġa 041
utırt- -5-
u.- ıp 029, 066
u.- ırġa 022
u.- tı 024, 068
utız -2-
u. 037
30. 034
utızlı -1-
u. 040
utlı -1-
u.+ lı 036
uturt- -1-
u.- iyorler 042
uu -1-
u. kildĕ 041
uy -27-
u. 019, 022, 036, 058, 060, 076
u.+ dan 021
u.+ ġa 077
u.+ ġa çumdı 020
u.+ ına çumıp 039
u.+ lar 019, 028, 033, 082
u.+ lardan 074
u.+ ların 080
u.+ larına 021
u.+ larnı 019, 020, 039, 060, 080
u.+ ları 060
u.+ nı 036
u.+ nıŋ 023
uyan- -5-

u.- dı 021, 022
ŋis u.- dı 056
u.- ġan 083
u.- ıp kitkeç 056
uyat- -4-
şöbhelerĕn u.- mas 061
ŋis u.- tı 043, 076
şöbhe u.- tı 058
uyatırlıq -1-
u. 070
uyattır- -2-
şöbhe u.- ma 064
şöbhe u.- masqa 072
uyın -1-
u. 035
uyınçıq -2-
u. 074
u. bulıp yeşew 079
uyla- -28-
u.- dı 028, 034, 044, 057, 075
u.- dım 059, 064
u.- ġan 056, 069
u.- ġanın 079
u.- ġanmını 055
u.- madı 058, 076
u.- maŋız 068
u.- p 036, 058, 060, 071, 084
u.- rġa 045
u.- ybız 047
u.- ysı 053
u.- ysıŋ 069
u.- ysızmı 074
uylan- -9-
u.- a 033
u.- am 036
u.- dı 067, 079, 082
u.- ġan 050
u.- ıp 082
uyna- -23-
u. 042
u.- dı 030, 033, 041, 056, 086
u.- dılar 030
u.- ġan 059
u.- ŋız 030
u.- p 020, 076, 077
u.- p ciberdĕ 030
muzıka u.- rmız 056
u.- rġa totındı 041
u.- y 030, 033, 070
ülĕm u.- y 054
u.- ymız 033, 042
uynal- -3-
u.- dı 030
u.- ġanda 030, 043
uynat- -2-
u.- tı 030, 082
uynaw -2-
u. 042
u.+ ların 077
übĕş- -1-
ü.- tĕ 085
ük -8-
ü. 053, 058, 061, 062, 065, 066, 078
ükĕr- -2-
ü.- ĕp 081
ül- -6-
ü.- e torġan 037
ü.- ĕp 052
ü.- gen 021, 022
ü.- genner 084
ü.- gennerněŋ 068
ülçe- -3-
ü.- dĕ 046
ü.- rge 049
ülen -1-
ü.+ ner 033
üllĕk -1-
ü.+ lerĕ 064
ülĕm -2-
ü. 055
ü. uynay 054
ülüw -2-
ü.+ ĕ 028
ü.+ lerně 022
üp- -8-
ü.- em 058
ü.- erge 081
ü.- tĕ 039, 085
qulın ü.- tĕ 039
ü.- tĕler 047
ürnek -2- [Erm.]
ü.+ lerĕ 046
ü.+ lerĕn 047
üs- -1-
ü.- eçek 023
üst -1-
ü.+ ĕne alaçaqın 060

üt- -36-
ü.- e 022, 045
ü.- e alır 045
ü.- e almadı 058
ü.- ĕp 028, 045, 074
ü.- er 032
ü.- erměz 082
ü.- erge 083
ü.- keç 056, 076
ü.- ken 029, 030, 033, 044, 053
ü.- kĕn 068
ü.- kenge 035
ü.- kenner 053
ü.- medĕ 053
ü.- megen 072
ü.- mekçĕ bula 049
ü.- mekçĕ buldı 057
ü.- tĕ 019, 028, 031, 040, 052, 053, 065, 081, 082
waqıt ü.- tĕ 083
üte- -1-
ü.- rge 085
ütel- -1-
ü.- megen 051
ütĕl- -1-
ü.- dĕ 084
ütĕn- -3-
ü.- dĕler 033, 053
ü.- em 048
ütĕnĕç -1-
ü.+ ĕm 054
ütĕnĕçlĕ -1-
ü. 060
ütĕr- -4-
ü.- ĕrge 055, 080, 082
ü.- mekçĕ bulalar 064
ütĕrĕl- -3-
ü.- dĕ 052
ü.- genděr 020
ü.- se 083
ütker- -5-
ü.- dĕ 054, 087
ü.- ĕrměz 034
ü.- gen 086
ü.- mekçĕ buldı 079
ütkert- -1-
waqıtnı ü.- ĕp 072
ütüw -1-
ü.+ ĕ 082
üz -223-
ü. 024, 032, 038, 047, 048, 049, 051, 054, 055, 057, 060, 061, 072, 074, 078, 079, 080, 083
ü.+ ĕ 019, 021, 023, 027, 031, 032, 035, 038, 040, 041, 043, 046, 051, 052, 053, 054, 056, 057, 062, 063, 065, 066, 067, 068, 069, 073, 077, 078, 080, 081, 082
ü.+ ĕ 068
ü.+ ĕmnĕŋ 074
ü.+ ĕn 019, 022, 031, 033, 036, 041, 044, 051, 053, 059, 068, 080
ü.+ ĕnde 053
ü.+ ĕne 023, 026, 030, 037, 047, 056, 062, 065, 066, 072, 079, 082
ü.+ ĕnnen 040, 045, 046, 059, 069, 080, 081
ü.+ ĕnĕŋ 021, 023, 024, 027, 029, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 036, 041, 042, 045, 046, 049, 051, 052, 053, 055, 056, 057, 059, 060, 061, 065, 066, 068, 071, 072, 073, 075, 078, 081, 084, 086
ü.+ ĕŋĕz 034
ü.+ ĕŋĕzněŋ 074
ü.+ ĕbĕzněŋ 037
ü.+ ĕm 036, 038, 041, 049, 054, 055, 059, 064, 069, 079, 080
ü.+ ĕme 038
ü.+ ĕmnĕ 063, 069
ü.+ ĕmnen 080
ü.+ ĕmĕzně 070
ü.+ ĕmĕzněŋ 075, 085
ü.+ ĕn 056
ü.+ ĕŋ 055, 064
ü.+ ĕŋně 055
ü.+ ĕŋnĕŋ 055
ü.+ ĕŋĕz 037, 059, 079
ü.+ ĕŋĕzněŋ 073
ü.+ lerĕ 066
ü.+ lerĕn 071, 076
ü.+ lerĕne 033, 044, 054, 058
ü.+ lerĕnĕŋ 029, 069, 071
mes'üliyetně ü. üstĕne alaçaqın 060
üzara -1-
ü. 037
üzek -1-
ü.+ ĕ 068

üzěnçe-2-
ü. 056, 068
üzgert- -2-
ü.- ěrge 083
ü.- meyěnçe 050
üzlen- -2-
ü.- dě 029
ü.- děler 076
üzsüzlělěk -3-
ü. 057
ü.+ ěn 066
ü.+ ke 046
vagon -2- [İng.]
v. 025
v.+ narġa 058
vallah -1- [Ar.]
v. 042
varis -1- [Ar.]
v.+ ı 051
vif- -2- [Fr.]
v. 051
vilayet-1- [Ar.]
v.+ lerde 037
vizit -1- [Lat.]
v. 053
vokzal-3- [Rus.]
v.+ ġa 058
von -6- [Rus.]
v. 026
wafat -1- [Ar.]
w. itken 021
waq -6-
w. 028, 066, 076, 079
w.+ ların 048
w.+ larına 072
waqıt -43- [Ar.]
w. 026, 027, 028, 032, 035, 041, 049, 052, 060, 066, 070, 072, 074, 079, 081
w. bilgěledě 065
w. citken 035
w.+ ı 024, 028, 078
w.+ ında 034, 068, 071, 073, 075
w.+ ıŋ 058
w.+ larına 028
w.+ nı 044, 077
w.+ nı ütkertěp 072
w.+ nıŋ 053
w.+ qa 024
w.+ ta 026, 027, 029, 069, 071, 080
w.+ tağı 030
w. üttě 083
waqıtlı-1- [Ar.+Tat.]
w. 028
waqıyġa -6- [Ar.]
w. 083
w.+ dan 081, 085
w.+ lardan 080
w.+ larnı 053
waqla- -1-
w.- p 034
wat- -4-
w.- a 080
w.- armın 042
w.- arġa 062
baş w.- arġa 066
watan -3- [Ar.]
w. 074, 076
w.+ ımız 086
wataniy -2- [Ar.]
w. 072
watıl- -5-
w.- açaq 043
w.- dı 043
şaltır&şoltır w.- dı 043
w.- ıp 043
w.- may 044
watıluw -2-
w. 023, 043
watıq -3-
w. 020, 043
w.+ ların 075
wazġıyet -1- [Ar.]
w.+ ně 027
wazıyfa -17- [Ar.]
w. 079
w.+ lar 078
w.+ ların 048, 049
w.+ m 079, 080
w.+ mızını 085
w.+ nı 072
w.+ sı 051, 057, 058, 070, 072, 074
w.+ sı yökletělgeněn 061
w.+ sın 074
w. yöklenělgeněn 048
we -59- [Ar.]

w. 021, 023, 027, 034, 040, 041, 042, 047, 048, 049, 050, 051, 052, 053, 054, 059, 060, 061, 066, 067, 069, 071, 072, 073, 075, 077, 078, 079, 082, 083, 086
weġaz -1- [Ar.]
w.+ ĕn tınladı 077
weġ‘de -5- [Ar.]
w. birdĕ 033
w. birĕp 038
w. itĕldĕ 051
w. ittĕ 039
w.+ lernĕ 080
wöcdan -11- [Ar.]
w. 064, 066, 075
w.+ ınız 068
w.+ ım 063, 080
w.+ ıŋ 063, 064
w.+ ıŋa 063, 074
w.+ ıŋızı 073
yabıl- -2-
y.- ġannarġa 054
y.- may 025
yabış- -1-
tĕlĕ tamaqına y.- tı 073
yaġımlı -1-
y. 030
yaġ‘mur -1-
y. 043
yaḫşı -3-
y. 029, 062
y.+ nı 080
yalġan -3-
y. 055, 077, 082
yalġanla- -1-
y.- ġan 082
yalġışlıq -1-
y. bulġan 075
yalġız -3-
y. 033, 040, 044
yalın- -2-
y.- ġan 021
y.- ırġa 057
yalınuw -3-
y. 039
yaltıra- -4-
küzlerĕ y.- ġan 065
y.- p 084
y.- p kittĕ 083
y.- sın 051
yalwar- -2-
y.- ġan 021
y.- ırġa 057
yalwaruw -1-
y.+ ında 039
yaman -1-
y.+ mı 037
yan -33-
y.+ ıma 054
y.+ ın 026
y.+ ına 020, 021, 025, 028, 035, 037, 040, 041, 042, 047, 048, 063, 066, 069, 081, 083, 084, 085
y.+ ında 021, 037, 039, 054, 081
y.+ ındaġı 021, 052, 071, 083
y.+ ınnan 023, 076
y.+ ıma 054
yan- -3-
y.- a 021, 064
y.- a torġan 065
yançıq -1-
y. 028
yandır- -1-
y.- dı 022
yaŋa -11-
y. 022, 024, 032, 033, 036, 040, 076
yaŋadan -4-
y. 021, 036, 051, 082
yaŋalıq -1-
y. kĕrttĕler 076
yaŋaqlı -2-
y. 040, 046
yaŋar- -1-
y.- ġan 033
yaŋart- -2-
y.- qannan 029
y.- tı 029
yaŋı -15-
y. 019, 044, 053, 056, 065, 067, 068, 069, 084, 085
yaŋıdan -16-
y. 030
yaŋlış -2-
y. 045, 054
yap- -4-
y.- asız 035
y.- maybız 035

y.- tı 021, 050
yaq -30-
y. 083
y.+ ı 033, 053
y.+ ına 040, 075
y.+ ında 030, 040, 068, 085
y.+ ındağı 082
y.+ ındamı 083
y.+ ınnan 045, 049, 069
y.+ larına 040, 076
y.+ qa 022
y.+ ta 047
y.+ tan 034, 059, 081, 083
yaqın -5-
y. 050, 053, 059, 067
y.+ nan 072
yaqınlaş- -2-
y.- alar 047
y.- qaç 077
yaqınlaw -1-
y.+ ına 087
yaqınraq -1-
y. 065
yaqlı -2-
y. 025
y.+ lar 026
yaqtı -4-
y.+ sı 033, 084
y.+ sında 019, 040
yaqtıraq -1-
y. 039
yar- -2-
y.- ıp 050
y.- ır 071
yara -2-
y.+ sın 021
y.+ sın yuwarġa 055
yara- -10-
y.- masmı 058
y.- mawı 073
y.- mawın 021
y.- may 049, 054, 055
y.- rmı 058
y.- y 054, 055
yaralan- -1-
y.- dı 052
yaralı -3-
y.+ lar 084
y.+ larnı 055, 084
yaraq -2-
y.+ nı 054
y.+ nı quyuw 034
yarat- -3-
y.- a 068, 072
y.- a torġan 068
yaraw -1-
y.+ ın 082
yarıl- -2-
y.- dı 083
yarıq -1-
y.+ ınnan 057
yarıy -3-
y. 064, 073, 074
yarlı -1-
y. 067
yartı -7-
y. 039, 050, 066
y.+ sı 056, 082
y.+ sında 082
yartılay -8-
y. 020
yaruw -1-
y. 061
yasa- -33-
y.- dı 049
işareler y.- dı 025
y.- dıq 027
y.- ġan 045, 066, 080
y.- ġanın 048
y.- ġannar 044
tĕntüw y.- ġannar 038
casuslıq y.- maqçı bulalar 027
on y.- maqçı buldı 019
uŋaysızlıq y.- masqa 051
y.- p 038, 066
beyrem y.- p 070
ḫereket y.- p 045
y.- r 036
ḫereket y.- r 023
y.- rġa 028, 066, 068, 076, 078
beyrem y.- rġa 079
solıḫ y.- rġa 028
y.- rġa totındı 066
aŋlatırlıq y.- w 066
cĕŋĕllĕk y.- w 076
Ermenstan y.- w 069
solıḫ y.- w 050
möreceġat‘ler y.- y 068

y.- y almaybız 037
casuslıq y.- ysız 037
yasal- -2-
y.- ġan 063
ḫereket y.- masa 050
yasan- -1-
y.- ġan 028
yasat- -2-
y.- ırġa 024
y.- tı 053
yasaw -1-
y.+ ları 076
yat- -13-
suġışıp y.- a 047, 049
tartışıp y.- a 037
törmede y.- a 038
y.- arġa 065
y.- ıp 019
y.- qan 021, 031
ěşlep y.- qan 070
y.- qanda 082
suġış bulıp y.- qanda 021
y.- tı 021
yoqıġa y.- tı 082
yat -3-
y. 021, 054
y. ḫis ittě 051
yatlıq -1-
y.+ larnı 031
yavěr -4- [Far.]
y. 044, 046, 052
y.+ něŋ 046
yaw- -1-
y.- dı 043
yawlıq -1-
y. 028
yaz- -28-
y.- a 021, 022, 046
y.- a běle 022
y.- ar 022
cawap y.- ar 022
y.- arġa 022, 023, 034, 062, 085
ḫat y.- arġa totındı 022
y.- dı 038, 046, 053, 060
běte y.- dı 047
cawaplar y.- dı 065
y.- dılar 076
y.- ġan 023, 076
y.- ıp 039, 077
ḫat y.- ıp 062
ḫatlar y.- ıp 066
ġariza y.- uw 039
yaz -2-
y.+ ġa 044, 050
yazdır- -1-
y.- maylar 038
yazıl- -2-
ġaskerge y.- am 039
y.- ġan 062
yazuçı -5-
y. 062, 063
y. + sı 075
y.+ nı 063
y.+ nıŋ 022
ye -8-
y. 028, 068, 070, 074, 078
yedeç -1- [Far.]
y. ayırıp 029
yedre -2- [Rus.]
y. 059
y.+ sěnnen 083
Yehüd -3- [İbr.]
y. 025, 033
y.+ ler 024
Yehüdi -2- [İbr.]
y. 025
y.+ lerěnnen 033
yeise -4-
y. 044, 057, 066, 070
yem'lě -1-
y. 030
yem'sěz -2-
y. 019, 035
yerdem -24-
y. 027, 072
y. aldılar 069
y.+ de 046
y.+ de bulına almassızmı 038
y.+ de bulıŋız 054
y.+ ě 054
y.+ ěn 037
y.+ ge 023, 037, 049
y. ite 040
y. iteler 027
y. itěŋěz 027, 037, 062
y. itěp 072
y. itüw 038, 076
y. itüwlerě 072

y.+ ně 065
y.+ ně iterměn 038
y.+ ner 066
y. soray 039
yerdemçě -1-
y. bulasıŋ 055
yeş' -11-
y. 037, 056, 063, 085
y.+ tüke 043
y.+ ě 056, 081, 085
y.+ ěn 043, 085
y.+ leréň 051
yeş' -25-
y. 024, 025, 029, 030, 036, 037, 038, 040, 041, 042, 043, 052, 053, 054, 058, 059, 068
y.+ ler 067, 071
y.+ lerge 038
y.+ lerně 036
yeş' -1-
y.+ te 080
yeş'lě -1-
y. 047
yeş'lěk-8-
y. 021, 029, 032, 042
y.+ ěn 080
y.+ ěne 036
yeş'lěk -1-
y. 81
yeşe- -9-
y.- mew 057
y.- sěn 041, 051, 084, 085
y.- y 045
y.- yler 026
yeşew -3-
y. 057
y.+ ě 051
uyınçıq bulıp y.- w 079
yeşěl -1-
y. 033
yeşěr- -2-
y.- e 068
y.- ěp kittěmě 053
yeşěrěl- -2-
y.- dě 082
y.- ěp 084
yeşěrělüw -1-
y.+ ě 075
yeşěrěn- -1-
y.- ěp 021
yeşěrěn -13-
y. 054, 062, 070, 075, 077, 078, 082, 086
yetim -13- [Ar.]
y. 037, 053, 061
y.+ ner 062
y.+ neréň 061
y.+ nerge 054
y.+ nerně 037, 038
y. qaldı 037
y. qalġan 027, 033, 037
yetimḫane -1- [Ar.+Far.]
y. 027
yěfek -1-
y. 081
yěgěrmě -12-
y. 029, 037, 040, 045, 057, 060, 066, 074, 075
20. 075
yěgěrměběr -1-
21. 075
yěgěrměbiş -1-
25. 034
yěgět -12-
y. 035, 036, 039, 053, 064, 081
y.+ ě 036
y.+ ler 028, 074
y.+ lerě 041
y.+ leréněŋ 019
y.+ něŋ 036
yěgětçe -1-
y. 023
yěgětlěk -1-
y.+ ě 071
yıġıl- -3-
y.- dı 081, 083
yıġla- -9-
y.- dı 030, 039
y.- ġan 043
y.- ġannan 030
y.- p 039
y.- p ciberdě 081
y.- r 037
y.- rġa totındı 039
y.- y 020, 031
yıġlaw -6-
y. 056
y.+ ı 031, 081

y.+ ında 081
y.+ ınnan 039
y.+ ların 020
yıl -16-
y. 051, 057, 059, 069, 074
y.+ da 045, 048
y.+ dan 023, 051
y.+ ġa 027
y.+ lar 020, 085
y.+ larnı 087
y.+ nı 044
yılaw -2-
y.+ ın 056
y.+ ında 056
yılġa -5-
y. buldı 043
y.+ lar 048
y.+ larnı 044
y.+ larnıŋ 019, 045
y.+ sı 041
yıllıq -4-
y. 045, 055, 066, 073
yılmay- -4-
y.- dı 047, 086
y.- ıp 086
yılmayuw -3-
y. 085, 086
y.+ ı 086
yır -7-
y. 043
y.+ ı 043
y.+ lar 040, 067
y.+ ları 030
yıraġay- -2-
y.- a 033
y.- ġannan 033
yıraq -8-
y. 086
y.+ ta 020, 021, 031, 033, 084
y.+ tağı 020
y.+ tan 021
yıraqlan- -1-
y.- ġan 033
yıraqlanuw -1-
y. 073
yırla- -10-
y.- dı 030, 038, 041, 043, 056
y.- p 041
y.- rġa 030
y.- y 044
y.- y torġan 039
yırlan- -1-
y.- dı 030
yırlat- -1-
y.- qan 043
yırlaw -3-
y.+ ında 030, 043
y.+ ların 077
yırtqıç -1-
y. 031
yırtuw -1-
y. 074
yil -2-
y. 020, 085
yip -2-
y.+ ke tězěldě 077
y.+ ně 069
yir -42-
y. 020, 054
y.+ de 024, 044, 052, 076, 078
y.+ den 025, 086
y.+ ě 020, 059, 062, 075
y.+ ěn 026, 038, 056, 068
y.+ ěnde 021, 078, 083
y.+ ěndegě 021
y.+ ěne 045, 060, 084
y.+ ěne 047
y.+ ěněŋ 065
y.+ ge 023, 084, 086
y.+ ler 049
y.+ lerě 049
y.+ leřn 051, 065
y.+ leřnde 031, 081
y.+ leřne 031
y.+ lerge 022, 080
y.+ ně 049
yirlě -3-
y. 061, 072
y. yir+ě+ne
yirlěk -1-
y.+ te 084
yirleş- -4-
y.- ken 040, 076, 082
yirleştěr- -2-
y.- dě 071
y.- e 037
yirleştěrěl- -1-
mektepke y.- dě 086

yirleşüw -1-
y.+ ěděr 048
yirsěz -2-
y. 038, 052
yodrıq -1-
y. kürsete 020
yom- -3-
küzěn y.- dı 034
y.- ıp 019, 043
yomış -1-
y.+ ı 038
yomrıq -5-
y. inděreměz 070
y.+ larġa 045
y.+ nı 044, 074
y. oralar 044
yomşaq -4-
y. 024, 026, 027, 030
yomşaqlıq -1-
y. 027
yomşart- -2-
y.- ırġa 049, 050
yoqı -5-
y. 033
y.+ da 020
y.+ ġa kittě 021
y.+ ġa taldı 023
y.+ ġa yattı 082
yoqla- -14-
y.- dı 019
y.- may 070
y.- maym 036
y.- mayınça 082
y.- p 033
y.- p kittě 033
y.- y 019, 036, 039
y.- y almadı 056
y.- y almadım 059, 075
y.- y almaym 064
yort -10-
y. 085, 086
y.+ ımız 086
y.+ ıŋızdır 086
y.+ lar 020
y.+ ları 020, 078
y.+ ların 046
y.+ qa 084, 086
yortsız -2-
y. 038, 052
yöde- -2-
y.- dě 070
y.- p qaldı 026
yögěr- -3-
y.- dě 019
yözěne qızıl y.- dě 035
yögěrt- -2-
küzěn y.- tě 046
suwıq y.- tě 021
yök -2-
y.+ ně 069
y. yökleněleçek 023
yökle- -1-
y.- yler 069
yökleněl- -2-
yök y.- eçek 023
wazıyfa y.- geněn 048
yöklet--1-
y.- kende 049
yökletěl- -4-
y.- dě 050
y.- eçekěn 072
wazıyfası y.- geněn 061
östleréne y.- gen 063
yör- -3-
y.- dě 049
y.- děm 049
y.- ěp çıqtı 084
yörek -7-
y. 031
y.+ ěne 022
y.+ ěněŋ 081
y.+ ěmězge 032
y.+ ke qaday torġan 031
y.+ lě 074
y.+ leréne dert sala 060
yörě- -19-
y.- dě 043
y.- děm 059
y.- medě 022
y.- p 022, 031, 081
sügěp y.- rler 071
y.- rge 023
y.- y 032, 039, 054, 080
y.- y torġan 039, 072
y.- yler 028
y.- yměz 024
y.- ysěz 040
y.- yeçek 023

yörĕn- -1-
y.- e 020
yör(ĕ)t- -5-
y.- e 022
küzĕn y.- e başladı 044
süz y.- e torġan 066
teġ‘biyrĕ y.- eler 027
açıq y.- meŋĕz 062
yörüw -3-
y.+ ĕ 057
y.+ ĕn 066
y.+ leréně 030
yötkĕrüw -1-
y.+ ĕnnen 044
yöz -8-
y.+ ĕn 042
y.+ ĕnde 046
y.+ ĕne 050
ŋeyretĕn y.+ ĕne çıġardı 046
y.+ ĕne qızıl yögĕrdĕ 035
y.+ ĕnnen 081, 086
y.+ lerĕ qızarġan 065
y.+ lerén 065
yöz -22-
y. 020, 034, 045, 049, 051, 055, 058, 069
y.+ ler 020
yözlerçe 019, 020
yöz- -1-
y.- e almayaçaq 057
yözlep -2-
y. 037
yözlĕ -1-
y. 046
yözutızbiş -1-
135. 037
yuġal- -7-
y.- dı 025, 040, 043
y.- ġan 083
y.- ıp qaluwdan 078
y.- madı 023
y.- sa 058
yuġalt- -8-
y.- ıp 027
retĕn y.- ıp 084
y.- ır 075
y.- maqçı 069
y.- mas 080
y.- qan 021, 083, 084
yuġarı -3-
y. 040, 068, 086
yuġıyse -3-
y. 050, 055, 079
yuq -48-
y. 021, 031, 032, 035, 037, 038, 042, 044, 045, 049, 053, 054, 055, 057, 059, 060, 064, 067, 070, 073, 074, 080
y. itüwnĕŋ 082
y.+ mı 064
y.+ nı 032, 055
yuqqa -2-
y. 059
y. çıqmasın 082
yuqlıq -3-
y.+ ı 074
y.+ ın 078
y.+ ına 038
yuqsa -1-
y. 028
yuqsıllıq -1-
y.+ nı 030
yul -67-
y. 023, 030, 032, 036, 049, 053, 067, 070, 074, 081, 082, 083
y. açarġa 055, 069
canına y. buldım 080
y. buldımı 081
y.+ da 054, 055, 063, 070, 078, 082
y.+ da qalıp 053
y.+ dan 061, 077, 082, 085
y.+ ġa 024, 053, 054, 055, 077
y.+ ġa çıġıldı 082
y.+ ġa çıqa almaym 058
y.+ ġa çıqıp 054
kekrĕ y.+ ġa kĕrgende 055
y.+ ġa quydı 065
y.+ ġa quyıp 062
y.+ ı 033, 056
y.+ ı borıldı 053
y.+ ı uŋaylansın 046
y.+ ın 059, 061, 080
y.+ ın açqan 064
y.+ ın taptı 053
y.+ ına 051, 053
y.+ ında 049, 066
y.+ ınnan 045, 069
y. kürset 064, 070

y.+ lar 082
y.+ ların 034, 057, 065
y.+ larnı 044, 046
y.+ nı 029
y. tapıp 076
y. tottı 084
yuldaş -1-
y.+ ıŋız 080
yumıl- -1-
küzĕ y.- dı 033
yuw- -4-
y.- a torġan 036
y.- arġa 066
yarasın y.- arġa 055
y.- dı 020
yün' -6-
y. 056
y.+ ĕmdegĕ 038
y.+ ĕnĕŋ 057
y.+ ge 020
y.+ nerĕ 037, 044
yünel- -3-
y.- dĕ 054, 060, 073
zabit -14- [Ar.]
z. 040
z.+ ı 040, 044, 078
z.+ lar 085
z.+ larġa 061
z.+ ları 066
z.+ ların 061
z.+ larına 061
z.+ larınıŋ 085
z.+ larnıŋ 054, 085
z.+ nı 041
z.+ qa 062
zal -3- [Rus.]
z. 035
z.+ ġa 038, 044
zaman -1- [Ar.]
z.+ da 067
zamana -1- [Ar.]
z.+ sınnan 051
zarar -4- [Ar.]
z. 049
z.+ ġa 048
z. kürĕr 071
z.+ ları 049
zararlı -6- [Ar.+Tat.]
z. 047, 075
zarlan- -2- [Ar.+Tat.]
z.- dı 024, 027
zavod -1- [Rus.]
z.+ ı 045
zeġıyf' -3- [Ar.]
z. 021, 056, 068
zewıq' -1- [Ar.]
z. 035
zıyafet **-1- [Ar.]**
z. başlanġaç 072
zıyalı -3- [Ar.+Tat.]
z. 037
z.+ lar
z.+ mız 032
zinhar -2- [Far.]
z. 025, 050
zinnetlĕ -1- [Ar.+Tat.]
z. 028
zur -51- [Far.]
z. 019, 023, 025, 026, 027, 031, 037, 040, 041, 043, 044, 045, 046, 048, 051, 052, 053,
057, 059, 060, 061, 063, 065, 066, 067, 069, 071, 073, 076, 079, 081, 083
zurayuw -1- [Far.+Tat.]
z.+ ı 063
zurlıq -1- [Far.+Tat.]
z.+ ına 080
zurraq -1- [Far.+Tat.]
z. 043

Ek 2. Tek Tek Kullanım Sıklıkları Dizini

da/de/ta/te	-347-	söyle-	-60-	üt-	-36-
bul-	-321-	ḫezĕr	-59-	başla-	-35-
bĕr	-319-	we	-59-	cit-	-35-
di-	-309-	ĕşle-	-58-	emĕr	-35-
bĕrle	-244-	efiser	-57-	general	-35-
üz	-223-	kön	-57-	ġaskeriy	-35-
kil-	-197-	ni	-56-	işĕk	-34-
al-	-196-	alar	-55-	ḫis	-34-
polkovnik	-191-	ikĕ	-55-	ḫel	-34-
it-	-190-	kĕr-	-55-	aç-	-33-
Törĕk	-172-	soŋ	-55-	mulla	-33-
min	-171-	qarşı	-54-	tap-	-33-
i-	-169-	lekin	-54-	yan	-33-
ul	-169-	ittĕr-	-53-	yasa-	-33-
tor-	-155-	al	-51-	İngliz	-32-
şul	-151-	bar	-51-	ḫaqında	-31-
kĕbĕk	-149-	zur	-51-	itĕl-	-31-
ġasker	-148-	ĕç	-50-	küp	-31-
ġına/gene/qına/kene	-145-	tawış	-49-	öy	-31-
		bit	-48-	totın-	-31-
anıŋ	-136-	yuq	-48-	uqı-	-31-
bĕz	-132-	anı	-47-	bolar	-30-
öçĕn	-128-	bĕrsĕ	-47-	mes’ele	-30-
taġı	-117-	qara-	-47-	yaq	-30-
kit-	-116-	qader	-46-	hemme	-29-
bötĕn	-114-	ḫatın	-45-	taba	-29-
bik	-108-	suġış	-45-	şunda	-29-
qız	-107-	bu	-44-	açıl-	-28-
şu	-105-	kirek	-44-	aŋlat-	-28-
sĕz	-102-	ara	-43-	qeġaz’	-28-
bu	-100-	waqıt	-43-	törlĕ	-28-
Rus	-94-	yir	-42-	uyla-	-28-
küz	-91-	art	-41-	yaz-	-28-
ĕş	-88-	cawap	-40-	annan	-27-
bir-	-86-	plan	-40-	bunda	-27-
çıq-	-85-	ştab	-40-	ikĕnçĕ	-27-
elle	-85-	anda	-39-	kitĕr-	-27-
baş	-83-	ḫalıq	-39-	köt-	-27-
bar-	-82-	kĕm	-39-	Tatar	-27-
mĕne	-79-	monda	-39-	urıs	-27-
qal-	-77-	tügĕl	-39-	uy	-27-
süz	-73-	bala	-38-	aŋla-	-26-
bĕl-	-70-	Ermen	-38-	ġaile	-26-
qul	-70-	kĕşĕ	-38-	küŋĕl	-26-
kür-	-68-	elĕ	-37-	tĕgĕ	-26-
yul	-67-	bĕt-	-36-	başqa	-25-
fikĕr	-60-	sin	-36-	bĕrge	-25-

ciber-	-25-	utır-	-20-	sora-	-16-
nerse	-25-	ayaq	-19-	tön	-16-
urın	-25-	bayraq	-19-	yaŋıdan	-16-
yeş’	-25-	buy	-19-	yıl	-16-
aptıra-	-24-	eyt-	-19-	aq-	-15-
bülme	-24-	ḫat	-19-	başlan-	-15-
çap-	-24-	ḫebersëz	-19-	ělgerĕ	-15-
ḫĕzmet	-24-	muzıka	-19-	hiçbĕr	-15-
qıçqır-	-24-	niçĕk	-19-	höcümçĕ	-15-
nindiy	-24-	tıŋla-	-19-	kazaçiy	-15-
tĕle-	-24-	uġıl	-19-	kĕçkĕne	-15-
tiyĕş	-24-	yörĕ-	-19-	kiyĕm	-15-
tiz	-24-	açıq	-18-	kürĕş-	-15-
tup	-24-	bĕraz	-18-	qaç-	-15-
yerdem	-24-	bĕrden	-18-	qaldır-	-15-
bas-	-23-	bĕrniçe	-18-	qızar-	-15-
niqader	-23-	bügĕn	-18-	şulay	-15-
tuqta-	-23-	front	-18-	telefon	-15-
uyna-	-23-	ḫeber	-18-	yaŋı	-15-
aŋar	-22-	indĕ	-18-	atlı	-14-
at	-22-	işĕt-	-18-	çıġar-	-14-
hem	-22-	komite	-18-	doktor	-14-
ḫereket	-22-	kürset-	-18-	erkyan	-14-
köl-	-22-	qayt-	-18-	höcüm	-14-
mösĕlman	-22-	meġ‘lümat	-18-	irtege	-14-
öç	-22-	mĕŋ	-18-	qan	-14-
temam	-22-	soldat	-18-	qurıq-	-14-
töş-	-22-	şeher	-18-	marca	-14-
yöz	-22-	aḫır	-17-	öst	-14-
alay	-21-	bülĕk	-17-	taraf	-14-
aş	-21-	ĕzle-	-17-	tırış-	-14-
bĕtĕr-	-21-	gezite	-17-	yoqla-	-14-
birĕl-	-21-	ḫarita	-17-	zabit	-14-
cıy-	-21-	il	-17-	beyrem	-13-
dewam	-21-	kĕrĕş-	-17-	borıl-	-13-
kürşĕ	-21-	küter-	-17-	Frantsuz	-13-
nik	-21-	qarar	-17-	hemşire	-13-
ölgĕr-	-21-	mertebe	-17-	ḫerĕb	-13-
quy-	-21-	tot-	-17-	kiç	-13-
ast	-20-	uq/ük	-17-	kisĕl-	-13-
ayır-	-20-	wazıyfa	-17-	qatı	-13-
doşman	-20-	awır	-16-	ozaq	-13-
felen	-20-	barı	-16-	röḫset	-13-
haman	-20-	buluw	-16-	sĕrlĕ	-13-
köç	-20-	ĕç-	-16-	tul-	-13-
quş-	-20-	ḫezĕrlen-	-16-	yat-	-13-
milliy	-20-	meclĕs	-16-	yeşĕrĕn	-13-
ozın	-20-	millet	-16-	yetim	-13-
saqla-	-20-	seġat’	-16-	aqça	-12-

aqrın	-12-	ěşlen-	-10-	ut	-9-
arı-	-12-	iŋ	-10-	uylan-	-9-
at-	-12-	kireklĕ	-10-	yeşe-	-9-
bĕrkĕm	-12-	qabul	-10-	yıġla-	-9-
biş	-12-	qoral	-10-	altı	-8-
çit	-12-	qunaq	-10-	ana	-8-
Frantsuzça	-12-	quw-	-10-	ant	-8-
ışan-	-12-	quyıl-	-10-	aqrınlap	-8-
isĕm	-12-	reis	-10-	bürtĕn-	-8-
küpten	-12-	selam	-10-	dürt	-8-
qara	-12-	sewdeger	-10-	fayda	-8-
östel	-12-	suġış-	-10-	ḫezĕrle-	-8-
soŋġı	-12-	şĕşe	-10-	ḫĕzmetçĕ	-8-
söal’	-12-	taşla-	-10-	ḫörmet	-8-
şundıy	-12-	taw	-10-	ḫuca	-8-
yĕgĕrmĕ	-12-	telegram	-10-	kiŋ	-8-
yĕgĕt	-12-	uram	-10-	kürĕn-	-8-
alġa	-11-	yara-	-10-	qayda	-8-
atıl-	-11-	yırla-	-10-	qızıl	-8-
dön’ya	-11-	yort	-10-	qomandan	-8-
eylen-	-11-	alay	-9-	qorban	-8-
her	-11-	awız	-9-	meydan	-8-
kötĕl-	-11-	ay	-9-	noqta	-8-
küŋĕllĕ	-11-	başlıq	-9-	polk	-8-
qaydan	-11-	belki	-9-	ruḫ	-8-
meqale	-11-	bolay	-9-	sikĕr-	-8-
mo	-11-	cidĕ	-9-	söyĕn-	-8-
mömkin	-11-	çaqır-	-9-	şöbhe	-8-
öme	-11-	eti	-9-	şulqader	-8-
reḫim	-11-	ḫezĕrgĕ	-9-	tercĕme	-8-
reḫmet	-11-	ipteş	-9-	tormış	-8-
Rusça	-11-	iskĕ	-9-	tuw-	-8-
saf	-11-	kiçe	-9-	üp-	-8-
sĕr	-11-	kis-	-9-	yartılay	-8-
söyleş-	-11-	komandir	-9-	ye	-8-
taq-	-11-	qalıq-	-9-	yeş’lĕk	-8-
tuġrı	-11-	qaysı	-9-	yıraq	-8-
wöcdan	-11-	quwet	-9-	yöz	-8-
yaŋa	-11-	poçmaq	-9-	yuġalt-	-8-
yeş’	-11-	sal-	-9-	baruw	-7-
bĕrdenbĕr	-10-	soraş-	-9-	bĕlĕş-	-7-
bĕrnerse	-10-	suq-	-9-	bĕrĕnçĕ	-7-
buyınça	-10-	tanış	-9-	beyle-	-7-
can	-10-	tariyḫ	-9-	biyüw	-7-
cıyıl-	-10-	terĕ	-9-	bül-	-7-
çaġa	-10-	tire	-9-	cebhe	-7-
çey	-10-	tiren	-9-	çın	-7-
din	-10-	töşĕr-	-9-	derece	-7-
eyĕ	-10-	tupla-	-9-	eni	-7-

feqat’	-7-	çıġuw	-6-	tiyĕşlĕk	-6-
ḫetĕrle-	-7-	dimek	-6-	toruw	-6-
iman	-7-	diniy	-6-	töyme	-6-
isĕrĕk	-7-	eġ‘za	-6-	tüben	-6-
kiç-	-7-	ehemmiyet	-6-	ül-	-6-
kiŋeş	-7-	esir	-6-	von	-6-
köy	-7-	gizlĕ	-6-	waq	-6-
küterĕl-	-7-	görle-	-6-	waqıyġa	-6-
qardeşlĕk	-7-	grafinya	-6-	yıġlaw	-6-
qatış-	-7-	Gruzin	-6-	yün’	-6-
qızuw	-7-	ġadiy	-6-	zararlı	-6-
qolaq	-7-	ġafu	-6-	aşa-	-5-
mataş-	-7-	ġaskerçe	-6-	awıl	-5-
mıltıq	-7-	herbĕr	-6-	azan	-5-
milletçĕ	-7-	iden	-6-	balta	-5-
minut	-7-	İnglizçe	-6-	bayaġı	-5-
moŋar	-7-	kĕnez	-6-	bĕr-bĕr	-5-
niçe	-7-	kiçüw	-6-	bĕrni	-5-
onıt-	-7-	kilüw	-6-	bĕrtuqta-	-5-
sizĕn-	-7-	küç-	-6-	buldır-	-5-
solıḫ	-7-	qaharman	-6-	burıç	-5-
söy-	-7-	qanat	-6-	buylap	-5-
söylen-	-7-	qardeş	-6-	çaqırt-	-5-
student	-7-	qaya	-6-	çik	-5-
şefqat’	-7-	qıs-	-6-	çönki	-5-
tanı-	-7-	qısqa	-6-	dust	-5-
tereze	-7-	qoş	-6-	edebiyat	-5-
tizrek	-7-	quşıl-	-6-	ĕlĕk	-5-
tös	-7-	manara	-6-	ĕşlet-	-5-
tutaş	-7-	matur	-6-	ġacep	-5-
tutır-	-7-	mĕŋbaşı	-6-	ġadet	-5-
unter	-7-	meşġul’	-6-	ġaskerlĕk	-5-
yartı	-7-	moŋ	-6-	ḫaq	-5-
yır	-7-	moŋlı	-6-	ḫerbiy	-5-
yörek	-7-	mönesebet	-6-	herkön	-5-
yuġal-	-7-	mösteqıyl’	-6-	ḫezĕrlĕk	-5-
adım	-6-	oçra-	-6-	ḫisap	-5-
altın	-6-	omtıl-	-6-	illĕ	-5-
aluw	-6-	öçĕnçĕ	-6-	ir	-5-
andıy	-6-	pianino	-6-	irte	-5-
aq	-6-	resmiy	-6-	isen	-5-
aşa	-6-	saqlaw	-6-	isenlĕk	-5-
atna	-6-	sigĕz	-6-	işare	-5-
awıruw	-6-	taşlan-	-6-	kantselyariye	-5-
birlĕ	-6-	tawışlan-	-6-	kapitan	-5-
bit	-6-	temamen	-6-	kenseleriye	-5-
bulın-	-6-	tĕk-	-6-	keyĕf	-5-
cereḫet	-6-	tĕl	-6-	kiçĕr-	-5-
ciberĕl-	-6-	tiy-	-6-	kirekĕlĕk	-5-

kitap	-5-	yör(ĕ)t-	-5-	ḫurlanuw	-4-
kitüw	-5-	aġım	-4-	intendant	-4-
kulanil	-5-	alın-	-4-	isĕr-	-4-
kükrek	-5-	Alman	-4-	ittifaqçı	-4-
qabile	-5-	aŋlaş-	-4-	iy-	-4-
qalem	-5-	aŋlaşıl-	-4-	kabinet	-4-
qaraŋġı	-5-	aŋlı	-4-	Kazak	-4-
qaraw	-5-	aqtıq	-4-	kĕrt-	-4-
qartay-	-5-	arqa	-4-	kiçegĕ	-4-
qaybĕr	-5-	aşıq-	-4-	kiyĕn-	-4-
qaywaqıt	-5-	atla-	-4-	klub	-4-
qıŋġıraw	-5-	ayırıl-	-4-	kommivoyajer	-4-
qıyafet	-5-	Azerbaycanlı	-4-	küçĕr-	-4-
qurqu	-5-	barlıq	-4-	kük	-4-
meġ‘ne	-5-	barmaq	-4-	qadeḫ	-4-
meḫkeme	-5-	berĕl-	-4-	qart	-4-
mektep	-5-	bĕldĕr-	-4-	qay	-4-
milletçĕlĕk	-5-	bĕlĕn-	-4-	qayna-	-4-
mondıy	-5-	bĕlgĕrt-	-4-	qıçqıruw	-4-
möġamele	-5-	bĕrer	-4-	qılıç	-4-
naçar	-5-	biyle-	-4-	qışla	-4-
nomer	-5-	bufet	-4-	qıys’m	-4-
oç	-5-	buşlıq	-4-	qoçaqla-	-4-
oçrat-	-5-	cĕntĕkle-	-4-	qotıl-	-4-
öyren-	-5-	ciměrĕk	-4-	lazĕmlĕk	-4-
pulemet	-5-	ciměrĕl-	-4-	maḫsus	-4-
restoran	-5-	çaqırıl-	-4-	maqsat	-4-
siz-	-5-	çum-	-4-	meġ‘ruze	-4-
suzıl-	-5-	dewlet	-4-	mesḫere	-4-
şaqtıy	-5-	diq‘qat’	-4-	mĕn-	-4-
tariyḫiy	-5-	divar	-4-	möġallim	-4-
Tatarça	-5-	efendĕ	-4-	muyın	-4-
ten	-5-	ene	-4-	naçal’nik	-4-
tıq-	-5-	ĕçüw	-4-	öz-	-4-
tikşĕr-	-5-	faydalan-	-4-	özĕl-	-4-
toyıl-	-5-	ġariza	-4-	proletariat	-4-
Törĕkçe	-5-	ġazap	-4-	Rusçala-	-4-
Törĕklĕk	-5-	ġoměr	-4-	sallan-	-4-
urta	-5-	ġomum	-4-	sap	-4-
utırt-	-5-	hawa	-4-	sebep	-4-
uyan-	-5-	helaq	-4-	seleḫiyet	-4-
ütker-	-5-	hiç	-4-	sewde	-4-
watıl-	-5-	ḫarap	-4-	seyesiy	-4-
weġ‘de	-5-	ḫeyle	-4-	sĕlkĕn-	-4-
yaqın	-5-	ḫikeye	-4-	sıypa-	-4-
yazuçı	-5-	ḫilaf	-4-	söylew	-4-
yılġa	-5-	ḫisapla-	-4-	suwıq	-4-
yomrıq	-5-	ḫökümet	-4-	suz-	-4-
yoqı	-5-	ḫurlan-	-4-	şıltırat-	-4-

şiġır’	-4-	böyĕk	-3-	irĕk	-3-
taŋ	-4-	burjuva	-3-	işĕtĕl-	-3-
taşı-	-4-	buş	-3-	kazarma	-3-
tesbiḫ	-4-	bülĕn-	-3-	kirek-	-3-
te‘sir	-4-	cereḫetlen-	-3-	knyajna	-3-
tĕş	-4-	cırla-	-3-	kontor	-3-
tĕzĕl-	-4-	cıyna-	-3-	köçlen-	-3-
tıl	-4-	cibert-	-3-	kömĕş	-3-
tınıç	-4-	ciberüw	-3-	kötüw	-3-
tınıçlıq	-4-	çaq	-3-	köyĕnçe	-3-
timĕr	-4-	çınlap	-3-	közgĕ	-3-
tük-	-4-	çır	-3-	kürüw	-3-
uquw	-4-	çişĕn-	-3-	küzlĕk	-3-
uyat-	-4-	çuwalçıq	-3-	qaġıl-	-3-
ütĕr-	-4-	dert	-3-	qaharmanlıq	-3-
wat-	-4-	diyüw	-3-	qahwe	-3-
yaltıra-	-4-	doġa	-3-	qaraġanda	-3-
yaŋadan	-4-	doşmanlıq	-3-	qat-	-3-
yap-	-4-	dörĕs	-3-	qatġıy	-3-
yaqtı	-4-	duw	-3-	qoçaq	-3-
yavĕr	-4-	ehemiyetlĕ	-3-	Qomıq	-3-
yeise	-4-	Ermeni	-3-	qurqınıçlı	-3-
yıllıq	-4-	ernüw	-3-	manevr	-3-
yılmay-	-4-	ĕlektĕr-	-3-	manzare	-3-
yirleş-	-4-	ĕt	-3-	maŋlay	-3-
yomşaq	-4-	fida	-3-	marş	-3-
yökletĕl-	-4-	firqa	-3-	meçĕt	-3-
yuw-	-4-	gönah	-3-	medeniyet	-3-
zarar	-4-	Görci	-3-	meġaş	-3-
açuw	-3-	güya	-3-	mĕŋlep	-3-
aktiv	-3-	Ġarep	-3-	miḫrab	-3-
aqtar-	-3-	ġaye	-3-	moŋġança	-3-
aristokrat	-3-	ġazaplan-	-3-	möftiy	-3-
artist	-3-	ḫata	-3-	mölděre-	-3-
ata	-3-	ḫatire	-3-	mözakere	-3-
azat	-3-	ḫeberdar	-3-	namaz	-3-
başlı	-3-	helaket	-3-	nıġıt-	-3-
baya	-3-	ḫetĕr	-3-	onıtıl-	-3-
bazar	-3-	ḫetta	-3-	ömeçĕlĕk	-3-
beḫĕtlĕ	-3-	ḫezine	-3-	östĕre-	-3-
bĕrazdan	-3-	ḫıyanet	-3-	öyret-	-3-
bĕrem-bĕrem	-3-	ḫor	-3-	parça	-3-
bĕrkĕtĕl-	-3-	ḫosusen	-3-	perdelĕk	-3-
bĕrkön	-3-	ırġıt-	-3-	portfel’	-3-
bĕrlĕk	-3-	idare	-3-	poşuw	-3-
bigrek	-3-	iḫtıyar	-3-	razıy	-3-
bismilla	-3-	iḫtimal	-3-	ret	-3-
bor-	-3-	imperatritsa	-3-	sabış-	-3-
boz-	-3-	inqıylab	-3-	salib	-3-

sat-	-3-	vokzal	-3-	ayırma	-2-
sawıt	-3-	watan	-3-	ayıruw	-2-
sayın	-3-	watıq	-3-	az	-2-
sıqra-	-3-	yaẖşı	-3-	azraq	-2-
sıqranuw	-3-	yalġan	-3-	baba	-2-
solı	-3-	yalġız	-3-	bahadirlıq	-2-
söŋgĕ	-3-	yalınuw	-3-	basqıç	-2-
suy-	-3-	yan-	-3-	Başqort	-2-
şart	-3-	yaralı	-3-	beha	-2-
şep	-3-	yarat-	-3-	beẖĕt	-2-
tabiġıy	-3-	yarıy	-3-	bek	-2-
tamaq	-3-	yat	-3-	bela	-2-
tanış-	-3-	Yehüd	-3-	bĕlüw	-2-
tarat-	-3-	yeşew	-3-	bĕrbuy	-2-
tart-	-3-	yıġıl-	-3-	bĕtüw	-2-
tartışuw	-3-	yılmayuw	-3-	beyan	-2-
tawışsız	-3-	yırlaw	-3-	bıtır	-2-
tecriybe	-3-	yirlĕ	-3-	bilgĕlĕ	-2-
teġayĕn	-3-	yom-	-3-	bina	-2-
tegere-	-3-	yögĕr-	-3-	biyĕ-	-2-
temsĕz	-3-	yör-	-3-	bokal	-2-
terbiyelĕ	-3-	yörüw	-3-	borçı-	-2-
terilke	-3-	yuġarı	-3-	borıç	-2-
tewqıyf	-3-	yuġıyse	-3-	borın	-2-
tınsız	-3-	yuqlıq	-3-	boyındırıq	-2-
tol	-3-	yünel-	-3-	boyır-	-2-
töp	-3-	zal	-3-	bozıl-	-2-
töslĕ	-3-	zeġıyf’	-3-	bötĕnley	-2-
töşĕn-	-3-	zıyalı	-3-	buġaz	-2-
töyek	-3-	aç	-2-	bundıy	-2-
tözet-	-3-	açulan-	-2-	busaġa	-2-
tuplan-	-3-	ad‘yutant	-2-	buşa-	-2-
tuqtat-	-3-	advokat	-2-	buyal-	-2-
tuwış	-3-	aġa	-2-	bügĕngĕ	-2-
tuy	-3-	aġar-	-2-	bülek	-2-
tüle-	-3-	aġız-	-2-	canlan-	-2-
türe	-3-	aġuw	-2-	canlı	-2-
un	-3-	ah	-2-	cariye	-2-
uncidĕ	-3-	aldır-	-2-	casus	-2-
uŋaysızlıq	-3-	altmış	-2-	casuslıq	-2-
ura	-3-	aqayt-	-2-	cemġıyet	-2-
urdu	-3-	arqadaş	-2-	cereẖetlĕ	-2-
urınbasar	-3-	arqadaşça	-2-	ceyewlĕ	-2-
urman	-3-	art-	-2-	cılı	-2-
uynal-	-3-	aşat-	-2-	cır	-2-
ülçe-	-3-	aşẖane	-2-	cıyıluw	-2-
ütĕn-	-3-	aw-	-2-	cıyıntıq	-2-
ütĕrĕl-	-3-	awır-	-2-	ciměr-	-2-
üzsüzlĕlĕk	-3-	awırlıq	-2-	ciŋ	-2-

cir	-2-	ḫıyal	-2-	qaq-	-2-
citekle-	-2-	Ḫristian	-2-	qaral-	-2-
citerlĕk	-2-	ıŋġıraş-	-2-	qaraş	-2-
citmĕş	-2-	ırġıtuw	-2-	qarawılçı	-2-
cömhüriyet	-2-	ışanıç	-2-	qayçan	-2-
çanta	-2-	iġ‘lan	-2-	qaydalıq	-2-
çeç	-2-	iḫtıyac	-2-	qaytar-	-2-
Çeḫ	-2-	iḫtıyarsız	-2-	qıçqırış	-2-
çıġış	-2-	ikĕlen-	-2-	qıl-	-2-
çıj	-2-	ikĕşer	-2-	qıluw	-2-
çıray	-2-	ilt-	-2-	qırıq	-2-
Çirkes	-2-	imanlı	-2-	qız-	-2-
çuqın-	-2-	imkyan	-2-	qızmaça	-2-
çuwalt-	-2-	imperator	-2-	qor-	-2-
daire	-2-	indĕr-	-2-	qorbansız	-2-
defter	-2-	iŋse	-2-	qortılış	-2-
delil	-2-	irĕn-	-2-	qotla-	-2-
dĕrĕlde-	-2-	irten	-2-	qotqar-	-2-
deş-	-2-	isĕrt-	-2-	qurqın-	-2-
diyĕl-	-2-	isĕrüw	-2-	quşıluw	-2-
dorfa	-2-	istik‘lyal	-2-	quwetlĕ	-2-
doşmança	-2-	iş	-2-	quzġal-	-2-
dustça	-2-	itĕk	-2-	lazĕm	-2-
dürtĕnçĕ	-2-	iz-	-2-	Lezgin	-2-
ebi	-2-	kantlı	-2-	lya	-2-
edebiy	-2-	kassa	-2-	malay	-2-
eger	-2-	keyĕflen-	-2-	maniġ‘	-2-
elbette	-2-	ki	-2-	maqta-	-2-
elektrik	-2-	kileçek	-2-	mecmuġa	-2-
erem	-2-	kilometr	-2-	medal’	-2-
eteç	-2-	kiŋeşleş-	-2-	medallĕ	-2-
eyde	-2-	kiŋeyüw	-2-	meġ‘lüm	-2-
ĕçĕmlĕk	-2-	kirĕ	-2-	meġ‘nesĕz	-2-
ĕrĕ	-2-	kistĕr-	-2-	memleket	-2-
familiya	-2-	kisüw	-2-	mĕŋlĕ	-2-
farız	-2-	kitĕrĕl-	-2-	merkez	-2-
fır-fır	-2-	kölĕmsĕre-	-2-	mesafe	-2-
gönahsız	-2-	kölüw	-2-	mescĕd	-2-
ġaid	-2-	küçĕrt-	-2-	millionlı	-2-
ġayĕp	-2-	kündĕr-	-2-	miyve	-2-
herkĕm	-2-	kürĕl-	-2-	moŋraq	-2-
heybet	-2-	kürelete	-2-	motlaqa	-2-
heyet	-2-	qabĕr	-2-	mölděr-mölder	-2-
hiçkĕm	-2-	qaçqın	-2-	möqatdes	-2-
höner	-2-	qaçuw	-2-	mörekkeb	-2-
ḫasta	-2-	qaharmança	-2-	mösafir	-2-
ḫastaḫane	-2-	qaltıra-	-2-	mösĕlmanlıq	-2-
ḫezĕrlew	-2-	qaltıran-	-2-	muzıkant	-2-
ḫezret	-2-	qaluw	-2-	ne	-2-

něçke	-2-	sıyla-	-2-	tür	-2-
neseĕl	-2-	sinlĕ-minlĕ	-2-	unbĕr	-2-
nit-	-2-	soŋlıq	-2-	unikĕ	-2-
nizaġ	-2-	sotsializm	-2-	unsigĕz	-2-
notıq	-2-	su	-2-	uŋaysızlan-	-2-
oç-	-2-	sul	-2-	uŋaysızlat-	-2-
oçır-	-2-	sula-	-2-	urındıq	-2-
oçraş-	-2-	sügĕnüw	-2-	urınlaş-	-2-
olrayt	-2-	süt-	-2-	utız	-2-
onıttır-	-2-	şahedetname	-2-	uyattır-	-2-
opera	-2-	şampanskiy	-2-	uyınçıq	-2-
otel’	-2-	şatlan-	-2-	uynat-	-2-
oya	-2-	şem	-2-	uynaw	-2-
ozaqla-	-2-	şerab	-2-	ükĕr-	-2-
ozat-	-2-	şĕş	-2-	ülĕm	-2-
öçer	-2-	şıltır	-2-	ülüw	-2-
ömeçĕ	-2-	şıltıratıl-	-2-	ürnek	-2-
ömĕt	-2-	tal-	-2-	üzĕnçe	-2-
padişah	-2-	tapşırıl-	-2-	üzgert-	-2-
paq‘	-2-	tar	-2-	üzlen-	-2-
perde	-2-	tarız	-2-	vagon	-2-
pĕş-	-2-	tartış	-2-	vif-	-2-
podnos	-2-	taş	-2-	wataniy	-2-
podval	-2-	taza	-2-	watıluw	-2-
polkovniklıq	-2-	tefsir	-2-	yabıl-	-2-
poş-	-2-	tĕgĕrmen	-2-	yalın-	-2-
poşın-	-2-	tĕlew	-2-	yalwar-	-2-
poşır-	-2-	tenke	-2-	yaŋaqlı	-2-
pöẖte	-2-	teq‘diym	-2-	yaŋart-	-2-
praporşçik	-2-	terbiye	-2-	yaŋlış	-2-
resĕm	-2-	tertip	-2-	yaqınlaş-	-2-
retlen-	-2-	teşkilat	-2-	yaqlı	-2-
rewĕş	-2-	tĕzlen-	-2-	yar-	-2-
Ruslaşuw	-2-	tıġıl-	-2-	yara	-2-
safa	-2-	tın	-2-	yaraq	-2-
salla-	-2-	tınıçlan-	-2-	yarıl-	-2-
saq	-2-	tış	-2-	yasal-	-2-
saqçı	-2-	tireney-	-2-	yasat-	-2-
sarıf	-2-	tişĕl-	-2-	yaz	-2-
sarıq	-2-	totıl-	-2-	yazıl-	-2-
sataş-	-2-	Törĕkmen	-2-	yedre	-2-
sawlıq	-2-	törkĕm	-2-	Yehüdi	-2-
sĕbĕr-	-2-	töşĕl-	-2-	yem’sĕz	-2-
sefalet	-2-	tuġan	-2-	yeşĕr-	-2-
seẖne	-2-	tupçı	-2-	yeşĕrĕl-	-2-
selamet	-2-	tutırıl-	-2-	yılaw	-2-
seyeset	-2-	tuy-	-2-	yıraġay-	-2-
sır-	-2-	tügerek	-2-	yil	-2-
sıt-	-2-	tügüw	-2-	yip	-2-

yirleştĕr- -2-
yirsĕz -2-
yomşart- -2-
yortsız -2-
yöde- -2-
yögĕrt- -2-
yök -2-
yökleněl- -2-
yözlep -2-
yuqqa -2-
zarlan- -2-
zinhar -2-
adem -1-
adres -1-
aġış -1-
agitatsiye -1-
aġu -1-
aheŋ -1-
aldırıl- -1-
alġayazĕbillah -1-
alış- -1-
alıştır- -1-
all right -1-
allandıruw -1-
Almança -1-
Amerikan -1-
analıq -1-
aŋa -1-
aŋlarlıq -1-
aŋlatıl- -1-
aŋlatırlıq -1-
aŋsız -1-
apa -1-
apalıq -1-
aptırat- -1-
araba -1-
aralaştır- -1-
arı -1-
armyanskaya -1-
artıq -1-
artıq -1-
arulan- -1-
as -1-
asıl -1-
asıl- -1-
asra- -1-
aşamaq -1-
aşamlıq -1-
aşır- -1-
ata- -1-
atış- -1-
atlandır- -1-
atlaw -1-
atnalıq -1-
avans -1-
avtomobil’ -1-
awa-tüne -1-
awdar- -1-
awıruwlıq -1-
ayaqlandır- -1-
aynıq -1-
aynıqlıq -1-
azay- -1-
azayt- -1-
Azerbaycança -1-
Azeri -1-
babay -1-
bağışlan- -1-
bağla- -1-
bağlam -1-
bahadir -1-
balalaykalı -1-
baliġ‘ -1-
barış -1-
basıl- -1-
bastır- -1-
basuw -1-
başbaştaqlıq -1-
başçılıq -1-
başlanıl- -1-
başlanuw -1-
başlaw -1-
başqalıq -1-
bat- -1-
baten’ka -1-
batır- -1-
batırlan- -1-
bay -1-
bayı- -1-
baylıq -1-
bayraqlı -1-
bazındır- -1-
beġ‘zĕ -1-
beġır -1-
behalen- -1-
beẖĕs -1-
beẖĕtsĕz -1-
beẖĕtsĕzlĕk -1-
bekle- -1-
beladiye -1-
belĕş -1-
bĕlgĕrtüw -1-
ber- -1-
bĕremle- -1-
bĕrem-serem -1-
bĕrkĕt- -1-
bĕrleş- -1-
bĕrleştĕrĕlüw -1-
bĕrleşüw -1-
bĕtĕrĕl- -1-
bĕtĕrüçĕ -1-
bĕtĕrüw -1-
bĕtew -1-
beyanname -1-
beyleněl- -1-
bez -1-
bılçıran- -1-
bılçıratıl- -1-
bıtırdaw -1-
bikle- -1-
bilewse -1-
bilgĕle- -1-
bilgĕlenüw -1-
bilgĕlew -1-
birdĕr- -1-
birĕ -1-
birüw -1-
bişlĕ -1-
bitlĕ -1-
biyĕl- -1-
bizmen -1-
Bolġar -1-
bolıtlı -1-
bomba -1-
bombardirovka -1-
borġı -1-
borıluw -1-
borma -1-
boyar -1-
boyırıq -1-
boykot -1-
bozdır- -1-
bozıq -1-
bozıştır- -1-
bök- -1-
bötiy -1-
böyĕklĕk -1-

bravo	-1-	comġa	-1-	döḫan	-1-
bulış-	-1-	cömle	-1-	dörĕst	-1-
buluçı	-1-	cumalaw	-1-	dula-	-1-
buşan-	-1-	çabın-	-1-	dustlaş-	-1-
buta-	-1-	çabuw	-1-	duv-	-1-
buw-	-1-	çaġır	-1-	duwla-	-1-
buya-	-1-	çalın-	-1-	düel’	-1-
buyaw	-1-	çalmalı	-1-	düş-	-1-
buyle	-1-	çaqrım	-1-	e	-1-
buylı	-1-	çartla-	-1-	edep	-1-
bülĕş-	-1-	çĕrĕ-	-1-	efiserlĕk	-1-
bülüw	-1-	çevĕr-	-1-	ehl	-1-
bürĕ	-1-	çeyḫane	-1-	ekiyet	-1-
büse	-1-	çıda-	-1-	elĕge	-1-
byuro	-1-	çıġarlıq	-1-	elleniqader	-1-
cahil	-1-	çıġart-	-1-	eman	-1-
canlanuw	-1-	çıġaruw	-1-	erçĕ-	-1-
cayla-	-1-	çıġıl-	-1-	ernĕ-	-1-
cebĕr	-1-	Çıġtay	-1-	evet	-1-
cĕfek	-1-	çıltıra-	-1-	ewere	-1-
ceġ‘rafiya	-1-	çınayaq	-1-	ewĕrĕl-	-1-
celĕp	-1-	çınŋġırawıq	-1-	ewĕrĕlüw	-1-
cemeġat	-1-	çiber	-1-	eybĕr	-1-
cennet	-1-	çigĕl-	-1-	eylendĕr-	-1-
cenüb	-1-	çik-	-1-	eytĕl -	-1-
cĕŋĕllĕk	-1-	Çirkesçelet-	-1-	eytüw	-1-
cĕp	-1-	çirt-	-1-	ĕçĕl-	-1-
cereyan	-1-	çirtüw	-1-	ĕçĕr-	-1-
cey-	-1-	çişme	-1-	ĕçĕrt-	-1-
ceyĕl-	-1-	çitĕnleş-	-1-	ĕçmek	-1-
cıltıra-	-1-	çiy	-1-	ĕlek-	-1-
cıydır-	-1-	çiyrĕk	-1-	ĕlĕn-	-1-
cıynal-	-1-	çorna-	-1-	ĕmm	-1-
cıyuw	-1-	çök-	-1-	ĕnĕ	-1-
ciberĕlüw	-1-	çuwal-	-1-	ĕrĕ-	-1-
cibĕrlen-	-1-	çük-	-1-	ĕrĕt-	-1-
cilbĕrdew	-1-	Dağıstanlı	-1-	ĕste-	-1-
cilke	-1-	dama	-1-	ĕşleněl-	-1-
cillĕ	-1-	deġ‘wa	-1-	ĕşlew	-1-
ciŋ-	-1-	deklamatsiye	-1-	ĕt-	-1-
ciŋĕl	-1-	denşçik	-1-	ĕz	-1-
ciŋĕleyt-	-1-	derĕs	-1-	ĕzlen-	-1-
ciŋĕleyüw	-1-	dertlen-	-1-	ĕzlew	-1-
ciŋĕllĕk	-1-	dimle-	-1-	fabrika	-1-
ciren-	-1-	dinlĕ	-1-	fakul’tet	-1-
cirenüw	-1-	diŋgĕz	-1-	farsı	-1-
citĕş-	-1-	djentel’menlĕk	-1-	fatiḫa	-1-
citkĕr-	-1-	döbĕrde-	-1-	fen	-1-
citüw	-1-	dögĕ	-1-	fendıq	-1-

ferĕşte -1-
ferman -1-
fĕtne -1-
fidaqyarlĕk -1-
fikĕrdeş -1-
forma -1-
forsat -1-
fort -1-
Frantsuzçala- -1-
freylin -1-
generallıq -1-
gerçis -1-
Germano-fillıq -1-
git- -1-
gitr- -1-
giz- -1-
göruh -1-
guberna -1-
ġalemet -1-
ġamel -1-
ġaqıl -1-
ġasabiyleş- -1-
ġasır -1-
ġazaplanuw -1-
ġazaplı -1-
ġaziz -1-
ġıjlaw -1-
ġırılda- -1-
ġıybadet -1-
ġıybaret -1-
ġıylĕm -1-
ġomumiy -1-
hawalan- -1-
hernerse -1-
hertörlĕ -1-
herwaqıt -1-
heyecan -1-
hiçni -1-
huş -1-
ḫaqlıq -1-
ḫaywan -1-
ḫeberçĕ -1-
ḫelife -1-
ḫelifet -1-
ḫerbiye -1-
ḫesret -1-
ḫetĕrlet- -1-
ḫetfe -1-
ḫeyat -1-
ḫeyĕrçĕlĕk -1-
ḫeylelĕ -1-
ḫeyran -1-
ḫeyret -1-
ḫeyriye -1-
ḫezĕrlenüw -1-
ḫezĕrlet- -1-
ḫezĕrlewçĕ -1-
ḫimaye -1-
ḫosus -1-
ḫosusıy -1-
ḫökĕm -1-
ḫur -1-
ḫuş -1-
ıjġır- -1-
ıŋġıra- -1-
ıŋra- -1-
ıŋraşuw -1-
ırcayt- -1-
ırġıtıl- -1-
ısul -1-
ışanıçsız -1-
ızan -1-
icĕkle- -1-
ictihat -1-
ideal -1-
İdĕl-Urallı -1-
iġane -1-
iḫlas -1-
iḫtilyal -1-
ikĕşerlet- -1-
imansız -1-
imperer -1-
institut -1-
intriga -1-
ipteşçe -1-
iq‘rar -1-
irĕn -1-
irĕş- -1-
irĕşüw -1-
irtegĕ -1-
is -1-
is- -1-
isbat -1-
isĕmlĕ -1-
isenmĕsĕz -1-
iseple- -1-
iskĕçe -1-
iskert- -1-
isne- -1-
israfçılıq -1-
istıylyaḫiy -1-
istiġ‘fa -1-
işaret -1-
işte -1-
ittifaq -1-
ittifaqıy -1-
iyĕl- -1-
iyer -1-
izĕl- -1-
izĕlüw -1-
jandarm -1-
kanal’ya -1-
kapitalizm -1-
karta -1-
kekrĕ -1-
kenefi -1-
kenizek -1-
kerwan -1-
keyĕfsĕzlen- -1-
kĕrçĕ -1-
kĕrlen- -1-
kĕrüw -1-
kĕse -1-
kibĕt -1-
kilĕş- -1-
kilometrlıq -1-
kimüw -1-
kiŋlĕk -1-
kioska -1-
kisek -1-
kitĕl- -1-
kitĕrt- -1-
kitĕş -1-
kiy- -1-
kiydĕr- -1-
kiyĕmlĕ -1-
kiyew -1-
komandirça -1-
komandirlıq -1-
komission -1-
kompaniya -1-
konfet -1-
koridor -1-
köçle- -1-
köçsĕz -1-
köçsĕzlen- -1-
köfĕr -1-

köl -1-
köleçlĕk -1-
kölĕmsĕrew -1-
kölĕş- -1-
kölkĕ -1-
könçĕlĕk -1-
köndelĕk -1-
könle- -1-
könsĕz -1-
körey- -1-
kötĕpḫane -1-
köy- -1-
köye -1-
kur’yer -1-
kurs -1-
kursistka -1-
kübey- -1-
kübeytüw -1-
kübrek -1-
kükre- -1-
külmek -1-
kümekle- -1-
küměl- -1-
küŋĕllĕlĕk -1-
küŋĕlsĕz -1-
küplĕk -1-
kürĕştĕr- -1-
kürĕştĕrĕl- -1-
kürĕştĕrüw -1-
küterĕlüw -1-
küterme -1-
küzlĕ -1-
kyatip -1-
qabıq -1-
qaçaq -1-
qada- -1-
qadal- -1-
qadĕr -1-
qadĕrlĕ -1-
qala -1-
qaldırıl- -1-
qaldıruw -1-
Qalmıq -1-
qaltırat- -1-
qamal- -1-
qaneġat’lendĕr- -1-
qaneġat’lendĕrĕrlĕk -1-
qanlı -1-
qapıl- -1-
qaplan- -1-
qapşan- -1-
qar -1-
qaramaq -1-
Qara-Qırġız -1-
qaraş- -1-
qarat- -1-
qarawıl -1-
qarçıq -1-
qarşıla- -1-
qarşılıqsız -1-
qartayıl- -1-
qartayuw -1-
qartlıq -1-
qatılıq -1-
qatıştır- -1-
qawşa- -1-
qayġı -1-
qaymaq -1-
qazan -1-
Qazaq‘ -1-
qazıl- -1-
qıçqırış- -1-
qıp-qızıl -1-
qır- -1-
Qırġız -1-
qırıl- -1-
qırıy -1-
qırmısqa -1-
qırt -1-
qısıluw -1-
qısrıqlaw -1-
qısta- -1-
qıtıqlandır- -1-
qıyamet -1-
qıyl- -1-
qıymmet -1-
qıymmetlĕ -1-
qızġan- -1-
qızġanıç -1-
qızığıl- -1-
qızıq- -1-
qızış- -1-
qızuwla- -1-
qol -1-
qollıq -1-
qom -1-
qomaçawla- -1-
qomanda -1-
qomandanlıq -1-
qomaş -1-
qoralsızlandıruw -1-
qorama -1-
qorıl- -1-
qorsaqlı -1-
qort -1-
qortıluw -1-
qoşlı -1-
qot -1-
qotıldır- -1-
qoyıluw -1-
qoyın- -1-
qoyındır- -1-
qoyuw -1-
qubar- -1-
qullan- -1-
qullı -1-
qulsız -1-
qurqaq -1-
qurqaqlıq -1-
qurqınıç -1-
qurqıt- -1-
qurqulı -1-
qurs -1-
quşuw -1-
qutıl- -1-
quwaq -1-
quwetlen- -1-
quwetlĕrek -1-
quwış- -1-
quyın -1-
quyıraq -1-
quyuçı -1-
leġ‘net -1-
lewḫĕlmeḫfuz -1-
Lira -1-
lotereya -1-
Macar -1-
mal -1-
mamıq -1-
manaralı -1-
mantıyq -1-
maqtaw -1-
mason -1-
masştab -1-
material -1-
mawıq- -1-

mecbür -1-
meçě -1-
med -1-
medeniy -1-
meġ‘lüb -1-
meġ‘lümatlı -1-
meẖebbet -1-
memiy -1-
memliy -1-
menfeġat -1-
merẖemet -1-
mes’üliyet -1-
mesẖerelěk -1-
meşeqat’ -1-
meşeqat’len- -1-
metel- -1-
mewlěd -1-
mě -1-
měŋerlep -1-
měskěn -1-
mıġırdan- -1-
mısqıl -1-
mısqıllanuw -1-
mıyıq -1-
mıyıqlı -1-
millioner -1-
millionlap -1-
mintaqa -1-
moġahede -1-
moẖtac -1-
monarẖist -1-
mondalıq -1-
moŋınça -1-
moŋlan- -1-
moŋlıq -1-
morda -1-
mordar -1-
motlaqan -1-
moy -1-
möddet -1-
möġallime -1-
möhěr -1-
möhěrle- -1-
möẖerrir -1-
mönesebetteleěk -1-
mönewwer -1-
möreceġat‘ -1-
Mösělman-törěk -1-
mösteġ‘cel -1-
munça -1-
mundir -1-
muwaffeqıyet -1-
naçarlıq -1-
naẖal -1-
narazıylıq -1-
netice -1-
nezaket -1-
nezaketlělěk -1-
nezěk -1-
něçkerek -1-
nıqraq -1-
niġ‘met -1-
nigěz -1-
nösẖe -1-
Nuġay -1-
nur -2-
oçraw -1-
oçsız -1-
oẖşa- -1-
okop -1-
oldür- -1-
omtıluw -1-
on -1-
or- -1-
orşış- -1-
ot- -1-
oyal- -1-
oyatlı -1-
oyıştır- -1-
oyıştırıl- -1-
oyıtqı -1-
ozatıluw -1-
ozattır- -1-
öçlen- -1-
ölěş -1-
ölgěrt- -1-
ös -1-
öşě- -1-
öyle -1-
öyre -1-
paket -1-
paq‘lanıl- -1-
paq‘law -1-
paq‘lěk -1-
paq‘lenüw -1-
passiv -1-
passivlıq -1-
paşa -1-
paşalıq -1-
patlaw -1-
patron -1-
pěşěn- -1-
pěşěrěl- -1-
pılaw -1-
pır -1-
pıyala -1-
pilmen -1-
platforma -1-
poçta -1-
pojaluysta -1-
pos- -1-
pot -1-
projektor -1-
propaganda -1-
protest -1-
puf -1-
razvedka -1-
reẖet -1-
reẖetlen- -1-
reislěk -1-
reqım -1-
reqıyb -1-
resmiyet -1-
resmiylěk -1-
retle- -1-
rişwetçělěk -1-
riza -1-
rol’ -1-
röẖset-fatiẖa -1-
ruẖan -1-
Rusçı -1-
Rusçılıq -1-
Ruslıq -1-
ruza -1-
sabaq -1-
sabır -1-
saç -1-
sade -1-
saflıq -1-
salım -1-
salın- -1-
sallandıruw -1-
salmaq -1-
salqın -1-
san -1-
saqlan- -1-
sar- -1-

saray -1-
sarıl- -1-
satıl- -1-
satuçı -1-
satulaş- -1-
satulaşuw -1-
satuw -1-
saw -1-
sawbullaş- -1-
sayla- -1-
saylaw -1-
sebeplĕ -1-
sebepsĕz -1-
secde -1-
sefer -1-
selamle- -1-
seneġat -1-
Serb -1-
serem -1-
sevariy -1-
sĕŋ- -1-
sĕŋdĕr- -1-
sĕŋĕr -1-
sın -1-
sındır- -1-
sıpır- -1-
sıqran- -1-
sıqrat- -1-
sıqraw -1-
sıtıl- -1-
sıydır- -1-
sıyfat -1-
sıyıq -1-
sıylaw -1-
sızıl- -1-
sızıq -1-
sibĕl- -1-
sigĕzĕnçĕ -1-
silkĕn- -1-
sinlĕ-minlĕlĕk -1-
sip- -1-
siq‘let -1-
sisken- -1-
sizĕl- -1-
skandal -1-
soŋra -1-
soŋraq -1-
soral- -1-
soraw -1-
sorawçı -1-
sotsial-demokrat -1-
söal’lĕ -1-
sör- -1-
söydĕr- -1-
söyel- -1-
söyĕmlĕ -1-
söyleşĕl- -1-
söylet- -1-
söz- -1-
sulış -1-
sum -1-
suqır -1-
suret -1-
suwın- -1-
suzıluw -1-
sük- -1-
sün- -1-
sündĕrĕl- -1-
şaltıra- -1-
şaltırat- -1-
şaltır-şoltır -1-
şampaniya -1-
şarqılda- -1-
şartla- -1-
şart-şort -1-
şaş- -1-
şaşlıq -1-
şat -1-
şatlıq -1-
şayarış- -1-
şehit -1-
şeref -1-
şeriget’ -1-
şewle -1-
Şeyĕḫġalilĕk -1-
şĕlte -1-
şĕltele- -1-
şĕltelĕ -1-
şıltıra- -1-
şıltırawıq -1-
şımla- -1-
şır-şır -1-
şiġar -1-
şikĕllĕ -1-
şiker -1-
şiklen- -1-
şiksĕz -1-
şimal -1-
şimaliy -1-
şokolad -1-
şöbhelen- -1-
şöbhesĕz -1-
şöġıl’len- -1-
ştabskapitan -1-
şulpa -1-
şurpalı -1-
tabıl- -1-
tabuw -1-
taġuw -1-
tala- -1-
talan- -1-
tam- -1-
tamam -1-
tamır -1-
tanıştır- -1-
tanıştırıl- -1-
tap -1-
tapşır- -1-
tapta- -1-
taral- -1-
taratuw -1-
taray- -1-
tarlıq -1-
tartın- -1-
tartış- -1-
taswir -1-
taş- -1-
taşlanıl- -1-
taşuçı -1-
taşuw -1-
Tatarçalat- -1-
tatlı -1-
tatsız -1-
tay- -1-
tayanaçaq -1-
tazar- -1-
tecriybesĕz -1-
tefsıylat -1-
tefsillĕ -1-
teġ‘biyr -1-
teharet -1-
tehlikelĕ -1-
tekellĕfsĕz -1-
tekrarla- -1-
te‘qiyd -1-
teq‘siym -1-
telegraf -1-

telegramma	-1-	Törĕkçele-	-1-	uu	-1-
tenefĕs	-1-	Törĕkçelet-	-1-	uyatırlıq	-1-
terror	-1-	Törĕkmençe	-1-	uyın	-1-
tewe	-1-	Törkstanlı	-1-	übĕş-	-1-
teweq‘qıf	-1-	törme	-1-	ülĕk	-1-
tewlĕk	-1-	tört-	-1-	ülen	-1-
tĕgĕley	-1-	törtĕl-	-1-	üs-	-1-
tĕkel-	-1-	töşel-	-1-	üst	-1-
tĕlek	-1-	töşĕnçe	-1-	üte-	-1-
tĕntüw	-1-	töşĕrĕl-	-1-	ütel-	-1-
tĕrĕklĕk	-1-	töye-	-1-	ütĕl-	-1-
tĕrel-	-1-	tsaritsa	-1-	ütĕnĕç	-1-
tĕret-	-1-	tsenzur	-1-	ütĕnĕçlĕ	-1-
tĕşle-	-1-	tudır-	-1-	ütkert-	-1-
tĕşlĕ	-1-	tuġanlıq	-1-	ütüw	-1-
tĕz	-1-	tuġız	-1-	üzara	-1-
tĕzgĕn	-1-	tupas	-1-	üzek	-1-
tıçqan	-1-	tuplaw	-1-	vallah	-1-
tın-	-1-	tuq	-1-	varis	-1-
tınıçlandır-	-1-	tuqı-	-1-	vilayet	-1-
tınış	-1-	turı	-1-	vizit	-1-
tınış-	-1-	tuzdır-	-1-	wafat	-1-
tınlat-	-1-	tün-	-1-	waqıtlı	-1-
tınlawçı	-1-	türen	-1-	waqla-	-1-
ticaret	-1-	tüzemnıy	-1-	wazġıyet	-1-
ticaretḫane	-1-	uçaq	-1-	weġaz	-1-
tik	-1-	uf	-1-	yabış-	-1-
tik	-1-	ula-	-1-	yaġ‘mur	-1-
tikşĕrĕlüw	-1-	unar	-1-	yaġımlı	-1-
tilĕ	-1-	unbiş	-1-	yalġanla-	-1-
tilĕrt-	-1-	unbişĕnçĕ	-1-	yalġışlıq	-1-
tir	-1-	unbişlep	-1-	yalwaruw	-1-
tiskerĕ	-1-	undürt	-1-	yaman	-1-
tişĕk	-1-	unikĕnçĕ	-1-	yançıq	-1-
tizlĕk	-1-	unlap	-1-	yandır-	-1-
tomanlı	-1-	unöç	-1-	yaŋalıq	-1-
torġız-	-1-	uŋ	-1-	yaŋar-	-1-
torış	-1-	uŋaylan-	-1-	yaqınlaw	-1-
toşıq	-1-	uq	-1-	yaqınraq	-1-
totaş-	-1-	uqıl-	-1-	yaqtıraq	-1-
totaştır-	-1-	uqıt-	-1-	yaralan-	-1-
totaştıruw	-1-	urınlaştır-	-1-	yaraw	-1-
tottır-	-1-	urınlaştırıl-	-1-	yarıq	-1-
tovar	-1-	urısça	-1-	yarlı	-1-
toy-	-1-	urlan-	-1-	yaruw	-1-
toz	-1-	urlaw	-1-	yasan-	-1-
töçkĕrüw	-1-	utızlı	-1-	yasaw	-1-
tökendĕr-	-1-	utlı	-1-	yatlıq	-1-
Törĕkçĕ	-1-	uturt-	-1-	yaw-	-1-

yawlıq	-1-	yıraqlan-	-1-	yözlĕ	-1-
yazdır-	-1-	yıraqlanuw	-1-	yözutızbiş	-1-
yedeç	-1-	yırlan-	-1-	yuldaş	-1-
yem’lĕ	-1-	yırlat-	-1-	yumıl-	-1-
yerdemçĕ	-1-	yırtqıç	-1-	yuqsa	-1-
yeş’	-1-	yırtuw	-1-	yuqsıllıq	-1-
yeş’lĕ	-1-	yirlĕk	-1-	zaman	-1-
yeş’lĕk	-1-	yirleştĕrĕl-	-1-	zamana	-1-
yeşĕl	-1-	yirleşüw	-1-	zavod	-1-
yeşĕrĕlüw	-1-	yodrıq	-1-	zewıq‘	-1-
yeşĕrĕn-	-1-	yomış	-1-	zıyafet	-1-
yetimḫane	-1-	yomşaqlıq	-1-	zinnetlĕ	-1-
yĕfek	-1-	yökle-	-1-	zurayuw	-1-
yĕgĕrmĕbĕr	-1-	yöklet-	-1-	zurlıq	-1-
yĕgĕrmĕbiş	-1-	yörĕn-	-1-	zurraq	-1-
yĕgĕtçe	-1-	yötkĕrüw	-1-		
yĕgĕtlĕk	-1-	yöz-	-1-		

Ek 3. Kişi Adları Dizini

Advokat Arıslan -1-
A. 029
Advokat Ülmes uġılı -1-
A. 029
Alla -2-
A. 044, 080
Aqsaq Timĕr -2-
A.+ nĕŋ 030, 045
Arıslan -11-
A. 030, 031, 032, 033, 036, 037, 055, 056, 079
A.+ nar 061
Arıslan efendĕ -1-
A. 029
Arıslan qızı Feride -1-
A. 079
Arıslan Ülmes uġılı -5-
A. 076
A.+ na 054, 060
A.+ nıŋ 078
Atnaġulov -2-
A. 083
A.+ qa 082
Baronessa Volf -1-
B. 050
Bastırmazyan -1-
B. 072
Bizanĕs imperatorı -1-
B.+ nıŋ 051
Boḫara emirĕ -1-
B.+ nnen 071
Böyĕk Petr -1-
B. 051
Çıŋġız -1-
Ç.+ ça 045
Dağıstanlı kapitan -1-
D.+ 064
Efiser İbrahim -1-
E. 062
Enwer paşa -2-
E. 046, 049
Esma -6-
E. 028, 029, 030, 054, 055
Esmabike -7-
E. 030, 032, 033, 054, 056
Esma ḫanım -2-
E.+ ġa 060
E.+ nıŋ 029
Feḫrĕlislam -9-
F. 073, 074, 075
F.+ nı 073
F.+ nıŋ 073
Feride -91-
F. 029, 030, 032, 033, 036, 038, 054, 055, 056, 058, 059, 060, 061, 076, 077, 079, 080, 081, 082, 084, 085, 086
F.+ de 056
F.+ ge 056, 058, 060, 062, 079, 082, 084, 086
F.+ nĕ 058, 060, 076, 078, 083
F.+ nĕŋ 030, 056, 059, 060, 061, 075, 076, 077, 078, 080, 081, 083, 086
Fon Mathaim -1-
F. 048
General Petrov -2-
g. 040
General Timĕrġali -1-
G. 023
Ġaliyebanu -1-
Ġ. 030
Ġaysa ġaleyhiesselam -1-
Ġ. 026
Ḫaci uġılı -1-
Ḫ. 064
hemşire Koroleva -1-
h. 067
İbrahim -31-
İ. 062, 063, 064, 066, 067, 075
İ.+ ġa 065, 067, 072, 082
İ.+ nan 065
İ.+ nı 066, 067
İ.+ nıŋ 063, 064, 065, 066
İbrahim -13-
İ. 029, 030, 031, 032, 055
İ.+ ġa
İ.+ nı 029
İ.+ nıŋ 029
İ.+ nıqı 035
İvanov -3-
İ. 074, 083

İ.+ nı 082
Kapitan Feḫrĕlislam -2-
k. 075
Kapitan Feḫrĕlislamov -3-
k. 067, 073
k.+ nıqınnan 075
Kapitan İvanov -1-
k. 082
Kapitan Petrov -1-
k. 074
Karapet -2-
K. 025, 041
Karapet Karapetıç -4-
K. 041
K.+ nıŋ 041, 042
Knyaz' Obolenskiy -1-
k. 041
Komarenko -1-
K. 072
Koroleva -1-
K. 067
Lafanten -1-
L. 047
Mariya İvanovna -1-
M. 040
Maşa -1-
M. 025
Mirḫeyder -25-
M. 041, 042, 044, 047, 062, 063, 064, 069, 073, 074, 078, 086
M.+ de 043
M.+ ge 068
M.+ ně 058
Mirḫeyder Batırgerey uġılı Timĕrġali -1-
M. 069
Mirḫeyder Timĕrġali -2-
M. 044, 056
Mirḫeyder Timĕrġaliyev -3-
M. 056
M.+ ně 071
M.+ něŋ 053
Nazaryan -1-
N.+ nıŋ 070
Nefise -9-
N. 021, 022, 028
N.+ mĕ 021
N.+ něŋ 021, 028, 030
Nikolay İvanoviç -1-
N. 034
Nikolay Nikolayeviç -2-
N.+ nı 024
N.+ qa 037

Petrov -1-
P.+ nıŋ 070
Polkovnik İvanov -1-
P.+ nıŋ 070
Polkovnik Mirḫeyder Batırgereyeviç -1-
P. 041
Polkovnik Mirḫeyder -2-
P. 041
Polkovnik Mirḫeyder Batırgereyeviç Timĕrġaliyev -1-
P. 041
Polkovnik Mirḫeyder Timĕrġali -1- P. 057
Polkovnik Timĕrġali -6-
P. 053, 065, 068, 083, 085
P.+ ně 085
Polkovnik Timĕrġaliyev -21-
P. 019, 021, 022, 023, 024, 026, 028, 030, 031, 044, 046, 058, 071
P.+ ke 021
P.+ ně 029
P.+ ně 047
P.+ něŋ 048, 049
Polkovnik Wil'yams -1-
P. 046
Praporşçik Atnaġulov -1-
P. 083
Qomıq Arıslan -1-
Q. 064
Rasputin -3-
R. 024
Seġıyt' Remi -1-
S.+ něŋ 036
Söyĕm -14-
S. 058, 060, 075, 076, 085
S.+ ge 079
S.+ ně 061
S.+ nen 079
S.+ něŋ 060, 075, 077
Söyĕmbike -6-
S. 086
S.+ den 021
S.+ ně 029, 083

S.+ něŋ 083
Şeyěẖġali -2-
Ş. bulırġa 063
Ş.+ něŋ 036
Taniyev -1-
T. 029
Tefkilew -2-
T. 031
T.+ ě 030
Timěr -8-
T. 030, 031
T.+ něŋ 075
T.+ něŋ 030, 031
Timěrġali -95-
T. 025, 026, 027, 028, 029, 030, 031, 033, 035, 037, 038, 039, 040, 041, 044, 046, 048, 049, 050, 051, 052, 053, 054, 055, 056, 059, 060, 062, 070, 073, 074, 075, 077, 079, 081, 083, 084, 086
T.+ den 050
T.+ ge 029, 047, 081
T.+ ně 029, 030, 035, 050, 056
T.+ něŋ 026, 027, 028, 030, 031, 040, 050, 054, 067, 069, 075, 076, 079, 081
Timěrġaliyev -5-
T. 041, 046
T.+ ke 040
T.+ ně 040, 050
Törěkmen Qaqacan -1-
T. 064
Ülmes uġılı -1-
Ü.+ nda 053
Vasiliy Yegoroviç -1-
V.+ qa 034
Vasya -1-
V. 048
Waẖit -1-
W.+ nıŋ 078
Waẖit Feẖrětdin -1-
W. 066
Waẖit Feẖrětdinov -1-
W. 075
Yavěr Obolenskiy -1-
Y.+ nı 052
Yelena Petrovna -3-
Y. 040
Y.+ ġa 040
Y.+ nı 040
Zeynep -16-
Z. 029, 030, 031, 033, 036, 056
Z.+ ně 032
Z.+ něŋ 029, 030, 056

Ek 4. Diğer Özel Adlar Dizini

Aqsaq Timĕr marşı -3-
A. 084
A.+ n 030, 077
Arşın mal alan -1-
A. 030
Balkan suġışı -1-
B.+ nda 049
Cemġıyetĕ ḫeyriye -1-
C. 033
Dön'ya Suġışı -1-
D.+ nda 023
Georgiy medalĕ -1-
G.+ 027
Kavkaz mösĕlman komitesĕ -1-
K.+ ne 062
Kavkaz mösĕlmannarı komitesĕ -1-
K.+ ne 072
Kenc Törĕkler -1-
K.+ nĕŋ 047
qaytarma -2-
q. 036, 077
Qor'en -1-
Q. 056
Leyle we Mecnün -1-
L. 036
Leyle-Mecnün -1-
L. 036
Lijiyun duaunur ġalemetĕ -1-
L.+ n 07
Marsel'yeza -3-
M. 043
M.+ nı 043
Mösĕlmannar yetimner komitesĕ -1-
M.+ ne 072
Mubsik -1-
M. 048
Mulla Nasrĕtdin -1-
M.+ nı 031
Ordu marşı -2-
O. 042, 043
Port-Artur suġışı -1-
P.+ nıŋ 027
Rabb -1-
R.+ ĕm 044
Sarıqamış suġışı -1-
S.+ na 023
Soŋġı azan -1-
S. 036
Tatar yoqlıy -1-
T. 036
Timĕr marşı -1-
T. 030
Törĕk marşı -2-
T. 042
Urda marşı -1-
U.+ n 086
Yapon suġışı -7-
Y. 027
Y.+ nda 026, 049, 071
Y.+ ndaġı 071, 072
Y.+ ndaġı 032
Zeybek -1-
Z. 042

Ek 5. Yer Adları Dizini

Afrika -2-
A. 047
A.+ ġa 046
Almaniye -4-
A. 024, 046, 049
A.+ ge 019
Altın Urda -3-
A. 087
A.+ nı 031
A.+ nıŋ 045
Anatuli -1-
A. 022
Aşqazar -4-
A. 031
A.+ ın 030
A.+ nı 030
A.+ nıŋ 030
Awrupa -1-
A. 049
Aya Sufiya -4-
A.+ ġa 063
A.+ nıŋ 051, 055
Aya Sufiye -2-
A.+ ge 063
Azerbaycan -4-
A. 030, 037, 041
Bağdad -5-
B. 023, 049
B.+ nı 019
B.+ qa 041, 048
Baku -10-
B. 027, 031
B.+ da 025, 027, 037
B.+ dan 068
B.+ ġa 027, 046, 087
B.+ sına 080
Baqçasaray -2-
B.+ da 025
B.+ dan 068
Basra kürfezě -3-
B.+ ne 041, 045, 046
Batum -2-
B.+ da 038
B.+ ġa 087
Cezair -2-
C. 047
C.+ de 047
Çenaq qal'ġa -1-
Ç.+ da 047
Dağıstan -1-
D.+ ınnan 027
Decle -3-
D. 022, 031
D.+ ně 019
Dim -1-
D. 030
Don -1-
D. 022
Duma -2-
D. 024
D.+ sı 027
Eděrne -2-
E.+ den 045
E.+ ge 049
Enzeli -1-
E.+ ge 046
Ermenstan -2-
E. 051
E. yasaw 069
Estěrẖan -1-
E. 036
Ěrzěrum -3-
Ě.+ ġa 023
Ě.+ nı 019
Ě.+ nıŋ 064
Fes -1-
F. 047
Forat -4-
F. 022, 031, 041
F.+ nı 019
Forat qazaqlığı -2-
F. 022, 036
Franse -1-
F. 028
Ġance -2-
Ġ.+ ge 087
Ġ.+ sěne 080
Ġarep cebhesě -1-
Ġ.+ ne 025
Ġıyraq -1-
Ġ.+ ta 047
Ġıyraq cebhesě -1-
Ġ.+ ndegě 051
Ġosmanlı -1-

Ġ. 045
Ġosmanlılıq imperatorlığı-1-
Ġ. 045
Hind -1-
H. 047
Hindstan -1-
H. 047
Ḫezer diŋgĕzĕ -3-
Ḫ. 045
Ḫ.+ n 078
Ḫ.+ ne 045
İdĕl -9-
İ. 031, 037, 045, 078
İ.+ ge 045
İdĕl-Ural -3-
İ. 019, 045
İ.+ ġa 087
İngĕltĕre -2-
İ.+ nĕ 045
İ.+ nĕŋ 046
İngliz-Rus cebhesĕ -1-
İ. 048
İran -8-
İ. 022, 045
İ.+ da 024, 048
İ.+ dağı 046, 049
İ.+ ġa 032, 046
İstanbul -7-
İ. 028, 051
İ.+ da 051
İ.+ ġa 031, 061, 086
İ.+ nı 068
Kar'yat -1-
K.+ qa 028
Karpat -1-
K.+ ta 044
Kavkaz -13-
K. 027, 031, 034, 045, 061
K.+ da 036
K.+ dan 045
K.+ ġa 024, 046, 080
K.+ nı 044, 045, 078
Kavkaz cebhesĕ -5-
K. 048
K.+ nde 023, 044
K.+ ne 051
K.+ nĕŋ 065
Kavkaz frontı -1-
K.+ nıŋ 054
Kurlyandiye -1-
K.+ den 027
Qara diŋgĕz -1-
Q. 049
Qara meçe restoranı -1-
Q.+ nda 028
Qaşġar -1-
Q.+ ġa 045
Qazan -13-
Q. 029, 031, 036, 062, 066
Q.+ da 025, 037
Q.+ ġa 045
Q.+ nan 068
Qırım -3-
Q. 036
Q.+ da 071
Q.+ ġa 087
Qıtay -1-
Q.+ larġa 057
Lehstan -1-
L.+ nan 028
Liflyandiye -1-
L.+ den 027
Makedoniye -1-
M.+ de 047
Meskew -6-
M. 031, 036, 037
M.+ de 025
M.+ den 068
Meskewiye -1-
M.+ sĕne 045
Misır -1-
M.+ ġa 046
Morad çayı -1-
M.+ n 019
Mosul -1-
M.+ nı 019
Mösĕlman dön'yası -3-
M. 047
M.+ nıŋ 063
Odessa -1-
O. 033
Odessa darĕlfönünĕ -1-
O.+ nde 033
Orenburg -4-
O. 031
O.+ ta 029, 037
O.+ tan 068
Paris -1-

P.+ qa 050
Peterburg -7-
P. 038
P.+ nıŋ 041
P.+ ta 024, 029, 032
P.+ tağı 067
P.+ tan 038
Pol'şa -1-
P.+ dan 027
Port-Artur -2-
P. 040
P.+ da 026
Rus frontı -1-
r.+ n 082
Rusiye -22-
R. 027, 045, 047, 049, 050, 051, 086
R.+ de 021
R.+ ge 051
R.+ něŋ 023, 037, 045, 051, 063, 069
Saqmar suwı -1-
S. 030
Sěběr -3-
S. 045
S.+ ge 024
S.+ ně 045
Semerqant -1-
S.+ qa 031
Süweyěş qanalı -1-
S. 046
Tiflis -8-
T.+ ěne 080
T.+ ke 033, 054
T.+ te 053, 068, 079, 080
T.+ ten 075
Törěk cebhesě -2-
T.+ ne 056
T.+ ně 050
Törěk dön'yası -5-
T. 069
T.+ nıŋ 057, 074
T.+ nıŋ 057
T.+ nıŋ yeşew 057
Törěk frontı -4-
T.+ na 077, 078
T.+ nı 061, 071
Törkiye -24-
T. 049, 051, 069, 084, 085, 086
T.+ de 064 T.+ den 063
T.+ ge 019, 032, 070
T.+ ně 019, 051, 063, 068, 070, 078
T.+ něŋ 084, 085
T.+ sěne 026
Törkstan -7-
T. 045
T.+ dağı 072
T.+ ġa 031, 045, 087
T.+ nı 078
T.+ nıŋ 045
Trabzon -3-
T.+ nı 019, 023
T.+ nıŋ 064
Tunis -2-
T. 047
T.+ ta 047
Ufa -2-
U. 031
U.+ dan 068
Ural -2-
U. 022
U.+ nı 045
Van külě -1-
V.+ n 019

Ek 6. Sözlük

A

aç: aç
aç-: aç-
açıl-: açıl-
açıq: açık
açıqtan: açıktan
açula-: kız-, öfkelen-
açulan-: kız-, öfkelen-
açuw: öfke, kızgınlık
ad‘yutant: (Rus.) emir subayı, yaver
adem: (Ar.) kişi
adım: adım
adres: (Fr.) adres
advokat: (Rus.) avukat
aġa: abi
aġar-: ağar-, beyazla-
aġım: akım
aġış: akış
aġız-: akıt-
agitatsiye: (Fr.) kışkırtma
aġu: ağu
ah: ah
aheŋ: (Far.) ahenk, uyum
aḫırda: (Ar.+Tat.) sonunda
aḫırdan: (Ar.+Tat.) sonradan
aḫırına: (Ar.+Tat.) sonuna
aḫırındaġı: (Ar.+Tat.) sonundaki, sonrasındaki
aktiv: (Fr.) aktif, faal
al: ön
al-: al-
alar: onlar
alardan: onlardan
alarġa: onlara
alarnı: onları
alarnıŋ: onların
alay: (Lat.) askerî bir birim, alay
alay: öyle
aldaġı: öndeki
aldan: önden, önceden
aldında: önünde
alġa: ileri
alġayazĕ billah: (Ar.) Allah korusun
alış-: değiş-
alıştır-: değiştir-
Alla: (Ar.) Allah
allandır-: allandır-, dalgalandır-
Alman: (Fr.) Alman
Almança: (Fr.+Tat.) Almanca
almaz: (Ar./Far.) elmas
altı: altı
altın: altın
altmış: altmış
Amerikan: (İt.) Amerikan
ana: ana
analıq: analık, annelik
anda: orada
andaġı: oradaki
andıy: onun gibi, öyle
anı: onu
anıŋ: onun
annan: ondan
ant: ant, yemin
aŋa: ona
aŋar: ona
aŋarda: onda
aŋarġa: ona
aŋla-: anla-
aŋlaş-: anlaş-
aŋlaşıl-: anlaşıl-
aŋlat-: anlat-
aŋlı: anlayışlı, idrak sahibi
aŋlıraq: daha anlayışlı, daha idrakli
aŋsız: anlayışsız, idraksiz
apa: abla
ap-aq: apak, bembeyaz
aptıra-: şaşır-
aq-: ak-
aq: ak, beyaz
aqay-: acıdan dolayı gözü dön-; kork-, afallayıp kal-; dona kal-
aqça: akça, para
aqrın: yavaş
aqrınlap: yavaşça
aqsaq: aksak, topal
aqtar-: karıştır-, ilet-
aqtıq: sonraki, son, sonuncu
ar-: yorul-
araba: (Sans.) araba
arada: arada
aralaş-: irtibat halinde ol-
arı-: yorul-

arı-birĕ: öte beri
aristokrat: (Fr.) aristokrat
arqa: arka
arqadaş: arkadaş
arqadaşça: arkadaşça
armyanskaya: (Rus.) Ermeni
arşın: (Far.) arşın (ölçü birimi)
art: arka
art-: art-
artıq: artık
artist: (Fr.) sanatçı
arulan-: iyileş-
asıl-: asıl-, intihar et-
asıl: (Ar.) değerli, güzel
asra-: besle-, bak-
ast: ast, alt
astaġı: alttaki
astında: altında
aş: aş, yemek
aşa: bir uçtan bir uca; sayesinde, ile; ötesinden
aşa-: ye-
aşamlıq: yemek
aşasınnan: geçerek, aşarak
aşat-: yedir-
aşẖane: (Tat.+Far.) yemekhane
aşıq-: acele et-
aşır-: gerçekleştir-
at-: at-
at: at; isim, ad
ata-: adlandır-
ata: baba
atıl-: atıl-
atış-: atış-, vuruş-
atla-: atla-
atlandır-: bir yere atlamasını sağla-
atlı: atlı
atna: (Far.) hafta
atnalıq: (Far.+Tat.) haftalık
avans: (Fr.) avans
avtomobil: (Fr.) otomobil
aw-: düş-, yıkıl-
awa-tüne kil-: düşe kalka gel-
awdar-: düşür-, yık-
awıl: köy
awır: ağır, zor
awır-: ağrı-
awırlıq: ağırlık, zorluk
awıruw: hasta
awız: ağız
ay: ay
ayaq: ayak
ayaqlandır-: ayaklandır-
ayır-: ayır-
ayırı: ayrı
ayırıl-: ayrıl-
ayırım: ayrı, farklı
aynıq: esrik olmayan, ayık, bilinçli
aynıqlıq: ayıklık
az: az
azan: (Ar.) ezan
azat: (Far.) azat, hür, özgür
azay-: azal-
azayt-: azalt-
Azerbaycança: (Far.+Tat.) Azerbaycanca
Azerbaycanlı: (Far.+Tat.) Azerbaycanlı
Azeri: (Far.) Azerbaycan Türk'ü
azraq: daha az

B

baba: ata, cet
babay: dede
bağışlan-: bağışlan-
bağla-: bağla-
bağlam: bez parçası, sargı bezi
bahadir: (Far.) bahadır
bahadirlıq: (Far.+Tat.) bahadırlık
bala: bala, çocuk
balalarça: çocuklar gibi
balalayka: (Rus.) balalayka
baliġ': (Ar.) baliğ
baliġ' bul-: (Ar.+Tat.) baliğ ol-
balta: balta
bar-: var-, git-
bar: var; hepsi
barı: hepsi
barımızını: hepimizi
barın: hepsini
barısı: hepsi
barış: varış, gidiş
barlıq: varlık, var olma, var oluş
barmaq: parmak
baronessa: (İng.) barones
bas-: bas-
basıl-: basıl-
basqıç: merdiven, basamak

bastır-: bastır-
baş: baş
başbaştaqlıq: başına buyrukluk
başçılıq: başçılık, önderlik, liderlik
başqa: başka
başla-: başla-
başlan-: başlan-
başlanıl-: başlanıl-
başlı: başlı
başlıq: başlık, lider, idareci
başqa: başka
başqaça: başkaca
başqalıq: başkalık
başqası: başkası
Başqort: Başkurt
başta: başta
baştan: baştan
bat-: bat-
baten'ka moy: (Rus.) arkadaşım
baten'ka: (Rus.) arkadaş
batır-: batır-
batırlan-: yiğitlen-, kahraman ol-
bayı-: bat-; zengin ol-
bay: bay, zengin
baya: az önce, demin
bayadan: önceden beri
bayağı: az önceki
bayı-: zenginleş-
baylıq: baylık, zenginlik
bayraq: bayrak
bayraqlı: bayraklı
bayraq tĕk-: bayrak dik-
bazar: (Far.) pazar
bazarı küteröl-: (Far.+Tat.) değeri art-, piyasası yüksel-
bazındır-: şımart-
beġır: gönül
beġ'zĕ: (Ar.) bazı
beha: (Far.) paha, fiyat, değer
behalen-: (Far.+Tat.) pahalan-, fiyatı yüksel-
beẖĕs: (Ar.) bahis, konu
beẖĕt: (Far.) baht, talih
beẖĕtlĕ: (Far.+Tat.) bahtlı, talihli
beẖĕtsĕz: (Far.+Tat.) bahtsız, talihsiz
beẖĕtsĕzlĕk: (Far.+Tat.) bahtsızlık, talihsizlik
bek: beg, bey
bekle-: bekle-
bĕl-: bil-
bela: (Ar.) bela
beladiye: (Ar.) belediye
bĕldĕr-: bildir-
bĕlĕn-: bilin-
bĕlĕş-: biliş-
belĕş: içine patates, kıyma vb. konulan hamur kaplı tepsi böreği
bĕlgĕrt-: bildir-, haber ver-
belki: (Ar.+Far.) belki
ber-: vur-, çarp-
bĕraz: biraz
bĕrazdan: birazdan
bĕrbuydan: aynı zamanda
bĕrden: birden, aniden
bĕrdenbĕr: biricik, tek
berĕl-: çarp-
bĕrem: tek
bĕremlep: birbiri ardınca, teker teker
bĕrem-serem: tek tük
bĕrĕnçĕ: birinci
bĕrer: birer
bĕrge: (Tat.) birlikte
bĕrkĕm: (Tat.) hiç kimse
bĕrkĕt-: (Tat.) sabitle-
bĕrkĕtĕl-: (Tat.) sabitle-
bĕrkön: bir gün
bĕrle: ile
bĕrlĕk: birlik
bĕrleştĕr-: birleştir-
bĕrnerse: bir şey
bĕrni: bir şey
bĕrniçe: birkaç
bĕrsĕ: biri
bĕrtuqta-: hiç durma-
bĕrtuqtamayınça: hiç durmadan, durmaksızın, devamlı
bĕt-: bit-
bĕtĕr-: bitir-
bĕtĕröl-: bitiril-
bĕtĕrüçĕ: bitirici
bĕtew: onulmaz
beyan: (Ar.) beyan, açma, açıklama
beyan it-: (Ar.+Tat.) beyan et-
beyanname: (Ar.+Far.) bildirge

beyle-: bağla-
beyleněl-: bağlanıl-
beyrem: bayram
beyremsěz: bayramsız
bez: (Ar.) bez
běz: biz
bězde: bizde
bězden: bizden
bězge: bize
bězi: bizi
bězněkěler: bizimkiler
bězněŋ: bizim
bılçıran-: kirlen-
bılçıratıl-: kirletil-
bıtır: konuşma
bıtırda-: konuş-
bigrek: gereğinden çok
bik: pek, çok
bikle-: kilitle-
bilewse: beşik
bilgěle-: belirt-
bilgělě: belli, belirli
bilgělen-: belirlen-; hesaplan-
billah: (Ar.) billah, billahi
bina: (Ar.) bina
bir-: ver-
birděr-: verdir-
birěl-: veril-
birlě: beri, itibaren
bismilla: (Ar.) bismillah; tespih imamesi
biş: beş
bişlě: beşli
bit: elbette; acaba; muklaka
bit: sayfa, yaprak
bit: yüz, çehre
biyě-: dans et-
biyle-: bağla-
biyüw: dans
bizmen: kantar
bokal küter-: (Rus.+Tat.) kadeh kaldır-
bokal: (Rus.) kadeh
bolar: bunlar
bolay: böyle
Bolġar: Bulgar
bolıtlı: bulutlu
bomba: (İt.) bomba
bombardirovka:(İt.+Rus.) bombardıman
bor-: çevir-
borçı-: rahatsız et-
borġı uynat: boru çal-
borġı: boru
borıç: biber
borıl-: dön-
borın: önce
borma: burma, kıvrım; kıvrımlı
boyar: (Rus.) asilzâde
boyındırıq: boyunduruk
boyır-: buyur-, emret-
boyırıq: buyruk, emir
boykot: (İng.) boykot
boz-: boz-
bozıl-: bozul-
bozıq: bozuk
bozıştır-: bozuştur-
bök-: bük-, eğ-
bötěn: bütün
bötěnley: bütünüyle
bötiy: muska, nazarlık
bötiy it-: muska şekline getir-
böyěk: büyük
böyěklěk: büyüklük
bravo: (Fr.) bravo
bu: bu
bufet: (Fr.) büfe, küçük dükkân
buġaz: boğaz
bul-: ol-
buldır-: oldur-, yap-
bulın-: bulun-
bulış-: yardım et-, destek ol-
bum-buş: bomboş
bunda: burada
bundıy: bunun gibi
bunı: bunu
bunıŋ: bunun
bunnan: bundan
buŋarġa: buna
burıç: borç
burjuva: (Fr.) burjuva
busaġa: eşik
buş: boş
buşa-: boşalt-
buşan-: boşalt-
buşlıq: boşluk
buta-: karıştır-

buw-: boğ-
buy: boy
buya-: boya-
buyal-: boyan-
buyaw: boyama, boya
buyınça: boyunca
buylap: boyunca
buyle: böyle
buylı: boylu
bügĕn: bugün
bügĕngĕ: bugünkü
bül-: böl-
bülĕk: bölük, bölüm
bülek: hediye, armağan
bülĕn-: bölün-
bülĕş-: bölüş-
bülme: oda
bürĕ: börü, kurt
bürtĕn-: şiş-
büse: (Far.) bûse
byuro: (Fr.) büro

C

cahil: (Ar.) cahil
can: (Far.) can
canlan-: (Far.+Tat.) canlan-
canlı: (Far.+Tat.) canlı
cariye: (Ar.) cariye
casus: (Ar.) casus
casuslıq: (Ar.+Tat.) casusluk
cawap: (Ar.) cevap
cayla-: yola getir-
cebĕr: (Ar.) cebir, zorlama
cebhe: (Ar.) cephe
cĕfek: ipek
ceġ'rafiya: (Ar.) coğrafya
celĕp: (Ar.) celp, çekme
cemeġat: (Ar.) cemaat
cemġıyet: (Ar.) cemiyet
cemġıyetĕ ḫeyriye: (Ar.) cemiyet-i hayriye, hayır cemiyeti
cennet: (Ar.) cennet
cĕntĕkle-: iyice kontrol et-, incele-
cenüb: (Ar.) güney
cĕŋĕl: kolay
cĕŋĕllĕk: kolaylık
cĕŋĕllĕk yasa-: kolaylık yap-
cĕp: iplik, ip
cereḫet: (Ar.) cerahat, yara
cereḫetlĕ: (Ar.+Tat.) cerahatli, yaralı
cereḫetlen-: (Ar.+Tat.) yaralan-
cereyan: (Ar.) cereyan
cey-: yay-
ceyĕl-: yayıl-
ceyewlĕ: yaya
cılı: sıcak
cıltıra-: parla-, ışığı görün-
cır: cır, şarkı, türkü
cırla-: şarkı söyle-
cıy-: yığ-, topla-
cıyıl-: yığıl-, toplan-
cıyıluw: toplanma
cıyıntıq: toplanmış, toplama
cıyna-: topla-
cıynal-: toplan-
ciber-: gönder-
ciberĕl-: gönderil-
cibĕrlen-: (Ar.+Tat.) (bir şeyi yapmaya) zorlan-, cebredil-
cibert-: göndert-
cidĕ: yedi
cil: yel, rüzgâr
cilbĕrde-: sallan-
cilke: ense
cillĕ: yelli, rüzgârlı
ciměr-: kır-
ciměrĕk: kırılmış, harap olmuş
ciměrĕl-: kırıl-
ciŋ: yen
ciŋ-: yen-
ciŋĕl: kolay
ciŋĕley-: kolaylaş-
ciŋĕleyt-: kolaylaştır-
ciŋĕllĕk: kolaylık
cir: yer
ciren-: iğren-
cit-: yet-, yetiş-, büyü-
citekle-: elinden tut-, destek ol-
citerlĕk: yeterlik
citĕş-: yetiş-
citkĕr-: ilet-
citmĕş: yetmiş
comġa: (Ar.) cuma
cömhüriyet: (Ar.) cumhuriyet
cömle: (Ar.) cümle
cumala-: överek aldat-; teskin et-

Ç

çabın-: saunada yıkanırken yapraklı dal demetiyle dövün-, ovun-
çaġa: çocuk, yavru
çaġır: şarap
çal-: (bir enstrüman) çal-
çalma: sarık
çalmalı: sarıklı
çanta: (Far.) çanta
çap-: koş-
çaq: çağ, devir, zaman
çaqır-: çağır-
çaqırıl-: çağrıl-
çaqırt-: çağırt-
çaqrım: 1,06 kilometreye uzunluk ölçüsü
çartla-: cart et-
çay: çay, akarsu
çeç: saç
Çeẖ: (Rus.) Çek
çĕrĕ-: çürü-
çevĕr-: çevir-
çey: (Far.) yapraklarından içecek yapılan bir bitki ve bu bitkiden yapılan içecek, çay
çeyẖane: (Far.) çayhane
çıda-: sabret-
çıġar-: çıkar-
çıġart-: çıkart-
çıġıl-: çıkıl-
çıġış: çıkış
Çıġtay: (Moğ.) Çağatay
çıj: (tabiat taklidi ses) çıj
çıltıra-: şırılda-
çın: gerçek
çınayaq: fincan
çınlap: gerçekten
çıŋġırawık: zil
çıq-: çık-
çıq-: çık-
çıray: yüz, çehre
çır-çır: carcar
çır-pır kil-: car car et-
çiber: güzel
çigĕl-: işleme-
çik-: nakış işle-
çik: sınır
Çirkes: (Çer.) Çerkez
Çirkesçelet-: (Çer.+Tat.) Çerkezçe olarak söyle-
çirt-: (Tat.) fiske vur-
çişĕn-: soyun-
çişme: (Far.) çeşme
çit: sınır
çit: yabancı
çitĕnleş-: çetinleş-
çitte: sınır dışında, dışarıda
çiy: çiğ, olgunlaşmamış
çiyrĕk: (Far.) çeyrek
çorna-: sar-
çök-: diz çök-, otur-
çönki: (Far.) çünkü
çum-: dal-
çuqın-: Hristiyanlığı kabul et-; baş eğ-
çuwal-: ayak altında dolaş-; dolaş-, karış-, yanılt-
çuwalçıq: karışık
çuwalt-: karıştır-, yanılt-, dolaştır-
çük-: çök-

D

da: da
Dağıstan: (Tat.+Far.) Dağıstan
Dağıstanlı: (Tat.+Far.+Tat.) Dağıstanlı
daire: (Ar.) (resmi) daire
dama: (Rus.) hanımefendi
darĕlfönünĕn: (Ar.) üniversite
de: de
defter: (Ar.) defter
deġ‘wa: (Ar.) dava
deġ‘wa it-: (Ar.+Tat.) dava et
deklamatsiye: (Rus.<Lat.) ezberden okuma
delil: (Ar.) delil
demokrat: (Fr.) demokrat
denşçik: (Rus.) astsubay
derece: (Ar.) derece, kademe
dĕrĕlde-: titre-
derĕs: (Ar.) ders
dert: (Far.) dert
dertlen-: (Far.+Tat.) dertlen-
dert sal-: (Far.+Tat.) dert sal-
deş-: söyle- de-
dewam: (Ar.) devam
dewlet: (Ar.) devlet

di-: de-
dimek: demek
dimle-: razı et-, ikna et-
din: (Ar.) din
diniy: (Ar.) dinî
dinlĕ: (Ar.+Tat.) dinli
diŋgĕz: deniz
dip: diye
diq‘qat’: (Ar.) dikkat
diq‘qatĕn celĕp it-: (Ar.+Tat.) dikkatini çek-
divar: (Far.) duvar
diyĕl-: denil-
diyüw: (Tat.) deme
djentel’men: (İng.) centilmen
djentel’menlĕk: (İng.+Tat.) centilmenlik
doġa: (Ar.) dua
doġa qıl-: (Ar.+Tat.) dua et-
doktor: (Fr.) doktor
Don qazaġı: (Rus.+Tat.) Don Kazağı
dorfa: nezaketsiz, kaba
doşman: (Far.) düşman
doşmança: (Far.+Tat.) düşmanca
doşmanlıq: (Far.+Tat.) düşmanlık
doşmanlıq ĕşle-: (Far.+Tat.) düşmanlık et-
döbĕrde-: ses yap-
dögĕ: pirinç
döẖan: (Far.) dükkân
dön’ya: (Ar.) dünya
dörĕs: (Far.) dürüst, doğru
dula-: kudur-, kavga et-
Duma: (Rus.) Duma
dust: (Far.) dost
dustça: (Far.+Tat.) dostça
dustlaş-: (Far.+Tat.) dostlaş-
duv-: döv-
duw: gürültü, patırtı
duw kil-: gürültü yap-
duwla-: gürültü çıkar-, kavga et-
düel’: (İt.) düello
dürt: dört
dürtĕnçĕ: dördüncü
düş-: düş-

E

ebi: büyükanne, nine
edebiy: (Ar.) edebî
edebiyat: (Ar.) edebiyat
edep: (Ar.) edep
efendĕ: (Yun.) efendi
efiser: (Rus.) zabit, subay
eger: (Far.) eğer
eġ‘za: (Ar.) aza, üye
ehemiyet: (Ar.) ehemmiyet, önem
ehemiyetlĕ: (Ar.+Tat.) önemli
ehemiyet bir-: (Ar.+Tat.) önem ver-
ehlĕ salib: (Ar.) ehl-i salip, haçlı ehli, haçlılar
ekiyet: (Ar.) masal
elbette: (Ar.) elbette
elĕ: şimdi, şu an, bugün; şu ana kadar, şimdiye kadar; daima; daha, hâlâ, hâlen
elĕ: 1. Emir ve istek ifadeleriyle birlikte öğüt, rica, istek veya kararlılık gibi anlamlar taşır. 2. Olumsuz şekilli geçmiş zamanlar ile birlikte işin devamlılığını, tamamlanmadığını veya gelecek zamanda olacağını gösterir. 3. Geçmiş zaman çekimi ile kullanılıp şaşırma, ne yapacağını bilememe ifadesini verir. 4. Vakit bildiren kelimeler yanında sözün anlamını güçlendirir. 5. “bit” şekli yanında belirsizlik, şüphe ifadesini güçlendirir.
eleğe: şimdiki
elektrik: (Fr.) elektrik
elle: yoksa
elleniden: hiçbir şeyden
elleniqader: (Tat.+Ar.) bilmem ne kadar
eman: (Ar.) aman
emĕr: (Ar.) emir, buyruk
emir: (Ar.) emir, yönetici
ene: işte
eni: anne
erçĕ- kabuğunu soy-; temizle-; düşmanlardan arındır-; çalıp soy-
erem: boşu boşuna; israf

erem bul-: (Tat.) ziyan ol-, israf ol-
erem kit-: boşu boşuna git-, ziyan ol-, israf ol-
erkyanĕ ḫerbiye: (Ar.) erkân-ı harbiye
erkyanĕ ḫerĕb: (Ar.) erkân-ı harp
Ermen: (Ara.) Ermeni
Ermeni: (Ara.) Ermeni
ernĕ-: acı-
ernüw: acıma
esir al-: (Ar.+Tat.) esir al-
esir: (Ar.) esir, tutsak
esir töş-: (Ar.+Tat.) esir düş-
eteç: horoz
eti: baba
evet: evet
ewĕr-: çevril-, bir biçim al-, değiş-, şekil değiş-
ewere: (Far.) avare
ewĕrĕl-: çevril-, bir biçim al-, değiş-, şekil değiş-
eybĕr: nesne, eşya
eyde: haydi
eyĕ: evet
eylen-: dön-
eylendĕr-: döndür-
eyt-: söyle-, de-
eytĕl-: söylenil-, denil-

Ĕ

ĕç: iç
ĕç poş-: sıkıl-
ĕç poşuw: (Tat.) sıkılma
ĕç-: iç-
ĕçĕl-: içil-
ĕçĕmlĕk: içecek
ĕçĕnde: içinde
ĕçĕr-: içir-
ĕçĕrt-: içirt-
ĕçkele-: içir-
ĕçteŋ: içten
ĕçüw: içme
ĕlek-: ele geç-, yakalan-
ĕlĕk: eskiden, önce
ĕlĕkkĕ: önceki
ĕlektĕr-: yakala-
ĕlĕn-: asıl-
ĕlgerĕ: önceki
ĕlgerĕgĕ: önceki
ĕnĕ: erkek kardeş
ĕrĕ-: eri-
ĕrĕ: iri
ĕrĕt-: erit-
ĕste-: iste-
ĕş: iş
ĕşle-: çalış-
ĕşlen-: yapıl-
ĕşlet-: yaptır-
ĕt-: it-
ĕt: it, köpek
ĕz: iz
ĕzle-: izle-
ĕzlen-: izlen-

F

fabrika: (İt.) fabrika
fakul'tet: (Fr.) fakülte
familiya: (Lat.) aile
farız: (Ar.) farz
farsı: (Ar.) İranlı, Fars
fatiḫa: (Ar.) fatiha
fayda: (Ar.) fayda
faydalan-: (Ar.+Tat.) faydalan-
felen: (Ar.) falan
fen: (Ar.) fen, bilim
fendıq: (Ar.) fındık
feqat': (Ar.) fakat, ancak
ferĕşte: (Far.) melek
ferman: (Far.) ferman
fĕtne: (Ar.) fitne
fır-fır: fır fır
fır-fır it-: fır fır et-
fır-fır ittĕr-: fır fır ettir-
fır-fır kil-: fır fır gel-
fida: (Ar.) feda
fida it-: (Ar.+Tat.) feda et-
fidaqyarlĕk: (Ar.+Tat.) fedakârlık
fikĕr: (Ar.) fikir
fikĕrdeş: (Ar.+Tat.) fikirdaş
firqa: (Ar.) fırka
forma: (Fr.) resmî kıyafet, üniforma
forsat: (Ar.) fırsat
fort: (Rus.) tabye
Frantsuz: (Rus.) Fransız
Frantsuzça: (Rus.+Tat.) Fransızca
Frantsuzçala-: (Rus.+Tat.) Fransızca olarak söyle-

freylin: (<Fräullein) (Alm.) genç bayan
front: (Rus.) cephe

G

gĕne: sadece, birisi, teki; sadece, tek, yalnızca; (yer için) hemen yanında; (sıfatlarda) oldukça; önceki iş veya halin üstünden çok zaman geçtiğini bildirir.
general: (Fr.) general
generallıq: (Fr.+Tat.) generallik
gerçis: (Rus.) hardal
germano-fil: (Fr.) Alman hayranı
germano-fillıq: (Fr.+Tat.) Alman hayranlığı
gezite: (Fr.) gazete
git-: git-
gitr-: getir-
giz-: gez-
gizlĕ: gizli
gönah: (Far.) günah
gönahsız: (Far.+Tat.) günahsız
Görci: (Far.) Gürcü
görle-: gürle-
göruh: (Far.) güruh
grafinya: (Rus.) kontes
Gruzin: (Rus.) Gürcü
guberna (Rus.) bölge
güya: (Far.) güya

Ġ

ġacep: (Ar.) tuhaf
ġacepke qal-: (Ar.+Tat.) şaşır-
ġadet: (Ar.) âdet
ġadiy: (Ar.) adi, sıradan
ġafu: (Ar.) af
ġafu it-: (Ar.) affet-
ġafu itĕl-: (Ar.) affedil-
ġaid: (Ar.) bayram
ġaile: (Ar.) aile
ġalemet: (Ar.) nişan
ġamel: (Ar.) amel
ġaqıl: (Ar.) akıl
Ġarep: (Ar.) Arap
ġariza: (Ar.) dilekçe
ġariza bir-: (Ar.+Tat.) dilekçe ver-
ġariza yaz-: (Ar.+Tat.) dilekçe yaz-
ġasabiyleş-: (Ar.+Tat.) asabileş-
ġasır: (Ar.) asır, yüzyıl
ġasker: (Ar.) asker
ġaskeriy: (Ar.) askerî
ġaskerlĕk: (Ar.+Tat.) askerlik
ġaye: (Ar.) gaye, amaç
ġayĕp: (Ar.) ayıp
ġazap: (Ar.) azap
ġazaplan-: (Ar.+Tat.) azaplan-, azap çek-
ġazaplı: (Ar.+Tat.) azaplı
ġaziz: (Ar.) aziz
ġıjla-: gırılda-
ġına: sadece, birisi, teki; sadece, tek, yalnızca; (yer için) hemen yanında; (sıfatlarda) oldukça; önceki iş veya halin üstünden çok zaman geçtiğini bildirir.
ġırılda-: horla-
ġıybadet: (Ar.) ibadet
ġıybaret: (Ar.) ibaret
ġıylĕm: (Ar.) ilim
ġomĕr: (Ar.) ömür
ġomum: (Ar.) umum, genel
ġomumiy: (Ar.) umumî
Ġosmanlı: (Ar.+Tat.) Osmanlı

H

haman: (Far.) daima, hep
hawa: (Far.) hava hawa al-: (Far.+Tat.) hava al-
hawalan-: (Far.+Tat.) havalan-, havaya gir-
helaket: (Ar.) helaket, yıkım, yok olma
helaq: (Ar.) helak
helaq bul-: (Ar.+Tat.) helak ol-
hem: (Far.) hem, ve
hemmebĕz: (Far.+Tat.) hepimiz
hemmemĕz: (Far.+Tat.) hepimiz
hemmesĕ: (Far.+Tat.) hepsi
hemşire: (Far.) hemşire
her: (Far.) her
herbĕr: (Far.+Tat.) her bir
herkĕm: (Far.+Tat.) herkes
herkön: (Far.+Tat.) her gün
hernerse: (Far.+Tat.) her şey
hertörlĕ: (Far.+Tat.) her türlü
herwaqıt: (Far.+Ar.) her zaman
heybet: (Ar.) iyi, sağlam

heyecan: (Ar.) heyecan
heyet: (Ar.) heyet
hiç: (Far.) hiç
hiçbĕr: (Far.+Tat.) hiçbir
hiçkĕm: (Far.+Tat.) hiç kimse
hiçni: (Far.+Tat.) hiçbir şey
Hind: (Ar./Far.) Hint
höcüm: (Ar.) hücum
höcümçĕ: (Ar.+Tat.) hücumcu, hücum eden
höner: (Far.) hüner
huş: (Far.) duygu; bilinç; hatıra; akıl

Ҕ

ҕaci: (Ar.) hacı
ҕalıq: (Ar.) halk
haman: (Far.) daima, hep
ҕanım: hanım
ҕaq: (Ar.) hak
ҕaqında: (Ar.+Tat.) hakkında
ҕaqlıq: (Ar.+Tat.) adalet
ҕaqta: (Ar.+Tat.) aslında, gerçekte
ҕarap: (Ar.) harap
ҕarap bul-: (Ar.+Tat.) harap ol-
ҕarita: (Yun.) harita
ҕasta düş-: (Far.+Tat.) hasta düş-
ҕasta: (Far.) hasta
ҕastaҕane: (Far.) hastane
ҕat: (Ar.) mektup
ҕat yaz- (Ar.+Tat.): mektup yaz-
ҕat yazdır-: (Ar.+Tat.) mektup yazdır-
ҕata: (Ar.) hata
ҕatın: hatun, kadın
ҕatın-qız: kadın kız
ҕatire: (Ar.) anı
ҕaywan: (Ar.) hayvan
ҕeber: (Ar.) haber
ҕeberdar: (Ar.+Far.) haber
ҕel: (Ar.) hal
ҕel al-: (Ar.+Tat.) dinlen-, konakla-
ҕel it-: (Ar.+Tat.) hallet-
ҕel itĕl-: (Ar.+Tat.) halledil-
ҕelife: (Ar.) halife
ҕelifet: (Ar.) halifelik
ҕerbiy: (Ar.) harbî, savaş ile ilgili
ҕerbiye: (Ar.) harbiye
ҕereb: (Ar.) harp, savaş
ҕereket: (Ar.) hareket
ҕereket it-: (Ar.+Tat.) hareket et-
ҕesret: (Ar.) hasret
ҕetĕr: (Ar.) hafıza, akıl; hatır
ҕetĕrĕ qal-: (Ar.+Tat.) gücen-, darıl-
ҕetĕrĕne kitĕr-: (Ar.+Tat.) hatırına getir-, hatırla-
ҕetĕrĕne töş-: (Ar.+Tat.) hatırına düş-, hatırla-
ҕetĕrle-: (Ar.+Tat.) hatırla-
ҕetĕrlet-: (Ar.+Tat.) hatırlat-
ҕetfe: (Ar.) kadife
ҕetta: (Ar.) hatta
ҕeyat: (Ar.) hayat, yaşam
ҕeyĕrçĕlĕk: (Ar.+Tat.) dilencilik
ҕeyle: (Ar.) hile
ҕeylege sabış-: (Ar.+Tat.)hileye yönel-, hile yap-
ҕeylelĕ: (Ar.+Tat.) hileli
ҕeyran: (Ar.) hayran
ҕeyret: (Ar.) hayret
ҕezĕr bul-: (Ar.+Tat.) hazır ol-
Ҕezer diŋgĕzĕ: (Ar.+Tat.) Hazar Denizi
ҕezĕr: (Ar.) şimdi; hazır
ҕezĕrgĕ: (Ar.+Tat.) şimdiki
ҕezĕrle-: (Ar.+Tat.) hazırla-
ҕezĕrlĕk: (Ar.+Tat.) hazırlık
ҕezĕrlen-: (Ar.+Tat.) hazırlan-
ҕezĕrlew: (Ar.+Tat.) hazırlama
ҕezĕrlewçĕ: (Ar.+Tat.) hazırlayıcı
ҕezine: (Ar.) hazine
ҕĕzmet it-: (Ar.+Tat.) hizmet et-
ҕĕzmet: (Ar.) hizmet
ҕĕzmetçĕ: (Ar.+Tat.) hizmetçi
ҕezret: (Ar.) hazret
ҕıyal: (Ar.) hayal
ҕıyanet: (Ar.) hıyanet
ҕikeye: (Ar.) hikâye
ҕikeye it-: (Ar.+Tat.) hikâye et-
ҕilaf: (Ar.) hilaf
ҕimaye: (Ar.) himaye
ҕis beyle-: (Ar.+Tat.) his bağla-
ҕis: (Ar.) his, duygu
ҕis it-: (Ar.+Tat.) hisset-
ҕis itĕl-: (Ar.+Tat.) hissedil-
ҕis qaldır-: (Ar.+Tat.) his bırak-

ḫis uyat-: (Ar.+Tat.) his uyandır-
ḫisap: (Ar.) hesap
ḫisap ĕşle-: (Ar.+Tat.) hesap yap-
ḫisap it-: (Ar.+Tat.) hesap et-
ḫisap itĕl-: (Ar.+Tat.) hesap edil-
ḫisapla-: (Ar.+Tat.) hesapla-
ḫisapqa kĕr-: (Ar.+Tat.) hesaba gir-, hesaba dâhil ol-, ilgilendir-
ḫor: (Yun.) koro
ḫosus: (Ar.) husus
ḫosusen: (Ar.) hususen
ḫosusıy: (Ar.) hususî
ḫökĕm: (Ar.) hüküm
ḫökümet: (Ar.) hükûmet
ḫörmet it-: (Ar.+Tat.) hürmet et-, saygı göster-
ḫörmet: (Ar.) hürmet, saygı
Ḫristian: (Yun.) Hristiyan
ḫuca bul-: (Far.+Tat.) sahip ol-
ḫuca: (Far.) sahip
ḫur: (Far.) hor
ḫurla-: (Far.+Tat.) hor gör-
ḫurlan-: (Far.+Tat.) horlan-
ḫurlanuw: (Far.+Tat.) horlanma
ḫuş: (Far.) hoş

I

ıjġır-: uğulda-; ulu-, kükre-, tısla-
ıŋġıra-: inle-
ıŋġıraş-: inleme-
ıŋra-: inle-
ıŋraş-: inle-
ırcayt-: diş göster-
ırġıt-: at-
ırġıtıl-: atıl-
ısul: (Ar.) usûl
ışan-: inan-
ışanıç: inanç
ışanıçsız: inançsız
ızan: bahçe sınırı, sınır direği

İ

i-: i-
icĕkle-: (Ar.+Tat.) hecele-
içtihat: (Ar.) içtihat
idare: (Ar.) idare
ideal: (Fr.) ideal
iden: yer, zemin
iġ‘lan: (Ar.) ilan
iġ‘lan it-: (Ar.+Tat.) ilan et-
iġane: (Ar.) yardım iğane aç-: (Ar.+Tat.) yardım aç-
iḫlas: (Ar.) ihlas
iḫtıyac: (Ar.) ihtitaç
iḫtıyar: (Ar.) ihtiyar, irade, seçme
iḫtıyarsız: (Ar.+Tat.) ihtiyarsız
iḫtilyal: (Ar.) ihtilal, devrim
iḫtimal: (Ar.) ihtimal
ikĕ: iki
ikĕlen-: şüphelen-, tereddütte kal-
iken: iken
ikĕnçĕ: ikinci
ikĕşer: ikişer
ikĕşerlet-: iki yap-
il: il, yurt, vatan, devlet
illĕ: elli
ilt-: ilet-
iman: (Ar.) iman
imanlı: (Ar.+Tat.) imanlı
imansız: (Ar.+Tat.) imansız
imĕş: imiş
imkyan: (Ar.) imkân
imperator: (Lat.) imparator
imperatorlıq: (Lat.+Tat.) imparatorluk
imperatritsa: (Rus.) imparatoriçe
imperer: (Fr.) (<l’empereur) imparator
indĕ: şimdi; demin; bugün; eğer
indĕr-: indir-
İngliz: (İt.) İngiliz
İnglizçe: (İt.+Tat.) İngilizce
inqıylab: (Ar.) inkılap
institut: (Fr.) enstitü
intendant: (Fr.) levazım
intendant başlığı: (Fr.+Tat.) levazım reisi
intendant zabıtı: (Fr.+Ar.+Tat.) levazım subayı
intriga: (Fr.) entrika
iŋ: en
iŋse: ense
ipteş: arkadaş
ipteşçe: arkadaşça
iq‘rar: (Ar.) ikrar, evet deme, onaylama
iq‘rar it-: (Ar.+Tat.) evet de-, onayla-

ir: er, koca
İran: (Far.) İran
irĕk: hürriyet, bağsızlık; kişiye verilen hak; istek
irĕk bir-: (Tat.) rahat ver-, serbest bırak-, engel olma-
irĕn-: erin-
irĕş-: eriş-, ulaş
irte: sabah
irtege: yarın
irtengĕ: sabaha
is: akıl, hafıza, zihin
isbat: (Ar.) ispat
isbat it-: (Ar.+Tat.) ispat et-
ise: ise
isĕm: (Ar.) isim
isĕmlĕ: (Ar.+Tat.) isimli
isen qal-: esen kal-, sağ kal-
isen: esen, sağ
isenlĕk: esenlik, sağlık
isenmĕsĕz: merhaba
iseple-: (Ar.+Tat.) hesapla-
isĕr-: sarhoş ol-, esri-
isĕrĕk: sarhoş, esrik
isĕrt-: sarhoş et-, esrit-
iskĕ: eski
iskĕçe: eskice
iskĕden: eskiden
isker-: hatırla-, akla gel-; sez-
iskert-: hatırlat-, uyar-, dikkat çek-
iskertmesten: (Tat.) aniden
isne-: esne-
israfçılıq: (Ar.+Tat.) müsriflik
istıylyaḫiy: (Ar.) terimsel
istiġ‘fa: (Ar.) istifa
istiġ‘fa it-: (Ar.+Tat.) istifa et-
istik‘lyal: (Ar.) istiklal, bağımsızlık
işare: (Ar.) işaret
işĕk: kapı
işĕt-: işit-
işĕtĕl-: işitil-
işte: işte
it-: et-
itĕk: keçe ayakkabı
ittifaq: (Ar.) ittifak
ittifaqçı: (Ar.+Tat.) müttefik
ittifaqıy: (Ar.) ittifakî
iy-: eğ-
iyer: eyer
iyĕl-: eğil-
iz-: ez-
izĕl-: ezil-

J

jandarm: (Fr.) jandarma

K

kabinet: (Fr.) iş yeri odası
kanal’ya tsaritsa: (Rus.) Çapkın çariçe
kanal’ya: (Fr.) çapkın
kant: (Fr.) rütbeyi gösteren şerit
kantselyariye: (İt.) kançılarya
kapitalizm: (Fr.) kapitalizm
kapitan: (Fr.) yüzbaşı
karta: (Fr.) kart, kartvizit
kassa: (İt.) kasa
Kazaçiy: (Rus.) Kazak, Rus Kazağı
kazaklıq: (Rus.+Tat.) kazaklık
kazarma: (Rus.) kışla
kĕbĕk: gibi
kĕçkĕne: küçücük
kekrĕ: eğik, düz olmayan
kĕm: kim
kenc: (Far.) genç
kĕne: sadece, birisi, teki; sadece, tek, yalnızca; (yer için) hemen yanında; (sıfatlarda) oldukça; önceki iş veya halin üstünden çok zaman geçtiğini bildirir.
kenefi: (Lat.) kanepe
kĕnez: (Rus.) knez
kenizek: (Far.) cariye
kenseleriye: (İt.) kançılarya
kĕr-: gir-
kĕrçĕ: çamaşırcı, çamaşır yıkayıcı
kĕrĕş-: giriş-
kĕrlen-: kirlen-
kĕrt-: sok-
kerwan: (Far.) kervan
kĕse: (Far.) kese
kĕşĕ: kişi
keyĕf: (Ar.) keyif
keyĕflen-: (Ar.+Tat.) keyiflen-
keyĕf-safa çik-: (Ar.+Tat.) keyif sefa çek-, zevk u sefa sür-

keyĕfsĕz: (Ar.+Tat.) keyifsiz
keyĕfsĕzlen-: (Ar.+Tat.) keyifsizlen-
ki: (Far.) ki
kibĕt: dükkân
kiç: akşam
kiç-: geç-
kiçe: dün
kiçĕr-: geçir-
kiçkĕ: akşam, akşamki
kiçüw: geçme, geçiş, geçit
kil-: gel-
kileçek: gelecek
kilĕş-: yakış-
kilometr: (Fr.) kilometre
kilometrlıq: (Fr.+Tat.) kilometrelik
kilüw: gelme, geliş
kim-: küçümse-
kiŋ: geniş
kiŋeş: tavsiye, öğüt
kiŋeşleş-: öğüt ver-, öğütleş-
kiŋey-: genişle-
kiŋlĕk: genişlik
kioska: (İng.) küçük dükkân, büfe
kirĕ: geri
kirek: gerek
kireklĕ: gerekli
kireklĕk: gereklik
kis-: kes-
kisek: parça
kisĕl-: kesil-
kistĕr-: kestir-
kit-: git-
kitap: (Ar.) kitap
kitĕl-: gidil-
kitĕr-: getir-
kitĕrĕl-: getiril-
kitĕrt-: getirt-
kitĕş: gidiş
kitüw: gitme, gidiş
kiy-: giy-
kiydĕr-: giydir-
kiyĕm: giyim, giysi
kiyĕmlĕ: giyimli
kiyĕm-salım: giyim kuşam
kiyĕn-: giyin-
kiyĕn- yasan-: giyinip kuşan-
kiyew: damat
klub: (İng.) klüp
knyajna: (Rus.) prenses
knyaz' Obolenskiy: (Rus.) Prens Obolenskiy
knyaz': (Rus.) knez
komandir: (Fr.) komutan
komandirça: (Fr.+Tat.) komutanca, komutana yaraşır şekilde
komandirlıq: (Fr.+Tat.) komutanlık
komission: (Fr.) komisyon
komite: (Fr.) komite
kommivoyajer: (Fr.) gezgin satıcı, simsar
kompaniya: (Fr.) şirket
konfet: (Rus.) şekerleme
kontor: (Fr.) büro
koridor: (Fr.) koridor
köç: güç
köçle-: zorla-
köçlen-: güçlen-
köçsĕz: güçsüz
köçsĕzlen-: güçsüzleş-
köfĕr: (Ar.) küfür
köl-: gül-
köleçlĕk: güleçlik
kölĕmsĕre-: gülümse-
kölĕş-: gülüş-
kölkĕ: komik, gülünç
kölüw: gülme, güşüş
kömĕş: gümüş
kön: gün
könçĕlĕk: kıskançlık
köndelĕk: günlük, gündelik
könle-: kıskan-
könsĕz: günsüz
körey-: iyileş-, toparlan-, semir-
köt-: bekle-
kötĕl-: beklen-
kötĕpẖane: (Ar.+Far.) kütüphane
kötüw: bekleme, bekleyiş; sürü
köy: melodi
köye: güve
köyĕnçe: …biçimde, tarzda, halde
közgĕ: ayna, gözgü
küz yeşĕ: gözyaşı
kulanil: (Fr.) miralay, albay
kurs (Fr.): kur
kursistka: (Rus.) kursiyer kadın
kur'yer: (İt.) kurye
kübĕsĕ: çoğu

kübey-: çoğal-
kübeyt-: çoğalt-
kübrek: daha çok, çoğunlukla
küç-: göç-
küçĕr-: göçür-
küçĕrt-: göçürt-
kük kükre-: gök gürle-
kük: gök
kükre-: gürle-
kükrek: göğüs
kül: kül
külmek: gömlek
kümekle-: yardımlaş-, imece usulü çalış-
küměl-: gömül-
kündĕr-: yükselt-, gönder-
künĕl: gönül
künĕlden: gönülden
künĕllĕ: gönüllü
künĕllĕlĕk: gönüllülük
künĕlsĕz: gönülsüz
küp: çok
küplĕk: çokluk
küpten: çoktan
kür-: gör-
kürĕl-: görül-
kürelete: bile bile, mahsus, göz göre göre, kasten
küren-: görün-
kürĕş-: görüş-
kürĕştĕr-: görüştür-
kürĕştĕrĕl-: görüştürül-
kürfez: (Yun.) körfez
kürset-: göster-
kürşĕ: komşu
küter-: kaldır-
küteręl-: kaldırıl-
küterme: kaldırma
küz yeşĕ: gözyaşı
küz: göz
küzlĕ: gözlü
küzlĕk: gözlük
küzlĕksĕz: gözlüksüz
kyatib: (Ar.) kâtip

Q

qabĕr: (Ar.) kabir, mezar
qabĕrstan: (Ar.+Far.) kabristan, mezarlık
qabıq: kabuk
qabile: (Ar.) kabile
qabul: (Ar.) kabul qabul bülmesĕ: (Ar.+Tat.) kabul odası
qabul it-: (Ar.+Tat.) kabul et-
qabul itĕl-: (Ar.+Tat.) kabul edil-
qaç-: kaç-
qaçaq: kaçak
qaçqın: firarî, kaçak, kaçın
qaçuw: kaçma, kaçış
qada-: batır-
qadal-: bat-
qadeḫ: (Ar.) kadeh
qader: (Ar.) kadar
qadĕr: (Ar.) kadir, değer
qadĕrlĕ: (Ar.+Tat.) kadirli, değerli
qaġıl-: dokun-, değ-
qaharman: (Far.) kahraman
qaharmança:(Far.+Tat.) kahramanca
qaharmanlıq:(Far.+Tat.)kahramanlık
qahwe: (Ar.) kahve
qahwe ĕç-: (Ar.+Tat.) kahve iç
qal-: kal-
qala: (Ar.) kale
qal'ġa: (Ar.) kale
qaldır-: bırak-
qalem: (Ar.) kalem
qalıq-: kalk-
Qalmıq: Kalmuk
qalq-: kalk-
qaltıra-: titre-
qaltıran-: titreş-
qaltırat-: titret-
qaluw: kalma, kalış
qamal-: çevir-
qan: kan
qanal: kanal
qanat: kanat
qaneġat': (Ar.) kanaat
qaneġat'lendĕr-: (Ar.+Tat.) yetinmesini sağla-, kanaatlendir-
qaneġat'lendĕrĕrlĕk: (Ar.+Tat.) doyurucu, tatmin edici, kanaatlendirir derecede
qanlı: kanlı
qapıl-: kapıl-

qaplan-: kaplan-
qapşan-: dokun-, duyulma-
qaq-: vur-; kapı çal-; kazıkla deş-; silkeleyip boşalt-, dök-
qar: kar
qara-: bak-
qara: siyah, kara
qaraġanda: göre, nazaran
qaral-: bakıl-
qaraŋġı: karanlık
qarar: (Ar.) karar
qaraş: bakış
qaraş-: bakış-
qaratırlıq: kendine baktırır derecede dikkat çekici
qaraw: bakma, bakış
qarawıl: askerî karakol; gözetleme; nöbetçi, nöbet bekleme; imdat çağrısı
qarawılçı: kapıcı, bekçi, nöbetçi
qarçıq: kocakarı
qardeş: kardeş
qardeşlĕk: kardeşlik
qarşı: karşı
qarşıla-: karşıla-
qarşılıqsız: karşılıksız
qart: ihtiyar, yaşlı
qartay-: ihtiyarla-, yaşlan-
qartayıl-: yaşlanıl-
qartlıq: ihtiyarlık, yaşlılık
qat-: kat-, ekle-
qatġıy: (Ar.) kati, kesin
qatı: katı, sert
qatılıq: sertlik, katılık
qatış-: karış-
qawşa-: şaşıp kal-, gevşe-
qay: hangi, hangisi; bazı
qaya: nereye, ne tarafa
qayběr: bazı
qayçan: ne zaman
qayda: nerede
qaydan: nereden
qayġı: kaygı
qaylarda: nerelerde
qaymaq: kaymak
qayna-: kayna-
qaysı: hangisi
qayt-: dön-
qaytar-: döndür-, geri çevir-
qaytarma: Kırım Tatarlarının geleneksel halk oyunu
qaywaqıt: (Tat.+Ar.) bazen, kimi zaman
Qazaq: Kazak
qazan: derin kap, kazan
qazıl-: kazıl-
qeġaz’: (Far.) kâğıt
qıçqır-: bağır-
qıçqırış-: bağırma-, kavga et-
qıçqırış: bağrış
qıçqıruw: bağırma
qıl-: kıl-, yap-, et-
qılıç: kılıç
qına: sadece, birisi, teki; sadece, tek, yalnızca; (yer için) hemen yanında; (sıfatlarda) oldukça; önceki iş veya halin üstünden çok zaman geçtiğini bildirir.
qıŋġıraw: zil
qıp-qızıl: kıpkızıl
qır-: kır-
Qırġız: Kırgız
qırıl-: kırıl-
qırıq: kırık
qırıy: kenar
qırmısqa: karınca
qırt: kırt (kesme sesi)
qırt it-: kırt et-, kırt diye ses çıkar-
qıs-: kıs-
qısıl-: kısıl-, karış-
qısqa: kısa
qısrıqla-: sıkıştır-
qıstar-: üstle-, ısrarla-, üstüne git-
qışla: kışla
qıtıqlandır-: gıdıklan-
qıyafet: (Ar.) kıyafet, giysi
qıyamet: (Ar.) kıyamet
qıyl-: kıl-
qıymmet: (Ar.) kıymet
qıymmetlĕ: (Ar.+Tat.) kıymetli, değerli
qıys’m: (Ar.) kısım, bölüm
qız: kız
qız-: kız-
qızar-: kızar-
qızġan-: üzül-, acı-
qızġanıç: zavallı; miskin
qızıl: kızıl

qızıq-: ilgilen-, dikkatini çek-
qızış-: kızış-, ısın-; heyecanlan-; ateşi yüksel-
qızmaça: biraz içkili
qızuw: sıcak
qoçaq: kucak
qoçaqla-: kucakla-
qol: kul
qolaq: kulak
qollıq: kulluk
qom: kum
qomaçawla-: rahatsız et-
qomanda: (Fr.) kumanda
qomandan: (Fr.) kumandan
qomandanlıq: (Fr.+Tat.) kumandanlık
qomaş: (Ar.) kumaş
Qomıq: Kumuk
qor-: kur-
Qor‘en: (Ar.) Kur’an
qoral: silah
qoralsızlandır-: silahsızlandır-
qorama: parça, atık bez parçası; karışık; baraka; karışıklık
qorban: (Ar.) kurban
qorıl-: kurul-, yapıl-, inşa edil-
qorsaqlı: göbekli
qort: kurt
qortıl-: kurtul-
qortılış: kurtuluş
qoş: kuş
qoş-qort: kurt kuş
qot: kut, can
qotı oç-: ödü patla-, kork-
qotıl-: kurtul-
qotıldır-: kurtarıl-
qotla-: kutla-
qotqar-: kurtar-
qoyıl-: dökül-
qoyın-: su ile yıkan-
qoyındır-: su dökerek yıka-
qoyu: koyu
qubar-: kopar-
qul: el
qulda it-: elde et-
quldan kil-: elden gel-
qullı: eli olan, elli
qulsız: elsiz
qunaq: misafir, konuk
qurıq-: kork-
qurqaq: korkak
qurqaqlıq: korkaklık
qurqın-: kork-
qurqınıç: korkunç
qurqınıçlı: korkunç içerikli
qurqıt-: korkut-
qurqulı: korkulu
qurquw: korkma
qurs: (Fr.) kur
quş-: koş-, ekle-
quşıl-: koşul-, eklen-
quşıluw: koşulma
qutıl-: kurtul-
quw-: kov-
quwaq: çalı
quwet: (Ar.) güç, kuvvet
quwetlĕ: (Ar.+Tat.) güçlü, kuvvetli
quwetlen-: (Ar.+Tat.) güçlen-, kuvvetlen-
quwetlĕrek: (Ar.+Tat.) daha güçlü, daha kuvvetli
quwış-: koşuştur-; yakalamak için peşinden koş-
quy-: koy-
quyıl-: koyul-
quyın: koyun
quyıraq: daha koyu
quyuçı: koyan, koyucu
quyuw: koyma
quzġal-: yola koy-

L

lazĕm: (Ar.) lazım, gerek
lazĕmlĕk: (Ar.+Tat.) lazımlık, gereklik
leġ‘net: (Ar.) lanet
leġ‘net uqu-: (Ar.+Tat.) lanet oku-
lekin: (Ar.) lakin
lewḫĕlmeḫfuz: (Ar.) levh-i mahfûz
Lezgin: (Lez.) Lezgi
Lijiyun duaunur: (Fr.) *Légion d'Honneur*
Lira: (İt.) Lira
lotereya: (Fr.) piyango
lya: (Fr.) (<la) Fransızcadaki dişil sözcüklerin başına gelen artikel.

M

Macar: Macar
maḫsus: (Ar.) mahsus
mal: (Ar.) emtia, mal
malay: (Rus.) erkek çocuk
mamıq: (Far.) pamuk
manara: (Ar.) minare
manaralı: (Ar.+Tat.) minareli
manevr: (Fr.) manevra
maniġ: (Ar.) mani, engel
mantıyq: (Ar.) mantık
manzare: (Ar.) manzara
maŋlay: alın
maqsat: (Ar.) maksat, amaç
maqta-: öv-
maqtaw: övme
marca: (Rus.) Rus kızı, Rus kadını
Marsel'yeza: (Fr.) La Marseillaise
marş: (Fr.) marş
mason: (Fr.) mason
masştab: (Rus.) ölçek
mataş-: çalış-, çabala-
material: (Fr.) materyal
matur: güzel
mawıq-: ilgilen-, iş yap-
mecbür: (Ar.) mecbur
meclĕs: (Ar.) meclis
mecmuġa: (Ar.) mecmua, dergi
meçĕ: kedi
meçĕt: (Ar.) cami
med quy-: (Ar.+Tat.) med koy-, uzat-
med: (Ar.) med, uzatma, çekme
medal': (Fr.) madalya
medal'lĕ: (Fr.+Tat.) madalyalı
medeniy: (Ar.) medenî
medeniyet: (Ar.) medeniyet
meġaş: (Ar.) maaş
meġ'lüb it-: (Ar.+Tat.) mağlup et-
meġ'lüb: (Ar.) mağlup
meġ'lüm bul-: (Ar.+Tat.) malum ol-
meġ'lüm: (Ar.) malum
meġ'lümat: (Ar.) malumat, bilgi
meġ'lümat al-: (Ar.+Tat.) malumat al-, bilgi al-
meġ'lümat bir-: (Ar.+Tat.) malumat ver-, bilgi ver-
meġ'lümat cıy-: (Ar.+Tat.) malumat topla-, bilgi topla-
meġ'lümat tupla-: (Ar.+Tat.) malumat topla-, bilgi topla-
meġ'lümatlı: (Ar.+Tat.) malumatlı, bilgili
meġ'ne: (Ar.) mânâ, anlam
meġ'nesĕz: (Ar.+Tat.) manasız, anlamsız
meġ'ruze: (Ar.) sunum
meġaş: (Ar.) maaş
meḫebbet: (Ar.) sevme, sevgi, aşk
meḫkeme: (Ar.) mahkeme
mektep: (Ar.) okul
meqale: (Ar.) makale
memiy: (çocuk dilinde) tatlı yiyecek; (kişiler için) olgunlaşmamış, beceriksiz
memleket: (Ar.) memleket
memliy: (Rus.) (<мямля) beceriksiz
mĕn-: çık-
mĕne: işte
menfeġat: (Ar.) menfaat
mĕŋ: bin
mĕŋbaşı: binbaşı
mĕŋerle-: binle-
mĕŋle-: binle-
meqale: (Ar.) makale
merḫemet: (Ar.) merhamet, acıma
merkez: (Ar.) merkez
mertebe: (Ar.) mertebe
mes'ele: (Ar.) mesele, sorun
mes'üliyet: (Ar.) mesuliyet, sorumluluk
mesafe: (Ar.) mesafe, ara
mescĕd: (Ar.) cami
mesḫere: (Ar.) şaklabanlık; soytarı
mesḫereleĕk: (Ar.+Tat.) soytarılık
mĕskĕn: (Ar.) miskin
Meskewiye: (Rus.) Moskova
meşeqat': (Ar.) meşakkat, zorluk
meşeqat'len-: (Ar.+Tat.) meşakkat çek-, zorluk çek-
meşġul': (Ar.) meşgul
meşġul' bul-: (Ar.+Tat.) meşgul ol-
metel-: yuvarlan-, takla at-
mewlĕd: (Ar.) mevlit

meydan: (Ar.) meydan
mıġırdan-: mırıldan-
mıltıq: tüfek
mısqıl: alay
mısqıl it-: alay et-
mısqıllan-: alay edil-
mıyıq: bıyık
mıyıġın sıpır-: bıyığını bur-
mıyıqlı: bıyıklı
miḫrab: (Ar.) mihrap
millet: (Ar.) millet
milletçě: (Ar.+Tat.) milliyetçi
milletçělěk: (Ar.+Tat.) milliyetçilik
million: (Fr.) milyon
millioner: (Fr.) milyoner
millionlap: (Fr.+Tat.) milyonlarca
millionlı: (Fr.+Tat.) milyonlu
milliy: (Ar.) millî
min: ben
mině: beni
miněm: benim
minnen: benden
mintaqa: (Ar.) mıntıka
minut: (Fr.) dakika
miŋa: bana
miyve: (Far.) meyve
moġahede: (Ar.) antlaşma
moḫtac: (Ar.) muhtaç
monarḫist: (Fr.) monarşist
monda: burada
mondalıq: burada olma
mondıy: bunun gibi
monı: bunu
monıŋ: bunun
monnan: bundan
moŋ: hüzün
moŋar: buna
moŋarġa: buna
moŋġança: buna kadar
moŋġançaġa: buna kadar
moŋınça: buna kadar
moŋlan-: hüzünlen-
moŋlı: hüzünlü
moŋraq: daha hüzünlü
morda: (Rus.) surat
mordar: (Far.) murdar
mordar kit-: (Far.+Tat.) murdar git-
motlaqa: (Ar.) mutlaka
motlaqan: (Ar.) ille de
moy: (Rus.) benim
möddet: (Ar.) müddet
möftiy: (Ar.) müftü
möġallim: (Ar.) muallim, öğretmem
möġamele: (Ar.) muamele
möġamele it-: (Ar.+Tat.) muamele et-
möġamelede bulın-: (Ar.+Tat.) muamelede bulun-
möġamelege kir-: (Ar.+Tat.) muameleye gir-
möhěr: (Far.) mühür
möhěrle-: (Far.+Tat.) mühürle-
möḫerrir: (Ar.) muharrir, yazar
mölděr: dolu dolu
mölděre-: dolup taş-
mömkin: (Ar.) mümkün
mönesebet: (Ar.) münasebet
mönesebetteläk: (Ar.+Tat.) münasebette olma
mönewwer: (Ar.) münevver, aydın
möqatdes: (Ar.) mukaddes, kutsal
möreceġat: (Ar.) müracaat
möreceġat yasa-: (Ar.+Tat.) müracaat et-
mörekkeb: (Ar.) …den olma, …den oluşan; bileşik
mösafir: (Ar.) misafir, konuk
mösělman: (Far.) Müslüman
mösělmanlıq: (Far.+Tat.) Müslümanlık
mösteġ‘cel: (Ar.) ivedi
mösteqıyl: (Ar.) müstakil, bağımsız
mözakere: (Ar.) müzakere
mulla: (Ar.) molla, imam
munça: munça, sauna
mundir: (Rus.) asker kıyafeti
muwaffeqıyet: (Ar.) muvaffakiyet, başarı
muyın: boyun
muzıka: (Fr.) müzik
muzıkant: (Rus.) müzisyen

N

naçal’nik: (Rus.) şef, yönetici

naçar: (Far.) naçar, çaresi, çözümü olmayan, çaresiz olan
naçarlıq: (Far.+Tat.) naçarlık, çaresizlik
naḫal: (Rus.) küstah, yüzsüz, arsız
namaz uqı-: (Far.+Tat.) namaz kıl-
namaz: (Far.) namaz
narazıylıq: (Far.+Ar.+Tat.) razı olmama
ne… ne…: ne… ne…
nĕçke: ince
nĕçkerek: daha ince
nerse: ne
nesĕl: (Ar.) nesil, kuşak
netice: (Ar.) netice, sonuç
nezaket: (Far.) nezaket
nezaketlĕlĕk: (Far.+Tat.) nezaketlilik
nezaketlĕlĕk sat-: (Fa.+Tat.) nezaketlilik yap-
nezĕk: (Far.) nazik
nığıt-: sağlamlaştır-, pekiştir-
nıq: güçlü; sağlam; dayanıklı; katı; ciddi
ni: ne
niçe: kaç
niçĕk: nasıl
niġ‘met: (Ar.) nimet
nige: niye
nigĕz: temel
nik: niçin
niktĕr: niçindir
niler: neler
niqader: (Tat.+Ar.) ne kadar
nit-: ne yap-, ne et-, bir şey yap-
nizaġ: (Ar.) niza, bozuşma, çekişme
nomer: (İt.) numara
noqta: (Ar.) nokta
notıq: (Ar.) nutuk, söylev
notıq söyle-: (Ar.+Tat.) nutuk söyle-, söylev ver-
nösḫe: (Ar.) nüsha
Nuġay: Nogay
nur: (Ar.) nur, ışık, aydınlık, parıltı

O

oç: uç
oç-: uç-
oçır-: uçur-
oçra-: karşıla-
oçraş-: karşılaş-
oçrat-: karşılaş-
oçraw: karşılaşma
oçsız: uçsuz
oḫşa-: benze-
okop: (Rus.) siper
oldür-: öldür-
olrayt (alright): (İng.) peki
omtıl-: kızıp saldır; çalışmaya başla-; gayret et-, iste-
on: un
onıt-: unut-
onıtıl-: unutul-
onıttır-: unuttur-
opera: (İt.) opera
or-: vur-
ordu: ordu
orşış-: vuruş-
ot-: kazan-, yen-
otel’: (Fr.) otel
oya: yuva
oyal-: utan-
oyatlı: utançlı, rezil
oyıştır-: organize et-, düzenle-
oyıştırıl-: organize edil-, düzenlen-
oyıtqı: maya
ozaq: uzak
ozaqla-: çok zaman geç-
ozat-: yolcu et-
ozatıl-: yolcu edil-
ozattır-: yolcu ettir-
ozın: uzun

Ö

öç: üç
öçĕn: için
öçĕnçĕ: üçüncü
öçlen-: üçlen-
ölĕş: hisse, pay
ölgĕr-: yetiş-
ölgĕrt-: yetiştir-
öme: imece
ömeçĕ: imece usullü
ömeçĕlĕk: imecilik
ömĕt it-: (Far.+Tat.) ümit et-, um-
ömĕt: (Far.) ümit, umut
öst: üst

östel: (Rus.) masa
östĕre-: çek-
öşĕ-: üşü-
öy: ev
öyle: öğle
öyre: et suyu
öyren-: öğren-
öyret-: öğret-
öz-: kes-
özĕl-: kesil-

P

padişah: (Far.) padişah
paket: (Fr.) paket
paq‘: (Far.) pak, temiz
paq‘la-: (Far.+Tat.) pakla-, temizle-
paq‘lanıl-: (Far.+Tat.) paklanıl-, temizlenil-
paq‘lĕk: (Far.+Tat.) paklık, temizlik
paq‘len-: (Far.+Tat.) paklan-, temizlen-
parça: (Far.) parça
Paris: (Lat.) Paris
passiv: (Fr.) pasif, edilgen
passivlıq: (Fr.+Tat.) pasiflik, edilgenlik
paşa: (Far.) paşa
paşalıq: (Far.+Tat.) paşalık
patla-: patla-
patron: (Rus.) mermi
perde: (Far.) perde; tiyatro oyununun bölümlerinden her biri
pĕş-: piş-
pĕşĕn-: pişin-
pĕşĕr-: pişir-
pĕşĕrĕl-: pişiril-
pılaw: (Far.) pilav
pıyala: (Far.) cam
pianino: (İt.) piyano
pilmen: (Fin.) et suyuna pişirilen çorbalı bir mantı
plan: (Fr.) plan
platforma: (Fr.) platform
poçmaq: köşe
poçta: (İt.) posta
podnos: (Rus.) tepsi
podval: (Rus.) sığınak
pojaluysta: (Rus.) lütfen
polk: (Rus.) asker topluluğu, alay
polkovnik: (Rus.) miralay, albay
polkovniklıq: (Rus.+Tat.) miralaylık, albaylık
port: (İng.) liman
portfel’: (İt.) iş çantası
pos-: kaç-, pus-
poş-: sık-, sıkıl-
poşın-: sıkıl-
poşır-: sık-
poşuw: sıkılma
pot: (Rus.): 16,38 kg’ye eşit olan eski Rus ağırlık ölçü birimi, pot
pöẖte: (Far.) derli toplu, temiz, mazbut; muntazam
praporşçik: (Rus.) astsubay
projektor: (Fr.) projektör
proletariat: (Fr.) proletarya
propaganda: (Fr.) propaganda
protest: (İt.) protesto
puf: (taklidî ses) puf
puf it-: puf et-
puf ittĕr-: puf ettir-
pulemet: (Rus.) mitralyöz

R

rabb: (Ar.) rab, tanrı
razıy bul-: (Ar.+Tat.) razı ol-
razıy: (Ar.) razı
razvedka: (Rus.) keşif
reẖet: (Ar.) rahat
reẖetlen-: (Ar.+Tat.) rahatla-
reẖim it-: (Ar.+Tat.) buyur-, içeri gir-
reẖim: (Ar.) şefkat
reẖmet: (Ar.) teşekkür
reis: (Ar.) reis
reislĕk: (Ar.+Tat.) reislik
reqım: (Ar.) rakam
reqıyb: (Ar.) rakip
resĕm: (Ar.) resim
resmiy: (Ar.) resmî
resmiyet: (Ar.) resmiyet
resmiylĕk: (Ar.+Tat.) resmilik
restoran: (Fr.) restoran
ret: (Rus.) sıra
retle-: (Rus.+Tat.) düzenle-

retlen-: (Rus.+Tat.) düzenlen-
rewĕş: (Far.) tarz, şekil, reviş
rişwetçĕlĕk: (Ar.+Tat.) rüşvetçilik
riza: (Ar.) razı
rol': (Fr.) rol
röẖset: (Ar.) izin
ruẖ: (Ar.) ruh
ruẖan: (Ar.) ruhen
Rus: Rus
Rusça: Rusça
Rusçala-: Rusça olarak söyle-
Rusçı: Rusçu
Rusçılıq: Rusçuluk
Ruslaş-: Ruslaş-
Ruslıq: Rusluk
ruza: (Far.) oruç

S

sabaq: ders
sabaq öyret-: ders ver-, akıl öğret-
sabır: (Ar.) sabır
sabış-: uğrat-, maruz bırak-; dönüş-, evril-; biri gibi davran-; etkisine kağıl-
saç: saç
sade: (Far.) sade
saf: (Ar.) saf, temiz
saf: (Ar.) sıra, dizi
safa: (Ar.) sefa
saflıq: (Ar.+Tat.) saflık
sal-: koy-, gönder-, sür-
salım: vergi
salın-: inşa edil-, yerleştiril-; aşağıya sark-
salib: (Ar.) salip, haç
salla-: salla-
sallan-: sallan-
sallandır-: sallandır-, dalgalandır-
salmaq: yavaş
salqın: soğuk
san: sayı
sap: sap
saq: dikkatli
saqçı: güvenlikçi, bekçi
saqla-: koru-
saqlan-: korun-
saqlaw: koruma
sar-: sar-, kuşat-
saray: (Far.) saray
sarıf it-: (Ar.+Tat.) sarf et-, harca-
sarıf: (Ar.) sarf, harcama
sarıl-: sarıl-
sarıq köt-: koyun bekle-, koyun güt-
sarıq: koyun
sat-: sat-
sataş-: kâbus gör-
satıl-: satıl-
satuçı: satıcı
satulaş-: pazarlık et-
satulaşuw: pazarlık etme
satuw: satma, satış
saw: sağ
sawbullaş-: vedalaş-
sawıt: kap
sawlıq: sağlık
sayın: her
sayla-: seç-
saylaw: seçme, seçim
sebep: (Ar.) sebep
sebeple: (Ar.+Tat.) sebepli
sebepsĕz: (Ar.+Tat.) sebepsiz
sĕbĕr-: süpür-
secde: (Ar.) secde
sefalet: (Ar.) sefalet
sefer: (Ar.) sefer
seġat': (Ar.) saat
seẖne: (Ar.) sahne
selam tor-: (Ar.+Tat.) selam dur-
selam: (Ar.) selam
selamet: (Ar.) selamet
selamle-: (Ar.+Tat.) selamla-
seleẖiyet: (Ar.) salahiyet, yetki
seleẖiyet bir-: (Ar.+Tat.) salahiyet ver-, yetki ver-
sĕlkĕn-: silkin-
seneġat: (Ar.) imalat, üretim
sĕŋ-: sin-
sĕŋdĕr-: sindir-
sĕŋĕr: sinir
sĕr: (Ar.) sır
Serb: (Rus.) Sırp
sĕrlĕ: (Ar.+Tat.) sırlı
sevariy: (Far.) süvari, atlı
sewde: (Ar.) ticaret
sewdeger: (Ar.+Far.) tüccar
seyeset: (Ar.) siyaset
seyesiy: (Ar.) siyasî

sĕz: siz
sĕzde: sizde
sĕzden: sizden
sĕzge: size
sĕzně: sizi
sĕzněŋ: sizin
sın: görünüş, endam, boy pos
sındır-: kır-
sıpır-: okşa-
sıqra-: acı-
sıqran-: acın-
sıqrat-: acıt-
sır-: sar-
sıt-: ez-
sıtıl-: ezil-
sıydır-: sığdır-, yerleştir-
sıyfat: (Ar.) sıfat
sıyıq: sıvı
sıyla-: yedirip içir-, ikram et-
sıylaw: yedirme, ikram etme
sıypa-: okşa-
sız-: çiz-
sızıl-: çizil-
sızıq: çizgi
sibĕl-: dağıl-, serpil-
sigĕz: sekiz
sigĕzĕnçĕ: sekizinci
sikĕr-: sıçra-
silkĕn-: silkin-, sallan-
sin: sen
sine: seni
sinĕŋ: senin
sinlĕ-minlĕ: senli benli
sinlĕ-minlĕlĕk: senli benlilik
siŋa: sana
sip-: serp-
siq‘let: (Ar.) sıklet, ağırlık
sisken-: irkil-
siz-: sez-
sizĕl-: sezil-
sizĕn-: sezin-
skandal: (Fr.) skandal
soldat: (Rus.) asker
solı quy-: yulaf al-, yulaf temin et-
solı: yulaf
solıḫ: (Ar.) sulh, barış
soŋ: geç
soŋġı: sonuncu
soŋında: sonunda
soŋınnan: sonra
soŋra: sonra
soŋraq: daha sonra
sora-: sor-
soral-: sorul-
soraş-: sor-, sorup soruştur-
soraw: soru
sorawçı: bir şey isteyen
sotsial: (Fr.) sosyal
sotsial-demokrat: (Fr.) sosyal demokrat
sotsializm: (Fr.) sosyalizm
söal: (Ar.) sual, soru
söal’lĕ: (Ar.+Tat.) sualli, sorulu
söŋgĕ: süngü
sör-: sür-, kaz-, sürgün et-
söy-: sev-
söydĕr-: sevdir-
söyĕl-: yaslan-
söyĕmlĕ: sevimli
söyĕn-: sevin-
söyle-: söyle-
söylen-: söylen-
söyleş-: söyleş-, karşılıklı konuş-
söyleşĕl-: söyleş-, karşılıklı konuş-
söylew: söyleme
söz-: tosla-, süs-
student: (Rus.) öğrenci
su: su
suġış: savaş
suġış-: savaş-
sul: sol
sula-: solu-
sulış: soluk
sum: (Tatar para birimi) sum
suq-: vur-
suqır: kör
suret: (Ar.) suret, görüntü, imge, biçim
suwın-: soğu-
suwıq: soğuk
suy-: kes-
suz-: uzat-
suzıl-: uzan-
süg-: küfret-, söv-
sügĕn-: küfret-, söv-
sün-: sön-
sündĕr-: söndür-
süt-: sök-

süz: söz

Ş

şahedetname: (Ar.+Far.) belge, şehadetname
şaltır: (tabiat taklidi ses) şaltır
şaltıra-: (zil) çal-, (düdük) öt-
şaltırat-: (zil) çaldır-, (düdük) öttür-
şaltır-şoltır: paldır küldür
şaltır-şoltır watıl-: paldır küldür düşüp kırıl-
şampaniya: (Fr.) şampanya
şampanskiy: (Rus.) şampanya
şaqtıy: epeyce
şarqılda-: seslen-, ses/patırtı yap-
şart: (Ar.) şart, koşul
şartla-: patla-
şart-şort it-: pat küt et-
şart-şort yör-: pat-küt ses çıkararak yürü-
şart-şort: pat küt
şaş-: şaşır-
şaşlıq: şiş kebap
şat: (Far.) şad, mutlu
şatlan-: (Far.+Tat.) neşelen-, mutlu ol-
şatlıq: (Far.+Tat.) şadlık, mutluluk
şayar-: şaka yap-, oyna-
şefqat': (Ar.) şefkat
şeher: (Far.) şehir
şehit: (Ar.) şehit
şĕlte: azarlama, kınama; uyarı; ayıplama; sitem; paylama
şĕltele-: azarla-, kız-; eleştir-, kına-; uyar-; sitem et-
şĕltelĕ: kızgın
şem: (Ar.) mum
şep: (Ar.) güzel; güçlü, etkili; çabuk
şerab: (Ar.) şarap
şeref: (Ar.) şeref
şeriget': (Ar.) şeriat
şĕş: şiş, şişlik
şĕşe: (Far.) şişe
şewle: (Ar) gölge
Şeyĕẖġali: (Ar.) Şeyh Ali, Şah Ali
Şeyĕẖġaliĕk it-: (Ar.+Tat.) ihanet et-, vatanını ve milletini sat-
şıltıra-: telefon et-, düğmeye bas-
şıltırat-: telefon et, düğmeye bas-
şıltırawıq: zil, çıngırak
şıltır-şıltır: şırıl şırıl
şım: sakin, sessiz; kıpırdamadan
şımla-: gizlice takip et-
şır-şır it-: şır şır et-
şır-şır: şır şır
şiġar: (Ar.) şiar, belgi; ilke
şiġır': (Ar.) şiir
şikĕllĕ: (Ar.+Tat.) gibi
şiker: (Far.) şeker
şiklen-: (Ar.+Tat.) kuşkulan-, şüphelen-
şikšĕz: (Ar.+Tat.) kuşkusuz, şüphesiz
şimal: (Ar.) kuzey
şimaliy: (Ar.) şimalî, kuzey ile ilgili
şokolad: (Fr.) çikolata
şöbhe: (Ar.) şüphe, kuşku
şöbhelen-: (Ar.) şüphelen-, kuşkulan-
şöbhesĕz: (Ar.) şüphesiz, kuşkusuz
şöġıl'len-: (Ar.+Tat.) meşgul ol-, çalış-
ştab: (Rus.) karargâh
ştabskapitan: (Rus.) yüzbaşı
şul: şu
şular: (Tat.) şunlar
şulay: (Tat.) şöyle
şulpa: (Far.) çorba, et suyu
şulqader: (Tat.+Ar.) şu kadar
şunda: (Tat.) şurada
şundıy: (Tat.) şunun gibi
şunı: (Tat.) şunu
şunıŋ: (Tat.) şunun
şunnan: (Tat.) şundan
şuŋa: (Tat.) şuna
şuŋarġa: (Tat.) onun için
şurpa: (Far.) çorba

T

ta: da
taba: -e doğru
tabaraq: -e doğru
tabıl-: bulun-
tabiġıy: (Ar.) tabiî, doğal
tağı: yine

taġuw: takma
tal-: dal-; yorul-
talan-: üstü başı parçalan-, kıyafeti yırtıl-; talan edil-
tam-: damla-
tamam: (Ar.) tamam
tamaq: boğaz
tamır: kök
tanı-: tanı-
tanış: tanış
tanış-: tanış-
tanıştır-: tanıştır-
tanıştırıl-: tanıştırıl-
taŋ: tan
tap-: bul-
tap: leke
tapşır-: teslim et-
tapşırıl-: teslim ol-, teslim et-
tapta-: çiğne-, ez-
taq-: tak-
taq-: tak-
tar: dar
taraf: (Ar.) taraf
tarafınnan: (Ar.+Tat.) tarafından
taral-: yayıl-
tarat-: yay-
taratuw: yayma
taray-: daral-
tarız: (Ar.) tarz
tariyḫ: (Ar.) tarih
tariyḫiy: (Ar.) tarihî, tarihsel
tarlıq: darlık
tart-: çek-, ölç-
tartın-: çekin-
tartış-: tartış-
tartış: tartışma, kavga
tartışuw: tartışma, kavga etme
taswir it-: (Ar.+Tat.) tasvir et-
taswir: (Ar.) tasvir, betimleme
taş: taş
taş-: taş-
taşı-: taşı-
taşla-: bırak-
taşlan-: bırakıl-, atıl-
taşlanıl-: bırakıl-
taşuçı: taşıyıcı
taşuw: taşıma
Tatar: Tatar
Tatarca: Tatarca
tatarçala-: Tatarca olarak söyle-
tatlı: tatlı
tatsız: tatsız
taw: dağ
tawış: ses; oy
tawışlan-: seslen-, ses çıkar-
tay-: kay-; hızlıca git-
tayanaçaq: dayanak, yardımcı
taza: şişman
tazar-: semir-, şişmanla-
te: de
te‘qiyd it-: (Ar.+Tat.) üstele-, yinele-, berkit-
te‘qiyd: (Ar.) bir daha yapma, üsteleme, yineleme, berkitme
te‘sir: (Ar.) tesir, etki
te‘sir it-: (Ar.+Tat.) tesir et-, etki et-
tecriybe: (Ar.) tecrübe, deneyim
tecriybesěz: (Ar.+Tat.) tecrübesiz, deneyimsiz
tefsıylat: (Ar.) tafsilat, ayrıntı, ayrıntılı açıklamalar
tefsil (Ar.) ayrıntı
tefsir: (Ar.) tefsir
teġayěn: (Ar.) belirleme, belirgin kılma, adını koyma
teġ‘biyr: (Ar.) tabir, yorum
těgě: diğer
těgěley: öylece
těgěnde: orada
tegere-: yuvarlan-
těgěrmen: (Ar.) değirmen
teharet al-: (Ar.+Tat.) abdest al-
teharet: (Ar.) abdest
tehlikelě: (Ar.+Tat.) tehlikeli
těk-: dik-
těkel-: dikkatle bak-
tekellěfsěz: (Ar.+Tat.) sıkıntıya katlanma; gösteriş, özenme
tekrarla-: (Ar.+Tat.) tekrarla-, yinele-
těl: dil
těle-: dile-
telefon: (Fr.) telefon
telegraf: (Fr.) telgraf; iki merkez arasında yazılı haber veya belge iletişimi sağlayan haberleşme düzeni

telegram: (Yun.) telgraf
tem: (Ar.) tat
temam: (Ar.) tamam
temaman: (Ar.) tamamen, bütünüyle
temamen: (Ar.) tamamen, bütünüyle
temsĕz: (Ar.+Tat.) tatsız
ten: (Far.) ten
tenefĕs: (Ar.) teneffüs, ara
tenke: yassı, yuvarlak altın veya gümüş para
tĕnt-: didik didik ara-
tĕntüw: didik didik arama
teq‘diym: (Ar.) takdim
teq‘diym it-: (Ar.+Tat.) takdim et-
teq‘siym: (Ar.) taksim, bölme
teq‘siym it-: (Ar.+Tat.) taksim et-, böl-, bölüştür-
terbiye: (Ar.) terbiye
terbiyelĕ: (Ar.+Tat.) terbiyeli
tercĕme: (Ar.) tercüme, (dilden dile) çevirme
tercĕme it-: (Ar.+Tat.) tercüme et-, (dilden dile) çevir-
terĕ: haç, istavroz
tĕrĕklĕk: hayat, diriklik
tĕrel-: yasla-
tĕret-: yasla-
tereze: (Far.) pencere
terilke: (Rus.) tabak
terror: (Fr.) terör
tertip: (Ar.) tertip, düzen
tertip it-: (Ar.+Tat.) tertip et-, düzenle-
tesbiḫ: (Ar.) tespih
tĕş: diş
teşkilat: (Ar.) teşkilat, örgüt
tĕşle-: dişle-, ısır-
tĕşlĕ: dişli
tewe: deve
teweq‘qıf: (Ar.) durma, bekleme
teweq‘qıf it-: (Ar.+Tat.) dur-, bekle-
tewlĕk: tam gün
tewqıyf: (Ar.) durdurma, alıkoyma, tutma
tewqıyf it-: (Ar.+Tat.) tutukla-
tĕz çük-: diz çök-
tĕz: diz
tĕzĕl-: dizil-
tĕzgĕn: dizgin
tĕzlen-: dizlen-, dizlerinin üstüne kalk-
tıçqan: fare
tığıl-: karış-, boğul-
tığuw: sokma
tıl: (Rus.) cephe gerisi
tın: nefes, soluk
tın-: sus-, sessiz kal-; sakinleş-; bir işi yapmaktan vazgeç-; bir işi belli süre bırak-; dinlen-; dinginleş-
tınıç: sakin
tınıçlan-: sakinleş-
tınıçlandır-: sakinleştir-
tınıçlıq: sakinlik
tınış quy-: noktalama işareti koy-
tınış-: nefes, soluk; ara; paydos, mola; nokta
tınış: noktalama işareti
tınsız: nefessiz, soluksuz
tıŋla-: dinle
tıŋlat-: dinlet-
tıŋlawçı: dinleyici
tıq-: sok-, koy-
tırış-: gayret et-, çalış-, çabala-
tırış: gayretli, çalışkan
tış: dış
ticaret: (Ar.) ticaret
ticaretḫane: (Ar.+Far.) ticarethane
tik: ancak
tikşĕr-: kontrol et-
tikşĕrĕl-: kontrol edil-
tilĕ: deli
tilĕrt-: delirt-
timĕr: demir
tir: ter
tir çıq-: ter çık-
tire: civar, çevre
tiren: derin
tireney-: derinleş-
tire-yün: çevre, etraf
tiskerĕ: geri, ters yöne
tiskerĕne borıl-: geri dön-
tiş-: deş-
tişĕk: delik
tişĕk-toşıq: delik deşik

tişěl-: deşil-
tişěl-: (saç) çözül-
tiy-: değ-
tiyěş: gerek
tiyěşlěk: gereklik
tiz: (Far.) tez, çabuk
tizden: (Far.+Tat.) çabucak
tizlěk: (Far.+Tat.) tezlik, çabukluk
tizrek: (Far.+Tat.) daha tez, daha çabuk
tol: dul
tomanlı: dumanlı
tor-: dur-
torġız-: durdur-
torış: duruş
tormış: hayat
toruw: durma
tot-: tut-
totaş-: birle-, bağ-
totaştır-: birleştir-, bağla-
totıl-: tutul-
totın-: tutun-
tottır-: tuttur-
tovar: emtia, mal
toy-: hisset-
toyıl-: hissedil-
toz: tuz
töçkěr-: hapşır-
tökenděr-: bitir-, tüket-
tön: gece
töngě: geceki
tönle: geceleyin
töp: dip, temel, kök
Törěk: Türk
Törěkçe: Türk
Törěkçele-: Türkçe olarak söyle-
Törěklěk: Türklük
Törěkmen: Türkmen
Törěkmençe: Türkmence
törkěm: grup
Törkstanlı: Türkistanlı
törlě: türlü
törme: (Rus.) hapishane
tört-: dürt-
törtěl-: dürtül-
tös: renk
töslě: renkli
töş-: düş-
töşel-: koyul-, yerleştiril-
töşěl-: düşül-
töşěn-: düşün-
töşěnçe: düşünce
töşěr-: düşür-
töşěrěl-: düşürül-
töye-: yükle-
töyme: düğme
tözet-: düzelt-
tsaritsa: (Rus.) çariçe
tsenzur: (Fr.) sansür
tuw-: doğ-
tudır-: doğur-
tuġan: akraba
tuġanlıq: akrabalık
tuġız: dokuz
tuġrı: doğru
tuġrıdan: doğrudan
tul-: dol-
tulı: dolu
tup: top, savaş topu
tupas: (Far.) kaba
tupçı: topçu
tupla-: topla-
tuplan-: toplan-
tuplaw: toplama
tuq: tok
tuqı-: doku-
tuqta-: dur-
tuqtat-: durdur-
tur-: ayağa kalk-
turı kil-: doğru gel-
turı: doğru
tutaş: (bekâr genç) hanımefendi
tutır-: doldur-
tutırıl-: doldurul-
tuw-: doğ-
tuy-: doy-, bık-
tuy: toy, düğün
tuzdır-: dağıt-
tuzemnıy: (Rus.) yerli
tüben: aşağı
tügěl: değil
tügerek: yuvarlak
tük-: dök-
tüle-: öde-
tün-: bir tarafa yönel-, dön-; fikir yürütemez hale gel-; geri dön-; göç-, git-; başka bir hale geç-
tür: baş köşe

türe: başkan, amir, patron, şef
türen: (Fr.) tren

U

ġaile uçağı: (Ar.+Tat.) aile ocağı
uçaq: ocak
uf: uf
uġıl: oğul
ul: o
ula-: ulumak
un: on
unar: onar
unbiş: on beş
unbişlep: on beş kadar
uncidĕ: on yedi
undürt: on dört
unikĕ: on iki
unlap: on kadar
unöç: on üç
unsigĕz: on sekiz
unter: (Rus.) erbaş
uŋ: sağ
uŋay: kolay, iyi
uŋaylan-: kolaylaş-, yoluna gir-
uŋaysız: zor, kolay olmayan
uŋaysızlan-: çekin-, rahatsız ol-, utan-
uŋaysızlat-: rahatsız et-
uŋaysızlıq: zorluk, rahatsızlık, kolay olmayan, iyi olmayan
uq: pek, çok; ta; hatta; tam şu vakitte
uq: ok
uqı-: oku-
uqıl-: okun-
uqıt-: okut-
uquw: okuma
ura: ura
Urallı: Urallı
uram: sokak
urda: ordu
urdu: ordu
urın: yer
urınbasar: yardımcı
urındıq: sandalye
urınlaş-: yerleş-
urınlaştır-: yerleştir-
urınlaştırıl-: yerleştiril-
Urıs: Rus
urla-: çal-
urlaw: çalma
urman: orman
urta: orta
ut sal-: ateş sal-
ut: ateş
utır-: otur-
utırt-: oturt-
utız: otuz
utızlı: otuzlu
utlı: ateşli
uturt-: oturt-
uy: düşünce
uyan-: uyan-
uyat-: uyandır-
uyattır-: uyandırt-
uyın: oyun
uyınçıq: oyuncak
uyla-: düşün-
uylan-: düşün-
uyna-: oyna-
uynal-: oynan-
uynat-: oynat-
uynaw: oynama

Ü

übĕş-: öpüş-
ük: pek, çok; ta; hatta; tam şu vakitte
ükĕr-: bağır-, hıçkır-
ül-: öl-
ülçe-: ölç-
ülĕk: ölü
ülĕm: ölüm
ülen: ot
ülüw: ölme
üp-: öp-
ürnek: (Erm.) örnek
üs-: büyü-
üstĕne: üstüne
üt-: geç-
üte-: ifa et-, yerine getir-, yap-
ütĕl-: geçil-
ütĕn-: dile-, rica et-
ütĕnĕç: dilek, rica
ütĕnĕçlĕ: ricalı, rica ile
ütĕr-: öldür-
ütĕrĕl-: öldürül-
ütken: geçmiş

ütkĕn: keskin
ütker-: geçir-
ütkert-: geçirt-
ütüw: geçme
üz: öz, kendi
üzara: kendi aralarında
üzĕ: kendisi
üzek: merkez
üzĕm: kendim
üzĕnçe: kendince
üzgert-: değiştir-, başkalaştır-
üzlen-: benimse-, kabullen-
üzlerĕ: kendileri
üzsüzlĕlĕk: aksilik; vefalılık

V

vagon: (İng.) vagon
vallah: (Ar.) vallah, vallahi
varis: (Ar.) varis, mirasçı
vif: (Fr.) (<vive) çok yaşa, yaşasın
vilayet: (Ar.) yönetim birimi, vilayet
vizit kartası: (Lat.+Tat.) kartvizit
vokzal: (Rus.) tren istasyonu
von: (Rus.) dışarı; def ol

W

wafat: (Ar.) vefat, ölüm
wafat it-: (Ar.+Tat.) vefat et-, öl-
waq: ufak, küçük
waqıt: (Ar.) vakit, zaman
waqıt ütker-: (Ar.+Tat.) vakit geçir-
waqıtlı: (Ar.+Tat.) vakitli
waqıyġa: (Ar.) olay
waqla-: (Tat.) ufalt-, küçült-
waq-töyek: (Tat.) ufak tefek
wat-: (Tat.) kır-
watan: (Ar.) vatan
wataniy: (Ar.) vatanî
watıl-: (Tat.) kırıl-
watıluw: (Tat.) kırılma
watıq: (Tat.) kırık
wazġıyet: (Ar.) vaziyet, durum
wazıyfa: (Ar.) vazife, görev
we: (Ar.) ve
weġ‘de: (Ar.) vaat, söz verilen şey/süre
weġ‘de bir-: (Ar.+Tat.) vaat ver-, vaatte bulun-
weġ‘de it-: (Ar.+Tat.) vaat et-
weġaz tıŋla-: (Ar.+Tat.) vaaz dinle-
weġaz: (Ar.) vaaz
wöcdan: (Ar.) vicdan

Y

ya: (Tat.) ya
yabıl-: (Tat.) kapan-
yabış-: (Tat.) yapış-
yaġ‘mur: (Tat.) yağmur
yağımlı: (Tat.) mülayim, sevimli
yaḫşı: (Tat.) yahşi, iyi
yalġan: (Tat.) yalan
yalġanla-: (Tat.) yalanla-
yalġışlıq: (Tat.) yanlışlık
yalġız: (Tat.) yalnız
yalın-: (Tat.) yalvar-
yalınuw: (Tat.) yalvarma
yaltıra-: (Tat.) parla-
yalwar-: (Tat.) yalvar-
yalwaruw: (Tat.) yalvarma
yaman: (Tat.) yaman, kötü
yan: (Tat.) yan
yan-: (Tat.) yan-
yançıq: (Tat.) kese
yandır-: (Tat.) yak-
yanına: (Tat.) yanına
yanında: (Tat.) yanında
yaŋa: (Tat.) yeni
yaŋadan: (Tat.) yeniden
yaŋalıq: (Tat.) yenilik
yaŋaq: (Tat.) yanak
yaŋaqlı: (Tat.) yanaklı
yaŋar-: (Tat.) yenilen-
yaŋart-: (Tat.) yenile-
yaŋı: (Tat.) yeni
yaŋıdan: (Tat.) yeniden
yaŋlış: (Tat.) yanlış
yap-: (Tat.) kapat-
Yapon: (Çin.) Japon
yaq: (Tat.) taraf
yaqın: (Tat.) yakın
yaqınlaş-: (Tat.) yakınlaş-
yaqınnan: (Tat.) yakından
yaqınraq: (Tat.) daha yakın
yaqlı: (Tat.) yanlı, taraflı

yaqtıraq: (Tat.) daha aydınlık
yar-: (Tat.) yar-, kes-; yol aç-; toprağı sür-; vur-, döv-
yara: (Tat.) yara
yaralan-: yaralan-
yaraq: (Tat.) gereç
yarat-: (Tat.) sev-
yaraw: (Tat.) yarama
yarıl-: (Tat.) yarıl-
yarıq: (Tat.) yarık
yarıy: (Tat.) tamam, olur
yarlı: (Tat.) fakir, yoksul
yartı: (Tat.) yarım
yartılay: (Tat.) yarı yarıya, biraz, kısmen
yasa-: (Tat.) yap-
yasal-: (Tat.) yapıl-
yasan-: (Tat.) bezen-, süslen-
yasat-: (Tat.) yaptır-
yasaw: (Tat.) yapma
yat: (Tat.) yabancı
yat-: (Tat.) yat-
yatlıq: (Tat.) yabancılık
yavěr: (Far.) yaver
yaw-: (Tat.) yağ-
yawlıq: (Tat.) başörtüsü
yaz: (Tat.) ilkbahar
yaz-: (Tat.) yaz-
yazdır-: (Tat.) yazdır-
yazıl-: (Tat.) yazıl-
yazuçı: (Tat.) yazıcı
yazuw: (Tat.) yazma
ye: (Tat.) ya
yedeç: (Far.) lades, iddia
yedre: (Rus.) av tüfeğinde kullanılan saçma; top mermisi, gülle; top
yěfek: (Tat.) ipek
yěgěrmě: (Tat.) yirmi
yěgět: (Tat.) yiğit
yěgětçe: yiğitçe
yěgětlěk: (Tat.) yiğitlik
Yehüd: (İbr.) Yahudi
Yehüdi: (İbr.) Yahudi
yeise: (Tat.) veya
yem'lě: (Tat.) güzel
yem'sěz: (Tat.) çirkin
yerdem: (Tat.) yardım
yerdemçě: (Tat.) yardımcı
yeş': (Tat.) genç
yeş': (Tat.) yaş
yeş': (Tat.) yaş, gözyaşı
yeş'lě: (Tat.) yaşlı; … yaşında
yeş'lěk: (Tat.) gençlik
yeş'lěk: (Tat.) yaşlı, yaşında
yeşe-: (Tat.) yaşa-
yeşěl: (Tat.) yeşil
yeşěn: (Tat.) şimşek
yeşěr-: (Tat.) gizle-
yeşěrěl-: (Tat.) gizlen-
yeşěrěn-: (Tat.) gizlen-
yeşěrěn: (Tat.) gizli
yeşesěn: (Tat.) yaşasın
yeşew: (Tat.) yaşama
yetim: (Ar.) yetim
yetimẖane: (Ar.+Far.) yetimhane
yığıl-: (Tat.) yıkıl-
yığla-: (Tat.) ağla-
yığlaw: (Tat.) ağlama
yıl: (Tat.) yıl
yılġa: (Tat.) nehir, ırmak
yıllıq: (Tat.) yıllık
yılmay-: (Tat.) gül-
yılmayuw: (Tat.) gülümseme
yır: (Tat.) cır, şarkı, türkü
yıraġay-: (Tat.) uzaklaş-
yıraq: (Tat.) uzak
yıraqlan-: (Tat.) uzaklaş-
yıraqlanuw: (Tat.) uzaklaşma
yırla-: (Tat.) şarkı söyle-
yırlan-: (Tat.) şarkı söylen-
yırlat-: (Tat.) şarkı söylet-
yırlaw: (Tat.) şarkı söyleme
yırt-: (Tat.) yırt-
yırtqıç: (Tat.) yırtıcı
yil: (Tat.) yel
yip: (Tat.) ip
yir: (Tat.) yer
yirěnde: (Tat.) yerinde
yirlě: (Tat.) yerli
yirlěk: (Tat.) yerlik
yirleş-: (Tat.) yerleş-
yirleştěr-: (Tat.) yerleştir-
yirleştěrěl-: (Tat.) yerleştiril-
yirleşüw: (Tat.) yerleşme
yirsěz: (Tat.) yersiz
yodrıq: (Tat.) yumruk
yom-: (Tat.) yum-

yomış: (Tat.) görev
yomrıq: (Tat.) yumruk
yomrıq indĕr-: (Tat.) yumrula vur-
yomrıq or-: (Tat.) yumruk vur-
yomşaq: (Tat.) yumuşak
yomşaqlıq: (Tat.) yumuşaklık
yomşart-: (Tat.) yumuşat-
yoqı: (Tat.) uyku
yoqıġa tal-: uykuya dal-
yoqla-: (Tat.) uyu-
yort: (Tat.) yurt, il; ev
yortsız: (Tat.) yurtsuz; evsiz
yortsız-yirsĕz: (Tat.) yersiz yurtsuz
yöde-: (Tat.) yorul-, halsizleş-; bir iş yapamadan öylece kal, eli ayağına dolaş-; azap çek-, rahatsız ol-
yögĕr-: (Tat.) koş-
yögĕrt-: (Tat.) koştur-
yök: (Tat.) yük
yökle-: (Tat.) yükle-
yöklen-: (Tat.) yüklen-
yöklet-: (Tat.) yüklet-
yökletĕl-: (Tat.) yükletil-
yörĕ-: (Tat.) yürü-
yörek: (Tat.) yürek, kalp
yöreklĕ: (Tat.) yürekli, cesur
yörĕt-: (Tat.) yürüt-
yörüw: (Tat.) yürüme
yötkĕr-: (Tat.) öksür-
yöz: (Tat.) yüz, çehre; rakam olarak yüz
yözĕnnen: (Tat.) yüzünden
yözle-: (Tat.) yüzle-
yözlĕ: (Tat.) yüzlü
yu-: (Tat.) yıka-
yuġal-: (Tat.) kaybol-
yuġalt-: (Tat.) kaybet-
yuġarı: (Tat.) yukarı
yuġıyse: (Tat.) yok ise, yoksa
yul: (Tat.) yol
yuldaş: (Tat.) yoldaş
yum-: (Tat.) yum-
yuq: (Tat.) yok
yuqlıq: (Tat.) yokluk
yuqqa: (Tat.) yok yere, boşuna
yuqsa: (TT) yoksa
yuqsıllıq: (Tat.) yoksulluk
yuw-: (Tat.) yıka-
yün': (Tat.) taraf, yön
yünel-: yönel-

Z

zabit: (Ar.) subay
zal: (Rus.) salon
zaman: (Ar.) zaman
zamana: (Ar.) zamane, devir, çağ
zarar: (Ar.) zarar
zararlı: (Ar.+Tat.) zararlı
zarlan-: (Ar.+Tat.) şikâyet et-
zavod: (Rus.) fabrika
zeġıyf: (Ar.) zayıf
zewıq‘: (Ar.) zevk
zewıq‘-safa: (Ar.) zevk sefa
Zeybek: (TT) zeybek (halk oyunu)
zıyafet: (Ar.) ziyafet
zıyalı: (Ar.+Tat.) ziyalı, aydın
zinhar: (Far.) lütfen
zinnetlĕ: (Ar.+Tat.) süslü, ziynetli
zur: (Far.) büyük
zuray-: (Far.+Tat.) büyü-
zurlıq: (Far.+Tat.) büyüklük
zurraq: (Far.+Tat.) daha büyük

Ek 7. Kiril Harfli Metin

ӨЙГӘ ТАБА

Бу китап, Алманиягә әсир төшкәч,
Төркиягә күңелле гаскәр булып китеп,
Төркияне саклар өчен җәһәдә шәһит
булган йөзләрчә Идел-Урал егетләренең
газиз рухларына багышланадыр.

Төн соң булса да, полковник Тимергалиев һаман йоклый алмады. Ул, киемнәрен чишенмәенчә генә, гаскәрчә ятып карады, берничә мәртәбә күзен йомып, үзен-үзе йоклады кебек иттерер өчен гырылдап та алды, ләкин баш эчендәге уйлар, дәртләр берсе артыннан берсе йөгерде, берсенә-берсе кушылып икеләнде, өчләнде, матур, ямьсез төсләр алды. Ул тормады, кайнады. Аның тишек-тошыкларыннан уй ташыды, фикер акты. Баш дулаган тегермән кебек туктамады, әйләнде-әйләнде, яңы фикерләрне, яңы уйларны он ясамакчы булды. Кирәкмәгәннәрен «пуф» иттереп очырмакчы булды. Шуңарга әллә кайдан килә торган җан сыкравы, күңел әрнүе катышты, сәбәпсез эч пошуы аны басты. Ул «уф» дип сулап күзен ачты. Аның күзе кечкенә генә өйдә йөгерде. Аның диварына асылган харита, аның өстендәге зур-кечкенә шәһәрләрнең ишарәтләренең күзен акайткан кебек каравы аны әллә ник калтыратып җибәрде. Төненнән әллә нинди бер суык үтте. Тулган айның яктысында гына ул андагы шәһәрләрнең, елгаларның исемен күрмәсә дә, күңеленнән дә ул хаританы белгәнгә, ул анда Багдадны, Мосулны, Эрзерумны, Трабзонны күрде, Морад чаен, Форатны, Дәҗләне, Ван күлен аерды. Аңарга кагылган кечкенә байраклардан шундагы гаскәрләрнең урыннарын, хәрәкәтләрен күргән

Җәбһә — фронт.
Гаскәрчә — хәрбиләрчә.
Харита — карта.
Ишарәт — билге, тамга.
Морад чае — Морад елгасы.
Форат — Евфрат елгасы.
Дәҗлә — Тигр елгасы.

кебек, шундагы туп тавышларын, бала еглауларын, аналар аһларын ишеткән кебек булды. Тагы күңелендәге тирән бер йире сыкрады. Бәгыре ыңрады, ул гаскәрчә иттереп сикереп торды. Башындагы авыр уйларны бетерер өчен шарт-шорт иттереп төрәзә янына килеп басты.

Айның нурына коенган мәчетнең туп берлә тишелгән михраб урыны сукыр кешенең күзе кебек полковникка карады. Аның яртылай өзелеп төшкән манарасы кулы киселгән кешенең кулсыз җиңе кебек селкенә, саллана кебек, моңар йодрык күрсәтә кебек булды. Аның артындагы жимерек, ватык төрек өйләре, төрек йортлары шул жәрәхәтләреннән еглый, сыкрый кебек тоелды. Ул уйга чумды. Бәлки бу манара, йөзләрчә еллар моңлы азан тавышын тирә-юньгә тараткан манара минем әмерем берлә атылган, туп берлә киселгәндер? Бәлки бу михраб, ничә йөз еллар кешеләргә күңел тынычлыгы, җан рәхәте биргән михраб минем гаскәремнең көче берлә жимерелгәндер? Бу өйләр, бу йортлар, эчләрендәге бәхетле гаилә учаклары минем гаскәрем тарафыннан сүндерелгәндер? Шул йөзләр, меңнәр гөнаһсыз хатыннар, балалар минем тарафымнан үтерелгәндер?.. Ул куркып китте. Кара фикерләрен куар өчен ул уг алды. Өстәл өстенә ташланган кәгазьләр, хариталар арасындагы кызының соңгы хатына күзе төште. Тагы күңеленең бик тирән бер йире әрнеп китте. Өйдә һава житми кебек булды. Сулыш тарайды кебек тоелды. Ул тиз генә тышка чыкты.

Суык һава аны кочаклап алып коендырды. Моңланып килә торган ай нуры аны сөйде, акрын гына исә торган салкын йил аны юды. Аның күңеле ачылып китте. Ул озын бушлык буенда акрын гына йөренә башлады. Тирән төн булганга, бөтен исән өйләрдә, бөтен казылган йир астларында гаскәрләр тирән йокыда иделәр. Кош-корт, хайван бетерелгәнгә, бөтен жимерек авыл каберстан кебек тыныч иде, моң иде. Шул тынычлык полковникның күңелен тынычландыра, шул моңлык арыган төнен хәл жыйдыра иде... Ул бер өйләнде, ике өйләнде. Авыр фикерләрдән, мәгънәсез эч пошулардан бушанды кебек булды. Өйгә таба борылды. Ераста гына бер туп тавышы гөрләп китте, аңарга жавап кебек икенче тупмы күкрәде, ерактагы тауларда гынамы тавыш уйнап кайтты. Полковник күзен текте. «Безнекеләр дошман берлә атышалар»,— димәкче булды. Ләкин «безнекеләр кем соң? Дошман кем соң?» — дигән сөаль килеп басты.

Саллану — чайкалу.

Тагы башын чуалтты: «Чын, без кем? Дошман кем? Мин, полковник Тимергалиев, кем?!!»

Ерактан килгән моңлы туп тавышы буның сөаленә жавап кебек булды: «Төрекләр аттылар»,— диде... Тагы күзе мәчеткә, манарага, аның янындагы жимерек өйләргә төште. Болар барысы да: «Бу синең эшең, бу синең хезмәтең!»— дип шелтәләгән кебек булганга, ул бу уйдан котылыр өчен өенә борылды. Ишек бусагасына килеп басканда, ераста гына бердәнбер — ике мылтык атылды, аннан соң тагы жавап бирелүе колагына бәрелде. Гаскәрлек тормышында мондыйларны бик күп күргән булса да, бу тавышлар бүген аркасында суык йөгертте. Шуннан котылыр, качар өчен кебек тиз генә ишекне япты. Селкенеп-селкенеп яна торган кечкенә шәмне янына алып тагы ятты. Кулы ихтыярсыз өстәлдәге кызының хатына барып тиде. Ул инде ул хатны бүген өч мәртәбә укыды, әллә нәрсәсен аңламаган кебек булды. Менә тагы бер мәртәбә укырга тотынды. Тагы аңлап бетермәде. Хат кызыннан иде һәм дә Русиядә мәктәптә калган унҗиде-унсигез яшьлек кызыннан, Сөембикәдән иде. Хат та һәр атна килә торган хатлар кебек хат иде.

Ләкин бер йирендәге сүзләре әллә ник полковник Тимергалиевкә ят кебек тоелган иде. Андагы фикерләр аның әллә кайларда яшеренеп яткан уйларына барып тигән идеме, бик тирәндәге жәрәхәтенә бәрелеп, аның бетәү ярасын яңадан ачкан идеме? Үзе дә аңламаган әллә ни булган иде. Шуннан бирле тынычлыгын югалткан иде. Кызы үзенең шәфкать һәмширәләр курсына керүен яза вә, болай сугыш булып ятканда, артта тик торуның ярамавын сөйләп, үзенең сугышка китәргә тиешлеге фикерен аңлата вә атасыннан рөхсәт-фатиха сорый иде...

Ул бер калыкты, бер уянды. Авыр бер йокыга китте. Саташа башлады... Менә аның күз алдына үзенең зәгыйфь кенә кызы килеп баса. Аның янында аның күптән түгел генә сугыш мәйданында каһарманча үлгән бердәнбер угылы килеп урынлаша. Алар артында күптән инде вафат иткән аның хатыны моңлы гына күзе берлә ялынган кебек, ялварган кебек кулын суза: аның бер кулы кырт итеп киселгән, манара киселгән кебек киселгән... Аның догага күтәргән ике кулы йирендә бер кул, бер җиң генә селкенә. Бер кулы юк. Нәфисәнең бер кулы киселгән! Полковник куркына: «Нәфисәме син? Әйе, Нәфисә!..

Шәфкать һәмширәләр — шәфкать туташлары.

999

Шулай, Нәфисә, шулай!.. Синең шул бер кулың киселгәндер... Сугышта киселдеме?.. Кем кисте, дошманмы? Безнекеләрме? Дошман кем?» Аның күзе алдында әллә никадәр киселгән куллар, аяклар, мәсхәрә ителгән төрек хатыннары, кызлары үтә... «Сиңа да, Нәфисә, шулай булдымы?.. Әллә сугыш сафында кәһарманча үлгән угылың өчен шулай җәрәхәтләндеңме?»... Ул сискәнеп уянды. Тагы күзен ачты. Тагы шарт-шорт йөреп фикерен әрчемәкче булды, ләкин кара уй аны ташламады..

Ул бераз эш берлә мәшгуль булмакчы булды. Шуның берлә кара фикерләрне кумакчы булды. Кызына кайчан соң жавап язар? Ни язар?.. «Иртәгә, иртәгә!» Ул штабтан килгән бер кәгазьне ачты, аны укырга тотынды. Укыды, укыды. Берни аңламады. Ләкин укыган саен йөрәгенә әллә нәрсә кадалган кебек булды. Язучының: «Анатули төрке берлә Иран төркен аерыр өчен алган йирләргә казаклар утыртырга кирәк, шул казакларны Фырат, Дәҗлә буена кадәр сузарга кирәк; Дон казагы, Урал казагының элекке гасырларда төрек милләтләрен аеруда иткән хезмәтләреннән файдаланып, бунда Фырат казаклыгы мәйданга китерергә кирәк», дигән фикере буның башында әйләнә башлады. Ул уй аның балалар тегермәне кебек шалтырады. Полковникның күз алдында бернәрсәңе ачып жибәрә алмады, фәкать күңелен сыкратты, эчен әллә ник яндырды.

«Бу ни дигән сүз соң? Бу ник соң?.. Бу ике төрек илләрен аеру ник кирәк соң?» Ул жавап таба алмады... Кызына хат язарга тотынды. «Бу сугышта бер угылым һәлак булды, инде бер кызым —син калдың. Синең дә һәлак булуыңны күрәсем килми»,— димәкче булды. Ләкин хат язарга дип башлагач та, күзенә кәгазьнең почмагындагы штаб мөһере ташланды. Үзен «полковник Тимергалиев» итеп хис итте. Каләме икенче якка китте. Хатында сугышта үлүләрне мактады, кәһарманлыклардан бәхәс итте. Кызына килеп житте, каләме тотылды, бер сүз таба алмады. Бер укып карады, ике укып карады, тагы каләм йөремәде. Ник соң ул әле кызына русча яза? Ул бит бик һәйбәт төрекчә яза белә, кызын да махсус мөгаллим алып укытты, ник соң ата берлә бала арасындагы мөнәсәбәтне рус сүзләре берлә йөретә?.. Ул яңа фикер ачты кебек булды, сөенде, шатланды. Кызына татарчалатып язарга тотынды. Сәламнәр бетеп, сугышның

Анатули — Кече Азия.
Иран төрке — азәрбайҗаннар.
Балалар тегермәне — әйләнә торган уенчык.

кәһарманлыкларына килгәч тә, каләм терәлде. Аның татарча иттереп, үзенең кызына шул сугышны бик шәп иттереп язарга теле бармады. Татар гәзитәләрендәге сугыш хакындагы карашмы ирек бирмәде, татарча язган хаты русчасына тәмам башка булып чыгачак булды... Ул тагы туктады. Ике хатны да алып ташлады... Башында авыру сизенде, тәнендә ватылу хис итте. Гаскәрчә иттереп чишенер-чишенмәс кенә тагы урынына сузылды. Аның күз алдыннан бик озакка кадәр кызының сыны, аның хатынының бер киселгән кулы берлә күккә таба карап дога кылуы югалмады. Ул әйләнде, әйләнде, таң алдында гына акрын гына йокыга талды.

* * *

Полковник Тимергалиев инде Кавказ жәбһәсендә бер елдан артык. Ул Сарыкамыш сугышына ярдәмгә жибәрелде. Анда килеп өлгерә алмаса да, Эрзерумга таба барышта уң канатны саклады. Трабзонны алганда да аның атлылары төрекләрнең аңсыз һөжүмнәренә каршы торды. Аннан ул жәнүбкә табарак ташланылды, рус гаскәрләре берлә Багдад астында сугышта торган инглиз гаскәре берлә кушылу хәрәкәтендә аның алаена зур йөк йөкләнеләчәк булды. Ул бунда егетчә бер хәрәкәт ясар өчен төрекләрнең иң сыек ноктaлары хисап ителгән йиргә урынлаштырылды. Шуның өчен Русиянең төрле халыкларыннан тупланган аның алае айлар буе хәзерләнде, көчләнде вә шул уйның артыннан полковник Тимергалиев тә бик күп куды вә бик күп хезмәт сарыф итте. Шул тарихи эшне эшләүдә дөнья сугышында, инглиз сугыш сафы берлә рус сугыш сафының берләшүенә сәбәп булса, ул бит бик зур хезмәт иткән булачак, аның бит тарихка исеме керәчәк. Аның бит исеме-аты бөтен хәрби мәктәпләрендә авыздан-авызга йөриячәк. Ул бит кәһарман булачак... Дәрәҗә дә үсәчәк, ул генераллык (пашалык) дәрәҗәсенә менәчәк: Генерал Тимергали булачак!..

Менә шул фикернең артыннан бер адым калмады. Шуның өчен ул бөтен гаскәрләрен аерым-аерым кебек хәзерләде, бөтен атларны аерым-аерым кебек күздән кичерде, бөтен коралны үзе тикшерде, бөтен мөгълүматны үзенә жыйнады. Һәрбер төшкән төрек әсирен үзе сорады, аның яныннан тапкан һәрбер кәгазьне үзе жентекләде. Тау араларында карлар азаеп, атлыга йөрергә юл ачылачак

Жәнүб — көньяк.
Алай — гаскәр.

667

вакытка кадәр үзенең бөтен алаены тәмам иртәгә юлга чыгарлык иттереп хәзерләде. Шулар тәмам булып, баш командалыктан «Алга!» дигән әмерне көтеп торганда, беркөнне полковник Тимергалиев штабка чакырылды. Үзенең ни өчен чакырылганын белгәнгә, үзенең планын, үзенең планы хакындагы бөтен дәлилләрне алып чапты. Барып җитү белән үзенең командалыгына сәламгә китте. Аны яшь кенә, йомшак кына бер рус бояры бай бер өйдә кабул итте. Иртә чәй вакыты булганга, полковникны чәйгә утыртты. Рәсми мөгамәләләр бик тиз бетеп китеп, генерал өй хәленә кереп китте. Өйнең тарлыгыннан зарланды, хатынының бундый йирдә торырга өйрәнә алмавыннан, килгән грузиннар белән, азәрбайҗанлылар белән көн дә очрашкан скандалларын сөйләде. Аннан сәясәткә күчте. «Петербургта ни бар соң? Ни төшенәләр?»— дигәнгә каршы: «Ни барын белмисезмени? Распутин бар! Распутин! Без хәзер һәммәбез Распутин фикеренең хезмәтчеләре... Ул, каналья царица белән бергә, ничек булса да безнең гаскәрне бер уңайсызлыкка төшереп, солых ясатырга маташа»,— диде. Аннан булмады, генерал мәгашнең җитмәвенә күчте. «Тормыш бәһаләнде. Мондагы төрле-төрле татар, әрмән, гөржи сәүдәгәре һәркөнне бәһане күтәрә, читтә яһүдләр безнең акчаның курсыны төшерә. Иранда хәзер безнең кәгазь акчага фәндык та алып булмый, алтын, көмеш сорыйлар... Дума бертуктамый бутый, белепме, түгелме — кем белсен? Тыл җимерелә. Менә Николай Николаевичны монда җибәрделәр. Себергә җибәрделәр, ул хурланган... Бөтен үчен мондагы халыктан, бездән ала!.. Сөйләмә! Полковник, сезнең хәл тыныч, сез үз эшеңездә, без монда кырмыска оясында»,— диде.

Полковник Тимергалиев бу тәмсез сүзләрдән өшеп, үзенең алаеның хәлләрен сөйләде. Җитеп бетмәгән пулеметларны тизрәк җибәрүне һәм дә патронның озын сәфәргә җитәрлек булмавын, шулар тулгач, беренче әмердән соң алга барырга хәзерлеген аңлатты... Генерал аптыраган кебек карады: «Сез һаман алга! Армыйсыз да! Без монда ничек фронтны саклый аламыз дип йөримез. Төрекләр гаскәр ташыйлар. Алмания туктамаенча яңа корал күндерә. Сул канатта маҗар әфисәрләре күренде. Төрекләрнең Кавказга таба хәрәкәт итүләре көтелә. Бундагы халык бит,

Төшену — уйлау.
Каналья царица — мәлгун ханша (*Г. Исхакый искәрмәсе*).
Мәгаш — акча.
Гөржи — грузин
Фәндык (фундук) — эре чикләвек.

беләсең! Бүрене никадәр ашатсаң да урманга карый. Азәрбайҗанлылар арасында төрек әфисәрләре эшли. Грузиннары да ышанычсыз. Әрмәннәр генә менә безнең яклы... Алары да бит шул карапет гаскәрне талыйлар, суялар... Тагы анда — тылда: Мәскәүдә, Казанда, Бакчасарайда, Бакуда бик куәтле төрек агитациясе бара. Баш командаңның әмере белән бөтен татар әфисәрләрен, гаскәриләрен гарәп җәбһәсенә җибәрдек... Батенька мой, болар бары да эш!.. Кирәкмәгән эш!..» Генерал электрик шыпыравыпыны басты. Ишектән күренгән кызыл битле, таза хезмәтче кызга: «Маша, минем кабинеттан зур портфельне китер әле!— диде.—Менә полковник, бернәрсә күрсәтим әле, сезнең фикерне сорыйм!»

Хезмәтче кыз китергән портфельдән чыгарып, Мәскәүдә чыккан бер татар гәзитәсен сузды.

— Менә гәзитә, күрәмсез, гаскәри бер цензур астында чыга. Менә карыңыз әле әнә шул мәкаләне! Монда, шәһәрдә калган татар гаскәриләре бәйрәмнәрендә казармага алып килгәннәр. Сугышка каршы булырга кирәк. Әллә ничә йирдән жыелып-жыелып укыган гаскәриләрдән алдылар. Шуны, зинһар, укып, фикереңезне сөйләп, мөмкин булса, тәржемә иттереп жибәреңез әле; сездә бит анда тел белә торган әфисәрләр бар...

Тимергали кызыл берлә сызылган мәкаләләрнең башына күз атты. Аның күзенә башындагы «Бәйрәм корбансыз булмый, корбан бәйрәмсез булмый» дигән сүз ташланды. Ул:

— Эшләтермен, генерал!— дип портфеленә тыкты... Күрешеп чыгып штабка китте.

Штабның кабул бүлмәсендә ул әллә никадәр әрмән, яһүди, гөржи сәүдәгәре тапты. Алар янына чыккан бер әфисәрдән берсе шикәр китерер өчен вагон сорады, берсе дөге жибәрер өчен кәгазь эстәде, берсе атлар сатып алып китерер өчен аванс акча, берсе төне-көне ябылмый торган ресторан ачарга рөхсәт сорады. Яшь әфисәр бик күбесе берлә кул биреп күрешеп, акрын гына сөйләшеп, төрле-төрле күз карашлары берлә ишарәләр ясады. Әллә нәрсә хакында әмер итте. Тимергали янына килеп:

— Хәзер, хәзер, мин сезнең хакта сөйләдем, генерал бераз мәшгуль, хәзер!— диде. Тагы әллә нинди яһүд берлә акрын гына сөйләште. Аның кулындагы кәгазьне алып кереп китте. Тагы чыкты. Сораучыларга кәгазьләр, әмерләр, фәрманнар таратты. Полковникны тагы күреп, бу монда ни эшләп тора дигән кебек булып: «Хәзер, полковник!»— дип кереп югалды.

668

Тимергалинең эче поша башлады, ачуы килде. Ул адъютантка бик каты иттереп сөйләргә хәзерләнеп җитә алмады, генералның ишеге ачылды, аннан бик каты кычкыру чыкты: «Вон, вон, вон!» дип кычкыру, сүгенү ишетелде. Ишектән туп кебек тәгәрәп, кып-кызыл кызарган, башында чалмалы, муенында медальле бер кеше килеп чыкты. Ул шулкадәр аптыраган иде, кая барырга белмәенчә йөдәп калды. Әллә кайдан чыгып, аның янын бер-ике мөселман сырып алды. Аның бер сүз дәшмәенчә торуына карамаенча, алар кызу-кызу сорашырга, әллә нинди сөалләр бирергә кереште. Ләкин теге медальле кеше бу сүзләргә җавап бирмәде. Акрын гына:

— Дин, милләт дошманыннан ни көтәсең!— дигән сүзне Тимергали ишетте... Тегеләр чыгып китеп, бераз бушагач, бер әрмән күршесенә:

— Бу мондагы мөселман мөфтисе, алар монда төрек яклылар, генералдан эләкте үзенә!— диде дә, черегән тешләрен күрсәтеп көлде. Читтәрәк торган зур гына корсаклы бер урыс сәүдәгәренең:

— Барысыны бетерергә кирәк иде, безнекеләр йомшак. Монда алар Гайса галәйһиәссәлам куенында торган кебек яшиләр дә, шуның да кадерен белмиләр, Төркиясенә китсеннәр!— диде...

...Полковникның әллә кай йирен бу манзарә мыскыл итте. Аның әллә нәрсәсе тагы хурланды. Ул шул хисләрен урынына китереп җиткерә алмады, адъютант:

— Рәхим итеңез!— диде. Тимергали кереп гаскәрчә сәлам бирде. Зур мыеклы казачий генералы каршы килеп кул биреп күрешеп:

— Рәхим итеңез, рәхим итеңез!— диде. Тимергали бу генералны: «Мин кайда очраткан идем соң?»— дип, башында эзләргә тотынды. «Исәнлекме, полковник!— Фәләнме?— Сез картайгансыз!» Полковник Тимергалиев:

— Соң сез мине күргәнеңез бар идеме, генерал?— дигән сөаленә:

— Ник булмасын, без бит япон сугышында сезнең берлә бергә булдык. Порт-Артурда сез 12 нче номер фортларның команданы идеңез, мин 15 нченеке идем. Мин ул вакыт штабскапитан идем!— диде...

Тимергали хәтерләде... Әйе, Тимергали ул вакытта ук капитан иде, хәзер дә әле һаман полковник кына. Бу урыс менә ул вакытта малай гына иде, хәзер моның

Вон, вон, вон! — урысча куып чыгару сүзләре (*Г. Исхакый искәрмәсе*).

Манзарә — күренеш.

башлыгы булган. Аның күзе алдыннан бөтен Порт-Артур сугышының манзарәләре кичте. Бу, хәзерге генералның, урынын ташлап качып, Тимергалинең артын ачык калдыруын, Тимергалинең бик зур каһарманлык берлә, әллә никадәр гаскәрен югалтып, үзе җәрәхәтләнеп кенә вазгыятьне саклый алуын, моның өчен үзенең рәхмәт алуын, бу казачийның Георгий медале алуын хәтерләде. Күңеленнән бер күңелсез агу акты.

Рәсми мөзакәрәләр озакка бармады. Тимергали иртәгә сәгать 11 дә штабның киңәш мәҗлесенә чакырылганын белде вә китмәкче булды. Ләкин генерал һаман полковникны тотмакчы, аның берлә ачылып китмәкче булды. Япон сугышы начар тәэсир иткәнен аңлады булырга кирәк, дөнья хәленә керде. Гаскәргә әйбер куючылардан зарланды. Бакуга барып, андагы башбаштаклыкны бетерергә карарын сөйләде. «Анда, Бакуда, гаскәрнең тылында төрек пропагандасы бара. Андагы татарлар* төрек әсирләренә ярдәм итәләр, арттан сугышка хәзерләнәләр икән: әле менә мөфтиләре килгән иде.

— Безнең, ди, җәмгыяте хәйриямез сугыш астында ятим калган балаларны карар өчен бер ятимханә ачарга булды. Җимерек төрек авылларыннан шул балаларны җыеп килергә рөхсәт биреңез, ди. Качакларга ярдәм комитәсе ясадык, ди.

— Польшадан, Курляндиядән, Лифляндиядән качкан никадәр чын урыслар бар, шуларга ярдәм итеңез,— дидем.

— Безнең халык шул буны тели,— ди. Анда, фронтка барып, безнең мәми авызлардан мәгълүмат җыеп, төрекләргә җасуслык ясамакчы булалар. Ачуым килеп, куып чыгардым. Шундый нахаллар. Кавказ урынбасары йомшаклык берлә базындырып бетергән. Монда миңа өч елга гаскәри күәтне бирсәләр, мин күрсәтер идем... Грузиныннан, татарыннан, дагыстанныннан көлләр очырыр идем. Безнең хөкүмәт йомшак. Думасы, гәзитәләре — бары да безгә дошман, бары да мәмли! Ишеттеңме әле, менә хәзер бер француз, бер инглиз полковнигы килделәр. Мондагы хәл берлә танышалар, ди. Мин күрсәтер идем

---

* Руслар күп вакытта бөтен Русия мөселманнарына «татар» исеме кулланалар. Азәри төрекләренә дә күп вакыт «Баку татарлары» тәгъбире йөртәләр *(Г. Исхакый искәрмәсе)*.

Мөзакәрә — фикер алышу, сөйләшү.

Комитә — комитет.

Җасуслык — шымчылык.

669

аларга фронтны. Барысы да масон, барысы да җасус, бездә җөмһүрият ясарга йөриләр. Ишеттеңезме? Алманнар безнең берлә солых ясарга телиләр: Истанбул сезгә, Франсә шимале безгә, диләр. Ләһстаннан чыгалар. Иске чикләрне безнекеләр Карьятка барып терәтмәкчеләр. Юкса кан түгүдә ни файда, килешергә кирәк иде, эчне сакларга кирәк, эчне, полковник!

Тимергалинең эчкә кереп китмәгәнен күргәч, генерал:

— Күрешермез әле, полковник, эченез пошса, бүген кичкә без — «Кара мәче» ресторанында. Анда беркем дә булмый, ул безнең штабныкы кебек, килеңез!— диде.

Тимергали әллә нинди чуалчык уйлар, фикерләр берлә урамга чыкты. Аш вакыты житкәнгә, акрынлап кына гаскәри клубкамы барып, йә бер ашханәгәме кереп аш ашарга уйлады. Акрынлап кына шәһәрнең матур урамнарыннан зиннәтле киенгән-ясанган хатын-кызлар арасыннан үтеп, вак-төяк нәрсә алыр өчен бер кибеткә керде. Кәгазь алды. Шоколад, конфет алды, кызына бүләк иттереп жибәрергә дип жефәк яулык, чигелгән бер матур янчык алды, касса янына түләргә барды. Буның алдындагы бер хатын күзен тутырып карады кебек булды. Полковникка да бу хатын таныш кебек күренеп китте. Ул да башыннан эзләргә кереште. Менә акча түли башлады. Касса хатыны берлә бер-ике сүз сөйләде. Акчасын тыгып өлгерә алмады:

— Сез полковник Тимергалиев түгелме?— дигән татарча бер тавыш ишетте. Полковник борылды:

— Әйе!

—Исәнмесез! Без сезнең берлә таныш идек, инде бик күп вакыт үтте. Сез оныткансыз, мин Нәфисәнең дусты Әсма. Мин монда бер азәрбайжанлыда кияүдә, мин сезнең туйда да булдым.

Полковникның күзе алдына бердән Нәфисә, аның туе, туйдагы кызлар, егетләр килеп басты. Бу картаеп килә торган хатында чын да шундагы бер туташны таныды.

— Гаеп итмәңез, картаелды, онытылган, фәлән,— диде. Хатын бик озак итеп сөйләп китте. Нәфисәнең үлүе вакытларына кадәр сорашты. Угылы, кызы хакында мәгълүмат алды. Ахырдан Тимергалинең вакытлы гына монда икәнен белеп:

— Аш ашамаган булсаңыз, әйдәңез безгә кайтыйк,

Франсә шимале — Франциянең төньягы.
Ләһстан — Польша.

минем ирем сезне күптән ишетеп белә. Ул адвокат. Бик шат булыр иде,— диде. Тимергали үзенең киеменнән, кыяфәтеннән тартынды, ләкин Әсма аны көчләгән кебек атына утыртып алып китте.

* * *

Адвокат Үлмәс угылы өендә полковник Тимергалиевне бик ачык кабул иттеләр. Картаеп килә торган адвокат Арыслан, аның хакында хатынныннан бик күп ишеткәнгә, иске танышы кебек бердән ачылды. Балалар хәленнән сорашты. Үзенең өй хәлләрен, балаларын сөйләде. Озакламады, аш та бирелде. Пөхтә иттереп эшләнгән аш бүлмәсендә Тимергалигә егерме ике, егерме өч яшьлек Фәридә, унжиде-унсигез яшьлек Зәйнәп исемле кызлары да күрештерелде. Ашка утырып беткәч кенә әллә кайдан бик ашыгып кайткан кебек килгән студент угыллары — Ибраһим да таныштырылды. Аш башланды. Казан ысулында пешерелгән пилмән күптән бирле гаскәр ашына өйрәнгән полковникка үткән гомерен хәтерләтте, аның артыннан килгән пылау, аның артыннан бирелгән шурпалы Казан бәлеше аның тәмамән гаскәрлеген, полковниклыгын оныттырды. Үзенең гаилә тормышы, Оренбургта вакытта хатыны, әбисе берлә бергә торуларны хәтеренә китерде.

Ул сизмәенчә дә шул гаиләнең әгъзасы кебек булып китте. Әсма ханымның бертуктамаенча сыйлавына, яшь кыз Зәйнәпнең бертуктамаенча әллә нинди кечкенә нәрсәләр сөйләвенә, Ибраһимның тик кенә, ашына таба карап, моңарга дошманчарак күз ыргытуларына тәмам өйрәнде, үзләнде. Аш артыннан аш килеп, сүз артыннан сүз китте. Ләкин һәммәсе Тимергалине үзенең хатыны, баласы-чагасы, гаиләсе, тормышына таба өстерәде. Аларның хатирәләрен яңартканнан-яңартты. Фәридә полковникның кызы Сөембикәне бик сорашты. Аның кайда укуын, ни булырга, нинди юлны алырга теләве хакында белеште. Үзенең Петербургта әдәбият-тарих факультетында укуын, андагы иптәшләре тормышын, үзләренең әдәби түгәрәкләре хәятын аңлатты. Зәйнәп, апасын бүлеп-бүлеп, үзенең музыка мәктәбендә әрмән кызлары берлә оршышканын, бер маржа берлә Таниев татармы-түгелмелеге хакында ядәч аерып, аны отканын аңлатты. Арыслан әфәнде, балаларының полковникка яхшы тәэсир калдырганын күреп, эченнән рәхәтләнеп утырды. Угылы Ибраһимны сүзгә катыштырыр өчен берничә мәртәбә аңарга сөальләр бирде. Ләкин

670

студент һаман ачылмады, ул мәче барны хис иткән тычкан кебек үзенең оясыннан фикерләрен чыгармады. Аш тәмам булды.

Төрек каһвәсе кунак бүлмәсендә бирелде. Каһвәләрен эчәр-эчмәс, Фәридә пианинога утырды. Зәйнәп йырларга хәзерләнде. Әсма берлә Арыслан кунакның берсе бер ягында, берсе бер ягында сүз берлә мавыкты. Ибраһим почмакта гына өстәлгә сибелгән гәзитә-мәҗмугаларны актарып маташты. Менә бердән музыка башланды. Тимергали әйтә торган сүзен онытып, музыка тыңларга тотынды. Нәфисәнең сөеп уйный торган «Ашказар»ын Фәридә моң иттереп уйнап җибәрде. Аның юл алуын көтеп торган Зәйнәп тамак тавышы берлә, җыр берлә кушылды. Аның хәтфә кебек йомшак тавышының каймак кебек ягымлы агышы Тимергалине тәмам исертте. Ул үзенең яшь вакыттагы хатыны берлә Дим буенда кунакта йөрүләрене, шундагы матур, ямьле чакларны яңыдан хәтерләде, шундагы дөньяда гизде. Зәйнәпнең эшләнгән тавышы ачылганнан-ачылды. Ул полковникның ишетмәгән борылу-сузылуларын бирелеп йырлавында дәвам итте. Фәридәнең кулында пианино еглаганнан-еглады. Ул иске «Ашказар»ның кайгы-хәсрәтенә бу көнге аһны, бу көнге моңны, бу көнге юксыллыкны, бу көнге мыскыллануны куштты...

«Ашказар»ны «Сакмар суы» алыштырды. Аның артыннан «Галиябану» килде, аның артыннан «Тәфкиләү»е, аның артында полковник ишетмәгән «Ләйлә-Мәҗнүн», «Аршын-мал-алан» операларының парчалары, азәрбайжан, комык йырлары уйналды, йырланды. Зәйнәп ачылганнан-ачылып һаман йырлады, Фәридә һичбер арымады, һаман уйнады. Полковник Тимергалиев һаман тыңлады, туймады, тыңлады. Кызлар туктагач та, тагы берәрне уйнаңыз, дип сорап, тагы уйнатты. Менә Әсмабикә, «Тимер маршы», диде. Ике кыз пианинога утырып, дүрт кул берлә, «Аксак Тимер маршы»н уйнадылар. Бу марш үзенең күәте, көче берлә Тимергалинең астын-өскә китерде. Ул аны тагы полковник итте, тагы атлы гаскәрнең башлыгы итте, Аксак Тимернең гаскәри маневрларын күз алдына бастырды. Ләкин үзенә, гаскәрләренә әллә нинди башка киемнәрне, Тимернең гаскәр тарихын генераль штабта укыганда күргән Тимер гаскәренең чыгтай киемнәрен кидерде. Аларның кыяфәтләрен бирде. Ул шул кыска музыка уйналганда Тимернең бөтен тарихын Тимер берлә бергә үткән кебек булды. Тимернең

Каһвә — кофе.

шул зур хәрәкәтендәге гаясен, фикерен эзләде. Аны хәзерге ишеткән Идел буе музыкасының еглавы, ыңрашуы, сыкрануы астында эзләде. Каһарман Тимер Идел буена барып Алтын Урданы жимермәгән булса, бәлки бу моңлы «Ашказар» көе, еглый, сыкрый торган «Тәфкилеф» көе тумаган булыр иде. Бәлки Идел буеның угылы, полковник Тимергалиев төрле төрек кабиләсеннән җыелган атлы гаскәр берлә, ике башлы кара кош байрагы астында икенче төрекләргә каршы сугышмаган булыр иде. Бәлки ике башлы кара кошның канатлары да бу кадәр озынга, Кавказ тауларына кадәр, Тимернең үзенең кабере яткан алтын Сәмәркантка — Төркстанга кадәр сузылмаган булыр иде. Бәлки ул хәзерге кебек Дәжлә, Форат буйларына таба тешләрен ыржайтмаган булыр иде. Истанбулга, бугазларга кадәр ерткыч теше арасында күтәргән тәресен китерергә көчләнмәгән булыр иде...

Бу музыка Тимергали берлә бу гаилә арасындагы бөтен пәрдәләрне ачып, арадагы бөтен ялыкларны бетерде. Музыка беткәч, хәтта Ибраһим да бер кочак гәзитәләр, мәҗмугалар китереп Тимергалинең алдына салды. Тимергали «Мулла Насретдин»ны күздән кичерде, аның рәсемнәреннән туйганча көлде. Төрле Баку, Казан, Оренбург, Мәскәү, Уфа гәзитәләрен берәм-берәм карап үтте. Күзенә теге баягы штабта бирелгән гәзитә ташланды, шуны алды, әйләндерә башлады. Арыслан шуны күреп:

— Менә, полковник, гаҗәп мәкалә, теләсәңез укыйм әле!— дип күзлегене эзли башлады. Бер кесәсен актарды, икенчесен актарды, таба алмады. Угылына карап:

— Угылым, күзлегем юк икән, укы әле!— Полковникка:

— Картаямыз, күзлексез укый алмыйм инде,— диде. Полковник та баш иеп жавап бирде. Ибраһим, шигырь әйтергә хәзерләнгән артист кебек, ачык тавыш берлә, туктар йирләрендә туктап, кирәкле йирләренә мәдләр куеп, укырга тотынды.

Мәкаләнең фикере бик тиз полковникны биләп алды. Ул үзен- үзе сизмәенчә мәкаләнең эченә кереп китте. Аның фикерләренең бормаларында йөреп, аның йөрәккә кадый торган урыннарында йөрәк әрнүен хис итте. Аның мантыйкы артыннан барып, аның нәтиҗәсен алдан сизенде. Мәкалә бетте.

Ераста гына тыңлый торган Зәйнәп:

— Дөрес бит, без бит һәммәмез урыс өмәсенә корбан

Гая — теләк, идея.
Мәд —сузу билгесе.

671

булучылар... Бөтен халкымыз, бөтен зыялымыз, бөтен гаскәремез урыс өмәсенә йөри,— диде. Шуңа полковник эченнән генә: «Әйе, шуңарга каршы өмә өйрәсе бирелә, артыгы юк»,— димәкче булды. Япон сугышындагы бөтен рус иптәшләре икешәр, өчәр дәрәҗә күтәрелдекләре вакыт, үзенең мең бәла берлә бер дәрәҗә күтәрелүе күз алдына килде. Зәйнәпне Ибраһим бүлде:

— Урыс өмәсе дигән сүз дөрес түгел. Урысның пролетариаты үзе дә өмәгә йөри. Урысның буржуа өмәсенә дияргә кирәк иде,— диде.

Фәридә:

— Сөйлисең юкны! Һәммәсе — бер урыс, кая аның пролетариаты! Ул ни эшләгән ди, безгә килгәндә, бар да кара урыс!

Ибраһим:

— Юк, урыс берлә урыс арасында аерма бар! Капитализм өчен яңа базар кирәк, ул шуңарга Иранга ташлана, Төркиягә каршы сугыш ача. Бу сугыш та буржуа мәнфәгате өчен эшләнә, пролетариат моңар — хилаф!— диде.

Арыслан бераз чыраены сытты. Әсмабикә полковникка карап:

—Менә һич тыныша алмыйлар, берсе милләтче, берсе социал-демократ!

Полковник Ибраһимга дустча күз берлә карады:

— Яшьлек, Әсмабикә, яшьлек, вакыт килер, һәммәсе дә үтәр!— диде.

Фәридә:

— Юк, безнең Петербургта студентлар, курсисткалар түгәрәгендә — барысы милләтче. Хәзер безнең изелгән халыкның баласына башка юл юк та. Урысның йөрәгемезгә кадәр итеге берлә басканын һәркөнне күрә торып, милләтче булмаска, белмим, кем булырга кирәк?! Үз халкың дошманы берлә бергә ничек булырга кирәк?!

Ибраһим:

— Изелү, кысылу мәсьәләләрен милләтчелек хәл итә алмый, аны фәкать социализм гына ачып бетерә. Социализмда милләт, дин аермасы юк. Анарда пролетариат бар. Һәм дә буржуа бар. Болар һаман бер-берсе берлә сугышып торалар,— диде.

Полковник сүзне бүләр өчен:

— Кайда укыйсыз?— дип сорады.

Ибраһим:

Хилаф — каршы.

— Одесса дарелфөнүнендә,— дияргә өлгермәде, Зәйнәп:

— Одесса яһүдиләреннән шундый яһүд фикерләрен өйрәнеп кайткан!— диде. Үзенең сүзе бик матур тоелдымы, көмеш кебек тавышы берлә шылтыратып көлде. Әсмабикә сүз бүләр өченме:

— Чәйгә рәхим итегез! —дип аякка торды.

Аш бүлмәсенә кереп, озын иттереп, иске чакларны сөйләп чәй эчтеләр. Чәй бетәр алдыннан Зәйнәп:

—Бүген безнең «Җәмгыяте хәйрия» сугышта ятим калган балалар файдасына кичә бирә, без дә уйныймыз. Сез, полковник, барамсыз?— диде.

Тимергали:

— Бик теләп барам. Ләкин кайвакыт, кайда?— диде.

Зәйнәп:

— Грузин клубында бүген кич сәгать сигездә,— диде. Полковник, кич буш икәнен белеп, барырга вәгъдә бирде. Китәргә дип урыныннан калыкты. Арыслан да, Әсмабикә дә икенче Тифлискә килгәндә үзләренә тугры төшәргә үтенделәр.

Бик күп фикерләр, хисләргә чумып, яңарган кебек булып Тимергали бүлмәсенә кайтып китте. Шул фикерләрне сеңдерер, шул хисләрне эшләтеп бетерер өчен кебек уйлана-уйлана озын кәнәфигә сузылды. Бик озакка кадәр бу яңа гаилә берлә өй жәмәгате күз алдыннан китмәде. Бик озакка кадәр алар бер-берсенә катышып, карашып, яңа төсләр алды. Бик күп яңа фикер, яңа уйлар тудырды. Шуларның әле берсе артыннан, әле берсе артыннан куа-куа башы арыды, күзе йомылды, йоклап китте.

* * *

Шылтыр-шылтыр су агуы кебек бер моңлы тавыш аның йокы арасына керде. Фәридә акрынлап кына бер моң көйне уйный кебек булып китте. Яшел үләннәр арасында, ераста гына сарык көтүе килә кебек булды. Дөбердәп үткән тимер юлы ерак ланган саен тавышын азайтып, ерагайганнан-ерагая кебек хис ителде... Ул тагы йоклап китте, тагы колагына әллә нинди тавышлар кереп чыкты. Менә кайдадыр сәгать сукты. Тимергали күзен ачты. Караңгы, тын бүлмәдә үзен ялгыз күреп, кайдалыгын эзләргә кереште. Өй ягы пыяла ишектән кергән ут яктысы аның бүлмәсендә уйнады. Ул почмакта

Дарелфөнүн — университет.

672

эленеп куелган үзенең гаскәри киемен күрде. Кайдалыгы хәтеренә төште. Шуны ныгытырга өлгермәде, колагы төбендә бытыр-бытыр кемдер ваклап сөйләргә тотынды. Бүлмәдә кем бар икән дип башын күтәрде. Караңгыда беркемне күрә алмады. Күзе бер шәүләгә дә очрамады. Колагы очыннан килгән шул тавышны тотар өчен кебек кулы берлә капшанды. Кулы күрше бүлмәгә чыга торган ишеккә тиде. Шуннан тавыш килгәнне сизенеп, тагы күзен йомды. Русча сөйләнә торган сүзләр, бигрәк тә андагы бер тавышның бик таныш кебек булуы аның дикъкатен җәлеп итте. Ул таныш тавышның хуҗасыны эзләргә кереште, аны таба алмаса да, сүзләрне тәмам аңларга тотынды.

Күрше бүлмәдә ике кеше гаскәргә солы кую хакында сатулашалар.

— Потын фәләннән үткәрермез. Фәләннән булыр, комиссионы ике йөз мең тәнкә булыр,— дигән жөмләне эләктерде. Аның артыннан икенчесе сөйләргә кереште. Солының бәһаләрен, озын юлларын, фәләннәрен, ике йөз меңнең күплеген, эшнең күтәрә алмавын сөйләп, «Николай Иванович, үзеңез беләсез, фәлән», диде. Тагы акрын гына бытырдау китте. Икенче тавыш ике йөз меңне бүләргә тотынды:

— Интендант башлыгына илле мең, кул урду башлыгына илле мең, канцелярия башлыгына 30 мең, Василий Егоровичка 25 мең, миңа да бит кирәк, өч йөз илле тәнкә мәгаш берлә күпкә бара алмыйсың, фәлән,— диде. Тагы сатулашу китте, тагы ике яктан да төрле дәлилләр китерелде. Йөз илле меңгә мәсьәлә хәл ителде. Гаскәргә башка кирәк-яракны кую хакында сүз китте. Полковник бунда, буның гаскәреңең, атларының солысы таланганын, буның гаскәриләренең ашамагы-эчмәге урланганын аңлап, кемнәр эшләгәнне белмәкче булды. Шул ишекне ачып, шуларны эләктереп, урду башына барып сөйләргә, Кавказ урынбасарына язарга уйлады. Сикереп торып, бүлмәгә кереп тегеләрне төвәкъкыф итмәкче булды. Тагы күз алдына солых вакытында үзенең интендантлар берлә булган бер низагсы вә шунда, буның тарафында хаклык була торып, буның шелтә алуы, тегеләрнең урлауларында дәвам итүләре күз алдына килде. Шул фикердә карарга килеп житә алмады, бик каты шылтыраган чыңгыравык тавышы буны куркытып

Кул урду — гаскәр бүлеге.
Мәгаш — яшәү өчен кирәк әйбер.
Төвәкъкыф — туктату, тыю.

жибәрде. Күрше бүлмәдә ишек ачылды. Хуҗа эчемлекләр китерергә кушты. Тимергали урыныннан торды. Ут алды, сәгатенә карады. Жиде тулып үткәнгә, торып әдәбият кичәсенә хәзерләнергә тотынды, киенеп бетеп чыкты. Әллә никадәр шешәләр тутырган поднос күтәргән хезмәтче каршысына килде. Әллә кайдан килеп чыккан кечкенә генә малай күрше бүлмәнең ишеген ачып жибәрде.

Тимергали бүлмәдә бүгенге штаб начальнигының канцелярия башы берлә өстәл янына утырган бер әрмәнне күрде. Никтер аның күзе: «Чын да шулмы икән?»— дип канцелярия башына текәлде. Канцелярия башы да Тимергалине күрде, аның йөзенә кызыл йөгерде... Тимергали:

— Менә ни эшлиләр, менә кемнәр өчен сугышамыз, «урыс өмәсе» дигән дөрес шул! Теге егет — Ибраһимныкы да бөтенләй хата түгел. Шул әрмән сәүдәгәре, шул бозык аристократ баласының шул тулы поднос шешәләре өчен сугышамыз,— диде. Башындагы ямьсез фикерләрне куар өчен акрын гына кичәгә таба китте.

Әле вакыт иртә булганга, бик алдан барып житмәс өчен, бер чәйханәгә кереп чәй сорады. Чәй урынына хуҗа үзе килде:

— Сез фронттандыр, арыгансыздыр, монда, билгеле, хәл жыярга килгәнсездер, менә бик һәйбәт чагырымыз (шәраб) бар, шуны эченез. Аннан соң монда кабинетларымыз бар, монда рәхим итеңез! Бездә ни теләсәңез, ул бар... Бик шәп кызларымыз бар, пожалуйста, полковник!— диде. Тимергали бар да, юк та дип жавап бирмәсә дә, әрмән сөйләвендә һәм дә үзенең дөханының нигъмәтләрен, зәвекъ-сафаларын мактавында дәвам итте. Полковник хуҗаның ачуын китермәс өчен:

— Мин әле бер танышка барам, соңрак килермен. Сез соң кайчан ябасыз?— диде.

— Безме? Без бер дә япмыйбыз, әнә шул тәрәзәдән чиртсәңез, мин хезмәтеңезгә һәрвакыт хәзер,— диде. Тимергали ат алып кичәгә китте.

* * *

Сәгать әле соң булмаса да, зал тәмам тулган, уен башланырга вакыт житкән иде. Ул урынын алыр-алмас, пәрдә күтәрелде. Бер пәрдәлек көлке башланды. Халык

Дөхан — кибет.

берлә бергә полковник та өеннән — гаиләсеннән разый булмаенча, читтә бәхет эзләгән бер өфисәрнең мәсхәрәләреннән чынлап көлде. Аның артыннан булмады, ике артист чыгып «Ләйлә вә Мәҗнүн» операсыннан бер парча җырладылар. Өченчегә иттереп ике Кырым егете кайтарма биеде. Халык кул чабып икешәрләтте. Аның артыннан лезгин биюе биелде. Аның артыннан Казан киемендә бер егет чыгып басты. Сәгыйть Рәминең «Татар йоклый» дигән шигырен куәтле тавыш берлә декламациягә башлады: «Татар йоклый, мин йокламыйм, мин уйланам да әйләнәм!» Полковник бу шигырьдә үзен тасвир иткән кебек тапты. Ахырындагы җавап кына полковникны канәгатьләндермәде, аның эчен пошырган мәсьәләләрне хәл итә алмады. Башкалар берлә ул да кул чапты, яшь егетнең яңадан чыгуын да көтте. Сәхнәгә хор чыкты. Фәридә пианинога утырды. Зәйнәп, хорны башлап, «Соңгы азан» дигән җырны җырларга тотынды.

«Соңгы азан! Моңлы азан... Китте Казан һәм Әстерхан»...

Полковникның эченнән бер утлы уй кичте. Ул Казан -- Мәскәү сугышларын күз алдына китерде. Шундагы Шәехгалинең ролен хәтерләде. Чырае сытылды, җирәнде... Шул уйны уйлап очына чыга алмады: «Үзем соң кем?! Мин соң үзем дә, Кавказда урыс куәтен ныгытыр өчен, төрек канын төрек баласының каны берлә юа торган кеше түгелме? Мин соң ике төрек кабиләсе арасында берлекне кисәр өчен, Форат казаклыгы ясар өчен юл ачарга бушлык хәзерләүче түгелме?» Бу сәвальләргә күңеленнән җавап таба алмаса да, кәефе китте, күңеле кырылды. Сәхнәдән әйтелгән һәрбер сүз буның ачылган жәрәхәтенә килеп тия башлады. Ул уңайсызланды, газапланды...

Тәнәфес игълан ителүе берлә аны тагы иске таныш-лары чорнап алды. Ул буфетка чыкты. Американ лотерея-сына катышты. Кечкенә бүлмәдәге киоскада кәһвә эчте. Бер почмакка хәзерләнгән ашханәдән шашлык ашады. Әллә нинди яңа кешеләр берлә танышты, күреште. Мөгаллим, мөгаллимәләрдән, түрәләрдән мөрәккәб Казан халкының өстәленә барып чәй эчте. Арыслан берлә бергә буфеттан шампанский да эчте. Шулардан арып, башы чуалып, китеп читкә утырды. Жанлы яшьләрне жентекләп, аларның яшьлегенә кызыгып, үзенең картаюын кызганып тынырга өлгермәде, аның

Мөрәккәб — җыелган.

янына Арыслан таныштырган бер азәрбайҗан докторы килеп утырды. Доктор:

— Күрәсез, полковник, халыкта никадәр җан бар, ләкин без зыялылар шуны оештыра алмыйбыз. Үзара әллә никадәр низаг, кычкырыш. Әле Бакуда булдым. Һәр миллионерның үзенә бер жәмгыяте бар. Бөтен зыялы шулар арасына бүленгән, бер-берсе берлә тартышып ята. Без бер милли саф ясый алмыйбыз... Беләсез, полковник, үзеңез күрдеңез, фронтта никадәр төрек киселде, никадәр бала-чага ятим калды, шуларга ярдәмгә дип эш башладык. Русиянең бөтен почмагыннан кардәшлек кулы сузылды: Идел буендагы гәзитәләр иганә ачтылар, бер Мәскәү төрек гәзитәсеннән генә 135 мең сум акча алдык, Казанда, Оренбургта жыю һаман дәвам итә. Һәркөнге почта кочак-кочак акча ташый. Йөзләп хат ятим калган балаларны асрарга сорый... Өч ай булды, менә кулымызда миллионлап акча бар. Шәфкать чишмәсенең агуы әле һаман туктамаган. Безнең хәбәрләргә караганда, ятим калган бала-чага, тол хатынның саны безнекеләр алган вилаятьләрдә егерме биш, утыз мең, шуларны менә хәзер без, яманмы-начармы, йирләштерә аламыз. Ләкин безгә аларга барып житәргә имкян юк, штаб рөхсәт бирми. Әрмән күңеллеләре шул ятимнәрне, шул мескеннәрне йөзләп, меңләп суя, хатын-кызны мәсхәрә итә. Төрек кызларын жария иттереп, кәнизәк иттереп шәһәрләрдә, авылларда сата... Бунда безнең кулда сатыл-ганнан качкан бер ятим яшь кыз бар. Хикәяләрен ишетсә, адәм түгел таш еглар... Ләкин штабка һичбер аңлатып булмый. Начальникның маржасы әрмән, бөтен тирә-юньнәре әрмән, кара урыс... Без ни эшләргә теләсәк, төреккә жасуслык ясыйсыз, диләр... Сез үзебезнең мөселман полковник, сезнең зур урында икәнлегеңезне белмәмез, шатланамыз. Безгә ярдәм итеңез!.. Шул үлә торган балаларны, рус солдатының казармасы янында хәерчелек итә торган тол хатыннарны жыеп ала белик, милләтнең ярдәмен аларга итә белик. Алар бит гөнаһсыз корбаннар, полковник!..

Сәче агарган докторның күзеннән яшь тәгәрәде. Тимергали рәсми генә иттереп бер-ике сүз берлә котылмакчы булды, ләкин күңелендә ачылган жәрәхәт ирек бирмәде. Хөкүмәт урынбасарына кермәкче булды. Николай Николаевичка мәсьәләне аңлатмакчы булды. Күз алдына баягы мәфти берлә мөгамәлә килеп басты:

—Соң, доктор, мин ни эшли алам! Кулдан килгәнне

Имкян — мөмкинлек.

эшләргә хәзермен, ләкин, беләсез, мин дә кеше кулы астында,— диде.

Доктор:

— Рәхмәт, рәхмәт!— дип кулын кысты. —Безгә бернәрсә кирәк түгел, безгә шунда барып халыкны карау, анда ярдәм итү, йортсыз-йирсез калган ятимнәрне бунда китереп гаиләләргә тарату...

Полковник Тимергали:

— Мин иртәгә бу хакта урынбасар кәнсәләриясе белә күрешермен, ләкин ни чыгачагыны белмим. Үземә килгәндә, минем үз тирә-юнемдәге балаларны җыяр өчен, үзем белә бергә теләсәңез кемне алып китәм, кулдан килгән ярдәмне итәрмен, —диде.

Доктор: «Рәхмәт, рәхмәт!»— дип әйтергә өлгермәде, Фәридә бер яшь кенә студентны китереп күрештерде:

— Менә бу минем Петербург таныш ларымнан, сезгә бер йомышы бар, —дип китте.

Студент:

— Мин Петербургтан бунда махсус килдем. Минем агам Батумда сәүдәгәр иде. Анда элгәре сәүдә төрекләр белә дә булганга, билгеле, төрек акчасы да кулында булган. Суғыш башлангач, шуларны җыеп куйган, сәүдәгәр, беләсез, һаман файда итәргә тели. Дошманнары, төрек җасусы, дип күрсәткәннәр. Килеп тентү ясаганнар, бернәрсә дә тапмаганнар, ләкин бер ике-өч мең төрек лирасы тапканнар. Төрек алтын-көмеше дә шактый булган. Хәзер шуны тәүкыйф ителәр. Берничә айдан бирле төрмәдә ята. Үзе белә һичбер төрле мөнәсәбәт ясап булмый. Хат та яздырмыйлар. Әтиләр-әниләр бик куркалар. Шул мәсьәләне ачып бирергә миңа ярдәмдә булына алмассызмы икән?— Студент башын иде.

Полковник:

— Сәяси эш юклыгына ышанамсыз?

Студент:

—Төмам, андыйны аңлый торган кеше дә түгел, безгә — яшьләргә дә хилаф иде. һичбер сәяси нәрсә юк, фәкать — файда итү максаты. Аннан — күршеләренең көнчелеге.— Полковник хатирә дәфтәренә исемен, йирен язды.

Тагы берничә сөаль әр бирде, җаваплар алды. Иртәгә белешергә вәгъдә биреп өлгермәде, кыңгырау шалтыраттылар. Халык тагы залга ашыкты. Бер грузин артисты, рус маржасы йырлады. Тагы милли парчалар китте. Кичнең соңлыгын белеп, полковник акрын гына чыгып китмәкче

Тәүкыйф итү — тоткын итү, кулга алу.

булды, бер кеше берлә күрешмәенчә-нитмәенчә киемнәрен алырга тотынды. Киемне киеп бетерә алмады, карт кына бер хатын килеп кулын тотты. Ярты русча, ярты төрекчә иттереп сөйләргә тотынды. Полковникның искәртмәстән кулын үпте, егларга тотынды. Тимергали аптырап калды, бернәрсә дә аңламады. Хатын ялыну, ялваруында булынды. Читтәрәк тора торган бер егет килеп мәсьәләне аңлатты.

Болар чиркәсләр икән, бер угылы туземный гаскәргә язылам дип дәртләнеп йөри икән. Шуның өчен атлар алып, иярләр хәзерләп кораллар җыеп маташа икән. Менә шуны әллә кемнәр күрсәткәннәр дә, инкыйлабка хәзерләнә дип тәүкыйф иткәннәр. Янында бик күп корал тапканга, имеш, гаскәри мәхкәмәгә бирәләр, ди. Шуның өчен анасының коты очкан, шуңарга ярдәм сорый.

Полковник бер гариза язу хакында киңәш бирде, фәлән итте, ләкин карчык еглавыннан бушамады. Чиркәсчәләтеп, төрекчәләтеп, кычкырып-кычкырып еглап, тагы полковникның кулын үпте. Аягына тезләнде. Тимергали буның да исемен, фамилиясен язып алды. Белешергә вәгъдә итте. Хатын тагы еглады, тагы көлде. Шул авыр хистән котылыр өчен Тимергали тизрәк һавага чыкты.

Күргәннәр, ишеткәннәр берлә башы казан кебек кайнаганга, ул, өенә кайтып йоклый алмаячагын хис итеп, акрынлап кына шәһәр буйлап китте. Анда да, бунда да подваллардан музыка тавышы ишетелде. Урамның һәр почмагында исерек әфисәр очрады. Урам буенда өзелмәенчә атларда, автомобильләрдә маржалар төяп кәеф-сафа чиккән әфисәр кәрваны өзелмәде. Шыр-шыр иткән маржа тавышы кайвакытларны бөтен шәһәрне тутырды. Ресторанның ачылып киткән ишегеннән тулып чыккан музыка, исерек тавышы дөньяны тутырды. Ул шул тавыштан, шул сәфаләттән башындагы кадерле уйларны саклау өчен кечкенә урамга борылды. Берничә адым атларга өлгермәде, хезмәтче маржалар берлә йөри торган казачийларга, аның артыннан маржаны тилертеп кычкырта торган солдат төркеменә очрады. Анда-бунда ава-түнә килә торган солдатка, кычкырып йырлый торган казачийга бәрелде. Тагы борылып яктырак урамга чыкты. Уена чумып берничә минут китә алмады: «Полковник, полковник!» — дигән тавышны ишетте. Әйләнеп карарга

Инкыйлаб — бу урында: түнтәрелеш, переворот.
Мәхкамә — суд.

675

676

өлгермәде, ике ягына ике маржа җитәкләгән бер кызмача генерал килеп күренгәнче:

— Таныш булыңыз, Мария Ивановна, Елена Петровна. Кая бунда ялгыз йөрисез, әйдәгез штабка, бөтен дуст-иш анда, сезгә, фронттан килгәннәргә азрак һава алырга кирәк,— диде. Шактый исереп өлгергән Елена Петровнаны Тимергалиевкә җитәкләргә туры килде. Үзеннән-үзе штаб ресторанына кителде.

Генералның ишеккә берничә мәртәбә чиртүенә ишек тар гына ачылды вә аннан әрмәнме, грузинмы — берсе башын тыкты. Боларны бер мәртәбә карап алганның соңында, танымаган Тимергалиевне күреп, аңа күз тегеп:

— Сезгә кем кирәк?— диде.

Генерал:

—Ул безнең берлә, безнең кунак!— дип түбән таба илтә торган берничә баскычны төшеп югалды. Шаркылдап көлә торган исерек Елена Петровнага ярдәм итә-итә акрынлап Тимергали дә подвалга керде. Тар гына иттереп эшләнгән коридорның ике ягында тәсбих кебек итеп кабинетлар тезелгән иде. Алар эчләреннән чыр-чыр тавышлар ишетелә вә кайберләреннән русчалап йырлар, бию тавышлары килә, кайберләре караңгы мәҗәд кебек бум-бушлык хисе калдыра иде. Кунаклар тагы бер борылды, тагы бер буш бүлмәне үтте, ишек ачылды. Тимергалинең күз алдына электрик яктысына чумган зур бер бүлмә ташланды. Бүлмәнең уртасындагы өстәл өстенә дөньядагы бөтен төстә шешәләр тутырылган, аның төрле якларына төрле аш алды ашамлыклары, мивәләр түшәлгән иде. Югары түрдә Тимергалинең Порт-Артур илтәше генерал Петров утырган, аның ике ягына шәфкать һәмширәсе киемендәге егерме бишле, утызлы ике маржа йирләшкән. Аларның күршесенә бер казачий генералы, аның күршесендә тагы бер буялган маржа, аның күршесенә бер полковник, тагы маржа, тагы полковник, тагы маржа, өстәлнең түбәненә баягы интендант забиты, аның янына кызыл яңаклы яшь кенә бер жандарм киемендәге забит. Иң түбәндә генә баягы номерда очраткан әрмәни утырган иде. Яңа кунакларга урын бирер өчен бар да сикереп торды. Генерал Петров кызарган күзләре берлә көлемсерәп:

— Бунда, генерал, бунда, полковник!— дип түрдә урын күрсәтте.— Танышыңыз, әфәнделәр, безнең атлы

Сәфаләт — бозыклык.
Мивә — жимеш.
Забит — офицер.

гаскәр каһарманы полковник Мирхәйдәр Батыргәрәевич Тимергалиев!— Полковник Мирхәйдәр шәфкать һәмширәсендәге хатыннарның кайсысының княжна, кайсысының графиня икәнен белде вә ирләр арасында Петербургның аристократ гаиләсенең исемнәрен ишетте. Интендант забитны генерал:

— Бу безнең дамаларның сөйгән егетләре, безнең яшь әфисәр князь Оболенский!— диде. Аннан күчеп әрмәнгә: —Безнең гаскәргә әллә никадәр хезмәт иткән Карапет Карапетыч! Әфәнделәр, бер-береңез берлә дустлашыңыз! —диде. Полковник Мирхәйдәр утырырга өлгермәде, Карапет шампанский шешәләреннән кадәхкә тутыра башлады. Кызмача бер хатын да аякка калкып:

— Безнең Форат елгасы яныңа кадәр илткән полковник Мирхәйдәр Батыргәрәевич исәнлегенә вә аның таза кулындагы рус байрагы Багдадка, Басра күрфәзенә кадәр җилбердәвенә эчәмез, яшәсен полковник!— дип кычкырды. «Ура!» — дигән тавыш бөтен бүлмәне алды. Тагы эчәргә тагы хәйлә булды, дигән кебек, һәммәсе бокалларны төбенә кадәр эчеп бетерделәр. Берсе: «Музыка!»— дип кычкырды. Әллә кайдан музыкантлар килде. Әрмән, гөржи, азәрбайҗан көйләрен уйнарга тотынды, эчү китте. Исәнлегенә эчелмәгән беркем дә калмады. Ахырдан ресторан хуҗасының саулыгына да кадәх күтәрелде. Исерү тирәнәйгәннән тирәнәйде. Кунакларның бик күбесе Тимергалиев берлә синле-минлелек өчен эчте. Әллә ничәсе килеп:

— Мин үзем дә татар, бабай гына чукынган, әби генә чукынган. Татар халкы пакь халык, фәлән,—дип сөйләнде. Мәҗлес уйнады, көлде, йырлады, «у-у» килде. Хатыннар ачылды, әдәп качты. Фәкать Мирхәйдәр генә исермәде. Ул иптәшләре кадәр эчсә дә, әллә ник исереп китә алмады. Бунда рус гаскәре арасында булса да, бая гына күргән кешеләр, манзарәләр буның күзеннән китмәде, шуларның әрнүе, сыкрануы үзен-үзе оныттырмады, ул Тимергали булып калды. Күзенең очы берлә генә карап Карапет Карапетычның да тәмамән айнык икәнен күрде, аның айныклыгыннан көнләдеме, әллә шул әрмәнинең бөтен шул зур мәҗлесне идарәсеннән хурландымы, аңарга каршы җирәнү, хурлану хисеннән мәрәккәб бер авыр хис биләде. Берсе эчеп, берсе көлеп, берсе йырлап маташканда, ул һичбер вакыт үзенең авыр хисләреннән котыла алмады.

Күрфәз — култык.

Менә берсе: «Кызлар!» — дип кычкырды. Озакламады, балалайкалы музыкантлар берлә алты-җиде яшь кыз кереп биергә тотынды. Бу кызларның араларында картаеп килә торган, йөзен-ниен буяулар берлә төзәткән кызлар булганы шикелле, унөч-ундүрт яшьлек кызлар дә юк түгел иде. Халыкның бертуктамаенча кычкырулары, кызларны эчереп-ашатып әвәрә булулары арасында, Мирхәйдәр Карапет Карапетычның ике яшь кыз берлә төрекчә сөйләвен ишетте вә бик тиз ике кыз «Зәйбәк» биюен башлады. Эчү, кычкыру, уйнау, көлү арасында Мирхәйдәр теге кызларның берсен чакырып:

— Син төрек кызымы?— дип, төрекчә сөйләшә башлады. Кыз элгәре курыкты, болардан әллә кемне күзе берлә эзләде.

— Әвәт, төрек кызы, без бунда әрмәннәрдә торамыз. Без дүрт кыз, фөкать әман, бәкем, сөйләмә! Бези олдүрерләр, һәркөн дуйорләр!— диде. Качарга тырышты. Мирхәйдәр аларның кая торуларын сорады.

— Валлаһ, бәкем, белмиорем, иштә утуртийорләр арабая, гитрийорләр, соңра гидийорез, һәркөн буйлә, беремез хаста дүшде,— диде дә, әллә нидән куркып бик тиз качты.

Ата угълын, ана кызын белмәс дәрәҗәгә килгәндә казачий генералы торып: «Төрек маршы уйна!» — дип кычкырды. Карапет Карапетычның: «Генерал, ничек дошман маршын уйныймыз?»— фәлән, диюенә: «Уйна! Мин синең авыз-борыныңны ватармын! Син кем бунда? Миңа сабак өйрәтергә, армянская морда!.. Уйна!»— дип кычкырды. Хатыннар да, төрек маршы, диделәр. Берсе торып, төрекләрнең джентельменлеге хакында сөйләде, берсе үзенең төрек нәселеннән булуын дәгъва итте, берсе:

— Шул эт угълы этләр, әрмәннәр безне төрекләр берлә бозыштырдылар. Алтын кебек халык!— диде. Орду маршы башланды. Бөтен исерекләр «ду» килеп, кайсы кул чапканда, кайсы: «Браво!»— дип кычкырганда, Мирхәйдәр күзе берлә төрек кызларын эзләде. Аның берсе, бераз эчеп-исереп алган да мәгънәсез иттереп көлеп тора иде. Берсе дивар янына сөялгән дә күзеннән

Әвәт — әйе.
Әман — зинһар.
Дуйорләр —кыйныйлар.
Иштә утуртийорләр арабая, гитрийорләр, соңра гидийорез, һәркөн буйлә, беремез хаста дүшде — менә шулай автомобильгә утырып алып киләләр, бераздан китәбез, һәр көн шулай, беребез авырый башлады.
Орду — гаскәр.

мөлдер-мөлдер иттереп яшен агыза иде, кем белсен — ни өчен бу сәфаләт жариясе яшь түгә иде? Тагы бер маржа, төрекчә бер йыр-фәлән, диде. Тагы кычкырыш, тартыш китте. Теге әрмән тагы кызлар берлә әллә ни сөйләде. Шуннан теге көлеп тора торган кыз алга чыгып басты. Музыка туктады. Исереклөр дә бераз басылды. Кыз саф тавыш берлә французча «Марсельеза»ны йырлады. Исерек компаниясе аптырап калды. Инкыйлаб маршына каршы бер кыйсьме протест итмәкче булды, бер кыйсьме тыңламакчы булды, берсе көлмәкче булды. Төрек кызы күзен бераз йомып йырлавында дәвам итте. Йыр беткәч һәркем кул чапты. Бер княжна французча итеп кыздан сорашмакчы булды:

— Син кем, кайдан, кем кызы?

Кыз кызарды... Французча:

— Мин бер төрек кызы,— диде дә югалды... Мирхәйдәрдә бу «Марсельеза», төрек кызы авызыннан төрек йыры дип йырлаткан «Марсельеза» чуалчык бер хис уятты. Кызның берәр зуррак гаиләдән икәнен аңлатса да, бая орду маршы уйналганда еглаган кызга караганда рухан тәмам башкалыгын күрсәтте. Тавыш-туыш, эчү-исерү туктамады, йыр, музыка дөньяны алды. Менә, бердәнбер полковник: «Бомбардировка!»— дип кычкырды. Үзе зур шампания шешәсе берлә почмактагы көзгегә бәрде. Көзге чылтырап, ватылып төшәргә өлгермәде, икенчеләре икенче шешәләрне, өченчесе тагы берне, дүртенчесе тагы берне ыргытты. Дивардагы көзге туктамадан шалтыр-шолтыр ватылды, шешәләрдәге шәраблар ягъмур кебек яуды. Бүлмәдә ары-бире шешә очып йөрде, барып төшеп ватылды, чартлады, ватылу-коелу берлә дөнья тулды. Шуңарга хатыннарның чыр-пыр килүе катышты. Ватылачак шешәләр беткәч, теге полковник кадәхләр берлә атты. Аның артыннан башкалар тотынды, кадәхтән соң тәрилкәләр китте. Өстәл өсте бер минутта идәнгә төште. Бөтен идән ватык тәрилкәләр, калдык ашлар, мивә кабыклары берлә капланды. Шешәләрдән аккан эчемлекләр берлә идән елга булды. Берсе: «Ура!»— дип кычкырып, хатыннарны тотты. Бер генерал бер төрек кызын муенына атландырды. Берсе бер яшь кызны сарык салган кебек иңсәсенә салды. Бер полковник княжнаны кулына күтәрде, аның чәче тишелеп төште. Ике әфисәрнең кулына бер хатын утырды. Берсе алга

Инкыйлаб — революция
Кыйсем — бу урында: төркем.
Тишелеп — чишелеп.

677

чыгып: «Раббем, гафу ит!» — дип, дини бер христиан гыйбадәт көен жырлый башлады, аңарга икенчеләр кушылды. Аның артыннан «Алла, падишаһны сакла» көе башланды. Шәм күтәреп килгән ресторан хуҗасының битенә бер полковник зур савыттан алып гәрчис буяды. Берсе, ватылмый калган борыч савытыннан борыч сипте, берсе колагына тоз тутырды. Аның төчкерүеннән, йөткерүеннән көлә-көлә, йырлый-йырлый мөсафирлар кузгалды. Мирхәйдәр Тимергали дә тавыш-туыш арасында төрек кызларының кая киткәннәрен күрми дә калды. Халык кайсы анда, кайсы бунда таралды. Кабинетлар яңы мөсафирлар берлә тулды. Тимергали ишектән чыкканда, күршесендә фәкать карт казачий генералын гына очратты.

* * *

Баш команданның сараена полковник Тимергалиев килгәндә әле беркем дә юк иде. Явер аны озын өстәл куелган, тирә-юньнәре төрле хариталар берлә тутырылган зур бер залга кертте дә: «Хәзер, полковник, бар да киләчәкләр!»— дип чыгып китте. Ялгыз калган полковник, өстәл тирәсенә куелган урындыкларны, алдына куелган кәгазьләрне, каләм, кара савытларны күздән кичереп, гаскәри мәҗлес шактый зур булачак икән дигән фикергә килергә өлгермәде, дивардагы зур сәгать бик һаваланып кына 11 не сукты. Мирхәйдәр бүгенге гәзитәдә күзен йөртә башлады. Бер яңы хәбәр юк, һәр йирдә тынычлык, ләкин алманнар бит гадәт буенча һәр елны язга таба бер хәрәкәт башлыйлар. Безнекеләрнең берсенә бик каты бер йомрык оралар, үзләренә яисә иттифакчыларына яңы бер мәйдан ачалар. Үткән елны шул вакытны Карпатта ясаганнар иде. Кавказ жәбһәсендә шул йомрыкны жыя торганнардыр да, халкы төрек, дине мөселман булган Кавказны басмакчы була торганнардыр. Чынлап та шулай итәргә бик мөмкин бит, ул зур харитадагы ноктаны карап, үзен төрек пашасы, төрек әркяне хәрбия забиты кебек иттереп уйлады. Шундагы юлларны, тауларны, елгаларны барысын да күздән кичерде. Барысының да никадәр гаскәрне туктата белүләрен хисаплады. Гаскәрнең ничә көндә, ничә атнада

Явер — ярдәмче, адъютант.
Харита — карта
Иттифакчы — союзник.
Әркяне хәрбия — хәрби штаб, хәрби командалык.

үтә беләчәк мәсафәләрне исәпләде. Рус гаскәренең куәтен бизмәнгә салды.

...Мин йөз мең, юк, йөз егерме меңле төрек гаскәре — солдаты берлә өч айда бөтен Кавказны үтә алыр идем... Шуннан соң Кавказдан арымаган йөз мең атлы гаскәр, ике йөз, өч йөз мең жәяүле гаскәр жыеп алып, Ингелтерәне Басра күрфәзенә себереп түгәр идем... Чыңгызча иттереп бер хәрәкәт ясап, шимали Иран, Хәзәр диңгезе аша үтеп, Төркстанга барып керер идем. Идел буйлап Казанга кадәр менеп, Алтын Урданың нигезен корып, урыс ягыннан Иделгә ага торган елгаларның коюларына сакчылар куеп, бөтен Идел буена, Хәзәр диңгезенә хуҗа булыр идем. Аннан?.. Аннан?..

Аның фикере бер ноктага туктады. Ул Төркстанның халкы, байлыгы хакында уйларга, күпме гаскәр жыеп булу хакында төшенергә кереште... Әйе, мондагы шәһәр халкы гаскәрлекне оныткан, ләкин ул берни түгел... Анда анадан тума атлы гаскәр, төрекмән, кара кыргыз, казакъ яши. Шуның үзеннән генә чыккан көч берлә төн ягыннан килгән урыс көчләрен туктатып була. Идел буйлап менеп татарны, нугайны руснының аркасыннан аякландырып Себерне, Уралны кисеп була. Идел-Урал, Себер, Төркстан, Кавказ киселсә, Русиянең фабрика, заводы кайдан материал ала, ни эшли? Русиянең эчендәге ихтилял фикере, түрәләрендәге ришвәтчелек, гаскәрләрендәге исрафчылык көя булып эченнән ашый, Русия шул зур йомрыкларга чыдый алмый, жимерелә... Тагы рус-төрек тартышуының икенче бите ачыла. Әдернәдән алып Кашгарга кадәр бербуйдан тезелеп киткән төрек халкы, алтмыш-житмеш миллионлы төрек халкы берләшә, тагы үзенең тарихи дошманына — русларга каршы бер байрак күтәрә... Әлбәттә, бу суғыш, бу тартыш бер елда бетми. Әлбәттә, бундагы биш-алты йөз еллык мәсьәләләр бер кылыч кисүе берлә хәл ителми... Ләкин Аксак Тимернең ясаган хатасыннан туган бөек Русия жимерелә, бөтен дөньяны тотарга дип канатларын ачкан кара кошның канатлары киселә, ул элгәреге хәленә, үзенең мәскәвиясенә кайта...

Төрек әркяне хәрбендә шул план булырга тиеш! Чөнки бу план госманлы тарихының бу көнгә кадәр киткән хата, яңлыш юлыннан чыгарачак, кырык корамадан корылган госманлылык императорлыгы йиренә бер милләттән оештырылган төрек дәүләте мәйданга

Мәсафә — ике урын арасындагы ераклык.
Ингелтерә — Англия.
Хәзәр диңгезе — Каспий диңгезе.
Ихтилял — фетнә, бунт, революция.

678

китерәчәк... Алмания әркяне хәрбе дә бу фикердә ярдәмдә булырга тиеш, чөнки аның сатуына, һөнәренә дуст бер мәмләкәтнең химаясендә дөнья кадәр базар мәйданга киләчәк. Үзенең рәкыйбе Ингелтерәнең һөнәр сәнәгатен, тиҗарәтен мәгълүб итәчәк. Шулай булганда ни дип Әнвәр паша Сүәеш каналы буенда маташа? Ни дип бундагы төрек илләреннән алынган гаскәр берлә, төрек илләрен дошман кулында калдырып, Мисырга керергә, Африкага җәелергә тырыша!.. Ник аңдагы гарәп гаскәрен монда китереп Кавказга, Иранга ташлап, бундагы төрек илләрен, эч күңелдән истикъялга омтылып торган төрек йортларын котылдырырга ашыкмый?.. Ник бундагы куәт берлә файдаланырга теләми?..

Фикер тәмам булып бетмәде, ишек ачылды: эре ак тешле, ач яңаклы, озын буйлы, имансыз күзле, гаскәри киеменнән бер инглиз килеп керде. Явернең полковник Тимергалиев, полковник Вильямс дип күрештерүләренә әһәмият бирмәгән кебек, сәгатькә күзен йөгертте. Өстәл тирәсендәге бушлыкны күреп гажәпкә калган кебек кыяфәт алды. Тимергалиев инглизчә әллә нилләр сөйләде. Явер: «Полковник французча, алманча гына сөйли»,— диде. Инглиз күзен текте. Инглизчә дә белми торган полковник ничек иттереп гаскәр идарә итә алсын, ул ни дип бундый мәҗлесләргә чакырыла дигән кебек хәйрәтен йөзенә чыгарды. Бер урындыкка утырып, икенчесенә аягыны куеп, чантасыннан әллә никадәр комаш үрнәкләре чыгарды, аларны өстәлгә җәеп салды. Бер кәгазьгә шуларның номерларын, хисапларын яза башлады. Кайвакытлар туктап хисаплар эшләде. Үзеннән-үзе сөйләнде. Тагы хисаплады, тагы язды, торып китеп зур харитадан Ирандагы шәһәрләрнең Басра күрфәзенә мәсафәсен үлчәде. Бакуга, Әнзәлигә юлларны карады, хисаплады, үлчәде, язды. Шул коммивояжерны күреп, Тимергали аптырап калды: «Менә шулар өчен сугышамыз, күрәсең. Менә мин шуның мал-товарының юлы уңайлансын өчен, күрәсең, төрек каны түгәм»,— диде. Үзе дорфа йөзле шул инглизнең йөзендә, күзендә берәр мәгънә аңлар өчен эзләнергә тотынды. Тупас, үзсүзлеккә башка бернәрсә таба алмады.

Химая — яклау.
Рәкыйб — көндәш.
Тиҗарәт — сәүдә.
Мәгълүб — жиңелү.
Истикълял — бәйсезлек.
Хәйрәт — аптырау.
Чанта — сумка.

Ишек ачылып китте, өтәч кебек пөхтә, өтәч кебек җанлы бер француз килеп керде. Ул үзенә көләчлек биреп, инглизнең янына килеп, инглизчә сөйләде, көлде, елмайды. Инглиз һаман «Олрайт, олрайт! (all right) диюгә башка бер сүз әйтмәде. Француз Тимергалигә килеп аның кулын кысты. Французчалап:

— Мин сезне күптән ишетә идем, фәлән,— дип, нәзакәтлелек сатарга кереште вә бик тиздән:

— Беләсез, куланил, алманнар, бөтен дөньядагы шулкадәр мәшәкать берлә мәйданга килгән мәдәниятне бетерер өчен бөтен көчләре берлә тырышалар. Төрекләрне дә үз тарафларына аудардылар... Бөтен мөселман дөньясы бу мәсьәләдә төрекләргә хилаф. Һиндстан мөселманнары әллә никадәр күңелле гаскәр бирделәр. Безнең Җәзаир, Тунис, Фәс әллә никадәр күңелле гаскәр чыгарды. Ченак кальгада, Гыйракта, Македониядә төрекләргә каршы һинд вә Африка мөселманнары сугышып ята. Бу якта Русия мөселманнары сугыша. Бу күрсәтә ки, кәнҗ төрекләрнең германо-филлык сәясәтләре тугры түгел. Без төрекләрнең дошманы түгел, без хәзерге хөкүмәтнең дошманы. Бу мөселман дөньясы өчен зарарлы дип уйлыйбыз. Куланил, беләсез, бездә мөселманнар элгәреге үз тормышларына караганда әллә ничә мәртәбә шәп торалар, көннән-көн француз мәдәниятенә якынлашалар. Мин Җәзаирдә, Туниста булдым. Мәктәпләрдәге балаларның Лафантен шигырьләрен сөеп укуларын күреп исем китте.— Французның очсыз-чиксез сүзләре бетмәде, Мирхәйдәр һичбер төрле жавап бирергә өлгермәде, кичәге казачий генералы килеп керде. Нә французча, нә инглизчә белмәгәнгә, инглизнең күзен акайтып каравына да көлемсерәде, французның бик күп нәзакәтләренә дә елмайды. Берсе артыннан берсе башкалар да килеп, сәгать уникегә таба халык жыелып бетә язды.

Инглиз дә үрнәкләрен чантасына тыкты. Һәммәсе йирле-йиренә утырды, күршеләре берлә сөйләү башланды. Әркяне хәреб рәисен көтеп торганда, ишек ачылды, урта гына яшьле бер хатын килеп керде, һәммәсе сикереп торды. Берәм-берәм барып хатынның кулларын үптеләр. Полковник Тимергалиевне дә тәкъдим иттеләр. Хатын французча иттереп:

Олрайт (инглизчә) — бик яхшы.
Куланил — полковник.
Күңелле гаскәр — ирекле гаскәр.
Җәзаир — Алжир.
Фәс — Морокко.
Кәнҗ — яшь, яңа.

679

680

— Сез минем иремне көтә торгансыздыр, ул хәзер килә. Мин аны азрак борчыдым, гафу итегез. Бунда мәҗлес тәмам булгач, һәммәгезнең безгә ашка килүегезне үтенәм!— диде. Янына җыелган генералларга, полковникларга русчалап: «Вася хәзер килә, безнең Мубсик (эт исеме) авырып китте, шуңарга доктор чакырттым да, ул шуны көтеп калды, хәзер килер»,— диде.

Сәгать бергә чирек калганда генерал килде, мәҗлес башланды. Әркяне хәреб куланиле Фон Матһаим Кавказ җәбһәсе хакында французча гомум мәгълүмат бирде. Аны инглизчәгә бер полковник тәрҗемә итте. Казачий генералы, тагы бер фирка командланы, бер полковник: «Русчага да тәрҗемә ителмәсме, без аңламадык», —дисәләр дә, рәис: «Сез үз кешеләр, ахырда сөйләшермез»,— диде. Мөзакәрә башланды. Гомум мәсьәлә хакында мөзакәрә бетмәгән иде, инглиз сүз алды. Әһәмиятле мәсьәлә — Багдадка инглиз гаскәренең йирләшүедер, шуның өчен бу тарафтан тизрәк төрекләрне кысрыклау лазем лег ен, инглиз-рус җәбһәсе берләштерелүенең иң кирәкле эш икәнен аңлатты. Инглизләрнең соң елда Иранда никадәр сәүдәләре кимүен рәкымнар берлә күрсәтте вә эш болай дәвам итәчәк булса, инглизләрнең зур зарарга очрауларын вә иттифак исеменә русларның үз вазыйфаларын тизлек берлә кылулары кирәклекне исбат итте.

Шуннан соң әркяне хәреб рәисе кыска гына җавап кебек бер сүз сөйләде һәм дә рус әркяне хәрбенең шундый бер план ясаганын аңлатты. Бер полковник торып, гомум рәвештә хәрәкәт ни төсле булачакны, полковник Тимергалиевнең бүлегенә шул вазыйфа йөкләнелгәнен аңлатты. Әркяне хәреб рәисенең әмере берлә, Тимергали планның вакларын, тәфсыйлатын аңлатыр өчен аякка калыкты. Французча да, инглизчә дә белми торган, баядан бирле иснәп тора торган генераллар, полковниклар бердән: «Русча сөйлә, полковник, русча!»— дип тавышландылар. Рәис кунакларның хөрмәтен сакларга маташса да, ахырдан, инглизчә тәрҗемә ителер дип, русча кабул ителде. Тимергали мәгърузәсендә харитадагы бик күп ноктаналарга тигәнгә, таулар, елгалар,

Мөзакәрә — сөйләшү, фикер алышу.
Лазем — тиеш.
Җәбһә — фронт.
Рәкым — сан, цифр.
Иттифак — берлек, союз.
Тәфсыйлат — җентекләү.
Мәгърузә — доклад.

шәһәрләрне сөйләгәнгә, бөтен сүзләр җәгърафия дәресе кебек булды. Француз бик дикъкать берлә тыңлады: харитада сызыклар ясады, ишарәләр куйды. Ләкин инглиз буңарга мөнәсәбәте юк кебек һичбер әһәмият бирмәде. Урыслар башларын саллап-саллап тыңладылар. Инглизчәгә тәрҗемә китте. Тәрҗемәдән соң инглиз:

— Полковникның сүзе хыял, ул дүрт-биш йөз километрлык йирне ике-өч атнада үтмәкче була, бу тарихта күрелгән нәрсә түгел,— диде.

Тимергали:

— Балкан сугышында Әнвәр паша атлы гаскәр берлә көненә җитмеш биш километр йөрде, ике тәүлектә Әдернәгә барып керде. Үзем япон сугышында алтмыш километр йөрдем. Минем гаскәрем — төрек гаскәре, төрек гаскәрен Аурупа гаскәре берлә үлчәргә ярамый. Аның тамагы тук, өсте бөтен булса, аның алдында һичбер манигъ юк,— диде. Инглизчәгә тәрҗемәдән соң инглиз кызарды, бүртенде, тагы торды:

— Безгә фәлән юл ачык булырга кирәк. Безнең сәүдәмез туктады. Аннан соң, полковник Тимергалиевнең барырга теләгән йирләре — ул инглиз минтакасы. Моғаһәдә буенча, Төркия бүленгәндә ул йирләр безгә булырга тиеш. Без сезнең гаскәрне Кара диңгез буйлап алга җибәрелүен һәм дә Ирандагы безнең артымызны саклауны кирәкле табамыз. Тагы Багдад юлында безгә каршы Алмания әсирләреннән җыелып килгән татар гаскәре сугышып ята. Сез тагы шуларга ярдәмгә бер татар генералы җибәрергә буласыз. Мин моны аңламыйм,— диде...

Тимергали сикереп торды. Рәис аны йомшартырга теләсә дә булдыра алмады. Французча иттереп җавапка кереште:

— Без монда — гаскәри бер мәҗлестә. Гаскәр вә сугыш эшләрен гаскәри фән ягыннан тикшерәмез. Без бунда бер тижарәтханәнең конторында түгел. Гаскәри эшләрне фәлән сәүдәгәргә файда, фәләненә зарар ноктасыннан карый алмыймыз. Инглиз сатучыларының зарарлары булырмы, файдалары чыгармы, бу безнең хисапка кермн. Икенчедән, Русия мөстәкыйль бер дәүләт, ул сугышка мөстәкыйль булып керә, аның үзенең аерым әркяне хәрбе бар. Аның үз гаскәрен идарәгә башлыкны теләсә кемне куярга хакы бар. Һичбер вакыт Русия әркяне хәрбе гаскәри вазыйфаларын берсенә йөкләткәндә

Минтака — жир шарының климат поясы.
Моғаһәдә — килешү, сүз бирешү.

681

инглиз коммивояжерларының фикерен сорамаячактыр, — диде вә шул «коммивояжер» дигән сүзне бер-ике мәртәбә тәкрарлады вә инглизнең йөзенә, күзенә тутырып карады.

Француз сикереп торды, Тимергалиевне мактады, инглизнең сүзен тәфсир итте. Руслар да тордылар, икегә бүленеп кайсы русча, кайсы французча сөйләргә тотынды, инглиз генә кыяфәтен үзгәртмәенчә, миңа гаид түгел кебек хәлендә калды. Рәис кыңгырау шылтыратты, тыңлаучы булмады. Тимергали ачыктан-ачык теге инглизне дуэльгә чакыртыр өчен, җаһил коммивояжер, фәлән, дип французча сүгенүендә дәвам итте. Мәҗлес «ду!» килгәндә ишек ачылды, тагы графиня керде: «Әфәнделәр, шулпа суына, зинһар рәхим итеңез!»— диде. Рәис тә шуны көткән кебек мәҗлесне япты: «Ашка!»— диде. Һәркем аякка торды. Графиня тавышланганны күреп: «Ни тавышланасыз, безгә солых кирәк, солых! Солых ясау хакында сөйләшеңез!.. Сугышка без хәзер бөтен хатыннар, императрицадан башлап авыл хатынына, керче хатынга кадәр хилаф! Солых, югыйсә, Русия харап булачак... Инкыйлаб... Фетнә... Җөмһүрият...»— диде. Тимергалине йомшартырга теләгән француз куланиле Тимергалидән графиняның кем вә нинди гаиләдән икәненә сүзен борды. Тимергали ярты тавыш берлә: «Графиня — императрицаның якын фрейлине, баронесса Вольф!»— дип жавап бирде. Француз: «Эм-м!»— диде, һәммәсе аш бүлмәсенә акты.

* * *

Кичке мәҗлес бик озын сөрде. Бик күп мәсьәләләр алга куелды. Киләчәктә алга таба баруның киң планы кабул ителде. Тимергалинең атлы гаскәренә, элгәре уйланган кебек, төрек җәбһәсене ярып инглизләргә барып кушылу йөкләтелде вә шул эштә аңарга киң сәләхият бирелде. Күршесендәге фиркаләр берлә мөнәсәбәтләре тәгайен ителде. Ахырдан гына бу планны эшкә ашырыр өчен кирәге кадәр гаскәрнең коралы житеп бетмәгәнгә, һөжүмнең көне тәгайене әркяне хәрбенең карамагына тапшырылды. Француз куланиленең:

— Язга кадәр мотлакан бер хәрәкәт ясалмаса, алманнарның тагы бер мәртәбә Париска таба һөжүмнәре

Тәфсир итү — аңлату.
Гаид түгел — карамау, кагылмау.
Җаһил — надан.
Сәлахият — мөмкинлек.
Тәгайен ителү — билгеләнү.
Мотлакан — ничек булса да.

көтелә, шул хәрәкәт тизрәк башланылсын,—дигәненә дә зур кыйммәт куелды. Тимергали кулындагы хариталарына Русия гаскәренең торышының бөтен планын, корал, гаскәр мәркәзләренең йирләрен ишарә итте. Кавказ җәбһәсенә килә белечәк куәтләрне хисаплады. Французларның, үз җәбһәләре хакындагы фикерләрен, инглизләрнең Гыйрак җәбһәсендәге мәгълүматларын туплады. Моңынча төрек әсирләреннән жыйнаган мәгълүмат кебек дикъкать берлә туплады.

Мәҗлес тәмам буганда, әркяне хәреб рәисе:

— Әфәнделәр, күрәсез, мәсьәлә бик зур. Алдымызда Русиянең иң зур тарихи бер бурычы тора. Бөек Петр заманасыннан бирелеп тә, үтәлмәгән милли, дини вазыйфасы тора. Русиянең әлегә кадәр бөек Русия булып яшәве өчен аның юлына каршы чыккан шул Төркияне уртадан калдырырга тиеш! Аның авыру тәне алып ыргытылып, Русиянең теләгәнечә киңәюенә һичбер төрле уңайсызлык ясамаска тиеш! Иттифакчыларымыз берлә киңәшләшеп, Төркия тәкъсим ителергә карар ителде. Бизанес императорының чын варисы булган Русиягә Әрмәнстан, Истанбул вә бугазлар вәгъдә ителде. Рус халкының дине, милләте өчен алты йөз елдан бирле алдына чыккан төрек халкы берлә тартышуы соңгы баскычына басты... Төрекләр тарафыннан былчыратылган Айа Суфияның пакьләнүе, буннан биш йөз ел элек аның башыннан төшерелгән салибның яңадан тагу шәрәфе безгә тапшырылды. Мин сездән динеңез, милләтеңез, императорыңыз өчен, шул мөкатдәс тарихи хезмәттә бөтен фидакярлекләрне көтәм. Яшәсен император, яшәсен аның каһарман гаскәре, саллансын Истанбулда Русиянең ике башлы кара кошлы байрагы! Ялтырасын бөтен дөньяга Айа Суфияның башындагы мөкатдәс салибы!— диде.

Бөтен руслар кул чапты, ура кычкырды. Бер казачий генералы күзеннән яшьләрен агызды. Француз да шул жанлануга катышты, ул да: «Виф ля рус, виф ля имперер!» — дип кычкырды. Инглиз генә, миңа гаид түгел, дигән кебек суык калды. Тимергали шул һәяҗанда үзен-үзе төмамән ят хис итте, үзенең кем икәнлеген,

Парис — Париж.
Тәкъсим — бүлү.
Бизанес — Бизантия.
Салиб — хач, төре.
Виф ля рус, виф ля имперер — яшәсен рус, яшәсен император.
Һәяҗан — дулкынлану, аптырау.

682

үзенең нигә хезмәт иткәнен беренче мәртәбә ап-ачык итеп күрде.

Зур тавыш-туыш арасында эчендәге хисләрен саклау авыр булмаса да, элгәреге кебек иптәшчә иттереп шул генераллар, полковниклар берлә мөнәсәбәтне дәвам иттерү читенләште. Ул тешен кысты, көчен җыйды. Алдындагы мәсьәләләргә үтте. Әркяне хәреб рәисенә барып:

— Минем гаскәрем торган йирдә бөтен халык төрек. Ирләр үлеп, качып беткән. Калган хатын-кыз, бала-чага бик ач булганга, гаскәргә комачаулый, казарма тирәсен сырып ала. Безнең солдатлар, беләсез, төрекмән, кыргыз, комык. Болар бу хатын-кыз, бала-чага берлә бик тиз аңлаша ала. Аларга каршы әрмән күңеллеләренең, безнең казачийларның иткән җәберләрен бик авыр күтәрә, күптән түгел бер авылда шул төрек бала-чагасы хакында безнекеләр берлә әрмән күңеллеләре арасында тәмам сугыш булды. Ун-унбиш әрмән үтерелде. Бездән биш-алты кеше яраланды. Шуның өчен ул йортсыз-йирсез бала-чаганы, хатын-кызны бунда, тылга күчертергә миңа рөхсәт бирегез! Начальник сөйләп бетергәнне дә көтмәде:

— Ничек теләсәгез, шулай эшләгез. Сезгә, полковник, киң ихтыяр!— диде. Үзе сәгатенә карап:

Миңа кайтырга вакыт, графиня көтә торгандыр! — диде. Полковник янындагы кятибкә күрсәтеп:

— Димәк, мин кирәкле кәгазьләрне канцеляриядән алырмын?

— Рәхим итегез, рәхим итегез!.

Тимергали яшь кенәз явер Оболенскийны табып, аның төймәсеннән тотып, мин синең ни эшләгәнеңне беләм икән кебек иттереп, күзенә тугры карап:

— Кенәз! Сез бит минем торган номерның телефонын беләсез?

Кенәз кызарды:

— Әйе, әйе,— диде.

— Сез беләсез, минем бунда әллә никадәр эшем, миңа тиз китәргә дә кирәк. Эш шуны тели... Миңа телефон берлә генә бер хезмәт итегез әле!— диде. Кызарган, бүртенгән кенәз мәсьәләнең шулай җиңел бетүен аңлагач:

— Рәхим итегез, рәхим итегез, әмер итегез!— дип җавап бирде. Полковник хатирә дәфтәрен чыгарды вә кичәге ике мәсьәләне аңлатты.

Кятиб — секретарь.

— Боларны мин сораштым, һичбер сәяси ягы юк. Болар һәммәсе аңлашылмаудан килгән нәрсәләр генә. Миннән якын танышларым үтенделәр. Шуларны, мөмкин булса, чыгарыңыз, булмаса, эшләрен жиңеләйтегез. Берсе бер сәүдәгәр икән. Арада бер акча эше дә булырга кирәк! — диде һәм дә тагы кенәзнең күзенә карады. Кенәз:

— Баш өстә, иртәгә үк бөтен мәгълүматны җыярмын, кулдан килгәнен һәммәсен эшлермен, телефон берлә сезгә хәбәр бирермен, —диде...

Мәҗлес тәмам булып, урамга чыкканда Тимергали үзендә әллә нинди бер жиңеллек хис итте. Озак көннәр юлда калып, керләнеп беткәннең соңында мунча чабынып чыккан кеше кебек тынычланып китте. Озын көтелгән куркынычлы мәхкәмәдән аруланып чыккан кебек пакьлек, сафлык хис итте. Тамырында каннар тазардымы, тәмаман яшәреп киттеме, күңеле көрәйде, дәрте артты, алдагы әллә нинди томанлы идеалга таба ул яшь егет кебек омтыла башлады. Күптән хәл ителгән кебек иттереп телеграфка борылды. Вакытның соңлыгына карамаенча, кызына:

«Хәзер миңа килергә юлга чык, Тифлистә бөтен кирәкле кәгазьләрне Үлмәс угылында табарсың, бик көтәм»—дип язды вә тиз иттереп түләп жибәрде. Рухында тагы бер жиңеләю хис итеп, өенә борылды.

Бүлмәсендә әллә никадәр визит карталары, хатлар, гәзитәләр дә булса да, берсен дә укымаенча шул зур көндә үткән вакыйгаларны, сүзләрне, карарларны тикшерер, жентекләр, иҗеклә өчен урынына сузылды. Баштан башлап, тагы бер мәртәбә фикерен тикшерергә теләсә дә, башы соңгы карарыннан үтмәде. Житте! Үткәннәр үтте, кичкәннәр кичте, бүген Мирхәйдәр Тимергалиевнең тормышында бер тыныш куелды, аның юлы борылды. Моңанчага кадәр барганының тәмам тискәренә борылды. Ул үзенең урынын кая икәнлеген бүген ачык белде, үзенең юлын тапты. Инде сөйлисе, уйлыйсы калмады, инде эшлисе, гамәлгә куясы гына калды. Ул шул юл табуыннан шулкадәр көефләнгән иде ки, үзен-үзе яңы туган билөүсәдәге бала кебек хис итә иде.

Икенче көнне полковник Тимергали көн буе кәнсәләриядән кәнсәләриягә чапты. Ятим төрек балаларын, тол хатыннарын китертер өчен кәгазьләр алды. Тимер юлына рөхсәтләр чыгартты. Шул эш өчен үзе берлә бергә бара торган докторга вә аның иптәшләре дүрт-биш кешегә шаһәдәтнамәләр ясатты. Кызының җәбһәгә баруы өчен кирәкле кәгазьләрне хәзерләтте. Үзенең гаскәре өчен житешеп бетмәгән кием-салымны, коралны

үз күзе берлә тимер юлга җибәртте. Хәзинәдәге забитларның мәгаш акчаларын алды. Үзе өчен кирәкне-яракны туплады. Штабка кереп Кавказ фронтының соңгы тәфсилле харитасын алды. Штабның төрекләр хакында җыйнаган мәгълүматлы яшерен китабын да кулда итте. Башлыклары берлә аерым-аерым күреште, алардан һөҗүм планы, һөҗүм ноктaлары хакында, гаскәрнең күпме җыелуы хакында иң серле мәгълүматны туплады. Кичкә таба гына арып кайткач, Арыслан Үлмәс угълына, телефон сугып, саубуллашырга юнәлде. Анда аны тагы шул ук сөемле гаилә каршылады. Теге ябылганнарга иткән ярдәме, ятимнәргә иткән хезмәте өчен рәхмәт укылды. Тагы шул гаилә эчендә сизмәенчә бөтен кичен үткәрде.

Китәргә дип күрешергә торгач кына ул:

— Оныткaнмын икән, минем сездән тагы бер үтенечем бар. Минем кызым берничә көннән шәфкать һәмширәсе булып минем яныма барыр өчен Тифлискә киләчәк, аның кәгазьләрен сездә калдырыйм. Яшь кыз, тәжрибәсез, шуңарга ярдәмдә булыңыз!— диде. Әсмабикә дә, кызлар да бу сүзне бик сөенеп каршы алдылар вә мотлака үзләренә төшәргә чакырдылар. Тимер юлга чыгып каршы алачакларын сөйләделәр. Мәсьәлә хәл ителде дигәндә генә, Фәридә көтелмәгәндә:

— Мин дә барыйм, полковник, мине дә алыңыз!— диде. Үзе дә шул яг фикердән кызарып китте. Тимергали:

— Ул бит, безнең йир — сугыш эче, иртәгә ни булачагын бүген белеп булмый. Ул кызлар йөри торган йир түгел,— диде. Әсма да, адвокат та:

— Юк, болай гына сөйли, фәлән,— диделәр. Фәридә:

— Чынлап әйтәм, полковник, сезнең кызыңызга барырга ярый бит. Ник миңа ярамый?— диде. Тимергали:

— Минем кызыма да ярамый, ләкин мин бит үзем анда. Кызым шәфкать һәмширәсе булам дигән бер яңлыш фикерне башына суккан, шул юлда харап булмасын дип, үз яныма чакыртам. Анда кызларга түгел, ирләргә дә кызыгыла торган нәрсә бер дә юк. Анда бит уг ыжгыра, үлем уйный.

Фәридә әтисе-әнисенә:

—Барыйм инде, әни, мин озак тормам, шундагы хәлне күрермен дә кайтырмын. Полковник, рөхсәт итеңез, мин дә сезнең кызыңыз берлә бергә барыйм?— диде. Тимергалинең маңлаеннан тир чыкты, ул:

— Мин кызым янында сезнең кебек тәрбияле бер туташның булуын бик теләр идем, ләкин беләсез, туташ, ул сугыш асты. Бүген әмер килсә, без бүген уг эчендә.

Сугыш хатынны-кызны, бала-чаганы аермый. Анда шәфкать, мәрхәмәт юк, анда үлем, кан. Шунда ничек сезгә барырга рөхсәт итим? Әсма да, Арыслан да:

— Юк, юкны сөйли, фәлән,— диделәр. Ләкин Фәридә үз фикерендә калды:

— Ник сезнең кызыңызга ярый да, миңа ярамый? Сугыш булса, яралыларны карармын, кем булса да бит сезнең гаскәрдә төрек баласы. Полковник:

— Сез дә урыс өмәсенә керәсезмени?— диде. Фәридә кызарды, бүртенде, җавап таба алмады. Ахырдан:

— Юк, кермим, мин үз халкыма хезмәт итәргә, үз халкымның ярасын юарга, җәрәхәтен бәйләргә барам,— диде. Полковник тагы:

— Җәбһәгә бит кызыл тәре һәмширәсе булмаган бер хатын-кыз да җибәрелми, сез һәмширә түгел. Фәридә:

— Булам, берни түгел, булам!— диде. Арыслан берлә Әсма аптырап калдылар. Полковник:

— Соң сез, күңелеңездә бу кадәр милләтчелек ташы торган бер кыз, мөселман тәрбиясендәге бер туташ, күкрәгеңезгә шул кызыл тәрене тагарга ничек разый буласыз?— диде. Фәридә тагы аптырады, кызарды. Ахырдан, белемсез, фәлән, дип озын сүзгә кереште.

Шуны карап тора торган Ибраһим:

— Юк, бу сүзләр бар да ялган сүзләр. Син милләтчеме? Милләтче! Үзеңнең, милләтеңнең, динеңнең дошманлык галәмәте булган тәрене син, акмы ул, кызылмы ул, ничек күкрәгенә тага аласың?

Фәридә:

— Юк, такмыйм, ул форма гына, ул тышта гына кала, фәлән,— диде.

Тимергали:

— Юк, калмый, туташ, кәкре юлга кергәндә һаман шундый узеңне-үзең жумалаулар була. Менә без дә рус гаскәренә кергәндә бу көнне уйлаганмыни? Үзеңнең татар солдатыңны өйрәтәсең, аңарга шул авыр юлда башчылык итәсең, аңарга руслар арасында ярдәмче буласың, диелгән, югыйсә кем тугрыдан-тугры үзенең халкына каршы шул юлга керә ала?... Кем кардәшенең башын чаба торган урыс балтасының сабы булырга разый була?.. Менә бу көн килде. Мин, Айа Суфияның башына төрекләр төшергән тәрене тагар өчен, үзем кебек төрек-татар гаскәре берлә бердәнбер төрек илен саклый торган туганнарым төрекләргә каршы сугышырга, аларны үтерергә, артымнан килә торган теге урыс тәресенә юл ачарга кирәк?.. Менә мин бер төрек угълы төрек, алты йөз еллык төрек-рус өчен жанын фида итә

683

торган төрекләрнең иң нечкә йирен, иң зәгыйфь ноктасын табып, рус кылычы берлә шул тарихи тартышны кисәргә тиеш! Ник?— Аның күзенә яшь тыгылды. Тавышы бозылды.— Чөнки мин Мирхәйдәр Тимергали генә түгел. Чөнки мин рус урдусының полковнигы Мирхәйдәр Тимергалиев!»

Аның күзеннән яше мөлдерәп акты. Ул берни әйтергә белмәенчә утырды. Бөтен тирә-юнь аптырап, катып калды. Тимергали балаларча иттереп елавында булды. Һәр кеше шелтәле күзләрен Фәридәгә текте. Тавышсыз-тынсыз көенчә полковникның елавын, Корьән тыңлаган кебек, ихлас берлә, тирән бер әһәмият берлә тыңлады. Бераздан Әсмабикә акрын гына чыгып бер чынаяк су китерде. Тимергали бердән шуны эчеп җибәрде, үзен-үзе бераз туплады, аякка калыкты. Көчләнеп көлгән тавыш берлә: «Картлык баса, сеңерләр тыңламый башлаган»,— диде дә күрешә башлады. Фәридә үзенең гаебен эретер өчен кебек:

— Без әле, полковник, сезгә музыка уйнармыз дип тора идек, китәсез дә мени? Әле бит бик иртә, утырыңыз. Зәйнәп әнә яңы көйләр дә табып кайткан иде.

Шуның артыннан бар да:

—Утырыңыз, утырыңыз,— дип кыстарга керештеләр. Болай чыгып китәсе килмәгәнгә, Тимергали дә калды. Тагы элгәреге кебек пианино чалынды. Зәйнәп йырлады. Ләкин бу юлы Фәридәнең пианиносы тагы моңрак уйнады, тагы нечкәрәк ыңгырады. Зәйнәпнең тавышында еглау, сыкрану аһәңе тагы куерак сизелде. Кичнең ярты үткәч кенә Тимергали өйгә таба кузгалды.

Арыслан гаиләсе генә бик озак бер-берсеннән аерыла алмады. Бик озак алар Тимергалине сөйләде. Һәммәсе үзенчә тәфсир итте, һәммәсе аңарга каршы тагы бер тирән хөрмәт биләде. Ләкин Фәридәдә үзе аңламаган бер хис уянды. Ул шуның мәгънәсен белә алмаенча таңга кадәр йоклый алмады. Ул шул карт полковникта үзе уйлаган бер төрек каһарманын тапты. Ул аны сөйде, үзенә-үзе икърар итә алмаса да, ул аны сөйде. Иртәгесен уянып киткәч тә Фәридәнең башына килгән фикер тагы шул ук — төрек җәбһәсенә һәмширә булып китү булды. Ул анда ни булачагыны белмәсә дә, рус сугышы хакындагы һәмширәләрнең тормышының бик татсыз, тәмсез икәнен белсә дә, аны әллә нәрсә өстерәде, аңлашмаган бер көч аны шунда таба этте, төртте. Аңарга

Урду (орду) — гаскәр.
Чалынды — бу урында: уйналды.
Икърар — тану, ышану.

төрек дөньясының зур бер мәсьәләсе шунда хәл ителә кебек булды. Төрек дөньясының яшәү-яшәмәү эше шунда каралачак кебек тоелды. Төрек дөньясының әле русларга, әле кытайларга, әле гарәпләргә, әле фарсыларга өмәче булып йөрүе, яисә үз башына үзе тора башлап, үз байрагына хезмәт итә башлавы шуннан башланачак кебек булды. Шундагы кырык төрле төрек кабиләләреннән җыйналган төрек гаскәре шуның оеткысы була, шул рус мундиры астында зур төрек рухын саклый торган полковник Мирхәйдәр Тимергали шуның бер байраклары була кебек хис ителде. Үзенең бер төрек кызының милли вазыйфасы, нинди каршы көчләр килмәсә дә, шунда булу дип башына әллә нинди куәт тукыды, беркетте. Ул шул фикер артыннан куышты, ләкин гаиләсенең тәмам каршы килүе һәм дә үзенең моңганча барган тирә-юненең, бөтен төрекче агымнарының буның бу эшенә рус өмәчелеге дип кенә каравы аны борчыды, аны чыга алмас урманга сукты. Ул алай уйлады, болай уйлады, һичбер төрле чыгыш таба алмады. Полковникка барып ялынырга, ялварырга булды. Тәрбиясе аңарга ирек бирмәде. Атасы-анасына сүз тыңлатырга булды. Егерме, егерме биш ел бербуйдан бу гаиләнең русларга каршы дошманча эшләнгән фикеренә барып бәреләчәген хис итте. Дуст-иш җыеп бер җәрәян ачып, «җәбһәгә» дигән бер шигар ашасыннан үтмәкче булды. Бөтен төрек мөнәүвәренең сугышка бойкотларына каршы бер эш эшли алмаячагын, киң бу агымга каршы йөзә алмаячагын сизенде. Ләкин барасы килү — манигъ күбәйгән саен артты. Башы зур бер үзсүзлелек берлә шуның юлларын эзләвендә дәвам итте.

Менә ишектә кыңгырау кагылды. Кем бар икән, кем килә икән дигән кебек колагын салды. Өйдән беркем дә ишеккә таба бармады, ишек ачылмады. Ул: «Ни булды, әни кайда? Хезмәтче кыз кайда?» — дигән фикерне хәл итә алмады, икенче мәртәбә тагы куәтлерәк ишек шылтыратылды. Ул: «Беркем юк, күрәсең»,— дип, кызу-кызу киенгәләп, ишеккә барып өлгермәде, тагы өченче мәртәбә бик озын кыңгырау шылтыратылды. Ишек ярыгыннан ул телеграм ташучыны күрде. Ачарачмас: «Телеграмма, мөстәгъҗәл, кул куеңыз!— дип

Сукты — бу урында: кертте.
Җәрәян — компания.
Шигар — өндәү, лозунг.
Мөнәүвәр — бу урында: аңлылар.
Манигъ — киртә.
Мөстәгъҗәл — ашыгыч.

684

ишеккә бер кәгазь төртелде. Фәридә карамаенча гына кул куйды, карамаенча гына телеграмны ачты: «Жомга көнсез юлга чыга алмыйм, вакытың булса, көт. Исән, бик сөендем, үбәм. Кызың Сөем». Фәридә бер укыды, аңламады, ике укыды, аңламады. Адресын карады, үзләренә чыкты, тагы укыды. Мәгънәсеннән полковникка икәнен аңлады. Кеше телеграмын ачып укуы өчен полковник алдында тагы бер гөнаһ эшләде кебек хис итте. Тагы кызарды, тагы бүртенде. «Әти! Әни!» дип өтисен эзләде, әнисен карады. Бар да төрле эш берлә чыгып киткәнгә, өйдә беркемне дә таба алмады. Шул телеграмны хәзер үк белгертү, хәзер үк полковникка әйтү вазыйфасы дип уйлап, телефонга чапты. Телефон китабыннан колагының очына гына кереп калган отельнең номерын эзләде. Телефон сукты, мәшгуль булып чыкты. Бераздан тагы какты, әллә нинди бер бюро берлә телефон тоташты. Фәридә аны көчкә өзде. Өченче мәртәбәсендә отель конторын тапты, ләкин аның соравына каршы телефонга әллә нинди бер әрмән килеп, төрле тәмсез сүзләр сөйләргә кереште. Фәридә кызды, ачуланды, телефонны өзде. Тагы шылтыратты, менә тагы контор бирелде, аннан: «Полковник Тимергалиев хәзер генә вокзалга китте»,—дип жавап алды.

Фәридә озак уйламады, кызу-кызу киенде дә вокзалга чапты. Барып җитә алмау куркусы берлә мәшгуль булганга, болай бару ярармы, ярамасмы дигән фикерләр аның башына да килмәде. Вокзалга барып җиткәч кенә ул икеләнеп китте. Бу ничек булыр, моны ул ни дип аңлар, дигән бер шөбһә уятты, ләкин ул шөбһә дә «китеп бармасын» дигән уй берлә бик тиз онытылды. Фәридә башы, күзе берлә меңләп кеше арасыннан Мирхәйдәрне эзләргә тотынды, анда чапты, монда чапты, буфетка керде, платформага чыкты, таба алмады. Вагоннарга кереп эзләмәкче булды, ишеккә тыгылган халыктан үтә алмады.

Менә ул бер тәрәзәдән полковникның башын күреп калды. Баш югалса да, ул шунда барып, тәрәзәне шылтыратты. Элгәре бер сәүдәгәр торып карады, Фәридәне танымады булырга кирәк, китте, аннан соң бер яшь әфисәр карады, ул көлгән йөз берлә Фәридәгә әллә нәрсә әйтте, мыегын сыпырды. Фәридә кычкырыбрак: «Полковник Тимергалиев!»—дип чакырды. Әллә бик каты кычкырдымы, әллә иттифакый гынамы, бердән тәрәзәдә полковник күренде. Фәридәне күрү берлә: «Бу ни булды,

Иттифакый — очраклы.

әллә чын да бу кыз китәргә дип килдеме?»— дип, уңайсызланып кына каршы чыкты. Фәридә күрешер-күрешмәс:

— Менә сезгә телеграм, өйдә беркем дә юк иде, мин әтигәдер дип белеп ачтым, гафу итегез!— диде. Тимергали телеграмга сөенеп китеп:

— Рәхмәт, рәхмәт, бик зур рәхмәт, мәшәкатьләнгәнсез!— дип Фәридәнең кулын кысты. Фәридә:

— Алай булса, ачуланмадыңыз, мин куркып килгән идем, әле кичә дә мин сезне уңайсызлаттым, гафу итегез!— диде. Тимергали, кызыннан алган телеграмга сөенеп киткәнгә:

— Ул ни дигән сүз, рәхмәт, рәхмәт, менә кызым киләчәк, инде мин көтә алмам. Беләсез, үзен озата күрегез. Аннан, туташ, мин инде аны ике ел күргәнем юк, кем булгандыр, белмим, институтта укыды, сез аңарга милли яктан тәэсир итәргә тырышыңыз. Яшь кеше бит, белеп булмый нинди агым артыннан ага торгандыр... Үзем рус өмәсенә бик күп йөредем. Кызым алай булмасын инде... Угылым да шул өмәгә әрәм китте... Менә үзегез төсле булсын иде,— диде... Фәридә:

— Алай булгач, ник соң сез минем фронтка баруымны теләмисез?— диде. Полковник аптырады:

— Теләмим түгел, анда сезгә урын түгел, дим, сез анда юкка әрәм булу ихтималыңыз бик якын. Уйнаган бер ядрә, көтелмәгәндәге бер сөңге сугышы... Тагы, беләсез, гаскәр сугышта бик бозылган... Ниләр-ниләр булу ихтималы бар... Шуның өчен генә, башка бер сәбәп юк.

Фәридә:

— Юк, полковник, минем күңелем шунда омтыла, шунда әллә нәрсә табар кебек була... Шунда бару миңа тиеш икәнен, фарыз икәнен күңелемнең әллә кайбер йире тоя. Бөтен барлыгым шунда барырга жан ата... Әллә нинди бер тавыш: «Фәридә, бар! Бар!»— дип тора. Мин, полковник, бүген төн буе шуны уйладым, йоклый алмадым, һич юлын таба алмадым. Рөхсәт бирегез, полковник, барыйм инде!— диде дә полковникның кулын тотты.

Үзеннән башка кем дә белми торган башындагы планны, үзенең фронтта эшләргә дип кистереп куйган карарыны, шул яшь кызның, монда гына очраткан яшь кызның күңеленең әллә нинди бер кырые берлә сизенгәнен белде вә шул төреклек эшендә үзенең төрек рухы берлә катышырга омтылуын күрде... Ул эченнән:

Гаскәр — солдат.

685

«Димәк, минем фикерем кешеләрнең күңелләренә ут сала торган, йөрәкләренә дәрт сала торган бер милли эш. Димәк, минем бу эшем тугры бер эш?» Фәридәнең жан күңелдән барырга теләвенә дә эченнән сөенде, көсфләнде. Фәридә шуны күргән кебек тагы бер мәртәбә:

— Барыйм инде соң!— диде. Полковник:

— Алай булса, менә ничек, әгәр әтиеңез, әниеңез риза булса вә шуннан башка бер адым атламаска сүз бирсәңез?..

Фәридә:

— Бирәм, бирәм!»— диде.

Полковник:

— Тагы бер шарты бар: сезгә авырлык булачагын сизгәч тә кайтарып жибәрергә булсам, каршы килмәсәңез?.

Фәридә:

— Юк, килмәм!— диде.

Тимергали түрән китүгә күпме вакыт барлыгын сорашты да, буфетка кереп, Арыслан Үлмәс угълына, Әсма ханымга, Фәридәне Сөем берлә жибәрсәләр, бөтен мәсьүлиятне үз өстенә алачагын, үз баласы кебек мөгамәлә итәчәген, кайвакыт чакырсалар, шунда кайтарачагын бәян итте. Штабтагы бер түрәгә Фәридәгә кәгазьләр хәзерләү хакында үтенечле бер кәгазь дә язды. Ике хатны да бергә салып, пакетны мөһерләп, Арыслан Үлмәс угълына тапшырырга дип, Фәридәгә тоттырды:

— Сөем килгәч тә миңа телеграм бирсен, чыгуыңыздан мине хәбәрдар итеңез. Ничек тә монда Сөемнең озак калмавы тиеш иде,— диде... Актык кыңгырау кагылды. Полковник зүр уйларны уйлап жәбһәгә таба, Фәридә дә шул ук уй берлә өенә таба юнәлде. Ләкин икесенең дә уйлары төрле булса да, хыяллары бер иде, омтылган гаяләре бер иде... Төреклек иде...

* * *

Сугыш йиренә килеп житү берлә Тимергали үзенең башында эшләнеп беткән планын эшкә чыгарырга кереште. Аның хисабы буенча гомуми һөжүмгә кадәр әле ике атна, егерме көн кадәр вакыт бар иде. Шул кыска мөддәттә ул бөтен хәзерлекләрне күреп бетәргә

Түрән — поезд.
Мәсьүлият — жаваплылык.
Гая — теләк.
Мөддәт — вакыт аралыгы.

тиеш һәм дә бик сак көенчә эшләп, үз алаеның рус забитларын, күршесендәге әрмән, рус алайларын һич шөбһәгә төшермәенчә, бөтен гаскәрне, коралны, хәзинәне кулындагы гизле планнары берлә төрек тарафына күчерергә тиеш иде вә төрек гаскәрен шул зур һәлакәттән коткарып алырга тиеш иде. Аның берничә атнадан бирле башында кайнаган вә пешкән фикере шул иде. Шуның өчен ул гаскәри киңәштә бөтен фронтның мәгълүматын туплаган иде, шуның өчен, ул үзенең бердәнбер кызын монда калдырмас өчен, Сөемне чакырткан, шуның өчен һәр минутта алга барырга хәзер иттереп гаскәрне өлгерткән иде.

Ләкин аның бу планын уңайсызлаткан икенче бер нәрсә дә килеп чыкты. Аның берсе — төрек ятимнәрен җыярга килгән комитә әгъзалары, икенчесе — Фәридәнең килүе. Ул үзенең эше бетеп, мәсьәлә ачылгач, бу комитә әгъзаларыны, бергә булганнар дип, шөбһәгә алынуларыннан, бөтен Кавказ мөселманнары арасында каты бер террор башланудан курка иде. Икенчесендә, Арысланнар гаиләсенә бик зур шөбһә төшереп, шул матур төрек гаиләсенең һәлак булуыннан шикләнә иде. Шуның өчен ул бу мәсьәләләр хакында бик каттый карар бирергә булган вә мөмкин кадәр тиз үзенең бу комитә берлә дә, Фәридә берлә дә мөнәсәбәтен кисәргә тиеш тапкан иде. Аннан соң үзенең рус забитларына каршы хәрәкәте берлә йирле забитларга каршы тотачак юлын билгеләү кала иде. Дөрестен әйткәндә, ул боларның һәммәсен дә хәл дә иткән иде: актык чиккә кадәр беркемгә бер хәбәр белдермәскә, штабтан алынган әмер иттереп бөтен алайны, төнге бер маневр берлә, төрек тарафына күчерергә! Шуны табигый юлдан алып барыр өчен ул кайткан көнне үк үзенең бөтен рус вә төрек офисәрләрен туплады. Ишеккә каравыл куеп, сугыш иптәшләреннән һичкемгә сүз чыгармаска сүз алып, аларга тиз көннән һөжүм өчен әмер киләчәген, боларның жыентык алайларына төрек фронтыны яру вазыйфасы йөкләтелгәнен, шуңарга һәр минутта хәзер булып торуның кирәклеген вә буны, солдатлардан бигрәк тә, шундагы калган төрек бала-чагасы, хатын-кызыннан саклау тиешлеген аңлатты. Русларның һичбер төрле шөбһәләрен уятмас өчен, Истанбулга бармаенча мәсьәләнең хәл ителмәячәген сөйләде вә шул планның бер кисәге иттереп: «Штаб башы бундагы ятим балалар, хатын-

Забит — офицер.
Алай — гаскәр.

689

кызларны мөмкин кадәр тиз артка күчерергә әмер итте. Шул эш берлә мәшгуль булыр өчен Кавказ мөселман комитәсенә рөхсәт бирелде. Барыңыз да шул эшне тиз бетерер өчен комитә әгъзаларына ярдәм итеңез, фронт тизрәк пакьланылсын!»— диде. Барысы да полковникның фикерен кабул итте. Шунда ук тиз көндә шул ятимнәр эшен бетерер өчен бер рус әфисәренә киң сәләхият тә бирелде. Икенче көнне ул күршедә тора торган күңелле әрмән алайларының башына һәм дә сул канаттагы казачий полкының командирларына хосусый хат язып үзенә килергә чакырды. Ахырына, шактый аркадашча сөйләнәчәк әһәмиятле сүзләр бар, дип, сүзне кисте.

Шул көнне үк ул Казан татары мөгаллименнән булган Ибраһим дигән бер әфисәрне чакырып: «Сез русча да, татарча да яхшы белөсез, менә штабтан бер гәзитә бирделәр, шуны тиз генә тәржемә итеп биреңез. Әгәр аңлашылмаган йире булса, миңа килеңез, ләкин эшне бик ачык йөртмәңез»,— диде... Кызына, Фәридәгә урын хәзерләргә бер забитка әмер бирде. Кулындагы гизле мәгълүматны юлга куеп язарга утырды. Ул эшкә керешеп өлгермәде, хезмәтче солдат: «Әфисәр Ибраһим килде»,—диде. Тимергали гизле кәгазьләрен, туздырган яшерен хариталарын алып куйды. Төсенә командир кыяфәтен бирде, кертергә кушты.

Ап-ак булган Ибраһим кереп басты. Полковникка аның аяклары калтырый кебек булды. Ул дерелдәгән тавыш берлә:

— Полковник, мин бу хезмәтне эшли алмыйм, мине азат итеңез,— диде, үзе күзен түбәнгә төшерде. Мирхәйдәр белмәгәнгә салынып: — Ник, ник? Сезнең бит телеңез җитәрлек!— диде.

Ибраһим хәл алды:

— Полковник, бу мәкалә бит безгә, бөтен төрек-татар гаскәренә каршы язылган бәяннамә, моны бит штабка бирелсә, моны язучы бөтенләй һәлак булачак... Мин бу эшне эшли алмыйм, мине, полковник, азат итеңез!— диде.

Мирхәйдәр көлде:

— Мәкалә укыдыңызмы?

Ибраһим:

— Укыдым, бер түгел, өч укыдым. Шуңарга сезгә килдем. Мине азат итеңез!

Мирхәйдәр көлгән рәвештә:

— Бердәнбер исән калган төрек илен ватарга барырга,

Гизле — яшерен.

бердәнбер исән төрек дәүләтен бетерергә, Айа Суфияга төре тагарга барырга синең көчең җитә дә, әллә нинди бер язучыны хәрби мәхкәмәгә бирдерергә көчең җитми? Бу ни дигән сүз? Монда нәрсәдер мин аңламаган бер сер бар! —диде. Ибраһим кызарды, бүртенде, калтырана башлады. Башыннан әллә нәрсә җавап эзләде:

— Гаскәри хезмәт бит, ант бар бит, антны боза алмыйм, шуңарга барам!— диде. Мирхәйдәр тагы көлде:

— Русиянең зураюы, киңәюе, баюы өчен бөтен дөньядагы төрек халкының, хәтта бөтен мөселман дөньясының бердәнбер арка таяначагы булган Төркияне бетерергә тиеш табылса, син шул антың буенча шул эшне эшли аласың? Шулай бит?— Ибраһим башын иде.— Шулай булгач, менә бу мөхәррир сине, мине, барымызны — рус өмәчеләре, халкымызны кисәр өчен ясалган рус кулындагы балтаның саплары, дип атый, димәк, безгә каршы килә, безгә дошманлык эшли. Син шул антың буенча аны да хәрби мәхкәмәгә җибәртергә тиеш! Бу мәкаләне бит безнең гаскәр укыса, без Айа Суфиягә төре тагарга бармыймыз, дию ихтималы бар. Безгә Айа Суфиягә төре тагарга кирәк, чөнки штабның әмере шул. Мин полковник булсам, син әфисәр!— диде. Үзе Ибраһимның күзенә карады. Ибраһим калтырады, дерелдәде, күзеннән мөлдерәп яшь китте, русчалап:

— Булдыра алмыйм, полковник! Хөкемгә биреңез! — диде... Мирхәйдәр урынныннан торды, Ибраһимның янына килде, җилкәсенә кулын куйды, күзенә карады. Ачык иттереп:

— Димәк, синең әле милли вөжданын сәламәт... Димәк, әле урыс өмәчелеге каныңа сеңмәгән, син әле Шәехгали булырга омтылмыйсың? Шулай булгач, мин хәзер менә, полковник булмаенча, синең кебек бер төрек угылы, төрек әфисәре һәм дә соңгы мөстәкыйль Төркияне бетерергә өстләренә йөкләтелгән төрек әфисәре булып, синең сүнмәгән вөжданыңа бер сөаль бирәм: син, мин, башкалар шул юлда эшләргә кирәкме? Шул ант буенча барып, төрек милләтенең калганын да рус итеге астына таптарга кирәкме? Әллә, бу язучы әйткәнчә, рус өмәчелегеннән чыгарга кирәкме?

Ибраһим аптырады, җавап таба алмады, бераздан соң:

— Белмим, полковник, минем вөжданым шулкадәр газаплана, бер сүз әйтә алмыйм. Минем атам мулла иде. Бездә төрекләргә мәхәббәт шулкадәр зур иде, халкымызда төрекләргә каршы иман шулкадәр тирән иде, бөтен кортылышны Төркиядән көтә иде. Мин хәзер үземне

шул төрекне бетерүчеләр арасында күреп шашам. Ни эшләргә белмим. Бездә көч юк. Бездә тәшкилат юк!

Мирхәйдәр:

— Әрмәннәр ни эшлиләр? Әрзерумның, Трабзонның рус гаскәренә юлын ачкан кешеләр кемнәр иде? Әрмәннәр түгел идеме? Ник шундый эшне руска каршы азәрбайҗанлы, дагыстанлы, комык, төркстанлы, идел-ураллы эшли алмый? Ник шуны син, мин эшли алмыймыз?

Ибраһим:

— Соң бит, полковник, тугрысын сөйлим: мин үзем качарга уйладым. Ләкин тегендә бит илемез бар. Мин качсам, башкасы качса, калган илемезгә бит руслар кылмаган начарлыкны калдырмаслар. Калганнар бит безгә ләгънәт укыр...

Мирхәйдәр:

— Әрмәннәрнең калганы юкмы? Аларга Төркиядә җәннәттерме? Ник алар эшлиләр?.. Юк, чибәр егет, синең әле милли вөҗданың актив түгел, пассив кына, әрмәннеке актив!.. Ярый, бар! Әле синең башында бу фикерләр пешеп бетмәгән, ләкин беркемгә дә монда сөйләнгәннәрне сөйләмә! Руслардан, әрмәннәрдән шөбһә уяттырма, кирәк булса, чакыртырмын... Миңа хәзер полк мулласын җибәр!— диде. Ибраһим катты, чыга алмады:

— Полковник, мин вөҗдан газабы берлә йоклый алмыйм, саташам. Күз алдыма төрек үлекләре килә. Буалар, үтермәкче булалар... Мин бу газапны күтәрә алмыйм. Миңа юл күрсәт!

Мирхәйдәр:

— Синең кебек газапланган тагы төрек-мөселман әфисәре бармы?

Ибраһим:

— Бар. Әнә теге комык Арыслан, төрекмән Какажан, теге дагыстанлы капитан, хаҗи угылы, бик күп унтер-лар, бик күп гаскәриләр — һәммәсе эченнән яна-көя!

Мирхәйдәр идәндә әйләнде, Ибраһимның алдына килеп басты:

— Менә моннан чык та, үзең ышанган әфисәр, унтер әфисәр кебек гаскәрнең аңлыракларын жый да, беркемгә дә белгертмәенчә, шул мәкаләне укы. Шундагы сүзләргә фикерне эшләт, ләкин гәзитәне миннән алганыңны сөйләмә! Аннан фикернең ничек баруын миңа белдерерсең! —диде.

Тәшкилат — оешма, оешканлык.

Ибраһимнан соң полковник гизле гаскәри серләрне юлга куйды. Рус гаскәренең хәзерге торган йиренең планын икенче бер кәгазыгә төшерергә тотынды. Киләчәк һөҗүмнең максатларын, юлларын эшләргә кереште. Озак эшләп арып беткәч кенә, төннең бик соң икәнен күреп, ятарга хәзерләнде. Гадәте буенча урамга чыкты. Үзенең алаеның тора торган йирләрен үтте. Менә бер төрек өендә яна торган утка күзе төште. Ул акрын гына шунда таба китте. Кечкенә тәрәзәнең каршысына барып басты. Бүлмәдәге кешеләрне карарга тотынды. Анда унлап, унбишләп кеше җыелганнар, әллә нәрсә хакында сөйлиләр, кычкырышалар иде. Якынрак килде. Ибраһимның, тагы берничә әфисәрнең, хәрби мулланың, берничә унтер әфисәрнең йөзләрен таныды. Тагы килә төште. Бәгъзе сүзләрен дә ишеткәләде. Һәммәсенең йөзләре кызарган, күзләре ялтыраган, бар да бик каты гасабиләшкән иде. Сүзләр баягы гәзитә мәкаләсе өстендә бара иде. Ул озак кына тыңлады, әллә керергәме икән дигән фикергә дә килде. Ул фикердән дә кайтты. Зур бер адымны атлаганын хис итеп, тыныч-ланып өенә таба борылды.

* * *

Икенче көнне гади көннәр төсле кебек иттереп, полковник Тимергали иртә үк эшкә кереште: гаскәрне күздән кичерде, атларга күз ташлады, кәнсәләриягә керде, хастаханәгә кереп докторлар берлә сөйләште, яңы ике һәмширә килүен белгертте, хасталарның хәлләрен белеште. Килгән кәгазьләргә жаваплар язды. Көндәлек эшләрен эшләде, эшләтте. Очраган әфисәрләр берлә элекке кебек аркадашча, каты куллы командирча мөгамәләдә булынды. Эш берлә очраган Ибраһимга да, гүя бернәрсә булмаган кебек итеп, искечә командирлыкта булынды. Килгән комитә әгъзаларына ярдәмне бик кызу тотса да, аларга каршы рәсмилекне ташламады, эшләрне мөмкин кадәр рус әфисәрләре ашасыннан эшләтергә тырышты. Өенә китәргә булганда гына Ибраһимга бүген аштан соң сәгать өчтә үзенә гәзитә хакындагы фикерләрне китерергә, дүрттә хәрби муллага килергә әмер итте. Биштә комитә кешеләре берлә сөйләшергә вакыт билгеләде. Үзе, көтелмәгәндә әмер килеп чыкмасын дип, ишеген бикләде, рус көченең, Кавказ

Гасаби — тиз кызучан, нервный.
Комитә — комитет.

688

җәбһәсенең харитасын ясарга тотынды. Ул аны элгәре кечкенә кулда әркяне хәреб забитлары өчен генә эшләргә башласа да, бик күп вак, ләкин әһәмиятле мәгълүматны сыйдыра алмаганга, зур масштабка күчте. Хаританың кемнең кулына төшәсене белмәгәнгә, гади төрек әфисәре аңларлык дәрәҗәдә эшләргә тотынды.

Фронт бик киң булганга, һөҗүм планы бик зур булганга, моны харитага төшереп бетерер өчен әллә никадәр вакыт кирәк булды. Мәгълүмат бик төрле-төрле булганга, боларны гади әфисәргә аңлатырлык ясау өчен бик күп баш ватарга тиеш булды. Полковник үзенең егерме сигез еллык рус гаскәрендәге бөтен туплаган мәгълүматын бирү, хәзерге төрек-рус тартышында үзенең бурычы, үзенең милли бурычы дип иман иткәнгә вә моңганчага кадәр рус өмәсендә йөрүен, рус балтасына аңламаенча сап булуын төреклек алдында шундый бер хезмәт берлә генә юарга мөмкин дип ышанганга, бөтен тәжрибәсен, бөтен үзсүзлелеген җыеп эшендә дәвам итте. Күптән сәгать өч булса да, күптән Ибраһим көтә торган булса да, фронтның бер почмагының харитасын, истыйляхи рәсемнәрен ясап бетермәс борын ишекне ачмады, аны кертмәде. Хезмәтче солдатына чәй ясарга кушып, Ибраһимны чакырды вә солдатны гаскәри муллага бер ярты сәгать соң килсен дип әйтергә җибәрде. Өйдә үзләре генә калгач, чәй янына Ибраһимны утыртып сөйләтергә тотынды. Ибраһимның сөйләгәне көтелгәннән дә зур булып чыкты.

— Гаскәр башлыкларының төрек кыйсьменең зур бер өлеше бик авыр вәждан газабы астында. Алар һәммәсе дә бу эштән чыгыш эзлиләр. Сезнең штабтан килеп ясаган мәгърузәңез боларның бөтен сабырларын төкәндергән. Кайберләре: һөҗүм башлангач та төрекләргә күчәргә кирәк, диләр. Кайсылары: хәзер үк берәм-берәм качу юлында булырга кирәк, диләр. Гаскәр арасында да зур бер эчпошу бар. Алар арасында хатлар язып, ярдәмнәр итеп, үзенә-үзе гаскәрне караткан бер Казан мөгаллиме бар. Исеме Вахит Фәхретдин. Шул да әллә нинди бер план кора булырга кирәк. Менә хәл шул.

Полковник:

— Арада штабка сүз йөртә торган яисә мондагы рус әфисәрләренә хәбәр бирә торганнар бар диме?

Ибраһим:

Әркәне хәреб забитлары — хәрби штаб офицерлары.
Истыйлях — атама, термин.
Мәгърузә — доклад.

—Бар булырга кирәк. Күптән түгел генә килгән башкорт прапорщигы һәмширә Королева берлә бик якын, диләр. Королева Петербургтагы әллә нинди ярлы аристократ фамилиясенең кызы. Үзе чи урыс. Гаскәриләрдән бер-ике рус әфисәрләрендә денщик булып тора торган яшьләр бар икән. Алар, тегеләй генә, авызында сүз тота алмаса гына!

Полковник:

— Миңа ничек карыйлар?

Ибраһим:

— Сезгә әфисәрләрдән ышаныч зур. Ләкин күбесе сездән бу һөҗүм планын өстенә алмас, алай итеп, болай итеп безнең гаскәрне читтәге фронтка күчертергә тырышыр, дип көткәннәр икән. Хәзерге хәбәр аларны бик аптыраткан.

Полковник:

— Һаман шул пассивлык...

Ибраһим:

— Ни эшләсен, юл юк бит, полковник! Гаскәрләр арасында шактый дошманлык бара. Андый-мондый эшкә кадәр җитүе дә мөмкиндер.

Полковник уйланды:

— Капитан Фәхрелисламов ни фикердә?

Ибраһим аның анда булуын полковникның белүеннән аптырап китте. Моның мәгълүмат ала торган башка кешесе дә бар, күрәсең, дип шөбһәләнеп куйды. Элгәре капитанның полковникка каршы булуыны сөйләмәскә карар биргән булса да, ап-ачык сөйләде. Ахырдан:

— Ул бит бик динле кеше, менә монда, фронтта рузасын калдырмады, намазын укыды.— Мин төрекkә каршы сугышып мордар китәр хәлем юк,— ди.

Полковник Ибраһимга яңы әмерләр бирде, тагы башкалар берлә сөйләшеп аңлашырга кушты вә гаскәри мулланың да фикерен белешеп, Ибраһимны чыгарып җибәрде. Мулла берлә сөйләшергә планнарын хәзерләде.

Бу гаскәри мулла дигәне Тимергалинең элгәреге заманда полкларда күргән иске унтер әфисәрләрдән булган муллага, полковник ни кушса: «Боерыкыңызга хәзермен!»—дип тора торган гаскәри муллаларга бер дә охшамый иде. Гади солдат булып хезмәт итмәс өчен гаскәрлектән качып кергән бу мулла иске-искедән мулла нәселеннән килгән. Әдәбият, гыйлем берлә шөгыльләнә торган, гаскәрләр арасында йырлар, әкиятләр җыя

Фамилия — гаилә, нәсел.
Гаскәрлек — солдатлык.

торган, әфисәрләр берлә үзен-үзе эре тотып: «Мин дин башы» дигән бер урынны саклый торган, үткен генә, салмак кына, куркак кына бер яшь мулла һәм дә кирәкле вакытында солдатларны, әфисәрләрне авызына каратырлык сүз сөйли белә торган бер мулла иде. Ул үзенең сугышка, гаскәрлеккә каравын бик яшерә. Һаман: «Без ант иткән, ант!»—дип читтән таярга ярата иде. Полковник үзен хөрмәт иткәнгә, Мирхәйдәргә каршы хөрмәт саклый, аны рус әфисәрләреннән һаман югары итеп күрсәтергә тырыша иде. Үзе бераз хәйләле, бераз сәүдә ярата торган, бераз гына кеше күрмәгәндә эчкәләп тә ала торган, бераз хатын-кыз берлә дә булыша торган яшь мулла иде. Полк исеменә Казаннан, Уфадан, Оренбургтан, Мәскәүдән, Бакчасарайдан, Бакудан гәзитәләр, китаплар алдыра. Үзенчә кечкенә генә бер полк көтепханәсе ясарга маташа. Гаскәрләрнең дини-милли ихтыяҗлары өчен бертуктамаенча көнсәләриягә мөрәҗәгатьләр ясый, полковникка кадәр килеп акчалар тәгаен иттерергә тырыша иде.

Менә шул эченнән мөселман, милләтче мулла берлә хәзер полковник Тимергали сөйләшергә, аңлашырга, аның зәгыйфь бер җиренме, йә иманлы бер ноктасынмы табып, шул җирен басарга тиеш, шуннан бер тавыш, мөселман-төрек тавышы ишетергә тиеш иде. Гадәттәге кебек полковник мулланы ишеккә кадәр барып каршы алды, гадәттәге кебек полковник аны каршысына утыртты, гадәттәге кебек «хәзрәт» дип сүз сөйләде. Мондагы гаскәрләрнең дини хәлләрен сорашты. Авырулар, үлгәннәрнең ихтыяҗларын белеште. Тифлистә күргән әдәбият кичәсен аңлатты. Кызының һәм дә аның берлә бергә тагы бер татар кызының һәмширә булып килүләрен хикәя итте. Гаскәри киңәш мәҗлесенә килеп җитеп, андагы эшләрнең китешен, әрмән сәүдәгәрләренең эшләрен, инглиз полковнигының, штаб башының сөйләгән нотыкларын сөйләде. Ахырдан: «Менә мин хәзер бер мөселман, бер төрек угълы — төрек, ләкин тарихның кушуы буенча менә монда рус ягында калган бер төрек әфисәре сездән бер сөаль сорыйм, вөжданыңыз кушканча ачык җавап бирегез. Хәзер мине полковник дип уйламагыз, бер рус солдаты дип кенә төшенегез. Менә минем динемнең баш иле, хәлифәнең туган йирен бетерер өчен христианнар яңы әһле салиб сугышлары ачтылар. Максатлары — мөселман хәлифәтенең үзәге Төркияне бетерү, Истанбулны алу, Төркияне бүлү,

Әһле салиб сугышы — төре сугышы.

аннан бер Әрмәнстан ясау, аннан тагы Русиянең яңы губерналарын күбәйтү. Менә син, бер татар милләтчесе, татарның үзе генә бит бер сәяси, мәдәни эш эшли ала дип ышанмыйсың, рус диңгезе эчендә калган җидесигез миллионлы бер халык, үзеннән-үзе генә башка бер мәдәният, бер дәүләт мәйданга китерә ала дип ышанмыйсың? Син бит боларны һәммәсен төрек дөньясы берлә бәйләп, боларны һәммәсен тәсбихтәге аерым-аерым төймәләр дип кенә уйлыйсың. Боларның баш төймәсе — бисмилласы Төркия дип ышанасың.— Мулла бер сүз әйтмәде, полковник дәвам итте: — Һәм ул шулай да: болгарлар, серблар, чехлар — һәммәсе бит үзләренең милли истикълял тартышуларында урыс янына тупландылар. Аннан ярдәм алдылар... Менә хәзер тәсбихне дошманнар сүтеп җибәрер өчен аның бисмилласын югалтмакчы булалар, аны бәйләгән җебен өзеп-өзеп ыргытмакчы, астындагы төймәләрне аерым-аерым берәр төймә көенчә генә калдырмакчы булалар. Шул йипне кисүдә, бисмилланы бетереп ыргытудагы иң авыр йөкне безгә йөклиләр. Менә без бүген-иртәгә каршымыздагы төрек гаскәрен кисеп, суеп, артымыздан килә торган рус көченә юл ачарга тиеш. Штабның әмере бу. Менә мин шуны, Мирхәйдәр Батыргәрәй угълы Тимергали, үземне-үзем төрек-татар дип уйлаган, үземне-үзем мөселман дип уйлаган Мирхәйдәр, шуны эшлимме? Дин ягыннан минем шул эшемә ничек дип каралачак? Милләтчелек ягыннан мин Шәехгалилек итимме?— Полковник авыр сулап туктады.

Мулла аптырап калды, бер сүз дәшә алмады, аны курку басты. Ул хәйләгә сабышмакчы булды. Ләкин Тимергалинең баткан күзләрен күреп, бу сүзләрнең эчтән кайнап чыкканын сизеп, ул юлыннан кайтты, эченнән көч эзләде. Әтиең, бабаларың, шундый вакытта туп-тугры иттереп: «Әйе, бу дингә, милләткә хыянәт!»— дип, ап-ачык әйтә ала торган әтиләрен, вә шуның аркасында милләтене өч йөз илле ел руслашудан саклаган әтиләрен, бабаларын хәтерләде. Күзен күтәрде:

— Әйе, полковник, мин сезгә мөселман мулласы булып әйткән җавабым шул: бу эш шәригатьчә гафу ителмәслек зур бер гөнаһ, әлгаязе биллаһ, көфер. Милләтчелак ягыннан, шөбһәсез, милли хыянәт. Илемезгә, көнемезгә, тарихымызга каршы хыянәт, —диде. Үзе дә шул сүздән куркып, аптырап калды.

Полковник:

Әлгаязе биллаһ — Алла сакласын.

690

— Шулай булгач мин ни эшлим?

Мулла:

— Сез безнең гаскәрне мондый авыр эштән читтә калдырырга кирәк иде, анда киләчәктә тагы күз күрер иде, бәлки руслар жиңә алмаслар иде...

Полковник:

— Аны булдыра алмадым, булдырырга тырышмадым да, инде ни эшләргә кирәк, менә хәзер ни эшләргә кирәк?..

Мулла:

— Авыруга сабышыңыз!.. Истигъфа итеңез!..

Полковник көлде:

— Ә бу гаскәрләр ни эшләр? Болар полковник Ивановның, Петровның, Назарянның командасында төрек иленә барсын, шул тәсбихне сүтсенме? Мин шуның өчен боларны көн йокламый, төн йокламый хәзерләдемме? Башка юл күрсәт, башканы!

Мулла аптырады. Полковник аякка калыкты, идән буе бераз әйләнде:

— Менә нәрсә, мулла, хәзер мин бераз мулла булыйм. Синең дә, минем дә, бундагы бөтен төрек-татар әфисәрләренең вазыйфасы бөтен гаскәр белә, бөтен корал белә, бөтен хәзинә белә, бөтен яшерен планнар белә Төркиягә чыгу... Шулай итсәк кенә без Төркияне һәлакәттән, үземезне дә, халкымызны да мәсхәрәлектән, руслашудан, бетүдән саклый аламыз. Менә сезнең мөселманлыгыңыз, милләтчелегеңез тугры булса, без, хәзер чех әфисәрләре, солдатлары унар меңәрләп эшләп яткан кебек, без дә шуны эшләргә тиеш,— диде.

Мулла аптырады, йөдәде, ни әйтергә белмәде, аны күрку басты, ул авызыннан әллә ни мыгырданды. Полковник көлеп:

— Мулла курыкты... Хәзер, мулла, уйный торган вакыт түгел. Йә без урыс балтасының сабы булып төрек башына бер йомырык индерәмез, яисә шул балтаны, милләтемезнең бердәнбер мөстәкыйль мәмләкәте Төркияне саклау өчен, руска каршы чөверәмез. Башка юл юк! —диде. Мулла да шул фикергә кушылды. Тимергали шул юлда хәрәкәт өчен лазем булган эшләрне аңлатты. Акрынлап шул фикергә гаскәрнең аңлысын хәзерләүнең кирәген сөйләде. Шул атна-ун көн эчендә бер дини бәйрәм ясап, гаскәрнең дини, милли хисен уятырлык эшләр эшләргә лазем-

Истигъфа итү — хезмәттән азат ителү, отставка.
Чәверү — әйләндерү.

леген аңлатты. Мулла да берничә көн эчендә уйлап, бер бәйрәм тәртип итәргә булып вә һичкемгә бу мәсьәләне сөйләмәскә сүз биреп аерылды.

Комитә әгъзалары берлә кыска гына сөйләп, үзләренең мөмкин кадәр тиз китәргә тиешлекләрен һәм дә күбрәк рус әфисәрләре ашасыннанрак хезмәт итәргә кирәклеген, менә бүген күрше фронт башлыкларына үзләрен тәкъдим итәчәген, алар берлә тиздән мөгамәләгә керү тиешлеген аңлатты. Ахырдан:

— Сезнең хәтереңез калмасын, безнең берлә сезнең каты бәйләнелгәнеңез русларга, әрмәннәргә мәгълүм булса, сезгә каршы да, безгә каршы да интрига башланыр, сезнең эш тә, безнең эш тә зарар күрер,— диде.

Карт доктор бик тиз аңлады, яшьләр бераз кәефсезләнделәр. Полковник болар очраган бер урыс әфисәренә полковникны сүгеп йөрерләр дип, наразылыкларыннан сөенеп тә куйды. Чыккан вакытта докторны алып калып:

— Безнең хакта, хосусән, минем хакта руслар, әрмәннәргә никадәр начар сүз сөйләсәңез, гомум эшкә шулкадәр файда иткән булырсыз,— дип, үзләрен кичкә, әфисәр клубында, киләчәк кунаклар хөрмәтенә биреләчәк ашка чакырып аерылды.

* * *

Кичкә таба килеп житкән күрше казачийлар фиркасенең һәм дә күңелле әрмәни алае командаларын полковник Тимергалиев рәсми киемдә үзенең япон сугышында алган бөтен медальләрен тагып каршы алды. Кырымда атлы гаскәр егетлеге вакытында императрицадан бүләк итеп алган, алмаз куелып алтыннан эшләнгән кара кош сурәтен һәм дә япон сугышындагы баһадирлык өчен французлардан жибәрелгән «Лижиюн дуаунур» галәмәтен дә күкрәгенә йирләштерде. Бохара әмиреннән бирелгән, асыл ташлар берлә эшләнелгән, төрилкә кадәр зур алтын медален дә урынына такты. Кунакларны бик дустча иттереп, ләкин үзенең дәрәҗәсен белгән зур бер кеше кебек кабул итте. Кыска гына исәнлек-саулыктан соңда мәсьәләне аңлатырга күчте. Элек баш штабның һөҗүм планын аңлатты. Ахырдан шуның бүлеге иттереп моны — Мирхәйдәр Тимергалиевне, үзенең жыентык алае берлә, төрек фронтыны ярыр өчен билгеләнүен вә аңар киң бер сәләхият бирелүен, вә аның янындагы атлы казачий алайлары һәм дә жәяүле вә атлы әрмән

Лижиюн дуаунур — почетлы легион.

691

күңеллеләренә кирәк булганда аңарга ярдәм вазыйфасы йөкләтеләчәген сөйләде. Үзенең менә шул ватани вазыйфаны эшләр өчен бүген-иртәгә штабтан әмер көтүен, гаскәренең һәр сәгатьтә алга таба хәрәкәткә хәзерлеген белдерде. Шуның өчен күрше гаскәрләрнең дә һәрбер төрле көтелмәгән әмергә хәзер булып торулары лазем икәнен аңлатты.

Аннан соң шуның ук дәвамы иттереп, алай-болай төрекләргә хәбәр чыгудан сакланыр өчен, фронт буе йөри торган төрек бала-чагасы, хатыны-кызының моннан озатылуы кирәклекне вә шуңарга штабның каттый карары булуын, шул эш өчен Кавказ мөселманнары комитәсенә штаб тарафыннан сәләхият бирелүен игълан итте. Шул эшкә ярдәм итеп, тиздән фронтны шулардан пакълауны ватани бер хезмәт кебек күрсәтте. Мөселманнар ятимнәр комитәсенә ярдәм итүләре лазем лекне белгертте. Табигый, боларның һәммәсен дә дустча гына сөйләсә дә, тәмамән бер гаскәри сер икәнен әйтергә онытмады. Үз тарафыннан бу алайлар хакында кирәкле мәгълүматны вакларына кадәр сорашты, белеште. Озын-озын сөйләшелгәннең соңында полковник шул хосуста үзенә штабтан килгән әмер тугрысында күршеләрен хәбәрдар итәчәген вә аларның да хәзер булып торачаклары хакында сүз беркетелде.

Полковникның курыкканы бер кантлы казачий полковнигы Комаренко булмаенча, әрмән күңелле алае башы Бастырмазян булганга, ул аңарда шөбһә уяттырмаска бөтен көчен сарыф итте. Якыннан беренче очраша торган бу әрмәнгә чын монархист, тулы русчылык хисен калдырырга тырышты. Сүз арасында үзенең япон сугышындагы баһадирлыкларын, башыннан үтмәгән булса да, Төркстандагы йирле халыкка каршы эшләгән катылыкларын хикәя итте.

Мәҗлескә барып зыяфәт башлангач та, ул өй хуҗасы сыйфаты берлә падишаһ хәзрәтләренең исәнлегенә, рус гаскәре, кылычының муаффәкыятенә беренче бокалны күтәрде. Үзенең эчәргә ярата торган бер кантлы бер чиркәс әфисәренә теге әрмәннәрне мөмкин кадәр күп эчертеп исертергә куштты. Ибраһимга аларның бундагы нинди рус әфисәрләре, маржалары берлә мөнәсәбәттәлекләрен шымларга куштты. Төннең ахырына кадәр биюләр, эчүләр берлә вакытны үткәртеп, тегеләрне һичбер вакыт буш калдырмаенча сыйлап-сыйлап таң алдында

Зыяфәт — кунак итү, сыйлау.
Муаффәкыять — уңыш.

гына озаттырды. Үзе тагы бер зур адымны атлады кебек хис итеп, тагы җыйган мәгълүматларны рәткә китереп өенә юнәлде.

Иртә берлә торыр-тормас ук капитан Фәхрелисламов ишекне какты. Фәхрелисламның тәмамән рәсми киемнәрдә булуына гаҗәпкә калырга өлгермәде, ул полковникка рәсми сәламнәрдән соң үзенең гаризасын бирде, тәмамән гаскәрчә иттереп полковникның әмерен тыңларга хәзер торды. Гариза авыруы сәбәпле ике атналык рөхсәт бирү хакында иде. Авырулыгы да докторның шаһәдәтнамәләре берлә беркетелгән вә монда калуы ярамавы бик каты иттереп тәэкид ителгән иде.

Тимергали озын иттереп Фәхрелисламны сөзде. Аның күзе эчендә әллә никадәр газаплану, моңардан әллә никадәр ераклану күрде. Ул, бердән эшне икенчегә борыр өчен, рәсмияттән чыгып, төрекчәләп сөйләргә тотынды. Фәхрелислам моның бөтен сөальләренә һаман русча җавап биреп килде. Ул шуның берлә гүя: «Синең берлә минем арамда күңел берлеге дә, тел берлеге дә юк. Безне бергә бәйләгән нәрсә менә шул рус хезмәте, шул рус теле генә»,— дигәнне аңлаткан кебек булды. Мирхәйдәр эченнән хурланды, ләкин Фәхрелисламны бик күптән таныганга, аның бу соңгы патлавы, штабтан китергән хәбәрләре, хосусән, кичәге соңгы нотыклары өчен мөселман рухының ташуыннан чыккан икәнен күреп торганга, шешне бердән сытмакчы булды. Туптугры иттереп:

— Белөм мин сезне, сез авырмыйсыз да, нитмисез дә, ләкин сез төрекләргә каршы киләчәк һөҗүм вакытында монда булмас өчен китәргә телисез. Сезнең иманыңыз шуны тели. Ярый, китеңез, мин рөхсәт бирәм!— диде һәм кәгазьгә кулын куйды...

Фәхрелислам аптырап калды. Ул тагы русчалап сәлам биреп чыгып китмәкче булды, ләкин теле тамагына ябышты. Ул бер сүз әйтә алмаенча катып калды. Тимергали шуннан файдаланып:

— Соң менә сез, үзеңезнең әфисәрлегеңездән, докторлардан кәгазь ала алуыңыздан, минем берлә ун еллык синле-минле булудан файдаланып, шул дошманнар файдасы өчен ике кардәш сугышыннан качып кала аласыз, вәжданыңызны шул зур гөнаһтан саклый аласыз. Сезнең астагы гаскәрләр — солдатларны кемгә ташлый-

Тәэкид итү — раслау.
Сөзү — тикәлеп карау.
Патлау — шартлау, кабынып китү.

сыз? Алар арасында сезнең кебек ышанган мөселман, сезнең кебек төрек йөрәкле егетләр юк дип беләсезмени? Әллә алар кардәш төрекнең бердәнбер мөстәкыйль илен изсә дә ярый дип уйлыйсызмы?.. Бу бит, гаскәрчә әйткәндә, куркаклык кына. Бармагын атып сугыштан калган солдат тәнен саклар өчен шул хәйләгә сабыша. Сез, имеш, үзеңезнең рухыңызны, иманыңызны саклар өчен кыйласыз!..

Фәхрелислам:

— Подковник!— дип бер җавап бирмәкче булды.

Тимергали тыңламаенча дәвам итте:

— Хәзерге бөтен төрек дөньясының барлыгы-юклыгы сугыш сафына куелган чакта, эченнән мөселман бер төрек офисәренең вазыйфасы, дошманны күргән тәвә кошы кебек башын комга тыгу берлә бетә дип уйлыйсызмы? Сез китсәңез, сезнең урындагы капитан Петров, Иванов сез өйрәткән, сез гаскәр иткән шул меңләп төрек-татар баласын мөстәкыйль төрек иленең соңгы каласыны жимерергә алып бармый дип уйлыйсызмы? Юк, капитан! Хәзер андый хатыннар хәйләсе берлә эштән үтеп булмый. Йә бөк, йә чөк!.. Йә төрек, йә рус! Урта юл юк, ул беткән, капитан!

Фәхрелислам аптырады, кызарды, бүртенде... Тимергали дәвам итте:

— Менә мин дә егерме сигез ел гаскәр хезмәте иттем, милләтем аеры булса да, ватан бер дип хезмәт иттем. Хәзер менә күрдем: бөтен хезмәтләр руска гына икән, руслык өчен генә икән. Минем халкымны, минем милләтемне изәр, хур итәр, кол итәр өчен икән. Хәзер менә без актык төрек илен мәсхәрә итәр өчен корал ителәмез... Мин хәзер аңладым, бик күп уйлардан соң мин милли балигъ булдым. Соң булса да булдым! Штабның гаскәри киңәш мәжлесендә үземнең рус кулында уенчык икәнемне күрдем. Шуннан карар бирдем: мин шул төреккә каршы жыелган йомрыкны русның үз башына индерергә дип карар бирдем. Шуның өчен фронтны ерту вазыйфасын алдым, шуның өчен хәзерләнәм, вакыт килгәч, шуны эшлим. Син бу мәсьәләдә минем берлә бергә булмыйсың икән, бар! Мин синең вәжданыңа ышанам. Минем генә түгел, бөтен шул сигез-тугыз меңле төрек-татар гаскәренең серен саклый алырсың дип ышанам. Хуш, капитан!— диде дә борылды...

Фәхрелислам бердән аякка тезләнде:

— Мирхәйдәр, Мирхәйдәр, юк, мин гаризамны кире алам, мин калам, мин белмәдем... Мин кичәге

кичәдән соң йоклый алмадым, вөждан газабы биләде. Шуннан гына эшләдем. Ни кушсаң, синең өмеренде! — диде. Тимергали аны идәннән торгызып өлгермәде, Ибраһим пешенеп, бүртенеп килеп керде:

— Полковник, харап булдык, бүген төнлә 20 солдат, полк язучысы Вахит Фәхретдинов берлә, төрек ягына качканнар. Безнең чик каравылчыларыбыз аларны тотып алганнар. Хәзер алар барысы да кулда, безнең урман эчендәге кышладан хәзер телефон берлә хәбәр иттеләр...— диде. Тимергали дә, капитан Фәхрелислам да аптырап калды. Тимергали үзенең фикерен дәвам иттергән кебек:

— Боларның иманнары капитан Фәхрелисламовныкыннан ныграк икән шул,— диде.— Бу мәсьәләне ничек булса да читкә чыгармаска кирәк, безнең гаскәр эчендә шундый агым барлыгы штабка белендеме — хәзер безне моннан алалар. Капитан Фәхрелислам, хәзер шунда бар, мәсьәләне тавышсыз-тынсыз бетер, кирәге булса, мулланы да ал... Яшерен разведкага жибәрелгән төсен бирергә тырыш... Үземезнең русларга да беленмәсен, беленсә инде, әрмәннәргә чыкмасын!..— диде.

Тимергали шешнең тулганын хис итте, тимернең кызган вакытында сугарга тиешлеген тагы уйлады, тагы планны кызуларга булды. Сөемнең килеп житмәве, хәриталарның хәзер булып өлгермәве, гаскәр эчендәге яшерен тәшкилатның эшләнеп бетмәве кулны-аякны бәйләде, аны тагы гади эшләр берлә мәшгуль булырга куштты. Теге качкыннарның эзен югалтыр өчен мәүлед бәйрәме хакында мәгърузә берлә килгән мулланың мәгърузәсен тыңлады. Аны кабул итте. Бәйрәмгә мөчетне рәткә китерергә куштты. Шуның ватыкларын төзәтер өчен күңелле иттереп гаскәриләр алырга рөхсәт бирде. Кичкә таба Тифлистән Сөем берлә Фәридәнең чыгуыннан телеграм килгәне кебек, Фәхрелислам да эшне тәмам жайлап, тегеләрнең берсен дә тотмаенча, бер ялгышлык булган төсендә мәсьәләне хәл итеп кайтты вә бөтен егерме бер гаскәр тагы урыннарына урынлашты. 21 качкынның яшерелүе аларны гаскәри мәхкәмәдән саклап калу итеп аңлатылганга, гаскәр арасында шул эшнең башында булган Тимергалинең базары бик күтәрелде. Соңгы көннәрдәге аңарга каршы төшкән ышаныч тагы кайтты. Гаскәр эченең әллә кайбер йире берлә үзенең полковнигының күрәләтә ут эченә алып кермәвенә, күрәләтә мөселманлыкка зарарлы эш эшләмәвенә иманы күәтләнде.

Кышла — лагерь.

693

* * *

Сөем берлә Фәридә берничә көн соң килеп чыкты. Сөем, ватан каһарманнары гаскәрләргә ярдәм итү тиеш, дигән уй берлә, Фәридә, бу бәхетсез төрек балалары төрекләргә җиңеллек ясау фарыз, дигән фикер берлә килгәнгә, икесе дә бик күп эш эшләмәкче булдылар. Анда чаптылар, монда чаптылар, хастаханәдән кайтмадылар, авыру гаскәрнең яныннан китмәделәр. Гаскәрнең бөтен мохтаҗ якларына җитәр өчен кебек кышлаларга киттеләр, окопларга кадәр бардылар. Гаскәрләргә хатлар яздылар, китаплар укыдылар, төймәләр тактылар. Берничә көн эчендә моңганча алайда булмаган бер яңалык керттеләр, күтәрмә кубардылар. Әлгәре гаскәр боларга көлеп кенә караса да, берсе полковник кызы, икенчесе иптәше булганга гына җиберләнеп хөрмәт иткән кебек күренсә дә, боларның армый-талмый чабуларын күрү боларга каршы яңа бер хис уятты, боларның икесен дә сөйдерде. Гаскәрләр үзләнделәр, алар берлә синле-минле сөйли башладылар, көлешә башладылар, шаярыша башладылар. Үзләрен командир берлә бәйли торган яңа бер юл табып, болар ашасыннан әллә никадәр эшләрен эшләтә башладылар. Хосусән, боларның музыка да уйнап гаскәрләрдән татарча, төрекмәнчә, азәрбайҗанча хорлар ясаулары бик кәефләренә килде. Полк тәмам җанланды. Теге киләчәк бәйрәмгә алар бер әдәби кичә дә ясарга хәзерләнде.

Ләкин болар барысы да Тимергалинең кәефен бозды һәм дә аның планын да чуалтты. Фәридәнең шулкадәр гаскәр эченә кереп китүе, гүя монда бөтен гомере буе торырга килгән, бер дә китмәскә йирләшкән кебек хис калдыра башлады. Полковник аңарга читтән-читтән генә аңлатырга тырышса да, ул бернәрсә дә аңламады, китәргә уйламады, һаман эшендә дәвам итте. Арыслан Үлмәс угълы никадәр: «Сезнең кызыңыз булган йирдә безнең кызымыз булудан бер дә курыкмыймыз, сезгә тәмам ышанамыз»,— дип язган булса да, Фәридәне, бигрәк аларның гаиләсен шул эшнең соңыннан киләчәк бәлагә эләктермәс өчен, аны кире җибәрергә кистерде. Аның мондалыгы полковникның аягын-кулын тагы баглады. Ул бәйрәм үткәч мотлака җибәрергә карарны эшләде.

Менә бәйрәм җитте. Рус әфисәрләренең зур кыйсьме күрше алайларга барырга рөхсәт алып киттеләр. Вакытяк рус, калмык солдаты калса да, алар бәйрәм

Күтәрмә — кутерьма.
Җиберләнеп — ясалмаланып.

эшләрендә бергә эреп киткәнгә, аңарга әһәмият бирелмәде. Гаскәрләр тезәткән мәсҗедкә өйлә намазына тәмам тәһарәт алып, полковник үзе дә барды. Бөтен мөселман әфисәрләренә дә килергә кушты. Алтыҗиде меңмөселман гаскәре берлә бергә намаз укыды. Алар берлә бергә сәҗдәгә китте, дога кылды. Алар берлә бергә мулланың озын вәгазен тыңлады. Махсус хәзерләгән ашны да алар берлә бергә ашады. Кич берлә әдәбият кичәләрендә булынды. Фәридә, Сөемнең уйнауларын, әллә ничә төрле гаскәр төркемнәренең йырлауларын, биюләрен карады. Бер гаскәр берлә Фәридәнең лезгингә биюен, Сөемнең бер әфисәр берлә кайтарма биюләрен — һәммәсен җентекләде. Шундагы гаскәренең милли рухы ачылуын, аның тәмам икенче кешегә әверелүен күреп гажәпкә калды. Бер вакытны: әллә хәзер менә әмер биреп, һәммәсен бергә җыеп, ачыктан-ачык төреккә чыгамыз дип әйтеп, күтәрелеп чыгаргамы дигән уйга да килде. Тагы эшлисе эшләр бетмәгәнгә, тагы туктап калды. Ләкин Фәридәнең гаскәр арасындагы хөрмәтене күреп бераз курыкты. Бу кыз, бу планнан хәбәрсез кыз, андый-мондый бернәрсә эшләмәсен дигән фикергә килде вә аны тагы бер мәртәбә җибәртергә карарын нығытты.

* * *

Бер-ике көннән һәрнәрсә хәзерләнеп җитте. Тимергали кирәкле яшерен серләрне икешәр-өчәр нөсхәгә язып өлгерде. Яшерен планны икегә күчерде. Бөтен алай да баштан-аякка кадәр яшерен бер йипкә тезелде. Башында полковник, аннан соң өч-дүрт әфисәрдән бер комитә, аннан түбән алты-җиде унтер әфисәрләрдән бер комитә, аннан түбән алты-җиде гаскәрдән бер комитә. Шулар ашасыннан бөтен гаскәр бер әмер берлә бердән күтәрелеп, үзе теләгәнчә хәрәкәт итәрлек хәлгә килде. Әфисәрләр берлә киңәшләшеп, китү планы тәмам хәзерләнде. Ул да бик садә иде: бер ике-өч көн алдан төрек командованына хәбәр җибәреләчәк, аннан хәбәр булгач, беркөнне полковникка штабтан ялган курьер киләчәк тә, «һөҗүм» дигән әмерне китерәчәк, полковник бөтен алайны үзе хәзерләгән юлдан алып китәчәк иде. Юлга чыгып төрек фронтына якынлашкач та, комитә кешеләре рус әфисәрләрен тәүкыйф итәчәкләр. Полк, ак байрак күтәреп, Аксак Тимер маршын уйнап, төрек

Тәүкыйф итү — кулга алу.

694

гаскәренә кушылачак вә кулындагы бөтен көчне төрекләр ихтыярына бирәчәк. Табигый, бу эш бик кыйммәтле сугыш серләрен ачып, иттифакчыларның бөтен планын аст-өст китерәчәк вә Төркияне һәлакәттән коткарачак иде. Моның өстенә Мирхәйдәр төрек командованын димләп, төрек сугышының мәркәз сикъләтен төрек илләренә таба борырга, кирәкмәгән гарәп йортлары өчен төрек каны түгүне туктатып, Кавказны, Төркстанны, Идел буен, Хәзәр диңгезен максат иттереп алдырырга ижтиһат ителәчәк вә кулындагы мәгълүмат, тәжрибә берлә шул юлда хезмәт ителәчәк иде.

Алайның бөтен аңлы, иманлы забиты, аңлы гаскәре менә шул фикер берлә жанланган, менә шуны тизрәк булдырыр өчен бөтен көче, куәте берлә аякка калыккан иде. Һәммәсе дә эш-эшкә житмәстән элек мәйданга чыгып югалып калудан куркына, шуның өчен тиз-тиз хәрәкәт итәргә тырыша иде.

Менә беркөнне озын киңәштән соң, гади бер гаскәр тикшерелүе төсендә үз планнарының тәжрибә маневры ясарга карар ителде. Полковник комитәгә үзенең бөтен актив көчләрен махсус план буенча төрле йирдә, төрле вазыйфалар башында булуга куште. Вакыты житкәч, үзе шуны тикшерергә чыкты. Әфисәрләрне үз урынында, унтер әфисәрләрне үз эше башында, гаскәрне кирәкле йирендә тапты. Кечкенә бер ишарә әмере берлә ут кебек хәрәкәткә хәзер булды. Ләкин бер бүлекнең яшерен командиры йирендә Фәридәне күреп гажәпкә калды вә эшне бу кадәргә жибәрүгә сәбәп булуы өчен бик пошынды, тагы Арыслан Үлмәс угълының гаиләсе, аларның киләчәк бәхетсезлекләре күз алдына килде. Ул бик тиз яшерен комитәне жыеп куркуын аңлатты, Фәридәне өенә жибәрүнең лаземлеген сөйләде. Алар, әфисәрнең иң күбесе рус булынган бу бүлектә башка әфисәр йә унтер юклыгын, гаскәрләрнең бер авыздан Фәридәне сайлауларын сөйләделәр. Фәридәнең читкә калдырылуы гаскәрләр арасында аңлашылмау чыгуга сәбәп булмасын дип куркуларын бәян иттеләр. Ахырдан полковник мәсьәләне үзе хәл итәргә булды. Шул көнне үк өч кешедән төрек фронтына таба, Вахитның рәислеге астында, качкын һәйәте жибәрелде вә шул план анда кабул ителгәч тә, ул бер мәртәбә туп атып

Иттифакчы — союзник.
Мәркәз сикъләт — төп йөге.
Һәйәт — бу урында: делегация, төркем.

жавап бирелүе соралды. Бу тарафтан атылган өч туп — «көтәмез» мәгънәсендә, биш туп — «бик көтәмез», жиде туп — «көтә-көтә актык чигенә життек» мәгънәсендә аңлашылырга тиеш, диелде вә өч көн эчендә бөтен мәсьәлә хәл ителергә сүз беркетелде. Һәйәт китте.

Полковник Сөемгә мәсьәләне аңлатмаган булганга, аңлатасы килмәгәнгә, Фәридәгә Сөемнән башка гына үзенә килергә хәбәр жибәрде вә аны көтә-көтә эшендә дәвам итте. Менә төннең соңгы сәгатьләрендә генә Фәридә килеп керде. Бик арыган булганга, тәкәллефсез генә урынга утырды. Вак-төяк сүзләрдән соң полковник:

— Безнең Тифлистә сезнең берлә бер шартымыз бар иде, туташ, мин кайвакыт сезгә китәргә вакыт житте дисәм, сез китәргә сүз биргән идегез. Хәзер менә шул көн житте, сез иртәгә китәргә тиешсегез, югыйсә бөтен гаиләгезне бик авыр уңайсызлыкка төшерәчәксез вә мине дә гаиләгез алдында бик оятлы бер хәлгә куячаксыз. Сез инде иртәгә рәхим итеп кайтып китегез. Кешегә белдермәс өчен бер телеграм килгән диярмез,— диде. Фәридә күптән мәгълүм нәрсәне тыңлаган кебек иренеп кенә тыңлады да иренеп кенә жавап бирде. Эшне алайболай үткәрмәкче булды. Тимергали үз фикерендә каты торганны күргәч:

— Мин, полковник, хәзер китә алмыйм. Үзегез күрдегез, минем вазыйфам бар. Мин хәзер Арыслан кызы Фәридә генә түгел — сигезенче бүлекнең милли командиры. Шундый зур милли бурыч алдында торганда, мин вазыйфа башыннан китә алмыйм...

Полковник кызарды, бүртенде, шул каттый сөйләнгән сүзләргә жавап таба алмады. Ахырдан:

— Гаиләгез!..— диде.

Фәридә уйланды:

— Әйе, гаиләм кызганыч, бәлки анда аларга бик зур авырлыклар булыр. Ләкин бит болар һәммәсе — шундый коллыклар, рус ихтыярында уенчык булып яшәү бетсен өчен эшләнә: алар аны аңларлар, гафу итәрләр. Бәйрәм корбансыз булмый, полковник... Без тереклек өчен бер бәйрәм ясарга хәзерләнәмез — корбанымыз хәзер булырга тиеш. Безнең гаиләнең шул корбанны бирергә хәзерлеге житкән. Төреклек өчен бер Арыслан угълы гаиләсе фида булса булсын! Мин үзем корбан булам икән, сөенеп булам. Мин китмим, полковник!— диде. Тимергалинең иренен бик каты тешләп, тирәннән уйлаганын күреп: — Сез аңлаңыз, мин китә алмыйм... Китсәм, бу минем өчен бөтен

695

гомеремә бер кара тап булачак. Бөтен гомеремә вөжданым җәрәхәтле калачак... Шуның өчен ул вәгъдәләрне, полковник, хәтерләмәңез, мин китә алмыйм... Мин бит Тифлистә вакытта ук сезнең башта шундый бер план барын әллә ничек сизендем. Шуның өчен килергә омтылдым. Монда килгәч үземнән-үзем дә шул планны эшләргә керештем. Сезнең комитә эшләнеп беткәнчә, безнең бүлектә инде ул комитә бар иде... Мин инде аны ясаган идем. Сез кечкенә күңеллелек күрсәтсәңез, мин сезгә тәэсир итәргә тырышачак идем. Менә ни өчен безнең бүлек мине командир итеп сайлаганнар... Хәзер эш үз юлын алды. Мин дә, полковник, шул эштә, хезмәтем аз булса да, сезнең юлдашыңыз булырга телим... Бу бит әле, полковник, безнең беренче адымымыз гына, без бит әле бу йирләргә милли байрак астында, һөҗүмче булып, тагы киләчәкбез. Без бит мондагы әрмәннәр, русларны себереп түгеп, Ганҗәсенә, Тифлисенә, Бакусына, бөтен Кавказга төрек байрагы тегәчәкмез. Бу эшнең башында сезнең булуыңыз беренче шарт... Башка андый кешемез юк. Хәзер сезне саклау — милли бурыч. Бу эштә минем вазыйфам да бар, кирәгем дә юк түгел.— Бераз тыннан соң: — Полковник, мин хәзер гаскәриләрнең милли җанына юл булдым, бөтен уйларын, бөтен төшенчәләрен беләм. Алар бит бала... Күтәрелә китә, кызыша, яхшыны начардан аермый, вата, сындыра, кыра... Менә теге әрмән командирлары килгән көнне әфисәр клубына бомба ыргытырга хәзерләнгән булганнар. Алла гына саклап калган... Әле мин килгәндә дә бер гөруһ сезне русчы дип үтерергә йөри иде. Мин генә арага кердем.

Полковник ачыктан-ачык сөйләнгән бу сүзләрдән, көтелмәгән вакыйгалардан аптырап калды. Бөтен дикъкатене жыеп, аның һичбер хәрәкәтен югалтмас өчен күзен тегеп, аның хикәяләрен тыңлады. Үз-үзеннән: «Бу кем бу кыз? Бу куәт моңарга кайдан килгән? Бу яшьтә яшьлеген корбан итеп, ничек бу фикергә, бу гаягә капылган? Ничек үзен-үзе оныткан?» Сөальләренең берсенә дә канәгатьләндерерлек жавап таба алмаса да, Фәридәнең зурлыгына, бөеклегенә күңеленнән баш иде. Аның һәртөрле корбанга хәзерлеге алдында күңелдән тез чүкте... Полковникның башындагы шул уйларны сизенгән кебек, шуларга жавап биргән кебек, Фәридә батырланып сикереп торды, полковникның кулын килеп

Гөруһ — төркем.
Гая — ният, идея.

кысты. Аның зур дорфа кулларын үзенең нечкә, нәзек бармаклары арасыннан чыгармаенча, өмет ташкан күзен Тимергалинең күзенә батырды. Жавап ала алмагач, моңгына тавыш берлә: «Бетте бу китү сүзләре, полковник! Шулаймы? Бетсен!...»— диде. Аптырап калган полковникның кулын сыйпый-сыйпый башлады. Полковникның агарып килә торган чәчләре арасына бармакларын сукты. Мамык кебек бармаклары берлә аларны аралаштырды, сөйде, сыйпады... Тагы моңрак итеп: «Беттеме, полковник? Мин синең берлә калдыммы?»— диде. Аның күзеннән жавап көтте. Фәридә, анда бөтен теләгенә жавап булдымы, бөтен эчене пошырган эшләргә юл булдымы, бердән полковникның башын кочаклады, аны маңлаеннан, башыннан-битеннән үбәргә тотынды. Үзе: «Мин китмим, мин китмим... Сез шундый авыр көннәр алдында булганда, мин китмим, аңлыймсыз? Китә алмыйм!» — диде. Күңеле тулды. Кычкырып еглап жибәрде. Аның бер күз яше тәгәрәп төшеп Тимергалинең маңлаена тамып, аның битен кытыкландырып йөзеннән акты. Үзеннән-үзе курыккан кебек, оялган кебек, Фәридә почмакка барып, посып еглавында дәвам итте.

Тимергали көтелмәгән бу вакыйгадан элгәре каушады, аннан аптырады, ни эшләргә дә, нинди юл берлә дә хәрәкәт итәргә белмәде. Фәридәнең үкереп-үкереп еглавы аның йөрәгенең әллә кай йирләрендә йөреп, аның астын өст итте. Ул үзенең полковниклыгын, бүген-иртәгә милләтенең тарихында һич онытылмаячак зур бер эш эшләргә хәзерләнүен онытты. Унҗиде яшьлек егет кебек Фәридәнең янына чабып барды. Аның кулын алды, башын сыйпады. Фәридәнең муены көчсезләнгән, арыган кебек башын тота алмады. Ул полковник иңсәсенә егылды. Ефәк кебек куллары берлә аның иелми торган муеннарына сарылды. Фәридәнең калуы хәл ителде. Куркынычлы качу планнары аңарга полковник булганда һични [түгел] кебек күренде. Тимергалигә дә Фәридә кебек пакь, саф бер фәрештә янында торганда туп та, мылтык та берни түгел кебек хис ителде.

* * *

Хәбәрчеләр киткәннән ике көн вакыт үтте. Жавап тубы атылмады. Бу яктан өч туп атып сөаль бирелде. Хәбәр килмәде. Өч көн үтте — биш туп атылды. Жавап килмәде. Дүртенче көн булды, жавап килмәде. Жиде туп

атылды — хәбәр килмәде. Яшерен комитә җыелды, тагы бер көн көтәргә карар ителде. Менә кич булды. Һәр кеше эч пошу берлә: тегеләр русларга төшмәдеме икән, сер ачылмадымы икән дигән куркулы уйлар берлә йокыга яттылар. Полковник та пошынып, эш ачылмасын, бөтен план, бөтен эш юкка чыкмасын дигән уйлар берлә йокламаенча уйланып ятканда, ишек төбенә бик каты чабып килеп ат туктады. Полковник әллә ни чыкты, начар бернәрсә булды дип хис итеп, сикереп торды. Ишектән ук кебек атылып Фәридә килеп керде:

— Полковник, харап булдык, бөтен нәрсә беленде: капитан Иванов штаб берлә сөйләргә телефон сораган, тоташтыруда безнең кеше булган, шул тоташтырдым дип ялганлаган, үзе тыңларга тотынган да теге генералны чакырып, мондагы безнең бөтен хәлләр хакында хәбәр биргән. Тизрәк коралсызландыруның кирәклеген, рус әфисәрләренә башка, башкорт прапорщигы Атнагуловка гына ышанырга яравын сөйләгән. Генерал исеменнән бу да «Иртәгә телефон бирермен» дип сүзен кискән... Бүген китмәсәк, һәрбер нәрсә ачыла!..

Полковник сөальле күз берлә Фәридәгә карады. Фәридә:

— Төн караңгы, әле төн яртысы гына, бәлки үтәрмез, — диде. Полковник уйланды, уйланды, башыннан төрле планнар кичте. Ахырдан иптәшләре берлә сөйләшергә булды. Комитәне туплады. Кыска бер киңәштән соң хәрәкәткә, Ивановны юлда гына үтерергә карар ителде вә төн яртысында полковник җыелу боргысын уйнатты. Юл киемендә штабка барып, штаб начальниктан килгән ялган әмерне укыды. Күрше алайларга телефон берлә хәрәкәттән хәбәр ителде. Юл сакчыларына мәгълүмат бирелде. Аерым бүлекләргә аерым юллар күрсәтеп, төрек чигенең теге ягындагы тау артында бергә тупланырга, мылтык атмаска, тавышланмаска боердылар... Үзе бүлмәсенә килеп, яшерен серле кәгазьләрне берсен Фәридәгә бәти иттереп тактылар, берсен үзенә алды, берсе Ибраһимга яшерелде. Юлда андый-мондый эш булып, яңадан русларга төшеләчәк булса, бу кәгазьләрне юк итүнең, төрекләргә кайда төшелсә дә, иң башларына бирүнең тиешлеген аңлатты.

Бер сәгатьтән юлга чыгылды. Гаскәр атларына менеп, акрын гына хәрәкәт итте. Төн җилле, болытлы булганга, ул тавышсыз-тынсыз рус фронтын үтте. Менә юл ике тау арасына килеп керәчәк булды. Моның берсендә рус тупчылары йирләшкән кебек, икенчесенә төрек тупчылары йирләшкән иде. Юлдан кемнең дә үтүе мөмкин

түгел итеп туп, пулемет астына алынган иде. Полковник, мондагы русларга «Әмер алдым, кичәм», дип телефон берлә хәбәр биргәнгә, ул яктан курыкмый иде. Аның планы буенча теге өч кеше төрекләргә дә мәсьәләне аңлатканга, аннан да куркыныч булмаска тиеш иде, ләкин хәбәрнең килмәве аның планын бозган, аңарга сак булырга кушкан иде. Шуның өчен ул элгәре күрелмәгән кебек иттереп акрынлап үтәргә дигән карарны биргән иде. Ләкин тау янына килгәч булган вакыйга аны башкача хәрәкәт итәргә кушты. Ул да бердән планын үзгәртергә мәҗбүр булды. Вакыйга моннан гыйбарәт иде.

Кичүгә килеп җитәр алдында үз бүлегендә килә торган прапорщик Атнагулов артта калып борылып чаба башлаган вә аның артыннан киткән Иванов тотылып үтерелсә дә, Атнагулов куак арасына кереп югалган. Шул эштә берничә мылтык атылганга, тауның каравылчылары уянган, ике як та берәм-сәрәм мылтыклар атарга тотынган иде. Шуның өчен күренми кичү имкяны беткән, фәкать бик куркынычлы, тәһликәле булса да чабып үтәргә генә юл калган иде. Тимергали һәр югалткан минут берничә җан торасын белгәнгә, бердән чабып кичәргә әмер бирде. Ике-өч чакрым киңлектәге кичү ат берлә тулды. Гаскәр бөтен куәте берлә чабып кичүгә керде. Әллә кайдан ай чыкты. Бөтен гаскәр ялтырап китте. Рус ягындамы, төрек ягындамы атылган туп гөрләп китте, гаскәрнең алдына төшеп ярылды. Аның артыннан беренче, икенче, өченчеләр атылды. Әллә кайдан пулемет җылтыраргa кереште. Гаскәр һаман чапты, әллә кемнәр егылды, каны ага торган бер ат тиле кебек чапты, әллә кем ыңгырашты, сыкранды, туп, пулемет тавышына ат гыжлавы, «Алга, алга!»— дигән командирларның тавышы катышты. Кичү кыяметкә әверелде. Полковник Тимергали бер карады: яндагы гаскәрене, аның күршесендә кызы Сөембикәне күрде. Тагы бераз вакыт үтте: гаскәр йирендә күзләре кызарган Фәридәне күрде. Тагы бер карады: алдына төшкән туп ядрәсеннән алдындагы саф ярылды, бер гаскәри мәтәлде, бер ат дүрт аягын күтәреп егылды. Аңарга әллә нәрсә тигән кебек булды. Күлмәге эченнән җылы бернәрсә агарга тотынды. Ул атын сукты, алга чыкты. Бик зур тавыш берлә: «Алга!»— дип кычкырды. Бите канга буялган Фәридәнең куып җиткәнен, кызы Сөембикәнең

Имкян —мөмкинлек.
Тәһликә — һәлакәт.

атыннан кан акканны күрде. Туп тавышланды, улады, гөрләде, пулемет туктамады — «чыж-чыж» итте, мылтык өзелмәде — шартлады. Атлы гаскәр рәтен югалтып, көтү кебек чапты, атлар исерек кебек дулады, яралылар ыңгырашты.

Менә кичү үтелде, гаскәр сәламәт йиргә чыгып җитте, аның өстенә әллә кайдан прожектор төште: сөңгеләр, кылычлар, ызаннар ялтырап җавап бирде. Полковник гакылын югалткан кеше кебек: «Рәтләнеңез! Бүлеге бүлеккә!»—дип кычкырды. Бер минутта рәтләнделәр, бер минутта бүлеге бүлеккә аерылдылар... Ул эчендә ага торган җылы нәрсәләргә әһәмият бирмәенчә бөтен гаскәрне йөреп чыкты. Җәрәхәтләнгәннәр күп булса да, үлгәннәр бик аз иде. Командирларның күбе исән иде, сау иде... Яралыларны бәйләргә, җәрәхәтләләрне урынлаштырырга кушты. Ак бәз багламнары берлә килеп җиткән Фәридәгә: «Минем җәрәхәтем кечкенә»,—дип әһәмият бирмәенчә, гаскәрнең алдына чыгып канлы кулы берлә ак байрак күтәрде. Шуның янына килеп җитеп, Фәридә әллә кай бер йиренә яшерелеп куелган кызыл йирлектә төрек байрагы калдырды. «Яшәсен Төркия!»—дип кычкырып жибәрде һәм гаскәр кычкырып җавап бирде. Төрек бүлегенең тубы туктады. Дошман гаскәре дип уйлап каршы чыккан төрек сәварие ни эшләргә белмәенчә аптырап калды. Менә бердән рус тавы гөрләде. Аннан берәмләп, күмәкләп туп атыла башлады. Тимергали: «Алга!»— дип әмер бирде. Атлы гаскәр ук кебек алга чапты. Рус тубы, мылтыгы боларны Төркиянең эченә куды.

Менә таң атты. Туа торган яңы көннең моң яктысы ана йортка ашыга торган төрле кабиләдән җыелган төрек балаларын сәламләде, ераста түгел генә берничә манаралы бер кечкенә төрек шәһәре күренде. Полковник шунда юл тотты. Шәһәрнең алдына килеп басу берлә, гаскәрне тагы рәтләде, тагы бүлеген бүлеккә аерды. Музыкага хәзер булырга әмер бирде. Гаскәри тәртиптә шәһәргә керергә кушты. Үзенең каны берлә былчыранган аты шәһәрнең бусагасына басып өлгермәде, дүрт-биш манарадан иртәнге азан башланды. Ихтыярсыз полковник атның тезгенен тартты, әмергә өйрәнгән ат бердән туктады. Аның артыннан бөтен алай туктады, хәтта эченнән ага торган кан да туктады. Азан бетте. Полковник: «Музыка!»— дип кычкырды. Аксак Тимер маршы гөрләде, шуңарга баса торган җиде-сигез мең атларның

Сәвари — атлы гаскәр.

тавышы берлә шәһәр «ду» килде. Бу яңы музыкадан, яңы тавыштан бөтен шәһәр аякка калыкты. Төрек байраклы, рус киемле бу гаскәрдән һәммәсе, бердән, курыкты, икенчедән, аптырады, өченчедән, хәйран булды. Гаскәр киң урам буйлап акрынлап баруында дәвам итте... Аның бөтен атлавына урамнар, биналар сәлам биргән кебек тавышланып җавап бирде. Бөтен тәрәзәләргә халык тулды. Даирәләр, кышлалар аякка калыкты. Музыка туктар-туктамас гаскәрнең: «Яшәсен Төркия!» — дигән тавышы шәһәрне тотты...

Менә гаскәр шәһәрнең уртасына, элгәреге бәладия даирәсе, хәзерге гаскәри штаб янына килеп бүлек-бүлек тезелде. Бинаның башындагы саллана торган төрек байрагы, озын юлдан килгән бу төрек угылларына жан күңелдән сәлам биргән кебек, иртәнге йил берлә салланды, әллә ни сөйләгән кебек «фыр-фыр» килде. Вакыйгадан яңы гына хәбәрдар булган, аптырап калган төрек забитларының кышладан чыкканын күрү берлә, полковник: «Сәлам тор!»— әмерен бирде. Уникә кабилә угылларының сөңгеләре бердән күккә чыкты. Күңелләреннән иткән антларын төрек байрагы «фыр-фыр» иттереп күкләргә кадәр күндерде, ләүхелмәхфузга язарга куштылар. Полковник Тимергали бер ягында кызы Сөем, бер ягында Фәридә, артында-алдында төрек әфисәрләре берлә рус байрагын өстерәп килеп, сәлам тарызында торып алга чыкты:

— Без дә сезнең кебек төрек балалары. Төркиянең шул авыр көннәрендә, дошманнар берлә бөтен тарафыннан камалган көннәрендә, сезнең берлә бергә булып, ана йорт өчен үземезнең канымызны фида итәргә булып, рус сафын ташлап чыктык! Һәммәмезне кабул итеп, төреклек вазыйфамызны үтәргә әмер боеруңызны көтәмез!— диде, кулындагы рус байрагын забитларның аягы астына ташлады. «Яшәсен Төркия!»— дип кычкырды, гаскәр дә кычкырып җавап бирде.

Күзләреннән мөлдер-мөлдер аккан яшен тота алмаган төрек меңбашы полковник Тимергалине килеп кочаклады. Еллар буе күрешмәгән агасын-энесен көтелмәгәндә очраткан кебек, ул аны күкрәгенә кысты, башыннан үпте, битеннән үпте, тагы кочаклады, тагы үпте. Яшь мөлдерәп ага торган аның күзләренә шатлык, бәхет, көлемсерәү чыкты, күз яше берлә елмаю бергә кушылды. Аның артыннан бөтен забитлар килгән аркадашлары берлә күреште, үбеште. Төрек байрагын күтәреп тора

Бәладия даирәсе — шәһәр идарәсе йорты.

торган Фәридә берлә Сөембикә генә каршылыксыз калды... Аларның шул озын, ерак йирдән килүләрен котларга, аларның рус боендырыгы астында үткәргән шул озын газаплы көннәрен сорарга һәмширәләре, кардәшләре килмәде, аларга аналык, апалык, туганлык бүсәсен беркем дә бирмәде...

Менә бердән төрек музыкасы гөрләде. Ул Урда маршын уйнады. Аның артыннан меңбашы югары бер йиргә чыгып:

— Кардәшләр! Мин сезне һәммәңезне рус боендырыгыннан кортылуыңыз вә ана йортка ирешүеңез берлә котлыйм! Бөтен тарафтан дошман сарган бу йорт төрек иледер. Бу безнең ватанымыз булган кебек, сезнең дә туган йортыңыздыр. Безнең берлә бергә, безнең караңгы көннәремезне бүлешергә килгән сез кардәшләремезгә безнең бәхетле көннәремездә дә илемез, йортымыз ачыктыр!..— Меңбашы сүзендә дәвам итә алмады. Сәлам тор тарызында баскан Мирхәйдәр калтыранды, селкенде, ул Фәридәнең өстенә ауды. Китерелгән докторлар аның һушын китергәч тә, Тимергали баш очындагы меңбашын күрер-күрмәс, үзенең күкрәгендәге хариталарын, яшерен гаскәри серләрне хәтерләде вә шуны алырга кулын сузды. Көчсез кулы шул эшне эшли алмаганны күргәч, ул күзе берлә Фәридәгә ишарә итте. Фәридә шуларны алып меңбашына биргәнчә күзен кәгазьләрдән калдырмады. Фәридә: «Русия гаскәри штабының гизле серләре»,— дигәч кенә Тимергали елмайды. Меңбашының шул кәгазьләрне ачканнарын караганда аның йөзеннән, күзеннән елмаюы китмәде. Шул — милләтемне сакладым кәефеннән чыккан көлү, елмаю аның рухын күкләргә кадәр озатты — елмаеп жаны чыкты.

* * *

Бөек бер хөрмәт берлә полковник күмелде. Аның баһадир гаскәре инглизләргә каршы барып, аларны әсир алышты. Аның китергән гизле серләре рус иттифакчыларының сугыш серләрен ачып, планнарын боздырды.

Төркия хөкүмәте тарафыннан Сөембикә Истанбулга алдырылды вә бер мәктәпкә йирләштерелде. Фәридә

Каршылыксыз калды — каршылаучылар булмады.
Һәмширә — бу урында: апа, сеңел.
Бүсә —үбешү, туганлык күрсәтү.
Тарызында — рәвешендә.

генә жәбһәне ташламады, ул һәмширә булып сугыш сафында калды. Киләчәк форсатта: Батумга, Ганжәгә, Бакуга төрек байрагын алландыру, Төркстанга, Кырымга, Идел—Уралга Алтын Урда байрагын салландыру көнен көтеп калды. Шул татлы көнгә хәзерләнер өчен гаскәрләр арасында фикердәшләр, иптәшләр, аркадашлар туплавында дәвам итте. Туган көннең һәрберсендә, ул шул өметнең тагы бер көн якынлавына ышанып, тыныч-тыныч көнне төнгә кушты. Ирешәчәгенә иткән иман берлә айлар, елларны сафта үткәрде. Бәхетле кортылыш көнен бәкләде.

Кортылыш — котылу.
Бәкләде — көтте.

699

Ek 8. Arap Harfli Metin

محمد عیاض اسحاقی

اوگه طایا

حکایه

1922 نجی یلدا
برلین ده یازیلدی

«ملی یول» نشریاتی 8

برلین، 1988 - آوغوست

صوراتو اوچون آدریس:
REDAKTION „YANA MILLI YUL"
Berlin-Charlottenburg 1
Postfach Nr. 8

بهاسی: بر مارق ۵۰ فنیگ.

۱۵۰

محمد عیاض اسحاقی

اوگه طاها

İSMAİL ÖTAR

حکایه

بیرلین ده 1922 نجی یلدا
یازیلدی

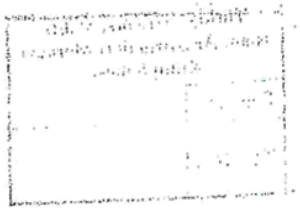
«ملی یول» نشریاتی 3
بیرلین . 1938 . آوغوست

بو اثر
«ملی یول» تک اوز مطبعه سنده
حرف تزو ماشیناسی برله
تزلدی

701

بو کتاب، آلمانیاغا اسیر توشکه‌چ، تورکیه‌گه کوگللی عسکر بولوب کیتوب، تورکیه‌نی صاقلار اوچون جبهه‌ده شهید بولغان یوز له‌رچه آیدل ـ اورال یگتله‌رینگ عزیز روحلارینا باغشلانادر.

عباض اسحاقی.

İSMAİL OTAR

تون صوك بولسادا، پولقوونیك تیمرعلیف هان یوقلی آلمادی. اول کیمله‌رن چیشنمه‌ینچه گنه، عسکرچه یاتوب قارادی، برنیچه مرتبه کوزن یوموب، اوزن اوزی یوقلادی کبك ایتدیرر اوچون غرلداب‌دا آلدی؛ لکن باش اچنده‌گی اویلار، دردله‌ر برسی آرتندان برسی یوگردی، برسینه برسی قوشلوب ایکیله‌ندی، اوچله‌ندی، ماطور، یه‌مسز توسله‌ر آلدی. اول طورمادی قاینادی. آنگ تیشك طوشقلارندان اوی طاشدی، فکر آقدی. باش دولاغان تیگرمه‌ن کبك طوقتامادی؛ ئه‌یله‌ندی، ئه‌یله‌ندی، یاکی فکرله‌رنی، یاکی اویلارنی اون یاصاماقچی بولدی. کیره کمه گه‌نله‌رن یوف ایتدیروب اوچرماقچی بولدی. شوکارغا ئلله قایدان کیله طورغان جان صقراوی، کوکل ئه‌رنوی قاتشدی، سیبسز اچ پوشوی آنی باصدی. اول، اوف! دیب صولاب کوزن آچدی. آنگ کوزی کچکنه گنه أویده یوگردی. آنگ دیوارینا آصلغان خریطه: آنگ اوستنده گی زور، کچکنه شهرله‌رنگ اشارتله‌رینگ کوزن آقایتقان کبك قاراوی، آنی ئلله‌نیك قالطراتوب جیبه‌ردی. ته‌ته‌ن ئلله‌نیندی برصووق أوتدی. طولغان آینگ یاقتیسندا غنا اول آنداغی شهرله‌رنگ، یلغالار-نگ اسمن کورمه‌سه ده، کوکلنده‌ن ده اول خریطه‌نی بلگه‌نگه، اول آندا: بغدادنی، موصولنی، ارضروم‌نی، طرابزون‌نی کوردی؛ مراد چاین، فرات‌نی، دجله‌نی، وان کولن آیردی. آکارغا قاغلغان کچکنه بایراقلاردان شوندا‌غی عسکرله‌رنگ اورونلارن، حرکتله‌رن کورگه‌ن

کبك شونداغی طوب طاوشلارن، بالا یغلاولارن، آنالار آهلارین ایشتکه‌ن کبك بولدی. طاغی کوکلنده‌گی تیره‌ن بر یری صقرادی. به‌غری اکرادی، اول عسکرچه ایتدیروب سیکروب طوردی. باشداغی آور اویلارنی بتزر اوچون شارط‌شورط ایتدیروب ته‌ره‌زه یانینا کیلوب باصدی. آینگ نورینا قویولغان مسجدنگ طوپ برله تیشلگه‌ن محراب اورنی صوقرکشینگ کوزی کبك پولقوونیکله قارادی. آنگ یارطیلی اوزلوب توشکه‌ن مناره‌سی قولی کیسلگه‌ن کشینگ قولسز جیگی کبك سلکنه، صاللانا کبك، بوکار یودروق کورسه‌ته کبك بولدی. آنگ آرتداغی جیمرك، واتق تورك أویله‌ری، تورك یورطلاری شول جراختله رنده‌ن یغلی، صقری کبك طویلدی. اول اویغا چومدی. بلکه بو مناره یوزله‌رچه یللار موکلی آذان طاوشن تپره یونگه طاراتقان مناره، مینم امرم برله آطلغان طوپ برله کیسلگه‌ندر، بلکه بو محراب نیچه یوز یللار کتیله‌رگه کوکل طنچلغی، جان راحتی بیرگه‌ن محراب، مینم عسکرم نگ کوچی برله جیمرلگه‌ندر. بو أویله‌ر، بو یورطلار، اچله‌رنده‌گی بختلی عائله اوچاقلاری مینم عسکرم طرفندان سوندیرلگه‌ندر. شول یوزله‌ر، مکله‌ر گناهسز خاتونلار، بالالار مینم طرفمدان أوترلگه‌ندر... اول قورقوب کیتدی. قارا فکرله‌رن قوار اوچون اول اوط آلدی. أوستهل اوستینه طاشلانغان کاغدله‌ر، خریطه‌لار آراسنداغی قزینگ صوکغی خطینا کوزی توشدی. طاغی کوکلینگ بیك تیره‌ن بر یری ئه‌رنوب کیتدی. أویده هوا جیتمی کبك بولدی. صولوش طارایدی کبك طویلدی. اول تیزکنه طشقا چقدی.

صووق هوا آنی قوچاقلاب آلوب قویوندردی. موکلانوب کیله طورغان آی نوری آنی سویدی، آقرین‌غنا ایسه طورغان صالقن یل آنی یودی. آنگ کوکلی آچلوب کیتدی... اول اوزون بوشلق بویندا آقرین‌غنا یورینه باشلادی. تیره‌ن تون بولغانغا، بوتون ایسه‌ن أویله‌رده، بوتون قازلغان یر آستلارندا عسکرله‌ر تیره‌ن یوقودا ایدیله‌ر. قوش،

قورت، حیوان بترلگه‌نگه، بوتون جیمرك آول قبرستان کبك طنچ ایدی، موك ایدی. شول طنچلق پولقوونیکنگ کوکلن طنچلاندیرا، شول موکلق آریغان ته‌نن حال جیدیرا ایدی... اول بر ئه‌یله‌ندی، ایکی ئه‌یله‌ندی. آور فکرله‌رده‌ن، معناسز اچ پوشولاردان بوشاندی کبك بولدی. اویگه طابا بورلدی. یراقداغنا برطوپ طاوشی گورله‌ب کیتدی، آکارغا جواب کبك ایکنچی طوپنمی کوکره‌دی، یراقداغی طاولاردا غنامی طاوش اویناب قایتدی... پولقوونیك کوزن تکدی. بزنکیله‌ن دشمان برله آطشالار... دیمه‌کچی بولدی. لکن بزنکیله‌ر کم صوك؟ دشمان کم صوك؟ دیگه‌ن سوأل کیلوب باصدی. طاغی باشن چوالتدی. چن، «بزکم؟»، «دشمان کم؟»... «مین پولقوونیك تیمرعلیف کم؟»...

یراقدان کیلگه‌ن موکلی طوب طاوشی بونگ سوألینه جواب کبك بولدی. تورکله‌ر آطدیلار دیدی.... طاغی کوزی مسجدکه، مناردغا، آنگ یاتداغی جیمرك أویله‌رگه توشدی. بولار بارسی‌دا: «بو سینگ اشگ، بو سینگ خدمتگ!» دیب شلته‌له‌گه‌ن کبك بولغانغا، اول بو اویدان قوتلور اوچون أویینه بورلدی. ایشك بوصاغاسینا کیلوب باصقاندا، یراقداغنا برده‌ن بر - ایکی ملطق آطلدی، آندان صوك طاغی جواب بیریلوی قولاغینا به‌رلدی. عسکرلك طورمشندا بوندیلارنی بیك کوب کورگه‌ن بولسادا، بو طاوشلار بوگون آرقاسندا صووق یوگرتدی. شوندان قوتلور، قاچار اوچون کبك تیزگنه ایشکنی یابدی. سلکنوب، سلکنوب یانا طورغان کچکنه شه‌منی یانینا آلوب طاغی یاتدی. قولی اختیارسز اوسته‌لده‌گی قزینگ خطینا باروب تیدی. اول ایندی اول خطنی بوگون اوچ مرتبه اوقودی، ئللە نه‌رسه‌سن آکلاماغان کبك بولدی. مونه طاغی بر مرتبه اوقرغا طوتندی. طاغی آکلاب بترمه‌دی. خط قزندان ایدی همده روسیه‌ده، مکتبده قالغان اون جیدی، اون سیگز یاشلك قزندان، سویم‌یکه‌ده‌ن ایدی. خط دا هر آطنا کیله طورغان خطلار کبك خط ایدی. لکن بر یرنده‌گی سوزله‌ری ئللە نیك پولقوونیك

تیمرعلیف گه یات کبك طویلغان ایدی. آنداغی فکرلەر آنگ ئلله قایلاردا یاشرینوب یاتقان اویلارینا باروب تیگەن‌ایدیمی ؟ بیك تیرەندەگی جراختینه بەریلوب آننگ بوتەو یاراسن یاگادان آچقان ایدیمی ؟... اوزی ده آگلاماغان ئللەنی بولغان ایدی. شوندان بیرلی طنچلغن یوغالتقان ایدی. قزی اوزینگ شفقت همشیرەلەر قورسینا کروین یازا و بولای صوغش بولوب یاتقاندا، آرتدا تیك طورونگ یاراماوین سویلەب، اوزینگ صوغشقا کیتەرگه تیشلگی فکرن آگلاتا و آتاسیندان رخصت فاتحه صوری ایدی...

اول بر قالقدی، بر اویاندی. آور بر یوقوغا کیتدی. صاتاشا باشلادی، مونا آنگ کوز آلدینا اوزینگ ضعیف کنه قزی کیلوب باصا، آنگ یاندا آنگ کوبدەن توگل گنه صوغش میداندا «قهرمانچه»أولگەن بردەنبر اوغلی کیلوب اورونلاشا، آلار آرتدا کوبدەن ایندی وفات‌ایتکەن آنگ خاتونی موگلی‌غنا کوزی برله یالنغان کبك، یالوارغان کبك قولن صوزا، آنگ بر قولی قرط ایتوب کیسلگەن، ماره کیسلگەن کبك کیسلگەن، آنگ دعاغا کوتەرگەن ایکی قولی یرنده بر قول برجیگ گنه سلکنه.—بر قولی یوق، نفیسەنگ بر قولی کیسلگەن.— پولقوونیك قورقا. آنگ: نفیسەمی سین ؟ ایبو نفیسه!... شولای نفیسه، شولای!.. سینگ شول بر قولگ کیسلگەندر... صوغشدا کیسلدیمی ؟.. کم کیسدی، دشمانمی ؟ بزنکیلەرمی ؟ دشمان کم ؟..... آنگ کوزی آلدندا ئلله نیقادار کیسلگەن قوللار، آیاقلار، مسخره ایتلگەن تورك خاتونلاری، قزلاری أوته... سیگا دا نفیسه شولای بولدیمی ؟... ئلله صوغش صفندا قهرمانچا أولگەن اوغلگ اوچون، شولای جراختلەندگمی ؟... اول سیسکەنوب اویاندی. طاغی کوزن آچدی. طاغی شارط ـ شورط یوروب فکرن آرچیماقچی بولدی، لکن قارا اوی آنی طاشلامادی... اول برآز اش برله مشغول بولماقچی بولدی. شونگ برله قارا فکرلەرنی قوماقچی بولدی. قزینا قایچان صوك جواب یازار... نی یازار... ایرته گه، ایرته گه!

اول اشتابدان کیلگەن برکاغدنی آچدی، آنی اوقورغا طوتندی. اوقودی، اوقودی. برنی آگلامادی. لکن اوقوغان صاین یوره گینه ئلله نەرسه قادالغان کبك بولدی. یازوچینگ: آناطولی تورکی برله ایران تورکن آیرر اوچون آلغان بیرلەرگه قازاقلار اوطرترغا کیرەك، شول قازاقلارنی فرات، دجله بویینا قادار صوزارغا کیرەك؛ دون قازاغی، اورال قازاغینگ ئلککی عصرلاردا تورك ملتلەرن آیرودا ایتکەن خدمتلەرندەن فائدەلانوب، بوندا فرات قازاقلغی میدانغا کیترگه کیرەك — دیگەن فکری یونگ باشندا ئەیلەنه باشلادی. اول اوی آنگ باشندا بالالار تیگرمەنی کبك شولطرادی. پولقوونیك‌نگ کوز آلدندا برنەرسەنی آچوب جیبەره آلمادی، فقط کوگلن صقراتدی، اچن ئلله نیك یاندردی.

بو نی دیگەن سوز صوك ؟ بو نیك صوك ؟... بو ایکی تورك ایللەرن آیرو نیك کیرەك صوك ؟ اول جواب طابا آلمادی... قزینا خط یازارغا طوتندی. بو صوغشدا بر اوغلم هلاك بولدی، ایندی بر قزم سین قالدك. سینگ ده هلاك بولویگنی کورەسم کیلمی‌دیمه کچی‌بولدی. لکن‌خط‌یازارغا دیب باشلاغاچدا، کوزینه کاغدنگ پوچماغنداغی اشتاب مهری طاشلاندی. اوزن «پولقوونیك تیمرعلیف» ایتوب حس ایتدی. قلمی ایکنچی یاقغا کیتدی. خطندا صوغشدا أولولەرنی ماقتادی، قهرمانلقلاردان بحث ایتدی. قزینا کیلوب جیتدی، قلمی طوتلدی، برسوز طابا آلمادی. بر اوقوب قارادی، ایکی اوقوب قارادی طاغی قلم یوریمەدی. اول: نیك صوك اول ئەلی قزینا روسچا یازا. اول بیت بیك هیت تورکچه یازا بله، قزین‌دا مخصوص معلم آلوب اوقوتدی، نیك صوك آتا برله بالا آراسنداغی مناسبتنی روس سوزلەری برله یوریته... اول یاگا فکر آچدی کبك بولدی، سویندی، شادلاندی. قزینا تاتارچالاتوب یازارغا طوتندی. سلاملار بتوب، صوغشتگ قهرمانلقلارینا کیلگەچده، قلم تره‌لدی. آنگ تاتارچا ایتدیروب اوزینگ قزینا شول صوغشنی بیك شەب ایتدیروب

یازارغا تلی بارمادی. تاتارگه‌زیته‌له‌رنده‌گی صوغش حقنداغی قاراشمی ایرك یرمه‌دی، تاتارچا یازغان خطی روسچاسینا تمام باشقا بولوب چغاچاق بولدی... اول طاغی طوقتادی. ایکی خطنی دا آلوب طاشلادی... باشندا آورو سیزندی، تەننده واطلو حس ایتدی. عسکرچه ایتدیروب چیشنر چیشنمه‌س کنه طاغی اورنینا صوزلدی. آنگ کوز آلدندان بیك اوزاقغا قادار قزینگ صنی، آنگ خاتونینگ برکیسلگه‌ن قولی برله کوککه طابا قاراب دعا قیلوی یوغالمادی، اول ئەیله‌ندی، ئەیله‌ندی، طاغ آلدنداغنا آقرن‌غنا یوقوغا طالدی.

*

پولقوونیك تیمرعلیف ایندی قافقاز جبهه‌سنده بر یلدان آرتق. اول صاری قامیش صوغشینا یاردمگه جیبه‌رلدی. آندا کیلوب اولگره آلماسا دا، ارضرومغا طابا باریشدا اوچ قاناتنی صاقلادی. طرابزون‌نی آلغاندا دا آنگ آطلیلاری تورکله‌رنگ آگسز هجومله‌رینه قارشی طوردی. آندان اول جنوبکه طاباراق طاشلانلدی، روس عسکری برله بغداد آستندا صوغشا طورغان انگلیز عسکری برله قوشلو حرکتنده آنگ آلاینا زور یوك یوکله‌نه‌چه‌ك بولدی. اول بوندا یگنچه برحرکت یاصار اوچون تورکله‌رنگ ایگ ضیق نقطه‌لاری حساب‌ایتلگه‌ن یرگه اورنلاشدیرلدی. شونگ اوچون روسیه‌نگ تورلی خلقلارندان طوپلانغان آنگ آلایی آیلار بویی حاضرله‌ندی، کوچله‌ندی و شول اوینگ آرتندان پولقوونیك تیمرعلیف ده بیك کوب قودی و بیك کوب خدمت صرف ایتدی. شول تاریخی اشنی اشله‌وده دنیا صوغشندا، انگلیز صوغش صفی برله روس صوغش صفینگ برله‌شوینه سبب بولسا، اول بیت بیك زور خدمت ایتکه‌ن بولاچاق، آنگ بیت تاریخقا اسمی کره‌چه‌ك، آنگ بیت اسمی—آطی بوتون حربی مکتبله‌رنده آوزدان آوزغا یوریه‌چه‌ك! اول بیت قهرمان بولاچاق.... درجه‌ده اوسه‌چه‌ك، اول گینیرالللق (پاشالق) درجه‌سینه منه‌چه‌ك. گینیرال تیمرعلی بولاچاق!...

مونا شول فکرنگ آرتندان بر آدیم قالمادی. شونگ اوچون اول بوتون عسکرله‌رن آیرم-آیرم کبك حاضرله‌دی؛ بوتون آطلارنی آیرم-آیرم کبك کوزده‌ن کیچردی؛ بوتون قورالنی اوزی تیکشردی؛ بوتون معلوماتنی اوزینه جیناندی. هر بر توشکه‌ن تورك اسیرن اوزی صورادی، آنگ یانندان طابقان هر بر کاغدنی اوزی جنتکله‌دی. طاو آرالارندا قارلار آزایوب، آطلیغا یورورگه یول آچیلاچاق وقتقا قادار اوزینگ بوتون آلایینی تمام ایرته‌گه یولغا چغارلق ایتدیروب حاضرله‌دی. شولار تمام بولوب، باش قوماندانلقدان «آلغا»دیگه‌ن امرنی کوتوب طورغاندا، برکوتنی پولقوونیك تیمرعلیف اشتابقا چاقرلدی. اوزینگ نی اوچون چاقرلغانن بلگه‌نگه، اوزینگ پلانن، اوزینگ پلانی حقنداغی بوتون دلیللەرنی آلوب چابدی. باروب جیتو برله اوزینگ قوماندانینا سلامغا کیتدی. آنی یاش‌کنه، یومشاق غنا بر روس بایاری بای بر اویده قبول ایتدی. ایرته چه‌ی وقتی بولغانغا، پولقوونیکنی چه‌یگه اوطرتدی. رسمی معامله‌لەر بیك تیز بتوب کیتوب، گینیرال أوی حالینه کروب کیتدی. أوینگ طارلغندان زارلاندی، خاتونینگ بوندی بیرده طوررغا اویره‌نه آلماویندان کیلگه‌ن، غروزینلار برله آذربایجانلیلار برله کونده اوچراشقان اسقانداللارن سویله‌دی. آندان سیاستکه کوچدی. پیتربورغدا نی بار صوك؟ نی توشنه‌له‌ر دیگه‌نگه قارشی—نی بارن بلمیسزمنی؟! راسپوتین بار! راسپوتین!، بز حاضر همه‌بز راسپوتین فکرینگ خدمتچیله‌ری... اول قانالیا تساریتسا(*) برله برگه نیچك بولسادا، بزنگ عسکرنی بر اوگنایسز لقغا توشروب صلح یاصاطورغا ماتاشا، دیدی... آندان بولمادی، گینیرال، معاشنگ جیتمه‌وینه کوچدی. «طورمش بهالاندی. بوندا غی تورلی-تورلی تاتار، ئەرمه‌ن، گورجی سوداگری هرکوتنی بهانی کوته‌ره؛ چیتده یهودله‌ر بزنگ آقچانگ قورسینی توشره. ایراندا حاضر بزنگ

(*) قانالیا تساریتسا = ملعون خانچا.

كاغد آقچاغا فندق دا آلوب بولمی؛ آلتون، كوموش صوديلار..، دوما بر طوقامی بوطی؛ بلوبمی، توگلمی، كم بلسون، طيل جيمريله. مونه نيقولای نيقولايويچنی موندا جيبه‌رديله‌ر، سبرگه جيبه‌رديله‌ر. اول خورلانغان... بوتون اوچن بوندا غی خلقدان، بزدەن آلا!.. سويله‌مه! پولقوونيك، سزنگ حال طنچ، سز اوز اشكزده، بز موندا قرمسقا اوياسندا» ديدی...

پولقوونيك تيمرعليف بو تەمسز سوزله‌رده‌ن أوشوب، اوزينگ آلاينگ حالله‌رن سويله‌دی. جيتوب بتمه‌گه‌ن پوليسموتله‌رنی تيزره‌ك جيبه‌رونی هم ده پاطرون‌نگ اوزون سفرگه جيتەرلك بولماوين، شو- لار طولغاچ، برنچی امرده‌ن صوڭ آلغا باررغا حاضرلگن آگلاتدی... گينيرال آبديراغان كبك قارادی: «سز همان آلغا! آرميسز دا! بز بوندا نيچك فرونتنی صاقلی آلامز ديب يوريمز؛ تورگله‌ر عسكرطاشيلار، آلمانيا طوقتاماينچا ياگا قوزال كونده‌ره، صول قاناتدا ماجار ئەفيسه‌ر- له‌ری كورندی. تورگله‌رنگ قافقازغا طابا حركت ايتوله‌ری كوتله. بوندا غی خلق بيت بله‌سنگ! بورينی نی قادار آشاتسڭ دا اورمانغا قاری. آذربايجانليلار آراسندا تورك ئەفيسه‌رله‌ری اشلی؛ غروزينلاری دا اوشانچسز؛ ئەرمەنله‌رگنه مونا بزنگ ياقلی... آلاری‌دا بيت شول قره‌پت عسكرنی طاليلار، صويالار... طاغی آندا طيلدا، مەسكەوده، قازاندا باغچه سرايدا، باقودا بيك قوتلی تورك آگيتاتسياسی بارا. باش قوماندانگ امری برله بونون تاتار ئەفيسه‌رله‌رن، عسكريله‌رن غرب جبهه‌سينه جيبه‌ر- دك.... باتينكاموی، بولار بار دا اش!... كيره كمه‌گه‌ن اش!...» گينيرال ايليكريك شلطراوغينی باصدی. ايشكده‌ن كورنگه‌ن قزل بيتلی، طازا خد- متچی قزغا: «ماشا، مينم قاينيتده‌ن زور پارتفيلنی كيترئه‌لی!» ديدی... «مونا پولقوونيك برنەرسه كورسه‌تيم ئه‌لی، سزنگ فكرنی صوريم!»... خدمتچی قز كيترگه‌ن پارتفيلده‌ن چغاروب، مەسكەوده چقدان بر تاتار گەزيته‌سن صوزدی. «مونا گەزيته، كورەمسز، عسكری بر سينزور آستندا چغا؛

مونا قاراگز ئه‌لی، ئه‌نه شول مقاله‌نی! موندا، شهرده قالغان تاتار عسكريله‌ری بايراملارندا قازارماغا آلوب كيلگه‌نله‌ر. صوغشقا قارشی بۆلورغا كيره‌ك، ئلله‌نيچه يرده‌ن جيلوب، جيلوب اوقوغان عسكريله‌ر- ده‌ن آلديلار. شونی زينهار اوقوب، فكرگزنی سويله‌ب، ممكن بولسا ترجمه ايتديروب جيبه‌رگز ئه‌لی؛ سزده بيت آندا تل بله طورغان ئەفيسه‌ر- له‌ر بار...» تيمرعلی قزل برله صزلغان مقاله‌له‌رنگ باشينا كوز آتدی. آنگ كوزينه باشنداغی: «بايرام قربانسز بولمی، قربان بايرامسز بولمی» ديگه‌ن سوز طاشلاندی. اول: «اشله‌ترمن گينيرال!» ديب پارتفيلينه طقدی... كورشوب چغوب اشتابقا كيتدی.

اشتابنگ قبول بولمه‌سنده اول ئلله نی قادار ئەرمەن، يهودی، گورجی سوداگری طابدی. آلار يانينا چققان بر ئەفيسه‌رده‌ن برسی شيكه‌ر كيترر اوچون واغون صورادی. برسی: دوگی جيبه‌رر اوچون كاغد ايسته‌دی. برسی: آطلار صاتوب آلوب كيترر اوچون آوانس آقچا؛ برسی: تونی-كونی يابلمی طورغان ريستوران آچارغا رخصت صورادی. ياش ئەفيسه‌ر بيك كوبنی برله قول بروب كورشوب، آقرين غنا سويله‌شوب، تورلی-تورلی كوز قاراشلاری برله اشاره‌له‌ر ياصادی. ئلله نەرسه حقندا امر ايتدی. تيمرعلی يانينا كيلوب: «حاضر، حاضر، مين سزنگ حقدا سويله‌دم، گينيرال برآز مشغول حاضر!» ديدی. طاغی ئلله نيندی يهود برله آقرين‌غنا سويله‌شدی. آنگ قولنداغی كاغدنی آلوب كروب كيتدی. طاغی چقدی. صوراوچيلارغا كاغدله‌ر، امرله‌ر، فرمانلار طاراتدی. پولقوونيكنی طاغی كوروب، بو موندا نی اشله‌ب طورا ديگه‌ن كبك بولوب: «حاضر پولقوونيك!» ديب كروب يوغالدی.

تيمرعلی‌نگ اچی پوشا باشلادی، آچووی كيلدی. اول آديو- تانتقا بيك قاتی ايتديروب سويله‌رگه حاضرله‌نوب جيته آلمادی، گينيرال- نگ ايشگی آچلدی، آندان بيك قاتی قچقرو چقدی: «وون، وون،

وون!»(*)دیب قچقرو سوگنو ایشتلدی. ایشکده‌ن طوب کبك ته‌گه‌ره‌ب، قپ-قزل قزارغان باشندا چالمالی، موینندا میداللی برکشی کیلوب چقدی. اول شول قادار آبدراغان ایدی، قایا باررغا بلمه‌ینچه یوده‌ب قالدی. ئلله قایدان چفوب آنگ یانن بر-ایکی مسلمان صروب آلدی. آنگ برسوز ده‌بشمه‌ینچه طوروینا قاراماینچا، آلار قزو-قزو صوراشرغا، ئلله نیندی سوأللەر بیرگه کرشدی. لکن تگی میداللی کشی بو سوزلەرگه جواب بیرمه‌دی. آقرین‌غنا: «دین، ملت دشمانتدان نی کوته‌سنگ!» دیگه‌ن سوزنی-تیمر علی ایشتدی... تگیلەر چفوب کیتوب، برآز بوشا-غاچ، بر ئه‌رمه‌ن کورشیسنه: «بو موندا غی مسلمان مفتیسی، آلار موندا تورك یاقلیلار، گینیرالدان ئله کدی اوزینه!» دیدی ده، چریگه‌ن تشله‌رن کورسه‌توب کولدی. چیتده‌رەك طورغان زورغنا قورصاقلی بر اورس سوداگرینگ:—«بارسینی بتررگه کیرەك ایدی، بزنکیلەر یومشاق، موندا آلار عیسنی علیه‌السلام قویندا طورغان کبك یاشیلەر ده، شونگ دا قدرن بلمیلەر، تورکیه‌سینه کیتسونلەر»—دیدی...

... پولقوونیکنگ ئللەقای یرین بو منظره مسقل ایتدی. آنگ ئلله نەرسه‌سی طاغی خورلاندی. اول شول حسله‌رن اورنینا کیتروب جیتکره آلادی. آدیوتانت: «رحیم ایتگز!»دیدی. تیمرعلی کروب عسکرچه سلام بیردی. زور میقلی قازاچی گینیرالی قارشی کیلوب قول بیروب کور-شوب: «رحیم ایتگز، رحیم ایتگز!» دیدی. تیمرعلی بو گینیرالنی مین قایدا اوچراتقان ایدم صوك دیب باشندا أزلەرگه طوتندی. «ایسه‌نلکمی، پولقوونیك! فلانمی، سز قارتایغانسز!» پولقوونیك تیمرعلیف: «صوك سز مینی کورگه‌نگز بار ایدیمی گینیرال؟» دیگه‌ن سوألینا: «نیك بولماسن، بز بیت یاپون صوغشندا سزنگ برله برگه بولدق. پورت-آرتوردا سز ۱۲نچی نومیر فورتلارنگ قوماندانی ایدیگز، مین ۱۵ نچینکی ایدم. مین اول وقت اشتابس کاپیتان ایدم!» دیدی...

(*) اورسچا؛ قووب چغارو سوزله‌ری.

تیمرعلی خاطرله‌دی.. أیو، تیمرعلی اول وقتدا اوق کاپیتان ایدی، حاضرده ئه‌لی همان پولقوونیك‌غنا. بو اورس مونا اول وقتدا مالای‌غنا ایدی، حاضر بونگ باشلغی بولغان. آنگ کوزی آلدندان بوتون پورت-آرتور صوغشینگ منظره‌له‌ری کیچدی. بو، حاضرگی گینیرال نگ اورنن طاشلاب قاچوب، تیمرعلی‌نگ آرطن آچق قالدروین، تیمرعلی‌نگ بیك زور قهرمانلق برله ئلله نی قادار عسکرن یوغالتوب، اوزی جراختله‌نوب کنه، وضعیتنی صاقلی آلوین، بونگ اوچون اوزینگ رحمت آلوین، بو قازاچی‌نگ گیورگی میدالی آلوین خاطرله‌دی. کوگلنده‌ن برکو گلسز آغو آقدی. رسمی‌مذاکره‌لەر اوزاقنا بارمادی. تیمرعلی ایرته‌گه ساعت ۱۱ده اشتابتگ کیگه‌ش مجلسینه چاقرلغانن بلدی و کیتمه‌کچی بولدی. لکن گینیرال همان پولقوونیکنی طوتماقچی، آنگ برله آچلوب کیتمه‌کچی بولدی. یاپون صوغشی ناچار تأثیر ایتکه‌نن آگلادی بولورغا کیره‌ك، دنیا حالینه کردی. عسکرگه ئه‌یر قویوچیلاردان زارلاندی. باقوغا باروب، آنداغی باشباشداقلقنی بتررگه قرارن سویله‌دی. آندا، باقودا عسکرنگ طیلندا تورك پروپاغانداسی بارا، آنداغی تاتار-لار(*) تورك اسیرله‌رینه یاردم ایته‌لەر، آرتدان صوغشقا حاضرله‌نه‌له‌ر؛ ایکه‌ن، ئه‌لی مونا مفتیله‌ری کیلگه‌ن ایدی، بزنگ دی: جمعیت خیریه‌مز، صوغش آستندا یتیم قالغان بالالارنی قارار اوچون بر یتیم خانه آچارغا بولدی، جیمرك تورك آوللارندان شول بالالارنی جیبوب کیلورگه رخصت بیرگز دی. قاچاقلارغا یاردم قومیته‌سی یاصادق دی. — پولشه-ده‌ن، قورلاندیه‌ده‌ن، لیفلاندیاده‌ن قاچقان نی قادار چن اورسلار بار، شولارغا یاردم ایتگزدیدم— بزنگ خلق شول بونی تلی دی. آندا فرونتقا باورب، بزنگ مه‌می آوزلاردان معلومات جیبوب تورکله‌رگه جاسوسلك یاصاماقچی بولالار. آچویم کیلوب، قووب چغاردم. شوندی ناخاللار.

(*)روسلار کوب وقتدا بوتون روسیه مسلمانلارینا تاتار اسمی قوللانالار. آذری تورکله‌رینه ده کوب وقت «باقو تاتارلاری» تعبیری یوروته‌لەر.

قافقاز اورنباصاری یومشاقلق برله بازندیروب بترگه‌ن. موندا میکا اوچ‌یلغا عسکری قوتنی بیرسه‌له‌ر، مین کورسه‌تر ایدم... غروزینندان، تاتارندان، داغستاندان کوللەر اوچرور ایدم... بزنگ حکومت یومشاق، ... دوماسی، گه‌زیته‌له‌ری، بار دا بزگه دشمان، بار دا مه‌ملی!.. ایشتدگمی ئه‌لی، مونا حاضر بر فرانسوز، بر انگلیز پولقوونیغی کیلدیله‌ر. بوندا غی حال برله طانشالار دی. مین کورسه‌تر ایدم آلارغا فروتنی. بارسی‌دا ماسسون، بارسی‌دا جاسوس، بزده جمهوریت یاصارغا یوریله‌ر... ایشتدیگزمی؟ آلمانلار بزنگ برله صلح یاصارغا تلیله‌ر: استانبول سزگه، فرانسه شمالی بزگه دیله‌ر. لهستاندان چغالار. ایسکی چیگله‌رنی بزنکیله‌ر قاریاتقا باروب تره‌تمه کچیله‌ر. یوقسا قان توگوده نی فائده، گیلشورگه کیره‌ك ایدی، اچنی صاقلارغا کیره‌ك، اچنی! پولقوونیك!» تیمرعلی‌نگ اچکه کروب کیتمه‌گه‌نن کورگه‌چ، گینیرال: «کورشورمز ئه‌لی پولقوونیك، اچگز پوشسا بوگون کیچکه بز «قارا مه‌چی» ریستوراتندا. آندا برکم ده بولمی، اول بزنگ اشتابنقی کبك، کیلگز!»... دیدی.

تیمرعلی ئلله نیندی چوالچق اویلار، فکرله‌ر برله اورامغا چقدی. آش وقتی جیتکه‌نگه، آقرینلاب‌غنا عسکری قلوبقامی باروب، یا بر آشخانه گه‌می کروب آش آشارغا اویلادی. آقرینلاب‌غنا شهرنگ ماتور اورامارندان زینتلی کینگه‌ن، یاصانغان خاتون-قزلار آراسندان أوتوب، واق-تویه‌ك نه‌رسه آلور اوچون برکیتکه کردی. کاغد آلدی. شوقالاد، کانفیت آلدی، قزینا بوله‌ك ایتدیروب جیبه‌رگه دیب جفه‌ك یاولق، چیگلگه‌ن بر ماتور یانچك آلدی، قاسسا یانینا توله‌رگه باردی. بونگ آلدنداغی برخاتون کوزن طوتروب قارادی کبك بولدی. پولقوونیکه ده بو خاتون طانش کبك کورینوب کیتدی. اولدا باشندان أزله‌رگه کرشدی. مونا آقچا تولی باشلادی، قاسسا خاتونی برله برایکی سوز سویله‌دی. آقچاسن طغوب اولگره آلمادی: «سز پولقوونیك تیمرعلیف توگلمی؟» دیگه‌ن تاتارچا بر طاوش ایشتدی. پولقوونیك بورولدی: أیو.—«ایسه‌نمیسز، بز سزنگ برله طانش ایدك، ایندی بیك کوب وقت أوتدی، سز اونوتقانسز، مین نفیسه‌نگ دوستی اسما، مین بوندا برآذربایجانلیدا کیه‌وده، مین سزنگ طویدا دا بولدم». پولقوونیك‌نگ کوزی آلدینا برده‌ن نفیسه، آنگ طویی، طویداغی قزلار، یگنله‌ر، کیلوب باصدی. بو قارتایوب کیله طورغان خاتوندا چندا شوندا غی بر طوتاشنی طانیدی. عیب ایتمه‌گز، قارتایدی، اونوتلغان فلان دیدی. خاتون بیك اوزاق ایتوب سویله‌ب کیتدی، نفیسه‌نگ أولوی وقتلارینا قادار صوراشدی. اوغلی قزی حقندا معلومات آلدی. آخردان تیمرعلی‌نگ وقتلی‌غنا موندا ایکه‌نن بلوب: «آش آشاماغان بولساگز، ئه‌یده‌گز بزگه قاینیق، مینم ایرم سزنی کوبده‌ن ایشتوب بله. اول آدواقات. بیك شاد بولور ایدی» دیدی. تیمرعلی اوزینگ کیمنده‌ن، قیافنده‌ن طارتندی، لکن اسما آنی کوچله‌گه‌ن کبك آطینا اوطرتوب آلوب کیتدی.

***

آدواقات اولماس اوغلی أوینده پولقوونیك تیمرعلیف‌نی بیك آچق قبول ایتدیله‌ر. قارتایوب کیله طورغان آدواقات آرسلان، آنگ حقندا خاتوندان بیك کوب ایشتکه‌نگه، ایسکی طانشی کبك برده‌ن آچلدی، بالالار حالنده‌ن صوراشدی، أوزینگ أوی حالله‌رن، بالالارن سویله‌دی. اوزاقلامادی آش‌دا برلدی. پخته ایتدیروب اشله‌نگه‌ن آش بولمه‌سنده تیمرعلی‌گه یگرمی ایکی-یگرمی اوچ یاشلك فریده، اون جیدی اون سیگز یاشلك زینب اسملی قزلاری دا کورشدرلدی. آشقا اوطروب بتکه‌چ‌کنه ئلله قایدان بیك آشغوب قایتقان کبك کیلگه‌ن استودینت اوغللاری—ابراهیم ده طانشدرلدی. آش باشلاندی. قازان اصولندا پشرلگه‌ن پیلمه‌ن کوبده‌ن برلی عسکر آشینا اویره‌نگه‌ن پولقوونیك که اوتکه‌ن عمرن خاطرله‌تدی، آنگ آرتندان کیلگه‌ن پیلاو، آنگ

آرتندان برلگه‌ن شورپالی قازان به‌لشی ، آنگ تماماً عسکرلگن پولقوو-
نیکلغن اونوتدردی. اوزینگ عائله طورمشی ، اورنبورغدا وقتدا خاتونی
ئه‌یسی برله برگه طورولادرنی خاطرینه کیتردی. اول سیزمه‌ینچه ده شول
عائله‌نگ اعضاسی کبك بولوب کیتدی. اسماً خانمنگ بر طوقتاماینچا
صیلاوینا ، یاش قز زینب‌نگ بر طوقتاماینچا ئلله نیندی کچکنه نه‌رسه-
له‌ر سویله‌وینه ، ابراهیم‌نگ تیك‌کنه آشینا طابا قاراب ، موگارغا دشمانچا-
راق کوز ارغتولارینا تمام اویره‌ندی ، اوزله‌ندی. آش آرتندان آش
کیلوب ، سوز آرتندان سوز کیتدی. لکن همه‌سی تیمرعلی‌نی اوزینگ
خاتون-بالاسی-چاغاسی ، عائله‌سی ، طورمشینا طابا اوسترەدی. آلارنگ
خاطره‌لەرن یاگرتقاندان یاگرتدی. فریده پولقوونیك‌نگ قزی سویم‌بیکه
نی بیك صوراشدی. آنگ قایدا اوقوی ، نی بولورغا ، نیندی یولنی
آلورغا تله‌وی حقندا بلشدی. اوزینگ پیتربورغدا ادبیات تاریخ فاکولته-
سنده اوقوین ، آنداغی ایده‌شله‌ری طورمشینی ، اوزله‌رینگ ادبی تو-
گه‌ره کله‌ری حیاتن آگلاتدی. زینب آپاسن بولوب ، بولوب اوزینگ
موزیقا مکتبنده ئه‌رمه‌ن قزلاری برله اورششقانن ، بر مارجا برله تانیف
تاتارمی توگلمیلگی حقندا یه‌ده‌چ آیروب آنی اوطقانن آگلاتدی. آرسلان
افندی ، بالالارینگ پولقوونیك‌غا یاخشی تأثیر قالدرغانن کوروب ،
اچنه‌ن راحتله‌نوب اوطردی. اوغلی ابراهیم‌نی سوزگه قاطشدرر اوچون
برنیچه مرتبه آگارغا سوأللەر بیردی ، لکن استودینت همان آچلمادی ،
اول مه‌چی بارنی حس ایتکه‌ن طچقان کبك اوزینگ اویاسندان فکرله‌رن
چغارمادی. آش تمام بولدی.

تورك قهوه‌سی قوناق بولمه‌سنده بیرلدی. قهوه‌له‌رن اچه‌رلاچمه‌س ،
فریده پیانوغا اوطردی. زینب یرلارغا حاضرله‌ندی. اسما برله آرسلان
قوناقنگ برسی بر یاغندا ، برسی بر یاغندا سوز برله ماوقدی. ابراهیم
پوچماقداغنا اوسته‌لگه سیبلگه‌ن گه‌زیته مجموعه‌له‌رنی آقتاروب ماطاشدی.
مونا برده‌ن موزیقا باشلاندی. تیمرعلی ئه‌یته طورغان سوزن اونوتوب ،

موزیقا طگلارغا طوتندی. نفیسه‌نگ سویوب اوینی طورغان «آشقازار»ن
فریده موك ایتدیروب اویناب جیبه‌ردی. آنگ یول آلوین کوتوب طور-
غان زینب طاماق طاوشی برله ، یر برله قوشلدی. آنگ ختفه‌کبك یومشاق
طاوشینگ قایماق کبك یاغملی آغشی تیمرعلی‌نی تمام ایسرتدی. اول
اوزینگ یاش وقتداغی خاتونی برله دیم بویندا قوناقدا یورولەرینی ،
شوندا‌غی ماطور یەملی چاقلارنی یاگیدان خاطرله‌دی ، شوندا‌غی دنیادا
گیزدی. زینب‌نگ اشله‌نگه‌ن طاوشی آچلغاندان آچلدی. اول پولقوونیك-
نگ ایشتمه‌گه‌ن بوریلو ، صوریلولارن بیروب یرلاویندا دوام ایتدی.
فریده‌نگ قولندا پیانو یغلاغاندان یغلادی. اول ایسکی آشقازارنگ
قایغی-حسرتینه بوکونگی آه‌نی ، بوکونگی موڭنی ، بوکونگی یوقسللقنی ،
بو کونگی مسقللانونی قوشدی...

«آشقازار»نی «صاقمار صووی» آلشدردی. آنگ آرتندان «غالیه
بانو» کیلدی ، آنگ آرتندان «ته‌فکیله‌و»ی ، آنگ آرتندا پولقوونیك
ایشتمه‌گه‌ن «لیلی مجنون» ، «آرشین مال آلان» اوپیرالارینگ پارچا-
لاری ، آذربایجان ، قومق یرلاری اوینالدی ، یرلاندی. زینب آچلغان-
دان آچلوب همان یرلادی ، فریده هیچ بر آرمادی همان اویندادی.
پولقوونیك تیمرعلیف همان طگلاذی ، طویمادی ، طگلادی. قزلار
طوقتاغاچ دا طاغی بره‌رنی اویناگز دیب صوراب طاغی اویناتدی. مونا
اسما بیکه «تیمر مارشی»ن دیدی. ایکی قز پیانوغا اوطروب ، دورت
قول برله ، آقساق تیمر مارشن اوینادیلار. بو مارش اوزینگ قوتی ،
کوچی برله تیمرعلی‌نگ آستن اوستکه کیتردی. اول آنی طاغی پولقوونیك
ایتدی. طاغی آطلی عسکرنگ باشلنی ایتدی ، آقساق تیمرنگ عسکری
مانیورلارن کوز آلدینا باصدردی. لکن اوزینه ، عسکرله‌رینه ئلله نیندی
باشقا کیملەرنی ، تیمرنگ عسکر تاریخینی گینیرال اشتابدا اوقوغانداکور-
گه‌ن ، تیمر عسکرینگ چغتای کیملەرن کیدردی. آلارنگ قیافتله‌رن

بردی. اول شول قسقا موزیقا اوینالغاندا تیمرنگ بوتون تاریخن، تیمر برله برگه اوتکه‌ن کبك بولدی. تیمرنگ شول زور حرکتنده‌گی غایه‌سن، فکرن ئزله‌دی. آنی حاضرگی ایشتکه‌ن ایدل بویی موزیقاسینگ یغلاوی، اکراشوی، صقرانوی آستندا ئزله‌دی. قهرمان تیمر ایدل بوینا باروب «آلتون اوردا»نی جیمرمه‌گه‌ن بولسا، بلکه بو موگلی آشقازار کوبی، یغلی، صقری طورغان ته‌فکیله‌ف کوبی طوماغان بولور ایدی. بلکه ایدل بوینگ اوغلی، پولقوونیك تیمرعلیف تورلی تورك قبیله‌سنده‌ن جیلغان آطلی عسکر برله، ایکی باشلی قارا قوش بایراغی آستندا، ایکنچی تورکله‌رگه قارشی صوغشماغان بولور ایدی. بلکه ایکی باشلی قارا قوشنگ قاناتلاری‌دا بو قادار اوزونغا، قافقاز طاولارینا قادار، تیمرنگ اوزینگ قبری یاتقان آلتون سمرقندگه‌ـــ تورکستان‌غا قادار صوزیلماغان بولور ایدی. بلکه اول حاضرگی کبك دجله، فرات بویلارینا طابا تشله‌رن ارژایتماغان بولور ایدی. استانبولغا، بوغازلارغا قادار یرتقیچ تشی آراسندا کوته‌رگه‌ن ته‌ریسن کیتررگه کوچله‌نمه‌گه‌ن بولور ایدی...

بو موزیقا تیمرعلی برله بو عائله آراسنداغی بوتون پرده‌له‌رنی آچوب، آراداغی بوتون یاتلقلارنی بتردی. موزیقا بتکه‌چ حتی ابراهیم‌ده بر قوچاق گه‌زیته‌له‌ر، مجموعه‌له‌ر کیتروب تیمرعلی‌نگ آلدینا صالدی. تیمرعلی «ملا نصرالدین»نی کوزده‌ن کیچردی، آنگ رسمله‌رنده‌ن طویغاچا کولدی. تورلی باکو، قازان، اورنبورغ، مسکه‌و، اوفا گه‌زیته‌له‌رن برمه‌برم قاراب اوتدی. کوزینه تگی بایاغی اشتابدا پرلگه‌ن گه‌زیته طاشلاندی، شونی آلدی، ئیله‌ندیره باشلادی. آرسلان شونی کوروب: «مونا پولقوونیك عجب مقاله، تله‌سه‌گز اوقیم ئه‌لی!» دیب کوزلگینی ئرلی باشلادی. برکسه‌سن آقناردی، ایکنچیسن آقناردی طابا آلمادی. اوغلینا قاراب: «اوغلم کوزلگم یوق ایکه‌ن، اوقی ئه‌لی!» پولقوونیك

غا: «قارتایامز کوزلکسز اوقی آلمیم ایندی». دیدی. پولقوونیك دا باش ئیبوب جواب بردی. ابراهیم، شعر ئه‌یتر گه حاضرله‌نگه‌ن آرتیست کبك، آچق طاوش برله طوقتار بیرله‌نده طوقتاب، کیره‌کلی بیرله‌رینه مدله‌ر قویوب، اوقورغا طوتندی.

مقاله‌نگ فکری بیك تیز پولقوونیکنی بیله‌ب آلدی. اول اوزن اوزی سیزمه‌ینچه مقاله‌نگ اچینه کروب کیتدی. آنگ فکرله‌رینگ بورمالارندا یوروب، آنگ یوره‌ککه قادی طورغان اورنلارندا یوره‌ك ئه‌رنوین حس ایتدی. آنگ منطیقی آرتندان باروب، آنگ نتیجه‌سن آلدان سیزندی. مقاله بتدی. یراقداغنا طکلی طورغان زینب: «درست بیت، بز بیت همه‌مز اورس اومه‌سینه قربان بولوچیلار... بوتون خلقمز، بوتون ضیالیمز، بوتون عسکرمز اورس اومه‌سینه یوری...» دیدی. شوگا پولقوونیك اچنده‌ن گنه: «أیو، شوگارغا قارشی، اومه أوبره‌سی بریله، آرتنی یوق» دیمه کچی بولدی. یاپون صوغشنداغی بوتون روس‌ایده‌ش‌له‌ری ایکیشه‌ر، اوچه‌ر درجه کوته‌رلدیکله‌ری وقت، اوزینگ مگ بلا برله بر درجه کوته‌ریلوی کوز آلدینا کیلدی. زینب‌نی ابراهیم بولدی: «اورس اومه‌سی دیگه‌ن سوز درست توگل. اورسنگ پرولیتاریاتی اوزی ده اومه‌گه یوری. اورسنگ بوزژوآ اومه‌سینه دیورگه کیره‌ك ایدی»ـــ دیدی.

فریده: «سویلیسگ یوقنی! همه‌سی بر اورس، قایا آنگ پرولیتاریاتی! اول نی اشله‌گه‌ن دی، بزگه کیلگه‌نده، بار دا قارا اورس!». ابراهیم: «یوق اورس برله اورس آراسندا آیرم ابار! قاپیتالیزم اوچون یاکا بازار کیره‌ك، اول شوگارغا ایرانغا طاشلانا، تورکیه‌گه قارشی صوغش آچا... بوصوغش دا بورژوآ منفعتی اوچون اشله‌نه، پرولیتاریات بوگا خلاف!» دیدی.

آرسلان برآز چراینی صتدی. اسمایکه پولقوونیك که قاراب: «مونا هیچ طنشا آلمیلار، برسی ملتچی، برسی سوتسیال‌دیموقرات!».

پولقوونیك ابراهیمغا دوستچا کوز برله قارادی: «یاشلك، اسمایکه، یاشلك، وقت کیلور، همه‌سی ده اوته‌ر!» دیدی.

فریده: «یوق، بزنگ پیتربورغدا استودینتلار، قورسیستقالار توگه‌ره‌گنده، بارسی ملتچی. حاضر بزنگ ایزلگه‌ن خلقنگ بالاسینا باشقا یول یوق دا، اورسنگ یوره‌گمزگه قادار ایتگی برله باصقانن هرکوتنی کوره طوروب، ملتچی بولماسقا، بلمیم کم بولورغا کیره‌ك! اوزا خلقنگ دشمانی برله برگه نیچك بولورغا کیره‌ك؟!».

ابراهیم: «ئیزلو، قصلو مسئله‌ه‌رن ملتچیلك حل ایته آلمی، آنی فقط سوتسیالیزم‌گنه آچوب بتره... سوتسیالیزم‌دا ملت، دین آیرماسی یوق. آگاردا پرولیتاریات بار. همده بورژوآ بار... بولار همان بر برسی برله صوغشوب طورالار» دیدی.

پولقوونیك سوزنی بوله‌ر اوچون: «قایدا اوقیسز؟» دیب صورادی.

ابراهیم: «آدیسسا دارالفنوننداً» دینورگو اولگرمه‌دی، زینب: «آدیسسا یهودیله‌رنده‌ن شوندی یهود فکرله‌رن اویره‌نوب قایتقان!» دیدی. اوزینگ سوزی بیك ماتور طویلدیمی، کومش کبك طاوشی برله شلطراتوب کولدی. اسما بیکه سوز بوله‌ر اوچونمی: «چه‌یگه رحیم ایتگز!» دیب آیاقنا طوردی.

آش بولمه‌سینه کروب، اوزون أیتدیروب، ایسکی چاقلارنی سویله‌ب چای اچدیله‌ر. چای بته‌ر آلدندان زینب: «بوگون بزنگ «جمعیت خیریه» صوغشدا یتیم قالغان بالالار فائده‌سینه کیچه بیره، بز ده اوینیمز. سز پولقوونیك بارامسز؟» دیدی. تیمرعلی: «بیك تله‌ب بارام. لکن قای وقت، قایدا؟» دیدی. زینب: «غروزین قلوبندا بوگون کیچ ساعت سیگزده» دیدی. پولقوونیك کیچ بوش ایکه‌نن بلوب باررغا وعده بیردی. کیته‌رگه دیب اورنندان قالقدی. آرسلان دا، اسمایکه ده ایکنچی تیفلیس‌گه کیلگه‌نده اوزله‌رینه طوغری توشه‌رگه اوتندیله‌ر.

بیك کوب فکرله‌ر، حسله‌رگه چوموب، یاگارغان کبك بولوب تیمرعلی بولمه‌سینه قایتوب کیتدی. شول فکرله‌رنی سگدیرر، شول حسله‌رنی اشله‌توب بترر اوچون کبك اویلانا اویلانا اوزون که‌نه‌فیگه صوزلدی. بیك اوزاققا قادار بویاگا عائله برله، أوی جماعتی کوز آلدندان کیتمه‌دی. بیك اوزاقنا قادار آلار بر برسینه قاتیشوب، قاریشوب، یاگا توسله‌ر آلدی. بیك کوب یاگا فکر، یاگا اویلار طوددردی. شولارنگ ئه‌لی برسی آرتندان، ئه‌لی برسی آرتندان قووا قووا باشی آریدی، کوزی یوملدی، یوقلاب کیتدی.

***

شلطر-شلطر صو آغووی کبك بر موگلی طاوش آنگ یوقی آراسینا کردی. فریده آقرینلاب‌غنا بر موك کوینی اوینی کبك بولوب کیتدی. یه‌شل اوله‌نله‌ر آراسندا، یراقداغنا صارق کتووی کیله کبك بولدی. دوبرده‌ب اوتکه‌ن تیمریولی یراقلانغان صاین طاوشن آزالتوب، یراغایاندان یراغایا کبك حس‌ایتلدی... اول طاغی یوقلاب کیتدی، طاغی قولاغینا ئللەنیندی طاوشلار کروب چقدی. مونا قایدادر ساعت صوقدی. تیمرعلی کوزن آچدی. قاراگغی، طن بولمه‌ده اوزن یالغز کوروب، قایدالغن ئزله‌رگه کرشدی. أوی یاغی بیالا ایشکده‌ن کرگه‌ن اوط یاقتیسی آنگ بولمه‌سنده اویندی. اول پوچماقدا ألنوب قویلغان اوزینگ عسکری کیمن کوردی. قایدالغی خاطرینه توشدی. شونی نغطورغا اولگرمه‌دی، قولاغی توبنده بطر-بطر کمدر واقلاب سویله‌رگه طوتندی. بولمه‌ده کم بار ایکه‌ن دیب باشن کوته‌ردی. قاراگغیدا برکمنی کوره آلمادی. کوزی بر شه‌وله‌گه ده اوچرامادی. قولاغی اوچندان کیلگه‌ن شول طاوشنی طوتار اوچون کبك قولی برله قابشاندی. قولی کورشی بولمه‌گه چغا طورغان ایشککه تیدی. شوندان طاوش کیلگه‌تی سیزنوب، طاغی کوزن یومدی. روسچا سویله‌نه طورغان سوزله‌ر، بیگره‌ك

ده آنداغی بر طاوشنگ بیك طانش کبك بولوی آنگ دقتن جلب ایتدی. اول طانش طاوشنگ خوجاسینی ئزله‌رگه کرشدی، آنی طابا آلماسا دا، سوزله‌رنی تمام آکلارغا طوتندی.

کورشی بولمه‌ده ایکی کشی عسکرگه صولی قویو حقندا صاتو. لاشالار. یوطن فلاندان اوتکه‌رزمز. فلاندان بولور، قامیسونی ایکی یوزمگنگ ته‌نکه بولور دیگه‌ن جمله‌نی ئله کتردی. آنگ آرتندان ایکنچیسی سویله‌رگه کرشدی. صولینگ بهالارن، اوزون یوللارن، فلانلارن، ایکی یوزمگنگ کوبلگن، اشنگ کوته‌ره آلماوین سویله‌ب، نیقولای ایوانویچ، اوزگز بله‌سز فلان دیدی. طاغی آقرین‌غنا پطرداوکیتدی. ایکنچی طاوش ایکی یوزمگنی بوله‌رگه طوتندی. اینتیندانت باشلغینا ایللی مگ، قول اوردو باشلغینا ایللی مگ، قانسیله‌ریه باشلغینا ۳۰ مگ، واسیلی یغوروویچ که ۲۵ مگ، میگا دا بیت کیره‌ك، اوچ یوزایللی ته‌نکه معاش برله کوبکه بارا آلمیسنگ، فلان دیدی. طاغی صاتولاشو کیتدی، طاغی ایکی یاقدان دا تورلی دلیلله‌ر کیترلدی. یوز ایللی مگگه مسئله جل ایتلدی. عسکرگه باشقا کیره‌ك یاراقنی قویو حقندا سوز کیتدی. پولقوونیك بوندا، بونگ عسکرینگ، آطلارینگ صولیسی طالانغانن، بونگ عسکریله‌رینگ آشاماغی-اچمه‌گی اورلانغانن آکلاب، کمله‌ر اشله‌گه‌نی بلمه‌کچی بولدی. شول ایشکنی آچوب، شولارنی ئله‌کتیروب، اوردو باشینا باروب سویله‌رگه، قافقاز اورنباصارینا یازارغا اویلادی. سیکروب طوروب، بولمه‌گه‌کروب تکیله‌رنی توقیف ایتمه‌کچی بولدی. طاغی کوز آلدینا صلح وقتندا اوزینگ اینتیندانتلار برله بولغان برنزاعسی و شوندا بونگ طرفندا حقلق بولا طوروب، بونگ شلته آلوی، تکیله‌رنگ اورلاولارینداً دوام ایتوله‌ری کوز آلدینا کیلدی. شول فکرده قرارغا کیلوب جیته آلمادی، بیك قاتی شلطراغان چکمراوق طاوشی بونی قورقتوب جیبه‌ردی. کورشی بولمه‌ده ایشك آچلدی. خوجا اچملك‌له‌ر کیتررگه قوشدی. تیمرعلی اورتندان طوردی. اوط آلدی، ساعتینی

قارادی. جیدی طولوب اوتکه‌نگه، طوروب ادبیات کیچه‌سینه حاضرله‌نرگه طوتندی، کینوب بتوب، چقدی. ئللە نی قادار شیشه‌لەر طوطرغان پادنوس کوته‌رگه‌ن خدمتچی قارشیسینا کیلدی. ئللە قایدان کیلوب چققان کیچکنه‌گنه مالای کورشی بولمه‌نگ ایشگن آچوب جیبه‌ردی.

تیمرعلی بولەده بوکونگی اشتاب ناچالنیگینگ که‌نسیله‌ریه باشی برله اوستدل یانینا اوطرغان بر ئەرمه‌تی کوردی. نیکدر آنگ کوزی «چندا شولمی‌ایکه‌ن» دیب که‌نسیله‌ریه باشینا تکلدی. که‌نسیله‌ریه باشی‌دا تیمرعلی نی کوردی، آنگ یوزینه قزل-یوگردی... تیمرعلی:— مونا نی اشلیله‌ر، مونا کمله‌ر اوچون صوغشامز، اورس اومه‌سی دیگه‌ن درست شول! تگی یگت ابراهیم‌لقنی‌دا بوتونله‌ی خطا توگل. شول ئەرمه‌ن سوداگری، شول بوزوق آریستاقرات بالاسینگ شول طولی پادنوس شیشه‌له‌ری اوچون صوغشامز—دیدی. باشنداغی یەمسز فکرله‌رنی قووار اوچون آقرین‌غنا کیچه‌گه طابا کیتدی.

ئەلی وقت ایرته بولغانغا، بیك آلدان باروب جیتمه‌س اوچون بر چایخانه‌گه کروب چای صورادی. چای اورنینا خوجا اوزی کیلدی: «سز فروتداندر، آرغانسزدر، موندا بیلگیلی حال جیبارغا کیلگه‌نسزدر، مونا بیك هیبت چاغریمز (شراب) بار، شونی اچگز. آندان صوك موندا قاپینیتله‌رمز بار، بوندا رحیم ایتگز! بزده نی تله‌سه‌گز اول بار... بیك شەب قزلارمز بار، پاژالستوو پولقوونیك!» دیدی. تیمرعلی بار دا، یوق دا دیب جواب بیرمه‌سه ده، ئەرمه‌ن سویله‌وینده هم ده اوزینگ دخانی نگ نعمتله‌رن ذوق صفالارن ماقتاویندا دوام ایتدی. پولقوونیك خوجانگ آچوین کیترمه‌س اوچون: «مین ئەلی بر طانشقا بارام، صوگراق کیلورمن. سز صوك قایچان یاباسز؟» دیدی. «بزمی؟ بز بر ده یابمیمز، ئەنه شول ته‌ره‌زه‌ده‌ن چیرتسه‌گز، مین خدمتگزگه هر وقت حاضر...» دیدی. تیمرعلی آط آلوب کیچه‌گه کیتدی.

*

ساعت ئەلی صوڭ بولماسا دا، زال تمام طولغان، اویون باشلا-
نورغا وقت جیتکەن ایدی. اول اورنن آلور-آلماس، پەرده کوتەرلدی.
برپاردەلك کولکی باشلاندی. خلق برله برگه پولقوونیك‌دا:—اویندەن
عائلەسندەن راضی بولماینچا، چیتده بخت أزله‌گەن بر ئەفیسەرنگ
مسخرەلەرندەن چنلاب کولدی. آنگ آرتندان بولمادی ایکی آر-
تیست چغوب «لیلی و مجنون» اوپراسندان بر پارچا یرلادیلار.
اوچنچیگه ایتدیروب ایکی قریم یگنی قایتارما بیدی. خلق قول چابوب
ایکشەرلەتدی، اوچەرلەتدی. آنگ آرتندان لیزگەن بیوی بیلدی.
آنگ آرتندان قازان کیمنده بر یگت چغوب باصدی. سعید رمی‌نگ
«تاتار یوقلی» دیگەن شعرن قوتلی طاوش برله دیقلاماتسیاغا باشلادی:
(تاتار یوقلی، مین یوقلامیم، مین اویلانام دا، ئەیلەنەم!) پولقوونیك‌دا
بو شعردا اوزن تصویر ایتکەن کبك طابدی. آخرنداغی جواب‌غنا،
پولقوونیکنی قناعتلەندرمەدی، آنگ اچن پوشورغان مسئلەلەرنی حل
ایتە آلمادی. باشقالار برله اولدا قولدا چابدی، یاش یگتنگ یاگادان
چغوین‌دا کوندی. صحنەگه خور چقدی. فریده پیانوغا اوطردی. زینب
خورنی باشلاب: «صوگنی آذان» دیگەن یرنی یرلارغا طوتندی.

«صوگنی آذان! موگلی آذان... کیتدی قازان هم استرخان»...

پولقوونیك‌نگ اچندەن براوطلی اوی کیچدی. اول قازان-مەسکەو
صوغشلارن کوز آلدینا کیتردی. شوندەغی شیخ‌علی‌نگ رولن خاطر-
لەدی. چرایی صتلدی، جیرەندی... شول اوینی اویلاب اوچینا چغا
آلمادی. اوزم صوڭ کم!.. مین صوڭ اوزم دە. قافقازدا، اورس قوڭ
نفتور اوچون، تورك قانن، تورك بالاسینگ قانی برله یووا طورغان
کشی توگلمی؟ مین صوڭ ایکی تورك قبیلەسی آراسندا برلکنی کیسەر
اوچون، فرات قازاقلغی یاصار اوچون یول آچارغا بوشلوق حاضرلەوچی
توگلمی؟ بو سوأللەرگه کوگلندەن جواب طابا آلماسا دا، کیفی

کیتدی، کوگلی قرلدی. صحنەدەن ئەیتلگەن هر برسوز بونگ آچلغان
جراختینه کیلوب تیپه باشلادی. اول اوگنایسزلاندی، عذابلاندی...

تنفس اعلان ایتلوی برله آنی طاغی ایسکی طانشلاری چور-
ناب آلدی. اول بوفیتکه چقدی. آمیریقان لاتاریسینه قاتشدی.
کچکنه بولمەدەگی کیبوسکەده قهوه اچدی. بر پوچماقغا حاضر-
لەنگەن آشخانەدەن شاشلیق آشادی. ئللە نیندی یاگا کشیلەر برله
طانشدی، کورشدی. معلم، معلمەلەردەن، تورەلەردەن مرکب قازان
خلقینگ اوستەلینه باروب چای اچدی. آرسلان برله برگه بوفیتدان
شامپانسقی‌دا اچدی. شولاردان آروب، باشی چوالوب، کیتوب چیتکه
اوطردی. جانلی یاشلەرنی جتکلەب، آلارنگ یاشلگینه قریغوب، او-
زینگ قارتایوین قزغانوب طنورغا اولگرمەدی، آنگ یانینا آرسلان
طانشدرغان بر آذربایجان دوقتوری کیلوب اوطردی. دوقتور: «کوره-
سز، پولقوونیك، خلقدا نی قادار جان بار، لکن بز ضایلیلار شونی
اویوشدیرا آلمیمز. اوز آرا ئللە نی قادار نزاع، قچقرش. ئەلی باقودا
بولدم. هر میلیونرنگ اوزینه بر جمعیتی بار. بوتون ضیالی شولار آراسینا
بولنگەن، بر برسی برله طارتشوب، طالاشوب یاتا. بز بر ملی صف
یاصی آلمیمز... بلەسز پولقوونیك، اوزگز کوردینگز، فروتدا نی قادار
تورك کیسلدی، نی قادار بالاچاغا یتیم قالدی، شولارغا یاردمگه دیب
اش باشلادق. روسیەنگ بوتون پوچماغندان قاردەشلك قولی صوزلدی:
ایدل بویناغی گەزیتەلەر اعانه آچدیلار؛ برمەسکەو تورك گەزیتەسندەن
گنه ۱۳۵مگ صوم آقچا آلدق؛ قازاندا، اورنبورغدا جیبو همان دوام‌ایتە.
هرکونگی پوستا قوچاق-قوچاق آقچا طاشی. یوزلەب خط یتیم قالغان
بالالارنی آصرارغا صوردی... اوچ‌آی بولدی، مونا قولمزدا میلیونلاب
آقچا بار. شفقت چیشمەسینگ آغوی ئەلی همان طوقتاماغان. بزنگ خبر-
لەرگه قاراغاندا یتیم قالغان بالاچاغا، طول خاتونتگ صانی‌بزنکیلەرآلغان
ولایتلەردە یگرمی بیش—اوطزمگ، شولارنی مونا حاضر بز یاخشیمی،

ناچارمی یرله‌شدیره آلامز. لکن بزگه آلارغا باروب جیته‌رگه امکان یوق، اشتاب زخصت برمی. ئه‌رمه‌ن کوگللیله‌ری شول یتیمله‌رنی، شول مسکنله‌رنی یوزله‌ب، مکله‌ب صویا، خاتون-قزنی مسخره ایته. تورك قزلارن جاریه ایتدیروب، کنیزه‌ك ایتدیروب شهرله‌رده، آوللاردا صاتا... بوندا! بزنگ قولدا صاتلغاندان قاچقان بر یتیم یاش قز بار. حکایه‌له‌رن ایشتسه، آدام توگل طاش یغلار... لکن اشتابقا هیچ بر آگلاتوب بولمی. ناچالتیکنگ مارجاسی ئه‌رمه‌ن، بوتون تیره یونله‌ری ئه‌رمه‌ن، قارا اورس... بز نی اشله‌رگه تله‌سه‌ك، تورککه جاسوسلك یاصیسز دیله‌ر... ...سز اوزبزنگ مسلمان پولقوونیك، سزنگ زور اورندا ایکه‌نلگگزنی بله‌مز، شادلانامز. بزگه یاردم ایتگز!... شول آچقا-أوله طورغان بالا-لارنی، روس صالداتینگ قازارماسی یاتدا خیرچیلك ایته طورغان طول خاتونلارنی جیبوب آلا بلیك، ملتنگ یاردمن آلارغا ایته بلیك! آلار بیت گناهسز قربانلار، پولقوونیك!...»

صاچی آغارغان دوقتورنگ کوزنده‌ن یه‌ش ته‌گه‌ره‌دی. تیمرعلی رسمی‌گه ایتدیروب برـایکی سوز برله قورتلماقچی بولدی، لکن کو-گلنده آچلغان جراخت ابرك بیرمه‌دی. خکومت اورنباصارینا کرمه‌کچی بولدی—نیقولای نیقولایویچ که مسئله‌نی آگلاتماقچی بولدی. کوزآلدینا بایاغی مقتی برله معامله کیلوب باصدی: «صوك دوقتور مین نی اشلی آلام! قولدان کیلگه‌تنی اشله‌رگه حاضرمن، لکن بله‌سز مین ده کشی قولی آستدا...» دیدی. دوقتور: «رحمت، رحمت!» دیب قولن قصدی: «بزگه بر نه‌رسه کیره‌ك توگل، بزگه شوندا باروب خلقنی قاراو، آندا یاردم ایتو، یورطسز-یرسز قالغان یتیمله‌رنی بوندا کیتروب عائله‌له‌رگه طاراتو...» پولقوونیك تیمرعلی: «مین ایرته‌گه بو حقدا اورنباصار کانسیله‌ریسی برله کورشورمن، لکن نی چغاچاغینی بلمیم. اوزیمه کیلگه‌نده، مینم اوز تیره یونمده‌گی بالالارنی جیار اوچون، اوزم برله برگه تله‌سه‌گز کمنی آلوب کیته‌م، قولدان کیلگه‌ن یاردمنی

ایته‌رمن» دیدی. دوقتور: «رحمت، رحمت!» دیب ئه‌یترگه اولگرمه‌دی، فریده بر یاش‌کنه استودینتنی کیتروب کورشدردی: «مونا بو مینم پیتربورغ طانشلارمدان، سزگه بر یوموشی بار» دیب کیتدی.

استودینت: «مین پیتربورغدان بوندا مخصوص کیلدم. مینم آغام باطوم‌دا سوداگر ایدی. آندا ئلگه‌ری سودا تورکله‌ر برله ده بولغانغا، بیلگلی تورك آقچاسی‌دا قولندا بولغان. صوغش باشلانغاچ شولارنی جیبوب قویغان، سوداگر بله‌سز همان فائده ایته‌رگه تلی. دشمانلاری تورك جاسوسی دیب کورسه‌تکه‌نله‌ر. کیلوب تنتو یاصاغانلار، بر نه‌رسه ده طابماغانلار، لکن بر-ایکی، اوچ مگ تورك لیراسی طابقانلار. تورك آلتون، کومشی ده شاقتی بولغان. حاضر شونی توقیف ایتدیله‌ر. برنیچه آیدان بیرلی تورمه‌ده یاتا. اوزی برله هیچ بر تورلی مناسبت یاصاب بولمی. خط دا یازدرمیلار. ئه‌تیله‌ر-ئه‌نیله‌ر بیك قورقالار. شول مسئله‌نی آچوب بیرگه، مینگا یاردمده بولنا آلماسسزمی‌ایکه‌ن؟»—استودینت باشن ایبدی. پولقوونیك: «سیاسی اش یوقلغینا اوشانامسز؟». استودینت: «تمام، آندینی آگلی طورغان کشی ده توگل، بزگه یاشله‌رگه ده خلاف ایدی. هیچ بر سیاسی نه‌رسه یوق، فقط فائده ایتو مقصدی. آندان کور-شیله‌رینگ کونچیلگی». بولقوونیك خاطره دفترینه اسمن، پیرن یازدی.

طاغی برنیچه سوآللار بیردی، جوابلار آلدی. ایرته‌گه بلشورگه وعده بیروب اولگرمه‌دی چگنراو شالتراتدیلار. خلق طاغی زالغا آشقدی. بر غروزین آرتیستی، روس مارجاسی یرلادی. طاغی ملی پارچالار کیتدی. کیچنگ صوگلغن بلوب پولقوونیك آقرین‌غنا چغوب کیتمه‌کچی بولدی، برکشی برله کورشمه‌یئچه نیتمه‌یئچه کیمله‌رن آلورغا طوتندی. کیمنی کیبوب بتره آلمادی، قارت‌قنا بر خاتون کیلوب قولن طوتدی. یارتی روسچا، یارتی تورکچه ایتدیروب سویله‌رگه طوتندی. پولقوونیك نگ ایسکه‌رتمه‌سده‌ن قولن اوبدی، یغلارغا طوتندی. تیمرعلی آبدیراب قالدی، برنه‌رسه ده آگلامادی. خاتون یالنو، یالواروپندا بولندی.

چیندەرەك طورا طورغان بر یگت کیلوب مسئلەنی آگلاتدی.—بولار چیرکەسلەر ایکەن، بر اوغلی توزیمنی عسکرگە یازیلام دیب دردلەنوب یوری ایکەن. شونگ اوچون آطلار آلوب، ایەرلەر حاضرلەب، قورالللار جیبوب ماتاشا ایکەن. مونا شونی ئللە کملەر کورسەتکەنلەر دە، انقلابقا حاضرلەنە دیب توقیف ایتکەنلەر. یاتندا بیك کوب قورال طابقانغا، ایمش عسکری محکمەگە بیرەلەر دی. شونگ اوچون آناسینگ قوطی اوچقان، شوگارغا یاردم صوری.— پولقوونیك بر عریضه یازو حقندا کینگەش بیردی، فلان ایتدی، لکن قارچق یغلاویندان بوشامادی. چیرکەسچەلەتوب، تورکچەلەتوب، قچقروب-قچقروب یغلاب، طاغی پولقوونیکنگ قولن اوبدی. آیاغینا تزلەندی. تیمرعلی یونگ دا اسمن، فامیلیاسن یازوب آلدی. بلشورگە وعدە ایتدی. خاتون طاغی یغلادی، طاغی کولدی. شول آور حسدان قوتلور اوچون تیمرعلی تیزرەك هواغا چقدی.

کورگەنلەر، ایشتکەنلەر برلە باشی قازان کبك قاینیغانغا، اول اوینە قاینوب یوقلی آلماياچاغن حس ایتوب، آقرینلاب-غنا شهر بویلاب کیتدی. آندا دا، بوندا دا پادواللاردان موزیقا طاوشی ایشتلدی. اورامتگ هر پوچماغندا ایسرك ئەفیسەر اوچرادی. اورام بویندا أوزلمەینچە آطلاردا، آقتوماپللەردە مارجالار تیبەب کیف صفا چیککەن ئەفیسەر کروانی اوزلمەدی. شر - چر ایتکەن مارجا طاوشی قای وقتلارنی بوتون شهرنی طوتوردی. ریستورانتگ آچلوب کیتکەن ایشکندەن طولوب چققان موزیقا، ایسرك طاوشی دنیانی طوتردی. اول شول طاوشدان، شول سفالتدەن باشنداغی قدرلی اویلارنی صاقلاو اوچون کچکنە اورامغا بورلدی. برنیچە آدیم آطلارغا اولگرمەدی، خدمتچی مارجالار برلە یوری طورغان قازاچیلارغا، آنگ آرتندان مارجانی تیلرتوب قچقرتا طورغان صالدات تورکمینە اوچرادی. آندا-بوندا، آوا - تونە کیلە طورغان صالداتقا، قچقروب یرلی طورغان قازاچیغا بەرلدی. طاغی بوریلوب یاقیراق اورامغا چقدی. اوینا چوموب برنیچە مینوت کیتە آلمادی—پولقوونیك، پولقوونیك! دیگەن طاوشنی ایشتدی. ئەیلەنوب قارارغا اولگرمەدی، ایکی یاغینا ایکی مارجا جیتەکلەگەن بر قزماچا کینیرال کیلوب کورشدی: «طانش بولگز، ماریا ایوانوونا، یئینا پیتروونا. قایا بوندا یالغز یوریسز، ئەیدەگز اشتابقا، بوتون دوستلەیش آندا، سزگە فروتدان کیلگەنلەرگە آزراق هوا آلورغا کیرەك» دیدی. شاقتی ایسروب اولگرگەن یلینا پیتروونانی تیمرعلیف کە جیتەکلەر گە طوغری کیلدی. اوزینەن-اوزی اشتاب ریستورانینا کیتلدی.

گینیرالتگ ایشککە برنیچە مرتبە چیرتوینە، ایشك طارغنا آچلدی و آندان ئەرمەنمی، غروزینمی—برسی باشن طقدی. بولارنی بر مرتبە قاراب آلغاتگ صوگندا، طانیماغان تیمرعلیفنی کوروب، آگا کوز تگوب: «سزگە کم کیرەك؟» دیدی. گینیرال: «اول بزنگ برلە، بزنگ قوناق!» دیب توبەن طابا ایتە طورغان برنیچە باصقچنی توشوب یوغالدی. شارقلداب کولە طورغان ایسرك یلینا پیتروونا‌غا یاردم ایتەایتە آقرینلاب تیمرعلی دە پادوالغا کردی. طارغنا ایتدیروب اشلەنگەن قاریدورنگ ایکی یاغندا تسبیح کبك ایتوب قاینیتلار تزلگەن ایدی. آلار اچلەرندەن چر-چر طاوشلار ایشتلە و قایرلەرندەن روسچالاب برلار، بیو طاوشلاری کیلە، قایرلەری قارانغی مسجد کبك بوم-بوشلق حسی قالدیرا ایدی. قوناقلار طاغی بر بورلدی، طاغی بر بوش بولمەنی اوتدی، ایشك آچلدی. تیمرعلی‌نگ کوز آلدینا ایلیکتریك یاقتسینا چومغان زور بر بولمە طاشلاندی. بولمەنگ اورتاسندا‌غی اوستەل اوستینە دنیاداغی بوتون توسدە شیشەلەر طوترلغان، آنگ تورلی یاقلارینا تورلی آش آلدی آشاملقلاری، میوەلەر توشەلگەن ایدی. یوغاری تورده تیمرعلی‌نگ پورت-آرتور ایدەشی گینیرال پیتروف اوطرغان، آنگ ایکی یاغینا شفقت همشیرەسی کیمندەگی یگرمی بیشلی-اوتوزلی ایکی مارجا بیرلەشکەن. آلارنگ کورشینینە بر قازاچی

گینیرالی، آنگ کورشیسنده طاغی بر بویانغان مارجا، آنگ کونرشینه بر پولقوونیك، طاغی مارجا، طاغی پولقوونیك، طاغی مارجا. اوسته‌لنگ توبه‌نینه بایاغی اینتیندانت ضابطی، آنگ یانینا قزل یاکاقلی یاش کنه بر ژاندارم کیپمنده‌گی ضابط. اینگ توبه‌نده‌گنه بایاغی نومیردا اوچراتقان ئه‌رمه‌نی اوطرغان ایدی. یاکا قوناقلارغا اورون بیرر اوچون باردا سیکروب طوردی. گینیرال پیتروف قزارغان کوزله‌ری برله کولمسره‌ب: «بوندا گینیرال، بوندا پولقوونیك!» دیب توردە اورون کورسه‌تدی. «طانشگز افندیلەر، بزنگ آطلی عسکر قهرمانی پولقوونیك میرحیدر باطرگرایویچ تیمرعلییف». پولقوونیك میرحیدر شفقت همشیره‌سنده‌گی خاتونلارنگ قایسیسینگ کنه‌ژنه، قایسیسینگ غرافینه ایکه‌نن بلدی و ایرلەر آراسندا پیتربورغنگ آریستوقرات عائله‌سینگ اسمله‌رن‌ایشتدی. اینتیندانت ضابطنی گینیرال: «بو بزنگ داما لارنگ سویگه‌ن یگتله‌ری، بزنگ، یاش ئه‌فیسه‌رکنه‌ز آبالینسکی» دیدی. آندان کوچوب ئه‌رمه‌نگه: «بزنگ عسکرگه ئللە نی قادار خدمت ایتکه‌ن، قره‌پت قره‌پتچ! افندی‌لەر، بر برگز برله دوستلاشغز!» دیدی. پولقوونیك میرحیدر اوطرغا اولگرمه‌دی، قره‌پت شامپانسکی شیشه‌لەرنده‌ن قدحقا طوترا باشلادی. قزماچا بر خاتون دا آیاققا قالقوب: «بزنگ قدرلی مسافرمز، روس عسکرینگ بهادری، روس بایراغن فرات یلغاسی یانینا قادار ایلتکه‌ن پولقوونیك میرحیدر باطرگرایویچ ایسه‌نلگینه وآنگ طازا قولنداغی روس بایراغی بغدادقا، بصره کورفزینه قادار جیلبرده‌وینه اچه‌مز، یاشاسون پولقوونیك!» دیب قچقردی. «اورا» دیگه‌ن طاوش بوتون بولمه‌نی آلدی. طاغی اچه‌رگه طاغی حیله بولدی دیگه‌ن کبك همه‌سی باقالارنی توینه قادار اچوب بتردیلەر. برسی موزیقا دیب قچقردی. ئللە قایدان موزیقا تتلار کیلدی. ئه‌رمه‌ن، گورجی، آذربایجان کویله‌رن اوینارغا طوتندی، اچو کیتدی. ایسه‌نلگینه اچلمه‌گه‌ن برکم ده قالمادی. آخردان ریستوران خو- جاسینگ صاولغینا دا قدح کوته‌رلدی. ایسرو تیره‌نه‌یگه‌نه‌ن تیره‌نه‌یدی.

قوناقلارنگ بیك کوپیسی تیمرعلییف برله سینلی، مینلیك اوچون اچدی. ئللەنیچه‌سی کیلوب: مین اوزم ده تاتار، بابای‌غنا چوقنغان، ئه‌بی‌گنه چو- قنغان. تاتار خلقی پاك خلق فلان دیب سویله‌ندی. مجلس اوینادی، کولدی، یرلادی، اوکیلدی. خاتونلار آچلدی، ادب قاچدی. فقط میر حیدرگنه ایسرمه‌دی. اول ایده‌شله‌ری قادار اچسه ده، ئللەنیك ایسروب کیته آلمادی. بوندا روس عسکری آراسندا بولسادا، بایاغنا کورگه‌ن کشیلەر، منظره‌لەر بونگ کوزنده‌ن کیتمه‌دی، شولارنگ ئه‌رنوی، صقرانوی اوزن اوزی اونوتدرمادی، اول تیمرعلی بولوب قالدی کوزینگ اوچی برله‌گنه قاراب قره‌پت قره‌پتچ‌نگ ده تماماً آینق ایکه‌نن کوردی، آنگ آینقلغندان کونله‌دیمی، ئللە شول ئه‌رمه‌نینگ بوتون شول زور مجلسنی اداره‌سنده‌ن خورلاندیمی، آگارغا قارشی جیره‌نو، خورلانو حسنده‌ن مرکب بر آور حس بیله‌دی. برسی اچوب، برسی کولوب، برسی یرلاب ماتاشقاندا، اول هیچ بر وقت اوزینگ آور حسله‌نده‌ن قوتلا آلمادی.

مونا برسی قزلار دیب قچقردی. اوزاقلامادی بالالایقالی موزیقا تتلار برله آلتی-جیدی یاش قز کروب بیبوزگه طوتندی. بو قزلارنگ آرالارندا قارتایوب کیله طورغان یوزین-نین بویاولار برله توزه‌تکه‌ن قزلار بولغانی شیکللی، اون‌اوچ-اون دورت یاشلك قزلار دا یوق توگل ایدی. خلقنگ بر طوقتامایینچا قچقرولاری، قزلارنی اچروب، آشاتوب آواره بولولاری آراسندا، میرحیدر قره‌پت قره‌پتچ‌نگ ایکی یاش قز برله تورکچه سویله‌وین ایشتدی و بیك تیز ایکی قز «زه‌یه‌ك» بیبوین باشلادی، اچو، قچقرو، اویناو، کولو آراسندا میرحیدر تگی قزلار- نگ برسن چاقروب، سین تورك قزیمی دیب، تورکچه سویله‌شه‌باشلادی. قز ئلگه‌ری قورقدی، بولاردان ئللە کمنی کوزی‌برله ازله‌دی: — «ئه‌وەت، تورك قزی، بز بوندا ئه‌رمه‌نله‌رده طورامز، بز دورت قز، فقط امان بکم سویله‌مه! بزی أولدوررلەر، هرکون دوپیورلار» دیدی، قاچارغاطرشدی.

میرحیدر آلارنگ قایا طورولارن صورادی. «والله بکم بلمیورم، ایشته آرقایا اوطورتیورلارکیتریورلار، صوگراکیدیورز، هرکون بویله، برمز خسته دوشدی» دیدی ده، ئللەنیدەن قورقوب بیك تیز قاچدی.

آنا اوغلن، آنا قزن بلمەس درجەگه کیلگەنده قازاچی گینیرالی طوروب: «تورك مارشی اوینا» دیب قچقردی. قرەپیت قرەپیتچنگ: —گینیرال، نیچك دشمان مارشن اوینیمز فلان دیوینه—«اوینا! مین سینگ آوز، بورنگنی واطورمن! سین کم بوندا؟ میگا سبق اوپرەتورگه، ئەرمەنسکی موردا!... اوینا!» دیب قچقردی. خاتونلار دا تورك مارشی دیدیلەر. برسی طوروب، تورکلەرنگ ژتلمەنلگی حقندا سویلەدی؛ برسی اوزینگ تورك نسلندەن بولوین دعوا ایتدی؛ برسی: شول، ات اوغلی اتلەر، ئەرمەنلەر بزنی تورکلەر برله بوزوشدردیلار. آلتون کبك خلق دیدی. اوردو مارشی باشلاندی. بوتون ایسرکلەر دوکیلوب، قایسی قول چابقاندا، قایسی براوا دیب قچقرغاندا، میرحیدر کوزی برله تورك قزلارن ازلەدی. آنگ برسی، برآز اچوب ایسروب آلغانمدا، معناسز ایتدیروب کولوب طورا ایدی. برسی دیوار یانینا سویەلگەن ده کوزندەن ملدرملدر ایتدیروب یاشین آغیزا ایدی، کم بلسون نی اوچون بو سفالت جاریەسی یاش توگه ایدی؟. طاغی بر مارجا تورکچه بر یر، فلان دیدی. طاغی قچقرش، طارتش کیتدی. تگی ئەرمەن طاغی قزلار برله ئللەنی سویلەدی. شوندان تگی کولوب طورا طورغان قز آلغا چغوب باصدی. موزیقا طوقتادی. ایسرکلەر ده برآز باصلدی. قز صاف طاوش برله فرانسوزچا «مارسیلیزا»نی یرلادی. ایسرك قامپانیاسی آبدیراب قالدی. انقلاب مارشینا قارشی برقسمی پروتیست ایتمەکچی بولدی، بر قسمی طگلاماقچی بولدی، برسی کولمەکچی بولدی. تورك قزی کوزن برآز یوموب یرلاویندا دوام ایتدی. یر بتکەچ هرکم قول چابدی. بر کنەژنا فرانسوزچا ایتوب قزدان صوراشماقچی بولدی:—«سین کم، قایدان، کم قزی؟».

قز، قزاردی... فرانسوزچا: «مین بر تورك قزی» دیدی ده یوغالدی... میرحیدر ده بو مارسیلیزا، تورك قزی آوزندان تورك یری دیب یرلانقان مارسیلیزا، چوالچق بر حس اویاتدی. قزنگ برەر زوورراق عائلەدەن ایکەنن آگلاتسا دا، بایا اوردو مارشی اوینالغاندا یغلاغان قزغا قاراغاندا روحاً تمام باشقالغن کورسەتدی. طاوش - طوروش اچو، ایسرو طوقتامادی، یر، موزیقا دنیانی آلدی. مونا بردەن بر پولقوونیك: «بومباردیروفقا» دیب قچقردی. أوزی زور شامپانیا شیشەسی برله پوچماقداغی کوزگیگه یەردی. کوزگی چلتراب، واطلوبتوشەرگه اولگرمەدی، ایکنچیلەری ایکنچی شیشالەرنی، اوچنچیسی طاغی برنی، دورتنچیسی طاغی برنی ئرغتدی. دیوارداغی کوزگی طوقتامادان شالطر-شولطر واطلدی، شیشالەردەگی شرابلەر یاغمور کبك یاودی. بولمەده آری-یری شیشا اوچوب یوردی، باروب توشوب واطلدی، چارتلادی، واطلو، قویلو برله دنیا طولدی. شوگارغا خاتونلارنگ چرپر کیلوی قاتشدی. واطلاچاق شیشالەر بتکەچ، تگی پولقوونیك قدحلەر برله آطدی آنگ آرتندان باشقالار طوتندی، قدحەدن صوك تەریلکەلەر کیتدی. اوستەل اوستی بر مینوتدا ایدەنگه توشدی. بوتون ایدەن واطق تەریلکەلەر قالدق آشلار، میوه قابقلازی برله قابلاندی. شیشەلەردەن آققانماچملکلەر برله ایدەن یلغا بولدی. برسی، «اورا» دیب قچقروب، خاتونلارنی طوتدی. برگینیرال بر تورك قزین موینینا آطلاندردی. برسی بر یاش قزنی صارق صالغان کبك ایکسەسینه صالدی. بر پولقوونیك کنەژنەنی قولینا کوتەردی، آنگ چەچی تیشلوب توشدی. ایکی ئەفیسەرنگ قولینا بر خاتون اوطردی. برسی آلغا چغوب: دیم عفو ایت! دیب دینی بر خرستیان عبادت کوین یرلی باشلادی، آگارغا ایکنچیلەر قوشلدی. آنگ آرتندان «الله پادشاەنی صاقلا» کویی باشلاندی. شەم کوتەروب کیلگەن ریستوران خوجاسینگ بیتینه بر پولقوونیك زور صاوتدان آلوب گەرچیس بویادی. برسی، واطلمی قالغان بورچ صاوتدان، بورچ سیدی، برسی

قولاغنا طوز طوتردی. آنگ توچکروینده‌ن، یوتکروینده‌ن کوله‌کوله، یرلی - یرلی مسافرلەر قوزغالدی. میرحیدر تیمرعلی ده طاوش - طووش آراسندا تورك قزلارینگ قایا کیتکه‌نله‌رن کورمی ده قالدی. خلق قایسی آندا، قایسی بوندا طارالدی. قاییتیلار یاگی مسافرلەر برله طولدی. تیمرعلی ایشکده‌ن چققاندا کورشیسنده فقط قارت قازاچی گینیرالن غنا اوچراتدی.

***

باش قوماندانتگ سارایینا پولقوونیك تیمرعلیف کیلگه‌نده ئه‌لی برکم ده یوق ایدی. یاوەر آنی اوزون اوستەل قویلغان، تیره یونله‌دی تورلی خریطه‌لەر برله طوترلغان زور بر زالغا کرتدی ده: «حاضر پولقوونیك بار دا کیله‌چه‌کله‌ر!» دیب، چفوب کیتدی. یالغز قالغان پولقوونیك، اوستەل تیره‌سینه قویلغان اوروندقلارنی، آلدینا قویلغان کاغدله‌رنی، قلم، قارا صاوتلارنی کوزده‌ن کیچروب، عسکری مجلس شاقتی زور بولاچاق ایکه‌ن دیگه‌ن فکرگه کیلورگه اولگرمه‌دی، دیواردا غی زور ساعت بیك هوالانوب‌غنا ۱۱نی صوقدی. میرحیدر بوکونگی گه‌زیته‌ده کوزن یورته باشلادی. بر یاگی خبر یوق، هر پیرده طنچلق، لکن آلمانلار بیت عادت بوینچا هر یلنی یازغا طابا بر حرکت باشلیلار. بزنکیله‌رنگ برسینه بیك قاتی بر یومروق اورالار، اوزله‌رینه یا ایسه اتفاقچیلارینا یاگی بر میدان آچالار. اوتکه‌ن یلنی شول وقتنی قارپاتدا یاصاغانلار ایدی. قافقاز جبهه‌سنده شول یومروقنی جیبا طورغانلاردردا، خلقی تورك، دینی مسلمان بولغان قافقازنی باصماقچی بولا طورغانلار- در. چنلاب‌دا شولای ایته‌رگه بیك ممکن بیت، اول زور خریطه‌ده‌گی نقطه‌لارنی قاراب، اوزن تورك پاشاسی، تورك ارکان حربیه ضابطی کبك ایتدیروب اویلادی. شونداغی یوللارنی، طاولارنی، یلغالارنی بارسن‌دا کوزده‌ن کیچردی. بارسینگ دا نی قادار عسکرنی طوقتاتا

بلوله‌رن حسابلادی. عسکرنگ نیچه کونده، نیچه آطنادا اوته بله‌چه‌ك مسافه‌له‌رنی ایسه‌بله‌دی. روس عسکرینگ قوتن بزمه‌نگه صالدی.

مین یوزمگ، یوق یوز یگرمی مگلی تورك عسکری—صالداتی برله اوچ آیدا بوتون قافقازنی أوته آلور ایدم... شوندان صوك قافقازدان آریماغان یوزمگ آطلی عسکر، ایکی یوزاوچ یوز مگ جه‌یه‌ولی عسکر جیبوب آلوب، انگلته‌ره‌نی بصره کورفزینه سبروب توگه‌رایدم... چنغزچا ایتدیروب بر حرکت یاصاب، شمالی ایران، حه‌زەر دیگگزی آشا اوتوب، تورکستانغا باروب کرر ایدم. ایدل بویلاب قازانغا قادار منوب، آلتون اوردونگ نیگزن قوروب، اورس یاغندان ایدلگه آغا طورغان یلغالارنگ قویولارینا صاقچیلار قویوب، بوتون ایدل بوینا حه‌زەر دیگگزینه خوجا بولور ایدم. آندان... آندان... آنگ فکری بر نقطه‌غا طوقتادی. اول تورکستان‌نگ خلقی، بایلغی حقندا اویلارغا، کوبمی عسکر جیوب بولو حقندا توشنورگه کرشدی... ایبو، بوندا غی شهر خلقی عسکرلکنی اونوتقان، لکن اول برنی توگل... آندا آنادان طوما آطلی عسکر؛ تورکمه‌ن، قارا قرغیز، قازاق یاشی... شونگ اوزنده‌ن گنه چققان کوچ برله تون یاغندان کیلگه‌ن اورس کوچله‌رن طوقتاتوب بولا. ایدل بویلاب منوب تاتارنی، نوغای‌نی روسنگ آرقاسندان آیاقلاندیروب سبرنی، اورالنی کیسوب بولا. ایدل-اورال، سبر، تورکستان، قافقاز کیسلسه، روسیه- نگ فابریقا، زاوودی قایدان ماتیریال آلا، نی اشلی؟ روسیه‌نگ اچنده‌گی اختلال فکری تورە‌له‌رنده‌گی رشوتچیلك، عسکرله‌رنده‌گی اصرافچیلق، کویه بولوب، اچنده‌ن آشی. روسیه شول زور یومروقلارغا چدی آلمی، جیمریله... طاغی روس تورك طارتشوینگ ایکنچی یتی آچلا. اندنه‌ده‌ن آلوب کاشغارغا قادار، بر بویدان تزیلوب کیتکه‌ن تورك خلقی، آلتمش-جیتمش میلیونلی تورك خلقی برله‌شه، طاغی اوزینگ تاریخی دشمانینا—روسلارغا قارشی بر بایراق کوتە‌ره... البته بو صو-

غش، بو طارتش بر یلدا بتمی. البته بوندا غی بیش-آلتی یوز یللق مسئله‌لر بر قلچ کیسوی برله حل ایتلمی... لکن آقساق تیمرنگ یاضاغان خطاسندان طوغان بویوك روسیه جیمریله، بوتون دنیانی طوتارغا دیب قاناتلارن آچقان قارا قوشنگ قاناتلاری کیسله، اول ئلگه‌ریگی حالینه، اوزینگ مه‌سکه‌ویه‌سینه قایتا....

تورك ارکان حربنده شول پلان بولورغا تیش! چونکه بو پلان عثمانلی تاریخینگ بو کونگه قادار کیتکه‌ن خطا، یاکلش یولدان چیقاراچاق. قرق قرامادان قورولغان عثمانلیق ایمپیراطورلغی یرینه، بر ملتدن اویوشدیرلغان تورك دولتی میدانغا کیتره‌چك... آلمانیا ارکان حربی ده بو فکرده یاردمده بولورغا تیش، چونکه آنگ صاتوینا، هنرینه دوست برمملکتنگ حمایه‌سنده دنیا قادار بازار میدانغا کیله‌چك. اوزینگ رقیبی انگلته‌ره‌نگ هنر صناعتن، تجارتن مغلوب ایته‌چك شولای بولغاندا نی دیب انورپاشا سویش قانالی بویندا ماتاشا؟ نی دیب بوندا غی تورك ایللەرندەن آلتغان عسکر برله، تورك ایللەرن دشمان قولندا قالدیروب، مصرغا کرگه، آفریقاغا جه‌یلورگه طرشا!..... نیك آندا غی عرب عسکرن بوندا کیتروب قافقازغا، ایرانغا طاشلاب، بوندا غی تورك ایللەرن، اچ کوگلده‌ن استقلالغا امطلوب طورغان تورك یورطلارن، قوطلدررغا آشقمی؟... نیك بوندا غی قوت برله فائده‌له‌نورگه تله‌می؟.....

فکر تمام بولوب بتمه‌دی، ایشك آچلدی: أیری آق تشلی، آچ یاکاقلی، اوزون بویلی، ایمانسز کوزلی، عسکری کیمنده‌ن برانگلیز کیلوب کردی. یاوه‌رنگ پولقوونیك تیمرعلیف، پولقوونیك ویلیامس دیب کوروشدروله‌رینه اهمیت برمه‌گه‌ن کبك ساعتکه کوزن یوگرتدی. اوستەل تیره‌سنده‌گی بوشلقنی کوروب عجبکه قالغان کبك قیافت آلدی. تیمرعلی‌گه انگلیزچه ئللەنیلەر سویله‌دی. یاوه‌ر: پولقوونیك فرانسوزچا، آلمانچاغنا سویلی دیدی. انگلیز کوزن تکتدی. انگلیزچه

ده بلمی طورغان پولقوونیك نیچك ایتدیروب عسکر اداره ایته آلسون، اول نی دیب بوندی مجلسله‌رگه چاقریلا دیگه‌ن کبك حیرتن یوزینه چغاردی. بر اوروندقفا اوطروب ایکنچیسنه آیاغنی قویوب، چاتاسندان ئلله نی قادار قماش اورنه کله‌ری چغاردی، آلارنی اوسته‌لگه جه‌یوب صالدی. برکاغدگه شولارنگ نومیرله‌رن، حسابلارن یازا باشلادی. قای وقتلار طوقتاب حسابلار اشله‌دی. اوزنده‌ن اوزی سویله‌ندی. طاعی حسابلادی، طاغی یازدی. طوروب کیتوب زور خریطه‌دان ایرانداغی شهرله‌رنگ بصره کورفزینه مسافه‌سن اولچه‌دی. باقوغا، انزله‌گه یوللارنی قارادی، حسابلادی، اولچه‌دی، یازدی. شول قامی وایاژورنی کوروب تیمرعلی آبدیراب قالدی.—مونا شولار اوچون صوغشامز کوره‌سگ، مونا مین شونگ مال-طاوارینگ یولی اوکایلانسون اوچون کوره‌سگ تورك قانی توگه‌م—دیدی. اوزی درفا یوزلی شول انگلیزنگ یوزنده، کوزنده بره‌ر معنا آکلار اوچون ئزله‌نورگه طوتندی. طوپاس، اوز سوزلیلکه باشقا بر نه‌رسه طابا آلمادی.

ایشك آچلوب کیتدی، ئه‌ته‌چ کبك پخته، ئه‌ته‌چ کبك جانلی بر فرانسوز کیلوب کردی. اول اوزینه کوله‌چلك بیروب، انگلیزنگ یانینا کیلوب، انگلیزچه سویله‌دی، کولدی، یلمایدی. انگلیز همان اورایت-اورایت! (all right) دیوگه باشقا بر سوز ئه‌یتمه‌دی. فرانسوز تیمرعلی‌گه کیلوب آنگ قولن قصدی. فرانسوزچالاب: «مین سزنی کوبده‌ن ایشته ایدم فلان دیب نزاکتلك صاتارغا کرشدی و بیك تیزده‌ن: —بله‌سز قولانیل، آلمانلار، بوتون دنیاداغی شول قادار مشقت برله میدانغا کیلگه‌ن مدنیتنی بترر اوچون، بوتون کوچله‌ری برله طرشالار. تورکله‌رنی ده اوز طرفلارینا آوداردیلار... بوتون مسلمان دنیاسی بو مسئله‌ده تورکله‌رگه خلاف. هندستان مسلمانلاری ئلله نی قادار کوگللی عسکر بردیله‌ر. بزنگ جزائر، تونس، فاس ئللەنی قادار کوگللی عسکر چغاردی. چناق قلعه‌ده، عراق‌دا، ماکیدونیادا

تورکلەرگە قارشی هند و آفریقا مسلمانلاری صوغشوب یاتا. بو یاقدا روسیه مسلمانلاری صوغشا. بوکورسەته که کنیج تورکلەرنگ گیرمانوفیللق سیاستلەری طوغری توگل. بز تورکلەرنگ دشمانی توگل، بز حاضرگی حکومتنگ دشمانی. بو مسلمان دنیاسی اوچون ضررلی دیب اویلییز. قولانیل، بلەسز بزده مسلمانلار ئلگەریگی اوز طورمشلارینا قاراغاندا ئللەنیچه مرتبه شب طورالار، کوندەن کون فرانسوز مدنیتینه یاقنلاشالار. مین جزائرده تونس‌دا بولدم. مکتبلەرده گی بالالارنگ لافاتینز شعرلارن سویوب اوقولارن کوروب ایسم کیتدی. — فرانسوزنگ اوچسز - چیکسز سوزلەری بتمەدی، میرحیدر هیچ بر تورلی جواب بررگه اولگرمەدی، کیچه‌گی قازاچی گینیرالی کیلوب کردی، نه فرانسوزچه، نه انگلیزچه بلمه‌گەنگه، انگلیزنگ کوزن آقایتوب قاراوینا دا کولومسرەدی، فرانسوزنگ بیك کوب نزاکتلەرینه ده یلمایدی. برسی آرتندان برسی باشقالار دا کیلوب ساعت اون ایکیگه طابا خلق جیلوب بته یازدی.

انگلیز ده اورنه‌کلەرن چاتاسینا طقدی. همەسی بیرلی بیرینه اوطردی، کورشیلەری برله سویلەو باشلاندی. ارکان حرب رئیسن کوتوب طورغاندا، ایشك آچلدی، اورطاغنا یاشلی بر خاتون کیلوب کردی، همەسی سیکروب طوردی. برەم-برەم باروب خاتوتنگ قوللارن اوبدیلەر. پولقوونیك تیمرعلیف‌نی ده تقدیم ایتدیلەر. خاتون فرانسوزچا ایتدیروب: «سز مینم ایرمنی کوته طورغانسزدر، اول حاضر کیله. مین آنی آزداق بورچیدم، عفو ایتگز. بوندا مجلس تمام بولغاچ، همه گزنگ بزگه آشقا کیلوگزنی اوتنەم» دیدی. یانینا جیلغان گینیراللارغا، پولقوونیکلەرگه روسچالاب: «وانا حاضر کیله، بزنگ موبسیك (أت اسمی) آوروب کیتدی، شوگارغا دوقتور چاقرتدم‌دا، اول شونی کوتوب قالدی، حاضر کیلور» دیدی.

ساعت برگه چیرك قالغاندا گینیرال کیلدی، مجلس باشلاندی. ارکان حرب قولانیلی فون ماتهەیم قافقاز جبهەسی حقندا فرانسوزچا عموم معلومات بیردی. آنی انگلیزچه‌گه بر پولقوونیك ترجمه ایتدی. قازاچی گینیرالی، طاغی برفرقه قوماندانی، بر پولقوونیك: — روسچاغا دا ترجمه ایتلمەسمی، بزآگلامادق — دیسەلەر ده، رئیس: — سز اوزکشیلەر... آخردا سویلەشورمز — دیدی. مذاکره باشلاندی. عموم مسئله حقندا مذاکره بتمه‌گەن ایدی، انگلیز سوز آلدی. اهمیتلی مسئله — بغدادقا انگلیز عسکرینگ یرلەشوی‌در، شونگ اوچون بو طرفدان تیزرەك تورکلەرنی قسرقلاو لازملگین، انگلیز - اروس جبهەسی برلەشدیریلوینگ اینگ کیره کلی اش ایکەنن آگلاتدی. انگلیزلەرنگ صوك یلدا ایراندا نی قادار سودالەری کیموین رقملەر برله کورسەتدی و اش بولای دوام ایتەچەك بولسا انگلیزلەرنگ زور ضررغا اوچراولارن و اتفاق اسمینه روسلارنگ اوز وظیفه‌لەرن تیزلك برله قبلولاری کیره کلکنی اثبات ایتدی. شوندان صوك ارکان حرب رئیسی قسقاغنا جواب کبك بر سوز سویلەدی هم ده روس ارکان حربینگ شوندی بر پلان یاصاغانن آگلاتدی. بر پولقوونیك طوروب، عموم روشده حرکت نی توسلی بولاچاقنی، پولقوونیك تیمرعلیف‌نگ بولوگنه شول وظیفه یوکلەنلگەنن آگلاتدی. ارکان حرب رئیسی‌نگ امری برله، تیمرعلی پلاتنگ واقلارن تفصیلاتن آگلاتور اوچون آیاقغا قالقدی. فرانسوزچا دا، انگلیزچه ده بلمی طورغان. بایادان بیرلی ایسنەب طورا طورغان گینیراللار، پولقوونیکلەر بردەن: روسچا سویله پولقوونیك، روسچا! دیب طاوش‌لاندیلار. رئیس قوناقلارنگ جرمتن صاقلارغا ماتاشسا دا، آخردان، انگلیزچه ترجمه ایتلور دیب، روسچا قبول ایتلدی. تیمرعلی معروضه‌سنده خریطه‌داغی بیك کوب نقطه لارغا تیگەنگه، طاولار، یلغالار، شهرلەرنی سویله‌گەنگه، بوتون سوزلەر جغرافیه درسی کبك بولدی. فرانسوز بیك دقت برله طگلادی: خریطه‌دا صزقلار یاصادی، اشارەلەر قویدی؛

لکن انگلیز بوکارغا مناسبتی یوق کبك هیچ بر اهمیت بیرمه‌دی. اورسلار باشلارن صاللاب.صاللاب طکلادیلار. انگلیزچه‌گه ترجمه کیتدی. ترجمه‌ده‌ن صوك انگلیز:—بولقوونیك‌نگ سوزی خیال، اول دورت.یش یوز کیلومیترلك یرنی ایکی.اوچ آطنادا اوتمه‌کچی بولا، بو تاریخدا کورولگه‌ن نه‌رسه توگل— دیدی....

تیمرعلی: «بالقان صوغشندا انور پاشا آطلی عسکر برله کونینه یتمش بش کیلومیتر یوردی، ایکی ته‌ولکده ادرنه‌گه باروب کردی. اوزم یاپون صوغشندا آلتمش کیلومیتر یوردم... مینم عسکرم—تورك عسکری، تورك عسکرن آوروپا عسکری برله اولچه‌رکه یارامی. آنگ طاماغی طوق، اوستی بوتون بولسا، آنگ آلدندا هیچ بر مانع یوق» دیدی... انگلیزچه‌گه ترجمه‌ده‌ن صوك انگلیز قزاردی، بورتندی، طاغی طوردی: «بزگه فلان یول آچق؛ بولورغا کیره‌ك. بزنگ سودامز طوقتادی. آندان صوك، پولقوونیك تیمرعلیف‌نگ بارورغا تله‌گه‌ن یرله‌ری، اول انگلیز منطقه‌سی. معاهده بوینچا—تورکیه بولنگه‌نده—اول یرله‌ر بزگه بولورغا تیبش. بز سزنگ عسکرنی قارا دیکگز بویلاب آلغا جیبه‌ریلوین هم ده ایرانداغی بزنگ آرطمزنی صاقلاونی کیره‌کلی طابامز... طاغی بغداد یولندا بزگه قارشی آلمانیا اسیرله‌رنده‌ن جیبلوب کیلگه‌ن تاتار عسکری صوغشوب یاتا. سز طاغی شولارغا یاردمگه بر تاتار گینیرالی جیبه‌رگه بولاسز. مین بونی آگلامیم» دیدی...

تیمرعلی سیکروب طوردی. رئیس آنی یومشارتورغا تله‌سه ده بولدرا آلمادی. فرانسوزچا ایتدیروب جوابقا کرشدی:—«بز بوندا عسکری بر مجلسده. عسکر و صوغش اشله‌رن، عسکری فن یاغندان تیکشره‌مز. بز بوندا بر تجارتخانه‌نگ قاتورندا توگل. عسکری‌اشله‌رنی فلان سوداگرگه فائده، فلانینا ضرر نقطه‌سندان قاری آلمیمز. انگلیز صاتوچیلارنگ ضرر لاری بولورمی، فائده‌لری چغارمی، بو بزنگ

حسابقا کرمی. ایکنچیده‌ن روسیه مستقل بر دولت، اول صوغشقا مستقل بولوب کره، آنگ اوزینگ آیرم ارکان حربی بار. آنگ اوز عسکرن اداره‌گه، باشلقنی تله‌سه کمنی قویارغا حقی بار. هیچ بر وقت روسیه ارکان حربی، عسکری وظیفه‌لرن برسینه یوکله‌تکه‌نده انگلیز قامیوا-یاژور لارینگ فکرن صورامایاچاقدر—دیدی و شول قامیوایاژور دیگه‌ن سوزنی بر - ایکی مرتبه تکرارلادی و انگلیزنگ یوزینه کوزینه طوتروب قارادی.

فرانسوز سیکروب طوردی، تیمرعلی‌نی ماقتادی، انگلیزنگ سوزن تفسیر ایتدی. روسلار دا طوردیلار، ایکیگه بولنوب قایسی روسچا، قایسی فرانسوزچا سویله‌رگه طوتندی، انگلیزگنه قیافتن أوزگه‌رتمه‌یچه، میکا عائد توگل کبك حالنده قالدی. رئیس قکغراو شلطراتدی، طنکلاوچی بولمادی. تیمرعلی آچقدان آچق تکی انگلیزنی دوئلگه چاقرتور اوچون جاهل قامیوایاژور فلان دیب فرانسوزچا سوکنوینده دوام ایتدی. مجلس دوکیلگه‌نده ایشك آچلدی، طاغی غرافینه کردی:—«افندیله‌ر، شولپا صوونا، زنهار رحیم ایتگز!»—دیدی. رئیس ده شونی کوتکه‌ن کبك مجلسنی یابدی. آشقا دیدی. هر کم آیاققا طوردی. غرافینه طاوشلانفاتی کوروب: «نی طاوشلاناسز، بزگه صلح کیره‌ك، صلح! صلح یاصاو حقندا سویله‌شگز!... صوغشقا بز حاضر بوتون خاتونلار، ایمپیراطریتسه-ده‌ن باشلاب آول خاتونینا، کرچی خاتونغا قادار خلاف!.. صلح، یوق ایسه، روسیه خراب بولاچاق... انقلاب... فتنه... جمهوریت...» دیدی. تیمرعلی‌نی یومشارتورغا تله‌گه‌ن فرانسوز قولانیلی، تیمرعلی‌ده‌ن غرافینه‌نگ کم و نیندی عائله‌ده‌ن ایکه‌نینه سوزن بوردی. تیمرعلی یارتی طاوش برله: «غرافینه ایمپیراطریتسه‌نگ یاقن فرویله‌ینی، بارونه‌س وولف!» دیب جواب بیردی. فرانسوز—ام.م. دیدی... همه‌سی آش بولمه‌سینه آقدی.

***

کیچکی مجلس بیك اوزون سوردی. بیك کوب مسئله‌لەر آلغا قویلدی. کیله‌چه‌کده آلغا طابا بارونگ کیگ پلانی قبول ایتلدی. تیمرعلی‌نگ آطلی عسکرینه، ئلگه‌ری اویلانغان کبك، تورك جبهه‌سینی یاروب انگلیزله‌رگه باروب قوشلو یوکله‌تلدی و شول اشده آگارغا کیگ صلاحیت بیرلدی. کورشیسنده‌گی فرقه‌لەر برله مناسبتله‌دی تعین ایتلدی. آخردان‌غا بو پلانتی اشکه آشرر اوچون کیره‌گی قادار عسکرنگ قورالی جیتوب بتمه‌گه‌نگه، هجومنگ کونی—تعیینی ارکان حربنگ قاراماغینا طابشرلدی. فرانسوز قالونیلینگ:—یازغا قادار مطلقا بر حرکت یاصالماسا، آلمانلارنگ طاغی بر مرتبه پاریس‌که طابا هجوم‌لەری کوتله، شول حرکت تیزره‌ك باشلانلسون—دیگه‌نینه ده زور قیمت قویلدی. تیمرعلی قولنداغی خریطه‌لەرینه روسیه عسکرینگ طوروشینگ بوتون پلانن، قورال، عسکر مرکزله‌رینگ یرله‌رن اشاره ایتدی. قافقاز جبهه‌سینه کیله بله‌چه‌ك قوتله‌رنی حسابلادی. فرانسوزلارنگ اوز جبهه‌لەری حقنداغی فکرله‌رن، انگلیزله‌رنگ عراق جبهه‌سنده‌گی معلوماتلارن طوپلادی. موکفانچا تورك اسیرله‌رنده‌ن جیناغان معلومات کبك دقت برله طوپلادی. مجلس تمام بولغاندا، ارکان حرب رئیسی: «افندیلەر، کوره‌سز، مسئله بیك زور. آلدمزدا روسیه‌نگ ایگ زور تاریخی بر بورچی طورا. بویوك پیتر زماناسندان بیریلوب‌ده، اوته‌لمه‌گه‌ن ملی دینی وظیفه‌سی طورا. روسیه‌نگ ئەلیگه قادار بویوك روسیه بولوب یاشاری اوچون، آنگ یولینا قارشی چققان شول تورکیه‌نی اورطادان قالدیررغا تیش! آنگ آورو ته‌نی آلوب ارغتلوب، روسیه‌نگ تله‌گه‌نیچه کیگه‌یونه هیچ برتورلی اوکنمایسزلق یاصاماسقا تیش! اتفاقچیلارمز برله کیگه‌شله‌شوب، تورکیه تقسیم ایتلورگه قرار ایتلدی. بزانس ایمپیرا‌طوریتگ چن وارثی بولغان روسیه‌گه: ئەرمه‌نستان، استانبول و بوغاز‌لار وعده ایتلدی. روس خلقینگ دینی ملتی اوچون آلتی یوز یلدان بیرلی آلدینا چققان تورك خلقی برله طارتشوی صوکنی باصقچینا

باصدی... تورکله‌ر طرفندان پلچراتلغان آیاصوفیه‌نگ پاکلانوی، بوندان بیش‌یوز یل ئلك آنگ باشندان توشورلگه‌ن صلینگ یاگادان طاغو شرفی بزگه طابشریلدی. مین سزده‌ن دینگز، ملتگز، ایمپیراطوریگز اوچون، شول مقدس تاریخی خدمتده بوتون فداکارلقلارنی کوتەم. یاشاسون ایمپیراطور، یاشاسون آنگ قهرمان عسکری، صاللانسون استانبولدا روسیه‌نگ ایکی باشلی قارا قوشلی بایراغی. یالطراسون بوتون دنیاغا آیاصوفیه‌نگ باشنداغی مقدس صلیبی!..» دیدی.

بوتون روسلار قول چابدی، اورا قچقردی. بر قازاچی گینرالی کوزنده‌ن یاشله‌رن آغزدی. فرانسوز دا شول جانلانوغا قاتشدی، اول دا:—ویف لا روس، ویف له ایمپرور.— دیب قچقردی. انگلیز‌گنه میکا عائد توگل دیگه‌ن کبك صووق قالدی. تیمرعلی شول هیجاندا اوزن اوزی تماماً یات حس ایتدی، اوزینگ کم ایکه‌نلگن، اوزینگ نیگه خدمت ایتکه‌نن برنچی مرتبه آب‌ا - آچق ایتوب کوردی.

زور طاوش-طووش آراسندا اچنده‌گی حسله‌رن صاقلاو آور بولماسا‌دا، ئلگه‌ریگی کبك ایده‌شچه ایتدیروب شول گینیرالار، پولقوونیکله‌ر برله مناسبتنی دوام ایتدیرو چینله‌شدی. اول‌تشن قصدی، کوچن جیدی. آلدنداغی مسئله‌لەرگه أوتدی. ارکان حرب رئیسینه باروب:—«مینم عسکرم طورغان یرده بوتون خلق تورك. ایرله‌ر أولوب، قاچوب بتکه‌ن. قالغان خاتون - قز، بالاچاغا بیك آچ بولغانغا، عسکرگه قوماچاولی، قازارما تیره‌سن صروب آلا. بزنگ صالداتلار، بله‌سز: تورکمه‌ن، قرغز، قوموق، بولار بو خاتون-قز، بالاچاغا برله بیك تیز آگلاشا آلا. آلارغا قارشی ئەرمه‌ن کوگللیله‌رینگ، بزنگ قازاچی‌لارنگ ایتکه‌ن جبرله‌رن بیك آور کوتەره، کوبده‌ن توگل بر آوندا شول تورك بالاچاغاسی حقندا بزنکیله‌ر برله ئەرمه‌ن کوگللیله‌ری آراسندا تمام صوغش بولدی. اون - اون بیش ئەرمه‌ن أوترلدی.

بزدەن بیش-آلتی کشی یارا لاندی. شونگ اوچون اول یورطسز-یرسز؛ بالا-چاغانی، خاتون-قزنی، بوندا، طیلغا کوچرتورگه مینگا رخصت بیرینگز!». ناچالنیك سویلەب بترگەتی ده کوتمەدی: «نیچك تلەسه گز، شولای اشلەگز. سزگه، پولقوونیك، کینگ اختیار!» دیدی. اوزی ساعتینه قاراب: «مینگا قایتورغا وقت، غرافینه کوته طورغاندر!» دیدی. پولقوونیك یاتداغی کاتبکه کورسەتوب: «دیمەك، مین کیره کلی کاغذ-لەرنی کانسیلەریەدەن آلورمن.»

«رحیم ایتگز، رحیم ایتگز.....!»

تیمرعلی یاش کنەز یاوەر آبالینسکی‌نی طابوب، آنگ تویمەسندەن طوتوب مین سینگ نی اشلەگەنگنی بلەم ایکەن کبك ایتدیروب، کوزینه طوغری قاراب:—«کنەز! سز بیت مینم طورغان نومیرنگ تیلیفونن بلەسز!» کنەز قزاردی:—«ایو، ایو»—دیدی. «سز بلەسز مینم بوندا ئللە نی قادار اشم، مینگا تیز کیتەرگه ده کیرەك. اش شونی تلی... مینگا تیلیفون برلەگنه بر خدمت ایتگز ئەلی!» دیدی. قزارغان، بورتنگەن کنەز مسئلەنگ شولای جیگل بتوین آگلاغاچ: «رحیم ایتگز، رحیم ایتگز، امر ایتگز!» دیب جواب بیردی. پولقوونیك خاطره دفترن چغاردی و کیچەگی ایکی مسئلەنی آگلاتدی. بولارنی مین صوراشدم، هیچ بر سیاسی یاغی یوق. بولار همەسی آگلاشلماودان کیلگەن نەرسەلەرگنه، مینەدن یاقن طانشلارم اوتندیلەر. شولارنی ممکن بولسا چغارتگز، بولماسا اشلەرن جیگلەیتگز. برسی بر سوداگر ایکەن، آرادا بر آقچا اشی‌دە بولورغا کیرەك!» دیدی هم ده طاغی کنەزنگ کوزینه قارادی. کنەز: «باش اوستی، ایرتەگه اوك بوتون معلوماتنی جیبارمن، قولدان کیلگەنن همەسن اشلەرمن، تیلیفون برلە سزگه خبر بیررمن.» دیدی...

مجلس تمام بولوب، اورامغا چققاندا تیمرعلی اوزنده ئللە نیندی برجیگللك حس ایتدی. اوزاق کونلەر یولدا قالوب، کرلەنوب بتکەتگ صوگندا مونچا چابنوب چققان کشی کبك طنچلانوب کیتدی. اوزون

کوتولگەن قورقنچلی محکمەدەن آرولانوب چققان کبك پاکلك، صافلق حس ایتدی. طامرندا قانلار طازاردیمی، تماماً یاشاروب کیتدیمی، کوکلی کورەیدی، دردی آرتدی، آلداغی ئللە نیندی طومانلی ایدیالغا طابا اول یاش یگت کبك امطلا باشلادی. کوبدەن حل ایتلگەن کبك ایتدیروب تیلیفرافکه بورولدی. وقتنگ صوگلغینا قاراماینچا، قزینا: —حاضر مینگا کیلورگه یولغا چق، تیفلیسدە بوتون کیره کلی کاغذلەرنی اولماس اوغلندا طابارسنگ، بیك کوتەم— دیب یازدی و تیز ایتدیروب تولەب جیبەردی. روحندا طاغی بر جیگلەیو حس ایتوب اوینه بورولدی.

بولمەسنده ئللە نی قادار ویزیت قارتالاری، خطلار، گەزیتەلەر ده بولسادا برسن ده اوقوماینچا شول زور کونده اوتکەن واقعەلەرنی، سوزلەرنی، قرارلارنی تیکشرر، جینتکلەر، ایجکلەر اوچون اورینا صوزلدی. باشدان باشلاب، طاغی بر مرتبه فکرن تیکشررگه تلەسه ده، باشی صوگنی قرارندان اوتمەدی. جیتدی! اوتکەنلەر اوتدی، کیچکەنلەر کیچدی، بوگون میرحیدر تیمرعلیف‌نگ طورمشندا بر طنش قویلدی، آنگ یولی بورولدی. موگنانچاغا قادار بارغانینگ تمام تیسکەربنه بورلدی. اول اوزینگ اورنن قایا ایکەنلگن بوگون آچق بلدی، اوزینگ یولن طابدی. ایندی سویلیسی اویلیسی قالمادی، ایندی اشلیسی عملگه قویاسی‌غنا قالدی. اول شول یول طابویندان شول قادار کیفلەنگەن ایدی که، اوزن اوزی یاگی طوغان بیلەوسەدەگی بالا کبك حس ایته ایدی.

***

ایکنچی کونتی پولقوونیك تیمرعلی کون بویی کانسیلەریەدەن کانسیلەریەگه چابدی. یتیم تورك بالالارن، طول خاتونلارن کیترتور اوچون کاغذلەر آلدی. تیمریولینا رخصتلەر چغارتدی. شول اش اوچون اوزی برلە برگه بارا طورغان دوقتورغا و آنگ ایدەشلەری دورت-یش

کشیگه شهادتنامه‌لر یاصاتدی. قزینگ جبهه‌گه باروی اوچون کیره‌کلی کاغذلرنی حاضرلەتدی. اوزینگ عسکری اوچون جیتشوب بتمه‌گەن کیم‌حالمنی، قورالنی اوز کوزی برله تیمر یولغا جیبەرتدی. خزینه‌ده‌گی ضابطلارنگ معاش آقچالارن آلدی. اوزی اوچون کیره‌کلی یاراقنی طوپلادی. اشتابقا کروب قافقاز فروتینگ صوگنی تفصیللی خریطه‌سن آلدی. اشتابنگ تورکله‌ر حقندا جیناغان معلوماتلی یاشرن کتابن دا قولدا ایتدی. باشلقلاری برله آیرم-آیرم کورشدی، آلاردان هجوم پلانی، هجوم نقطه‌لاری حقندا، عسکرنگ کوبمی جیلوی حقندا ایگ سرلی معلوماتنی طوپلادی. کیچکه طاباغنا آروب قاپتقاچ، آرسلان اولماس اوغلینا، تیلیفون صوغوب، صاو بوللاشورغا یونەلدی. آندا آنی طاغی شول اوق سویملی عائله قارشیلادی. تگی یابلغانلارغا ایتکەن یاردمی، یتیمله‌رگه ایتکەن خدمتی اوچون رحمت اوقولدی. طاغی شول عائله اچنده سیزمه‌ینچه بوتون کیچن اوتکەردی.

کیتەرگه دیب کورشورگه طورغاچ غنا اول: «اونوتقانمن ایکەن، مینم سزدەن طاغی بر اوتنچم بار. مینم قزم برنیچه کوندەن شفقت همشیره‌سی بولوب مینم یانیمنا بارر اوچون تیفلیس‌که کیله‌چه‌ك، آنگ کاغذلەرن سزده قالدریم. یاش قز، تجربه‌سز، شوکارغا باردمده بولگز!» دیدی. اسمایکه ده، قزلار دا بو سوزنی بیك سوینوب قارشی آلدیلار و مطلقا اوزله‌رینه توشه‌رگه چاقردیلار. تیمربولغا چخوب قارشی آلا-چاقلارن سویله‌دیله‌ر. مسئله حل‌ایتلدی‌دیگه‌نده‌گنه، فریده، کوتلمه‌گه‌نده:

—«مین‌ده باریم، پولقوونیك مینی ده آلگز» دیدی. اوزی ده شول یاط فکرده‌ن قزاروب کیتدی. تیمرعلی: «اول بیت، بزنگ بیر صوغش اچی، ایرته‌گه نی بولاچاغن بوگون بلوب بولمی. اول قزلار یوری طورغان بیر توگل» دیدی. اسمأ ده، آدواقات دا: یوق بولای‌غنا سویلی فلان دیدیله‌ر. فریده: «چنلاب ئەیتەم پولقوونیك، سزنگ قزگزغا

باررغا یاری بیت. نیك میگا یارامی؟» دیدی. تیمرعلی: «مینم قزیما دا یارامی، لکن مین بیت اوزم آیدا.... قزم شفقت همشیره‌سی بولام دیگه‌ن بر یاگلش فکرنی باشینا صوقغان، شول یولدا خراب بولماسن دیب اوز یانیما چاقرتام... آندا قزلارغا توگل، ایرله‌رگه ده قزیغلا طورغان نەرسه بر ده یوق. آندا بیت اوط اشغرا، أولم اوینی...». فریده ئەتیسی ئەنیسینه: «باریم ایندی ئەنی، مین اوزاق طورمام، شونداغی حالنی کوررمن ده قایتورمن... پولقوونیك رخصت ایتگز، مین ده سزنگ قزگز برله برگه باریم...» دیدی. تیمرعلی‌نگ ماگلایندان تیر چقدی، اول: «مین قزم یاتدا سزنگ کبك تربیه‌لی بر طوتاشنگ بولوین بیك تله‌ر ایدم، لکن بله‌سز طوتاش، اول صوغش آستی. بوگون امرکیلسه بز بوگون اوط اچنده. صوغش: خاتونتی-قزنی، بالا-چاغانی آیرمی... آندا شفقت، مرحمت یوق، آندا أولم، قان... شوندا نیچك سزگه باررغا رخصت ایتیم». اسمأ دا، آرسلان دا: «یوق، یوقنی سویلی» فلان دیدیله‌ر. لکن فریده اوز فکرنده قالدی: «نیك سزنگ قزگزغا یاری دا، میگا یارامی؟ صوغش بولسا یارالیلارنی قارارمن، کم بولسادا بیت سزنگ عسکر ده تورك بالاسی.» پولقوونیك: «سز ده اورس أومه-سینه کره‌سزمنی؟» دیدی. فریده قزاردی، بورتندی، جواب طابا آلمادی. آخردان: «یوق کرمیم، مین اوز خلقیما خدمت ایتەرگه، اوز خلقمنگ یاراسن یوارغا، جراختن بەیله‌رگه بارام.» دیدی. پولقوونیك طاغی: «جبهه‌گه بیت قزل ته‌ری همشیره‌سی بولماغان بر خاتون-قز دا جیبەرلمی، سز همشیره توگل!» فریده: «بولام، برنی توگل بولام» دیدی. آرسلان برله اسمأ آبدراب قالدیلار. پولقوونیك: «صوك سز، کوگلگزده بو قادار ملتچیلك طاشی طورغان بر قز، مسلمان تربیه‌سنده‌گی بر طوتاش، کوکره‌گگزگه شول قزل ته‌رینی طاغارغا نیچك راضی بولاسز؟» دیدی. فریده: طاغی آبدرادی، قزاردی. آخردان، بله‌مسز فلان دیب اوزون سوزگه کرشدی.

شونی قاراب طورا طورغان ابراهیم: «یوق بو سوزلەر بار دا یالغان سوزلەر، سین ملتچی‌می؟ ملتچی! اوزگنگ، ملتگنگ، دینگنگ دشمانلق علامتی بولغان تەرینی سین، آقمی اول، قزلمی اول، نیچك کوکرەگگه طاغا آلاسگ؟».

فریده: «یوق طاقمیم، اول فورماغنا، اول طشداغنا قالا» فلان دیدی.

تیمرعلی: «یوق، قالمی طوتاش، کەکری یولغا کرگەنده همان شوندی اوزگنی اوزك جومالاولار بولا. مونا بز ده روس عسکرینه کرگەنده یوکوتنی اویلاغانمنی، اوزگنگ تاتار ضالداتگنی اویرەتەسنگ، آگارغا شول آور یولدا باشچیلق ایتەسگ—آگارغا روسلار آراسندا یاردمچی بولاسگ دیلگەن—یوق ایسه کم طوغریدان طوغری اوزینگ خلقینا قارشی شول یولغا کره آلا؟... کم قارداشینگ باشنا چابا طورغان اورس بالطاسینگ صایی بولورغا راضی بولا؟... مونا بوکون کیلدی. مین، آیاصوفیەنگ باشینا تورکلەر توشورگەن تەرینی طاغار اوچون، اوزم کبك تورك-تاتار عسکری برله برده‌ن بر تورك ایلن صاقلی طورغان طوغانلارم تورکلەرگه قارشی صوغشورغا، آلارنی أوتررگه، آرتمدان کیله طورغان تگی اورس تەریسینه یول آچارغا کیرەك؟... مونا مین بر تورك اوغلی تورك، آلتی یوز یللق تورك روس طارتشوینگ ایگ آور کونلەرنده روس صفندا بولوب؛ ملتی، استقلالی اوچون جانن فدا ایته طورغان تورکلەرنگ ایگ نچکه بیرن، ایگ ضعیف نقطەسن طابوب، روس قلچی برله شول تاریخی طارتشنی کیسەرگه تیبش، نیك؟... آنگ کوزینه یاش طغلدی. طاوشی بوزولدی. چونکه مین میرحیدر تیمرعلی گنه توگل. چونکه مین روس اوردوسینگ پولقوونیشی— میرحیدر تیمرعلیف!

آنگ کوزنده‌ن یاشی ملدرەب آقدی. اول برنی ئەیتورگه بلمەینچه اوطردی. بوتون تیره یون آبدراب، قاطوب قالدی. تیمرعلی بالالارچا

ایتدروب یغلاویندا بولدی. هرکشی شلتەلی کوزلەرن فریده‌گه تکدی. طاوشسز-طنسز کوینچه پولقوونیك‌نگ یغلاون، قرآن طگلاغان کبك، اخلاص برله، تیره‌ن بر اهمیت برله طگلادی. بر آزدان اسماً بیکه آفرین‌غنا چفوب بر چینایاق صو کیتردی. تیمرعلی برده‌ن شونی اچوب جیەردی. اوزن اوزی بر آز طوپلادی، آیاقنا قالقدی. کوچله‌نوب کولگەن طاوش برله: «قارتلق باصا، سگرلەر طگلامی باشلاغان» دیدی ده کورشه باشلادی. فریده اوزینگ عین أورتور اوچون کبك: «بز ئەلی پولقوونیك، سزگه موزیقا اوینارمز دیب طورا ایدك، کیتەسز ده‌منی؟ ئەلی بیت بیك ایرته، اوطوریگز. زینب آنه یاکی کویلەر ده طابوب قایتقان ایدی». شونگ آرتندان بار دا: اوطوریگز، اوطوریگز! دیب قستارغا کرشدیلەر. بولای چفوب کیتەسی‌کیلمه‌گەنگه، تیمرعلی ده قالدی. طاغی ئلگەریگی کبك پیانو چالندی. زینب یرلادی. لکن بو یولی فریده‌نگ پیانوسی طاغی موگراق اوینادی، طاغی نچکەرەك اگنغرادی. زینب‌نگ طاوشندا یغلاو، صقرانو آهنکی طاغی قویراق سیزلدی. کیچنگ یارتیسی اوتکەچ‌کنه تیمرعلی اویگه طابا قوزغالدی.

آرسلان عائلەسی‌گنه بیك اوزاق بر برنده‌ن آیریلا آلمادی. بیك اوزاق آلار تیمرعلی‌نی سویلەدی. همەسی اوزینچه تفسیر ایتدی، همەسی آگارغا قارشی طاغی بر تیره‌ن حرمت بیلەدی. لکن فریده‌ده اوزی آگلاماغان بر حس اویاندی. اول شونگ معناسن بله آلماینچا طاگغا قادار یوقلی آلمادی. اول شول قارت پولقوونیکده اوزی اویلاغان بر تورك قهرمانن طابدی. اول آنی سویدی. اوزینه اوزی اقرار ایته آلماسا دا، اول آنی سویدی. ایرته‌گیسن اویانوب کیتکەچ ده، فریده‌نگ باشینا کیلگەن فکر، طاغی شول اوق: تورك جبهەسینه همشیره بولوب کیتو بولدی. اول آندا نی بولاچاغینی بلمەسه ده، روس صوغشی حقنداغی همشیره‌لەرنگ طورمشینگ بیك طاتسز، تەمسز ایکەنن بلسه-

ده، آنی ئلله نەرسه اوسترەدی، آگلاشماغان بر کوچ آنی شوندا طابا ئتدی، تورتدی. آگارغا تورك دنیاسینگ زور بر مسئلەسی شوندا حل ایتله کبك بولدی. تورك دنیاسینگ یاشاو، یاشاماو اشی شوندا قارالاچاق کبك طویلدی. تورك دنیاسینگ ئەلی روسلارغا، ئەلی قتایلارغا، ئەلی عربلەرگه، ئەلی فارسیلارغا اومەچی بولوب یوروی، یا ایسه اوز باشینا اوزی طورا باشلاب، اوز بایراغینا خدمت ایته باشلاوی، شوندان باشلانا-چاق کبك بولدی. شونداغی قرق تورلی تورك قبیلەلەرندەن جینالغان تورك عسکری شونگ اویوطقیسی بولا، شول روس موندیری آستندا زور تورك روحن صاقلی طورغان پولقوونیك میرحیدر تیمرعلی شونگ بر بایراقداری بولا کبك حس ایتلدی. اوزینگ بر تورك قزینگ ملی وظیفەسی، نیندی قارشی کوچلەر کیلمەسه ده، شوندا بولو دیب باشینا ئلله نیندی قوت طوقیدی، برکتدی. اول شول فکر آرتندان قووشدی، لکن عائلەسینگ تمام قارشی کیلوی هم ده اوزینگ موکنانچا بارغان تیره یونینگ، بوتون تورکچی آغملارینگ بونگ بو اشینه روس اومەچیلگی دیب که قاراوی آنی بورچیدی، آنی چغالماس اورامغا صوقدی. اول آلای اویلادی، بولای اویلادی هیچ بر تورلی چغش طابا آلمادی. پولقوونیك که باروب یالنورغا، یالوارغا بولدی. تربیەسی آگارغا ایرك بیرمەدی. آتاسی-آناسینا سوز طکلاتورغا بولدی. یگرمی، یگرمی بیش یل بر بویدان بو عائلەنگ روسلارغا قارشی دشمانچا اشلەنگەن فکرینه باروب بەریلەچەگن حس ایتدی. دوست، ایش جیوب بر جریان آچوب «جبهەگه» دیگەن بر شعار آشاسندان أوتمەکچی بولدی. بوتون تورك منورینگ صوغشقا بایقوتلارینا قارشی بر اش اشلی آلمایاچاغن، کینگ بو آغمغا قارشی یوزه آلمایاچاغن سیزندی. لکن باراسی کیلو، مانع کوبەیگەن صاین آرتدی. باشی زور بر اوز سوزلیلك برله شونگ یوللارن أزلەوینده دوام ایتدی.

مونا ایشکده قنغراو قاغلدی. کم بار ایکەن، کم کیله ایکەن

دیگەن کبك قولاغن صالدی. اویدەن برکم ده ایشککه طابا بارمادی، ایشك آچلمادی. اول نی بولدی، ئەنی قایدا؟ خدمتچی قز قایدا دیگەن فکرنی حل ایته آلمادی، ایکنچی مرتبه طاغی قوتلیرەك ایشك شلطراتلدی. اول برکم یوق کورەسنگ دیب قزو-قزو کینگەلەب، ایشککه باروب اولگرمەدی، طاغی اوچنچی مرتبه بیك اوزون قنغراو شالطراتلدی. ایشك یارغندان اول تیلیغرام طاشوچینی کوردی. آچار-آچماس تیلیغرام، مستعجل، قول قویگز، دیب ایشککه برکاغد تور-تلدی. فریده قاراماینچاغنا قول قویدی، قاراماینچاغنا تیلیغرامنی آچدی:

—«جمعه کونلسز یولغا چغا آلمیم، وقتگ بولسا کوت. ایسەن، بیك سویندم اوبەم. قزك سویم»—. فریده بر اوقودی، آگلامادی، ایکی اوقودی، آگلامادی. آدریسن قارادی، اوزلەرینه چقدی، طاغی اوقودی. معناسندان پولقوونیککه ایکەنن آگلادی. کشی تیلیغرامن آچوب اوقوی اوچون پولقوونیك آلدندا طاغی برگناه اشلەدی کبك حس ایتدی. طاغی قزاردی، طاغی بورتندی. ئەتی، ئەنی دیب ئەتیسن أزلەدی، ئەنیسن آرادی. بار دا تورلی اش برله چغوب کیتکەنگه، اویده برکمنی ده طابا آلمادی. شول تیلیغرامنی حاضر اوك بلگرتو، حاضر اوك پولقوو-نیککه ئەیتو وظیفەسی دیب اویلاب، تیلیفونغا چابدی. تیلیفون کتابندان، قولاغیتگ اوچناغنا کروب قالغان، اوتەلنگ نومیرن أزلەدی. تیلیفون صوقدی، مشغول بولوب چقدی. بر آزدان طاغی قاقدی، ئلله نیندی بر بیورا برله تیلیفون طوتاشدی. فریده آنی کوچکه أوزدی. اوچنچی مرتبەسنده اوتەل قاتوزن طابدی، لکن آنگ صوراوینا قارشی تیلیفونغا ئلله نیندی برئەرمەن کیلوب، تورلی تەمسز سوزلەر سویلەرگه کرشدی. فریده قزدی، آچولاندی، تیلیفونتی أوزدی. طاغی شلطراتدی، مونا طاغی قاتور بیرلدی، آندان پولقوونیك تیمرعلیف حاضرگنه واقزالغا کیتدی دیب جواب آلدی.

فریده اوزاق اویلامادی، قزو-قزو کیندی ده واقزالغا چابدی.

باروب جیته آلماو قورقوسی برله مشغول بولغانلغا، بولای بارو یارامی، یاراماسمی دیگه‌ن فکرله‌ر آنگ باشینا دا کیلمه‌دی. واقزالغا باروب جیتکه‌چ کنه اول ایکیله‌نوب کیتدی. بو نیچك بولور، بونی اول نی دیب آکلار دیگه‌ن بر شبهه اویاتدی، لکن اول شبهه ده کیتوب یاره‌ماسن دیگه‌ن اوی برله بیك تیز اونوطلدی. فریده باشی، کوزی برله مکلهب کشی آراسندان میرحیدرنی أزله‌رگه طوتندی؛ آندا چابدی، موندا چابدی، بوفینکه کردی، پلاتفورماغا چقدی، طابا آلمادی. واغونلارغا کروب أزله‌مه کچی بولدی؛ ایشککه طغلغان خلقدان اوته آلمادی. مونا اول بر ته‌ره‌زه‌ده‌ن پولقوونیك‌نگ باشن کوروب قالدی. باش یوغالسادا، اول شوندا باروب، ته‌ره‌زه‌نی شلطراتدی. ئلگه‌ری بر سوداگر طوروب قارادی، فریده‌نی طانیمادی بولورغا کیره‌ك، کیتدی؛ آندان صوك بر یاش ئه‌فیسه‌ر قارادی، اول کولگه‌ن یوز برله فریده‌گه ئللة نه‌رسه ئه‌یتدی، میغن صپردی. فریده قچقروبراق پولقوونیك تیمرعلیف دیب چاقردی. ئللة بیك قاتی قچقردیمی، ئللة اتفاقی‌غنامی، برده‌ن ته‌ره‌زه‌ده پولقوونیك کورندی. فریده‌نی کورو برله: بو نی بولدی، ئللة چندا بو قزکیته‌رگه دیب کیلدیمی دیب اوکفایسزلانوب قنا قارشی چقدی. فریده کورشور ـ کورشمه‌س: «مونا سزگه تیلیغرام اویده برکم ده یوق ایدی، مین ئه‌تیگه‌در دیب بلوب آچدم، عفو ایتکز» دیدی. تیمرعلی تیلیغرامغا سوینوب کیتوب: «رحمت، رحمت، بیك زور رحمت، مشقتله‌نگه‌نسز» دیب فریده‌نگ قولن قصدی. فریده: «آلای بولسا آچولانمادیکز، مین قورقوب کیلگه‌ن ایدم؛ ئه‌لی کیچه ده مین سزنی اوکفایسزلاتدم، عفو ایتکز» دیدی. تیمرعلی، قزندان آلغان تیلیغرامغا سوینوب کیتکه‌نگه: «اول نی دیگه‌ن سوز، رحمت ـ رحمت، مونا قزم کیله‌چه‌ك، ایندی مین کوته آلمام. بله‌سز، اوزن اوزاتا کوریکز. آندان طوتاش، مین ایندی آنی ایکی یل کورگه‌نم یوق، کم بولغاندر بلمیم، ایستیتوتدا اوقودی، سز آکارغا ملی یاقدان تأثیر ایته‌رگه طرشکز. یاش کشی

بیت، بلوب بولمی نیندی آغم آرتندان آغا طورغاندر.... اوزم روس اومه‌سینه بیك کوب یوریدم. قزم آلای بولماسون ایندی... اوغلم دا شول اومه‌گه ئه‌رمم کیتدی... مونا اوزکز توسلی بولسون ایدی» دیدی.... فریده: «آلای بولغاچ نیك صوك سز مینم فرونتقا بارومنی ئله‌میسز؟» دیدی. پولقوونیك آبدرادی: «ئله‌میم توگل؛ آندا سزگه اورون توگل دیم، سز آندا یوقا ئه‌رمم بولو احتمالکز بیك یاقن. اویناغان بر یه‌دره، کوتولمه‌گه‌نده‌گی بر سونگو صوغشی... طاغی بله‌سز، عسکر صوغشدا بیك بوزولغان... نیله‌ر ـ نیله‌ن بولو احتمالی بار... شونگ اوچون‌گنه، باشقه بر سبب یوق». فریده: «یوق پولقوونیك، مینم کوکلم شوندا امطلا، شوندا ئللة نه‌رسه طابار کبك بولا... شوندا بارو میکا تیبش ایکه‌نن، فرض ایکه‌نن کوکلمنگ ئللة قایبر یری طویا. بوتون بارلغم شوندا بارغا جان آطا... ئللة نیندی بر طاوش فریده بار! بار! دیب طورا. مین پولقوونیك، بوگون تون بویی شونی اویلادم، یوقلی آلمادم، هیچ یولن طابا آلمادم. رخصت بیرنکز پولقوونیك، باریم ایندی!» دیدی‌ده پولقوونیك‌نگ قولن طوتدی.

اوزنده‌ن باشقا کمده بلمی طورغان باشداغی پلاتنی، اوزینگ فروتندا اشله‌رگه دیب کیسدروب قویغان قارینی، شول یاش قزنگ، موندا‌غنا اوچراتقان یاش قزنگ، کوکلینگ ئللة نیندی بر قریبی برله سیزنگه‌نن بلدی و شول تورکلك اشنده اوزینگ تورك روحی برله قاتشورغا امطلوین کوردی... اول اچنده‌ن: دیمه‌ك، مینم فکرم کشیله‌رنك کوکللەرینه اوط صالا طورغان، یوره کله‌رینه درد صالا طورغان برملی اش. دیمه‌ك، مینم بو اشم، طوغری بر اش!... فریده‌نگ جان کوکلده‌ن بارغا تله‌وینه ده اچنده‌ن سویندی، کیفله‌ندی. فریده شونی کورگه‌ن کبك طاغی بر مرتبه: «باریم ایندی صوك!» دیدی. پولقوونیك: «آلای بولسا مونا نیچك، اگر ئه‌تیکز، ئه‌نیکز رضا بولسا و شوندان باشقا

بر آدمدا آطلاماسقا سوز بیرسه‌گز....» فریده: «بیرم، بیرم» دیدی. پولقوونیك: «طاغی بر شرطی بار: سزگه آورلق بولاچاغن سیزگه‌ج ده قایتاروب جیبه‌رگه بولسام، قارشی کیلمه‌سه‌گز....». فریده: «یوق، کیلمه‌م....» دیدی.

تیمرعلی ترەن کیتوگه کوبمی وقت بارلغن صوراشدی‌دا، بوفیتکه کروب، آرسلان اولماس اوغلینا، اسماً خانمغا فریده‌نی سویم برله جیبه‌رسه‌لەر بوتون مسئولیتنی اوز اوستینه آلاچاغن، اوز بالاسی کیك معامله ایته‌چه‌گن، قای وقت چاقرسالار شوندا قایتاراچاغن بیان ایتدی. اشتابداغی بر توره‌گه فریده‌گه کاغدلەر حاضرله‌و حقندا اوتنچلی بر کاغدده یازدی. ایکی خطنی دا برگه صالوب، پاکیتنی مهرله‌ب، آرسلان اولماس اوغلینا طاپشرغا دیب، فریده‌گه طوتدردی. سویم کیلگه‌ج ده منگا تیلیغرام بیرسن، چغویگزدان مینی خبردار ایتگز. نیچك ده موندا سویم‌نگ اوزاق قالماوی تیش ایدی دیدی... آقتق قنغراو قاغلدی. پولقوونیك زور اویلارنی اویلاب جبهه‌گه طابا، فریده ده شول اوق اوی برله اوینه طابا یونه‌لدی. لکن ایکسینگ ده اویلاری تودلی بولسا دا، خیاللەری بر ایدی، امطلغان غایه‌لەری بر ایدی.... تورکلك ایدی....

***

صوغش یرینه کیلوب جیتو برله تیمرعلی اوزینگ باشندا اشله‌نوب بتکەن پلانن اشکه چغاررغا کرشدی. آنگ حسابی بوینچا عمومی هجومگه قادار ٹەلی ایکی آطنا، یگرمی کون قادار وقت بار ایدی. شول قسقا مدتده اول بوتون حاضرلکلەرنی کوروب بەرگه تیش هم ده بیك صاق کوینچه اشله‌ب، اوز آلایینگ روس ضابطلارن، کورشیسنده‌گی ٹەرمەن، روس آلایلارن هیچ شبهه‌گه توشورمه‌ینچه، بوتون عسکرنی قوراتنی، خزینه‌نی قولنداغی گیزلی پلانلاری برله تورك طرفینا کوچرگه

تیش ایدی و تورك عسکرن شول زور هلاکتده‌ن قوتقاروب آلورغا تیش ایدی. آنگ برنیچه آطنادان برلی باشندا قاناغان و پشکەن فکری شول ایدی. شونگ اوچون اول عسکری کیگه‌شده بوتون فرونتنگ معلوماتن طوپلاغان ایدی؛ شونگ اوچون اول اوزینگ برده‌بر قزن بوندا قالدرماس اوچون سویمنی چاقرتقان؛ شونگ اوچون هر مینوتدا آلغا باررغا حاضر ایتدیروب عسکرنی اولگرتکەن ایدی.

لکن آنگ بو پلانن اوکفایسز لاتقان ایکنچی بر نەرسه ده کیلوب چقدی. آنگ برسی: تورك یتیملەرن جیبارغا کیلگەن قومیته اعضا-لاری؛ ایکنچیسی: فریده‌نگ کیلوی. اول اوزینگ اشی بتوب، مسئله آچلغاچ، بو قومیته اعضالارینی، برگه بولغانلار دیب، شبهه‌گه آلنو-لارندان، بوتون قافقاس مسلمانلاری آراسندا قاتی بر تیررور باشلا-نودان قورقا ایدی. ایکنچیسنده: آرسلانلار عائله‌سینه بیك زور شبهه توشروب، شول ماطور تورك عائله‌سینگ هلاك بولویندان شیکله‌نه ایدی. شونگ اوچون اول بو مسئله‌لەر حقندا بیك قطعی قرار بیرگه بولغان و ممکن قادار تیز اوزینگ بو قومیته برله ده، فریده برله ده مناسبتنی کیسەرگه تیش طابقان ایدی. آندان صوك اوزینگ روس ضابطلارینا قارشی حرکتی برله بیرلی ضابطلارغا قارشی طوتاچاق یولن بیلگیله‌و قالا ایدی. درستن ٹەیتکەنده اول بولارنگ همەسن ده حل ده ایتکەن ایدی. آقتق چیکگه قادار برکمگه بر خبر بلدرمەسکه، اشتابدان آلنغان امر ایتدروب بوتون آلاینی، تونگی بر مانیورا برله، تورك طرفینا کوچرگه، شونی طبیعی یولدان آلوب بارر اوچون اول قایتقان کونی اوك اوزینگ بوتون روس و تورك ٹەفیسەرلەرن طوپلادی. ایشکه قاراول قویوب، صوغش ایده‌شلەرنده‌ن هیچ کمگه سوز چغارماسقا سوز آلوب، آلارغا تیز کونده‌ن هجوم اوچون امر کیله‌چه‌گن، بولارنگ جینتق آلایلارینا تورك فرونتینی یارو وظیفه‌سی یوکله‌تلگه‌نن، شوگارغا هر مینوتدا حاضر بولوب طوروبنگ کیره کلگن و بونی صالداتلاردان

مین بو خدمتنی اشلی آلمیم، مینی آزاد ایتگز» دیدی، اوزی کوزن توبه‌نگه توشوردی. میرحیدر بلمه‌گه‌نگه صالنوب: «نیك، نیك؟ سزنگ بیت تلگز جیته‌رلك؟» دیدی.

ابراهیم حال آلدی: «پولقوونیك، بو مقاله بیت بزگه بوتون تورك-تاتار عسکرینه قارشی یازلغان باتامه، مونی بیت اشتابقا بیرلسه، بونی یازوچی بوتونله‌ی هلاك بولاچاق... مین بو اشنی اشلی آلمیم، مینی پولقوونیك آزاد ایتگز!» دیدی...

میرحیدر کولدی:—«مقاله‌نی اوقودیگزمی؟». ابراهیم: «اوقودم، بر توگل، اوچ اوقودم. شوگارغا سزگه کیلدم. مینی آزاد ایتگز!». میرحیدر کولگه‌ن روشده: «برده‌ن بر ایسه‌ن قالغان تورك ایلن واتارغا بارارغا، برده‌نبر ایسه‌ن تورك دولتن بترگه، آیاصوفیه‌گه ته‌ری طاغارغا بارارغا سینگ کوچگ جیته ده، ئللە نیندی بر یازوچینی حربی محکمه-گه بیردیرگه کوچگ جیتمی؟ بو نی دیگه‌ن سوز؟ موندا نه‌رسه‌در مین آگلاماغان بر سر بار!»دیدی. ابراهیم قزاردی، بورتندی، قالترانا باشلادی. باشندان ئللە نه‌رسه جواب أزله‌دی: «عسکری خدمت بیت، آنط بار بیت، آنطنی بوزا آلمیم، شوگارغا بارام.» دیدی. میرحیدر طاغی کولدی: «روسیه‌نگ زورایوی، کیگه‌یوی، بایوی اوچون بوتون دنیاداغی تورك خلقینگ، حتی بوتون مسلمان دنیاسینگ برده‌نبر آرقا طایاناچاغی بولغان تورکیه‌نی بترزگه تیپش، طابلسا، سین شول آنطگ بوینچا شول اشنی اشلی آلاسنگ! شولای بیت؟» — ابراهیم باشن أیدی — «شولای بولغاچ، مونا بو محرر: سینی، مینی، بارمزنی — روس اومه‌چیله‌ری، خلقمزنی کیسه‌ر اوچون یاصالغان روس قولنداغی بالطانگ صابلاری دیب آطی، دیمه‌ك بزگه قارشی کیله، بزگه دشمانلق اشلی. سین شول آنطنگ بوینچا آنی دا حربی محکمه‌گه جیبه‌رتورگه تیپش! بو مقاله‌نی بیت بزنگ عسکر اوقوسا، بز آیاصوفیه‌گه ته‌ری طاغارغا بارمیمز دیمو احتمالی بار. بزگه آیاصوفیه‌گه

بیگره‌ك ده شونداغی قالغان تورك بالاچاغاسی، خاتون-قزندان صاقلاو تیشلگن آگلاتدی. روسلارنگ هیچ بر تورلی شبهه‌لەرن اویاتماس اوچون، استانبولغا بارماینچا مسئله‌نگ حل ایتلمه‌یه‌چه‌گن سویله‌دی و شول پلاتنگ برکیسه‌گی ایتدیروب:—اشتاب باشی بوندا غی یتیم بالالار، خاتون-قزلارنی ممکن قادار تیز آرتقا کوچرگه امر ایتدی. شول اش برله مشغول بولور اوچون قانقاز مسلمان قومیته‌سینه رخصت بیرلدی. بارینگز دا شول اشنی تیز بترر اوچون قومیته اعضالارینا یاردم ایتگز، فرونت تیزره‌ك پاکلانلسون دیدی. بارسی‌دا پولقوونیك‌نگ فکرن قبول ایتدی. شوندا اوق تیزکونده شول یتیملەر اشن بترر اوچون بر روس ئه‌فیسه‌رینه کیتگ صلاحیت ده بیرلدی. ایکنچی کونتی اول کورشیده طورا طورغان کوگللی ئه‌رمه‌ن آلایلارینگ باشینا هم ده صول قاناتداغی قازاچی پولقینگ قوماندیرلارینا خصوصی خط یازوب اوزینه کیلورگه چاقردی. آخرینا شاقتی آرقاداشچا سویله‌نه‌چه‌ك اهمیتلی سوزلەر بار دیب سوزنی کیسدی.

شول کونتی اوك اول قازان تاتاری معلمنده‌ن بولغان ابراهیم دیگه‌ن بر ئه‌فیسه‌رنی چاقروب: «سز روسچا دا، تاتارچا دا یاخشی بله‌سز، مونا اشتابدان بر گه‌زیته بیردیله‌ر، شونی تیزگنه ترجمه ایتوب بیریگز. اگر آگلاشلماغان یری بولسا مینگا کیلگز، لکن اشنی بیك آچق یوروتمه‌گز» دیدی... قزینا، فریده‌گه اورون حاضرله‌رگه بر ضابطقا امر بیردی. قولنداغی گیزلی معلوماتنی یولغا قویوب یازارغا اوطردی. اول اشکه کرشوب اولگرمه‌دی، خدمتچی صالدات: «ئه‌فیسه‌ر ابراهیم کیلدی» دیدی. تیمرعلی گیزلی کاغذله‌رن، طوزدرغان یاشرن خریطه‌له‌رن آلوب قویدی. توسینه قوماندیر قبافتن بیردی، کرتورگه قوشدی.

آب - آق بولغان ابراهیم کروب باصدی. پولقوونیککه آنگ آیاق-لاری قالتری کبك بولدی. اول درلده‌گه‌ن طاوش برله: «پولقوونیك،

ته‌ری طاغارغا کیره‌ك، چونکه اشتابنگ امری شول. مین پولقوونیك بولسام، سین ئه‌فیسه‌ر!»دیدی. اوزی ابراهیم‌نگ کوزینه قارادی. ابراهیم قالترادی، درلده‌دی، کوزنده‌ن ملدره‌ب یاش کیتدی، روسچالاب: «بولدرا آلمیم پولقوونیك! حکمگه بر گز!» دیدی... میرحیدر اورتدان طوردی، ابراهیم‌نگ یانینا کیلدی، جیلکه‌سینه قولن قویدی، کوزینه قارادی. آچق ایتدیروب: «دیمه‌ك، سینگ ئه‌لی ملی وجدانگ سلامت... دیمه‌ك ئه‌لی اورس اومه‌چیلگی قانگا سکمه‌گه‌ن، سین ئه‌لی شیخ علی بولورغا امطلمیسنگ؟ شولای بولغاچ، مین حاضر مونا پولقوونیك بولما‌ینچا، سینگ کبك بر تورك اوغلی، تورك ئه‌فیسه‌ری هم ده صوگنی مستقل تورکیه‌نی بتررگه اوستله‌رینه یوکله‌تلگه‌ن تورك ئه‌فیسه‌ری بولوب، سینگ سونمه‌گه‌ن وجدانیگا برسوأل بیرم: سین، مین، باشقالار شول یولدا اشله‌رگه کیره‌کمی؟ شول آنط بوینچا باروب تورك ملتینگ قالغانن دا روس ایتگی آستینا طابتارغا کیره‌کمی؟ ئللە بو یازوچی ئه‌یتکه‌نچه، روس اومه‌چیلگنده‌ن چغارغا کیره‌کمی؟». ابراهیم آبدرادی، جواب طابا آلمادی، برآزدان صوك: «بلمیم پولقوونیك، مینم وجدانم شول قادار عذابلانا، بر سوز ئه‌یته آلمیم. مینم آتام ملا ایدی. بزده تورکله‌رگه محبت شول قادار زور ایدی، خلقمزدا تورکله‌رگه قارشی ایمان شول قادار تیره‌ن ایدی، بوتون قورتولوشنی تورکیه‌ده‌ن کوته ایدی. مین حاضر اوزمنی شول تورکنی بتروچیله‌ر آراسندا کوروب شاشام. نی اشله‌رگه بلمیم. بزده کوچ یوق. بزده تشکیلات یوق!». میرحیدر: «ئه‌رمه‌نله‌ر نی اشلیله‌ر؟ ارضروم‌نگ، طرابزون‌نگ روس عسکرینه یولن آچقان کشیله‌ر کمله‌ر ایدی؟ ئه‌رمه‌نله‌ر توگل ایدیمی؟ نیك شوندی اشنی روسقا قارشی: آذربایجانلی، داغستانلی، قوموق، تورکستانلی، ایدل‌اورالی اشلی آلمی؟ نیك شونی سین، مین اشلی آلمیمز؟»

ابراهیم: «صوك بیت پولقوونیك طوغریسن سویلیم: مین اوزم قاچارغا اویلادم. لکن تگینده بیت ایلمز بار. مین قاچسام، باشقاسی قاچسا،

قالغان ایلمزگه بیت روسلار قیلماغان ناچارلقنی قالدرماسلار. قالغانلار بیت بزگه لعنت اوقور...». میرحیدر: «ئه‌رمه‌نله‌رنگ قالغانی یوقمی؟ آلارغا تورکیه‌ده جنتدرمی! نیك آلار اشلیله‌ر؟... یوق چیبه‌ر یگت، سینگ ئه‌لی ملی وجدانگ آکتیف توگل، پاسسیف گنه، ئه‌رمه‌تکی آکتیف!... یاری بار! ئه‌لی سینگ باشگدا بو فکرله‌ر پشوب بتمه‌گه‌ن، لکن بر کمگه ده بوندا سویله‌نگه‌نله‌رنی سویله‌مه! روسلاردان، ئه‌رمه‌نله‌ر‌ده‌ن شبهه اویاتدرما، کیره‌ك بولسا چاقرتورمن.... مینگا حاضر پولق‌املاسن جیبه‌ر» دیدی. ابراهیم قاتدی، چغا آلمادی: «پولقوونیك، مین وجدان عذابی برله یوقلی آلمیم، صاتاشام. کوز آلدیما تورك أولکله‌ری کیله. بووالار، أوترمه‌کچی بولالار... مین بو عذابنی کوته‌ره آلمیم. مینگا یول کورسه‌ت!»

میرحیدر: «سینگ کبك عذابلانغان طاغی تورك مسلمان ئه‌فیسه‌ری بارمی؟» ابراهیم: «بار. ئه‌نه تگی قوموق آرسلان، تورکمه‌ن قاقاجان، تگی داغستانلی قاپیتان، خاجی اوغلی، بیك کوب اونترله‌ر، بیك کوب عسکریله‌ر، همه‌سی اچنده‌ن یانا ـ کویه!». میرحیدر ایده‌نده ئه‌یله‌ندی، ابراهیم‌نگ آلدینا کیلوب باصدی: «مونا بوندان چق دا، اوزك اوشانغان ئه‌فیسه‌ر، اوترئه‌فیسه‌ر کبك عسکرنگ آگلیراقلارن جی دا، بر کمگه ده بلگرتمه‌ینچه شول مقاله‌نی اوقو. شوندا‌غی سوزله‌رگه فکرنی، اشلەت؛ لکن گه‌زیته‌نی میندە‌ن آلغانگنی سویله‌مه! آندان فکرنگ نیچك باروین میگا بلدررسگ!» دیدی.

ابراهیم‌دان صوك پولقوونیك گیزلی عسکری سرله‌رنی یولغا قویدی. روس عسکرینگ حاضرگی طورغان یرینگ پلانن، ایکنچی برکاغدگه توشورر‌گه طوتدی. کیله‌چك هجومنگ مقصدلارن، یوللارن اشله‌رگه کرشدی. اوزاق اشله‌ب آروب بتکه‌چ‌کنه، توتنگ بیك صوك ایکه‌نن کوروب، یاتارغا حاضرله‌ندی. عادتی بوینچا اورامغا چقدی. اوزینگ آلاینگ طورا طورغان یرله‌رن اوتدی. مونا بر تورك اوینده یانا

طورغان اوطقا کوزی توشدی. اول آقرین‌غنا شوندا طابا کیتدی. کیچکنه ته‌ره‌زه‌نگ قارشیسنا باروب باصدی. بولمه‌ده‌گی کشیله‌رنی قارارغا طوتندی. آندا اونلاب، اون بیشله‌ب کشی جیبلغانلار، ئللە نه‌رسه حقندا سویلیله‌ر، قیچقرشالار ایدی. یاقتراق کیلدی. ابراهیم‌نگ، طاغی برنیچه ئه‌فیسه‌رنگ، حربی ملانگ، برنیچه اوتریه‌فیسه‌رینگ یوزلەرن طانیدی. طاغی کیله توشدی. بعض سوزلەرن ده ایشتکه‌له‌دی. همه‌سینگ یوزله‌ری قزارغان، کوزله‌ری یالتراغان، بار دا بیك قاتی عصبیله‌شکه‌ن ایدی. سوزلەر بایاغی گه‌زیته مقاله‌سی اوستنده بارا ایدی. اول اوزاق‌غنا طگلادی، ئللە کررگه‌می ایکه‌ن دیگه‌ن فکرگه ده کیلدی. اول فکرده‌ن ده قایتدی. زور بر آدیمنی آتلاغانن حس ایتوب، طنچلانوب أوینه طابا بورولدی.

*

ایکنچی کونتی عادی کونله‌ر توسلی کبك ایتدروب، پولقوونیك تیمرعلی ایرته اوك اشکه کرشدی: عسکرنی کوزده‌ن کیچردی، آطلارغا کوز طاشلادی، کانسیله‌ریه‌گه کردی، خستاخانه‌گه کروب دوقتورلار برله سویله‌شدی، یاگی ایکی همشیره کیلوین بلگرتدی، خسته‌له‌رنگ حالله‌رن بلشدی. کیلگه‌ن کاغدله‌رگه جوابلار یازدی. کونده‌لك اشله‌رن اشله‌دی، اشله‌تدی. اوچراغان ئه‌فیسه‌رله‌ر برله ئلککی کبك آرقاداشچا، قاتی قوللی قوماندیرچا معامله‌ده بولندی. اش برله اوچراغان ابراهیم‌غادا گویا بر نه‌رسه بولماغان کبك ایتوب ایسکیچه قوماندیرلقدا بولوندی. کیلگه‌ن قومیته اعضالارینا یاردمنی بیك قزو طوتسا دا، آلارغا قارشی زسمیلکنی طاشلامادی، اشله‌رنی ممکن قادار روس ئه‌فیسه‌له‌ری آشاسندان اشله‌تورگه طرشدی. اوینه کیته‌رگه بولغاندا غنا ابراهیم‌غا: بوگون آشدان صوك ساعت اوچده اوزینه گه‌زیته حقداغی فکرله‌رنی کیتررگه، دورتده حربی ملاغا کیلورگه امرایتدی. بیشده قومیته کشیله‌ری برله سویله‌شورگه وقت بلگیله‌دی. اوزی، کو-

تولمه‌گه‌نده امرکیلوب چقماسن دیب، ایشگن بیکله‌دی، روس کوچینگ قافقاز جبهه‌سینگ خریطه‌سن یاصارغا طوتندی. اول آنی ئلگه‌ری کیچکنه قولدا ارکان حرب ضابطلاری اوچون‌گنه اشله‌رگه باشلاسا دا، بیك کوب واق، لکن اهمیتلی معلوماتنی صیدرا آلماغانلغا، زور ماسشتابقا کوچدی. خریطه‌نگ کمنگ قولینا توشه‌سینی بلمه‌گه‌نگه، عادی تورك ئه‌فیسه‌ری آگلارلق درجه‌ده اشله‌رگه طوتندی. فرونت بیك کیتگ بولغانلغا، هجوم پلانی بیك زور بولغانلغا، مونی خریطه‌گه توشروب بترر اوچون ئللەنی قادار وقت کیرەك بولدی. معلومات بیك تورلی-تورلی بولغانلغا، بولارنی عادی ئه‌فیسه‌رگه آگلاتورلق یاصاو اوچون بیك کوب باش واتارغا تیبش بولدی. پولقوونیك اوزینگ یگرمی سیگز یللق روس عسکرینده‌گی بوتون طوپلاغان معلوماتن برو، حاضرگی تورك روس طارتشندا اوزینگ بورچی، اوزینگ ملی بورچی دیب ایمان ایتکه‌نگه و موگفانچاغا قادار روس اومه‌سنده یوروپن، روس بالطا-سینا آگلامایانچا صاب بولوین، تورکلك آلدندا شوندی بر خدمت برله‌گنه یووارغا ممکن دیب اوشانغانلغا، بوتون تجربه‌سن، بوتون اوز سوزلیلگن جیبوب اشنده دوام ایتدی. کوبده‌ن ساعت اوچ بولسا-دا، کوبده‌ن ابراهیم کوته طورغان بولسا دا، فرونتنگ بر پوچما-غینگ خریطه‌سن اصطلاحی رسمله‌رن یاصاب برمه‌س بورون ایشکنی آچمادی، آنی کرتمه‌دی. خدمتچی صالداتینا چه‌ی یاصارغا قوشوب ابراهیمنی چاقردی و صالداتنی عسکری ملاغا بریارتی‌ساعت صوك کیلسون دیب ئیتورگه جیبه‌ردی. اویده اوزله‌ری‌گنه قالغاچ چه‌ی یانینا ابراهیمنی اوطرتوب سویله‌تورگه طوتندی. ابراهیم‌نگ سویله‌گه‌نی کوتلگه‌نده‌ن ده زور بولوب چقدی.

«عسکر باشلقلارینگ تورك قسمینگ زور بر اولوشی بیك آور وجدان عذابی آستندا. آلار همه‌سی‌ده بو اشده‌ن چغش أزلیله‌ر. سزنگ اشتابدان کیلوب یاصاغان معروضه‌گز بولارنگ بوتون صبرلارن تو-

كەندرگەن. قايىرلەرى: ھجوم باشلانغاچدا تورگلەرگە كوچەرگە كيرەك ديلەر. قايسىلارى: حاضراوك برەم-برەم قاچو يولدا بولورغا كيرەك ديلەر. عسكر آراسندا دا زور بر اچ پوشو بار. آلار آراسندا خطلار يازوب، ياردملەر ايتوب، اوزينه اوزى عسكرنى قاراتقان بر قازان معلمى بار. اسمى واحد فخرالدين. شول دا ئللە نيندى بر پلان قورا بولورغا كيرەك. مونا حال شول.»

پولقوونيك: «آرادا اشتابقا سوز يورتە طورغان يا ايسە موناغى روس ئەفيسەرلەرينە خبر بيرە طورغانلار بار ديمى؟». ابراهيم: «بار بولورغا كيرەك. كوبەن توگل گنە كيلگەن باشقرد پراپورشچيكى همشيره قرالووا برله بيك ياقن ديلەر. قرالووا پيتربورغداغى ئللە نيندى پارلى آريستوقرات فاميلياسينڭ قزى. اوزى چى اورس. عسكريلەردەن بر-ايكى روس ئەفيسەرلەرنده دينشچيك بولوب طورا طورغان ياشلەر بار ايكەن. آلار تگيلەى گنە آوزندا سوز طوتا آلماساغنا!».

پولقوونيك: «ميڭا نيچك قاريلار؟».

ابراهيم: «سزگە ئەفيسەرلەردەن اوشانچ زور. لكن كوپيسى سزدەن بو هجوم پلانن اوستينه آلماس، آلاى ايتوب، بولاى ايتوب بزنڭ عسكرنى چيتدەگى فرونتقا كوچرتورگە طرشور ديب كوتكەنلەر ايكەن، حاضرگى خبر آلارنى بيك آبدراتقان». پولقوونيك: «همان شول پاسسيفلك....». ابراهيم: «نى اشلەسن، يول يوق بيت، پولقوونيك! عسكرلەر آراسندا شاقتى دشمانلق بارا. آندى - موندى اشكە قادار جيتوى دە ممكندر.»

پولقوونيك اويلاندى: «قاپيتان فخرالاسلامف نى فكرده؟....». ابراهيم، آنڭ آندا بولوين پولقوونيكنڭ بلوندەن، آبدراب كيتدى؛ بونڭ معلومات آلاطورغان باشقا كشيسى دە بار كورەسڭ ديب شبهەلەنوب قويدى. ئلگەرى قاپيتانڭ پولقوونيككە قارشى بولونى سويلەمەسكە قرار بيرگەن بولسا دا، آپ-آچق سويلەدى. آخردان: «اول

بيت بيك دينلى كشى، مونا موندا، فرونتدا روزاسن قالدرمادى، نمازن اوقودى. مين تورككە قارشى صوغشوب مردار كيتەر حالم يوق دى». پولقوونيك ابراهيمغا ياكى امرلەر بيردى، طاغى باشقالار برله سويلەشوب آگلاشورغا قوشدى و عسكرى ملانڭ دا فكرن بلشوب، ابراهيمنى چغاروب جيبەردى. ملا برله سويلەشورگە پلانلارن حاضرلەدى.

بو عسكرى ملا ديگەن تيمرعلىنڭ ئلگەريگى زماندا پولقلاردا كورگەن ايسكى اوتيرئەفيسەرلەردەن بولغان ملاغا، پولقوونيك نى قوشسا: «بويورقڭزغا حاضرمن!» ديب طورا طورغان عسكرى ملالارغا بر دە اوخشامى ايدى. عادى صالدات بولوب خدمت ايتمەس اوچون عسكرلكدەن قاچوب كرگەن بو ملا ايسكى ايسكيدەن ملا نسلندەن كيلگەن. ادبيات، علم برله شغللەنه طورغان عسكرلەر آراسندا يرلار، ئەكيەتلەر جيبا طورغان، ئەفيسەرلەر برله اوزن اوزى ئرى طوتوب، مين «دين باشى» ديگەن بر اورتنى صاقلى طورغان، اوتكن گنه، صالماق غا: قورقاق غنا بر ياش ملا هم دە كيرەكلى وقتندا صالداتلارنى، ئەفيسەرلەرنى آوزينا قاراتورلق سوز سويلى بله طورغان بر ملا ايدى. اول اوزينڭ صوغشقا، عسكرلككە قاراوين بيك ياشره، همان: «بز آنط ايتكەن، آنط» ديب چيتدەن طايارغا ياراتا ايدى. پولقوونيك اوزن حرمت ايتكەنگە، ميرحيدرگە. قارشى حرمت صاقلى، آنى روس ئەفيسەرلەرندەن همان يوغارى ايتوب كورسەتورگە طرشا ايدى. اوزى بر آز حيلەلى، بر آز سودا ياراتا طورغان، برآزغنا كشى كورمەگەنده اچكەلەب دە آلاطورغان، برآز خاتون-قز برله دە بولشا طورغان ياش ملا ايدى. پولق اسمينه: قازاندان، اوفادان، اورنبورغدان، مەسكەودەن، باقچاسراى-دان، باكودان گەزيتەلەر، كتابلار آلديرا. اوزنچه كچكنه گنه برپولق كتبخانەسى ياصارغا ماتاشا. عسكرلەرنڭ دينى-ملى احتياجلارى اوچون بر طوقتاماينچا كانسيلەريەگە مراجعتلەر ياصى، پولقوونيككە قادار كيلوب آقچالار تعين ايتدرگە طرشا ايدى.

مونا شول اچنده‌ن مسلمان، ملتچی ملا برله حاضر پولقوونیك! تیمرعلی سویله‌شورگه، آگلاشورغا، آنگ ضعیف بر یرنمی، یا ایمانلی بر نقطه‌سنمی طابوب، شول یرن باصارغا تیش؛ شوندان بر طاوش، مسلمان - تورك طاوشی ایشتورگه تیش ایدی. عادتده‌گی کبك پولقوونیك ملانی ایشککه قادار باروب قارشی آلدی، عادتده‌گی کبك آنی قار- شیسنا اوطرتدی، عادتده‌گی کبك «حضرت» دیب سوز سویله‌دی. بوندا غی عسکرله‌رنگ دینی حاللەرن صوراشدی. آورولار، أولگه‌نله‌ر- نگ احتیاجلارن بلشدی. تیفلیس‌ده کورگه‌ن ادبیات کیچه‌سن آگلاتدی. قزینگ هم ده آنگ برله برگه طاغی برتاتار قزینگ همشیره بولوب کیلوله‌رن حکایه ایتدی. عسکری کیگه‌ش مجلسینه کیلوب جیتوب آنداغی اشله‌رنگ کیتشین، ئه‌رمه‌ن سوداگرینگ اشله‌رن، انگلیز پولتقونیگینگ، اشتاب باشینگ سویله‌گه‌ن نطقلارن سویله‌دی. آخردان: «مونا مین حاضر بر مسلمان، بر تورك اوغلی—تورك، لکن تاریخنگ قوشوی بوینچا مونا بوندا روس یاغدا قالغان بر تورك ئه‌فیسه‌ری سزده‌ن بر سوأل صوریم، وجدانگز قوشقانچا آچق جواب بیرگز! حاضر مینی پولقوونیك دیب اویلاماگز، بر روس صالداتی دیب کنه توشونگز. مونا مینم دینمنگ باش ایلی، خلیفه‌نگ طوغان یزن بتر اوچون خرستیانلار یاگی اهل صلیب صوغشلاری آچدیلار، مقصد- لاری:—مسلمان خلافتینگ اوزه گی—تورکیه‌نی بترو، استانبولنی آلو، تورکیه‌نی بولو، آندان بر ئه‌رمه‌نستان یاصاو، آندان طاغی روسیه‌نگ یاگی غوبیرنالارن کوبه‌یتو—. مونا سین بر تاتار ملتچیسی، تاتارنگ اوزی گنه بیت بر سیاسی مدنی اش اشلی آلا دیب اوشانمیسگ، روس دیلگزی اچنده قالغان جیدی - سیگز میلیونلی بر خلق، اوزنده‌ن اوزی گنه باشقا بر مدنیت، بر دولت میدانغا کیتره آلا دیب اوشانمیسگ؟ سین بیت بولارنی همه‌سن تورك دنیاسی برله بەیلەب، بولارنی همه‌سن تسبیحده‌گی آیرم-آیرم تویمه‌لەر دیب کنه اویلیسگ. بولارنگ باش

تویمه‌سی—بسم‌الله‌سی تورکیه دیب اوشاناسگ.» ملا بر سوز ئه‌یتمه‌دی، پولقوونیك دوام ایتدی: —«هم اول شولای دا: بلغارلار، صیربله‌ر، چیحلار — همه‌سی بیت اوزله‌رینگ ملی استقلال طارتشولاریندا! اورس یانینا طوپلاندیلار. آندان یاردم آلدیلار... مونا حاضر شول تسبیحنی دشمانلار سوتوب جیبه‌رر اوچون آنگ بسم‌الله‌سن یوغالتماقچی بولالار، آنی بەیله‌گه‌ن بیین، أوزوب-أوزوب ارغتماقچی، آستنداغی تویمه‌له‌رنی آیرم-آیرم پره تویمه کوینچه‌گنه قالدرماقچی بولالار. شول بینی کیسوده بسم‌الله‌نی بتروب أرغتوداغی ایگ آور یوکنی بزگه یوکلیله‌ر. مونا بز بوگون ایرته‌گه قارشمزداغی تورك عسکرن کیسوب، صویوب آرتمزدان کیله طورغان روس کوچینه یول آچارغا تیش. اشتاب- نگ امری بو. مونا مین شونی میرحیدر باطرگرای اوغلی تیمرعلی، اوزمنی اوزم تورك - تاتار دیب اویلاغان، اوزمنی اوزم مسلمان دیب اویلاغان میرحیدر، شونی اشلیممی؟ دین یاغندان مینم شول اشیمه نیچك دیب قارالاچاق؟ ملتچیلك یاغندان مین شیخ‌علیلك ایتمیم‌می؟» پولقوونیك آور صولاب طوقتادی.

ملا آبدراب قالدی، بر سوز دەشه آلمادی، آنی قورقو باصدی. اول حیله‌گه صابشماقچی بولدی. لکن تیمرعلی‌نگ یاتقان کوزله‌رن کوروب، بو سوزله‌رنگ اچده‌ن قایناب چققانن سیزوب، اول یولندان قایتدی، اچنده‌ن کوچ أزله‌دی. ئه‌تین، بابالارن، شوندی وقتدا طوب طوغری ایتدیروب: ایو، بو دینگه، ملتکه خیانت دیب، آپ-آچق ئه‌یته آلاطورغان ئه‌تیله‌رن و شونگ آرقاسندا ملتینی اوچ یوز ایللی یل روسلا- شودان صاقلاغان ئه‌تیله‌رن، بابالارن خاطرله‌دی. کوزن کوته‌ردی: «ایو پولقوونیك، مین سزگه مسلمان ملاسی بولوب ئه‌یتکه‌ن جوابم شول: بو اش شریعتچه عفو ایتلمه‌سلك زور برگناه العیاذبالله کفر. ملتچیلك یاغندان

شبهه‌سز ملی خیانت. ایلمزگه، کونمزگه، تاریخمزغا قارشی خیانت » دیدی. اوزی ده شول سوزده‌ن قورقوب، آبدراب قالدی.

پولقوونیك:—«شولای بولغاج مین نی اشلیم؟»

ملا:—«سز بزنگ عسکرنی موندی آور اشده‌ن چیتده قالدررغا کیره‌ك ایدی، آندا کیله‌چه‌کده طاغی کوز کورر ایدی؛ بلکه روسلار جنگه آلماسلار ایدی...».

پولقوونیك:—«آنی بولدرا آلمادم، بولدررغا طرشمادم‌دا، ایندی نی اشله‌رگه کیره‌ك، مونا حاضر نی اشله‌رگه کیره‌ك؟..»

ملا:—«آوروغا صابشگز.. استغفا ایتگز...»

پولقوونیك کولدی: «ئه بو عسکرلر نی اشلر؟ بولار پولقوونیك ایوانوف‌نگ، پیتروف‌نگ، نازار جیبانگ قوماندانسندا تورك ایلینه بارسن، شول تسبیحنی سوتسونمی؟ مین شونگ اوچون بولارنی کون یوفلامی، تون یوقلامی حاضرله‌دممی؟ باشقا یول کورسه‌ت، باشقانی!». ملا آبدرادی. پولقوونیك آیاقنا قالقدی، ایده‌ن بویی برآز ئه‌یله‌ندی: «مونا نه‌رسه ملا، حاضر مین برآز ملا بولیم. سینگ ده، مینم ده، بونداغی، بوتون تورك-تاتار ئه‌فیسه‌رله‌رینگ وظیفه‌سی بوتون عسکر برله، بوتون قورال برله، بوتون خزینه برله، بوتون یاشرن پلانلار برله تورکیه‌گه چغو... شولای ایتسه‌ك‌کنه بز تورکیه‌نی هلاکنده‌ن، اوزمزنی ده، خلقمزنی دا مسخره‌لکده‌ن، روسلاشودان، بتوده‌ن صاقلی آلامز. مونا سزنگ مسلمانلغگز، ملتچیلگیگز طوغری بولسا، بز، حاضر چیخ ئه‌فیسه‌له‌ری، صالداتلاری اونار مکه‌رله‌ب اشلب یاتقان کبك، بز ده شونی اشله‌رگه تیش» دیدی.

ملا آبدرادی، یوده‌دی، نی ئه‌یترگه بلمه‌دی، آنی قورقو باصدی، اول آوزندان ئللهنی مغرداندی. پولقوونیك کولوب: «ملا قورقدی... حاضر ملا، اوینی طورغان وقت توگل. یا بز اورس بالطاسینگ صابی بولوب تورك باشینا بر یومورق ایندره‌مز، یا ایسه شول بالطانی، ملتبزنگ

برده‌ن بر مستقل مملکتی تورکیه‌نی صاقلاو اوچون، روسقا قارشی چه‌ویره‌مز. باشقا یول یوق!» دیدی. ملا دا شول فکرگه قوشلدی. تیمرعلی شول یولدا حرکت اوچون لازم بولغان اشله‌رنی آگلاتدی. آقرنلاب شول فکرگه عسکرنگ آگلیسن حاضرله‌ونگ کیره‌گن سویله‌دی. شول آطنه - ایون‌کون اچنده بر دینی بایرام یاصاب عسکرنگ دینی ملی حسن اویاتورلق اشلر اشله‌رگه لازملگن آگلاتدی. ملا دا برنیچه‌کون اچنده اویلاب، بر بایرام ترتیب ایته‌رگه بولوب و هیچ کمگه بو مسئله‌نی سویله‌مه‌سکه سوز بیروب آیرلدی.

قومیته اعضالاری برله قسقاغنا سویله‌ب، اوزله‌رینگ ممکن قادار تیز کیته‌رگه تیشلکله‌رن هم ده کوبره‌ك روس ئه‌فیسه‌له‌ری آشاسندانراق خدمت ایته‌رگه کیره‌کلگن، مونا بوگون کورشی فرونت باشلقلارینا اوزله‌رن تقدیم ایته‌چه‌گن؛ آلار برله تیزده‌ن معامله‌گه کرو تیشلگن آگلاتدی. آخردان: «سزنگ خاطرگز قالماسن، بزنگ برله سزنگ قاتی بیله‌نلگه‌نگز روسلارغا، ئه‌رمه‌نله‌رگه معلوم بولسا، سزگه قارشی دا، بزگه قارشی‌دا ایتریغا باشلانور، سزنگ اش ده، بزنگ اش ده ضرر کورر» دیدی. قارت دوقتور بیك تیز آگلادی، یاشلر بر آز کیفسزله‌ندیلر. پولقوونیك بولار اوچراغان بر اورس ئه‌فیسه‌رینه پولقوونیکنی سوگوب یورورله‌ر دیب، ناراضیلقلارندان سوینوب ده قویدی. چققان وقتدا دوقتورنی آلوب قالوب: «بزنگ حقدا، خصوصاً مینم حقدا روسلار، ئه‌رمه‌نله‌رگه نی قادار ناچار سوز سویله‌سه‌گز، عموم اشکه شول قادار فائده ایتکه‌ن بولورسز» دیب، اوزله‌رن کیچکه، ئه‌فیسر قلوبندا، کیله‌چه‌ك قوناقلار حرمتینه برله‌چه‌ك آشقا چاقروب آیرلدی.

***

کیچکه طابا کیلوب جیتکه‌ن کورشی قازاچی‌لار فرقه‌سینگ همده کوگللی ئه‌رمه‌نی آلایی قوماندانلارن پولقوونیك تیمرعلیف رسمی کیمده

اوزینگ یاپون صوغشندا آلغان بوتون میداللارن طاغوب قارشی آلدی. قریبدا آطلی عسکر یگتلگی وقتندا ایمپیراطریتسادان بولهك ایتوب آلغان — آلماز قویلوب آلتوندان اشلهنگهن — قارا قوش صورهتن همده یاپون صوغشنداغی بهادرلك اوچون فرانسوزلاردان جیهرلگهن «لیژیون دواو-نور» علامتن ده کوکرهگینه یرلهشدردی. بخارا امیرندهن یرلگهن، آصل طاشلار برله اشلهنلگهن، تهرلیکه قادار زور آلتون میدالیندا اورنینا طاقدی. قوناقلارنی بیك دوستچا ایتدروب، لکن اوزینگ درجهسن بلگهن زور برکشی کبك قبول ایتدی. قسقاغنا ایسهنلك-صاو-لقدان صوك دا مسئلهنی آگلاتورغا کوچدی. ئلك باش اشتابنگ هجوم پلانن آگلاتدی. آخردان شونگ بولگی ایتدروب مونی — یرحیدا تهرعلیفهنی، اوزینگ جینتق آلایی برله، تورك فرونتینی یارد اوچون یلگیلهنوین و آگار کیگ بر صلاحیت برلوین و آنگ یاتداغنی آطلی قازاچی آلایلاری هم ده جهیهولی و آطلی ئهرمهن کوکللیلهرینه کیرهك بولغاندا آگارغا یاردم وظیفهسی یوکلهتلهچهگن سویلهدی. اوزینگ مونا شول وطنی وظیفهنی اشلهر اوچون بوگون - ایرتهگه اشتابدان امرکوتوین، عسکرینگ هر ساعتده آلغا طابا حرکتکه حاضرلگن بلدردی. شونگ اوچون کورشی عسکرلرنگ ده هر بر تورلی کوتلمهگهن امرگه حاضر بولوب طوروالری لازم ایکهنن آگلاتدی. آندان صوك شونگ اوق دوامی ایتدروب، آلای - بولای تورکلهرگه خبر چغودان صاقلانور اوچون، فرونت بویی یوری طورغان تورك بالا-چاغاسی، خاتونی-قزینگ بوندان اوزاتلوی کیرهکلکنی وشوکارغااشتابنك قطعی قراری بولوین، شول اش اوچون قافقاز مسلمانلاری قومیتهسینه اشتاب طرفندان صلاحیت بریلوین اعلان ایتدی. شول اشکه یاردم ایتوب تیزدهن فرونتنی شولاردان پاکلاونی وطنی برخدمت کبك کورسهتدی. مسلمانلار یتیملهر قومیتهسینه یاردم ایتولهری لازملقنی بلگرتدی. طبیعی بولارنگ همهسن ده دوستچاغنا سویلهسه ده، تماماً برعسکری سرایکهنن

ئهیترگه اونوتمادی. اوز طرفندان بو آلایلار حقندا کیرهکلی معلوماتنی واقلارینا قادار صوراشدی بلشدی. اوزون-اوزون سویلهشلگهتنگ صو-گندا بولقوونیك شول خصوصدا اوزینه اشتابدان کیلگهن امر طوغروسندا کورشیلهرن خبردار ایتهچهگن و آلارنگدا حاضر بولوب طوراچاقلاری حقندا سوز برکتلدی. بولقوونیکنگ قورقغانی برقاتلی قازاچی بولقوونیگی قامارینقو بولماینچا، ئهرمهن کوکللی آلایی باشی باصدرما جیبان بولنانغا، اول آگاردا شبهه اویاتدرماسقا بوتون کوچن صرف ایتدی. یاقدان برنچی اوچراشا طورغان بو ئهرمهنگه چن مانارخیست، طولی روسچیلق، حسن قالدررغا طرشدی. سوز آراسندا اوزینگ یاپون صوغشنداغی بهادرلکلهرن، باشندان اوتمهگهن بولسا دا، تورکستانداغی یرلی خلققا قارشی اشلهگهن قاتیلقلارن حکایه ایتدی.

مجلسکه باروب ضیافت باشلانغاچ دا، اول أوی خوجاسی صفتی برله پادشاه حضرتلهرینگ ایسهنلگینه، روس عسکری، قلچینگ موفقتینه برنچی باقالنی کوتهردی. اوزینگ اچهرگه یاراتا طورغان بر قاتلی بر چیرکهس ئهفیسهرینه تگی ئهرمهنلهرنی ممکن قادار کوب اچرتوب ایسرتورگه قوشدی. ابراهیمغا آلارنگ بوندا غی نیندی روس ئهفیسهرلهری، مارجالاری برله مناسبتهلکلهرن شوملارغا قوشدی. تونگ آخرینا قادار بییولهر، اچولهر برله وقتنی اوتکهرتوب، تگیلهرنی هیچ بر وقت بوش قالدرماینچا صیلاب-صیباب طاك آلدنداغنا اوزاتدردی. اوزی طاغی بر زور آدومنی آطلادی کبك حس ایتوب، طاغی جیغان معلوماتلارنی رهتکه کیتروب أوینه یونهلدی.

ایرته برله طورر طورماس اوق، قاپیتان فخرالاسلامف ایشکنی قاقدی. فخرالاسلامنگ تماماً رسمی کیملهرده بولوینا عجبکه قالورغا اولگرمهدی. اول بولقوونیککه رسمی سلاملاردان صوك اوزینگ عریضه-سن بیردی، تماماً عسکرچه ایتدروب بولقوونیکنگ امرن طکلارغا حاضر طوردی. عریضه آوروی سیبلی ایکی آطهلق رخصت بیرو حقندا

ایدی. آورولغی دا دوقتورنگ شهادتنامه‌لەری برله برکتلگه‌ن و بوندا قالوی یاراماوی بیك قاتی ایتدروب تأکید ایتلگه‌ن ایدی.

تیمرعلی اوزون ایتدروب فخرالاسلام‌نی سوزدی. آنگ کوزی اچنده ئلله نی قادار عذابلانو، موکاردان ئلله نی قادار یراقلانو کوردی. اول برده‌ن اشنی ایکنچیگه بورر اوچون رسمیده‌ن چغوب، تورکچه‌لەب سویله‌رگه طوتندی. فخرالاسلام بونگ بوتون سوآللارینا همان روسچا جواب بیروب کیلدی. اول شونگ برله گویا: «سینگ برله مینم آرامدا کوکل برلگی ده، تل برلگی ده یوق. بزنی برگه به‌یله‌گه‌ن نه‌رسه مونا شول روس خدمتی، شول روس تلی‌گنه» دیگه‌تی آگلاتقان کبك بولدی. میرحیدر اچنده‌ن خورلاندی، لکن فخرالاسلام‌نی بیك کوبده‌ن طانیغانلغا آنگ بو صوگنی پاطلاوی اشتابدان کیترگه‌ن خبر-لەری، خصوصاً کیچه‌گی صوگنی نطقلاری اوچون مسلمان روحینگ طاشوینیدان چققان ایکه‌نن کوروب طورغانلغا، ششنی برده‌ن صتماقچی بولدی. طوب-طوغری ایتدروب: «بلەم مین سزنی، سز آورمیسز دا — نیتمیسز ده، لکن سز تورکله‌رگه قارشی کیله‌چه‌ك هجوم وقتندا بوندا بولماس اوچون کیته‌رگه تلیسز — سزنگ ایمانگز شونی تلی؛ یاری کیتگز، مین رخصت بیرم» دیدی هم کاغدگه قولن قویدی....

فخرالاسلام آبدراب قالدی. اول طاغی روسچالاب سلام بیروب چغوب کیتمه‌کچی بولدی، لکن تلی طاماغینا یابشدی. اول بر سوز ئه‌یته آلماینچا قاتوب قالدی. تیمرعلی شوندان فائده‌لانوب: «صوك مونا سز، اوزگزنگ ئه‌فیسه‌رلگگزده‌ن، دوقتوردان کاغد آلا آلوگز-دان، مینم برله اون یللق سینلی - مینلی بولودان فائده‌لانوب، شول دشمانلار فائده‌سی اوچون ایکی قارداش صوغشندان قاچنوب قالا آلاسز، وجدانگزنی شول زور گناهدان صاقلی آلاسز. سزنگ آستداغی عسکرلەر - صالداتلارنی کمگه طاشلیسز؟ آلار آراسندا سزنگ کبك اوشانغان مسلمان، سزنگ کبك تورك یوره‌کلی یگتلەر یوق دیب

بله‌سزمی؟ ئلله آلار قارداش تورکنگ برده‌ن بر مستقل ایلن ئیزسه ده یاری دیب اویلیسزمی؟... بو بیت، عسکرچه ئه‌یتکه‌نده، قورقاقلق غنا. بارماغن آطوب صوغشدان قالغان صالدات ته‌نن صاقلار اوچون شول حیله‌گه صابشا. سز ایمش اوزگزنگ روحگزنی، ایمانگزنی صاقلار او-چون قیلاسز...— فخرالاسلام: «یولقوونیك!» دیب بر جواب بیره‌کچی بولدی. تیمرعلی طکلامایچا دوام ایتدی — حاضرگی بوتون تورك دنیا-سینگ بارلغی-یوقلغی صوغش صفینا قویلغان چاقدا، اچنده‌ن مسلمان بر تورك ئه‌فیسه‌رینگ وظیفه‌سی، دشمانینی کورگه‌ن دوه قوشی کبك، باشن قومغا طغو برله بته دیب اویلیسزمی؟ سز کیتسه‌گز سزنگ او-روندا غی قاپیتان پیتروف، ایوانوف سز اویره‌تکه‌ن، سز عسکرایتکه‌ن شول مکلەب تورك-تاتار بالاسن مستقل تورك ایلینگ صوگنی قالاسینی جیمرگه آلوب بارمی دیب اویلیسزمی؟ یوق قاپیتان! حاضر آندی خاتونلار حیله‌سی برله اشده‌ن اوتوب بولمی. یا بوك، یا چوك!... یا تورك، یا روس! اورطا یول یوق، اول بتکه‌ن قاپیتان!» فخرالاسلام آبدرادی، قزاردی، بورتندی.... تیمرعلی دوام ایتدی: «مونا مین ده یگرمی سیگز یل عسکر خدمتی ایتدم، ملتم آیری بولسه‌دا، وطن بردیب خدمت ایتدم. حاضر مونا کوردم بوتون خدمتله‌ر روسقاغنا ایکه‌ن، روسلق اوچون گنه ایکه‌ن. مینم خاقمنی، مینم ملتمنی أیده، خور ایته‌ر، قل‌ایته‌ر اوچون ایکه‌ن. حاضر مونا... بز آقتق تورك ایلن مسخره ایته‌ر اوچون قورال ایتله‌مز... مین حاضر آگلادم، بیك کوب اویلاردان صوك مین ملی بالغ بولدم. صوك بولسا دا بولدم. اشتابنگ عسکری کیگه‌ش مجلسنده اوزمنگ روس قولندا اوینچق ایکه‌نمنی کوردم. شوندان قرار بردم مین شول تورکگه قارشی جیلغان یومروقنی روسنگ اوز باشینا ایندیرر-گه دیب قرار بردم. شونگ اوچون فرونتنی یرتو وظیفه‌سن آلدم؛ شونگ اوچون حاضرله‌نم، وقت کیلگه‌چ شونی اشلیم. سین بو مسئله‌ده مینم برله برگه بولمیسنگ ایکه‌ن، بار... مین سینگ وجدانیگا اوشانام.

مینم گنه توگل، بوتون شول سیگز-طوقزمگلی تورك-تاتار عسکرینگ سرین صاقلی آلورسنگ دیب اوشانام. خوش قاپیتان!» دیدی ده بورلدی...

فخرالاسلام بردەن آیاقفا تزلەندی: «میرحیدر، میرحیدر، یوق مین عریضەمنی کیری آلام، مین قالام، مین بلمەدم... مین کیچه گی کیچه-دەن صوك یوقلی آلمادم، وجدان عذابی بیلەدی. شوندان غنا اشلەدم. نی قوشساك سینگ امر گده» دیدی. تیمرعلی آنی ایدەندەن طورغزوب اولگرمەدی، ابراهیم پشنوب، بورتنوب کیلوب کردی: «پولقوونیك، خراب بولدق؛ بوگون تونله ۲۰ صالدات، پولق یازوچیسی واحد فخر-الدینف برله تورك یاغینا قاچقانلار. بزنگ چیك قاراولچیلارمز آلارنی طوتوب آلغانلار. حاضر آلار بارسیدا قولدا، بزنگ اورمان اچندە-گی قشلادان حاضر تیلیفون برله خبر ایتدیلەر...» دیدی. تیمرعلی ده، قاپیتان فخرالاسلامدا آبدراب قالدی. تیمرعلی اوزینگ فکرن دوام ایتدرگەن کبك: «بولارنگ ایمانلاری قاپیتان فخرالاسلامف نیقندان نفراق ایکەن شول...» دیدی. —«بو مسئلەنی نیچك بولسادا چینکه چنارماسقا کیرەك، بزنگ عسکر اچنده شوندی آغم بارلغی اشتابقا بلندیمی؟ حاضر بزنی بوندان آلالار. قاپیتان فخرالاسلام حاضر شوندا بار، مسئلەنی طاوشمز - طنمز بتر، کیرەگی بولسا ملانی دا آل.... یاشرن رازوبتقاغا جیبەرلگەن توسن بیرگه طرش... اوزمزنگ روسلارغا دا بلنمەسن، بلنسه ایندی ئەرمەنلەرگه چقماسن!...» دیدی.

تیمرعلی ششنگ طولغانن حس ایتدی، تیمرنگ قزغان وقتندا صوغارغا تیپشلیگن طاغی اویلادی، طاغی پلاننی قزولارغا بولدی. سویمنگ کیلوب جیتمەوی، خریطه لارنگ حاضر بولوب اولگرمەوی، عسکر اچنده گی یاشرن تشکیلاتنگ اشلەنوب بتمەوی، قولنی - آیاقنی بەیلەدی؛ آنی طاغی عادی اشلەر برله مشغول بولورغا قوشدی. تگی قاچقلارنگ أزین یوغاتور اوچون مولد بایرامی حقندا معروضه برله کیلگەن ملانگ معروضەسن طگلادی. آنی قبول ایتدی. بایرامغا مسجدنی

رەتکه کیتررگه قوشدی. شونگ واتقلارن توزەتور اوچون کوگللی ایتدیروب عسکریلەر آلورغا رخصت بیردی. کیچکه طابا تیفلیس دەن سویم برله فریدەنگ چنویندان تیلیغرام کیلگەنی کبك، فخرالاسلام دا اشنی تمام جایلاب، تگیلەرنگ برسن ده طوتماینچا، بر یاگلشلق بولغان توسنده مسئلەنی حل ایتوب قایتدی و بوتون یگرمی بر عسکر طاغی اورنلارینا اورونلاشدی. ۲۱ قاچقننگ یاشریلوی، آلارنی عسکری محکمەدەن صاقلاب قالو ایتوب آگلاتلغانغا، عسکر آراسندا شول اشتنگ باشندا بولغان تیمرعلی نگ بازاری بیك کوتەرلدی. صوگنی کونلەردەگی، آگارغا قارشی توشکەن اوشانچ طاغی قایتدی. عسکر اچینگ ئلله قایسر بیری برله اوزینگ پولقوونیگینگ کورەلەته اوط اچینه آلوب کرمەوینه، کورەلەته مسلمانلقغا ضررلی اش اشلەمەوینا ایمانی قوتلەندی.

*

سویم برله فریده برنیچه کون صوك کیلوب چقدی. سویم: وطن قهرمانلاری - عسکرلەرگه یاردم ایتو تیپش دیگەن اوی برله؛ فریده: بو بخنسز تورك بالالاری تورکلەرگه جینگللك یاصاو فرض دیگەن فکر برله کیلگەنگه، ایکیسی ده بیك کوب اش اشلەمه کچی بولدیلار؛ آندا چابدیلار، بوندا چابدیلار، خستەخانەدان قایتمادیلار، آورو عسکرنگ یاتدان کیتمەدیلەر. عسکرنگ بوتون محتاج یاقلارینا جیتەر اوچون کبك قشلالارغا کیتدیلەر، آقوپلارغا قادار باردیلار. عسکرلەرگه خطلار یازدیلار، کتابلار اوقودیلار، تویمەلەر طاقدیلار. بر نیچه کون اچنده موگنانچا آلایدا بولماغان بر یاگالق کرتدیلەر، کوتورمه قوبار-دیلار. ئلگەری عسکر بولارغا کولوب کنه قاراسادا، برسی پولقوونیك قزی، ایکنچیسی ایدەشی بولغانغا جبرلەنوب حرمت ایتکەن کبك کورنسه ده، بولارنگ آرمی-طالمی چابولارن کورو بولارغا قارشی یاگی بر حس اویاتدی، بولارنگ ایکیسن ده سویدردی. عسکرلەر اوزلەندیلەر،

آلار برله، سینلی-مینلی سویلی باشلادیلار، کولشه باشلادیلار، شایاریشا باشلادیلار. اوزلەرن قوماندیر برله بەیلی طورغان یاکی بر یول طابوب، بولار آشاسندان ئللەنی قادار اشلەرن اشلەته باشلادیلار. خصوصاً بولار-نگ موزیقا دا اویناب عسکرلەردەن تاتارچا، تورکمەنچه، آذربایجانچا خورلار یاصاولاری بیك کیفلەرینه کیلدی. پولق تمام جانلاندی. تگی کیلەچەك بایرامغا آلار بر ادبی کیچه ده یاصارغا حاضرلەندی.

لکن بولار بارسی‌دا تیمرعلی‌نگ کیفن بوزدی هم ده آنگ پلانن‌دا جوالندی. فریدەنگ شول قادار عسکر اچینه کروب کیتوی، گویا بوندا بوتون عمری بویی طوررغا کیلگەن، بر ده کیتمەسکه یرلەشکەن کبك حس قالدرا باشلادی. پولقوونیك آگارغا چیتدەن-چیتدەن گنه آگلاتورغا طرشسا دا، اول برنەرسه ده آگلامادی، کیتەرگه اویلامادی همان اشنده دوام ایتدی. آرسلان اولماس اوغلی نی قادار سزنگ قزگز بولغان یرده بزنگ قزمز بولودان بر ده قورقمیمز، سزگه تمام اوشانامز دیب یازغان بولسا دا، فریدەنی بیگرەك آلارنگ عائلەسن شول اشنگ صوگندان کیلەچەك بلاگه ئلەکترمەس اوچون، آنی کبری جیبەررگه کیسدردی. آنگ بوندالغی پولقوونیك‌نگ آیاغن-قولن طاغی باغلادی. اول بایرام اوتکەچ مطلقا جیبەررگه قارنی اشلەدی.

مونا بایرام جیتدی. زوس ئەفیسەرلەرینگ زور قسمی کورشی آلایلارغا باررغا رخصت آلوب کیتدیلەر. واق - تویەك روس، قالمق صالداتی قالسا دا، آلار بایرام اشلەرنده برگه أروب کیتکەنگه، آگارغا اهمیت بیزلمەدی. عسکرلەر توزەتکەن مسجدکه اویله نمازنا تمام طهارت آلوب پولقوونیك اوزی ده باردی. بوتون مسلمان ئەفیسەرلەرینه ده کیلورگه قوشدی. آلتی - جیدی نگ مسلمان عسکری برله برگه نماز اوقودی. آلار برله برگه سجدەگه کیتدی، دعا قیلدی. آلار برله برگه ملانگ اوزون وعظن طگلادی. مخصوص حاضرلەگەن آشنی دا آلار برله برگه آشادی. کیچ برله ادبیات کیچەلەرنده بولندی.

فریده، سویم‌نگ اویناولارن، ئلله نیچه تورلی عسکر تورکملەرینگ یرلاولارن، بیبولەرن قارادی. بر عسکر برله فریدەنگ لیزگینکه بیبون، سویم‌نگ بر ئەفیسەر برله قایتارما بیبولەرن—همەسن جنتکلەدی. شوندا غی عسکرینگ ملی روحی آچلوین، آنگ تمام ایکنچی کشیگه ئەوریلوین کوروب عجبکه قالدی. بر وقتنی: ئلله حاضر مونا امر یروب، همەسن برگه جیبوب، آچقدان آچق تورککه چغامز دیب ئەیتوب، کوتەریلوب چغارغامی دیگەن اویغا دا کیلدی. طاغی اشلیسی اشلەر بتمەگەنگه، طاغی طوقتاب قالدی. لکن فریدەنگ عسکر آراسندا غی حرمتینی کوروب بر آز قورقدی. بو قز بو پلاندان خبرسز قز، آندی-موندی بر نەسه اشلەمەسن دیگەن فکرگه کیلدی و آنی طاغی بر مرتبه جیبەرتورگه قارار لغتدی.

***

بر- ایکی کونەدن هر نەرسه حاضرلەنوب جیتدی. تیمرعلی کیرەکلی یاشرن سرلەرنی ایکیشەر - اوچەر نسخەگه یازوب اولگردی. یاشرن پلاتی ایکیگه کوچردی. بوتون آلای‌دا باشدان آیاقغا قادار یاشرن بر یکه تزلدی. باشدا پولقوونیك، آندان صوك اوچدورت ئەفیسەردەن برقومیته، آندان توبەن: آلتی-جیدی اوترئەفیسەرلەردەن بر قومیته، آندان توبەن: آلتی - جیدی عسکردەن بر قومیته. شولار آشاسندان بوتون عسکر بر امر برله بردەن کوتەریلوب اوزی تلەگەنچه حرکت ایتەرلك حالگه کیلدی. ئەفیسەرلەر برله کیگەشلەشوب، کیتو پلانی تمام حاضرلەندی. اول دا بیك ساده ایدی: بر-ایکی، اوچ کون آلدان تورك قوماندانینا خبر جیبەریلەچەك، آندان خبر بولغاچ برکوتسی پولقوونیککه اشتابدان یالغان قورینر کیلەچەك ده هجوم دیگەن امرنی کیترەچەك، پولقوونیك بوتون آلاینی اوزی حاضرلەگەن یولدان آلوب کیتەچەك ایدی. یولغا چغوب تورك فروتینا یاقنلاشقاچ دا، قومیته کشیلەری روس ئەفیسەرلەرن توقیف ایتەچەکلەر. پولق آق بایراق کوتەروب،

آقساق تیمر مارشن اویناب، تورك عسکرینه قوشلاچاق و قولنداغی بوتون کوچنی تورکلهر اختیارینا بیرچهك. طبیعی بو اش بیك قیمتلی صوغش سرلهرن آچوب، اتفاقچیلارنگ بوتون پلانن آست ـ اوست کیتره‌چهك و تورکیه‌نی هلاکتده‌ن قورتاراچاق ایدی. مونگ اوستینه میرحیدر تورك قوماندانن دیملهب، تورك صوغشینگ مرکز ثقلتن تورك ایللهرینه طابا بورورغا، کیره کمه‌گه‌ن عرب یورطلاری اوچون تورك قانی توگونی طوقتاتوب: قافقازنی، تورکستانی، ایدل بوین، حهرهر دینگگزن مقصد ایتدروب آلدیررغا اجتهاد ایتله‌چهك و قولنداغی معلومات، تجربه برله شول یولدا خدمت ایتله‌چهك ایدی.

آلاینگ بوتون آگلی، ایمانلی ضابطی، آگلی عسکری مونا شول فکر برله جانلانغان، مونا شونی تیزرهك بولدیرر اوچون بوتون کوچی، قوتی برله آیاقفا قالقغان ایدی. همهسی ده اش اشکه جیتمه‌سده‌ن ئلك میدانغا چغوب یوغالوب قالودان قورقنا شونگ اوچون تیز ـ تیز حرکت ایتهرگه طرشا ایدی.

مونا برکوتنی اوزون کینگه‌شده‌ن صوك، عادی برعسکر تیکشریلوی توسنده اوز پلانلارینگ تجربه مانیوری یاصارغا قرار ایتلدی. پولقوونیك قومیته‌گه اوزینگ بوتون آکتیف کوچله‌رن مخصوص پلان بوینچا تورلی یرده، تورلی وظیفهلهر باشندا بولوغا قوشدی. وقتی جیتکه‌چ اوزی شونی تیکشرر گه چقدی. ئه‌فیسهرله‌رنی اوز اورندا، اوشرئه‌فیسهر ـ له‌رنی اوز اشی باشندا، عسکرنی کیره کلی یرنده طابدی. کچکنه براشاره امری برله اوطکبك حرکتکه حاضر بولدی. لکن بر بولکنگ یاشرن قوماندیری یرنده فریده‌نی کوروب عجبکه قالدی و اشنی بو قادارگه جیبهروگه سبب بولوی اوچون بیك پوشندی، طاغی آرسلان اولماس اوغلینگ عائلهسی، آلارنگ کیله‌چهك بختسزلکله‌ری کوز آلدینا کیلدی. اول بیك تیز یاشرن قومیته‌نی جیبوب قورقوین آگلاتدی، فریده‌نی اونه

جیبهرونگ لازملگن سویله‌دی. آلار: ئه‌فیسه‌رنگ ایگ کوییسی روس بولغان بو بولکده باشقا ئه‌فیسهر یا اوتر یوقلغن، عسکرله‌رنگ بر آوزدان فریده‌نی صایلاولارن سویله‌دیلهر. فریده‌نگ چیتگه قالدریلوی عسکرلهر آراسندا آگلاشلماو چغوغا سبب بولماسون دیب قورقولارن بیان ایتدیلهر. آخردان پولقوونیك مسئله‌نی اوزی حل ایتهرگه بولدی. شول کوتنی اوك اوچ کشیده‌ن تورك فروتینا طابا، واحدنگ رئیسلگی آستندا، قاچقن هیئتی جیبهرلدی و شول پلان آندا قبول ایتلگه‌چ ده اول بر مرتبه طوب آطوب جواپ بیرلوی صورالدی. بو طرفدان آطلغان اوچ طوپ ـــ کوته‌مز، معناسندا؛ بیش طوپ ـــ بیك کوته‌مز؛ جیدی طوپ ـــ کوته ـ کوته آقتق چیگینه جیتدك معناسندا آگلاشلورغا تیش دیلدی و اوچ کون اچنده بوتون مسئله حل ایتلورگه سوز برکتلدی. هیئت کیتدی.

پولقوونیك سویم‌گه مسئله‌نی آگلاتماغان بولغانغا، آگلاتاسی کیلمه ـ گه‌نگه، فریده‌گه سویم‌ده‌ن باشقاغنا اوزینه کیلورگه خبر جیبه‌ردی و آنی کوته ـ کوته اشنده دوام ایتدی. مونا تونگ صوگنی ساعتله‌رنده‌گنه فریده کیلوب کردی. بیك آریغان بولغانغا، تکلفسزگنه اورونغا اوطردی. واق تویهك سوزله‌رده‌ن صوك پولقوونیك: «بزنگ تیفلیس‌ده سزنگ برله بر شرطمز بار ایدی طوتاش، مین قای وقت سزگه کیته‌رگه وقت جیتدی دیسهم، سزکیته‌رگه سوز بیرگه‌ن ایدینگز، حاضر مونا شول کون جیتدی سز ایرته‌گه کیته‌رگه تیشسگز، یوق ایسه بوتون عائله‌گزنی بیك آور اوگنایسزلقفا توشره‌چه‌کسز و مینی ده عائله‌گز آلدندا بیك اویاتلی بر حالگه قویاچاقسز. سز ایندی ایرته‌گه رحیم ایتوب قایتوب کیتگز. کشیگه بلدرمه‌س اوچون بر تیلیغرام کیلگه‌ن دییرمز.» دیدی. فریده: کوبده‌ن معلوم نه‌رسه‌نی طگلاغان کبك ایرینوب کنه طگلادی و ایرینوب کنه جواب بردی. اشنی آلای بولای اوتکه‌رمه‌کچی بولدی. تیمرعلی اوز فکرنده قاتی طورغانسنی کورگه‌چ ده: «مین پولقوونیك

حاضر کیته آلمیم. اوزگز کوردینگز، مینم وظیفهم بار. مین حاضر آرسلان قزی فریده‌گنه توگل — سیگزنچی بولکنگ ملی قوماندیری. شوندی زور ملی بورچ آلدندا طورغاندا، مین وظیفه باشندان کیته آلمیم...» پولقوونیك قزاردی، بورتندی؛ شول قطعی سویله‌نگه‌ن سوزله‌رگه جواب طابا آلمادی. آخردان: «عائله‌گز؟!..». دیدی. فریده اویلاندی: «ایو عائله‌م قزغانچ، بلکه آندا آلارغا پك زور آورلقلار بولور. لکن بیت بولار همه‌سی — شوندی قللقلار، روس اختیارندا اوینچق بولوب یاشاو بتسون اوچون اشله‌نه؛ آلار آنی آگلارلار. عفو ایته‌رله‌ر. بایرام قربانسز بولمی پولقوونیك... بز تورکلك اوچون بز بایرام یاصارغا حاضرله‌نه‌مز — قربانمز حاضر بولورغا تیبش. بزنگ عائله‌نگ شول قربانینی بیرزگه حاضرلگی جیتکه‌ن. تورکلك اوچون بز آرسلان اوغلی عائله‌سی فدا بولسا بولسون! مین اوزم قربان بولام ایکه‌ن، سوینوب بولام. مین کیتمیم پولقوونیك!» دیدی. تیمرعلی‌نگ ایرنن بیك قانی تشله‌ب، تیره‌نده‌ن اویلاغانن کوروب: «سز آگلاگز، مین کیته آلمیم... کیتسه‌م، بو مینم اوچون بوتون عمریمه بر قارا طاب بولاچاق. بوتون عمریمه، وجدانم جراختلی قالاچاق... شونگ اوچون اول وعده‌له‌رنی پولقوونیك خاطرله‌مه‌گز، مین کیته آلمیم... مین بیت تیفلیس‌دم وقتدا اوق، سزنگ باشدا شوندی بر پلان بارن ئللەنیچك سیزندم. شونگ اوچون کیلورگه امطلدم. بوندا کیلگه‌چ، اوزمده‌ن اوزم ده شول پلانی اشله‌رگه کرشدم. سزنگ قومیته اشله‌نوب بتکه‌نچه، بزنگ بولکده ایندی اول قومیته بار ایدی... مین ایندی آنی یاصاغان ایدم. سز کچکنه کوگللیك کورسه‌تمه‌گز، مین سزگه تأثیر ایته‌رگه طرشاچاق ایدم. مونا نی اوچون بزنگ بولك مینی قوماندیر ایتوب صایلاغانلار... حاضر اش اوز یولن آلدی. مین ده پولقوونیك شول اشده، خدمتم آز بولسا دا، سزنگ یولداشگز بولورغا تلیم... بو بیت ئەلی پولقوونیك، بزنگ برنچی آدوممزغا، بز بیت ئەلی بو بیرله‌رگه ملی

بایراق آستندا — هجومچی بولوب، طاغی کیله‌چه‌کبز. بز بیت بوندا‌غی ئەرمه‌نله‌ر، روسلارنی سبروب - توگوب، کنجه‌سینه، تیفلیسینه، باقوسینه، بوتون قافقازقا تورك بایراغی تگه‌چه‌کمز. بو اشنگ باشندا سزنگ بولوینگز برنچی شرط... باشقا آندی کشیمز یوق. حاضر سزنی صاقلاو ملی بورچ. بو اشده مینم وظیفه‌م ده بار، کیزه‌گم ده یوق توگل.» برآز طندان صوك — «پولقوونیك، مین حاضر عسکریله‌رنگ ملی جانینا یول بلدم؛ بوتون اویلارن، بوتون توشونچه‌له‌رن بلم. آلار بیت بالا... کوته‌ریله‌کیته، قزیشا، یاخشینی ناچاردان آیرمی؛ واطا، صندیرا، قرا... مونا تگی ئەرمه‌ن قوماندیرلاری کیلگه‌ن کوتبی، ئەفیسه‌ر قلوبینا بوسبا ارغتورغا حاضرله‌نگه‌ن بولغانلار. اللەغنا صاقلاب قالغان... ئەلی مین کیلگه‌نده ده برگروه سزنی روسچی دیب أوتوررگه یوری ایدی. مین گنه آراغا کردم».

پولقوونیك آچقدان آچق سویله‌نگه‌ن بو سوزله‌رده‌ن کوتلمه‌گه‌ن واقعه‌له‌رده‌ن آبدراب قالدی. بوتون دقتینی جیبوب، آنگ هیچ بر حرکتن یوغالتماس اوچون کوزن تگوب، آنگ حکایه‌له‌رن طگلادی. اوز اوزنده‌ن: بوکم بو قز؟ بو قوة بوگارغا قایدان کیلگه‌ن؟ بو یاشده یاشلگن قربان ایتوب، نیچك بو فکرگه بو غایه‌گه قاپلغان؟ نیچك اوزن اوزی اونوتقان؟ سوأللارنگ برسینه ده قناعتله‌ندیررلك جواب طابا آلماسا دا، فریده‌نگ زورلغینا، بویوکلکنه کوگلنده‌ن باش أیدی. آنگ هر تورلی قربانغا حاضرلگی آلدندا کوگلده‌ن تز چوکدی... پولقوونیك نگ باشنداغی شول اویلارنی سیزنگه‌ن کبك، شولارغا جواب برگه‌ن کبك، فریده باطرلانوب سیکروب طوردی، پولقوونیك‌نگ قولن کیلوب قصدی. آنگ زور درفا قوللارن اوزینگ نچکه، نازك بارماقلاری آراسندان چغارماینچا امید طاشقان کوزن تیمرعلی‌نگ کوزینه باطردی. جواب آلا آلماغاچ موك غنا طاوش برله: «بندی بو کیتو سوزله‌ری،

پولقوونیك! شولایمی؟ بتسن...» دیدی. آبدراب قالغان پولقوو-
نیکنگ قولن صیپی - صلی باشلادی. پولقوونیك‌نگ آغاروب کیله
طورغان چه‌چله‌ری آراسینا بارماقلارن صوقدی. مامق کبك بارماقلاری
برله آلارنی آرالاشدردی، سویدی، صیپادی... طاغی موکراق ایتوب:
«بتدیمی پولقوونیك؟ مین سینگ برله قالدممی؟» دیدی. آنگ کوزنده‌ن
جواب کوتدی. فریده: آندا بوتون تله‌گینه جواب بولدیمی، بوتون
اچینی پوشورغان اشله‌رگه یول بولدیمی، برده‌ن پولقوونیك‌نگ باشن
قوچافلادی، آنی ماکلایندان، باشندان - یتنده‌ن اوبه‌رگه طوتندی.
اوزی: «مین کیتمیم، مین کیتمیم... سز شوندی آورکونله‌ر آلدندا
بولغاندا مین کیتمیم، آکلیمسز؟ کیته آلمیم... کیته آلمیم!» دیدی،
کوکلی طولدی. قچقروب یغلاب جیبه‌ردی. آنگ برکوز یاشی ته‌گه‌ره‌ب
توشوب تیمرعلی‌نگ ماکلاینا طاموب، آنگ یتن قتقلاندیروب یوزنده‌ن
آقدی. اوزنده‌ن اوزی قورقفان کبك، اویالغان کبك، فریده پوچماقفا
باروب، پصوب یغلاویندا دوام ایتدی.

تیمرعلی کوتلمه‌گه‌ن بو واقعه‌ده‌ن ئلگه‌ری قاوشادی، آندان
آبدرادی نی اشله‌رگه ده، نیندی یول برله ده حرکت ایته‌رگه بلمه‌دی.
فریده‌نگ اوکروب - اوکروب یغلاوی آنگ یوره‌گینگ ئلله قای
یرله‌رنده یوروب آنگ آستن اوست ایتدی. اول اوزینگ پولقوونیکلگن،
بوگون ایرته‌گه ملتینگ تاریخندا هیچ اونوتولمایاچاق زور بر اش
اشله‌رگه حاضرله‌نوین اونوتدی. اون جیدی یاشلك یگت کبك فریده-
نگ یانینا چابوب باردی. آنگ قولن آلدی، باشن صیپادی. فریده‌نگ
موینی کوچسزله‌نگه‌ن آریغان کبك باشن طوتا آلمادی. اول پولقوونیك
اینگسه‌سینه یغلدی. یفه‌ك کبك قوللاری برله آنگ ئیلمی طورغان
موینلارینا صارلدی. فریده‌نگ قالووی حل ایتلدی. قورقنچلی قاچو
پلانلاری آکارغا پولقوونیك بولغاندا هیچ کبك کورندی. تیمرعلی

گه ده فریده کبك پاك، صاف بر فرشته یاتدا طورغاندا طوب‌دا، ملطق
دا بر نی توگل کبك حس ایتلدی.

***

خبرچیله‌ر کیتکه‌نده‌ن ایکی کون وقت اوتدی. جواب طوبی
آطلمادی. بو یاقدان اوچ طوب آطوب سوأل بیرلدی. خبرکیلمه‌دی.
اوچ کون اوتدی—یش طوب آطلدی. جواب کیلمه‌دی. دورتنچی کون
بولدی، جواب کیلمه‌دی. جیدی طوب آطلدی—خبرکیلمه‌دی. یاشرن
قومیته جیبلدی؛ طاغی برکون کوته‌رگه قرار ایتلدی. مونا کیچ بولدی.
هرکشی اچ پوشو برله: تگیله‌ر روسلارغا توشمه‌دیمی ایکه‌ن، سر آچلما-
دیمی ایکه‌ن دیگه‌ن قورقولی اویلار برله، یوقوغا یاتدی. پولقوونیك ده
پوشنوب اش آچلماسون، بوتون پلان، بوتون اش یوققا چقماسون
دیگه‌ن اویلار برله یوقلامانچا اویلانوب یاتقاندا، ایشك توبنه بیك
قاتی چابوب کیلوب آط طوقتادی. پولقوونیك: ئللەنی چقدی، ناچار
برنه‌رسه بولدی دیب حس ایتوب، سیکروب طوردی. ایشکده‌ن اوق کبك
آطلوب فریده کیلوب کردی: «پولقوونیك، خراب بولدق، بوتون
نه‌رسه بلندی: قاپیتان ایوانوف اشتاب برله سویله‌رگه تیلیفون صوراغان،
طوتاشدرودا بزنگ کشی بولغان، شول طوتاشدردم دیب یالغانلاغان،
اوزی طگلارغا طوتونغان دا تگی گینیرالنی چاقروب، بوندا غی بزنگ
بوتون حالله‌ر حقندا خبر بیرگه‌ن. تیزره‌ك قورالسزلاندرونگ کیره‌ك
لگن، روس ئه‌فیسه‌رله‌رینه باشقا، باشقرد پراپورشچیکی آطناغولوف‌قا
غنا اوشانورغا یاراوین سویله‌گه‌ن. گینیرال اسمنده‌ن بو دا: ایرته‌گه
تیلیفون بیررمن دیب سوزن کیسکه‌ن... بوگون کیتمه‌سه‌ك هربر نه‌رسه
آچلا!..»

پولقوونیك سوألی کوز برله فریده‌گه قارادی. فریده: «تون قاراگنی،
ئه‌لی تون یارتیسی‌غنا، بلکه اوته‌رمز» دیدی. پولقوونیك اویلاندی،
اویلاندی، باشندان تورلی پلانلار کیچدی. آخردان ایده‌شله‌ری برله

سویله‌رگه بولدی. قومیته‌نی طوپلادی. قسقا برکیشگه‌شده‌ن صوڭ حرکتکه، ایوانوفنی یولداغنا أوتررگه قرار ایتلدی و تون یارتیسندا پولقوونیك جیلو بورغوسن اویناتدی. یول کییمنده اشتابقا باروب، اشتاب ناچالنیك. دن کیلگه‌ن یالغان امرنی اوقودی. کورشی آلایلارغا تیلیفون برله حرکتده‌ن خبر ایتلدی. یول صاقچیلارینا معلومات برلدی. آیرم بولکله‌رگه آیرم یوللار کورسه‌توب، تورك چیگینگ تگی یاغنداغی طاو آرتندا برگ طوپلانورغا: ملطق آطماسقا، طاوشلانماسقا بویوردی... اوزی بولمه‌سینه کیلوب، یاشرن سرلی کاغذله‌رنی برسن فریده‌گه بوتی‌ایتدروب طاقدی، برسن اوزینه آلدی، برسی ابراهیمغا یاشرلدی. یولدا آندی. بوندی اش بولوب یاگادان روسلارغا توشله‌چه‌ك بولسا، بوکاغذله‌رنی یوق ایتونگ، تورکله‌رگه قایدا توشلسه ده، ایگ باشلارینا پرونگ تپشلگن آگلاتدی.

بر ساعته‌ن یولغا چغلدی. عسکر آطلارینا منوب، آقرین‌غنا حرکت ایتدی. تون جیلی، بولوطلی بولغانغا، اول طاوشسز ـ طنسز روس فرونتین اوتدی. مونا یول ایکی طاو آراسینا کیلوب کره‌چه‌ك بولدی. بونگ برسنده روس طوبچیلاری پیرله‌شکه‌ن کبك، ایکنچیسنه تورك طوبچیلاری پیرله‌شکه‌ن ایدی. یولدان کمنگ ده اوتوی ممکن توگل ایتوب طوپ، پولیموت‌آستینا آلنغان‌ایدی. پولقوونیك، بوندغی روس‌لارغا: امر آلدم‌کیچه‌م دیب تیلیفون برله خبر پرگه‌نگه، اول یاقدان قورقمی ایدی. آنگ پلانی بوینچا تگی اوچ‌کشی تورکله‌رگه ده مسئله‌نی آگلاتقانغا، آندان دا قورقنچ بولماسقا تیش ایدی، لکن خبر. نگ کیلمه‌وی آنگ پلانن بوزغان، آگارغا صاق بولورغا قوشقان ایدی. شونگ اوچون اول ئلگه‌ری کوریلمه‌گه‌ن کبك ایتدیروب آقرینلاب اوته‌رگه دیگه‌ن قرارنی پرگه‌ن ایدی. لکن طاو یانینا کیلگه‌چ، بولغان واقعه آنی باشقاچا حرکت ایته‌رگه قوشدی. اول دا برده‌ن پلانن اوزگه‌رترگه مجبور بولدی. واقعه موندان عبارت ایدی:

کیچوگه کیلوب جیته‌ر آلدندا اوز بولگنده کیله طورغان پراپور. شچیك آطناغولف آرتدا قالوب بورلوب چابا باشلاغان و آنگ آرتندان کیتکه‌ن ایوانوف طوتلوب أوتریلسه ده، آطناغولف قوواق آراسینا کروب یوغالغان. شول اشده بر نیچه ملطق آطلغانغا، طاونگ قاراولچیلاری اویالغان ایکی یاقدا برەم ـ سه‌ەم ملطقلار آطارغا طوتنغان ایدی. شونگ اوچون کورنمی کیچو امکانی بتکه‌ن، فقط بیك قورقنچلی تهلکه‌لی بولسا دا چابوب اوته‌رگه‌گنه یول قالغان ایدی. تیمرعلی هر یوغالتقان مینوت برنیچه جان طوراسن بلگه‌نگه، برده‌ن چابوب کیچه‌رگه امر بیردی. ایکی‌اوچ چاقرم کیگلکده‌گی کیچو آط برله طولدی. عسکر بوتون قوتی برله چابوب کیچوگه کردی. ئلله قایدان آی چقدی. بوتون عسکر یالتراب کیتدی. روس یاغندامی، تورك یاغندامی آطلغان طوپ گورله‌ب کیتدی، عسکرنگ آلدینا توشوب یارلدی. آنگ آرتندان، برنچی، ایکنچی، اوچنچی‌له‌ر آطلدی. ئلله قایدان پولیموت جلطارغا کرشدی. عسکر همان چابدی؛ ئلله کمله‌ر یغلدی، قانی آغا طورغان برآط تیلی کبك چابدی، ئلله کم‌اگراندی، صقراندی، طوپ، پولیموت طاوشینا آط غژلاوی، آلغا، آلغا دیگه‌ن قوماندیرلار. نگ طاوشی قاتشدی. کیچو قیامتکه ئه‌ورلدی. پولقوونیك تیمرعلی بر قارادی: یانینداغی عسکرینی، آنگ کورشیسنده قزی سویم بیکه‌نی کوردی. طاغی بر آز وقت اوتدی: عسکر یرنده کوزله‌ری قزارغان فریده‌نی کوردی. طاغی بر قارادی: آلدینا توشکه‌ن طوپ یادره‌سنده‌ن آلدنداغی صف یارلدی، بر عسکر مه‌ته‌له‌دی، بر آط دورت آیاغن کوته‌روب یغلدی. آگارغا ئلله نه‌رسه تیگه‌ن کبك بولدی. کولمه‌گی اچنده‌ن یلی برنه‌رسه آغارغا طوتندی. اول آطن صوقدی، آلغا چقدی. بیك زور طاوش برله آلغا! دیب قچقردی. بیتی قالغا بویالغان فریده‌نگ قووب جیتکه‌ن، قزی سویم بیکه‌نگ آطندان قان آققانتی کوردی. طوب طاوشلاندی، اولادی، گورله‌دی، پولیموت طوقتامادی—چژ-چژ-

ایتدی، ملطق اوزولمه‌دی شارتلادی. آطلی عسکر ره‌تن یوغالتوب کوتو کبك چابدی، آطلار ایسرك کبك دولادی، یارالیلار ئگراشدی.

مونا کیچو اوتلدی، عسکر سلامت یرگه چغوب جیتدی، آنگ اوستینه ئلله قایدان پروژیقتور توشدی: سونگیلهر، قلچلار، ئزانلار یالتراب جواب بیردی. پولقوونیك عقلن یوغالتقان کشی کبك: «ره‌تله‌ئگز! بولگی بولکّه!» دیب قچقردی. بر مینوتدا ره‌تله‌ندیلهر، برمینوتدا بولگی بولکّه آیرلدیلار... اول اچنده آغا طورغان یلی نه‌رسه‌لهرگه اهمیت بیرمه‌ینچه بوتون عسکرنی یوروب چقدی. جراختله‌نگه‌نلهر کوب بولسادا أولگه‌نلهر بیك آز ایدی. قوماندیرلارنگ کوبی ایسه‌ن ایدی، صاو ایدی... یارالیلارنی به‌یلهرگه، جراختلیله‌رنی اورنلاشدیررغا قوشدی. آق به‌ز باغلاملاری برله کیلوب جیتکه‌ن فریده‌گه: «مینم جراختم کچکنه» دیب اهمیت بیرمه‌ینچه، عسکرنگ آلدینا چغوب قانلی قولی برله آق بایراق کوته‌ردی. شونگ یانینا کیلوب جیتوب، فریده ئلله قای بر یرینه یاشریلوب قویلغان قزل بیرلکده تورك بایراغی قالدردی. «یاشاسن تورکیه!» دیب قچقروب جیبه‌ردی هم عسکر قچقروب جواب بیردی. تورك بولگینگ طوبی طوقتادی. دشمان عسکری دیب اویلاب قارشی چققان تورك سواریسی نی‌اشله‌رگه بلمه‌ینچه آبدراب قالدی. مونا برده‌ن روس طاوی گورله‌دی. آندان بره‌ملهب، کومه‌کله‌ب طوب آطیلا باشلادی. تیمرعلی: «آلغا!» دیب امر بیردی. آطلی عسکر اوق کبك آلغا چاپدی. روس طوبی، ملطغی بولارنی تورکیه‌نگ اچنده‌ن، اچینه قودی.

مونا طاك آطدی. طووا طورغان یاگی کوتنگ موك یاقتیسی آنا یورتقا آشغا طورغان تورلی قبیله‌ده‌ن جیلغان تورك بالالارن سلاملادی، یراقدا توگل‌گنه برنیچه مناره‌لی برکچکنه تورك شهری کورندی. پولقوونیك شوندا یول طوتدی. شهرنگ آلدینا کیلوب باصو برله، عسکرنی طاغی ره‌تله‌دی، طاغی بولگن بولکّه آیردی. موزیقاغا حاضر بولورغا

امر بیردی. عسکری ترتیبده شهرگه کرگه قوشدی. اوزینگ قانی برله پلچرانغان آطی شهرنگ بوصاغاسینا باصوب اولگرمه‌دی، دورت-یش مناره‌دان ایرته‌نگی آذان باشلاندی. اختیارسز پولقوونیك آطنگ تزگنن طارتدی، امرگه اویره‌نگه‌ن آط برده‌ن طوقتادی. آنگ آرتندان بوتون آلای طوقتادی، حتی اچنده‌ن آغا طورغان قان دا طوقتادی. آذان بتدی. پولقوونیك موزیقا دیب قچقردی. آقصاق تیمر مارشی گورله‌دی، شوکارغا باصا طورغان جیدی-سیگزمگ آطلارنگ طاوشی برله شهر دو کیلدی. بو یاگی موزیقادان، یاگی طاوشدان بوتون شهر آیاقفا قالقدی. تورك بایراقلی، روس کیملی بو عسکرده‌ن همه‌سی برده‌ن قورقدی، ایکنچیده‌ن آبدرادی، اوچنچیده‌ن حیران بولدی. عسکر کیگ اورام بویلاب آقرینلاب بارویندا دوام ایتدی... آنگ بوتون آطلاوینا: اوراملار، بنالار سلام بیرگه‌ن کبك طاوشلانوب جواب بیردی. بوتون ته‌ره‌زه‌لهرگه خلق طولدی. دائره‌لهر، قشلالار آیاقفا قالقدی. موزیقا طوقتار- طوقتاماس عسکرنگ «یاشاسون تورکیه» دیگه‌ن طاوشی شهرنی طوتدی...

مونا عسکر شهرنگ اورطاسینا، ئلگه‌ریگی بلدیه دائره‌سی، حاضرگی عسکری اشتاب یانینا کیلوب بولك - بولك تزلدی. بنانگ باشنداغی صاللانا طورغان تورك بایراغی اوزون یولدان کیلگه‌ن بو تورك اوغللارینا جان کوکلده‌ن سلام بیرگه‌ن کبك ایرته‌نگی یل برله صاللاندی، ئلله‌نی سویله‌گه‌ن کبك! فر - فر کیلدی. واقعه‌ده‌ن یاگی‌غنا خبردار بولغان، آبدراب قالغان تورك ضابطلارینگ قشلادان چققانن کورو برله، پولقوونیك سلام طور! امرن بیردی. اون ایکی قبیله اوغللارینگ سونگیله‌ری برده‌ن کوکّه چقدی. کوکللهرنده‌ن ایتکه‌ن آنطلارن تورك بایراغی فر - فر ایتدروب کوکله‌رگه قادار کونده‌ردی، لوح محفوظغا یازارغا قوشدی. پولقوونیك تیمرعلی بر یاغندا قزی

سویم، بر یاغدا فریده، آرتدا آلتندا تورك ئەفیسەرلەری برله روس بایراغن اوسترەب کیلوب، سلام طرزندا طوروب آلغا چقدی: «بز ده سزنگ کبك تورك بالالاری. تورکیەنگ شول آورکونلەرنده، دشمان‌لار برله بوتون طرفندان قامالغان کونلەرنده، سزنگ برله برگه بولوب، آنا یورط اوچون اوزمزنگ قانمزنی فدا ایتەرگه بولوب، روس صفن طاشلاب چقدق! همەمزنی قبول ایتوب، تورکلك وظیفەمزنی اوتەرگه امر بویورویگزنی کوتەمز!» دیدی؛ قولنداغی روس بایراغن ضابطلارنگ آیاغی آستینا طاشلادی. «یاشاسون توزکیه» دیب قچقردی، عسکر ده قچقروب جواب بردی.

کوزلەرندەن ملدرملدر آققان یاشن طوتا آلماغان تورك مکباشی پولقوونیك تیمرعلی‌نی کیلوب قوچاقلادی. یللار بویی کورشمه‌گەن آغاسن ـ أنیسن کوتلمه‌گەنده اوچراتقان کبك اول آنی کوکره‌گینه صقدی، باشندان أوبدی، یتندەن أوبدی، طاغی قوچاقلادی، طاغی أوبدی. یاش ملدرەب آغا طورغان آنگ کوزلەرینه شادلق، بخت، کولمسرەو چقدی، کوز یاشی برله یلمایو برگه قوشلدی. آنگ آرتندان بوتون ضابطلار کیلگەن آرقاداشلاری برله کورشدی، أوبشدی. تورك بایراغن کوتەروب طورا طورغان فریده برله سویم‌یکه‌گنه قارشیلقسز قالدی... آلارنگ شول اوزون یراق یردەن کیلولەرن قوتلارغا، آلارنگ روس بویندوروغی آستندا اوتکەرگەن شول اوزون عذابلی کونلەرن صورارغا همشیرەلەری، قارداشلەری کیلمەدی، آلارغا آنالق، آبالق، طوغانلق بوسەسن برکم ده بیرمەدی...

مونا بردەن تورك موزیقاسی گورلەدی. اول اوردو مارشن اوینادی. آنگ آرتندان مکباشی یوغاری بر یرگه چغوب: «قارداشلەر! مین سزنی همه‌گزنی روس بویوندیرغندان قورتلوینگز و آنا یورطقا ایرشویگز برله قوتلیم! بوتون طرفدان دشمان صارغان بو یورط تورك ایلی‌در.

بو بزنگ وطنمز بولغان کبك سزنگ ده طوغان یورطگزدر. بزنگ برله برگه، بزنگ قاراگنی کونلەربزنی بولشورگه کیلگەن سز قارداشلەرمزگه بزنگ بختلی کونلەرمزده ده ایلمز، یورطمز آچقدر...» مکباشی سوزنده دوام ایته آلمادی. سلام طور طرزندا باسقان میرحیدر قالترانده، سلکندی، اول فریدەنگ اوستینه آودی. کیترلگەن دوقتور‌لار آنگ هوشن کیترگەچ ده، تیمرعلی باش اوچداغی مکباشن کورر‌کورمەس، اوزینگ کوکره‌گندەگی خریطەلەرن، یاشرن عسکری سرلەرنی خاطرلەدی و شونی آلورغا قولن صوزدی. کوچسز قولی شول اشنی اشلی آلماغاتی کورگەچ، اول کوزی برله فریده‌گه اشاره ایتدی. فریده شولارنی آلوب مکباشینا بیرگەنچه کوزن کاغدلەردەن قالدرمادی. فریده: «روسیه عسکری اشتاینگ گیزلی سرلەری» دیگەچ کنه تیمرعلی یلمایدی. مکباشینگ شول کاغدلەرنی آچقانلارن قارا‌غاندا آنگ یوزندەن، کوزندەن یلمایوی کیتمەدی. شول ملتمنی صاقلادم کیفندەن چققان کولو، یلمایو آنگ روحن کوکلەرگه قادار اوزاتدی — یلمایوب جانی چقدی.

***

بویوك بر حرمت برله پولقوونیك کوملدی. آنگ بهادر عسکری انگلیزلەرگه قارشی باروب، آلارنی اسیر آلشدی. آنگ کیترگەن گیزلی سرلەری روس اتفاقچیلارینگ صوغش سرلەرن آچوب، پلانلارن بوزدردی.

تورکیه حکومتی طرفدان سویم‌یکه استانبولغا آلدیرلدی و بر مکتبکه یرلەشدیرلدی. فریده‌گنه جبهەنی طاشلامادی، اول همشیره بولوب صوغش صفندا قالدی. کیلەچەك فرصتده: باطومغا، کنجه‌گه، باقوغا توزك بایراغن آللاندرو، تورکستانغا، قریمغا، ایدل‌ـاورالغا آلتون اوردو بایراغن صاللاندرو کونن کوتوب قالدی. شول طاتلی کونگه

حاضرله‌نور اوچون عسكرله‌ر آراسندا فكرده‌شله‌ر، ايده‌شله‌ر، آرقا- داشلار طويلاويندا دوام ايتدى. طوغان كوتنگ هر برسنده، اول شول اميدنگ طاغى بر كون ياقلاوينا اوشانوب، طنچ - طنچ كوننى تونگه قوشدى. ايريشه‌چه‌گينه ايتكه‌ن ايمان برله آيلار، يللارنى صفدا اوتكه‌ردى. بختلى قورتلوش كونن به‌كله‌دى.

بـتـدى

İSMAİL OTAR

ملى مطبوعاتنى اوقگز!

«ملى يول» ايدل-اورال استقلال فكرن طاراتوچى آيلق مجموعه‌در. يك كوب آوردلقلار اچنده اون يلدان بيرلى اوزينگ يولن قاقشاتميچا آلوب كيله طورغان مجموعه‌مزغا مادى و معنوى ياردمده بولو هر ملته‌شتگ وظيفه‌سيدر.

يازلو بهاسى: بريلغا—اوچ يارم، يارتى يلغا—ايكى آميريقا دوللارى.

آدريس:

REDAKTION „YANA MILLI YUL“
BerlinCharlottenburg 1
Postfach Nr. 8
(Germany)

*

«ملى بايراق» گه‌زيته‌سى يك باى اچده‌لك برله هر آتنا منتظم روشده اوچ يلدان بيرلى چغب طورادر. بو، يراق شرقداغى برده‌نبر ملى مطبو- عاتمز، هر توزلى يك قيمتلى و فائده‌لى يازولار برله برگه، يراق شرق ملته‌شله‌رمزنگ ملى طورموشلارى برله ده طانشدروب كيله‌در.

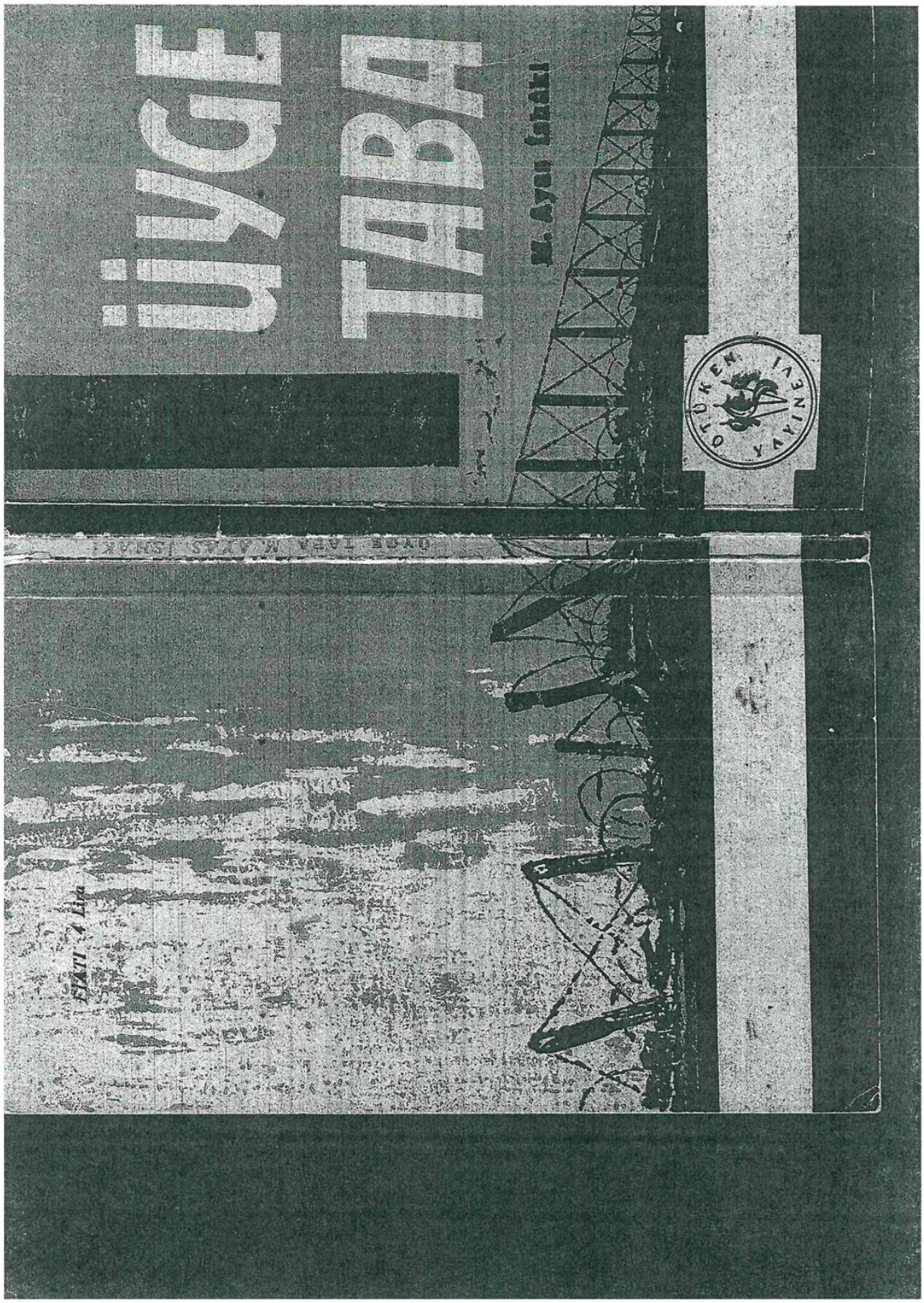
«ملى بايراق»نگ دوامى و آنگ طاراليو يالغز مهاجرلك طور- موشمزنگ مغنى‌له‌نوى گنه توگل، بوتون ملى بارلغمزنگ قوتله‌نوى ديمه‌كدر.

آبونه بهاسى: بريلغا ١٠ يه‌ن، يارتى يلغا ٦ يه‌ن.

صوراتو آدريسى:

THE „MILLI BAIRAK“
NIP. P. O. BOX 104 MUKDEN
(Manchuo-Tikuo)

Ek 9. Eserin Türkiye Türkçesine Aktarılmış Şekli

Ayas İshâkî

Üyge Taba

EVE DOĞRU

—Roman—

İkinci Baskı

ÖTÜKEN YAYINEVİ
Nuruosmaniye Cad. Nu: 36 - 7
Cağaloğlu — İstanbul

ÖTÜKEN Yayınları : Nu: 10
Edebi Eserler Serisi : Nu: 4

Kapak Kompozisyonu : Özcan RAVANOĞLU
Kapak Baskısı : Alpaslan MATBAASI
Dizgi ve Baskı : Türkiye BASIMEVİ

İstanbul — 1967

BİRKAÇ SÖZ

Mehmed Ayas İshâkî sanatçıdan ziyade bir büyük mefkûreci olmakla zihinlerde iz bırakmıştır. Mefkûreci idi... Mefkûresine hayatıyla birlikte kalemini de verdi. Kalemini yazının çeşitli sahalarında gezdirdi. En etkili kısmı olan san'attan ve bilhassa romandan faydalanmak onun için gayet tabii idi. Sonradan san'at onda bir vasıta olmaktan çıkıp, vasıf haline geldi.

Öz ağlamadan göz ağlamaz... Bölük, bölük hale gelmiş çeşitli Türk illerinin hürriyetlerinden yoksun oluşu O'nun başlıca üzüntü kaynağı idi. Bütün Türk toplulukları esaret zincirini kırıp, müteakiben de başı Avrupanın koynuna kadar uzanan, kökü orta Asyanın derinliklerinde nihayet bulan Büyük Türk Birliği O'nun aksiyon, fikir ve san'at hareketlerinin mebdei olmuştur. Bu gaye O'nun özünü dağlamış, kaleminden göz yaşları misali bu eser süzülmüştür.

Büyük mücahid yazarın üzerinden nisyan perdesini kaldırmak; çeşitli fikir akımları arasında yetişen genç neslin fikir ve gönül bağına Mehmed Ayas İshâkî'den bir kırıntı düşürmek isteğiyle hareket etmiş bulunuyoruz. Bizce bir kırıntı kâfi... Zira asırlık çınar ağaçlarının varlığı minicik tohumlarda gizlidir...

Ötüken Yayınevi

«ÜYGE TABA» eserim;

Cihan Harbi günlerinde Rus devletinin askerleri sıfatiyle Almanya'ya esir düştükten sonra benliklerini, Türklüklerini anlıyarak, Türkiye'ye gönüllü asker tarzında gelen, Cihan Harbine, Türkiye tarafında, iştirak ederek Bağdad cephesinde büyük yararlıklar gösteren ve anavatan için şehit olan İdil-Ural gençlerinin ruhuna ithaf edilmek üzere Berlin'de, 1922 senesinde, Şimal Türk lehçesiyle yazılmış ve tabedilmişti. 1927 senesinde Anadolu lehçesine çevrilerek Türkiye'de neşredilmesi için Türk Ocakları neşriyatı sırasına kabul edilmiş ise de, neşredilememiş, tercüme de kaybolmuştu.

Türkiyeli bazı Türkçü ve milliyetçi ahbapların ısrarı üzerine, ikinci defa Anadolu lehçesine çevirerek Türk okuyucularına takdim ediyorum.

«Eve doğru» mânasını ifade eden eserin «Üyge taba» ismini aynen muhafaza ettim. Çünkü bence, dağınık Türk illerini birbirine bağlıyan ve coğrafî şerait altında kuvvetini muhafaza eden mânevî birlik bağlarının en sağlamı Türk evi yani an'anevi Türk aile hayatıdır.

Uzak İdil sahilleri, Ural dağları gençlerinin anavatan Türkiye için kanlarını ve canlarını feda etmeleri, işte, bu an'anevî «Ana evi» ni Türk benliğini korumak içindir. Eserim Türkiye Türklerinin de küçük bir kısmına diğer llerdeki Türklerin yaşayış tarzını, düşünce, kaygu ve dertlerini azçok tanıtabilirse, kitabımın hikmeti vücudu boşuna gitmemiş olacaktır. Ve ben de Türklük vazifelerimin binde birini ifa etmiş olacağım.

M. Ayas İshaki, İstanbul, 1941

EVE DOĞRU

I

Vakit geç olduğu halde Miralay Demir Ali bir türlü uyuyamıyordu. O, elbisesini çıkarmadan kendini askerce yatağına atıvermişti. Birkaç defa gözlerini yumdu. Kendisini uykuya dalar gibi yaptı. Birkaç defa horuldadı. Fakat kafasının içindeki düşünceler, dertler biribirinin ardından koşuyor, biribirine karışıyor, mânasız şekiller alıyordu. Bazan bir meseleyi halleder gibi olduğu sırada zihninde yeni meseleler, yeni sualler ve yeni hayaller doğuyor; onun dimağı kaynıyor, taşıyor; sele tutulmuş bir değirmen taşı gibi durmadan dönüyordu. Birçok sualler bir uğultu halinde beynini kurcalıyor, sebebini anlamadığı bir iç sıkıntısı onu durmadan üzüyordu.

Bu ağırlıktan kurtulmak için Miralay zihnini havaî şeylere kaptırmak istedi. Böylelikle onu yoran karanlık düşünceleri dağıtacaktı. Fakat bu esnada acı bir sızının yüreğini kemirdiğini ve bunu havaî düşüncelerle susturmak kabil olmadığını anladı. Daha muazzep oldu. Derin bir nefesle «of» diye gözlerini açtı. Odanın içinde, etrafını nazarlarile araştırdı. Duvarda asılı duran büyük harita üzerindeki ufak ve büyük şehirleri gösteren işaretler dikkatini celbetti.

Gözlerini dört açarak haritayı seyre koyuldu. Vücu-

dunda titretici bir üşüme dolaştı. Haritadaki dağlar, şehirler ve köyler âdeta gözlerine batar gibi oldular. Bu asılı haritanın her köşesini ve her noktasını ezberden bildiği halde şimdi gözlerini ondan ayıramıyordu. Haritada Bağdad'ı, Musul'u, Erzurum'u, Trabzon'u gördü. Murad çayı, Fırat, Dicle, Van gölü onun gözü önünde canlandılar. Haritanın orasına burasına iğnelenmiş ufak bayrakların temsil ettikleri askerlerin yerlerini, hareketlerini görür gibi buradaki top seslerini, çocukların ağlamasını, annelerin ah ve feryatlarını işitir gibi oldu. Kalbinin derin köşesi yeniden sızladı. Bunun üzerine tam bir asker çevikliğile yerinden sıçradı. Onu yakıp kavururcasına muazzep eden ağır düşüncelerden kurtulmak için odanın içinde iri adımlarla gezinmeğe başladı. Lâkin bu gezinti de onu teskin etmedi. Pencere karşısına gelip dikildi. Ayınışığıyla aydınlanmış camiin top mermisile delinmiş mihrabı, kör bir adam bakışile, Miralayı seyrediyordu. Camiin yarı uçmuş minaresi, harpte kolu kopmuş bir adam gibi, gûya sallanıyor ve gûya Miralayı göstererek bir şeyler söylüyordu. Camiin etrafındaki yanmış, yıkılmış ve damları çökmüş Türk evleri ve Türk yuvaları da Miralayın karşısında yarasının acısıyla ağlayan, inleyen ve dert yanan gibi görünüyorlardı.

Miralay, oraya daha ziyade bakmadı ve odaya döndü.

— Kimbilir şu minare, yüz yıllardan beri ezan sesini semalara yükselten şu minare, belki de benim emrimle atılan topla yaralanmıştır. Kimbilir, belki de şu mihrap, asırlardan beri insanlara gönül kuvveti, can rahatı telkin eden şu mihrap benim askerlerim tarafından yıkılmıştır. Bu evlerin ve bu yuvaların içindeki mes'ut aile ocakları belki de benim kıtalarım tarafından söndürülmüştür. Şu yüzlerce, binlerce günahsız Türk anaları, Türk yavruları belki, benim tarafımdan öldürülmüştür...

Bu düşünceler Miralayı sarsıyor, benliğini dehşet içine düşürüyordu. Korkunç düşüncelerden kurtulmak için ışığı yaktı. Masası üzerinde duran kâğıtlar ve haritalar arasında kızının en son mektubuna gözü ilişti. Kalbinin pek derin bir köşesinin bir daha titrediğini duydu.

Odanın havası ona kâfi gelmiyor gibi oldu. Havasızlıktan boğulacağını zannediyordu. Hemen dışarı fırladı.

Taze hava onu kucaklayıp aldı. Hafif bulut dalgaları arasına sığınan ayın soluk ışığı yüzünü okşadı. Hafifçe esen rüzgâr onun kara hülyalarını uçurur gibi oldu. Yüreği açıldı. Gece vakit geç olduğundan askerler, harap köyün yıkık evlerinde ve zeminliklerde derin bir uykuda idiler. Kuş, kurt, hayvan, her şey yenmiş ve bitirilmiş olduğundan köy bir mezaristan gibi sessiz ve sakindi. Miralay bu boşluk içinde yavaş yavaş yürümeğe başladı. Boşluk ona mânevî bir sükûnet verdi. Artık havanın tesiriyle mânasız can sıkıntılarından sıyrılmış gibi oldu. Eve doğru dönmeğe başladığı zaman uzaktan bir top sesi duydu. Buna ikinci bir top gürültüsü cevap verdi. Belki de bu ilk atılan topun dağlara çarparak akseden sedası idi. Miralay cüz'i bir duraklamadan sonra «Bizimkiler düşmanla atışıyorlar» diyecek oldu. Fakat bizimkiler kimdir? Düşman kimdir? Bu sual Miralayın beynini bir daha altüst etti. «Biz kimiz?», «Düşman kimdir?».. «Ben Miralay Demir Ali kimim?»...

Uzaktan işitilen diğer bir top sesi onun sorgularına bir cevap gibi oldu «Türkler attılar» dedi... Gözleri bir daha camiye minareye, cami etrafındaki yıkılmış evlere döndü. Bu harabenin her bir parçası, her bir taşı ve tahtası ona «bu senin işin, bu senin marifetin!» diye haykırarak onu azarlar gibi idi. Hemen başını aşağı eğdi ve evine doğru ilerlemeğe başladı.

Artık başını kaldırıp etrafına bakacak yüzü kal-

mamıştı. O bir suçlu gibi evine koştu. Kapıyı kapatırken uzaktan gelen birkaç tüfenk sesiyle onların cevapları işitildi.

Miralay askerlik hayatında bu gibi şeyleri çok görmüş ve çok geçirmiş olmasına rağmen bugünkü top ve tüfenk sesleri onu titretti ve vücudunda buz gibi soğuk bir şeyin kaydığını hissetti. Bundan kurtulup kaçmak ister gibi O, çarçabuk kapıyı sürmeledi. Titriyerek yanıp duran küçücük mumunu yakına çekti ve yatağına uzandı. Eli, kendiliğinden kızının masa üzerinde duran mektubuna gitti. O şimdi, bu mektubu bugün üçüncü defa olarak okuyordu. Fakat hiç bir şey anlayamıyor gibi idi. Bir defa daha okumaya girişti. Bundan da bir şey çıkmadı.

Mektup Kazan'dan geliyordu. Rusya'da bir yatı mektebinde okuyan 17 - 18 yaşlarında biricik kızı Sevim Bige (*) yazıyordu. Bu mektup da her hafta aldığı diğer mektuplar gibi bir mektuptu. Amma her nedense Miralay Demir Ali, kızının bu mektubundaki sözleri bu defa pek başka buluyordu. Acaba, bu mektuptaki fikirler Miralayın kalbinin derinliklerinde çoktan beri yatan bir his mi uyandırmıştı? Onun pek derin yarasını yeniden mi neşterlemişti?...

Bu mektubu eline alalıdan beri halinde anlaşılmaz bir değişiklik olmuştu. İşte o vakitten beri Miralayın rahatı bozulmuş, uykusu kaçmış, serapa düşünce kesilmişti.

Kızı, hastabakıcı kursuna devam etmeğe başladığını, böyle büyük felâket günlerinde uzaktan seyirci kalmanın vicdansızlık olduğunu, onun için de kursları bitirir bitirmez harp meydanına giderek fiilî surette işe

(*) *«Bike» bey'in müennesidir. «Sevim Bike» Kazan Hanlarının çok sevilmiş bir kadın Hanın adı olduğu için İdil (Yani Volga) boyunda Hanlara «Sevim Bike» ismi verilmekten hoşlanılır.*

girişmek fikrinde olduğunu babasına yazıyor ve onun izin ve duasını diliyordu.

Miralay, uykuya dalar gibi oldu. Onun gözünün önünde zayıf kızının hayali geliyordu. Onun yanında da, son günlerde muharebe meydanında «kahramanca» ölmüş yegâne oğlu ve bu iki yavrusunun arkasında da çoktan vefat etmiş refikasının hayali, masum ve mağdur bir çehre ile yalvarıyor gibi elini uzatmış görünüyordu. Onun dua için yalnız bir kolu kalkıktı. Öteki, harap köyün minaresi gibi, kesilip atılmıştı. — Evet Nefise'nin bir kolu yoktu! —

Miralay, ürkek bir hayvan gibi korktu, tiksindi, kendi kendine:

«— Nefise, Nefise, öyle ya, Nefise... Sen Nefise'sin, değil mi? Senin bir kolun kesilmiştir... Harpte mi kesildi?... Kim kesti, düşman mı, yoksa bizimkiler mi kesti?... Düşman kim?...

Onun gözü önünden bir sürü kesik kollar, ayaklar ve tahkir olunmuş Türk kadınları, Türk kızları gelip, geçti.

«Sana da böyle mi oldu Nefise?» dedi, Yoksa harp meydanında «Kahramanca» ölen oğlunun uğrunda mı böyle yaralandın?!...

Miralay dalmış olduğu uykudan yeniden silkinip uyandı. Tekrar yerinden fırladı ve sinirli bir halde odasının içinde dolaşmaya başladı. Böyle yürüyerek karanlık düşünceleri dağıtmak istiyordu. Fakat düşünceler onu bırakmıyordu. Onları dağıtmak için biraz işle meşgul olmak istedi. Kızına mektup yazmayı düşündü. Fakat ona ne yazacaktı? Nasıl yazacaktı? Bu hususta bir karar veremedi. Mektubu başka bir güne bıraktı. Erkânıharbiyeden gelen zarfların birini açtı, okumağa başladı. Okudu, bir daha okudu, bir şey anlayamadı. Fakat okudukça kalbine bir şeyin saplandığını, dimağını yaraladığını hissediyordu. Okuduğu kâğıtta Anadolu Türkü ile Azerbaycan Türkünü yekdiğerinden

ayırmak için zaptolunmuş araziye Rus Kazak askerlerinin iskân olunması tensip olunuyor, bu Kazakların Fırat ve Dicle nehirleri boylarına kadar yayılması ileri sürülüyordu. Don ve Ural Kazaklarının o mıntakalardaki Türklerin parçalanmasında oynadıkları rolleri nazarı itibare alarak Fırat ve Dicle nehirleri sahillerinde Kazak kolonileri vücude getirilmesi lüzumu dermeyan olunuyordu. Bu fikir Miralayın kalbini incitti, kalbinin bir yeri acıdı, yandı.

«Bu ne demek, bunu niçin yapmak istiyorlar?. Türk kitlesini parçalamaktan, onun birliğine halel getirmekten maksat ne?»

Gibi bir takım sualler karşısında durup, düşündü, fakat bunlara bir cevap bulamadı. Ve hemen kâğıdı elinden atıp tekrar kızına mektup yazmağa niyetlendi..

«Bu harpte yegâne oğlumu kaybettim. Şimdi biricik evlâdım sen kaldın. Artık kızım seni de felâkete atmak ve seni de kaybetmek korkusu beni muazzep ediyor, senin de felâketini görmeğe tahammül edemiyeceğim.» diyecekti. Fakat kalemi eline alıp ta mektubu yazmağa koyulunca yukarıdaki sözleri bir asker mektubuna yakıştıramadı ve bunları yazmayı haysiyetine bir türlü sığdıramadı. Kalemi büsbütün başka yoldan yürüttü. Vatan uğrunda muharebe etmek, orada ölmek gibi şeyleri methetti, kahramanlıklardan bahsetti. Kızının mektubunda mevzuu bahis meselelere cevap vermek sırası gelince kalemi saplandı, bir söz bulamaz oldu. Yazdıklarını tekrar tekrar gözden geçirdi. Mektubun birinci kısmıyla bundan sonra yazacağı kısım arasında bir irtibat tesis etmek için bir türlü kalemi ilerlemiyordu.

Birdenbire hatırına yeni bir şey geldi. O, mektubu neden Rusca yazıyordu? Pek güzel Türkçe yazmasını bildiği gibi kızı da iyi bir muallimden güzel Türkçe okumamış mı idi? Öyle ise baba ile evlât arasındaki en samimî mektuplaşmayı neden Rusça yapıyordu? Miralay

bu yeni fikri çok beğendi ve yazmakta olduğu mektubu yırtıp fırlattıktan sonra kızına kendi anadilinde, tatlı cümlelerle bir Türkçe mektup yazmağa başladı.

Mektubun başlangıcındaki selâmlar bittikten sonra harbin kahramanlıklarından bahsetmek isterken kalem tekrar bataklığa saplanmış top arabası gibi ne ileri ve ne de geri gidemiyecek bir halde takıldı, kaldı. Dünyada en çok sevdiği biricik kızına harbi böyle methetmeğe dili varmadı. Millî gazetelerin harp hakkındaki selbi yazıları ona hakikati gizlemekten menetti. Kendi anadilinde yazacağı mektup Rusça yazdığı mektuptan büsbütün başka bir ruhta olacaktı. Bunun için bu mektubu da attı. Zihninin tamamen yorulduğunu, vücudunun her bir kısmının sızladığını hissetti. Tekrar yatağına uzandı.

Refikasının kesik koluyla göklere bakarak dua eden hali ve kızı tekrar karşısında canlandı. Bir daha onu iniltilere, azaplara ve kara düşüncelere sevketti. Artık dışarısı aydınlanmağa başlamıştı. Miralay uykuya daldı.

II

Miralay Demir Ali, Kafkasya cephesinde bulunalı bir yıldan fazla oluyordu. O, Sarıkamış muharebesine yardımcı olarak gönderilmişti. Ve her ne kadar Sarıkamış muharebesine iştirâk etmemiş ise de Erzurum'a doğru ilerleyişte ordunun sağ cenahını muhafaza ediyordu. Trabzon'u aldıktan sonra Miralayın süvarileri Türk kuvvetlerinin ansızın taarruzlarına maruz kalmıştı. Ondan sonra o cenuba doğru sevkolundu. Bağdad altında muharebe etmekte olan İngiliz askerleriyle Rus kuvvetleri arasında irtibat işinde onun alayına pek ehemmiyetli ve mesuliyetli bir vazife yükletilecekti. Miralayın bu vazifeyi yiğitçe başarabilmesi için Türk ordularının en zayıf noktalarından addolunan bir yere sevkolundu. Bu maksatla, Rusya'nın muhtelif Türk halklarından teşekkül eden onun fırkası (*) aylarca hazırlandı, takviye ve ıslah olundu. Miralay kendisi de durmadan çalıştı. Zira bu tarihî işi başarmakla, yani İngiliz kuvvetleriyle Rus kuvvetlerinin birleşmesine muvaffak olduğu takdirde, o pek büyük bir iş yapmış olacaktı. Bu sayede onun adı tarihe geçecek, askerî mekteplerde adı ağızdan ağıza dolaşacak, o kahraman olacak!.. Rütbesi de artacak, general ünvanını alacak ve adı General Demir Aliyef olacaktı!..

(*) Rusyada İdil-Ural ve Kırım Türkleri askerî mükellefiyete tâbi oldukları halde Türkistan ve Kafkas Türklerinden mecburî asker alınmazdı. Fakat gönüllü alayları toplanırdı. Ruslar bunlara «Dikı divizya-yabanî fırka» derlerdi. Miralay Timür Aliyefin fırkası da böyle bir gönüllü alaydı.

Bu yaldızlı hülya o vakitler onun pek hoşuna gitmişti. O, hayalin tesiri altında taarruz hazırlıklarına devam etti. Fırkasının her bir neferini, her bir atını gözden geçirdi; noksanlarını tamamladı, silâhlarını teftiş ve mühimmatını hazır etti. Her bir Türk esirinden âzâmî malûmat toplıyabilmek için onları istintak etti ve esirlerin üstünde bulunan kâğıtları bizzat kendisi tetkik etti.

Dağlarda karlar azalıp atların yürümesi için yol açılınca hemen harekete başlıyacağından, alayını emre hazır bir hale koydu. Artık yalnız Başkumandanlıktan «Hareket» emrini bekliyordu. Bu esnada Erkânıharbiye reisliğinden davet edildi. Ne için davet edildiğini anlamakta güçlük çekmediği için hazırladığı taarruz plânını ve ona bağlı vesikaları beraberine alarak, hemen Başkumandanlık Erkânıharbiye reisliğinin bulunduğu Tiflis'e hareket etti. Oraya varır-varmaz kendi kumandanını ziyarete gitti. Onu genç, mülâyim bir Rus Bayarı (1) tantanalı bir evde kabul etti. Sabah kahvaltı zamanı olduğu için Miralay sabah kahvaltısına alıkonuldu. Masa başına gelince general resmî tavrını bir yana bırakarak miralayla arkadaşça konuşmağa başladı. Evinin darlığından, Madamının böyle dar bir yerde yaşamağa alışmamış olduğundan, Gürcü ve Azerbaycanlılarla her gün denecek derecede ihtilâflara maruz kaldıklarından şikâyet etti. Ondan sonra siyasete geçti. Miralaym: «Petersburg'da ne var, ne yok?» sualine cevaben:

— Ne var, bilir misiniz? Raspotin var, Raspo-

(1) Bayar, türkçe Bay-er den gelme bir kelimedir. Ruslar bunu aristokrat yerinde kullanırlar.

tin. (1) Biz hepimiz halihazırda Raspotin'in fikirlerine hizmet ediyoruz. O, «Kanalya» (Mel'un Tsaritsa) ile birlikte, ne yapıp yapıp, ordumuzu ağır bir mağlûbiyete düşürüp sulh akdetmeğe çalışıyor. O bütün hareketlerinde aslen Alman kızı olan İmparatoriçe ile hemfikirdir.

Dedi. Sonra maişetinin güçlüğüne ve maaşının kâfi gelmediğine geçti, ve ilâve etti:

— Hayat pahalılandı. Buradaki muhtelif Azerbaycanlı, Ermeni, Gürcü tüccar her gün bir bahane ile fiyatları yükseltiyor, dışarıdaki Yahudiler paramızın kıymetini düşürüyorlar; bugün İran'da bizim kâğıt para ile fındık bile satın almak mümkün değildir; her yerde altın ve gümüş istiyorlar. Duma (Mebusan Meclisi) durmuyor, biliyor mu? bilmiyor mu? kim bilsin, her işe müdahale ediyor... Çar Garp cephesi Başkumandanı Grandük Nikolay Nikolayoviçi, buraya gönderiyor, yani sürgün ediyor. O da herkese küskün, bütün hıncını buradaki ahaliden ve bizden alıyor!... Söyleme Miralay, siz çok rahatsınız, kendi işinizle meşgulsünüz. Biz burada karınca yuvasında imiş gibi yaşıyoruz.

Miralay Demir Ali bu tatsız sözlere cevap vermedi, kendi alayının halinden bahis açtı. Bir türlü gelemiyen mitralyözlerin çabuk gönderilmesini, mühimmatın da uzun sefer için kifayet etmiyeceğini, bu noksanları ikmal olununca alayın her dakika için emre âmade bir hale gelebileceğini söyledi.

Miralayın sözleri generale tuhaf geldi.

— Siz durmadan ileri, ileri, diyorsunuz. Bukadar yürümekten hâlâ yorulmadınız mı? Biz burada cepheyi muhafaza edebileceğimizden şüphe ediyoruz...

(1) Raspotin Sibiryalı bir posta arabacısı idi. Son senelerde, Rus kibar âleminin hanımları, hususile İmparatoriçe, Raspotinin esiri olmuştu. Devletin her bir umuru onun tesirinde bulunuyordu. Hattâ bir Rus kabinesinin iktidar mevkiine gelmesinde veya çekilmesinde bile Raspotinin parmağı olurdu.

Türkler asker sevkediyorlar, Almanya da onlara silâh ve mühimmat göndermekte devam ediyor. Sol cenahımızda Macar zabitleri göründü. Türk ordusunun Kafkasya'ya doğru ileri hareketi başlayacağını zannediyoruz. Buradaki halkı da biliyorsunuz, kurdu ne kadar doyursan, yine gözü ormandadır. Azerbaycanlılar arasında Türk zabitleri çalışıyor. Gürcülere de inanılmaz. Yalnız Ermeniler bize oldukça sadık.. Fakat onların sadakatı da malûm! Şu Karapet değil mi?... İşi gücü asker soymak, talan etmek, para kazanmak... Memleket içerisinde de işler ayni halde, Moskova'da, Kazan'da, Bahçesaray'da ve Bakü'de kuvvetli Türk propagandacılığı devam edip duruyor. Başkumandanlığın emrile bütün Tatar zabitlerini ve askerlerini buradan Garp cephesine gönderdik. Aman Allahım, bu kolay bir iş değildi... Fakat faydasız iş!...

Dedi. General, Miralayın cevabını beklemeden elektrik ziline bastı. Kapıda görünen kırmızı yanaklı hizmetçi kıza hitaben:

— Saşa, dedi, yazı masamın üzerindeki büyük cüzdanımı getir!

Ve miralaya döndü:

— Miralay, fikirlerinizi sormak için size bir şey göstereceğim.

Dedi ve hizmetçi kızın getirdiği cüzdandan Moskova'da intişar eden Türkçe bir gazete çıkardı.

— Miralay, dedi, bu gazete askerî bir sansürün murakabesi altında çıkıyormuş. Rica ederim, işte şu makaleyi mütalâa ediniz. Bunu buradaki Tatar askerleri bayram esnasında dışarıda satın alarak kışlaya getirmişler. Harp aleyhinde olsa gerek... Askerlerin birkaç defa toplanarak bunu okudukları görülmüş ve ellerinden alınarak bana getirdiler. Rica ederim siz de bir gözden geçirip fikirlerinizi söyleyiniz, mümkün olursa tercüme ettirip gönderiniz. Sizin alayımızda bu dilden iyi tercüme edebilen zabitler var.

Miralay Demir Ali, gazeteyi eline alarak etrafı kırmızı mürekkeple çizilmiş yazıya bir göz gezdirdi. Makalenin başlığı:

«Bayram kurbansız ve kurban bayramsız olmaz»

Sözlerinden ibaretti. «Pekâlâ, tercüme ettirip takdim ederim efendim» diyerek cüzdanına koydu. Generale de vedâ ederek Erkânıharbiye dairesine gitti.

Erkânıharbiyenin bekleme odasında bir sürü Ermeni, Yahudi ve Gürcü tüccar toplanmıştı. Odaların birinden çıkan bir zabite tüccardan biri yaklaşarak şeker getirtmek için bir vagon müsaadesi istedi. Diğer biri pirinç toplamak için resmî müsaade verilmesini rica etti. Beri yandan bir başkası süvari alaylarına at satın almak için avans para verilmesini rica ediyordu. Daha bir başkası gece-gündüz açık bulunacak bir bar için müsaade talep etti. Genç zabit bir çoklariyle el verip görüştükten sonra her biri ayrı ayrı köşelerde yavaş sesle ve bir takım göz-kaş işaretleriyle bir şeyler konuştu. Bir şeyler hakkında emirler verdi. Demir Ali'nin yanına gelip: «Şimdi, şimdi, sizin için söyledim, general biraz meşguldür.» dedi. Tekrar bir takım Yahudilerin yanına giderek onlarla konuştu ve ellerindeki kâğıtlarını alarak odaya girdi. Tekrar çıktı. Salonda bulunanların bazılarına bir takım kâğıtlar, fermanlar ve emirler tevzi etti. Miralayı görünce «bu herif de burada ne duruyor?» gibi bir tavırla «Şimdi Miralay,» deyip kayboldu.

Bu uzun bekleme Demir Ali'nin canını sıkmaya başlamıştı. Yaver bir daha çıkarsa onu sert bir eda ile tekdir edecekti. Fakat bu esnada generalin kapısı açıldı ve oradan birisinin yüksek bir sesle:

— Von, von, von (Haydi buradan, defol!)

Diye bağırdığını işitti. Bu sırada kapıdan, atılmış bir top mermisi gibi, kıp-kırmızı kesilmiş başı sarıklı,

göğsüne kocaman bir madalya takmış bir adam fırladı. Bu adam o kadar şaşırmıştı ki, salona çıkınca nereye gideceğini bilemiyerek durdu. Bunun üzerine ansızın bir küme yerli İslâmlar zuhur ettiler ve adamın etrafını sardılar. Onun şaşkın haline bakmadan etrafını alanlar ona bir sürü sualler sormakta ve hiddetli sözler söylemekte idiler. Lâkin sarıklı onların sualleri-ne cevap vermedi. Yalnız onun, «Din ve millet düşmanından bundan başka ne umulabilirdi?» dediğini Demir Ali de işitti.

Salondaki müracaatçılar oldukça azalmıştı. Sarıklı ile yanındaki adamlar da gitmişlerdi. Bu esnada bir Ermeni yanında oturana şöyle izahat veriyordu:

— O sarıklı buranın Müslüman müftüsüdür. Onlar hep Türk taraftarı. Anlaşılan generalin huzurunda cezasına uğradı.

Dedi ve çürük dişlerini meydana çıkararak gülümsedi. Ermeninin bu sözlerini işitenlerden, kenarda oturmuş şişman bir Rus tüccarı ileri atıldı:

— Onları hep kılıçtan geçirmeliydi, dedi, bizimkiler onlara karşı yumuşak davranıyorlar. Burada İsa'nın koynunda yaşar gibi rahat ömür sürüyorlar da yine takdir etmiyorlar. Türk taraftarı iseler Türkiyeye gitsinler.

Bu mütalâa Miralayın üzerinde ağır bir tesir bıraktı. Kalbinin derinliklerinde bir acı duydu. Fakat bu mükâlemeyi tahlil etmeğe vakit kalmadan yaver:

— Buyurunuz! dedi.

Demir Ali girip askerce selâm verdi.

Kocaman bıyıklı Kazak süvari Generali Miralayı karşılayıp el verdi ve:

— Buyurunuz, buyurunuz! diye kocaman yazı masasının yanındaki koltuğa davet etti. Miralay bu adamı nerede ise görmüş idi. Fakat nerede gördüğünü bir türlü hatırlayamıyordu. Zihninde bunu aramakla meşgul iken General söze başladı:

— Afiyettesiniz inşaallah Miralay Bey. Oldukça ihtiyarlamışsınız, fakat maşaallah epey sağlamsınız.

Dedi. Miralay cevap verdi:

— Affedersiniz, siz beni nereden tanıyorsunuz? Ben sizi bir türlü hatırlayamıyorum.

General:

— Tanımaz olur muyum. dedi, Japon Harbinde sizinle beraberdik. Port-Artür'de siz 12. tabyenin kumandanı idiniz. Ben de 15. tabyede idim. O zaman ben yüzbaşı idim.

Demir Ali hatırladı...

Miralay Demir Ali o zaman kıdemli yüzbaşı rütbesini haizdi, şimdi ise miralay olarak kalıyor. Bu Rus o zaman ondan daha küçüktü, bu gün ise ona kumanda eden bir general olmuştur. Onun gözü önünden Port-Artür muharebesinin bütün safahatı geçti. Şimdi karşısında general üniformasiyle oturan o zamanki genç yüzbaşının kendi tabyesini bırakıp kaçtığını, Demir Ali'nin arka hattını açık bırakarak mühlik bir hale düşürdüğünü, kendisinin kahramanca tabyelerini müdafaa ederek, külliyetli zayiat mukabilinde, hattâ kendisi bile yaralanarak vaziyeti muhafaza edebildiğini, bu fedakârlık için teşekkürname aldığını bu Rus zabitine ise ceza yerine ancak kahramanlara verilen (Giörgiveski) nişanının verildiğini hatırladı ve içine bir zehir aktı.

Resmî müzakereler uzun sürmedi. Ertesi gün saat on birde akdolunacak pek ehemmiyetli bir Askerî Şûrada bulunmak için davet olunduğunu haber aldı ve gidecek oldu. Fakat general miralayı bırakmadı. «Böyle uzun ayrılıktan sonra merhaba, Alllahaısmarladık, diye ayrılmak olur mu?» diyordu. Ayni zamanda Japon harbi hakkındaki eski hâtıraların miralaya fena tesir bırakmış olduğunu da anlamış olacak ki ahval âlemden bahse başladı. Müteahhitlerin rezaletlerinden şikâyet etti. Bakü'deki hareketlere son vermek için oraya gidip gelmek istediğinden bahsetti:

— Bakü'de bulunan askerlerimiz arasında Türk propagandacıları varmış, dedi, ora Azeri Türkleri, Türk esirlerine ve hususiyle zabitlere büyük yardımlar gösteriyorlar. Bizi arkadan vurmak için hazırlanıyorlar. İşte biraz evvel de buradaki İslâmların müftüsü gelmişti. «Bizim Cemiyeti Hayriyemiz harp yerlerinde yetim kalan İslâm çocuklarını beslemek için bir Yetimler Yurdu açmak istiyoruz. Harap Türk köylerindeki bu yetimleri toplayıp getirmemize ve bir yerde beslememize müsaade ediniz» diyor. Bundan başka «Harp meydanından gelen Mültecilere yardım komitesi kurduk» diyor. Kızdım. «Lehistan'dan, Korlandiya'dan, Liflandya'dan vesair vilâyetlerden kaçıp gelen bukadar hakikî Rus mülteciler var, onlara yardım ediniz» dedim. «Bizim halk Türk yetimlerine yardım etmek istiyor,» diyor. Öyle ya, cepheye gidip bizim geveze ağızlardan malûmat toplayıp Türklere ihbar etmek istiyorlar. O kadar kızdım ki, kovup çıkardım. Böyle edepsiz şeyler. Vali umumî onlara iltifat göstere-göstere şımartmış.

Beni üç yıl müddetle ve askerî salâhiyetlerle vali tayin etseler, burasını süt limana çevirirdim. Gürcüsünün, Tatarının (*) ve Dağıstanlısının aklı başına gelirdi. Hükûmetimiz pek mülâyim davranıyor. Duması (Mebusan meclisi), gazeteleri, hepsi bize düşman, hepsi geveze... İşittiniz mi bilmem, buraya bir İngiliz, bir de Fransız miralayı geldiler. Buradaki ahvali umumîye hakkında malûmat edineceklermiş. Ben olsaydım onlara cepheyi gösterirdim.. Hepsi de Mason,

---

(*) Ruslar, Türkiye Türklerinden ayırmak maksadile, Azarbeycan Türklerine Tatar derler. Bundan maksat Türklüğün içine ayrılık sokmaktır. Nitekim Türkistan Türklerine de Sart adı verdikleri gibi.

hepsi de casus. Bizde Cumhuriyet kurmak sevdasındalar... İşittiniz mi bilmem Almanlar bize sulh teklif etmişler: «İstanbul sizin, Fransa'nın şimali bizim» diyorlar. Lehistan'ı tahliye ve eski hudutlarımıza kadar her şeyi bize terk edecekler. Fakat bizimkiler hiç olmazsa Karpat dağlarına gidip dayanmak istiyorlar. Boş yere kan döküyorlar. Halbuki içeriyi muhafaza etmek lâzım, Miralay Bey, içeriyi!»

Fakat, miralayın sükût ettiğini ve çehresinde kendi fikrine iştirâk ettiğini imâ eder bir şey görmediğinden mesele üzerinde pek israr etmeği muvafık görmedi:

— Görüşelim Miralay Bey, görüşelim. Meselâ akşam canınız sıkılırsa «Karakedi» barına geliniz. Orada bizim erkânharplardan başka kimse olmuyor, diyebilirim. Orası bizim kendi evimiz gibi bir şey, dedi. Ayağa kalktılar, güleryüz göstererek mülâyimetle yekdiğerinin elini sıktılar ve ayrıldılar.

Demir Ali bir takım karma karışık ve karanlık düşüncelerle sokağa çıktı. Öğle yemeği vakti gelmişti. Askerî klubün lokantasına mı, yoksa tesadüfî bir yere mi gidip yemek yiyeyim, diye düşüne, düşüne şehrin güzel ve temiz caddesinde süslü elbiselerle dolaşan kadın-kız kalabalığı içinden ilerliyordu. Kızına küçük bir hediye göndermeği hatırladı. Bir miktar çikolata, yerli mamûlâtından ipekli bir baş örtüsü ve bunun gibi bir şeyler almak için bir mağazaya girdi. İstediği şeyleri aldıktan sonra, parasını ödemek için kasaya doğru gittiği zaman, kasanın yanında orta yaşta bir hanımın verdiği paranın üstünü almakla meşgul bulunduğunu gördü. Kadın miralayı görünce hayretle ona baktı. Miralay hiç bir şeye ehemmiyet vermeden kasa ile hesabını görmeğe bakıyordu. Fakat hafızasını kurcalıyor, onu hatırlamağa çalışıyordu. Onu bir yerde görmüştü, fakat nerede olduğunu hatırlayamıyordu. Kasada oturan kadınla birkaç söz sarfederek paranın üstünü çantasına koyarken:

— Affedersiniz, siz Miralay Demir Ali değil misiniz?

Diye hitap eden Türkçe bir ses işitti. Miralay döndü. Kadın sözünde devamla:

— Bir vakitler tanışmıştık. Fakat aradan çok yıllar geçti. İhtimal unutmuşsunuzdur. Ben Nefise'nin arkadaşı Esma, şimdi burada oturuyorum, Azerbaycanlı bir davavekili ile evlendim; belki hatırlarsınız, sizin düğününüzde de bulunmuştum.

Dedi. Miralay pek sevdiği zevcesi Nefise ile evlendiği günleri iyi hatırladığından düğününde görüştüğü kimseleri, Nefise'yi, düğünü, düğündeki kızları, erkekleri, birer birer hatırlamağa başladı. Karşısındaki hanımın simaca düğünde bulunan kızlardan birisine benzediğini ve sonra sesinin de o sesi andırdığını bulunca, yaşı biraz dolmuş olan bu kadının aynı kız olduğunu anladı.

— Affedersiniz, birdenbire tanıyamadım, ihtiyarlık!

Diye itiraz etti. Esma Hanım, pek uzaklardan başlıyarak Nefise Hanımın ölüm gününe kadar gelip geçen ne varsa hepsini sordu. Oğlu ve kızı hakkında malûmat aldı. Demir Ali'nin Tiflis'e muvakkaten geldiğini de anlıyarak:

— Eğer öğle yemeğini yemedinizse buyurunuz bize gidelim, zevcim sizi gıyaben tanır. Görüşürseniz onu çok memnun edersiniz. Hem bizde bir ev yemeği yemiş olursunuz. Dedi.

Demir Ali, elbisesinin yolunda olmadığından bahsederek imtina ettiyse de Esma Hanım zorla denecek gibi onu arabasına aldı ve evine götürdü.

III

Avukat Ölmezoğlu'nun evinde Miralay Demir Ali'yi çok samimî kabul ettiler. Yaşı oldukça geçkin ve ciddî bir adam olan avukat Ölmezoğlu Arslan Bey, Miralayı zevcesinden işiterek gıyaben tanıdığından ona eski bir dost muamelesi etti. Miralayın çocuklarını soruşturdu. Kendi evinin halleriyle çocuklarından bahsetti. Çok sürmedi, yemek de verildi. Yemek odasında yirmi iki, yirmi üç yaşlarında Feride ve on sekiz yaşlarında Zeynep adındaki kızlarını Demir Ali'ye takdim ettiler. Yemek masasının başına geçtikleri sırada ailenin, üniversiteli oğlu İbrahim de pek acele içeri girdi. Onu da misafire tanıttılar. Yemeğe başladılar. Kazan üsûlünde pişirilmiş «pelmen» (1) çok vakitlerden beri asker hayatına alışmış olan miralaya geçmiş günlerini hatırlattı. İkinciye verilen Kazan «belişi» (2) ve onu takip eden pilâv onun miralaylığını unutturdu.

Sofra başında, merhum zevcesi, kayınvaldesi ve çocuklarile birlikte, şen ve şatır, vatanı olan Orenborğ'daki evinde yaşadığı günler gözünün önüne geldi. Ölmezoğlu ailesinin muhiti ona öyle derin bir tesir

(1) ve (2) Pelmen ve Beliş düğünlerde ve büyük ziyafetlerde daima yapılan hamurlu ve etli yemeklerdir. Pelmen çorbalı olur. Beliş ise kebablı böreğe benzer.

yapmıştı ki, şimdi kendini, aralarında bulunduğu ailenin bir azâsı gibi hissediyordu. Esma Hanımın ikram yollu gâh salata, gâh yemek ve gâh diğer bir şey takdim edişi ve durmadan geçmişten, öteden beriden bahsedişi, küçük kızı Zeyneb'in şaka yollu sözleriyle durmadan annesinin sözlerine karışması, hattâ İbrahim'in ona arasıra düşman gözile bakmasına rağmen, miralayı neşelendiriyordu.

Aş ardından aş geldi, söz ardından söz gitti. Fakat bütün bu sözler Demir Ali'nin, hafızasında artık nisyan külleriyle örtülmüş olan eski aile hayatını tekrar canlandırmıştı. Feride miralayın kızı (Sevim) hakkında birçok tafsilât istedi. Onun nerede, ne olmak için ve ne gibi bir ihtisas elde etmek arzusile okuduğunu öğrendi.

Sonra kendisinin Petersburg Üniversitesi Tarih ve Edebiyat fakültesine devam ettiğini, oradaki arkadaşlarının hayatlarını, kendi aralarında kurmuş oldukları «Edebî Ocak» ın faaliyetini anlattı. Zeynep de ablasının sözüne karışarak kendisinin musiki mektebinde okuduğunu ve orada meşhur Rus musikişinaslarından «Taneyef» in aslen bir Şimal Türk'ü olduğunu arkadaşlarından Ermeni kızlarile bahse tutuşarak ispat ettiğini nükteli cümlelerle anlatarak herkesi güldürüyordu. Arslan Bey, kız çocuklarının miralayı eğlendirdiklerini ve onun muhabbetini kazanabildiklerini kenardan seyrederek mes'ut bir hayale dalmıştı. Oğlu İbrahim'in de söze karışmasını arzu eden Arslan Bey ona birkaç defa sual sorduysa da o, miralaya yan gözle bakarak açılmıyordu ve kediden kaçınan fare gibi fikirlerini yuvalarından çıkarmıyordu.

Yemek tamam oldu.

Türk kahvesi misafir odasında verildi.

Kahveler içilir içilmez, Feride piyanoya oturdu. Zeynep de şarkı söylemeğe hazırlandı. Esma Hanım ile Arslan Bey de misafirin iki tarafına geçerek türlü

mevzularla konuşuyor ve onu meşgul ediyorlardı. Yalnız İbrahim bir kenara sinmiş, masa üzerindeki mecmua ve gazetelere dalmıştı. Bu esnada piyanonun tuşları üzerinde mahir bir elin geçtiği hissolundu. Demir Ali, söylemekte olduğu sözleri unutarak musikiyi dinlemeğe başladı. Bir vakitler miralayın kederli dakikalarını aydınlatan, ağır düşüncelerini dağıtan, zevcesi merhum Nefise'nin büyük bir maharetle çaldığı «Aşkazar» (*) melodisi çalınıyordu. Feride melodinin mukaddemesini bitirince Zeynep güzel ve ince sesiyle ona refakata başladı. Musıkinin künhüne vakıf bu iki kızın çaldığı ve söylediği hava, her ne kadar miralayca malûm bir şey idiyse de bugün bu havayı işitebilmek onun için pek büyük bir saadet oldu. Vakit vakit gözlerini yumarak kendini o sevimli (Aşkazar) sahilinde dolaşır gibi, eski Türk kahramanlarının hikâyelerini tekrarlayan dalgaları dinler gibi, (Aşkazar) ın sularının bugünkü halinden şikâyet için bazan coşan, bazan sakin kalan ahengini işitir gibi oluyordu. Gençliğinde zevcesi ile kırlarda dolaştıkları vakit gördüğü manzaraları, hissettiği mesut dakikaları yeniden hatırladı. Zeyneb'in sesi açıldıkça açılıyor, hakikaten coşmuş bir ırmak gibi taşıyor, yükseliyor, dağlara ve kayalara çarparak dağılan dalgalar gibi uçuyor ve sonra sükûta yakın bir hal alıyordu.

Zeynep şarkısının sözlerini terennüm ederken Feride'nin piyanosu gâh sönüyor, gâh kızıyor ve gâh eğleniyordu; bazan da isyan edercesine şikâyet ediyor ve bazan da ağlarcasına yalvarıyordu. Zeynep birkaç saniye sustu. Feride'nin parmakları eski Aşkazar'ın kaygu ve hasretine bugünkü ahları, bugünkü enin ve

(*) Bu türkülerin hepsi şimal Türklerinin tanınmış millî halk melodileridir. Aşkazar melodisi İdil-Ural'da çok sevilir ve söylenir tarihi bir türküdür. Tevkilev melodisi ise, Ruslar tarafından tahkir edilen asil bir Türk kızının feryatlarını ifade ettiği için tüyleri ürperten kin dolu bir Türk şarkısıdır.

feryatları ilâve eder gibi piyanoyu birkaç dakika daha inletti..

«Aşkazar» ı «Sakmar soyu», onu da «Galyebanû» ve «Tefkilev» gibi parçalar takip etti. Nihayet Miralayın o vakte kadar işitmediği «Leylâ ile Mecnun» ve «Arşın Mal Alan» gibi Azerbaycan operetlerinden parçalar ve havalar çalındı. Miralay bu havalardan vecde gelmişti. Kızlar durdukça, o bir çocuk gibi yalvarıyor, bir daha çalmalarını diliyordu. Esma Hanım kızlarına beraberce «Timur Marşı» nı çalmalarını emretti. İki kız piyanoya oturup dört el ile «Aksak Timur» un marşını çalmağa başladılar. Bu marşın kuvvet ve âzameti Demir Ali'nin mâneviyatını alt-üst etti. Onu gene bir miralay yaptı. O artık süvari alayına kumanda etmekte idi. Aksak Timur'un askerî manevralarını hayalinde canlandırdı ve kendi askerlerine Rus üniforması değil, Harbiyede iken Timur'un harp tarihini okuduğu zaman gördüğü, Çağatay elbiselerini giydirmişti. Ordular ve fırkalar ona, şanlı Türk bayrağı altında ilerliyor, zaferden zafere koşuyor gibi geliyordu. Musıkinin celâdetengiz sesi kulaklarını çınlattıkça o da Timur'un bütün tarihini zihninde Timurla birlikte yaşar gibi oldu. Timur'un o büyük hareketindeki gayesini, idealini aradı. Birkaç dakika evvel inleyen, feryat eden İdil, (1) Aşkazar ve Sakmar nehirlerinin ah ve eninlerini aksettiren musikide o mefkûreyi sezer gibi oldu. Kahraman Timur İdil boylarına giderek Altınordu Hanlığını yıkmamış olsaydı ihtimal bugünkü Şimal Türklerinin esaret ve hakaret ahlarını bize işittirmiyecekti. İhtimal bundan mahrum kalacaktık. Lâkin o zaman Miralay Demir Ali de İdil nehrinin hür oğlu olarak Türklük için yaşar, çarpışır, çalışır ve şimdi kumandasında toplanan muhtelif kabilelerden müteşekkil süvarileriyle iki başlı kara kar-

(1) İdil: Volga

tal işaretli bayrak (1) altında ayni kan ve ayni ruhu taşıyan Türklere karşı muharebe etmeğe, silâh atmağa mecbur olmazdı. Belki o zaman kara kartalın kanatları Kafkaslara, Timurun kabrini yaşatan Altın Semerkand'a o şanlı Türkistan ovalarına kadar uzanmazdı.

Belki kartal, yırtıcı pençesini bugün Dicle ve Fırat nehirlerine doğru da atmazdı; kanlı tırnakları arasında İstanbul ve Boğaz'lara kadar (2) taşıdığı kanlı salibini Ayasofya kubbesine rekzetmeği düşünmezdi. Ve şüphe yok ki, bugün kanlar içinde inleyen Türk köyleri o zaman çiçeklerle bezenmiş birer mamûre olurdu...

Bu musıki Miralay Demir Ali ile Ölmezoğlu ailesi arasındaki bütün resmiyet perdelerini kaldırdı, aradaki yabancılıkları silip attı. Musıki bitince hattâ İbrahim bile değişti, açıldı ve Miralayın hatalarını yüzüne vurarak: «Gördün mü, işte biz bu yolun fedaileriyiz!» der gibi bir tavırla bir kucak dolusu gazete ve mecmuaları Demir Ali'nin önüne döktü. Azerbaycan'ın maruf «Molla Nasrettin» mecmuası miralayın gözüne ilişti, karikatürlerine bakarak kahkahalarla güldü. Mütenevvi Bakü, Kazan, Orenburg, Ufa, Bahçesaray ve Moskova gazetelerini gözden geçirdi. Bunlar arasında demin erkânı harbiye dairesinde ona verilen gazete dikkatini çekti. Elinde evirip çevirmeğe başladı. Arslan Bey miralayın elindeki gazeteyi görerek:

---

(1) Rus İmparatoriçesine mahsus âlâmet.

(2) Türkiyeye karşı yapılan harplerin hepsinde de Rusların asıl maksadı daima Deli Petronun vasiyeti mucibince İstanbul ve Boğazları ele geçirmek olduğu halde Rus hükûmetleri, mutaassıp Rus ahalisine hedefin Ayasofyayı kurtarmak ve tekrar kilise yapmak olduğunu söylerler ve öyle gösterirler. Hattâ İstanbulun zaptı halinde Ayasofyanın üstüne konacak olan haç ile minareye asılacak çan çoktanberi hazırlanmış, Sivastopol şehrinde fırsat bekliyorlardı.

— Miralay Bey, müsaade ediniz size güzel bir yazı okuyayım...

Dedi ve ceplerinden gözlüğünü aramağa başladı. Fakat onu bulamadığından oğluna dönerek:

— Oğlum, gözlüğümü bulamadım, sen okuyuverir misin? dedi ve Miralaya bakarak devam etti:

— İhtiyarladık artık, gözlüksüz hiç bir şey okuyamıyorum.

İbrahim, şiir okumağa hazırlanan bir aktör gibi açık bir sesle, durulacak yerlerde durmak ve gerekli yerleri uzatmak suretile okumaya başladı. Makaledeki fikir miralayı tamamiyle hayrete sevketmişti. O kendisini unutmuş ve yazının ruhuna kendi ruhunu karıştırmış, acı noktalarında açılan, yanık yerlerinde inkisarlar hissederek ve muharririn mantığına tamamiyle iştirak ederek dinliyordu. Ve sözün neticesini makale bitmeden çok evvel anlamıştı. Makale bitti. Kenarda dinlenmekte olan Zeynep söze karıştı:

— Çok doğru... Biz hepimiz Rus bendeleri ve Rus esirleriyiz, Rus bayramında kurban kesilecek koyunlarız... Bütün halkımız, bütün münevverlerimiz. bütün askerlerimiz Rus bayramının kurbanları...

Dedi. Miralay Zeyneb'e hak verdi. Japon muharebesinde gösterdiği bütün yararlıklara rağmen Rus silâh arkadaşları üç dört rütbe terfi olundukları halde kendisinin yalnız iki rütbe aldığını, onlara da güçlükle ve bin belâ ile nail olduğunu hatırladı. Zeyneb'in sözünü kardeşi İbrahim keserek:

— Rus bayramının kurbanları tabiri bence hatadır, Zira Rusların proletarya sınıfı bizim halimizdedir. «Rus burjuvazisinin bayram kurbanları» demen lâzımdı.

Dedi.

İbrahim'in bu fikri Feride'yi kızdırdı:

— Amma yaptın ha! dedi, nasıl Rus olursa olsun Rustur. Onun amelesi de, zengini de ayni kara Rus

ruhunu, bize karşı daima ayni düşmanlık hissini taşır. Rus her vakit bize düşmandır.

İbrahim itiraz etti:

— Rus ile Rus arasında fark çoktur, dedi, kapitalistlere yeni piyasalar lâzımdır; onun içindir ki İran'a akıyorlar, Türkiye'ye karşı harp açıyorlar... Bu harp sermayedarların ve para sahiplerinin menfaatine hizmet için açılmıştır. Proletarya buna muhaliftir.

Arslan Beyin çehresi biraz bozuldu. Esma Hanım miralaya dönerek:

— Bir türlü uyuşamıyorlar, biri milliyetçi, diğeri sosyal-demokrat.

Dedi. Miralay İbrahim'e dostça bir nazarla baktıktan sonra, Esma Hanıma:

— Gençlik, Esma Hanım, gençlik. Vakit gelir hepsi de geçer. Dedi.

Feride söze karışarak:

— Bizim Petersburg'daki Türk talebesi ocağında mukayyet âzanın hepsi milliyetçidir. Bizim gibi ezilmiş bir milletin gençleri için başka yol zaten yoktur. Rusların her gün fikrimizi, vicdanımızı çizmeleri altında ezdiklerini göre göre tahammül etmek bilmem ki nasıl kabildir. Bilmem nedense bazı gençlerimiz hâlâ milliyetlerine sarılmak vazifeleri olduğunu idrak edemiyorlar. Bilmem nasıl olur da milletinin düşmanını göremiyor, onunla birlikte çalışmak istiyorlar!?

İbrahim tamamiyle kızmış, köpürmüştü. Hiddetle cevap verdi:

— Bu gibi meseleleri milliyetçilik halledemez, bunu yalnız sosyalizm halledebilir. Sosyalizmde milliyet ve din farkları yoktur. Sosyalizmde yalnız proletarya var, burjuva var.. Bu iki sınıf mücadele edip duruyor. Proletaryanın zaferi zaten dünyada sulh ve saadet tesis edecektir.

Miralay, İbrahimin sosyalizm felsefesine nihayet vermek arzusile:

— Nerede okuyorsunuz?

Diye sordu. İbrahim:

— Odesa Üniversitesinde.

Diyip bitirmeden Zeynep onun sözünü kesti:

— İşte Odesa Yahudilerinden bu gibi milliyetsizlik ve vatansızlık fikirlerini öğrenip gelmiştir, efendim!

Dedi. Ve bu sözünden kendisi de pek hoşlandığı için gümüş gibi çıngıraklı bir kahkaha ile güldü. Esma Hanım çocuklarının münakaşasına nihayet vererek misafiri sıkıntıdan kurtarmak arzusile ayağa kalktı:

— Buyurunuz çaya!

Dedi. Yemek odasında, semaver karşısında eski zamanları, gençlik günlerini hatırlıyarak, miralayla Esma Hanım gülüşe gülüşe geçirdiler. Çay ziyafeti uzun sürmedi. Masa başından kalkılacağı sırada Zeynep tutaş (*) miralaya dönerek:

— Bugün bizim «Cemiyeti Hayriye» harpte yetim kalan islâm çocuklarına muavenet etmek için bir edebiyat gecesi tertip ediyor. Biz de iştirak edeceğiz. Miralay Bey, ihtimal siz de gelirsiniz, değil mi? Dedi.

Demir Ali de:

— Memnuniyetle, sevine sevine. Amma nerede ve saat kaçta olacak?

Diye sordu.

— Gürcü kulübünde, bu akşam saat sekizde.

Miralay bu akşam boş olduğunu hatırlıyarak söz verdi ve gitmek için yerinden kalktı. Arslan Bey ve Esma Hanım bir daha Tiflis'e geldiği zaman kendi evlerine misafir olmasını rica ettiler.

Bir sürü yeni fikirlere ve hislere dalmış ve gençleşmiş gibi bir halde Demir Ali odasına döndü. Odasına girince şezlonga uzandı ve bugünkü düşünce ve

(*) *Simal Türk lehçesinde, madmazel mukabili, evlenmemiş kızlara verilen bir unvandır. Evlilere Bike denir.*

762

hislerini hazmetmeğe çalışarak yatmış gibi gözünü kapadı. Bu ailenin saadeti ve kendi ailesinin inkirazı gözü önünden bir türlü ayrılmadı. Bunlar birbirine karışıp, kaynaşıp yeni şekiller aldılar ve miralayın dimağında pek çok yeni fikirler ve yeni düşünceler doğurdular. O, bu fikirlerin gâh birini ve gâh diğerini takip ede ede yoruldu, gözü yumuldu.

Uykuya dalmıştı.

IV

Şırıl şırıl su akışını andıran hazin bir ses onun uykusu arasına girdi. Feride tarafından çalınan hazin bir havayı işitir gibi oldu. Uzakta, yeşil çayırlardan geçen bir koyun sürüsünün yaklaştığını görür gibi oldu. Demiryolu üzerinden geçen trenin sesini işitti... İşte tren yaklaşıyor... Gelip geçti.. İşte şimdi de uzaklaşıyor... Sesi uzaklarda kayboluyor... Tekrar uykuya daldı.

Fakat uzun müddet uyuyamadı. Kulağına bin türlü sesler girip, çıktı. O sırada bir saat çaldı. Gözünü açtı. Bu karanlık ve sakin yerde kendisini yalnız bulunca, nerede yattığını düşünmeğe başladı. Pencereden gelen aydınlık odasında oynadı. Duvarda asılı duran asker elbisesini gördü. Nerede bulunduğunu hatırladı. Zihni bu meseleden henüz kurtulmuştu ki başucunda birisinin durmadan bir şeyler mırıldandığını işitti. Odada bir kimse var zanniyle başını kaldırdı. Fakat karanlıkta kimseyi göremedi ve hiç bir gölge dikkatini çekmedi. Başucundan gelen bu sesi tutmak ister gibi elini baş tarafındaki boşlukta dolaştırdı. Eliyle komşu odanın ara kapısına dokanınca sesin komşu odadan geldiğini anladı. Ve gözünü tekrar yumdu.

Komşu odada Rusça konuşuluyordu. Konuşulanlardan birisinin sesi iyi bildiği bir adamın sesini andı-

rıyordu. Bunun için konuşma dikkatini celbetti ve hafızasında sesin kime ait olduğunu aramağa başladı. Fakat bir türlü onu bulamıyordu. Bununla beraber komşu odadaki konuşmayı dinlemekte devam etti. Komşu odadaki iki kişinin konuşmaları ordu için yulaf taahhüdü üzerinde cereyan ediyordu. Pazarlık oldukça kızışmıştı. «Falan Generalin muvafakatını alacağız... Falan Efendi de yardım eder... İki yüz bin ruble komisyon vereceksiniz» cümlesini pek açık işitti. Onun arkasından ikinci ses söylemeğe başladı. Yulaf fiyatından, iki yüz binin çokluğundan, yolların intizamsızlığından bahsetti. Neticede işin bukadar bir komisyonu kaldıramıyacağını söylediyse de «Ama, Nikolay İvanoviç, siz bilirsiniz.» falan diye söze yol bıraktı. Aşinâ ses tekrar bir şeyler söyledi. İstediği iki yüz bini nasıl taksim edeceğini anlattı:

— Levazım Reisine elli bin, Kolordu Kumandanına elli bin, Tahrirat Müdürüne otuz bin, Vasili Yegoroviç'e yirmi beş bin, bana da bir şey kalmasın mı? Üç yüz elli ruble maaşla yaşanır mı?.

Falan dedi. Tekrar pazarlığa başlandı. Her iki taraf türlü deliller getirdiler. Nihayet 150 bin ruble üzerine uyuştular. Ordu için diğer levazımın taahhüdü hakkında da yeniden konuşmağa başladılar. Miralayı dinlediği bu konuşmalardan, atlarının yulafını askerlerinin yiyecek ve içeceğini çalanların kimler olduğunu bilmek istedi. Hemen odasının kapısını açıp komşu odaya geçecek, onları hapsedecek ve bu hususta Başkumandana, Vali umumîye malûmat verecek oldu.

Lâkin bu esnada buna benzer bir vakayı hatırladı. Harpten evvel, levazım memurlarının gene böyle bir edepsizlikleri sebebiyle, kendisinin bir münazaada haklı olduğu halde, kumandanın tekdirine maruz kaldığını ve levazım memurlarının hırsızlıkta devam ettiklerini düşündü. Bu hususta bir karar veremedi.

Pek sert çalınan bir elektrik zili miralayın düşüncelerini dağıttı. Komşu odanın kapısı açıldı. Kapıdan hizmetçi girmiş olacak: oda içindekilerden kaba sesli birisi şaraplar ve mezeler ısmarladı. Demir Ali yerinden kalktı. Işığı yaktı, saatine baktı: Yedi olmuştu, Edebiyat Gecesine gitmek lâzımdı. Giyinip odasından çıktığı zaman tepsi üzerine bir sürü şişeler ve mezeler dizmiş olan garsonun komşu kapıyı açarak içeriye girmekte olduğunu gördü. Miralay garsonun arkasından odanın içine göz uciyle bir baktı. Kapının karşısına düşen yerde bugün tesadüf ettiği Erkânı Harbiye Reisinin yaveri ile bir Ermeninin oturduğunu gördü. Kendisini zaptedemedi: «Acaba o mudur» diye gözü Erkânı Harbiye reisinin yaverine dikildi. O da Demir Ali'yi gördü, kıp-kırmızı kesildi. Fakat Demir Ali durmadan yürümesine devam etti. Kendi kendine:

— Bunlar ne yapıyorlar?... Biz kimler için harp ediyoruz?... Gazetenin yazdığı doğru mudur? Biz Rus bayramının kurbanları mıyız? İbrahim'in fikirleri de tamamiyle hata değil... İşte gözönünde bu Ermeni taciri, bu bozuk ahlâklı Rus aristokratı, işte tepsi dolusu şarap şişeleri... Biz bunlar için harbediyoruz.

Dedi ve bu ağır düşüncelerden kurtulmak için Edebiyat Gecesine süratle yürümeğe başladı.

Edebiyat Gecesinin başlamasına daha vakit vardı. Vaktinden evvel gitmemek için bir kahveye girip bir fincan çay istedi. Çay yerine kahve sahibi kendisi geldi. Eski bir bildik gibi miralaya dil dökmeğe başladı:

— Siz cepheden geldiniz, değil mi? Yorulmuş olacaksınız. Tabiî istirahat hakkınızdır. Ne güzel tesadüf, bizde çok iyi şaraplar vardır. Onları kullanmanızı bilhassa tavsiye ederim.. Arzu buyurulursa hususî kabinelerimiz de vardır. İsterseniz şimdi buyurunuz, emrediniz hemen takdim edeyim. İltifat buyurursanız güzel kızlarımız da var, ne dilerseniz bizde mevcut-

tur. (Pjaluystu Gospodin Polkovnik) rica ederim Miralay Bey buyurunuz.

Dedi ve Miralaya kabine göstermek istedi. Lâkin miralay yerinden kalkmadı. Kahveden ziyade (Duhan) denilen bir meyhane olduğu anlaşılan bu yerin Ermeni olan sahibi sözlerine devam etti. Misafirlerine gösterdiği teshilâttan, izzet ve ikramdan, yemeklerinin lezzetinden bahsedip durdu.

Demir Ali Duhan sahibinin hatırını kırmamak için:

— Ben şimdi bir arkadaşın yanına gidiyorum, dedi, birazdan gelirim. Ha! hatırıma geldi, siz saat kaça kadar açıksınız?.

Diye sordu. Meyhaneci Miralayın sözlerinden ümitlenerek böyle bir Miralayın gece misafiri olarak gelmesinden ne kadar kâr edebileceğini hemen aklından hesapladıktan sonra sevinçle:

— Bizim bar gece gündüz açıktır. Kapı kapalı olsa bile sizin için açılır. İşte şu pencereye bir fiske vursanız kâfi. Ben hemen emrinize âmadeyim, dedi.

Meyhaneci bu sözleri söylerken sevincinden ellerini uğuşturuyordu. Miralay Ermeniyi biraz daha süzdükten sonra avutucu sözlerle onu oyaladı. Nihayet tanıştıklarına memnun ve müteşekkir kalan meyhanecinin iltifatlariyle meyhaneden ayrılarak müsamereye gitti.

V

Yakit geç olmamakla beraber salon tamamiyle dolmuştu; oyun başlamak üzere idi. Miralay yerine oturur oturmaz perde kalktı. Bir perdelik komedi oynanıyordu. Evinden ve ailesinden memnun kalmayıp hariçte saadet arıyan bir zabitin gülünçlükleri o kadar parlak tasvir olundu ki, gülmemek mümkün değildi. Miralay da bütün seyircilerle birlikte çocuk gibi güldü.

Komedi bittikten sonra iki artist «Leylâ ile Mecnun» operetinden bir parça söylediler. Sonra iki Kırımlı genç «Kaytarma» dansını yaptılar. Halk bu danstan çok memnun kaldığı için iki-üç defa tekrar ettirdiler. Kırım dansından sonra «Lezgi dansı» denilen maruf Kafkas dansı oynandı. Kazan elbisesinde bir genç sahneye çıktı, (Sait Remey) in «Tatar yukli-yani Tatar uyuyor» şiirini gür sesle söylemeğe başladı.

«Tatar yukli, min yuklamım. Min oylanam da, eylenem = Tatar uyuyor, ben uyumuyorum. ben düşünüyorum dönüyorum.»

Sözleri söylenirken Miralay nedense kendisini düşündü. Bu şiirde tamamı tamamına kendisi tasvir olunmuş gibi idi. Yalnız şiirin sonundaki cevaplar onu ikna etmedi. Onun zihninde doğan meseleleri halledemedi. Başkalarına karışarak o da el çırptı, gencin tekrar çıkmasını istedi. Sahneye koro heyeti çıktı. Fe-

ride piyanoya oturdu. Zeynep «Songı Azan = Sonuncu ezan» adındaki Abdullah Tukayin şiirinden:

«Songi azan!. (*) Monli azan... Gitti Kazan hem Asterhan»...

Mısraını teganni etmeğe başladı. Bu mısraı işitince miralayın kalbini bir alev parçası yakar gibi oldu. Kazan ile Moskova arasında olan muharebeler gözünün önüne geldi. Şu muharebeler esnasında hain Şeyh Ali'nin Ruslara ettiği hizmetleri hatırladı. Çehresi ekşidi, iğrendi... Düşüncesini ikmal etmemişti ki bütün vücudu birden titredi:

— Ya ben kendim kimim?. Ben kendim de Kafkasya'da Rusları hâkim kılmak için Türk kanını.Türk yavrusunun kanı ile yıkayan bir adam değil miyim? İki Türk kavmi arasındaki birliği kesmek için Fırat sahiline Rus Kazaklarının yerleşmelerine yer hazırlayan ve yol açan ben değil miyim?.

Diye kendi kendini sorguya çekti ve kendi sorduğu suallere cevap bulamadığı için keyfi bozuldu, kalbi kırıldı. Sahnede söylenen her söz onun açılmış yarasına ekilen bir tuz gibi tesir etmeğe başladı. Derin bir âzap hissediyordu.

Teneffüs vakti gelince, onu tanıyanlar etrafını aldılar. Büfeye gittiler. Amerikan usulü müzayedeye iştirak ettiler. Ufak odadaki «Türk kahve ocağı» nda kahve içtiler. Diğer bir köşedeki kebapcıda Kafkas kebabı yediler. Bir sürü yeni insanlarla tanıştı, görüştü. Erkek ve kadın muallimlerden mürekkep Kazanlıların masasına oturup çay içti. Arslan Beyle büfede şampanya da içti. Bütün bunlardan başı ağırlaştığı için dışarıya çıktı. Arslan Beyin tanıştırdığı Azerbaycanlı bir doktor gelip yanına oturdu ve yaşının geçkinliğine bakmıyarak gençlere hâs yüksek bir heyecan ile hemen söze başladı:

(*) *Monli; Hazin demektir.*

— Miralay Bey, görüyorsunuz ya, dedi, halkımızda ne kadar yüksek ve candan alâka vardır. Yalnız biz münevverler onları müteşekkil bir hale getiremiyoruz. Durmadan ihtilâf ve nizâ ediyoruz. Geçenlerde Bakü'ye gitmiştim. Biliyorsunuz ki orası medeniyet ve irfan merkezlerimizden biridir. Orası milyonlar yuvasıdır. Ve milyonerlerin ekserisi de Türktür. Bu milyonerlerde millî işe yardım etmek hevesi de vardır. Fakat tuhaf değil mi, her milyonerin kendine mahsus bir cemiyeti veyahut bir hayır müessesesi vardır. Bir araya gelmiyorlar. Münevverler bunları millî iş namına birleştirmeğe gayret edeceklerine, onlar da zenginlerin arasında taksim olunmuşlar. Ne çare biz millî bir saf teşkil edemiyoruz. Miralay Bey, cephede ne kadar Türk köylüsü kesildiğini ve ne kadar çoluk çocuğun yetim kaldığını biliyorsunuz, bunları kendiniz gördünüz. Onlara yardım fikriyle işe başladık. Koca Rusyanın her tarafından Türk sesi geldi. Her tarafta Türk cemiyetleri, Türk heyetleri ve Türk gazeteleri iâne toplamaya başladılar. Yalnız Moskova'daki Türk gazetesi yüz bin rubleden fazla para toplayıp gönderdi. Bakü'de, Gence'de, Kazan'da, Orenburg'da, Bahçesaray'da, Taşkent ve Semerkant'ta hâlâ iâne toplanıyor. Her günkü posta ile kucak kucak para alıyoruz. Yüzlerce mektup alıyoruz. Hepsi yetim kalan çocukların iaşesini deruhte etmeğe hazır bulunduğunu bildiriyor. Üç aydan beri elimizle bir milyon kadar para toplandı. Türkün şefkat çeşmesi taşmakta devam edecek. Aldığımız haberlere göre Rusların işgalinde bulunan Türk vilâyetlerindeki yetim ve dulların sayısı yirmi beş, otuz bine baliğ olmuş. Elimizdeki para bu biçareleri iyi kötü yerleştirmek için kâfidir. Fakat bizim onların bulunduğu vilâyetlere gidebilmemize hiç bir imkân görünmüyor. Erkânı Harbiye Dairesi müsaade etmiyor. Ermeni gönüllüleri o yetim ve biçarelerimizi kafile kafile kılıçtan geçiriyorlar, kadın ve kızlarımızı tahkir ve telvis edi-

766

yorlar ve kızlarımızı şehirlere ve köylere getirip cariye ve metres olmak için satıyorlar. Elimizde, Ermeni esaretinden kaçıp bize iltihak eden birçok âciz ve iffeti parçalanmış kızlar var. Söyledikleri dinlense insan değil, taş ağlar. Türk eziliyor, Türk ölüyor, Türk tahkir ve telvis olunuyor. İnsaniyet, ismet ve iffet Ermenilerin ve Rusların kanlı dişleri arasında parçalanıyor... Herhalde işitmişsinizdir, bu vahşetlere karşı, mebusan meclisindeki Rusya Türkleri Fraksiyonu namına, Azerbaycan mebusu protesto etti (*). Onun nutku Avrupa gazetelerine aksetti. Lozan'daki mahkûm milletler kongresinde müzakereler oldu. Cepheye bir heyet geldi. Söylediklerimizin birer hakikat olduğu anlaşıldı. Fakat yardıma yine müsaade edilmedi. Erkânı Harbiye dairesi müteaddit istirham ve istidalarımızı cevapsız bıraktı. Çünkü Erkanı Harbiye reisinin karısı Ermenidir; her yeri Ermeniler ve insanî hislerden mahrum Ruslar istilâ etmiş... Her yer yüzümüze kapalı, ne yapacak olsak hemen Türkiye'ye casusluk ile itham ediliyoruz.

Bir Türk miralayısınız, sizin büyük bir mevki işgal etmeniz ve âlelhusus askerî reisler arasında büyük bir mevkiiniz olması bizce malûmdur. Bundan da memnunuz. Miralay Bey, bize yardım ediniz. Açlıktan ölmekte olan o kardeş çocuklarını. asker kışlalarının kapılarında dilenen hemşirelerimizi kurtarmak her bir Türkün vazifesidir. Onları oradan toplayıp alabilsek, milletin yardımını onlara yetiştirebilsek!... Miralay Bey onlar günahsız kurbanlardır.»

Saçı ağarmış doktor gözyaşlarını tutamadı. Demir

(*) Bu müthiş rezalet ve cinayetler hakkında duma meclisindeki Müslüman Fraksioni hükûmeti sorguya çekti. Talan edilen yüzlerce Türk köylerinin isimlerini saydı. İffeti telvis edilen binlerce Türk kadın vak'alarını kürsüden anlattı. Fakat Rus hükûmeti bu nutku neşreden Türk gazetelerini kapadı ve rezalet devam etti.

Ali: «Arzederim efendim» gibi resmî tabirlerle sıyrılmak istedi. Lâkin kalbindeki derin yara onu bu hareketten menetti. Zaten muazzep vicdanı uyanmıştı. Kalbinin derin bir köşesinde yıllardan beri dokunulmadan kalmış ve yalnız şu dakikalarda büyük bir galeyan ve taşkınlıkla uyanmış olan milliyet duygusu ve Türk damarı artık harekete gelmişti. Bu yeni duygu onun uyumuş vicdanını kırbaçlamağa başladı. Kafkasya Valii Umumîsi ve Kafkasya Cephesi Başkumandanı Grandük Nikolay Nikolayeviç'e kadar gitmeye, yardımını ricaya karar verdi. Ayni zamanda Erkânı Harbiye reisinin müftüye yaptığı hakaretli muameleyi hatırladı. İçinde birtakım şeylerin harekete geldiğini, zihninde iki kuvvetin birbirile çarpıştıklarını hissetti.

— Doktor Bey, dedi, elimden geleni yapmağa hazırım. Fakat bilmem ki ben ne yapabilirim? Ben de bir esirim, bir kulum.

Doktor, Miralayın son sözlerini dinlemeden yalnız «elimden geleni yapmağa hazırım» sözlerini alarak memnuniyetten Miralayın ellerini sıkmağa başladı.

Tekrar tekrar teşekkürler etti.

— Teşekkür ederim Miralayım, dedi, zaten bize başka bir şey lâzım değil, bize yalnız Türkiyeden gasbedilmiş vilâyetlere giderek oradaki yetimlerimizi toplamağa, orada bırakılabileceklerine orada yardım etmeğe, kimsesizlerimizi buraya getirerek ailelerimiz arasında dağıtmağa izin versinler. Başka hiç bir şey istemiyoruz.

Miralay Demir Ali, cevap verdi:

— Ben bu meseleyi Valii Umumî Başkâtipliğinde açarım. Elimden geleni tabiî yaparım. Lâkin ne netice vereceğini bilmiyorum. Kendime gelince, civarımdaki yetimleri göndermek ve onlara yerinde yardım etmek için istediğiniz adamları kendimle alıp götüreyim. Elimden gelen yardımı esirgemem.

767

Dedi. Doktor son derece memnun bir halde tekrar teşekkür etti ve Miralayın elini sıkıp ayrıldı.

Zil çalmıştı. Ahali salona doluyordu. Bir Gürcü artisti ve bir Rus kadını teganni ettiler. Onlardan sonra yine millî programa geçildi. Müteaddit millî parçalar çalındı. Muhtelif Türk illerinin musıkisi, dansı, şarkısı temsil edildi. Lâkin bunlar bugün Miralaya, her nedense o illerdeki Türklerin ahları, feryatları ve istimdatları gibi geliyordu.

Miralay Demir Ali artık duramıyordu. Vakit de çok geçmişti. Bildik, ve tanıdıklarından hiçbir kimseye görünmeden yavaşça çıkıp gitmeğe karar verdi. Kapıcıdan şapkasını aldı. Çabucak giyerek sokağa fırladı.

VI

Gördüğü ve işittiği şeylerden başı kazan gibi kaynıyordu. Miralay Demir Ali böyle dolu kafa ile evine gidip uyuyamıyacaktı. Bunun için biraz sokakta dolaşmağa karar verdi. Geçtiği sokakların her tarafında, bodrumlardaki meyhanelerden muzika sesleri işitiliyordu. Sokaklarda sarhoş zabitler dolaşıyordu. Arabalarda, otomobillerde sarhoş kadın ve sarhoş zabit kervanlarının ardı kesilmiyordu. Kadın sesleri, meyhanelerin açılan kapılarından dışarı akan muzika gürültüsü ve sarhoş şarkıları bütün şehri titretiyordu.

Miralay, zihnindeki pek mukaddes ve pek yüksek düşüncelerini bu sefahat ve rezalet gürültüsü ile dağıtmaktan korkarak yan ve tenha sokaklardan birine girdi. Birkaç adım atar atmaz hizmetçi kadınlarla dolaşan Rus Kazaklarına, Rus kadınlarını bağırtan piyade askerlerine, sağına ve soluna sallanarak giden, ağzına gelen her bir sözü bir havaya uydurarak türkü söyler gibi mırıldanan sarhoş onbaşı ve çavuşlara rastgeldi. Bir onbaşı, bu küçük dünyayı ben yarattım der gibi sallanarak gelirken Miralaya çarptı. Bu hali gören Miralay, buralarda dolaşmanın daha muhataralı olduğunu görerek, büyük caddeye döndü. Düşüncelerine dalarak birkaç dakika yürüdü. Birdenbire arkasından birinin Miralay, Miralay, diye bağırdığını işitti. «Aman

yine çattık» dedi ve dönüp arkasına baktığı zaman iki tarafında iki kadınla karşısında bir general duruyordu. General Miralaya hitaben:

— Takdim edeyim, Miralay Bey, dedi, tanışınız...

Ve takdim etmeğe başladı:

— Mariya Nikolayevna... Yelena Petrovna... Sokakta tek başına ne dolaşıyorsunuz... Haydi Ştabe (Karargâha) gidelim. Arkadaşlar hepsi orada. Sizin gibi harp meydanından gelenlerin biraz hava almaları lâzımdır. Buyurunuz orada biraz eğleniriz.

Dedi. Oldukça sarhoş bulunan Yelena Petrovna'yı Miralayın koluna takarak yürüdü. Doğruca «Ştap restorana» (Karargâh gazinosuna) gittiler. General kapı yanındaki pencereye parmaklariyle vurdu. Kapı açıldı. Oradan Ermeni mi, yoksa Gürcü mü olduğu belli olmayan bir baş göründü. Gelenleri bir gözden geçirdikten sonra ilk defa gördüğü Demir Ali'ye hitap ederek:

— Siz kimi istiyorsunuz? dedi.

General:

— O bizim misafirimiz, bizimle beraberdir.

Diyerek birkaç basamaktan ibaret merdiveni indi ve aşağıda kayboldu. Miralay Demir Ali muvazenesini kaybetmiş olan sarhoş Yelena Petrovna'yı ihtiraz ile merdivenden indirdi, o da zemin katına girdi.

Zemin katında olan bu meyhane uzun bir koridorun iki tarafında tesbih gibi dizilmiş kabinelerden teşekkül ediyordu. Kabinelerin bazılarından Rusça şarkılar işitiliyor, bazılarından çalgı ve sarhoş bağırtıları duyuluyordu, kapıları açık bulunan bazılarının ise içindeki karanlık, insana bir tabut veya bir mezar korkusu veriyordu. Misafirler koridorun sonuna doğru sağa döndüler ve boş bir odadan geçerek bir kapıya yaklaştılar. Kapı açıldı. Karşılarında elektrik ışığına boğulmuş bir oda bulunuyordu. Odanın ortasındaki masa üzerinde dünyada mevcut meşrubatın her çeşidinden dizilmiş ve etrafına türlü mezeler, meyvalar, salatalar konmuştu.

Masanın başında en muhterem mevkii bugün sabahleyin görüştüğü (Port-Artur) arkadaşı general Petrof işgal ediyordu. Onun sağında ve solunda şefkat hemşiresi elbisesinde, yirmi beş ve otuz yaşlarında iki madam yerleşmişti. Onların birinin yanında bir Rus Kazak generali ile boyanmış bir madam, bir miralay, gene bir madam, gene bir miralay. Masanın aşağı ucunda kırmızı yanaklı genç bir jandarma zabiti, otelde gördüğü yaver ve onun ile beraber bulunan Ermeni oturmuşlardı. Yeni misafirlere yer vermek için eskilerin hepsi ayağa kalktılar.

General Petrof kızarmış gözleriyle gülümsüyordu:

— Buraya buyurunuz General, buraya teşrif ediniz Miralay diye yer gösterdi. Ve hemen Demir Ali'yi takdim etmeğe başladı:

— Tanışınız Efendiler, dedi, bizim süvari kahramanı Miralay Mir Haydar Bâtır Girayeviç Demir Aliyef (Mir Haydar Bâtır Giray oğlu Demir Ali) dedi.

Miralay, şefkat hemşireleri kadınlarından bazısının prenses, bazısının kontes veyahut barones olduklarını öğrendi. Erkekler arasında Petresburg'un aristokrat ailelerine mensup olanları da vardı. General yaverini:

— Bu bizim madamların maşuku genç zabitimiz prens Obelenski.

Diye takdim etti. Sıra Ermeniye geldi:

— Bu da ordumuzun meşhur müteahhidi Karapet Karapetoviç (*) dir. Birbirinizle dostlaşınız beyler, dedi.

Miralay Demir Ali daha oturmadan Karapet kadehlere şampanya boşaltmaya koyuldu. Asabî bir kadın da ayağa kalkarak:

— Sevgili misafirimiz, Rus ordusunun bahadırı, Rus bayrağını Fırat sahillerine kadar götürmiye muvaffak olan Miralay Mir Haydar Batır Girayeviç Demir Ali-

(*) Rusların Ermeniler için kullandıkları yarı tahkirli bir ünvandır

yef'in selâmeti için, onun ihtimamlı eline teslim olunmuş Rus bayrağının Bağdad'a ve Basra körfezine kadar ilerlemesi temennisiyle içelim. Yaşasın Miralay!

Diye bağırdı. «Hurra!...» sesleri odayı titretti.

Bir kadeh daha içmenin çaresi bulunduğundan memnun olmuş gibi herkes kadehlerini son damlasına kadar içip boşalttılar. Birisi «muzika!» diye bağırdı. Muzikacılar da neredense hemen hazır oldular ve Ermeni, Gürcü, Azerbaycan havalarını çalmağa başladılar. Kadehlerin ardı arası kesilmedi. Şerefine içilmiyen kimse kalmadı. Nihayet meyhanecinin şerefine de içildi. Sarhoşluk artık son dereceye varmaya başlamıştı. Misafirlerden bir çoğu Miralay Demir Ali ile «kardeşleme kadehi» içtiler. Birkaçı aslen Şimal Türkü olduklarını, büyük pederinin veyahut büyük annesinin tanassur etmiş olduğunu söylediler, damarlarında hâlâ Türk kanı aktığını ileri sürdüler. Türklerin büyüklüğünü ve necipliğini kabarttılar. Meclis oynadı, güldü, türkü çağırdı, eğlendi. Kadınlar sarhoş olunca açıldılar, ortadan hâyâ, nezaket ve edep de kalktı. Yalnız Miralay Demir Ali sarhoş olmamıştı. Nedense içki ona tesir etmiyordu. Akıllarını kaybetmiş sarhoş ve nim mecnun Rus askerleri arasında bulunduğu halde biraz evvel gördüğü adamlar ve manzaralar hâlâ onun gözü önünden gitmiyordu. İhtiyar doktorun galeyanla akıttığı gözyaşları, Türk yetimleri, Türk kadını ve Türk kızları için duyduğu elem ve çektiği ıztırap onun kendi kendisini unutmasına mâni oldu. Miralay sona kadar Demir Ali olarak kaldı. Ve kendi kendine şu suali sordu:

— Türklerin yetimleri ve felâketzedelerini toplamak ve kurtarmak için ihtiyar doktor bu kadar tehalük gösteriyor, onlar için bukadar üzülüyor, ağlıyor. Halbuki ben... Onların kanını akıtmaya gidiyorum.. Bu neden böyle oluyor? Ben de doktor gibi Türk değil miyim? Her ikimiz de Türk kanından, her ikimiz de İslâm dininden değil miyiz? İkimiz de Rus mektebinden çıktık. Farkımız yalnız şu: O doktor, ben ise Rus zabiti... Bir Türk, Ruslara zabitlik edebilir, fakat Türke karşı Türk kuvvetini nasıl sevkedebilir? Millî şuurdan ve millî vicdandan mahrum bir Türk cehâleti yüzünden ihtimal ırkdaşlarına karşı silâh kullanabilir. Fakat aklı başında, muhakemesi yerinde, vicdanı sağlam, Türk şuuru taşıyan ve Türklüğünü müdrik bir Türk bunu yaparsa o nasıl tavsif olunmalıdır?...

Miralay Demir Ali vicdanından kopan bu suallere bizzat cevap aramakla meşgul iken, bilmem kimin şerefine kaldırılan kadehle fikrini darma-dağınık ettiler. Herkes kadehini içti. Miralay da onları takip etti. Nasılsa masanın aşağı başında oturan Karapetin hâlâ ayık olduğunu göz ucuyla gördü. Karapetin ayık kalması, herkesi içirip kendisinin seyirci gibi durması onu huylandırdı. Onda iğrenme ve şüpheden mürekkep ağır bir his uyandırdı.

Mecliste kimi içiyor, kimi bağırarak şarkı söylüyor, kimi de gülüyordu. Miralay ise ağır hislerinden kurtulamıyordu.

Odadakilerden birisi:

— Kızlar gelsin!

Diye yüksek sesle bağırdı. Çok geçmeden yeni çalgıcılarla birlikte odaya altı-yedi genç kız girerek oynamağa başladılar. Bunlar arasında yüzünü gözünü boyamış oldukça yaşlı kızlar bulunduğu gibi on üç - on dört yaşlarında körpe kızlar da yok değildi. Misafirler kızları yedirip, içirerek ve onlarla dil ve el şakaları yaparak uğraşırken, Karapet de bir kenarda iki kızla Türkçe konuşuyordu. Miralay bunların ne konuştuklarını pek de tefrik edemedi. Fakat Türkçe konuşulduğunu anlayarak uyanır gibi oldu. Karapet'in Türkçe konuştuğu kızlar «Zeybek» oynamağa başladılar. Kahkahalar, danslar, içkiler, gürültüler arasında Miralay Türkçe konuşan kızlardan birini yanına çağırdı ve:

— Sen Türk müsün?

770

Diye Türkçe konuşmaya başladı. Kızcağız birdenbire ürker gibi oldu; sonra oda içinde birisini arar gibi gözünü gezdirdi:

— Evet, Türküz, dedi, burada Ermenilerle oturuyoruz. Biz dört kıziz... Amma affedersiniz yanımızdan uzaklaşacağım, yoksa görürlerse, bizi öldürürler.

Dedi ve kaçmak istedi. Miralay nerede oturduklarını sorunca:

— Vallahi beyim bilmiyorum. Araba ile getirip götürüyorlar. Nereye gittiğimizden ve nerede oturduğumuzdan haberimiz yok!. Halimiz her gün böyle geçiyor. Şimdi içimizden ikisi hasta yatıyor.

Dedi ve korkarak hemen Demir Aliyef'ten uzaklaştı. Eğlence, baba oğlunu, ana kızını tanımaz bir dereceye gelince Kazak generali yerinden kalkarak:

— Türk marşı çalınsın!

Diye haykırdı. Karapet Karapetoviçin:

— Generalim, nasıl olur, düşman marşını nasıl çalduruyorsunuz?

Falan diyerek mâni olmak istemesine karşı General kızdı:

— Sus sen de, dedi, şimdi senin ağzını, burnunu karıştırırım. Sen kim oluyorsun? Sen mi bana akıl hocalığı edeceksin? Rezil Ermeni!... Gelsin Türk marşı!

Diye kararında israr etti. Kadınlardan birkaçı da Generalin sözüne iştirak ederek «Türk marşı!» diye haykırdılar. Birisi kalkarak Türklerin centilmenliğinden bahsetti. Bir başkası aslen Türk olduğunu iddiaya başladı. Bir üçüncüsü de kalkarak:

— Şu köpek oğlu köpek Ermeniler olmasa biz Türklerle iki kardeş gibi yaşardık. Melek gibi millet. Yaşasın Türkler!

Diye bağırdı. Orkestra «Ordu marşını» çalmağa başladı. Muvazenesini kaybetmiş olan sarhoş meclis el çırpmağa, «Bravo!» diye bağırırken Miralay Demir Ali göz ucuyla Türk kızlarını aradı. Kızlardan biri az içerek

keyiflenmiş ve mânasızca bir şeyler konuşarak gülüyordu. Diğeri bir kenarda duvara yaslanmış, gözünden sel gibi yaş akıtmaktaydı. Kimbilir, bu sefalet cariyesi ne için ağlıyordu? Düşmanların eğlence meclislerinde oyuncak rolünü gördüğü için mi? «Ordu marşının» düşmanlar arasında sarhoş bir muhitte çalındığından hislenerek mi? Yoksa pek az zaman evvel vatanında «Ordu marşı» nı çalarak vatan müdafaasına koşan kahraman babasını, biraderini veya sevdiğini mi hatırlamıştı?

Demir Ali biçare kızdan gözünü ayıramıyordu. Kalben o da ağlıyordu. Madamlardan biri:

— Türkçe şarkı!...

Diye haykırdı. Her taraftan tasvip sesleri yükseldi. Ermeni, kızlarla yine bir şeyler konuştu. Gülerek konuşan kız odanın ortasına çıktı. Muzika durdu. Kız Fransızca «Ma.se illaise» söylemeğe başladı. Sarhoş muhit hayret içinde donup kaldı. Sarhoşların bir kısmı inkilâp marşına karşı protesto etmeğe kalktı. Diğer bir kısmı «dinleyelim» diyordu. Bir kısmı da gülüyordu. Türk kızı gözlerini biraz kapayarak söylemesine devam etti. Teganni bitince herkes «Bravo» diyerek el çırptı. Prenseslerden birisi Fransızca olarak kıza kim olduğunu, nereden geldiğini sordu. Kız kıpkırmızı kesildi. Güzel bir Fransızca ile:

— Ben esir bir Türk kızıyım!

Dedi ve hemen ortadan kayboldu.

Türk kızı tarafından Türk şarkısı diye söylenen Fransız marşı Miralay Demir Ali'de karma-karışık hissiyat doğurdu. Kızın Fransızca konuşmasından oldukça yüksek bir aileye mensup olduğunu anladıysa da, ordu marşı çalındığı zaman ağlayan Türk kızına nisbeten bam-başka bir ruh taşıdığını da öğrendi.

İçki ve sarhoşluk, ara vermeden devam etti. Şarkı ve musıki dünyayı tuttu. Birdenbire Rus miralaylarından biri:

771

— Bombardrofka (bombardıman)!...

Diye bağırdı ve büyük şampanya şişesini köşedeki aynaya fırlattı. Aynanın parçaları etrafa dağılırken diğerleri de birer şişe ile duvardaki aynaya hücuma başladılar. Her taraftan yağmur gibi şarap yağıyordu. Her şey parçalanıyor, kırılıyor ve dökülüyordu. Artık masa üzerindeki tabaklar ve kadehler havada uçmağa başlamıştı. Bunlara kadınların çığlıkları da karışmıştı. Masa üzerinde bir şey kalmadı. Odanın içi şişe, tabak parçaları ve yemeklerle doldu. Şaraplar vesaire su gibi aktı. Bir zabit «Hurra» diye bağırarak kadınlardan birini kolları arasına aldı. Bir general Türk kızlarından birini boynuna sarılmağa mecbur etti. Bir miralay genç «hemşire» lerden birini koyun asar gibi ensesine astı. İki zabit ellerinden oturulacak bir yer yaparak bir prensesi oturttular. Sarhoşlardan biri önüne çıkarak «Tanrım affet!» diye hıristiyan kilise duasını söylemeğe başladı ve buna bütün hazır olanlar iştirak ettiler. Bunun arkasından «Tanrım Çarı muhafaza et!» marşı başladı. Patırdı esnasında elektrik lâmbaları kırılmış olduğundan odaya mum getiren meyhane sahibinin yüzüne miralaylardan biri bir kaşık hardal sürdü. İkinci birisi siyah biberi bularak burnuna doldurdu. Diğer biri kulağına tuz döktü. Onun fena halde öksürüp aksırmasına kahkahalar savurarak misafirler yerlerinden kalktılar.

Miralay Demir Ali bu gürültü esnasında Türk kızlarının nereye gittiklerini göremedi. Misafirlerin kimi oraya, kimi şuraya dağıldı. Kabineler yeni misafirlerle doldu. Demir Ali meyhaneden çıkarken yanında yalnız ihtiyar Kazak generali vardı.

VII

Miralay Demir Ali, Başkumandanın sarayına geldiği zaman henüz kimse toplanmamıştı. Yaver onu. ortasına büyük bir masa yerleştirilmiş, duvarları muhtelif haritalarla dolu büyük bir salona geçirerek «Nerede ise şimdi gelirler, Miralay» dedi, ve uzaklaştı.

Miralay yalnız kalınca salonu gözden geçirmeğe koyuldu. Masanın büyüklüğünden ve üzerinde hazırlanan kâğıt ve kalemlerin çokluğundan askerî meclise çok insan geleceğini anladı ve ona göre davranmak için plân kurmağa başladı.

Duvardaki büyük saat on biri çaldı. Demir Ali bugünkü gazeteleri gözden geçirmeğe başladı. Yeni hiç bir havadise tesadüf etmedi. Her yerde sükûnet vardı. Kış hükmünü icra ediyordu. Lâkin Almanlar her yıl ilkbahara doğru, âdetleri veçhile, bir harekete başlarlar ve bizimkilerden birisine ağır bir dayak atarlar. Böylelikle her yıl ya kendilerine, ya müttefiklerinden birisine yeni faaliyet sahası açarlar. Geçen yıl bu zaman Karpatlarda hazırlanmışlardı. İhtimal bu yıl dayağı Kafkasya cephesinde tasarlamışlardır. Halkı Türk ve müslüman olan Kafkasya'da, belki bir harekete başlıyacaklardır. Hakikaten bu, tatbiki mümkün olan bir plân, diye miralay oturduğu yerden kalktı ve Rus - Türk hududunun geniş haritası önünde durdu. O, büyük ha-

772

ritanın noktaları üzerine parmağı ile dokunarak artık bir Türk Paşası, bir Türk erkânıharp zabiti gibi düşünmeğe başladı. Karşısındaki yolları, dağları, nehirleri, hepsini gözden geçirdi. Buralarda ne kadar askere ihtiyaç olduğunu, askerin ne kadar müddet zarfında nasıl bir mesafe alabileceğini hesapladı. Ve Rus askerinin kuvvetini terazinin diğer gözüne kor gibi nazarı itibara aldı.

— Ben, dedi, yüz bin - yüz yirmi bin Türk askeriyle üç ayda bütün Kafkasya'nın bir başından diğer başına geçebilirdim. Sonra Kafkas'tan toplayacağım yüz bin atlı ve iki yüz, üç yüz bin piyade ile İngilizleri Basra körfezine dökerdim. Cengiz gibi bir hareket yaparak Şimali İran ve Azerbaycan yoluyla Hazer denizini aşar ve Türkistan'a girerdim. Oradan Ural ve İdil (Volga) boyuna, tâ Kazan'a kadar giderdim. «Altınordu» nun temelini kurar, İdil ve Ural nehirlerinden aşağı inen Rus akınına karşı nehir ağızlarına kâfi miktarda muhafız kuvvetleri kor, bütün İdil boyuna ve Hazer denizine hâkim olurdum. Ondan sonra... Ondan sonra...

Kafkasya elime geçtikten sonra, bir taraftan kara, diğer cihetten deniz kuvvetlerini sevk ederek Kırım Türklerine istinad ederek Kırım yarımadasını anavatana iltihak ederdim. Karadenizi eskisi gibi bir Türk gölü yapardım.

Onun fikri bir noktada durdu. Türkistan'ın halkı ve tabiî servetleri gözünün önünden geçti. Hatırına Türkistan şehirlilerinin askerliğe talimsizlikleri geldi ve kendi kendine:

— Canım, dedi, o bir şey değil. Şehir halkı askerliğe alışmamışsa, orada Türkmen, Kara kırgız, Kazak gibi anadan doğma eski Türk askerler var. Yalnız, bu kuvvetle Rusların bütün kuvvetini parça parça ederim. İdil-Ural mıntakasındaki Tatar, Başkirt, Nogay Türklerini de ayaklandırıp Rusları Sibirya ile İdil-Uraldan çıkmaya mecbur ederim. İdil-Ural, Sibirya, Türkistan,

Kafkasya ve Kırım Rusyadan ayrıldıktan sonra Rusyanın fabrika ve imalâthaneleri iptidaî maddeleri nereden alacaktır? Nasıl çalışacaktır? Zaten Rusya, Kırımın, Türkistanın, Sibiryanın, İdil-Uralın ve Azerbaycanın verdiği ham madde ve erzak sayesinde yaşamıyor mu? Dahildeki ihtilâl fikri de zaten günden güne kabaran bir şiş halini aldı; nerede ise patlıyacak. Rus memurlarının rüşvetçiliği, ordudaki israf kurt gibi memleketi içinden kemiriyor. Yediği yumruklardan bir ikisine daha maruz kalırsa, Rusya kof yumurta kabuğu gibi ezilecektir. O zaman Rus-Türk mücadelesinin ikinci devresine dahil olmuş olacağız.

Edirneden Kaşgara kadar yayılmış olan Türk halkı altmış yetmiş milyonluk tek bir millet, bir kitle haline gelir, tarihî düşman olan Ruslara karşı tek bir bayrak altında birleşirdi. Tabiî böyle bir harp bir iki senede nihayet bulamaz. Beş altı yüz yıldanberi yığılan meseleler tek bir kılıç darbesiyle halledilemez. Lâkin Aksak Timurun yaptığı hata neticesinde doğan büyük Rusya parçalanır, bütün dünyayı kanatları altına almak maksadiyle havalanan kara kartalın kanatları kesilir, eski haline, Moskovasına çekilir...

Böyle bir plân şüphesiz Türk erkânı harbiyesinde dahi olacak. Zira bu plân, Osmanlı tarihini bugüne kadar yürüdüğü hatalı yoldan çıkarıp tabiî cereyanına sevkedecek; kırk parçadan dikilmiş bir yorgana benzeyen şimdiki Osmanlı İmparatorluğu yerine tek bir milletten, bir dil ve bir din sahibi olan Türk kavimlerinden müteşekkil yekpare bir Türk devleti meydana getirecektir.

Almanya erkânı harbiyesi de, Türklerin bu fikirlerine muhalif olmazdı. Çünkü, bu sayede onun dostu olan bir memleketin himayesinde, Alman ticaretine ve Alman sanayiine dünyalar vüs'atinde bir pazar açılacaktır.

Mademki mesele böyledir, Enver Paşa Süveyş ka-

773

nalı sahillerinde ne arıyor? O Türk illerine kurtuluş, hürriyet ve saadet götürmekle muvazzaf iken Türk illerinden alınmış ordularıyla ne diye Mısır ve Afrika çöllerine girmeğe, oralarda Türk kanını akıtmağa çalışıyor?. Oralardan bize ne! Biz oralarda ne ararız?... Neden oradaki Arap askerlerini buraya Kafkasyaya sevk etmiyor? Neden hürriyet ve kurtuluş hasretiyle yanan Türk illerini kurtarmağa çalışmıyor? Neden buradaki millî kuvvetlerden istifade etmiyor?... Alman Erkânı harbi mi mânî oluyor?.

Demir Ali düşüncelerini bitiremedi. Kapı açıldı. Uzun boylu, iri beyaz dişli, kuru ve uzun çehreli, ve haşin gözlü, subay üniformasında bir İngiliz içeri girdi. Yaverin Demir Ali'ye «Miralay Vilyams» diye takdim etmesine ehemmiyet vermiyormuş gibi saatine baktı. Masa etrafındaki boşluğu görerek hayret eder gibi durdu. Demir Ali'ye İngilizce bir şeyler mırıldandı. Yaverin «Miralay yalnız Fransızca ve Almanca bilir» demesi İngilize hoş gelmedi, Miralaya hiddetle baktı. «İngilizce bilmeyen bir miralay kıtasını nasıl idare edebilir? İngilizce bilmeyen bir adam böyle meclislere ne diye geliyor?.» der gibi bir tavır takınarak Demir Ali'yi baştan aşağı süzdü. Hayretini çehresine aksettirdi.

Baş taraftaki koltuklardan birisine kurulup oturduktan sonra bir sandalye üzerine ayaklarını attı. Yanındaki kalın çantasından bir sürü kumaş nümuneleri çıkardı. Hepsini masa üzerine sererek bir kâğıda numaralarını ve fiyatlarını ve daha bir şeylerini kaydetmeğe başladı. Bazan kendi kendine konuşarak bir kâğıt üzerine zarp ve taksimlerini yaparak tekrar numaraları kaydetmekte ve gâh kumaşları okşayarak muayene etmekte idi. Sonra yerinden kalkarak büyük haritada İranın şehirleriyle Basra körfezi arasındaki mesafeyi ölçtü. Bakü ve Enzel yollarını tetkik etti, hesapladı, ölçtü, yazdı. Miralay Demir Ali bu İngiliz simsarını hiddetle seyrediyor ve kendi kendine:

— İşte, biz bunlar için çarpışıyoruz. Mallarının geçeceği yollar emin olsun diye Türk kanını akıtıyoruz.

Dedi ve İngilizi seyretmekte devam etti. Vilyams'ın yüzünde mâna ifade eden bir eser bulamadı.

Kapı yeniden açıldı ve içeriye horoz gibi canlı bir Fransız girdi. Yüzüne sert ve beşaşet alâmeti vererek İngilize yaklaştı ve elini sıkarak güldü, İngilizce konuştu. İngiliz de: «Al right, al right!!.» demekten başka bir şey söylemedi. Fransız Demir Ali'ye yaklaşıp elini uzattı ve birbirlerinin ellerini sıkarken Fransızca:

— Ben sizin adınızı çoktan beri işitiyordum, diye nezaket satmağa başladı. Ve mukaddemeye lüzum görmeden hemen söze başlayarak dedi ki:

— Biliyorsunuz. Miralay Bey. Almanlar dünyayı yeniden vahşet devrine sürüklemek ve asırların gayreti ile vücude gelen medeniyeti söndürmek için bütün kuvvetlerini sarfederek çalışıyorlar. Türkleri de kendi taraflarına çektiler... Fakat ahvali âlemden haberdar bütün islâm âlemi bugün Türklere muhaliftir. Görüyorsunuz ki, Hindistan müslümanları bu kadar gönüllü asker verdiler. Bizim Cezayir, Tunus ve Fas bu kadar gönüllü asker çıkardı. Çanakkalede, Irakta ve Makedonyada Türklere karşı Hindistan ve Afrika müslümanları harbediyorlar. Bu taraftan da Rusya müslümanları harbe iştirak ediyorlar. Bu gösteriyor ki, genç Türklerin «Almanofil» siyasetleri doğru değildir. Biz Türklerin düşmanı değiliz, biz yalnız şimdiki Türk hükûmetiyle harbediyoruz. «Bizce Türklerin şimdiki siyaseti âlemi islâm için pek muzurdur. Miralay Bey, bizdeki islâmların Fransızlara olan muhabbetini bilirsiniz. Onların eski hayatiyle bugünkü hayatları arasındaki fark yerle gök arasındaki fark kadardır. Onlar bugün tamamiyle mes'ut ve müreffehtirler ve günden güne Fransız medeniyetine yakınlaşmakta devam ediyorlar. Ben Cezayir'de ve Tunus'ta bulundum. Mektepteki ço-

cukların (Lâfonten) in şiirlerini ne kadar candan severek okuduklarını görüp hayret ettim.

Fransızın sonu gelmeyen sözleri daha çok devam edecekti; fakat bu esnada kapı açıldı. Dün akşam Demir Ali ile beraber bulunan Kazaci Generali içeri girdi. Ne Fransızca, ne de İngilizce bilmiyen bu general İngilizin gözünü açarak bakmasına tebessümle, Fransızın nihayetsiz komplimanlarına nezaketle eğilerek cevap verdi. Birbirlerini takip eden davetliler saat on ikiye doğru hep toplanmış bulunuyorlardı.

İngiliz de kumaş örneklerini çantasına doldurdu. Herkes yerine oturarak yanındakiyle konuşmaya başladı. Artık herkes gelmişti. Yalnız erkânı harbiye reisine intizar olunuyordu. Bu esnada kapı açıldı ve içeriye orta yaşlı bir madam girdi. Hepsi yerinden kalktı ve birer birer yaklaşıp madamın elini öpmeğe baş'adılar. Miralay Demir Ali'yi de takdim ettiler. Madam Fransızca:

— Siz benim kocamı bekliyorsunuz değil mi? O şimdi gelecek. Sizi azıcık bekletecek, fakat çok kalmaz gelir. Toplantınız bitince hepiniz bize yemeğe buyurursunuz!

Dedi ve etrafını saran general ve miralaylara Rusça söyliyerek:

— Vasia şimdi nerede ise gelir. Bizim Mopsik (*) hastalandı da, doktor çağırttık. O şimdi doktoru bekliyor, hemen gelir» falan diyerek odayı terketti.

Saat bire çeyrek kala General geldi, meclis açıldı. Erkânı harp miralayı Fon Manhaim Kafkas cephesi hakkında Fransızca malûmat verdi. Bir miralay da onun sözlerini İngilizceye tecrüme etti. Kazaci generali, bir fırka kumandanı ve bir miralay Fransızca bilmediklerinden «biz anlamadık, Rusçaya tercüme edilse olmaz mı?» dedilerse de reis:

(*) *Köpek adı.*

— Siz kendi adamlarımızsınız... sonra görüşürüz.

Dedi ve müzakerenin açıldığını ilân etti. Umumî mesele hakkındaki müzakerelerin neticesine intizar etmeden İngiliz söz aldı. En mühim mesele, İngilizlerin Bağdad'a yerleşebilmelerini temin etmek olduğunu, bunun için de evvelâ Türkleri oralardan çekilmeğe mecbur etmek lâzım geldiğini ve İngiliz - Rus cephesinin birleştirilmesi en ehemmiyetli bir mesele teşkil ettiğini beyan ettikten sonra: Rusya yolunun kapalı olması yüzünden İngiliz, ticaretinin İran'da ne kadar eksildiğini rakamlarla isbata çalıştı. Hal böyle devam ederse İngiliz ticaretinin bundan pek mutazarrır olacağını ve ittifakın kendilerine tahmil ettiği vazifeleri Rusların süratle yerine getirmeleri icap eylediğini hatırlattı. İngilizin nutkuna erkânı harbiye reisi kısa bir nutukla cevap vererek Rus erkânı harbiyesinin böyle bir lâyihayı hazırlamış olduğunu söyledi. Bir miralay bu lâyihanın tatbiki hakkında bazı tafsilât verdi ve Miralay Demir Ali'nin fırkasına tahmil olunan vazifeleri saydı. Erkânı Harbiye Reisinin emriyle Demir Ali de bu hususta izahat vermek için ayağa kalktı. Ne İngilizce ve ne de Fransızca bilmeyen, meclisin başından beri uyuklayan general ve miralaylar, Demir Ali'den nutkunu Rusça söylemesini rica ettiler. Reis misafirlerin hatırını gözetmeliyiz gibi birkaç söz söyledi ise de sonradan İngilizceye tercüme olunmak şartiyle Rusça söylenmesine müsaade edildi.

Demir Ali haritadaki birçok noktaları göstererek birtakım dağ, nehir, şehir ve köy isimleri, yollar ve köprüler zikrettiği için sözleri âdeta bir coğrafya dersini andırıyordu. Fransız Miralayı çok dikkatle dinliyordu: Harita üzerinde takip ediyor, çiziyor, işaretler koyuyordu. İngiliz ise, bunlarla hiç bir münasebeti yokmuş gibi, bu izahata ehemmiyet bile vermiyordu. Miralay Demir Ali söyledikçe Ruslar tasdik makamında başlarını sallıyorlardı. Nutuk İngilizceye tercüme edil-

775

di. Tercümeden sonra İngiliz mağrur bir tavırla:

— Miralayın sözleri hayaldir, dedi, hiç dört-beş yüz kilometrelik yolu iki-üç haftada geçmenin imkân var mıdır? Bunu hangi tarihte gördünüz?.

Demir Ali:

— Balkan Harbinde Türk süvarileri günde yetmiş beş kilometre yol yürüyordu. İki günde Edirne'ye yetişti. Ben Japon Harbinde günde altmış kilometre yürüdüm. Benim askerim Türk askeridir. Türk askerini Avrupa askeriyle mukayese etmek asla doğru değildir. Türk askerinin boğazı doyar ve üstü-başı yerinde olursa, yürümesine hiç bir mâni tasavvur olunamaz. Dedi.

Demir Ali'nin sözleri İngilizceye tercüme edilince İngiliz kızardı. hiddetlendi ve:

— Bizim için falan falan yollar açık bulunmalıdır, yoksa bizim ticaretimiz bugünkü gibi duracaktır. Saniyen Miralay Demir Ali'nin gitmek istediği yerler İngiliz nüfuz mıntakasına dahil yerlerdir. Rusya ile İngiltere arasındaki muahedeye göre Türkiye'nin taksimi esnasında oraları İngilizlere kalacaktır. Biz Rus ordusunun Karadeniz sahilinden ilerlemesini ve ayni zamanda İranda bizim cephe hatlarımıza müzahir bulunmasını isteriz. Salisen: Bugün Bağdat cephesinde bize karşı Almanya'dan getirilmiş Tatar taburları savaşıyorlar. Hal böyle iken siz onlara yardımda bulunmak için bir Tatar generali gönderiyorsunuz. Ben bunu bir türlü anlıyamıyorum. Dedi.

Demir Ali yerinden fırladı. Reis onu teskine çalıştıysa da muvaffak olamadı. O Fransızca cevap vermeye başladı:

— Biz burada bir harp meclisindeyiz. Askerliğe ve harbe taallûk eden işleri fen-harp noktasından tahlil ve tetkik ediyoruz. Ticaret ve alış-verişle meşgul olmadığımız gibi şu dakikada bir tüccar yazıhanesinde de değiliz. Harp işlerini, falan tüccarın kâr veya zararı bakımından mütalâa edemeyiz. İngiliz tüccarları kâr mı

eder, zarar mı görür, bu bizim hesaplarımıza girmez. Saniyen Rusya müstakil bir devlettir. Harbe müstakillen girmiştir. Onun kendi erkânı harbiyesi de vardır. Kendi askerini idare etmiş ve edegelmiş zabitleri de mevcuttur. Kumandanlığa tayin edeceği zatlar hakkında da İngilizlerin reyine müracaat etmiyeceğinden eminim» sözünü söylerken İngilize bakarak ateş püskürmüştü. Fransız miralayı ayağa kalkarak Demir Ali'yi meth ve İngiliz miralayının sözlerini tefsir etmeğe başladı. Ruslardan da birkaçı ayağa kalktı, kimisi Rusça, kimisi Fransızca söylemeğe başladılar. İngiliz ise hiç bozulmadan kendisine ait değilmiş gibi sakin ve sakit seyretmesinde devam etti. Reis birkaç defa çıngırak çaldı, lâkin onu dinleyen bile olmadı. Demir Ali açıktan açığa İngilizi kızdırmak ve düelloya davet edebilmek için birkaç defa Fransızca «cahil simsar» tabirini tekrar etti.

Meclis gittikçe hararet kesbetmekte iken kapı açıldı, Erkânı Harbiye Reisinin Madamı Kontes odaya girdi.

— Efendiler, buyurunuz, çorba soğuyor!

Dedi. Reis bunu bekliyormuş gibi meclisi kapadı: «Yemeğe buyurunuz» dedi. Herkes ayağa kalktı. Kontes gürültüyü işiterek:

— Gürültüyü bırakınız. Biz sulh isteriz, sulh! Sulh akdetmek hususunda konuşunuz!.. İmparatoriçeden başlayıp son köylü kadınına kadar biz kadınlar hepimiz harp aleyhtarıyız!... Sulhü temin etmezseniz Rusya harap olacak... İnkilâp... Fitne... Cumhuriyet...

Dedi. Demir Ali'yi teskine çalışan Fransız Miralayı hayret içinde ondan Kontesin kim ve hangi aileden olduğunu sordu. Demir Ali de yarı sesle onun imparatoriçenin yakın freleyni, aslen Barones Volf olduğunu söyledi.

Fransız:

— Hımm!? dedi.

Herkes yemek odasına çıktı.

VIII

Harp Şûrasının akşam celsesi çok uzun sürdü. Müzakereye pek çok meseleler kondu. Hazırlanmakta olan umumî taarruz plânı tetkik ve kabul edildi. Demir Ali'nin süvarilerine eskiden düşünüldüğü gibi Türk hattını yararak İngiliz ordusu ile birleşmek işinde en ehemmiyetli vazife yükletildi ve bu işde ona geniş salâhiyet verildi. Komşu fırkalarla münasebeti tespit olundu. Fakat müzakerenin neticesinde Demir Ali'nin alayının silâh ve mühimmat noksanları olduğu anlaşılarak bu nokta müspet bir surette hallonuncaya kadar meselenin tatbiki tehir olundu ve bu sebeple taarruz gününün tayini Erkânı Harbiye reisine bırakıldı.

Bu kararı işiten Fransız miralayı Ruslar yaza kadar harekete başlamazlarsa, Almanların Paris'e hücumlarını tekrar edeceklerini ve binaenaleyh Rusların acele hareket etmelerini teklif etti. Onun bu sözlerine büyük bir ehemmiyet verildi. Demir Ali elindeki haritalar üzerine Rus ordularının bulunduğu yerlere, silâh ve mühimmat merkezlerini işaret etti. Kafkasya cephesine gelecek yeni kuvvetler hakkındaki bütün malûmatı topladı. Fransızların kendi cepheleri hakkındaki fikirlerini, İngilizlerin Irak cephesindeki orduları hakkındaki malûmatı kaydetti. Türk esirlerinden aldığı malûmata nasıl bir ehemmiyet verdiyse bunlara da öyle bir itina ve dikkat sarfetti.

Artık müzakere edilecek mesele kalmamıştı. Erkânı Harbiye Reisi ayağa kalkarak söze başladı:

— Efendiler, görüyorsunuz ki mesele çok mühimdir. Önümüzde, Rusya'nın en büyük tarihî bir vazifesi duruyor. Büyük Petro'nun meydana attığı millî ve dinî meseleyi halletmeğe bugün biz memur edildik. Rusyanın büyük Rusya olarak yaşamasına asırlardan beri hail olan Türkiye ortadan kaldırılmalıdır! Onun hasta vücudu ortadan kalkmalı, Rusya'nın istediği gibi genişlemesine hiç bir mâni kalmamalıdır. Sizi tebrik ederim. Müttefiklerimiz ile anlaşarak Türkiye'nin taksim edilmesine karar verilmiştir. Bizans İmparatorluğunun meşru varisi bulunan Rusya'ya Ermenistan, İstanbul ve Boğazlar vâdedilmiştir. Rus halkının dini ve milliyeti uğrunda, asırlardan beri karşısına çıkan, Türklerle mücadelesi son merhalesine varmıştır. Bundan beş yüz sene evvel Türkler tarafından zabt ve kubbesindeki haçı indirilen Ayasofyanın Türklerden ve müslümanlardan temizlenmesi ve yeniden salip ile takdis olunması şerefi bize nasip olacaktır. Dinimiz ve milliyetimiz ve İmparatorumuz uğrunda bu vazifemizi büyük fedakârlıkla ifa edeceğimizi ümit ederim. Yaşasın İmparator, yaşasın onun kahraman ordusu. Rusyanın iki başlı kara kartallı bayrağı İstanbul'da açılsın! mukaddes haç Ayasofya kubbesinden nurunu bütün dünyaya saçsın! dedi.

Bütün Ruslar el çırptılar. «Hurra!» diye bağırdılar. Bir Kazak generali gözlerinden yaşlar akıttı. Ve heyecanlı vak'aya Fransız da iştirak etti. O da: Rusça; Vivel İmparator!...

— Yaşasın Rusya, yaşasın İmparator!

Diye bağırdı. İngiliz ise yine «bana ait değil» der gibi soğuk kaldı.

Demir Ali ise, bu heyecan içinde kendisini tama-

miyle yabancı hissetti. Kendisinin kim olduğunu ve nasıl bir memuriyet ile muvazzaf bulunduğunu pek iyi anladı. Odanın içinde bulunanların gürütüleri esnasında hissiyatını oldukça saklamak zor bir iş değilse de o, bu generaller ve miralaylarla konuşamadı. Dişlerini sıktı, kuvvetini topladı, karşısındaki meseleleri halletmeğe azmetti; Erkânı Harbiye Reisine yaklaşarak dedi ki:

— Efendim, sizden bir ricam var, müsaade ederseniz arzedeyim.

Reis:

— Hay hay, buyurunuz! dedi.

Demir Ali:

— Bugün askerlerimin bulunduğu mıntakanın sekenesi kâmilen Türktür. Harp dolayısiyle erkekler kısmen ölmüş, kısmen kaçıp gitmiştir. Orada kalan kadın, kız ve çoluk-çocuk aç olduğundan bu hal askerlerimizin harekâtına mâni oluyor, kışla ve kışlakların etrafını sarıp dileniyorlar. Kıtalarımın efradı, Türkmen, Komok, ve Kırgız Türklerinden olduğundan bu kadın, kız, çoluk ve çocuklarla kolayca anlaşıyorlar. Bu dilenci alayına karşı Ermeni gönüllülerinin, yauhut Kazakların cüz'î fena bir muamelesi kıta efradını kızdırıyor ve şayanı teessüf ihtilâflara yol açıyor. Ben bu gibi şayanı teessüf vak'alardan birine bizzat şahit oldum. Bizim kıtaat efradı ile Ermeni gönüllüleri arasında bir köyde Türk yetimleri üzerinde bir kavga çıktı. Neticede Ermenilerden on on beş maktul düştüğü gibi bizimkilerden de beş altı yaralı oldu. Bunun için yersiz yurtsuz yetimleri içerilere sevketmeğe müsaadenizi istirham ederim.

Dedi. Reis miralayın sözünün sonunu bile beklemeden:

— Miralay bey, böyle meselelerde nasıl arzu ederseniz öyle hareket ediniz. Size bu hususta geniş salâhiyet veriyorum.

Dedi ve saatine baktı:

— Müsaadenizle kaçayım, Kontesi bekletmiyeyim.

Diyerek ayrılmak istedi. Miralay yanındaki kâtibi göstererek:

— Öyle ise müsaadenizle kitabet dairesinden lâzım olan evrakı tedarik edeyim.

Dedi. General de:

— Rica ederim, bildiğiniz gibi hareket ediniz.

Diye cevap verdi.

İşleri tamam olur olmaz Demir Ali süratle kendini sokağa attı. Ve üzerinden ağır bir yükü atmış gibi nefes aldı. Uzak yollarda, toz ve duman içinde kaldıktan sonra hamama gidip rahatlayan bir adam gibi ferah bir vakit geçirmeğe ihtiyaç hissetti. Uzun süren ağır bir mahkemeden beraat eden bir adam gibi kendinde bir pâklık ve saflık hissetti. Hattâ damarlarındaki kanın bile tasfiye olunmuş bir hal aldığını ve gençleştiğini duydu. Ruhca yükseldi, derdi azaldı ve önündeki mefkûreye erceğine genç bir yiğit ümidi besleğe başladı. Vaktin oldukça geç olmasına rağmen telgraf idaresine giderek kızına şöyle bir telgraf çekti:

«Bana mülâki olmak üzere hemen yola çık. Yolun için lâzım olan evrakın cümlesini Tiflis'te Ölmezoğlunda bulacaksın. Muntazırım.»

Telgrafı çektikten sonra ruhen biraz daha hafifledi. Evine döndü.

Evde onu bir sürü ziyaret kartları, gazete ve mektuplar bekliyordu. Fakat o, bunların hiç birine ehemmiyet vermiyerek şu büyük günde geçen vak'aları, işittiği sözleri, kararları birer birer tetkik etmek, derinleştirmek ve çözmek için mindere uzandı. Uzun düşüncelerden sonra verdiği kararını bir defa daha tahlil etmek istediyse de dimağı son kararından vaz geçmedi. Vicdanı yeni düşünüşünde ısrar etti. Geçti artık! «Ötekiler öttü, geçenler geçti» Bugün, Mir Haydar Bâtır Giray oğlu Demir Ali'nin hayatında bir dönüm günü

778

oldu. Onun yolu başka istikamet aldı. Hem de bugüne kadar yürüdüğü yolun tamamiyle aksine...

O, bu yeni yolda nereye kadar gideceğini artık açıkça tayin etmiş; söyliyecek, düşünecek bir şey kalmamıştı. Şimdi yapmak, düşündüklerini tatbik ve tahakkuk ettirmek saati gelmişti.

Miralay Demir Ali bu yeni yolu buluşundan o kadar memnundu ki kendisini yeni doğan bir çocuk gibi ter ve taze hissetti ve güzel rüyalar görmek üzere derin uykuya daldı.

IX

İkinci günü Miralay Demir Ali daireden daireye koşmakla geçirdi ve yetim Türk yavruları ile dul kadınları harp sahasından çıkarıp geriye doğru sevketmek için müsaadeler aldı, demiryollarında nakilleri için meccanî pasolar çıkarttı ve bu işi takip etmek üzere beraber götüreceği doktor ve onun dört-beş arkadaşı için seyahat vesikaları ve mürur tezkereleri hazırlattı.

Kızının cepheye kadar gelebilmesi için lüzumlu evrakı tedarik etti. Kendi kıtaları için lâzım olan elbiseleri, silâhları vesair lüzumlu şeyleri bizzat kendisi vagonlara yükletti. Maliyeden zabitlerin müterakim maaşlarını çıkarttı. Sonra Erkânı Harbiye dairesine giderek Kafkas cephesinin son mufassal haritasını, Türkler hakkında Erkânı Harbiyede mevcut gizli ve mahrem kâğıt ve raporları tedarik etti. Erkânı Harbiye reisleri ile ayrı ayrı mülâkatlar yaptı, onlardan taarruz plânına ve taarruz noktalarına ve taarruza iştirak edecek kuvvetlere dair lüzumlu malûmatı topladı. Akşama doğru yorgun bir halde odasına döndü.

Telefonla, gitmek üzere olduğunu Ölmezoğlu'na haber verdi ve vedâ için onlara yöneldi. Onu gene o sevimli aile karşıladı. Türk yetim ve felâketzedelerine ettiği hizmete teşekkür edildi. Bu akşam dahi vakit çok

779

hoş ve doyulmadan geçti. Miralay gitmek için ayağa kalktığı zaman:

— Affedersiniz, dedi. Az kalsın unutacaktım, benim de sizden bir ricam var. Kızım birkaç güne kadar hastabakıcı olarak yanıma gelmek için Tiflis'ten geçecektir. Onun evrakını sizde bırakmak niyetindeyim. Malûm ya, kızcağız genç ve tecrübesizdir. Yardımınızı esirgememenizi rica edeceğim.

Dedi. Esma Hanım ve kızları bu haberden pek memnun oldular, mutlaka karşılamağa çıkacaklarını ve misafir edeceklerini söylediler. Miralay Demir Ali ev sahiplerinin bu misafirperverliklerinden pek mütehassis olarak ayrılacağı sırada Ölmezoğlu'nun büyük kızı Feride Tutaş miralayı durdurarak:

— Ben de gidiyorum, Miralay Bey beni de alınız!

Dedi ve sözlerinin hazır bulunanlar üzerinde yapacağı tesirden kendisi de utandı ve kızardı. Fakat Demir Ali başka bir tavırla:

— Maşaallah Tutaş, cesaretinize hayranım. Lâkin anlaşılan bizim oradaki halimizden haberdar değilsiniz. Biz orada tamam ateş altında bulunuyoruz ve yarın ne olacağımızdan habersiz yaşıyoruz. Orası kızların yeri değildir. Dedi.

Esma Hanım ve avukat Arslan Bey kızlarının bu arzusunun ciddî olmadığını, yalnız şaka maksadiyle söylediğini zikrederek meseleyi kapamak istediler. Fakat Feride bu defa musirrane bir tavırla:

— Hayır, ciddî söylüyorum, Miralay Bey, dedi, sizin kızınızın orada bulunmasında bir mahzur görünmedikten sonra bana da müsaade olunabilir, değil mi?

Miralay:

— Doğrusunu isterseniz kızımın da oraya gelmesi doğru değildir. Kızım kafasına hastabakıcı olmak gibi yanlış bir fikir koymuş olduğundan bu meslekte bir tehlikeye maruz kalmasına yol bırakmamak için ister istemez yanıma almağa mecbur oldum. Orada kızlar

için değil, hattâ erkekler için de hoşa gidecek bir şey yoktur. Orada silâhlar etrafa ateş saçıyor, her tarafta ölüm oynuyor. Dedi.

Feride fikrinde ısrar ediyordu:

— Tabiî değil mi, dedi. Harp meydanı. Fakat benim orada bir müddet kalmamdan ne zarar gelebilir?. Hem de uzun müddet kalmam, oradaki ahvali biraz görür. hemen dönerim. Miralay Bey, kızınızla beraber gelmeme müsaade ediniz.

Demir Ali'nin alnından terler boşandı:

— Şüphesiz, kızımın yanında sizin gibi terbiyeli bir Tutaşın bulunmasını çok arzu ederdim. Fakat biliyorsunuz ki orası harp meydanıdır. Bir emir geldi mi hemen ateş içine atılır gideriz. Harp: Kadın, kız, çoluk-çocuk ayırmaz. Orada merhamet ve şefkat denilen şeylerin cümlesi mefkut; orada yalnız ölüm ve kan vardır. Şimdi kendiniz düşününüz. Sizin gibi bir Tutaşın oraya gelmesine nasıl müsaade edebilirim?

Esma Hanım ve Arslan Bey: «Ehemmiyetsiz şeyler, canım, böyle şey mi olur? Nasıl gider?» falan dediler. Lâkin Feride ısrar etti ve:

— Sevim benden daha gençtir, daha tecrübesizdir; onun oraya gelmesine müsaade olunuyor da, bana niçin olunmuyor? Harp olursa yaralılara bakarım. Zaten sizin askerler hep Türk değil mi? dedi.

Miralay:

— Demek siz de Rus bendesi oluyorsunuz?

Diye Feride'yi bu fikrinden vaz geçirmek için millî hissiyatına dokunmak istedi. Feride kızdı, kızardı. Cevap bulamadı. Nihayet:

— Hayır, asla ben Rus bendesi ve Rus kurbanı olmak arzusiyle gitmiyorum, dedi, bilâkis kendi milletime hizmet için, kendi milletdaşlarımızın kanlarını korumağa, yaralarını bağlamağa gidiyorum.»

Miralay takdirkâr bir tavırla:

— Hissiyatınıza şüphesiz ki müteşekkiriz, dedi. Fa-

780

kat bilmezsiniz ki harp mıntakasına Kızılhaça mensup olmayan kadın-kızın bulunmasına müsaade olunmaz. Siz hastabakıcı değilsiniz.

— Değilsem, olurum, niçin olmıyayım?

Arslan Bey ile Esma Hanım kızlarının bu sözlerinden hayret içinde kalmışlardı. Miralay, Feride'nin gene millî damarını ele almak istedi:

— Sizin gibi islâm terbiyesi almış milliyetçi bir kızın göğsüne kırmızı haçı takmağa muvafakat etmesi, doğrusu bana mantıksız geliyor. Buna nasıl muvafakat edeceksiniz?

Dedi. Feride bu sözlerden şaşırdı, tereddüde düştü, kızardı. «Biliyorsunuz ya» falan diye bir mukaddeme yaparak uzun izahata girişmek istedi. Fakat bu sırada münakaşayı seyretmekte olan İbrahim hemşiresinin sözünü keserek:

— Söylediğin şeyler esassızdır, dedi. Sen milliyetçisin? Şüphesiz ki milliyetçi! Peki, milletinin, dininin düşmanı olan bir dinin âlâmeti farkasını, ister kırmızı olsun, ister beyaz, göğsüne nasıl takacaksın?

Feride kendisini müdafaaya kalktı:

— Yok, takmakla, takmak arasında fark var, dedi; bir Rus kızı ondan bir mâna ve bir kudsiyet ümit ederek takabilir; fakat ben ona yalnız resmî bir âlâmet olarak bakıyorum.

Miralay yeniden müdahale etti:

— Yok Tutaş, dedi, yanılıyorsunuz. İnsanlar yanlış yollara girdikleri zaman vicdanlarını teskin için bu gibi sebepler bulurlar. Meselâ, biz Rus ordusuna girdiğimiz zaman bugünkü müthiş ahvalin vuku bulacağını asla hatırımıza getirmemiştik. Bilâkis kendi ırkdaşlarımız olan Şimal Türklerinin muvazzaf askerlikleri esnasında onlara yardım edeceğimizi, onları Rusların tecavüzünden koruyacağımızı ümit etmiştik. Yoksa durup dururken aklı başında bir adamın kendi halkı ve kendi milliyeti aleyhinde hareket edecek bir orduya

kaydolunması kabil mi? Kardeşinin kafasını kesecek Rus baltasına sap olmağa kim razı olabilir?... Fakat işte görüyorsunuz, o gün geldi. Bugün ben, bundan beş asır evvel kardeşlerimiz Garb Türkleri tarafından Ayasofya kubbesinden indirilen haçı, hilâlin yerine yeniden takmak için memur edildim. Bu vazifeyi ifa için de yalnız kendim değil, beraberimde birkaç bin Türk oğullarını da götürmekle mükellefim. Yegâne müstakil Türk ilini asırlardan beri bütün âlem karşısında Türkün bayrağını yaşatmağa muvaffak olan büyük Garb Türklüğüne karşı silâh kullanmağa onları öldürmeğe, yerlerinden kovmağa, islâmiyetin mukaddes ezaniyle çınlıyan o mukaddes minareleri yıkmak arzusuyla arkamdan gelen haç ordularına yol açmağa, Türk eli ile Türk ocağını söndürmeğe, nesillerden beri ecdadımın ve doğduğum günden beri benim takdis ve tebcil ettiğim islâmiyete karşı hıristiyanlığı himaye etmeğe, altı yüz seneden beri devam eden Rus-Türk savaşının en ciddî günlerinde, Rus safında, milliyetini, istiklâlini kurtarmak için canını feda eden Türklerin en zayıf, ve en ince noktasını bularak, Rus kılıciyle mezkûr noktaya hücum etmeğe, bu tarihî savaşa böylelikle Rusluğun ve hıristiyanlığın menfaatine, milletimin ve dinimin aleyhinde olarak nihayet vermeğe memurum. Niçin?... Biliyor musunuz niçin?...

Onun gözlerine yaş doldu, sesi değişti. Titrek bir sesle:

— Çünkü, dedi, ben vicdanıma hâkim Mir Haydar Demir Ali değil, Rus ordusunun miralaylarından Mir Haydar Demir Aliyefim... ve, ne emir verseler bunu yapmak mecburiyetindeyim.

Onun gözlerinden yaş, sel gibi akıyordu. Artık söz söylemek imkânı kalmamıştı. Oturdu. Etrafındakiler mahcup ve pişman bir halde yekdiğerine, ve bu göz yaşlarına sebep olduğu için, Feride'ye bakıyorlardı. Ve

herkes, koca miralayın çocuk gibi hüngür-hüngür ağlayışını Kur'an dinler gibi hürmet ve ehemmiyetle dinliyorlardı. Biraz sonra Esma Hanım yavaşça çıkıp miralaya su getirdi. Demir Ali suyu içtikten sonra kendini biraz topladı. Ayağa kalktı. Tebessüm etmeğe çalışarak oldukça şen bir sesle:

— Ne yaparsın ihtiyarlık, âsap yıpranmış, dinlemiyor.

Dedi ve gitmek için herkesle görüşmeğe başladı. Feride de kusurunu affettirmek istiyormuş gibi:

— Acele ettiniz Miralay Bey, dedi, halbuki biz size birkaç musıki parçaları dinletiriz, demiştik. Zeynep mahsus sizin için birkaç yeni notalar da hazırlamıştı. Biraz daha oturunuz.

Feride'ye diğerleri de iltihak etti. Bütün ailenin ricasını kabul etmemek mümkün olmadı. Miralay Demir Ali tekrar yerine oturdu. Feride piyanoya geçti. Zeynep ona refakat etti.

Bu çaldığı havalar her zamanki gibi millî melodiye ait olmakla beraber Feride'nin bu defaki çalışı daha müessir ve daha hazin bir mahiyet alıyordu. Feride bütün hissini ve kalbini piyanoya dökerek feryat ve ahlarına herkesi iştirâk ettiriyordu. Zeynebin sesi bugün her zamankinden daha kuvvetli, daha hazin ve daha müessirdi.

Gece yarısından sonra Miralay, cümlesine teşekkür ederek çıktı.

Ölmezoğlu ailesi ise gece geç vakte kadar oturup Demir Ali hakkında konuşmalarına devam etti. Aile efradının her bir şahsı, kendi anladığı gibi, onun bugünkü haleti ruhiyesini tahlil ve tefsir etti. Herkesin kalbinde ona karşı hürmet hissi bir kat daha arttı.

Feride de ise bir his daha uyanmıştı. Mânasını anlayamadığı bu hissin tesiri altında o sabah aydınlığa kadar yatağında kıvrandı, bir türlü uyuyamadı. Bu yaşlı miralayın şahsında Feride bir Türk kahramanı bulmuştu. Bu Türk kahramanı onun nazarında gittikçe yükseliyordu. Feride ona taabbüd ediyordu, belki de onu seviyordu.

Evet, o kendi kendine itiraf etmese de onu ilk aşkla sevmeğe başlamıştı.

* * * *

X

Sabah uyanınca Feride'nin aklına gelen ilk fikir, hastabakıcı hemşire olarak, cepheye gitmek oldu. Orada kendisini neler beklediğini bilmese de harp meydanındaki hastabakıcıların ağır hallerine ait birçok malûmat edinmiş olduğu halde yine onu gizli bir kuvvet oraya çekiyor ve ona Türk dünyasının büyük bir bilmecesi orada halledilecekmiş gibi geliyordu. Feride'ye şu dakikada öyle geliyordu ki Türk dünyasının gâh Ruslara, gâh Çinlilere, gâh Araplara ve Farslara bendelikte devam etmesi ve yahut kendini idareye başlaması ve yalnız kendi bayrağına hizmet etmesi işte burada halledilecekti. Bu işte, kırk türlü Türk kabilelerinden toplanmış Türk askerleri maya rolünü oynayacak, şu Rus üniforması altında büyük Türk ruhunu taşıyan Miralay Mir Haydar Demir Ali bu hareketin bayrakdarı olacaktı. Milliyetçi bir Türk kızı olması hasebiyle Feride bu ağır saatlerde onlara yardım etmeyi kendine millî bir vazife, millî vicdan borcu sayıyordu.

Bu fikir onun kafasında kuvvetle yerleşiyor ve bütün engellere rağmen onun ruhu oraya koşuyordu. Lâkin bu fikrine aile efradının itiraz edişi ve bildiği, tanıdığı adamlar hep Türkçüler olduğundan onun Rus ordusunda hastabakıcılık etmesine «Rus bendeliği» nazarile bakacakları hatırına geldi. Bu düşünceler onu bir çıkmaza soktu. Bu çıkmazdan kurtulmak için muhtelif yollar düşündü, fakat bir netice elde edemedi. Miralaya kadar gidip yalvarmayı düşündüyse de terbiyesi buna müsaade etmedi. Anne ve babasına yalvaracak oldu. Bununla da bir netice alamıyacağını anlıyarak bu fikrinden de vaz geçti. Bütün arkadaşlarını toplayarak Türk gençleri arasında «cepheye!» şiarı altında bir hareket yaratmak istedi. Lâkin bütün Türk münevverlerinin «harbe boykot» cereyanına karşı gidemiyeceğini hissetti. Bu da onun ümidini kırmadı. Engeller çoğaldıkça onun azim arzusu da arttı. Bu arzusunun vücut bulması için çareler aramakta devam etti.

Bu esnada sokak kapısının zili çalındı. Kapıda kim olabilir, diye dikkat kesildi. Evde kimse kapı tarafına gitmedi, kapı açılmadı. Hizmetçi kız açar diye düşünürken kapının ikinci defa çalındığını işiterek, evde kimse yok galiba, diye yerinden kalkıp kapıya doğru gitmek isterken kapının zili üçüncü defa ve pek uzun çalındı. Feride acele ile kapıyı açtığı zaman karşısında bir telgraf uzatan müvezzii gördü. Telgrafçı:

«Müstaceldir efendim, imza ediniz» dedi. Feride telgrafın müstacelliğinden pürtelâş imza ettikten sonra ayni istical ile telgrafı açarak okumağa başladı:

— Cuma gününe kadar hareket edemiyeceğim. Vaktin müsait ise bekle. Sıhhatteyim. Pek sevindim. Öpüyorum. Kızın Sevim.

Feride bir kere daha okudu anlıyamadı, ikinci defa okudu yine anlıyamadı. Adresine baktı, kendilerine idi. Bir daha dikkatle okudu. Mânasından miralaya olduğunu tahmin etti, ve miralayın telgrafını açıp okuduğu için kendini ona karşı bir günah işlemiş hissetti. Utandı. Şaşırarak:

«Anne, anne», diye birkaç defa seslendi. Herkes bir iş için çıkıp gitmiş olduğundan evde kimseyi bulamadı. Telgrafın münderecatından miralayı haberdar etmek saadetine nail olmak arzusuyla telefona koştu ve

hatırında kalan otel isminden numarayı bulmak için telefon rehberini karıştırdı. Oteli buldu, fakat telefon meşguldü. İkinci defa telefon etti, otelden birisi kaba bir ermeni şivesiyle hiç münasebeti olmayan sözlerle mukabele etti. Feride kızdı, telefonu kapadı. Bir daha telefon etti, bu defa miralay Demir Ali'nin şimdi istasyona gittiğini söylediler.

Feride çok düşünmeden hızlı hızlı giyindi ve istasyona koştu. Fikren yalnız miralayı telgraftan haberdar etmek çaresiyle meşgul olduğundan onu takip edercesine giriştiği bu teşebbüsün adâba mugayir olup olmıyacağını aklına bile getirmedi. Yalnız istasyona dahil olduktan sonra «Ya miralay benim hareketimi suitevil ederse?» diye onda bir tereddüt uyandı. Fakat, «Aman tren kaçar, miralay telgraftan habersiz hareket eder» endişesi bu tereddüdü çabucak unutturdu.

Feride binlerce adam arasında miralayı aramaya koyuldu; oraya koştu, buraya koştu, büfeye girdi, perona çıktı. Hiç bir tarafta ona benzer bir adama tesadüf etmedi. Vagonlara girip aramak istedi. Lâkin trene girip çıkanlar okadar çoktu ki, oraya girmek imkânı hiç görünmüyordu.

Bu esnada vagonun büyük pencerelerinden birinden miralayın başını seçebildi. Hemen pencereye yaklaşarak yumruğiyle cama vurmağa başladı. Lâkin miralay bunu işitmeden geçip gitti. Bir tüccar durup Feride'ye dikkatle baktı, aradığı olmadığından dönüp gitti. Bir genç zabit Feride'yi görerek tebessüm etti ve bıyığını bükerek ona bir şeyler söyledi. Feride «Miralay Demir Ali!» diye bağırdı. Çok yüksek bağırdığından mı. yoksa tesadüfî mi oldu, birden pencerede miralay göründü. Feride'yi görürgörmez «Bu ne demek olabilir, yoksa kızcağız hakikaten beraber gitmek niyetinde mi?» diye düşüne düşüne ona doğru yürüdü. Feride ilk söz olarak:

— Affedersiniz, bu telgraf size imiş, evde kimse

olmadığından ben pedere zannederek bilmeden açmış bulundum.

Dedi. Miralay telgrafa çok sevindi ve göz gezdirdikten sonra:

— Teşekkür ederim, çok teşekkür ederim, zahmet ettiniz.

Dedi ve Feride'nin elini sıktı. Feride miralayın iltifatından ümitlenerek:

— Demek bana darılmadınız, ben korka korka gelmiştim. Dün sizi rahatsız ettiğimden dolayı affınızı istirhama bile cesaret edemiyorum. Beni affediniz.

Dedi. Kızından aldığı telgrafın uyandırdığı sevincin tesiri altında bulunan Miralay:

— Aman efendim, dedi, bu ne demek. Size çok teşekkür ederim. Kızım gelirse artık iltifatlarınızı esirgemeyiniz. Zira onu ben bekleyemiyeceğim. Sizin muavenetinize emin olduğumdan sizden bu yardımı rica ediyorum. Düşününüz, Sevim'i iki senedir görmedim. Kimbilir şimdi Tutaş kız olmuştur. Malûm ya, Rus mektebinde okudu, Ruslar içinde bulundu. İhtimal tesirlerine kapılmıştır. Rica ederim siz ona biraz millî ruh aşılamaya çalışınız. Gençtir. Şuurlu-şuursuz Rus cereyanlarına kapılmış olabilir... Ben Rus kurbanı olarak, Rus yardakçılığı ederek bu kadar vakit ömrümü zayi ettim... Kızım öyle olmasın... Bu yolda oğlum kurban oldu gitti. Ama kızımın o yolun kurbanı olmasına asla muvafakat edemem. Kızımın da sizin gibi olmasını bilseniz ne kadar arzu ederdim. O günü görebilecek miyim? dedi.

— Öyle ise benim cepheye gitmeme neden müsaade etmiyorsunuz?

Feride'nin bu sualinden Miralay bir miktar tereddüde düştü:

— Asla, ben sizin oraya gelmenize muhalefet etmiyorum; fakat sizin için orası yakışmaz, zira orada

ağır hallere maruz kalmanız muhtemeldir; diyorum. Kazara bir kurşun, beklenilmeyen bir süngü harbi... Üstelik, biliyorsunuz ki harp askerin ahlâkını altüst etmiştir. Ümit olunmıyan uygunsuzluklar melhuz... İşte böyle müthiş haller karşısında bulunmanızı istemediğimden sizin cepheye gitmenize muvafakat etmiyorum. Yoksa başka bir engel göremiyorum. Dedi.

Feride:

— Bu kadarcık mı? Miralay Bey, söylediğiniz sözler meyanında beni korkutacak bir şey göremiyorum. Ayni zamanda ruhum ve hissiyatım beni oraya çekiyor. Orada bir şey bulacak, hedefime varacak gibi oluyorum. Vicdanım benim oraya gitmemi, orada çalışmamı emir ve orada bulunmamın bana farz olduğunu tekrar eder gibi oluyor. Bütün mevcudiyetim oraya, evet cepheye gitmek için can atıyor ve «Feride, ne duruyorsun, seni vazifen çağırıyor, silâh başına!» diyor gibi oluyor. Miralay Bey, geçen gece sabaha kadar bunu düşündüm, uyuyamadım. Lâkin... çare bulamadım. Nihayet tekrar rica edeceğim: Miralay Bey, ne olur, müsaade ediniz, ben de cepheye gideyim.

Dedi ve Miralayın elini tuttu.

Miralay Demir Ali, bugüne kadar kimseye ifşa etmediği, yalnız başına kurduğu plânın esas aksamını şu genç kızın sezdiğini, şu saniye zarfında kalbinin en derin köşelerindeki esrarını okuduğunu hissetti. Memnun oldu. Demek Türklük yolunda, Türklük uğrunda atmak istediği adım, herkesin arzusu idi. Kendi kendine: «Demek benim bu fikrim başkalarının da gönüllerine ateş, yüreklerine dert salan ve millî vicdanları meşgul eden millî bir iştir. Demek bu işim doğru ve mukaddes bir iştir.» dedi ve kendi kendini tebrik etti. Feride'nin cepheye gitmeye can atmasına kalben sevindi ve keyiflendi. Feride de Miralayın düşüncelerini okur gibi tekrar ona bakarak:

— Artık müsaade olundu, değil mi? dedi.

— Ne yapalım, mademki bu kadar ısrar ediyorsunuz, tabiî gelmenize muavenet etmek icap edecek. Fakat bir şartla: Eğer pederiniz ve valideniz müsaade ederlerse ve onların müsaadesi olmadıkça bir adım bile atmıyacağıza söz verirseniz...

— Şüphe mi var, tabiî söz veririm.

— Bir şartım daha var: Cephenin ahvali vehamet kesbedip de sizler için bir tehlike sezdiğim vakit geri hareketinizi emredersem, buna muhalefet etmiyeceksiniz.

— Etmem.

Miralay Demir Ali trenin hareketine ne kadar vakit kaldığını sorarak emniyet kesbettikten sonra istasyon salonuna girdi. Ve bir masa başına geçerek Arslan Ölmezoğlu'na ve Esma Hanıma hitaben bir mektup yazarak Feride'yi, kızı Sevim Bike ile birlikte cepheye göndermeğe muvafakat ederlerse, bütün mesuliyeti deruhte edeceğini, Feride'ye kendi evlâdı gibi muamele edeceğini ve ne vakit emrederlerse hemen geri göndereceğini yazdı. Diğer bir mektupla erkânı harbiyedeki bir memura müracaat ederek Feride Tutaş için ihzarı icap eden evrakın yapılmasını rica etti. Her iki mektubu aynı zarfa koyarak ve üzerine mühürliyerek, Ölmezoğlu Arslan Beye teslim olunmak üzere Feride'ye verdi ve:

— Sevim gelince bana telgraf çeksin. Hareketinizden de beni haberdar ediniz. Mümkün olduğu kadar çabuk hareket ediniz. Sevim'e söyleyiniz, burada çok kalmasın. Dedi.

Bu esnada son çan (*) çalındı. Miralay Demir Ali alelacele trene atladı.

O, büyük emellerini düşünerek cepheye doğru, Fe-

(*) Rusya demiryollarında trenin hareket hazırlığını bildirmek için üç defa çan çalınır.

ride de aynı düşüncelerle evine doğru yöneldi. Ayrı ayrı yollardan giden iki Türk şu saatten itibaren idealde ve gayede birleşmişlerdi. Her ikisi de aynı ereğe kıbleye doğru ilerliyorlardı.. Büyük Türk kurtuluş ve birliğine doğru!

XI

Savaş yerine varır varmaz Miralay Demir Ali zihninde kurduğu plânını tatbike koyuldu. Onun tahminine göre umumî taarruza iki hafta veya yirmi gün kadar bir zaman vardı. İşte bu kısa zaman zarfında Miralay kimseyi şüpheye düşürmeden bütün hazırlıklarını görmeli fırkasındaki Rus zabitlerini komşu Rus ve Ermeni alaylarına göndermeli, mevcut silâh ve mühimmatı, nakdî ve mühim evrakı alarak Türk ordusuna iltihak etmeli idi. Bu hareket hem Türk ordusunu büyük bir felâketten kurtaracak, hem de ona büyük millî vazifesini yapmıya imkân vermiş olacaktı. Miralayın fikrini haftalardan beri kurcalayan, geceleri uyutmayan ve nihayet onun dimağında kat'î bir karar halini alan mesele işte bundan ibaretti. Bu maksatla o, Tiflis Harp Şûrasında cepheler hakkında geniş malûmat toplamış gene bu maksatla biricik kızını yanına çağırmış ve fırkasını her anda hareket edebilecek bir hale getirmişti.

Lâkin Miralayın bu plânının tatbikine mâni olan iki müşkülât meydana çıkmıştı ki, onlardan biri Türk yetim ve felâketzedelerini toplamaya gelmiş olan komisyon âzâları, ikincisi de Feride'nin gelmesi idi.

Türk felâketzede ve yetimlerini toplamaktan ve onları ölümden kurtarmaktan başka bir vazifesi olmıyan komisyon âzâlarının da şüphe altına alınmaların-

786

dan korkuyordu. Onun bu hareketi neticesinde bütün Kafkasya Türkleri korkunç bir tethişe ve orada millî faaliyet sekteye uğrıyabilecekti. Arslan Bey ailesinin mukadderâtını da düşünmek lâzımdı. Bu necip Türk ailesinin tamamiyle mahvolması ihtimali vardı. Onun için Miralay Demir Ali bu meseleler hakkında kat'î kararlar vermeği münasip buldu ve her şeyden önce gerek komisyon âzâlariyle, gerekse Feride ile her türlü münasebeti kesmeğe karar verdi. Bundan sonra alayında, ki Rus ve Türk kabilelerinden olan zabitana karşı alacağı vaziyet kalıyordu.

Gerçi bu meseleleri de çoktan halletmişti. Fakat fiiliyat sahasına geçince beklenilmiyen müşküller baş gösterebilirdi. Bu muhtemel müşkülleri dikkate alarak Miralay çok ihtiyatlı davranıyordu. Bu meseleleri de hallettikten sonra o, Erkânı Harbiye riyasetinden hususî bir emir adığını ve bu emir mucibince alayının bir manevra yapacağını bahane ederek Türk tarafına geçivermeği düşünüyordu.

Bu plânı tabiî yoldan tahakkuk ettirebilmek için, kumandası altında bulunan Rus ve Türk zabitlerini, avdet ettiği günün akşamı, içtimaa davet etti ve içtimaa büyük bir ehemmiyet verdirmek için de meclisin kapısına nöbetçiler dikti. Meclisi açınca içtimada konuşulacak meseleleri hiç kimseye söylemiyeceklerine dair silâh arkadaşlarından söz aldı. Ondan sonra yakın günlerde taarruz emrine intizar etmek icap ettiğini, bu vazifenin, kumandasındaki muhtelif Türk kabilelerinden mürekkep süvari kuvveti tarafından Türk cephesini yarmak suretiyle icra olunabileceğini, bunu askerlerden ve alelhusus cephe civarında dolaşan Türk kadınlarından ve çocuklarından ciddiyetle saklamak icap ettiğini izah etti. Hattâ Rusları şüpheye düşürmemek için, İstanbula varmayınca meselenin halledilemiyeceğini ilâve etti. Rus zabitlerinin çok hoşuna giden bu ilâveden sonra Miralay Demir Ali sözünde devam ederek dedi ki:

— Erkânı Harbiye Reisi buradaki yetim çocukların, kadın ve kızların serian harp meydanından dahile naklini emretti. Bu işle meşgul olmak için de Kafkas Müslüman Komitesine selâhiyet verildi. Binaenaleyh bu iş için gelecek olan heyete teshilât ve yardım gösterilmesi icap eder.

Mecliste hazır bulunanlar Miralayın fikrini kabul ettiler. Bu işin süratle ifası için bir Rus zabitine geniş selâhiyet verildi.

Avdetinin ikinci günü yakındaki Ermeni ve Rus Kazacı alayları kumandanlarına hususî mektuplarla müracaat ederek onları mahrem görüşmeye davet etti. Her iki mektup samimî ruhla yazılmış ve arkadaşça halledilecek pek mühim meselelerin vücuduna işaret olunmuştu. Mektupları bitirdikten sonra Kazan Türklerinden sabık muallim İbrahim isminde bir subayı odasına çağırarak dedi ki:

— Siz hem Rusçayı, hem de Türkçeyi iyi biliyorsunuz. Bana Erkânı Harbiyede bir gazete verdiler. Çabuk tercüme edilmesi lâzımdır. Anlıyamadığınız bir yeri olursa bana sorarsınız.

Ayni zamanda diğer bir zabite kızı ile Feride'ye bir yer hazırlatmasını emretti. Bütün bu işlerden sonra elinde mevcut mahrem evrakı tasnife başladı. Lâkin nöbetçi askerin içeri girmesi onu bu işle meşgul olmaya bırakmadı. Nöbetçi mülâzim İbrahim efendinin geldiğini haber veriyordu. Demir Ali masa üzerine dağıttığı evrakı ve haritaları bir daha topladı ve kendisine bir kumandan tavrı vererek:

— Gelsin!

Dedi. Mülâzim İbrahim Efendi girip kapı ağzında durdu. Rengi kaçmıştı. Miralay Demir Ali İbrahimin sıtmalı bir hasta gibi titremekte olduğunu farketti. İbrahim ihtiramkâr bir vaziyet alarak:

— Miralayım, beni affediniz, ben bu vazifeyi ifa edemiyeceğim!

Dedi ve gözlerini aşağıya indirdi. Miralay gazetenin münderecatından bîhabermiş gibi:

— Ne? Nasıl? Sizin malûmat ve vukufunuz onu tercümeye kifayet etmiyor mu?

Diye sordu.

İbrahim bu sözlerden cesaret alarak cevap verdi:

— Mesele hiç de malûmat ve vukuf meselesi değildir. Bu makale Rus ordusunda bulunan Türk askerlere hitaben kaleme alınmış bir beyannamedir. Bunun tercümesi erkânı harbiyeye verilirse, bu makaleyi yazan muharririn idamına sebep oluruz... Ben bu işi yapamıyacağım. Beni bu işden azad ediniz Miralayım!

Miralay Demir Ali gülümsedi:

— Makaleyi okudunuz mu? diye sordu. İbrahim:

— Okudum, bir defa değil, hattâ üç defa okudum. Onun için de sizi tâcize cesaret ettim. Rica ederim, beni azad ediniz!

Diye cevap verdi.

Miralay Demir Ali gülümsemede devam ederek:

— Haydi, sende... dedi, öyle şey mi olur... Yeryüzünde bütün Türklüğün kiblegâhı yegâne Türk iline karşı silâh kullanmaya, onu tahrip ve yer ile yeksan etmeye, son müstakil Türk devletini yeryüzünden kaldırmağa, Ayasofya kubbesine haç dikmeğe kendinde kâfi kuvvet bulduğun halde, neden bir muharririn Divanı Harbe verilmesine vicdanın müsaade etmiyor? Bu ne demek? Bu işde anlamadığım bir sır var.

İbrahim kızardı; muhakemesini kaybeder gibi oldu. Titredi. Zihninde cevap aradı:

— Efendim, dedi, askerî hizmete alındığım zaman yemin ettirildim, yemini bozamam. Bunun için Ruslarla beraber yürümeğe, harbetmeğe mecburum. Ne yapayım.

Miralay tekrar güldü:

— Demek ki sen Rusyanın kuvvetlenmesi, genişlemesi ve zenginleşmesi için bütün dünya Türklerinin,

hattâ bütün islâm âleminin yegâne istinatgâhı olan Türkiye'yi yeryüzünden kaldırmak icap ederse, yemin etmiş olduğun için, buna da hazırsın, öyle mi?

İbrahim başını eğdi.

Miralay, ayni hararetle devam etti:

— Böyle olunca, o muharrir seni, beni, hepimizi Rus yardakçıları, milletimizin başını kesmek için hazırlanmış olan Rus baltasının sapı diye tesmiye ettiğinden bize, bizim yeminimize karşı geliyor, bizi yeminimize muhalif harekete davet ediyor, demektir. Binaenaleyh ayni yemin mucibince o muharriri divanı harbe sevketmeğe mükellef değil miyiz? Bu makaleyi neferlerimiz okursa, «Biz Ayasofya kubbesine haç dikmek şerefine iştirak edemeyiz» demeleri muhtemel değil midir? Halbuki biz Ayasofya kubbesine haç takmağa mecburuz, çünkü Erkânı Harbiyenin emri böyledir. Ben miralay isem sen de bir subaysın binaenaleyh buyur.

Dedi ve İbrahimin gözüne baktı.

İbrahim titremeğe ve sedasız ağlıyarak gözyaşları dökmeğe başladı. Hıçkırığa boğulduğu halde:

— Yapamam Miralayım, beni Divanı Harbe sevkediniz. Dedi.

Miralay yerinden kalktı, İbrahim'e yaklaşarak elini omuzuna koydu ve dikkatle gözlerine baktı.

— Demek senin millî vicdanın hâlâ sönmemiş... Demek sen Rusa emir kulu olmağa, Şeyh Ali (*) gibi milletini satmağa amade değilsin. Öyle ise ben de senin karşında bir Rus ordusu miralayı değil, senin kardeşin, senin gibi Türk oğlu Türk ve tıpkı senin gibi üzerine son müstakil Türk ilinin imhası vazifesini almış bir Türk zabiti olarak senin o sönmemiş millî vicdanına soruyorum:

Sen, ben ve bizim kanaatimizi taşıyan diğer mil-

(*) Şeyh Ali Moskova Çarları tarafından Kazanın istilâsında milletine hiyanet etmiş bir mel'undur.

7888

letdaşlarımız şu yolda ne yapmalıdır? Rusya çarına sadakat yemini vermişiz diye şu istiklâli ve hürriyeti uğrunda çarpışan son Türk devletini de Rus çizmeleri altında ezmeğe çalışalım mı? Yoksa şu makale muharririnin dediği gibi Rus amaline hizmetten kendimizi kurtaralım mı?

İbrahim tamamiyle şaşırmış bir vaziyette bir müddet sükût etti, cevap bulamadı ve sonra dedi:

— Bilmiyorum Miralayım, benim vicdanım bu hususta o kadar müazzeptir ki bir söz söyliyemiyeceğim. Pederim imamdır. Gerek pederim, gerekse içinde yaşadığım muhit Türklere karşı derin bir muhabbet ve sarsılmaz bir iman besliyordu. O kadar ki, bir gün, ancak Türkiye sayesinde, Rus esaretinden kurtulacağımıza emindiler. Bendeniz böyle bir his ve imanla büyüdüğüm halde nasıl olup ta Türklerin mahvına yürüyen bir kuvvetin kumanda hey'etine dahil olduğuma şaşıyorum. Ne yapacağımı bilmiyorum. Bizde ne kuvvet var, ne de teşkilât...

— Türkiye'deki Ermeniler ne yapıyorlar? Erzurumun, Trabzonun Ruslar eline geçmesine içerden yardım edenler onlar değil miydi? Neden Rusa karşı böyle bir vazifeyi Azerbaycanlı, Dağistanlı, Kırımlı, Türkistanlı, İdil-Urallı Türkler yapmıyor? Niçin sen ve ben böyle bir fedakârlıkta bulunmuyoruz?

İbrahim:

— Ah, Miralayım, doğrusunu söyliyeyim: Ben de birkaç defa Türkler tarafına firar etmeği düşündüm. Peki, farzedelim ki ben kaçtım ve daha birkaç kişi o tarafa geçtik. Fakat arkamızda koca milletimiz var... Bizden emniyeti münselip olan ve bize kızmış olan Ruslar onlara yapmadık eziyetleri bırakmıyacaklar. Sonra milletdaşlarımız da bize lânet okumazlar mı?

Miralay:

— Peki Ermenilerin arkasında kalan yok mudur? Türkiye'de onlara hiç bir şey yapmıyorlar mı? Onlar

niçin arkalarındaki milletdaşlarının zahirî rahatını düşünmeden fedakârlıklarında devam ediyorlar?... Yok yiğitim, senin millî vicdanın aktif değil, pasiftir. Ermenilerinki ise aktiftir, faaldir... Peki şimdilik git! Senin millî vicdanın harekete gelmek üzeredir. Git, fakat burada konuştuklarımızı sakın Ruslar ve Ermeniler duymasın... İcap ederse ben seni çağırırım. Şimdi bana alay imamını gönder...

Dedi. Fakat İbrahim hâlâ duruyordu.

— Affedersiniz Miralayım, dedi, ben derin bir vicdan azabı içinde kıvranıyorum, rahat uyku uyuyamıyorum. Gözlerimi kapayınca önümde Türk şehitlerinin kanlı manzaraları, sönen hanumanları, can çekişen biçare kardeşlerim gelip duruyor ve bana: Ey Türk oğlu, biz seninle kan ve din kardeşiyiz, nasıl bize kıydın? diyorlar gibi yüzüme bakıyorlar... Ben bu azaba tahammül edemiyeceğim. Rica ederim, bana bir yol gösteriniz!

Miralay için iyi bir fırsat gelmişti, sordu:

— Böyle senin gibi düşünen daha birkaç Türk ve müslüman zabit var mı?

İbrahim:

— Var efendim!

Diye cevap verdi ve saymağa başladı:

— Komuk Arslan Bey, Türkmen Kayacan, Yüzbaşı Hacı oğlu ve pek çok çavuşlar, neferler, hep aynı vicdan azabı ile kıvranıyorlar.

Miralay odanın içinde sessiz adımlarla dolaştı ve tekrar İbrahim'in önüne gelip durdu:

— O halde, dedi, sen buradan çıkınca kendi inandığın ve güvendiğin zabitlerle kâtipleri ve çavuşları görerek, gizlice bir kere şu makaleyi oku!. Onların fikirlerini bir kere de öğren. Fakat gazeteyi benden aldığını kimseye söyleme. Şu fikirlerin nasıl bir cereyan aldığını bana gelip söylersin.

İbrahim çıktıktan sonra Miralay topladığı esrarı

askeriyeyi tasnif ve Rus askerlerinin şimdiki vaziyetlerini harita üzerinde tespit ettikten sonra yakında vuku bulacak taarruz harekâtının esaslarını ve takip edilecek yollarını tertip eyledi. Epeyce yorulduktan sonra vaktin pek geç olduğunun farkına vararak yatmak zamanının geldiğini anladı. Âdeti veçhile yatmadan önce bir kere dolaşmak üzere sokağa çıktı. Kendi alaylarının bulunduğu yerlerden geçti.

Bir Türk evinde yanmakta olan ışık dikkatini çekti. Oraya doğru yürüdü. Küçücük pencerenin karşısına gelip durdu. İçeridekileri görmek istiyordu. On on beş kişiden ibaret bir kalabalığın hararetli münakaşa halinde bulunduklarını hissetti. Biraz daha yaklaştı. İbrahimin, Alay imamının, birkaç zabitle bazı Alay kâtiplerinin simalarını tanıdı. Hepsinin yüzleri kızarmış, oldukça asabî bir çehre gösteriyorlardı. Sözlerine kulak verdi. Söylenen şeylerin bazılarını işitiyordu. Münakaşa gazetenin makalesi etrafında idi. Bir aralık içeriye girmeği bile aklından geçirdi. Fakat girmedi. Uzaktan dinlemekle iktifa etti ve maksada doğru büyük bir adım atıldığını hissederek evine döndü. Derin bir iman ve istirahati kalble uykuya daldı.

XII

Miralay Demir Ali ertesi günü bermutad işleriyle meşgul oldu. Askerlerini ve hayvanlarını dikkatle gözden geçirdi. Hastahaneye giderek hastaların halini sordu, doktorlarla konuştu ve iki hastabakıcı hemşirenin geleceğini haber verdi. Yazıhane ve kalem dairelerini dolaştı. Kendine gelen evrakı dahi mütalâa ederek muamelesini tamamladı. Teftiş esnasında gördüğü zabitlere karşı eskisi gibi arkadaşça mültefit ve samimî olmakla beraber kendisine hürmet edilecek kumandan vaziyetini muhafaza etti. Hattâ iş arasında İbrahim Beyi gördüğü zaman bile aralarında hiç bir mahrem münasebet olmadığı zamanlara mahsus bir ciddiyet ve vekar ile âmirane muamelelerde bulundu. Kafkasya'dan gelen «Cemiyeti Hayriye» âzalarına büyük teshilât gösterdiği halde muamelelerini daima resmî bir şekilde ve bütün işlerini de mümkün olduğu kadar Rus zabitleri vasıtasiyle gördürerek katiyyen fazla samimiyet göstermedi. Ancak evine gideceği zaman İbrahim Beyi çağırarak, yemekten sonra saat üçte gazete hakkında topladığı fikirleri bildirmek üzere gelmesini, saat dörtte Alay imamının ve saat beşte de «Cemiyeti Hayriye» âzâlarının teşrifleri için vakitler tayin etti.

Evine gelince, hücum emrinin pek ânî gelmesinden şüphe ederek kapısını kilitledi ve Kafkasya cephesinin

haritasiyle beraber mevcut Rus kuvvetlerinin mevki ve vaziyetlerini tespite başladı. Bunu evvelâ küçük mikyasta Türk Erkânı Harp zabitinin istifade edebileceği bir büyüklükte yapmağa başlamış idiyse de bilâhare Türk zabitleri ve kumanda heyeti için daha mufassal ve ehemmiyetli en ufak malûmatı dahi ihtiva edecek ve erkânı harp olmayan bir Türk zabitinin bile anlıyabileceği bir şekilde ve büyük bir mikyasta yapmağa karar verdi. Çünkü bu plân ve haritanın ne derece ve rütbede bir Türk zabitinin eline düşeceği malûm değildi. Cephe çok geniş ve taarruz plânı da çok büyük ve İngiliz-Fransız kuvvetleriyle teşriki mesai esasına müstenit olduğu cihetle bu plân ve haritaların tanzimi için çok çalışmak lâzım geliyordu. Miralay Demir Ali bu işe kendisinin yirmi sekiz seneden beri topladığı askerî malûmatının hülâsasını ve bugünkü vaziyetin tafsilâtını bir arada vermeği millî ve vicdanî bir borç biliyordu. Şimdiye kadar hakikati anlayamadığından Rus sürüleri içinde Rus emellerine hizmet ettiğini kendisi için yüzkarası diye bildiğinden Türklük huzurunda bu lekeden ancak bu suretle çalışmak neticesinde temizlenebileceği kanaatinde idi. Binaenaleyh bütün iradesini ve benliğini toplayarak büyük bir gayret sarfetti.

Çoktan saat üç olmuştu ve İbrahimin kendisine müntazır bulunduğunu biliyordu. Fakat başladığı işin bir kısmını tamamlamadan yerinden kalkmadı. Bilâhare İbrahimi kabul ederek, emirber neferine çay hazırlamasını ve sonra Alay imamına giderek yarım saat sonra teşrif etmelerini haber vermesini emretti. İbrahim ile yalnız kaldıktan sonra oturup onu dinlemeğe başladı. İbrahim'den aldığı malûmat beklediğinden çok büyük ve ümit verici idi.

İbrahim'in verdiği malûmat şu idi:

«Türk zabitlerinin kısmı küllisi bu hücum hazırlıklarından dolayı derin bir vicdan azabı içindedir. Sizin Erkânı Harbiye riyasetinden avdetle bize tebliğ buyurduğunuz beyanatı müteakip bu kısım zabitan kendi aralarında konusarak bu ağır vazifeyi ifadan kurtulmak için çareler düşünmeğe karar vermişlerdir. Bir kısmı hücum başlar başlamaz Türkler tarafına geçmeyi teklif etmiş, bazıları da birer-birer firar etmeyi münasip bulmuştur. Efrat arasında dahi emsalsiz memnuniyetsizlik hüküm sürüyor. Hattâ aralarında her zaman askerlerin mektuplarını yazan ve bir çok hususatta neferlere yardım eden ve bu suretle askerler üzerinde oldukça mühim bir mevki sahibi bulunan Vâhit Fahrettin isminde bir Kazanlı muallim kendisince bir takım plânlar tertip etmekte ve Türkler tarafına firar etmek emellerini tahakkuk ettirmek için ciddî surette çalışmakta imiş. İşte hal ve vaziyet bu merkezdedir.»

— Bunlar arasında Erkânı Harbiyeye haber verebilecek ve yahut buradaki Rus zabitleri ile sıkı münasebette bulunan kimseler yok mudur acaba?

İbrahim Miralayın bu sualine müspet cevap verdi:

— Olsa gerek, dedi. Yakında alayımıza iltihak eden bir mülâzimi sani hastabakıcı Kralova ile pek sıkı münasebette bulunuyormuş. Halbuki bu hastabakıcı Petersburg'lu bir fakir asîlzadenin kızı ve son derecede müteassip bir Rus milliyetperveridir... Sonra neferlerden, Rus zabitleri nezdinde emirber olarak istihdam olunanlar vardır. Fakat bu neferler kasten ihbar etmezler, ancak boşboğazlıkları dolayısiyle Rus zabitlerine ihsas ettirmek ihtimalleri vardır.

Miralay:

— Umumiyetle zabitan bana nasıl bakıyor?

İbrahim:

— Size karşı zabitanın itimadı büyüktür. Lâkin çoğu sizden bu hücum plânını deruhte etmez, bir kolayını bulup bizim askerleri cephenin bir kenarına nakletmeye çalışır, diye bekliyorlarmış. Halbuki şimdiki haber onları çok şaşırtmış.

Miralay:

— Gene pasiflik! Teşebbüs ve faaliyet fikrinden mahrumiyet!. diye mırıldandı.

İbrahim:

— Ne yapsınlar, yol yok muhterem Miralayım, askerler arasında bir memnuniyetsizlik var. Fena bir neticenin zuhuru bile muhtemeldir.

Dedi. Miralay biraz düşündü. Sonra İbrahim'in hiç beklemediği:

— Yüzbaşı Fahri İslâm ne fikirdedir?

Diye sordu. İbrahim yüzbaşının orada bulunduğundan Miralayın haberdar olduğunu görünce biraz şaşırdı. Galiba Miralayın malûmat alan başkâ ajanları da var, diye şüpheye bile düştü. Evvelce yüzbaşının miralaya karşı muhalif bir fikirde olduğunu söylememeğe karar vermişken burada her şeyi açıkça söyledi ve şu sözleri ilâve etti:

— Yüzbaşı çok dindar bir adamdır. Burası cephe olduğu halde namaz ve orucunu bırakmadı. Ben Türklere karşı harbederek murdar (*) gidemem, diyor.

Miralay İbrahime yeniden bazı emirler verdi; diğer mühim bazı şahsiyetlerle görüşmesini ve alay imamının da fikrini öğrenmesini söyledi. Kendisi de imamla konuşacak meseleleri fikren hazırladı. Alay hocası miralayın şimdiye kadar gördüğü ve her emrine hazır bulunan askerî imamlardan değildi. Âdi bir nefer olarak hizmet etmemek için imamlığı almış bu genç imam eski din üleması nesline mensuptu. İlim ve edebiyat ile meşgul fazıl bir adam olup asker ve zabitan arasında hürmet kazanmış, «Ben din reisiyim» demesini bilen ve kendini dinletebilecek kadar icabı hale göre söz söylemesini beceren zeki bir adamdı. Biraz da korkaktı. Harbe dair olan noktai nazarını gizliyor, sıkıştırıldığı vakit «biz and içtik, and!» tarzında kaçamaklı cevap verirdi.

(*) Simal Türklerinde, Türk askerine karşı harp edenler «murdarlaşmış» yani imansız olmuş diye bir itikad var.

Bizzat miralayın imam efendiye hususî hürmeti olduğunu bildiği için Demir Ali'ye karşı her zaman hürmetkâr olup onu Rus zabitanından üstün tutardı. Kimsenin görmiyeceği şekilde arasıra içki de kullanır ve fırsat bulursa kadınlarla da buluşmaktan kaçmazdı. Kazan'dan, Ufa'dan, Orenburg'dan, Moskova'dan, Bahçesaray'dan, Bakü'den gazete ve kitaplar getirterek kendine küçük bir alay kütüphanesi yapmağa uğraşıyordu. Askerlerden de, millî şarkılar ve masallar dinlemeğe ve toplamağa merakı vardı. Askerlerin dinî ve millî ihtiyaçlarını düşünerek sırası geldikçe bir şeyler icat ediyor ve temini için miralaya kadar çıkarak para tahsis ettirmeğe çok uğraşırdı. İşte böyle müsbet ve becerikliği olan bu milliyetperver ve müslüman hoca ile anlaşarak iş görmeyi ve onun zayıf bir damarını veya imanlı bir noktasını bularak oraya basmak suretiyle ondan istifade etmeği Miralay aklına koymuştu. İmam geldiği zaman Miralay bermutad onu nezaketle kapıda karşıladı ve karşısına oturttu. Her zamanki gibi de ona «Hazret» diye hitap etti (*).

Evvelâ askerlerin ahval ve dinî imtiyazlarına ait bazı şeyler sordu. Sonra Tiflis'te iken gördüğü ve bulunduğu Millî Edebiyat Gecesinden bahsetti. Kızı ile diğer müslüman kızının hastabakıcı hemşire olarak alaya iltihak edeceklerini haber verdi. Askerî Şûra Meclisinden bahsetti, orada Erkânı Harp Reisinin ve İngiliz miralayının söyledikleri nutukları ve Ermeni tüccarının yaptığı rezaleti imamın hissiyatını tahrik edecek bütün mühim noktaları bir belâgat ve maharetle söyledi ve izah etti. Bilâhare kendisinin Türk oğlu Türk ve bir müslüman olduğunu, fakat tarihin yaptığı bir mecburiyetle bugün Rus tarafında kalarak hizmet ettiğini müessir bir lisanla anlattıktan sonra dedi ki:

(*) Simal Türklerinde din âlimlerine hürmet makamında «Hazret» diye hitap ederler.

— Ben size bir sual soracağım. Ancak vicdanınızın emriyle cevap veriniz. Beni karşınızda bir miralay değil bir Rus askeri gibi düşününüz...

Ve imamın din damarını ele alarak devam etti:

— Bugün dinimin merkezini ve halifenin doğma yurdunu mahv ve harap etmek için hıristiyanlar yeni bir Ehlisalip Seferi açtılar. Maksatları: İslâm halifesinin oturduğu yer olan şu biricik müstakil ve hür Türk devletini ortadan kaldırmak, İstanbul'u almak, Türkiye'yi paylaşmak, bir Ermenistan vücuda getirmek ve Rusya'ya yeni yeni vilâyetler kazandırmaktır!... İşte sen, bir Türk - Tatar milliyetperverisin. Hiç şüphesiz ki Türk-Tatarların yalnız kendi başlarına, medenî ve siyasî bir mevcudiyet olarak, meydana çıkacaklarına inanmıyorsun. Koca bir Rus denizi içinde kalan yedi - sekiz milyonluk bir halk (*) kütlesinin yalnız kendi kuvvetleriyle bir devlet kurabileceklerini aklın kabul edemez zannederim. Türk milliyetine mensup ayrı ayrı hakları, Türk dünyasının bir cüz'i ve bir tesbihin ayrı ayrı taneleri gibi telâkki edeceğine eminim. Hiç şüphesiz ki bu tesbihin baş tanesi yani «Bismillâh» sı sence de Türkiye'dir.

İmam miralayın bu mantıkî ve itiraz kabul etmez izahatı karşısında tam bir sükûta dalmış, dikkatle dinliyordu. Miralay Demir Ali izahatına devam ederek dedi ki:

— Bu da pek tabiîdir. Meselâ: Sırplar, Çekler ve sair İslav ırkına mensup ufak milletler kendi millî istiklâl savaşlarında Ruslara dayandılar ve aslen Türk - Tatar oldukları halde ırk ve milliyetlerini unutan ve dil ve din itibarile İslâvlaşan Bulgarlar da onlardan yardım aldılar. Bizim ise istinatgâhımız yalnız ve ancak

(*) Yedi-sekiz milyonluk Türk halk kütlesinden maksat yalnız İdil-Ural Türkleridir. Yoksa Rusyada en az 40 milyon Türk mevcut'ur.

Türkiye'dir. Şimdi de onu mahvetmek istiyorlar. Yani tesbihimizin baş «imame» sini ortadan kaldırmak için bu tesbihin ipini kesmeğe ve diğer tanelerle olan rabıtasını tamamiyle kırmağa azmetmiş bulunuyorlar. Hattâ bu dakikada o mukaddes tesbihin ipini kesmek vazifesini bizim kendimize yükletmişlerdir. İşte yarın karşımızdaki Türk askerlerini kesip doğramak, ezip çiğnemek ve arkamızdan gelecek Rus kuvvetlerine yol açmak için emir almış bulunuyoruz. Ben Mir Haydar Bâtır Giray oğlu Demir Ali kendime Türk ve müslüman dediğim halde şu emri ifa edebilir miyim? Sen bir din âlimisin. benim şu hareketim dinî ve millî bakımdan nasıl karşılanacak? Şu hususta bir fetva istiyorum.

Derin derin bir nefes aldıktan sonra Miralay sustu.

İmam da susuyordu. Onu korku istilâ etmişti. Hileye müracaat etmek istedi. Fakat, miralayın ciddî ve vakur sözlerinin içten gelen bir imanla kaynayıp çıktığını onun ateşli gözlerinden okuyarak derhal kendine geldi. Böyle zamanlarda doğru ve açık söylemek ata ve babalarımızın şiarıdır. Bizi üçyüz elli seneden beri Ruslaşmaktan muhafaza eden yegâne kuvvet işte bu şiardır. Benim yerimde babalarımdan biri olsaydı bu hareketin din ve milliyetimiz için büyük bir hıyanet olduğunu söyliyecekti, diye imam düşündü ve gözünü kaldırdı:

— Miralay Bey, dedi, bir müslüman imamı gibi size vereceğim cevap şudur: Sizin bu hareketiniz şeriatçe affolunmaz büyük bir günahtır. Elgayzi billâh Küfürdür. Milliyet bakımından şüphesiz ki millî bir hıyanettir. Milletimize, yurdumuza ve tarihimize karşı bir cinayettir!

Dedi ve bu sözlerinden kendisi de korktu ve şaşırdı.

Miralay:

— O halde ben ne yapayım?

Diye sordu. İmam:

— Siz bizim askerleri böyle ağır bir vazifeye sokmayacak ve bir kenarda bırakmağa çalışacaktınız. İle-

793

ride yine bir kolayını bulurdunuz. Belki Ruslar mağlûp olurdu.

Miralay:

— Onu yapmadım ve yapamazdım da. Şimdi, bugünkü vaziyete göre ne yapmalıyız? Sen onu söyle!

İmam:

— Hasta olunuz efendim!... İstifa ediniz!... dedi.

Miralay güldü.

— Peki, dedi, haydi ben istifa ettim, ya bu askerler ne olacak? Bunlar, Miralay İvanof'un Petrof'un ve Nazaryan'ın kumandasında Türkiye'nin üstüne yürüyüp o mukaddes tesbihi parçalasınlar mı? Ben geceyi gündüze katarak uykumu, istirahatimi bırakarak bu askerleri şu gaye için mi hazırladım? Başka yol göster, başka!

İmam şaşırmış kalmıştı. Miralay yerinden kalktı, aşağı yukarı biraz dolaştı ve imamın karşısında durdu:

— Bakınız Hazret, dedi. Şimdi ben biraz imam olacağım: Sizin de, benim de ve buradaki bütün Türk ve müslüman zabitlerinin de vazifesi tekmil askerlerimiz, silâhlarımız, para ve plânlarımızla birlikte Türkiye tarafına geçmektir. Ancak böyle yaptığımız takdirde biz Türkiye'yi bir felâketten ve kendimizi de büyük bir günah ve cinayetten kurtarmış olacağız. Eğer sizin müslümanlığınız ve milliyetperverliğiniz doğru ise askerleri bu yolda hazırlanmanız lâzımdır.

İmam tamamiyle şaşırmış ve korkmuştu. Kendi kendine bir şeyler mırıldandı, konuşmak istedi, konuşamadı. Miralay gülerek sözünde devam etti:

— Hazret korktunuz mu? Oynamak ve şaşırmak zamanı değildir. Bakınız Hazret, şu dakikada biz ya Rus baltasına sap olarak Türklerin başına öldürücü bir darbe indireceğiz ve yahut aynı baltayı Türklüğün yegâne müstakil bir memleketi olan Türkiye'yi korumak için Rusların başına vuracağız... Başka, çıkar bir yolumuz yoktur.

Dedi. İmam dahi bu fikre iştirâk etti. Demir Ali bu işi becerebilmek için ne yolda hareket etmek lâzım geldiğini anlattı. Şu bir hafta on gün içinde dinî bir bayram uydurup askeri toplamalı ve onların dinî ve millî hislerini tahrik edecek mahiyette sözler söylemesini ve efkârı umumîyeyi gizlice hazırlaması lâzım geldiğini söyledi. İmam dahi, birkaç gün içinde düşünüp bir bayram tertip etmeğe çalışacağını, verilen direktif dairesinde hareket edeceğini ve kimseye bir şey söylemiyeceğini temin ile ayrıldı.

İmamdan sonra gelen «Kafkasya Müslüman Cemiyeti Hayriyesi» mümessilleriyle Miralay kısaca konuşarak, kendilerinin mümkün olduğu kadar çabuk gitmeleri lâzım geldiğini, ekseriya Rus zabitanı arasında meşgul bulunmaları lüzumunu, bugün komşu cephe kumandanlarına onları takdim edeceğini ve onlarla çabucak münasebet tesisi elzem olduğunu anlattı ve nihayetinde:

— Hatırınız kalmasın, bizimle sıkı münasebetiniz Ruslara ve Ermenilere malûm olursa her ikimize karşı entrikalar başlar. Bundan bittabi iki tarafta mutazarrır olur.

Diye ilâve etti. Heyet reisi ihtiyar doktor meseleyi hemen kavradı. Yalnız gençler biraz müteessir oldular. Rastgelen bir Rus zabitine miralayı çekiştirirler diye Demir Ali onların hoşnutsuzluklarından memnun bile oldu. Çıkarken doktoru alıkoydu:

— Bizim hakkımızda, bahusus benim hakkımda Ruslara ve Ermenilere ne kadar fena söylerseniz, bize o kadar iyilik etmiş olursunuz.

Dedi. Ayrılırken kendilerini akşam Zabit Klubünde yeni gelecek misafirler şerefine verilecek ziyafete davet etti.

Akşama doğru gelmeğe maşlayan komşu Kazak alaylarının ve Ermeni gönüllü kıtalarının kumandanlarını Miralay Demir Ali büyük üniformasiyle karşıladı.

Rus-Japon harbi esnasında aldığı bütün madalyaları takmıştı. Kırım'da genç süvari zabiti iken imparatoriçe tarafından hediye edilen altın ve elmasla işlenmiş murassa, kartallı, Japon harbinde gösterdiği kahramanlık için Fransızlar tarafından gönderilen Lejiyon Döonor nişanını ve Buhara Emiri tarafından verilen muhtelif kıymetli taşlarla süslenmiş tabak kadar büyük altın nişanı takmayı da unutmamıştı. Mecliste kısa bir hasbihalden sonra Miralay, Erkânı Harbiye riyasetinin umum hücum plânına dair tafsilât verdi. Türk cephesinin yarılması vazifesinin geniş bir selâhiyet ile Miralay Demir Ali'ye verilmiş olduğunu ve civarında bulunan bütün Kazak alaylariyle Ermeni gönüllülerinin dahi yardıma hazır halde bulunmaları emrolunduğu ve, işte bu vazifesini başarmak için kendisinin Erkânı Harbiye riyasetinden bugün yarın emir beklediği cihetle askerlerinin her an ileri harekete hazır bulunduğunu beyan etti. Bu sebeple komşu ve civar kuvvetlerin de hazır bulunmaları lüzumunu bildirdi. Sonra mıntaka civarında bulunan Türk çocuk ve kadınlarının askerî hareketlerimizi Türklere haber vermeleri ihtimaline mebni onların buradan uzaklaştırılması lüzumunu ve bunun, Erkânı Harbiye Reisliğinin de kat'î kararı iktizasından olduğunu, bu iş için «Kafkasya Müslüman Cemiyeti Hayriyesine» selâhiyet verildiğini anlattı. Bu işde «Kafkasya Müslüman Cemiyeti Hayriyesi» murahhaslarına yardım etmek suretiyle cepheyi temizlemenin vatanî bir hizmet olduğunu ilâve etti. Bütün bunları pek ustaca izah eylediği gibi «Kafkasya Müslüman Cemiyeti Hayriyesi» nin faaliyetini de askerî bir muamele kadar gizli tutulması icap eden bir iş imiş gibi tasvir etti. Aynı zamanda civarda bulunan Kazak ve Ermeni alaylarına dair en ufak malûmatı bile sordu, ve anladı.

Uzun uzadıya izahattan sonra Erkânı Harbiye Riyasetinden gelecek emirleri derhal emir yevmilerle komşu kumandanlara bildireceğini ve onların her ihtimale

karşı hazır bulunmaları lüzumunu tekrar ederek onlardan kat'î söz aldı. Bütün bu izahat esnasında Demir Ali, saf Rus Kazak Miralayı Kamarinko'nun her şeye inandığına kani idi.

Ermeni gönüllüleri kumandanı Basdırmaciyan Efendinin şüphelenmemesi için bütün maharetini sarfetti ve kendisini tamamiyle Ruslaşmış, hattâ bir Rus monarşisti olarak gösterdi. Bu müzakereler tamam olduktan sonra, sofra başına geçtiler. Ziyafeti açarken de Miralay Demir Ali ev sahibi sıfatiyle Çar Hazretlerinin sıhhatine ve Rus askeriyle Rus kılıcının muvaffakiyetine ilk kadehi kaldırdı. Gecenin sonlarına kadar içki ve dans devam etti. Şafak sökmeğe başladığı bir sırada misafirler dağıldı.

Miralay tuttuğu yolun en büyük adımını atmış olduğunu hissederek aldığı yeni malûmatları bir kere daha tasnif ettikten sonra evine yöneldi.

XIII

Ertesi sabah uykusundan kalkar kalkmaz Miralayın kapısı çalındı. İçeriye giren yüzbaşı Fahri İslâm Efendi, tamamen resmî giyinmiş olarak gayet resmî bir selâm verdikten sonra miralaya bir istida takdim etti. İstidada doktor raporuna müstenit kuvvetli sebeplerden dolayı iki haftalık mezuniyet diliyordu. Filhakika bağlı hekim raporunda dahi yüzbaşının hastalığı mühim olup bugünden itibaren burada kalmasına tıbbî cevaz olmadığı kat'î bir lisanla tekit ediliyordu.

Miralay Demir Ali uzun ve müdekkik nazarlarla yüzbaşıyı süzdü ve Fahri İslâm Efendi'nin gözlerinde derin bir ıztırap asârı müşahede eyledi. Miralay bundan cesaret alarak resmiliği unuttu ve yüzbaşı ile Türkçe konuşmaya başladı. Fakat yüzbaşı resmiliği kat'iyyen bozmıyarak miralayın her sualine Rusça cevap veriyordu. Gûya bununla demek istiyordu ki:

«Seninle benim aramda ne dil birliği ne din birliği, ne de gönül birliği var. Bizi birleştiren yalnız şu Rus hizmeti ve şu Rus dilidir.»

Miralay bunu hissederek müteessir olmakla beraber yüzbaşı Fahri İslâm'ı öteden beri iyi bildiği için onun bu suretle muamelesinin Erkânı Harbiye Riyasetinden gelen son tebliğat üzerine, bilhassa dün geceki mecliste söylenen nutuklardan ileri geldiğini pekâlâ takdir ettiğinden teessürünü göstermedi ve dişini sıktı. Samimî ve temiz bir ruhla yüzbaşıya dedi ki:

— Ben sizi biliyorum azizim. Sizin maddî bir hastalığınız yoktur, sizin ıztırabınız manevîdir. Siz de yakında Türklere karşı icra edilecek hücum ve yarma hareketine iştirâk etmemek için buradan kaçmak istiyorsunuz. Sizin vicdanınız bunu emrediyor. Peki kardeşim gidiniz, ben müsaade ediyorum.

Diye evrakı imzaladı.

Fahri İslâm aldığı cevaptan şaşırdı. Rusça resmî bir selâm vererek çıkıp gitmek istedi. Fakat dili damağına yapışmış gibi hiç bir söz söyliyemedi ve hareketsiz olarak yerinde durup kaldı. Miralay bu vaziyetten istifade ederek söze başladı:

— Fahri İslâm Efendi, siz bir zabit olmanız, doktordan rapor alabilmeniz ve benimle on senelik arkadaş olmanız dolayısiyle düşmanların faydası için yapılacak iki kardeş muharebesinden bir kenara çekilebiliyorsunuz. Bu suretle bu büyük günahtan vicdanınızı muhafaza edebiliyorsunuz. Sizin emrinizdeki askerleri kime bırakıyorsunuz? Onlar arasında sizin gibi güvenilecek bir Türk ve bir müslüman yiğit mevcut olmadığını biliyorsunuz? Yoksa onların yegâne müstakil Türk devleti olan kardeş Türkiye'yi ezmesini mi istiyorsunuz? Askerce söylemek lâzım gelirse buna korkaklık derler. Muharebeye girmek istemiyen bir asker vücudünü korumak için parmağına kurşun sıkmak hilesine baş vurur. Siz ise ruhunuzu ve imanınızı korumak için rapor alıyorsunuz.

Yüzbaşı Fahri İslâm «Miralay Bey», diye cevap vermek istedi. Fakat Miralay Demir Ali onu dilemedi, sözünde devam etti:

— Bugün bütün Türk dünyasının varlığı ve yokluğu muharebe cephesine nakledilmiş olduğu nazik ve mesuliyetli bir zamanda, o harbin içinde bulunan bir Türk zabitinin vazifesi, düşmanı gören bir devekuşu gibi, ba-

şını kumda gizlemekle biter mi diye zannediyorsunuz? Siz gittikten sonra yerinize gelecek olan yüzbaşı Petrof, İvanof sizin yetiştirdiğiniz, sizin asker yaptığınız binlerce Türk çocuklarını müstakil Türk memleketinin son kalesini yıkmağa sevketmez mi diye düşünüyorsunuz? Hayır Yüzbaşı! Artık kadın hilesi ile iş yürümüyor. Ya öyle, ya böyle!.. Ya Türk. ya Rus!... Orta yol yoktur. O, çoktan bitmiştir, yüzbaşı!

Yüzbaşı Fahri İslâm şaşırdı, kızardı, Miralay Demir Ali sözünde devam ederek dedi ki:

— İşte ben de yirmi sekiz yıl askerlik yaptım. Milletim ayrı olsa da vatan birdir diye çalıştım. Şimdi görüyorum ki bütün hizmetler Rusluğa ve Ruslara imiş. Benim halkımı ezmesi, benim milletimi köle etmesi için imiş. Şimdi de işte, Türk memleketini imha etmek için bir silâh olarak kullanılıyoruz. Artık ben de anladım. Uzun muhakeme ve düşüncelerden sonra millî rüşdümü buldum. Çok geç de olsa nihayet buldum. Erkânı Harbiye Riyaset meclisinde iken kendimin Rus elinde bir oyuncaktan başka bir şey olmadığımı pek iyi anladım. Ondan sonra ben Türke karşı hazırlanan yumruğunu bizzat Rusun başına indirmeğe karar verdim. Onun için de Türk cephesini yarmak vazifesini deruhte ettim. Bu iş için hazırlandım. Vakti gelince bunu yapacağım. Sen bu işde benimle beraber olmak istemezsen var olma. Ben senin millî vicdanına itimat ediyorum. Benimkini değil emrimdeki bu sekiz dokuz bin Türk - Tatar askerinin sırrını saklayabilirsin diye itimat ediyorum. Allahısmarladık yüzbaşı!

Dedi ve döndü.

Yüzbaşı Fahri İslâm birdenbire diz üstü çöktü ve yalvarmağa başladı:

— Mir Haydar, Mir Haydar, hayır, ben istidamı geri alıyorum. Ben bilemedim... Ben dünkü geceden sonra uyuyamadım. Vicdan azabı beni rahat bırakmadı. Bunu ancak ondan dolayı yaptım. Ne emredersen senin emrinden çıkmam. Dedi.

Miralay Demir Ali onu yerinden kaldırırken mülâzim İbrahim Efendi heyecanla içeriye girdi:

— Miralay Bey, mahvolduk, dedi, bu gece yirmi asker Alay kâtibi Vahid Fahrettin ile birlikte Türk tarafına kaçmışlar. Hudut bekçilerimiz onları yakalamış. Şimdi onların hepsi de eldedir. Bizim orman içindeki kışladan biraz evvel telefon ettiler.

Miralay Demir Ali ile Yüzbaşı Fahri İslâm şaşırdılar. Fakat Miralay hemen kendini topladı ve sözüne devam ediyormuş gibi:

— Bunların imanları Yüzbaşı İslâmın imanından daha sağlam imiş.

Dedi ve hemen emir vermeğe başladı:

— Bu hâdiseyi harice aksettirmemelidir. Askerlerimiz arasında böyle bir hareketin mevcut olduğundan erkânı harbiye haberdar olursa derhal bizi buradan alırlar. Yüzbaşı Fahri İslâm hemen oraya git ve hâdiseyi sessiz sedasız kapat, lüzum görürsen imamı da beraber al... Hâdiseye gizli keşif kolu çıkardığımız rengini ver... Mesele kendi Ruslarımızdan da gizli kalsın, şayet onlar bilirlerse bile, hiç olmazsa Ermenilere sezdirilmesin.

Miralay millî heyecanın son haddine geldiğini hissetti. Demiri tavında iken dövmek icap ettiğini anladı. Plânının tatbikinde acele etmek zaruretini hissetti. Sevim Bike'nin gelip çıkmaması, haritaların henüz hazır olmaması, asker içindeki gizli teşkilâtın da henüz tamamlanmaması onun elini ayağını bağlamıştı. O daha bir müddet alelâde işlerle iştigale mecbur olacaktı. Firarilerin izini kaybettirmek için mevlûd bayramı hakkında bir teklif ile gelmiş olan alay imamının isteklerini dinledi. Bayram gününe kadar camii bir tertibe koymak için emirler verdi. Camiin tamiri için arzu eden askerlerden işçi alınmasına müsaade etti. Akşama doğru Sevim ile Feride'nin Tiflis'ten hareket ettiklerine dair

telgraf geldiği gibi, firarilerden de, hiç bir kimse yakalanmadan hâdiseyi, miralayın direktifi mucibince, halletmeğe muvaffak olan yüzbaşı Fahri İslâm da işini bitirip döndü. Yirmi bir firarinin divanı harbe verilmiyecekleri anlaşılınca bu işin başında duran Miralay Demir Ali'nin alay üzerindeki nüfuzu bir kat daha arttı. Son zamanlarda ona karşı hissolunan memnuniyetsizliğin yerini derin bir itimat işgal etti. Miralaylarının kendilerini körü-körüne ateş içine atmıyacağına ve Türklere karşı sevkedilmiyeceklerine askerlerin imanı kuvvetlendi.

XIV

Birkaç gün sonra Sevim ile Feride çıkageldiler. Sevim, vatan kahramanları askerlere yardım etmek düşuncesiyle, Feride de şu bedbaht Türk yavrularına, kendilerine gelmek hususunda kolaylık göstermek maksadiyle gelmiş olduklarından her ikisi de pek çok iş görmek istediler; oraya koştular, buraya koştular, hastahaneden çıkmadılar, hasta askerlerin yanından ayrılmadılar. Askerlerin her türlü ihtiyaçlarına yetişmek için kışlalara ve siperlere kadar vardılar. Askerlere, mektuplarını yazdılar. Onlara kitap okudular, kopmuş düğmelerini diktiler. Birkaç gün içinde alaya o vakite kadar görülmeyen bir yenilik soktular. İlk günlerde askerler bunlara alaycı bir gözle bakıyorlardı. Yalnız birisinin miralayın kızı ve diğerinin onun arkadaşı olması dolayısiyle onlara zahirî ve mecburî bir hürmet gösteriyorlardı. Fakat günler geçtikçe askerin hastabakıcılara karşı alâkası değişiyordu. Kızların yorulmadan şuraya buraya koşmaları, askerlerde yeni bir his uyandırdı, ve onların her ikisini de sevdirtti. Askerler onlarla senli-benli oldular, onlarla senli-benli konuşmağa gülüşmeğe başladılar. Kendileriyle kumandan arasında yeni bir yol bulup bunlar vasıtasiyle birçok işlerini gördürmek imkânını elde etmiş oldular.

Bilhassa bunların çalgı çalmaları ve askerlerden

798

tatarca, türkmence, azerice korolar teşkil etmeleri askerlerin çok hoşuna gitti. Alay baştan başa canlandı. Gelecek bayramda edebî bir gece, millî bir konser vermek için hazırlanmağa başladılar.

Fakat bunların hepsi Miralay Demir Ali'nin keyfini bozuyor ve plânını altüst ediyordu. Feride'nin bu kadar asker içine girip karışması, burada ebediyyen kalmak için gelmiş olduğu ve bir daha dönüp gitmek ihtimali olmadığı hissini vermeğe başladı. Miralay ona ne kadar hissettirmeğe, anlatmağa çalıştı ise de Feride meseleye yaklaşmadı, hiç bir şey anlamak istemedi, gitmeği de asla düşünmedi ve işinde devam etti. Ölmezoğlu Arslan Bey her ne kadar «sizin kızınızın bulunduğu yerde bizim kızımızın da bulunmasından korkumuz yoktur, size olan itimadımız tamdır» diye yazmış ise de, Miralay, bilhassa onun ailesini bu işin sonunda baş verecek bir belâya maruz kılmamak için Feride'yi geri göndermeğe kat'î karar verdi.

İşte bayram geldi. Rus zabitlerinin kısmı âzamı izin alıp komşu alaylara gittiler. Birkaç Rus ve Kalmık askerleri kaldı ise de, bayram işlerinde bir arada kaynaştıklarından onlara ehemmiyet verilmedi. Askerler abdest alıp namaz kılmak için tamir edilmiş camiye gittiler. Miralay kendisi de gitti ve bütün müslüman zabitlerin de hazır bulunmasını emretti. Yedi-sekiz bin müslüman askerleri ile birlikte Miralay Demir Ali namaz kıldı, onlarla birlikte secdeye gitti, dua okudu. Onlarla birlikte alay hocasının uzun vaazını dinledi. Sureti mahsusada hazırlanmış olan bayram sofrasına da askerlerle beraber oturdu ve birlikte yemek yedi. Gece tertip edilen millî müsamerede hazır bulundu.

Feride ile Sevim Bike'nin oyunlarını, muhtelif Türk aşiretlerine mensup askerlerin şivelerindeki şarkılarını, muhtelif Türk illerinin millî danslarını dinledi ve seyretti. Kafkasya Türklerinden bir askerle Feride'nin maruf «Lezki dansı oyununu» Sevim'in bir zabitle Kaytarma (*) dansını oynamalarını, hülâsa her şeyi yakın bir alâka ile takip etti.

Buradaki askerlerin millî ruhlarının yükseldiğini, yüreklerinin açıldığını, onların büsbütün başka bir insan halini aldıklarını görüp hayrette kaldı. Hattâ bir aralık aklına şu fikir geldi: Hemen burada hepsini bir araya toplayıp, açıktan açığa Türklerin tarafına geçiyoruz, diye emir vereyim... Fakat daha yapılacak işler olduğundan fikrinden vaz geçti. Şu kadar var ki Feride'nin askerler arasında kazandığı hürmeti görüp biraz korktu.

Bu kız, plânından habersiz olan bu kızı, bir şeyler yapmasın düşüncesiyle onu buradan uzaklaştırmak kararını bir kat daha kuvvetlendirdi.

Bir iki gün içinde her şey hazırlanıp bitti. Demir Ali lüzumlu gizli vesikaları ikişer-üçer nüsha yazıp yetiştirdi. Gizli plânın iki kopyesini aldı. Bütün alay baştan ayağa kadar gizli bir ipe dizildi:

Başta Miralay, ondan sonra üç dört zabitten mürekkep bir komite; onlardan sonra altı-yedi çavuştan müteşekkil diğer bir komite; bunlardan sonra altı-yedi askerden ibaret üçüncü bir komite.. Bunlar vasıtasiyle bütün askerler tek bir emirle ayaklanıp miralayın göstereceği şekilde hareket edebilecek bir teşkilât haline geldi. Zabitlerle de tanışmak suretiyle hareket proğramını tamamladı. Proğram pek basitti: Bir iki gün evvel Türk kumandanlığına haber gönderilecek, oradan haber geldikten sonra bir gün Miralaya Erkânı Harbiyeden sahte bir Kurye gelecek ve taarruz emrini verecekti. Bu emir üzerine Miralay alayı alıp kendisi tespit ettiği yoldan yürütecekti. Türk cephesine yaklaşır yaklaşmaz, komite âzâları Rus zabitlerini tevkif edecekler, alay ak bayrak kaldırıp «Aksak Timur» un marşını çalacak ve Türk ordusuna iltihak edecektir. Bu suretle Türk ordu-

(*) *Kaytarma, Kırım Türklerinin maruf dansıdır.*

suna koşulacak olan kıta kendini ve bütün Rus askerî esrarını Türk Erkânı Harbiyesinin emrine verecektir. Bu hareket, pek mühim harp esrarının açılmasına vesile teşkil edeceğinden Rusya ile müttefiklerinin bütün plânlarını altüst edecek ve neticede Türkiye'nin felâketten kurtulmasına yardım etmiş olacaktı. Fazla olarak Miralay Demir Ali Türk Başkumandanlığını, Türk savaşının ağırlık merkezini Arap ülkelerinden Türk illerine çevirtmeğe, hiç bir faydası olmayan Arap ülkeleri için Türk kanının akıtılmasını durdurup Kafkasyayı, Türkistanı, İdil-Uralı, Kırım ve Hazer denizini hedef ettirmeğe çalışacak ve elindeki bütün malûmat ve tecrübeleri ile bu yolun mücahidi olacaktı.

Alayının bütün münevver ve imanlı zabitan, ve askerleri bu fikirle canlanmış ve bu fikri bir an evvel tahakkuk ettirmek için bütün varlığiyle ayaklanmıştı. Bunların hepsi bu ulvî fikir fiiliyata çıkmadan kaybolmasın diye sür'atle harekete geçilmesini istiyordu.

Bir gün uzun bir danışmadan sonra alelâde askerî bir manevra mahiyetinde bu plânın bir provasını yapmağa karar verdiler. Miralay, bütün faal kuvvetlerini hususî bir plân mucibince muhtelif mevkilerde vazife başında bulundurmak için komiteye emir verdi. Emrin icra edildiğini öğrendikten sonra bizzat kendisi de teftişe çıktı. Zabitleri kendi yerlerinde, çavuşları işleri başında, askerleri de icap eden vaziyette buldu. Herkes küçük bir işaretle harekete müheyya bir vaziyette idi. Fakat bir bölüğün gizli zabiti yerinde Feride'yi görünce hayret etti ve işi bu derece ileri götürdüğü için teessüf etti. Ölmezoğlu Arslan Beyin ailesi ve bu ailenin mukadderatı bir defa daha Miralayın gözleri önünde canlandı. Derhal gizli komiteyi toplayıp endişelerini anlattı ve Feride'nin evine gönderilmesini emretti. Komite âzası ise zabitanın ekseriyeti Rus olan bu bölükte başka zabit ve çavuş bulunmadığından askerlerin bir ağızdan Feride'yi intihap ettiklerini ileri sürdüler. Feride'nin

uzaklaştırılması neticesinde askerler arasında anlaşmazlık çıkması ihtimalinden korktuklarını da ilâve ettiler. En nihayet meseleyi bizzat kendisinin halletmesi muvafık görüldü. Ayni günde Türk cephesine Vahidin reisliği altında üç kişiden mürekkep bir heyet gönderildi ve bu plân kabul edildiği takdirde o taraftan bir defa top atmak suretiyle cevap verilmesi takarrur etti. Bu taraftan atılacak üç top bekliyoruz, beş top hep bekliyoruz ve yedi top bekliyecek takatimiz kalmadı mânasını ifade edecekti. Üç gün içerisinde bütün meseleler halledilecekti. Buna müttefiken karar verildi ve heyet hareket etti.

Miralay, Sevim'e meseleyi anlatmadığına ve anlatmak da istemediğine göre Feride'ye, Sevim olmaksızın yalnız gelmesi için haber yolladı ve onu beklerken kendi işine devam etti. Gecenin son saatlerinde Feride içeri girdi. Çok yorgun görünüyordu. Teklif falan beklemeden bir yere oturdu. Öteden beriden konuşulduktan sonra Miralay Feride'ye hitaben dedi ki:

— Hatırlar mısınız. Tutaş, Tiflis'te sizinle bir şartımız vardı. Ben ne zaman size gidecek vaktiniz geldi dersem, siz hemen hareket etmeğe söz vermiştiniz. İşte o gün şimdi geldi. Siz yarın hareket etmelisiniz. Aksi takdirde bütün ailenizi çok müşkül bir vaziyete sokacaksınız ve beni de kendi ailenize karşı mahcup bırakacaksınız. Siz yarın lûtfen dönüp gidiniz. Başkalarına bildirmemek için bir telgraf geldi, deriz.

Feride çoktan bildiği sözleri dinler gibi, istemiyerekten dinledi ve istemiyerekten de cevap verdi ve meseleyi kapamak istedi. Fakat Demir Ali'nin fikrinde ısrar ettiğini görünce:

— Ben şimdi gidemem, Miralay Bey, dedi. Vazifem olduğunu kendiniz de gördünüz. Ben artık yalnız Arslan kızı Feride değil, sekizinci bölüğün kumandanıyım. Meydanda böyle büyük millî bir borç dururken ben vazifemden ayrılamam.

800

Miralay Demir Ali kızardı, bozardı. Çok kat'î söylenen bu sözlere cevap bulamadı. En nihayet:

— Ya aileniz?

Diyebildi. Feride düşündü:

— Evet, ailem acınacak bir hale gelebilir, dedi. İhtimal ki ailem orada büyük sıkıntılara, tazyiklere maruz kalacaktır. Lâkin bu işlerin hepsi, esaret ve kölelik hayatına, Rusların elinde bir oyuncak halinde yaşamağa bir nihayet verilmek için yapılıyor. Ailem bunu anlar ve beni affeder. Kurbansız bayram olmuyor Miralay bey... Biz Türklük için bir bayram hazırlıyoruz. Bu bayram için kurbanımız da hazır bulunmalıdır. Ailemizin o kurbanı vermeğe hazırlığı tamdır. Türklük için bir Ölmezoğlu Arslan Bey ailesi feda olsun! Ben kendim kurban olursam, sevine sevine olacağım. Ben gitmiyorum, Miralay Bey!

Feride dikkatle Miralaya baktı ve miralayın dudaklarını şiddetle ısırıp derinden düşündüğünü görünce:

— Siz anlayınız, ben gidemiyorum Miralay bey! gidersem bu gidiş bütün hayatım müddetince siyah bir leke olacak ve vicdanım muazzep kalacaktır. Onun için o vaidleri hatırlamayınız. Ben gidemiyeceğim... Hattâ Tiflis'te iken sizin başınızda böyle bir plânın mevcudiyetini sezmiştim ve buraya bu ümitle gelmek istedim. Buraya geldikten sonra kendiliğimden o plânı tatbike başladım. Sizin komite kurulmadan evvel bizim bölükte o komite mevcuttu. Ben onu çoktan yapmıştım. Eğer siz küçük cesaretsizlik gösterseydiniz ben size tazyikte bulunacaktım. Benim bölüm tarafından kumandanlığa intihabımın esrarı buradadır. Şimdi iş yoluna girmiştir. Ben de Miralay Bey, bu işde, her ne kadar hizmetim az da olsa, size arkadaş olmak niyetindeyim,. Bu bizim ancak ilk adımımızdır. Biz bu yerlere millî bayrak atında hücum yaparak bir daha geleceğiz. Biz buradaki Ermenileri, Rusları silip süpürüp Genceye,

Bakûya ve bütün Kafkasyaya Türk bayrağını dikeceğiz. Bu işin başında sizin bulunmanız birinci şarttır. Sizden başka bu işi görecek adamımız yoktur. Şimdi sizi korumak da millî bir borçtur. Bu işde benim de vazifem var, lüzumsuz değilim.

Dedi ve biraz sükût ettikten sonra sözünde devam ederek dedi ki:

— Miralay Bey, ben artık askerin ruhî temayüllerini kavradım. Onların ruhlarına yol buldum. Bütün düşüncelerini biliyorum. Onlar çocuktan başka bir şey değildirler... Birdenbire coşuyorlar, kızıyorlar, iyiyi fenadan ayıramıyorlar onlar bilmeden yıkarlar kırarlar, rastgele her şeyi altüst ederler... Ermeni zabitleri geldiği gün zabit klübüne bomba atmağa hazırlanmışlardı. Allah muhafaza etti.

Ben yeni geldiğim zamanlar bazıları Ruscu diye sizi de öldürmeğe teşebbüs edeceklerdi. Araya ben girdim.

Miralay söylenen bu sözlerin açık ve samimiliğinden ve beklenilmeyen vak'alardan hayrette kalmıştı. O bütün dikkatiyle Feride'yi dinliyordu. Aynı zamanda kendi kendine şöyle düşünüyordu:

— Bu kız kimdir? Bu kuvveti nereden almış? Nasıl olmuş da daha bu yaşda gençliğini feda ederek bu fikre bu ideale kapılmıştır? Kendi kendini nasıl unutabilmiştir?

Miralay bu suallerin hiç birine kanaatbahş cevap bulamadıysa da Feride'nin büyüklüğü karşısında kalben baş eğmek mecburiyetinde kaldı. Onun tereddütsüz kurban olmağa hazır olması karşısında kalben diz çöktü. Feride Miralayın zihninde uyanan bu sualleri sezmiş gibi ve onlara cevap vermek istiyormuş gibi yerinden fırladı, miralaya yaklaştı ve elini sıktı. Onun büyük ve kaba elini, ince ve zarif parmakları arasına alarak ümitle dolu gözlerini Demir Ali'nin gözlerine dikti. Miralay cevap vermiyordu. Feride içten gelen bir sesle:

— Artık gitmek sözleri ortadan kalktı. Miralay

Bey, değil mi?! Yeter artık!

Dedi ve hayrette kalan miralayın elini okşamağa başladı. Parmaklarını miralayın ağarmış saçlarının arasına soktu. Pamuk gibi parmakları ile onun saçlarını taradı, sevdi, okşadı ve daha hazin bir sesle:

— Bitti Miralay Bey, ben sizin yanınızda kalıyorum, değil mi?

Dedi ve onun gözlerine bakarak cevap bekledi. Orada müsbet bir cevap ışığı görür görmez birdenbire miralayın başını kucakladı, ve alnından, başından, yüzünden öpmeğe başladı.

— Ben gitmiyorum, dedi, ben gitmiyorum... Siz burada tehlike altında iken ben gidemiyorum, anlıyor musunuz?. Gidemiyorum!

Boğazını hıçkırık boğdu. Ağlamaya başladı. Gözyaşlarından bir damlası Miralay Demir Ali'nin alnına düştü ve orada durmayarak yüzünü ıslata ıslata aşağıya aktı. Sonra Feride kendi kendinden korkar ve utanır gibi bir köşeye çekilip ağlamakta devam etti.

Demir Ali bu vaziyet karşısında şaşaladı ne yapacağını ve nasıl hareket edeceğini kestiremedi. Feridenin durmadan ağlaması onun mâneviyatını altüst etti.

O, miralaylığını. bugün yarın milletinin tarihinde unutulmıyacak büyük işler görmeğe hazırlandığını tamamiyle unuttu. On yedi yaşında bir genç çevikliğiyle Feride'nin yanına koştu, onun elini tuttu, başını okşadı. Feride, kuvvetten düşen boynunun taşıyamadığı başını miralayın göğsüne salıverdi. İpek gibi kollar miralayın eğilmiyen boynuna sarıldı. Ve neticede Feride'nin orada kalması meselesi halledildi.

İşin içinde miralayın bulunması sebebiyle kaçmak ve Türkler tarafına geçmek gibi pek tehlikeli teşebbüsler Feride'nin gözünde korkunç mahiyetini tamamiyle kaybetti. Miralayda da aynı hisler uyandı. Feride gibi pâk ve saf bir melek onun yanında bulundukça top ve tüfenk ona hiç bir şey yapamaz gibi geldi.

XV

Türk kumandanlığına gönderilen heyet gideli iki gün olmuştu. Fakat cevap topu henüz atılmadı. Bu taraftan üç top atılıp soruldu ise de gene cevap işitilmedi. Üç gün geçti, beş defa top atıldı, cevap gelmedi. Dördüncü gün oldu, Türkler tarafından gene bir haber yok. Takarrur eden anlaşma dahilinde yedi defa top atıldı. Gene bir haber gelmedi. Gizli komite toplanarak daha bir gün beklemeye karar verildi. Gece olmuştu. Acaba gidenler Ruslara esir düştüler de sırlar meydana mı çıktı?... Herkes bu gibi korkunç düşüncelerle yatağına girmişti. Plânın meydana çıkmasından ve bütün işlerin, emeklerin boşa gitmesinden korkan miralayın da gözüne uyku girmiyordu. Yatağında uzanıp düşünürken hızla gelen bir at birdenbire kapıda durdu. Miralay endişe ile yatağından fırladı ve karşısında içeriye ok gibi atılan Feride'yi gördü. Feride telâş ve heyecan içinde:

— Miralay Bey, mahvolduk, dedi. Her şey meydana çıktı.

Demir Ali'nin:

— Ne oldu?

Sualine cevaben Feride anlatmağa başladı.

— Herkes uykuya daldıktan sonra yüzbaşı İvanof telefon merkezinden Erkânı Harbiye ile bağlanmasını

802

istemiştir. Telefon merkezinde nöbetçi de bizim çavuşlardan birisi imiş. Şüpheye düşerek Erkânı Harbiyeden kimin telefona çağırılmasını istediğini İvanof'a sormuş, biraz sonra yalandan «hazır» diye cevap verdikten sonra İvanof'un istediği general gibi konuşmaya çalışarak: «Dinliyorum Yüzbaşı» demiş ve İvanof'un bütün söylediklerini dinlemiştir. Yüzbaşı İvanof buradaki bizim bütün plânlarımız hakkında malûmat vermiş ve Erkânı Harbiyeden silâhtan tecrid edilmemize müsaade istemiştir. Bizim çavuş da general namına, «Mesele çok ciddîdir, yarın bu hususta tedbir alınacaktır. Sizi kendim telefona çağırırım. Şimdilik hiç bir şeyden haberiniz yokmuş gibi davranınız» demiş ve telefonu kesmiştir... Hemen bu gece hareket etmek mecburiyetindeyiz. Yoksa mahvolacağız.

Miralay süzücü gözleriyle Feride'ye dikkatle baktı.

Feride:

— Gece karanlıktır. Henüz gece yarısı olduğundan belki geçmeğe muvaffak oluruz.

Dedi. Miralay oda içerisinde dolaşarak düşündü, taşındı. Zihninden türlü türlü plânlar geçirdi. En nihayet arkadaşlariyle konuşmağa karar verdi. Komiteyi topladı. Kısa bir müşavereden sonra hemen harekete ve yolda yüzbaşı İvanof'u öldürmeğe karar verildi. Gece yarısı Miralay Demir Ali toplanma borusunu çaldırdı. Yol elbisesi ile alay karargâhına gelip gûya Erkânı Harbiye Reisinden gelen yalan emirnameyi okudu. alaylar telefonla hareketten haberdar edildiler. Yol nöbetçilerine malûmat verildi. Ayrı ayrı bölüklere yollar gösterilip Türk cephesinin beri tarafındaki dağ arkasında toplanmak, silâh atmamak, gürültü çıkarmamak için emirler verildi. Miralay bundan sonra odasına girip gizli esrarı havi evraktan birisini Feride'ye, bir tanesini İbrahim'e verdi, üçüncüsünü de kendisi aldı. Yolda Rusların eline geçerlerse bu kâğıtlar yok edilecek. Türkler eline düştükleri takdirde en yüksek rütbeli Türk subayına verilecek diye emir verdi.

Bir saat sonra yola çıkıldı. Askerler atlarına binip hareket ettiler. Gece rüzgârlı ve bulutlu olduğundan hâdisesiz olarak iki orduyu ayıran hududa yaklaştılar. Takip edilen yol iki dağ arasına giriyordu. Bunların birisinde Rus, diğerinde ise Türk topçuları yerleşmişti. Kimsenin geçmesine imkân vermemek için yol her iki tarafın mitralyöz ve top ateşi altına alınmıştı. Miralay buradaki Ruslara: Emir aldım, geçeceğim diye telefonla haber vermiş olduğundan bu taraftan korkusu kalmamıştı. Gönderilmiş olan heyet Türklere de meseleyi, miralayın plânı mucibince, anlatmış olduklarından o taraftan da emin olmak lâzım gelirdi. Fakat gidenlerden bir haber alınmadığı için miralay ihtiyatlı hareket etmek mecburiyetinde kalmıştı. Ona göre o gözükmeden geçip gitmek kararını vermişti. Fakat dağa yaklaşınca baş veren bir hâdise bu plânı da değiştirmeğe mecbur etti. Hâdise şundan ibaretti:

Geçide yaklaşırken geriye dönüp kaçmağa başlayan yüzbaşı İvanof'u takip edip vurmak icap etmiş ve bu zaman birkaç silâh patlamıştı. Bu sesten dağdaki nöbetçiler uyanmış, her iki taraftan tek, tük silâh sesleri işitilmeğe başlamıştı. Bu vaziyet neticesinde gözükmeden geçmenin imkânı kalmamış ve çok tehlikeli de olsa süratle geçmek zarureti hasıl olmuştu. Miralay Demir Ali kaçırılan her dakikanın birkaç kişinin hayatına mal olacağını bildiği için «dörtnal!» kumandasını verdi.

İki üç kilometre uzunluğundaki geçit atlar ile dolmuştu. Süvariler bütün kuvvetlerini sarfederek geçiyorlardı. Ayın bulutlardan sıyrılması da tam bu zamana tesadüf etmişti. Atlar aydınlandı, askerler meydana çıktı. Ruslar tarafından mı, yoksa Türkler tarafından mı bir top atıldı ve bu topun mermisi askerlerin önünde patladı. Bunu daha birkaç mermi takip etti. Nerede ise mitralyözler de işe başlıyacaklardı. Atlar koş-

803

makta devam ediyordu. Bir çokları yaralanıp düştü. Miralayın altındaki yaralanmış at da deli gibi koştu ve ilerlemekte devam etti. Bir çokları hazin hazin inledi. Top ve mitralyöz sesine at kişnemeleri, ileri ileri sedaları karıştı. Geçit bir mahşer halini aldı. Miralay Demir Ali etrafına bakındı: Yanındaki askerle yan yana kızı Sevim Bike gidiyordu. Bir daha baktı: Asker yerinde Feride'yi gördü. Daha bir defa bakınca; önüne düşen top gülleleriyle ilerdeki safın yarıldığını gördü. Bir asker yuvarlandı. Bir at şaha kalkarak düştü. Kendisi de vücudunda sıcak bir şey hissetti: Gömleğinin altından sıcak bir şey akmağa başlamıştı. Buna bakmıyarak Miralay Demir Ali atını mahmuzladı, öne geçti: İleri! diye bağırdı. Yüzü kana boyanmış olan Feride'nin arkadan yetiştiğini, kızı Sevim Bike'nin atından kanlar aktığını gördü. Top sesleri susmadı. Mitralyöz ateşleri durmadı. Tüfenk sesleri kesilmedi. Süvarilerde nizam ve intizam kalmadı; sürü gibi koştular. Atlar sarhoş gibi dolaştı. Yaralılar «Of! Of» diye bağrıştı.

Ve nihayet geçit geçildi.

Asker selâmete kavuştu. Hangi taraftan geldiği belli olmayan bir projektör askeri aydınlattı. Bu projektöre süngülerin, kılıçların, mızrakların parıltısı cevap verdi. Miralay Demir Ali sersem bir halde «Askerler, yerli yerine, sıralanınız. Herkes kendi bölüğüne» diye bağırdı.

Bir dakika esnasında sıralandılar ve herkes yerini buldu. Miralay gömleği altından akan sıcak şeylere katiyen ehemmiyet vermeden askeri gözden geçirdi. Yaralananlar çok idiyse de ölenler azdı. Zabitanın çoğu sağdı. Yaralıların yaralarını sarmak için emir verdi. Beyaz sargılarla yanına gelen Feride'ye:

— Benim yaram ehemmiyetsizdir.

Diye ehemmiyet vermeden askerlerin önüne geçti ve kanlı eliyle beyaz bayrağı kaldırdı. Feride de beyaz

bayrağın yanına gelerek neredense çıkardığı Türk bayrağını kaldırdı ve:

— Yaşasın Türkiye!

Diye bağırdı. Onun bağırmasına asker de mukabele etti.

Türk tarafından top sesleri durdu. Düşman askeri diye karşı gelen Türk süvarisi şaşırıp kaldı. Birden Rus tarafından top sesleri yeniden işitildi. Miralay Demir Ali askere «İleri!» emrini verdi. Süvariler ok gibi ilerlediler. Rus topu onları Türkiye'nin daha içerilerine götürdü.

Sabah olmuştu. Yeni doğan gün anayurda kavuşmak hasretiyle çırpınan muhtelif Türk kabilelerinden mürekkep Türk çocuklarını şefkatle selâmladı. Uzak olmayan bir mesafede birkaç minareli küçük bir Türk şehri göründü. Miralay o şehre doğru yol aldı. Şehre yaklaşınca askeri bir de gözden geçirdi. Alay bandosunun da hazır olmasını emretti. Askerin nizam ve intizam ile şehire girmesini emretti. Üzerinde bulunduğu kana boyanmış at şehre ayak basmak üzere iken dört beş minareden ezan sesleri işitildi. Miralay bilâihtiyar atını durdurdu. Emre alışmış olan at durdu. Arkasından bütün alay da durdu. Hattâ gömleğinin altından akan kan bile durdu.

Ezan tamam oldu. Miralayın emriyle muzika başladı. Aksak Timurun marşı gürledi. Muzika havasına karışan yedi-sekiz bin atın gürültüsü ile şehir titredi. Bu sesten bütün şehir ayaklandı. Türk bayraklı, Rus kıyafetli bu askerlerden ilk bakışta şehir ahalisi ilk önce korktu, sonra şaşırdı, bilâhare hayran oldu. Süvariler geniş caddeyi yavaş yavaş takip ettiler. Onların her adımına sokaklar, binalar selâm verir gibi seslendiler.

Muzika susar susmaz askerlerin «Yaşasın Türkiye!» sesi şehri doldurdu.

Askerler şehrin ortasına, eski belediye binasında yerleşmiş bulunan Erkânı Harbiye dairesi önündeki

meydana gelince sıralandı. Binanın üzerindeki Türk bayrağı uzak yoldan gelen bu Türk çocuklarına can ve gönülden selâm verir gibi sabah rüzgâriyle sallandı.

Hâdiseden daha yeni haberdar olan ve hayret içinde bulunan Türk zabitlerinin kışladan çıktıklarını görür görmez Miralay Demir Ali:

— Selâm, dur!

Emrini verdi. On iki Türk kabile oğullarının kılıçları birden göğe kalktı. Ve candan yapmış oldukları millî yeminlerini Türk bayrağı kendi dalgalariyle Levhü Mahfuza yazılmak üzere göklere gönderdi.

Miralay Demir Ali bir tarafında kızı Sevim Bike, diğer tarafında Feride, olmak üzere Rus bayrağını sürükleye sürükleye gelip öne çıktı ve Türk zabitanına hitaben şu sözleri söyledi:

— Biz de sizin gibi Türküz. Düşmanla dört bir yandan ihata edilmiş Türkiye'nin bu ağır günlerinde sizinle beraber, sizin yanınızda bulunmak, anayurt uğrunda canımızı feda etmek için Rus safını bırakarak geldik. Hepimizin kabul edilmesini rica eder ve Türklük uğrunda ifa edilecek emirleri bekleriz.

Dedi ve elindeki Rus bayrağını zabitlerin ayakları altına attı.

— «Yaşasın Türkiye!»

Diye bağırdı. Askerler de onun sözlerini tekrar etmek suretiyle cevap verdiler.

Gözlerinden akan yaşı zabtedemeyen bir Türk binbaşısı Miralay Demir Ali'nin yanına gelip onu kucakladı. Senelerden beri görüşmeyen ağabey ve küçük kardeş, beklenmedik bir zamanda ve beklenilmiyen bir yerde tesadüfen yüzyüze gelmişler gibi birbirini bağırlarına bastılar, kucaklaştılar, öpüştüler, bir daha kucaklaştılar ve bir daha öpüştüler. Yaş akan gözlerinde sevinç ve saadet gülümsedi ve gözyaşlariyle gülümsemeler birbirlerine karıştı. Onun arkasınca zabitan yeni gelen kardeşleriyle görüştüler, öpüştüler. Yalnız Türk bayrağını tutmakta olan Feride ile Sevim Bike'yi karşılayan olmadı. Onların uzak yerlerden gelmelerini tebrik edecek, Rus esaretinde geçen bu uzun kara günlerini soracak hemşire, ablaları bulunmadı. Onlara kimse analık ve hemşirelik busesi vermedi.

Bu anda Türk muzikası işitildi. Ordu marşı çalınıyordu. Muzika biter bitmez binbaşı yüksek bir yere çıktı ve:

— Kardeşler, dedi, Rus boyunduruğundan kurtulup anayurda kavuşmak münasebetiyle ben sizin hepinizi tebrik ederim. Dört bir taraftan düşmanla ihata olunan bu memleket Türk yurdudur. Bu yalnız bizim vatanımız değil, aynı zamanda sizin de yurdunuzdur. Bizim kara günlerimizi bizimle beraber paylaşmak için bugün buraya gelen siz kardeşlerimize en bahtiyar günlerimizde de yurdumuz açık olacaktır...

Binbaşı sözünde devam edemedi. Selâm vaziyetinde duran Miralay Demir Ali sallandı, titredi ve Feridenin üzerine düştü. Getirilen doktor onu ayılttığı zaman Demir Ali başı ucunda binbaşıyı görür görmez göğsü üzerindeki haritaları ve gizli vesaiki hatırladı ve onları çıkarmak istedi. Fakat takatsiz elinin bu işi beceremiyeceğini görünce göziyle Feride'ye işaret etti. Feride onları çıkarıp binbaşıya verdi. Demir Ali gülümsedi. Binbaşının o haritaları ve kâğıtları açtığına bakarken onun yüzünden ve gözünden bu gülümseme gitmedi. Mensup olduğu Türk milletinin varlığını korumaktan ve yaşatmaktan doğan bir neş'enin sembolü olan bu gülümseme onun ruhunu tâ göklere kadar götürdü. Ölürken de gülerek öldü.

Miralay Demir Ali büyük bir hürmet ve askerî merasimle defnedildi. Merhumun getirdiği vesikalar Rusya ve müttefiklerinin harp esrarını meydana çıkardı ve plânlarını altüst etti. Onun cesur süvarileri İngilizlere karşı harbetti, onlardan esirler aldı.

Türkiye hükûmeti tarafından Sevim Bike İstanbul'a alınıp bir mektebe yerleştirildi.

Feride ise cepheyi terketmedi. O bir şefkat bakıcısı olarak cephede kalmakta devam etti. O, Batum'da, Gence'de, Bakü'de Türk bayrağının; Kafkasya'da, Türkistan'da, Kırım'da, İdil-Ural'da mukaddes Türk birliği sancağının dalgalandırılmasını mümkün kılacak ilk fırsatı bekleyip duruyordu. O mes'ut güne hazırlanmak için asker arasında fikirdaşlar ve arkadaşlar toplamakta devam etti. Her gün o bu ümide bir gün daha yaklaştığına inanıyor ve bu imanla geceyi gündüze ekliyordu. Büyük gayesine ereceğine olan kuvvetli bir imanla aylarını, yıllarını hep harp cephesinde geçirdi ve o mes'ut kurtuluş gününü bekledi.

S O N

ÖZGEÇMİŞ

01.03.1975 tarihinde Trabzon'da doğan Murat Uzun ilk, orta ve lise öğrenimini bu şehirde tamamladı. 1998 yılında Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü'nden mezun oldu.

1998-1999 yıllarında, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı bünyesinde, Tataristan'ın Yar Çallı şehrindeki Tatar-Türk Kız Lisesi'nde Türkçe öğretmeni olarak görev yaptı.

14 Ekim 1999 tarihinde TDE/Türkçe Öğretmeni olarak atanıp Trabzon'un Araklı ilçesinde görev yapmaya başladı. 2001-2002 yıllarında Mardin ili Savur ilçesi Pınardere Beldesi'nde yedek subay öğretmen olarak askerlik görevini ifa etti.

2004-2005 öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans öğrenimine başladı ve mezkûr üniversitenin Yabancı Diller Yüksekokulu'nda bir yıl süre ile İngilizce hazırlık öğrenimi gördü. 2005-2007 yılları arasında KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans öğrenimi gördü

2008 yılında Türkçe ve Türk Kültürü öğretmeni olarak yurt dışı öğretmenlik görevi ile T.C. Brüksel Büyükelçiliği Eğitim Müşavirliği bünyesinde görevlendirildi ve Belçika'nın Gent şehrinde çalışmaya başladı. 2008-2010 yılları arasında *Hogeschool Gent Toegepaste Taalkunde (Gent Yüksekokulu Uygulamalı Dilbilim Fakültesi)*'de kısmî zamanlı olarak çalışıp bir dönem master öğrencilerine Türkçe dersleri verdi. Gent şehrinde Gent Üniversitesi, Katolik Leuven Üniversitesi, Gent Belediyesi ve Gent Pedagojik Rehberlik Merkezi tarafından ortaklaşa yürütülen *Project Thuistaal (Anadili Projesi)* adlı bir projede Flaman öğretmenlerle birlikte 2008-2013 yılları arasında Türkçe öğretmeni olarak görev alıp Türk kökenli ilköğretim öğrencilerine Türkçe dersleri verdi.

2009 yılında *Universiteit Gent Universitair Centrum voor Talenonderwijs (Gent Üniversitesi Lisan Öğretim Merkezi)* yetkilileri ile yapılan görüşmeler neticesi varılan anlaşma uyarınca, on farklı dilin öğretilmekte olduğu bu lisan öğretim

merkezinde 2010 yılı itibariyle ilk kez *Yabancılar İçin Pratik Türkçe* dersleri vermeye başladı. 2010 yılının ikinci yarısında ise, bu derslere ilave olarak, yine Gent Üniversitesi Lisan Öğretim Merkezi bünyesinde anadili Türkçe olan Belçikalılara yönelik *Türkçe Güzel Konuşma ve Yazma, Diksiyon, Akademik Türkçe* dersleri verdi. 2010-2013 yılları arasında *Universiteit Gent Universitair Centrum voor Talenonderwijs (Gent Üniversitesi Lisan Öğretim Merkezi)*'te görev yaptı.

Hâl-i hazırda İzmit Bilim ve Sanat Merkezinde Türk Dili ve Edebiyatı Danışmanı olarak görev yapmakta olan Murat Uzun iyi derecede Kazan-Tatar Türkçesi, B1 seviyesinde İngilizce, B1 seviyesinde Hollandaca ve B1 seviyesinde Rusça bilmektedir.

Tezler

Uzun, Murat (2020). Muhammed Ayaz İshakî'nin "Öyge Taba" Adlı Eseri Üzerinde Dil ve Üslûp İncelemesi. Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Kocaeli.

Uzun, Murat (2007). Kazan-Tatar Türkçesinde Birleşik Fiiller. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Trabzon.

Uzun, Murat (1998). Muhtar Avezov'un Denetiminde Hazırlanan 'Kazak Edebiyatı Tarihi I' İsimli Kitabın Birinci Cildinin (300-436. Sayfalarının) Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Aktarımı ve Transkripsiyonu. Lisans tezi, Muğla Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Muğla.

Makaleler

Uzun, Murat (2013). "Abdullah Tukay'ın Tatarca Üzerindeki Etkileri (Efficacy of Abdullah Tukay On Tatar Language)", Turkish Studies–International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/4 Spring 2013, p.1423-1440, Ankara-Turkey.

Bildiriler

Uzun, Murat (2019). Ayaz İshakî'nin Dil Anlayışı. (Ed. Öznur GÖKKAYA, İsmail KILICASLAN, Barış DEMİR). Imascon 2019 Spring/Uluslararası Marmara Fen ve Sosyal Bilimler Kongresi (Bahar) 2019. Kartepe-Kocaeli: 26-28 Nisan 2019, Bildiriler Kitabı (Sosyal Bilimler), C.1, s.978-985.

Uzun, Murat (2018). Ayaz İshakî'nin "Mulla Babay" Adlı Romanında Din ve Milliyet Olgusu. 2. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi / 2nd International Turkic World Congress on Educational and Social Sciences. Antalya: 8-9 Aralık 2018.

Uzun, Murat (2018). Ayaz İshakî'nin Romanlarında Din ve Milliyet Olgusu. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Kongresi. Kocaeli: 28 Haziran 2018.

Uzun, Murat (2016). Kazan-Tatar Türkçesinde Yapı Bakımından Birleşik Fiiller. (Ed.) Yılmaz Yeşil. 2016 Yılı Hoca Ahmet Yesevî Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri. Ankara: Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları: C.3, s.349-410.

Uzun, Murat (2012). "Мусульманские общины в Белгии", 2-м международном форуме 'Ислам в мультикуль-турном мире', Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань (Республика Татарстан-Россия), 29-31 Октябр 2012. *("Musulmanskie Obşçini v Belgii", 2-m Mejdunarodnom Forume 'İslam v Multikulturnom Mire', Kazanskiy (Privoljskiy) Federalnıy Universitet, Kazan (Respublika Tatarstan-Rossiya), 29-31 Oktyabr 2012.)("Belçika'daki Müslüman Toplumu", '2.Uluslararası Çokkültürlü Dünyada İslam Forumu', Kazan (İdil Boyu) Federal Üniversitesi, Kazan (Tataristan Özerk Cumhuriyeti-Rusya), 29-31 Ekim 2012).*

Uzun, Murat (2009). Uram (Sokak) Dilinden Edebî Dile Tatar Türkçesi ve Abdullah Tukay. Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu. Erzurum, 25-27 Nisan 2007, Bildiriler - 2, s.1155-1164.